20. GADSIMTA LATVIJAS VĒSTURE

I

Latvija no gadsimta sākuma līdz nacionālās pašapziņas pamošanai

1900–1918

LVI
1936
1991

L 2000-5
40

Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūts

L
9

20. GADSIMTA LATVIJAS VĒSTURE

I

Latvija no gadsimta sākuma līdz neatkarības pasludināšanai

1900–1918

LATVIJAS VĒSTURES INSTITŪTA APGĀDS
Rīga 2000

Latvijas Nacionālā
BIBLIOTĒKA

UDK 94(474.3)
Di 902

~~2000~~ 4.684
0300037882l

Atbildīgais redaktors
Valdis Bērziņš

Autori
Lida Balevica
Aivars Beika
Jānis Bērziņš
Valdis Bērziņš
Renāte Blumberga
Regīna Greitjāne
Igors Greitjānis
Ēriks Jēkabsons
Irīna Krūmiņa
Līga Lapa
Austra Mieriņa
Dzidra Ozoliņa
Andrejs Plakans
Jānis Stradiņš
Helēna Šimkuva
Vita Zelče

Redaktore *Ināra Stašulāne*
Korektore *Brigita Vārpa*
Mākslinieciskā redaktore *Ināra Jēgere*
Datormaketētāja *Margarita Stoka*

Grāmata izdota ar Latvijas Zinātnes padomes atbalstu

Grāmatas tapšanu veicinājis no Latvijas Republikas Māra Gaiļa vadītā Ministru kabineta saņemtais atbalsts

ISBN 9984-601-38-2

© Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūts, 2000

Saturs

PRIEKŠVĀRDS 7

IEVADS 9

1. nodaļa. IESKATS AVOTOS UN PĒTNIECĪBĀ 11
1. Latvijas vēstures avoti un to krātuves 11
2. Pētniecības iestādes Latvijā dažādos laikposmos 25
3. Latvijas vēstures pētniecība Rietumos un bijušajā PSRS 46
Latvija un latvieši Rietumu vēsturnieku darbos 46
Pētniecība bijušajā PSRS 53

2. nodaļa. ADMINISTRATĪVI POLITISKAIS STATUSS GADSIMTU MIJĀ 59
1. Latvija cara impērijā 59
2. Lauku pašvaldības 73
3. Pilsētu pašvaldības un to vēlēšanas 83

3. nodaļa. TAUTAS UN TAUTĪBAS LATVIJĀ 97
1. Iedzīvotāju demogrāfiskā aina 97
2. Pamatiedzīvotāji: latvieši un lībieši 111
Latvieši 113
Lībieši 127
3. Baltvācieši un krievi 132
Baltvācieši 134
Krievi 144
4. Pārējās tautības 150
5. Lielākās konfesijas 164

4. nodaļa. LAUCINIEKI UN PILSĒTNIEKI. LATVIEŠU INTELIĢENCE 172
1. Lauku iedzīvotāji gadsimtu mijā 172
2. Pilsētu iedzīvotāji 191
3. Latviešu inteliģence 209

5. nodaļa. LATVIJAS EKONOMISKĀ UN IEKŠPOLITISKĀ SITUĀCIJA 20. GADSIMTA SĀKUMĀ 220
1. Lauksaimniecības stāvoklis 220
2. Rūpniecība un transports. Ostu loma. Bankas 235
3. Pilsētu pašvaldību komunālā politika 265
4. Iekšpolitiskā situācija 278

6. nodaļa. IZGLĪTĪBA UN KULTŪRA GADSIMTU MIJĀ 286
1. Tautas izglītība. Augstskolas un zinātne 286
2. Prese un latviešu grāmatniecība 306
3. Kultūra 313

7. nodaļa. 1905. GADA REVOLŪCIJA 333
1. Revolūcijas izcelšanās un notikumu attīstība līdz 1905. gada rudenim 333
2. Revolucionāro cīņu izvēršanās. Bruņotās sacelšanās 349
3. Revolūcijas apspiešana 384
8. nodaļa. LATVIJA STARP REVOLŪCIJU UN PASAULES KARU 402
1. Iekšpolitiskā situācija pēc revolūcijas 402
2. Sabiedriski politiskās norises. Konfesiju situācija 419
3. Rūpniecības, transporta un lauksaimniecības attīstība. Kredītiestādes 441
9. nodaļa. TAUTAS IZGLĪTĪBA UN KULTŪRA PĒC 1905. GADA REVOLŪCIJAS 476
1. Izglītība un zinātne 476
2. Prese un latviešu grāmatniecība jaunajos apstākļos 495
3. Kultūra. Sports 502
10. nodaļa. PIRMĀ PASAULES KARA LAIKS 537
1. Frontes šķērsotā Latvija 537
2. Februāra revolūcijas izraisītie demokrātiskie pārkārtojumi 584
3. Rīgas krišana. Lielinieku diktatūra Ziemeļvidzemē un Latgalē .. 612
11. nodaļa. LATVIJAS DEMOKRĀTISKĀS REPUBLIKAS NODIBINĀŠANA ... 632
1. Vācu okupācijas laiks 632
2. Latviešu kultūra Pirmā pasaules kara laikā 653
3. Latviešu strēlnieki Krievijā 1918. gadā 660
4. Valsts dibināšana 672
NOBEIGUMS 692
Atsauces un piezīmes 694
Personu rādītājs 754
Ģeogrāfisko nosaukumu rādītājs 814
Saīsinājumi 850
Attēlu saraksts 851
THE 20th CENTURY HISTORY OF LATVIA. I: Latvia from Beginning of the Century to the Proclamation of Independence. 1900–1918.
Summary 855

PRIEKŠVĀRDS

Ar šo grāmatu ceļu pie lasītājiem sāk apkopojošs akadēmisks izdevums "20. gadsimta Latvijas vēsture". Šis daudzu vēsturnieku kopēju pūliņu rezultātā tapušais darbs paredzēts plašam lasītāju lokam: studentiem, skolotājiem, novadpētniekiem u.c. interesentiem, kuri vēlas papildināt savas zināšanas Latvijas vēsturē. Nepieciešamība pēc šāda plašāka un uz konkrētiem faktiem balstīta, no marksisma-ļeņinisma dogmām brīva izdevuma neizraisa šaubas. Vairākām paaudzēm Latvijā nācies saskarties ar izkropļotu un lielā mērā viltotu vēsturisko notikumu un parādību izklāstu, pakļautu svešiem politiskiem un ideoloģiskiem priekšrakstiem un rīkojumiem. Vienlaikus totalitārais komunistiskais režīms modri sekoja, lai neparādītos objektīva rakstura publikācijas un netiktu izteikti oficiālajiem pieņēmumiem neatbilstoši vērtējumi.

Kopš Latvijas neatkarības atjaunošanas vēsturnieki rakstos un grāmatās tiekušies nopietni izvērtēt padomju režīma laikā praktiski aizliegtas un tendenciozi izklāstītas tēmas. Lielākā daļa šo tēmu, saprotams, bija saistīta ar 20. gadsimta notikumiem, kuru atspoguļojums un raksturojums padomju totalitārisma apstākļos tika visvairāk izkropļots.

Tagad Latvijas vēsturniekiem pētījumus iespējams balstīt uz daudz plašākas avotu un speciālās literatūras bāzes, jo viņiem pieejami arī Rietumvalstu arhīvi un bibliotēkas. Šīs iespējas tiek izmantotas. Teiktais pilnā mērā attiecināms uz "20. gadsimta Latvijas vēstures" autoru kopu. Četri pētnieki ieguvuši ASV Starptautiskās pētniecības un apmaiņas pārvaldes (*International Research and Exchanges Board* (IREX)), trīs – bijušā ASV senatora Dž. V. Fulbraita fonda stipendijas, apzinājuši un vākuši materiālus ASV Nacionālajā arhīvā, tāpat Hūvera Kara, revolūcijas un miera institūtā (*Hoover Institution on War, Revolution and Peace*) Stenforda universitātē (Kalifornija), ASV Kongresa bibliotēkā, Dž. Vašingtona, kā arī Džordžtaunas universitātes u.c. bibliotēkās. Savukārt, pateicoties Latvijas Zinātņu akadēmijas un Britu akadēmijas

līgumam par zinātnieku savstarpējo apmaiņu, vairāki vēsturnieki ieguvuši vērtīgus materiālus Lielbritānijas Valsts arhīvā (*Public Record Office*), kā arī Britu bibliotēkā, citi zinātniskos nolūkos pabijuši Vācijas, Zviedrijas un Polijas arhīvos un bibliotēkās. Tas viss bagātinājis avotu bāzi un sekmējis pētnieku profesionālo pilnveidošanos.

Šo "20. gadsimta Latvijas vēstures" I sējumu, kam hronoloģiskā secībā sekos vēl vairāki, kopš 1994. gada rakstījuši šādi autori (alfabēta kārtībā): Dr. hist. Lida Balevica (par lauksaimniecības problēmām), Dr. hist. Aivars Beika (par latviešu kolonijām Krievijā), Dr. habil. hist. Jānis Bērziņš (par rūpniecību un transportu, 1905. gada revolūciju, latviešiem ārzemēs, igauņiem Latvijā), Dr. habil. hist. Valdis Bērziņš (par vēsturnieku pētniecisko darbu, latviešiem, čigāniem, lauku iedzīvotājiem, pēcrevolūcijas gadiem, Pirmo pasaules karu un neatkarīgas Latvijas pasludināšanu), Mag. Renāte Blumberga (par lībiešiem), Dr. hist. Regīna Greitjāne (par vēsturnieku pētniecisko darbu, konfesijām, Latgales problēmām), Dr. hist. Igors Greitjānis (par 1905. gada revolūciju), Dr. hist. Ēriks Jēkabsons (par poļiem, lietuviešiem un baltkrieviem Latvijā), Irīna Krūmiņa (par administratīvi politisko statusu, krieviem un ebrejiem), Dr. hist. Līga Lapa (par arodbiedrībām), Dr. hist. Austra Mieriņa (par tautas izglītību, pilsētu iedzīvotājiem, lauku pašvaldībām), Dr. hist. Dzidra Ozoliņa (par pilsētu pašvaldību vēlēšanām un komunālpolitiku, bankām), Dr. phil. Andrejs Plakans (par demogrāfisko situāciju), Dr. habil. chem., Dr. h. c. Jānis Stradiņš (par augstāko izglītību un zinātni), Dr. hist. Helēna Šimkuva (par baltvāciešiem), Dr. hist. Vita Zelče (par latviešu inteliģenci, grāmatniecību, presi, kultūru). Grāmatas manuskripts pabeigts 1998. gada novembrī.

Šajā sējumā ir vienpadsmit nodaļas, kas, aptverot dažādas sabiedriski politiskās un ekonomiskās dzīves jomas, sakārtotas hronoloģiskā secībā. Aplūkotais laikposms ir visai sarežģīts, un tā historiogrāfiskai analīzei būtu veltāms atsevišķs izdevums.

Autori izsaka pateicību par iesniegtajiem materiāliem, kas izmantoti attiecīgo nodaļu papildināšanai, Dr. phil. Andrievam Ezergailim (ASV), FL (filozofijas licenciāts) Marjo Melai (Somija), Dr. hist. Ilmāram Mežam, Baibai Ronei un Dr. habil. hist. Tālivaldim Vilciņam, tāpat laborantei Dainai Millerei par grāmatas manuskripta tehnisko sagatavošanu, asistentei Dzintrai Cēberei par Latvijas zinātnes vēstures materiālu apzināšanu un datu precizēšanu, Latvijas Vēstures muzeja direktorei Inārai Baumanei un šī muzeja Vēstures nodaļas vadītājai Aijai Zeļenko, Rīgas Vēstures un kuģniecības muzeja direktorei Klārai Radziņai un šī muzeja Kuģniecības nodaļas vadītājai Ilzei Bernsonei, kā arī Latvijas Sporta muzeja vadītājai Dzintrai Grundmanei par grāmatas ilustratīvā materiāla papildināšanu ar muzeju rīcībā esošajām fotokopijām. Personu un ģeogrāfisko nosaukumu rādītāju sagatavojusi Līga Lapa.

Visus ierosinājumus, papildinājumus, labojumus un precizējumus LU Latvijas vēstures institūts lūdz sūtīt uz adresi:

LU Latvijas vēstures institūts
Akadēmijas laukumā 1
Rīgā, LV–1050.

IEVADS

Latvijas vēsture vispirms un galvenokārt ir latviešu tautas vēsture. Par spīti svešām un naidīgām lielvarām, dziļi nicināmiem pašmāju kangariem, neskaitāmiem kariem un postījumiem, mēra u.c. epidēmijām, deportācijām un genocīdam, latvieši ir spējuši izturēt. Taču nepārtrauktā cīņa par izdzīvošanu bīstamajās Ziemeļaustrumeiropas krustcelēs, kurās atrodas Latvija, prasījusi pārāk daudz asiņu un dzīvību, tautas saknes ir negantu svešu varu bīstami aizcirstas. Citām tautām sakuplojot, latviešu skaits sarucis.

Vēl pavisam nedaudz – un beigsies 20. gadsimts. Cilvēces, valstu un tautu vēsturē tas ieies kā lielu zinātnisku atklājumu un nepieredzēti strauja tehniskā progresa laiks. Taču šis gadsimts liks atcerēties arī divus postošus pasaules karus, revolūcijas un totalitāru režīmu kundzību.

20. gadsimts, kura slieksni latvieši pārkāpa ar brīvas attīstības alkām, Latvijai sagādājis gan traģiskus pārbaudījumus un ilgus nebrīves gadu desmitus, gan gaišus cerību mirkļus, atbrīvojoties no svešas virskundzības un divreiz piesakot sevi brīvu valstu un tautu saimei. Visumā šis gadsimts mūsu tautai izrādījies pārāk nežēlīgs, ciešanu nasta bijusi pārlieku smaga. Divas revolūcijas un divi pasaules kari, traģiska pretimstāvēšana frontes dažādās pusēs, kā arī pusgadsimtu ilgā komunistiskā okupācija ar melu caurvītas ideoloģijas spiedogu, morālu degradāciju un bīstamiem pārkrievošanas draudiem ir nodarījusi zemei un cilvēkiem vārdos neizsakāmu ļaunumu. Tāda ir visnotaļ bēdīgā bilance, kas jāzina un jāizprot ikvienam no mums. Tautai jāpārvar nevēlamās sekas, tai jāatrod sevī spēks izturēt!

Pienākot kārtējai gadsimtu mijai, aizejošā paaudze atskatīsies uz 20. gadsimtu un pārdzīvoto laiku, kamēr jaunā paaudze savas cerības saistīs ar nākamo – 21. gadsimtu. Par aizejošo gadsimtu liecinās ļaužu rakstītās un nerakstītās atmiņas, paaudžu pārmantotās tradīcijas. Tomēr vispusīgu 20. gadsimta vērtējumu tauta pamatoti prasīs no vēsturniekiem.

Jau šī gadsimta laikā, sākot ar pirmo desmitgadi, vēsturnieki par to daudz rakstījuši un strīdējušies. Ne par vienu citu no iepriekšējiem gadsimtiem lasītājiem nav piedāvāts tik daudz dažādu, pat pilnīgi atšķirīgu uzskatu un koncepciju, ne arī izdots tik liels skaits grāmatu, to vidū dokumentālie materiāli un atmiņas. Interesentu lielākajai daļai, bez šaubām, grūti orientēties šajā visdažādāko uzskatu, analīžu un pretrunu jūklī.

Laikam ritot, par Latvijas vēsturi rakstījuši gan baltvācu un krievu, gan latviešu vēsturnieki, izteikti padomju un latviešu trimdas vēsturnieku, kā arī citzemju pētnieku vērtējumi. Gandrīz katru plašāku darbu raksturo savs viedoklis par aplūkotajām problēmām un atbilstoša argumentācija. Daudzi no izdevumiem ir visai tālu no vēstures objektīva skatījuma.

Pašlaik trūkst apkopojoša darba par šo tik nozīmīgo Latvijas un latviešu tautas vēstures posmu. Nav plašāka pētījuma, kurā Latvijas vēsture būtu parādīta no latviešu tautas viedokļa un kura uzdevums būtu nostiprināt tautā izpratni par tās likteni gan atsevišķos periodos, gan kopumā. Šāds izdevums ir visnotaļ nepieciešams.

Ar "20. gadsimta Latvijas vēsturi" Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūts grib iespēju robežās nolīdzināt vēsturnieku parādu latviešu tautai un piedāvāt visiem interesentiem savu skatījumu uz šī gadsimta norisēm. Tas, protams, ir visai sarežģīts uzdevums, pirmām kārtām jau tādēļ, ka grūti aptvert vienkopus saimnieciskās, politiskās, izglītības un kultūras dzīves, demogrāfiskās, etniskās u.c. problēmas, no kurām daudzas līdz šim pētītas maz un neobjektīvi vai arī vispār palikušas ārpus pētnieku uzmanības loka. Priekšdienām jāatstāj Latvijas, Igaunijas un Lietuvas kopējs pārdzīvotā skatījums Eiropas kontekstā.

Tāpat kā citas zinātnes, arī vēsture attīstās. Jauni apgūti avoti papildina un precizē jau zināmo, apgāž vai apstiprina agrākos pieņēmumus. Jācer, ka šis izdevums rosinās tālākus detalizētus pētījumus. Tautai, kas atguvusi savu nacionālo valsti, tas ir neatliekams pienākums. Vēstures zināšanas ir viens no tautas izdzīvošanas un valsts pastāvēšanas balstiem.

Valdis Bērziņš

1. nodaļa
IESKATS AVOTOS UN PĒTNIECĪBĀ

1. Latvijas vēstures avoti un to krātuves

20. gadsimta Latvijas vēstures iespējami pilnvērtīgs izklāsts jābalsta uz dokumentālām šī gadsimta liecībām, izziņu avotiem, kuri ir gluži nepieciešami pagājušā laika kopainas veidošanā. Vēstures avotus, kam ir noteicoša vērtība 20. gadsimta sarežģīto notikumu un parādību atspoguļojumā, var iedalīt šādās grupās: arhīvu dokumenti un materiāli; periodiskā prese; statistiskie izdevumi; publicētās un nepublicētās laikabiedru atmiņas; kino, foto un fono dokumenti. Lielākā uzmanība veltāma pirmās grupas avotiem, kaut arī dažkārt daudz būtiska sniedz atmiņas un attiecīgā laika prese.

Latvijas arhīvi

No vairāk nekā 8,5 miljoniem lietu[1] jeb glabāšanas vienību, kas koncentrētas Latvijas arhīvos, lielākā daļa attiecas uz 20. gadsimtu. Ļoti bagātīgs un daudzpusīgs dokumentālo materiālu klāsts latviešu, krievu, vācu u.c. valodās glabājas Latvijas Valsts vēstures arhīvā (LVVA). Tajā saglabātie dokumenti kopumā aptver laiku līdz 1944. gadam. Arhīvam ir vairāki lieli dokumentālie masīvi. Viens no tiem sniedz liecības par Latviju carisma un daļēji Krievijas Pagaidu valdības laikā. Šī perioda dokumenti atspoguļo Latvijas teritoriāli administratīvo sašķeltību starp trim (Vidzemes, Kurzemes un Vitebskas) guberņām, vietējo iedzīvotāju pārkrievošanu, arī pārpoļošanu (Latgalē) un atkarību no impērijas centralizētās pārvaldes. Minēto guberņu valžu un gubernatoru kanceleju fondi, pilsētu pašvaldību, policijas, žandarmērijas un militāro iestāžu materiāli kopā ar tiesu instanču,

bruņniecības, resp., muižniecības un pagastu valžu dokumentāciju visumā sniedz uzskatāmu ainu gan par impērijas pārvalžu struktūru un darbību, gan arī tautsaimniecības problēmām, sociālajām un politiskajām norisēm. Trūcīgākas, dažkārt gluži nepietiekamas LVVA fondos ir ziņas par Vitebskas guberņā iekļautajiem Daugavpils, Ludzas un Rēzeknes apriņķiem. Tāpat visai maz dokumentālo materiālu ir par tautas izglītību un kultūru 20. gadsimta sākumā. Acīmredzot šie trūkumi jāsaista ar vēsturiskajiem apstākļiem, savulaik pieļautajām nepilnībām arhīva komplektēšanā un vēlāka laika zudumiem. Karu un revolūciju laikā daudzu iestāžu arhīvi gājuši bojā un tikuši iznīcināti nevis arhīvistu neizdarības dēļ, bet kā rezultāts okupantiem raksturīgai nicīgai attieksmei pret okupētās valsts vēstures liecībām, kas turklāt rakstītas ne viņu valodā. Padomju režīma laikā pieļauta nekompetenta attieksme, ne mazums svarīgu dokumentu nododot makulatūrā un iznīcinot.

Salīdzinājumā ar minēto masīvu neliels liekas pirmās vācu okupācijas (1915.–1918. gads) militārās un civilās pārvaldes dokumentācijas klāsts – 27 visumā nelieli fondi. Jāatceras, ka, atstājot Latviju, okupanti svarīgākos dokumentus centās paņemt līdzi.

Plašs un visaptverošs, kaut arī vēlāk vācu un īpaši padomju okupantu aplaupīts un "nevērtīgo" dokumentu iznīcināšanas rezultātā paplicināts ir dokumentu masīvs par 1918.–1940. gadu jeb Latvijas brīvvalsts laiku. Atšķirībā no citiem masīviem tajā dokumenti ar maz izņēmumiem ir latviešu valodā un sakārtoti pēc noteiktas sistēmas. Apjomīgi ir fondi, kuros glabājas lauksaimniecības, rūpniecības, tirdzniecības, celtniecības un transporta dokumentācija. Tās fragmentāru publicēšanu padomju totalitārisma apstākļos veica vienīgi ar mērķi apmelot un nopelt Latvijā 20. un 30. gados sasniegto.

Diezgan daudz fondu LVVA aptver Latvijas militārā resora lietas. Ir pamats domāt, ka arī no tiem daudzi svarīgi materiāli padomju okupācijas laikā izņemti vai iznīcināti (piemēram, par Latvijas armijas apgādi, lidmašīnu u.c. kara tehnikas dokumentācija u.tml.).

Daudzi 20. un 30. gadu dokumenti padomju režīma apstākļos atradās "speciālā glabāšanā", resp., specfondā,[2] un bija pieejami ļoti šauram pētnieku lokam. Starp citu, pētniekiem neļāva brīvi izmantot A. Berga, A. Niedras, K. Skalbes, K. Ulmaņa u.c. ievērojamu latviešu politiķu, rakstnieku un sabiedrisko darbinieku personiskos fondus. Ja publicēja kādu specfonda dokumentu (parasti gan fragmentu), tad izmantoja apzināti

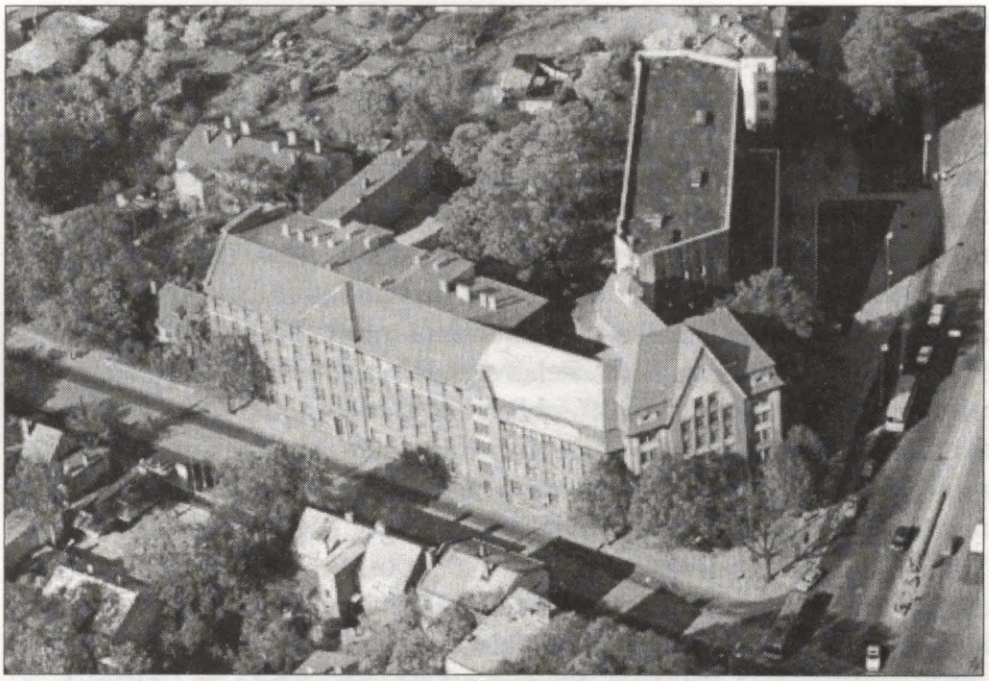

1. att. Latvijas Valsts vēstures arhīva ēka

viltotu fonda numerāciju, jo patieso fondu nedrīkstēja atklāt. Ļoti retos izņēmuma gadījumos pētniekiem ļāva iepazīties ar specfondā ievietotajiem vācu otrās okupācijas (1941.–1945. gads) dokumentiem un materiāliem. To pašu jāsaka par kartotēkām un personālijām, kuru izmantošana praktiski atradās Valsts drošības komitejas (čekas) kompetencē.

Dokumenti par pēdējiem 50 gadiem Latvijas visdažādākajās dzīves jomās, kā arī padomju periodu 1917.–1919. un 1940.–1941. gadā atrodas Latvijas Valsts arhīvā (LVA). Šis arhīvs noteiktajā kārtībā turpina pieņemt dažādu iestāžu un valsts institūciju dokumentāciju, gadu no gada papildinot savas kolekcijas.

1917.–1919. gada padomju perioda materiāli sniedz ziņas par toreizējo Rīgas un Latvijas dažādu apriņķu strādnieku padomju izpildkomiteju, kā arī Latviešu strēlnieku pulku apvienotās padomes izpildkomitejas jeb Iskolastrela darbību. Divdesmit dažādos fondos, kuros vairākumā gadījumu ir neliels lietu skaits, atrodami materiāli par pagastu izpildkomitejām. Saglabājušies piecu apriņķu kara revolucionāro komiteju dokumenti. Spriežot pēc apjoma, nepilnīgs ir P. Stučkas valdības Iekšlietu komisariāta

fonds. Līdzīgi jāraksturo fondi, kuros glabājas lietas par Kara komisariātu, miliciju, atsevišķām Padomju Latvijas armijas daļām u.c. Vispārēju ainu, bet ne pilnīgu pārskatu iespējams iegūt no arhīvā esošās dokumentācijas par revolucionāro tribunālu darbību Latvijā, par to upuru skaitu. Šķiet, vairākkārtējo politisko pārmaiņu laikā daudzi dokumenti gājuši bojā, aizvesti uz Krieviju vai tikuši apzināti iznīcināti.

LVA ir pamaz dokumentu par saimnieciska rakstura darbību 1917.–1919. gadā. Lai par to spriestu, jācaurskata vairāki fondi, kuros sakopotas Latvijas padomju republikas Tautas saimniecības padomes, Rūpniecības, Finansu u.c. komisariātu lietas. Relatīvi vairāk ziņu var iegūt par agrārajiem pārkārtojumiem, kas, kā zināms, bija visai radikāli.

Ievērojami plašāks un pilnīgāks ir LVA dokumentālo materiālu masīvs par 1940.–1941. gadu. Par padomju režīma republikas mēroga politisko "cepuri" vispirms liecina Latvijas PSR Augstākās padomes un Tautas komisāru padomes dokumenti. Praktiski šī posma avotus papildina 1944.–1945. gada un turpmākā padomju režīma laika materiāli. Netrūkst vietējo varas orgānu un pārvalžu, tāpat valsts un t.s. tautas kontroles, tiesu un prokuratūras, notariātu lietu. Plaši pārstāvēta plānošana un statistika.

Ekonomiskais bloks pārstāvēts gan ar Tautas saimniecības padomes, gan ar Rūpniecības, Lauksaimniecības, Transporta u.c. ministriju fondu lietām. Samērā daudz materiālu raksturo stāvokli izglītībā, kultūrā un mākslā.

LVA, tāpat kā LVVA, ir arī personiskas izcelsmes fondi[3] (sk. savulaik pazīstamā dziedoņa R. Bērziņa, diriģenta T. Reitera, mākslinieku J. Madernieka, J. R. Tilberga u.c. fondus). Daļa svarīgu materiālu ir mikrofilmēta, savulaik no Maskavas saņemta neliela izlases veida mikrofilmu kolekcija ar Padomju Latvijas armijas un Latviešu strēlnieku divīzijas dokumentālajiem materiāliem.

Kā LVVA, tā LVA fondi laiku pa laikam papildinās, Latvijā atgriežoties personālajiem u.c. izcelsmes (piemēram, korporāciju u.c. organizāciju) fondiem no 1944.–1945. gada bēgļu mītnes zemēm Rietumos. LVA nodotas arī bijušās Valsts drošības komitejas lietas, to skaitā izsūtīto saraksti.

LVA Sociālpolitisko dokumentu nodaļas (bij. Latvijas komunistiskās partijas Centrālās komitejas Partijas vēstures institūta Partijas arhīvs) 3290 fondos iekļauts apmēram 589,8 tūkst. lietu.[4] Tās aptver galvenokārt partijas dokumentāciju par visiem tās pastāvēšanas 86 gadiem. Šie materiāli ir

visai nozīmīgi komunistu valdīšanas gadu izvērtēšanai. Var gan tikai minēt, kas no dokumentiem zaudēts 1991. gadā, kad ēku kontrolēja bēdīgi slavenā Omona[5] kaujinieki.

Minētajā LVA nodaļā atrodami arī dokumenti par Kominternes Latsekciju. Tie apstiprina faktu, ka t.s. revolucionāro kustību Latvijā inspirēja un vadīja no Maskavas.

Tāpat šeit glabājas savulaik Padomju Savienībā darbojušās Latviešu strēlnieku vēstures komisijas un izdevniecības "Prometejs" savāktie un apstrādātie materiāli (arhīvu dokumentu oriģināli un izraksti, anketas, atmiņas u.tml.) par latviešu strēlnieku vēstures jautājumiem, īpaši par 1917.–1920. gadu, Latgali 1919. gada rudenī. Šī laikposma pētniekus noteikti var ieinteresēt Latvijas sociāldemokrātijas (lielinieku) Centrālās komitejas Krievijas biroja, tāpat Latvijas komunistiskās partijas (1919. gadā) Centrālās komitejas protokoli, dokumenti par P. Stučkas vadīto Latvijas padomju valdību.

Tikko minēto materiālu lielākā daļa (izņemot militāri operatīvos u.tml. dokumentus) ir latviešu valodā, turpretī, sākot ar 1940.–1941. gadu, īpaši laika periodā pēc Otrā pasaules kara arvien izteiktāk dokumentācijā dominē krievu valoda, tādējādi apstiprinot pašas Latvijas komunistiskās partijas piekopto pārkrievošanas politiku, kam, protams, netrūkst arī cita veida apliecinājumu.

Praktiski tikai ar 19. gadsimta beigām un 20. gadsimtu ir saistītas Latvijas Valsts kinofotofonodokumentu arhīva kolekcijas. Tā rīcībā ir ļoti liels skaits visdažādāko fotouzņēmumu, kinožurnāli un filmas gan par Latviju, gan Krieviju, vēlāk PSRS. Pietiekami daudz ir arī fonoierakstu u.tml. laikmetu raksturojošu materiālu. Šis arhīvs tāpat nemitīgi papildinās.

Citu Austrumeiropas valstu arhīvi

Par 20. gadsimta Latviju dokumentālie materiāli atrodami arī kaimiņvalstu arhīvos. Tas nav nekas neparasts, vēl jo vairāk tādēļ, ka Latvija ilgi atradusies Krievijas, pēc tam padomju impērijas sastāvā, cietusi abos pasaules karos, piedzīvojusi iedzīvotāju aizplūšanu bēgļu gaitās, padomju režīma realizētās deportācijas utt.

Dažāda rakstura ziņas par Latviju iespējams iegūt Krievijas Valsts vēstures arhīvā (Российский государственный исторический архив) Sanktpēterburgā.[6] Uz bijušo Romanovu impērijas galvaspilsētu vēl 1918. gada sākumā no Pirmā pasaules kara frontes šķērsotās Latvijas tika sūtīti ziņojumi, pārskati

u.tml. materiāli, bet pirms tam garu gadu laikā tur koncentrējās visi centru interesējošie visdažādākās dzīves jomas raksturojošie rādītāji. Tiesa, padomju režīma gados daudzi svarīgi dokumenti no minētā arhīva pārvietoti uz Maskavu. Katrā gadījumā Iekšlietu ministra kancelejas fonds nesniedz gaidīto, tāpat Vispārējo lietu departamenta materiāli.

Ļoti bagātīga cara laika Policijas departamenta dokumentācija un materiāli par 1919. gada padomju varas laiku Latvijā glabājas Krievijas Federācijas Valsts arhīvā (Государственный архив Российской Федерации) jeb bijušajā PSRS Centrālajā Valsts Oktobra revolūcijas, augstāko valsts orgānu un valsts pārvaldes arhīvā. Par Latviju un latviešiem Krievijā vērtīgus faktus var atrast Viskrievijas Centrālās izpildkomitejas jeb VCIK, tāpat KSFPR Iekšlietu un Nacionālo lietu tautas komisariāta lietās. Šai arhīvā netrūkst pārliecinošu pierādījumu tam, cik patiesībā ļoti atkarīga no Padomju Krievijas bija P. Stučkas vadītā Latvijas padomju valdība, ko V. Ļeņins ar VCIK un Tautas komisāru padomes dekrētiem pārvērta par formāli it kā neatkarīgu veidojumu.

Par Latviju Pirmā pasaules kara laikā, šeit notikušajām mobilizācijām, rekvizīcijām, bēgļu plūdiem, rūpniecības uzņēmumu, mācību iestāžu evakuāciju, tāpat latviešu strēlniekiem, karadarbības norisi Latvijas teritorijā un Rīgas jūras līcī stāsta Maskavā esošā Krievijas Valsts kara vēstures arhīva (Российский государственный военно-исторический архив) daudzu un dažādu fondu dokumentālie materiāli. Te atrodami arī dokumenti par soda ekspedīcijām Latvijā 1905.–1906. gadā. Starp citu, atsevišķi izdalīti ne tikai abu latviešu strēlnieku brigāžu fondi, bet arī to pulku materiāli: pavēles, kauju darbības žurnāli, sarakste utt.

Krievijas Valsts kara arhīvā (Российский государственный военный архив) Maskavā sakopoti dokumentālie materiāli par padomju valsts sauszemes bruņotajiem spēkiem no 1918. gada līdz 30. gadu vidum (par turpmāko periodu – Podoļskā). Tie palīdz izsekot latviešu strēlnieku gaitām Krievijas pilsoņu kara frontēs, arī Latvijā 1919. gadā. Materiāli par strēlniekiem koncentrētā veidā pārstāvēti pirmām kārtām divu – Latviešu strēlnieku divīzijas un Padomju Latvijas (vēlāk – 15.) armijas fondu lietās.

Mūsu rīcībā ir trūcīgas ziņas par šī paša arhīva Podoļskas nodaļu, jo tajā Latvijas vēsturniekiem pieeja dokumentiem līdz šim bijusi praktiski liegta. Taču ir zināms, ka Podoļskā koncentrēts vērtīgs materiālu klāsts par

militārajām operācijām Latvijas teritorijā 1944.–1945. gadā, par Sarkanās armijas latviešu daļām, kā arī par Baltijas kara apgabalu.

Krievijas Valsts jūras kara flotes arhīvā (Российский государственный архив Военно-морского флота) Pēterburgā glabājas dokumenti par karadarbību Baltijas jūrā un Rīgas jūras līcī Pirmā pasaules kara gados. Vispilnīgāk šos notikumus raksturo Baltijas flotes pavēlnieka štāba fonds. Kāds no fondiem savukārt sniedz liecības par Baltijas flotes un frontē pie Rīgas izvietotās 12. armijas sadarbību. Daļa no arhīva atrodas Gatčinā, kur tāpat glabājas Latvijai nozīmīgi dokumentālie materiāli par Baltijas kara floti.

Daudz dažādas izcelsmes materiālu par latviešu sociāldemokrātiem, galvenokārt lieliniekiem, kā Latvijā, tā Krievijā u.c. meklējami Krievijas Valsts sociālpolitiskās vēstures arhīvā (Российский Государственный архив социально-политической истории), kas līdz 1991. gadam bija pazīstams kā PSKP CK Marksisma-Ļeņinisma institūta Centrālais partijas arhīvs. Pēdējais ilgus gadu desmitus bija pieejams tikai īpašai pētnieku kategorijai.

Līdz šim tikai nedaudziem Latvijas vēsturniekiem izdevies iepazīties ar visai niecīgu daļu no Krievijas Federācijas Centrālā Drošības ministrijas arhīva (Центральный архив Министерства безопасности Российской Федерации) lietām. Tur iegūtas ziņas par vairākiem Latvijas brīvvalsts politiķiem, ģenerāļiem un valstsvīriem, viņu likteņiem. Pagaidām nākas minēt, cik daudz Latvijas vēstures mezgla punktiem nozīmīgu ziņu slēpj šī arhīva lietas, par personisku traģēdiju noskaidrošanu nemaz nerunājot.

Arī bijušajā Diplomātijas vēstures arhīvā Maskavā (tag. Krievijas ārpolitikas arhīvs – Архив внешней политики России) iekļūt vienmēr bijis visai problemātiski, vēl jo vairāk – iepazīties ar vajadzīgajiem materiāliem. Jādomā gan, ka ar šī arhīva dokumentu palīdzību izdotos noskaidrot ne vienu vien padomju ārpolitiskā resora mīklu, saistītu ar Latvijas brīvvalsti.

Par atsevišķiem Latvijas vēstures aspektiem, piemēram, latviešu bēgļiem Pirmā pasaules kara gados, diemžēl visai ierobežotā apjomā ziņas iegūstamas Pleskavas apgabala Valsts arhīvā (Государственный архив Псковской области), konkrētāk – Pleskavas gubernatora kancelejas fondā. Daļēji ar notikumiem Latvijā 1917. gadā saistāms Ziemeļrietumu apgabala un Ziemeļu frontes strādnieku, kareivju un zemnieku deputātu augstākās padomes jeb t.s. Verhoseva (Верхосев) fonds.

Latvijas Nacionālā
BIBLIOTĒKA
2000 – 4.684

Par daudzu latviešu likteņiem materiāli atrodami Krievijas Federācijas un Ukrainas dažādu apgabalu un pilsētu (Krasnojarskas, Novosibirskas, Tomskas, Omskas, Harkovas u.c.) arhīvos.

Vairākos Baltkrievijas arhīvos glabājas dokumenti un materiāli par Latgali, kaut tās trīs apriņķi ar atsevišķiem fondiem nav pārstāvēti. Iespējams, ka liela daļa materiālu par šo Latvijas novadu gājusi bojā vai iznīcināta.

Baltkrievijas Republikas Nacionālajā arhīvā (Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь) Latgales materiāli jāmeklē galvenokārt Vitebskas guberņas valdes, Vitebskas civilā gubernatora kancelejas u.c. fondos. Nedaudz šo materiālu ir Baltkrievijas Republikas Centrālajā Valsts Oktobra revolūcijas arhīvā (Дзяржаўны нацыянальны архіў Кастрычніцкай рэвалюцыі Рэспублікі Беларусь), piemēram, Krievijas Pagaidu valdības Vitebskas guberņas komisāra fondā. Guberņas pārtikas valdes fonds glabā ziņas par iedzīvotāju skaitīšanu 1916. gadā, arī mājlopu uzskaiti.

Baltkrievijas Republikas Vitebskas apgabala Valsts arhīvā (Дзяржаўны архіў Віцебскай вобласці Рэспублікі Беларусь) ziņas par Latgali meklējamas gan bijušās guberņas statistikas biroja, gan pārtikas komitejas un zemes nodaļas fondā. Visumā to nav daudz.

Ne tikai līdzīgā, bet daļēji arī kopējā vēsture (līdz 1917. gada pavasarim vienā Vidzemes guberņā bija apvienoti pieci igauņu un četri latviešu apdzīvotie apriņķi) pamato nepieciešamību ielūkoties kaimiņvalsts Igaunijas Valsts vēstures arhīvā (*Eesti Ajalooarhiiv*) Tartu. Tur ir plašs Pirmā pasaules kara laikā evakuētās Vidzemes gubernatora kancelejas fonds, tāpat tikai nedaudz mazāk apjomīgais guberņas valdes dokumentu klāsts. Latvijas vēstures pētniekiem ieteicams izmantot arī citus šī arhīva fondus.

Līdz šim mūsu vēsturniekiem maz kas bija zināms par otras kaimiņvalsts – Lietuvas arhīviem. Šajos arhīvos meklējami Viļņas kara tiesas materiāli par 1906.–1911. gadu. Visai iespējams, ka tie glabā interesantas ziņas par 1918. un 1919. gadu saistībā ar Latviju, tāpat par abu valstu attiecībām starpkaru periodā. Par to liecina kaut vai Lietuvas Valsts arhīvā (*Lietuvos valstybinis archyvas*) saglabātie dokumentālie materiāli par Latvijas un Lietuvas sarunām 1921. gadā sakarā ar iespējamo militāro sadarbību.

Materiāli par Latviju, no kuriem liela daļa vēl nav apzināta, atrodas Polijā. Jauno aktu arhīvā (*Archiwum Akt Nowych*) Varšavā, starp citu, glabājas

poļu vēsturnieka M. Serejska 30. gados uzrakstītais apjomīgais manuskripts par Polijas un Latvijas attiecībām no 1919. līdz 1925. gadam. Turpat atrodami Polijas valdības pirmā neoficiālā pārstāvja Latgales muižnieka V. Soltana ziņojumi no Latvijas (1919. gadā). Citi materiāli liecina par Latvijas Aizsargu organizācijas un Polijas Strēlnieku savienības sadarbību. Polijas diplomāta L. Vasiļevska personiskajā fondā, Polijas Ārlietu ministrijas lietās ir daudz materiālu par Latvijas un Polijas attiecībām starpkaru periodā, arī par šo attiecību sarežģīšanos 30. gadu sākumā. Salīdzinoši nedaudz dokumentālo materiālu par Latviju 1919.–1920. gadā glabājas Polijas Galvenā štāba fondā.

Praktiski tikpat kā vēl Latvijas pētnieku neizmantotas ir Polijas Centrālā kara arhīva (*Centralne Archiwum Wojskowe*) avotu bagātības, kam gan ilgu laiku bija ļoti grūti piekļūt. Šim arhīvam ir bagāta mikrofilmu kolekcija par Otro pasaules karu, ieskaitot materiālus par vācu okupēto Austrumeiropas teritoriju pārvaldes organizāciju, nacistu plāniem Latvijā utt.

Ziņas par Latviju sniedz arī Polijas Zinātņu akadēmijas arhīvs (*Archivum Polskiej Akademii Nauk*). Interesi izraisa bijušā Latgales muižnieka un vēlākā Polijas diplomāta M. Svežbiņska atmiņas, kas rakstītas 30. gados un pēc kara.

Nedaudz materiālu par latviešu karavīriem Otrā pasaules kara laikā glabājas arī Čehijas Militārās vēstures arhīvā *(Vojenský historický archiv)* Prāgā. Tas Latvijas vēsturniekiem kļuva zināms tikai šogad.

Rietumvalstu arhīvi

Bagātīgs visdažādāko izziņas materiālu klāsts glabājas Vācijas arhīvos. Vācijas Centrālajā Valsts arhīvā (*Zentrales Staatsarchiv*) Potsdamā izvietoti baltvācu organizāciju – "Baltijas uzticības padomes" (*Baltischer Vertrauensrat*) un "Baltiešu apvienības – Baltijas darba grupas" (*Baltenverband – Baltische Arbeitsgemeinschaft*) lielie fondi, kuri aptver laikposmu attiecīgi no 1914. līdz 1920. gadam un no 1919. līdz 1940. gadam. Šo fondu dokumenti atspoguļo baltvāciešu aktivitātes Vācijā. Turpat glabājas apjomā mazāki fondi, piemēram, "Baltijas delegācija Stokholmā" (*Baltische Delegation Stockholm*) un "Baltijas landesvērs" (*Baltische Landeswehr*).

Daudz materiālu savākts arhīva fondos Koblencā (*Bundesarchiv Koblenz*). Šajā arhīvā īpašu interesi izraisa Baltijas vēstures komisijas 50. gados rīkotās aptaujas materiāli. Aptaujā savu viedokli par Latviju starpkaru periodā izteica pazīstami tālaika baltvācu politiķi, vērtējot arī nacifikācijas

procesu pašu Latvijas vāciešu vidū. Visai dažādas izcelsmes un satura dokumenti par Baltiju koncentrēti Valsts kancelejas un Ārlietu ministrijas fondos, kā arī t.s. Dālemas publikāciju nodaļā, ko izveidoja 30. gados. Vācijas okupācijas politikai Otrā pasaules kara laikā var izsekot, iepazīstot okupēto Austrumu apgabalu reihsministrijas un Ostlandes reihskomisariāta dokumentus.

Nozīmīgi arhīvu materiāli par Vācijas politiku Otrā pasaules kara laikā okupētajā Baltijā glabājas arī pētniecības institūta (*Institut für Zeitgeschichte*) fondos Minhenē. Līdz šim mūsu vēsturnieki tos nav izmantojuši.

Vācijas Ārlietu ministrijas Politiskajā arhīvā (*Politisches Archiv des Auswärtigen Amts*) Baltijas materiāli pārstāvēti dažādos masīvos. Viens no plašākajiem dokumentu kopojumiem saistās ar Pirmo pasaules karu. Te atrodami Vācijas ģenerālkonsula Rīgā ziņojumi par 1905. gada revolūcijas notikumiem Latvijas teritorijā. Arhīvā netrūkst materiālu arī par vēlāka laika notikumiem, saistītiem ar Vācijas un Baltijas valstu savstarpējām attiecībām. Sevišķi nozīmīgi ir Vācijas sūtniecību ziņojumi no Rīgas un Tallinas.

Herdera institūta arhīvā Marburgā ir atsevišķas Baltijas vēstures materiālu kolekcijas (vēstules, atmiņu manuskripti, piemēram, pieci sējumi, iegūti no ģenerāļa R. fon der Golca mantiniekiem, u.c.). Te glabājas arī Baltijas baznīcu arhīvs, deponētie Baltijas vēstures komisijas materiāli, atmiņas. Marburgā Hesenes pavalsts arhīvā (*Hessische Staatsarchiv Marburg*) glabājas plašie Baltijas bruņniecību arhīvi, ievērojamu baltvācu politiķu atmiņas.

Militāra satura un izcelsmes dokumentālie materiāli glabājas Freiburgas militārajā arhīvā (*Bundesarchiv – Militärarchiv, Freiburg*). Kopš dibināšanas šis arhīvs ir Federālā arhīva sastāvdaļa. Kā šajā, tā citos, to skaitā Vācijas pavalstu arhīvos atrodami baltvāciešu personiskie fondi.

Ar mūsu vēsturei nozīmīgiem dokumentāliem materiāliem, galvenokārt par laiku no 1918. līdz 1939. gadam, mazāk par gadsimta sākumu, kā arī padomju okupāciju, bagāts ir Lielbritānijas Valsts arhīvs (*Public Record Office*). Vairākums no tiem iekļauts Ārlietu ministrijas (*Foreign Office*) un Admiralitātes (Lielbritānijas jūras spēku vadības orgāns) masīvā, taču nereti arī citur. Materiāli apstiprina, ka Lielbritānija nopietnu uzmanību latviešiem un viņu tieksmei pēc Latvijas autonomijas un neatkarības pievērsusi Pirmā pasaules kara laikā. To apliecina, piemēram, britu militārā pārstāvja Krievijā ģenerāļa A. Noksa ziņojumi priekšniecībai Londonā par militāro situāciju frontē pie Rīgas un latviešu strēlniekiem, konsula V. Bosenketa no Rīgas

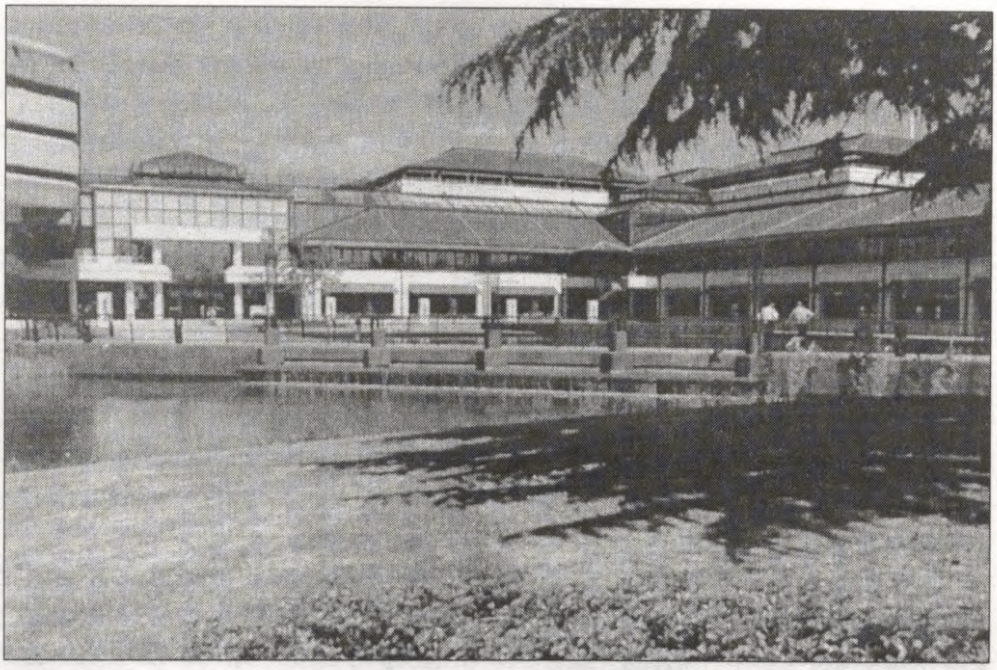

2. *att.* Lielbritānijas Valsts arhīva komplekss

sniegtā informācija sūtnim Petrogradā Dž. Bjūkenanam, tāpat konsula Petrogradā F. Lindleja vēstījumi ārlietu sekretāram, resp., ministram A. Belfūram u.c. dokumenti.

Labi izsekojama Latviešu Pagaidu nacionālās padomes Ārlietu nodaļas vadītāja Z. Meierovica diplomātiskā darbība Londonā 1918. gada otrajā pusē, Baltijas jautājuma risinājums Parīzes miera konferencē.

Īpašu uzmanību pelna Lielbritānijas sūtniecības Rīgā 20. un 30. gados ikgadējie uz Londonu nosūtītie pārskata ziņojumi (*Annual Reports*), kuros analizētas Latvijas iekšpolitikas un ārpolitikas, finansiālā stāvokļa u.tml. problēmas.

Daudzos desmitos sējumu apkopoti avotu materiāli par Latvijas brīvvalsti un tās bojāeju 1940. gadā atrodami Francijas Republikas Ārlietu ministrijas Diplomātijas arhīvā (*Ministère des Affaires Entrangères Association des Amis des Archives Diplomatiques*) Parīzē, daļēji arī Nantē. Lielu dokumentu kopojumu veido sarakste starp Francijas valdību un tās sūtniecību Rīgā, t.i., sūtņu ziņojumi un telegrammas. Arhīva materiāli raksturo Latvijas valdības ārējo un iekšējo politiku, ekonomiku, finansu lietas

utt. no Francijas viedokļa. Otrā pasaules kara dokumentu klāstā var atrast liecības par Francijas attieksmi pret PSRS realizēto Baltijas okupāciju, ieskaitot vēlēšanu farsu Latvijā 1940. gada jūlijā, "komunistu saeimas" darbību. Kā nepārprotama PSRS agresija pret neatkarīgu mazu valsti, tās okupācija un aneksija raksturota "sociālistiskā revolūcija" Latvijā un abās pārējās Baltijas valstīs. Ne viens vien materiāls stāsta par latviešu patriotu cīņu pret okupācijas varu, par Francijas valdības noraidošo attieksmi Baltijas inkorporācijas jautājumā un atteikšanos izdot politiskos bēgļus padomju pusei.

Līdz šim Latvijas vēsturnieki, pētot starpkaru perioda problēmas, gandrīz nav izmantojuši citu Eiropas valstu (Somijas, Zviedrijas, Čehijas, Itālijas utt.) arhīvus resp. šo valstu sūtniecību materiālus. Tas pats sakāms par Vatikāna un Tautu Savienības arhīvu. Tam, protams, nepieciešams priekšnoteikums ir valodu zināšanas.

Svarīgi dokumenti un materiāli par Baltiju 20. gadsimtā (visvairāk par gadsimta pirmo pusi) glabājas ASV Nacionālajā arhīvā (*National Archives*). Pirmā pasaules kara beigu posmā lielāka grupa amerikāņu zinātnieku tika aicināta īpašu uzmanību veltīt Austrumeiropai un Krievijai, lai sagatavotu ieteikumus valdībai pirms miera konferences. Baltija izrādījās viens no domstarpību punktiem, un šī arhīva materiāli, konkrēti – Parīzes miera konferences Baltijas komisijas protokoli, dažādi ziņojumi un paskaidrojumi to apstiprina. Savukārt par notikumiem Baltijā 1919. un 1920. gadā papildu informāciju sniedz amerikāņu misijas vadītāja V. Grīna, Amerikāņu palīdzības administrācijas vadītāja H. Hūvera u.c. memorandi un ziņojumi, tāpat Somijas pirmā ārlietu ministra R. Holsti vēlāk izteiktās atziņas.

Starp citu, ASV Nacionālajā arhīvā glabājas daudzu pazīstamu amerikāņu zinātnieku 1922. gada jūnijā parakstīts aicinājums valdībai juridiski atzīt trīs Baltijas valstu neatkarību. Par to iestājās arī daudzi Amerikā dzīvojošie latvieši, lietuvieši un igauņi.

Ļoti daudz šajā arhīvā ir materiālu par Latvijas brīvvalsti: ziņojumi no ASV pārstāvniecības, resp., vēstniecības par jaunās valsts iekšējo un ārējo politiku, finansēm utt. Dokumenti liecina, ka ASV uzmanīgi sekoja notikumu attīstībai Latvijā pēc 1934. gada 15. maija apvērsuma, noskaidroja tā cēloņus un pārmaiņas valsts pārvaldē. 1935. gada augustā ASV valsts sekretārs saņēma plašu pārskatu par K. Ulmaņa režīma pirmo gadu Latvijā, kurā detalizēti analizēta iekšpolitiskā situācija, ārpolitika, tautsaimniecība, finansiālais stāvoklis utt. Par 1939. un 1940. gada liktenīgajiem notikumiem

svarīgas nianses var uzzināt no ASV sūtņa Dž. Vailija ziņojumiem Valsts departamentam.

Jāpiebilst, ka liela daļa arhīva dokumentu ir mikrofilmēta. Brīvā pieeja mikrofilmām nodrošina to produktīvu izmantošanu.

Plašs dažādas izcelsmes dokumentālo materiālu klāsts par Baltiju, ieskaitot nepublicētas atmiņas, koncentrēts Hūvera Kara, revolūcijas un miera institūta (*Hoover Institution on War, Revolution and Peace*) jeb, īsāk, Hūvera institūta arhīvā Stenforda universitātē (Kalifornija, ASV). Šim institūtam, resp., arhīvam un bibliotēkai, pamatus 1919. gadā licis pats H. Hūvers, vēlākais ASV prezidents (no 1929. līdz 1933. gadam). Mūsdienās institūts izveidojies par nozīmīgu starptautisku centru, kas nodarbojas ar 20. gadsimta svarīgāko politisko, sociālo un ekonomisko notikumu un pārvērtību dokumentēšanu.

Hūvera institūta arhīva dokumentālie materiāli par Latviju iedalāmi divās lielās grupās. Pirmkārt, tie ir pašu bijušo Latvijas iedzīvotāju saglabātie un vēlāk arhīvam nodotie, otrkārt, no citu valstu pārstāvjiem iegūtie materiāli. Ar vēsturnieka profesora A. Švābes gādību 1949. gadā Hūvera institūta arhīvā nonāca Latvijas Centrālās padomes dokumentācija. Turpmāk šo arhīvu papildināja citas kolekcijas, par ko no latviešu puses sevišķi rūpējās profesors E. Andersons. Samērā daudz tajā ir personiskas izcelsmes dokumentu sakopojumu, par ko liecina katalogā ierakstītie latviešu vārdi: A. Bīlmanis, J. Feldmanis, V. Salnais u.c. No otras grupas materiāliem Latvija daudzkārt minēta M. Greiema, L. Hendersona, R. Holsti u.c. personisko fondu kastēs (mapēs) glabātajos materiālos. Par mūsu vēsturi reizumis stāsta dokumenti, kas atrodami šādās kolekcijās: Baltijas valstis, Igaunija, Lietuva, Padomju Savienība, Austrumeiropa, Vācija, ASV u.c.

Hūvera institūta arhīvā ir daudz materiālu par Latviju Otrā pasaules kara laikā, padomju un tai sekojošo vācu nacistu okupāciju, kā arī garus gadu desmitus ilgušo lielkrievisko padomju okupācijas periodu kopš 1944.–1945. gada. Ļoti bagāta ir institūta bibliotēka, kurā atrodams arī 4000 periodisko izdevumu, 1200 avīžu komplektu.

Muzeji. Statistiskie izdevumi. Bibliotēkas. Latvijas Kultūras fonds

Līdztekus arhīviem kā galvenajām vēstures avotu krātuvēm par mūsu gadsimtu zināma daļa materiālu, to skaitā visdažādākie priekšmeti, fotogrāfijas u.c., kas vistiešāk liek apjaust tā vai cita perioda īpatnības jeb laika garu, glabājas muzejos. Lielākie no tiem (Latvijas Vēstures muzejs, Rīgas

Vēstures un kuģniecības muzejs, Latvijas Kara muzejs, Latvijas Etnogrāfiskais brīvdabas muzejs u.c.) atrodas Rīgā. Šie muzeji ilgajos darbības gados ir izveidojuši un saglabājuši patiesi unikālas kolekcijas. Pateicoties muzeju darbinieku ieinteresētībai, uzņēmībai un zināšanām, lielākie Latvijas muzeji jāvērtē kā nozīmīgas pētniecības un vēstures zināšanu popularizēšanas iestādes. Jau daudzus gadus risinās auglīga sadarbība starp lielākajiem muzejiem un Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūta zinātniekiem. Latvijas vēstures padziļinātai izpētei nepieciešams šai sadarbībā iesaistīt arī citu lielāko Latvijas muzeju (Liepājā, Valmierā, Cēsīs, Rēzeknē, Daugavpilī u.c.) darbiniekus.

Pie vēstures avotiem, kam vairākumā gadījumu ir plašāks izmantošanas loks, jāpieskaita statistiskie izdevumi. Publicēti dažādos laikos visai atšķirīgu politisko sistēmu apstākļos, tie nav vērtējami viennozīmīgi. Visatzinīgākie vārdi sakāmi par tiešām plašajiem, rūpīgi izstrādātajiem un pamatotajiem Latvijas brīvvalsts laika statistiskajiem izdevumiem, kuri kopumā sniedz pārliecinošu ainu par Latvijas iedzīvotājiem, tautsaimniecību, izglītību utt.

Gluži citādi vērtējami padomju statistiskie izdevumi, kuri nebija domāti reālās situācijas atspoguļošanai, bet drīzāk "uzfrizētas" padomiskās īstenības pasniegšanai. Līdz ar to šie izdevumi ir gan nepilnīgi, gan satura ziņā pat viltoti vai sagrozīti. Vieni no visvairāk sagrozītajiem bija dati par valsts, savienoto republiku, to skaitā Latvijas nacionālo sastāvu, rūpniecībā, transportā u.c. nodarbināto tautību u.tml., lai kaut kā piesegtu aktīvās pārkrievošanas politikas rezultātus. Tādēļ padomju statistiskie izdevumi ieguva dezinformatoru slavu.

Latvijas vēstures pētniekiem un interesentiem praktiski gandrīz nav iespējams iztikt bez lielāko bibliotēku, pirmām kārtām Akadēmiskās bibliotēkas filiāles jeb Misiņa bibliotēkas, tāpat Nacionālās bibliotēkas Letonikas nodaļas kolekcijām. Tur iespējams iepazīties ar politisko, sabiedrisko un kultūras darbinieku rokrakstiem, retām publikācijām, daudzu gadu Latvijas periodisko presi.

Dažkārt vērtīgas ziņas iegūstamas ārzemju bibliotēkās. Starp citu, Helsinku universitātes bibliotēkā sakopoti visi latviešu periodiskās preses izdevumi (līdz 1917. gadam).

Izmantojot preses izdevumus Latvijas vēstures problēmu risināšanā, vēsturnieki dažādos politiskos apstākļos vērtējuši arī pašu presi kā Latvijas likteņgaitu atspoguļotāju. Šai virzienā darbs vēl turpināms. Gandrīz pavi-

sam neapgūta tēma ir ārzemju prese un notikumi Latvijā tās atspoguļojumā. Nav apzinātas arī daudzās privātās kolekcijas.

Pēc neatkarības atjaunošanas Latvijas vēstures un kultūrvēstures apzināšanā aktīvi iesaistījies Latvijas Kultūras fonds. Fonda atbalstītā programma "Cilvēkarhīvs" ir ļoti rosinoša un jau devusi pirmos atzīstamos rezultātus. Piebilstams, ka ikgadējo Spīdolas stipendiātu vidū ir arī vēsturnieki.

2. Pētniecības iestādes Latvijā dažādos laikposmos

Vēstures zinātne Latvijas brīvvalsts laikā

Gadsimta sākumā Latvijas vēstures aktuālās problēmas no muižniecības pozīcijām steidzās vērtēt baltvācu vēsturnieki un publicisti. To viņi darīja galvenokārt saistībā ar 1905. gada notikumiem. Grāmatu un rakstu autori nereti vēlējās palikt anonīmi (piem., A. Tranzē-Rozeneks). Jau šis fakts vien liek apšaubīt autoru objektivitāti.

Nopietna 20. gadsimta Latvijas vēstures procesu izpēte aizsākās pēc neatkarīgas Latvijas valsts izveidošanās. Cits pēc cita Latvijā atgriezās akadēmiski izglītotie latviešu vēsturnieki: 1919. gadā – J. Krodznieks, 1920. gadā – A. Bīlmanis, P. Dreimanis, E. Felsbergs, A. Tentelis, 1921. gadā – J. Bērziņš, 1924. gadā – F. Balodis, 1925. gadā – B. Brežgo. No Padomju Krievijas Rīgā ieradās vēsturnieks R. Vipers.

Ievērojamākais Latvijas vēstures pētniecības centrs līdz 30. gadu otrajai pusei bija 1919. gada 28. septembrī nodibinātā Latvijas Universitāte (līdz 1923. gadam to dēvēja par Latvijas Augstskolu). Universitātes satversmē bija noteikts, ka tās uzdevums ir "veicināt zinātnisko pētīšanu un zinātnes izplatīšanu tautā un gatavot Latvijas vajadzībām darbiniekus ar augstāko izglītību"[7]. Zinātniskais un mācību darbs bija vienlīdz svarīgs pienākums.

Zinātniskajam darbam bija radīti nepieciešamie apstākļi. Zinātnieks bija samērā labi atalgots.[8] Pedagoģiskā slodze netraucēja zinātniekam nodarboties ar pētniecību, jo pedagoģiskā darba minimums pilnas algas saņemšanai profesoram un docentam bija 6 lekciju stundas, asistentam – 8 lekciju stundas nedēļā.[9] Ar 1935. gada 10. aprīļa Ministru kabineta

lēmumu pēc ārzemju universitāšu parauga tika noteikts, ka ik pēc 6 gadiem mācībspēki var saņemt vienu gadu ilgu pilnīgi apmaksātu atvaļinājumu pētnieciskiem nolūkiem vai publikāciju sagatavošanai. Tā paša gada 12. septembra likums par Latvijas Universitātes zinātniskās pētniecības fondu paredzēja neatmaksājamus pabalstus mācībspēkiem zinātniskās pētniecības vajadzībām, t.sk. arhīvu pētīšanai un ekspedīciju rīkošanai. Līdz 1939. gadam fondā bija ienākuši 124,6 tūkst. latu, kas tam laikam uzskatāmi par visai respektējamu summu. Interesanti atzīmēt, ka visbiežāk fonda līdzekļus piešķīra jaunās paaudzes pētniekiem.

Liela nozīme Latvijas Universitātes mācībspēku pētnieciskā darba stimulēšanā, tā rezultātu publicēšanā un starptautisko kontaktu uzturēšanā bija izdevumam "Latvijas Universitātes Raksti" (*Annales Universitatis Latviensis*). Tie iznāca no 1921. līdz 1929. gadam. Pavisam tika izdoti 20 sējumi. Pēc tam "Latvijas Universitātes Rakstus" sadalīja fakultāšu sērijās. Bija organizēta šo izdevumu apmaiņa ar 233 zinātniskajām un augstākajām mācību iestādēm ārzemēs.[10]

Universitātes mācībspēki neatkarīgās Latvijas gados vēstures pētniecībā ienesa kardinālas izmaiņas: paplašināja pētījumu tematiku, mainīja Latvijas vēstures agrāko, latviešu tautas attīstību neobjektīvi skaidrojošo interpretāciju, kā arī izaudzināja jaunu vēstures pētnieku paaudzi. Vēsturnieka specialitāti varēja iegūt Filoloģijas un filozofijas fakultātē, kur līdzās valodniecības, filozofijas un pedagoģijas nodaļām bija izveidota vēstures nodaļa. Šī fakultāte bija trešā lielākā universitātē. Studijas vēstures specialitātē organizēja un vadīja Vēstures katedra.

Latvijas vēsture kā akadēmiska disciplīna tika ieviesta līdz ar nacionālās augstskolas nodibināšanu, izpildot 1919. gada Satversmes sapulces lēmumu par Latvijas vēstures obligātu mācīšanu visās skolās. Latvijas vēstures studijas akadēmisko disciplīnu studiju sistēmā nostiprinājās 1936. gadā līdz ar Latvijas vēstures katedras nodibināšanu profesora A. Švābes vadībā.

Jau 1923. gadā Latvijas Universitātē izveidoja sistēmu zinātnieku sagatavošanai. Tika noteikts, ka "fakultātes izvēl kandidātus, kas sekmīgi beiguši attiecīgas zinātnes nozares kursu un pierādījuši studiju laikā tieksmes un spējas specialitātes zinātniskos pētījumos"[11]. Šos cilvēkus uz 1–3 gadiem atstāja augstskolā attiecīgajā katedrā tālākai zinātniskās darbības ievirzei vai arī šai pašā nolūkā komandēja uz ārzemju augstskolām.[12] Topošajam zinātniekam izraudzīja vadītāju no attiecīgās katedras mācībspēku vidus un noteica darbības rezultātu pārbaudi un izvērtēšanu divas reizes gadā.

Sagatavošanas gados viņam varēja piešķirt stipendiju.[13] Šī kārtība zinātnieku atlasē un sagatavošanā ar nelielām izmaiņām pastāvēja visā neatkarīgās Latvijas laikā un deva atzīstamus rezultātus.

Latvijas Universitātē zinātniskajai darbībai vēstures specialitātē sagatavojās V. Seile, A. Bīlmanis, V. Biļķins, P. Kalniņš, G. Lukstiņš, M. Stepermanis un R. Malvess (caurmērā ik pēc trīs gadiem viens kandidāts).[14] Topošo zinātnieku atlase bija stingra un, kā vēlāk pierādījās, arī auglīga. Par izciliem vēstures pētniekiem izveidojās tiesību speciālists A. Švābe un tautsaimniecības speciālists E. Dunsdorfs. Universitātē izauga rosīga latviešu vēsturnieku paaudze. Profesionāli labi sagatavoti, papildinājuši zināšanas ārzemju universitātēs un izmantodami Latvijas, kā arī citu valstu vēstures avotu krātuves, viņi radīja virkni laika pārbaudi izturējušu darbu par Latvijas sociālo, saimniecisko un agrāro vēsturi.

Zinātniskais darbs tomēr nebija Latvijas Universitātes mācībspēku prioritārais uzdevums. Uzsvars tika likts uz mācību darbu, nevis pētniecību, kas tomēr vairāk vai mazāk bija katra mācībspēka personiska lieta.

Bez augstskolas ar zinātnisko pētniecību nodarbojās vairākas citas iestādes. Īpaši jāatzīmē Valsts statistikas pārvaldes paveiktais. Nodibināta 1919. gada 1. septembrī, tā bija centrālā iestāde, kas organizēja un vadīja visus statistikas darbus Latvijā – tautas skaitīšanu, vispārējo lauksaimniecības skaitīšanu, atsevišķu tautsaimniecības nozaru skaitīšanu, kā arī vadīja Satversmes sapulces un Latvijas Saeimas vēlēšanas, pārbaudīja un apstrādāja savāktos materiālus. Izņemot savu darbošanās laiku valdībā (1926.–1928. un 1931.–1933. gads), Valsts statistikas pārvaldes direktors bija M. Skujenieks, bet par viņa vietniekiem strādājuši J. Bokalders, V. Salnais, A. Maldups. Līdz 1940. gada 1. jūlijam pārvalde bija publicējusi vairāk nekā 300 darbu, kuru kopējais apjoms sasniedz 55 000 lappušu.[15] Periodiskos datus regulāri atspoguļoja pārvaldes mēneša biļetens, kas iznāca no 1926. līdz 1940. gadam. Valsts statistikas pārvaldes gadskārtējie izdevumi bija "Latvijas statistikas gadagrāmata" (iznāca no 1920. līdz 1939. gadam), kā arī krājumi par Latvijas ārējo tirdzniecību un tranzītu, lauksaimniecību, rūpniecību, tautas veselību, darba statistiku. Bez tam pārvalde izdeva virkni speciālu izdevumu, to skaitā "Latvijas kultūras statistika 1918–1937" (1938), "Latvijas statistiskais atlass" (1939) u.c. Statistikas pārvaldes izdevumi satur vēsturniekiem nepieciešamus materiālus.

Valsts statistikas pārvalde bija pakļauta Ministru kabinetam resp. Ministru prezidentam. Pēc noteikumiem savāktie materiāli tai bija

jāapstrādā ne vien tehniski, bet arī zinātniski. Kaut arī vairākumā gadījumu darbinieku nepietiekamās kvalifikācijas dēļ tas tomēr netika izdarīts, neizpalika arī pētnieciskā darba veiksmes. Tas sakāms par M. Skujenieka, J. Bokaldera, V. Salnā, A. Maldupa, J. Raudas, K. Zalta un vairāku citu darbinieku sagatavotajām monogrāfijām un rakstiem.

Latvijas vēstures zinātnes attīstības veicināšanā liela nozīme bija 1920. gadā nodibinātajam Kultūras fondam, kaut arī šīs iestādes darbinieki paši ar pētniecisko darbu nebija saistīti. Likums par Kultūras fondu noteica, ka "Kultūras fondam ienākušās summas izlietojamas zinātnes, mākslas un izglītības izkopšanai un izplatīšanai, kā arī pabalstiem kultūras darbiniekiem un iestādēm, prēmijām par atzītiem darbiem, izgudrojumiem un atradumiem, stipendijām izglītības turpināšanai, ārzemju ceļojumiem izglītības nolūkā, zinātnes un mākslas popularizēšanai, kā arī citiem līdzīgiem izglītības veicināšanas nolūkiem"[16]. Ar Kultūras fonda finansiālu atbalstu Latvijas vēstures pētītāju biedrība izvērsa plašu darbu 1905. gada revolūcijas materiālu vākšanā, daļu no tiem apkopojot publikācijās. Tika izdotas Latvijas armijas dažādu pulku vēstures un krāti materiāli par latviešu strēlniekiem pasaules kara laikā, nacionālās armijas veidošanos. Sākot ar 1926. gadu, Kultūras fonds deva līdzekļus speciālistu ilgākiem komandējumiem uz ārzemju arhīviem Latvijas vēstures avotu apzināšanai un dokumentu kopiju iegūšanai, lai ar tām papildinātu Latvijas Valsts arhīva fondus. Vairākkārt Vatikāna arhīvā Romā ar Kultūras fonda finansējumu ir strādājis L. Arbuzovs, bet Zviedrijā – A. Tentelis un A. Švābe. Kultūras fonds finansēja arī A. Švābes monogrāfijas "Pagasta vēsture" (iznāca 1926. gadā) rakstīšanu. No 1926. līdz 1940. gadam par Kultūras fonda līdzekļiem tika izdots pētniekiem nozīmīgais A. Ģintera sastādītais latviešu periodikā no 1763. līdz 1907. gadam iespiesto rakstu sistemātiskais rādītājs "Latviešu zinātne un literatūra" astoņās grāmatās, kā arī daļēji vai pilnīgi finansēta E. Brastiņa, P. Birkerta, M. Valtera, A. Viča, N. Rancāna u.c. autoru pētījumu izdošana.

Pētnieciskais un pētniecību organizējošais darbs norisa vairākās biedrībās. Latgales kultūrvēsturē lielu darbu paveica Latgaliešu skolotāju savienība (no 1925. gada tās nosaukums – Latgaliešu skolotāju centrālā biedrība). Tā tika nodibināta 1917. gada 25. martā (7. aprīlī) Petrogradā, bet jau topavasar darbību pārcēla uz Rēzekni. Visu organizācijas pastāvēšanas laiku, t.i., līdz 1939. gadam, tās valdes priekšsēdētāja bija izcilā pedagoģe V. Seile, kura biedrības darbību pakļāva vienam mērķim –

nacionālās skolas izveidošanai. Lai paaugstinātu skolotāju kvalifikāciju, biedrība izdeva žurnālu "Latgolas Škola" (iznāca no 1921. līdz 1938. gadam). Tā kā šajā laikā tikpat kā nebija pētījumu par Latgales vēsturi, žurnāls savās slejās ievietoja publikācijas par šiem jautājumiem, īpaši par Latgales latviešu nacionālās atmodas laikmetu. Daudzus nozīmīgus rakstus žurnālā publicējis B. Brežgo, literatūrvēsturnieks M. Apeļs lasītāju vērtējumam nodevis "Latgaliešu literatūras vēstures" (1935) pamatnodaļas, daudzu rakstu autori ir V. Seile, B. Spūļs, S. Seiļs u.c.

Latviešu strēlnieku vēstures apzināšanā daudz paveikusi 1924. gadā nodibinātā Latviešu veco strēlnieku biedrība J. Goldmaņa un K. Gopera vadībā. Kā teikts biedrības statūtos, tās mērķis bija "uzturēt tautas atmiņā strēlnieku vēsturi un izkopt viņu tradīcijas un garu"[17]. Tādēļ arī biedrība, kuras 20 nodaļas 1936./37. gadā apvienoja 3620 cilvēkus, dažādos preses izdevumos publicēja daudzus rakstus un atmiņas. No 1924. līdz 1940. gadam tā reizi gadā izdeva žurnālu "Latviešu Strēlnieks" (pavisam iznāca 18 numuri), veltītu strēlnieku cīņu atcerei un kaujās kritušo piemiņai. Latviešu strēlnieku vēstures avotu vākšanai un strēlnieku vēstures uzrakstīšanai bija izveidota Vēstures komisija, kurā darbojās ģenerālis R. Bangerskis, pulkveži R. Kļaviņš, K. Baltiņš, rezerves pulkvedis–leitnants V. Ozols, Dr. K. Straubergs. Jau 1925. gadā Vēstures komisijas arhīvā bija savākts prāvs materiālu kopums – apmēram 8500 lapu.[18] Uz tā pamata tika sagatavots populārzinātnisks materiālu un atmiņu krājums "Latviešu strēlnieki" (publicēts 1929. gadā), tāpat dokumentu un rakstu krājums ar tādu pašu nosaukumu, kur bija atvēlēta vieta nopietniem pētījumiem un dokumentu publikācijām. Tas iznāca no 1935. līdz 1940. gadam (pavisam 34 burtnīcas).

1905. gada revolūcijas izpētei pievērsās 1926. gada 14. aprīlī nodibinātā biedrība "Piektais gads" (valdes priekšsēdētājs G. Bisenieks; 1937. gadā biedrībā bija ap 100 biedru).[19] Lai iemūžinātu tautas atmiņā 1905. gada cīņas, tā vāca dokumentus un ziņas par revolūcijas cīnītājiem un tās norisi. Vienlaikus biedrība iestājās par zemes reformas likumā 1918.–1920. gada atbrīvošanās kara dalībniekiem paredzēto priekšrocību un likuma par cietušo karavīru pensijām attiecināšanu arī uz 1905. gada revolūcijas dalībniekiem. Biedrība paveica milzu darbu dokumentālā materiāla vākšanā, t. sk. 2501 revolūcijas dalībnieka anketēšanā, pagastu arhīvu pētīšanā u.c. Tika ievāktas ziņas un sagatavotas kartītes par 20 676 revolūcijas dalībniekiem un 3494 revolūcijas apspiedējiem, spiegiem u.c.[20]

Rūpes par Latvijas vēstures pieminekļu saglabāšanu uzņēmās 1923. gada oktobrī Izglītības ministrijā izveidotā Pieminekļu valde. Tā izdeva gan materiālu krājumus, gan ilustrētu žurnālu "Senatne un Māksla" (iznāca četras reizes gadā no 1936. līdz 1940. gadam).

Par Latvijas vēstures mācīšanu skolās un tās popularizēšanu visplašākajos sabiedrības slāņos bija norūpējušies vēstures skolotāji, jo ilgu laiku skolu vēstures programmās Latvijai nebija ierādīta pienācīga vieta. Aktīvākie skolotāji nolēma apvienoties un 1932. gada 19. maijā lika pamatus Vēstures skolotāju biedrībai. Par tās vadītāju ievēlēja N. Vīksniņu, par viņa biedru – M. Stepermani, par sekretāru – M. Rāceni. Biedrības bibliotekārs bija J. Lieknis. Tika rīkotas sanāksmes, kurās lasīja referātus par dažādiem vēstures jautājumiem. Šo publisko lekciju lasīšanā biedrība iesaistīja profesorus R. Viperu, L. Arbuzovu, L. Adamoviču u.c. pieredzējušus lektorus. 1934. gada jūlija beigās Rīgā notika Latvijas vēstures skolotāju 1. kongress. Īpaša komisija P. Dreimaņa vadībā pārstrādāja pamatskolu vēstures programmu, pamatā liekot Latvijas vēsturi, bet saistot un papildinot to ar vispārējās vēstures neizvērstu izklāstu. Biedrība publicēja arī grāmatas, to skaitā izdevumu "Latvijas vēstures bibliogrāfija. 1918–1935", rakstu krājumu "Pagātne un tagadne",[21] līdzdarbojās žurnālā "Senatne un Māksla". Vairāki skolotāji (P. Dreimanis, F. Zālītis) sarakstījuši vēstures mācību grāmatas skolām.

Nevar nepieminēt arī vairāku individuālu entuziastu ieguldījumu Latvijas vēstures izpētē. Tā K. Beierbahs daudz paveica 1905. gada revolūcijas notikumu un revolucionāro cīņu dalībnieku apzināšanā. Viņš izdeva divas nelielas grāmatas: 1) par Dobeles revolucionāriem un 2) par t.s. Aizputes karu. Rakstnieks un izdevējs A. Freināts sarakstījis grāmatiņu par 1905. gada notikumiem Tukumā.[22] Ražīgs vēstures pētniecībā bijis arī žurnālists E. Blanks, kurš latviešu nacionālās domas aizsākumiem un ģenēzei veltījis grāmatas un brošūras,[23] kā arī ļoti daudz rakstu, daļa no kuriem tapusi emigrācijā (pēc 1944. gada). Par Latviju un tās kultūru rakstījis E. Brastiņš.[24] Skolotājs A. Vičs atstājis fundamentālu piecsējumu darbu par Vidzemes un Kurzemes skolu vēsturi (no pirmsākumiem līdz 1915. gadam).[25] Savukārt latviešu strēlnieku virsnieks A. Plensners publicējis grāmatu par Latviju Pirmā pasaules kara priekšvakarā.[26] Tā savu nozīmi nav zaudējusi arī šodien. Grāmatas par Latvijas vēstures jautājumiem publicējuši arī K. Ozols, J. Seskis, Līgotņu Jēkabs u.c.

Jauna situācija Latvijas vēstures zinātnē radās pēc 1934. gada 15. maija valsts apvērsuma. Jau 1935. gadā K. Ulmanis izteicās par Latvijas Zinātņu akadēmijas dibināšanu. Realizējot nacionālās politikas līniju, kurā liela nozīme tika piešķirta vēstures zinātnei, 1936. gada 14. janvārī tika nodibināts Latvijas vēstures institūts. Likumā "Par Latvijas vēstures institūtu" bija noteikts, ka: "1. Latvijas vēstures institūts ir patstāvīga valsts augstākā zinātnes iestāde ar sēdekli Rīgā. Institūts pakļauts tieši izglītības ministram. 2. Institūta uzdevums ir latviešu un vispārīgās vēstures notikumu un parādību pētīšana un noskaidrošana nacionālisma un patiesības garā. 3. Institūta darbība aptver 1) latviešu senvēsturi, 2) latviešu vecāko vēsturi, 3) latviešu jaunāko vēsturi un 4) vispārīgo vēsturi. [..] 8. Nodibinoties Latvijas Zinātņu akadēmijai, Vēstures institūts pāriet tanī kā viņas pirmā sastāvdaļa."[27] 1936. gada 21. janvārī uz šī likuma pamata izdeva Latvijas vēstures institūta statūtus, kas noteica jaundibinātā institūta uzdevumus un darbības saturu, struktūru, tiesības, pienākumus un pārvaldi. Statūtos bija uzsvērts, ka institūts vāc, apraksta un publicē Latvijas vēstures avotus, organizē un vada Latvijas un vispārējās vēstures izpēti. Statūtos bija ietverti arī daži citi uzdevumi – Latvijas vēstures avotu apzināšana un kopēšana ārzemju arhīvos, Latvijas arhīvu atgūšana no ārzemēm, Latvijas arhīvu sakārtošana, arī vēstures avotu un materiālu iegūšana savā īpašumā. Latvijas vēstures izpētes veicināšanai institūtam bija paredzēts nodibināt vēstures rakstu apgādu, izdot vēstures žurnālu, izstrādāt vēstures terminoloģiju, rīkot lekcijas, izstādes, ekspedīcijas, kongresus u.c. pasākumus.

1936. gada 28. janvārī Ministru kabinets apstiprināja institūta štatus. Par direktoru iecēla A. Tenteli, par vicedirektoru – F. Balodi, par ģenerālsekretāra v. i. – M. Stepermani. Par institūta locekļiem kļuva arī profesori F. Balodis, A. Spekke, P. Šmits, A. Švābe, R. Vipers, docents J. Bērziņš un latviešu strēlnieku vēstures pētnieks atvaļinātais ģenerālis M. Peniķis. Pēc gada šo darbinieku sēdē institūta štatus palielināja, ievēlot par līdzstrādniekiem Senvēstures nodaļā V. Ģinteru, E. Šnori un E. Šturmu, Senākās vēstures nodaļā – V. Biļķinu, E. Dunsdorfu, Ž. Karlsonu, N. Ķauni, R. Malvesu un J. Vīgrabu, Jaunākās vēstures nodaļā – B. Āberu, P. Bērziņu, G. Karlsonu un A. Plensneru. Daudzi institūta darbinieki vienlaikus bija universitātes mācībspēki.

Līdz ar Vēstures institūta izveidošanu, kas bija pirmā valsts varas organizētā zinātniskā iestāde vēstures pētniecībai, šajā jomā iezīmējās

enerģisks pavērsiens, vispirmām kārtām sekmējot zinātniskā darba intensitātes pieaugumu. Sākās plašs vēstures avotu vākšanas un apstrādes darbs. Īsā laikā tika sagatavota un izdota fundamentālā vēstures avotu sērija 12 sējumos "Latvijas vēstures avoti", kuros dokumentu un materiālu teksts veido 5491, bet zinātniskie komentāri – 622 lappuses. Vienlaikus institūta darbinieki izvērsa arhīvāliju vākšanas darbu, iesaistot šajās aktivitātēs plašus sabiedrības slāņus. Līdz ar citiem materiāliem institūts vāca senrakstu fotokopijas, kuras ieguva ne vien Latvijā, bet arī ārvalstīs – Zviedrijā, Vācijā, Polijā, Dānijā, Vatikānā u.c. Institūts savu arhīvu neveidoja, bet iegūtos materiālus pēc pirmapstrādes nodeva Valsts arhīvam. Vienlaikus tika veikts nopietns zinātniskās pētniecības darbs. Tā sekmju pamatā bija tas, ka daudzi institūta darbinieki bija ieguvuši labu profesionālo sagatavotību un zinātniskā darba praksi Latvijas Universitātē, bet vēl pirms tam – ārvalstu zinātniski pētnieciskajās iestādēs un augstskolās.

Lai operatīvāk publicētu jaunākos pētījumus, 1936. gadā institūts nodibināja savu grāmatu apgādu, bet no 1937. gada četras reizes gadā izdeva "Latvijas Vēstures Institūta Žurnālu". Līdz 1940. gadam iznāca 14 žurnāla numuri 2320 lappušu kopapjomā. Žurnāls publicēja ne tikai zinātniskos rakstus, bet arī vēstures avotus, recenzijas un bibliogrāfiskas ziņas, kā arī dažādu informāciju par zinātnes dzīvi, t.sk. personālijas par izciliem vēsturniekiem, informāciju par zinātniskām konferencēm u.c.

Institūta pētniecības darbu raksturoja dažādība gan aptvertās hronoloģijas, gan tēmu ziņā. To noteica nepieciešamība pirms plašāka apjoma pārskata darbiem detalizēti izpētīt atsevišķus procesus. 20. gadsimta vēstures tematikai bija veltīts maz publikāciju. To varētu skaidrot ar akadēmiskās zinātniskās iestādes centieniem vēstures notikumus vērtēt no laika distances un nošķirt vēstures zinātni no politiskas publicistikas.

Daudz institūts paveica vēstures atziņu popularizēšanā sabiedrībā, zinātniekiem uzstājoties ar lekcijām dažādos sarīkojumos un publicējot populārzinātniskus rakstus. Šajā ziņā viena no nozīmīgākajām darba formām bija publiskās sēdes, kurās sabiedrība, vispirms rīdzinieki, tika iepazīstināta ar jaunākajiem vēstures izpētes rezultātiem. Pirmā šāda sēde notika 1936. gada 11. maijā. Tajā piedalījās Latvijas Universitātes mācībspēki, valsts un pašvaldību darbinieki, studenti, skolotāji u.c. interesenti. Sēdē bija ieradies arī K. Ulmanis un vairāki ministri. Šādas sēdes tika rīkotas

Likums par Latvijas vēstures institūtu.

1. Latvijas vēstures institūts ir patstāvīga valsts augstākā zinātnes iestāde ar sēdekli Rīgā. Institūts pakļauts tieši izglītības ministram.

2. Institūta uzdevums ir latviešu un vispārīgās vēstures notikumu un parādību pētīšana un noskaidrošana nācionālisma un patiesības garā.

3. Institūta darbība aptveŗ: 1) latviešu senvēsturi, 2) latviešu vecāko vēsturi, 3) latviešu jaunāko vēsturi un 4) vispārīgo vēsturi.

4. Institūtam ir juridiskas personas tiesības.

5. Institūta sastāvu, iekārtu, darbību un tiesības noteic Ministru kabineta izdoti statūti.

6. Līdzekļus institūtam valsts atvēl budžeta kārtībā; institūtam ir tiesība dibināt un pārzināt arī speciālus fondus, kas izlietojami saskaņā ar institūta statūtiem.

7. Institūta attiecīgā budžeta gadā vēl neizlietotie līdzekļi, izņemot budžeta kārtībā atvēlēto summu pārpalikumus, ieskaitāmi institūta speciālos fondos.

8. Nodibinoties Latvijas zinātņu akadēmijai, vēstures institūts pāriet tanī kā viņas pirmā sastāvdaļa.

Šis likums stājas spēkā izsludināšanas dienā.

Rīgā, 1936. gada 14. janvārī.

Ministru prezidents K. Ulmanis.

Izglītības ministrs A. Tentelis.

3. *att.* Latvijas vēstureş institūta dibināšanas dokumenta teksts

arī nākamajos gados; kā 1938., tā 1939. gadā notika pa astoņām šāda rakstura sanāksmēm.[28]

Plašu starptautisku rezonansi guva Latvijas vēstures institūta un Latvijas Universitātes kopīgi organizētā Baltijas vēsturnieku 1. konference Rīgā 1937. gada 16.–20. augustā. Konferencē piedalījās 326 vēsturnieki, to skaitā 141 ārzemnieks (41 no Zviedrijas, 28 no Polijas, 19 no Igaunijas, 18 no Vācijas, 10 no Dānijas, 8 no Lietuvas, 5 no Norvēģijas u.c.). Konferencē bija akreditēti piecu ārvalstu laikrakstu korespondenti,[29] kas par tās norisi operatīvi ziņoja attiecīgo valstu presē. Konferences materiāli tika publicēti apjomīgā izdevumā, kas līdzās minētajai avotu sērijai un "Latvijas Vēstures Institūta Žurnālam" ir viens no nozīmīgākajiem institūta sagatavotajiem darbiem. Konference apliecināja, ka vēstures zinātne Latvijā sasniegusi Eiropas līmeni. Tās darba gaitā nostiprinājās Latvijas vēstures institūta starptautiskie kontakti un autoritāte Eiropas zinātnisko iestāžu vidū.

Jāatceras, ka Latvijas vēstures institūts darbojās tikai 4,5 gadus sarežģītā starptautiskā un iekšpolitiskā situācijā. Politiskie notikumi nevarēja neatstāt ietekmi uz tā darba rezultātiem. Šai laikā vēstures zinātni caurstrāvoja pastiprināti nacionāli motīvi, saistīti ar autoritārā režīma centieniem panākt valsts un pamattautas pilnīgu identitāti. Pie politiskām nodevām jāpieskaita ar vadonību saistītās publikācijas, kas parādījās institūta izdevumos. Taču kopumā institūtam izdevās nodrošināt respektējamu zinātniskā darba līmeni un atstāt Latvijas vēstures zinātnē laika pārbaudi izturējušus darbus.

Latvijas 20. gadsimta vēstures pētniecība padomju okupācijas gados

Latvijas okupācija 1940. gada jūnijā un padomju totalitārā režīma nodibināšana vēstures zinātnē un zinātnieku likteņos ienesa būtiskas pārmaiņas. Tika slēgtas vai radikāli reorganizētas iepriekšējos gados darbojošās zinātniskās iestādes. Daudzus zinātniekus atbrīvoja no darba vai pārcēla ar pazemājumu citā darbā. Pret zinātniekiem vērsa ļoti plašu morālu represiju vilni, pilnīgi noliedzot viņu iepriekšējos darba rezultātus un metodoloģiju, administratīvi uzspiežot Latvijas komunistiskās partijas un padomju valsts iestāžu inspirēto dogmatisko domāšanu. Daudzus zinātniekus pakļāva fiziskām represijām. Smags trieciens Latvijas zinātnei bija zinātnieku emigrācija uz ārzemēm. Cenšoties paglābties no represijām, Latviju atstāja A. Aizsilnieks, M. Bukšs, E. Dunsdorfs, Ā. Šilde, A. Švābe un daudzi citi.

Lai unificētu visu vēstures pētīšanas un pasniegšanas sistēmu Latvijā pēc Padomju Savienības totalitārā režīma parauga, 1945. gada 25. septembrī Latvijas K(b)P CK birojs pieņēma lēmumu par Partijas vēstures institūta organizēšanu Latvijā. Oficiāli šī institūta darbā bija paredzēti trīs galvenie virzieni: 1) pētīt un zinātniski izstrādāt Latvijas revolucionārās kustības vēsturi un Latvijas komunistiskās partijas vēsturi; 2) tulkot un sagatavot izdošanai latviešu valodā marksisma-ļeņinisma klasiķu darbus; 3) veidot Latvijas komunistiskās partijas un revolucionārās cīņas vēstures dokumentācijas centru. Atbilstoši šiem uzdevumiem izveidoja Partijas vēstures institūta organizatorisko struktūru. Tajā bija trīs nodalījumi: Latvijas komunistiskās partijas vēstures sektors, tulkojumu sektors un partijas arhīvs. Partijas institūta darbības mērķis bija radīt visaptverošu partijas un valsts struktūru kontroli pār jebkuru vēstures zinātnes dzīves sfēru. Institūtam bija LKP CK nodaļas statuss, un vienlaicīgi tas bija VK(b)P Marksa–Engelsa–Ļeņina–Staļina institūta (vēlāk – PSKP CK Marksisma-ļeņinisma institūts) filiāle.

Latviešu ievērojamākie komunisma ideologi bija gājuši bojā 30. gadu represijās Krievijā. Tādēļ LKP CK Partijas vēstures institūta darbinieku profesionālās sagatavotības līmenis sākotnēji bija zems. Daudzi no viņiem bija revolucionāro cīņu veterāni, publicisti, nevis profesionāli vēsturnieki. Par institūta pirmo direktoru iecēla K. Kauliņu, komunistiskās partijas biedru no 1907. gada. Viņam bija tikai pagastskolas un Sarkanās profesūras institūta[30] izglītība. No 1959. līdz 1969. gadam institūta direktors bija padomju partizānu kustības dalībnieks A. Raškevics. Viņu nomainīja A. Elvihs, pēc kura šai amatā iecēla I. Īvertu. Partijas vēstures institūta pēdējā direktore (kopš 1977. gada) līdz pat šīs iestādes likvidācijai bija Ļ. Zīle, vienīgā šai amatā ar vēsturnieka izglītību. Visi minētie direktori bija partijas nomenklatūras pārstāvji. 1967. gadā institūtā strādāja 40 zinātniskie un tehniskie darbinieki, to skaitā tikai viens profesors un četri zinātņu kandidāti.[31] No 1945. līdz 1968. gadam institūts nodarbojās galvenokārt ar K. Marksa, F. Engelsa, V. Ļeņina, J. Staļina darbu tulkošanu, partijas vēstures dokumentu, revolucionāru atmiņu krājumu un rakstu izlašu sagatavošanu publicēšanai. Šajā laikā tika izdoti 133 tulkojumi, 10 dokumentu krājumi, 20 atmiņu krājumi, 16 latviešu lielinieku rakstu izlases un tikai 3 monogrāfijas un 2 kolektīvi darbi,[32] kuri tāpat bija šķiru cīņas aspektu un marksisma-ļeņinisma dogmu pārpilni.

Relatīvi liberālāks darba periods Partijas institūtā bija no 1956. līdz 1969. gadam. Pirmajos gados pēc PSKP 20. kongresa Maskava daļēji

liberalizēja savu nacionālo un saimniecisko politiku savienotajās republikās. Latviešu padomju historiogrāfija pūlējās atsākt 30. gadu vidū Krievijā pārtraukto darbu latviešu revolucionārās kustības vēstures pētīšanā. Šajā laikā tika izdoti partijas vēstures avotu un bibliogrāfisko uzziņu krājumi.

Visai tālejošas negatīvas sekas institūta darbā ienesa PSKP CK 1969. gada lēmums "Par partijas vēstures institūtu un partijas arhīvu uzdevumiem, struktūru un štatiem". Uz šī lēmuma pamata LKP CK birojs pieņēma lēmumu "Par Latvijas KP CK Partijas vēstures institūta uzdevumiem, struktūru un štatiem", kurā institūtam uzdots risināt t.s. partijas celtniecības jautājumus, ļeņiniskās nacionālās politikas un internacionālās audzināšanas problēmas, atmaskot antikomunismu, oportūnismu, koordinēt pētniecības darbu partijas vēsturē un partijas celtniecībā. Skaidri redzams, kādai "vēsturei" kopš tā laika tika garantētas visas priekšrocības.

Nekavējoties tika izveidots partijas celtniecības sektors, kuru no 1970. līdz 1977. gadam vadīja Ļ. Zīle, pēc tam – V. Dimante. Institūta darbā primāru nozīmi ieguva t.s. aktuālā tematika – jautājumi, kas bija saistīti ar "attīstītā sociālisma" periodu, dažādiem partijas organizāciju darbības aspektiem, cīņu par PSKP kārtējo kongresu lēmumu izpildi, nemitīgi "augošo partijas vadošo lomu komunisma celtniecībā".

Revolūcijas veterānus nomainīja padomju augstskolās izglītību ieguvušie profesionālie vēsturnieki. Institūta iespējas atrisināt darbinieku sociālās dzīves nenokārtotos jautājumus (apgādāt ar dzīvokli, deficīta precēm u.tml.) ļāva iesaistīt tā darbā zinātniskos grādus ieguvušos darbiniekus no Latvijas Valsts universitātes, Zinātņu akadēmijas Vēstures institūta, muzejiem u.c. iestādēm, tādējādi padarot partijas vēsturi vizuāli zinātniskāku. 1985. gadā Partijas vēstures institūtā no 45 darbiniekiem 3 bija zinātņu doktori un 12 zinātņu kandidāti.[33] Institūta izdevumu vidū dominēja monogrāfijas un rakstu krājumi. Šo sacerējumu galvenie avoti bija PSKP kongresu, plēnumu lēmumi, partijas orgānu un organizāciju, kā arī padomju dokumenti, partijas un padomju prese. Raksturīgi, ka daudzi šo izdevumu nodaļu un rakstu autori, atbildīgie redaktori un sastādītāji bija LKP CK sekretāri un darbinieki, pilsētu un rajonu partijas komitejas sekretāri, uzņēmumu partijas organizācijas sekretāri, padomju un pat saimniecisko organizāciju vadītāji. Patiesībā šiem ierēdņiem un partijas funkcionāriem ar

zinātnes dzīvi nebija nekā kopīga, bet laikā no 1971. līdz 1979. gadam Partijas vēstures institūta izdotajos 19 rakstu krājumos un monogrāfijās, kas veltītas partijas celtniecības jautājumiem, viņi veidoja 69% no kopējā autoru skaita.[34] Apoloģētiskajiem sacerējumiem bija visai maz kopēja ar objektivitāti un vēsturi kā zinātni.

Plašākais Partijas vēstures institūta sagatavotais darbs ir trīs daļās publicētie "Latvijas Komunistiskās partijas vēstures apcerējumi".[35] Partijas atsevišķu kļūdu pieminēšana nespēja mazināt komunistu politikas un rīcības viscaur attaisnojošo nostādni, kas šāda veida izdevumiem bija visai raksturīga.

Svarīgs Partijas vēstures institūta darbības aspekts bija visaptverošas valsts un partijas struktūru kontroles uzturēšana pār jebkuru vēstures zinātniskās dzīves sfēru. Vēl 1954. gadā izstrādātais nolikums paredzēja, ka institūtam jākoordinē zinātniskie pētījumi partijas vēstures jomā un visiem republikas partijas vēstures pētniekiem savi temati jāsaskaņo ar Partijas vēstures institūtu. Līdz 1963. gadam institūtā nebija pastāvīga koordinācijas orgāna un šīs funkcijas veica sākumā partijas vēstures sektors, bet vēlāk – institūta zinātniskā padome, kuru nomainīja PSKP vēstures un partijas celtniecības zinātniski pētnieciskā darba koordinācijas republikāniskā padome. Šajā koordinācijas padomē ietilpa Partijas vēstures institūta, Zinātņu akadēmijas, augstskolu u.c. republikas iestāžu pārstāvji. Padomē bija 11 (!) sekcijas, piemēram, partijas organizatoriskā darba sekcija, partijas darba efektivitātes socioloģisko pētījumu komisija (sekcija) u.c. Īpaša uzmanība tika pievērsta Latvijas komunistiskās partijas darbībai ļeņiniskās nacionālās politikas īstenošanā.

Padomju okupācijas laikā plašas pārmaiņas skāra ar Latvijas vēstures institūtu. Ar iepriekšējā periodā sagatavoto vēstures avotu trīs sējumu izdošanu, kurus neļāva laist apgrozībā, 1940.–1941. gadā uz ilgu laiku tika apturēta Latvijas vēstures institūta normāla darbība. Institūtu reorganizēja, ārkārtīgi deformēja Latvijas vēstures pētniecību un tās tradīcijas. Padomju režīmu nomainot vācu okupācijas varai, komunistu ieceltais Latvijas vēstures institūta direktors vēstures skolotājs J. Lieknis tika apcietināts un nošauts. Ar Vēstures krātuves nosaukumu institūtam atļāva nodarboties tikai ar Baltijas vēstures bibliogrāfiju.

Otrā pasaules kara beigu posmā atjaunojoties padomju okupācijas režīmam, 1944. gada 7.–8. decembrī LK(b)P CK birojs pieņēma lēmumu

atjaunot Vēstures institūta darbu Latvijas Valsts universitātes paspārnē. Par institūta direktoru iecēla M. Stepermani, bet tā nelielo kolektīvu veidoja četri zinātniskie līdzstrādnieki (A. Altements, T. Zeids, J. Zemzaris, I. Alksne).[36] 1946. gada jūlijā Vēstures institūtu iekļāva jaunizveidotajā Latvijas PSR Zinātņu akadēmijā. Līdz 1959. gadam to sauca par LPSR ZA Vēstures un materiālās kultūras institūtu, attiecīgi pārveidojot institūta struktūru.

Kaut padomju historiogrāfija par to nedrīkstēja pat ieminēties, LPSR ZA Vēstures institūts bija pirmskara Latvijas vēstures institūta mantinieks. Tas veidojās daļēji uz vecā institūta materiālās bāzes (bibliotēka, arhīvs, inventārs) un pārmantoja daļu tā darbinieku. Latvijas senākās vēstures sektorā, Materiālās kultūras sektorā un Vēstures palīgzinātņu sektorā strādāja A. Altements, R. Malvess, M. Stepermanis, J. Straubergs, E. Šnore, T. Zeids. Tas vēstures pilnīgas politizācijas apstākļos nodrošināja pietiekamu profesionālismu vismaz šajās vēstures zinātnes nozarēs. Vienīgi Jauno un jaunāko laiku vēstures sektorā darbinieki tika komplektēti no sarkanās emigrācijas pārstāvjiem (A. Blumfelds, T. Draudiņš, K. Grašmanis, J. Ronis). Taču laika gaitā institūta darbību arvien vairāk ietekmēja zinātnes totālas politizācijas process, kam līdzi mainījās iestādes struktūra un darbinieku sastāvs.

1955. gadā likvidēja Vēstures palīgzinātņu sektoru, kas veica profesionālas vēstures zinātnes attīstībai tik nepieciešamos pētījumus terminoloģijas, arheogrāfijas un bibliogrāfijas nozarēs. Toties 1962. gada jūlijā Vēstures institūtā iekļāva Filozofijas sektoru, kas pirms tam ietilpa ZA Ekonomikas institūtā.

Septiņpadsmit gadu LPSR ZA Vēstures institūta direktors bija K. Strazdiņš. Viņam aizejot pensijā, 1963. gadā par institūta direktoru nozīmēja A. Drīzuli. Atbilstoši PSKP jaunajam politiskajam virzienam pakāpeniski institūta darbā par noteicošo kļuva "aktuālā" pēckara Latvijas vēstures tematika. 1964. gada maijā LPSR ZA Prezidijs pieņēma lēmumu par Padomju sabiedrības vēstures sektora (vadītājs V. Savčenko) izveidošanu, reorganizējot Jauno un jaunāko laiku vēstures sektoru. Tā uzdevums bija aprakstīt sociālistiskās revolūcijas, sociālisma un komunisma celtniecības problēmas Latvijas PSR, sākot ar 1940. gadu. Jaunizveidotais sektors ātri vien ieguva prioritāru stāvokli pārējo institūta struktūrvienību vidū kā darbinieku skaita, tā publicēšanās iespēju ziņā. Galvenie pētījumu temati bija 1940. gada notikumi Latvijā, t. s. Lielā Tēvijas kara vēsture, strādnieku

šķiras vēsture pēckara gados, Latvijas PSR lauksaimniecība, latviešu vēsturiskie sakari ar citām PSRS tautām. Publikāciju uzdevums bija pamatot Padomju Savienības okupācijas režīma nodibināšanu Latvijā un Latvijas inkorporāciju PSRS sastāvā, attiecīgi interpretēt Latvijas komunistiskās partijas un padomju iestāžu realizēto okupācijas režīma politiku (hipertrofēto rūpniecības attīstību, Latvijas lauksaimniecības sagrāvi piespiedu kolektivizācijas rezultātā, uz latviešu tautas genocīdu vērsto PSKP nacionālo politiku). Līdz 1971. gadam sektorā strādāja arī ateisma grupa reliģiskās ideoloģijas apkarošanai.

Kaut arī politizētus, tomēr salīdzinoši nopietnākus pētījumus veica J. Zuša, kopš 1962. gada T. Zeida vadītais Latvijas senākās un viduslaiku vēstures sektors, daļēji arī J. Krastiņa vadītā Kapitālisma vēstures nodaļa. Tās pētījumu tēmas aptvēra laiku no 19. gs. otrās puses līdz 1940. gadam.

1970. gadā A. Drīzuli institūta direktora postenī nomainīja V. Šteinbergs. Tas bija laiks, kad pastiprinājās rusifikācija visdažādākajās dzīves jomās. V. Šteinbergs galveno uzmanību pievērsa filozofu rindu papildināšanai. 1972. gada janvārī institūtā izveidoja Mūsdienu buržuāziskās ideoloģijas kritikas sektoru (vadītājs J. Vējš), ietilpinot tajā daļu Filozofijas sektora zinātnisko līdzstrādnieku. Šī sektora uzdevums bija antikomunisma un t.s. buržuāziskā nacionālisma atmaskošana, īpašu uzmanību pievēršot latviešu politiskajai emigrācijai, kā arī reliģiskās ideoloģijas kritikai. Sakarā ar to, ka tika paplašināta sociālisma problemātika, 70. gadu otrajā pusē institūtā vēl tika izveidots Socioloģijas sektors (vadītāja M. Ašmane) un Padomju tiesību pilnveidošanas problēmu sektors (vadītāja Ē. Stumbina), kā arī psihofizioloģijas grupa Filozofijas vēstures sektorā (vadītājs A. Krauklis). Desmit gadus nepieņemot darbā vēsturniekus, V. Šteinbergs radīja paaudžu pārrāvumu institūta vēsturniekiem. 1981. gadā viņš ar strauji sakuplojušo filozofu saimi atdalījās no ZA Vēstures institūta, izveidojot atsevišķu ZA Filozofijas un tiesību institūtu. Vēsturniekiem LKP CK atsūtīja jaunu direktoru – bijušo Partijas vēstures institūta direktora vietnieku V. Karaļunu. Pēc viņa nāves (1988. gadā) līdz 1996. gadam institūtu vadīja I. Ronis.

1982. gadā ZA Vēstures institūtā Padomju sabiedrības vēstures nodaļas sastāvā izveidoja t.s. Attīstītā sociālisma vēstures sektoru. Ar to beidzās institūta struktūrvienību pārkārtošana. Senajiem un viduslaikiem Latvijas vēsturē tika veltīta arvien mazāka uzmanība.

Reorganizētā ZA Vēstures institūta uzdevums bija pārrakstīt Latvijas vēsturi, balstoties uz marksisma-ļeņinisma metodoloģiju – t.s. vēsturisko materiālismu, jo, pēc bēdīgi slavenā VK(b)P vēstures īsā kursa atziņas, "tikai šāda pieeja glābj vēstures zinātni no tās pārvēršanas par nejaušību haosu un muļķīgāko kļūdu kaudzi"[37]. Par galvenajām vēstures pētniecības problēmām kļuva sociāli ekonomiskās vēstures jautājumi, traktējot cilvēces vēstures attīstību pirmām kārtām kā ražošanas vēsturi. Pētījumu centrālais objekts bija strādnieks un zemnieks – galvenokārt kā šķiru cīņas virzītājs spēks, lai panāktu sabiedriski ekonomisko formāciju nomaiņu. Īpašu uzmanību lika pievērst marksisma dogmu pielāgošanai darbos par nacionālo jautājumu, noliedzot latviešu tautas tiesības uz valstiskumu un pašnoteikšanos. Visu institūta nodaļu uzdevums bija pamatot krievu faktora it kā labvēlīgo un progresīvo ietekmi uz latviešu tautas vēsturi.

Vienlaikus ar Latvijas vēstures interpretāciju sovetisma garā tika noliegta Latvijas vēsturnieku dažādo paaudžu darba pēctecība. 1952. un 1953. gadā divos izdevumos nāca klajā neatkarīgās Latvijas laika vēsturnieku darba nopulgošanai veltīts rakstu krājums "Buržuāziskie nacionālisti – Latvijas vēstures viltotāji", vēlākajos gados par šo tematu tika publicēti daudzi raksti. Vienlaikus tika kultivēta zinātnieku izolācija no pasaules zinātnes dzīves. Ārzemju, tāpat arī Latvijas brīvvalsts izdevumi tika novietoti bibliotēku specfondos. No lasītājiem izolēja pat šo grāmatu un periodikas katalogus. Ar Rietumvalstīs publicētajiem darbiem bija iespējams iepazīties, tikai saņemot īpašu LKP CK atļauju. Specfondi bija arī arhīvos, bet LKP CK Partijas vēstures institūta Partijas arhīva materiāli bija pieejami tikai komunistiskās partijas biedriem. Uzrakstītajiem darbiem pirms iespiešanas bija jāiziet daudzpakāpju cenzūra, kuras pēdējā – augstākā instance bija LPSR Ministru padomes Galvenā literatūras pārvalde. Bez tās ierēdņu, resp., cenzoru akcepta nedrīkstēja iespiest nevienu grāmatu. Viss teiktais negatīvi ietekmēja Latvijas vēstures rakstniecību kopumā, bet it īpaši 20. gadsimta vēstures izpēti. Par šo periodu tika izdoti daudzi politiska pasūtījuma darbi, kuros vēsturiskais process rupji falsificēts. Rakstot par Latvijas valstiskuma izveidošanos, Latvijas Republikas vēsturi, 1940. gada notikumiem, pēckara gadu vēsturi u.tml., falsifikācija slēpās jau pašā šo darbu koncepcijā.

ZA Vēstures institūta plašākais darbs, kurā ietverta 20. gadsimta tematika, tolaik bija "Latvijas PSR vēstures" 2. un 3. sējums[38] (atbildīgie

redaktori J. Krastiņš un K. Strazdiņš), kas nāca klajā 1955. un 1959. gadā. Izdevums ieturēts izteikti dogmatiskā marksisma-ļeņinisma garā, tā saturs pakārtots sociālistiskās revolūcijas, strādnieku šķiras, komunistiskās partijas un padomju valsts darbības nekritiskam izklāstam. Melnās krāsās attēlots neatkarīgās Latvijas laiks starp abiem pasaules kariem. Visnotaļ cildināta Latvijas inkorporācija PSRS sastāvā, protams, ne ar vārdu nepieminot genocīdu pret latviešu tautu, kolonizatoru iepludināšanu un latviešu pārkrievošanu. Daudzi jautājumi (par minoritātēm, konfesijām u.c.) vispār nav aplūkoti. Visumā līdzīgi raksturojami "Latvijas PSR vēstures" saīsinātie kursi,[39] kas K. Strazdiņa un A. Drīzuļa redakcijā publicēti 1956. un 1967. gadā. Ievērojami vēlāk (1986. gadā) iznākušie "Latvijas PSR vēstures" divi sējumi (A. Drīzuļa redakcijā)[40] no iepriekšējiem atšķiras ar daudzpusīgāku faktu materiālu, bet ne principiālām nostādnēm. Arī Rīgas vēsturei veltītajās grāmatās ("Rīga. 1860–1917" un "Rīga sociālisma laikmetā. 1917–1975")[41] galvenā uzmanība pievērsta padomju režīma apoloģētikai. Turklāt visiem šiem darbiem trūkst zinātniskā aparāta, kas raksturo akadēmiskos izdevumus.

Tomēr ZA Vēstures institūtā kā akadēmiskā zinātniskā iestādē tapa arī darbi, kuros līdzās dogmatiskai vienpusībai atrodami racionāli elementi. Tas vispirms attiecas uz faktiskā materiāla ieviešanu zinātniskajā apritē. Uz šo Latvijas vēsturnieku priekšrocību ir norādījis A. Švābe sava plašā pētījuma "Latvijas vēsture 1800–1914" priekšvārdā: "Visiem zināmu iemeslu dēļ manā rīcībā nebij nekādu arhīvu. Arī vajadzīgie pirmizdevumi ne vienmēr bij pieejami, kas sevišķi sakāms par periodikā izkaisītiem rakstiem. [..] Latviešu vēsturniekiem dzimtenē ir pieejami daudz bagātāki dokumentu un citu avotu krājumi, bet viņiem trūkst pašas svarīgākās zinātnieku privilēģijas – pētniecības brīvības. Tāpēc mūsu uzdevums ir pateikt to, kas viņiem liegts."[42]

Par spīti dažādiem šķēršļiem, ZA Vēstures institūta zinātnieki spēja apzināt plašus materiālu masīvus un sagatavot nopietnus darbus vismaz faktoloģiskā materiāla ziņā par 20. gadsimta Latvijas vēsturi – gan par agrārajām problēmām gadsimta sākumā, gan rūpniecības attīstību, pilsētu vēsturi, Pirmā pasaules kara norisi un latviešu strēlnieku cīņām. Atzīmējams arī veikums zinātnes vēstures pētniecībā. Tāpat pozitīvi vērtējamas vēstures avotu publikācijas, tiesa, gan ne visas.

Padomju okupācijas režīms ļoti smagi ietekmēja zinātnisko dzīvi Latvijas Valsts universitātē, kur mācībspēku politiskajai uzticamībai tika

pievērsta vēl lielāka nozīme nekā pētnieciskajās iestādēs. Pēckara gados mācībspēku vairākums vēstures specialitātē bija cilvēki ar lielu komunistiskās partijas stāžu, bet nepietiekamu profesionālo kvalifikāciju. Daļa no viņiem pētniecisko darbu vispār ignorēja, daži pievērsās PSRS vēstures jautājumiem, un viņu publikācijas veidoja galvenokārt oficiāli atzīmējamo politisko gadadienu jubilejas raksti un materiāli lekcijām un referātiem par šo tematiku, kā arī Latvijas vēstures konjunktūras tēmas: revolucionārā kustība, "nacionālistiskās buržuāzijas kundzības" dažādu aspektu "atmaskojums", 1940. gada jūnija–augusta notikumu apoloģētika. Teiktais neattiecas uz atsevišķiem mācībspēkiem, piemēram, J. Zuti, pazīstamu ar plašajām zināšanām un daudzajām monogrāfijām.

Zināmas pozitīvas izmaiņas universitātē sākās 50. un 60. gadu mijā. To noteica iekšpolitiskās pārmaiņas PSRS, fakultātes mācībspēku paaudžu nomaiņa un relatīva brīvība zinātniski pētniecisko tēmu izvēlē, kas bija liegta ZA Vēstures institūta vai LKP CK Partijas vēstures institūta darbiniekiem. 60. gadu sākumā Latvijas Valsts universitātes profesūra un docentūra Latvijas vēstures zinātnē izstrādāja vairākas oriģinālas tēmas, tā padarot universitāti par nopietnu vēstures pētniecības centru.

Ar labiem panākumiem tika pētīta vācu faktora loma Latvijas vēsturē. M. Duhanovs, P. Krupņikovs, I. Feldmanis, M. Virsis un H. Šimkuva analizējuši šo tēmu visā tās daudzveidībā, aplūkojot baltvāciešu politisko, sociālo un ekonomisko darbību dažādos vēstures posmos, vienlaikus analizējot Vācijas politiku Baltijā, kā arī pētot ar šīm problēmām saistītos avotus un izvērtējot jaunākās atziņas historiogrāfijā. Protams, neviens no autoriem nevarēja iztikt bez ideoloģiskā uzslāņojuma, ko noteica tolaik valdošās oficiālās nostādnes, liekot pētniekiem akcentēt negatīvos momentus baltvāciešu vērtējumā, objektīvi neatspoguļojot viņu devumu, piemēram, kultūras, izglītības un zinātnes attīstībā, kā arī lomu Latvijas sasaistē ar Rietumeiropas kultūru. Par veiktā darba rezultātiem liecina ik gadus rīkotās starptautiskās zinātniskās konferences un deviņi zinātnisko rakstu krājumi "Vācija un Baltija", kas iznākuši laikā no 1972. līdz 1988. gadam. Kopumā tie aptver 87 rakstus latviešu, krievu un vācu valodā. 1990. gadā latviešu valodā tika laists klajā 10. sējums, kurā ievietoti labākie iepriekšējo krājumu raksti.

Kopš 60. gadiem universitātes vēsturnieku pētījumos stabilu vietu ieņem tēma par Latvijas starptautiskajām attiecībām 20. gadsimtā, īpaši

starpkaru periodā. Šo pētniecības virzienu aizsāka A. Varslavāns, nedaudz vēlāk viņam pievienojās K. Počs, A. Zunda, pēc tam arī I. Feldmanis, A. Stranga u.c. Par šo tēmu fakultātes mācībspēki ir publicējuši vairākas monogrāfijas un daudzus zinātniskus rakstus.

Trešā ilggadējā pētījumu programma fakultātē bijusi agrārā vēsture. O. Niedres, I. Leinasares, I. Greitjāņa, H. Stroda u.c. pētījumu rezultāti publicēti četros rakstu krājumos ar kopēju nosaukumu "Latvijas agrārās vēstures jautājumi" (iznākuši 1973., 1975., 1979. un 1984. gadā), vairākās šo autoru monogrāfijās un zinātniskajos rakstos.

Pēc Latvijas neatkarības atgūšanas

1990. gadā ZA Vēstures institūts atjaunoja 1936. gadā dibinātā Latvijas vēstures institūta nosaukumu un atsāka tā tradīcijas. Par direktoru institūta zinātniskā dome ievēlēja I. Roni. No 1994. gada 1. janvāra institūts ar Latvijas Universitātes Senāta lēmumu tika iekļauts šīs augstskolas sastāvā ar juridiskas personas statusu kā Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūts. 1996. gadā par tā direktoru tika ievēlēts pazīstamais arheologs A. Caune, kurš arī pašlaik vada LU Latvijas vēstures institūtu. 1998. gadā institūtā bija 50 zinātniskie darbinieki: 19 asistenti, 13 pētnieki, 18 vadošie pētnieki, no tiem 10 habilitētie vēstures doktori un 21 doktors.[43]

Jaunajos apstākļos Latvijas vēstures zinātnei un institūtam kā nozīmīgākajai šīs zinātnes nozares institūcijai galvenais uzdevums ir nodrošināt totalitārā komunistiskā režīma uzspiesto vēstures zinātnes deformāciju likvidēšanu, kā arī tematiskā loka paplašināšanu, izmantojot pētnieku rīcībā nonākušos, līdz šim nepieejamos vēstures avotus. Latvijas vēstures izpētē pakāpeniski jāpāriet no aplūkojamo procesu šaura skatījuma (saistībā tikai ar Krievijas vēsturi) uz to vērtējumu Eiropas un pasaules vēstures kontekstā.

Institūta galvenie pētījumu virzieni 20. gadsimta vēsturē laikposmā no 1991. līdz 1997. gadam bija šādi: carisma politika Baltijā; Latvijas brīvvalsts (1918–1940) vēsture; Latvijas vēsture pēc 1940. gada; Latvijas un latviešu kultūras un zinātnes vēsture. Institūta zinātnieki iesaistījušies arī vairāku nozīmīgu ilgtermiņa humanitāro programmu un projektu īstenošanā, t.sk. Letonikā, represēto Latvijas valsts, militāro, sabiedrisko, zinātnes un kultūras darbinieku likteņu noskaidrošanā; Rīgas 800 gadu vēstures notikumu izzināšanā un jubilejas norišu sagatavošanā; latviešu un Latvijā dzīvojošo nacionālo minoritāšu etniskās situācijas un starpetnosu vēsturisko attiecību izpētē u.c.

1991. gadā tika atsākta 1940. gadā pārtrauktā "Latvijas Vēstures Institūta Žurnāla" izdošana. Tas regulāri iznāk četras reizes gadā, publicējot zinātniskus rakstus, recenzijas, vēstures avotus, atmiņas, personālijas u.c. materiālus.

No 1991. līdz 1999. gadam institūta zinātnieki publicējuši 64 monogrāfijas un rakstu krājumus, kā arī ap 1000 zinātnisku un populārzinātnisku rakstu gan Latvijā, gan ārzemēs. Šajā laikposmā organizētas 14 zinātniskas konferences, no tām 9 – starptautiskas. Starp nozīmīgākajām publikācijām par 20. gadsimta problemātiku minamas: "Komunistiskā totalitārisma un genocīda prakse Latvijā" (1992), "Latvijas Republikas Ministru kabineta sēžu protokoli: 1940. g. 16. jūnijs – 19. jūlijs" (1991), I. Roņa un A. Žvinkļa sagatavotais dokumentu krājums "Kārlis Ulmanis trimdā un cietumā: Dokumenti un materiāli" (1994), A. Ezergaiļa apjomīgais darbs "Holokausts vācu okupētajā Latvijā, 1941–1944" (1999), V. Bērziņa grāmata "Latviešu strēlnieki – drāma un traģēdija" (1995), akadēmiķa J. Stradiņa rakstu un runu krājums "Trešā atmoda" (1992) un viņa plašā darba "Latvijas Zinātņu akadēmija: Izcelsme, vēstures pārvērtības" 1. daļa (1998), Ē. Jēkabsona pētījums "Poļi Latvijā" (1996), J. Bērziņa monogrāfija "Latvijas rūpniecības strādnieku dzīves līmenis. 1900–1914" (1997), dokumentu krājums "No NKVD līdz KGB: Politiskās prāvas Latvijā, 1940–1986: Noziegumos pret padomju valsti apsūdzēto Latvijas iedzīvotāju rādītājs" (1999), "Latvijas zemju robežas 1000 gados" (1999) u.c. Ir atjaunoti institūta starptautiskie zinātniskie sakari un sadarbība ar ārvalstu zinātniskajiem centriem, kas nodarbojas ar Baltijas problēmu pētniecību: Baltijas institūtu (Zviedrijā), Baltijas studiju centru Stokholmas universitātē, Baltijas vēstures komisiju (Vācijā), Baltijas studiju veicināšanas apvienību (ASV), Pasaules brīvo latviešu apvienību (PBLA) u.c. Latvijas vēstures institūta pētnieki iedibinājuši ciešu individuālu zinātnisku sadarbību ar tādiem latviešu izcelsmes ārvalstu zinātniekiem kā E. Dunsdorfu, A. Plakanu, A. Ezergaili, K. Kangeri, N. Balabkinu, J. Labsvīru. Daudz jaunu ierosmju iegūts no nu jau aizsaulē aizgājušiem E. Andersona un U. Ģērmaņa. Šīs sadarbības rezultātā Latvijas vēstures zinātne pakāpeniski ieiet starptautiskajā zinātnes apritē. Šai aspektā nozīmīgi tāpat ir sakari ar baltvācu izcelsmes pētniekiem: juristu un tiesībzinātnieku, aktīvu vēstures pētnieku D. A. Lēberu, vēsturnieku G. Pistolkorsu u.c.

Padomju režīma sabrukums iezīmēja pozitīvu pavērsienu arī Latvijas vēstures pētniecībā Latvijas Universitātē, par ko liecina pēdējos gados klajā nākušās monogrāfijas (*Gore I., Stranga A.* Latvija: Neatkarības mijkrēslis. Okupācija: 1939. g. sept. – 1940. g. jūn. Rīga, 1992; *Feldmanis I., Stranga A., Virsis M.* Latvijas ārpolitika un starptautiskais stāvoklis (30. gadu otrā puse). Rīga, 1993; *Stranga A.* LSDSP un 1934. gada 15. maija valsts apvērsums: Demokrātijas likteņi Latvijā. Rīga, 1998; *Zunda A.* Latvijas un Lielbritānijas attiecības, 1930–1940: Realitāte un ilūzijas. Rīga, 1998; tāpat vairākas H. Stroda grāmatas, to skaitā "Latvijas nacionālo partizānu karš, 1944–1956". Rīga, 1996), studentiem paredzētie metodiskie palīglīdzekļi, zinātnisko rakstu krājumi, I. Butuļa u.c. publikācijas. No citiem izdevumiem jāatzīmē R. Treija redakcijā iznākusī "Latvijas preses vēsture 1918.–1940. gadā" (1996) un viņa grāmata "Latvijas valsts un tās vīri: Latvijas Republikas valdības. Ministri savos darbos 1918–1940" (1998), kā arī plašais A. Lēbera piemiņai un D. A. Lēbera jubilejai veltītais rakstu krājums "Baltijas valstis likteņgriežos" (1998) latviešu un angļu valodā, kurā analizēti nozīmīgi Latvijas 20. gadsimta vēstures jautājumi. Paliekoša vieta ierādāma LVA sagatavotajam un publicētajam dokumentu krājumam "Okupācijas varu politika Latvijā, 1939–1991" (1999), tāpat LVVA arhīvistu izdotajām biogrāfiskajām vārdnīcām "Lāčplēša Kara ordeņa kavalieri" (1995) un "Latvijas armijas augstākie virsnieki, 1918–1940" (1998).

Kopš 1991. gada Latvijas Universitātes vēsturniekiem ir savs žurnāls – "Latvijas Vēsture". Žurnālā galvenā uzmanība veltīta 20. gadsimta problēmām, un līdztekus rakstiem tajā publicē vēstures avotus, materiālus skolām un augstskolām, arī vēsturisko publicistiku un recenzijas.

Divi zinātniski pētnieciskā darba centri 90. gadu sākumā aktivizējās Daugavpilī. 1991. gadā tur tika izveidots Latgales pētniecības institūts, kas turpina emigrācijā nonākušo Latgales latviešu aizsākto darbu novada vēstures pētīšanā. 1993. gadā Latgales pētniecības institūts pārņēma zinātniskā rakstu krājuma "Acta Latgalica" izdošanu, publicējot 8. un 9. sējumu (Rēzeknē 1993. gadā un Daugavpilī 1997. gadā). Abos šajos krājumos ievietoti gan zinātniski pētījumi, dokumentu publikācijas, apceres, gan vērtīgi pārpublicējumi no agrāk izdotajiem darbiem par Latgales vēstures problēmām. Institūta zinātniskais darbs saistīts ar pedagoģijas un izglītības, vēstures, tautsaimniecības un socioloģijas, dabas aizsardzības un kultūrvēstures jomu. Zinātnieku un novadpētnieku darba rezultātus regulāri

atspoguļo ikgadējās zinātniskās konferences "Latgales pagātne, tagadne, nākotne". Līdz šim notikušas 7 konferences (Daugavpilī, Jēkabpilī, Balvos, Rēzeknē).

1993. gadā Daugavpilī nodibinātā Multinacionālās kultūras centra uzmanības lokā ir nacionālo kultūru un multikulturālisma problēmu pētniecība. Pagaidām tā darbības bilancē ir vairākas starptautiskas zinātniskas konferences, rakstu krājums "Latgale un Daugavpils: Vēsture un kultūra" (1996), kā arī zinātniski raksti presē.

Latvijas vēsturniekiem darāmā patiesi daudz. Pieredzējušie pētnieki gaida savu rindu papildinājumu ar jauniem entuziastiem, lai godam īstenotu tālejošās ieceres.

3. Latvijas vēstures pētniecība Rietumos un bijušajā PSRS

Latvija un latvieši Rietumu vēsturnieku darbos

Gadsimta sākums

Par Rietumvalstu vēsturnieku pētījumu objektu latvieši un Latvija kļuva samērā vēlu, līdz ar svarīgu starptautisku notikumu norisi mainoties attieksmei pret Latviju un tās iedzīvotājiem. Pašā gadsimta sākumā Baltijas vārds Rietumos izteica diezgan maz, bet par igauņiem, latviešiem un lietuviešiem pat vispusīgi izglītotiem cilvēkiem labākajā gadījumā bija visai miglains priekšstats kā par nelielām zemnieku tautām Krievijas impērijā. Šo to par Baltiju varēja uzzināt no visumā neobjektīvajām baltvācu un krievu autoru publikācijām, ceļojumu aprakstiem periodiskajos izdevumos, dažkārt kādā grāmatā. Konkrētāku informāciju sniedza politiskie bēgļi, kas pēc 1905. gada revolūcijas meklēja patvērumu Rietumeiropā un Amerikā. Par revolūciju un ar to saistītiem notikumiem Latvijā samērā plaši rakstīja Vācijas prese. Dažkārt tie ieinteresēja arī zviedru žurnālistus. Tomēr līdz Pirmajam pasaules karam Baltijas reģions Rietumvalstu vēstures grāmatās tika pieminēts gandrīz vienīgi lielvalstu savstarpējo attiecību kontekstā, nepievēršot uzmanību vietējo pamattautu problēmām.

Jau nedaudz vairāk uzmanības latviešiem sakarā ar karadarbības norisi Latvijā un strēlnieku cīņām pievērsa Rietumvalstu prese Pirmā pasaules kara gados. Saprotamu iemeslu dēļ lielāko aktivitāti izrādīja Vācijas periodiskie izdevumi. Raksti vācu periodikā, tāpat daudzo grāmatu un brošūru par Baltiju publicēšana Vācijā gan jāsaista ar šīs lielvalsts iecerētajiem reģiona aneksijas un kolonizācijas plāniem.[44] Ne velti Igaunija, Vidzeme un Kurzeme tika attēlotas kā "senas vācu zemes". Kaut kas par Baltiju Rietumvalstu preses slejās nonāca līdz ar patvaldības krišanu Krievijā un sakarā ar Brestas miera līgumu, bet ievērojami biežāk par Baltijas reģionu tika rakstīts, beidzoties Pirmajam pasaules karam. Paretam tās bija visai nopietnas publikācijas, piemēram, Ilinoisas universitātes profesora L. Larsona raksts par Baltijas baseina teritoriālajām problēmām,[45] kas dienas gaismu ieraudzīja Parīzes miera konferences priekšvakarā. Kā zināms, tolaik uz sabrukušo impēriju drupām bija sazēlušas daudzas jaunas valstis, starp tām arī Latvija.

Latvijas brīvvalsts laiks

Jaunizveidotā Latvijas demokrātiskā republika līdz ar citām jaunajām Eiropas valstīm nekavējoties piesaistīja sev Rietumvalstu uzmanību, it īpaši sakarā ar starptautiski tiesisku jautājumu noregulēšanu. Tā Latvija iekļuva Eiropas valstu un tautu aprakstos un oficiālajos uzziņu krājumos, populārzinātniskos u.c. izdevumos,[46] tāpat diplomātu un ārvalstu oficiālo pārstāvju atmiņās,[47] turklāt ar neseno notikumu "svaigiem" komentāriem, kas ne vienmēr bija jaunajai valstij labvēlīgi. Pārmaiņas Eiropas politiskajā kartē turpināja skaidrot Rietumvalstu lielākie periodiskie izdevumi, "jaunajai pasaulei" veltīto grāmatu autori.[48] 20. gadu sākumā bieži vienkopus tika minēta Igaunija, Latvija, Lietuva un Somija, jo Rietumos visas četras sākotnēji uztvēra kā Baltijas valstis, tādējādi krietni paplašinot reģiona jēdzienu. Tas tomēr neturpinājās ilgi, jo Somija aizvien vairāk sadarbojās ar Skandināviju un drīz saistījās ar Ziemeļvalstīm. Igaunija, Latvija un Lietuva pēdējo gadsimtu līdzīgās vēstures, ekonomisko iespēju un īpašā "bufervalstu" uzdevuma dēļ Rietumiem palika kā vienots Baltijas reģions,[49] kura valodu, nacionālās kultūras savdabības u.c. atšķirības, likās, nevarēja traucēt to savstarpējo sadarbību. Taču politiskie sarežģījumi pārvilka svītru Baltijas valstu savienības plāniem. Tas gan netraucēja starpkaru periodā Lielbritānijā un ASV publicētajās grāmatās joprojām tvert Baltiju kopumā, ar daudzmaz vienotu mērauklu vērtējot Igauniju, Latviju un Lietuvu. To

nevar teikt par Vāciju, kur tolaik netrūka izdevumu par Rīgu un Latviju, sevišķi saistībā ar 1918.–1920. gada Latvijas Atbrīvošanas kara notikumiem un kaislībām ap tiem.[50] Gluži atšķirīgā skatījumā šī tēma, proti, vācu militāristu neveiksmīgā avantūra Latvijā pēc Pirmā pasaules kara, atklāta franču pulkveža E. Diparkē un ģenerāļa A. Nisela grāmatās.[51] Atgriežoties pie Vācijas, jāatceras, ka tur iznāca publikācijas par baltvācu minoritāti Latvijā un ar šo nacionālo grupu saistītiem jautājumiem,[52] vienu otru reizi izdeva kādu latviešu autora grāmatu par Latviju.[53]

Angļu un amerikāņu vēsturniekus pēc Pirmā pasaules kara vairāk interesēja Krievijas pilsoņu kara notikumi. Šo vēsturnieku grāmatās, tāpat arī bijušā Lielbritānijas diplomātiskā pārstāvja Maskavā (1918. gadā) R. Lokarta memuāros[54] reizēm ieskanējās latviešu strēlnieku vārds, protams, saistībā ar pilsoņu kara notikumiem.

Kā nozīmīgākais starpkaru periodā Rietumos iznākušais darbs par Austrumeiropas jaunajām valstīm jāmin amerikāņu politologa un vēsturnieka M. Greiema plašais pētījums "Austrumeiropas jaunās valstis". Starp citu, tajā lasītājs tiek aicināts kritiski izvērtēt avotus un publikācijas krievu un baltvācu zinātnieku pausto rusofilo un ģermanofilo tendenču dēļ. Šī paša autora spalvai pieder darbs par Latvijas un pārējo Baltijas valstu diplomātisko atzīšanu.[55]

Otrais pasaules karš un pirmās pēckara desmitgades

Sākoties Otrajam pasaules karam, uzmanība Baltijas valstīm tādās zemēs kā Lielbritānija, Francija un ASV tika pievērsta sakarā ar bēdīgi slaveno Molotova–Ribentropa paktu un sekojošo Igaunijas, Latvijas un Lietuvas okupāciju un inkorporāciju PSRS. Šos notikumus vairāk vai mazāk atspoguļoja un vērtēja periodiskā prese, vēlāk par tiem varēja lasīt vēsturnieku darbos. Kara laikā to nebija daudz.[56]

Pēckara situācijā iezīmējušās neseno sabiedroto pretrunas un sekojošais "aukstais karš", igauņu, latviešu un lietuviešu lielais bēgļu skaits un to apmešanās uz dzīvi t.s. Rietumu pasaulē nevarēja neietekmēt Rietumeiropas un ASV vēsturniekus. Tas, ka daudzas valstis neatzina Latvijas, Lietuvas un Igaunijas inkorporāciju Padomju Savienībā, rosināja sākumā dažus, pēc tam jau vairākus vēsturniekus pievērsties ne tikai starptautisko attiecību un PSRS ārpolitikas, bet arī (kaut sākotnēji diezgan bikli) padomju impērijas iekšpolitisko norišu un Baltijas jautājuma problemātikai. Tā patiesi šķiet likteņa ironija, ka tikai līdz ar neatkarības

zaudēšanu Baltijas valstis pievērsa sev Rietumu akadēmisko zinātnieku uzmanību.

Divi no brīvajā pasaulē palikušajiem latviešu diplomātiem – A. Bīlmanis un A. Spekke – neilgā laikā sagatavoja un publicēja angļu valodā pārskatus par Latvijas vēsturi.[57] Tie nekavējoties nonāca amerikāņu, angļu u.c. vēsturnieku redzeslokā.

Pie pirmās iespējas zinātnisko darbību atsāka bēgļu gaitās Rietumos nonākušie latviešu vecākās paaudzes vēsturnieki, kuri profesiju bija ieguvuši vēl neatkarīgajā Latvijā. Zviedrijā enerģiski rīkojās A. Švābe, uzņemoties "Latvju enciklopēdijas" galvenā redaktora pienākumus. Enciklopēdijas trīs sējumi iznāca Stokholmā no 1950. līdz 1955. gadam. Gadu pirms viņa nāves latviešu grāmatu apgāds "Daugava" (dibināts Stokholmā jau 1945. gadā) laida klajā A. Švābes nozīmīgo darbu par Latvijas vēsturi 19. gadsimtā un 20. gadsimta sākumā.[58] Desmit gadus vēlāk plašu darbu par Latvijas saimniecību, aptverot abus pasaules karus, publicēja tautsaimnieks A. Aizsilnieks.[59] Tai pašā laikā Amerikā iznāca pieredzējušā skolotāja N. Vīksniņa grāmata "Latvijas vēsture jaunā gaismā",[60] kas bija domāta latviešu skolu jaunatnei.

Ievērību pelna nozīmīgais ieguldījums, ko Latgales vēstures, folkloras, valodas un kultūras dokumentēšanā un saglabāšanā devusi Otrā pasaules kara beigās uz Rietumiem emigrējusī Latgales latviešu inteliģences daļa. Jau 1945. gadā Vācijā darbojās V. Loča vadītā Latgaļu izdevniecība. Trimdinieku kultūras un zinātniski pētniecisko rosību materiāli atbalstīja A. Jūrdža fonds. Darba koordinēšanai tika izveidots Latgales pētniecības institūts. To atklāja 1960. gada 2. jūlijā Indianapolisā (ASV), bet tieši pēc mēneša Minhenē darbu uzsāka institūta Eiropas nodaļa. Līdz 1991. gadam publicēti apmēram 150 dažāda apjoma darbi par Latgales vēstures, literatūras un valodas jautājumiem, to skaitā rakstu krājums septiņos sējumos – "Acta Latgalica" (kopš 1965. gada). Lasītāji saņēma arī M. Bukša monogrāfiju "Latgaļu atmūda" (Minhene, 1976), tāpat vairākus zinātnisku rakstu krājumus, galvenokārt par 20. gadsimta problēmām. Daudz populārzinātnisku rakstu, atmiņu un dokumentu publicēja avīze "Latgolas Bolss", žurnāls "Dzeive", kā arī "Tēvu zemes kalendārs".

50. gados ASV vēsturnieki uzsāka nopietnu Baltijas vēstures izpēti. To gan apgrūtināja un aizkavēja igauņu, latviešu un lietuviešu valodas nepārvaldīšana. Tomēr drīz vien tika publicēts pirmais nopietnais darbs – S. Peidža grāmata par Baltijas neatkarīgo valstu izveidošanos.[61]

Baltijas pētniecības centri

Vairāku iemeslu dēļ, pie kuriem tuvāk nepakavēsimies, pirmie Baltijas pētniecības centri Rietumos izveidojās Vācijā, resp., Vācijas Federatīvajā Republikā. 1939.–1941. gadā no Baltijas izceļojušie baltvācieši interesi par dzimtajām vietām nebija zaudējuši arī pēc Otrā pasaules kara. Daudzi no viņiem iesaistījās Baltijas vēstures un kultūrvēstures apzināšanā, turklāt vāciešiem raksturīgā organizētā veidā.

Viena no pirmajām aktivizējās vēl 1932. gadā Ķīlē nodibinātā Karla Širrena biedrība (*Carl-Schirren-Geselschaft*). Tā organizēja baltvāciešu kultūras dienas, kas joprojām notiek katru gadu septembra beigās, gan ne vairs Ķīlē, bet Līneburgā, biedrības jaunajā mītnē. Tāpat ik gadu tiek izdota Baltijas vāciešu gadagrāmata (*"Jahrbuch des baltischen Deutschtums"*). Biedrībai ir savs arhīvs, samērā plaša bibliotēka, fotogrāfiju un diapozitīvu kolekcija. Tiek publicēti arī raksti, uzņemti sakari ar Latvijas un Igaunijas vēsturniekiem.

1950. gadā Vācijas pilsētā Marburgā tika izveidots Herdera institūts. Ilgus gadus šis institūts vācis dokumentālos materiālus, grāmatas un rakstus par Baltiju, visnotaļ sekmējot tās vēstures izpēti. Tieši uz Baltiju attiecas trīs ceturtdaļas no herderiešu rīcībā esošajiem dokumentiem, bet bibliotēkā atrodami paši retākie izdevumi. Pēdējā laikā Herdera institūts izdod savu žurnālu (*"Zeitschrift für Ostmitteleuropa – Forschung"*; agrākais nosaukums: *"Zeitschrift für Ostforschung"*), kā arī publicē zinātnisko pētījumu sēriju (*"Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ost-Mitteleuropas"*), tai skaitā par Baltiju, sekmē starptautiskos zinātniskos sakarus Baltijas pētniecības jomā.

Kopš 1951. gada Vācijā darbojas Baltijas vēstures komisija (*Baltische Historische Kommission*), kas regulāri rīko sanāksmes Getingenē. Tās pirmais vadītājs bija R. Vitrams. Pašlaik komisija G. Pistolkorsa vadībā galveno uzmanību pievērš pētniecībai. Kā viens no pēdējiem lielākajiem pētījumiem jāmin grāmata par vāciešiem Baltijā.[62] Sadarbojoties ar Rietumos mītošajiem latviešu un igauņu vēsturniekiem, šī komisija 1971. un 1977. gadā publicēja arī divsējumu krājumu "No Baltijas provincēm līdz Baltijas valstīm".[63] Vācu vēsturniekiem izveidojusies radoša sadarbība ar kolēģiem Latvijā un Igaunijā. Tāpat Baltijas vēstures komisija izdod savu avotu un zinātnisko pētījumu sēriju par Baltiju (*"Quellen und Studien zur baltischen Geschichte"*). Kā baltvācu izcelsmes, tā vācu zinātnieki Vācijā pēckara gados aktīvi izvērtējuši Baltijas un pašu baltvāciešu vēsturi. Šai sakarībā minami

R. Vitrama, H. Rimšas, G. Rauha, D. A. Lēbera, V. Lenca (sen.), V. Lenca (jun.), J. Hēna, H. H. Vilhelma, G. Pistolkorsa pētījumi, arī B. Meisnera, M. Garlefa, D. Heninga, K. H. Grundmaņa u.c. darbi.

60. gadu nogalē Baltijas pētniecības centrs izveidojās ASV. 1968. gada 1. decembrī tika nodibināta Baltijas studiju veicināšanas apvienība (*Association for the Advancement of Baltic Studies* jeb AABS) – starptautiska zinātniska organizācija Baltijas tautu un valstu problēmu pētniecībai. Drīz vien pēc nodibināšanas apvienība sasauca pirmo zinātnisko konferenci (Mērilendas universitātē), bet kopš 1969. gada sāka izdot speciālu Baltijas studiju žurnālu (*"Journal of Baltic Studies"*). Žurnāls iznāk joprojām (četras reizes gadā), iepazīstinot lasītājus ar zinātniskiem rakstiem un īsām recenzijām par monogrāfiska rakstura izdevumiem. Baltijas studiju veicināšanas apvienība atbalsta Igaunijas, Latvijas un Lietuvas problēmām veltītu grāmatu publicēšanu.

1970. gadā Zviedrijā kā sabiedriska organizācija nodibinājās Baltijas institūts (*Baltiska institutet*), bet desmit gadus vēlāk Otrā pasaules kara beigās uz Zviedriju izbraukušā igauņu vēsturnieka A. Loita vadībā Stokholmas universitātē tika izveidots Baltijas studiju centrs pētniecības darbam valodniecībā un vēsturē. Baltijas studiju centrs regulāri rīkoja un rīko zinātniskās konferences ar dažādu valstu speciālistu, arī padomju vēsturnieku piedalīšanos. Konferenču materiāli publicēti atsevišķos apjomīgos izdevumos.

Ilgstoša un noturīga interese par Baltijas 20. gadsimta vēsturi saistībā ar Eiropas lielvalstu politiku vērojama Somijā. Somu vēsturnieki publicējuši daudzas grāmatas par Baltiju.[64] Īpaši jāatzīmē profesors K. Hovi, kurš Turku universitātē ieinteresējis vairākus jaunos vēsturniekus pievērsties Baltijas reģiona problēmām.

Lielbritānijā par Baltijas jautājumiem speciālo literatūru u.c. materiālus daudzus gadus vāc Londonas universitātes Slāvu un Austrumeiropas studiju skola. Lielbritānijā ir vesela grupa vēsturnieku, kas interesējas par Baltiju 20. gadsimtā. Vairākus plašākus darbus kopš 70. gadiem publicējis Dž. Haidens (Bredfordas universitāte).[65] Par Baltiju rakstījuši D. Krovs,[66] D. Kirbijs[67] u.c. kā monogrāfijās, tā zinātnisku rakstu krājumos. Pat tālajā Japānā izveidojusies Baltijas–Skandinavijas studiju apvienība (*Association for Balto-Scandinavian Studies*). Par 20. gadsimta Latvijas vēsturi pirms kādiem desmit gadiem ieinteresējusies vēsturniece S. Šima (Tokijas Seitoku universitāte). Viņai jau ir publikācijas par Japānas–Latvijas attiecībām starpkaru periodā.

Par Latvijas vēstures problēmām interesējušies Polijas vēsturnieki. To apstiprina L. Keviša grāmata par Vācijas politiku Baltijā 1914.–1919. gadā[68] un E. Kosjaža darbs par Pirmā pasaules kara militāro operāciju norisēm Baltijas jūrā,[69] tāpat vairākas P. Losovska publikācijas[70] un A. Skšipeka monogrāfija par Baltijas valstu un Somijas vietu Polijas un PSRS politikā 1919.–1925. gadā, kā arī Polijas–Latvijas attiecībām starpkaru periodā.[71] T. Paļušiņskis savukārt sarakstījis apjomīgu grāmatu "Latvijas cīņa par neatkarību, 1914–1921".[72]

Kopš 60. gadiem un 70. gadu sākuma Rietumos sāka publicēties nākamā latviešu vēsturnieku paaudze. Daudzējādā ziņā tās pārstāvji atšķīrās no saviem priekštečiem. Ieguvuši vēsturnieka izglītību mītnes zemēs, jaunie zinātnieki ne tik saasināti uztvēra Latvijas neatkarības zaudējumu, nevairījās rakstīt par padomju periodu. Turklāt Latvijas vēsture viņiem nebija vienīgais profesionālais darbības lauks, jo t.s. maizes darbs saistījās ar lekcijām Rietumu universitātēs par visai dažādiem un ar Latvijas vēsturi nesaistītiem jautājumiem. Latvijas vēsture šiem cilvēkiem bija blakusnodarbošanās, publikācijas latviešu valodā netika iekļautas viņu zinātnisko darbu oficiālajā sarakstā. Tādēļ daudzi no viņiem arī par Latvijas vēstures jautājumiem rakstīja angļu vai vācu valodā (E. Andersons, A. Plakans, A. Ezergailis, U. Ģērmanis, K. Kangeris[73] u.c.). E. Andersons plašākos darbus par Latvijas vēsturi[74] tomēr publicēja latviešu valodā ar apgāda "Daugava" starpniecību.

70. gados savu Latvijas vēstures (no 1914. līdz 1940. gadam) redzējumu lasītājiem nodeva pieredzējušais jurists un aktīvais publicists Ā. Šilde.[75] Austrālijā ar plašu K. Ulmaņa biogrāfiju nāca klajā latviešu vecākās paaudzes vēsturnieks E. Dunsdorfs,[76] dodot savu vērtējumu daudziem 20. gadsimta pirmo četru dekāžu notikumiem Latvijā.

Latviešu valodā vēsturnieki nereti publicējās Kanādā kopš 1955. gada iznākošajā rakstu krājumā "Jaunā Gaita". Vēlāk – 1967. gadā tam pievienojās otrs žurnāls – "Treji Vārti" (ASV), kas tāpat neatstāj bez uzmanības vēsturi. Daudzi materiāli un raksti par Latvijas vēstures jautājumiem ilgu gadu ritumā ievietoti Austrālijas latviešu rakstu krājumā "Archīvs" (kopš 1960. gada iznāk Melburnā). Tā redaktora pienākumus, sākot ar šī izdevuma pirmajām grāmatām, uzņēmies E. Dunsdorfs.

Pakāpeniski 20. gadsimta Baltijas vēstures pētniecība Rietumos kļūst aizvien daudzveidīgāka, aptverot gan trīs neatkarīgo valstu izveidošanās problēmas, gan to attīstību starpkaru laikposmā un Otrā pasaules kara

gados.[77] Ārpus vēsturnieku uzmanības nav palicis arī vācu okupācijas periods (1941.–1945. gads). Monogrāfijas par šī perioda atsevišķiem aspektiem publicējuši H. Biezais un A. Ezergailis.[78] Rietumos mītošie igauņu un lietuviešu vēsturnieki[79] pētījuši padomju okupācijas laiku Baltijā.

Nepieredzēti plašu interesi par Baltiju un tās 20. gadsimta vēsturi Rietumos gan šaipus, gan viņpus Atlantijas okeāna izraisīja Padomju Savienības sabrukums un Igaunijas, Latvijas un Lietuvas neatkarības atjaunošana 1991. gadā. Par to paliekošu liecību sniedz visdažādākā veida un apjoma publikācijas. Ar retiem izņēmumiem Rietumu pētnieki un ne tikai viņi Baltiju tver kopumā kā reģionu. Tā rīkojies arī baltvācu izcelsmes žurnālists A. Līvens, piedāvājot interesentiem grāmatu "Baltijas revolūcija"[80] ar pārdomām par Igaunijas, Latvijas un Lietuvas ceļu uz neatkarību. Diemžēl autors neizceļas ar simpātijām pret pamatnācijām.

90. gadu vidū angļu valodā nāca klajā plašāks ASV latviešu profesora A. Plakana pētījums par latviešiem un viņu vēsturi.[81] Daudzi mūsu un Rietumu vēsturnieki turpina pētījumus par Baltiju. Acīmredzot nav vairs tālu brīdis, kad tiks publicēti pirmie vēsturnieku darbi par Latvijas Republiku 20. gadsimta pēdējā desmitgadē.

Pētniecība bijušajā PSRS

LKP Vēstures komisija

Pēc pilsoņu kara Padomju Krievijā palikušos latviešu komunistus Latvijas vēsture interesēja samērā maz. Galveno uzmanību viņi pievērsa komunistiskās partijas vēsturei saistībā ar 1905. un 1917.–1919. gada notikumiem Latvijā, latviešu strēlniekiem pilsoņu kara laikā. Jau 1918.–1920. gadā latviešu periodikā Krievijā parādījās daudz ziņu par revolucionārajiem notikumiem Latvijā. Tā, protams, bija publicistika, un raksti periodiskajos izdevumos nebija saistīti ar vēstures procesu pētniecību. Latvijas revolucionārās vēstures pētniecība Padomju Krievijā sākās pēc tam, kad tika nodibināta Latvijas komunistiskās partijas (LKP) Vēstures komisija. Komisiju izveidoja saskaņā ar partijas Centrālās komitejas Ārzemju biroja[82] 1920. gada 22. septembra lēmumu. Sākotnēji LKP Vēstures komisija darbojās ar LKP CK Ārzemju biroja nodaļas tiesībām, bet pēc tā reorganizēšanas kļuva par Komunistiskās Internacionāles jeb Kominternes Latsekcijas sekretariāta nodaļu. Komisijas locekļu lielākā daļa vienlaicīgi bija

Latsekcijas sekretariāta locekļi. Visas ar Vēstures komisijas darbību saistītās lietas apsprieda sekretariātā. Atsevišķi LKP Vēstures komisijas sēdes sasauca reti, galvenokārt lai apspriestu praktiska rakstura jautājumus. Jau no paša sākuma komisijas darbs tika pakļauts stingrai partijas kontrolei, kas to padarīja atkarīgu no partijas direktīvām, tādējādi iedibinot marksistiski-ļeņiniskās historiogrāfijas partijiskuma pamatprincipus un tradīcijas.

LKP Vēstures komisijas darba organizācijas pamatā bija stingrs centralizācijas princips. Personālo sastāvu veidoja 3–5 cilvēki no t.s. Ļeņina gvardes jeb "vecajiem lieliniekiem". Dažādos laikos komisijā ietilpa P. Stučka, K. Pečaks, K. Krastiņš, F. Linde, R. Pelše, J. Lencmanis, J. Bērziņš (Ziemelis), J. Krūmiņš (Pilāts) u.c. Komisijas pirmais priekšsēdētājs (1920.–1923. gadā) bija K. Pečaks, bet 1924.–1931. gadā to vadīja P. Stučka, 1932.–1933. gadā – J. Krūmiņš (Pilāts), pēdējos gadus (līdz 1936. gadam) – J. Lencmanis. Šo darbinieku kompetencē bija Vēstures komisijas idejiskā virsvadība. Praktiskā darba organizēšanai izveidoja štata darbinieku grupu, kurā bija 3–4 cilvēki. Oficiālos dokumentos viņus dēvēja par zinātniskajiem līdzstrādniekiem. Visi viņi bija Kominternes Latsekcijas sekretariāta darbinieki. Vairāk nekā desmit gadu zinātniskie līdzstrādnieki bija A. Feldmanis, R. Endrups, K. Krastiņš, V. Miške. Bez vēstures avotu apzināšanas viņu uzdevums bija komisijā ienākušo materiālu zinātniska apstrāde un sagatavošana publicēšanai. LKP Vēstures komisijas vadībā darbojās plašs ārštata aktīvs; arī to veidoja partijas veterāni. 1926. gadā ārštata darbinieku sarakstā bija 24 uzvārdi.[83] Cik zināms, neviens no zinātniskajiem līdzstrādniekiem vai ārštata darbiniekiem nebija profesionāls vēsturnieks.

LKP CK Ārzemju birojs uzdeva LKP Vēstures komisijai izveidot partijas vēstures avotu bāzi, publicēt dokumentus un materiālus par Latvijas komunistiskās partijas vēsturi un revolucionāro kustību Latvijā, sagatavot apkopojošu darbu par LKP vēsturi.

LKP Vēstures komisijai izdevās atgūt no Latvijas uz ārzemēm savulaik izvestos materiālus, kuri glabājās partijas arhīvā. Tāds arhīvs bija radīts pēc Latviešu sociāldemokrātiskās strādnieku partijas (LSDSP) Centrālās komitejas norādījumiem 1905. gadā un vēlāk pārvests uz Londonu. Minētie materiāli kļuva par pamatu LKP arhīvam, kurā tika koncentrēti dokumenti un ziņas par revolucionārās kustības vēsturi Latvijā, sākot ar 19. gadsimta 90. gadiem. Izveidoja arī vairāku ievērojamāko LKP darbinieku personālos

fondus, savāca sociāldemokrātisko organizāciju nelegālās lapiņas, kā arī atmiņas. Fotomateriālu kolekcija tika izmantota LKP Vēstures komisijas izdevumu ilustrēšanai.

Avotu bāzes izveidošana deva iespēju LKP Vēstures komisijai sešpadsmit gadu laikā ik gadu izdot pa grāmatai.[84] Vairākums šo publikāciju veltīts Latvijas strādnieku kustības sākuma posmam, sociāldemokrātisko organizāciju izveidei un LSDSP darbībai 1905. gada revolūcijā. Lielākoties šie izdevumi pārstāv dokumentu, rakstu un atmiņu krājumus. Nozīmīgākie no tiem ir LSD II kongresa un LKP VII kongresa protokoli, revolucionārās periodikas ("Cīņa", "Pēterburgas Latvietis" un "Sociāldemokrātijas Vēstnesis") vairāku gadu komplektu pārpublicējumi, tāpat dokumentu, materiālu un rakstu krājums "LKP 25 gadi".[85] Komisijas darba rezultātā tapis enciklopēdiskais izdevums "Revolucionārās cīņās kritušo piemiņas grāmata", kura divos sējumos apkopotas ziņas par 2735 bojāgājušiem revolucionāriem laikposmā no 1905. līdz 1917. gadam.

LKP Vēstures komisijas savākto atmiņu publicējumi ir atrodami krājumos "Proletāriskā revolūcija Latvijā", "9. un 13. janvāris", "1905. gads", kā arī jau pieminētajā "Revolucionārās cīņās kritušo piemiņas grāmatā".

Latvju strēlnieku vēstures komisija

Pēc pilsoņu kara Krievijā latviešu lielinieki Padomju Savienībā ierosināja izveidot koordinācijas centru, lai vāktu un publicētu materiālus par latviešu strēlnieku vēsturi. Sākumā šāda centra uzdevumus pildīja "Iniciatoru komiteja latviešu strēlnieku vēstures jautājumos", kuru nodibināja 1923. gadā. Tās locekļi bija pilsoņu kara veterāni un politiskie darbinieki. 1926. gada maijā komiteju pārveidoja par "Latvju strēlnieku vēstures komisiju", kas darbojās VK(b)P CK Latviešu sekcijas paspārnē Maskavā. Strēlnieku vēstures komisijas galvenais mērķis bija attiecīgu publikāciju sagatavošana. Tā kļuva par latviešu strēlnieku vēstures dokumentēšanas un aprakstīšanas aizsācēju un galveno centru PSRS. Komisija bija iecerējusi izdot trīs sējumus par strēlnieku militāro un revolucionāro darbību no šo vienību dibināšanas līdz Krievijas pilsoņu kara beigām, paredzot tajos iekļaut apcerējumus, atmiņas un dokumentus.

1928. gadā apgādā "Prometejs" Maskavā iznāca "Latvju strēlnieku vēstures" 1. sējuma 1. un 2. daļa, bet sešus gadus vēlāk – 2. sējuma 2. daļa. 1934. un 1935. gadā Latvju strēlnieku vēstures komisija publicēja rakstu un atmiņu krājumu "Latvju revolucionārais strēlnieks" divās daļās.

Gan šie, gan visi iepriekšējie "Prometeja" izdevumi pauda partijisku attieksmi pret notikumiem, parādībām un personām. Tomēr reizumis tajos ieskanējās arī kāda kritiska nots, kāds objektīvāks secinājums.

30. gadu otrajā pusē Padomju Savienībā sākās ļoti plašas masu represijas, kas vērsās galvenokārt pret potenciālajiem vai iedomātajiem J. Staļina politiskajiem pretiniekiem un nekrievu tautām, viņu kultūru un valodu. Šajā genocīdā gāja bojā daudzi desmiti tūkstoši latviešu, kas dzīvoja PSRS.[86] Rupji tika pārtraukts kā LKP Vēstures komisijas, tā arī Latvju strēlnieku vēstures komisijas darbs.

Abas komisijas bija aizsākušas latviešu padomju historiogrāfiju. Komisijas radīja uz marksistiski-ļeņiniskās metodoloģijas balstītu 20. gadsimta Latvijas vēstures koncepciju, kas vienpusīgi un neadekvāti atspoguļoja sarežģīto vēstures procesu kopumu. Agrīnās padomju historiogrāfijas uzmanību saistīja vienīgi politisko krīžu un revolucionārie vēstures periodi, Latvijas sabiedrības vienas daļas – strādnieku un darba zemniecības (t.s. darbaļaužu masas) paaugstinātā politiskā aktivitāte šajos procesos, krasi lūzumi valsts politiskajā iekārtā un sabiedrības konstitucionālajās tiesībās. Abas komisijas no tām neatkarīgu apstākļu dēļ nepaguva paveikt nospraustos uzdevumus – uzrakstīt LKP un latviešu strēlnieku vēsturi. Tas viss jāņem vērā, novērtējot šo organizāciju lomu un atstāto mantojumu. Tomēr LKP Vēstures komisijai un Latvju strēlnieku vēstures komisijai izdevās savākt, sistematizēt un publicēt apjomīgu faktu materiālu par Latvijas vēstures atsevišķiem aspektiem. No šīsdienas viedokļa raugoties, šīs publikācijas veido lielākoties vēstures zinātnes "jēlmateriāls" – dokumenti, atmiņas, atsevišķu notikumu apraksti, uz vēsturisku pieredzi balstīta aktuāla politiska publicistika, nevis konceptuāla vēstures procesu analīze. Daudzām no šīm publikācijām ir pirmavota raksturs, un tās izmantojamas mūsdienu vēstures zinātnē kreisā radikālisma problēmu pētniecībā.

Tikai viens no Latvju strēlnieku vēstures komisijas locekļiem – V. Štrauss 1931. gadā Maskavā latviešu valodā publicēja monogrāfiju. Viņa grāmata "Padomju Latvija un starptautiskā kontrrevolūcija"[87] konceptuāli atbilda P. Stučkas tēzei par ārējo faktoru izšķirošo lomu padomju režīma bojāejā Latvijā 1919.–1920. gadā.

Komunistiskie vēsturnieki Krievijā par Latvijas vēsturi

Par atsevišķām tēmām, tieši vai netieši saistītām ar Latvijas vēstures problēmām, 20.–30. gados PSRS rakstījuši vairāki latviešu vēsturnieki no

redzamu tā laika partijas darbinieku aprindām. Vēsturnieks, bijušais skolotājs, pēc tam diezgan augsta ranga čekists K. Landers rakstījis par 1905. gada revolūciju Latvijā,[88] kā arī sagatavojis vēsturisku aprakstu par Latviju Lielās padomju enciklopēdijas 1. izdevumam.[89] Partijas darbinieks un padomju vēsturnieks J. Kiršs pievērsies Latvijas agrārvēsturei.[90] Viņa darbi vairāk līdzinās politizētiem aprakstiem par izvēlēto tēmu, nevis vēsturnieka pētījumiem. Nopietnāku iespaidu atstāj K. Šķiltera grāmatas par latviešu koloniju vēstures jautājumiem PSRS.[91] Būdams Baltkrievijas PSR Zinātņu akadēmijas Mazākumtautību institūta zinātniskais līdzstrādnieks, viņš centies savākt materiālus par dažādām latviešu kolonijām PSRS reģionos. Taču arī viņa grāmatas caurauž dogmatiskā marksisma-ļeņinisma metodoloģija.

Jau 30. gados PSRS grāmatu par P. Stučku sāka gatavot P. Dauge. Pabeigt šo darbu viņam gan neizdevās. P. Dauges grāmata pēc viņa nāves tika publicēta Rīgā 1958. gadā.[92] Sarkanās profesūras Partijas vēstures institūta direktors (no 1932. līdz 1937. gadam) un 1934. gadā iznākušās un skaļi izreklamētās grāmatas "VK(b)P vēsture. Īsais kurss" redaktors V. Knoriņš par Latviju nekā paliekoša nav atstājis. "Īsais kurss" viņu nepaglāba; četrus gadus vēlāk V. Knoriņš tika represēts un fiziski iznīcināts.

30. gadu masveida represiju laikā PSRS tika pārtraukta jebkāda Latvijas vēstures izpēte. Vēlāk ne LKP Vēstures komisija, ne Latvju strēlnieku vēstures komisija netika atjaunota, nekāda tamlīdzīga organizācija netika arī izveidota no jauna. PSRS ar Latvijas vēsturi, kopš Latvija atkal bija nonākusi padomju okupācijā, nodarbojās tikai vietējie vēsturnieki, pakļauti stingrai komunistiskās partijas kontrolei un t.s. zinātniskā komunisma nostādnēm.

Ārpus Latvijas PSR ar tās vēstures atsevišķām tēmām kopš 50. gadiem blakus pamatdarbam nodarbojās tikai atsevišķi cilvēki. No profesionāliem vēsturniekiem jāmin divi maskavieši – V. Sīpols un B. Tomanis. 1957. gadā Rīgā iznāca V. Sīpola monogrāfija par 1918.–1920. gada ārvalstu intervenciju Latvijā un tās diplomātiskajām aizkulisēm.[93] Maskavā iegūtā padomju diplomāta (vēlāk arī vēsturnieka) izglītība, darbs PSRS Ārlietu ministrijā nodrošināja autoram piekļūšanu gan specfondos glabātiem arhīvu dokumentiem, gan ārzemju publikācijām. Pēdējo izmantošana grāmatu krasi atšķīra no daudziem citiem tālaika padomju izdevumiem. Protams, lieki meklēt šajā vai viņa nākamajās monogrāfijās kādu kritisku vārdu par PSRS ārpolitiku. Kā minētā, tā pāris Latvijas brīvvalsts ārpolitikai

veltīto grāmatu[94] ir padomju impērijas rīcību visnotaļ attaisnojoši apoloģētiski darbi.

B. Tomanis, kas piedalījās "Latviešu strēlnieku vēstures (1915–1920)"[95] sagatavošanā, 1970. gadā Rīgā latviešu valodā publicēja savu grāmatu par latviešu strēlniekiem un sarkangvardiem Krievijā 1918. gadā.[96] Būdams PSKP CK Marksisma-Ļeņinisma institūta zinātniskais līdzstrādnieks, viņš turpmāk pievērsās Latvijas komunistiskās partijas vēstures historiogrāfijai, publicējot vairākas grāmatas, to skaitā "Sociālisma uzcelšana Padomju Baltijā" (krievu val. 1982. gadā), visas izturētā marksisma-ļeņinisma garā.

Mūsdienu Latvijas vēsturniekiem jāveic grūts un sarežģīts uzdevums, proti, objektīvi jāizvērtē gadu ritumā uzkrājušos bagātās vēstures literatūras klāsts, it sevišķi par 20. gadsimta Latviju. Kamēr tas nav izdarīts, pastāv iespēja objektivitāti aizstāt ar vairāk vai mazāk izteiktu subjektivitāti, laikmetīgiem, bet ne pārdomātiem secinājumiem.

2. nodaļa

ADMINISTRATĪVI POLITISKAIS STATUSS GADSIMTU MIJĀ

1. Latvija cara impērijā

Enciklopēdijas un vēstures grāmatas sniedz visai aprautas ziņas par Latviju Krievijas impērijas sarežģītajā pārvaldes sistēmā 20. gadsimta sākumā. Šī tēma, tāpat kā carisma politika Baltijā tolaik, vēl nav kļuvusi par vēsturnieku izpētes objektu. Tiesa, par tās atsevišķiem aspektiem laika gaitā rakstījuši dažādi autori.

Ar izteiktu nostalģiju pēc stāvokļa, kādu Baltijas guberņas ieņēma Krievijas impērijā iepriekšējā gadsimtā (t.s. Baltijas autonomija), kad muižniecības rokās reāli atradās vietējā vara, izceļas 20. gadsimta sākumā publicētie baltvācu autoru darbi.[1] Starp tiem netrūka tādu, kas raksturoja baltvācu elites "reformu" centienus, mēģināja uzsvērt it kā plašo liberālisma ideju izplatību baltvāciešu vidū, kas ne tuvu neatbilda patiesībai. Taču šajās grāmatās aptverts bagāts faktu materiāls par cara patvaldības rīcību Baltijas problēmu risināšanā. Baltvāciešu paustos uzskatus savos darbos apstrīdēja F. Garais (publicējies ar pseidonīmu V. Zemcevs). Viņa grāmatas[2] par Baltijas vācu muižniecību un tās saglabātajām privilēģijām kā likvidējamām paliekām saņēma muižniecības apoloģētu asu nosodījumu.

Neatkarīgās Latvijas laikā minētajiem jautājumiem un vietējai administratīvajai iekārtai pirmoreiz no latviešu tautas pozīcijām 20. gadu otrajā pusē publicētajā grāmatā pievērsies A. Plensners.[3] Viņš lielāku uzmanību veltījis ar valsts centralizāciju saistītām norisēm, bez ievērības neatstājot arī baltvāciešu politiku un latviešu nacionālpolitiskos centienus. Autors pauž pārliecību, ka "par Krievijas sastāvdaļu šī vārda pilnīgā nozīmē" latviešu apdzīvotā teritorija līdz pat 1914. gadam nebija kļuvusi.[4] Ar to

tika domātas daudzās jomās saglabājušās ievērojamās atšķirības starp Latviju resp. Baltiju un Iekškrievijas guberņām.

Vēsturnieks un enciklopēdists A. Švābe emigrācijā sarakstītajā grāmatā "Latvijas vēsture 1800–1914"[5] pievērsies centrālās valsts varas un baltvācu augšslāņu komplicētajām savstarpējām attiecībām. Darbā labi parādīta Baltijas īpatnību piespiedu nonivelēšana, sākot ar 19. gadsimta 80. gadiem, kā arī centrālās varas realizētās unifikācijas un pārkrievošanas metodes un rezultāti.

Padomju režīma apstākļos valsts pārvaldei un pašpārvaldei, tiesu iekārtai Latvijā gadsimtu mijā jurista skatījumā pievērsies Voldemārs Kalniņš.[6] Viņš analizējis Krievijas impērijas Baltijas guberņu pārvaldes uzbūvi saskaņā ar attiecīgajiem tālaika likumu sakopojumiem.

Cara patvaldības politiku Baltijā plašākā publikācijā raksturojis Edvards Tādens.[7] ASV vēsturnieks norādījis uz izmaiņām šīs politikas praktiskā īstenošanā ilgākā laika posmā.

No pēdējos gados Krievijā publicētajām grāmatām jāatzīmē izdevums "Vara un reformas: No patvaldnieciskās uz padomju Krieviju".[8] Lai gan tajā Baltijai veltīts maz uzmanības, grāmata parāda reformu norisi milzīgajā impērijā gadsimtu mijā un 20. gadsimta pirmajās desmitgadēs.

Latvijas administratīvi teritoriālais iedalījums 20. gadsimta sākumā

Gadsimta sākumā latviešu apdzīvotie novadi – Vidzeme, Kurzeme un Latgale – ietilpa trīs dažādu Krievijas impērijas teritoriālo pamatvienību jeb guberņu sastāvā: četri latviešu apdzīvotie Vidzemes apriņķi (Rīgas, Cēsu, Valmieras un Valkas) kopā ar pieciem igauņu apdzīvotiem apriņķiem veidoja Vidzemes guberņu, desmit Kurzemes apriņķi (Grobiņas, Aizputes, Kuldīgas, Ventspils, Talsu, Tukuma, Dobeles, Bauskas, Jaunjelgavas un Ilūkstes) – Kurzemes guberņu, bet trīs Latgales apriņķi (Daugavpils, Rēzeknes un Ludzas) ietilpa Vitebskas guberņā. Šāds iedalījums izveidojās 18. gadsimtā, Latvijas novadiem citam pēc cita tiekot iekļautiem Krievijas impērijā.[9] Vidzemes guberņu kopā ar Igaunijas un Kurzemes guberņu dēvēja par Baltijas provincēm jeb vienkārši Baltiju, savukārt Vitebskas guberņa bija viena no impērijas ziemeļrietumu apgabala guberņām. Tādējādi Latgale un tur dzīvojošā latviešu tautas daļa administratīvi un līdz ar to ekonomiski, tāpat kultūras jomā ilgstoši bija atrauta no abiem pārējiem Latvijas novadiem. Administratīvais iedalījums jūtami traucēja latviešu nācijas konsolidācijai. Bez tam cara patvaldība un oficiālās

iestādes neatzina un centās nepieļaut teritoriālā jēdziena "Latvija" lietošanu. Sadzīvē, vismaz latviešu sabiedrībā, šis apzīmējums tika lietots attiecībā uz kopējo latviešu apdzīvoto teritoriju, t.i., Vidzemes latviešu daļu, Kurzemi un laika gaitā arvien noteiktāk arī uz Latgali.

Tāpat kā citur Krievijas impērijā, arī Baltijas guberņās apriņķi iedalījās pagastos. Pagasts bija administratīvi teritoriālā iedalījuma zemākais posms. Pēc lieluma un iedzīvotāju skaita pagasti bija vairāk vai mazāk atšķirīgi. Iedalījums pagastos nebija nemainīgs; laikam ritot, pagastu skaits saruka, jo notika to apvienošana.

Apvienojot pagastus, palielinājās to teritorija un iedzīvotāju skaits, turklāt pagasti kļuva ievērojami maksātspējīgāki un tātad valstij izdevīgāki. Tai pašā laikā tika pastiprināta visu pagasta dzīves jomu kontrole no administrācijas puses un pavājinājās muižas iespaids. Līdz ar to kļūst skaidrs, kādēļ muižnieki tiecās pagastu apvienošanu novilcināt.

Likums pagastu apvienošanu paredzēja, ja pagastā dzīvoja ne vairāk kā 200 vīriešu kārtas personu. Latviešu zemnieku intereses guberņas administrācijai nerūpēja. Ierēdņi vairāk domāja par savām ērtībām (apvienojot pagastus, samazinājās inspekcijas braucienu skaits).

Pagastu apvienošana ar vai bez zemnieku piekrišanas notika arvien biežāk. Laikā no 1871. līdz 1906. gadam Vidzemes guberņā pagastu skaits no 723 saruka līdz 431,[10] bet vēl pēc astoņiem gadiem Vidzemes latviešu daļā bija palikuši 216 pagasti. Ap to pašu laiku Kurzemē skaitījās 224, bet Latgalē – 50 pagasti. Latgalē pagasti bija daudz lielāki nekā Vidzemē un Kurzemē.

Līdztekus minētajam impērijas, kas būtībā bija ar milzīga dažāda ranga ierēdņu birokrātiskā aparāta palīdzību pārvaldīts un daudzu iekarošanas karu rezultātā radīts konglomerāts, administratīvajam iedalījumam pastāvēja arī sarežģīta teritoriāla resoru sistēma (policijas rajoni, apgabaltiesu un miertiesu, akcīzes[11] apgabali, fabriku, tautskolu inspektoru rajoni utt.). Tādējādi vietējo pārvaldes sistēmu atbilstoši iestāžu funkcijām un resoru pakļautībai nosacīti varēja iedalīt administratīvi policejiskā, finansiāli saimnieciskā un tiesiskā.

Vietējās pārvaldes uzbūve

Pārvaldes organizācija ikvienā no Baltijas guberņām, vēl jo vairāk Vitebskas guberņā visumā līdzinājās pārējā impērijā pastāvošajai. Guberņas augstākā amatpersona bija imperatora oficiāli ieceltais gubernators. Viņam

4. att. Rīgas pils

vajadzēja nodrošināt saikni starp valsts centrālo varu, vietējo administrāciju un iedzīvotājiem. Jāpiebilst, ka Vidzemes gubernators (no 1901. līdz 1905. gadam šai postenī atradās M. Paškovs, pēc tam nākamos deviņus gadus – N. Zvegincovs) līdz ar kanceleju bija izvietojies Rīgas pilī, Kurzemes gubernators (no 1891. līdz 1905. gadam – D. Sverbejevs, pēc tam – L. Kņazevs, no 1910. līdz 1915. gadam – S. Nabokovs) – Jelgavas pilī. Latgale bija pakļauta Vitebskas gubernatoram (no 1899. līdz 1904. gadam šo posteni ieņēma I. Čepeļevskis). Gubernatora juridiskais statuss tā arī netika precīzi noteikts un likās pat pretrunīgs, jo, no vienas puses, viņš bija cara personiskais pārstāvis, no otras – Iekšlietu ministrijas pārstāvis, kas pārraudzīja ne vien ministrijas vietējās iestādes un amatpersonas, guberņas policiju, bet arī citas civilās iestādes un bija tiesīgs iejaukties to darbībā. Kandidātus gubernatora amatam parasti izvēlējās iekšlietu ministrs, līdz ar to gubernatori kļuva pilnīgi atkarīgi no viņa. Ministrs sekoja gubernatoru darbībai un parasti izšķīra viņu dienesta karjeru.

Tā kā nebija speciālas institūcijas gubernatoru darbības pārbaudei, viens no iedarbīgākajiem kontroles veidiem bija senatoru revīzijas, no kurām gan centrālā vara 19. gadsimta beigās atteicās. Kontroles trūkums

5. att. Jelgavas pils

vedināja uz likumu pārkāpumiem, dienesta stāvokļa izmantošanu savtīgās personiskās interesēs u.c. nevēlamām parādībām. Par nepārprotamu vēlmi saņemt kukuļus liecināja, piemēram, Vidzemes gubernatora N. Zvegincova iesauka "Numismāts". Tā kā viņš nepavisam nebija izņēmums, Iekšlietu ministrija, kas Krievijas impērijā pildīja kā pārvaldes, tā soda funkcijas, pieņēma īpašus noteikumus, kas ierobežoja gubernatoru rīcības brīvību. Ne tikai svarīgāko jautājumu izlemšanai, bet pat labdarības loteriju, sapulču, lekciju u.c. pasākumu organizēšanai bija nepieciešama formāla ministrijas piekrišana, tāpat ierēdņu iecelšanu vajadzēja saskaņot ar impērijas galvaspilsētu Pēterburgu. Noteikumi un instrukcijas ierobežoja gubernatoru patstāvību dažādu vietējo problēmu risināšanā.

Krievijas cari, lai gan ne vienmēr konsekventi un ar pārtraukumiem, tomēr īstenoja t.s. Baltijas autonomijas ierobežošanas un centrālās varas nostiprināšanas politiku. Nacionālo attiecību jomā par noteicošo kļuva šovinistiski nacionālistiska iekšpolitika ar īpašām priekšrocībām krieviem jeb lielkrieviem. Tika izvērsta nekrievu iedzīvotāju, arī igauņu, latviešu, lietuviešu u.c. savā dzimtenē dzīvojošo "cittautiešu" pārkrievošana, šai nolūkā visai plaši izmantojot gan piespiedu pasākumus tautas izglītības

sistēmā, gan arī valsts iestāžu un pašvaldību darbvedību un pareizticīgo baznīcu. Citu pēc citas likvidēja Igaunijas, Vidzemes un Kurzemes guberņas tradicionālās vietējās īpatnības. 20. gadsimta sākumā Baltijas guberņas daļēji bija unificētas, taču tajās nebija ieviestas zemstes. Gubernatorus Baltijas provincēm vairs neizraudzījās no vietējās vācu muižniecības aprindām, kā tas bija pierasts līdz tam, bet nosūtīja uz turieni krievus, ko agrāk darīja gandrīz vai izņēmuma kārtā. Par šo krievu gubernatoru stratēģisko uzdevumu kļuva Baltijas kā nacionālas nomales atšķirību izlīdzināšana un pilnīga tuvināšana "īsti krieviskām" guberņām. Carisms turpināja šovinistisko iekšpolitiku Krievijas impērijā. Ikvienam caram patvaldība bija "svēts ticības simbols", dogmats, kurš nevarēja tikt ne tikai pārskatīts, bet arī apspriests.

Personiskie kontakti ar caru gubernatoriem bija ārkārtīgi reti un dažkārt aprobežojās ar audienci pirms iecelšanas. Tāpēc gubernatori lielu nozīmi piedēvēja tiesībām sniegt caram gada atskaiti. Personisko ziņojumu papildināja publicēts pārskats. Formas ziņā brīvajā (kopš 1898. gada) atskaitē gubernators raksturoja vispārpolitisko stāvokli guberņā, pievērsa cara uzmanību tās vajadzībām, dažkārt izvirzīja arī plašākus, vispārīgākus jautājumus. Atskaites saturs un kvalitāte pilnībā bija atkarīga no gubernatora personības. Imperatora piezīmes vēlāk apsprieda Ministru padome, un tādējādi gubernatoru priekšlikumi varēja ietekmēt likumdošanu vai valdības ekonomisko politiku. Ikgadējie pārskati par guberņu ietvēra vispusīgu statistisko informāciju daždažādās jomās, tai skaitā ziņas par ražu un pārtikas piegādi, vietējo saimniecisko dzīvi, nodokļu iekasēšanu, administratīvo un tiesisko institūciju darbību. Iekšlietu ministrija bez obligātajām ikgadējām atskaitēm varēja pieprasīt no gubernatora informāciju jebkurā jautājumā (piemēram, ziņas par muižnieku zemes īpašumiem, zemnieku migrāciju, iedzīvotāju noskaņojumu). Tas arī tika darīts.

Vietējo izpildvaru gubernators īstenoja ar guberņas valdes starpniecību. Kā augstākā pārvaldes iestāde tā izlēma visus svarīgos jautājumus, izņemot tos, kurus pienācās atrisināt pašam gubernatoram. Valdes priekšsēdis bija gubernators, bez viņa valdē ietilpa arī vicegubernators, padomnieki un kāds no ierēdņiem. Gubernators parasti vadīja dažādas komitejas un komisijas, kurās bez ierēdņiem reizēm uzaicināja darboties pārstāvjus no kārtu institūcijām un pilsētu pašvaldībām. Dažreiz tajās savus pārstāvjus nozīmēja Iekšlietu ministrija.

Atšķirībā no Krievijas centrālajām guberņām Baltijas guberņu valdes nebija atbrīvotas no samērā mazsvarīgām administratīvi saimnieciskām rūpēm. Tā, piemēram, Baltijas guberņu valžu struktūrā vēl saglabājās ārstniecības, celtniecības, veterinārā nodaļa, kuru funkcijas citās guberņās bija nodotas zemstēm. Zināmas atšķirības palika starp pašām Baltijas guberņām. Tā agrārlietas Kurzemē tika kārtotas citādi nekā Vidzemes (un Igaunijas) guberņā, tāpēc atšķirīgi bija saimniecības pārvaldes un uzraudzības orgāni. Vidzemes (un Igaunijas) guberņā agrārlietas joprojām pārzināja muižniecība. Guberņas vadība vienīgi apstiprināja zemes klaušu sadales tāmes, ko ik gadu noteica landrātu kolēģija[12]. Vitebskas guberņā – un tātad arī Latgalē – līdz ar citām trim ziemeļrietumu guberņām 1903. gadā realizēja daļējo zemstes reformu. Visu svarīgāko zemstu saimniecības pārvaldes jautājumu izlemšanu un zemstu saimniecības iestāžu un amatpersonu vispārējo uzraudzību nodeva speciālai guberņas zemstu saimniecības lietu komitejai. Šī komiteja būtībā veica tos pašus pienākumus, ko guberņas sapulce pārējā Krievijā, tikai atšķirās tās izveidošanas kārtība – komitejas locekļus apstiprināja iekšlietu ministrs no gubernatora izraudzītiem kandidātiem.

Baltijas guberņu zemnieku lietu pārvalde kontrolēja zemnieku kārtu orgānu darbību, kuri funkcionēja saskaņā ar 1866. gada nolikumu par pagastu pašpārvaldi. Guberņas zemnieku lietu pārvaldes priekšnieks bija gubernators. Vēl šajā pārvaldē darbojās vicegubernators, guberņas muižniecības vadītājs u.c. amatpersonas, ieskaitot apgabaltiesas prokuratūras un miertiesu pārstāvjus. Turklāt 23 gadus vēlāk ieviesa zemnieku lietu komisāru institūtu (Latgalē no 1901. gada līdzīgus uzdevumus pildīja zemstu priekšnieki). Guberņas zemnieku lietu pārvaldē zemnieku lietu komisāriem vietas nebija paredzētas. Viņus gan vajadzības gadījumā varēja uzaicināt piedalīties pārvaldes sēdēs, taču tikai ar padomdevēja balsstiesībām. Parasti to darīja, ja bija nepieciešama informācija par situāciju pagastos.

Zemnieku lietu komisārus pēc gubernatora ieteikuma iecēla iekšlietu ministrs no to personu vidus, kurām bija tiesības atrasties valsts dienestā. Likums noteica komisāru skaitu: Vidzemē katrā apriņķī bija paredzēti divi komisāru iecirkņi, resp., divi komisāri, Kurzemē – katrā apriņķī pa vienam komisāram. Līdz ar to agrāko koleģiālo uzraudzības iestāžu vietā (Vidzemē tā bija draudzes tiesa, Kurzemē – apriņķa tiesa) pagastu pašvaldību uzraudzība nonāca atsevišķu ierēdņu rokās. Zemnieku lietu komisārus izraudzīja no vietējo muižnieku vai krievu ierēdņu aprindām. 20. gadsimta sākumā, piemēram, Kurzemē visi zemnieku lietu komisāri, izņemot vienu

1. shēma. Administratīvi teritoriālais iedalījums 19. un 20. gadsimta mijā

krievu, bija baltvācu baroni. No vietējo muižnieku vidus nākušie komisāri, risinot konfliktus starp muižu un pagastu, mēdza nostāties muižnieku pusē. Savukārt krievu ierēdņiem bija sveši vietējie apstākļi un tradīcijas. Par komisāru rīcību ienāca liels skaits sūdzību, tāpēc presē izskanēja aicinājums valdībai vai nu pārskatīt likumu par komisāriem, vai arī rūpīgāk tos izraudzīties.

Izņemot pagasta tiesu, visas pārējās pagasta dzīves jomas bija komisāra pārziņā: pagasta kase, pagasta kapitāla izlietošana, darba nespējīgo uzturēšana, muižnieku un zemnieku rentes līgumu apstiprināšana, tāpat zemes pirkšanas un pārdošanas līgumu pārbaude, pagasta valdes un pagasta vecākā darbības pārraudzīšana. Viņš varēja iesniegt priekšlikumus miertiesnešu sapulcei par iespējamo pagasta tiesas iecirkņu robežu grozīšanu utt., disciplinārā kārtā sodīt pagasta amatpersonas (ar rājienu, naudas sodu, apcietinot līdz septiņām dienām) un pēc sava ieskata nomainīt pagasta skrīveri (rakstvedi). Komisāra lēmumus varēja pārsūdzēt guberņas zemnieku lietu pārvaldē, toties tās nolemto bija iespējams pārskatīt tikai tiesas ceļā, griežoties Senātā. Praksē komisāri centās ietekmēt pagastu amatpersonu lēmumus, piespiežot grozīt tos pēc sava prāta, sevišķi skrīveru pieņemšanu un atbrīvošanu, lēmumus par pagasta kustamās un nekustamās mantas iegādi, par pagastu apvienošanu. Pagasti iebilda pret zemnieku lietu komisāru iejaukšanos amatpersonu vēlēšanās, tāpat atteikšanos apstiprināt ievēlētos. Tiesa, par pārkāpumiem amatpersonu vēlēšanās sūdzējās arī pagasta iedzīvotāji, sevišķi bezzemnieki, kuri protestēja par saimnieku dēlu vai brāļu ievēlēšanu vietnieku pulkā bezzemnieku vietā. Pārkāpumus vēlēšanu norisē atklāja samērā bieži.

20. gadsimta sākumā Latvijā pavisam bija 20 pilsētas. Vienpadsmit no tām (Jelgava, Liepāja, Ventspils, Kuldīga, Tukums, Bauska, Grobiņa, Jēkabpils, Jaunjelgava, Aizpute un Piltene) atradās Kurzemē, sešas (Rīga, Cēsis, Valmiera, Valka, Sloka un Limbaži) – Vidzemē, resp., tās latviešu daļā, bet trīs (Daugavpils, Rēzekne un Ludza) – Latgalē.

Saskaņā ar 1897. gada tautas skaitīšanas datiem piecās lielākajās Latvijas pilsētās bija šāds iedzīvotāju skaits:

Rīgā	282 230,
Daugavpilī	69 675,
Liepājā	64 489,
Jelgavā	35 131,
Valkā	10 922.

Dažs labs miests (Kurzemē to bija 13, Vidzemē – veseli 34, protams, ieskaitot Rīgas jūrmalas 10 peldvietas, Latgalē – 14) iedzīvotāju skaita ziņā tālu pārspēja ne vienu vien pilsētu. Latgales miestā Krāslavā, piemēram, dzīvoja 7825 cilvēki, t.i., vairāk nekā Ventspilī, Tukumā, Bauskā, Valmierā, Cēsīs u.c. apriņķu pilsētās. Savukārt apriņķa centrs Talsi, kam nebija pilsētas tiesību, ar 4200 iedzīvotājiem pēc šī paša rādītāja bija apsteiguši Grobiņas pilsētu (1490 iedzīvotāju)[13] jeb centru apriņķim, kurā ietilpa Liepājas pilsēta.

Pilsētu pašvaldību darbību Baltijā uzraudzīja guberņas pilsētu lietu pārvaldes, pārbaudot pilsētu domju un valžu darbību, izšķirot konfliktus starp pilsētu pašvaldībām un administrāciju, izskatot sūdzības par pilsētniekiem. Guberņas pilsētu lietu pārvaldē ietilpa: gubernators (priekšsēdis), vicegubernators, kroņa palātas priekšsēdis, guberņas muižniecības vadītājs, apgabaltiesas prokurors, guberņas pilsētas galva un viens šīs pilsētas domes pārstāvis, kā arī pārvaldes pastāvīgais loceklis un sekretārs. Pilsētu domes un valdes (pašvaldību lemjošie un izpildu orgāni) darbojās atbilstoši Krievijas pilsētu nolikumam, kas ar dažiem ierobežojumiem tika ieviests Baltijas guberņās 1877. gadā. Piecpadsmit gadu vēlāk realizētā kontrreforma samazināja vēlētāju skaitu un pastiprināja guberņas administrācijas lomu pilsētas pašvaldību uzraudzībā.

1894. gadā rūpnieciski attīstītajā Vidzemes guberņā līdztekus jau esošajai guberņas fabriku inspekcijai izveidoja īpašu fabriku un kalnrūpnīcu (šādu rūpnīcu te gan, protams, nebija) komisiju gubernatora vadībā. Šīs komisijas locekļu vidū bija arī vietējie fabrikanti. Guberņas fabriku inspekciju savukārt pārstāvēja vecākais fabriku inspektors un seši iecirkņu inspektori. Sākotnēji šie inspektori bija pakļauti Tirdzniecības un rūpniecības ministrijai, bet kopš 1903. gada – gubernatoram. Turpmāk vecākā inspektora un fabriku iecirkņu inspektoru iecelšana, sadalīšana pa iecirkņiem un uzņēmumiem bija viņa kompetencē. Inspektoriem vajadzēja ne tikai uzraudzīt, kā tiek ievērota fabriku likumdošana, bet arī pētīt strādnieku sadzīvi un noskaņojumu, informējot par novēroto policiju.

Katrā guberņā bija statistikas komiteja. Tā vāca visdažādāko informāciju saskaņā ar centra vai gubernatora norādījumiem un uzdevumiem. Daļa no šīs informācijas nokļuva ik gadu publicētajos guberņu pārskatos. Statistikas informācijas precizitāte bija atkarīga galvenokārt no šo komiteju ierēdņiem. Sava laika lieliski statistiķi bija Vidzemes guberņas statistikas komitejas ilggadējais sekretārs A. Tobīns, Kurzemē – viņa kolēģi J. Ludmers

un N. Stepanovs. Viņi daudz paveica ievākto ziņu apstrādē un sagatavošanā publicēšanai. Guberņas statistikas komitejas izdeva arī ikgadējās "Piemiņas grāmatas", tāpat "Adreses – kalendārus" ar ziņām par katras guberņas iestādēm, ierēdņiem utt. Visu oficiālo informāciju iespieda standartizētajās guberņu avīzēs,[14] kuru redaktorus izraudzījās no guberņu valžu locekļu vidus.

Gubernatora un guberņas administrācijas patstāvību ierobežoja ne tikai Pēterburgas ierēdniecība, bet arī Baltijas vācu muižniecības kārtu organizācijas. Nereti, lai iespaidotu gubernatoru, muižniecība izmantoja plašos radnieciskos sakarus galvaspilsētas birokrātijas visaugstākajās aprindās, savukārt pilsētu pašvaldības atsaucās uz sabiedrisko domu. Tā vācu baroni panāca Vidzemes gubernatora ģenerāļa M. Paškova atstādināšanu. Nav tomēr pamata runāt par krievu gubernatoru un vācu muižniecības nesaprašanos, jo parasti abas puses ātri vien atrada kopēju valodu. Ar vietējo vāciešu augšslāni lieliski sapratās, piemēram, Kurzemes gubernators S. Nabokovs, kurš bija naidīgi noskaņots pret latviešiem.

Apriņķu priekšniekus, kas bija valdības pārstāvji ar augstāko policijas varu attiecīgā apriņķa teritorijā, iecēla gubernators un apstiprināja Iekšlietu ministrija. Tādā veidā daudzi Baltijas vācieši kā patvaldībai uzticamas personas iekļuva dažādās administrācijas instancēs un policijā (piemēram, Jelgavas policijmeistars P. Fītinghofs-Šēls nāca no baltvācu baronu vidus), kā arī saglabāja privilēģijas un plašas tiesības vietējā sabiedriskajā dzīvē. Tas viņus nedaudz samierināja ar reformām, t.s. Baltijas īpašās autonomijas ierobežošanu, pozīciju zaudēšanu guberņas pārvaldes aparātā, tāpat tiesu instancēs, pāreju uz krievu valodu lietvedībā, krievu ierēdņu skaita un lomas strauju pieaugumu.

Latvieši un igauņi Baltijas vāciešu augšslāņu tiesību ierobežošanu uzņēma atzinīgi. Taču carisma nacionālā politika, kas gandrīz neatšķīrās no asimilācijas, līdz ar nacionālās pašapziņas nostiprināšanos neizbēgami nonāca pretrunā ar Baltijas pamattautu interesēm. Tā tradicionālais Baltijas jautājums ieguva jaunu skatījumu. Baltijas muižniecības un centrālās varas konfliktam pievienojās krievu, no vienas puses, un latviešu un igauņu, no otras puses, nacionālo attiecību problēma.

Vietējās saimnieciskās un finansiālās iestādes

Saimniecisko un finansiālo iestāžu organizācija, to struktūra un funkcijas Baltijā maz atšķīrās no visā Krievijas impērijā pastāvošajām. Baltijas

guberņu apvienotā Zemkopības un valsts īpašumu pārvalde pārzināja valsts mežus, zemes dzīļu bagātības, tāpat mežsaimniecības un kroņa (valsts) muižas. Visvairāk kroņa muižu (195) bija Kurzemē.

Finansu ministrijas augstākā iestāde guberņā bija kroņa palāta jeb kamerālvalde, kas pārzināja nodokļu lietas (attiecībā uz netiešajiem nodokļiem to darīja akcīzes pārvalde), to sadalījumu un piedziņu. Palātas ierēdņi regulāri pārbaudīja valsts ienākumus un izdevumus apriņķos un guberņā, sekoja, lai valsts nodokļi tiktu samaksāti savlaicīgi. Nodokļu piedziņu veica policija, jo kroņa palātai šim nolūkam sava aparāta nebija. Palāta ierobežoja gubernatora līdzdalību nodokļu ievākšanā un nedeva viņam iespēju piekļūt lielām naudas summām, kuras no valsts budžeta iedalīja vietējo vajadzību apmierināšanai. Gubernatora finanšu lietas uzraudzīja neatkarīgas vietējās civiliestādes – kontrolpalātas, vājinot viņa lomu vietējā pārvaldē. Tieši valsts kontrolierim pakļautās kontrolpalātas izrādījās pašas neatkarīgākās vietējās civilās iestādes guberņā. Atliek piebilst, ka kopēju kontroli pār Vidzemi un Kurzemi veica Vidzemes kontrolpalāta, kas atradās Rīgā.

Policija un politiskā policija. Tiesu institūcijas

Visa guberņas policija bija pakļauta gubernatoram un vienlaikus Iekšlietu ministrijas Policijas departamentam. Policijas uzdevumos ietilpa gan rūpēšanās par likumu ievērošanu un sabiedrisko kārtību, gan valsts, resp., pastāvošās varas aizsardzība no tai naidīgu pilsoņu aktivitātēm. Rīgā, Jelgavā, Liepājā un Daugavpilī bija pilsētas policija ar policijmeistaru priekšgalā. Policijmeistaram bija pakļauti pilsētas iecirkņu pristavi.[15] Starp citu, arī Rīgas jūrmalas peldvietu un Palangas miesta policisti atradās policijmeistara padotībā. Apriņķu policijas pārvaldes bija pakļautas apriņķu priekšniekam. Katra no šīm pārvaldēm apvienoja vairākus iecirkņus. Zemākā policijas instance bija pagasta un muižas policija. Muižu īpašniekiem bija tiesības savu zemes īpašumu robežās veidot muižas policiju. Muižas un pagasta policijas kompetence nebija strikti nodalīta, tāpēc dažkārt izcēlās nopietnas nesaskaņas. Muižniecība visiem spēkiem centās saglabāt muižas policiju un nepieļaut tās statusa maiņu.

Ne tikai pagastos un miestos, bet arī pilsētās, to skaitā Rīgā, policistu vidū bija daudz latviešu. Protams, augstākos posteņos viņus neizvirzīja, vairākumā gadījumu liekot samierināties ar uzrauga vai rakstveža amatu. Diezgan iespaidīgs tiem laikiem bija apcietinājuma vietu skaits. Vidzemes

guberņā īsi pirms gadsimtu mijas bija 12 cietumi un 22 arestantu nami, Kurzemē – 8 cietumi un 7 arestu nami. Cietumi bija pārpildīti, bieži tajos atradās 2–3 reizes vairāk ieslodzīto, nekā bija paredzēts.[16] Līdzīgi bija Latgalē, kur katrā apriņķī bija pa cietumam.

Valsts mērogā politisko policiju pārstāvēja atsevišķais žandarmu korpuss, bet galvenais vietējais posms bija guberņas žandarmērijas pārvalde. Rīgā un Daugavpilī atradās dzelzceļa žandarmu nodaļas. Laukos žandarma pienākumus parasti izpildīja pagasta policists. Žandarmi vajāja un apcietināja revolucionārus, apspieda nemierus, izsekoja politiski neuzticamas personas, veica nelegālo organizāciju darbības izmeklēšanu, nogādāja norādītajā vietā sevišķi bīstamus noziedzniekus un arestantus u.tml. Kopš 19. un 20. gadsimta mijas žandarmērijas pārvaldes nereti pašas izskatīja politiskās lietas, nenododot tās tieslietu orgāniem. Bez žandarmērijas pārvaldes rakstiska lojalitātes apliecinājuma nevarēja iestāties augstākajā mācību iestādē, pat ne mērnieku kursos vai par mācekli aptiekā, nemaz nerunājot par skolotāja vai pasta un telegrāfa kalpotāja vietas ieņemšanu u.tml. Bez šāda dokumenta nebija iespējams brīvprātīgi iestāties karadienestā, atvērt savu veikalu, uzsākt zobārsta praksi u.t.jpr.

Krievijas impērija bija policejiska valsts. To nepārprotami apstiprināja īpašas politiskās slepenpolicijas, t.i., sabiedriskās kārtības un drošības aizsardzības nodaļas jeb ohrankas[17] izveidošana. Tas bija politiskās izsekošanas un izmeklēšanas elitārais dienests, kura rīcībā bija novērošanas aģentūra ar saviem "fileriem"[18] jeb slepenajiem aģentiem. Ohrankas vietējās nodaļas, kas 20. gadsimta sākumā darbojās 26 impērijas pilsētās, bija pakļautas Iekšlietu ministrijas Policijas departamentam, kura priekštece bija kādreizējā bēdīgi slavenā 3. nodaļa. Politiskajai policijai bija plašas tiesības pretvalstiskas politiskas darbības apkarošanā. Tās aģenti iespiedās visur, vajāja politiskos emigrantus pat tālu aiz Krievijas robežām.

Žandarmērijai, kas veica arī militārās policijas uzdevumus karaspēkā, un ohrankai Krievijas impērijā bija slikta slava. Slepenos izsekotājus nicināja un neieredzēja vairākums Baltijas iedzīvotāju.

Kardināli reorganizējot Baltijas guberņu tiesu institūcijas pēc Krievijas parauga, carisms ierobežoja vietējās vācu muižniecības reālo varu. Sīkas un maznozīmīgas krimināllietas un civillietas nodeva miertiesnešu ziņā. Zvērināto tiesas Baltijā netika ieviestas. Rīgā, Jelgavā un Liepājā bija apgabaltiesa. Apgabaltiesa sastāvēja no priekšsēdētāja, viņa biedra un tiesas locekļiem. Katrai apgabaltiesai iecēla prokuroru, viņa palīgus, kā arī

notārus, zvērinātos tulkus u.c. Prokurori uzraudzīja un vadīja izmeklēšanu, bija apsūdzētāji tiesas sēdēs, sekoja spriedumu izpildei. Prokuroram bija pakļauti izmeklētāji. Visus apgabaltiesas ierēdņus iecēla valdība.

Baltijas apgabaltiesas bija pakļautas Pēterburgas tiesu palātai, Vitebskas apgabaltiesa – Viļņas tiesu palātai. Tiesu palāta bija pēdējā apelācijas instance civilajās un kriminālllietās, kuras izskatīja apgabaltiesas. Dažu kategoriju lietām tiesu palāta bija pirmās instances tiesa (tas attiecās uz presi, valsts īpašuma jautājumiem u.c.). Vajadzības gadījumā Pēterburgas tiesu palātas tiesneši ieradās Rīgā. Tiesu palātas spriedumi nebija pakļauti apelācijai, tos varēja pārskatīt vienīgi kasācijas kārtībā Senātā.

Lai izvairītos no sabiedrības pastiprinātas uzmanības, ļoti bieži politiskās lietas izskatīja administratīvā kārtībā. Tādā gadījumā soda mēru varēja noteikt guberņas žandarmērijas pārvalde vai gubernators (parasti tā bija izsūtīšana trimdā). Kopš 1904. gada valsts noziegumu izmeklēšanai katrā guberņā dibināja t.s. sevišķo apspriedi, kuru vadīja gubernators ar žandarmērijas pārvaldes priekšnieka un apgabaltiesas prokurora līdzdalību. Sevišķā apspriede vadīja izmeklēšanu tā dēvētajos valsts noziegumos.

19. gadsimta 80. gadu beigās Baltijā stājās spēkā jauna pagasta tiesu kārtība. Pagasta sapulces uz trim gadiem ievēlētos tiesnešus turpmāk varēja atstādināt vienīgi pēc kriminăltiesas lēmuma. Tas bija svarīgs nosacījums, lai nodrošinātu pagasta tiesnešu neatkarību. Pagasta tiesu kompetencē nonāca strīda lietas starp zemniekiem un sīkās kriminăllietas. Lai tomēr nepieļautu pagasta tiesu patstāvību, tās pakļāva daudzpakāpju uzraudzības un aizbildniecības sistēmai: zemnieku augstākajai tiesai, miertiesnešu sapulcei un guberņas zemnieku lietu komitejai. Pēdējā šai gadījumā uzstājās ne vien kā administratīva, bet arī kā tiesu iestāde.

Sazarota un detalizēti izstrādāta bija sodu sistēma, sākot ar nāvessodu, spaidu darbiem (katorgu), nosūtīšanu uz nometināšanu Sibīrijā vai Aizkaukāzā, ieslodzījumu cietoksnī vai cietumā utt. Praktizēja arī naudas sodus. Joprojām pastāvēja miesassods – pēršana ar rīkstēm. Parasti gan pagasta tiesas atturējās to piespriest, jo policija nevēlējās uzņemties izpildīšanu.

Reformu un pārkārtojumu rezultātā vietējās pārvaldes sistēma Baltijas guberņās ievērojami tuvinājās vispārējai Krievijas shēmai, kaut arī nekļuva tai pilnīgi identiska. Galu galā pašā Krievijā 20. gadsimta sākumā pārvaldes vienotības problēma nebija atrisināta. Valsts varas aparāta nepilnības bija

jūtamas visos līmeņos. 1903. gadā cara patvaldība sāka apspriest vietējās pārvaldes vispārējās reformas projektus. Atklājās, ka pastāv nopietnas domstarpības starp liberāļiem un konservatīvo uzskatu atbalstītājiem. Konservatori enerģiski pretojās liberāļu ieteikumam administrācijā plašāk iesaistīt vietējos spēkus, nevēlējās vietējās pašvaldības tiesību paplašināšanu. Vietējās pašvaldības reforma praktiski sadūrās ar nacionālo nomaļu problēmu. Nikolaja II lielkrieviskā impērijas politika un rupjā piespiedu pārkrievošana noskaņoja pretestībai visas nekrievu tautas, un latvieši nebija izņēmums.

Nelielajā Latvijā bija koncentrēts samērā prāvs Krievijas impērijas karaspēks. Rīgā atradās robežsargu brigāde, 20. korpusa, 19. un 45. kājnieku divīzijas štābs, 115. Vjazmas, 116. Malojaroslavas, 177. Izborskas kājnieku pulks un Apakšvirsnieku mācību bataljons. Daugavpilī, Jelgavā un Liepājā (viena no Baltijas kara flotes bāzēm) bija izvietoti spēcīgi garnizoni. Karaspēka vienības dislocējās arī mazākās pilsētās. Saskaņā ar 1897. gada tautas skaitīšanas sniegtajām ziņām bruņotajos spēkos Latvijā bija vairāk nekā 39,7 tūkst. vīru.[19] Karaspēkam vajadzēja garantēt kā ārēju, tā iekšēju drošību. Tālu no jebkādas brīvdomības turētā armija bija cara patvaldības balsts.

2. Lauku pašvaldības

19. un 20. gadsimta mijā jautājums par lauku pašvaldībām bija visai aktuāls un guva plašu atbalsi sabiedrībā. To apstiprina problēmas atspoguļojums tālaika publikācijās, sevišķi periodiskajā presē. Presē daudz rakstīts par stāvokli pagastos, pašvaldību reformu projektiem u.tml. lietām.

20. gadsimta sākumā nāca klajā vairāki darbi, kuros pausti dažādi viedokļi par pašvaldību problēmām laukos,[20] to skaitā vairāku latviešu autoru (A. Berga, F. Garā) grāmatas.[21] A. Bergs īsi aplūkojis pašvaldības iestāžu vēsturi, kritiski vērtējot to darbību. Viņš izvirzījis vairākus reformas principus: atņemt muižniecības iestādēm agrāro jautājumu kārtošanas funkciju un nodot to iedzīvotāju slāņu pārstāvētām (bez kārtu izšķirības) lauku pašvaldībām, iesaistot pagastu uzturēšanā muižas, kā arī tirdzniecības un rūpniecības uzņēmumus. F. Garais galvenokārt aplūkojis

pagastu pašvaldības organizāciju Baltijā, vērtējis un kritizējis dažādus pašvaldību reformas projektus.

Viens no pirmajiem un līdz šim plašākais darbs latviešu valodā par pašvaldībām tālaika Baltijā ir Maskavā 1916. gadā iznākusī M. Skujenieka grāmata.[22] Tajā sīki iztirzāts pašvaldību jautājums, aplūkojot pašvaldības daudzās ārvalstīs – ne tikai Eiropā, bet arī Amerikā un Austrālijā. Šajā darbā rūpīgi analizētas zemstes Krievijā, atsevišķi pievēršoties situācijai Latgalē. Autors sniedzis ieteikumus, kā būtu jāpārveido Baltijas pašvaldības.

Aplūkojamā laika lauku pašvaldībām pieskāries arī A. Plensners grāmatā par Latviju Pirmā pasaules kara priekšvakarā,[23] taču plašāk un pamatīgāk tās raksturojis pašvaldību tiesību speciālists P. Mucenieks,[24] arī A. Švābe savā darbā "Latvijas vēsture 1800–1914".[25] Pēc viņa šo tematu neviens no latviešu vēsturniekiem vairs nav plašāk analizējis, ja neskaita tiesību vēsturniekus, kuri vēl padomju režīma apstākļos cariskās Krievijas laika pašvaldības institūcijas Baltijā vērtējuši no juridiskā aspekta,[26] protams, atbilstoši marksistiski-ļeņiniskās metodoloģijas prasībām.

No Vācijā izdotajām grāmatām par bruņniecību ievērību pelna V. Ungerna-Šternberga darbs "Baltijas bruņniecības vēsture".[27] Vairāk vai mazāk šī tēma apcerēta arī citos izdevumos.

Kārtu pašvaldību organizācija Latvijas laukos

19. un 20. gadsimta mijā Latvijas laukos joprojām pastāvēja vēsturiski izveidojušās divu līmeņu pašvaldības, kas vienlaikus bija arī divu kārtu pašvaldības. Augstākās un vecākās bija baltvācu muižniecības izveidotās, bet zemāko līmeni pārstāvēja pagastu pašvaldības.

Kā zināms, pēc Baltijas pievienošanas Krievijai bez baltvācu t.s. bruņniecības piekrišanas netika izdots neviens šim reģionam saistošs impērijas likums. Baltvācu bruņniecības pašpārvaldes orgāniem jeb landtāgiem – muižnieku kārtas pārstāvju sapulcēm – atsevišķi Kurzemes, Vidzemes, kā arī Sāmsalas un Igaunijas bruņniecībai – bija liela ietekme vietējā augstākajā administrācijā, ieskaitot valstij svarīgu jautājumu izlemšanu reģionā. Minēto bruņniecību landtāgi savā starpā nedaudz atšķīrās. Vidzemes landtāgā, kā to noteica īpašs nolikums,[28] obligāta bija visu to 21–60 gadu vecu muižnieku piedalīšanās, kuru īpašumā vai nomā atradās bruņinieku muižas. Pārējie, t.i., gados vecāki vai muižnieki bez bruņinieku muižām, varēja piedalīties landtāga sēdēs bez balsstiesībām. Vienu laiku tikai

nodokļu jautājumu izlemšanā balsstiesības piešķīra t.s. neimatrikulētiem[29] muižu īpašniekiem. Vēlāk viņiem atļāva piedalīties arī vispārējo lietu izlemšanā, bet ne bruņniecības amatpersonu vēlēšanās. Vidzemes bruņniecības landtāgos ieradās divi Rīgas pilsētas domes delegāti, pārstāvot Rīgu kā muižu īpašnieci. Viņiem abiem kopā skaitījās viena balss.

Landtāgs lēma par visu, kam bija sakars ar bruņniecību vai "zemes labklājību". Tas izskatīja arī privātus lūgumus un ieteikumus. Parasti visvairāk laika landtāgi veltīja zemes un zemnieku lietām. Praktiski visi zemniekiem paredzētie likumi bija landtāgu sagatavoti.

Landtāgiem bija tiesības izraudzīties un iecelt gandrīz visas svarīgākās amatpersonas. Tā Vidzemes landtāga ievēlētajam landmaršalam jeb muižniecības priekšniekam un divpadsmit landrātiem arī 20. gadsimta sākumā bija liela ietekme lauku dzīvē. Šie uz visu mūžu ievēlētie landrāti veidoja landrātu kolēģiju, kura lielā mērā vadīja un pārzināja visas svarīgākās norises laukos. Viens no landrātiem (t.s. rezidējošais landrāts) pastāvīgi uzturējās Vidzemes bruņniecības (tag. Latvijas Republikas Saeimas) namā Rīgā, tieši kārtojot bruņniecības un zemes lietas. Gadu desmitiem rezidējošais landrāts tika uzskatīts par otro ietekmīgāko cilvēku tūlīt pēc gubernatora. Landmaršalu ievēlēja uz trim gadiem, un viņa uzdevums bija aizstāvēt bruņniecības intereses un rūpēties par muižnieku privilēģiju saglabāšanu. Atliek piebilst, ka naudas lietās muižniecību neviens nevarēja kontrolēt, jo tā pati uzraudzīja savu kasi, resp., naudas līdzekļus.

Landtāgu starplaikā Vidzemē sanāca konventi, ja landrāti neiedrošinājās izšķirt kādu jautājumu paši vai arī landmaršals pauda neapmierinātību ar landrātu rīcību. Konventu veidoja landmaršals, landrātu kolēģija un apriņķu divpadsmit deputāti.

Viena no svarīgākajām landtāgu tiesībām bija likumdošanas iniciatīva. Muižniecība drīkstēja izstrādāt un iesniegt cara patvaldībai likumprojektus.

Kurzemē landtāgi bija nevis bruņniecības sapulce, bet gan imatrikulētas muižniecības deputātu (pārstāvju) sanāksme. Šos deputātus ievēlēja vēlēšanu apgabalos jeb draudzēs (*Kirchspiel*), kuru Kurzemē bija 33–35, ar vairākām lielām muižām katrā. Muižniecības lietās Kurzemes landtāgu lēmumi ieguva likuma spēku bez apstiprināšanas, bet pārējās lietās bija nepieciešams gubernatora vai ārkārtējā gadījumā cara apstiprinājums. Visas vietējās lietas Kurzemes muižnieki kārtoja pilnīgi patstāvīgi. Tas noteica viņu lielāku pašapziņu salīdzinājumā ar Vidzemes muižniekiem.

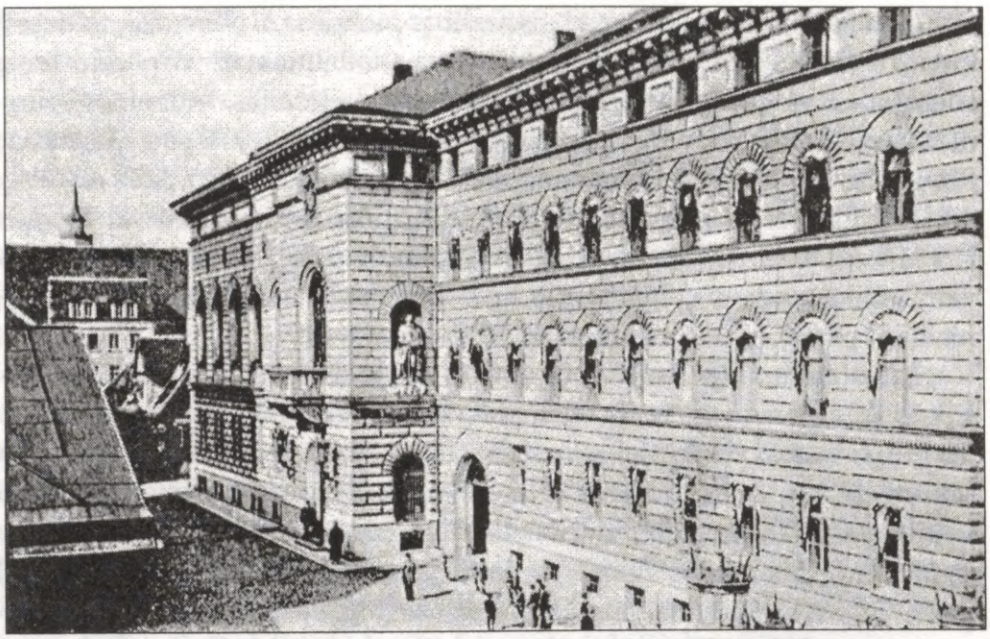

6. att. Vidzemes bruņniecības nams

Līdztekus landtāgiem Kurzemē palaikam sasauca vispārējās muižnieku konferences, kur bija obligāti jāierodas visiem imatrikulētiem muižniekiem, kuriem bija tiesības vēlēt landtāgu deputātus. Konferences sasauca sevišķi svarīgu lietu izlemšanai.

Salīdzinājumā ar Vidzemes un Kurzemes bruņniecību ievērojami ierobežotāka bija Latgales muižnieku ietekme, kas visumā atbilda krievu muižniecības stāvoklim impērijas deviņās rietumu guberņās, kur saglabājās atsevišķas juridiska rakstura īpatnības (galvenokārt civiltiesībās). Situācijā, kad daudzās Iekškrievijas guberņās jau kopš 1864. gada bija ieviests īpašs vienots lauku pašpārvaldes jeb zemstu institūts, rietumu guberņās tā vietā ilgu laiku pārvaldes lietas kārtoja ierēdņi. Kad beidzot 1903. gadā šajās guberņās un līdz ar to arī Latgalē sāka ieviest zemstes, izrādījās, ka šeit paredzēta cita kārtība. Visā pilnībā tā atklājās astoņus gadus vēlāk, liekot vilties daudzajiem zemstu gaidītājiem.

Zemstēs bija pārstāvēti kā muižnieki, tā zemnieki, vēl arī garīdznieki, tirgotāji u.c. Tādēļ baltvācu bruņniecība zemstes vērtēja negatīvi un nevēlējās ne dzirdēt par to ieviešanu Baltijā. Taču, vēlēdamās paturēt reformu ierosināšanas tiesības, tā laiku pa laikam apsprieda dažādus likumprojektu

priekšlikumus, beidzot neizšķiroties ne par vienu no tiem. Latvieši no zemstu ieviešanas cerēja iegūt plašākas balsstiesības, uzlabot stāvokli tautas izglītībā un lauksaimniecībā, kā arī nokārtot lauku draudžu lietas.

Laika gaitā arvien vairāk kļuva redzams, ka Baltijas iekšējā pašpārvaldē nepieciešamas izmaiņas, demokratizējot landtāgu sastāvu un to locekļu vēlēšanās atļaujot piedalīties plašiem vietējo iedzīvotāju slāņiem, kā arī atceļot muižniecības privilēģijas. Piemērus tam nebija tālu jāmeklē – tā tas bija noticis Rietumeiropas valstīs, arī Somijā. Cits pārkārtošanās veids saistījās ar vecās iekārtas salaušanu un jaunas pašvaldības institūcijas radīšanu. Baltijas muižniecībai noraidot abas iespējas, reģions pamazām tika birokratizēts un pakļauts pieaugošam administrācijas ierēdņu spiedienam. No landtāgu kompetences izslēdza tiesu, skolu un policiju. Tomēr landtāgi, tāpat kā agrāk, saglabāja noteicošo stāvokli laukos.

19. gadsimta pēdējā trešdaļā lielas pārmaiņas notika Latvijas lauku mazākajās pašpārvaldes vienībās – pagastos. 1866. gada 19. februārī (3. martā) tika izdots likums par pagasta pārvaldi Baltijas guberņās.[30] Pagasta pašvaldība tika veidota kā otrā līmeņa, resp., zemnieku kārtas pašvaldība, jo pagasta locekļi skaitījās revīziju sarakstos ierakstītās vai pagasta zemnieku sabiedrībā iestājušās personas. Zemnieku kārtai nepiederošās personas varēja kļūt par pagasta locekļiem, iegūstot īpašumā vai nomājot zemnieku zemes gabalu. Līdz ar to tās ieguva 1866. gada likumā noteiktās tiesības un pienākumus.

Atbilstoši minētajam likumam pagasta pārvaldi realizēja pagasta sapulce, vietnieku pulks, pagasta vecākais ar palīgiem un pagasta tiesa. Pagasta sapulcē kā pilntiesīgi locekļi piedalījās visi saimnieki, t.i., zemnieku māju īpašnieki vai nomnieki. Bezzemes zemniekiem jeb bezzemniekiem iepriekš atsevišķā sanāksmē no katriem desmit muižu kalpiem, saimnieku kalpiem un iebūviešiem bija jāievēlē viens pārstāvis, kurš ar vienu balsi pārstāvēja viņus pagasta sapulcē. Tā radās iesauka "mušiņa" vai "desmitdaļcilvēks". Pagasta vecākais reizi gadā sasauca pagasta sapulci, lai ievēlētu amatpersonas: pagasta vecāko, viņa palīgus, pagasta vietniekus jeb "runas vīrus", kā arī pagasta tiesu. Ārkārtas sapulci drīkstēja sasaukt tikai ar pārraudzības iestāžu atļauju. Vietnieku pulku veidoja pagasta vecākais un 8–24 vietnieki; viņu skaits bija atkarīgs no iedzīvotāju daudzuma attiecīgajā pagastā. Ja pagastā dzīvoja 200–500 cilvēku, vajadzēja ievēlēt 8–10 vai 12 vietniekus, ja 501–1000 iedzīvotāju – 14, ja 1001–2000 – 16, ja 2001–3000 – 20, ja vairāk nekā 3000 cilvēku – 24 vietniekus. Pavisam mazos

7. att. Lejasciema pagastnams

pagastos (iedzīvotāju kopskaits mazāks nekā 200 cilvēku), ja tie vēlējās patstāvīgu pārvaldi, vietnieku pulkā ievēlēja 4 vai 6 locekļus. Saskaņā ar likumu vietnieku pulkā pusi locekļu bija jāievēlē no saimnieku, otru pusi – no kalpu u.c. bezzemnieku vidus. Katru gadu trešdaļu vietnieku vajadzēja pārvēlēt. Minētie noteikumi jebkurā pagastā nodrošināja saimniekiem pārsvaru, taču, lai to vēl palielinātu, likums paredzēja, ka pagasta vecāko un pagasta tiesas priekšsēdētāju var ievēlēt tikai no saimnieku vidus. Pagasta vecākais bija galvenā pagasta amatpersona, kuru ievēlēja uz trim gadiem. Pēc vajadzības tika ievēlēti arī 1–4 vecākā vietnieki.

Pagasta vecākajam bija pakļautas visas zemnieku sētās un uz zemnieku zemes dzīvojošās personas. Pagasta vecākais skaitījās arī pagasta policijas priekšnieks. Vietnieku pulks, kuru ne retāk kā reizi gadā sasauca pagasta vecākais, izlēma visus pagasta saimnieciskos un sabiedriskos jautājumus: par sabiedrības zemi, pagasta kapitāliem u.c. pagasta mantu. Tā pārziņā bija skolas, slimnīcas, nabagmājas utt., ko attiecīgais pagasts uzturēja.

Vietnieku pulks tāpat noteica pagasta nodokļu apjomu un ievākšanas kārtību, lēma par pagasta amatpersonu algu. Amatos ievēlētie pa lielākai daļai darbojās bez stingri noteiktas algas (vienīgais algotais profesionālis bija skrīveris); pagasta vecākais, viņa palīgi, tāpat pagasta tiesas locekļi saņēma nelielu atlīdzību.

Pie pagasta amatpersonām vēl piederēja labības magazīnas pārzinis, kuru ievēlēja vietnieku pulks. Magazīnu mērķis bija radīt labības rezerves pagasta nespējnieku uzturēšanai un aizdevumiem neražas gados. Saskaņā ar 1866. gada 11. (23.) jūnija likumu katram pagastā pierakstītajam vīrietim ik gadu bija jāatber magazīnā noteikts daudzums ziemāju un vasarāju graudu. Daudzi Vidzemes pagasti centās panākt, lai pagasta labības magazīnas likvidē vai ievērojami samazina atberamo labības daudzumu. Tikai 1904. gadā valdība beidzot piekrita magazīnu labības krājumus Kurzemē un Vidzemē aizstāt ar naudas iemaksām, ieskaitot šīs summas sevišķā pārtikas kapitālā. Šī nauda bija paredzēta labības iepirkšanai neražas gados. Likums noteica, ka labības aizdevumu piešķir pagasta vietnieku pulks. Vietnieku pulks arī izlēma, kam un cik labību dot, tāpat noteica aizdevuma procentu. Aizdotā labība bija jāatdod no pirmās ražas, un vienīgi pilnīgas norēķināšanās nespējas gadījumā parādu pagarināja līdz nākamajam gadam. Labības magazīna atradās pagasta vecākā vai tā palīga pārraudzībā. Magazīnas pārzināja īpaši uzraugi, kuri pieņēma un izsniedza labību. Kaut arī magazīnu nozīme ar laiku mazinājās, daudzviet pagasti tās saglabāja kā drošības garantu neražas gadījumiem.

Vietnieku pulks ievēlēja vai, kā tas bija biežāk, algoja skrīveri jeb rakstvedi, jo pagastā ne vienmēr atradās šim amatam piemērota kandidatūra. Pagasta skrīveris veica pagasta kancelejas darbus un pārzināja grāmatvedību. Viņš arī sagatavoja visus pagasta izsniegtos dokumentus un apliecības.

Tādējādi pagastā izveidoja patstāvīgu lauku pašvaldību. Pagasta valde izpildīja vietnieku pulka lēmumus, kam vairs nevajadzēja muižas apstiprinājuma. Muižas zeme pagasta pašvaldības teritorijā neietilpa. Pati pagasta pašvaldība no muižas pārvietojās uz pagastnamu.

Ar 1866. gada 19. februāra (3. marta) likumu tiesu vara pagastos tika šķirta no administrācijas. Pagasta tiesa varēja tiesāt tikai tam piederīgās personas. Tiesas sastāvā ietilpa priekšsēdētājs, tiesneši un vietnieki, kuru skaitu noteica vietnieku pulks vai arī to apvienotā sapulce, ja vairāki pagasti izveidoja vienu kopīgu tiesu. Pagasta tiesnešus un to vietniekus,

8. att. Valmieras apriņķa Jeru pagasta valdes locekļi

aizklāti balsojot, uz trīs gadiem ievēlēja pagasta pilnsapulce. Tiesas locekļi no sava vidus ievēlēja priekšsēdētāju. Par tiesas priekšsēdētāju varēja kļūt tikai zemes īpašnieks vai nomnieks. Tas, ka saimniekiem, iedzīvotāju mazākajai daļai, pagasta pašvaldībā bija dotas lielākas tiesības nekā pārējiem, bija cēlonis daudzām nesaskaņām pagasta iedzīvotāju vidū un biežām sūdzībām augstākstāvošajās instancēs.

Būtībā pagasta tiesa kopš 19. gadsimta 60. gadu otrās puses varēja izskatīt tikai civillietas un tai bija tiesības sodīt par nelieliem pārkāpumiem. 80. gadu beigās pagasta tiesai nodeva izšķirt strīdus par kustamu mantu un naudas prasībām (līdz 100 rbļ.), mantojuma apsardzību un mantinieku tiesību apstiprināšanu, aizbildniecības, aizgādniecības un adopcijas lietas, līgumu apstiprināšanu (summai nepārsniedzot 300 rbļ.), kā arī krimināllietas par pārkāpumiem, kas sodāmi ar arestu, naudas sodu (līdz 12 rbļ.) un miesassodu (līdz 20 rīkstēm)[31] u.tml. Tiesas sēdes protokolēja pagasta skrīveris.

Pēc 1889. gada 9. (21.) jūlija likuma, kas Baltijā pārkārtoja tiesas un zemnieku pārraudzības iestādes, pagastu valžu un vietnieku pulka darbību pakļāva iekšlietu ministra ieceltiem zemnieku lietu komisāriem. Pagasta tiesas saglabājās un līdz ar zemnieku virstiesām tika pakļautas miertiesnešu sapulcei.

Grozījumi pagastu pašvaldības kompetencēs visumā notika reti un to bija maz. Tikai 1904. gada 22. novembra (5. decembra) valdošā Senāta lēmums beidzot deva tiesības tieši piedalīties pagasta amatpersonu vēlēšanās arī muižas kalpiem, vaļiniekiem u.c. bezzemniekiem, tāpat izdienējušiem kareivjiem, kuri bija kļuvuši par piešķirto zemes gabaliņu īpašniekiem, lai gan viņi joprojām nevarēja tikt ievēlēti tajos amatos, kas bija paredzēti tikai saimniekiem. Diemžēl šo lēmumu pagasta amatpersonas reizēm atļāvās vienkārši ignorēt.

Atšķirībā no Kurzemes un Vidzemes Latgalē izveidojās divpakāpju lauku pašvaldības. Mazākā pārvaldības vienība bija pagasts, ko vēl pēc pagastu apvienošanas, kas iesākās pēc dzimtbūšanas atcelšanas, nosauca par lauku sabiedrību. Tajā ietilpa vienas muižas vai viena muižnieka zemnieki ar pilnsapulcē ievēlētu stārastu un viņa palīgiem priekšgalā. Turpmāk pagasta nosaukumu attiecināja uz vairāku bijušo pagastu apvienību. Šo apvienību pārvaldīja apvienotā pagasta sapulce, pagasta vecākais (staršina) un pagasta valde (staršina ar palīgiem un stārasti), kas risināja kārtējos jautājumus. Pagasta sapulcē bez vēlētām amatpersonām piedalījās vēl pa pārstāvim ik no desmit zemnieku sētām un divdesmit kalpiem un vaļiniekiem. Sapulcēs vēlēja amatvīrus, izskatīja bāriņu, nespējnieku u.c. lietas, lēma par zemes koplietošanu, par labības magazīnām u.tml. jautājumiem.

Pagastu pašvaldību Latgalē ļoti ierobežoja 1889. gada 12. (24.) jūlija likums par zemes priekšniekiem, jo tiem tika dotas tiesības atcelt no amata pagasta amatavīrus un pat pagasta tiesas locekļus. Daugavpils apriņķī šādu zemes priekšnieku bija seši, Ludzas un Rēzeknes apriņķī – pieci. Zemes priekšnieks varēja būt tikai muižnieks.

Katrā Latgales apriņķī bija vēl apriņķa sapulce. Tā, tāpat kā zemes priekšnieks, apvienoja pārvaldes un tiesas funkcijas. Apriņķa robežās tā bija apelācijas iestāde pagasta tiesu un zemes priekšnieku spriedumiem.

Nodokļi un klaušas

Ļoti lielu neapmierinātību dažkārt radīja pagasta nodokļu sadale un maksāšanas kārtība, sevišķi Vidzemē, kur visi pagasta nodokļu maksātāji

vīrieši no 14 līdz 60 gadu vecumam maksāja vienādu summu. Kurzemē pagasta nodokļu maksātāji dalījās vairākās grupās atkarībā no to ienākumiem. Tā kopš 1894./95. gada Dundagas pagasta nodokļu maksātāji pēc to peļņas spējas dalījās pat 40 kategorijās un maksāja pagasta nodokli no 0,55 rbļ. līdz 22 rbļ. gadā.[32] Galvenie nodokļu maksātāji bija darbaspējīgie bezzemnieki, iedalīti otrajā grupā tūlīt aiz māju saimniekiem, ņemot vērā nevis īpašumu vai ienākumus, bet gan peļņas spēju. Ar īpašu lēmumu no nodokļiem bija atbrīvoti vienīgi galīgā trūkumā nonākušie un pilnīgi darbaspējas zaudējušie pagasta iedzīvotāji. Daudzus pagastus neapmierināja pastāvošā nodokļu ievākšanas kārtība; tos iekasēja nevis pēc patiesās dzīvesvietas, bet pēc piederības, t.i., pagasta iedzīvotāji nodokļus maksāja nevis tur, kur viņi dzīvoja, bet tur, kur bija ierakstīti pagasta nodokļu maksātāju sarakstā. Tas attiecās arī uz pilsētā dzīvojošiem un strādājošiem lauciniekiem. Nebija vienkārši panākt atskaitīšanu no viena pagasta un kļūt par cita pagasta vai pilsētas iedzīvotāju. Pagastā, kur bija daudz aizgājēju, kas nekārtoja savus maksājumus, un lielāks skaits ienācēju, kas šim pagastam nodokļus nemaksāja, krājās lieli nodokļu parādi un auga to nasta pagastā palikušajiem.

Pagasta nodokļi, ko ievāca no personas, bija atkarīgi no pagasta vajadzībām, nodokļu maksātāju skaita un viņu maksātspējas. No pagasta nodokļos ieņemtām summām algoja pagasta un tiesas amatpersonas, uzturēja skolas, pagasta ēkas, trūcīgos pagasta iedzīvotājus, medicīnas personālu un ambulanci, ja tāda bija pagastā ierīkota.

Bez pagasta nodokļiem zemniekiem bija jāmaksā arī valsts un guberņas nodokļi. To summa aizvien pieauga. Ne mazāk smagas bija naturālās nodevas un sabiedriskās klaušas, ko uzlika zemniekiem, vadoties no personu un māju skaita vai zemes daudzuma.

Vairākums klaušu gūlās nevis uz personu, bet uz zemnieku zemi vai māju. Zemnieku sētām bija jāpilda šādas klaušas: šķūtis karaspēka, policijas un ierēdņu pārvadāšanai, materiālu piegāde un darbaspēka nodrošināšana baznīcu un mācītājmuižu, sabiedrisko ēku būvei, lauku pasta izvadāšana, strādnieku došana robežzīmju nospraušanai un atjaunošanai, malkas piegāde skolu, pagastnama un tiesas ēkas apkurei. Sabiedrisko klaušu apjoms katrā pagastā bija atšķirīgs atkarībā no apstākļiem un vajadzībām. Vienas no smagākajām un darbietilpīgākajām bija ceļu klaušas, kas bija uzveltas zemnieku pleciem. Viņiem bija jāpieved materiāli un jādod darbaspēks ceļu labošanai, turpretī muižnieki piešķīra tikai

nepieciešamos materiālus: granti, kokus u.c. Vidzemē, piemēram, ceļu un pasta uzturēšanas izdevumiem naturālajās nodevās zemnieki deva 91,26%, bet muiža – tikai 8,74%.[33] Atbilstoši instrukcijai pirmās šķiras ceļus vajadzēja pārbaudīt un labot katru gadu, otrās šķiras – ik otro gadu. Trešās šķiras ceļi bija jāuztur tikai braukšanai piemērotā stāvoklī.

Ceļu klaušas bija viens no biežākajiem konflikta cēloņiem starp muižu un pagastiem, jo ceļus tikpat lielā mērā izmantoja arī muižnieki un muižas iedzīvotāji. Muižas nepiedalījās pagasta skolu uzturēšanā, lai gan muižas kalpu bērni tajās mācījās. Pagastam bija jāuztur arī nespējnieki, ieskaitot tos, kuri par tādiem bija kļuvuši muižas darbos, ja vien viņi bija attiecīgā pagasta ļaudis. Muižas zeme bija brīva no pagasta nodokļiem un naturālajām klaušām.

Protams, zemnieki nevēlējās samierināties ar muižnieku privilēģijām: medību un zvejas tiesībām, tiesībām ražot un tirgot reibinošus dzērienus, turēt krogus un organizēt tirgus. Turklāt zemnieku iespējas piedalīties sabiedrisko un pārvaldes jautājumu risināšanā palika visai ierobežotas.

3. Pilsētu pašvaldības un to vēlēšanas

Lai gan dažādos avotos ir samērā daudz informācijas par Latvijas lielāko pilsētu pašvaldībām, sevišķi domju vēlēšanu kampaņām, līdz šim pētnieki aprobežojušies galvenokārt ar Rīgu un daļēji Liepāju.

Pirmā pasaules kara gados par vietējām pašvaldībām Baltijā grāmatu publicējis M. Skujenieks,[34] sniedzot vietējo pašvaldību vispārēju apskatu un to institūciju īsu vēsturi. Autors kritiski izvērtējis tālaika pašvaldības iestāžu sistēmu un nav vairījies izteikties par dažādām reformām un to projektiem. Starp citu, grāmatā pausts atbalsts vispārējām vēlēšanu tiesībām pašvaldības orgānu izveidē.

30. gadu nogalē Rīgā monogrāfiju par Latvijas pašvaldībām uzrakstījis P. Mucenieks,[35] speciālists pašvaldības tiesībās. Plašāku rakstu par Rīgas pašvaldības juridisko uzbūvi pilsētai veltītā rakstu krājumā brīvvalsts laikā ievietojis zvērinātais advokāts J. Ķuzis.[36] Tajā analizēts Krievijas impērijas 1892. gada pilsētu nolikums un ar to saistītās izmaiņas Rīgas pašvaldības organizācijā un administratīvajā pakļautībā.

Pilsētu pašvaldības bez uzmanības nav atstājis A. Švābe grāmatā "Latvijas vēsture 1800–1914".[37] Tomēr šis jautājums tajā nav plašāk analizēts.

Ievērību pelna nedaudz agrāk Vācijā izdotais V. Lenca (sen.) darbs "Rīgas attīstība par lielpilsētu".[38] Tas lasītāju iepazīstina ar pilsētas straujo izaugsmi 19. un 20. gadsimta mijā un rīdzinieku dzīves dažādām jomām.

Kopš 60. gadiem daudz par Rīgas pilsētas pašvaldību 19. gadsimta otrajā pusē un 20. gadsimta sākumā rakstījusi Dz. Ozoliņa, publicējot rakstus, nodaļas apkopojošos darbos par Latvijas ekonomiskās vēstures problēmām, tāpat Rīgas vēsturei veltītā izdevumā.[39] Par Rīgas un Liepājas pašvaldībām stāsta Dz. Ozoliņas monogrāfijas,[40] atspoguļojot gan pašvaldību realizēto komunālpolitiku (tikai Rīgā), gan šo pilsētu domju vēlēšanu cīņiņus un to rezultātus. Pēdējos gados autore lielāku uzmanību veltījusi Liepājas pašvaldības saimniecības vēsturei,[41] precīzāk, pilsētbūvniecības jomai, kā arī pašvaldību vēlēšanu norisēm pārējās Kurzemes pilsētās.

Koncentrētu pilsētu pašvaldības statusa raksturojumu aplūkojamā periodā sniedzis jurists V. Kalniņš.[42] Baltijas pilsētu domes viņš vērtējis kā birģeru kārtas pašpārvaldes pēdējo bastionu.

Pilsētu pašvaldību juridiskais statuss

Pašvaldības un to komunālā politika tieši ietekmēja visplašāko iedzīvotāju slāņu dzīves apstākļus un perspektīvas, lielā mērā regulēja pilsētu attīstības gaitu. Savukārt pašvaldību darbību ierobežoja virkne svarīgu apstākļu, to skaitā cara patvaldības īstenotā pilsētu likumdošana, pašvaldību tiesiskais stāvoklis un kompetences, valsts sociālā politika, valdības diktētie pārstāvniecības principi pašvaldību izveidē. Šie principi praktiski noteica, kādas sabiedrības daļas rokās atradās pilsētu pašvaldības, par ko jau konkrēti liecināja katras pilsētas domnieku sastāvs.

Oficiālie dokumenti fiksēja pilsētu pašvaldības iestāžu uzdevumus un darbības robežas. 1892. gadā izsludinātais Krievijas pilsētu nolikums (bija spēkā līdz 1917. gadam) pilsētām atstāja vienīgi saimnieciskās darbības jomu. Augstā mantiskā cenza dēļ pilsētu pašvaldību vēlēšanās balsstiesības zaudēja sīkpilsoniskās aprindas: nelielo namu īpašnieki, sīktirgotāji, amatnieki u.c. Krogu turētāji savukārt tika pieskaitīti personām, kuru gods aptraipīts, un viņi zaudēja vēlēšanu tiesības "tikumisku cēloņu" dēļ. Patvaldības likumdošanas antisemītiskās ievirzes dēļ pilsētu pašvaldību vēlēšanās nepielaida ebrejus. Viņu pārstāvjus pilsētu domē izraudzīja guberņas

administrācija saskaņā ar katrai pilsētai Iekšlietu ministrijas atsevišķi noteikto cilvēku skaitu no tur mītošajiem cenza prasībām atbilstošajiem ebrejiem. Visa tā rezultātā pašvaldību vēlētāju rindas Latvijas pilsētās saruka aptuveni trīskārt – balsstiesības bija tikai kādiem 1,2% no pilsētu iedzīvotāju kopskaita. Rīgā, piemēram, 1891. gadā pašvaldības vēlētāju sarakstā bija iekļautas 7177 personas, bet tūlīt pēc reformas ieviešanas palika 2371 (jeb 0,9% no rīdzinieku kopskaita). Kurzemes pilsētās pašvaldību vēlētāju rindas attiecīgi saruka no 6196 līdz nedaudz pāri 2000 cilvēku.[43] Samazinot balsstiesīgo pilsētnieku loku un sociālo distanci starp viņiem, nolikums kā lieku atmeta iepriekšējo vēlēšanu sistēmu. Tā vēlētājus bija iedalījusi trīs klasēs jeb kūrijās pēc pilsētai maksāto nodokļu lieluma.

Nolikums izmainīja pilsētu domes sastāvu. Domnieku daudzums, kas joprojām bija atkarīgs no vēlētāju skaita (tikai pēc cita normatīva), kā arī no pilsētas nozīmīguma, caurmērā samazinājās vairāk nekā divkārtīgi. Mazpilsētas, kurās jaunajam vēlēšanu cenzam atbilstošu turīgu personu izrādījās gaužām maz, vispār palika bez domes. Piltenei un Grobiņai, Slokai, Limbažiem, kā arī Ludzai bija ierobežotas pilsētas tiesības, un to iedzīvotāji, ja viņiem piederēja īpašumi vismaz 100 rbļ. vērtībā, tāpat kā miesti, vēlēja nevis domniekus, bet pilnvarotos. Savukārt pilnvarotie pilsētas galvas vietā ievēlēja vecāko (stārastu). Tā Kurzemes pilsētās no agrākajiem 426 domniekiem palika 245. Liepājas domei nācās šķirties no 16 domnieku vietām (palika 56), Jelgavai 66 domnieku vietā atstāja 45, Daugavpilī no 54 domniekiem vietu saglabāja 29, bet vismazāk domnieku – tikai 14 – bija Rēzeknē, tikpat pilnvaroto – Ludzā.[44] Vienīgais izņēmums no Latvijas pilsētām bija Rīga, kas ieguva astoņas jaunas (pavisam 80) domnieku vakances.

Jaunais pilsētu nolikums normēja domes sēžu skaitu: ne mazāk par četrām un ne vairāk par divdesmit četrām kārtējām sēdēm gadā. Sēžu saraksts savlaicīgi bija jāiesniedz gubernatoram visam gadam uz priekšu. Ārkārtējās sēdes drīkstēja sasaukt tikai ar gubernatora īpašu atļauju (vecie noteikumi paredzēja, ka domes sēdes varēja noturēt pēc pilsētas galvas ieskatiem, pēc domnieku vēlēšanās vai arī pēc gubernatora pieprasījuma).

Pilsētu reforma krietni paplašināja pārraudzības orgānu tiesības gan pašu pilsētu pārvalžu aparāta formēšanā, gan arī to rīcības un lēmumu kontrolē. Guberņas pilsētu lietu pārvalde varēja atcelt visu jaunievēlēto pilsētas domi vai pieprasīt atsevišķu domnieku nomaiņu. Gubernators saglabāja tiesības atļaut vai neatļaut stāties amatā domes ievēlētajām

9. att. Rīgas rātsnams

pilsētas galvenajām amatpersonām – pilsētas galvām (guberņu centros – Rīgā un Jelgavā tos apstiprināja iekšlietu ministrs), valdes locekļiem. Konfliktu gadījumos galavārdu teica valdošais Senāts. Vēl gubernators bija tiesīgs apturēt ikvienu domes lēmumu, ja tas pēc viņa ieskatiem nesaskanēja ar valsts vai vietējo iedzīvotāju interesēm. Tas viss pilsētu domēm saistīja rokas, jo ik uz soļa nācās rēķināties ar neparedzētiem šķēršļiem. Tādējādi pusbirokratizētajām pilsētu pašvaldībām, kam valdība bija atvēlējusi visai ierobežotu darbības sfēru un nodevusi tās augstākās administrācijas aizbildniecībā un kontrolē, faktiski palika vietējās varas palīgorgāna loma pilsētu saimniecības jautājumos.

Tomēr reforma neizraisīja tikpat kā nekādu nelabvēlīgu rezonansi Latvijas pilsētu, pirmām kārtām Rīgas valdošajās baltvācu aprindās. Tās jau bija samierinājušās ar notikušo, t.i., Baltijas pilsētu iekļaušanu Viskrievijas pilsētu tiesību sistēmā. Jaunais nolikums, vismaz sākumā, samazinot pretendentu skaitu (galvenokārt no nevāciešu vidus) uz līdzdalību pilsētu pašvaldībā, tikai nostiprināja šo aprindu stāvokli. Pilsētu pašvaldībās pārstāvētais baltvācu vairākums paļāvās uz paaudžu paaudzēs apgūto māku sadzīvot ar vietējo administrāciju.

Pilsētu domju vēlēšanas gadsimtu mijā

Vēlētāju skaita ievērojamā samazināšanās, viņu sociālā sastāva zināma nonivelēšana noteica 90. gadu pašvaldību vēlētāju ārkārtīgi zemo aktivitāti. To varēja vērot abās šai desmitgadē notikušajās Latvijas pilsētu domju vēlēšanās. Šādā situācijā nevācieši, galvenokārt latvieši, sakarā ar niecīgajām izredzēm uz panākumiem pat nemēģināja izvirzīt savus kandidātus. Daudzviet vēlēšanas neizraisīja tikpat kā nekādu sabiedrības interesi.

Taču jau pašas pirmās pilsētu domju vēlēšanas 20. gadsimtā iezīmēja lūzumu vēlētāju attieksmē. Saspringta vēlēšanu kampaņa aizsākās ilgi pirms pašām vēlēšanām, kas zaudēja izteikti nacionālu raksturu. 1901.–1902. gada vēlēšanas piesaistīja vispārēju uzmanību un plaši atbalsojās presē.

Vēlētāju attieksmes maiņu pret municipālajām vēlēšanām netieši apstiprināja divi rādītāji. Pirmkārt, tā bija lielāka aktivitāte. Tā 19. gadsimta 90. gados Rīgas domes vēlēšanās piedalījās tikai 30,9% balsstiesīgo, turpretī 1901. gadā – 61,4%, četrus gadus vēlāk – 78,9%. Apmēram tāda pati aina vērojama Liepājā. Impērijas citās lielākās pilsētās vēlētāji bija daudz pasīvāki. Tas pats sakāms par Latgales pilsētām. 1902. gadā Daugavpilī nobalsoja 55% vēlētāju, nākamajās vēlēšanās – 58%, bet Rēzeknē – attiecīgi 32% un 26,6%, Ludzā – 35% un 28% balsstiesīgo.[45] Otrkārt, vēlēšanās izvirzīto kandidātu skaita dinamika apliecināja, ka cīņa ar katrām nākamajām domes vēlēšanām saasinājās. Piemēram, Rīgā 19. gadsimta pēdējā desmitgadē domes vēlēšanās vidēji kandidēja ap 100 personu, bet 20. gadsimta pirmajās pāris vēlēšanās to skaits bija pieaudzis līdz 177 un 184. Liepājā uz 56 domnieku vietām 1902. gadā pretendēja 107 cilvēki.[46] Līdzīga parādība bija raksturīga arī citās pilsētās. Toties nepieciešamība no reizes uz reizi sarīkot papildu vēlēšanas (Liepājā, Jelgavā) skaidrojama ar vēlētāju nevienprātību, dažkārt – kandidātu nepopularitāti. Īpaši šai ziņā izcēlās Daugavpils, kur nācās sarīkot papildu vēlēšanas gandrīz katru reizi.

Pilsētas domes vēlēšanas izvirzījās sabiedriskās un politiskās dzīves notikumu centrā, atbalsojoties tālu aiz pilsētas robežām. Saimnieciskais uzplaukums bija krietni paplašinājis mantīgo, tātad – balsstiesīgo pilsētnieku loku. Bija manāmas arī nopietnas izmaiņas galveno vēlētāju – baltvāciešu un latviešu proporcijās – līdz pat skaitliskam izlīdzinājumam vai latviešu pārsvaram. Ikvienas nacionālās grupas izredzes noteica tās saimnieciskās pozīcijas, politiskā pieredze un vēlētāju vispārējā aktivitāte. Protams, sava nozīme bija vadoņu autoritātei, vispārējai politiskajai situācijai u.tml. momentiem, mazāk – skaitliskajām priekšrocībām.

Lai gan vēlēšanas joprojām iezīmēja un saasināja vēlētāju raibais nacionālais sastāvs, mantiskā stāvokļa atšķirības, nošķiršanās pa tautībām pamazām kļuva vairāk nosacīta, pārsvaru guva ekonomisko interešu kopība. Agrāk pilsonisko aprindu konsolidācija pilsētu pašvaldību vēlēšanās notika pa nacionāliem grupējumiem, ko noteica baltvāciešu korporatīvā norobežošanās un politiskais konservatīvisms, no vienas puses, un nevāciešu, pirmām kārtām latviešu vēlētāju vadoņu piekoptā bezkompromisa politika, no otras, bet sabiedrisko spēku attīstības gaita lauza šo iedalījumu. Rezultātā ne tikai latviešu, bet dažviet arī vācu pilsoniskās aprindas sašķēlās divās savstarpēji viena otru apkarojošās nometnēs – liberāļos un konservatīvajos. Katrai no tām pieslējās arī daļa inteliģences.

Līdzdalība pilsētu pašvaldībā joprojām palika viena no sabiedriskās pašapliecināšanās iespējām, svarīgs stimuls politiskiem centieniem, arī nacionālās cieņas jautājums. Dome varēja palīdzēt tikt pie labi atalgotiem posteņiem dažādās iestādēs un uzņēmumos ar tiesībām uz pensiju un blakusnodarbošanos. Domniekiem – uzņēmējiem bija nerakstītas tiesības uz dažādiem pilsētas pasūtījumiem, nereti apejot formāli noteikto publiskās izsoles kārtību. Nebūt ne mazsvarīgi bija izdevīgāki nosacījumi, iepērkot pilsētas apbūves gabalus vai nomājot tos, iespēja ietekmēt komunālā budžeta sadali, privātīpašuma nodokļu aplikumu, noteikt labiekārtošanas darbu secību pilsētā. Tādā veidā līdzdalība pašvaldībā varēja nodrošināt izdevīgus saimnieciskās darbības apstākļus.

Pašvaldību vēlētāju skaits varēja palielināties tikai mantīgo slāņu "dabiskā" pieauguma ceļā, un šis process nebija samērojams ar iedzīvotāju kopskaita pieaugumu pilsētās. Lielāko pieauguma īpatsvaru Latvijas pilsētu vēlētāju kopumam deva namīpašnieki, kas liecināja par plaši izvērsto namu būvniecību 20. gadsimta sākumā. Tam labi varēja izsekot Rīgā, Liepājā, arī Jelgavā, tāpat nelielajās pilsētās.

Pilsētu likumdošana nerēķinājās ar novecojušo kārtu principu, kaut arī ar to operēja oficiālā statistika. Piederība kārtai izrādījās maz noderīga vēlētāju sociālā stāvokļa un nodarbošanās veida skaidrošanai. Piemēram, Tukuma pilsētas domes 194 vēlētāju vidū bija 181 namīpašnieks, pārējie 13 – tirdzniecības vai rūpniecības uzņēmumu īpašnieki. Starp Daugavpils 289 vēlētājiem uzskaitīti 252 namsaimnieki, 34 tirgotāji, 3 rūpnieki. Namsaimnieki bija visi Rēzeknes 206 un Ludzas 126 vēlētāji, bet Jelgavā no 707 vēlētājiem 644 bija namīpašnieki.[47] Gandrīz bez izņēmuma visu pilsētu vēlētāju vidū atrodamas muižnieku izcelsmes personas, kam

šajās vietās piederēja nekustamie īpašumi. Muižnieki bija pārstāvēti arī pilsētu domēs.

Grūti aplēst vēlētāju sadalījumu pa tautībām. Tālaika preses sniegtie aprēķini, vairumā gadījumu tautību nosakot pēc tādiem nedrošiem kritērijiem kā uzvārds, vārds, tēvavārds un kārta, jāvērtē kā visai apšaubāmi. Dažs labs latviska uzvārda īpašnieks sen bija pārvācojies, tai pašā laikā vāciska "famīlija" bija daudziem latviešiem. Laikraksti dažkārt apzināti pārspīlēja viena vai otra vēlētāju grupējuma reālos spēkus, ne tikai viņus iedrošinot, bet arī tiecoties radīt lielāku respektu pretējā nometnē. Tipisks piemērs sacītajam bija Liepāja. 1902. gada vēlēšanās vietējās vācu avīzes baltvācu un latviešu vēlētāju spēkus lēsa līdzīgus: 475 vēlētāji, poļu un lietuviešu – 90, krievu – 60. Latviešu preses izdevumi nacionālo vēlētāju spēkus rēķināja 520–584 cilvēku robežās, vācu – 450–480, poļu un lietuviešu – ap 78–81, krievu – ap 50. Minētie skaitļi, protams, bija aptuveni, taču raksturoja latviešu preses tendenci pasvītrot savu vēlētāju vairākumu.[48] Latviešu pārsvars kā iedzīvotāju, tā balsstiesīgo vidū jau pašā 20. gadsimta sākumā atzīmēts vēl citās pilsētās: Ventspilī, Jaunjelgavā, Cēsīs, Valmierā, Slokā. Vairākās pilsētās vēl līdz gadsimtu mijai latvieši ieguva domēs pārsvaru (Jaunjelgavā, Slokā, Valmierā un Tukumā).

Latviešu prese pilsētu pārvaldes nonākšanu latviešu rokās saistīja ar cerībām par dzīves apstākļu uzlabošanos šajās pilsētās. Vācu avīzes, gluži pretēji, pareģoja, ka šīs pārmaiņas izraisīšot pilsētu izputēšanu, jo latvieši nespējot vadīt lielu saimniecību. Tamlīdzīgi pārmetumi bija nevietā. "Netrūkst spēku arī lielās pilsētas pārvaldīt. Ja vāci baiļojas, tam ir citi – patmīlīgi iemesli," piebilda "Baltijas Vēstnesis".[49]

Izmaiņas lielāko pilsētu domju sastāvā

Arvien lielākā skaitā iegūdami balsstiesības, latvieši sāka neatlaidīgāk apstrīdēt vietējās vāciešu minoritātes prioritāti pilsētu pašvaldībā. Vāciešu īpatsvars samazinājās Rīgas domē, kur savas pretenzijas pieteica arī administrācijas pabalstītā krievu minoritāte. 1901. gada Rīgas pilsētas domes vēlēšanās baltvācieši ieguva 62 domnieku vietas (no 80), latvieši – 8, krievi – 10, bet četrus gadus vēlāk baltvāciešiem tika 56, bet latviešiem un krieviem – pa 12 domnieku vietām.[50] Līdzīgas izmaiņas vērojamas Liepājas domē (tur gan vēlēšanas norisinājās gadu vēlāk), vienīgā starpība, ka krievu domnieku skaits par vienu vienību kritās. Tomēr kā Rīgā, tā Liepājā baltvāciešu zaudējumi šajās vēlēšanās būtiskas izmaiņas neienesa. Šie

10. att. Liepājas rātsnams

zaudējumi bija nelieli, turklāt baltvācieši prata piesaistīt atbalstītājus no cittautiešu domnieku vidus.

Nevāciešu domnieku skaita palielināšanās radīja izmaiņas domes sociālajā sastāvā, ko kārtējo reizi labi raksturo Rīgas piemērs. Tās domi papildināja brīvo profesiju pārstāvji. Tiesa, šīs izmaiņas vēl bija gluži niecīgas. Daļa no šiem domniekiem ne tik daudz pārstāvēja kādu noteiktu sociālu slāni, kā izrādījās cieši saistīti ar namsaimnieku, uzņēmēju un pat muižniecības aprindām un darbojās kā to neoficiālie pārstāvji, resp., lobiji. Ar katrām domes vēlēšanām saruka tirgotāju, fabrikantu, dažādu uzņēmēju un kredītiestāžu darboņu slānis, kas 20. gadsimta sākumā veidoja turpat vai pusi no domes.[51] Toties Liepājas domē joprojām dominēja tirgotāju, fabrikantu, kredītiestāžu, dažādu uzņēmēju aprindu un ar tām dažkārt saistīto brīvo profesiju pārstāvji. Veco kārtu izzušanas spilgts piemērs ir domnieku dzimtmuižnieku profesionālā piederība brīvajām profesijām un ne tikai tām. Ar dižciltīgiem domniekiem izcēlās Jelgavas un Kuldīgas dome. Jelgavā par domnieku bija ievēlēts apriņķa muižniecības

maršals H. Bahs, apriņķa priekšnieks grāfs F. Medems, Kurzemes kredītbiedrības direktors barons M. Rops u.c. Savukārt visnecilākās bija Ventspils un Jaunjelgavas domes, nerunājot nemaz par mazākajām pilsētām. To domnieku vidū, izcelsmes ziņā formāli vēl pārstāvot zemnieku kārtu, pārsvarā bija dažādu nozaru amatnieki (galdnieki, namdari, akmeņkaļi, dārznieki u.tml.).

Visai atšķirīgs bija domnieku darbošanās laiks domē. 20. gadsimta sākumā "kadru mainība" pilsētu domēs bija liela, jo reizēm pēc kārtējām pašvaldību vēlēšanām atjaunojās vairāk nekā puse no domes sastāva. To varēja konstatēt tiklab Kurzemes, kā Vidzemes un Latgales pilsētās. Tādējādi šai laikā jau vairs nepastāvēja agrāko domju personālsastāvā valdošā tradicionālā pēctecība.

Pašvaldību vēlēšanu sagatavošana

Parasti lielas kaislības izraisījās jau priekšvēlēšanu periodā, ko oficiāli atklāja ar vēlētāju saraksta izsludināšanu, kas pēc 1892. gada pilsētu nolikuma noteikumiem bija izdarāma divus trīs mēnešus pirms pašām vēlēšanām. Pienākums koriģēt vēlētāju sarakstu pilsētu valdēm pavēra plašas iespējas manipulēt. Tā Rīgas pilsētas valde reizēm pasteidzās publicēt vēlētāju sarakstu agrāk par likumā noteikto termiņu, un līdz ar to radās formāls iegansts vēlēšanās nepielaist personas, kuras ieguvušas īpašumus nesen un kurām pietrūka likumā noteiktais gads. Parasti tie izrādījās nevācieši. Pēdējie nemainīgi figurēja arī "aiz pārpratuma" sarakstos neietverto personu vidū.

Sarežģījumus vēlētāju saraksta izziņošanā reizēm radīja guberņas administrācija. Saraksta pirmā varianta publicēšana un tā izskatīšana paredzēto divu nedēļu laikā gandrīz vienmēr izraisīja daudz, īpaši lielāko pilsētu valdēm adresētu, protestu un iebildumu par pieļautajām nepreciizitātēm un nepilnībām. To iniciatori lielākoties izrādījās valdošajai partijai opozīcijā esošo vēlētāju vadoņi, reizēm ne bez pamata meklēdami ieganstus protestiem vēlētāju sarakstos. Aktīva līdzdalība vēlētāju saraksta koriģēšanā viņiem deva jaunas vēlētāju balsis. Vēlētāju sarakstu pārbaude bija sarežģīta lieta, jo par tajos ietvertajām personām visai bieži tika sniegtas nepilnīgas ziņas. Sakarā ar vēlētāju sūdzībām Vidzemes guberņas pilsētu lietu pārvalde 1901. gadā uzdeva Rīgas pilsētas valdei turpmāk vēlētāju personības precizēšanas labad sarakstos minēt viņu nekustamo īpašumu (pēc zemes grāmatām). Kontroli tas neatviegloja, tāpēc 1904. gadā latviešu

namsaimnieku grupa ierosināja sarakstā atzīmēt arī vēlētāju adresi, ko pilsētas valde uzskatīja par nebūtisku. Vidzemes guberņas pilsētu lietu pārvalde to atzina tikai kā rekomendāciju priekšdienām.

Mazākajās pilsētās iebilžu pret vēlētāju sarakstiem bija nedaudz. Toties tur vēlēšanu sagatavošanas periodā bieži iejaucās minētā pilsētu lietu pārvalde.

Pilsētu valdēm iesniegtās pretenzijas ne vienmēr ievēroja, izņemot klajus neprecizitātes gadījumus. Visvairāk protestu tika saņemts par īpašumu taksācijas neobjektivitāti. Nereti izraisījās strīdi par īpašumu piederību un pilsētas parādu nomaksas termiņu.

Galīgajā (izlabotajā) vēlētāju sarakstā pēc tā apstiprināšanas pēc likuma vairs nedrīkstēja izdarīt izmaiņas un papildinājumus. Tomēr balsstiesīgo skaitu vēl varēja samazināt. Galavārda tiesības piederēja pilsētas galvam. Būdams vēlēšanu sapulces vadītājs, viņš pārbaudīja vēlētāju personību un vēlēšanu tiesības. Pilsētas galva drīkstēja "nezināt", ka tā vai cita persona paguvusi zaudēt vēlēšanu cenzu, varēja atzīt vai neatzīt uzrādīto pilnvaru derīgumu utt. Aizdomas par Rīgas pilsētas galvas vienpusīgo ieinteresētību radīja vēlēšanās nepielaisto personu pārsvarā latviskie uzvārdi.

Pilsētas pašvaldību vēlēšanām parasti izraudzījās ziemas, agra pavasara vai rudens mēnešus, kad vēlētāji visvairāk atradās savā dzīvesvietā. Reizēm no šī principa nācās atkāpties.

20. gadsimta sākumā Latvijas pilsētu pašvaldību vēlēšanās latviešu vēlētāju aprindās populāra kļuva prasība pēc ētiskā jeb izlīdzinošās taisnības principa, kas paredzēja ikvienas tautības vēlētāju skaitam proporcionālu domnieku un valdes locekļu skaitu. Tas nozīmēja, ka tautībai ar vislielāko vēlētāju skaitu jānodrošina tiesības ieņemt pilsētas galvas amatu (šīs idejas autors, liekas, bija laikraksta "Mājas Viesis" redaktors filozofs P. Zālīte). Baltvācu puse tiesības uz lielāku pārstāvniecību mēģināja pamatot ar katrai tautībai piederošo īpašumu vērtību; šo Rīgas domes vēlēšanās izteikto atziņu, ka vēlētāju balsis "jāsver", nevis "jāskaita", pārtvēra arī citas pilsētas. Latviešu prese pret šādu principu asi protestēja.

1901.–1903. gada vēlēšanu kampaņa

Gadsimta sākumā Latvijas pilsētu pašvaldību vēlēšanas raksturoja kompromisi un izlīgumi, iepriekš viengabalaino vācu tautības vēlētāju skaldīšanās vairākās pilsētās (Liepājā, Ventspilī), biežas pārsūdzības, augstākās administrācijas pastiprināta iejaukšanās vēlēšanu norisē un pašvaldību

amatpersonu izvēlē. Notika pirmie mēģinājumi izstrādāt vēlēšanu programmas.

Pie kompromisiem dažādi grupējumi un pretendenti nonāca pakāpeniski, novērtējot pašu un pretinieku spēkus un izredzes. Majoritāte vēlētāju pulkā nebūt vēl negarantēja cerēto vēlēšanu iznākumu.

Pirmajās 20. gadsimtā notikušajās pilsētu domju vēlēšanās dažādās pilsētās (Valmierā, Valkā, Cēsīs, Ventspilī, Liepājā un arī Rīgā) baltvācu grupējums slēdza kompromisus un kombinācijas (dēvētus par grupu izlīgumiem) ar nevācu opozīciju. Viena no nedaudzajām pilsētām, kur šāda iepriekšēja vienošanās nenotika un abu pušu vēlēšanu vadība startēja katra ar savu kandidātu sarakstu, bija Jelgava. Agrāk šīs pilsētas domē bija iekļuvis tikai pāris latviešu. Jelgavas latviešu vēlētāju vadības pūles patstāvīgi uzstāties ar savu kandidātu sarakstu beidzās neveiksmīgi. Tomēr domē iekļuva četri latvieši, starp tiem Jelgavas Latviešu biedrības priekšnieks un laikraksta "Tēvija" redaktors (un izdevējs) J. Čakste. Jelgavas latviešu neveiksmei bija vairāki cēloņi, sākot ar kļūmīgi sastādīto kandidātu sarakstu, naivo uzticēšanos pretinieku godaprātam, daļas balsstiesīgo latviešu nepiedalīšanos vēlēšanās.

Pēc neveiksmīgām kompromisa sarunām arī Bauskas, Kuldīgas un Jaunjelgavas latvieši mēģināja uzstāties ar savu kandidātu sarakstu. Pirmajās divās pilsētās mēģinājums izrādījās neveiksmīgs galvenokārt pašu latviešu nevienprātības dēļ. Jaunjelgavā latvieši uzstājās vienoti un 1902. gadā guva uzvaru. Visi ievēlētie domnieki, izņemot vienu, bija latvieši. Zaudētāji iesniedza sūdzību, taču jau pēc noteiktā septiņu dienu termiņa, un sūdzība bez izskatīšanas guberņas pilsētu lietu pārvaldē tika noraidīta. Jaunjelgavā radās citi sarežģījumi, saistīti ar pilsētas galvas amatkrēslu. Pēc domes neuzticības apliecinājuma balsojumā par līdzšinējo pilsētas galvu Ā. Bīnemani gubernators divas reizes noraidīja domes vairākuma izraudzītās latviešu kandidatūras. Jaunjelgavas dome protestēja un griezās Senātā. Senāta noraidošā atbilde pienāca pēc... divarpus gadiem. Tikmēr gubernators pēc apriņķa priekšnieka T. Fogta ieteikuma par pilsētas galvu nozīmēja kādu baltvācieti. Nelīdzēja kārtējais domes protests Senātam, ka šī persona nebauda vēlētāju uzticību, jo izgāzusies kā domes, tā pilsētas galvas vēlēšanās (saņēma tikai divas balsis). Senāta atbilde, kuru šoreiz nācās gaidīt vairāk nekā gadu, atkal bija negatīva. Bez vēlēšanu pārsūdzībām (to autoru vidū parasti bija arī viens otrs caurkritis kandidāts) neiztika citās, īpaši mazajās pilsētās.

Spēku izvietojums Rīgas pilsētas domes vēlēšanās 1901. gada martā pamatos tika izšķirts ilgi pirms oficiālās vēlētāju sapulces, kas izvirzīja kandidātus. Vienā pusē bija vietējie baltvācieši, konservatīvie krievu pilsoņi un tiem pieslējusies latviešu vēlētāju grupa, pretējā – pārējie latviešu vēlētāji līdz ar skaitliski nelielu mērenāki noskaņotu krievu grupu, kurai vēl nebija izdevies panākt, lai domē ievēlētu tās pārstāvi. Latviešu pilsonības vidū iezīmējies konservatīvais spārns grupējās ap "Baltijas Vēstnesi" (F. Veinbergs, A. Bergs, A. Vēbers, N. Puriņš, Āronu Matīss u.c.). 1902. gadā tas kļuva par galēji labējo "Rīgas Avīžu" grupu (jau pieminētais F. Veinbergs, F. Grosvalds, J. Kreicbergs u.c.) un nostājās pret liberālajām aprindām, kas pulcējās ap laikrakstiem "Dienas Lapa", "Pēterburgas Avīzes" (V. Olavs, J. Ansbergs) un "Mājas Viesis". Abi naidīgie grupējumi izveidojās sakarā ar F. Veinberga konfliktu ar "Dienas Lapas" grupu. Konflikts bija sācies Rīgas Latviešu biedrībā un turpinājās pēc "Dienas Lapas" un Rīgas Latviešu amatnieku palīdzības biedrības krājaizdevu kases (direktors P. Bisenieks) grupas pievienošanās baltvācu vēlētāju komitejai 1901. gada Rīgas domes vēlēšanās. Pēc vēlēšanām šī grupa izstājās no Rīgas Latviešu biedrības un 1902. gadā organizēja savu centru – Rīgas latviešu sabiedrību. Tā šis grupējums, norobežodamies no oficiālās F. Veinberga vadītās Latviešu vēlētāju komitejas un noslēgdams ar baltvāciešiem t.s. grupas izlīgumu, atspēlējās konservatīvajiem pilsoņiem par to plāniem iedabūt domē tikai konservatīvo pārstāvjus. Baltvācu vēlēšanu vadība atvēlēja latviešu sabiedrotajiem savā sarakstā 12 vietas. Domē gan iekļuva tikai 8, kandidātos palika, starp citu, arī P. Bisenieks. Izvēloties vairākas kandidatūras, arī no "Baltijas Vēstneša" un F. Veinberga domubiedru vidus (to skaitā F. Grosvaldu), baltvācieši viltīgi piesaistīja sev daļu pretinieku spēku, samazinot pārējo izredzes. Šī paša iemesla dēļ, kā arī aiz satraukuma par vispārējo sociālo spriedzi baltvācieši izlīga ar krievu konservatīvajiem elementiem. Tādā veidā viņi neitralizēja F. Veinberga pūliņus panākt domē ievērojami lielāku pārstāvniecību konservatīvo latviešu grupējumam.

Kā redzams, tolaik F. Veinbergs, cīnoties pašvaldību vēlēšanās, bija latviešu pilsoņu organizētājs un baltvācu pretinieks. Tas viņam nodrošināja plašas tautiešu simpātijas. F. Veinberga pieredzi vēlēšanu cīņā izmantoja arī citās Latvijas pilsētās.

1901. gada martā Rīgas pilsētas domes vēlēšanās uzvarēja apvienotā baltvācu–krievu–latviešu grupa. Opozīcijai izdevās savākt apmēram 39% balsu.[52] Domē iekļuvušie latvieši (līdz ar minēto F. Grosvaldu) bija tirgotāji

D. Mīlītis un A. Grīnups, akmeņlauztuves īpašnieks P. Radziņš, ekspeditors M. Grosbergs, būvuzņēmējs S. Vīksne un ārsts R. Liepiņš. Visiem viņiem bija lieli nekustamie īpašumi. Pārējo domnieku vidū bija pazīstami Rīgas fabrikanti: K. Hese, K. Kimmels, M. Panēvics, A. Mindels, tādi baņķieru aprindu dūži kā Rīgas hipotēku biedrības direktors N. Merkuļjevs, Rīgas pilsētas krājkases direktors N. Repenaks, bet abu ģilžu intereses pilsētas domē pārstāvēja trīs Mazās ģildes un astoņi Lielās ģildes eltermaņi.

Drīz pēc domes vēlēšanām nomainījās Rīgas pilsētas galva, jo, pasliktinoties veselībai, no amata atteicās L. Kerkoviuss. Viņa vietā nāca G. Ārmitsteds, kurš šai amatā palika līdz savai nāvei 1912. gadā. G. Ārmitsteda priekšteči bija izceļotāji no Anglijas. Jaunais Rīgas pilsētas galva, Rīgas Politehnikuma absolvents, pēc profesijas dzelzceļa būves inženieris, bija visciešākajām saitēm saistīts ar elitārajām baltvācu aprindām, ar kurām bija arī saradojies. Viņš nepārprotami atbalstīja šīs aprindas un nereti ignorēja latviešu sabiedrības intereses.

Gadsimta sākumā negaidīti notikumi risinājās domes priekšvēlēšanu un vēlēšanu laikā Liepājā, kur sākumā darbojās divas vēlēšanu komitejas – latviešu (tās sekretārs bija rakstnieks J. Janševskis) un baltvācu vispārējā vēlētāju komiteja (*Deutsch-baltische Allgemeine Wähler-Komitee*). Latviešu vēlētāju komiteja, nepaļaujoties tikai uz savu vēlētāju spēkiem, izveidoja koalīciju ar krievu, poļu un lietuviešu vēlētājiem. Baltvācu komiteja rīkojās viltīgāk. Tā izgudrēm sastādītajā kandidātu sarakstā pieļāva pat nevāciešu skaita pieckāršošanos (līdzšinējā domes sastāvā bija tikai divi latvieši, viens krievs, pieci ebreji), tādā veidā paspīdot ar "vispārējām" interesēm. Patiesība bija skaudra: latviešu pilsonība varēja tikai solīt, domnieku vietu dalītāja joprojām palika baltvācu puse.

Situāciju mainīja baltvācu vēlētāju atklāta šķelšanās. Konservatīvi noskaņotie jeb t.s. vecvācieši no vispārējās vēlētāju komitejas izstājās un nodibināja patstāvīgu vēlētāju komiteju. Divu baltvācu vēlētāju komiteju izveidošanās liecināja par Liepājas vācu sabiedrībā pastāvošajām pretrunām. Baltvāciešu vienprātībā bija radusies plaisa. Tomēr abi vācu grupējumi nešaubījās par to, ka vāciešiem arī turpmāk paturams noteicošais vārds Liepājas pilsētas pārvaldē. Tikai viņu konservatīvais spārns vēlējās saglabāt vecās domes pamatsastāvu, bet jaunvācieši parādīja lielāku konkrēto apstākļu izpratni. Pēdējā brīdī notika formāls vācu pušu izlīgums, konservatīvajiem piekāpjoties un izrādot gatavību atteikties no dažām domnieku vietām.

Vēlēšanu iznākums bija negaidīts. Pirmkārt, netika ievēlēts nepieciešamais domnieku skaits (pietrūka 7), otrkārt, pilnīgi uzvarējis nebija neviens saraksts. Pēc pirmās balsošanas tika panākta jaunvāciešu un latviešu grupas vienošanās. Pēc papildvēlēšanām kopumā visvairāk domnieku vietu (1/3) izrādījās ieguvuši jaunvācieši, vecvāciešu redzamākās kandidatūras tika izbalsotas.

Liepājas pašvaldības vēlēšanu uzvarētājiem bija izdevies sakompromitēt priekšgājējus, toties ar pilsētnieku dzīves apstākļu uzlabošanu neveicās. To kavēja gan valdības politika pašvaldību jomā, gan plašākas sabiedrības un pilsētas pašvaldībā pārstāvēto slāņu dažādās intereses.

Līdzīgi arī Ventspils domes vēlēšanās jaunvācieši un latvieši izveidoja kopēju vēlēšanu komiteju. Šis apvienotais grupējums vēlēšanās uzvarēja. Vecvāciešu iesniegto sūdzību gubernators noraidīja.

Kompromiss Cēsīs, ievērojot latviešu vēlētāju divkāršo pārsvaru pār baltvāciešiem, galu galā maz ko mainīja, jo faktiskā vara palika agrākās vāciskās pilsētas vadības rokās. Savukārt Valkā igauņi un latvieši un tiem piebiedrojušies krievu vēlētāji gāza veco pilsētas domi. Diemžēl latviešiem tā arī netika neviena vieta Valkas valdē. Vispār kompromisi izrādījās nestabili veidojumi un jau drīz vien izraisīja konfliktus.

3. nodaļa
TAUTAS UN TAUTĪBAS LATVIJĀ

1. Iedzīvotāju demogrāfiskā aina

Nozīmīgākais izziņas avots kā par visas Krievijas impērijas, tā Baltijas guberņu un Latgales iedzīvotājiem 19. un 20. gadsimta mijā ir 1897. gada tautas skaitīšanas dati, kas publicēti atsevišķos sējumos (pa guberņām).[1] Taču tautības vietā šajā izdevumā, tāpat kā arhīvos saglabātajos Krievijas impērijas minētās pirmās tautas skaitīšanas materiālos, atzīmēta uzskaitīto indivīdu dzimtā valoda, kādā no nodaļām to vēl saistot ar viņu norādīto ticību (konfesiju). Tādēļ izdevuma sniegtās ziņas par iedzīvotāju nacionālo sastāvu jāvērtē kā aptuvenas. Ne velti vācu demogrāfi publicējuši speciālu papildpētījumu,[2] lai palīdzētu novērst dažādas pieļautās kļūdas un nepilnības šajos materiālos un lai tādējādi varētu tiem vairāk uzticēties.

No Latvijas brīvvalsts laikā iznākušajiem darbiem jāatzīmē M. Skujenieka grāmata par Latviju[3] ar samērā plašu tās vēsturiski demogrāfisku raksturojumu, kas vēl 20. gados piedzīvoja vairākus atkārtotus izdevumus, autoram ik reizi darbu labojot un papildinot. 30. gados M. Skujenieks sagatavoja un publicēja arī "Latvijas statistikas atlasu".[4] No Latvijas pilsētām visvairāk statistisko datu publicēts par Rīgu, liekākoties gan par vēlākiem gadiem,[5] ne gadsimta sākumu. Konkrētas ziņas par iepriekšējo laikposmu atrodamas arī brīvvalsts laikā veiktās tautas skaitīšanas materiālu publikācijās.[6] Latviešu etnosa demogrāfiskās attīstības izpētei garākā periodā, galveno uzmanību veltot paaudžu nomaiņas problēmai, pievērsies R. Freijvalds.[7] Par to rakstījuši vēl daži citi autori.

Padomju okupācijas gados par demogrāfisko situāciju Latvijā gadsimta sākumā rakstīts ārkārtīgi maz, par ko nav grūti pārliecināties.[8]

Demogrāfiem nācās izpildīt uzspiestos "partijas un valdības" pasūtījumus, lai kaut kā mēģinātu notušēt pārkrievošanu un tās bēdīgās sekas. Tomēr atsevišķās publikācijās norādīts uz latviešu īpatsvara mazināšanos.

Pēc neatkarības atjaunošanas Latvijas demogrāfiem, aizņemtiem ar mūsdienu problēmu risināšanu, mazāk, nekā to varētu vēlēties, gadījies pievērsties vēsturiskiem ekskursiem. Acīmredzot tie vēl sekos, jo arī par gadsimtu miju palicis pietiekami daudz pētāmā un noskaidrojamā.

Aprēķini

Galvenie demogrāfiskie jautājumi 19. un 20. gadsimta mijā bija iedzīvotāju kopējais skaits un attīstības dinamika Latvijas teritorijā, kura, kā jau minēts, administratīvi bija sašķelta starp trim guberņām. 1897. gada tautas skaitīšanā Kurzemē reģistrēti 674 034, Vidzemes dienvidu jeb latviešu daļā – 753 730 un Latgalē jeb trijos Vitebskas guberņas rietumdaļas apriņķos – 501 623 iedzīvotāji, pavisam 1 929 387 cilvēki.[9] Latviešu īpatsvars pēc aptuvena novērtējuma veidoja 68,3% no iedzīvotāju kopskaita.[10] Tādējādi gadsimtu mijā latvieši savu senču dzimtenes teritorijā dzīvoja kā viena nacionāla grupa kopā ar daudzām citām tautībām. Ārpus Latvijas – citos impērijas reģionos minētās tautas skaitīšanas laikā atradās 112 322 latvieši. Bez 1,43 milj. latviešu Krievijas impērijā[11] neliela viņu daļa mita aiz tās robežām, īpaši Amerikā. Cik zināms, par viņiem nekāda uzskaite nav saglabājusies.

Diemžēl 1897. gada tautas skaitīšanā atsevišķi netika izdalīti lībieši. Ir izteikts pieņēmums, ka viņi pieskaitīti latviešiem. Taču, analizējot laucinieku etnisko sastāvu Kurzemes apriņķos, ļoti ticama šķiet hipotēze, ka lībieši pārpratuma dēļ tikuši pieskaitīti lietuviešiem. Lietuvieši Latvijā tolaik dzīvoja savas etniskās teritorijas tiešā tuvumā – gar Kurzemes guberņas dienvidu robežu. Vienīgie apriņķi, kam nebija tiešas saskares ar Kauņas guberņu, bija Talsu un Ventspils apriņķis. Talsu apriņķa laukos reģistrēti tikai 19 lietuvieši, bet Ventspils apriņķa laukos negaidīti saskaitīti 1323 lietuvieši.[12] Vēlākajās (20. un 30. gadu) tautas skaitīšanās šajā apriņķī nekas tamlīdzīgs netika konstatēts. Tādēļ jādomā, ka cara ierēdņi Kurzemes lībiešus paviršības vai cita iemesla dēļ iekļāvuši lietuviešu skaitā.

Līdz 1914. gadam Latvijas iedzīvotāju skaits sasniedza 2,552 miljonus.[13] Šis skaitlis iegūts novērtējuma rezultātā, jo pēc minētās nekāda cita visaptveroša tautas skaitīšana Krievijas impērijā netika veikta. Lietojot 1897. gada proporciju (68,3%), lai aptuveni noteiktu latviešu kopskaitu,

iegūstam 1,743 milj. cilvēku. Pievienojot šim skaitlim attiecīgā proporcijā citur dzīvojošo latviešu skaitu (1897. gadā – 8%), iegūstam absolūto latviešu daudzumu pasaulē – 1,882 milj. cilvēku. Septiņpadsmit gadu periodā absolūtais pieaugums teorētiski varēja būt 442 tūkst. jeb apmēram 26 tūkst. ik gadu. Šie, kaut aptuvenie aprēķini rāda visas Latvijas iedzīvotāju un latviešu kā proporcionāli lielākās iedzīvotāju daļas pieauguma tendenci. Ja tas tā, svarīgi noskaidrot, vai šī pieauguma tendence bija raksturīga tikai minētajam septiņpadsmit gadu periodam vai arī tai bija ilgstošāks pamatojums.

Iedzīvotāju dinamika

Cilvēku kopskaits kā valstīs, tā atsevišķos reģionos nav stabils lielums, tas nepārtraukti mainās. Ik gads ienes lielākas vai mazākas izmaiņas. 20. gadsimta sākums Baltijas reģionā šai ziņā jāvērtē kā sevišķi sarežģīts. Nekontrolētā migrācija apgrūtina tālaika statistikas izmantošanu. Tāpat nedrīkst ignorēt tādu svarīgu procesu kā asimilācija. Latvijā asimilācija turpinājās gadsimtiem. Viduslaiku beigās vairākas baltu resp. latviešu ciltis bija sakusušas cita ar citu, kā arī asimilējušas daudzus pie somugriem piederošos lībiešus. Taču ar to dažāda veida asimilācijas procesi nebeidzās. Neliela daļa latviešu ieplūda Baltijas vāciski runājošo iedzīvotāju vidē. Vienlaikus daļa vietējo vāciešu pārlatviskojās. Šo asimilāciju raksturoja divvirzienu tendence, virzieniem atšķiroties indivīdu sociālās izcelsmes ziņā. Krievijas valdības realizētā pārkrievošanas politika guva sekmes Latgalē, kur latviešu zemniekus savukārt pārpoļot centās muižnieki, paši daudzos gadījumos būdami pārpoļoti vācieši. Galvenokārt latviešu vidē turpināja asimilēties lībieši. Vidzemē viņi jau bija izzuduši. Grūti meklēt šo sarežģīto procesu atspoguļojumu konkrētā statistikā, tādēļ, lai rezultātus precīzāk novērtētu, jāveic īpaši pētījumi.

No migrācijām vispirms jāmin iedzīvotāju pārcelšanās no laukiem uz pilsētām, kuru papildināja salīdzinoši neliels pretējs process, ko varēja vērot citur Eiropā. Uz pilsētām galvenokārt devās jaunāka gadagājuma cilvēki, bet uz laukiem – gados vecākie. Nav šaubu, ka, salīdzinot migrācijas apmērus, lauki bija zaudētāji.

Latvija pieredzēja arī nepārtrauktu ļaužu plūsmu no citiem Krievijas impērijas reģioniem. To tāpat papildināja neliela t.s. atgriezeniskā migrācija.

Nacionālās pašapziņas pieaugums un novadu saimnieciskie sakari, lokālā migrācija, saistīta ar darba meklējumiem, arvien noteiktāk lika Vidzemes un Kurzemes, nedaudz vēlāk arī Latgales latviešiem apzināties sevi par vienas tautas daļu. Tai pašā laikā nebūt neizzuda tradicionālais dalījums kurzemniekos un vidzemniekos, kurus kā vienus, tā otrus latgalieši sauca par baltiešiem.

No iepriekšējā gadsimta bija mantots zināms iesakņojies dzimstības, mirstības un laulības modelis. Salīdzinājumā ar citām Krievijas Eiropas daļas guberņām Baltijā kopš 19. gs. 60.–70. gadiem vērojamas zemākas iedzīvotāju atražošanas proporcijas, straujāka mirstības rādītāju mazināšanās un reģistrētā laulībā aptverto iedzīvotāju kopskaita zemāki koeficienti. Ir pamats domāt, ka gadsimtu mijā visas Baltijas iedzīvotāji atradās jau t.s. demogrāfiskajā pārejā, t.i., ilgstošā procesā, kad vairs nevar runāt par pirmsindustrijas sabiedrībai raksturīgiem pašu atražošanas, mirstības un laulības rādītājiem, tie bija sasnieguši industrializētām sabiedrībām atbilstošu līmeni. Vēl gan nav noskaidrots, kādas bija šīs pārejas īpatnības Latvijā.

Beidzot, aplūkojamajā periodā Baltijā turpinājās iepriekšējā gadsimtā sākusies iekšējā etniskā noslāņošanās nodarbošanās un sociālo šķiru un grupu ietvaros. Tas pats bija vērojams attiecībā uz dažādiem sociāliem un profesionāliem grupējumiem. Pieauga dažādu etnisko grupu, tāpat profesionālo grupējumu un to ienākumu atkarība no sociālo šķiru kategorijas. Visas šīs apakškategorijas raksturoja atšķirīga demogrāfiska izturēšanās. Katrā gadījumā ir ļoti svarīgi izpētīt, kā šāda diferenciācija ietekmēja latviešu un vispār Latvijas iedzīvotāju sastāvu.

Mainīgās nacionālās identitātes

Latviešu nacionālās pašapziņas attīstība jāvērtē kā samērā ilgstošs process, kas aptvēra un atšķirīgā veidā ietekmēja dažādas latviešu paaudzes. Desmitgadē pirms gadsimtu mijas vairākumam pieaugušo latviešu nedraudēja briesmas tikt piespiestam mainīt tautību pret pašu gribu. Šai ziņā vairāk apdraudēti likās skolēni un vēl 25–30 gadu vecumu nesasniegušas personas. Pirmie apmeklēja skolu ar pārkrievošanai izplānotu mācību programmu, otrie iekārtojās darbā un apguva profesiju. Neviena no šīm aktivitātēm būtībā nebija latviešu tautību nopietni apdraudoša, kā tas principā varēja šķist. Krieviskotās skolas daudz neiespaidoja skolēnu nacionālo identitāti, bet saglabājusies statistika par jauktajām laulībām,

t.i., starp latvieti un nelatvieti, rāda to mazo īpatsvaru noslēgto laulību kopskaitā.

Tomēr 1897. gada tautas skaitīšanas kartiņas par atsevišķām ģimenēm dod ieskatu arī asimilācijas procesā. Piemēram, Ludzas apriņķa Šķaunes pagastā, kurā bija izteikts latviešu pārsvars, gandrīz vai katrā desmitajā ģimenē kāds tai piederīgais (visbiežāk sieva vai māte) dzimis blakus esošajos nelatviskajos Pasienes vai Istras pagastos vai pat Drisas un Sebežas apriņķī. Reizēm pat Pasienē vai Drisā dzimušās personas par dzimto jau atzinušas latviešu valodu. Tiesa, Latgalē biežāk konstatējama latviešu pārkrievošanās. Par to liecina gadījumi, kad vecāki par dzimto uzrādījuši latviešu, bet bērni – krievu valodu. Par līdzīgu asimilāciju liecina daļas baltkrievu valodu par dzimto uzrādījušo katoļticīgo iedzīvotāju latviskie uzvārdi (piemēram, Kudiņš, Peipiņš, Putāns, Platačs, Aišpurs u.c.), kā arī norādes par lasītprasmi latviešu valodā. Gadījies pat tā, ka, piemēram, Krāslavas pagastā gandrīz visi iedzīvotāji 1897. gadā par dzimto valodu nosaukuši baltkrievu valodu, taču vēl mūsu dienās šajā apvidū ir izteikts latviešu pārsvars. Tai pašā laikā daudzos pagastos asimilācijas process tikpat kā nebija vērojams, etniski jauktos pagastos atsevišķas apdzīvotās vietas bija etniski viendabīgas.

Skološanās un precības kā tautības zaudēšanu veicinošs faktors daudz vairāk skāra ārpus Baltijas dzīvojošo latviešu aprindas. Pastāvīga un apzināta nošķiršanās no dzimtenes parasti bija saistīta ar turpmāku profesionālu karjeru krievu valodas dominējošos apstākļos, tāpat arī bieži vien jauktajās laulībās saglabāt latvietību bija ļoti grūti, lai neteiktu vairāk. Pieejamie avoti gan nerosina domāt, ka tie aptuveni 4 tūkstoši latviešu, kas saskaņā ar novērtējumu (pēc 1897. gada) ik gadu atstāja Latviju, visi bija apņēmušies neatgriezties. Kā zināms, 95,7% no savā etniskajā teritorijā, taču ārpus Kurzemes, Vidzemes un Latgales mītošo latviešu (piemēram, Aknīstē, Brunavā u.c.), tāpat no Latvijas aizbraukušie latvieši saskaņā ar tautas skaitīšanas datiem dzīvoja desmit dzimtajam novadam relatīvi tuvās impērijas guberņās,[14] daudzi tik tuvu, cik vien tas bija iespējams. Vairākums Krievijas impēriju pametušo latviešu, sevišķi politiskie emigranti, gatavojās atgriezties Latvijā, kad apstākļi to ļaus, proti, kad viņi netiks vajāti un represēti. Daļēji tā arī notika. Atgriezās galvenokārt uz Rietumeiropas valstīm izbraukušie. Daudz problemātiskāka atgriešanās likās Amerikas kontinentā nonākušajiem latviešiem. No 1900. gadā ASV dzīvojošajiem 4309 latviešiem, piemēram, tikai daži simti domāja doties atpakaļ uz dzimteni.[15] Lai kā arī

būtu, 20. gadsimta sākumā ārpus Latvijas palikušie latvieši nevarēja nozīmēt ļoti būtisku zaudējumu tautas pamatkodolam.

Lai izdarītu konkrētākus secinājumus, pārāk trūcīgas ir ziņas par vāciešiem, krieviem u.c. tautību pārstāvjiem Latvijā, kurus šajā periodā asimilēja latvieši. Kāds laikabiedrs baltvācietis O. Stafenhāgens izteicis pieņēmumu, ka Kurzemē latviskoto Baltijas vāciešu skaits pārsniedz ģermanizēto latviešu skaitu.[16] Tālaika presē var atrast ziņas arī par ienācēju – krievu zemnieku pārlatviskošanos Latvijas lauku apvidos. Vispār kontroles trūkums pār ieceļojušiem un izceļojušiem migrantiem faktiski neļauj precīzi aprēķināt 20. gadsimta sākuma Latvijas pastāvīgo iedzīvotāju skaitu, kas mainījuši nacionālo piederību. Salīdzinājumā ar nacionālo identitāti nemainījušiem šo personu īpatsvars tomēr bija relatīvi nenozīmīgs, izņemot Latgales dienvidaustrumu daļu, kur norisa samērā strauja asimilācija. Toties ļoti augsts bija latviešu valodu mājās lietojošo latviešu ģimeņu īpatsvars. Nopietni apdraudēt latviešu tautu varēja tikai ar strauju urbanizācijas attīstību saistīts margināls asimilācijas process ilgākā laikposmā, jo 19. gadsimta pēdējos četros gadu desmitos līdz ar nacionālās pašapziņas mobilizēšanos bija radies pietiekami liels latviešu pamatkodols, kuru neilgā laikā nevarēja tik vienkārši sadrupināt.

Iedzīvotāju pārdalīšanās

Viena no nozīmīgākajām un Eiropas vēsturei raksturīgākajām iezīmēm 19. gadsimta otrajā pusē bija straujš pilsētu iedzīvotāju skaita pieaugums. Baltijas iedzīvotāju iekšējā pārdalīšanās bija daļa no šīs pašas tendences, kas vērojama arī 20. gadsimta sākumā. 1897. gadā urbanizācijas rādītājs etniski latviskajā Baltijas daļā bija 29,4%, bet septiņpadsmit gadus vēlāk tika lēsts 40,3%,[17] pilsētu skaitu papildinot apdzīvotām vietām ar vismaz 2000 iedzīvotājiem. Teiktais ļauj vērtēt Latviju un latviešus kā urbanizācijas procesa aptvertus, bet ne urbanizētus.

Atšķirībā no izteikti latviskajiem laukiem (12 apriņķos no 17 latviešu īpatsvars pārsniedza 90%, arī Latgales laukos latviešu bija apmēram 60%) pirms simt gadiem Latvijas pilsētās bija jaukts etniskais sastāvs. Taču toreiz arī pilsētās latvieši bija vismaz relatīvā vairākumā – 38% pilsētnieku bija latvieši. Sekoja vācieši (20%), krievi un ebreji (pa 15%), kā arī poļi (6%). 1897. gadā Latvijā bija 20 pilsētas, kā arī trīs miesti, par kuru etnisko sastāvu tautas skaitīšanas materiālos sniegtas norādes. No šīm 20 pilsētām astoņās latvieši veidoja vairāk nekā pusi no iedzīvotājiem, bet vēl septiņās latvieši

bija relatīvā vairākumā. Vislatviskākās pilsētas bija Sloka (79%), Valmiera (76%), Limbaži (74%) un Cēsis (66%). Tikai 5 pilsētās latvieši izrādījās izteiktā mazākumā. Vismazāk latviešu bija Daugavpilī (2%), Ludzā (5%) un Rēzeknē (8%). Sakarā ar novēloto zemnieku brīvlaišanu Latgalē latviešu urbanizācijas process bija ievērojami aizkavējies. Latgales triju apriņķu pilsētās dzīvoja tikai nepilns 1% latviešu. Kopumā Latvijas pilsētās dzīvoja 16% visu latviešu, un tas ir viszemākais urbanizācijas rādītājs starp Latvijas etnosiem, izņemot baltkrievus. Pilsētās dzīvoja lielākā daļa vāciešu (81%), ebreju (71%), krievu (54%) un poļu (54%). Latvijā dzīvojošiem lietuviešiem un igauņiem bija daudz augstāks pilsētnieku īpatsvars (44% un 43%) nekā latviešiem.

Urbanizācija un pilsētnieku skaita pieaugums, viņu īpatsvara palielināšanās neizraisīja tūlītēju laucinieku skaita samazināšanos – viņu kopskaits absolūtā izteiksmē aplūkojamā periodā palielinājās. Protams, urbanizācijas rādītāji auga ātrāk, liekot samazināties lauku iedzīvotāju īpatsvaram. 1897. gadā Latvijā bija 18 pilsētas un lielāki miesti, kuros iedzīvotāju skaits pārsniedza 5 tūkstošus, bet septiņpadsmit gadus vēlāk – jau 22.[18] Citur Eiropā migrācija no laukiem uz pilsētām nebija vienvirziena, arī iedzīvotāju jaunais sadalījums pēc faktiskās dzīvesvietas nesaistījās tikai ar viņu pārvietošanos dzīvei un darbam no lauku apvidiem uz pilsētām. Diemžēl nekas nav zināms par blakus procesiem Latvijas teritorijā, tie līdz šim palikuši ārpus pētnieku redzesloka. Piemēram, daļa latviešu saimnieku atvašu devās izglītoties uz pilsētām un pēc tam parasti atgriezās lauku mājās, tāpat kā to darīja daļa vīlušos atrast pastāvīgu darbu pilsētās. Turīgāko rīdzinieku atvases devās iegūt augstāko izglītību uz citām lielpilsētām, bet pēc tam darba meklējumos apmetās mazākās Latvijas pilsētās.

20. gadsimta sākumā lielākās pilsētas attīstījās straujāk nekā mazākās. Latvijā spilgts apliecinājums tam ir Rīga. Tās nozīme latviešu tautas dzīvē bija ļoti pieaugusi. Sešpadsmit gados (no 1881. līdz 1897. gadam) latviešu skaits Rīgā palielinājās no 49 974 līdz 127 046, bet nākamajos sešpadsmit gados, t.i., līdz 1913. gadam, sasniedza 218 097, pilsētas iedzīvotāju kopskaitam pārsniedzot pusmiljonu. Taču, par spīti absolūto skaitļu pieaugumam, latviešu īpatsvars galarezultātā izrādījās samazinājies no 45,0% 1897. gadā līdz 42,2% 1913. gadā. No 1897. līdz 1913. gadam vairāk nekā par 10% kritās baltvācu īpatsvars, jo viņu faktiskais pieaugums bija neliels (no 67 286 līdz 69 010 cilvēkiem). Procentuāli lielākas Rīgā kļuva slāvu

nacionālās grupas: krievi (pieaugums no 16,1% līdz 19,3%), poļi (no 4,8% līdz 9,2%), kā arī lietuvieši (no 2,3% līdz 6,8%).[19]

Kaut arī salīdzinājumā ar citām Krievijas Eiropas daļas guberņām Baltija bija daudz vairāk urbanizēta, tā ievērojami atpalika no Eiropas rietumu un centrālās daļas reģioniem – tajā bija būtiski augstāka lauku iedzīvotāju proporcija. Neskatoties uz to, daļa no latviešu intelektuālās elites (lai atceramies rakstnieku Apsīšu Jēkabu) urbanizācijā saskatīja latviešu tautas lauku bāzes vājināšanu un draudus nacionālajai identitātei, kamēr citi (A. Deglavs) pauda savādākus uzskatus.

Dzimstības problēma

Jebkurā gadījumā iedzīvotāju dabiskais pieaugums saistāms vispirms ar dzimstības problēmu. Dzimstības salīdzinošai analīzei lieto vairākas mērauklas un metodes. Visbiežāk lietotā un vienkāršākā konstatē dzimstības apmērus noteiktā gadā uz 1000 iedzīvotājiem, sarežģītākie fertilitātes mēri vērtē jaundzimušo skaitu uz ik 1000 fertila (pēcnācējus radīt spējīga) vecuma sievietēm vai 1000 precētām sievietēm šajā vecumā.

Jau 19. gadsimtā Baltijā vērojami relatīvi zemi dzimstības koeficienti salīdzinājumā ar pārējām Krievijas Eiropas daļas guberņām: 90. gados šī proporcija visai Krievijas Eiropas daļai bija 48,1 jaundzimušais uz 1000 iedzīvotājiem, bet Kurzemē – tikai 26,1, Vidzemē – 26,8, Igaunijā – 28,9. Cits novērtējums par periodu no 1897. līdz 1903. gadam uzrāda nedaudz augstākus koeficientus: Kurzemē – 28,3, Vidzemē – 30,5 un Latgalē – 35. Taču arī tie bija būtiski zemāki nekā Krievijas Eiropas daļā kopumā, kur šis pats rādītājs tolaik bija 49,0.[20] Dzimstības un fertilitātes proporcijas parasti liecina par jau stabiliem paradumiem un rīcību, tādēļ specifiskie apstākļi var tikai mazliet svārstīties ik gadu, pašai tendencei nemainoties. Agrāk nekā citur sākusies un ilgstoša dzimstības krišanās raksturoja visas lielākās Baltijā dzīvojošās nacionālās grupas. To apstiprina pirms trīsdesmit gadiem Prinstonā (ASV) veiktie pētījumi.[21] Jāpiebilst, ka zems dzimstības līmenis Baltijai raksturīgs visu 20. gadsimtu.

Pieaugot sadzīves kultūrai un cilvēku materiālajām prasībām, tieksmei pēc komforta, arvien vairāk cilvēku laulībā stājās vēlāk, daļa vispār nenodibināja ģimeni. Aizsākums šai tendencei meklējams iepriekšējā gadsimtā, un ar laiku tā kļuva arvien izteiktāka. Ekonomiskās iespējas, ko piedāvāja rūpniecības attīstība, noteica zemāku dzimstību pilsētās salīdzinājumā ar laukiem. Savukārt laukos pastāvošās zemes īpašumu attiecības neveici-

nāja jaunu saimniecību veidošanos. Aizkavējusies māju izpirkšana tāpat, domājams, rosināja latviešu zemnieku ģimenes atlikt bērnu radīšanu uz vēlāku laiku. Tādējādi Baltijas ekonomiskā izvirzīšanās daudzējādā ziņā iespaidoja vispārējos demogrāfiskos rādītājus, palēninot latviešu kopskaita palielināšanos. 20. gadsimta sākumā ģimenes ar lielu bērnu skaitu Latvijā joprojām bija atrodamas, taču krietni retāk nekā Krievijas iekšienē. Vienīgais latviešu valodas areāls, uz kuru teiktais bija attiecināms mazākā mērā, bija Latgale, bet pat tur dzimstība ievērojami atpalika no Krievijas Eiropas daļas proporcijām.

Praktiski vai vienīgais faktors, kas izskaidro zemo dzimstību latviešu vidū, bija ekonomiskais izdevīgums. Dažos gadījumos dzimstību vēl varēja ietekmēt sociāla sāncensība – mazāk bērnu kā "modernas ģimenes" zīme, tāpat laulāto ilgstoša šķirta dzīve darba apstākļu dēļ. Latvijā trūkst pētījumu par to, kā arī par sabiedrības nabadzīgākās daļas trūcīgā un nesabalansētā uztura un alkohola lietošanas ietekmi uz dzimstības rādītājiem.

Iedzīvotāju mirstība

Demogrāfi, ja arī nav konstatējuši precīzu bilanci starp migrāciju un dabisko pieaugumu Latvijā gadsimtu mijā, nešaubās, ka mirstības rādītāji te bija krietni zemāki nekā citās impērijas guberņās. Galvenos vilcienos tas saskan ar demogrāfisko pārejas teoriju, kas paredz mirstības koeficienta samazināšanos "modernizētajiem" iedzīvotājiem vienlaikus ar fertilitātes proporciju samazināšanos, līdz abi rādītāji sasniedz relatīvu līdzsvaru zemākā līmenī. 19. gadsimta 60. gados Baltijas guberņās mirstības koeficients (uz 1000 iedzīvotājiem) bija 32,5 Igaunijai, 24,5 Kurzemei, 27,3 Vidzemei un 28,2 Vitebskas guberņai (pēdējās rādītāji, ja arī neatspoguļoja patieso situāciju Latgalē, tomēr bija tai tuvāki). 20. gadsimta otrā gadu desmita sākumā šie rādītāji bija sarukuši līdz 18,5 Igaunijai, 16,8 Kurzemei, 17,8 Vidzemei un 17,4 Vitebskas guberņai.[22] Izņemot 19. gadsimta 60. gadu nogali, mirstības koeficients bija zemāks par samazinājušās dzimstības rādītājiem. Protams, tas izskaidro iedzīvotāju dabiskā pieauguma turpināšanos. Ja arī emigrantu īpatsvars auga (skaidri tas nav zināms), viņu skaits bija nepietiekams, lai dzēstu pieaugumu, ko radīja pozitīvā dzimstības–mirstības bilance.

Eiropas pieredzē ilgstoša mirstības koeficienta samazināšanās parasti saistījās ar divu pakārtotu kategoriju, proti, zīdaiņu un bērnu mirstības

rādītāja ilgstošu samazināšanos. Zīdaiņu un bērnu mirstība pirmsindustriālās Eiropas iedzīvotājiem bija ļoti augsta, un, kad dzīves izredzes šīm divām grupām uzlabojās, to pašu uzrādīja arī mirstības cipari. Kopš 19. gadsimta 60. gadiem pusgadsimta laikā Igaunijas un Vidzemes guberņā zīdaiņu mirstība samazinājās apmēram par ceturtdaļu, bet Kurzemē – aptuveni par sestdaļu (par Latgali resp. Vitebskas guberņu ziņu trūkst).[23] Visām Krievijas Eiropas daļas guberņām minētais koeficients caurmērā saruka apmēram par vienu sešpadsmitdaļu, tātad šai ziņā Baltija bija neapšaubāmi "rietumnieciska". Nemitīgi sarūkošajam zīdaiņu un bērnu mirstības koeficientam piemita "sniega pikas" efekts attiecībā uz iedzīvotāju kopskaitu, dzimstības rādītājiem krītoties. Pat pasliktinoties fertilitātes koeficientam, zināms iedzīvotāju pieaugums bija nodrošināts.

Karu, bada un epidēmisku slimību novēršana, bez šaubām, labvēlīgi ietekmē demogrāfisko situāciju vispār. Aplūkojamā laikposmā Baltija visumā bija pasargāta no šiem trim nelabvēlīgajiem faktoriem. Tādēļ arī radās lielākas izdzīvošanas iespējas zīdaiņiem un jaunākiem bērniem, pieauga dzīves ilguma rādītāji vecākajai Latvijas iedzīvotāju paaudzei. 20. gadsimta sākumā latviešiem vidējais dzīves ilgums bija augstākais visā Krievijas Eiropas daļā: 43,1 gads vīriešiem un 46,9 gadi sievietēm.[24]

Laulības

19. gadsimta tendenču turpināšanās 20. gadsimta pirmajās desmitgadēs bija acīmredzama arī laulību jomā, jo no visām Kurzemes un Vidzemes guberņas sievietēm līdz 20 gadu vecumam precēto bija tikai 20–21%, bet Iekškrievijas guberņās tādu bija apmēram 25%.[25] Vilcināšanās stāties laulībā bija skaidri pamanāma Baltijā jau pagājušā gadsimta vidū. Jo zemāka bija laulājušos proporcija, jo zemāka bija dzimstība. Saprotams, šo atbilstību spēj izjaukt augsts ārlaulībā dzimušu bērnu īpatsvars. Tā kā 19. gadsimtā ārlaulībā dzimušo bērnu īpatsvars Latvijā bija relatīvi zems, jāsecina, ka nepatika precēties jūtami lika sarukt dzimstības līmenim. Vēlais pirmo laulību vecums kā sievietēm, tā vīriešiem Latviju visumā tuvināja Rietumu modelim.

Saistība starp pirmo laulību vecumu un fertilitātes rādītājiem, kas tika lauzta mūsu gadsimtā sakarā ar plaši ieviesušos bērnu dzimstības kontroles mākslīgo metožu lietošanu, agrāk bija ļoti svarīgs bērnu skaita regulators laulībā. Sievietei, precoties 18 gadu vecumā, kā tas notika Iekškrievijā,

reproduktīvā vecumā varēja būt par trim bērniem vairāk nekā sievietei, kas pirmoreiz precējās 24 gados (kā Baltijas guberņās), jo starplaiks starp bērniem parasti bija divi gadi. Atliek noskaidrot, vai salīdzinoši vēlas laulības tādos reģionos kā Baltija liecināja par apdomātu rīcību, lai limitētu bērnu skaitu. Tādam uzvedības veidam nav stingra pamatojuma. Zināmā mērā augstu pirmo laulību vecumu un zemas laulību proporcijas, iespējams, noteica sociālekonomiskie apstākļi.

Agrās laulības un laulības vispār apgrūtināja jaunās darba formas, jo rūpnīcas nevēlējās nolīgt precētus strādniekus. Turklāt no laukiem uz pilsētām vienkāršāk bija aiziet vieniniekiem. Tai pašā laikā bija vērojama neliela, bet pakāpeniski pieaugoša sieviešu fiziskā spēka izmantošana pilsētās, galvenokārt profesijās, kurās tiecās dot priekšroku neprecētām sievietēm. Lai gan 19. gadsimta otrajā pusē ekonomiskā attīstība Latvijā uzrādīja kopražojuma pieaugumu, rēķinot uz vienu indivīdu, tā nebija labvēlīga laulībai kā sociālam institūtam.

Nacionālais sastāvs

Apsvērumi par Latvijas iedzīvotāju nacionālo sastāvu 20. gadsimta sākumā saistās ar divām problēmām. Pirmkārt, lai gan 1897. gada tautas skaitīšana vērtējama kā izejas punkts turpmākajiem gadiem, nav precīza situācijas novērtējuma par sekojošām izmaiņām nākamajos sešpadsmit septiņpadsmit gados. Otrkārt, tautas skaitīšanas tolaik sniegtie dati neliekas apmierinoši retrospektīvā skatījumā, jo neapliecina indivīda piederību noteiktai tautībai visā dzīves laikā. Jāatceras, ka visu 19. gadsimta otro pusi un 20. gadsimta sākumā nacionālā identitāte Baltijas reģionā daudziem bija relatīvi maināma.

Nav šaubu, ka 1897. gadā Kurzemē un Vidzemes dienviddaļas četros apriņķos latvieši bija vairākumā, aptuveni 75%. Grūtāk kaut ko noteiktu apgalvot par trim Latgales apriņķiem. Daudziem latgaliešiem toreiz bija visai nosacīts priekšstats par savu etnisko piederību, jo pār to dominēja reliģiskā piederība. Visai bieži viena un tā pati persona varēja mainīt savu tautību no baltkrievu uz krievu vai no latviešu uz poļu un baltkrievu u.tml. Tomēr arī Latgales apriņķos latgaliešu – latviešu bija vairāk nekā 50%. Kurzemē un Vidzemē otro lielāko nacionālo grupu veidoja baltvācieši (8,4%), trešo – ebreji (5,3%), bet ceturto – krievi (4,9%), kas Latgalē bija krietni vairāk – 15,5%.[26]

Latvijas iedzīvotāju etniskais dalījums pēc viņu dzimtās valodas saskaņā ar 1897. gada tautas skaitīšanas datiem*

Tautība	Kopējais skaits (tūkstošos)	Īpatsvars (%)
Latvieši	1318,6	68,3
Krievi	154,3	8,0
Vācieši	137,3	7,1
Ebreji	122,7	6,4
Baltkrievi	79,5	4,1
Poļi	65,1	3,4
Lietuvieši (žemaišus ieskaitot)	26,0	1,3
Igauņi	18,0	0,9
Čigāni	1,9	0,1
Ukraiņi	1,3	0,1
Citi	4,7	0,3

* Pēc: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Т. V, XIX, XXI, [Санкт-Петербург], 1903–1905.

Ja tabulā norādītajam latviešu skaitam pieskaitītu tos latviešus, kuri 1897. gadā reģistrēti Kauņas guberņā (Aknīstē, Brunavā) un Vidzemes igauņu daļā (Veravas jeb Veru apriņķī), kopējais latviešu skaits izrādītos par vairākiem tūkstošiem lielāks. Bez tam latviešu vidū bija cilvēki, kas par dzimto bija uzrādījuši citu, piemēram, vācu valodu. Ievērojot šīs korekcijas, latviešu īpatsvars aptuveni līdzinātos 70–75%.

Gadsimtu mijā baltvācieši mēģināja atvairīt gan pārkrievotāju uzmācību, gan latviešu un igauņu augošo nacionālo aktivitāti. Arvien pieaugošā, kopumā gan nelielā skaitā baltvācieši emigrēja uz Vāciju. Krievu proporcija turpināja nedaudz pieaugt uz tuvējo guberņu (Pleskavas, Novgorodas u.c.) rēķina. Ieplūdušie krievi galvenokārt apmetās Latvijas lielākajās pilsētās, vispirms Rīgā, kur sakarā ar rūpniecības attīstību pieauga pieprasījums pēc darbaspēka. Tomēr kā Rīgā, tā Liepājā, Jelgavā u.c. pilsētās absolūtos skaitļos bija vērojams latviešu pārsvars. Kā izņēmumi jāmin Daugavpils un Rēzekne. Šajās pilsētās vairākums iedzīvotāju bija ebreji un krievi. Latvieši dominēja "baltiešu" lauku apvidos; Kurzemē un

Vidzemē laukos bieži latvieši bija pat virs 95% no visiem iedzīvotājiem.[27] Tātad lauki bija gluži latviski, bet to nevarēja teikt par ātri augošajām Latvijas pilsētām.

Profesijas

Zemās dzimstības un mirstības īpatsvara dēļ iedzīvotāju vecuma struktūra Latvijā saskaņā ar 1897. gada tautas skaitīšanas datiem bija jau sākusi līdzināties rietumnieciskai. "Produktīvās" vecuma grupas (20–60 gadu vecie) relatīvi labi līdzsvarojās ar "neproduktīvām" vecuma grupām (0–20 un vairāk nekā 60 gadu vecie). 492 cilvēki 20–60 gadu vecumā uz 1000 personām varēja atsvērt "neproduktīvo" pusi.[28] Protams, šāds darbaspēka apmēru novērtēšanas veids ir visai nepilnīgs, jo daudzi strādāja, nesasnieguši 20 gadu vecumu, kā arī pēc 60 gadiem. 1897. gada tautas skaitīšanā fiksētā iedzīvotāju vecuma struktūra nevar parādīt arī sekojošās izmaiņas potenciālā darbaspēka apmēros. Tomēr ir pamats pieņemt, ka konstatētās tendences nemainījās, proti, gados jaunāko iedzīvotāju grupa attiecībā pret "produktīvajām" grupām turpināja mazliet samazināties, grupai virs 60 gadiem nedaudz pieaugot. Līdz ar to Latvijas iedzīvotāji gadsimta sākumā palēnām, gadiem ejot, novecoja.

1897. gadā Latvijā iedzīvotāju profesionālajā struktūrā dominēja divas galvenās nozares: lauksaimniecība un rūpniecība. Abas tās aptvēra gandrīz 70% strādājošo: lauksaimniecībā bija nodarbināti 48,8%, rūpniecībā – 19,8%, tirdzniecībā un transportā – 7,4%, armijā un flotē – 4,4%, brīvās profesijās un sabiedriskos amatos – 3,0%, mājkalpotāju bija 12,5%, pārējie strādājošie – 8,1%.[29] Turpmākajos gados lauksaimniecības īpatsvars pamazām saruka, mazliet, bet neatlaidīgi pieaugot rūpniecības rādītājam, kas Latviju ierindoja Eiropas industriālo reģionu vidējā kategorijā.

Galvenā problēma vairākumam lauksaimniecībā nodarbināto bija īpašuma tiesības uz zemi. 1897. gada tautas skaitīšanas dati liecina, ka zemnieku – zemes īpašnieku un viņu ģimenes locekļu kopskaits (486 839) bijis mazāks nekā bezzemnieku un viņu ģimenes locekļu kopskaits (591 656).[30] Vairākums lauksaimniecībā nodarbināto bezzemnieku bija laukstrādnieki. Minētie skaitļi nekādi nevēstīja par tuvākajā laikā iespējamām izmaiņām, t.i., kāda bija iespēja kaut nedaudziem bezzemniekiem

iegūt zemi un tāpat zemes īpašniekiem dažkārt pamest lauksaimniecību un pāriet citā profesijā. Ir zināmi atsevišķi fakti, bet ne parādības apmēri.

19. gadsimta beigās lauksaimnieki un apkalpotāji bija lielākās profesionālās kategorijas, kurās latvieši bija vairākumā. Pārējās profesijās (ja neskaita tādas cilvēkus mazāk aptverošas profesijas kā jūrnieki un zvejnieki) viņu īpatsvars nesasniedza pusi no tajās nodarbinātām personām. Statistikas par visām profesijām tālaika Latvijā nav, taču zināms, ka Rīgā, piemēram, 43,7% no visiem rūpniecības strādniekiem bija latvieši, arī 42,1% tirdzniecības uzņēmumos un transportā strādājošo (ieskaitot zemākos ierēdņus un pārdevējus).[31] Reāla minoritāte latvieši bija t.s. brīvajās profesijās. Daudziem latviešiem, kuri absolvēja augstskolas, darbu nācās meklēt ārpus Latvijas. Blakus jau minētajam zemes jautājumam laukos profesionālo darbavietu limitētais skaits viesa augošu darbaspējīgo iedzīvotāju neapmierinātību.

Kārtas un sociālās šķiras

1897. gada tautas skaitīšanas materiālos iedzīvotāju klasificēšanai lietots jau tolaik novecojis kārtu princips. Šī klasifikācijas sistēma Baltijas gadījumā uzrādījusi šādas proporcijas: zemnieki – 79,1%, sīkpilsoņi – 17,2%, muižnieki (dzimts un personālie) – 1,8%, tirgotāji – 0,4%, goda pilsoņi – 0,3%, garīdznieki – 0,1%, pārējie – 1,1%.[32] Norādītās kategorijas atspoguļoja agrāk Krievijas impērijā pastāvējušo pilsoņu iedalījumu ar attiecīgām tiesībām un ierobežojumiem. Kārtas lielā mērā jau bija zaudējušas savu nozīmību sakarā ar neizbēgamo transformēšanos šķiru un sociālu grupu sabiedrībā. Kārtu hierarhijā bija notikušas ievērojamas pārmaiņas. Lielai daļai aristokrātu ienākumus vairs nesagādāja vienīgi zemes īpašums, daudzi t.s. personālie muižnieki patiesībā bija ierēdņi valsts iestādēs, daļa zemnieku dzīvoja pilsētās un pelnīja iztiku kā fabriku strādnieki vai veikalnieki. Dažs labs t.s. pelēkais barons bija kļuvis turīgāks par trūcīgāku muižnieku, izputējušu aristokrātu.

Sadalījums šķirās vērta sabiedrību sarežģītāku, ārdot agrāk pastāvējušo sociālo struktūru un sabiedrisko dalījumu. Cilvēks kā persona šķirai tika piesaistīts ekonomiski, ne vairs kārtai kā agrāk – galvenokārt juridiski. Indivīda šķiriskā pozīcija no agrākās kārtas pozīcijas atšķīrās

ar daudz lielāku plastiskumu, šī pozīcija varēja mainīties atkarībā no viņa ienākumu un nodarbošanās maiņas. Šķiru struktūru likumi neregulēja, taču sociālā mobilitāte kļuva par arvien svarīgāku sociālās dzīves aspektu.

2. Pamatiedzīvotāji: latvieši un lībieši

19. gadsimta beigās un 20. gadsimta sākumā Krievijas impērijā par latviešiem un igauņiem, nerunājot nemaz par lībiešiem, kaut ko būtisku zināja retais. Ļoti daudzi pauda pārliecību, ka Baltija ir vācisks novads, kuru jau kopš seniem laikiem apdzīvojuši vācieši. Tikai vispārējas, galvenokārt etnogrāfiska rakstura ziņas par latviešiem un lībiešiem sniedza enciklopēdiska rakstura izdevumi, konkrēti F. Brokhauza un I. Jefrona "Enciklopēdiskajā vārdnīcā" ievietotie Pēterburgas universitātes privātdocenta Rīgā dzimušā E. Voltera apraksti.[33] Turpmāk Krievijā latviešiem pievērsa lielāku uzmanību sakarā ar 1905. gada revolūciju. Tā paša gada rudens pusē žurnāls "Vestņik znaņija" ("Zinātnes Vēstnesis") ievietoja V. Zeļenko publikāciju par latviešiem, papildinātu ar ilustrācijām.[34] Ilgāku laiku tā palika plašākā publikācija par šo tēmu.

1913. gadā Pēterburgā latviešu valodā tika izdota M. Skujenieka grāmata par nacionālo jautājumu Latvijā.[35] Tajā aplūkotas galvenokārt latviešu problēmas, īsi iezīmēta arī lībiešu situācija.

Pirmā pasaules kara laikā Rīgā krievu valodā iznāca P. Dreimaņa (publicējis ar pseidonīmu P. Tokarevs) "Latviešu tautas īsa vēsture".[36] Par to nopietnāks bija gadu vēlāk Maskavā publicētais, igauņu un latviešu vēsturei un sadzīvei veltītais rakstu krājums.[37] Protams, tajā ievietotie raksti (par agrārajiem apstākļiem, inteliģenci u.c.) atspoguļoja pirmskara situāciju.

Latvijas brīvvalsts laikā par latviešu tautas attīstības ceļu rakstīja vēsturnieki, filozofi, ekonomisti u.c. speciālisti. Šai tēmai tika veltīti atsevišķi rakstu krājumi,[38] monogrāfijas.[39] Plaši apraksti par latviešiem un lībjiem jeb lībiešiem ievietoti attiecīgajos Latviešu konversācijas vārdnīcas sējumos. Par latviešiem ārpus Latvijas grāmatu publicējis V. Krasnais.[40]

Padomju okupācijas gados, kad latviešu tauta tika pakļauta genocīdam, kad režīms tiecās izskaust un iznīdēt tautas tradīcijas, tikumus un pašapziņu, arī latviešu vēsture tika deformēta. Uzskatāms piemērs tam bija Latvijas komunistisko vēsturnieku organizētais jaunlatviešu kā "buržuāzijas ideologu" nosodījums un jaunlatviešiem veltītās, atzinīgu vērtējumu pelnījušās G. Libermaņa grāmatas[41] asais nosodījums. Lībiešu pētīšana netika pieļauta, jo viņu tautība, par spīti dzīviem tās pārstāvjiem, oficiāli netika atzīta.

Daudz par latviešiem, atsevišķi arī par latgaļiem, dažkārt pat lībiešiem rakstīja Otrā pasaules kara beigās Latviju atstājušie un Rietumvalstīs patvērumu atradušie vēsturnieki, filozofi un literāti. To apstiprina trīssējumu "Latvju enciklopēdija",[42] A. Švābes monogrāfija par Latvijas vēsturi no 1800. līdz 1914. gadam,[43] tāpat U. Ģērmaņa,[44] M. Bukša[45] u.c. publikācijas.

Vairākas grāmatas raksturo Amerikas latviešus ilgākā laika posmā, ieskaitot 20. gadsimta sākumu.[46] Tās izceļ šajos izdevumos ietvertais bagātais faktu materiāls.

Pārkrievošanas aspekts analizēts speciāli šai problēmai veltītā rakstu krājumā, kas 80. gadu sākumā izdots ASV. Plašu pārskatu par latviešiem tajā ievietojis A. Plakans (pārtulkots latviešu valodā, šis viņa darbs 1996.–1997. gadā publicēts "Latvijas Vēstures Institūta Žurnālā").[47]

Par latviešiem 19. un 20. gadsimta mijā rakstīts arī pēc Latvijas neatkarības atgūšanas. Nacionālai kustībai un nacionālas valsts tapšanai Latvijā pievērsies Vācijas vēsturnieks D. Henings.[48] Sekojot sliktāko paraugu vāciskai augstprātībai, viņš ne tikai gatavs diskutēt par nacionālas mazvērtības izraisītu neirozi kā tautas atmodas (šos vārdus D. Henings licis pēdiņās) iemeslu, bet latviešu nācijas radītāja lomu tiecas saskatīt padomju okupācijā ar tās sociāli nivelējošiem pasākumiem, psiholoģisko un politisko spiedienu.[49]

Kā historiogrāfisks pētījums vērtējama L. Dribina grāmata "Nacionālais jautājums Latvijā 1850–1940",[50] kur hronoloģiski plašā diapazonā analizēti latviešu autoru darbi.

Pēc Padomju Savienības sabrukuma un apspiesto tautu atbrīvošanās Rietumvalstīs pieaugusi interese arī par mūsu vēsturi, tādēļ visai aktuālas kļuvušas to atspoguļojošas publikācijas angļu, vācu u.c. svešvalodās. Raugoties no šī viedokļa, jāatzīmē E. Andersona publikācija par Baltijas reģionu Pirmā pasaules kara priekšvakarā,[51] kā arī

A. Plakana grāmata "Latvieši",[52] kas 1995. gadā ASV izdota angļu valodā.

Ziņas par latviešu izceļošanu uz citām valstīm dažādos kontinentos sniedz I. Veignera grāmata "Latvieši ārzemēs".[53]

Latvieši

Jaunlatviešu izaicinājums

Gadsimta laikā kopš G. Merķeļa pazīstamā darba "Latvieši, sevišķi Vidzemē, filozofiskā gadsimteņa beigās" iznākšanas (Leipciga, 1796) latviešu tauta savā attīstībā bija spērusi vairākus platus soļus uz priekšu. Tik tiešām pati, tiesa, ne gluži bez daža laba cittautieša draudzīga atbalsta un palīdzības, tā no ēnas bija izrāvusies saules gaismā, arvien noteiktāk un pašapzinīgāk iestājoties par saimnieciska un zināmā mērā arī politiska rakstura pārkārtojumiem.

Visstraujāk pārmaiņas bija norisinājušās 19. gadsimta otrajā pusē. Latviešu nacionālā atmoda, kas saistāma ar jaunlatviešu mesto izaicinājumu baltvācu augšslāņu noteiktajai kārtībai Baltijā un gadsimtiem ilgajai apspiestībai, tautas garīgās attīstības un pašapziņas tīšai kavēšanai, būtībā ievadīja tālejošas pārmaiņas, kuru nozīmi un sekas pa īstam spēja novērtēt tikai nākamās paaudzes.

Latviešu nācijas veidošanās viņu etniskajā teritorijā bija objektīvs process, ko noteica jaunlaiku sabiedrības attīstības vispārējās tendences. Taču situācija pieļāva vairākas iespējas. Nācija varēja veidoties uz teritoriāli administratīvā pamata, saplūstot latviešiem, igauņiem un vāciešiem. Šādā gadījumā, domājams, latviešu valoda izzustu. Latvieši varēja arī tikt pārvācoti un ieplūst vācu nācijā vai arī pārkrievoties un kļūt par šīs nācijas daļu. Neviens no minētajiem variantiem gan pilnīgi neizslēdza daļēju etniskās savdabības un atsevišķu kultūras un valodas elementu saglabāšanos. Par laimi, vēstures gaita ievirzījās citādi. Latviešu nacionālā identitāte tika noteikta uz kopīgas etniskās izcelsmes, valodas, vēstures un kultūras pamata.

Aizkavējusies latviešu nācijas attīstība norisinājās strauji, un to visnotaļ sekmēja jaunās latviešu intelektuāļu kopas – jaunlatviešu enerģiskā rosība latviešu literārās valodas attīstībā, dažādās ierosmes sabiedrisko un saimniecisko pasākumu jomā, latviešiem pieprasītās vienlīdzīgās tiesības ar citām tautām, ieguldījums kultūras izkopšanā, tautas garamantu

apzināšanā un krāšanā. Šai virzienā daudz paveica laikraksts "Mājas Viesis", kas praktiski aizsāka latviešu nacionālo avīžniecību un īsā laikā ieguva plašu popularitāti tautā. Sarosījusies latviešu inteliģence veidoja ieinteresētu laikraksta līdzstrādnieku loku. Popularizējot nacionālo literatūru, tāpat zinātnes atziņas, tika sagrauti baltvācu elites nepamatotie apgalvojumi par latviešu valodas nepiemērotību literatūras un zinātnes jomai, par latviešu apzināšanos būt tikai par zemniekiem u.tml. Baltvācu mācītājus pat vairāk nekā muižniekus satrauca latviešu jauniešu izglītības alkas, centieni iekļūt augstskolās. Šī parādība viņu izpratnē nepārprotami liecināja par spītīgu vēlmi izkļūt no pakļautības "vācu kungiem". Par centīgas mērķtiecības paraugiem kļuva paši jaunlatvieši: A. Kronvalds, K. Valdemārs, J. Alunāns, K. Barons, K. Biezbārdis u.c. Tautas emancipācijas pamatā viņi lika izglītību un lepnumu par piederību latviešiem. Tika lauzts pieņēmums, ka izglītotam latvietim gribot negribot jāpārvācojas.

Radās sabiedriski aktīvas domubiedru grupas, kurus vienoja ideja par latviskumu dažādās dzīves jomās. Ļoti enerģiski šai ziņā rīkojās Tērbatas universitātes latviešu studenti.

Nepārprotami noraidot baltvācu elites paustos uzskatus par vācu un nevācu iedzīvotāju nevienlīdzības dabiskumu un fatālo nosacītību, jaunlatvieši uzsvēra latviešu tautas pilnvērtību un patstāvīgas attīstības nepieciešamību. Šādus uzskatus baltvācu mācītāji un baroni, tāpat baltvācu ierēdņi un literāti uztvēra kā viņu sabiedrisko pozīciju apdraudēšanu. Baltvācu ideologi kategoriski noliedza latviešu nacionālās esamības iespējamību, nemaz nerunājot par valstiskumu. Īsi sakot, baltvācu virsslāņi nevēlējās izlaist latviešus no zemnieka pastalām. Ar vietējās administrācijas palīdzību viņi organizēja spēcīgu pretdarbību jaunlatviešiem, piespiežot aktīvākos atstāt Latviju.

Izmantojot zināmas krievu sabiedrības daļas labvēlību, jaunlatvieši Krievijas impērijas galvaspilsētā sāka izdot laikrakstu latviešu valodā. "Pēterburgas Avīzes" (1862–1865) veicināja lasītājos jaunlaiku sabiedrības izpratni, palīdzot atbrīvoties no daudzām dzimtbūšanas laika sociālo priekšstatu paliekām. Iesakņojot atziņu par cilvēku kā brīvu indivīdu un sava likteņa lēmēju, laikraksts aizstāvēja mazo tautu tiesības attīstīt savu kultūru un valodu.

Meklējot sabiedrotos pret baltvācu virsvaru un tiecoties pēc atbalsta galvaspilsētas krievu sabiedrībā, jaunlatviešiem pēc atsevišķiem labvēlības apliecinājumiem šķita, ka šādus sabiedrotos atraduši slavofilu aprindās. Tā tomēr izrādījās alošanās, jo patiesībā slavofiliem nerūpēja latviešu

11. att. Līgotāji

liktenis. Kļūda bija arī K. Valdemāra mēģinājums sekmēt latviešu izceļošanu uz Novgorodas guberņu, iepērkot tur zemi un dibinot kolonijas. Tas mazināja tautas dzīvības spēkus dzimtenē.

Baltvācu elite ar sūdzībām un apmelojumiem valdības iestādēs vajāja jaunlatviešus arī Pēterburgā. "Pēterburgas Avīzes" tika apturētas, un drīz to izdošanu nācās pārtraukt. Apcietināja un administratīvi izsūtīja no Latvijas uz Iekškrieviju K. Biezbārdi. Represijas tika vērstas arī pret citiem jaunlatviešiem.

Nacionālās kustības vadītāju uzskati par latviešu tautas nākotni nav vērtējami viennozīmīgi. Tie veidojās sabiedrisko procesu, notikumu, iegūtās izglītības un personiskās pieredzes ietekmē. Pirmā akadēmisko izglītību ieguvusī latviešu paaudze nāca no zemnieku ģimenēm un līdz ar augstskolas beigšanu izkļuva no zemnieku kārtas. Pēdējais apstāklis latviešus aizvien vairāk mudināja gan iestāties augstskolās, kur viņiem iekļūt bija ievērojami grūtāk nekā baltvāciešiem, gan nelaist garām citas iespējas, ko solīja t.s. Valdemāra jūrskolas vai junkurskolas (karaskolas). Pēdējās visa apmācība notika uz kroņa jeb valsts rēķina.

Jaunlatviešu politiskie ideāli vairāk atbilda Rietumeiropas attīstītāko valstu iekārtām, īpaši parlamentārismam. Taču sakarā ar latviešu apdzīvotās teritorijas atrašanos monarhistiskās Krievijas impērijas sastāvā šīs viņu simpātijas nesakņojās realitātē.

Par indivīdu socializēšanās formu jaunlatvieši uzskatīja etnisko kopību, caur kuru iespējams panākt tās piederīgo kopējās intereses. Tādēļ ikviens tika aicināts dot savu ieguldījumu tautas labā. Jaunlatvieši radīja pirmos latviešu nācijas simbolus, arī etniskās teritorijas nosaukumu – Latvija. Tas, jāatzīst, bija vienlaikus politiska jēdziena pieteikums, jo apzīmēja teritoriju, kas nepavisam neatbilda pastāvošajam administratīvajam dalījumam. Tāpēc tas tika patvaldības ierēdņu ilgstoši skausts un noliegts.

Rakstos par latviešu senvēsturi jaunlatvieši noraidīja baltvācu vēsturnieku izdomājumus par latviešiem kā bezvēstures tautu un pamatoja latviešu līdztiesību citu tautu vidū. J. Alunāns atgādināja seno latviešu līdzdalību tirdzniecībā ar tālām zemēm, citu tautu atsauksmes par viņiem, sevišķi kuršiem, kā labiem karotājiem. Tika cildināts latviešu zemkopju darba tikums. Paužot pārliecību, ka vācu krustnešu iebrukums sagrāvis latviešu kultūru un pārtraucis viņu dabisko attīstību, jaunlatvieši senvēsturē saskatīja spēka avotu latviešu nacionālās pašapziņas atmodināšanai un kopības saišu stiprināšanai. Viņu aģitācija iedibināja noteiktu priekšstatu par nacionālajām vērtībām, lika pamatus tautas sociālās mobilizācijas nacionālajam aspektam.

Lai gan tolaik vairākums latviešu dzīvoja laukos, par viņu sabiedriskās dzīves centriem kļuva pilsētas. Tur izvirzījās latviešu sabiedrības augšslāņi – administratīvo iestāžu ierēdņi, skolotāji, latviešu laikrakstu redaktori un publicisti, advokāti, dažādi saimnieciskie darbinieki un sīkie uzņēmēji. Lielu popularitāti gan Rīgas, gan lauku apvidu latviešos ieguva 1868. gadā dibinātā Rīgas Latviešu biedrība.

Sakarus un sekojošu sadarbību kā Rīgā, tā laukos dzīvojošo nacionāli noskaņoto latviešu vidū veicināja laikraksts "Baltijas Vēstnesis". Tomēr laika gaitā nacionāli orientēto latviešu vidū radās divi nogrupējumi: "literāti" un "saimniecības vīri". Tiem bija nereti atšķirīgi centieni un mērķi, kas neizbēgami izraisīja konfliktus.

Jaunus impulsus nacionālai kopdarbībai deva Pirmie vispārējie dziesmu svētki 1873. gadā, zināmā mērā arī Pirmā vispārējā latviešu skolotāju konference, kurā piedalījās ap 200 skolotāju un kādi 500 klausītāji.[54] Iedibinātie vispārējie dziesmu svētki kļuva par skaistu un varenu latviešu

tautas tradīciju, kas tiek turpināta arī mūsu dienās. Dziesmu svētki saskanīgākā gultnē ievirzīja Rīgas Latviešu biedrības darbību.

Pieaugusī vienotības apziņa veicināja Rīgas u.c. pilsētu latviešu sabiedriskās un politiskās dzīves rosību. Pēdējā saistījās galvenokārt ar pilsētu pārvaldes reformu, ar visai ierobežotām tiesībām piedalīties pilsētu pašvaldību vēlēšanās. Šo iespēju latvieši izmantoja. Nekādi īpaši panākumi gan netika gūti, tomēr latviešiem tā izrādījās pirmā šāda veida pieredze, pašu organizētības un disciplīnas pārbaude.

Latviešu sabiedrība bija dziļi ieinteresēta reformu turpināšanā un iespējami ātrākā baltvācu izņēmuma stāvokļa likvidēšanā. Taču kā Vidzemes, tā Kurzemes landtāgs liberālo baltvācu publicistu un muižniecības pārstāvju ieteiktos zemes reformas projektus noraidīja, līdz ar to noraidot jebkādu piekāpšanos latviešiem. Tādēļ latviešu sabiedriskie darbinieki turpmāk Baltijas pašpārvaldes reformas saistīja tikai ar Krievijas impērijas administrāciju, ar latviešiem un igauņiem simpatizējošām personām Krievijā, nevis ar kompromisu atraidījušiem baltvāciešiem. Tā realitāte latviešu nacionālās kustības vadītājiem lika konsekventāk atbalstīt Baltijas tālāku integrāciju impērijā, kas – nav noslēpums – būtībā neatbilda ne latviešu, ne baltvāciešu interesēm.

Carisma pārkrievošanas politika

Cara patvaldība it veiksmīgi izmantoja latviešu un baltvāciešu aprindu asās pretrunas, pastiprinot unifikācijas un pārkrievošanas politiku Baltijā. Lai pārbaudītu Baltijas guberņu administrāciju un pēc iepazīšanās ar vietējo situāciju sniegtu ieteikumus nepieciešamām izmaiņām, 1882. gadā Rīgā ieradās senators N. Manaseins. Latviešu organizācijas un sabiedriskie darbinieki ar senatora revīziju saistīja lielas cerības, gaidot, ka tiks vājināta baltvācu autonomija un muižniecības privilēģijas. Tādēļ viņi sagatavoja un iesniedza lielu skaitu petīciju un lūgumu. Petīcijās galvenokārt tika prasīts mainīt Baltijā pastāvošo agrārpolitiku, pārskatīt zemes īpašuma jautājumus, likvidēt muižnieku privilēģijas u.tml. Tika prasīta latviešu valodas lietošana draudzes un pagasta skolās, izmaiņas skolu pārraudzībā, kas atradās vācu mācītāju ziņā, patronāta atcelšana, resp., luteriskās baznīcas reforma. Galvenā uzmanība petīcijās bija veltīta Baltijas pārvaldes, tiesu un arhaiskā administratīvā dalījuma izmaiņai, landtāgu nomaiņai ar zemstēm, ļaujot tās ievēlēt visiem iedzīvotāju slāņiem.

Ne vienā vien latviešu iesniegtajā petīcijā bija ierosināts Baltijas trīs guberņas sadalīt divās daļās, t.i., latviešu un igauņu etniskajā teritorijā ar centriem Rīgu un Tallinu. Petīciju iesniedzēji rēķinājās ar Baltijas īpatnību ievērojamu nonivelēšanu, cerot savukārt panākt ekonomiska rakstura priekšrocības, arī plašākas sociālās un juridiskās tiesības. Tomēr izglītības un kultūras jomā tika skaidri izteikta vēlme saglabāt pastāvošo kārtību.

Atskaitē Aleksandram III senators N. Manaseins izteica pārliecību, ka latviešu un igauņu pārvācošana nozīmē vislielākās briesmas Krievijas varai Baltijā. Cars attiecīgi reaģēja, pavēlot uzsākt sistemātisku un neatlaidīgu Baltijas pielīdzināšanu Krievijas guberņām. Tika nomainīti Vidzemes un Igaunijas gubernatori. Jaunieceltais Vidzemes gubernators ģenerālis M. Zinovjevs uzskatīja, ka Baltijā pārmaiņas ieviešamas nevis ar vienkāršu pašvaldības reformēšanu pēc Krievijas guberņu parauga, bet gan ar valdības varas orgānu stiprināšanu. Viņš brīdināja, ka pārdroši ir ticēt, ka latvieši un igauņi vienmēr būs krievu sabiedrotie, ka iespējama šo tautu tuvināšanās vāciešiem kā labākiem vietējo apstākļu pazinējiem. Pievēršoties abām topošajām nācijām, gubernators savā pārskatā uzsvēra: "Jaunu nāciju izveidošanās, sarežģījot valsts organisma darbību, katrā ziņā atnesīs daudz neērtību. Igauņi un latvieši būs mums tikai tad derīgs elements, ja mitēsies būt igauņi un latvieši, bet paliks par krieviem."[55]

Augstākās varas iestādes nekavējās izdot virkni pārkrievojoša satura dekrētu, kas skāra reliģiju, izglītību, valodu. 1885. gadā tika izdots rīkojums, kas paredzēja tūlītēju krievu valodas kā oficiālas lietvedības un sarunu valodas ieviešanu visās Baltijas iestādēs. Vienīgi pagasta iestādēs vēl atļāva lietot vietējās valodas. Gadu vēlāk Baltijas skolas tika iekļautas Krievijas skolu sistēmā un pakļautas Tautas apgaismības, t.i., Izglītības ministrijai. Latviešiem vajadzēja atzīt krievu valodu par izglītības neatņemamu sastāvdaļu un pierast, ka iestādēs visas lietas jākārto krieviski. Tas bija pretrunā ar nacionālās kustības pamatmērķiem un ideāliem. Pārkrievošana sekmēja šīs kustības atslābumu. Diemžēl jau pirms tam bija iezīmējušās pretrunas nacionālajā kustībā, daudzu agrāko vērtību un lozungu lielāka vai mazāka devalvācija. Turpinoties saimnieciskās un sabiedriskās dzīves modernizācijai, arvien izteiktāka kļuva latviešu tautas sociālā noslāņošanās. Pilsētās, īpaši Rīgā un Jelgavā, bija izveidojies latviešu pilsonības slānis – turīgie uzņēmēji un namsaimnieki. 19. gadsimta 80. gados laukos saira vecā patriarhālā zemniecība un tās dzīves veids, pieauga atšķirība starp dažādām zemnieku sociālajām grupām. Bagātie saimnieki –

pirmām kārtām auglīgo zemju īpašnieki, dzirnavnieki, krodzinieki un tirgotāji spēja ātrāk pāriet uz racionālāku saimniekošanu un tā vēl straujāk vairot turību. Viņu rokās parasti atradās pagastu pašvaldības. Atšķirīgs sabiedriskais statuss un saimnieciskās iespējas bija vidējiem un trūcīgajiem zemniekiem.

Jaunā strāva

Sasniegusi turību, latviešu pilsonība jutās stabilāk un kļuva pašpārliecinātāka. Bez sabiedrisko un politisko procesu dziļākas izpratnes tā nacionālos centienus uztvēra vairāk ārišķīgi. Rīgas Latviešu biedrības pievēršanās "tautiskajiem pīlāriem" un "labākajām famīlijām", mēģinot veidot latviešu "labākās" aprindas, kuras tautiskos lozungus reizēm izmantoja veikalnieciskos nolūkos, devalvēja tautiskuma jēdzienu. Pati nacionālā kustība it kā novirzījās sāņus no saviem patiesajiem uzdevumiem. Rezultātā latviešu sabiedrībā radās neapmierinātība, auga opozicionārs noskaņojums pret Rīgas Latviešu biedrības vadoņiem, kuriem daudzi pārmeta konservatīvu garu un aristokrātisku noslieci. Opozicionāru organizēšanu uzņēmās jaunais, 1886. gadā dibinātais laikraksts "Dienas Lapa". Šis laikraksts sabiedrībā notiekošos procesus vērtēja no kreisākām pozīcijām, taču sevišķu domstarpību starp abiem grupējumiem nacionālajā jautājumā tolaik nebija. Sociālās izcelsmes ziņā Rīgas Latviešu biedrības vadītāji maz atšķīrās no opozicionāriem, kā vieni, tā otri pārsvarā bija turīgu lauku saimnieku vai skolotāju dēli. Toties viņi pārstāvēja dažādas paaudzes. Vēl gan "Dienas Lapa" un opozīcija vērsās pret latviešu nacionālās kustības vadību, ne pret pašu kustību. Laikraksti "Baltijas Vēstnesis" un "Dienas Lapa" uzsāka polemiku. "Dienas Lapa" pārmeta "Baltijas Vēstnesim" remdenību un sadarbību ar baltvāciešiem, savukārt tas apvainoja "Dienas Lapu" latviešu vienprātības jaukšanā u.tml.

Kad 1888. gadā par "Dienas Lapas" redaktoru kļuva P. Stučka, laikraksts sāka popularizēt t.s. Jaunās strāvas idejas, pievēršoties strādnieku kustībai ārzemēs, politisko partiju programmām, sieviešu emancipācijai u.c. latviešu periodiskajai presei gluži jauniem tematiem. Laikraksta virziens kļuva vēl radikālāks, kad pēc trim gadiem redakcijas priekšgalā stājās J. Pliekšāns (Rainis). "Dienas Lapa" pievērsās sociālismam. Personiski iepazinies ar Vācijas sociāldemokrātu darbību un programmām, jaunais redaktors aizrāvās ar sociālistu darbu un atziņu popularizēšanu.

Tolaik ar sociāldemokrātu idejām aizrāvās arī daļa latviešu studentu un ģimnāzistu. Nejuzdami pietāti pret iepriekšējo paaudžu devumu latviešu kultūrā un literatūrā, viņi to pakļāva iznīcinošai kritikai, paši vēl nepaguvuši dot ko vietā. Katrā gadījumā Jaunā strāva operēja ar aizgūtām radikālām idejām. Tā vairāk izpaudās žurnālistikā un literatūrā nekā ideoloģijā un politiskā ievirzē. Jaunās strāvas sociālā bāze bija diezgan šaura, par strādniekiem un viņu dzīves apstākļiem jaunstrāvniekiem bija galvenokārt "teorētiskas" zināšanas. Taču tā sekmēja demokrātisma plašāku iesakņošanos sabiedriskajā dzīvē, latviešu sabiedrības nemantīgās daļas pašvērtības apzināšanos. Jaunstrāvnieki centās iepazīstināt latviešus ar Eiropas tautu kultūru, Vācijas u.c. Rietumeiropas valstu sociāldemokrātu un sociālistu panākumiem, tādā veidā netieši norādot ceļu, kas, pēc viņu domām, ejams Baltijas tautām. Bez šaubām, jaunstrāvniekiem piemita arī negatīvas tendences. Nepietiekama pietāte pret latviešu tautas tradīcijām, tautiskuma apsmaidīšana un nacionālo ideju pārliecīga kritika, kosmopolītisma propaganda neliecināja neko labu.

Jaunajai strāvai ilgi darboties netika ļauts. 1897. gadā žandarmērija veica plašus arestus un šo kustību sagrāva. Tie, kas nepaguva emigrēt, tika apcietināti, tiesāti un sodīti.

Gadsimtu mijā

Pastiprināti iepludinot Latvijā krievu ierēdņus, pareizticīgās baznīcas kalpotājus un zemniekus, oficiālā ideoloģija tika visnotaļ valdības atbalstīta un stiprināta, lai panāktu "vienotu un nedalāmu" Krieviju, kurai jebkura cita nacionāla nekrievu kultūra un valoda bija nevērtīga un nevajadzīga. Pret pārkrievošanu pietiekami enerģiski neuzstājās ne latviešu pilsonība, kas apmierinājās ar formāliem kritiskiem aizrādījumiem presē, ne arī sociālisma idejām pievērsusies demokrātiskā inteliģence.

Ap gadsimtu miju latviešu pilsonība pilsētās centās izkarot vietu pašvaldībās. Tas tika darīts galvenokārt saimnieciskās interesēs, ne tik daudz domājot par vārdos apkaroto baltvāciešu nobīdīšanu malā. Vēl joprojām daļā latviešu inteliģences un turīgo pilsoņu aprindās bija izplatīta kārkluvācietība un pārvācošanās. Samērā bieži izglītotu latviešu ģimenes mājās lietoja nevis latviešu, bet vācu valodu. To varēja novērot ne tikai Rīgā un Jelgavā, bet arī mazākajās pilsētiņās un miestos. Var likties kuriozi, bet, kā liecināja prese, līdzīga parādība konstatēta pat ārpus Latvijas, konkrēti – Pēterburgā, kur daudzi latvieši nodarbojās ar vācu valodas mācīšanu.

12. att. Rīgas Latviešu biedrības nams

Vācu valodu pārvaldīja ļoti daudzi latvieši, taču baltvācieši velti nopūlējās viņiem iestāstīt, ka, kā rakstīja "Düna-Zeitung" ("Daugavas Avīze"), latviešiem jāatmet "tautības iedomība"[56] un jāsaplūst ar vāciešiem. Krievu prese, konkrēti – "Rižskij vestņik" ("Rīgas Vēstnesis"), savukārt uzteica latviešus par pretošanos pārvācošanai, bet bija norūpējusies, ka latvieši šauru inteliģences aprindu vainas dēļ tiekot kavēti sakausēties ar krievu tautu.[57] Nevienu no abām pusēm neapmierināja latviešu patstāvība.

Tolaik, izņemot Latgali, pārkrievošanās latviešiem nedraudēja. Lielkrievu šovinisti gan mierā nelikās. Par to liecināja laikraksta "Tēvija" atstāstītais raksts no it kā liberālā Pēterburgas lielā dienas laikraksta "Novoje vremja" ("Jaunais Laiks"). Šī raksta autors strikti aizstāvēja uzskatu par Baltijas kolonizēšanu ar krieviem. Viņš pauda pārliecību, ka latviešiem un igauņiem neesot prātīgi uzturēt savu tautību. Rakstā pārmests latviešiem, ka tie uzskata sevi par kādu "augstāku slaku" salīdzinājumā ar krieviem.[58] Zināma taisnība šai apgalvojumā bija. Latvieši tiešām neizrādīja ne mazāko

vēlēšanos pārkrievoties. Turklāt vietējo krievu sadzīviskajos ieradumos, attieksmē pret darbu, izglītību un kultūru viņi neko atdarināšanas cienīgu nesaskatīja. "Krievi un latvieši ir ar citādām dvēselēm un gara dāvanām, ar citādiem praktiskas dzīves uzskatiem,"[59] secināts kādā no laikrakstā "Balss" ievietotajiem rakstiem.

Patvaldības ierēdņi pārmeta latviešiem arī separātisma tieksmes, pat nodomu dibināt patstāvīgu valsti. "Novoje vremja" pauda zināmas bažas par latviešu un igauņu ekonomiskajiem panākumiem, kam, pēc avīzes pārliecības, varētu sekot pašvaldību pārņemšana Rīgā u.c. lielākajās pilsētās. Konservatīvais laikraksts "Moskovskije vedomosti" ("Maskavas Ziņas") raksturoja latvieti kā dumpinieku, kas nepavisam nederot krievu ideālu uzņemšanai. Šī pati Maskavas avīze izplatīja ziņu, ka policijai un žandarmērijai lielas rūpes sagādājot "dumpīgas kustības latviešu vidū"[60]. Tie nebija vienīgie centrālās preses pārmetumi.

Lai kā tas arī būtu, krievu centrālās preses slejās paustie pārmetumi un pret latviešiem noskaņoto Kurzemes un Vidzemes gubernatoru atgādinājumi "vispadevīgajos" ziņojumos liecināja par valstī ietekmīgu aprindu neapmierinātību ar notikumu attīstību Baltijā. Ne bez vainas bija baltvācu elite, kam netrūka atbalstītāju Pēterburgas visaugstākajās aprindās. Paši latvieši, tāpat kā agrāk, ar zināmām cerībām raudzījās uz līdzjūtošiem demokrātiem Krievijā un retajiem baltvācu labvēļiem. Diemžēl ne vieni, ne otri nopietnu atbalstu sniegt nespēja.

Grūti teikt, cik lielā mērā latvieši apzinājās savas stiprās un vājās puses. "Tikai tā tauta var palikt par tautu joprojām un ilgi, kurai iespējams pārgrozīt un pārlabot savas īpašības un savādības,"[61] acīmredzot domājot par negatīvām iezīmēm, atgādināja laikraksts "Vārds", mudinot latviešus raisīties vaļā no veciem netikumiem.

Attiecībās ar citu tautu un tautību pārstāvjiem, ja neskaita rīvēšanos ar ietekmīgajiem baltvāciešiem, latvieši izrādīja citur reti sastopamu toleranci. Ar saviem ziemeļu kaimiņiem igauņiem, no kuriem viņus šķīra tik dažādās valodas, bet vienoja gadsimtiem ilgā līdzīgā vēsture, latvieši sapratās visumā labi. Ne viens vien pagasts ar jauktu latviešu un igauņu iedzīvotāju sastāvu Vidzemes latviešu daļas ziemeļos varēja būt uzskatāms piemērs. Tāds – ar nelielu latviešu pārsvaru – bija Liellugažu pagasts Valkas apriņķī. Šajā pagastā lietas kārtoja latviešu valodā, taču pagasta vecākais un pagasta skolas skolotājs pārvaldīja arī igauņu valodu. Turklāt daudzi igauņi runāja latviski, bet daudzi latvieši – igauniski. Ne tikai

Ainažu jūrskolā, arī uz daudziem buriniekiem varēja redzēt kopā igauņus un latviešus. Tiesa, kā liecināja pašvaldības vēlēšanas Valkā, reizēm izcēlās nesaskaņas. Arvien lielāku interesi latvieši izrādīja par saviem dienvidu kaimiņiem lietuviešiem. Saprašanās bija vērojama ar vietējiem krieviem, ebrejiem u.c.

Īsi sakot, 20. gadsimta sākumā latvieši kā tauta bija kļuvuši pašapzinīgāki, jo paši ar saviem spēkiem bija spējuši kļūt par nāciju. Latviešiem piemita jau vairāk lepnības un spīts. Tauta arvien noteiktāk apzinājās savas tiesības un bija gatava par tām cīnīties. Petīciju ilūzijas izrādījās pārdzīvotas.

Latvieši ārpus Latvijas

Lielāks skaits latviešu dzīvoja Igaunijā. 1900. gadā Tallinā tika nodibināta latviešu luterāņu draudze, bet divus gadus vēlāk – saviesīgā biedrība. Latvieši bija apmetušies arī Pērnavā, Meizakilā un Tērbatā. Visās minētajās pilsētās viņi strādāja rūpniecības uzņēmumos, nodarbojās ar amatniecību.

Samērā daudz latviešu ģimeņu mitinājās Ziemeļlietuvā (Skodas, arī Mažeiķu–Laižuvas, tāpat Papiles–Telšu rajonā u.c.). Viņu iztikas avoti bija lauksaimniecība un amatniecība. Daudz latviešu bija Kauņā un Viļņā.

Gadsimtu mijā vairāk nekā 5 tūkst. latviešu dzīvoja dažādās vietās Polijā. Ap 100 no viņiem bija apmeties Varšavā. 1904. gadā 70 Varšavas latvieši bija iesaistījušies pašu radītajā savstarpējās palīdzības biedrībā.[62]

Neliela latviešu draudze ar 25 locekļiem 1900. gadā tika izveidota Helsinkos.[63] Turpmāk latviešu skaits Somijā palielinājās nedaudz.

Saskaņā ar 1897. gada tautas skaitīšanas datiem vairāk nekā 112,3 tūkst. latviešu dzīvoja nevis Latvijā, bet dažādos citos Krievijas impērijas reģionos.[64] Daļa no viņiem bija agrāk izsūtīto un attālākās guberņās, arī Sibīrijā, nometināto pēcnācēji, bet citi tur nonākuši sakarā ar karadienestu, meklējot darbu, dodoties studēt, kā arī cerībā tikt pie sava zemes gabala un saimniecības. Tieši šie izceļotāji – zemnieki, resp., bezzemnieki, veidoja vislielāko Latviju atstājušo latviešu daļu. Praktiski viņi arī radīja vairākumu latviešu koloniju, kuru skaits 19. un 20. gadsimta mijā sasniedza 377.[65]

Sākotnēji latviešu kolonijas galvenokārt veidojās Vitebskas guberņā uz austrumiem no Latgales, kā arī Latvijai tuvākajās Pleskavas, Novgorodas, Pēterburgas un Mogiļovas guberņās. Izceļotāji no Latvijas tur iepirka vai sākumā nomāja zemi, izvietojoties viensētās un ierīkojot pie

mājām augļu dārzus, bišu dravas, stādot ozolus, liepas u.c. kokus, ierīkojot dīķus. Tādā veidā daudzviet Krievijā radās nelielas latviskas saliņas.

Vēlāk latviešu kolonijas nelielā skaitā izveidojās Krievijas dienvidos (Kubaņas un Donas apgabalā), kā arī centrālajās un Pievolgas guberņās un Baškīrijā. Latviešu nomnieki un jaunsaimnieki atkarībā no apstākļiem attīstīja graudkopību, piena un gaļas lopkopību, linkopību, dravniecību un augļkopību, daļa piekopa vēl mājamatniecību. Cītīgi strādājot, kolonisti apmēram 15–20 gados tika pie turības, jo ievērojami apsteidza vietējos zemniekus darba organizācijas un racionālas saimniekošanas ziņā. Tā Pleskavas guberņā 836 latviešu ģimenēm (5066 cilvēki) piederēja 50 850 desetīnas (55 553,6 ha) zemes jeb 1,28% no visas guberņas platības.[66] Tāpat īsā laikā latvieši krietni palielināja īpašumus Krievijas dienvidos esošajās Zvaigznītes, Taurupes u.c. kolonijās.

Latviešu kolonistu panākumi uz vietējo zemnieku saimniecību fona bija acīmredzami, un tas Krievijas impērijas valdošajās aprindās radīja pastiprinātu interesi un vēlēšanos noskaidrot šī fenomena cēloņus. Tādēļ 19. gadsimta 90. gados gan valdības, gan Zemes bankas un atsevišķu guberņu administrācijas uzdevumā tika veikta latviešu koloniju saimniecību izpēte. Vispārīgais secinājums apstiprināja, ka "latviešu saimnieciskā kultūra ir ne tikvien pārāka par vietējo, bet arī izturīgāka, harmoniskāka visos sīkumos"[67]. Jāatzīmē, ka starp latviešu izceļotājiem krievu valodas pratēju nebija daudz. Toties pie kolonistiem darbā iestājušies vietējie iedzīvotāji jau pēc gada vai pāris gadiem diezgan labi runāja latviski, acīmredzot ieinteresēti pārņemt ienācēju pieredzi zemes apsaimniekošanā. Ne velti kāds Orlas guberņas krievu ierēdnis, kuram bija saskare ar latviešu kolonistiem, atklāti atzina, ka "viņi der par nelokāma, grūta un apzinīga darba, zemkopības kultūras, kārtības un likumības paraugiem"[68]. Protams, ne visi latviešu kolonisti iedzīvojās jaunajā dzīvesvietā. Nedaudz cilvēku, sapelnījuši līdzekļus tālajam ceļam, aizbrauca uz ASV vai Brazīliju, citi devās uz Sibīriju vai atgriezās dzimtenē. Tai pašā laikā jaunas emigrantu grupas atstāja Latviju cerībā iedzīvoties svešumā.

Latviešu kolonisti, pat atrazdamies tālu no dzimtenes, rūpējās, lai bērni saņemtu izglītību latviešu valodā. Latviešu skolu izveidē kolonijās ievērojama loma bija latviešu mācītājiem. Viņi ne tikai stiprināja tieksmi pēc izglītības, bet ļoti bieži praktiski veicināja skolu organizēšanu, to ēku celtniecību, uzaicināja latviešu skolotājus no dzimtenes. Tā latviešu skolas uzsāka darbību Ufas guberņas lielākajās kolonijās: Austrumciemā, kur pirmais skolotājs bija

Sudrabu Edžus, Baltijā un Arhangelē, kur 1903. gadā jau cēla otru skolu. Latviešu skolas izveidoja arī citu guberņu kolonijās. Tomēr dažviet skolu darbībā radās pārtraukumi vai arī sakarā ar latviešu skolotāju trūkumu nācās pāriet uz krievu mācību valodu. Retumis kolonisti nespēja novērtēt izglītības nozīmi. Tā Smoļenskas guberņas Vjazmas apriņķa latviešu kolonijās 20. gadsimta sākumā vēl nebija ne skolas, ne baznīcas.

Dzīvā saikne, kas svešumā dzīvojošos latviešus saistīja ar Latviju, bija grāmatas un latviešu laikraksti. Grāmatas kolonijām dāvināja Latvijas reliģiskās draudzes un Rīgas Latviešu biedrība. Latvijai tuvāko guberņu kolonijas apbraukāja kolportieri, pārdodami dzimtenē publicētos jaunākos izdevumus.

Daudzās latviešu kolonijās tika turpinātas kordziedāšanas tradīcijas. Kori kuplināja kopējus pasākumus, to skaitā koloniju lauksaimniecības biedrību organizētās izstādes, palīdzēja uzturēt latvietību.

Kopš 19. gadsimta 90. gadiem aizvien vairāk izglītoto latviešu, kuri nevarēja atrast atbilstošu darbu Latvijā, devās uz Iekškrieviju. Vairumā gadījumu viņi ar savu akurātību, darba mīlestību un godīgumu ieguva cieņu un izdevīgus darba piedāvājumus. Turp devās arī mācīties alkstošie jaunieši, kas, kaut nelielā skaitā, bija sastopami visdažādākajās mācību iestādēs, sākot ar prestižākajām Pēterburgas un Maskavas universitātēm, dažāda tipa karaskolām līdz Penzas un Ufas mērnieku skolām.

Kā Pēterburgā, tā Maskavā gadu gaitā pieauga latviešu skaits. Latviešu inteliģenci Maskavā veidoja studenti, privāto mācību iestāžu skolotāji, privātīpašnieki, ārsti, provizori u.c. Jau 1883. gadā desmit Maskavas ģimnāzijās strādāja latviešu skolotāji.[69] Latviešu mācībspēki bija arī mūzikas skolā, lietišķajā komercskolā, tāpat Lazarevu Austrumu valodu institūtā un universitātē. Kā visu turienes latviešu apvienotāja darbojās Maskavas Latviešu biedrība.

Latviešu ierēdņi, veikalu un kafejnīcu īpašnieki, amatnieki, bērnu audzinātājas u.c. profesiju pārstāvji dzīvoja un strādāja Harkovā, Odesā, Vitebskā, Pleskavā, Baku u.c. pilsētās. Gandrīz visās šajās pilsētās tika izveidotas latviešu biedrības ar mērķi sniegt savstarpēju atbalstu un stiprināt nacionālo pašapziņu. Praktiski visās latviešu biedrībās bija bibliotēkas, kas saņēma laikrakstus un žurnālus no Latvijas, bija kori, notika kā garīgi, tā laicīgi koncerti. Piemēram, 1904. gadā, kad darbību atjaunoja Odesas latviešu dziedāšanas biedrība, sarīkojuma svinīgo daļu papildināja teātra izrāde un koncerts. Tur, kur nacionālais gars ar kopējiem sarīkojumiem

vai draudzes darbību netika uzturēts, latvieši pamazām zaudēja tautības apziņu. Lai cik tas liktos savādi, Krievijas pilsētās viņi lielākoties nevis pārkrievojās, bet pārvācojās. Cēlonis tam bija kopēja konfesija (luterānisms), acīmredzot arī visumā līdzīgā dzīves praktiskā uztvere.

19. un 20. gadsimta mijā nebija liels to latviešu skaits, kas dzīvoja ārzemēs. Tiesa, latviešu jūrnieki bija iepazinuši vai visu kontinentu lielākās ostas, palīdzot nokļūt svešās zemēs ne vienam vien tautietim. Uz ārzemēm galvenokārt devās jauni un enerģiski cilvēki – cits mācīties, cits strādāt un pelnīt.

Dzimtenē labi apgūtā vācu valoda daudziem atviegloja uzturēšanos Vācijā, taču arvien vairāk izrādījās tādu, kuri priekšroku deva citām Rietumeiropas zemēm – Šveicei, Francijai, Lielbritānijai.

Uzņēmīgākos Eiropa neapmierināja, un viņi devās pāri Atlantijas okeānam uz Ameriku. Tur lielākā daļa emigrantu apmetās ASV, mazāk Kanādā, tomēr samērā daudzi arī Dienvidamerikā, konkrēti – Brazīlijā. Izceļot uz Brazīliju latviešus rosināja K. Balodis, vēlāk plaši pazīstams tautsaimnieks, pēc tam kad pats bija kādu laiku šai zemē uzturējies. Atsaucību izrādīja latviešu baptisti. Dzimtenē izjūtot patvaldības ierēdņu negatīvo attieksmi, baptisti ar ģimenēm lielākā skaitā devās uz Brazīliju, par nodarbošanos tur izvēloties galvenokārt lauksaimniecību. Ar sabiedrisku aktivitāti izglītības un kultūras jomā viņu vidū izcēlās R. Libeks un J. Malvess. Pēdējais vēlāk pat noorganizēja latviešu avīzes "Līdumnieks" izdošanu.

ASV un Brazīlijā vēl 19. gadsimta pēdējās desmitgades sākumā izveidojās vecākā latviešu biedrība ārzemēs (Bostonā 1889. gadā) un latviešu lauksaimnieku kolonija (Rionova 1891. gadā), kurā pēc 10 gadiem dzīvoja aptuveni 50 latviešu ģimeņu.[70] Jau tuvākajos gados kā vienā, tā otrā zemē latviešu biedrību un draudžu skaits pieauga. Viens no redzamākiem latviešu sabiedriskās un kultūras dzīves veidotājiem 19. un 20. gadsimta mijā ASV bija J. Zībergs. Šis latviešu rūpnieks un laikrakstu izdevējs, daudzu grāmatu autors izcēlās ar izdomu un enerģiju. 1896. gadā Bostonā sāka iznākt latviešu laikraksts "Amerikas Vēstnesis", kas ātri izplatījās visā Amerikā, vispirms Ņujorkā, Filadelfijā, Klīvlendā, Čikāgā u.c. lielākajās pilsētās, kur dzīvoja latvieši. 1899. gadā Ņujorkā, piemēram, dzīvoja apmēram 400 latviešu.[71] Divus gadus vēlāk Bostonā dienas gaismu ieraudzīja sociāldemokrātu mēnešraksts "Auseklis".

Pēc ļoti aptuveniem aprēķiniem 20. gadsimta sākumā Ziemeļamerikā dzīvoja ap 5 tūkst., bet Dienvidamerikā, galvenokārt Brazīlijā, – ap 3 tūkst. latviešu.[72] Pēdējo vidū lielākoties bija izceļojušie baptisti.

Dažs labs latvietis jau bija izpelnījies ievērību jaunajā dzīvesvietā. Tāds bija rūpnieks A. Krastiņš Klīvlendā, kas izcēlās ar izdomu un enerģiju. Ne velti viņa vārds lasāms ASV automobiļu būves pionieru vidū. Vienubrīd Klīvlendas latvietis izrādījās nopietns konkurents pašam "automobiļu karalim" H. Fordam. Pirmo paša markas rūpnieciski ražoto automobili A. Krastiņš demonstrēja amerikāņiem 1902. gadā.

Dienvidamerikā apstākļi bija gluži citādi. Tomēr arī tur enerģiskākie latvieši prata izvirzīties. Tā par pilsētas nacionālā muzeja direktoru Buenosairesā strādāja bijušais tukumnieks K. Bergs.

Nedaudzi latvieši dažādu apstākļu rezultātā bija nonākuši Āzijas valstīs. Profesors P. Šmits pat bija kļuvis par mācībspēku Pekinas universitātē. Tas, protams, bija izņēmums.

Lībieši

Izvietojums un nodarbošanās

Latvijas pamatiedzīvotāji ir arī lībieši – somugru grupai piederoša un Baltijas jūras austrumu krastā kopš seniem laikiem dzīvojoša tauta. Vēl 19. gadsimta vidū viņus varēja sastapt kā Kurzemē, tā arī Vidzemes rietumdaļā, taču līdz 20. gadsimta sākumam Vidzemes lībieši pilnīgi saplūda ar latviešiem, liecības par sevi atstājot vietvārdos, izloksnē un dažādu priekšmetu un darbību apzīmējumos, kā arī nākamo paaudžu atmiņās. Arī Kurzemē viņu vairs nebija daudz.

19. gadsimtā Kurzemē lībieši dzīvoja Rīgas jūras līča un Baltijas jūras piekrastē no Žocenes līdz Lūžņai. Deviņi lībiešu ciemi Dundagas pagastā – Melnsils (*Mustānum* – tā to sauca paši lībieši), Kolka (*Kūolka*), Vaide (*Vaid*), Saunags (*Sänag*), Pitrags (*Pitrõg*), Košrags (*Kuoštrõg*), Mazirbe (*Irē*), Sīkrags (*Sīkrõg*), Jaunciems (*Ūžkilā*) – piederēja Dundagas muižai, kurai platības ziņā Latvijā nebija līdzīgas, un ietilpa Irbes–Ģipkas draudzē. Trīs lībiešu ciemi – Lielirbe (*Īra*), Miķeļtornis jeb Pize (*Pizā*) un Lūžņa (*Lūž*) – piederēja Popes muižai un ietilpa Popes–Rindas draudzē Ances pagastā.

Gadsimtu mijā Ziemeļkurzemes piekrastē dzīvojošo lībiešu precīzs skaits grūti nosakāms. Ir zināms, ka 1897. gadā lībieši uzskaitīti, taču anketu turpmākās apstrādes gaitā, kā jau minēts, Kurzemes lībieši visticamāk pieskaitīti lietuviešiem.[73] Daļēji to apstiprina tolaik Ventspils apriņķa lauku

apvidos reģistrētais vairāk nekā uz pusi mazākais lietuviešiem raksturīgās konfesijas piederīgo, resp., katoļu skaits.[74] Gadu pirms tautas skaitīšanas sastādītajos sētu sarakstos to iedzīvotāju tautība nav norādīta. Pēc vieniem aprēķiniem tolaik Ziemeļkurzemē dzīvojuši vismaz 1312 lībieši.[75] Četrpadsmit gadus vēlāk Popes–Rindas evaņģēliski luteriskajā draudzē uzskaitīti kādi 900 lībieši (un 1700 latvieši), bet Irbes–Ģipkas draudzē lībiešu un latviešu skaits bijis vienāds – pa 1500 cilvēkiem.[76] Tātad pa abām draudzēm kopā bijuši apmēram 2400 lībieši.

Kurzemes lībiešu saimniecisko darbību noteica vide, kurā viņi dzīvoja paaudžu paaudzēm, – jūra, mežs un zeme. Viņu pamatnodarbošanās bija zvejniecība, zemkopība un lopkopība. Visus darbus veica stingrā muižas pārraudzībā. Atšķirībā no citām muižām Dundagas muiža visai vēlu sāka māju pārdošanu zemniekiem privātīpašumā. Līdz māju pārdošanai lībiešu un arī piekrastes latviešu saimnieciskās aktivitātes lielā mērā noteica māju nomas līgums. Dundagas muižā šos līgumus slēdza uz divpadsmit gadiem. Gada nomas maksa bija atkarīga no zemes platības un svārstījās no 20 līdz 100 rbļ. (vairākumam saimnieku tā bija 40–65 rbļ.),[77] kas bija jānomaksā divos termiņos – 23. aprīlī (Jurģos) un 10. novembrī (Mārtiņos). Papildu šai nomas maksai saimniekiem vajadzēja nokārtot arī nodevas pagasta, baznīcas, skolas u.c. uzturēšanai.

Zemkopība jūrmalas zvejniekciemos bija tradicionāla nodarbošanās. Vienīgi augļu un ogu dārzus pie mājām redzēt varēja reti, jo jūrmalas smilšainajā augsnē tos bija grūti iekopt. Tīrumi bija ierīkoti starp smilšainajiem kāpu pauguriem. Tie bija nelieli un tika mēsloti ar izskalotajām jūras aļģēm un kūtsmēsliem. Parasti audzēja vasarājus, ziemājus un kartupeļus, kas smilšainajā augsnē padevās samērā labi. Tomēr visumā ražas nebija lielas, tādēļ ļoti daudziem jūrmalniekiem, izņemot daļu lielāko saimniecību īpašnieku, galvenā nodarbe bija zveja.

Zvejniecību tāpat regulēja muižas noteikumi, kas abu muižu teritorijās bija atšķirīgi. Dundagas muiža noteica zvejas apjomu, t.i., ar cik laivām drīkst zvejot. To ierakstīja māju nomas vai pirkuma līgumā. Turklāt nomniekam bija aizliegts zvejot mājas robežās esošajās upītēs un ezeros. To drīkstēja vienīgi muižas pilnvaroti ļaudis. Popes muižas teritorijā noteikumi nebija tik stingri.

Gados, kad zveja bija sekmīga un zeme sagādāja labu ražu, katra no šīm nodarbēm lībiešu ģimenēm deva apmēram pusi no ienākumiem. Ja zveja nepadevās, tad lauksaimniecības devuma īpatsvars kļuva lielāks.

Sīksaimniecības labību audzēja maz, galvenokārt stādīja kartupeļus, bet miltus maizes cepšanai pirka vai iemainīja pret zivīm. Sīksaimnieku galvenā nodarbošanās bija zveja jūrā, dažkārt sezonā (no augusta līdz novembrim) nozvejojot zivis par 300–400 rubļiem.[78] Tā skaitījās laba nauda. Jaunākie vīrieši ziemās gāja meža darbos. Kam bija zirgi, tie brauca vest malku vai baļķus no Undžavas mežiem uz Mazirbes staciju vai Mazirbes, Pitraga un Vaides malkas plačiem jeb krautuvēm. Bija gan arī tādi jūrmalnieki, kas pārtika tikai no zvejniecības. Katrs saimnieks gāja jūrā ar tik laivām, cik viņam bija atļauts. Ja kādam nebija laivas, tad vajadzēja "samesties" kopā ar kādu laivas īpašnieku. Lomus un izdevumus pa lielākai daļai dalīja uz pusēm.

Jūrmalnieki zvejoja brētliņas, butes, mencas, reņģes, zušus u.c. zivis. Tālu bija pazīstamas viņu kūpinātās butes. Piekrastes ciemos ierīkotās ķilavu ražotnes jeb kūri ar uzpircēju starpniecību no zvejniekiem iepirka brētliņu lomus. Dažiem zvejniekiem brētliņu zveja deva galvenos ienākumus. Arī ebreju tirgotāji uzpirka lomus, nogādājot tos Ventspilī, Sasmakā un Rīgā. Ar zivīm tirgojās arī paši zvejnieki.

Kā visur citur, medīt Kurzemes jūrmalas mežos drīkstēja tikai muižas mednieki. Par malumedniecību sodīja. Kokmateriālus jūrmalnieki varēja iegūt tikai ar muižas ziņu. Kārtību mežā uzraudzīja muižas algoti mežziņi un mežsargi. Tāpat rakt mālus, kaļķus, kūdru un granti iznomātajā zemē drīkstēja tikai ar muižas atļauju.

Lībiešu sociālais raksturojums. Izglītības iespējas

Ziemeļkurzemes lībiešu zvejniekciemos visumā norisēja laika garam atbilstoša dzīve un attīstība. Lībiešu apdzīvotās vietas nebija atpalicis nostūris. Tur līdzās zvejniekiem un zemkopjiem dzīvoja daudzi no viņiem cēlušies profesionāli jūrnieki, kuģu būvētāji, tirgotāji u.c., kuru sociālā piederība pēc oficiālā pieņēmuma nebija šķirta no zemniecības. Viņi ciemos uzcēla dažas jauna tipa kapteiņu un tirgotāju sētas.

Zvejošana bija saistīta ar nopietnu risku, īpaši Baltijas jūras piekrastē. Tālaika presē netrūkst ziņojumu par nelaimes gadījumiem uz jūras ar cilvēku upuriem. Tādēļ zvejniekciemos mita daudz atraitņu. Jūrmalai raksturīgo sezonas darba apstākļu ietekmē lībiešu ciemos izveidojās no citiem Latvijas novadiem atšķirīga sociālā struktūra ar lielu bezzemnieku – vaļinieku īpatsvaru (viņu skaitā ietilpa arī jau pieminētās atraitnes). Salīdzinoši lielāks šeit bija arī saimnieku un viņu ģimenes locekļu īpatsvars,

13. att. Lībieši

bet mazākas precēto kalpu (ieskaitot viņu ģimenes locekļus) un neprecēto puišu un meitu proporcijas.

Pēdējos gadu desmitos pirms gadsimtu mijas, pēc tam kad bija atcelti darba izvēles un dzīvesvietas maiņas aizliegumi, lībiešu līdz tam diezgan viendabīgajā sabiedrībā (izglītības, nodarbošanās u.tml. ziņā) norisinājās nopietnas pārmaiņas. Cilvēki aizvien biežāk atstāja dzimtās vietas un apmetās citur, izmantoja iespēju pelnīt iztiku ārpus dzimtajiem ciemiem. Daudzi jaunieši devās uz jūrskolām, papildināja jūrnieku rindas un palika dzīvot pat svešās zemēs.

Jūrniecības izglītības iegūšanā ļoti liela nozīme bija tā sauktajām Valdemāra jūrskolām, no kurām Kurzemē vecākā bija Dundagas jūrskola, kas darbību sāka 1869. gadā, t.i., piecus gadus pēc Ainažu jūrskolas. Jūrskolai vārdu deva Dundagas pagasts, pati skola gan atradās Ģipkā, bet kopš 1894. gada Mazirbē un tādēļ bija ērti pieejama daudziem lībiešiem. Šai jūrskolā no 1895. līdz 1898. gadam mācījušies 74 lībieši.[79] Dundagas jūrskolā no 1880. līdz 1902. gadam varēja iegūt tālbraucēja stūrmaņa resp. tuvbraucēja kapteiņa diplomu, protams, pēc attiecīgajiem jūras prakses

gadiem. Tomēr vēlāk šai jūrskolai noteica zemāku kategoriju – un tā sagatavoja jauniešus mācību turpināšanai augstāku kategoriju jūrskolās.

No lībiešu vidus nāca daudzi drosmīgi un prasmīgi jūrnieki, apdāvināti cilvēki. Viens no viņiem – tālbraucējs kapteinis J. Belte vēlāk strādāja par Ventspils ostas velkoņa kapteini un prata lībiešu, latviešu, krievu, vācu un angļu valodu. J. Princis savukārt bija Ārensburgas jūrskolas priekšnieks.

Ir zināms, ka 20. gadsimta sākumā Dundagas pagastu atstājuši 549 cilvēki, no kuriem trīs piektdaļas apmetās uz dzīvi pilsētās, bet pārējie – lauku apvidos. Tie, kuri devās uz pilsētām, priekšroku deva Rīgai, arī Ventspilij, samērā maz apmetās Talsos.[80] Cik starp šiem cilvēkiem bija lībiešu, nav izdevies noskaidrot. Tie, kas palika uz dzīvi latviešu vidē, pamazām aizmirsa lībiešu valodu, paražas un pārlatviskojās.

Tolaik lībiešu ciemos ienāca latviešu vilnis (jau otrais pēc 19. gadsimta 60.–70. gadiem), jo bezzemniekiem mazistabu (vaļinieku mītņu) ierīkošanai uz muižas zemēm ierādīja nelielus zemes gabaliņus. Popes jūrmalas ciemos latvieši iespiedās lēnāk. Latvieši uz jūrmalu pārcēlās, arī precoties ar lībiešiem. Lielākajā daļā jauno ģimeņu par sarunvalodu kļuva latviešu valoda, ar bērniem tāpat runāja latviski. No ienācējiem lībiešu valodu iemācījās retais, toties gandrīz visi lībieši runāja latviski, dažs labs vēl arī vāciski un krieviski. Šīs trīs valodas bija vajadzīgas dažādu saimniecisku lietu kārtošanai. To gan nevarēja teikt par vecākās paaudzes lībiešu sievietēm. Daļā lībiešu ģimeņu tomēr valdošā vai pat vienīgā sarunvaloda bija lībiešu valoda. Tā P. Dambergs savās atmiņās liecina, ka bērnībā, kuru pavadījis Sīkragā, līdz pat skolai latviešu valodu pratis diezgan vāji.

20. gadsimta sākumā lībiešu valoda jau bija apdraudēta. Lai gan lībiešu ciemos bija piecas skolas, mācības tajās nenotika lībiešu valodā. Kolkā atradās t.s. Dundagas Kolkas pagastskola, arī Kolkas pareizticīgo baznīcas skola. 1903. gadā Kolkas pagastskolā sāka strādāt lībiešu izcelsmes skolotājs (kas nebija izplatīta parādība) – Irlavas skolotāju semināra absolvents K. Bernšteins. Vēl skolas bija Mazirbē un Miķeļtornī. Arī Lielirbē darbojās pareizticīgo baznīcas skola. Spriežot pēc publicētajiem 1897. gada tautas skaitīšanas datiem, lībiešu lasītprasmes līmenis 20. gadsimta sākumā salīdzinājumā ar Ventspils apriņķa latviešiem bijis augstāks. No lībiešu vīriešiem, vecākiem par 60 gadiem, lasīt pratuši 93,5%, bet no tāda paša vecuma sievietēm – 92,8%. 10 gadu jaunākā iedzīvotāju grupā šie rādītāji attiecīgi bija 91,8% un 98,5%. Tomēr starp Ventspils apriņķa lībiešiem oficiāli nebija neviena, kas būtu ieguvis augstāku izglītību par sākotnējo.[81]

Kurzemes lībiešiem bija cieši sakari ar netālās Sāmsalas, it īpaši Serves pussalas iedzīvotājiem, kuri pa vasarām ieradās Dundagas un Popes novados, arī lībiešu ciemos uz sezonas darbiem. Atbrauca salinieku amatnieki, to skaitā kuģu un laivu būvētāji. Ne viens vien igaunis šeit apprecējās un palika uz dzīvi. Lībieši savukārt devās uz Sāmsalu un dažkārt uzturējās tur nedēļām ilgi, piemēram, pērkot zirgus. Savstarpējo sakaru rezultātā daudzi lībieši iemācījās vai vismaz orientējās radniecīgajā igauņu valodā. Igauņu valodas zināšanas un laulības ar viņiem lībiešu etnisko situāciju nedaudz stiprināja, jo igauņi daudz vieglāk nekā latvieši iemācījās lībiešu valodu un pieņēma viņu dzīvesveidu.

Gadsimta sākumā Ziemeļkurzemes piekrastes lībiešu ciemos turpinājās pakāpeniska lībiešu saplūšana ar latviešiem un dzimtās valodas zaudēšana. Tomēr šis process salīdzinājumā ar vēlāku laiku vēl bija ļoti lēns.

3. Baltvācieši un krievi

Krievu situācijai Latvijā 19. un 20. gadsimta mijā ilgi netika pievērsta pētnieku uzmanība, toties par baltvāciešu problēmām izdots daudz dažāda apjoma darbu. Baltvācu vēsturnieku interesi piesaistījis gan ne nacionālais jautājums, bet sociālpolitiskās norises Baltijā un vietējā virsslāņa – bruņniecības, resp., muižniecības darbība (agrārā un reformpolitika, attieksme pret patvaldības rusifikācijas pasākumiem reģionā u.c.). To apstiprina arī G. Rauha sakopotais un izdotais baltvācu historiogrāfijas izvērtējums.[82] Šāda rakstura darbi, arī atmiņu krājumi parādījās galvenokārt pēc 1905. gada revolūcijas[83] un Latvijas demokrātiskās republikas laikā.[84]

Bez tam 20.–30. gados ne tikai no baltvācu, bet arī no latviešu puses turpinājās vietējo vāciešu izpēte, piemēram, 1897. gada tautas skaitīšanas materiālu analīze. Balstoties uz tiem, H. Handraks, kā arī M. Skujenieks[85] raksturojis baltvācu minoritāti. Kā nozīmīgi baltvācu stāvokļa un latviešu–vāciešu attiecību izpratnei jāvērtē M. Valtera darbi.[86] Tomēr arī starpkaru periodā Latvijā baltvācu, tāpat krievu vietējo sabiedrību vērtējošas plašākas publikācijas par gadsimta sākumu neparādījās. Pat apjomīgais izdevums "Rīga kā Latvijas galvaspilsēta"[87] satur maz ziņu par abu nozīmīgāko minoritāšu neseno pagātni.

Pēc Otrā pasaules kara Vācijā, resp., Vācijas Federatīvajā Republikā, vēsturnieki tiecās risināt arī Baltijas pagātnes problēmas. 50. gadu pirmajā pusē nelielu darbu par Rīgu publicēja V. Lencs (sen.).[88] Viņš pievērsies baltvāciešu, latviešu un krievu savstarpējām attiecībām pilsētā pirms pusgadsimta, gan bez dziļākas analīzes. VFR iznāca virkne darbu par baltvāciešu lomu politiskajos un ekonomiskajos procesos Baltijā. Baltvācu muižniecības sociālās struktūras izmaiņas saistībā ar muižu saimniecību attīstību raksturojis G. Šlingenzīpens.[89]

70. gados Latvijā izdotajā grāmatā "Rīga. 1860–1917" ievietots A. Mieriņas pārskats par pilsētas teritorijas un iedzīvotāju sastāva izmaiņām.[90] Diemžēl padomju režīma apstākļos nacionāla rakstura problēmu detalizētāka analīze netika pieļauta. Gadsimta sākuma Rīgas un Liepājas pašpārvaldes jautājumi, ieskaitot nacionālo nogrupējumu pozīcijas pašvaldību vēlēšanās, izvērtēti Dz. Ozoliņas monogrāfijās.[91] Sabiedriski šķirisko struktūru Latvijā, tiesa, vēl marksisma-ļeņinisma traktējumā, sniedzis jurists V. Kalniņš.[92] 80. gadu sākumā iznāca P. Krupņikova darbs "Melu un patiesības palete", kurā analizēta Vācijas un baltvāciešu vēstures literatūra par Latviju laikā no gadsimtu mijas līdz Otrā pasaules kara beigām. Svarīgi baltvācu minoritātes 20. gadsimta sākuma politikas izpratnei ir M. Duhanova pētījumi.[93]

Baltvācu izcelsmes vēsturnieks G. Pistolkorss Vācijā publicējis plašu darbu klāstu, īpaši pievēršoties pārkrievošanas laikmeta priekšvēsturei un baltvācu privileģētā virsslāņa raksturojumam gadsimtu mijā, baltvācu attieksmei pret 1905. gada revolūciju. Pētnieki G. Krēgers un M. Halcels tāpat analizējuši baltvāciešu situāciju tolaik, bet D. A. Lēbers sniedzis rusifikācijas termina izvērtējumu attiecībā uz Baltiju.[94] Baltvāciešu politisko vēsturi aplūkotajā laika posmā izklāstījis R. Vitrams.[95]

Līdz šim vienīgo monogrāfiju par Rīgas baltvāciešiem no 1855. līdz 1905. gadam publicējis amerikāņu vēsturnieks A. Henriksons. Viņa pētījums balstīts galvenokārt uz tālaika baltvācu un krievu preses izdevumiem, kā arī speciālo literatūru, kas par 19. gadsimtu ir visai plaša. Par Kurzemes vāciešiem interesantu materiāu ir apkopojis A. Hoeizels.[96]

1994. gadā G. Pistolkorsa izdotajā plašajā darbā par vāciešiem Baltijā (Latvijā un Igaunijā) baltvācieši Latvijā gadsimtu mijā aplūkoti galvenokārt saistībā ar bruņniecības politiskajām un saimnieciskajām aktivitātēm. Raksturota luterāņu vācu mācītāju darbība.[97] Vācijā publicēti arī vairāki atsevišķi pētījumi par Baltijas vācu bruņniecībām un baltvācu muižnieku dzimtu vēsturi.[98]

Apsekojot lielu skaitu baltvāciešu biogrāfiju, V. Lencs (sen.) vadīja autoru kolektīvu, kas izdeva baltvāciešu biogrāfisko vārdnīcu.[99] Tā hronoloģiski aptver divarpus gadsimtu.

Līdz pat pēdējam laikam praktiski nekā nopietna nebija uzrakstīts par krieviem Latvijā aplūkojamā laikā. Taču V. Volkova grāmata "Krievi Latvijā",[100] tāpat viņa un I. Apines kopējais darbs "Slāvi Latvijā"[101] liecina, ka šis robs tiek aizpildīts.

Baltvācieši

Kopējais skaits un izvietojums

Līdz 19. un 20. gadsimta mijai garu evolūcijas ceļu bija nogājuši vietējie vācieši jeb baltvācieši, gandrīz līdz pat pēdējam laikam saglabājot nedalītu ietekmi un varu vietējā pašpārvaldē. Skaitliskā izteiksmē viņu īpatsvars nekad nav bijis liels. Acīmredzot absolūti lielāko skaitu baltvācieši sasniedza neilgi pirms patvaldības iesāktajiem pārkrievošanas un unifikācijas pasākumiem Baltijā, jo 1881. gada tautas skaitīšanā reģistrēts 135,1 tūkst. vāciešu Vidzemē un Kurzemes 9 apriņķos (Ilūkstes apriņķī un Latgalē tautas skaitīšana toreiz netika veikta) jeb 11,3% no visiem reģistrētajiem iedzīvotājiem. Sešpadsmit gadus vēlāk viņu skaits izrādījās sarucis līdz 114,1 tūkst. (8,3%), bet, pieskaitot Ilūkstes apriņķī un Latgalē uzskaitītos vāciešus, viņu pavisam bija 120,2 tūkst. (7,1%). Lielākā daļa no viņiem dzīvoja Vidzemē (76 859), turpat divreiz mazāk – Kurzemē (38 326) un nedaudz (5006) – Latgalē.[102] Abu (1881. un 1897. gada) tautas skaitīšanu datu salīdzinājums gan ir visai nosacīts, jo tajās izmantotas atšķirīgas metodes. Tā kā 1897. gadā tautību noteica, vadoties no uzrādītās dzimtās valodas, minētais baltvāciešu daudzums jāvērtē kā lielāks par faktisko.

Apmēram 4/5 no visiem Latvijas vāciešiem dzīvoja pilsētās, pārējie – laukos. No pilsētām viņi deva priekšroku Rīgai, Liepājai un Jelgavai. Šajās trīs pilsētās dzīvoja 82 tūkst. jeb vairāk nekā 2/3 no visiem baltvāciešiem.[103] Rīgai izvirzoties par Baltijas reģiona metropoli, tā bija pārvērtusies par savdabīgu pievilkšanas objektu arī vāciešiem. Daudzi no viņiem palika tur strādāt pēc Rīgas Politehniskā institūta absolvēšanas, citi ieceļoja no Vācijas un iekļāvās baltvācu vidē.

Par spīti patvaldības realizētajai Baltijas pārkrievošanas politikai, vācu valodas loma sadzīvē nebija mazinājusies. Bez tam baltvācieši uzrādīja,

kaut arī nelielu, dabisko pieaugumu, vietējā vācu kultūrvidē asimilējās citu šeit dzīvojošo tautību pārstāvji. No latviešiem parasti "pārgāja vāciešos" izglītotu cilvēku ģimenes – lielākoties karjeras apsvērumu dēļ. Pieaugot nacionālajai pašapziņai, arvien mazāk latviešu izrādīja gatavību atteikties no savas tautas un valodas. Tai pašā laikā palielinājās to baltvāciešu daudzums, kuri pārcēlās uz dzīvi Vācijā vai devās uz Krievijas iekšieni. Savukārt vienkāršie vācieši jeb "mazie vācieši" (amatnieki, strādnieki, zemnieki), nonākuši ilgstošā ikdienas saskarsmē (darbā u.tml.) ar latviešiem, bieži pārlatviskojās. Visvairāk pārlatviskojās vietējie vācieši, bet tas pats notika arī ar iebraucējiem no Vācijas.[104] Par šo "mazo vāciešu" izzušanu latviešu vidē baltvācu aristokrātija ilgi neizrādīja satraukumu, par nacionālo radniecību ar nemantīgajiem tautiešiem pat neieminējās.

Ap gadsimtu miju, sarūkot baltvāciešu izceļošanai, varēja vērot nelielu viņu skaita palielināšanos. Tā tomēr izrādījās pārejoša parādība, viņu īpatsvaram bija raksturīga lejupslīde. Zemie dzimstības rādītāji veicināja baltvācu sabiedrības novecošanos. Visvairāk veco ļaužu viņu vidū bija Kurzemē.[105] Vidzemes laukos situāciju ietekmēja Iršu kolonijas vācu zemnieku lielās ģimenes. Katrā gadījumā baltvāciešiem bija pietiekams pamats bažām par savu nākotni. Jaunnacionālists A. Niedra viņus nodēvēja par nāvei nolemtiem (*morituri*),[106] jo viņiem šai zemē trūkstot sakņu, resp., savu zemnieku. Viņš gan nebija oriģināls, jo arī daudzi Vācijas publicisti tolaik Baltiju uzskatīja par bojāejai nolemtās vācietības priekšposteni.

Sociālā struktūra

Baltvāciešus raksturoja arī savdabīga sociālā struktūra, kurā dominējošu lomu joprojām saglabāja vecais kārtu princips. Laukos trūkstot vācu tautības zemniekiem (Iršu kolonija, protams, bija izņēmums), baltvācu muižniecībai viņus aizstāja latviešu zemnieki un laukstrādnieki. No tā izrietēja attiecīgas konsekvences.

Augstāko muižniecības slāni jeb dzimtmuižniekus Kurzemē un Vidzemē kopā pārstāvēja 8,1 tūkst. cilvēku, bet no tiem laukos dzīvoja ap 2,3 tūkst. muižnieku un viņu ģimenes locekļu,[107] kopā aptuveni trešdaļa no visiem baltvācu lauciniekiem.

Pirmā un privileģētākā kārta ar ārkārtējām izņēmuma tiesībām bija bruņniecība (*Ritterschaft*), noformējusies iepriekšējos gadsimtos un, par spīti daudzkārtējām politiskām pārmaiņām, pratusi "noturēties zirgā". Tā ar savām bruņinieku muižām (*Rittergüter*) veidoja vietējā pašpārvaldes

aparāta jeb landesštata (*Landesstaat*) pamatu. Bruņinieku muižas īpašniekam bija garantētas dažādas privilēģijas: medību un zvejas monopoltiesības, priekšrocības rūpniecībā un tirdzniecībā, tiesības ierīkot dzirnavas, rūpniecības un tirdzniecības uzņēmumus, organizēt gadatirgus. Kā jau minēts, vienas no svarīgākajām bija patronāta tiesības, kas nodrošināja muižniekiem izšķirošu ietekmi baznīcas un draudzes lietās.

Kā savdabīga administratīva vienība Krievijas impērijā ar vietējām, kaut jūtami apcirptām īpatnībām pārvaldē un tiesībās Baltijas bruņniecība saglabāja kārtas pašpārvaldes organizācijas: landtāgus, landmaršalus, landrātu kolēģiju (Vidzemē). Pastāvēja zināmas atšķirības starp Vidzemes, Sāmsalas, Igaunijas un Kurzemes (kopā ar Piltenes) bruņniecību. Šīm bruņniecības organizācijām bija tiesības iesniegt ziņojumus un lūgumus ne tikai impērijas pārvaldes orgāniem (gubernatoram, Iekšlietu ministrijai), bet arī pašam caram. Baltvācu bruņniecība bija visprivileģētākā un politiski visietekmīgākā muižniecības daļa. Ne poļu, ne arī nelielajai krievu muižniecības grupai Latvijā salīdzinājumā ar baltvāciešiem nebija tik vērā ņemamas politiskas ietekmes.

Bruņniecības muižas īpašums līdz ar paša īpašnieka piederību dzimtai, ierakstītai īpašā ciltsrakstu grāmatā (matrikulā), nodrošināja muižniekiem visas pašvaldības tiesības. Galvenās no tām bija tiesības balsot par jebkuru landtāgā apspriežamo jautājumu. Landtāgiem bija daudz plašāka kompetence nekā attiecīgajiem zemstu orgāniem citās impērijas guberņās. Ar landtāgu – šā unikālā kārtu institūta starpniecību Baltijas bruņniecība efektīvi īstenoja privilēģijas pārvaldes sfērā. Landtāgu kompetencē bija personu iecelšana augstākajos pašvaldības amatos un svarīgu saimniecisko jautājumu izlemšana. Landtāgi teica galavārdu nodokļu iekasēšanā un izlietošanā. Sevišķi augstu baltvācu baroni vērtēja likumdošanas iniciatīvas tiesības, iespēju iepriekš apspriest likumprojektus, ko bija sagatavojuši iesniegšanai varas orgāniem.

Augstu vērtējot minētās priekšrocības, bruņniecība stingri aizstāvēja savu rindu noslēgtību, nevēloties pieļaut to atšķaidīšanu ar nedižciltīgiem, resp., neimatrikulētiem muižniekiem (*Landsassen*). Jaunu bruņinieku muižu izveidošana bija reglamentēta. Starp citu, bija noteikta muižas minimālā platība – 334 ha, turklāt jaunas muižas dibināšanai bija nepieciešama landtāga piekrišana. Stingri tika kontrolēti ieraksti matrikulās. Tāpēc 19. gadsimta 80. gadu sākumā pie imatrikulētās muižniecības Vidzemē piederēja 405, bet Kurzemē – 366 muižnieku ģimenes.[108]

Salīdzinājumā ar kopējo muižnieku skaitu Vidzemē un Kurzemē tas nebija daudz.

Pārkrievošanas un unifikācijas politika, ko cara patvaldība neatlaidīgi uzspieda Baltijai, lika samierināties ar izmaiņām baltvācu bruņniecības tiesībās. Pakāpeniski tika ierobežotas vairākas bruņniecības priekšrocības. Baltvācu baroni zaudēja privilēģiju dedzināt degvīnu un pārdot to savos krogos (no 1900. gada). Taču viņi saglabāja tiesības ierīkot muižas teritorijā fabrikas u.c. ražotnes. Piedalīšanās rūpniecības un tirdzniecības uzņēmumu darbā pavēra iespēju baltvācu muižniecībai saistīties ar pilsētu baltvācu pilsoņu jeb birģeru slāni. Tāpat kā agrāk, ļoti daudzi baltvācu muižnieki ieņēma augstus amatus Krievijas impērijas valdības aparātā, armijā un kara flotē. Kā vienmēr, augstāk par visu bruņniecība ievēroja kārtas intereses. Tas bija noteicošais bruņniecības rīcības princips, arī risinot jautājumus, kuros kārtas intereses savijās ar nacionālajām.

Baronu attiecības ar baltvācu pilsoņiem un garīdzniecību visumā var raksturot kā harmoniskas, taču nekad to pamatā nebija vienlīdzības ideja. Muižnieku un pilsoņu sociālais, politiskais un ekonomiskais svars bija pārāk nevienāds. Salīdzinājumā ar pilsoņiem baroniem bija daudz lielāka ietekme Baltijas dzīvē, pat Rīgas Lielajā (tirgotāju) un Mazajā (amatnieku) ģildē. Guberņas administrācijā baroniem bija ietekmīgi "savi cilvēki", parasti arī pats gubernators bija viņu labvēlis. Garīdzniecība piedalījās baznīcas, skolu u.c. garīgās dzīves jautājumu risināšanā, īpaši laukos.

Luterāņu garīdzniecība sastāvēja no mācītājiem un baznīcas pārvaldes amatpersonām. Mācītāja amats, starp citu, garantēja labus materiālos ienākumus, ko deva ne tikai mācītājmuiža, bet arī ziedojumi un nodevas. Formāli gan virsīpašuma tiesības uz šo muižu piederēja attiecīgās baznīcas draudzei. Likums atļāva ņemt no draudzes locekļiem nodevas gan graudā, gan naudā.

Baltvācu absolūtais vairākums (ap 9/10) bija luterticīgie. Nedaudz vēl bija katoļu, vēl mazāk – pareizticīgo.

Luterāņu mācītāju vairākums bija Baltijas un Vācijas vācieši, latviešu un igauņu viņu vidū visumā bija maz. Vidzemes guberņā, piemēram, 1881. gadā no 142 luterāņu mācītājiem tikai kādi 10 bija latvieši vai igauņi, un pat vēl 1904. gadā no kopējā mācītāju skaita (160) tikai 30 bija latvieši un 25 igauņi,[109] tātad aptuveni trešā daļa. Vairākiem baltvācu mācītājiem, jāatzīst, bija lieli nopelni latviešu garīgās dzīves sekmēšanā. Tai pašā laikā ļoti daudzi no viņiem vāji vai pat nemaz nepārvaldīja latviešu valodu. Tas

14. att. Baltvācu muižnieki

tomēr netraucēja laikrakstam "Rigasche Rundschau" ("Rīgas Apskats") pārspīlēti pārmest latviešiem nepateicību par vācu mācītāju pašaizliedzīgo darbošanos latviešu valodas labā.[110]

Savdabīga kārtas apziņa un ar to saistīta augstprātība raksturoja arī baltvācu patriciešus pilsētās. Šīs aprindas veidoja birģeri, pilsētās dzīvojošie muižnieki un tirgotāji. Ekonomikas straujas attīstības apstākļos viņi veidoja pirmo pilsonisko slāni, tomēr nevēloties atteikties no dažādām kārtu privilēģijām, priekšrocībām tiesībās un tituliem. Pat piespiesta atteikties no vairākām saimnieciska rakstura priekšrocībām, baltvācu pilsonība prata saglabāt savu faktisko izņēmuma stāvokli. Pēc "cunftu privilēģiju" zaudēšanas tā lika lietā vecās tradīcijas, ar laiku izveidojot lieliskus, jaunajiem apstākļiem atbilstošus uzņēmumus. Teiktais vairāk attiecās uz Lielās ģildes aprindām, no kurām nāca baltvācu pilsonības ietekmīgākie pārstāvji.

Rīgā, arī Liepājā un Jelgavā baltvācieši veidoja bagātāko pilsonības slāni, turklāt, tāpat kā muižniecība, faktiski joprojām saglabāja kārtas

norobežotību. Baltvācu pilsoņi bija turīgākie tirgotāji, kuģu, rūpniecības uzņēmumu, amatnieku darbnīcu, viesnīcu, krogu, restorānu īpašnieki, namsaimnieki. Protams, straujās ekonomiskās attīstības rezultātā baltvāciešu sociālais sastāvs izmainījās. Viņu vidū radās jaunas sociālas grupas, kuru apmērus raksturo statistiskie materiāli par baltvāciešu nodarbošanos uz 20. gadsimta sliekšņa.

Baltvāciešu nodarbošanās Vidzemē un Kurzemē (1897. gads)*

Nodarbošanās	Strādājošie**		Piederīgie**		% no strādājošo skaita
	vīrieši	sievietes	vīrieši	sievietes	
Lauksaimniecība	1 572	418	1 317	2 616	3,4
Rūpniecība	17 176	5 031	10 540	22 221	37,7
Tirdzniecība	6 379	1 181	4 325	9 486	12,8
Transports	1 210	44	858	2 188	2,1
Valsts un komunālais dienests	1 121	20	704	1 923	1,9
Brīvās profesijas	2 291	2 152	1 446	3 399	7,5
Kalpotāji	2 795	4 412	1 313	2 069	12,2
Armija un kara flote	336	-	18	96	0,6
Pārējie	4 969	7 886	2 098	5 728	21,8
Kopā	37 844	21 144	22 619	50 726	100,0

* Pēc: *Handrack H.* Bevölkerungsentwicklung der deutschen Minderheit in Lettland. Jena, 1932, S. 59.

** Ieskaitot vāciski runājošos ebrejus. Tā kā viņi galvenokārt bija nodarbināti tirdzniecībā un rūpniecībā, tad apmēram 2% no katrā šai nozarē strādājošiem varēja būt ebreji.

Kā redzams, 19. gadsimta beigās lauksaimniecībā bija nodarbināts ap 3,5% baltvāciešu. Tie lielākoties bija muižu īpašnieki ar savām ģimenēm, muižu ierēdņi, mācītāji un pavisam nedaudz zemnieku. Vēl bija muižnieki – pēc nodarbošanās ierēdņi, arī t.s. brīvajās profesijās nodarbinātie,

armijā un kara flotē dienošie, kopā 23%. Rūpniecībā, tirdzniecībā un transportā nodarbinātie pa lielākai daļai pārstāvēja uzņēmumu īpašnieku un kalpotāju aprindas. Samērā daudz (21,8%) baltvāciešu pārtika no saviem kapitāliem vai atradās pensijā.

Baltvācu pilsonības augšslāņos dominēja jauktais tirgotāja–rūpnieka, kam sekoja tirgotāja–baņķiera tips. Ekonomiskās darbības un interešu kopība, tāpat ilgākā laikposmā veidojusies Baltijas vāciešu nacionālā savrupība sekmēja vietējās vācu lielburžuāzijas saliedēšanos noturīgā grupā. To veicināja arī ārzemju kapitālu pieplūdums, īpaši no Vācijas. Baltijā Vācijas kapitāli sastapa pazīstamu vācisku vidi, kur pietika ar vācu valodu, kur bija Vācijai resp. Rietumeiropai līdzīgas saimnieciskās dzīves tradīcijas. Kopumā šādi apstākļi sekmēja baltvācu un Vācijas kapitālu saplūšanu tai vai citā uzņēmumā. Nereti vietējie vācieši kļuva par Vācijas uzņēmumu direktoriem vai pārvaldniekiem vai arī viņus iecēla dažādos citos atbildīgos amatos. No redzamākajiem baltvācu rūpniekiem, kuri vienlaikus bija ietekmīgi tirgotāji un finansisti, jāmin baņķieri R. un Ā. Bungneri, J. Fogelzangs, V. Kerkoviuss, A. Hertvings, P. Švarcs u.c. Būdami labi vietējo apstākļu zinātāji, viņi Vācijas investoriem izrādījās ļoti noderīgi.

Tā kā tolaik veidojās jaukta tipa – ne tikai baltvācu un Vācijas kapitālu, bet vispār vietējo un ārvalstu kapitālu kopuzņēmumi, tad daudzmaz precīzi noteikt baltvāciešu īpatsvaru tajos ir visai sarežģīti. Katrā ziņā nacionāla norobežošanās saimnieciskajās lietās kļuva aizvien neizdevīgāka. Saglabājot noteicošo ietekmi, baltvācieši pamazām pieļāva citu tautību pārstāvju līdzdarbošanos līdz tam ietekmīgajās, taču izteikti vāciskajās organizācijās, par kādām pamatoti uzskatīja Rīgas biržas komiteju, Lielo un Mazo ģildi. Neskatoties uz to, baltvācieši prata saglabāt noteiktu patstāvību pat gadījumos, kad tajā vai citā uzņēmumā dominēja ārzemju vai krievu kapitāli. Tamlīdzīgās situācijās baltvācieši uzrādīja apskaužamu lavierēšanas māku.

Sabiedriskā dzīve. Organizācijas un biedrības

Baltvāciešu sabiedrisko dzīvi 20. gadsimta sākumā lielā mērā noteica iepriekšējā pusgadsimta notikumi: latviešu nacionālā atmoda, tālu izskanējušais Vidzemes ģenerālsuperintendenta bīskapa J. Valtera 1864. gada 9. (21.) marta spredikis Vidzemes landtāgā, kurā viņš aicināja pārvācot latviešus un igauņus, rusifikācija un pret Baltijas guberņu tradicionālo autonomiju un plašajām baltvācu muižniecības privilēģijām vērstā slavofilu

un panslāvistu kampaņa presē. Polemika kulmināciju sasniedza 1869. gadā K. Širrena "Vidzemes atbildē" uz slavofila J. Samarina gadu iepriekš publicēto rakstu pret baltvācu muižniecību un Baltijas guberņu īpašo statusu. K. Širrena viedoklis guva atbalstu ne tikai Vidzemē, bet arī pārējā Baltijas vācu muižniecībā, kas uzskatīja, ka Baltijas autonomija un baltvācu bruņniecība ir vienīgais spēks, kas tiesīgs un spējīgs šīs guberņas pārvaldīt. Pamatojot šīs tiesības, turpmākajos gados baltvācu muižniecība izvirzīja savus reformu priekšlikumus. Tiesa, iekšējo nesaskaņu dēļ, tāpat augošā krievu nacionālisma spiediena ietekmē priekšlikumi tā arī netika īstenoti. Baltvācu muižniecības ieteikto reformu galvenais trūkums bija tas, ka tās neparedzēja reālu latviešu un igauņu līdzdalību reģiona pašpārvaldē. Neizprotot nacionālās atmodas būtību un rūpējoties par privilēģiju saglabāšanu, baltvācieši joprojām vadījās no vecās kārtu pārstāvniecības shēmas, uzskatot bruņniecību par vienīgo politisko spēku Baltijā. Šī norobežošanās padziļināja jau pastāvošās sociālās un nacionālās pretrunas Baltijā starp baltvācu privileģētajiem slāņiem – muižniecību, garīdzniecību, akadēmiski izglītotajām aprindām – un latviešiem. Savukārt Baltijas pārkrievotāji atsvešināja caram uzticīgo baltvācu muižniecību no Krievijas valsts un saasināja attiecības ar vietējo krievu administrāciju. Jūtoties apdraudēta, baltvācu muižniecība par politiskās darbības pamatmērķi gadsimtu mijā izvirzīja savu privilēģiju aizsargāšanu, vēršoties pret pārkrievošanas sekām un ignorējot vietējo tautu centienus ieņemt tām pienākošos vietu reģiona sabiedriski politiskajā dzīvē. Tādējādi konservatīvisms joprojām bija noteicošais baltvācu politikas princips. Liberālisma iezīmes bija vērojamas tikai atsevišķu politiķu darbībā (piemēram, Liepājā).

Īpašu vietu pārkrievošanas praksē ieņēma procesi, kas bija vērsti pret baltvācu luterāņu mācītājiem, ar mērķi stiprināt pareizticīgās baznīcas lomu Baltijā. Īsi pirms gadsimtu mijas tie tika apturēti, taču, pēc baltvācu politiskās elites uzskatiem, garīdzniecība bija viena no visvairāk cietušajām baltvācu iedzīvotāju grupām.

Iestājoties par Baltijas guberņu sevišķā statusa saglabāšanu, tolaik priekšplānā izvirzījās tādi baltvācu politiskās elites pārstāvji kā Vidzemes landmaršals (no 1884. līdz 1908. gadam) barons F. Meiendorfs, bijušais Vidzemes gubernators, pēc tam Rīgas pilsētas galva A. Etingens. Šajā cīņā aktīvi iesaistījās uz Vāciju emigrējušie baltvācieši: profesors T. Šīmanis, bijušais "Rigasche Zeitung" galvenais redaktors A. Buholcs, arī Ž. Grothuss, A. Serafims, F. Bīnemanis u.c. Ar emigrantu starpniecību baltvācieši stājās

sakaros ar Panģermāņu savienību (*Alldeutschen Verband*), kā arī citām nacionālistiskām vāciešu organizācijām (*Allgemeine Deutsche Schulverein*, vēlāko *Verein für das Deutschtum im Ausland*). Pateicoties šiem sakariem, Vācijā izdotajā žurnālā "Grenzboten" ("Robežvēstneši") tika atspoguļota arī situācija Baltijā un baltvāciešu stāvoklis viņu interpretācijā ar nolūku tuvināt baltvāciešus Vācijai. Par baltvāciešu politiskās orientācijas maiņu par labu Vācijai gan tikpat kā nekas neliecināja, kaut gan praktiski tikai šī valsts piesaistīja baltvācu emigrantus. Visbiežāk tās bija "literātu" ģimenes, kas visrezignētāk reaģēja uz minētajām pārmaiņām, resp., cara patvaldības piekopto Baltijas pārkrievošanas politiku. Tomēr kopumā 20. gadsimta sākumā baltvāciešu vidū dominēja uzticība patvaldībai.

Cīnoties par savu pozīciju saglabāšanu Baltijas guberņās, baltvācu bruņniecība lielāku uzmanību veltīja izglītības jomai, finansiāli atbalstot esošās un dibinot jaunas vācu privātskolas. Svarīgu nozīmi ieguva Baltijas vāciešu vēstures un kultūras apzināšana, kā arī propagandēšana. Šai virzienā aktīvi darbojās Kurzemes Literatūras un mākslas biedrība (*Kurländische Gesellschaft für Literatur und Kunst*), arī biedrība "Musse", "Eifonija", "Ressource" u.c. Apstākļos, kad pārkrievošanai tika pakļauta Tērbatas universitāte, pieauga zinātnisko biedrību nozīme un baltvācu studentu korporāciju loma. Baltvācu vēsturnieki aktīvi pievērsās kolēģu darbībai Vācijā. Sakariem ar Vāciju paplašinoties, par "baltiešu" vēsturnieku atbalsta punktu mazpamazām izvirzījās Vācijas universitātes. Ne viens vien akadēmiski izglītots baltvācietis kļuva par Vācijas dedzīgu atbalstītāju. Bez tam popularitāti ieguva Literāri praktiskā pilsoņu apvienība, kas saistīja tirgotājus, rūpniekus un akadēmiski izglītotos vāciešus, t.s. literātus. Pastāvēja vēl arī Rīgas tehniskā apvienība, baltvāciešu amatnieku apvienība, Rīgas tirgotāju biedrība, Kurzemes farmaceitu savienība u.tml. profesionālas organizācijas.

Baltvācieši un vietējās pašvaldības

Guberņas pārvaldes atbildīgajos posteņos aizstāti ar krievu ierēdņiem, baltvācieši stingri noturēja savās rokās Rīgas, Jelgavas un Liepājas domi un valdi, bija pārsvarā arī daudzu apriņķu centru un mazāko pilsētu pašvaldībās. Tiesa, gadsimtu mijā viņi bija zaudējuši savas pozīcijas Valmieras, Tukuma un Kandavas pašvaldībā. Turienes pašvaldību pāreju latviešu rokās baltvācieši sāpīgi pārdzīvoja. Nepilnus septiņus gadus pēc tam, kad daļēji ar pašu baltvāciešu vēlētāju līdzdalību Tukuma domē

pārsvaru guva latvieši pievilcīgākās saimnieciskās programmas dēļ, kādā no Berlīnes avīzēm parādījās raksts par draudiem vācietībai no latviešu puses. Kā liecināja "Baltijas Vēstnesis",[111] berlīnieši tika informēti, ka agrāk pilnīgi vāciskā pilsētā vāciešu palicis vairs pavisam maz. Patiesībā ne tik daudz vāciešu izrādījās pametuši Tukumu, cik agrāk "kaunīgie latvieši" no vāciešu rindām atgriezušies latviešos. Tamlīdzīgas vēstis baltvāciešu prese uztvēra ļoti satraukti, nepārtraucot propagandēt uzskatus, ka latviešiem labprātīgi jāpārvācojas.

Pārkrievošana bija atstājusi nomācošu iespaidu uz baltvāciešiem, veicinājusi rusofobijas izplatību viņu vidū. Tas draudēja ar jauniem sarežģījumiem. Sociālās, tāpat demogrāfiskās un ekonomiskās pārmaiņas Baltijā vispār un Latvijā tai skaitā spieda baltvāciešus vairāk uzmanības veltīt attiecībām ar citu tautību pārstāvjiem un kļūt pielaidīgākiem spriedumos.

Nevēloties kaut daļēji piekāpties latviešiem, baltvācu pilsoņi aizvien noteiktāk pauda vēlmi slēgt kompromisu ar patvaldību pārstāvošiem vietējiem krievu ierēdņiem un Rīgas krievu sabiedrību. Gadsimtu mijā šo nostāju rosināja un atbalstīja Rīgas pilsētas galva L. Kerkoviuss, arī viņa pēctecis šai amatā, jau lielā mērā pārvācojies anglis G. Ārmitsteds. Gadu gaitā baltvācieši bija iemanījušies pielāgoties pārkrievošanas situācijai, lietojot krievu valodu oficiālajos gadījumos, bet vācu – daudz biežāk noturētajās neoficiālajās sēdēs un apspriedēs. Daudzi no Vācijas iebraukušie speciālisti pat pamanījās vispār iztikt tikai ar vācu valodu. Tā valdīja Rīgas centrā un vecpilsētā, kur tolaik dzīvoja galvenokārt vācieši, tāpat veselā rindā uzņēmumu un pilsētas dienestos.

Kopš gadsimtu mijas baltvācieši, pirmām kārtām to konservatīvie līderi, bija nobrieduši vienoties ar krievu vēlētājiem, lai neļautu latviešiem panākt lielākas izmaiņas Rīgas domē. 1901. gada domes vēlēšanās baltvācu un krievu konservatīvo bloks to arī nodrošināja. Acīmredzot tā bija baltvāciešu atbildes reakcija uz latviešu saimnieciskajiem panākumiem kā laukos, tā pilsētās. Ne mazāk baltvāciešus satrauca strauji pieaugušais igauņu un latviešu studentu skaits Jurjevas, resp., Tērbatas universitātē, kur izglītības iegūšana jau notika krievu valodā, tādējādi ļoti mazinot baronu un birģeru dēlu priekšrocības. Rīgas un Jelgavas vācu patriciešus ērcināja latviešu "mācīto vīru" – akadēmisko izglītību ieguvušo aizvien lielākais skaits, latviešu advokātu, ārstu, inženieru un, protams, arī latviešu namsaimnieku, būvuzņēmēju konkurence. Kopumā viņiem neizdevīgās izmaiņas baltvācieši uztvēra kā vācietības pozīciju vājināšanu, ar ko tiem

likās neiespējami samierināties. Konservatīvais baltvācu publicists un redaktors E. Serafims, pārmetot latviešiem un igauņiem šovinismu, bija spiests atzīt, ka pašu baltvāciešu nacionālās jūtas aprobežojoties ar vienkāršu lielību, nievājošu attieksmi pret cittautiešiem.[112] Tas bija simptomātiski, jo agrāk tāda paškritika netika dzirdēta.

Latvijā baltvācu un latviešu savstarpējās attiecības palika saspīlētas, turpretī, kā izrādījās, ārpus Baltijas gan vieni, gan otri saprasties varēja it labi. Par to liecināja Vitebskas un Pēterburgas piemērs. Vitebskā latvieši un vācieši piedalījās kopējos kultūras pasākumos, vienotiem spēkiem īsi pirms gadsimtu mijas uzbūvēja jaunu luterāņu baznīcu. Abpusēja sapratne bija iezīmējusies Pēterburgā. Protams, kā Vitebskā, tā Pēterburgā baltvācieši un latvieši atradās daudzmaz līdzīgā situācijā.

Krievi

Ieceļošana un apmešanās. Sabiedrības struktūra

Pēc tam kad Ziemeļu kara laikā Krievija iekaroja Vidzemi un Rīgu, bet vēlāk pievienoja sev arī Latgali un Kurzemi, Latvijā gan stihiski, gan Krievijas impērijas valdošo aprindu mērķtiecīgas rīcības rezultātā ieplūda krievi. Šo procesu veicināja baltvācu muižnieki, kam pēc krievu karaspēka sirojumiem un vietējo civiliedzīvotāju apkaušanas, kā arī šiem briesmu darbiem sekojošās mēra epidēmijas Vidzemē muižās trūka darbaspēka. Krievu zemnieki, galvenokārt reliģisku motīvu dēļ Krievijā vajātie vecticībnieki, jau agrāk bija bēguši uz Baltiju, pa lielākai daļai uz pilsētām, lai atbrīvotos no dzimtbūšanas vai nokļūšanas rekrūšos. Jau pēc Baltijas iekarošanas pakāpeniski šeit palielinājās krievu militārpersonu un ierēdņu skaits.

Visvairāk krievu zemnieku ieplūda Latgalē, centrālai valsts varai tiecoties paplašināt krievu zemes īpašumus visā impērijas ziemeļrietumu apgabalā. Likumdošanas ceļā tika radīti labvēlīgi apstākļi, lai krievu muižniecība un arī zemnieki iegūtu savā īpašumā kroņa vai poļu muižniekiem konfiscētās zemes. Mēģinājumi līdzīgi rīkoties Baltijā dažādu cēloņu dēļ panākumus neguva. Tur iebraukušie krievi apmetās pilsētās.

1897. gadā Latvijā dzīvoja 145,6 tūkst. krievu jeb 7,5% no iedzīvotāju kopskaita. No tiem laukos dzīvoja 68,8 tūkst. (jeb 47,2% no visiem krieviem),[113] galvenokārt pareizticīgie. Vairāk nekā puse krievu bija apmetusies

Latgalē, bet pārējie koncentrējās lielākajās pilsētās: Rīgā, Liepājā, Jelgavā, Daugavpilī, kā arī Kurzemes guberņas Ilūkstes apriņķī. Minētajās pilsētās krievu skaits turpināja palielināties gan uz iebraucēju rēķina, gan sakarā ar demogrāfisko pieaugumu. Latvijā ieradās krievu zemnieki, meklējot darbu uz būvēm, dzelzceļa, arī fabrikās un darbnīcās. Daudz krievu ieceļoja Latgalē, īpaši tās austrumdaļā. 1897. gada tautas skaitīšanas anketas uzrāda, ka atsevišķos Latgales ciemos gandrīz katrā otrā ģimenē kāds no vecākiem vai radiniekiem dzimis Pleskavas guberņā.

Vietējie krievu iedzīvotāji Latvijā nekad nebija viendabīgi. Krievi atšķīrās pēc sociālā sastāva, nodarbošanās, tāpat pēc kultūras līmeņa, pēc reliģiskās piederības.

Rīgā bija izveidojusies vecticībnieku kopiena, kas par godu vienam no labvēļiem un atbalstītājiem tika nosaukta Grebenščikova vārdā. Tā kļuva par lielāko un autoritatīvāko Latvijā. Kopienai bija savs lūgšanu nams, nespējnieku patversme. 1899. gadā reģistrēja Grebenščikova biedrības statūtus trūcīgo bērnu audzināšanai. Biedrība uzņēmās rūpes par bāriņu sākotnējo skološanu un apmācīšanu amatā. Kopumā izglītošanās problēma vecticībniekiem bija aktuāla, jo pareizticīgo baznīcas kontrolētajās skolās viņi bērnus nevarēja sūtīt. Bērnus parasti nācās mācīt mājās vai nedaudzajās nelegālajās skolās, kuras darbojās Rīgā.

Pareizticīgo baznīcas administrācija un valsts iestādes apkaroja vecticībniekus arī Latvijā, jo vēl 20. gadsimta sākumā viņus oficiāli neatzina. Tādēļ vietējie vecticībnieki Latvijā pārstāvēja noslēgtu, saliedētu iedzīvotāju daļu ar grūtos apstākļos rūdījušos pašapziņu, specifiskām iezīmēm un interesēm. Šāda iekšēja vienotība pārējiem krieviem nebija raksturīga. Latviešu simpātijas vecticībnieki ieguva ar darba mīlestību, attieksmi pret ģimeni, vienkāršību un pienākuma apziņu.

Kā vecticībnieki, tā pārējie krievi Rīgā pārsvarā apmetās dzīvot Maskavas (tag. Latgales) priekšpilsētā. Tur vairāk nekā citās pilsētas daļās varēja dzirdēt krievu valodu, redzēt bārdainos vecticībniekus.

Latvijā dzīvojošo krievu vidū visaugstākais rakstītprasmes līmenis bija pareizticīgajiem vīriešiem (70%). Vecticībnieku vīriešiem tas bija ievērojami zemāks (25%), vēl jo vairāk sievietēm (8%), kas tālu atpalika. Tikai 5% no krieviem lasīja un rakstīja citās valodās.[114]

Gadsimtu mijā vietējās krievu sabiedrības sociālajam sastāvam piemita savas īpatnības. Latvijā praktiski nebija krievu lielo zemes īpašnieku slāņa, Vidzemē un Kurzemē arī zemnieku izrādījās relatīvi maz, toties

samērā daudz bija krievu strādnieku lielākajās pilsētās, tāpat ierēdņu, mācībspēku, tiesu darbinieku u.tml. Daudz bija arī militārpersonu, jo Latvijas teritorijā tika izvietotas daudzas karaspēka daļas, bet Liepājā izveidotajā kara ostā bāzējās karakuģi, tur atradās tūkstošiem jūrnieku. Sakarā ar Krievijas patvaldības piekopto Baltijas pārkrievošanas un unifikācijas politiku ierēdņu u.c. kategoriju krievu skaits turpināja pieaugt. Guberņas administrācijas augstākajos amatos Iekšlietu ministrija iecēla krievus, liekot pierauties baltvāciešiem. Pakāpeniski krievu ierēdņi pārņēma pārējos posteņus, izspiežot citu tautību pārstāvjus. Daļa vietējo krievu nodarbojās ar tirdzniecību, būdami sīko un vidējo uzņēmumu īpašnieki. Mazāk bija rūpniecības uzņēmumu un finansu iestāžu īpašnieku un akcionāru.

Baltijā izraisījies būvniecības bums ietekmēja arī krievus Latvijas pilsētās, un daži no viņiem kļuva par lieliem namīpašniekiem. Visumā gan krievu kapitāls nelīdzinājās ne baltvācu, ne ebreju kapitālam. Tādēļ krievi neieņēma līderpozīcijas ne Baltijas reģiona ekonomiskajā, ne sabiedriskajā jomā. Tas radīja zināmu diskomforta sajūtu sociāli aktīvajai vietējai krievu sabiedrības daļai, kas pretendēja uz kaut ko vairāk, apzinoties piederību politiski valdošajai nācijai Krievijas impērijā.

Sabiedriskā dzīve. Biedrības

Kopš 19. gadsimta 60. gadiem krievu sabiedriskie līderi visādi pūlējās palielināt krievu faktora lomu un nozīmi vietējā dzīvē. To viņi centās panākt ar dažādu biedrību palīdzību, kuras veidoja pēc baltvāciešu un latviešu parauga. Laika gaitā izveidojās daudz šādu biedrību.

Pilsētās krievi organizēja pārsvarā izglītības, labdarības un grupu interešu biedrības. Trūcīgākie slāņi kā pilsētās, tā laukos tiecās panākt savstarpēju atbalstu un palīdzību slimības un nelaimes gadījumos, kaut arī tiem tikpat aktuāla bija cīņa ar ugunsgrēkiem, žūpības un tumsonības apkarošana.

Rīgā vienas no pirmajām 19. gadsimta otrajā pusē izveidojās vairākas krievu palīdzības biedrības. Krievu labdarības biedrībai pašai bija savi nami, tādēļ tā spēja piešķirt telpas Marijas patversmei, tāpat 1864. gadā nodibinātajam Krievu klubam. Pēdējā iesaistījās arī baltvācieši un latvieši, literatūras un mūzikas cienītāji. Muzikālās biedrības "Bajan" un "Lado" centās piesaistīt cilvēkus mūzikai, kordziedāšanai. Pēc rakstnieka J. Češihina iniciatīvas tika nodibināts Literārais pulciņš. Pulciņš sekmīgi darbojās, ilgus

gadus piesaistot izglītotus ļaudis. 1891. gadā Literārais pulciņš organizēja Tautas lasījumu komisiju, lai iespēju robežās ar kolektīvo lasījumu palīdzību izglītotu pilsētas krievu trūcīgāko daļu. Tā bija viena no pirmajām tik vajadzīgajām apgaismības aktivitātēm vienkāršo krievu vidū. Literārajam pulciņam pašam bija sava bibliotēka, un tā biedru skaits auga no gada gadā. Vairākums pulciņa aktīvistu bija skolotāji un mācību iestāžu kalpotāji, literāti, juristi. Pavisam maz tajā iesaistījās cilvēki no rūpnieku un tirgotāju aprindām.

Ar medicīnas zināšanu izplatīšanu tautiešu vidū un ārstu profesionālās kvalifikācijas celšanu nodarbojās Krievu ārstu biedrība. Brīva laika kopīgai pavadīšanai Rīgā tapa Krievu sabiedriskā sapulce, Ģimenes sapulce, arī Dramatiskā biedrība, Virsnieku muzikāli dramatiskā biedrība, Pareizticīgās baznīcas dziedāšanas cienītāju biedrība u.c. Gadsimtu mijā Rīgā darbojās 37 visdažādākās krievu biedrības jeb 13% no kopējā biedrību skaita (284).[115] 17 no tām bija krājaizdevu kases un palīdzības biedrības, 6 – labdarības, 5 – mūzikas un dziedāšanas, 3 – t.s. sabiedriskās biedrības.

Krievu biedrības nodibinājās arī Jelgavā, Liepājā, Daugavpilī, Cēsīs, Valkā u.c. pilsētās. Šīs biedrības parasti nebija lielas. Dažkārt tās tikai paziņoja par noorganizēšanos, bet praktiski nedarbojās un bieži bija spiestas izbeigt darbību vietējās krievu sabiedrības pasivitātes dēļ. Tomēr pakāpeniski arī provincē veidojās krievu sabiedrisko organizāciju tradīcijas. Ar samērā labiem panākumiem darbojās Literāri muzikālā biedrība Liepājā un Krievu sabiedriskā sapulce Jelgavā, kurām bija pašām savas telpas ar teātra zāli.

Eksistēja vēl viena krievu organizāciju forma – brālības. Tās veidojās pēc nacionāli reliģiskiem principiem pareizticīgo dievnamu paspārnē. Brālības rūpējās par pareizticīgo baznīcu labiekārtošanu un popularizēja pareizticību vietējo iedzīvotāju vidū. Par brālību locekļiem kļuva visdažādāko slāņu pareizticīgie un garīdzniecība. Rīgā tāda bija, piemēram, Pētera un Pāvila brālība. Brālības izveidojās arī Liepājā, Cēsīs, Valmierā, Kuldīgā, Tukumā, Jēkabmiestā u.c. vietās. Tās radās vai nu kā pastāvīgas organizācijas, vai arī kā Baltijas pareizticīgās Kristus Pestītāja brālības filiāles (tās centrs bija Pēterburgā). Kad galvenās rūpes par jaunu pareizticīgo baznīcu būvēšanu un to apgādi ar visu nepieciešamo uzņēmās valdība, brālības galvenokārt nodarbojās ar labdarīgu palīdzību pareizticīgajiem un kultūrizglītošanu krievu, kā arī pareizticīgo latviešu un igauņu vidū.

Īpaši svarīga nozīme brālībām bija nelielās pilsētās un laukos, kur tās bieži vien tā arī palika vienīgās krievu sabiedriskās organizācijas.

20. gadsimta sākumā vietējās krievu biedrības bija galvenā nacionālās apvienošanās forma. Taču šīs biedrības nebija vienotas, to līderiem trūka saskaņas, un viņu ietekme bieži aprobežojās ar pašu biedrības locekļu šauro loku. Laiku pa laikam krievu vidū izvirzījās jautājums par mērķu un uzdevumu ziņā tuvu organizāciju apvienošanos vai vismaz darbības koordinēšanu. Tomēr tālāk par aicinājumiem tā arī netika.

Administrācijas un krievu sabiedrības attiecības

Patvaldība savos Baltijas guberņu pārkrievošanas un unifikācijas centienos meklēja atbalstu vietējo krievu aprindās un izrādīja ieinteresētību to sabiedriskās ietekmes palielināšanā. 1904. gada beigās Vidzemes gubernators M. Paškovs ierosināja dažādām krievu biedrībām apvienoties un izveidot lielu un autoritatīvu organizāciju, kura būtu spējīga nostāties līdzās baltvācu organizācijām. Tādējādi vietējā administrācija no savas puses centās nostiprināt jau minēto baltvācu un krievu savienību, gan nevēloties īpaši stiprināt baltvāciešu pozīcijas. Priekšlikums tika nopietni apspriests, taču nākamā gada sākums atnāca ar jaunām rūpēm, liekot domāt par gluži citām lietām.

Dažādās krievu biedrības veica ne tikai cilvēku apvienošanas un kopdarbības organizējošās funkcijas. Politiskās nebrīves apstākļos daudzi tikai šajās biedrībās varēja legāli izrādīt sociālo aktivitāti. Viena otra biedrība kļuva par savdabīgu centru, ap kuru grupējās šaurākas domubiedru grupas, pārrunājot un radot zināmas ideoloģiska rakstura nostādnes.

Viens no šādiem centriem bija minētais Krievu klubs. Tam bija liela autoritāte konservatīvi noskaņoto Rīgas krievu ierēdņu un tirgotāju vidū. 1904. gadā Krievu klubā bija 3 goda biedri un 134 īstenie locekļi.[116] Savukārt Literārais pulciņš apvienoja vietējos krievu liberāļus un daļu rīdzinieku (ne tikai krievu) inteliģences. Pulciņa sanāksmes neaprobežojās ar pārrunām par literatūru, bet skāra daudz plašāku problēmu loku. 1900. gada sākumā Literārajā pulciņā bija pāris simtu biedru, tam bija izveidojušās vairākas nodaļas. Pulciņš diezgan regulāri izdeva darbības pārskatus. Daudzi Literārā pulciņa biedri atradās mērenā opozīcijā pret varu (viņi vēlāk veidoja krievu kadetu partijas kodolu Rīgā). Vietējai administrācijai pulciņā valdošā gaisotne nebija noslēpums, un tādēļ tā ar aizdomām vēroja

notiekošo. 1904. gada otrajā pusē vien tika aizliegtas 7 no 10 pieteiktajām lekcijām. Administrācija atļāva noturēt tikai publisko lekciju komisijas organizētos pasākumus ar tehnisku un praktisku ievirzi. Drīz pēc tam Literārā pulciņa darbību aizliedza un tā vadītāju – skolotāju S. Zolotarevu izsūtīja no Rīgas.

Ne vien biedrībās, bet arī laikrakstu redakcijās pulcējās domubiedri no sabiedriski aktīvām aprindām. Rīgā iznākošās krievu avīzes patiesībā maz atšķīrās cita no citas. Nekādas liberālās tās nebija, jo, lai iegūtu gubernatora labvēlību, laikrakstiem vajadzēja atbalstīt patvaldības politiku Baltijā, kas nebija savienojama ar liberālām idejām.

Krievu konservatīvās aprindas atbalstīja pārkrievošanas politiku. To enerģiski veicināja krievu ierēdņi, kuru vidū netrūka pārliecinātu panslāvistu. Pārkrievošana sagādāja krieviem valodas komfortu un ar valodas lietošanu saistītās priekšrocības, toties neapšaubāmi sarežģīja attiecības ar nekrieviem. Tādēļ liberāli noskaņotie krievi patvaldības brutālo valodas politiku nevērtēja kā pareizu.

Vispār 20. gadsimta sākumā vietējo krievu sociālās aktivitātes ievērojami pieauga. Taču, par spīti tam, krievu sabiedrības lielākā daļa palika noslēgta (kā tas bija gadījumā ar vecticībniekiem) vai pat pretnostatīja sevi pārējiem nacionālajiem grupējumiem, pieprasot privileģētu stāvokli. Tas galvenokārt jāattiecina uz krievu ierēdniecību un ar laikrakstu "Rižskij vestņik" saistītajām sabiedriskajām aprindām. Vienlaikus bija vērojama arvien lielāka krievu liberālo un demokrātisko aprindu iesaistīšanās vietējās sabiedrības sociālās dzīves kopējos procesos. Sevišķi tas izpaudās pilsētu pašvaldību vēlēšanu kampaņu laikā, kad krievu vēlētāji pulcējās priekšvēlēšanu sanāksmēs. Šajās sanāksmēs pastāvīgi piedalījās I. Šutovs, kurš parasti tika izvirzīts par priekšsēdētāju, tāpat L. Vitvickis, N. Merkuļjevs u.c. Bieži sanāksmju dalībnieku kopskaits pārsniedza 40 personas.[117]

Krievu sabiedrība Rīgā nepavisam nebija vienota. Uzņēmēji, īpaši tirgotāji, nereti uzturēja ciešus darījumu sakarus ar baltvāciešiem, bet tas laika gaitā ietekmēja viņu politiskos uzskatus. 19. gadsimta 90. gados vērojamās asās attiecības starp Krievu klubu un Krievu sabiedrības sapulci, protams, padziļināja šķelšanos krievu vidū. Gubernators M. Paškovs mēģināja panākt izlīgumu no augšas un Rīgas krievu biedrību apvienošanos. Taču visi mēģinājumi izrādījās nesekmīgi.

Pēc dažu publicistu domām, krievu dzīves nenokārtotība un ēnas puses bija skaidrojamas ar viņus visus kopā un katru atsevišķi nomācošo paļaušanos garlaicībai un melanholijai. Lai kā tas arī būtu, šis pieņēmums netika apstrīdēts.

4. Pārējās tautības

Par Latvijā gadsimtiem ilgi dzīvojošām nacionālajām minoritātēm – ebrejiem, poļiem, lietuviešiem, igauņiem, baltkrieviem un čigāniem – līdz pat mūsu gadsimta pēdējai desmitgadei rakstīts bija nepiedodami maz. Ir zināms, ka 1924. gadā Rīgā M. Šacs-Aņins publicēja darbu par ebrejiem Latvijā jidišā. Pārtulkots krieviski, tas ievietots 1998. gadā Rīgā izdotajā krājumā līdz ar autoram veltītās zinātniskās konferences (1997. gada 20. jūnijā) materiāliem.[118] Par pārējām piecām tautībām starpkaru posmā Latvijā nekādi pētījumi netika veikti. Pēc Otrā pasaules kara komunistiskais totalitārais režīms, "atrisinājis" nacionālo jautājumu milzīgajā impērijā īsti lielkrieviskā garā, nepieļāva šo tautību pārstāvjiem Latvijā apzināt savu vēsturi. Tikai sabrūkot Padomju Savienībai un tautām atgūstot brīvību, jau demokrātijas apstākļos sākās etnisko problēmu un vēstures izpēte Latvijā.

Atdarināšanas cienīgu paraugu rādīja ebreji, nekavējoties publicējot rakstus un atsevišķus izdevumus par savas vēstures jautājumiem. Viens no pirmajiem rakstu par ebrejiem Latvijas vēsturē publicēja H. Bregmanis,[119] sniedzot pārskatu par ebreju stāvokli Latvijā, sākot ar 19. un 20. gadsimta miju. Turpmākajos gados par līdzīgu tēmu vai nedaudz šaurākā (Rīgas, Daugavpils) mērogā atsevišķus darbus krievu un latviešu valodā izdevuši M. Vestermanis,[120] Z. Jakubs,[121] B. Volkovičs,[122] J. Šteimanis[123] un L. Dribins.[124] Balstoties uz plašu literatūras klāstu dažādās valodās, pārskatu par ebreju vēsturi visos Latvijas novados gadsimtu mijā iezīmējis J. Šteimanis.

Par poļiem Latvijā līdz ar vēsturisku apskatu liecības sniedz Ē. Jēkabsona pirms pāris gadiem iznākušais pētījums.[125] Starp citu, darbā aplūkota arī latviešu pāpoļošanas problēma Latgalē 19. gadsimtā. Grāmatu par baltkrieviem publicējusi I. Apine.[126]

Lietuviešu nacionālā minoritāte Latvijā vēstures griezumā līdz šim aplūkota vienīgi Lietuvas historiogrāfijā, taču bez Latvijas puses avotu izmantošanas. Līdzšinējo pētījumu rezultāti publicēti dažādās lietuviešu enciklopēdijās.

Acīmredzot savus pētniekus – entuziastus vēl gaida Latvijas igauņu un čigānu minoritātes. Jācer, ka entuziasti atradīsies.

Ebreji

Ebreji Latvijā dzīvo jau krietni sen, bet lielākā skaitā viņi ieceļoja un apmetās uz dzīvi šeit 19. gadsimtā. Kurzemē ebreji ieradās no Rietumeiropas, galvenokārt Vācijas, taču lielākā daļa – no Polijas un Lietuvas. Uz Latgali, arī Rīgu un Vidzemi ebreji bēga no Krievijas dienvidu guberņām, Ukrainas un Baltkrievijas, vairoties no grautiņiem un vajāšanām. Latvijā ebrejus apmierināja iedzīvotāju tolerantā izturēšanās un mierīgā atmosfēra, kā arī ekonomiskā situācija. Tas viss labvēlīgi ietekmēja viņu dzīves apstākļus un arī demogrāfiskos rādītājus. Samērā neilgā laikā ebreju skaits vairākkārt pieauga, un 1897. gada tautas skaitīšanas laikā Latvijā reģistrēti 142,3 tūkst. ebreju jeb 7,4% no visu Latvijas iedzīvotāju kopskaita.[127] Tādējādi skaita ziņā viņi tūlīt aiz krieviem ieņēma trešo vietu.

No minētā ebreju kopskaita Kurzemē dzīvoja apmēram 51 tūkst., Rīgā – 16,9 tūkst., Vidzemē – nepilni 10,4 tūkst., bet Latgalē – nedaudz mazāk par 64 tūkstošiem. Gadsimtu mijā Latgales lielākajās pilsētās ebreji bija turpat puse vai pat vairāk no to iedzīvotājiem: Daugavpilī – 46,3%, Rēzeknē – 54%, Ludzā – 54,5%, bet atsevišķos miestos (Višķos, Dagdā, Krāslavā) – pat divas trešdaļas no visiem iedzīvotājiem. Absolūtos skaitļos visvairāk gan viņu bija Daugavpilī (aptuveni 32,4 tūkst.).[128] Šādu ebreju izvietojumu bija ietekmējuši Krievijas impērijā pastāvošie stingrie noteikumi par ebreju nometināšanas vietām. Pašās 18. gadsimta beigās Kurzemē nonākušie bija saņēmuši atļauju apmesties šeit uz pastāvīgu dzīvi. Vidzemes guberņa neietilpa atļauto apmešanās vietu sarakstā, tomēr attiecībā uz Rīgu tika pieļauts izņēmums. Cara Aleksandra II laikā ebrejiem atļāva Rīgā iegādāties nekustamo īpašumu un iestāties Lielajā (tirgotāju) ģildē. Nokļūt Baltijas lielākajā pilsētā ar strauji augošu rūpniecību tiecās ļoti daudzi ebreji, daļa riskēja un uzturējās nelegāli, laiku pa laikam pakļaujot sevi izraidīšanas draudiem.

Ebreju tiesību ierobežošana un diskriminācija pastiprinājās Aleksandra III valdīšanas laikā. Dažādu aizliegumu un ierobežojumu bija daudz,

tie attiecās ne tikai uz dzīvesvietas izvēli, bet arī uz izglītības iegūšanu (ģimnāzijās un augstskolās bija noteikta procenta norma – *numerus clausus*), stāšanos valsts dienestā. Ebrejs nevarēja iegūt īpašumā vai nomāt zemi, daudzos gadījumos praktiski nevarēja tikt ievēlēts pašvaldību orgānos kā pilsētās, tā uz laukiem u.tml. Tiesa, ebrejiem – 1. ģildes tirgotājiem bija atļauts dzīvot visur, tāpat arī zinātniekiem ar grādu, atvaļinātiem kareivjiem, medicīnas darbiniekiem un dažādu citu profesiju pārstāvjiem. Pārējie lielākoties nevarēja pārvarēt visus mākslīgos šķēršļus, tādēļ ārpus ebreju nometināšanas rajoniem dzīvoja niecīga daļa Krievijas impērijas ebreju. Daudz kas bija atkarīgs no vietējās varas attieksmes. Tā deva iespēju Latvijā izveidoties noturīgai ebreju kopienai ar savām tradīcijām un noteiktu ietekmi saimnieciskajā dzīvē. Puslīdz droši var apgalvot, ka, piemēram, Rīgā un Liepājā ebreju tirgotāju un rūpnieku veiksmīgā darbība savukārt spēja izraisīt administrācijas labvēlīgāku attieksmi pret šo pilsētu ebreju kopienām. Kā zināms, 20. gadsimta sākumā daudzi no viņiem bija sasnieguši ievērojamu turību un kā Vidzemē, tā Kurzemē ebreju kapitāls ieņēma otro vietu rūpniecības un tirdzniecības jomā aiz vācu kapitāla. Liels bija ebreju ieguldījums finansu un nekustamo īpašumu sfērā. Latgales pilsētās ebreji dominēja visās jomās.

Var minēt daudzus ebreju veiksmīgas izvirzīšanās piemērus. Tā M. Hāns, dzimis jelgavnieks un darba dzīvi sācis kā strādnieks tekstilfabrikā, 1898. gadā lika pamatus savai cimdu fabrikai. Tā deva peļņu, kura tika ieguldīta ražotnes paplašināšanā. Panākumus nodrošināja fabrikanta rūpes par jaunas tehnikas ieviešanu. Oriģinālu sērkociņu sagataves automātu, kāds Rietumvalstīs tolaik vēl nebija sastopams, izgudroja un ieviesa ekspluatācijā savā sērkociņu fabrikā Kuldīgā (turpmāk uzņēmumu pazina kā "Vulkānu") L. Hiršmanis, kurš bija saņēmis vēl patentu īpatnējām sērkociņu kārbiņām. Kuldīdznieki viņu pazina arī kā labdari. Turīgais rīdzinieks – spirta rūpnīcas īpašnieks J. Gindins pabalstīja pilsētas pašvaldību, ziedoja lielas summas labdarības nolūkiem, piedalījās arī arābu zemju atpirkšanā Palestīnā.[129] Viņš, protams, nebija vienīgais bagātais ebrejs Rīgā. Lielākais no ebreju uzņēmumiem Daugavpilī piederēja Š. Zaksam. Tā bija sērkociņu fabrika, kurā jau 1890. gadā bija 676 strādnieki.[130] Pārējie ebreju uzņēmumi šai pilsētā bija daudzkārt mazāki.

Pievēršoties jautājumam par ebreju nodarbinātību, jākonstatē, ka gandrīz puse no viņiem (49,88%) bija saistīta ar rūpniecību, tāpat amatniecību, vairāk nekā trešdaļa (34,5%) – ar tirdzniecību. Daudz mazāk ebreju

bija kalpotāji (6,14%), karavīri (3,27%) un lauksaimniecībā nodarbinātie (2,23%), tāpat inteliģento profesiju pārstāvji (1,24%) un ierēdņi (0,55%).[131] Protams, lielie rūpnieki un tirgotāji veidoja ebreju nelielu daļu, vairāk bija vidējo rūpnieku, sīktirgotāju. Daudzi ebreji bija amatnieki: drēbnieki, kurpnieki, kalēji, zeltkaļi, galdnieki u.c., tāpat vienkārši strādnieki. Sociālā diferenciācija ebreju vidū bija skaidri izteikta.

Rīgā koncentrējās ebreju inteliģence. To veidoja skolotāji, mediķi, juristi, zinātnes, literatūras un mākslas darbinieki, ārsti, inženieri u.c. Aizsteidzoties notikumiem priekšā, jāatzīmē, ka Rīgā dzimis pasaules slavu ieguvušais filozofs – humānists, pēc tautības ebrejs J. Berlins. Daudzi viņa darbi, piemēram, "Četras esejas par brīvību" (1969), izpelnījušies augstu atzinību.

Ebreju inteliģentu vidū visvairāk bija skolotāju,[132] Rīgā bija daudz ebreju skolu. Netrūka ebreju ārstu un zobārstu. Viņi skaitījās labi speciālisti, kam par klientūru nevajadzēja raizēties.

Ebreju panākumi, kurus daudzos gadījumos nodrošināja viņu uzņēmība un talants, kā arī savstarpējā solidaritāte, daļā iedzīvotāju tika uztverti ar zināmām bažām un aizdomām. Konkurences apstākļos tas varēja radīt auglīgu augsni antisemītismam, kas ieplūda no Krievijas. Latvijā tas neizplatījās, lai gan presē, piemēram, "Rīgas Avīzē" u.c. laikrakstos, šad un tad parādījās ebrejus nosodoši raksti. Vairāk šādu materiālu un asākā formā publicēja Rīgas krievu avīzes, īpaši "Rižskij vestņik" redaktora I. Visocka laikā. Antisemītisms Latvijā plašāk neizvērsās, tam ceļu aizšķērsoja pirmām kārtām demokrātiskā latviešu inteliģence, kura, sākot ar K. Valdemāru un R. Blaumani, noraidīja nacionālo antagonismu pret ebreju tautu.

Latvieši un ebreji ievēroja abpusēju pietāti. Interesants ir fakts, ka 1897. gada tautas skaitīšanā 494 jūdaisti, domājams – ebreji, par dzimto uzdevuši latviešu valodu. Visvairāk tādu bija Kurzemē – 380 vīrieši un 70 sievietes.[133] Ebreji pārsvarā dzīvoja atbilstoši nacionāli reliģiskajām tradīcijām. Tās bija ilgu gadsimtu gaitā nostabilizējušās, jūdaisma ietekmē formējoties ebreju pašapziņai, mentalitātei, arī kultūrai un dzīvesveidam. Ebrejus tāpat raksturoja viņu iekšējā organizatoriskā struktūra. Saistībā ar sinagogu ebreju kopiena uzņēmās rūpes par savu locekļu garīgajām, daļēji arī materiālajām vajadzībām. Tā uzturēja slimnīcas, nespējnieku patversmes, ēdnīcas, sinagogas un visai bieži arī skolas.

Latgalē ebreji ārpus lielākajām pilsētām bija iejutušies miestiņu tradicionālajā dzīvē, vidē, kur neierobežoti valdīja jidišs. Kurzemē un Vidzemē

bija stipri izjūtama Vācijas ebreju un vācu kultūras, arī valodas ietekme. Taču ebreju inteliģence, kas līdz Baltijas pārkrievošanas sākumam galvenokārt lietoja vācu valodu, pakāpeniski pārgāja uz krievu valodu.

Ebreju vairākumam līdz 19. gadsimta vidum galveno vietu garīgajā dzīvē ieņēma reliģija, taču arvien lielāku interesi viņi izrādīja par laicīgo izglītību un vispārcilvēciskām vērtībām. Daļa inteliģences uzstājās pret apspiestības radīto ebreju tautas pašizolāciju. Radās laicīgas ebreju organizācijas. Rīgas Ebreju sabiedriskā sanāksme pēc būtības bija pilsētas turīgo ebreju klubs. Tajā notika dažādu pilsētā iebraukušu teātru izrādes, tāpat sanāksmes un ārzemju viesu pieņemšana. 1898. gadā Rīgā nodibinājās biedrība rakstpratības izplatīšanai ebreju vidū (Viskrievijas biedrības filiāle). Ar laiku biedrība kļuva par vienu no Rīgas autoritatīvākajām ebreju organizācijām. Apgaismības mērķiem kalpoja arī bibliotēkas, kuras organizēja par pašu ebreju ziedotiem līdzekļiem. Lielākajai no tām – Ebreju sabiedriskajai bibliotēkai bija tūkstošiem dažādu grāmatu.

Protams, runāt par ebreju stāvokļa uzlabošanos varēja tikai nosacīti, jo cara patvaldības veicinātais reliģiskais antisemītisms tika īstenots valsts līmenī. Lai gan pēc pārejas kādā no kristīgo konfesijām ebrejam tika garantētas zināmas priekšrocības, ebreji reti atteicās no tēvu tēvu ticības. Pēc preses ziņām, no Kurzemes ebrejiem kristījušies bija tikai kādi 700.[134]

Spaidi un ierobežojumi no valdības un administrācijas puses veicināja ebreju piedalīšanos revolucionārajā kustībā. Politiskajā cīņā aktīvi iesaistījās 1897. gadā nodibinātā Vispārējā ebreju strādnieku savienība, resp., Bunds. Bunds aizstāvēja kulturāli nacionālās autonomijas principu. Daugavpilī vietējā Bunda organizācija izveidojās 1900. gadā, nākamajā gadā arī Rīgā. Tur tā pēc pāris gadiem apvienoja 300 ebreju strādniekus, kurus vadīja L. Aronštams un A. Brauns (Sergejs). 1904. gada nogalē Daugavpilī bundistu rindās bija jau aptuveni 1000 biedru.[135] Bunda organizācijas tad jau darbojās arī Liepājā un Jelgavā. Kopā ar latviešu sociāldemokrātiem Bunda organizācija Rīgā 1904. gadā izveidoja t.s. Federatīvo komiteju, kam turpmākajos revolucionārajos notikumos bija ievērojama loma.

1900. gadā Daugavpilī nodibinājās vietējā cionistu organizācija. Kā zināms, cionisti aicināja ebrejus atgriezties senajā dzimtenē Palestīnā, lai liktu pamatus ebreju valstij.

Poļi

Viena no nozīmīgākajām nacionālajām grupām Latgalē, tāpat Ilūkstes apriņķī un Liepājā, kā arī Rīgā 19. un 20. gadsimta mijā bija poļi. Viņu lielākā daļa Latvijā bija ieradusies jau pēc t.s. poļu laikiem no poļu etniskajām guberņām un Lietuvas, un tikai neliels skaits šeit bija apmeties agrāk. Vēl poļu rindas ievērojami papildināja pārpoļojušies mazizglītotie Latgales zemnieki. Par to saglabājušās dažādas liecības. Latgales vēsturiskās attīstības īpatnību rezultātā ļoti daudzi vietējie iedzīvotāji ar neapšaubāmi latvisku izcelsmi uzskatīja sevi par poļiem, bieži jaucot tautību ar katoļu ticību. Cēlonis tam bija, pirmkārt, nacionālās pašapziņas trūkums, otrkārt, zemais vispārējās izglītības līmenis. Ir noskaidrots, ka 19. gadsimtā Latgales dienviddaļā latvieši veseliem ciemiem pārgāja vispirms uz baltkrievu, bet pēc tam daļa no viņiem – uz poļu valodas lietošanu ikdienā, aizmirstot dzimto valodu. Daudzos gadījumos to apstiprināja pārpoļojušos latviskie uzvārdi, kā arī tas apstāklis, ka poļu zemnieki nekad lielā skaitā Latgalē netika ieceļojuši. Izņēmums ir Ilūkstes apriņķis, kur 19. gadsimtā apmetās diezgan daudz poļu, jo Kurzemes guberņā nebija spēkā aizliegums poļiem iegādāties īpašumā zemi. Zemnieku pārpoļošanās Latgalē turpinājās arī šķietami šim procesam nelabvēlīgajos pārkrievošanas apstākļos, jo to sekmēja vietējās poļu muižniecības ekonomiskā un ar veco kārtu dalījumu saistītā ietekme, ko pani būtībā saglabāja vēl samērā ilgi. Tādējādi var teikt, ka krietna daļa Latvijas poļu bija, tā sakot, vietējas izcelsmes. Cik viņu bija no tiem 65 tūkst. poļu resp. poļu valodu par dzimto uzrādījušo[136] vidū, protams, noteikt nav iespējams.

1897. gadā apmēram puse no poļiem vai poliski runājošajiem dzīvoja Latgalē, īpaši Daugavpilī (11 420) un Daugavpils apriņķī (10 242). Kopā ar Ilūkstes apriņķi bija reģistrēti 6223 poļu dzimtmuižnieki (liela daļa no viņiem bija vienkārši šļahtiči bez zemes īpašuma) un 21 609 zemnieki.[137] Višķu un Naujenes pagasta ciemos vietējie iedzīvotāji – katoļi gandrīz visi 1897. gada tautas skaitīšanā par dzimto uzrādījuši poļu valodu, lai gan daudziem bija latviešiem raksturīgi uzvārdi (Babris, Dzenis, Leitāns u.c.). Vispār vairāk tomēr bija pārbaltkrievotu nekā pārpoļotu latviešu. Gadsimtu gaitā šejienes poļu muižniecībai bija izveidojušās savas īpatnības un tradīcijas. Tās liela daļa pārstāvēja kādreizējā Livonijas ordeņa vāciešu vasaļu pēctečus, pilnībā pārpoļojušos, taču saglabājušus vāciskos uzvārdus. To var atzīmēt kā vēl vienu apstiprinājumu Baltijas vācu muižniecības apņēmībai visu pakļaut kārtas interesēm.

Pārkrievošanas apstākļos faktiski bija neiespējama legāla poļu izglītības izplatība un sabiedriskā darbība, tomēr tolaik plaši pazīstami kļuva Latgales poļu muižniecības pārstāvji: vēsturnieks un etnogrāfs G. Manteifels, revolucionārs un zinātnieks B. Limanovskis, vēlākie augstākie katoļu garīdznieki K. Budkēvičs un E. Rops, rakstnieks un revolucionārs A. Osendovskis, dzejnieks E. Slonskis, rakstnieks J. Veisenhofs u.c.

19. gadsimta pēdējā trešdaļā par poļu sabiedriskās dzīves centru kļuva Rīga. To veicināja kā rūpniecības uzņēmumu, tā izglītības iestāžu attīstība pilsētās, no vienas puses, un varas iestāžu piekoptā poļus ierobežojošā politika Latgalē, no otras. Rīgā, tāpat Liepājā, Jelgavā un Daugavpilī lielākā daļa poļu bija zemākās kvalifikācijas strādnieki.

Rīgā nodibinātajā Katoļu labdarības biedrībā ap 9/10 locekļu bija poļi. Biedrība uzturēja divas patversmes, kā arī divas elementārskolas.[138] Dziedāšanas biedrībā bija iestājies aptuveni pusotra simta entuziastu. 1887. gadā tika sarīkota pirmā poļu teātra izrāde Rīgā. Rīgas Politehniskajā institūtā, kurā strādāja daudzi poļu mācībspēki un studēja liels skaits poļu jauniešu, izveidojās šo studentu korporācijas "Arconia" un "Weletia". Tās organizēja savas dramatiskās trupas. Vēl darbojās poļu savstarpējās palīdzības biedrība "Pszczola" ("Bite").

Poļu biedrībās Rīgā lielākoties bija iestājušies muižniecības pārstāvji, un tās, tāpat kā korporācijas, bija slēgta rakstura organizācijas. Šīs biedrības un organizācijas uzturēja iespējami plašus sakarus ar dažādu laikrakstu redakcijām Polijā, rīkoja lekciju kursus, sarīkojumus utt. 1903. gada janvārī Rīgā no Liepājas ieradās J. Puhņevska vadītā poļu dramatiskā kopa. Tā izrādīja vairākas jaunākās poļu oriģināllugas.

Aizvien vairāk jauno poļu, galvenokārt no aristokrātu ģimenēm Latgalē, arī Lietuvā un Baltkrievijā, devās mācīties uz Jelgavas ģimnāziju. Kad 1904. gada aprīlī atcēla latīņu drukas aizliegumu Latgalē, radās iespēja atjaunot iespieddarbu izdošanu poļu valodā, kas arī tika izmantota.

Lietuvieši

Saskaņā ar 1897. gada tautas skaitīšanas datiem Latvijā bija 23,2 tūkst. cilvēku (bez pieskaitītajiem 1,3 tūkst. lībiešu), kuri par dzimto bija uzdevuši lietuviešu valodu. Apmēram 2/3 no viņiem dzīvoja Kurzemē, aptuveni 5,4 tūkst. – Vidzemē (vairākums – Rīgā) un apmēram 1,3 tūkst. – Latgalē.[139]

Iespējams, ka visumā zemā izglītības līmeņa un vēl vājās nacionālās pašapziņas dēļ daudzi lietuvieši par savu dzimto valodu bija uzdevuši poļu valodu. Tādu piemēru bija diezgan daudz.

Lielākā daļa no Kurzemes lietuviešiem nodarbojās ar lauksaimniecību, kā arī papildināja Liepājas strādnieku rindas. 20. gadsimta sākumā krietni palielinājās lietuviešu pieplūdums Kurzemē, īpaši Aizputes un Kuldīgas apriņķī, kur tie pieteicās par laukstrādniekiem vai meklēja kalpotāju vietas muižās. Latviskajā vidē viņi ātri vien zaudēja nacionālo identitāti, izņemot tos gadījumus, kad vienkopus dzīvoja vairākas lietuviešu ģimenes.

Pieauga lietuviešu skaits arī Liepājā un Rīgā. Abās šajās pilsētās lietuvieši pārsvarā sev iztiku nopelnīja, būdami strādnieki rūpniecības uzņēmumos, arī dzelzceļnieki, ormaņi, kalpotāji utt. Tomēr lietuviešus varēja atrast arī starp skolotājiem, inženieriem, ierēdņiem, policistiem. Gadsimta sākumā ap 20 lietuviešu studentu mācījās Rīgas Politehniskajā institūtā.

Latgalē lietuviešu nebija daudz un vairākums no viņiem bija zemnieki. Latgales katoļu draudzēs darbojās arī lietuviešu tautības mācītāji. Īpašu atzinību pelnījis D. Andrekuss. Ar viņa atbalstu daudzi Latgales jaunieši, ieguvuši izglītību Jelgavas ģimnāzijā un Pēterburgas garīgajā seminārā, vēlāk kļuva par redzamiem latgaliešu atmodas darbiniekiem. Starp citu, viņu vidū bija arī F. Trasuns.

Vietējā inteliģence pauda pārliecību, ka lietuviešu garīdznieki pret latviešu draudžu locekļiem izturas daudz labāk nekā poļu mācītāji, jo aizstāv latgaliešu nacionālās intereses. Lietuviešu ciemi Tiskadu apkārtnē (Rēzeknes apriņķī), kuru iemītnieki bija ieradušies Latvijā 19. gadsimta sākumā no Viļņas guberņas, jau lielā mērā bija pārlatviskojušies un aplūkojamajā laikā tikai garīgajās dziesmās vēl lietoja novecojušu lietuviešu valodu.

Kopā ar poļiem un katoļticīgajiem latviešiem lietuvieši Rīgā izveidoja dziedāšanas biedrību "Aušra" ("Rītausma"). Sākumā tajā dominējošā loma bija lietuviešu sabiedriskajiem darbiniekiem. Biedrība organizēja dažāda veida kultūras pasākumus un guva atbalstu pilsētas lietuviešu – un ne tikai viņu – sabiedrībā. Tomēr vēlāk noteicošo stāvokli šajā biedrībā ieguva poļi, kas izvirzīja citus darbības mērķus. Tāpēc nacionāli noskaņotie lietuvieši no biedrības izstājās.

Aplūkojamā laikā Rīgā pastāvēja Lietuviešu palīdzības biedrība. Lielākiem sarīkojumiem, kā, piemēram, savu pašdarbnieku teātra izrādēm,

lietuviešu tautasdziesmu koncertiem, tā parasti īrēja telpas. Minētie sarīkojumi ne reizi vien notika Rīgas Latviešu biedrības zālē.

Par lietuviešu pirmo politiskās darbības centru Latvijā kļuva Jelgava, kur 19. gadsimta 90. gados darbojās žurnāla "Varpas" ("Zvans") redakcijas kolēģija (J. Jablonskis, J. Lozoraitis u.c.). Lietuviešu ģimnāzisti izveidoja pilsētā slepenu biedrību "Kūdikis" ("Mazulis"). Jelgavas ģimnāzijas audzēkņi vēlākā Lietuvas valstsvīra A. Smetonas vadībā uzstājās pret obligātajiem pareizticīgo baznīcas apmeklējumiem. Par to viņš un vēl apmēram 150 lietuviešu skolēni tika no ģimnāzijas izslēgti.[140] 1899. gadā uz organizācijas "Kūdikis" bāzes izveidojās un darbojās Lietuviešu biedrība. Tieši Jelgavā meklējami sākumi lietuviešu liberālajai "varpininku" kustībai, kas vēlāk kļuva par pamatu ietekmīgajai Lietuvas Demokrātiskajai partijai. 1904. gadā Jelgavas ģimnāzijas lietuviešu skolnieki izveidoja Lietuviešu sociālistu draugu organizāciju (tajā iesaistījās arī V. Mickēvičs-Kapsuks, vēlākais lietuviešu komunistu līderis).

1894. gada aprīlī Rīgas lietuvieši atkal dibināja savu, šoreiz stingri nacionālu organizāciju – Lietuviešu palīdzības biedrību. Sākotnēji biedru skaits tajā bija 90, bet pakāpeniski tas palielinājās, vēlāk desmitkārt pārsniedzot minēto.[141] Biedrība uzturēja bibliotēku, kopš 1902. gada – kori, organizēja pašdarbības koncertus. No ievāktajām biedra naudām u.c. ienākumiem tika atbalstīti trūcīgie, karavīru atraitnes. Bez tam šī biedrība izsniedza aizdevumus uz procentiem, uzturēja sakarus ar lietuviešu organizācijām Viļņā un Pēterburgā. 1898. gada oktobrī biedrības darbinieks L. Jakavičs organizēja pirmo lietuviešu teātra izrādi Rīgā.

1904. gadā tika nodibināta neliela lietuviešu dziedāšanas un mūzikas biedrība "Kankles" ("Kokle"), kurai bija savs koris un neliela bibliotēka. Tajā pašā gadā izveidojās, bet vēl netika reģistrēta Rīgas Politehniskā institūta lietuviešu studentu biedrība "Viltis" ("Cerība") ar aptuveni 40 biedriem.

Samērā daudz lietuviešu mācījās Rīgas un Liepājas ģimnāzijās. No 1898. līdz 1904. gadam Rīgā darbojās lietuviešu skolnieku pulciņš, kura mērķis bija saglabāt nacionālo pašapziņu un savstarpēju draudzību. Latviešu sociāldemokrātu kustībā iesaistījās daudzi Rīgā dzīvojošie lietuvieši. 1902. un 1903. gadā Iļģuciemā aktīvi darbojās neliela Lietuvas Sociāldemokrātiskās partijas grupa, bet 1904. gadā tika izveidota šīs partijas Rīgas organizācija. Vēl togad šī organizācija ar hektogrāfu iespieda un strādnieku vidū izplatīja revolucionārās dziesmas lietuviešu valodā.

Igauņi

Līdz ar ziemeļu kaimiņiem igauņiem Vidzemē dzīvojošie latvieši bija iekļauti vienā – Vidzemes guberņā, kas, kā jau iepriekš minēts, aptvēra četrus latviešu un piecus igauņu apdzīvotos apriņķus. Pavisam šai guberņā 1897. gada tautas skaitīšanā tika reģistrēti 518,6 tūkst. igauņu, bet Latvijas teritorijā viņu skaits bija apmēram 18 tūkstoši. No tiem vairākums dzīvoja Vidzemes latviešu daļā, ieskaitot Rīgu, bet aptuveni līdzīgs skaits – resp., 620 un 612 cilvēki – Kurzemē un Latgalē.[142]

Rīgā, kur tolaik dzīvoja 3,7 tūkst. igauņu (1,3% no rīdziniekiem[143]), trešdaļa no viņiem strādāja tekstilrūpniecībā un apkalpojošā sfērā, pārējie – kokapstrādes uzņēmumos, celtniecībā, ostā u.c. Daudzi igauņu tekstilnieki bija šeit ieradušies pēc tam, kad 1894. gadā nodega manufaktūra Allikakivi (netālu no Pērnavas). Viņi iestājās darbā Zasulauka manufaktūrā, kā arī citās fabrikās, piemēram, 1897. gadā izveidotās akciju sabiedrības "Lenta" ražotnēs. Arī starp uzņēmējiem bija igauņi; vairumā gadījumu viņi nāca no ģimenēm, kas Rīgā dzīvoja jau ilgāku laiku, pat vairākās paaudzēs.

Vairākums Rīgas igauņu dzīvoja un strādāja Pārdaugavā, galvenokārt Āgenskalna rajonā. Turpat atradās viņu dziedāšanas biedrība "Imanta" (dibināta 1880. gadā) ar savu kori (tā diriģenti savulaik bijuši E. Vīgners un J. Reinholds), solistiem un orķestri, M. Pihlatama 1900. gadā organizētā atturības (antialkohola) biedrība, pirms skolu pārkrievošanas darbojās igauņu elementārskola. 1903. gada 15. (28.) jūlijā, klātesot 70 cilvēkiem, atklāja Igauņu pārtikas biedrību.[144] Gadsimta sākumā apvienot igauņu sabiedrisko dzīvi Rīgā vēl neizdevās.

Gandrīz katru gadu ap desmit igauņu uzņēma Rīgas pareizticīgo garīgais seminārs. Tajā mācījušies vēlākie Igaunijas valstsvīri J. Poska un K. Petss. Ne pārāk kuplā skaitā igauņu studentus varēja sastapt Rīgas Politehniskajā institūtā. Viņi apvienojās korporācijā "Vironia".

Latvijā igauņus zināmā mērā vienoja arī reliģija – gan luterāņu, gan katoļu un pareizticīgo draudzes. Igauņu draudzes bija Valkā un Rīgā. Jēkaba baznīcā Rīgā kopš 18. gadsimta darbojās igauņu draudze. To vadīja R. Cinks. Rīgā bija izveidojusies arī pareizticīgo igauņu draudze. Vidzemes latviešu daļā pastāvēja arī astoņas jauktas latviešu–igauņu draudzes.[145] Laiku pa laikam tajās uzaicināja igauņu mācītājus vai igauņu valodu protošus latviešu mācītājus.

Vidzemes latviešu daļā visvairāk igauņu bija Valkas un Valmieras apriņķī, kur viņu skaits pārsniedza 8,7 tūkst. un 3,5 tūkst. cilvēku, – Valkas pilsētā igauņu bija vairāk nekā visā Valmieras apriņķī, bet Valmierā – pavisam nedaudz (45 cilvēki[146]). Valkā igauņi bija nodarbināti dažādās ražošanas nozarēs, amatniecībā. Daudzi no viņiem bija drēbnieki, kurpnieki utt., liels skaits strādāja uz dzelzceļa. Gadu no gada pieauga igauņu mājīpašnieku skaits Valkā un viņu ietekme pilsētas pašvaldībā. Vispār Valka bija svarīgs igauņu sabiedriskās dzīves centrs, tur darbojās vairākas viņu biedrības. Igauņu biedrība, bibliotēka un skola bija arī Alūksnē. Agrāk atspiesti diezgan tālu no ziemeļiem, igauņi pakāpeniski atgriezās senču teritorijās.

Valkas un Valmieras apriņķa lauku apvidos dzīvojošie igauņi nodarbojās galvenokārt ar zemkopību, bija laukstrādnieki, māju nomnieki, muižu kalpotāji, piekrastē – arī jūrnieki un zvejnieki. Ar lauksaimniecību nodarbojās Latgales igauņi, no kuru kopskaita vairāk nekā 9/10 bija apmetušās laukos Ludzas apriņķī.[147] Dzīvojot starp latviešiem, igauņi pakāpeniski pārlatviskojās. Šis process samērā strauji norisinājās tieši laukos, kur ļaudis dzīvoja izklaidus.

Atšķirībā no Vidzemes un Latgales Kurzemē igauņi bija koncentrējušies galvenokārt vienā pilsētā – Liepājā (238 jeb 38,4%[148]) un atraduši tur darbu rūpnīcās un tirdzniecības ostā. Liepājas igauņu luterāņu draudzes mācītāja pienākumus 1901. gadā uzņēmās baltvācietis V. Grass. Pirms tam viņš vairākus gadus bija strādājis par virsskolotāju un mācītāju Tallinā.

Citur, ieskaitot Ventspils un Dobeles apriņķi, kur igauņu skaits bija salīdzinoši kuplāks, viņus varēja sastapt galvenokārt lauku apvidos. Vasarās daudzi igauņu salinieki ieradās Kurzemes piekrastes jūrmalciemos, lai piepelnītos.

Baltkrievi

Baltkrievu nacionālās minoritātes jautājums 19. un 20. gadsimta mijā Latvijā līdz šim palicis maz apzināts. Skarta vienīgi Latgales baltkrievu izcelsmes problēma, turklāt izteiktie viedokļi ir gluži atšķirīgi. Vieni šo baltkrievu izcelšanos vērtē kā latvisku, citi viņus uzskata par etniski pilnīgi patstāvīgu un Latvijā ienākušu nacionālu grupu, vēl citi pieļauj abas iespējas. 1897. gada tautas skaitīšanas anketas liecina, ka baltkrievu valoda bija salīdzinoši plaši lietota. Latgalē to par dzimto valodu bez

katoļticīgajiem uzdevusi arī daļa pareizticīgo un pat daudzi vecticībnieki, turklāt vēl pagastos ar pēdējo lielāku koncentrāciju.

Uzskatu daudzveidībai par Latgales baltkrievu etniskajām saknēm ir vairāki cēloņi. Pirmām kārtām vēl nesenā pagātnē dažādu iemeslu dēļ bija ļoti grūti precizēt sevi par baltkrieviem deklarējušo iedzīvotāju nacionālo piederību. Jebkurā gadījumā tā varēja radīt un arī radīja šaubas. Līdz pat 19. gadsimta beigām daudzos gadījumos baltkrievus vienkārši pieskaitīja pie krieviem (retāk – poļiem). 1897. gada tautas skaitīšanā Latvijā tika reģistrēti apmēram 79,6 tūkst. cilvēku, kas par dzimto bija uzdevuši baltkrievu valodu. No tiem Vidzemes guberņā dzīvoja 852 (tai skaitā Rīgā – 730), Kurzemes guberņā – apmēram 12,3 tūkst. (no viņiem kādi 11,5 tūkst. – Ilūkstes apriņķī), bet pārējie – nepilni 66,5 tūkst. – Latgales trijos apriņķos.[149] Latgalē un Ilūkstes apriņķī absolūtais baltkrievu vairākums piederēja zemnieku kārtai un bija nodarbināts lauksaimniecībā. Rīgā baltkrievi galvenokārt bija strādnieku u.c. sabiedrības zemāko slāņu piederīgie. Latvijā baltkrieviem tikpat kā nebija savas inteliģences, bet unifikatori un pārkrievotāji noliedza patstāvīgas baltkrievu valodas un nācijas pastāvēšanu, uzstājot, ka šai slāvu tautai un tās valodai jāsaplūst ar krievu nāciju un krievu valodu. Pārsvarā katoļticībai piederošie Latgales baltkrievu iedzīvotāji lielā mērā veidojās no šai novadā pārtautoto latviešu zemnieku pēctečiem, kā arī atseviškiem poļiem, kuri 19. gadsimta otrajā pusē Krievijas valdības realizētās un poļus dažādi ierobežojošās politikas rezultātā uzskatīja par izdevīgāku pieslieties baltkrieviem. Lielākā daļa no baltkrievu valodu lietojošiem zemniekiem izjuta piederību katoļu ticībai, nevis kādai konkrētai nacionālai grupai. Mainoties apstākļiem, šie paši cilvēki varēja deklarēt sevi arī par krieviem (neraugoties uz piederību katoļticībai), poļiem vai latviešiem.

Čigāni

Vietējo čigānu jeb romu, kā viņi paši sevi dēvē, izglītotākie vīri uzskata, ka Latvijā viņu senči ieradušies jau pirms kādiem piecsimt gadiem. Nekāda daudzmaz pamatota apstiprinājuma šādam apgalvojumam līdz šim gan nav. Toties ir zināms, ka 1897. gada tautas skaitīšanas laikā Vidzemes latviešu daļā tika reģistrēti 394, Kurzemē – 1202, Latgalē – 346 čigāni,[150] kopā 1942 cilvēki. Klejotāju dzīvesveids uzskaiti apgrūtināja un sarežģīja, turklāt ne visi čigāni savu valodu uzdeva par

dzimto. Jādomā, ka viņu patiesais kopskaits bija lielāks, iespējams, pat visai krietni lielāks.

Pirms simt gadiem Latvijas čigāni dzīvoja galvenokārt laukos, visumā turoties nomaļus no pilsētām. Rīgā, piemēram, bija reģistrēti tikai 9 čigāni (viens precēts pāris, kā arī 5 neprecēti vīrieši un 2 sievietes).[151] Lejasciems un Cēsu apriņķis tālaika presē minēts kā galvenais viņu uzturēšanās rajons Vidzemē. Cēsu apriņķī bija uzskaitīti 177, taču pašās Cēsīs tikai 4 čigāni. Valkas apriņķī dzīvoja 104 (Valkā – 2) čigāni, bet tādās pilsētās kā Valmiera un Limbaži, tāpat Slokā nebija neviena šīs tautības pārstāvja. No visiem Vidzemes latviešu daļas čigāniem pilsētās uzturējās tikai 15 cilvēki.[152] Tie bija oficiālie dati.

Zināmas atšķirības izvietojumā raksturoja Kurzemes čigānus, jo no tiem pilsētās dzīvoja 183 jeb 15,2%. 64 čigāni bija reģistrēti Jēkabpilī, 38 – Jaunjelgavā, 25 – Kuldīgā, 22 – Grobiņā, 19 bija apmetušies Jelgavā, vēl 6–8 – Piltenē un Aizputē, viens – Liepājā, taču neviens netika uzskaitīts Ilūkstē, Bauskā, Talsos, Tukumā un Ventspilī. Vairākums Latgales čigānu bija apmeties Daugavpils apriņķī (261), 29 – pašā Daugavpilī. Daudz mazāk viņu bija Rēzeknes apriņķī (71), tikai 14 čigāni dzīvoja Ludzas apriņķī.[153]

Bēdīgu ainu atklāja tautas skaitīšanas sniegtās ziņas par čigānu lasīt- un rakstītprasmi, jo tikai 9 čigāni bija apmeklējuši skolu. Jāpieņem, ka vēl citi lasīt- un rakstītprasmi apguva ārpus skolas sienām, turklāt 134 gadījumos tā uzrādīta krievu, 177 gadījumos[154] – kādā citā (tātad, domājams, arī latviešu) valodā. Nekas nav teikts par lasīšanas un rakstīšanas prasmes pārbaudēm.

Augsto analfabētu īpatsvaru čigānu vidū lielā mērā noteica klejotāju dzīvesveids. Savukārt to pārtraukt un apgūt kādu profesiju kavēja neprasme lasīt un rakstīt. Tomēr bija arī izņēmumi. Kā ziņoja tālaika prese, Saldū vairākiem čigāniem piederēja mājas, dažu dēlus pazina kā izglītotus cilvēkus.

Patvaldība tiecās piespiest čigānus atteikties no klejošanas. 1894. gada 3. (15.) jūnija jaunais pasu likums liedza čigāniem ierīkot pagaidu apmetnes ar teltīm u.tml. Šī likuma mērķis bija atradināt viņus no nomadu dzīvesveida. Tomēr to panākt varas instancēm neizdevās.[155] Vasarās mežmalās joprojām varēja redzēt čigānu nometnes, kurās bija apmetušās ģimenes ar visu iedzīvi. Latvieši šādu čigānu dzīvesveidu vērtēja visai skeptiski, bet naidu pret viņiem nejuta. Taču zirga nozagšanas gadījumā

15. att. Čigāni

vainīgo vispirms meklēja starp čigāniem. Visiem bija zināma viņu tradicionālā pieķeršanās zirgiem.

Visvairāk čigānu nodarbojās tieši ar zirgu tirdzniecību, kas oficiāli tautas skaitīšanas anketās dēvēta par "tirdzniecību ar dzīviem lopiem". Tā kā čigāni bija lieliski zirgu pazinēji, citiem šai jomā bija grūti viņiem līdzināties. Ar zirgu tirdzniecību Kurzemē bija saistīti 53,2% čigānu, bet Latgalē – pat 62,4%. Pārējās nodarbošanās bija uzrādītas salīdzinoši retāk. Ar lauksaimniecību Kurzemē nodarbojās 96 čigāni[156] (8%), tiesa, bez norādēm, kādā apjomā. Tas tāpat liecina, ka mēģinājumi piespiest čigānus apmesties uz palikšanu kādā noteiktā vietā neguva redzamus panākumus.

Ļoti maz čigānu spēja "izsisties" augstāk un ieņemt kādus amatus. Tādos gadījumos viņi, ne tikai kautrējoties no savas izcelsmes, bet arī rēķinoties ar administrācijas aizspriedumaino attieksmi pret čigāniem, it bieži uzdevās par kādas citas tautības pārstāvjiem. Šādi fakti dažkārt atklājās pēc daudziem gadiem. Spilgts piemērs bija Saldū dzimušais K. Evalks. Cik var spriest, paša spēkiem ieguvis izglītību, viņš 1905. gadā

iestājās Viļņas junkurskolā, vēlāk absolvēja arī Intendantūras akadēmiju Pēterburgā. Tikai pēc daudziem gadiem, jau būdams Latvijas armijas virsnieks, viņš dokumentāli atzina, ka ir čigāns.

Čigānus vēl raksturoja neliels neprecētu sieviešu īpatsvars. Vairāk neprecēto sieviešu bija tikai pilsētās dzīvojošo čigāniešu vidū. Laukos čigānietes bija plaši pazīstamas kā zīlētājas un kāršu licējas. Meitas precību gados bieži izmantoja tieši šos čigāniešu pakalpojumus.

5. Lielākās konfesijas

20. gadsimta sākumā tikai daži autori, kā, piemēram, baltvācu virsmācītājs P. Pelhavs un latviešu mācītājs K. Freidenfelds,[157] kristīgās baznīcas vēsturi saistījuši ar vietējiem notikumiem. Tie tomēr iezīmēti pārāk fragmentāri.

Samērā daudz dažādu grāmatu par kristīgo baznīcu Latvijā dienas gaismu ieraudzīja brīvvalsts gados. Pārsvarā tie bija apkopojoši darbi un mācību līdzekļi par galvenajām konfesijām un to vēsturi mūsu zemē. Evaņģēliski luteriskajai baznīcai daudzkārt pievērsies Latvijas Universitātes docents L. Adamovičs.[158] Vairāki citi autori (P. Laurinovičs, P. Silovičs, M. Bukšs u.c.) aplūkojuši katolicisma attīstību Latvijā un konkrētu garīdznieku ieguldījumu Latgales latviešu atmodā,[159] par ko dažkārt izteikti atšķirīgi viedokļi. Pareizticīgo baznīcas vēsturi Latvijā 30. gadu sākumā vispārējos vilcienos aprakstījis A. Pommers.[160] Viņš gan nav atklājis ne pareizticības privileģēto stāvokli cara impērijā, ne arī tās patieso misiju Baltijā. Kopēju apskatu par Baltijas baznīcu vēsturi jaunajos laikos Rīgā publicēja baltvācu teologs Ē. Šrenks.[161] Brīvvalsts gados izdeva arī lielu skaitu atsevišķu baznīcu un draudžu vēstures, turklāt plašs materiāls par baznīcas vēsturi Latvijā ievietots Latviešu konversācijas vārdnīcā.

Noliedzoša attieksme pret reliģiju vispār raksturo padomju okupācijas gadu publikācijas reliģijas vēstures jomā.[162] Līdz ar citiem ateistiskiem izdevumiem tiem bija jāpilda izvērstās antireliģiskās kustības uzdevumi. Baznīcas vēsture Latvijā šajos izdevumos, saprotams, vērtēta visai negatīvi.

Pēc Otrā pasaules kara Rietumos latviešu valodā iznāca E. Langes "Latvijas baznīcas vēsture. Saīsināts kurss".[163] Šajā nelielajā darbā, kas

piedzīvojis atkārtotu izdevumu, raksturotas dažādās konfesijas un to draudzes.

Publikācijas par evaņģēliski luterisko baznīcu un tās Baltijas vācu draudzēm veido īpašu baltvāciešu vēstures jomu.[164]

Kopš neatkarības atjaunošanas Latvijā visvairāk uzmanības savai vēsturei pievērsusi katoļu baznīca. Šai tēmai veltīti vairāki kardināla J. Vaivoda darbi,[165] arī H. Trūpa, H. Stroda un J. Cakula grāmatas.[166] Diemžēl citas konfesijas Latvijā savas vēstures jautājumiem nav pievērsušas nopietnu uzmanību.

Evaņģēliski luteriskā baznīca

Gadsimtu mijā Latvijas iedzīvotāju konfesionālo struktūru raksturoja šādas aptuvenas proporcijas: 59% no iedzīvotājiem bija luterāņi, 20% – katoļi, 9% – pareizticīgie, 7% – Mozus ticīgie, 4% – vecticībnieki, bet apmēram 1% bija dažādu citu konfesiju un sektu piederīgie.[167] No kopējā luterāņu skaita (1 140 173) 52% jeb nedaudz mazāk par 600 tūkst. dzīvoja Vidzemē, 45% jeb vairāk nekā 500 tūkst. – Kurzemē. Tādējādi šie abi Latvijas novadi bija izteikti protestantiski, turklāt 92% no Kurzemes un 86% no Vidzemes luterāņiem bija latvieši. Praktiski luterāņu draudžu vairākums bija latvisks. Tas pats sakāms par Latgali, kur gan atradās tikai 3% no Latvijas luterāņu kopskaita. Baltvāciešu draudzes (tādu bija 18) pastāvēja galvenokārt Rīgā un apriņķu pilsētās. No lauku draudzēm vairāk vietējo vāciešu bija Liepkalna draudzē (tā aptvēra arī Iršu koloniju), Alūksnes, Kokneses, Aizkraukles, Ziemeļrūjienas, Madlienas un Siguldas draudzē.[168] Pārējās jauktajās (latviešu–vācu) draudzēs baltvāciešu skaits nepārsniedza dažus desmitus cilvēku vai bija pat vēl mazāks. Baltvāciešu skaitam lauku draudzēs turklāt bija tendence sarukt. Šis process bija saistīts gan ar jau pieminēto t.s. mazvāciešu asimilēšanos latviešu vidē, gan baltvāciešu ārstu, aptiekāru u.c. profesiju pārstāvju pakāpenisku nepiespiestu nomaiņu ar attiecīgu izglītību un profesiju apguvušiem latviešiem. Sakarā ar to 20. gadsimta sākumā latviešu presē vairākkārt izskanēja prasība dievkalpojumus Kurzemes un Vidzemes jauktajās draudzēs noturēt latviešu valodā. Taču baltvācieši to nevēlējās pieļaut.

Evaņģēliski luteriskās baznīcas organizāciju un tās tiesisko stāvokli, laicīgās varas virskundzību pār garīgo noteica 1832. gada Senāta likums, kas reglamentēja šīs baznīcas darbību visā Krievijas impērijā, pakļautību ģenerālkonsistorijai Pēterburgā un administratīvā ziņā arī Iekšlietu

ministrijai, bet jurisdikcijas jomā – Senātam. Kā Vidzemes, tā Kurzemes konsistorijas apgabals bija iedalīts prāvesta iecirkņos. Vidzemes latviešu daļā bija pieci prāvesta iecirkņi (četri laukos un piektais – superintendenta iecirknis Rīgā), Kurzemē – astoņi prāvesta iecirkņi. Prāvesta iecirkņus veidoja draudzes kā reliģiskās organizācijas pamatvienības. Četros Vidzemes dienviddaļas apriņķos to bija 82, Kurzemes konsistorijas apgabalā – 107,[169] to skaitā arī Daugavpils luteriskās draudzes, bez tam vēl Viļņas prāvesta iecirknī bija divas Latgales draudzes (Balvu un Stružānu–Stirnienes).

Vislielākās luterāņu draudzes laukos bija Valkas (caurmērā 8,5 tūkst. cilvēku) un Valmieras apriņķī (7,5 tūkst.). Taču atsevišķas draudzes bija daudz lielākas. Tā Raunas draudzē bija 20 tūkst., Alūksnes – 25 tūkst. cilvēku, bet arī tās atpalika no dažas labas draudzes Rīgā, kur, piemēram, Ģertrūdes latviešu draudzē bija aptuveni 42 tūkst. locekļu.[170]

Visa evaņģēliski luteriskās baznīcas pārvalde Baltijā atradās baltvācu muižniecības rokās. Landtāgi izvirzīja kandidātus uz ģenerālsuperintendenta un konsistoriju divu laicīgo locekļu amatu, iecēla konsistorijas prezidentu. Mācītāji ievēlēja divus garīgos locekļus un attiecīgā iecirkņa prāvestu. Baznīcas virstiesu locekļus un baznīcas virspriekšnieku ievēlēja landtāgi. Augstākais luterāņu garīdznieks (ģenerālsuperintendents) bija konsistorijas viceprezidents, kuram bija jāpārrauga attiecīgās teritorijas reliģiskā dzīve.

Atsevišķas lauku draudzes vadīja konventi un vēlēti baznīcas priekšnieki. Kurzemes konventu locekļi bija tikai muižnieki, bet Vidzemē (kopš 1870. gada) pusi locekļu deleģēja pagasti no zemnieku vidus. Tiesības vēlēt baznīcu priekšniekus bija tikai muižniekiem vai muižu rentniekiem. Konventi pārzināja draudžu saimniecību un mācītāju vēlēšanas, ja tādas tika pieļautas.

Tautā visvairāk ienīstā muižnieku privilēģija bija un palika patronāts, t.i., draudzes lielākās muižas pārvaldītāja (patrona) tiesības vienam vai kopā ar citiem šīs draudzes muižniekiem izraudzīt mācītāju un ieteikt to ģenerālsuperintendentam apstiprināšanai. Apmēram 2/3 no visām lauku draudzēm bija šādas muižnieku patronāta draudzes, kurās mācītājs pēc būtības bija draudzes patrona ieliktenis un jau tāpēc vien spiests aizstāvēt muižniecības intereses.

Baltvācu vairākums baznīcas konventos, muižnieki – patroni un vāciskās konsistorijas sargāja savas privilēģijas un rūpējās, lai Latvijā mācītāja

vietu nedabūtu neviens latviešu teologs, kas bija pazīstams ar saviem tautiskiem centieniem. Mācītāju apspriedēs (sinodēs) oficiāli dominēja vācu valoda, uzstāšanās latviešu valodā netika pieļauta. Dažkārt baltvācu mācītāji vairākās paaudzēs neizlaida no rokām šo profesiju. Atsevišķos gadījumos garīdznieku dzimtas spēja to noturēt pat sestā septītā paaudzē.[171] P. Gailītis, kas 1902. gadā kļuva par mācītāju Vecpiebalgas draudzē, izrādījās divpadsmitais pēc kārtas un pirmoreiz latviešu mācītājs. Šādā situācijā aizvien mazāk latviešu pievērsās teoloģijas studijām Tērbatas universitātē, jo izredzes atrast draudzes mācītāja vietu Vidzemē vai Kurzemē bija niecīgas.

Evaņģēliski luteriskās baznīcas atkarība no baltvācu muižniecības noteica luterānisma īpatnības Vidzemē un Kurzemē. Pretstatā Rietumeiropai, kur tolaik šī baznīca pauda pilsonības intereses, šeit tā stāvēja muižniecības interešu sardzē, līdz ar to nonākot asā pretrunā ar 20. gadsimta sākuma Latvijas sociālekonomiskās un kultūras dzīves attīstības gaitu. Draudžu locekļi dažādā veidā izrādīja neapmierinātību ar noteikto kārtību: retāk apmeklēja baznīcu, garīgās vajadzībās griezās pie citiem mācītājiem, pretojās mācītāju introdukcijai jeb svinīgai iecelšanai amatā saskaņā ar evaņģēliski luteriskās baznīcas paražām, nelaida patronu ieceltos mācītājus baznīcās u.tml. Spilgts saasinātu nesaskaņu piemērs bija t.s. Alūksnes dedzināšanas lieta. 1902. gadā amatu atstājot Alūksnes latviešu draudzes mācītājam, draudzes konvents cerēja, ka tiks ņemtas vērā arī tā domas, ieceļot jaunu mācītāju. Taču Alūksnes muižas īpašnieks K. Fītinghofs izmantoja savas patrona tiesības un ar draudzi vispār nerēķinājās. Augstprātīgi paskaidrojis konventa locekļiem, ka, tāpat kā ganāmpulkam nevajagot zināt, kāds tam būs suns, tā draudzei neesot jāzina, kas būs tās mācītājs, viņš vienpersoniski izvēlējās un iecēla mācītāju (baltvācieti ar vājām latviešu valodas zināšanām) aizgājušā vietā. Šāda klaji aizvainojoša izturēšanās radīja lielu neapmierinātību draudzē. Tika aizdedzinātas vairākas Alūksnes muižas un mācītājmuižas ēkas, nodega siena šķūņi un kaudzes. Vēlāk trīs dedzinātājus atklāja, un tiesa viņiem piesprieda katorgas darbus. Lai gan citur tiktāl nenonāca, daudzviet bija vērojamas samērā saspringtas attiecības starp muižas īpašniekiem un draudzēm. Tas jūtami vājināja evaņģēliski luteriskās baznīcas ietekmi lauku apvidos.

Dievvārdus dzimtajā valodā būtiski bija dzirdēt latviešiem svešumā. Sevišķi tas attiecināms uz Sibīriju, kur latviešu mācītāju bija maz. Kolonistu garīgo aprūpi veica mācītāji, gada laikā parasti vienu vai divas reizes apciemojot kolonijas. Dažādos laikos mācītājs M. Celmiņš apkalpoja Tulas

un Kalugas, J. Pārstrauts – Ufas un Samaras, F. Būcens – Novgorodas guberņas latviešu kolonijas. Nelielās latviešu kolonijas viņi spēja apmeklēt tikai paretam. Tur svētdienās ļaudis pulcējās turīgāko tautiešu mājās, skolās vai baznīcās, uzklausot skolotāja vai pērmindera teiktos dievvārdus. Labāka situācija šai ziņā bija latviešu kolonistiem Krievijas ziemeļrietumu guberņās un Baltkrievijā.

Katoļu baznīca

Otra lielākā konfesija Latvijā bija katoļi, kuru draudzes aptvēra galvenokārt Latgali. Gadsimtu mijā Latgales katoļu kopskaits pārsniedza 286 tūkst.[172] jeb apmēram 73% no Latvijas katoļiem. Samērā daudz katoļu draudžu bija Kurzemē, kur aptuveni katrs desmitais iedzīvotājs izrādījās katolis. Katoļus varēja sastapt gan Skaistkalnes, gan Alšvangas–Jūrkalnes apkārtnē (Alšvangas, Gudenieku, Basu un Jūrkalnes pagasta katoļticīgie ļaudis pazīstami arī kā suiti). Ap 60 tūkst. katoļticīgo jeb 18–19% bija starp rīdziniekiem, un tikai Vidzemē katoļi veidoja pavisam niecīgu daļu (ap 2,4 tūkst.) no guberņas iedzīvotāju kopskaita.[173]

20. gadsimtu katoļu baznīca sagaidīja ar ilgstošā laika periodā izveidotu un nostabilizētu pārvaldes organizāciju. Visaugstākais priesteris un katolicisma garīgais vadītājs bija pāvests, kam piederēja suverēnā vara pār visu zemju katoļiem. Laikā, kad starptautisku organizāciju cilvēktiesību aizstāvēšanai vēl nebija, pāvesta statuss ļāva viņam diplomātiskā ceļā ar valstu vadītājiem risināt katoļticīgo tiesiskā stāvokļa problēmas. Taču Krievijas impērijā pāvestam to panākt izrādījās visai sarežģīti.

Katoļu baznīca atsevišķu apgabalu teritorijā veidoja diecēzes jeb bīskapijas. Bīskapi kopā ar kardināliem un pāvestu veidoja baznīcas koncilu un reizēm (pēc pāvesta uzaicinājuma) sapulcējās, lai apspriestu katoļu baznīcas lietas. Diecēzēs bīskapi kopā ar prāvestiem veica pastorizācijas darbu. Bīskapiju jautājumus izlēma kapitulā jeb bīskapu padomē, ko veidoja prelāti un kanoniķi. Diecēzes dalījās dekanātos, bet tie savukārt – draudzēs. Ikvienā draudzē ticīgos aprūpēja prāvests – draudzes garīgais vadītājs. Lielākajās draudzēs prāvestu palīgi bija jaunākie priesteri jeb vikāri.

Krievijas impērijā katoļu baznīca nebija šķirta no valsts, kas, lai gan šo baznīcu ne materiāli, ne morāli neatbalstīja, likumdošanas ceļā iejaucās tās iekšējās lietās un regulēja baznīcas darbību. Katoļu baznīca bija pakļauta Iekšlietu ministrijai. Tai pašā laikā šīs baznīcas lietas pārzināja Romas katoļu garīgā kolēģija Pēterburgā. Patvaldība tiecās ierobežot katoļu baznīcas

darbību un apgrūtināt pastorizācijas pienākumu pildīšanu, praktiski izolējot bīskapus un priesterus no sabiedriski politiskās un kultūras dzīves.

Latvijas katoļi nebija apvienoti vienā pārvaldes vienībā. Latgales draudzes ietilpa Mogiļovas arhibīskapijā, kuras arhibīskapa un kapitula pastāvīgā rezidence atradās Pēterburgā, bet katedrāle – Mogiļovā. Kurzemes draudzes bija iekļautas Žemaitijas bīskapijā (ar bīskapa rezidenci Kauņā). Šāda pārvaldes sistēma atviegloja katoļu diskriminēšanas politikas īstenošanu.

Katoļu baznīca Krievijas impērijā nevēlējās samierināties ar daudzkārtējiem spaidiem. 1903. gadā Krievijas katoļu bīskapu sanāksme sagatavoja un vēlāk, tiesa gan, tikai 1905. gada februārī, iesniedza valdībai memorandu par katoļu baznīcas stāvokli un vajadzībām.

Kopš 19. gadsimta otrās puses, kad Pēterburgas katoļu garīgo semināru beidza pirmie latviešu garīdznieki, poliskā diecēzes vadība Latgalē bija spiesta rēķināties ar viņiem, drīz vien arī piekāpties šo garīdznieku centieniem tuvināt katoļu baznīcu tautai. Zinot tautas tradīcijas un intereses, viņi daudz paveica arī Latgales latviešu nacionālās atmodas sekmēšanā. Latgalieši labprāt apmeklēja latviešu baznīckungu dievkalpojumus, nereti mērojot lielus attālumus, lai uz tiem nokļūtu. Cilvēkos bija iesakņojusies tradīcija ik svētdienu, kā arī reliģisko svētku dienās apmeklēt baznīcu. Katrā katoļu mājā goda vietā atradās svētbildes un sakramentālijas: svētītais ūdens, sveces, ogles, svētīti pūpoli un zāles. Latgalei raksturīgi bija maijā notiekošie lūgšanu vakari pie sādžu krustiem, gadskārtējie baznīcas svētki ar atlaidām, kas pulcināja lielu skaitu ļaužu ne tikai no vietējās, bet arī no citām katoļu draudzēm. Draudzes baznīca kalpoja gan kā vietējais reliģiskais, gan arī kulturālais, sabiedriskais un zināmā mērā pat saimnieciskais centrs. Tolaik, būdams viens no retajiem nacionālās inteliģences pārstāvjiem laukos, draudzes prāvests uzņēmās arī ārsta vai jurista, skolotāja vai agronoma funkcijas. Katrā ziņā 20. gadsimta sākumā katoļu baznīcas ietekme Latgalē bija milzīga. Reliģiozitāte bija ne tikai kļuvusi par tautas garīgās dzīves neatņemamu sastāvdaļu, bet arī saaugusi ar latgaliešu paražām un sadzīvi.

Diemžēl latviskas izcelsmes katoļu garīdznieku skaits bija neliels. Ap 1904.–1905. gadu no 16 latviešu tautības priesteriem Latgalē strādāja tikai 7; pārējie 72 bija poļi, kā arī lietuvieši. Pamazām latviešu priesteru skaits pieauga, līdz ar to palielinājās viņu ietekme. Biežā pārcelšana no vienas draudzes uz citu deva iespēju nedaudzajiem latviešu priesteriem iepazīt un uzrunāt plašu katoļticīgo latviešu auditoriju.

Pareizticīgo baznīca

Pareizticīgie bija trešā lielākā konfesija; īsi pirms gadsimtu mijas viņu Latvijā pavisam bija kādi 166,2 tūkstoši.[174] Vairāk nekā puse no viņiem dzīvoja Vidzemē: Rīgas apriņķa austrumdaļā, Cēsu apriņķa dienviddaļā un Valmieras apriņķa ziemeļrietumos. Vēl nepilna trešdaļa pareizticīgo bija Latgalē,[175] visvairāk Ludzas apriņķī, bet pārējie – Kurzemē, galvenokārt Kuldīgas, Talsu un Ventspils apriņķī. Vidzemē bija 45 011 pareizticīgie latvieši (jeb 7,99% no tur dzīvojošiem latviešiem), Kurzemē – 4358 (0,96%).[176] Latgalē pareizticīgo latviešu bija visai maz.

Pareizticīgo baznīcas augstākais pārvaldes orgāns bija Svētā valdošā sinode. Sinodes pastāvīgie locekļi bija Pēterburgas, Maskavas un Kijevas metropolīts un sinodes virsprokurors kā cara pārstāvis un valsts interešu aizstāvis, tāpat daži pieaicinātie provinču eparhiju bīskapi. Baznīcas dzīves faktiskais noteicējs bija sinodes virsprokurors, bez kura ziņas nevarēja iecelt nevienu metropolītu, nedz bīskapu. Tādējādi pareizticīgo baznīcai kā Krievijas impērijas valsts aparāta sastāvdaļai nebija juridiskas patstāvības.

Impērijas pareizticīgo baznīca iedalījās eparhijās ar bīskapu kā augstāko garīdznieku priekšgalā. Pareizticīgo baznīcas Kurzemē un Vidzemē ietilpa Rīgas (vēlāk – Rīgas un Jelgavas) eparhijā, pie kuras piederēja arī Igaunijas pareizticīgie. Pareizticīgo baznīcas Latgalē atradās Vitebskas un Polockas arhibīskapa pārziņā. Eparhijas iedalījās prāvesta apgabalos jeb apriņķos. Rīgas eparhijas latviešu daļā tādi bija astoņi (Rīgas pilsētas un apriņķa, Kārzdabas, Cēsu, Valmieras, Sēlpils, Liepājas un Jelgavas, vēl arī Ventspils prāvesta apriņķis). Prāvesta apriņķi savukārt sadalījās pareizticīgo draudzēs.

No 1887. gada, kad ar likumu pareizticīgajiem Krievijas impērijā aizliedza pāriet citās konfesijās, pareizticība kļuva par oficiālo reliģiju. Kā valsts varas institūtam un "cara ticībai" tai bija daudzas – gan morālas un ekonomiskas, gan sociāla rakstura privilēģijas. Visai valstij bija jāsvin pareizticīgo baznīcas svētki. Vispārējās ceremonijās pareizticīgajiem citu konfesiju vidū pienācās galvenā loma u.c. priekšrocības. Jebkurš spredikos, publiskās runās vai rakstos u.tml. izteikts aicinājums atkrist no pareizticības bija izsludināts par noziegumu pret valsti un stingri sodāms. Guberņu administrācijas pienākumos ietilpa garantēt pareizticīgo darbinieku drošību un neaizskaramību. Par pareizticīgo iesvētīšanu vai laulāšanu luterāņu mācītāji ar tiesas lēmumu tika atstādināti no amata un zaudēja piederību garīdznieku kārtai. Tāpat bija gadījumi, ka par bērnu

neaudzināšanu pareizticības garā jauktu laulību (luterāņu un pareizticīgo) ģimenēs sodīja abus vecākus (pat ar cietumsodu), atņemot viņiem bērnus un nododot pareizticīgo radinieku audzināšanā. Pareizticīgo garīdznieki saņēma valsts atalgojumu un pensiju, bet viņu bērni kā personiskie goda pilsoņi nepiederēja pie pagasta sabiedrības, bija atbrīvoti no personas nodokļiem un ieguva tiesības iestāties valsts dienestā. Visām pareizticīgo baznīcām tika piešķirta īpašumā zeme ar mežiem un ūdeņiem. Lieli nekustamie īpašumi piederēja, piemēram, Rīgas eparhijas bīskapa namam: Vaives dzirnavas Cēsu apriņķī, Smārdes muiža Tukuma apriņķī, Spilves pļavas, tāpat sanatorija, vasarnīcas un nami. Svarīgāko projektu īstenošanai pareizticīgo baznīca saņēma regulārus vai vienreizējus pabalstus no valsts budžeta.

Darbodamās valsts varas aizsegā un interesēs, pareizticīgo baznīca izvērsa plašas aktivitātes. Pieauga garīgās aprūpes vietu skaits, tika dibinātas jaunas draudzes dažādās Latvijas vietās, celtas jaunas baznīcas.

Daudzi pareizticīgie latvieši bija apmetušies uz dzīvi Vitebskas apkārtnē. Reizi mēnesī viņiem tika dota iespēja dzirdēt dievvārdus latviski, bet pareizticīgo bīskaps Aleksandrs katru gadu divas reizes Vitebskas katedrālē vadīja liturģiju latviešu valodā, pulcējot tautiešus no plašas apkārtnes. Turpretim visā plašajā Jeņisejas guberņā nebija neviena pareizticīgo mācītāja, kas prastu latviešu valodu.

Lielu uzmanību pareizticīgo baznīca pievērsa draudžu priesteru sagatavošanai. Turpināja darboties 1851. gadā nodibinātais Rīgas garīgais seminārs. Ik gadu tas uzņēma 10 latviešus, 10 igauņus un 10 vietējo garīdznieku bērnus,[177] lai baznīcas rīcībā nonāktu priesteri – vietējo valodu pratēji. Pareizticīgās baznīcas zemākā ranga darbinieki – psalmotāji un diakoni izglītojās Rīgas garīgajā skolā, bet pareizticīgo skolu skolotājas – Rīgas eparhijas garīgajā meiteņu sešklasīgajā skolā Ilūkstē.

Vidzemē darbojās daudzas pareizticīgo draudzes skolas. Salīdzinot šo skolu mācību programmu ar tāda paša tipa luterāņu skolu programmu, atklājās pareizticīgo skolu misija, proti, visnotaļ veicināt latviešu pārkrievošanu.

Par pareizticīgo sabiedriskās dzīves aktīviem centriem 20. gadsimta sākumā kļuva dažāda veida biedrības un brālības. Visrosīgāk darbību izvērsa Pētera un Pāvila brālība Rīgā, kā arī 1903. gadā nodibinātā Rīgas pareizticīgo reliģiskās apgaismošanas biedrība.

4. nodaļa

LAUCINIEKI UN PILSĒTNIEKI. LATVIEŠU INTELIĢENCE

1. Lauku iedzīvotāji gadsimtu mijā

Latvijas lauku iedzīvotāji 19. un 20. gadsimta mijā līdz šim aplūkoti galvenokārt etnogrāfu publikācijās. Vēsturnieki šīs tēmas atklāsmē palikuši pusceļā. Katrā gadījumā trūkst pētījumu par tālaika sabiedriski politisko dzīvi laukos.

Gadsimta sākumā problēmas priekšvēsturei ar atskatu tālākā pagātnē marksista izpratnē emigrācijā pievērsies F. Roziņš darbā "Latviešu zemnieks".[1] Laucinieku juridisko un ekonomisko situāciju viens no pirmajiem izklāstījis F. Garais,[2] starp citu, uzsverot bezzemnieku, to skaitā māju rentnieku nenodrošināto stāvokli. Atbildes publikācijā, tāpat citos darbos muižniecības aizstāvja lomu uzņēmies baltvācietis A. Tobīns.[3] Vēl pirms Pirmā pasaules kara par Latvijas un tās lauku iedzīvotāju nacionālo sastāvu rakstījis M. Skujenieks,[4] kara gados par agrārās iekārtas attīstību Baltijā – K. Landers.[5]

Latvijas brīvvalsts laikā, resp., 20. gados, nāca klajā M. Skujenieka populārā grāmata par Latviju un tās iedzīvotājiem.[6] Balstīta uz profesionāli apstrādātiem statistiskiem datiem, tā kļuva par vērtīgu rokasgrāmatu visiem, kas nopietni interesējas par Latviju un tās vēsturi. Tēmas atsevišķi aspekti aplūkoti publicista E. Blanka, tāpat latviešu senatnes un identitātes pētnieka E. Brastiņa publikācijās.[7]

Vienīgi saistībā ar revolucionāro cīņu agrārais jautājums Latvijā spēja ieinteresēt 30. gadu represijās Padomju Savienībā bojā gājušo komunistu partijas darbinieku un vēsturnieku J. Kiršu.[8] Bez nopietnas avotu bāzes viņa publikācijas vairāk gan līdzinās propagandistiska rakstura brošūrām.

Pēc Otrā pasaules kara padomju totalitārā režīma apstākļos Latvijā agrārās attiecības un lauksaimniecības stāvoklis gadsimtu mijā marksisma-ļeņinisma garā analizēts "Latvijas ekonomiskās vēstures apcerējumos",[9] bet priekšvēsture – M. Kozina[10] un A. Mieriņas monogrāfijās.[11] Situāciju Latgalē tuvāk raksturojis B. Brežgo.[12]

Pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas par iedzīvotājiem, arī lauciniekiem, diezgan daudz rakstījuši demogrāfi. Līdz ar situācijas un tendenču raksturojumu viņu izdevumos sastopamas atkāpes uz gadsimta sākumu un pat senāku periodu.

Lauku iedzīvotāju skaits un nacionālais sastāvs

Lai gan urbanizācijas procesam bija tendence samērā strauji pieaugt, Latvijas iedzīvotāju lielākā daļa – saskaņā ar 1897. gada tautas skaitīšanas datiem nepilni 1,379 milj. cilvēku jeb 71,5% – joprojām dzīvoja laukos. Viņu īpatsvars dažādos novados, protams, bija atšķirīgs. Kurzemē laukos dzīvoja 76,89% no reģistrēto cilvēku kopskaita, Vidzemes latviešu daļā, resp., tās četros dienviddaļas apriņķos, galvenokārt strauji augošās Rīgas dēļ – vairs tikai 56,95%, toties Latgalē – 82,54%.[13] Salīdzinājumā ar citām guberņām Kurzemes un Vidzemes pagasti bija retāk apdzīvoti. Vismazāk iedzīvotāju tika uzskaitīts mežiem un purviem bagātajā Ventspils, Kuldīgas un Jaunjelgavas apriņķī, tāpat Valkas apriņķī. Ievērojami vairāk iedzīvotāju bija Latgalē; Rēzeknes un Daugavpils apriņķī uz 1 km^2 vidēji skaitījās 30–33 cilvēki, tomēr caurmērā visā Latvijā aptuveni bija tikai 24 cilvēki uz kvadrātkilometru.[14] Šo iedzīvotāju blīvumu ietekmēja kā lauksaimnieciski izmantojamās zemes platības un tīrumu auglība, tā zemes īpašuma veids un ar to saistītais saimniecību skaits, tāpat lielu pilsētu tuvums. Vietās, kur lauku apvidus pameta vairāk cilvēku, nekā klāt nāca dabiskais pieaugums, varēja vērot laucinieku skaita samazināšanos. Tas attiecās gan uz Vidzemi, gan Kurzemi, kur 19. gadsimta pēdējos gadu desmitos laukos cilvēku skaits bija pieaudzis tikai no satiksmes ceļiem attālākajos pagastos. Migrācijai intensificējoties, aizvien vairāk cilvēku atstāja dzimtās vietas un, ja arī nekļuva par pilsētniekiem, aizplūda uz citiem apvidiem. Piesaiste dzimtajam pagastam kļuva nosacīta. Šai ziņā apriņķi redzami atšķirās cits no cita. Vairāk nekā problemātiska pagastiem izrādījās nodokļu un to parādu piedzīšana no "jaunajiem pilsētniekiem" (Vidzemes zemnieku likumi noteica pagasta nodokļu nomaksu ikvienam darbaspējīgam pagasta loceklim vecumā no

14 līdz 60 gadiem). Maz ko līdzēja pat parādnieku izsūtīšana no pilsētas uz pagastu.

Gadsimtu mijā Latvijas laukos cilvēku darbaspējīgā vecumā (20–60 gadi) bija palicis ievērojami mazāk (vidēji 47,2%, Latgalē, liekas, ne bez peļņā gājēju ietekmes – pat 46,1%) nekā pilsētās (54,2%).[15] Salīdzinājumā ar pilsētām laukos bija vairāk bērnu un vecu cilvēku. Vislielākais bērnu skaits Latvijā bija Latgalē.

Atšķirībā no Latvijas pilsētām tās lauku iedzīvotāju nacionālais sastāvs, izņemot Latgali, praktiski bija viendabīgs.

Latvijas lauku iedzīvotāju nacionālais sastāvs 1897. gadā*

Tautība	Cilvēku skaits Vidzemē 443 209	Cilvēku skaits Kurzemē 517 042	Cilvēku skaits Latgalē 415 359
Latvieši	415 833 (93,82%)	440 128 (85,12%)	251 453 (60,54%)
Baltvācieši	10 806 (2,44%)	13 392 (2,59%)	1 844 (0,44%)
Krievi	4 308 (0,97%)	23 412 (4,53%)	119 403 (28,75%)
Ebreji	2 191 (0,49%)	15 508 (3,00%)	22 544 (5,43%)
Lietuvieši	161 (0,04%)	13 267 (2,56%)	1 097 (0,26%)
Poļi	606 (0,14%)	11 050 (2,14%)	18 429 (4,44%)
Igauņi	9 304 (2,10%)	285 (0,06%)	589 (0,14%)

* Sk.: *Skujenieks M.* Nacionālais jautājums Latvijā. Pēterburga, 1913, 191. lpp.

Taču tabulā dotie skaitļi jau tolaik tika apšaubīti, īpaši tie, kas attiecās uz Latgali, jo katoļu garīdzniecības sniegtās ziņas par nacionālo sastāvu apspiriņāja izteiktos pieņēmumus par tautas skaitīšanas norisē ievērojami samazināto latviešu skaitu. Bez tam pastāvēja atšķirība starp vairāku apriņķu administratīvajām robežām un latviešu apdzīvoto teritoriju. Tā Ludzas apriņķa austrumdaļā vairāki apvidi saplūda ar krievu apdzīvotiem rajoniem, kurus atdalot apriņķī jūtami palielinātos latviešu īpatsvars. Savukārt Daugavpils apriņķa lauku teritorijai tika pieskaitīti miesti, kā arī tur dislocētais karaspēks. Karaspēka pieskaitīšana ietekmēja uzrādīto krievu skaitu Dobeles (1,6%) un Grobiņas apriņķī (1,1%),[16] jo nevienā no tiem

nebija lielāku krievu koloniju. Daži latviski apvidi ietilpa Kauņas guberņā, toties Palanga – Kurzemes guberņā. Augškurzemē Ilūkstes apriņķī etniskās grupas nedzīvoja kompakti; gandrīz visā tā ziemeļdaļā lielā pārsvarā bija latvieši, kamēr dienvidrietumos – lietuvieši, bet dienvidaustrumos – baltkrievi. Tādējādi, ņemot vērā teikto, Kurzemē latviešu īpatsvars krietni pārsniegtu 85% un tuvotos 94–95%. Tāpat, no Vidzemes atskaitot igaunisko Valkas un Valmieras apriņķa ziemeļdaļu un pieskaitot Veravas (Veru) apriņķī iekļauto pamatos latviešu apdzīvoto Jaunrozi, latviešu īpatsvars sasniegtu kādus 98% no Vidzemes lauciniekiem.[17] Lai kā arī būtu, gadsimtu mijā baltvāciešu, krievu un ebreju skaits Latvijas laukos (izņemot krievus Latgalē) kopumā bija neliels. No baltvāciešiem tikai kāda piektdaļa dzīvoja uz laukiem (muižnieku ģimenes, muižu ierēdņi, mācītāji). 1902. gadā Iršu kolonijā bija 2097 cilvēki, bet ārpus tās kādi 8 tūkst. vācu amatnieku un tirgotāju bija izklīduši pa visu Baltiju.[18]

Kārtas un sociālās grupas. Muižnieki, zemnieki un bezzemnieki

Latvijas lauku iedzīvotāju struktūra izcēlās ar lielu sarežģītību un nepavisam neatbilda novecojušajam kārtu iedalījumam, kas bija ieguvis vairāk formālu raksturu. Saimnieciskajā ziņā kārtu dalījumam tikpat kā vairs nebija nekādas nozīmes, bet dzimtmuižnieku un zemnieku kārta vēl saglabāja zināmas juridiskas saistības. Piederība kādai no tām joprojām paredzēja dažādas tiesības un pienākumus, pareizāk – tiesības vieniem un pienākumus otriem.

Dzimtmuižnieku īpatsvars laucinieku vidū bija neliels. No 8,1 tūkst. baltvācu dzimtmuižniekiem Kurzemes un Vidzemes laukos dzīvoja ap 2,3 tūkst. (ar ģimenēm); Kurzemē šo ģimeņu īpatsvars veidoja 0,18%, Vidzemē – 0,31% no iedzīvotājiem. Latgalē uzturējās nepilni 5,2 tūkst. muižnieku.[19]

Kā jau minēts iepriekš, dzimtmuižnieki stingri aizstāvēja savas privilēģijas. Baltvācu baroni bija pilni apņēmības nepieļaut kaut ko līdzīgu H. Felkerzāma recidīvam. Šis barons savulaik izstrādāja diezgan radikālu likumprojektu, ierosinot muižniekiem atteikties zemnieku labā no "brīvo līgumu" principa un muižnieku neierobežotām tiesībām uz visu zemi. Ar zināmām izmaiņām 1849. gadā cara patvaldība likumprojektu bija apstiprinājusi. Ļoti daudzi baroni ne tad, ne vēlāk H. Felkerzāmam nespēja piedot. Dzimtmuižniecība būtībā nemeklēja izlīgumu ar latviešu zemniecību. Rēķinoties ar cara patvaldības atbalstu, baroni jutās pietiekami droši.

Zemnieku kārtai formāli atbilda apmēram 4/5 Latvijas iedzīvotāju jeb apmēram 1,526 milj. cilvēku (Kurzemē – ap 550 tūkst., Vidzemē – ap 587 tūkst., Latgalē – 389 tūkst.).[20] Tas arī deva iemeslu baltvāciešiem latviešus vēl arvien raksturot nevis kā tautu, bet zemnieku kārtu.

Zemnieki – māju saimnieki, pēc vienām ziņām, līdz 1900. gadam bija samaksājuši muižu īpašniekiem vairāk nekā 80% no uzņemtajām finansiālajām saistībām par 108 milj. rbļ., neskaitot procentus.[21] Šo milzīgo summu latviešu zemnieki bija spiesti maksāt par savu senču zemi, kuru pirms daudziem gadsimtiem ar varu bija sagrābuši vācu bruņinieki. Nekādas atlaides māju izpircējiem no muižu īpašnieku puses netika dotas, tādēļ izpirkto māju īpatsvars nesasniedza pat desmito daļu no iepirktajām saimniecībām. Tomēr zemnieku saimniecības kopumā jeb latviešu mazgruntniecība bija spējusi izveidoties par patstāvīgu ekonomisku spēku, ar kuru muižniecībai bija nopietni jārēķinās. Ekonomiskajā un kulturālajā attīstībā mazgruntniecība turpināja gūt sekmes un, tiecoties pēc politiskas patstāvības, cerēja uzlabot savu stāvokli līdz ar zemstu ieviešanu Baltijā. Zemstu ieviešana tai saistījās ar muižniecības privilēģiju atcelšanu, taisnīgāku nodokļu sadali, pašvaldību un draudzes reformu utt. Tomēr zemstes jautājums, par kuru daudz runāja un rakstīja, netika izšķirts. 19. gadsimta pēdējos pāris gadu desmitos Kurzemes muižniecība pat izstrādāja vairākus zemstes projektus, taču līdz reformas pieņemšanai nenonāca. Rodas iespaids, ka tolaik ne cara patvaldība, ne, saprotams, baltvācu baroni par to nopietni nedomāja un minētajai Kurzemes muižniecības iniciatīvai piemita demonstratīvs raksturs.

Zemniecībai noslāņojoties, lielas izmaiņas notika tās sociālajā struktūrā. Apmēram ceturtdaļa mājīpašnieku Vidzemē un Kurzemē bija turīgie zemnieki, kuru Latgalē bija pavisam maz. Viņu saimnieciskā nostiprināšanās atbalsojās pagastu pašvaldībās, jo tajās lielajiem saimniekiem bija noteicošā loma. Vidējām un sīkajām saimniecībām, īpaši pēdējām, pat viens neražas gads varēja radīt neatrisināmas problēmas. Vairākums sīkzemnieku bija spiests piepelnīties, lai uzturētu ģimeni. Īpašu sīkzemnieku kontingentu Kurzemes t.s. kroņa pagastos veidoja pēc gariem dienesta gadiem atvaļinātie kareivji, kas bija saņēmuši no valsts nelielus (caurmērā 1–5 desetīnas, t.i., 1,09–5,5 ha), neiekoptus zemes gabalus. Tādas "zaldātu sētas", blakus cita citai sarindotas, veidoja savdabīgus ciemus (piemēram, Valgales ciemu Talsu apriņķī).

Nestabils palika māju rentnieku stāvoklis. Cerības ar laiku iegūt mājas īpašumā attaisnojās visai reti, daudz biežāk māju rentnieki izputēja.

16. att. Laukstrādnieka ģimene

Pavisam neapskaužams bija pusgraudnieku stāvoklis. Viņi apsaimniekoja daļu no zemes īpašnieka zemes ar īpašnieka doto sēklas materiālu, par to rudenī atberot saimniekam pusi ražas. Tikai atsevišķos gadījumos pusgraudniekam izdevās pacelties rentnieka stāvoklī.

Vislielākā lauku iedzīvotāju daļa Vidzemē un Kurzemē bija zemnieki bez zemes īpašuma jeb bezzemnieki. Šis jēdziens bija ļoti plašs un aptvēra visdažādākos lauku ļaudis, to skaitā jau minētos rentniekus un pusgraudniekus, amatniekus, pagastu un draudžu skolu skolotājus, pagastu ārstus utt., no kuriem daļa visai maz vai pat nemaz nebija saistīta ar zemes apstrādāšanu. Taču parasti ar bezzemniekiem vispirms saprata laukstrādniekus, kas iedalījās sīkāk atkarībā no saņemtā atalgojuma un darba uzdevumiem, bet tālāk – no ikviena vecuma un fiziskajām spējām.

20. gadsimta sākumā Kurzemē bezzemnieku ģimeņu skaits bija ap 60 tūkst., Vidzemē – ap 80 tūkstošiem[22] (Latgalē situācija bija atšķirīga, tur lauku iedzīvotāju vairākumu veidoja trūcīgie sīkzemnieki). Vislielākā bezzemnieku grupa bija kalpi, kuru samēru ar saimniekiem aptuveni izteica attiecība 5:1.[23] Pēc izcelsmes kalpi bija galvenokārt vietējo gājēju pēcnācēji.

Kalpi strādāja saimniekiem, vēlāk sakarā ar pāreju no klaušām uz naudas nomu viņus sāka izmantot arī muižas. Darba un dzīves apstākļu ziņā starp saimnieku un muižas kalpiem izveidojās zināmas atšķirības, kas neizzuda arī 20. gadsimta sākumā. Citas atšķirības noteica kalpa ģimenes stāvoklis, vecums, darbaspējas un līgšanas noteikumi. Par kalpiem parasti sauca precētos vīriešus, savukārt neprecētos dēvēja par puišiem. Ja kalpa sieva arī bija noslēgusi līgumu ar saimnieku, viņa izpildīja meitas pienākumus. Kalpa sievai vajadzēja piedalīties steidzamos darbos: siena, āboliņa, labības, linu un kartupeļu ražas novākšanā. Vēl viņai noteikts dienu skaits bija jāpavada ganos, bet ziemā jāizpilda saimnieces pasūtījumi vērpjot, adot un aužot.

Atalgojumā kalps saņēma produktus, labību, apģērbu, naudu, tāpat zemes un dārza gabaliņu, lopu novietni un lopbarību. Dzīvot kalpa ģimenei vajadzēja kopējā saimes istabā. Tur izvietoties kalpam ar bērniem bija problemātiski, tādēļ saimnieki nelabprāt līga precējušos kalpus. Šie kalpi lielākoties dzīvoja muižā.

Puiši dalījās priekšpuišos, puišos un mazpuišos. Par pilnvērtīgu puisi uzskatīja spēcīgu vīrieti, ne jaunāku par 18 gadiem. Puisim vajadzēja prast visus lauka darbus. Pie saimnieka puiši parasti nolīga uz gadu vai pusgadu. Par darbu viņi saņēma algu, gultasvietu saimes istabā, apģērbu un uzturu, jo ēda pie saimes galda. Tajās saimnieka mājās, kur strādāja vairāki puiši, veiklāko un spēcīgāko vai darba devējam uzticīgāko iecēla par priekšpuisi, resp., priekšstrādnieku. Saņēmis rīkojumus no saimnieka, priekšpuisis savukārt izrīkoja pārējos puišus un meitas, kā arī veica atbildīgākos darbus. Priekšpuiša alga bija lielāka nekā pārējiem puišiem, taču viņš dzīvoja kopā ar tiem saimes istabā un ēda pie kopējā saimes galda.

Meitas, parasti neprecētas sievietes, retāk kalpu sievas, pie saimniekiem tāpat saderēja uz gadu vai pusgadu. Saskaņā ar līgumu viņas saņēma algu, arī uzturu, apģērbu un apavus. Lielākās saimniecības algoja vairākas meitas, iedalot tām darbus mājās un uz lauka. Tomēr arī mājas meitām nācās piedalīties siena, ražas novākšanā un citos steidzamos lauka darbos.

Daļa saimnieku pieņēma arī 15–18 gadus vecus pusaudžus, t.s. mazpuišus jeb puspuišus, tāpat mazmeitas. Šie pusaudži bija pārsnieguši gana vecumu, bet vēl nebija nobrieduši smago lauka darbu patstāvīgai veikšanai. Viņus izmantoja vieglākos darbos un kā palīgus smagajos darbos. Mazpuiši un mazmeitas dzīvoja kopā ar citiem saimes locekļiem un saņēma attiecīgi mazāku atalgojumu.

Visai agri, bieži vien jau no 7–8 gadu vecuma uzņemoties gana pienākumus, patstāvīgas darba gaitas sāka laukstrādnieku bērni. Gans tāpat ēda pie saimes galda, dzīvoja kopējā saimes istabā, bet atalgojumu saņēma galvenokārt natūrā – labību, produktus, apģērbu un apavus.

Sīkāka laukstrādnieku specializācija pastāvēja muižās. Tur bija lauku puiši un meitas, zirgu puiši, lopu meitas, istabenes, tāpat pie dārznieka, dzirnavnieka, alus brūžos, ķieģeļcepļos un kaļķu cepļos, meža darbos u.c. strādājošie.

Bezzemnieki, kuri tikai zināmu gada daļu kalpoja saimniekiem, bet pārējā laikā pelnījās gadījuma darbos, bija t.s. vaļinieki. Vaļinieki veidoja ievērojamu lauku iedzīvotāju daļu. Specifiskā stāvokļa dēļ viņus nevarēja uzskatīt par tipiskiem laukstrādniekiem. Vaļinieki nelīga pastāvīgā darbā uz ilgāku laiku. Pie saimniekiem viņi devās strādāt tad, kad bija vislielākais darbaspēka pieprasījums un iespējas saņemt augstāku atalgojumu. Laukos vaļinieki veidoja dienas strādnieku galveno kontingentu. 19. gadsimta beigās Kurzemē dienas strādnieku skaits muižās aptuveni bija vienāds ar gada strādnieku skaitu. Zemnieku saimniecības līga apmēram vienādu skaitu gada un sezonas strādnieku, bet steidzamu darbu laikā vēl pieņēma dienas algādžus.

Vaļinieki kā dienas strādnieki līga ne tikai pie saimniekiem, bet arī muižā. Viņi strādāja uz būvēm, mežā, raka grāvjus u.tml., devās peļņā uz pilsētu. Vaļinieku sievas plūca saimniekiem linus, vērpa dzijas un izpildīja citus darbus. Protams, vaļinieka sieva apkopa savu saimniecību: lopus, dārziņu un māju, bet bērni gāja pie saimnieka ganos, strādāja par puišiem un meitām.

Liela daļa vaļinieku dzīvoja saimnieka telpās kopā ar laukstrādniekiem. Par ierādīto dzīvesvietu, zemes gabaliņu un lopu novietni vaļinieks saimniekam atstrādāja nolīgto dienu skaitu. Vaļinieka kategorijai pieskaitāmi arī t.s. iebūvieši, pirtnieki, nameļnieki un būdenieki; visi šie cilvēki ar savām ģimenēm mitinājās nevis saimnieka dzīvojamā mājā, bet īpaši celtā ēkā, retāk pirtī. Par saimnieka ierādītu nelielu zemes gabalu viņi atstrādāja 30–50 dienas gadā vissteidzamāko darbu laikā.

20. gadsimta sākumā kalpi pēc darba atlīdzības veida dalījās zemes kalpos, deputāta kalpos un naudas kalpos. Praktiski gan neviens no minētajiem atalgojuma veidiem nebija strikti nodalīts, iedalījums atspoguļoja vienīgi pārsvarā esošās iezīmes. Tā zemes kalps par darbu saņēma uz laiku zemes gabalu, kuru viņš apstrādāja un no kā iztika. Darba devējs dažkārt

17. att. Saimnieku puiši Jaunpiebalgā

piemaksāja viņam dažus rubļus, ja piešķirtais zemes gabals nebija liels, tāpat deva vēl kaut cik labības u.c. produktus. Saimnieks zemes kalpam ierādīja vietu dzīvošanai un viņa lopiem novietni. Pats gādājot par savu uzturu, kalps saimnieka labā strādāja zināmu dienu skaitu nedēļā, bet viņa sieva – noteiktu dienu skaitu gadā. Uz šādiem noteikumiem parasti līga precētie kalpi. Kaut arī tāda atlīdzības forma 20. gadsimta sākumā savu laiku likās pārdzīvojusi, Vidzemes muižās to varēja sastapt visai bieži, Kurzemē gan retāk.

Deputāta kalpa atalgojums naudā pārsniedza zemes kalpam izmaksājamo, turklāt natūrā viņš saņēma t.s. deputātu: noteiktu daudzumu no katras labības, pārtikas produktus, lopbarību, mitekli, kurināmo, kā arī nelielu zemes gabaliņu sakņu vai linu audzēšanai. Deputāta kalpi lielākoties bija precējušies, neprecēto viņu vidū izrādījās maz. 1898. gadā Kurzemē no 407 muižām 247 (60,7%) strādāja tikai deputāta kalpi, 32 (7,9%) – tikai zemes kalpi, 126 (30,9%) – deputāta un zemes kalpi un tikai 2 muižās – kalpi, kas līga par naudu un uzturu.[24] Turīgo zemnieku saimniecībās arvien vairāk līga precētos kalpus – deputātistus.

Naudas kalpus vairāk izmantoja saimnieki. Saprotams, gan zemnieku, gan muižu saimniecībās laukstrādnieku darba samaksai lietoja arī dienas un gabaldarba atlīdzību. Algas lielums laukstrādniekiem zemnieku saimniecībās un muižās atšķīrās maz.

Laukstrādnieku algas "nosita" algādži no Lietuvas, ierodoties peļņā lielākoties Kurzemē. No viņu izmantošanas plašākos apmēros saimniekus atturēja vietējo kalpu labāka darba prasme un apstākļu pazīšana.

Latgalē, kur norisinājās zemnieku pāriešana uz dzīvi viensētās (līdz 1904. gadam šādu viensētu skaits sasniedza 2,9 tūkstošus[25]), pastiprinājās zemnieku noslāņošanās. Lielākajai daļai latgaliešu niecīgā zemes strēmele nespēja nodrošināt iztikšanu ģimenei, un viņi devās pa vasaru peļņā dzelzceļa būves darbos Krievijā, kā arī uz Pēterburgu, Rīgu, mazāk uz citām pilsētām. Daļa latgaliešu un vidzemnieku piepelnījās ar plostu pludināšanu. Visvairāk plostu tika laists pa Daugavu uz Rīgu.

20. gadsimta sākumā sakarā ar laucinieku aizplūšanu uz pilsētām arī dažs labs barons, norūpējies par kalpu piesaistīšanu muižām, ieteica ne tikai iedalīt kalpiem zemes gabalu, bet garantēt vēl piemaksu, ja neauglīgā gadā raža no iedalītā zemes gabala mazāka par 5 pūriem no pūrvietas.[26] Tas liecināja par to, ka muižām bija grūti nodrošināt sev nepieciešamo darbaspēku. Tai pašā laikā muižas nekādi nerūpējās par trūcīgajiem, darbaspējas zaudējušajiem, vientuļajiem, vecajiem un slimajiem laukstrādniekiem. Gādāt par šiem nelaimīgajiem cilvēkiem ar likumu bija uzdots pagastu pašvaldībām. Nespējnieku patversmes jeb nabagmājas bija samērā retas, daudzviet, lai šiem cilvēkiem atrastu apmešanās vietu, rīkoja mazāksolīšanas, kas pagastiem iznāca lētāk. Citos pagastos nespējnieki laiku pa laikam pārvietojās no mājas uz māju, saskaņā ar sarakstu uzturoties te pie viena, te otra saimnieka. Pirms gadsimtu mijas pagasti nespējnieku apgādei Vidzemē un Kurzemē izlietoja aptuveni piektdaļu, Latgalē – tikai 1,1% no saviem izdevumiem.[27]

Salīdzinājumā ar Vidzemi Kurzemē vērojamas vairākas īpatnības. Tur bija liels skaits valsts jeb kroņa muižu (1895. gadā – 200, to kopējā platība aptuveni 63,4 tūkst. ha[28]). Kuldīgas apriņķī atradās veseli septiņi brīvciemi (Ķoniņu, Pliķu, Ziemeļu, Kalēju, Viesalgu, Dragūnu un Sausgaļu ciems), kuru iedzīvotāji savulaik bija ieguvuši ne tikai personisko brīvību un piederību goda pilsoņu kārtai, bet arī dažādas citas priekšrocības. Minēto septiņu ciemu zemnieki zemi bija ieguvuši privātīpašumā par brīvu, arī nodokļi viņiem nebija jāmaksā. Tomēr pārtikušu

sētu bija maz, daudzi tikko spēja, kā mēdz teikt, savilkt galus. Kurzemē bija vairāk saglabājušās viduslaiku paliekas, kas dažkārt radīja papildu šķēršļus saimnieciskajai attīstībai.

Zvejnieki un jūrnieki. Lauku amatnieki

No zemkopības apvidiem atšķirīgs darba un dzīves ritms valdīja jūrmalā no Ainažiem līdz Palangai. 1897. gadā jūrmalā tika uzskaitīti 572 jūras zvejnieki (no tiem 209 – Vidzemes, pārējie – Kurzemes piekrastē). Trīsreiz vairāk bija upju zvejnieku.[29] Par zvejošanu jūrā (piekrastē) un upēs zvejniekiem vajadzēja norēķināties ar tuvējo muižu, no kuras viņi nomāja arī zemi, jo katrai zemnieku sētai bija sava neliela saimniecība. Latgalē, īpaši Rēzeknes apriņķī, zvejošanu upēs un ezeros piekopa kā blakusnodarbošanos.

Jūras zvejnieku lielākās cerības uz peļņu saistījās ar veiksmi pavasara reņģu zvejā, kas ilga aptuveni līdz Jāņiem. Galvenie lomu noņēmēji bija zemnieki – ne tikai no apkārtējiem, bet arī attāliem pagastiem. Pilsētniekiem, sevišķi rīdziniekiem, Vidzemes jūrmalas zvejnieki piedāvāja žāvētas vimbas un zušus, kurus ar garāmbraucošajiem tvaikonīšiem (tie uzturēja satiksmi starp Pērnavu un Rīgu) nogādāja patērētājiem. Ventspils un tās apkārtnes zvejnieki savukārt mencas un reņģes kūpinātā veidā ar kuģiem nosūtīja uz Liepāju. Transportēt lielākos attālumos viegli kūpināto zivju produkciju tālaika apstākļos nebija iespējams.

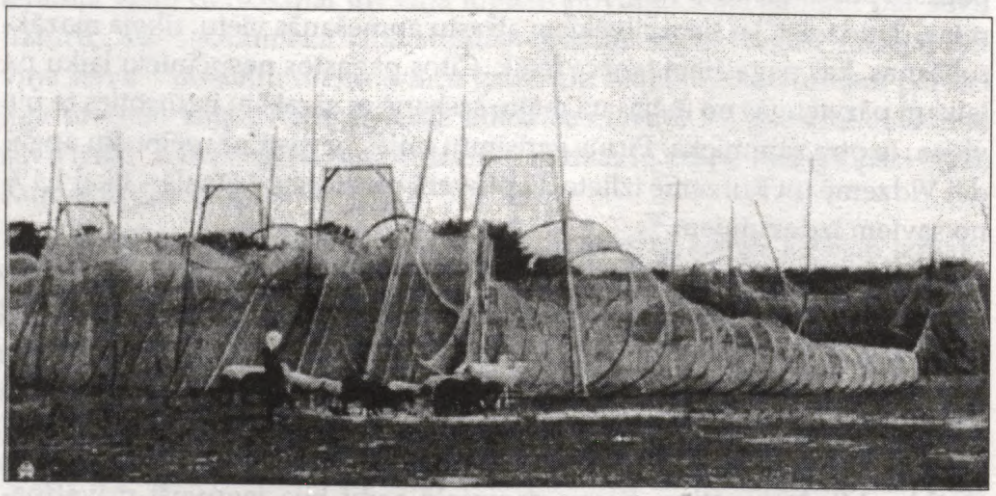

18. att. Murdi Salacgrīvas jūrmalā

19. att. Laša mērīšana

Rudeņos jūrā sākās lašu un upēs – nēģu zveja. Lašus zvejoja gan ar murdiem (tie jūrā nomainīja reņģu murdus, paliekot izraudzītajās vietās līdz oktobra otrajai pusei), gan arī tīkliem. Kā lašu, tā nēģu noņēmēji bija tirgotāji – starpnieki. Viņi lomus uzpirka un nogādāja pilsētās, gūstot labu peļņu. Zvejniekiem šāda kārtība nebija izdevīga, taču viņi paši tirdzniecību ar zivīm nespēja uzņemties.

Laiku pa laikam nācās nomainīt zvejas spaili (rīkus), īpaši pēc rudens vētrām, kas bieži saplēsa un izmeta krastā zvejnieku murdus. Pati zvejošana jūrā bija saistīta ar dzīvības briesmām, jo vētru laikā zvejnieki nereti

gāja bojā. Liela traģēdija Latvijas zvejniekus piemeklēja 1902. gada nogalē, kad vienā dienā – 13. (26.) decembrī negaidīti spēcīgā vētrā lielie viļņi apgāza 38 laivas un, pēc pašu zvejnieku ievāktām ziņām, noslīka 114 Vidzemes un Kurzemes piekrastes zvejnieki[30] (vecumā no 15 līdz 69 gadiem). Daudzas ģimenes zaudēja apgādniekus.

Darba apstākļi lika zvejniekiem atbalstīt citam citu. Pamazām zvejniekos brieda doma par kopdarbu ne tikai kaimiņam ar kaimiņu, bet plašākā, vismaz ciema mērogā. Pirmā Latvijā 1902. gadā nodibinājās Rīgas jūrmalas zvejnieku biedrība (Slokā). Gadu vēlāk izveidojās Liepājas jūrmalas zvejnieku biedrība (Pērkonē).

Līdz ar ķilavu ražotāju apmešanos jūrmalas ciemos palielinājās pieprasījums pēc brētliņām. Iespējas nopelnīt savukārt krietni pavairoja zvejnieku skaitu (Vidzemes jūrmalā vien līdz 4000–5000 cilvēkiem).[31] Straujais nozvejas kāpums apdomīgākos zvejniekus mudināja rūpēties par jūras bagātību saglabāšanu. 1904. gada 22. septembrī (5. oktobrī) Slokā zvejnieku pārstāvji no plašākas apkārtnes apsprieda zvejas noteikumu reformu nepieciešamību un šai sakarībā analizēja pirms gada Somijā ieviestos noteikumus. Protams, izstrādāt un ieviest jaunus noteikumus nebija iespējams vienā dienā.

No zvejnieku ģimenēm nāca vairākums latviešu jūrnieku. Pateicoties t.s. Valdemāra jūrskolām, par diplomētiem kapteiņiem un stūrmaņiem kļuva daudzi zvejniekdēli. Alkas pēc jūras uz Ainažu, Mangaļu, Engures, Užavas u.c. jūrskolām mudināja doties arī dažu labu valmierieti, rūjienieti, ipiķieti, tāpat uz kādu no Kurzemes piekrastes jūrskolām – talsenieku, kuldīdznieku u.c. no jūras patālu vietu jaunekli. Jūrnieka dzīve nebija viegla, tāpat tā bija saistīta ar risku; šad un tad avīzes publicēja sēru vēsti par tā vai cita kuģa bojāeju un cilvēku upuriem. Tomēr kādos 30–40 gados Vidzemes un Kurzemes jūrmalā uzbūvēja vairākus simtus burinieku, kuri devās aizvien tālākos braucienos, gādājot par peļņu īpašniekiem – turīgo zemnieku un zvejnieku ģimenēm. Šie burinieki bija pietiekami droši – to lielākā daļa bija Francijas kuģu klasēšanas biroja (*Bureau Veritas*) pārbaudīta un saņēmusi visaugstāko novērtējumu. Turklāt vairāki kuģi bija būvēti minētā biroja ekspertu uzraudzībā. Īpašnieki savus kuģus ilgu laiku bija spiesti apdrošināt galvenokārt ārzemēs, līdz 1894. gadā darbību uzsāka Rīgas savstarpējā jūras apdrošināšanas sabiedrība "Laima". Līdz 1914. gadam tās direktors bija tālbraucējs kapteinis Pēteris Šnore, kas strādāja arī par *Bureau Veritas* ekspertu Latvijā.

Līdz 1900. gadam no 273 kuģiem tikai nedaudzi bija nopirkti ārzemēs. No visiem burukuģiem apmēram 225 piederēja latviešiem, 42 – igauņiem, bet baltvāciešiem – tikai kādi 6–7 kuģi.[32] Mazākie Kurzemes un Vidzemes jūrmalā būvētie burukuģi uzturēja satiksmi un pārvadāja kravas starp Rīgu, Ventspili un Liepāju, tāpat Rīgu, Ārensburgu, Pērnavu, Hāpsalu, Tallinu, Pēterburgu un Somijas ostām. Regulāros piekrastes (kabotāžas) braucienos bija iesaistīti arī divi nelieli tvaikoņi ("Dagmar" un "Vaza").

Arvien vairāk prasmīgu roku pieprasīja kuģubūve. Tajā tika iesaistīti dažādi speciālisti un amatnieki (namdari, kalēji, virvju vijēji utt.). Gadsimtu mijā ik vasaru Kurzemes un Vidzemes jūrmalā – Upesgrīvā, Kaltenē, Vandzenē, Ainažos, Ķirbižos, Liepupē, Salacgrīvā u.c. nolaida ūdenī jaunbūvētos buriniekus. Visvairāk to bija 1901. un 1902. gadā – 30 un 33 kuģi.[33] Kaut arī kuģniecība vairs nebija tik ienesīga kā agrāk, uzņēmīgiem zvejniekdēliem tas bija ceļš uz nodrošinātu dzīvi. Jūrskolu beigušajiem bija arī citas priekšrocības, piemēram, viņi tika atbrīvoti no piesaistes pagastam un zemnieku kārtai.

Samērā daudz cilvēku laukos nodarbojās ar amatniecību vai strādāja rūpnieciska rakstura uzņēmumos: ap gadsimtu miju Vidzemē – 26,6 tūkst., Kurzemē – 20,8 tūkst.; daudzkārt mazāk izrādījās iesaistījušos tirdzniecībā – attiecīgi 3,0 un 4,4 tūkst. cilvēku.[34] Katrā pagastā bija sastopami lauku amatnieki: kalēji, akmeņkaļi, namdari, mūrnieki, galdnieki, ādmiņi, tāpat podnieki, sedlinieki, krēslinieki, maizes cepēji u.c. Gandrīz ikvienā lielākā mājā atradās aužamās stelles, nemaz nerunājot par vērpjamo ratiņu. Sievietes ar mājas kārtībā apgūto aušanu un vērpšanu nodarbojās galvenokārt ģimenes vai saimnieka vajadzību apmierināšanai, turpretī vairākiem vīriešu amatiem, kā kalējs, namdaris, mūrnieks u.c., bija nepieciešama profesionāla sagatavotība.

Dažādos apvidos laika gaitā bija izveidojusies specializācija atsevišķos amatos. Kā prasmīgus amatniekus Vidzemē zināja piebaldzēnus, tādu netrūka arī Lejaskurzemē un Latgalē. Ar saviem kokamatniecības izstrādājumiem, piemēram, tuvākā un tālākā apkārtnē bija pazīstami Andrupenes, Krāslavas un Viļānu pagasta meistari.

Lauku amatnieki izjuta pastiprinātu lielrūpniecības konkurenci. Vienas profesijas pārstāvjus tā ietekmēja vairāk, citas – mazāk. Bez šaubām, audēji nevarēja sacensties ar tekstilfabrikām, kuru ražojumiem arī laukos strauji palielinājās noiets. Vispirms turīgie zemnieki, bet pamazām arī citi atteicās no pašaustās vadmalas un deva priekšroku tekstiluzņēmumu

20. att. Akmeņu skaldītājs

izgatavotajiem audumiem. Toties kalējiem, namdariem un mūrniekiem darba netrūka. Nespējot dēlus sūtīt pilsētas skolās, bieži vien vecāki nodeva viņus uz 3–4 gadiem apmācībā pie amatnieka. Amata apgūšana šādā veidā izrādījās sekmīga.

Latvijas laukos arvien vairāk iespiedās rūpnieciskā ražošana. To uzskatāmi apstiprināja rūpnieku izvērstā darbība abos Lielupes krastos gan augšpus, gan lejpus Jelgavas. Iecavas, Svētes, Volguntes, Kalnciema u.c. pagastos, kur agrāk darbojās tikai nedaudz ķieģeļnīcu, kaļķu un ģipša cepļu vietējām vajadzībām, 20. gadsimta sākumā izrādījās sazēluši turpat

četri desmiti šādu uzņēmumu, kuros tika nodarbināts tūkstošiem strādnieku. Ka tā nebija apkārtējo muižu iniciatīva, apstiprināja šo uzņēmumu īpašnieku raibais nacionālais sastāvs: 17 latvieši, 12 krievi, 8 vācieši un 2 angļi.[35] Saražotā produkcija tika sūtīta galvenokārt uz Rīgu un Jelgavu.

Laucinieku ģimenes. Pagastu sabiedriskā dzīve

19. gadsimta beigās kādreiz lielās laucinieku ģimenes Latvijā bija sarukušas līdz caurmērā 4–5 cilvēkiem. Lielās ģimenes saglabājās tikai Latgalē un arī ne visur. Starp citu, Latgales muižnieki centās kavēt lielo ģimeņu dalīšanos, uzskatot tās par savdabīgu garantu māju parādmaksu kārtošanai. Līdzīga bija zemnieku lietu pārvaldes nostāja. Acīmredzot tādā veidā tika mēģināts aizkavēt zemnieku nelielo zemes platību tālāku saskaldīšanos. Tomēr uz ilgāku laiku sākušos procesu aizturēt nebija iespējams. Pārmaiņas agrāk vai vēlāk ielauzās visos nostūros.

Zemnieka saimniecībā noteicošais vārds tradicionāli piederēja ģimenes galvam – saimniekam. Viņš bija atbildīgs par visu ģimenes dzīvi, uzturēja sakarus ar muižu un vietējām iestādēm, ieskaitot pagasta pašvaldību. Saimnieks un viņa vecākais dēls kā mantinieks bija atbrīvots no karadienesta. Pārējiem saimnieka dēliem tēva sētu parasti nācās atstāt. Turīgākie zemnieki centās jaunākos dēlus izskolot, citiem atlika paļauties uz pašu dēlu spējām atrast dzīvē vietu.

Ģimenes uz laukiem parasti veidojās vēlu, jo gandrīz ikviens centās sasniegt daudzmaz nodrošinātu materiālo stāvokli. Vīrieši lielākoties precējās apmēram 30 gadu vecumā, sievietes – četrus piecus gadus agrāk. Ar samērā retiem izņēmumiem laulātie bija vienas tautības un ticības. Latgalē jauktas laulības slēdza gandrīz tikai katoļi, jo tautībai viņi pievērsa mazāk uzmanības. Lauku ļaudis ģimenes veidoja apdomīgi, dažkārt arī aiz aprēķina, lai izrautos no trūkuma. Šķirto laulību skaits bija ļoti mazs, cilvēkus vēl nebija skāruši tikumiskās normas un normālu ģimenes dzīvi ārdoši negatīvi paradumi un uzskati. Labvēlīgu ietekmi atstāja reliģija. Lielās ģimenes ar kuplu bērnu pulciņu gan kļuva aizvien retākas, taču vecāki rūpējās par bērniem pat vairāk, tiecās izaudzināt viņus par godīgiem cilvēkiem, kam nav vienaldzīgs ne tikai tuvinieku, bet arī latviešu tautas liktenis. Garajos rudens un ziemas vakaros bērni no pieaugušajiem apguva tautasdziesmas un teikas, asināja prātu, minot mīklas. Cieņā tika turēts darba tikums, godīgums un izpalīdzība – īpašības, kas lielajās pilsētās pamazām devalvējās.

Lauku ļaudis praktiski apgādāja savas ģimenes ar visu nepieciešamo, kaut gan agrākajā patriarhālajā saimniecībā neatturami ielauzās tālejošas pārmaiņas. Mazāk tās skāra cilvēku uzturu. Pārtikā laucinieki lietoja pašceptu rudzu maizi, kartupeļus, zirņus, putraimus, dažādus dārzeņus, pienu un tā produktus, svaigu un sālītu gaļu (galvenokārt ziemas periodā), jūras, upju un ezeru tuvumā dzīvojošie – arī zivis. Pēdējās uzturā bagātīgi lietoja zvejnieki.

Laucinieki bija lielā mērā atkarīgi no meteoroloģiskajiem apstākļiem. Tie ietekmēja ikgadējo ražu un līdz ar to ļaužu materiālās iespējas un iztikšanu. 20. gadsimta sākums meteoroloģisko apstākļu ziņā Latvijā bija visai neizdevīgs. 1901. gada vasara iegadījās sausa un karsta. Kurzemnieki ievāca vidēju, vietām vāju ražu, taču vēl sliktāka tā bija Vidzemē. Nākamajā gadā vēsās un lietainās, naktssalnām bagātās vasaras dēļ maz ko no ražas izdevās saglābt Alūksnes apkārtnes zemniekiem, tāpat lubāniešiem. Neražas skartajiem apvidiem bija nepieciešama praktiska palīdzība sēklas un maizes labības veidā. Vispār Latvijas laukos pārāk lielu likstu tomēr nebija. Ar mazākām ļaudis parasti tika galā pašu spēkiem.

Laika gaitā vairākums lauku ļaužu kļuva uzņēmīgāks un drošāks, daudzi alka pēc jaunām atziņām. Sabiedriskā dzīve laukos gan vēl bija visai vienmuļa un, ja neskaita regulāru iešanu uz baznīcu svētdienās, dažkārt piedalīšanos kāzās, kristībās u.tml., saistījās ar krogu un biedrību apmeklēšanu.

1900. gadā ieviestais valsts degvīna monopols kroģēšanu, protams, nemazināja. Pēc veca paraduma daudzi darījumi, deramdienas ieskaitot, notika krogos. Alkoholisma posts ietekmēja lielāku skaitu ģimeņu gan materiāli, gan morāli. Prese pauda pārliecību, ka daudzmaz sekmīgi cīnīties pret "zaļo pūķi" iespējams tikai ar izglītības izplatīšanu, ar cilvēku ieinteresēšanu grāmatu un laikrakstu lasīšanā, kultūrizglītojošu sarīkojumu apmeklēšanā. Nebūt ne mazsvarīga šai ziņā likās arī pagasta amatvīru personiskā priekšzīme.

Ar kultūrizglītojošiem sarīkojumiem saprata jautājumu un atbilžu vakarus, priekšlasījumus, paretam sarīkotas teātra (vairākumā gadījumu viencēlienu) izrādes. Kā šie pasākumi, tā biedrību darbība un sabiedriskā dzīve vispirms bija atkarīga no vietējiem inteliģentiem. Lauku inteliģenci pārstāvēja skolotāji, pagastu skrīveri, ārsti un mācītāji. Diemžēl no minētajiem bieži vien sabiedrisku rosību izrādīja tikai skolotāji un skrīveri. Galvenā slodze bija jāuzņemas skolotājam. Aizņemts skolā, pagasta

21. att. Vērpēja

amatvīru noteiktās, bieži vien niecīgās algas materiāli ierobežots, skolotājs gandrīz vienmēr bez jebkādas atlīdzības organizēja kultūrizglītojošo darbu, sagatavojot un vadot tolaik iecienītos jautājumu un atbilžu vakarus, priekšlasījumus.

Ievērojami gausāk nekā pilsētās uz laukiem turpināja veidoties dažādas biedrības. Vecākās no tām bija palīdzības un lauksaimniecības jeb zemkopības biedrības, kam vēlāk pievienojās biškopības, izglītības, dziedāšanas, atturības u.c. biedrības. Rosība daudzos pagastos latviešu lauksaimniecības biedrību dibināšanā vērojama pēc 1898. gadā apstiprinātajiem

šo biedrību normālstatūtiem. Pēc dažiem gadiem radās pirmās piena pārraugu biedrības. Kā vienas, tā otras centās zemniekus iepazīstināt ar lauksaimniecības zinātnes atziņām un sniegt praktiskus ieteikumus.

Sākotnēji dažādās biedrības nevarēja lepoties ar cilvēku atsaucību. Tām bija jāpārvar zināma lauku ļaužu atturība, jāprot ieinteresēt savā darbībā un tās rezultātos. Taču visai drīz jau pagasti paši tiecās tās veidot, vadoties no tīri praktiskiem apsvērumiem. Biedrību dibināšanas process sāka likties par lēnu. "Vairāk biedrību!" kādā rakstā mudināja lauciniekus laikraksts "Baltijas Vēstnesis",[36] uzsverot, ka "katrā pagastā nepieciešami vajadzīga zemkopības biedrība", tāpat piensaimniecības, dārzkopības, biškopības, putnkopības u.c. nodaļas. Pirms divdesmit–trīsdesmit gadiem baltvācu muižnieku dibinātās lauksaimniecības biedrības, sajūtot radušos spēcīgu konkurenci, atvirzījās otrajā plānā. Taču baroni pamanījās nepieļaut latviešiem izveidot centrālo lauksaimniecības biedrību kā daudzo pagastu biedrību vienotāju.

Visu biedrību pieteikšana, apstiprināšana un darbība tika stingri reglamentēta un kontrolēta. Gubernatoram bija tiesības bez liekiem paskaidrojumiem apturēt vai slēgt jebkuru biedrību. Sakarā ar patvaldības piekopto pārkrievošanas politiku īpaši aizdomīgi administrācijai likās tie kultūrizglītojošie sarīkojumi, kas vairāk vai mazāk veicināja nacionālās apziņas attīstību. Neļaujot organizēt sarīkojumus ārpus pagasta robežām, administrācija tikpat kā paralizēja tās biedrības, kurām nebija savu telpu. Tādēļ pagasti arvien biežāk ķērās pie biedrību namu celtniecības.

Daļa lauciniekuu jaunās paaudzes aizplūda uz pilsētām, taču vēl kādu laiku saglabāja saikni ar dzimto pagastu. Lauku ļaudis ar lielāku ieinteresētību sekoja pilsētnieku problēmām, sabiedriski politiskajām norisēm Rīgā un Jelgavā. Pilsētnieku pieaugošā ietekme uz lauciniekiem izpaudās arī gluži ārēji: gadsimtu mijā bija uzvarējis baltais kokvilnas krekls ar "elsiņu" (to varēja aizstāt ar kakla lakatiņu) un cietinātām aprocēm vīriešiem, raibās katūna blūzes un vienkrāsaini brunči, arī katūna vai zīda lakati sievietēm. Vīriešiem no turīgām ģimenēm par goda cepuri kļuva platmale, noskatīta no pilsētas kungiem. Tikai Nīcā, daļēji Rucavā un vēl dažās citās vietās ļaudis apģērbā saglabāja agrāko paaudžu tradīcijas.

Pakāpeniski izzuda atšķirības dažādu novadu lauciniekuu apģērbā, ko veicināja pilsētu piedāvāto audumu un modeļu standarti. Vismazāk izmaiņu bija laukstrādnieku garderobē.

Atsevišķus apģērba gabalus un aksesuārus varēja iegādāties no apkārtbraucošiem sīktirgotājiem, lielākoties ebrejiem. Saprotams, tos piedāvāja

arī pavasara un rudens gadatirgu apmeklētājiem. Gadatirgi paši par sevi bija liels notikums katra apvidus dzīvē, un tie tika ļoti savlaicīgi izsludināti kalendāros. Vēl bija t.s. nedēļas tirgi.

Sakariem starp pilsētu un laukiem kļūstot intensīvākiem, reizēm tika izteikts ne viens vien pārsteidzīgs secinājums. Tomēr "Baltijas Vēstnesim" bija zināma taisnība, norādot, ka "šajos laikos nemaz vairs nav iespējams tik ļoti atsevišķi nošķirt pilsētniekus un lauciniekus, tāpēc ka viņu intereses dažkārt var sastapties un sakrist vienkop"[37]. Tas, protams, bija teikts par ekonomiskajām interesēm.

2. Pilsētu iedzīvotāji

Literatūra par Latvijas pilsētām un to iedzīvotājiem 19. un 20. gadsimta mijā ir skopa un nepilnīga. Protams, visvairāk ir rakstu un grāmatu par Rīgu. Taču arī šīs publikācijas nesniedz pilnīgu pārskatu par pilsētu un tās iedzīvotājiem tolaik.

Ziņas par pilsētu iedzīvotājiem iegūstamas no publicētajiem 1897. gada Krievijas impērijas tautas skaitīšanas materiāliem,[38] tāpat citiem aptuveni tajā pašā laikā tapušiem statistiska rakstura izdevumiem.[39] Kā zināms, gadsimta pirmajā desmitgadē tamlīdzīgas tautas skaitīšanas vairs nenotika, un datus par pilsētu iedzīvotājiem sniedza galvenokārt aplēšu rezultāti.

Baltvācu izdevumi ar retiem izņēmumiem veltīti iepriekšējo gadsimtu Rīgas u.c. Baltijas pilsētu vēsturei. Tikai nedaudz publikāciju iesniedzas 20. gadsimta sākumā.[40]

Latvijas brīvvalsts laikā bez bagātīga statistiskā materiāla tika laistas klajā grāmatas par Rīgu[41] u.c. Latvijas pilsētām,[42] kurās vairāk vai mazāk, dažkārt gan pārlieku koncentrēti aplūkots iedzīvotāju skaits, sastāvs u.tml. jautājumi. Acīmredzot starpkaru periods bija par īsu, lai varētu sagatavot plašākus pētījumus par Latvijas pilsētām.

Padomju okupācijas laikā, kā to apliecina grāmata par Liepāju,[43] revolucionārā tēma tika izvirzīta pat pilsētu vēstures priekšplānā. Vairākums izdevumu, tāpat kā agrāk, tikai ar citiem akcentiem tika veltīts Rīgai.[44] Par citām pilsētām iznāca vienīgi atsevišķas publikācijas.[45]

Daudz rakstu un monogrāfijas par Rīgu un kopš 1990. gada – par Liepāju publicējusi Dz. Ozoliņa.[46] Galveno uzmanību viņa pievērsusi šo pilsētu pašvaldības problēmām laikā no 1877. līdz 1913. gadam.

Kā starpkaru periodā, tā arī pēc Otrā pasaules kara grāmatas par Rīgu izdotas Vācijā.[47] Šos – īpaši pēdējā laikā iznākušos darbus raksturo lielāka objektivitāte, autoriem neaprobežojoties tikai ar baltvācu nopelnu izcēlumu.

Nedaudz ziņu par pilsētām 19. un 20. gadsimta mijā satur rakstu krājums "Latvijas pilsētas valsts 20 gados", kas pirms turpat diviem gadu desmitiem izdots Linkolnā (ASV).[48] J. Šķirmants Minhenē publicējis grāmatu par Latgales pilsētām,[49] bet E. Dunsdorfs – par dzimto Saldu un saldeniekiem.[50] Rakstu un atmiņu krājums par Ventspili izdots Toronto.[51]

Pēdējos gados par pilsētu vēsturi vairākas grāmatas iznākušas arī Latvijā, to skaitā bagātīgi ilustrētā un apjomīgā enciklopēdija "Latvijas pilsētas".[52] Tā ir apsveicama iniciatīva.

Pilsētu attīstība

20. gadsimta sākumā juridiski Latvijā skaitījās divdesmit pilsētas: Kurzemē 11 (Aizpute, Bauska, Grobiņa, Jaunjelgava, Jēkabmiests, Jelgava, Kuldīga, Liepāja, Piltene, Ventspils, Tukums), Vidzemē – 6 (Cēsis, Limbaži, Rīga, Sloka, Valmiera, Valka), Latgalē – 3 (Daugavpils, Ludza, Rēzekne). Nevienai apdzīvotai vietai tuvākajās desmitgadēs pilsētas tiesības netika piešķirtas, kaut arī bija notikušas lielas izmaiņas pilsētu un pat miestu saimnieciskajā dzīvē, tāpat iedzīvotāju skaitā un sastāvā. Ja vadītos pēc tālaika statistiķu pieņemtā kritērija, ka par pilsētu uzskatāma apdzīvota vieta ar vairāk nekā diviem tūkstošiem iedzīvotāju, Latvijā pilsētu un pilsētnieku skaits būtu krietni lielāks.

Pilsētnieki Latvijā pārstāvēja plašu iedzīvotāju spektru skaita, tautības, ticības, vecuma, ģimenes stāvokļa, izglītības un nodarbošanās, pat izvietojuma ziņā. To vidū bija tādi, kas dzimuši un paaudzēm dzīvojuši savā pilsētā, kā arī no citām pilsētām, guberņām un valstīm ieceļojušie, dažādās vietās laukos dzimušie ar gan gadiem, gan mēnešiem, pat dienām mērojamu pilsētnieka stāžu. Katram bija atšķirīgi motīvi, kas rosināja mainīt dzīvesvietu un iesaistīties urbanizācijas procesā. Pilsētniekus no lauku iedzīvotājiem galvenokārt atšķīra nodarbošanās nozaru nelauksaimnieciskais raksturs. Pilsētas jau bija kļuvušas par centriem, tur saplūda saimnieciskās un kultūras dzīves pavedieni, un to nozīme bija ievērojami

22. *att.* Jelgavas tirgus

pieaugusi. Pilsētās, sevišķi lielākajās, atradās valdības iestādes, tiesas, augstākas skolas, laikrakstu un grāmatu izdevniecības, saimniecisko un kultūras biedrību valdes u.c. iestādes. Mazpilsētas auga galvenokārt uz apkārtējo laucinieku rēķina.

19. gadsimtā sācies ražošanas un iedzīvotāju koncentrācijas process pilsētās turpinājās pa augšupejošu līkni, kulmināciju pārtraucot tikai Pirmajam pasaules karam. Pilsētnieku skaits auga gan absolūti, gan relatīvi. Tā 1897. gadā pilsētās dzīvoja 567 116 iedzīvotāji jeb 29,2% no visiem Latvijas iedzīvotājiem, bet, Pirmajam pasaules karam sākoties, pilsētnieku

skaits bija divkāršojies, sasniedzot 1 028 000 jeb 40,3%.[53] Taču katras pilsētas izaugsme bija atšķirīga.

Pilsētas attīstījās nevienmērīgi, dažas strauji progresēja, citas izaugsmē bija apstājušās. Nevienmērīgus pilsētu attīstības tempus noteica vairāki cēloņi un to mijiedarbība: ģeogrāfiskais izvietojums, satiksmes ceļi, attālums līdz izejvielu avotiem un preču noieta tirgiem, rūpniecības stāvoklis, brīvu darbaroku pieplūdums, saimnieciskās dzīves perspektīvas. Jāievēro arī funkcijas, kas pilsētām bija kā politiski administratīviem, kultūras, izglītības un zinātnes centriem, tāpat tas, vai pilsēta veica tikai daļu no šīm funkcijām, apvienoja vairākas vai pat visas.

Pārējo pilsētu vidū krasi izcēlās Baltijas reģiona metropole Rīga, kas bija izveidojusies par ievērojamu rūpniecības, kā arī kultūras un izglītības centru, aizvien vairāk pieņemot lielpilsētas apveidus. Aplūkojamā laikā tajā bija koncentrējusies puse no visiem Latvijas pilsētu iedzīvotājiem. Jauktais iedzīvotāju sastāvs noteica kā šķirisko, tā nacionālo pretrunu saglabāšanos, kas rīdzinieku tālāku noslāņošanos vērta jo sarežģītāku.

Strauji attīstības tempi raksturoja Liepāju, kur dzīvoja 44,2% no visiem Kurzemes pilsētu iedzīvotājiem.[54] Pateicoties izdevīgajam ģeogrāfiskajam stāvoklim, Liepāja strauji attīstījās kā rūpniecības un tirdzniecības pilsēta, ko sekmēja sauszemes un jūras ceļu saskare. Veiksmīgs jūras un sauszemes ceļu savienojums pēc Ventspils–Maskavas–Ribinskas dzelzceļa atklāšanas sekmēja Ventspils kā tirdzniecības pilsētas un eksportostas attīstību. Kopš 1897. gada nākamo septiņpadsmit gadu laikā tās iedzīvotāju skaits trīskāršojās. Daugavpilī, kas atradās pie Daugavas ūdensceļa un bija arī nozīmīgs dzelzceļa mezgls, jau pagājušā gadsimta nogalē bija relatīvi liels iedzīvotāju skaits. Iedzīvotāju skaits divkāršojās vēl tādos dzelzceļa mezgla punktos un apriņķa pilsētās kā Valka un Rēzekne.

Ar dažādu intensitāti attīstījās pārējās pilsētas, bet dažas no tām, pat ar senu vēsturi, vairāku objektīvu apstākļu dēļ no apkārtējām saimnieciskajām aktivitātēm nomaļus palikušas, piemēram, Grobiņa, Piltene, Limbaži, neprogresēja, un saimnieciskās nozīmes ziņā tās pārspēja pat vairāki miesti, kā Grīva un Krāslava. Apriņķa pilsētu Grobiņu nepavisam nevarēja salīdzināt ar strauji augošo Liepāju. Pat Jelgava, Kurzemes guberņas administratīvais, kultūras un izglītības centrs, attīstījās lēnāk. Ar dzelzceļu attīstību tā bija zaudējusi agrāko nozīmi satiksmē starp Pēterburgu un Rietumeiropu. Saimnieciskā ziņā Jelgava, protams, nespēja konkurēt ar netālo lielpilsētu Rīgu.

23. att. Daugavpils dzelzceļa darbnīcu montāžas ceha strādnieki

Pilsētnieku skaitliskā pieauguma avoti bija vairāki: pilsētu teritoriālā paplašināšana, iedzīvotāju skaita dabiskais pieaugums, kā arī svarīgākais – mehāniskais pieaugums migrācijas ceļā. Katrā vietā tie darbojās ar atšķirīgu intensitāti un tempiem.

Rīga paplašinājās, aptverdama jaunas zemes platības piepilsētas zonā. Kaut gan 20. gadsimta sākumā juridiski tās platība joprojām skaitījās 5200 ha, faktiski pilsēta izvietojās 9014 ha plašā teritorijā[55] un pat aiz tās. Savukārt Liepājā bija izveidojušies divi jauni rajoni – Jaunliepāja ar dzelzceļa pasažieru un preču staciju un kara osta.[56] Teritoriāli paplašinājās arī citas pilsētas. Piemēram, Valmierā (Pārgaujā) uz Kauguru muižas zemes izveidojās jauns pilsētas apbūves rajons (pie dzelzceļa stacijas). Sākotnējais iedzīvotāju skaits pievienotajās teritorijās nebija liels, bet tās deva iespēju pilsētu izaugsmei un kļuva par saimnieciskās darbības arēnu augošajām pilsētu vajadzībām.

Otrs iedzīvotāju skaita pieauguma avots bija dabiskais pieaugums. Tam Latvijā bija it kā labvēlīgi apstākļi saimnieciskā ziņā. Iedzīvotāju skaita

pieaugumu varēja veicināt arī gados jaunu cilvēku straujš ieplūdums pilsētās, taču jāņem vērā dzimstības samazināšanās. Statistiķi konstatēja ievērojamu dzimstības sarukumu vietējo protestantu vidū un otrādi – palielināšanos Rīgā ieceļojušo katoļu, sevišķi lietuviešu vidū. Pieauga pirmo laulību skaits, vienlaicīgi pazeminoties laulāto vidējam vecumam un nedaudz krītoties mirstības koeficientam. Samērā augstā mirstība, kas ietekmēja dabisko pieaugumu, skaidrojama ar nenokārtotiem dzīves apstākļiem, nehigiēniskiem, pārblīvētiem trūcīgo iedzīvotāju un strādnieku dzīvokļiem, tāpat nepietiekamu un sliktu pārtiku, infekcijas slimību izplatību un līdzekļu trūkumu ārstēšanai, medicīniskās apkalpošanas nepietiekamo līmeni, nekvalitatīvu dzeramo ūdeni utt.

Pilsētnieku dabiskais pieaugums daudzkārt atpalika no mehāniskā pieauguma. Par ienācēju ietekmi uz pilsētnieku skaita palielināšanos liecina iedzīvotāju sadalījums pēc dzimšanas vietas. Dati rāda, ka ienācēju vidū dominēja Vidzemē un Kurzemē dzimušie. Jau 1897. gadā no visiem Rīgas iedzīvotājiem tikai 39,6% bija dzimuši šai pilsētā, bet 60,4% bija ienācēji. Pēdējo vidū 18,9% bija dzimuši Vidzemē un 18,0% – Kurzemē. Kopā ar Rīgā dzimušajiem viņi veidoja pilsētas iedzīvotāju vairākumu. Tāpat arī Kurzemes pilsētu iedzīvotāju skaits galvenokārt bija palielinājies uz ienācēju rēķina: pilsētās caurmērā bija dzimuši 47,68% iedzīvotāju, kas liecina, ka vairāk nekā puse pilsētnieku (52,32%) bija ienācēji. No tuvējiem apriņķiem bija ieradušies 28,66%, no citām guberņām – 22,05%, no citām valstīm – 1,61% pilsētnieku. Lielākajās pilsētās aina bija vēl spilgtāka. Jelgavā citur dzimušo bija 63,3%, no kuriem vairāk nekā puse bija nākusi no Kurzemes apriņķiem.[57] Tas pats sakāms par Liepāju. Vidzemes un Kurzemes iedzīvotāju pārsvaru ienācēju vidū noteica, pirmkārt, šo novadu atrašanās turpat blakus un iespēja ātrāk reaģēt uz pilsētās augošo pieprasījumu pēc darbarokām. Otrkārt, citās tuvējās guberņās nebija nopietnu konkurentu – strauji augošu rūpniecības centru, kas piesaistītu migrantu plūsmu. Treškārt, ievērojama nozīme bija šejienes agrāro apstākļu un lauku iedzīvotāju struktūras savdabībai – lielajam bezzemnieku skaitam. Lauksaimniecības modernizācija līdz ar laukstrādnieku ekspluatācijas intensifikāciju ļāva samazināt laukos nodarbināto skaitu, radot darbaroku pārpalikumu. Palielinoties nodarbošanās izvēles iespējām, daudzi lauku iedzīvotāji, galvenokārt bezzemnieki un laukstrādnieki, atstāja līdzšinējās dzīvesvietas. Uz pilsētām devās arī saimnieku jaunākie dēli un meitas, lai izglītotos, apgūtu kādu arodu vai meklētu piemērotu nodarbošanos. Daļu

24. att. Skats uz Lielo ielu Rēzeknē

laucinieku piesaistīja mazākās pilsētas, bet vairākums tiecās uz lielajiem centriem, kur pavērās plašākas iespējas.

Atšķirīga bija vēsturiski izveidojusies situācija Latgales pilsētās, kur pilsētnieku lielākā daļa bija ebreji. Viņi savā pārziņā bija pārņēmuši tirdzniecību ne vien pilsētās, bet arī miestos un lauku centros. Tāpat daudzi amati atradās ebreju rokās. Tāpēc Latgales zemniekiem, tikai 1861. gadā atbrīvotiem no dzimtbūšanas, vietējās mazattīstītajās pilsētās bija maz izredžu. Darba meklējumos viņi devās uz Pēterburgu, kā arī Pleskavu, Ostrovu, Vitebsku un Rīgu. Tur viņi ne vienmēr atrada darbu, tāpēc drīz atgriezās Latgalē.

Apmetušies uz dzīvi pilsētās, laucinieki pēc vecā kārtu iedalījuma palika zemnieki. Ap gadsimtu miju tādi bija 77,80% valmieriešu, 76,25% valcēniešu, 69,27% cēsinieku, 66,04% limbažnieku un turpat puse rīdzinieku.[58] Viņi joprojām skaitījās savu agrāko pagastu piederīgie, bija spiesti kārtot tur nodokļu u.c. saistības. Tādējādi radās daudz neērtību medicīniskās vai materiālās palīdzības saņemšanā, uz ko varēja pretendēt tikai pilsētas nodokļu maksātāju sarakstos iekļautās personas. Tai pašā laikā pilsētnieku kārtai, kurā ieskaitīja kā birģerus (namniekus), tā goda

pilsoņus, ģildēs ierakstītos tirgotājus, sīkpilsoņus, cunftu amatniekus u.c., piederīgo Rīgā bija 40,29%, Limbažos – 28,32%, Valmierā – 16,69%.[59] Pilsētu pārējo iedzīvotāju daļu veidoja muižnieki, kuru Cēsīs bija 5,87%, Rīgā – 4,28%, Valkā – 2,01%,[60] garīdznieki, ierēdņi, karavīri, nedaudz ārzemnieku.

Modernā sabiedrība, ieviesdama brīvo konkurenci, par noteicošo padarīja nevis viduslaikiem raksturīgo iedzīvotāju sadalījumu kārtās, kas bija saistīts ar noteiktām privilēģijām un tiesībām uz zināmiem nodarbošanās veidiem, bet gan īpašuma attiecības un stāvokli darbā. Piemēram, Rīgā tirgotāju kārtai kopā ar ģimenes locekļiem atbilda 4174 cilvēki jeb 1,48% pilsētas iedzīvotāju, bet tirdzniecībā un satiksmē nodarbināto bija četras reizes vairāk – 19 405, kopā ar ģimenes locekļiem – 46 547 (16,49%).[61] Tādējādi ar tirdzniecību saistīto cilvēku skaits bija 11 reizes lielāks nekā tirgotāju kārtai piederīgo skaits. Personas nodokļa aizstāšana ar mantas nodokli, nodarbošanās aizliegumu atcelšana, vispārējās karaklausības ieviešana, pilsētu pašvaldības reformas īstenošana utt. pamazām nonivilēja kārtu privilēģijas.

Migrantu plūsma, sevišķi lielajās pilsētās, izmainīja ne vien pilsētnieku skaitu un izvietojumu, bet arī viņu nacionālo sastāvu, reliģisko piederību, vecuma struktūru, izglītības līmeni un īpaši sociālo un profesionālo struktūru, kas katrā Latvijas novadā izpaudās atšķirīgi.

Ienācēji no laukiem, meklējot darbu pilsētās, saskārās ar lielākām vai mazākām problēmām. Parasti ierazdamies bez līdzekļiem un pieredzes pilsētām tradicionālajās darbības sfērās, viņi veidoja nekvalificētu darbaspēku visām nozarēm, kā arī piedāvāja savus pakalpojumus kā apkopēji un mājkalpotāji. Par mājkalpotājiem vai dienestniekiem, kā viņus dēvēja, strādāja galvenokārt sievietes un samērā maz vīriešu. Visvairāk mājkalpotāju algoja rūpnieki un tirgotāji, vēl arī brīvo profesiju pārstāvji. Mājkalpotāju stāvoklis un dzīves apstākļi bija atkarīgi no saimnieka materiālajām iespējām un attieksmes.

Ienācējiem sameklēt darbu un iekārtoties tajā palīdzēja vairākas labdarības biedrības un iestādes. Rīgā bija iekārtota patversme dienestmeitām, kuras meklēja darbu, ierīkots darba birojs un palīdzības kase, tāpat patversme vecām un darba nespējīgām mājkalpotājām. Evaņģēliskā biedrība "Betabara" sniedza palīdzību luterticīgām darbaspējīgām sievietēm, līdz tās atrada piemērotu darbu. Palīdzību neliedza arī citas labdarības biedrības.

Pilsētnieku nacionālais sastāvs un konfesionālā piederība

Latvijas pilsētu iedzīvotāju nacionālais sastāvs atšķirībā no laukiem bija neviendabīgs. Kamēr zemes pamatiedzīvotāji latvieši atradās dzimtbūtnieciskajā nebrīvē, pilsētās nostiprinājās cittautieši, no kuriem Vidzemes un Kurzemes pilsētās dominēja vācieši, Latgalē – ebreji. Latvieši uz pilsētnieka statusu plašāk varēja sākt pretendēt labu laiku pēc dzimtbūšanas atcelšanas un arī tikai tad, ja bija izpildīta virkne pienākumu un prasību attiecībā pret savu līdzšinējo dzīvesvietu un sabiedrību. 19. un 20. gadsimta mija ienesa korektīvas pilsētu iedzīvotāju nacionālajā sastāvā par labu pamatnācijai. Tas īpaši sakāms par lielākajām pilsētām, lai gan katrā Latvijas novadā vērojama atšķirīga vēsturisko apstākļu veidota aina. Kurzemes un sevišķi Vidzemes pilsētās ar nelieliem izņēmumiem jau dominēja latvieši. Slokā latvieši bija 79,5%, Valmierā – 76,5%, Limbažos – 74,3%, Cēsīs – 65,5%, Rīgā – 45%. Jāpiezīmē, ka arī rīdzinieku vidū pārsvarā bija latvieši. Tāpat lielākajā daļā Kurzemes apriņķu pilsētu iedzīvotāju relatīvo vairākumu veidoja latvieši. Ventspilī viņu bija 58,0%, Grobiņā – 54,6%, Talsos – 49,7%, Kuldīgā – 50,7%, Aizputē – 47,2%, Jelgavā – 45,7%, Bauskā – 45,6%, Liepājā – 38,6%.[62]

Jau pagājušā gadsimta beigās latvieši Rīgā bija atvirzījuši baltvāciešus uz otro vietu, jo viņiem mehāniskā pieauguma iespējas bija nesalīdzināmi mazākas. Vēlāk Rīgā baltvācieši noslīdēja uz trešo vietu.[63] Analoga situācija bija Liepājā, kur latvieši, ar 38,6% ieņemdami līderpozīcijas, baltvāciešus ar 18% bija atvirzījuši uz otro vietu. Tāpat Jelgavā baltvācieši ar 20% bija palikuši otrie aiz latviešiem (45,7%).[64]

Trešo, arī strauji augošo etnisko grupu pilsētās veidoja krievi. Krievu skaita strauju pieaugumu sekmēja cariskās valdības rusifikācijas politika, palielinot krievu ierēdņu un izglītības darbinieku skaitu, piešķirot dažādus atvieglojumus un privilēģijas krieviem zemes iegūšanā un citādi veicinot to iepludināšanu. Dažās pilsētās krievu skaitu palielināja arī tur izvietotās karaspēka daļas. Niecīgs daudzums krievu iedzīvotāju bija Vidzemes pilsētās, izņemot Rīgu. 1897. gadā viņi ar 16,1% bija trešā lielākā grupa rīdzinieku vidū, bet pēc sešpadsmit gadiem ar 19,3% viņi jau bija otrie. Liepājā krievi ar 11,1% bija ceturtajā vietā, turpmāk noslīdot uz piekto vietu.[65]

Visās Latgales pilsētās iedzīvotāju vidū lielā pārsvarā bija ebreji. Daugavpilī viņi bija 46,02%, apmēram divas piektdaļas – Ludzā un Rēzeknē. Skaita ziņā aiz viņiem Ludzā sekoja baltkrievi, Rēzeknē – krievi. Latvieši

Ludzā bija tikai 4,6%, Rēzeknē – 12,8%. Ebreji veidoja trešo lielāko etnisko grupu (aiz latviešiem un baltvāciešiem) lielākajā Kurzemes pilsētā Liepājā (14,7%).[66]

20. gadsimta sākumā Latvijas pilsētās, īpaši Rīgā un Liepājā, ievērojami palielinājās poļu un lietuviešu skaits. Igauņu īpatsvars Latvijas pilsētās bija neliels, izņemot Valku.

Konfesionālā ziņā visumā bija jūtams protestantiskās daļas pārsvars. Proporciju noteica pilsētas atrašanās vieta un ienācēju pieplūduma reģioni. Latvieši galvenokārt bija luterāņi, apmēram trešā daļa Romas katoļi un nedaudz pareizticīgo. Vairāk nekā 9/10 baltvāciešu bija luterāņi, viņu vidū bija arī neliels skaits katoļu. Krievi pārsvarā bija pareizticīgie, taču vietām liels izrādījās vecticībnieku skaits. Baltkrievi lielākoties bija katoļi, daļa pareizticīgo, ievērojami mazāk bija vecticībnieku. Poļi un lietuvieši ar retiem izņēmumiem bija katoļi un ebreji – vietām gandrīz simtprocentīgi Mozus ticīgie.

Iedzīvotāju vecuma struktūra, rakstpratības līmenis un nodarbošanās

Laikmeta ierosinātie procesi demogrāfijas jomā izraisīja noteiktas pārmaiņas pilsētnieku vecuma struktūrā. Situācijā, kad ir pietiekami augsts dzimstības līmenis, izpaliekot ārkārtējiem apstākļiem, bērni un jaunieši ir skaitliskā pārsvarā pār visvecākajiem ļaudīm, kuru ir vismazāk. Taču Latvijas pilsētu iedzīvotāju vidū migrāciju rezultātā palielinājās 20–39 gadus vecu iedzīvotāju skaits, jo šī vecuma grupa bija vismobilākā. Turklāt šajā vecuma grupā vīriešu izrādījās vairāk nekā sieviešu, kaut visu iedzīvotāju kopumā aina bija pretēja. Šādu situāciju varēja vērot Rīgā un Jelgavā, bet sevišķi izteikta tā bija Liepājā un Daugavpilī. Tas liecina, ka vīrieši bija mobilāki un vairāk nekā sievietes devās jaunu dzīvesvietu meklējumos.

Turpināja paaugstināties iedzīvotāju izglītības līmenis. Baltija rakstpratības ziņā jau pagājušā gadsimta nogalē izcēlās uz visas Krievijas impērijas fona, turklāt Vidzemes un Kurzemes laukos šis līmenis bija pat augstāks nekā pilsētās. Rīgā, piemēram, 1897. gadā bija 83,1% rakstpratēju, bet Vidzemē – 94,4% un Kurzemē – 88,1%. Nedaudz mazāk to bija Zemgalē – 81,5%, bet sevišķi maz Latgalē – 50,1%. Latvijā caurmērā šis rādītājs bija 78,5%.[67] Rakstpratēju skaits turpmāk palielinājās tikai nedaudz, lai gan skolu skaits pieauga. Iemesli tam bija vairāki: valdības piekoptā pārkrievošanas politika, kas neveicināja izglītības attīstību, un lielais ienācēju skaits pilsētās no apvidiem ar zemu izglītības līmeni.

25. att. Rīgas mucinieku biedrības vīri

Vismazāk analfabētu – 2,6% bija Rīgā dzīvojošo ārzemnieku vidū, ienācējiem no Igaunijas guberņas šis rādītājs bija 3,6%, no Vidzemes guberņas – 4,8%. Starp Rīgā dzimušajiem analfabētu bija 7%, bet vīriešu vidū – par 5–6% mazāk nekā starp sievietēm.[68] Lielas bija atšķirības starp dažādu konfesiju piederīgajiem. Viszemākais analfabētisma līmenis bija protestantu vidū.

Pilsētnieku nodarbošanās noteica viņu profesionālo un sociālo struktūru. Aplūkojamā laikā visu pilsētnieku sadalījums pēc eksistences līdzekļu iegūšanas nozarēm, strādājošos skaitot kopā ar personām, kuras viņi uztur, bija šāds: ar zemkopību bija saistīti 4,84% pilsētnieku, no rūpniecības pārtika 35,93%, no tirdzniecības – 13,06%, transporta – 6,94%, darbs valsts dienestā, sabiedriskās iestādēs un brīvās profesijās saistīja 5,79%, par mājkalpotājiem strādāja 17,60% pilsētnieku utt.[69] Strādājošo iedzīvotāju sadalījums pēc nodarbošanās nozarēm četrās lielākajās Latvijas pilsētās, kurās mita gandrīz 4/5 no visiem pilsētu iedzīvotājiem, parādīts tabulā.

Strādājošo iedzīvotāju sadalījums pēc nodarbošanās lielākajās pilsētās 1897. gadā*

Nodarbošanās	Rīgā		Liepājā		Daugavpilī		Jelgavā	
	skaits	%	skaits	%	skaits	%	skaits	%
Lauksaimniecība	5 446	3,68	543	1,76	190	0,56	691	3,62
Rūpniecība	56 246	38,02	8 492	27,53	7 682	22,58	4 584	24,05
Tirdzniecība	13 208	8,93	2 443	7,92	3 567	10,49	1 557	8,17
Satiksme un transports	6 197	4,19	2 632	8,53	2 592	7,62	330	1,73
Valsts un komunālā administrācija	11 293	7,63	4 496	14,57	11 951	35,13	3 708	19,46
Brīvās profesijas	4 117	2,78	650	2,11	658	1,94	591	3,10
Publiskā higiēna	3 519	2,38	580	1,88	603	1,77	495	2,60
Apkalpotāji	30 705	20,76	8 626	27,96	4 590	13,49	3 670	19,26
Pārējie nodarbošanās veidi	17 208	11,63	2 389	7,74	2 185	6,42	3 432	18,01
K o p ā	147 939	100,00	30 851	100,00	34 018	100,00	19 058	100,00

* Sk.: *Salnais V., Maldups A.* Pilsētu apraksti. 3. d., Rīga, 1936, 62., 121., 150., 174. lpp.

Tātad četrās lielākajās pilsētās dominēja rūpniecība, tālu apsteidzot kādreiz tradicionālās pilsētnieku nodarbošanās nozares – tirdzniecību un amatniecību. Diemžēl 1897. gada tautas skaitīšanas datiem, kas dod iespēju lielos vilcienos noteikt pilsētnieku profesionālo struktūru, nav analoga salīdzināmā materiāla, lai noteiktu attīstības dinamiku. Šie dati diferencē iedzīvotājus pēc nodarbošanās, atsevišķi uzrādot patstāvīgos un ģimenes locekļus, bet neļauj noteikt sabiedrības sociālo struktūru, jo nav uzrādīts strādājošo stāvoklis darbā.

Dzīvokļu un satiksmes problēmas

Pieaugot iedzīvotāju skaitam, mainījās pilsētu, sevišķi lielo, apbūves īpatnības, plānojums un ārējais veidols. 20. gadsimta sākums Rīgā iezīmējās ar plašiem celtniecības darbiem. Ievērojami pieauga daudzstāvu mūra

26. att. Kuldīgas ugunsdzēsēji

namu īpatsvars. Tālaika celtnes vēl mūsdienās nosaka Rīgas arhitektonisko veidolu teritorijā, ko ieskauj dzelzceļa pusloks. Pilsētas centrālajā daļā pat mazturīgajiem domātie 1–2 istabu dzīvokļi tika iekārtoti daudzstāvu mūra namos. To būve paplašinājās tik strauji, ka dzīvojamo namu kvartāli aizsniedza un ietvēra pat rūpnīcas, kas sākotnēji tika celtas ārpus pilsētas robežām. Sāka apgūt jaunas teritorijas, kas atradās tālāk no blīvi apbūvētā centra. Iesākot modernās dārzu pilsētas veidošanu, Mežaparkā (toreizējā Ķeizarmežā) tika celtas vasarnīcas un savrupmājas ar visai augstu labiekārtojuma līmeni.

Intensīva dzīvojamo namu celtniecība tolaik norisēja arī pārējās lielākajās pilsētās. Mūra māju skaits strauji auga Liepājā, jau 1904. gadā to īpatsvars sasniedza 39%.[70] Atsevišķos rajonos – gar kanāla abiem krastiem un Vecliepājā – vēl pirms tam koka ēku būve vispār bija aizliegta. Piejūras joslā turpinājās savrupnamu celtniecība, padarot šo rajonu par skaistāko pilsētas daļu. Jelgavā tikai mūra ēkas atļāva celt astoņās ielās un vienā laukumā, Ventspilī – Jūras un Kuldīgas ielas vienā pusē, Cēsīs un Kuldīgā visas jaunās ēkas bija jābūvē no ugunsdrošiem materiāliem. Dzīvokļu

27. att. Rīgas ormanis

celtniecībā valdīja tendence uzlabot daudzdzīvokļu īres namu plānojumu un paaugstināt to labiekārtojuma līmeni. Šādi dzīvokļi ar četrām un vairāk istabām Rīgā veidoja jau 21,4% no dzīvokļu kopskaita.[71] No nama atrašanās vietas un labiekārtojuma līmeņa bija atkarīgas dzīvokļu cenas. Dzīvokļu īres maksa visaugstākā bija Rīgā, bet zemākā – Latgales pilsētās. Mazturīgie iedzīvotāji un strādnieki, kas galvenokārt mitinājās Rīgas nomalēs, par dzīvokli maksāja 25% no algas un vairāk,[72] kaut arī dzīvokļa apstākļi bija ļoti slikti. Tas bija asu kontrastu laiks, kas vieniem deva iespēju izrauties un nokļūt citā vidē, bet otriem lika samierināties ar nabadzību.

Namu būvē bija nodarbināti kvalificēti un nekvalificēti strādnieki. Namdari, mūrnieki un būvuzņēmēji veidoja skaitliski iespaidīgu pilsētnieku grupu. Dažam labam būvstrādniekam ar neatlaidīgu darbu izdevās izsisties uz augšu un pašam kļūt par namsaimnieku. Spilgts piemērs bija K. Morbergs, kurš pagājušajā gadsimtā ieradās Rīgā un savu karjeru iesāka, strādādams par ķieģeļu pienesēju uz būvēm, vēlāk kļūdams par vairāku daudzstāvu dzīvojamo namu un "Romas" viesnīcas īpašnieku. Veicās arī citiem latviešiem. Rīgā vien to namīpašnieku vidū, kuru īpašumi vēlāk (1912. gadā) vērtēti ar 10 000 rbļ. un vairāk, latvieši bija 36,94% (1045),

28. att. Strenču zirgu pasta stacija

sekojot tūlīt aiz baltvāciešiem – 38,49% (1089), tālu izvirzoties priekšā pārējo tautību namīpašniekiem. Tādā pašā proporcijā latviešu namsaimnieki bija visās divdesmit pilsētās kopā – 32,35% (1226), paliekot otrajā vietā aiz baltvāciešiem – 36,26% (1374), kaut dažās pilsētās, kā Liepājā un Ventspilī, pēdējo bija krietni mazāk.[73]

20. gadsimta sākumā paplašinājās un attīstījās sakaru sistēma un transports, piesaistot pilsētām jaunas darbarokas. Pasta, telegrāfa un telefona kantori bija katrā mazpilsētā un pat pagastu centros. Starppilsētu sakaros kā kravas, tā pasažieru pārvadāšanā nozīmīgu vietu ieņēma dzelzceļš. Tā līnijām pagarinoties un paplašinoties, palielinājās apkalpojošā personāla skaits – lokomotīvju vadītāji, kurinātāji, dzelzceļa ierēdņi un strādnieki, staciju priekšnieki, kasieri. Transportā nodarbināto skaits auga, īpaši, kad Liepājā un Rīgā iekārtoja elektriskā ielu dzelzceļa līnijas. Visumā tomēr Latvijas pilsētās noteicošais palika zirgu pajūgu transports – vieglie un smagie ormaņi, vietumis arī omnibusi (Valmierā) un diližansi (Dobelē). Vēl joprojām aktīvi darbojās zirgu pasta stacijas (Aizputē, Dobelē, Saldū, Kuldīgā, Talsos, Cēsīs, Valmierā, Valkā, Stukmaņos, Strenčos u.c.). Ērtai satiksmei kalpoja personiskie pajūgi. Tāpēc gluži vai katras savrupmājas

neatņemama sastāvdaļa bija stallis, ratnīca un šķūnis sētā. Vieglie un smagie ormaņi strādāja individuāli; ja saimniekam bija vairāki pajūgi, tika algoti kučieri, sētas un staļļa puiši. Zirgu transporta apkalpošana izrādījās īstais darbalauks pilsētā ienākušajiem lauciniekiem.

Pilsētnieku ģimenes

Pilsētnieku ģimenes dzīve un pati ģimenes struktūra veidojās citādi nekā laukos. Tā kā ienācēji pārsvarā bija jauni un neprecēti ļaudis un ģimene radās jau pilsētā, tā vairs nelīdzinājās laukiem raksturīgajai lielģimenei ar vairāku paaudžu piederīgajiem (vecākiem, viņu pieaugušajiem bērniem ar ģimenēm, mazbērniem, reizēm pat ar to ģimenēm). Parasti pilsētnieku ģimenē bija vecāki un neprecētie bērni, kuru skaits, dzimstībai samazinoties, nebija liels.

Vīrieši pārsvarā stājās laulībā vecumā no 30 līdz 35 gadiem. Precēti vīrieši vecumā no 20 līdz 29 gadiem Vidzemes pilsētās bija tikai kādi 20%.[74] Sievietes parasti apprecējās agrāk – 20–25 gadu vecumā un pat vēl jaunākas. Jauktās laulības dažādu tautību iedzīvotāju vidū bija reta parādība. Pret tām iebilda baznīca, galvenokārt katoļu un pareizticīgo priesteri, atsakoties laulāt dažādu ticību un parasti arī dažādu tautību pārstāvjus. Vecticībnieku vidū neretas bija nereģistrētas laulības. Par nevēlamām uzskatīja arī laulības starp atšķirīgu aprindu cilvēkiem. Laulājās parasti baznīcā, ievērojot katras reliģijas rituālus, bet kāzu svinības bija atkarīgas no laulājamo materiālā stāvokļa un attiecīgās tautības tradīcijām. Nekas neparasts vairs nebija laulību šķiršana un jaunu ģimeņu veidošana.

Atšķirīga bija bērnu audzināšana dažādu aprindu un tautību ģimenēs. Turīgo aprindās par bērniem rūpējās aukles, audzinātājas, mājskolotājas un guvernantes. Citās aprindās bērnus audzināja māte pati, ja nestrādāja, vai vecāmāte, ja ģimene dzīvoja kopā. Strādnieku ģimenēs, kur bieži vien darbā bija jāiet arī sievietēm un pat bērniem, kad tie paaugās, mazuļus uzraudzīja lielākie bērni. Bērnudārzi un mazbērnu novietnes jau pastāvēja, bet ne visiem tās bija pieejamas. Pat dažu fabriku īpašnieki centās ierīkot bērnudārzus, kā to darīja, piemēram, A. Dombrovskis. Netālu no kokzāģētavas Mīlgrāvī viņš 1900. gada decembrī atvēra skolu savu strādnieku, kā arī bāreņu u.c. mazturīgo iedzīvotāju bērniem. Pie skolas sāka darboties arī bērnudārzs.

Par strādājošo vecāku bērniem rūpes uzņēmās dažādas labdarības biedrības, ierīkojot bērnu siles un patversmes. Rīgā, piemēram, darbojās

29. att. Rīdzinieki izbraukumā Ķemeros

baltvācu bērnu patversmes biedrība "Krippe" ("Mazbērnu novietne"), kas uzturēja četras bērnu iestādes. Kopš 1897. gada Latviešu labdarības biedrības iekārtotajā bērnu iestādē (Katrīnas bērnu patversmē) par nelielu atlīdzību dienā uzturējās bērni no 4 gadiem līdz skolas vecumam, saņemot arī uzturu. Rīgas pilsētas valdes trūcīgo apgādes nodaļa uzturēja trīs patversmes un vienu bērnu sili.[75] Tā finansiāli atbalstīja arī vairākas privātas bērnu iestādes. Pašvaldības gādība par bērniem izpaudās arī trūcīgo bērnu atsvabināšanā no skolas naudas, apgādāšanā ar siltām brokastīm, skolas grāmatu un mācību piederumu izsniegšanā. Līdztekus bārabērnu audzināšanai patversmēs pilsēta praktizēja arī bērnu nodošanu audzināšanā ģimenēs par atlīdzību.

Pilsētnieku ģimenē atšķirībā no ģimenes laukos daudz mazāk laika prasīja mājas solis. Dzīvokļa uzkopšana, veļas mazgāšana, ēdiena gatavošana un produktu iegāde gūlās galvenokārt uz sieviešu pleciem, turīgajās ģimenēs par to gādāja kalpotāji. Sakarā ar garo darbadienu strādājošiem vīriešiem brīvā laika palika maz. Tā pavadīšanai pilsētās netrūka

dažādu iespēju: teātra izrādes, koncerti, kinofilmas (20. gadsimta jaunums), saviesīgi vakari biedrībās, sporta pasākumi. Šo iespēju izmantošana bija atkarīga no ģimenes rocības un daudziem nebija pa kabatai. Tādēļ vairāk piekopa izbraukumus zaļumos, mājas saietus ar dziedāšanu un dejām. Neiztika arī bez glāzīšu cilāšanas mājās un krogos. Atkarībā no reliģiskās piederības, tradīcijām un materiālajām iespējām dažādi svinēja ģimenes godus: kristības, kāzas, arī bēres. Stingri tika ievērota Ziemassvētku, Lieldienu, Vasarsvētku un dažādu citu reliģisku svētku svinēšana. Dažās latviešu ģimenēs vēl bija saglabājies paradums skaitīt rīta pātarus svētdienās un svētkos pirms brokastīm, vēlāk apmeklējot dievkalpojumu. Pilsētās plaši svinēja vasaras saulgriežus ar līgošanu, jāņuzālēm un ugunskuriem. Parkos un pagalmos sarīkoja t.s. Jāņu balles.

Pilsētnieku apģērbs un uzturs

Pilsētnieku apģērbs tika pielāgots tam paredzētajām funkcijām, t.i., ikdienai vai svētkiem un svinībām, un liecināja par valkātāju piederību pārtikušajām, vidēji turīgām vai trūcīgām aprindām. Sievietes joprojām valkāja garus tērpus. Ikdienā darba sievietes nēsāja garus svārkus, blūzi (reizēm ar kuplām piedurknēm plecu daļā), priekšautu. Korsetes, "lapseņu vidukli", krinolīnus un vilces jau aizstāja gluda, taisna griezuma pieguļošs tērps – t.s. reformkleita. Sieviešu apģērbu reizēm rotāja dažādi izšuvumi (monogrammas, ziedi u.tml.) uz linu, vilnas, zīda vai pat tūka auduma. Ikdienas galvassega bija lakatiņš, bet izejamo tērpu pat trūcīgo aprindu jaunās sievietes centās papildināt ar cepuri. Vīriešu "goda kārta" bija tumšs uzvalks, balts krekls ar stāvu apkaklīti un baltu vai melnu tauriņu. Ierēdņi vai amatpersonas ikdienā valkāja formas apģērbu. Lai izceltu savu stāvokli un atšķirtos no pārējiem, sabiedrības augstākās aprindas izraudzījās dārgus audumus un aksesuārus un bieži mainīja apģērbu. Peļņas nolūkos to rosināja gatavo apģērbu un modes preču tirgotāji, reklamējot jaunumus. Visturīgāko aprindu pārstāvji tērpus pasūtīja vai pirka ārzemēs. Individuālos pasūtījumus izpildīja šuvējas un skroderi, kas bija pat katras mazpilsētas neatņemama sastāvdaļa. Lielajās pilsētās viņi strādāja atsevišķi vai darbnīcās (reizumis arī mājās, īpaši šuvējas, kam bija uzraugāmi bērni). Sievietēm darbnīcā nācās pavadīt 10,5 stundas, skroderiem pat 12,5 stundas. Zemāko kategoriju šuvējām alga reizēm nesedza izdevumus pat uzturam un apģērbam.

Ciešā saistībā ar patērētāju izcelsmi, ēšanas paradumiem ģimenē un finansiālajām iespējām vērtējams pilsētnieku uzturs. Pārtikas veikali un tirgi piedāvāja plašu produktu sortimentu – gan vietējā ražojuma, gan ievestos, t.s. koloniālpreces. Šo iespēju izmantošanu noteica patērētāju pirktspēja un tas, vai pircējs dzīvoja lielpilsētā vai mazpilsētā. Pārtikas preču veikali un veikaliņi atradās katrā mazpilsētā vai lauku centrā. Lai piesaistītu pircējus, veikalnieks izsniedza preces uz nomaksu.

Pārtikušajās ģimenēs mājsaimniecību vadīja algotas ekonomes, ēdienu gatavoja īpaša virēja. Strādnieku ģimenēs ēdienu parasti gatavoja māte, retāk vecāmāte vai kāda no meitām. Ēdienu gatavoja virtuvē uz malkas pavarda. Sāka parādīties arī gāzes pavardi. Pie kopīga galda strādnieku ģimenes varēja apsēsties tikai svētdienās vai svētkos. Strādājošie ģimenes locekļi mājās ēda brokastis, uz darbu līdzi ņēma sviestmaizes. Otrreiz strādnieki mājās ēda pēc atgriešanās no darba. Strādnieku ēdnīcu vēl tikpat kā nebija. Tējnīcas ne visi varēja izmantot dārdzības dēļ.

Ar kartupeļiem, burkāniem, bietēm, kāpostiem, sīpoliem u.c. dārzeņiem pilsētniekus apgādāja piepilsētu iedzīvotāji. Mazturīgie pilsētnieki centās izlīdzēties, nomājot ģimenes dārziņus, kas 20. gadsimta sākumā ieguva popularitāti.

3. Latviešu inteliģence

19. un 20. gadsimta mijas latviešu inteliģence, tāpat kā Latvijas tālaika inteliģence vispār, vēl nopietni jāpēta, lai par to rakstītu atbilstoši tās nozīmīgumam. Pagaidām par šo tematu iespējams gūt tikai vispārēju pārskatu.

Ziņas par izglītotiem latviešiem aplūkojamā laikā sniedz teologa F. Mīlenbaha gadsimta sākumā sastādītais biogrāfisku datu krājums "Latvieši un latvietes Krievijas augstskolās".[76] Autors apkopojis viņam pieejamos materiālus par akadēmisko izglītību ieguvušajiem latviešiem Krievijas augstākajās mācību iestādēs, kā arī studentiem līdz 1908. gadam. Grāmatā ievietotas 1078 biogrāfijas. Bez tam biogrāfiskas īsziņas par personām, kuras devušas nozīmīgu ieguldījumu kādā profesionālā nozarē, publicētas

dažādos, galvenokārt Latvijā iznākušajos enciklopēdiskajos izdevumos. Protams, jāievēro to klajā nākšanas apstākļi.

Viens no pirmajiem latviešu inteliģenci un tās sociālos centienus plašākā rakstā vērtējis vēsturnieks K. Landers.[77] Latviešu inteliģences "pirmo iesaukumu" viņš attiecinājis uz jaunlatviešiem, nākamo – uz jaunstrāvniekiem, raksturojot abas šīs kustības sasaistē ar šķirām un to pretrunām, jaunstrāvniekus – arī ar noteiktu programmu bruņotu politisko partiju[78]. Sašķelšanos buržuāziskā (pilsoniskā) un demokrātiskā inteliģencē autors pamato ar sociālekonomiskiem apstākļiem.

Neatkarīgās Latvijas laikā pie latviešu inteliģences izpētes ķērās rakstnieks un literatūrzinātnieks A. Birkerts,[79] aptverot laikposmu līdz 19. gadsimta vidum. Brīvvalsts apstākļos samērā daudz tika rakstīts par atsevišķām inteliģentu profesijām: skolotājiem, rakstniekiem, māksliniekiem utt. Ziņas par skolotājiem, piemēram, var iegūt no A. Viča "Latviešu skolu vēstures".[80]

Padomju okupācijas gados nopietna latviešu inteliģences vēstures izpēte netika atļauta. Precizējami ir atsevišķu šajās publikācijās minētu personu vērtējumi, jo daudzus pilsonības pārstāvjus tolaik centās nomelnot.

Vēl apgūstams Otrā pasaules kara beigās bēgļu gaitās devušos latviešu inteliģentu uzrakstītais. Nopietnu ievērību pelna 1967. gadā Austrālijā iznākušajā "Archīva" VII sējumā publicētais E. Dunsdorfa plašais raksts par akadēmiski izglītotajiem latviešiem.[81] Tas ir vispārīgs pārskats par vairāk nekā sešiem gadu desmitiem, sākot ar 19. gadsimta beigām.

80. gados rakstu angļu valodā Baltijas problēmām veltītā žurnālā ievietojis Z. Zīle,[82] aplūkojot latviešu juristu profesijas sākotni un turpmāko attīstību. Autors sniedz ziņas par ļoti daudzām personām.

Interesantu aprakstu (pareizāk – lekciju konspektu) par jaunnacionālismu 1994. gadā publicējusi D. Lūse.[83] Par Latvijas ārstiem vēsturiskā griezumā turpina rakstīt A. Vīksna, neatstājot bez uzmanības arī viņu sabiedrisko darbību.

Inteliģence un augstākā izglītība

Inteliģence nepārprotami saistīta ar labu izglītību. Taču ar to vien ir par maz, lai cilvēku uzskatītu par inteliģentu. Latvijā inteliģentam vienmēr izvirzītas augstas prasības. Īsi sakot, viņam jābūt ne tikai izglītotam, bet vēl arī kulturālam un pašdisciplinētam. Tā kā izsvērt abas pēdējās pazīmes ir pārāk sarežģīti, turklāt vēl retrospektīvā skatījumā, gribot negribot jāvadās galvenokārt no viena, jau noteiktāk nosakāma rādītāja – izglītības.

Saskaņā ar 1897. gada tautas skaitīšanas datiem par pamatizglītību augstāku izglītību Latvijā bija ieguvis 5971 latvietis jeb 0,45% no viņu kopskaita. Pateicoties Rīgai, lielākā daļa (3410) no tiem dzīvoja Vidzemē, turpat par tūkstoti mazāk (2434) Kurzemē un pavisam maz (127) Latgalē.[84] Milzīgo atšķirību izglītības ziņā starp Latgali un pārējo Latviju noteica šī novada ilgstošā saistība ar atpalikušiem baltkrievu apdzīvotajiem Vitebskas guberņas apriņķiem. Latgalieši ļoti sāpīgi izjuta latīņu drukas ilgstošo aizliegumu (pēc 1863. gada poļu sacelšanās apspiešanas līdz pat 1904. gadam).

Citas aplēses rāda, ka īsi pirms gadsimtu mijas Latvijā bija 5334 cilvēki ar augstāko akadēmisko izglītību. No tiem latvieši bija 693 jeb 13%.[85] Viņu nelielo īpatsvaru intelektuālajā elitē noteica Baltijas guberņu specifiskā sociālā un ekonomiskā situācija, saglabājušās baltvācu augšslāņu privilēģijas visdažādākajās dzīves jomās, baltvāciešu nesalīdzināmi lielākās iespējas nodrošināt jaunajai paaudzei labu izglītību. Uzskatāmi to apstiprināja milzīgais muižnieku kārtas pārstāvju pārsvars augstskolu beigušo vidū – 3049, atstājot otrajā vietā namīpašniekus (1614), bet trešajā – nelielo garīdznieku kārtu (287). Zemnieki jeb no zemniekiem cēlušies latvieši pēc ārzemniekiem (177) ieņēma piekto vietu (150) starp augstskolu beidzējiem, apsteidzot vienīgi pēdējā vietā palikušos "citus", resp., pārējos. Savukārt starp latviešiem iegūtās augstākās izglītības ziņā izcēlās namīpašnieki (368), nobīdot otrajā vietā jau minētos zemniekus (150), trešajā – muižnieku kārtā iekļuvušos (121).[86] Pie "citiem" bija pieskaitīti tikai 15 latvieši.[87] Acīmredzot viņu vidū meklējami pašaizliedzīgie "atraitnes dēli" (no pazīstamās V. Plūdoņa poēmas), kuri lieku reizi apliecināja latviešu jaunekļu tiekšanos pēc izglītības un kultūras, par spīti trūkumam un citiem šķēršļiem. Diemžēl daudzi no viņiem salūza pusceļā, tā arī nesasniedzot izvēlēto mērķi.

Akadēmisko izglītību latvieši ieguva galvenokārt Krievijas impērijas, retāk ārvalstu augstskolās, tātad kā vienā, tā otrā gadījumā svešā (krievu vai vācu) valodā, svešā vidē. 20. gadsimta sākumā visvairāk latviešu mācījās Tērbatas universitātē un Rīgas Politehniskajā institūtā, tomēr daudzi studijām izvēlējās Maskavas vai Pēterburgas universitāti, retāk citu Krievijas augstskolu. Uzņēmīgākie junkurskolu (karaskolu) beigušie pacentās iekļūt Nikolaja Ģenerālštāba akadēmijā vai kādā citā militārā akadēmijā un veiksmes gadījumā (pretendentiem vajadzēja pārvarēt dubultu "sietu" – iestājeksāmenus kara apgabala štābā un akadēmijā) ieguva augstāko

militāro izglītību. Šo ceļu bija gājuši, piemēram, vēlākie Latvijas armijas ģenerāļi A. Auzāns un J. Buivids, pulkvedis Z. Adienis u.c.

Dažkārt latvieši pēc studijām Krievijas augstskolās zināšanas papildināja ārzemēs, kā, piemēram, pazīstamais latviešu arheologs F. Balodis, vēlākie Latvijas Universitātes profesori A. Bušmanis, V. Fišers, E. Kalniņš u.c. Pirms atzinības iegūšanas Vācijā un Latvijā tautsaimnieks K. Balodis pēc Tērbatas universitātes vēl studēja Minhenē, Strasbūrā un Berlīnē.

Latvieši pa lielākai daļai izvēlējās Vācijas un Šveices universitātes. Studēja arī politiskie emigranti, dodot priekšroku Šveicei, kā, piemēram, M. Valters, E. Rolavs (Cīrihes universitātes Juridiskajā fakultātē), E. Skubiķis, E. Traubergs u.c. latvieši.

20. gadsimta sākumā akadēmiskā izglītība bija vīriešu privilēģija, lai gan arvien vairāk jauno sieviešu tiecās studēt. Pēc vienām ziņām līdz 1908. gadam Krievijas augstskolās bija studējušas astoņas latvietes. Vairākums no viņām bija izvēlējušās konservatoriju: E. Pēkšēna studēja Pēterburgas konservatorijā, M. Gubene – Maskavas konservatorijā. 1901. gadā pirmā no latvietēm L. Veibele Kara medicīnas akadēmijā Pēterburgā ieguva zobārstes diplomu. Tomskas universitātē medicīnu studēja A. Liberte, bet uz ārzemēm filozofiju studēt bija devusies I. Kaija, jurisprudenci un filozofiju – A. Ozoliņa-Krauze. Vēl vismaz sešas latvietes studēja vai papildināja savas medicīnas zināšanas Bernē vai Cīrihē, viņu vidū bija vēlāk pazīstamā ārste A. Čikste, K. Hibšmane, L. un V. Treigūtes, O. Resnevica.

Lai gan gadsimta sākumā Harkovā atklāja Sieviešu medicīnas institūtu, darboties sāka Augstākie sieviešu medicīniskie kursi Maskavā, Kijevā, Odesā un Tērbatā, latvietes priekšroku deva medicīniskajai izglītībai ārzemēs. Tur sieviešu izglītības jautājumos bija mazāk aizspriedumu.

Pēc studijām augstskolās darbu dzimtenē spēja sameklēt aptuveni divas piektdaļas no akadēmisko izglītību ieguvušajiem latviešiem. No 1901. līdz 1908. gadam Rīgā strādāja 177 Krievijas augstskolas beigušie latvieši.[88] Konkurences līmenis Baltijas darba tirgū t.s. brīvajām profesijām, kas nebija saistītas ar darba tiesību un sociālās likumdošanas noteikumiem, kā, piemēram, ārsti, advokāti, rakstnieki, mākslinieki u.c., bija augsts. Latviešiem grūti bija sacensties ar baltvācu inteliģenci sakarā ar tās spēcīgajām pozīcijām faktiski vai visās nozarēs. Tādēļ liela daļa latviešu inteliģences meklēja un atrada darbu ārpus dzimtenes dažādos Krievijas impērijas reģionos. Aplūkojamā laikā Pēterburgā strādāja 93,

Maskavā – 44 akadēmiski izglītoti latvieši, bet Vitebskas guberņā – tikai 8. Ne vienam vien latvietim Krievijā izveidojās veiksmīga profesionālā karjera. Samērā nedaudzi (30 cilvēki) atrada darbu un apmetās uz dzīvi ārzemēs.[89] Praktiski tie bija izņēmuma gadījumi, jo palikt ārzemēs vēlējās retais.

Izglītoto latviešu profesionālais sadalījums

Inteliģenci veidojošo cilvēku profesijas, arī iegūtās izglītības līmenis, viņu sabiedriskais un materiālais stāvoklis bija visai atšķirīgs. Piederību inteliģencei nenoteica sociālā izcelsme, kas gan varēja būt, kā jau norādīts, veicinošs vai kavējošs faktors. 20. gadsimta sākumā studijas beigušo latviešu profesionālais spektrs bija plašs un aptvēra vismaz divdesmit sešas dažādas profesijas. Visvairāk bija ārstu (181 jeb 14,76%) un skolotāju (145 jeb 11,83%), apsteidzot provizorus jeb cilvēkus ar augstāko farmaceitisko izglītību (100 jeb 8,16%), mācītājus (88 jeb 7,18%) un advokātus (54 jeb 4,40%). Tā kā pie juristiem pieskaitāmi arī tiesneši, tad Temīdas kalpu bija vairāk (70 jeb 5,71%). Tehnisko inteliģenci pārstāvēja inženieri (53 jeb 4,32%), dzelzceļa darbinieki (36 jeb 2,94%), lauksaimnieki (21 jeb 1,71%), meža darbinieki (16 jeb 1,31%) un jūrnieks (1 jeb 0,08%), t.i., pavisam 127 cilvēki (10,36%). Tātad tehniskā inteliģence bija izteiktā mazākumā. Piebilstams, ka 28 personas darbojušās vairākās jomās.[90] Visbiežāk ticis apvienots zvērināta advokāta un žurnālista, mācītāja un žurnālista, skolotāja un žurnālista, kā arī skolotāja un mūziķa darbs. Neizpratni rada pieminētais viens jūrnieks, jo četros gadu desmitos jūrskolas, to skaitā augstākās, bija beiguši daudzi latvieši. Turklāt 1902. gada sākumā Rīgas tālbraucēju kuģu kapteiņu biedrībā 121 loceklis (no 256) bija latvietis.[91]

Tolaik latviešu inteliģenci patiesi varēja raksturot kā jaunu sociālu grupu, kuras locekļiem bija visumā neliels vecums; 19. gadsimta beigās tikai 198 akadēmiski izglītotie latvieši bija pārkāpuši 50 gadu slieksnim, aptuveni 1000 bija gados jaunāki.[92] Tas zināmā mērā izskaidro viņu atzīstamo mobilitāti un sabiedrisko aktivitāti. Kaut arī baltvācu elite joprojām raudzījās uz latviešiem, pat izglītotiem, no augšas, tai tomēr grūti bija noliegt latviešu intelektuālo progresu. No otras puses, latviešu pašapziņa bija pieaugusi tiktāl, ka viņi uzdrošinājās uzsvērt sava inteliģenta tipa izveidošanos. "Latviešiem ir jau savs inteliģenta tips" – apgalvoja "Pēterburgas Avīžu" Literāriskajā pielikumā 1904. gada 4. (17.) janvārī kāda raksta autors, piebilstot, ka šis cilvēks, "kaut gan baudījis savu izglītību svešā valodā, svešās mācību iestādēs, pat svešā zemē, tomēr domā un jūt

latviski". Šajos vārdos jautās cerība, ka latviešu inteliģents nepārvācosies un nepārkrievosies, paliks uzticīgs savai tautai.

Juristi

Jau kopš 19. gadsimta otrās puses latviešu inteliģence ieņēma nozīmīgu vietu sabiedriskās dzīves attīstībā. Sevišķi tas sakāms par advokātiem un skolotājiem, dažkārt citu profesiju pārstāvjiem.

Lai gan advokātu kopējais skaits nebūt nebija liels, viņu līdzdalība politiskajos un kultūras dzīves notikumos, tāpat dažādu biedrību organizēšanā ieguva plašu rezonansi sabiedrībā. Gadsimta sākumā Rīgā darbojās nedaudz vairāk kā divdesmit latviešu advokātu. Jelgavā bija četri latviešu advokāti, tikpat arī Liepājā. Šīs profesijas pārstāvji darbojās vēl Cēsīs, Valmierā, Valkā, Bauskā, Dobelē, Kuldīgā, Aizputē, Jēkabmiestā un Jaunjelgavā. Vairākās provinces pilsētās advokāti strādāja t.s. nepilno darbadienu, savienojot praksi vairākās kaimiņpilsētās. Pēc aptuvenām ziņām Vidzemē un Kurzemē bija viens latviešu advokāts uz apmēram 29 640 latviešiem, Rīgā – viens uz 5100.[93] Tas bija krietni vairāk par Krievijas impērijas vidējiem rādītājiem.

Advokāti, starp citu, atradās gandrīz visu nozīmīgāko latviešu sabiedrisko organizāciju vadībā. Ilgus gadus Rīgas Latviešu biedrību vadīja advokāts F. Grosvalds, bet Jelgavas Latviešu biedrību – advokāti J. Čakste un A. Stērste. J. Čakste bija ļoti iecienīts, pateicoties spožajiem panākumiem civillietās, galvenokārt zemnieku prāvās ar muižniekiem. Viņš tika ievēlēts Kurzemes biškopības biedrības un Jelgavas Sarkanā Krusta komitejas vadībā, kā arī par goda biedru vairākās citās sabiedriskās organizācijās. Advokāti A. Buševics, P. Stučka un F. Vesmanis, kā arī jurisprudenci studējušie J. Jansons-Brauns un F. Roziņš pievērsās nelegālajām sociāldemokrātu idejām. Uzskatos konservatīvais advokāts F. Veinbergs, kā jau minēts, ieguva vispārēju ievērību Rīgas domes vēlēšanu cīņās, bet A. Krastkalns un F. Grosvalds kļuva par pilsētas valdes locekļiem. Turpmākajos gados šo advokātu sabiedriski politiskā aktivitāte pieauga.

Advokātiem bija liela loma latviešu preses attīstībā. Viņu vārdus sastopam sava laika avīžu, žurnālu, kalendāru izdevēju, redaktoru un redakcijas darbinieku vidū. 20. gadsimta sākumā Latvijā ietekmīgākā laikraksta "Baltijas Vēstnesis" redaktors bija F. Veinbergs. Laikraksta izdošanā piedalījās arī F. Grosvalds, redakcijā darbojās F. Kārkluvalks. J. Klāviņš 1901. gadā nodibināja jaunu latviešu dienas laikrakstu "Vārds". Pazīstamā

Jelgavas laikraksta "Tēvija" redaktors un izdevējs bija J. Čakste. Labējo virzienu latviešu presē pārstāvēja 1902. gadā F. Veinberga iedibinātais dienas laikraksts "Rīgas Avīze". Izdevējsabiedrībā līdzdarbojās A. Krastkalns un vairāki citi advokāti. Ar nelegālās "Cīņas" redakciju bija saistīts P. Stučka.

Advokātu sabiedriski politiskā darbība nereti robežojās ar risku pārkāpt impērijas likumus, kas noteica veselu rindu visādu ierobežojumu. Konflikts ar likumu radīja reālus draudus zaudēt advokāta tiesības. Dažam labam to drīzumā nācās piedzīvot.

Latviešu advokātu sabiedriskā darbība un publicistika sekmēja tiesiskās apziņas un izpratnes veidošanos sabiedrībā. Laikrakstos un žurnālos viņi sniedza informāciju un paskaidrojumus par likumiem, to nozīmi, tiesu darbību, impērijas pavalstnieku tiesībām. Šiem skaidrojumiem veltīti arī specializēti juridiska satura periodiskie izdevumi. F. Kārkluvalks no 1898. līdz 1902. gadam izdeva "Baltijas tiesu kalendāru", vēlāk J. Čakste parūpējās par "Tēvijas" ikmēneša pielikumu "Tiesa un Tautsaimniecība". Advokātu publikācijas aizsāka juridiskās literatūras un modernās juridiskās terminoloģijas veidošanu latviešu valodā.

Vairāki latviešu juristi kļuva pazīstami ar savu literāro darbību. Viņu vidū bija dzejnieks un dramaturgs J. Rainis (jurista darbību izbeidzis 1897. gadā), arī dzejnieki P. Gūtmanis un Fallijs.

Advokātu prakse bija diezgan ienesīga, un šīs profesijas pārstāvji lielākoties piederēja materiāli labi situētajai sabiedrības daļai. Viņi samērā bieži ieguldīja personiskos līdzekļus latviešu kultūras un sabiedrisko pasākumu organizēšanā, piedalījās dažādu biedrību dibināšanā, kā arī preses izdevumu, grāmatu, teātru izrāžu subsidēšanā. Saspringtais dzīvesveids, saistīts ar milzīgu darba slodzi, riska situācijām, atsaucās uz veselību, un ne viena vien advokāta mūžs noslēdzās vēl spēka gados. Pat ne 40 gadu nenodzīvoja F. Kārkluvalks, agri mira J. Skrēģis, arī vairāki citi viņu kolēģi.

Skolotāji

Otru lielu un sabiedriski visai rosīgu latviešu inteliģences daļu veidoja skolotāji jeb, kā toreiz viņus mēdza dēvēt, tautskolotāji, kas bija atbildīgi par tautas jaunākās paaudzes mācīšanu un audzināšanu. Skolotāju izglītības līmeņa un profesionālās nodarbinātības spektrs bija plašs. Skolās strādāja pedagogi gan ar universitātes diplomu, gan dažādus speciālus kursus, seminārus beigušie. Daudzi skolotāju tiesības bija ieguvuši kā eksterni, nokārtojot īpašus eksāmenus. Tāpat visai atšķirīgas piedāvātā

izglītības līmeņa ziņā izrādījās skolas. Parasti skolotāju kvalifikācija tika saistīta ar noteikta veida skolās nepieciešamo zināšanu līmeni. Diploms kalpoja kā kvalifikācijas garants.

1900. gadā Kurzemē valdības uzturētajās un pašvaldību skolās pavisam strādāja 670 skolotāji, Vidzemes guberņas (ieskaitot igauņu daļu) tautskolās – 2627 skolotāji.[94] Vairāk nekā pusei skolotāju bija speciālā pedagoģiskā izglītība, cilvēku ar augstskolas izglītību bija maz. Daļai no skolā strādājošajiem vispār nebija skolotāja tiesību. Neapskaužama bija pagasta skolu otrā jeb palīgskolotāja situācija. Viņš faktiski bija pilnīgi atkarīgs no pirmā skolotāja. Par to tika spriests un pārrunāts, rakstīts presē, taču laiks gāja, bet nekas nemainījās.

Skolotāju zemās algas dēļ skolām bija grūti atrast kvalificētus pedagogus. 1900. gadā Kurzemē vairākums skolotāju (84%) saņēma 150 rbļ. vai vairāk, bet pārējie – no 100 līdz 150 rbļ. vai pat mazāk par gada darbu.[95] Pakāpeniski atalgojums gan pieauga, bet reālais skolotāju ienākumu līmenis palika zems. Ar saviem ienākumiem viņi spēja nodrošināt tikai iztiku. Par iekrājumiem no algas nebaltām dienām nevarēja ne domāt. Mazās algas dēļ pat kvalificēti pedagogi izšķīrās mainīt profesiju. Līdz ar to skolās pieauga tādu skolotāju īpatsvars, kuriem trūka nepieciešamās sagatavotības.

Grūti pārspīlēt skolotāju lomu latviešu sabiedrības dzīvē, it sevišķi laukos, kur vēl par inteliģentu uzskatīja mācītāju, ārstu, arī pagasta skrīveri, dažkārt aptieķnieku un pat melderi. Ap skolotājiem, kā uzsvēra prese, "koncentrējas visa garīgā dzīve pagastā, un no tiem visas acis gaida, ko viņi dos"[96]. Daudzi lauku skolotāji kļuva par gaišām personībām ne tikai savā pagastā, bet arī visā latviešu kultūras dzīvē un izglītības jomā. Tādi, starp citu, bija M. Kaudzīte, T. Gailītis, enerģiskais tautas garamantu krājējs D. Ozoliņš u.c.

Ārsti

Svarīgu latviešu inteliģences nozarojumu veidoja medicīnas darbinieki, pirmām kārtām ārsti. Viņi jutās aicināti gādāt par līdzcilvēku veselību, ārstēt ķermeni un reizēm arī garu. Aplūkojamā laikā Rīgā, kur 1904. gada sākumā bija 320 ārstu,[97] plaši pazīstams bija ārsts Ā. Butulis. Iļģuciemā strādnieki augstu vērtēja A. Priedkalnu. Veiksmīgi zobārsta praksi ievadīja K. Jannaus, F. Mierkalns un L. Veibele (Jakovļeva). Latvijas laukos ārstu bija maz, tādēļ viņi bieži apkalpoja vairāku pagastu iedzīvotājus, turklāt

par pieticīgu atalgojumu. Par spīti tam, laukos bija atrodami prasmīgi un uzņēmīgi ārsti. Nenogurdināmais K. Lībietis bija uzņēmies ārstēt pat veselu četru pagastu (Drustu, Gatartas, Jaunpiebalgas un Rankas) iedzīvotājus. Labus vārdus alūksnieši veltīja J. Neimanim, kurš Alūksnē ierīkoja slimnīcu ar astoņām vietām.[98] Liezērieši bija pateicīgi K. Blauam par iekārtoto aptieku. Aucē, Bēnē un Jelgavā aptiekas dibināja farmaceits J. Hertelis. Viņš tika ievēlēts par Kurzemes farmaceitu biedrības priekšsēdētāju.

Kaut arī būdami ļoti noslogoti, daudzi latviešu mediķi rosīgi iesaistījās sabiedriskajā un kultūras dzīvē. Ā. Butulis aktīvi darbojās Rīgas Latviešu biedrībā, vadīja tās Derīgu grāmatu nodaļu. Savulaik, K. Valdemāra rosināts, viņš bija pievērsies arī kuģniecības un izglītības popularizēšanai. Ārsts E. Zemmers viens no pirmajiem sāka nodarboties ar medicīnas zinātniskās terminoloģijas izstrādāšanu latviešu valodā. K. Blaus ne tikai visiem spēkiem veicināja sabiedrisko dzīvi Liezērē un tās apkārtnē, organizēja priekšlasījumus un pašdarbību, bet pievērsās arī rakstniecībai. Literatūras druvā ir darbojušies vairāki latviešu ārsti.

Protams, inteliģenci veidoja arī rakstnieki, mākslinieki, aktieri, zinātnieki u.c. radošo profesiju pārstāvji. Taču viņi vienlīdz saistāmi ar tautas garīgo kultūru, ar zinātni, par kurām tiks runāts turpmāk.

Ideoloģiskās domstarpības

Par sociālajām un politiskajām problēmām, tāpat par nacionālo jautājumu latviešu inteliģences dažādiem nogrupējumiem bija atšķirīgi viedokļi. Pretrunas uzskatos 20. gadsimta sākumā iezīmējās pamazām, taču neatgriezeniski.

Pēc Jaunās strāvas sagrāves ar marksismu aizrāvusies latviešu inteliģences daļa iesaistījās sociāldemokrātiskajos pulciņos, cenšoties piesaistīt tiem plašākas strādnieku aprindas. 1899. gada vasarā pēc t.s. Rīgas dumpja apspiešanas atsevišķie pulciņi apvienojās Rīgas sociāldemokrātiskajā organizācijā.

Uz Rietumeiropu un Ameriku emigrējušie jaunstrāvnieki organizēja sociāldemokrātiskās preses izdošanu latviešu valodā. 1898. gada augustā Bostonā (ASV) pēc D. Bundžas iniciatīvas tur izveidojusies Latviešu sociāldemokrātu savienība sāka izdot "zinisku un literārisku" mēnešrakstu "Auseklis". Lielbritānijā un Šveicē patvērumu atradušie jaunstrāvnieki 1899. gada vasarā Londonā nodibināja Vakareiropas latviešu sociāldemokrātu savienību un stājās pie laikraksta "Latviešu Strādnieks" izdošanas.

Šī laikraksta mūžs gan nebija ilgs – tas pārtrauca iznākt jau 1900. gadā sakarā ar principiālām domstarpībām, kas noveda pie minētās savienības sašķelšanās. Protestējot pret M. Valtera paustajām Latvijas autonomijas idejām, kosmopolītiski noskaņotie F. Roziņš, F. Vesmanis un H. Punga ar domubiedru grupu atdalījās un turpat Londonā lika pamatus mēnešrakstam "Sociāldemokrāts".

E. Rolava un M. Valtera vadītā Vakareiropas sociāldemokrātu savienība trīs gadus vēlāk apvienojās ar D. Bundžas sociāldemokrātu organizāciju, pieņemot Latviešu sociāldemokrātu savienības nosaukumu. No Bostonas uz Šveici pārceltais "Proletāriets" kļuva par jaunizveidotās savienības preses orgānu. "Proletāriets" samērā daudz uzmanības pievērsa nacionālajam jautājumam, vēršoties pret cara patvaldību un neko labu neparedzot Latvijai un latviešiem no despotiskās Krievijas. Gan izdevuma slejās, gan Latviešu sociāldemokrātu savienības programmā liela uzmanība tika pievērsta teorētiskiem jautājumiem, sabiedrības attīstības procesiem, vispārdemokrātiskām idejām. Latviešu sociāldemokrātu savienība aicināja cīnīties pret latviešu pārkrievošanu un pārvācošanu. Tiesa, noteikta prasība pēc Latvijas nacionāla valstiskuma pilnībā vēl netika formulēta.

Tikmēr Latvijā 1902. gada aprīlī izveidotā Baltijas latviešu sociāldemokrātiskā strādnieku organizācija un 1904. gada jūnijā to nomainījusī nelegālā Latviešu sociāldemokrātiskā strādnieku partija (LSDSP) pretēji Latviešu sociāldemokrātu savienībai, poļu sociālistu un somu sociāldemokrātu uzskatiem noraidīja nacionālus mērķus. LSDSP nerūpēja divkāršā nacionālā jūgā smokošās latviešu tautas, kā arī latviešu strādniecības nacionālā identitāte un tautas pašnoteikšanās. Tā vietā tika proklamētas, īsi izsakoties, "pasaules lāpīšanas" idejas, to realizēšanu paredzot savienībā ar Krievijas revolucionārajiem spēkiem. Ne P. Stučka, ne F. Roziņš, ne arī kāds cits no jaundibinātās partijas līderiem pat neieminējās par Latvijas autonomiju. Vairākums vietējo sociāldemokrātisko organizāciju, gandrīz visu uzmanību veltot sociālām problēmām, nacionālo jautājumu atstāja novārtā. Atšķirīgs bija Jelgavas un tās apkārtnes jeb Kurzemes sociāldemokrātu grupas viedoklis.

Nacionālais jautājums nodarbināja daudzu radošās inteliģences pārstāvju prātus. Pamatojoties uz 19. gadsimta 60. gadu jaunlatviešu idejām, šī gadsimta nogalē un 20. gadsimta sākumā radās t.s. jaunnacionālisms, kura spilgtākie pārstāvji bija mācītājs un rakstnieks A. Niedra un publicists V. Olavs. Savus uzskatus viņi popularizēja galvenokārt 1901. gada beigās

O. Rāviņa dibinātajās "Pēterburgas Avīzēs", ar kurām sadarbojās pazīstamais rakstnieks R. Blaumanis. A. Niedra publicējās arī žurnālā "Austrums" un 1904. gadā pat iegādājās tā izdošanas koncesiju.

Jaunnacionālisti, tāpat kā savulaik jaunlatvieši, lielāko uzmanību pievērsa ekonomiskai stabilitātei, latviešu saimnieciskiem panākumiem, izglītības un kultūras izplatībai. Protams, jaunnacionālisms negāja tālāk par kulturālas autonomijas prasību latviešiem Krievijas impērijas sastāvā. Kā A. Niedra, tā V. Olavs vairākkārt atgādināja, ka ir uzticami šīs lielvalsts pavalstnieki. Ne tolaik, ne arī vēlāk viņi Latvijas valsts ideju vispār nepieminēja.

Jaunnacionālisti daudz cerēja sagaidīt no latviešu zemniecības nostiprināšanās un saimnieciskajiem panākumiem. Tiem vajadzēja ievadīt pārējo šķiru un aprindu uzplaukumu. Pozitīvi vērtējami jaunnacionālistu centieni uzturēt tautas nacionālās vienotības apziņu.

Vispilnīgāk jaunnacionālisma idejas izpaudās A. Niedras daiļradē. Šīs idejas atbalsojās arī A. Saulieša, J. Poruka, A. Ķeniņa, V. Plūdoņa, tolaik pat A. Upīša daiļradē.

Jaunnacionālismam trūka saišu un atbalsta plašākās aprindās. Tā tas arī palika tipisks inteliģences daļas strāvojums, kas nespēja pārdzīvot nopietnus satricinājumus, nevarēja piedāvāt nozīmīgus garīgus orientierus.

Noraidot Rīgas Latviešu biedrības runasvīru izdabāšanu patvaldības administrācijai, gadsimtu mijas darba tirgū pieaugošas konkurences apstākļos vairākums latviešu inteliģences jaunākās paaudzes pārstāvju galveno uzmanību veltīja tiem pašiem aktuālajiem sociālajiem jautājumiem. Daudzi sekoja vispārdemokrātiskām, radikālāk noskaņotie – kosmopolitizējošām marksisma, resp., sociāldemokrātijas idejām. Savas tautas nacionālo interešu aizstāvēšanai latviešu inteliģence diemžēl veltīja pārāk maz uzmanības.

Tikai Latviešu sociāldemokrātu savienība, galvenokārt M. Valters kā viens no tās vadītājiem, pēc Jaunās strāvas sagrāves atrodoties emigrācijā, sociālās problēmas Latvijā tiecās saistīt ar politisko nacionālismu. 1903. gadā viņa nostāja jau bija nepārprotama: "Patvaldību nost! Ārā no Krievijas!" M. Valters iestājās par visu apspiesto Krievijas impērijas tautu suverenitāti, šo tautu patstāvīgu nacionālu attīstību.[99] Viņš jau tolaik pirmais izvirzīja Latvijas valstiskuma ideju.

5. nodaļa

LATVIJAS EKONOMISKĀ UN IEKŠPOLITISKĀ SITUĀCIJA 20. GADSIMTA SĀKUMĀ

1. Lauksaimniecības stāvoklis

Agrārais jautājums Latvijā 20. gadsimta sākumā jau tolaik piesaistīja vairāku pētnieku uzmanību. Lai rosinātu arī krievu presi un ierēdņus padomāt par nepieciešamām reformām Baltijā, vienu darbu pēc otra krievu valodā publicēja F. Garais,[1] analizējot agrāros apstākļus Vidzemē, bezzemnieku un māju rentnieku nenodrošināto stāvokli, dzimtbūšanas iekārtas paliekas Baltijā, kas kavēja lauksaimniecības attīstību. Uz šādu rīcību viņu pamudināja Vidzemes guberņas statistiķis A. Tobīns,[2] kas pārstāvēja baltvācu pozīciju un centās nogludināt agrārās problēmas asākos stūrus. Tāpat kā citu, arī F. Garā pūliņi panākt reformas nevainagojās panākumiem.

Jau gluži atšķirīgā situācijā 20. gados Latvijā šīm pašām problēmām, gan koncentrēti, neiedziļinoties detaļās, pievērsies tautsaimnieks J. Bokalders.[3] Vienlaikus Maskavā par Latvijas agrārlietām gadsimta sākumā – vairāk politiskā kontekstā – rakstījis komunistiskais vēsturnieks J. Kiršs.[4] Viens no viņa darbiem (pareizāk – tā 1. daļa ar pseidonīmu K. Vilnis) izdots Rīgā.[5] Tajā diezgan daudz vietas atvēlēts ieskatam agrārajos apstākļos Latvijā 1905. gada revolūcijas priekšvakarā.

Aplūkojot vairāk ar rūpniecību saistītas tautsaimniecības problēmas, Latvijas lauksaimniecībai 19. un 20. gadsimta mijā pievērsies A. Buševics.[6]

No padomju laika grāmatām jāatzīmē pāris svarīgāko, proti, "Latvijas ekonomiskās vēstures apcerējumi (1900–1917)",[7] kur nodaļu par lauksaimniecību apkopojis J. Krastiņš, tāpat L. Balevicas monogrāfija "Lauksaimniecība Vidzemē un Kurzemē pirmā pasaules kara priekšvakarā".[8] Abi tie

ir ekonomiskās vēstures darbi ar daudziem datiem un tabulām. Par agrārjautājumu 20. gadsimta sākumā rakstījis arī O. Niedre.[9]

Pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas situācijai lauksaimniecībā 19. gadsimta beigu daļā un 20. gadsimta sākumā pievērsies A. Boruks. Savā grāmatā[10] viņš, starp citu, aplūkojis zemes ienesīgumu, kā arī lauksaimnieciskās ražošanas specializāciju un ar to saistīto saimniecību pārkārtošanos.

Zemes īpašumi. Izmaiņas lauksaimnieciskās ražošanas struktūrā

19. un 20. gadsimta mijā lauksaimniecības attīstību Latvijā ietekmēja daudzi faktori. Svarīgākie no tiem bija: pirmkārt, muižu un zemnieku saimniecību ekonomiskās konkurences saasināšanās, otrkārt, šai laikā sevišķi smagi norisošā zemnieku zemes īpašuma veidošanās; treškārt, vietējās administrācijas protekcionisms muižu saimniecībām; ceturtkārt, latviešu zemniecības vietējo lauksaimniecības biedrību darbība un apvienošanās centieni – īpaši kredīta iespēju panākšanā; piektkārt, lauksaimniecības tehnikas un minerālmēslojuma pastiprināta izmantošana; sestkārt, labības cenu svārstības ārējos tirgos un šo svārstību ietekme uz Rīgas labības tirgu. Turklāt krasi izpaudās jau iepriekšējā gadu desmitā sākušās pārmaiņas lauksaimniecībā. Turpinājās muižu ekonomiskais spiediens uz zemnieku saimniecībām, saimniekošanas ierobežojumi māju nomniekiem kļuva vēl stingrāki, tika palielinātas atstrādāšanas klaušas. Iepirkto māju izmaksas bija ļoti smags slogs pircējam. Administrācijas atbalstītie muižnieki nepieļāva nekādus zemniecības apvienošanās centienus. Taču 19. gadsimta 90. gados sākusies muižu un zemnieku saimniecību ekonomiskā konkurence Kurzemē un Vidzemē, zemnieku vietējo kooperatīvu aktīvā un daudzveidīgā darbība jau liecināja par noteiktu zemnieku saimniecības attīstības un specializācijas virzību.

Latgalē vēsturiski bija izveidojies atšķirīgs zemes apsaimniekošanas veids, kas negatīvi ietekmēja lauksaimniecības progresu. Vairākas zemnieku ģimenes dzīvoja vienkopus ciemos jeb sādžās, un koplietošanas zemes gabalos katrai saimniecībai bija iedalītas noteiktas negrozāmas daļas – t.s. šņores. Saskaņā ar 1861. gada 19. februāra (3. marta) zemnieku brīvlaišanas likumu zemnieku sētas vidējā platība Latgalē sākotnēji bija apmēram 25 desetīnas[11] jeb 27,3 ha (rēķinot 4–4,5 desetīnas, resp., 4,4–4,9 ha, katram ģimenes vīrietim). Pēc vietējām paražām zemi parasti mantoja visi vīriešu kārtas ģimenes locekļi vienlīdzīgās daļās. Nodibinot

patstāvīgu ģimenes dzīvi, mantojuma saņēmējs izdalīja savu daļu atsevišķā saimniecībā, griežot šņores gareniski sīkākās daļās. Tā radās saimniecības, kur aramzemes platība bija 2–5 desetīnas jeb 2,2–5,5 ha, bet dažreiz pat mazāka. Kad tālāka zemes sasmalcināšana vairs nebija iespējama, visi nākamie pēcnācēji praktiski kļuva par bezzemniekiem, peļņiniekiem, amatniekiem. Zemnieku saimniecisko iniciatīvu negatīvi ietekmēja dažādi koplietošanas objekti: kopīgas pļavas, ganības un ganāmpulks, servitūtu tiesības uz muižu zemes neizmantotajiem gabaliem, kas robežojās ar sādžu zemi, u.c. Šņoru iekārta aramzemes lietošanā un koplietošanas objekti gribot negribot lika zemniekiem saskaņot sējumu iedalījumu, sējas un ražas novākšanas laiku, atsevišķiem indivīdiem pieskaņojoties vairākumam. Šie apstākļi nedeva iespēju racionalizēt saimniecību, ieviest daudzlauku sistēmu, veikt meliorāciju vai lauksaimniecības mehanizāciju, lauksaimnieciskās ražošanas specializāciju.

Lai raksturotu lauksaimniecības stāvokli, īsumā jāaplūko zemes īpašumu attiecības Latvijā šai laikā. Ziņas par to sniedz vienīgais statistiskais apkopojums, ko 1907. gadā publicējusi Centrālā statistikas komiteja (tas raksturo stāvokli 1905. gadā). Saskaņā ar šīm ziņām no 5 409 600 desetīnām (5 909 988 ha) lauksaimnieciski izmantojamās zemes 2 611 900 desetīnas (2 853 501 ha; 48,3%) bija privātā zeme, 2 081 800 desetīnas (2 274 367 ha; 38,5%) – zemnieku zeme, 576 700 desetīnas (630 045 ha; 10,7%) – valsts jeb kroņa zeme, 47 200 desetīnas (51 566 ha; 0,9%) – baznīcas zeme, 62 600 desetīnas (68 391 ha; 1,1%) – pilsētu zeme un 29 400 desetīnas (32 120 ha; 0,5%) – dažādām iestādēm piederošā zeme.[12]

Privātā zeme piederēja galvenokārt muižniekiem. Īsi pirms gadsimtu mijas muižniecība veidoja tikai 1,1% no Latvijas iedzīvotājiem. Šīs privileģētās kārtas 19–20 tūkst. pārstāvju vidū bija ap 7,4 tūkst. baltvāciešu, 6,1 tūkst. poļu un pārpoļotu baltvāciešu, kā arī 6 tūkst. krievu. Abu pēdējo tautību muižnieki dominēja Latgalē, turpretim Baltijas muižniecībā absolūto vairākumu veidoja vācieši.[13] Vidzemē muižniekiem piederēja 86,2%, Kurzemē – 92,2% un Latgalē – 63,8% no privātās zemes,[14] bez tam zemes īpašumi bija tirgotājiem, sīkpilsoņiem un goda pilsoņiem, zemniekiem, biedrībām, mācītājiem un pārējiem, to skaitā dažādu kārtu pārstāvjiem. Muižnieku dzimtām nereti piederēja nevis viena vai divas, bet daudzas muižas, piemēram, Hānu dzimtai pat vienpadsmit (!). Muižas dažkārt aizņēma milzīgu platību. Kurzemē lielākās bija Dundagas un Popes, Vidzemē – Lubānas un Jaungulbenes muižas. Latgalē ar lieliem zemes

īpašumiem izcēlās muižas Balvos un Viļakā. Daudzviet muižu centros bija uzceltas lepnas pilis ar plašiem parkiem, dīķiem un dārziem.

Pēc muižnieku zemes īpašumu skaita un zemes platības procentuālajām attiecībām bija liela atšķirība starp Kurzemi un Vidzemi no vienas puses un Latgali no otras puses. Līdz 500 desetīnām (546 ha) lielas muižas Vidzemē veidoja 19,4% no muižnieku īpašumu kopskaita un 2,8% no muižnieku zemes kopplatības, Kurzemē attiecīgi 17,9% un 1,8%, bet Latgalē šie skaitļi bija krasi atšķirīgi – 59,8% un 7,9%. 500–1000 desetīnu (546–1092 ha) lielas muižas Vidzemē bija 22,5% no kopskaita un tās aizņēma 8,3% no kopplatības, Kurzemē attiecīgi 21,0% un 5,9%, bet Latgalē – 15,0% un 8,8%. 1000–3000 desetīnu (1092–3278 ha) lielas muižas Vidzemē bija 39,9% no kopskaita un 36,0% no kopplatības, Kurzemē attiecīgi – 36,4% un 23,8%, bet Latgalē – 16,6% un 23,6%. 3000–10 000 desetīnu (3278–10 925 ha) lielas muižas Vidzemē bija 16,9% no kopskaita un 43,9% no kopplatības, Kurzemē attiecīgi – 21,3% un 42,7%, bet Latgalē – 6,9% un 26,2%. Vairāk nekā 10 000 desetīnu (10 925 ha) lielas muižas Vidzemē bija 1,3% no kopskaita un 9% no kopplatības, Kurzemē attiecīgi – 3,4% un 25,8%, bet Latgalē – 1,7% un 33,5%.[15] Privātās zemes īpašumu attiecības Latgalē bija līdzīgas kā Krievijas rietumu guberņās. Privātā zeme, kas bija citu kārtu iedzīvotāju īpašumā, aizņēma nelielas platības, galvenokārt – mazāk nekā 100 desetīnu (109 ha).

No valsts jeb kroņa zemēm 80% aizņēma meži. Kroņa zemes lielākā daļa (78%) atradās Kurzemē, kur bija 119 no 225 kroņa muižām. Kroņa muižas tika izrentētas ilgtermiņa nomā. Kurzemē bija vairāk nekā 700 kroņa zemes nomnieku.

Baznīcas zemes veidoja galvenokārt mācītājmuižas jeb pastorāti. Mācītājmuižas vidējā platība bija ap 150 desetīnām (164 ha). Pavisam bija 160 mācītājmuižu: 61 Vidzemē un 99 Kurzemē. Mācītājs zemi parasti iznomāja zemniekiem, Latgalē baznīcas zemes bija mazāk un kopā ar klosteru zemi tās aizņēma nepilnas 4000 desetīnas (4370 ha).

Lauksaimnieciski izmantojamo pilsētu zemi galvenokārt veidoja muižas, kas piederēja pilsētām: Rīgai tādu bija 15, Valkai – 4 un Cēsīm – 2. Kurzemē ārpus pilsētu robežām ievērojamas zemes platības nebija.

Zemnieku zeme sadalījās šādi: Vidzemē – 640 623 desetīnas (699 881 ha), Kurzemē – 930 845 desetīnas (101 695 ha) un Latgalē – 510 334 desestīnas (557 540 ha). 20. gadsimta sākumā lauksaimnieciskajā ražošanā Vidzemē un Kurzemē noteicošās bija lielās saimniecības – virs 25 desetīnām

(27,3 ha). No zemnieku saimniecību kopskaita Vidzemē tās veidoja ap 94% un aizņēma 97,7% no zemnieku zemes kopplatības, Kurzemē attiecīgi 67,7% un 81,9%, bet Latgalē – 17,0% un 35,6%. Vidējie skaitļi par visu Latviju (46,1% un 74,5%) neparāda zemnieku zemes īpašuma īpatnības kā Kurzemē un Vidzemē, tā arī Latgalē.

Par sīksaimniecību nelielo skaitu Latvijā (īpaši Vidzemē un Kurzemē) liecina šādi skaitļi. Saimniecības ar platību līdz 10 desetīnām (10,9 ha) Vidzemē bija 1,1% no zemnieku saimniecību kopskaita un aizņēma 0,2% no zemnieku zemes kopplatības, Kurzemē – 0,8% un 0,2%, Latgalē – 35,6% un 20,7%. Vidējās saimniecības (10–25 desetīnas, t.i., 10,9–27,3 ha) Vidzemē bija 4,9% no kopskaita un aizņēma 2,1% no zemes kopplatības, Kurzemē attiecīgi – 35,1% un 17,97%, bet Latgalē – 37,8% un 43,7%.[16] Visi zemnieku zemes īpašumu sadalījumi liecina, ka Latgale ievērojami atšķīrās no pārējās Latvijas. Tādēļ nav pareizi operēt ar vidējiem skaitļiem par visu Latvijas teritoriju, jo tā tiek radīts neprecīzs priekšstats.

Līdzās zemes īpašumu attiecībām svarīgas bija tās izmaiņas, kuras lauksaimniecībā varēja vērot jau 20. gadsimta sākumā. 19. gadsimta pēdējos divdesmit gados Latvijā bija palielinājusies sējumu platība – Vidzemē par 64,4%, bet Kurzemē – par 40% (zemnieku saimniecībās šie rādītāji bija attiecīgi 87,5% un 37,2%). Turklāt pārtikas labības sējumi bija samazinājušies, bet lopbarības kultūru sējumi – palielinājušies. Sēto zālāju platības zemnieku saimniecībās Vidzemē bija palielinājušās 5,6 reizes, Kurzemē – 4 reizes, bet muižu saimniecībās attiecīgi – 2,3 reizes un 1,5 reizes. Linu sējumi Kurzemē bija ievērojami palielinājušies, bet Vidzemē tie bija pat dubultojušies.[17] Liniem zemnieku saimniecībās tolaik bija tāda pati loma kā degvīna dedzināšanai muižās, t.i., linus kultivēja peļņas dēļ.

Gadsimta sākumā Vidzemē muižās dominēja 8–12 lauku sistēma (72,9%), zemnieku saimniecībās izplatītākā bija 5–7 lauku sistēma (78,6%).[18] Tas liecināja par muižu saimniecību lielākām iespējām vadīties no agrotehniskajiem ieteikumiem. Sakarā ar plašāku minerālmēslojuma lietošanu un uzlabotas lauksaimniecības tehnikas ieviešanu muižu laukos ražība bija par trešdaļu augstāka.[19] Rīgas un Liepājas ostās ievesto minerālmēslu daudzums salīdzinājumā ar 19. gadsimta 60. gadiem bija pieaudzis 42 reizes, un no ievestajiem minerālmēsliem apmēram 80% palika Kurzemes un Vidzemes saimniecībās izmantošanai galvenokārt muižu tīrumos.[20] Gadsimtu mijā pieauga lauksaimniecības mašīnu imports, vairāk tika izmantotas arī Latvijā ražotās un no Iekškrievijas guberņām ievestās

lauksaimniecības mašīnas. No 1891. līdz 1900. gadam Latvijā lauksaimniecības mašīnu skaits bija pieaudzis vairāk nekā divas reizes.[21] Laukkopībā bija noticis lūzums. Pārtikas labības sējumus izspieda lopbarība, īpaši auzas un sētie zālāji. Kaut arī zemnieku saimniecības ražības ziņā vēl atpalika no muižām, atšķirība starp tām samazinājās. Lauksaimniecības struktūras maiņu visvairāk ietekmēja lauksaimniecības krīze un ar to saistītā labības cenu krišanās. Saimniecības pārorientējās uz lopkopību. Kopš 19. gadsimta 90. gadu sākuma lopkopībai, īpaši piensaimniecībai muižas veltīja pastiprinātu uzmanību. To veicināja lopkopības produktu cenu celšanās. Tomēr gadsimtu mijā muižās piena ražošanas pašizmaksa bija vienāda vai pat nedaudz augstāka par piena tirgus cenu, kas liecina, ka muižām lopkopība ienākumus vēl praktiski nedeva. Arī izslaukumi tikko pārsniedza 1000 stopu[22] (1230 l) no govs gadā. Muižās bija ieviestas ciltsgrāmatas un gadsimtu mijā daudz tika darīts labu sugas lopu ganāmpulka izveidošanai, iepērkot galvenokārt augstražīgus šķirnes lopus. Par nopietnu pievēršanos piena lopkopībai liecina piena pārstrādes uzņēmumu skaita palielināšanās. 20. gadsimta sākumā Vidzemē darbojās 90, bet Kurzemē 38 šādi uzņēmumi.[23] Pārstrādes uzņēmumi pārsvarā veidojās tajos apriņķos, kur svaiga piena realizācija izrādījās neizdevīga: Vidzemē tādi bija Cēsu un Valmieras apriņķis, Kurzemē – Talsu, Tukuma, Kuldīgas un Ventspils apriņķis.

Lopkopība zemnieku saimniecībās kā nozīmīga saimnieciska nozare vēl tikai sāka veidoties, jo trūka līdzekļu krasai saimniecības pārkārtošanai. Lopi zemnieku saimniecībās tika sliktāk baroti, jo sētos zālājus un āboliņu gandrīz pilnīgi izbaroja darba zirgiem. Tomēr par piensaimniecības attīstību zemnieki domāja visai nopietni. Ar lopu šķirnēm saistītos jautājumus plaši apsprieda presē, un par tiem diskutēja vietējās lauksaimniecības biedrībās. Naudas līdzekļu trūkums spieda pievērsties galvenokārt vietējo liellopu šķirnēm. Par labu vietējai liellopu šķirnei izteicās arī 1899. gadā Rīgā sanākušais Latviešu lauksaimnieku kongress, neskatoties uz ļoti raibo un dažādo dalībnieku sastāvu.

Kopš 1903. gada sāka veidoties latviešu zemnieku lopu pārraudzības biedrības, kas sekoja šķirnes uzlabošanas darbam un lopu produktivitātes paaugstināšanai (1901. gadā Kurzemē no 340 tūkst. liellopu zemnieku saimniecībās bija 233 tūkst., bet muižās – 107 tūkst. liellopu, 62% no Vidzemes 580 tūkst. liellopu bija zemnieku saimniecībās).[24] Lopkopības attīstību paātrināja augošais pieprasījums pēc šīs nozares produkcijas

sakarā ar pilsētu iedzīvotāju skaita palielināšanos. Pieprasījums palīdzēja uzturēt augstas šo produktu cenas. No 1902. līdz 1906. gadam liellopu gaļas cena pieauga par 25,4%, cūkgaļas – par 48,2%, tauku – par 22,8%, vilnas – par 19,4% un sviesta – par 27,0%.[25] Latgalē pārtikas cenas gan bija zemākas, jo te nebija attīstītu rūpniecības centru un pieprasījums bija mazāks.

Pieaugums 20. gadsimta sākumā bija vērojams cūkkopības attīstībā. Cūkkopība sāka veidoties kā piensaimniecības palīgnozare, kurā izmanto piena pārstrādes atlikumu. Tieši minētajā laikā meklējami pirmsākumi vēlāk tik nozīmīgajam cūkgaļas eksportam. Aitkopība apmierināja saimniecības iekšējās vajadzības, taču daļēji aitas gaļa un vilna nonāca arī vietējā tirgū un lielākajās pilsētās. 1900. gadā zemnieku saimniecībās Vidzemē bija 63%, bet Kurzemē – 73,3% no kopējā cūku un aitu skaita.[26] Tas liek domāt, ka šīs lopkopības nozares attīstījās galvenokārt zemnieku saimniecībās. Muižnieku mēģinājumi plašāk izvērst smalkvilnas (merinosu) aitu audzēšanu cieta neveiksmi.

Zirgi abās saimniecību grupās galvenokārt tika izmantoti kā vilcējspēks. Nedaudz zirgu muižnieki izmantoja jāšanas sportam vai vienkārši izjādēm. Visvairāk zirgu 1899.–1900. gadā uzskaitīts Kurzemē, vismazāk – Latgalē. Visā Latvijā 1901. gadā bija 134 900 zirgu īpašnieku ar 340 600 zirgiem, no tiem 94 300 zemniekiem piederēja 220 800 zirgi, 31 000 muižnieku – 101 600 zirgi, bet 9600 pilsētniekiem – 18 200 zirgi.[27] Tātad 70% zirgu īpašnieku bija zemnieki un viņiem piederēja 64,8% no zirgu kopskaita, 23% zirgu īpašnieku bija muižnieki, kuru īpašumā atradās 29,8% zirgu, un tikai 7% zirgu īpašnieku bija pilsētnieki, kuriem piederēja 5,4% zirgu.

Muižu un zemnieku saimniecības

Muižu saimniecības pēc zemes platības bija ļoti dažādas, tomēr lauksaimnieciski izmantojamas zemes platība Vidzemes muižās bija apmēram 350 desetīnas (382 ha), Kurzemē – 300 desetīnas (328 ha). Tā bija praksē pārbaudīta platība, ko varēja apsaimniekot no viena centra. Līdzās centra saimniecībai katrā lielākā muižā vēl bija vairākas patstāvīgas ekonomiskas vienības – pusmuižas, lopu muižas, ķieģeļu un kaļķu cepļi, spirta dedzinātavas un alus brūži, mežsaimniecības ar gateriem. Visumā muižas bija labi apgādātas ar lauksaimniecības mašīnām. Gadsimtu mijā lielākajā daļā muižu bija sējmašīnas, Vidzemē tās pat gandrīz pilnīgi aizstāja sēšanu ar rokām. Sējmašīnas ne tikai paātrināja sēju, bet visai ievērojami ietaupīja sēklu.

Galvenais darbaspēks muižās bija gada strādnieki, kas strādāja ar muižas inventāru un lopiem. Pārsvarā tie bija t.s. deputāta kalpi. Kurzemē muižās deputātnieki bija 68% no kalpu kopskaita, zemes kalpi – 31%, par pusgraudu un naudu strādāja 1% kalpu. Vidzemē deputātnieki un naudas kalpi veidoja 40,9%, zemes kalpi – 34,6% un pusgraudnieki – 24,5%.[28] Muižas līga arī vasaras un dienas strādniekus, tāpat gabalstrādniekus. Kā pēc saražotās produkcijas daudzuma, tā darbaspēka izmantošanas apjoma muižās dominēja laukkopība, tomēr galvenos ienākumus tām jau deva lopkopība. Laukkopība bija spiesta sākt piemēroties lopkopības prasībām.

Bez tradicionālajiem rūpaliem (ķieģeļu un kaļķu cepļi, degvīna un alus ražošana) kā jauns un ienesīgs nodarbes veids attīstījās kūdras ieguve, ko veicināja malkas cenu celšanās. Zemes struktūra muižās radīja situāciju, kurā meži kļuva par vienu no galvenajiem ienākumu avotiem. Dzelzceļu attīstība, pilsētu būvniecība radīja plašu kokmateriālu noietu. Vidzemē 82,0% un Kurzemē 53,2% no visiem mežiem atradās privātīpašumā. Aprēķini rāda, ka meži Vidzemes muižām 20. gadsimta sākumā deva 1,6 milj. rbļ., bet Kurzemē 1,7 milj. rbļ. ienākumu gadā. Krietnus ienākumus muižām deva arī krogi, jo krogu nomas maksa svārstījās no 200 līdz 2000 rbļ. gadā.[29]

Ne tikai muižu saimnieciskā darbība, bet arī zemnieku maksājumi par iepirktajām mājām un rentes mājām deva kapitālu, ko varēja ieguldīt saimniecības pārkārtošanā un ražošanas uzlabošanā. Labības cenu krišanās laikā muižas kā daudznozaru saimniecības saglabāja manevrēšanas iespējas, vairāk uzmanības veltot citas lauksaimniecības produkcijas ražošanai.

Zemnieku saimniecībām (pēc oficiālām ziņām 1905. gadā Vidzemē bija 22 498, bet Kurzemē – 28 281 viensēta[30]), kurās laukkopība bija gandrīz vienīgā nozare, 20. gadsimta sākums bija grūts laiks. Pastāvot zemām labības cenām, iepirkto māju izmaksas, rentes maksas un nodokļi bija smaga nasta, bet tādu ienākumu kā muižām (no rūpaliem u.tml.) zemniekiem nebija. Ilgi nest šādu nastu zemnieku saimniecības nevarēja, vajadzēja meklēt izeju. Cenšoties saimniecības padarīt rentablākas, zemnieki pamazām sāka izmantot uzlabotus darbarīkus un lauksaimniecības mašīnas, lai darbaspēku no laukkopības pārvietotu uz lopkopību. Gadsimtu mijā zemnieku saimniecībās parādījās arvien vairāk ar zirga spēku darbināmu kuļmašīnu. Zemnieki plaši praktizēja

30. att. Kulšanas darbi Mazsalacā

kuļmašīnu iznomāšanu. Daudzviet tika ieviesti ar tvaika katliem apgādāti kūlēji. Tā Trikātas pusē 1901. gada pavasarī saimnieki iegādājās trīs tvaika kuļmašīnas.[31]

Zemes apstrādei zemnieku saimniecībās jau izmantoja dažādus arklus un ecēšas, tāpat irdinātājus, tādējādi ievērojami uzlabojot augsnes apstrādāšanu.

Zemnieku saimniecībās strādāja ģimenes locekļi, bez tam kā darbaspēku parasti izmantoja neprecētos puišus un meitas. Gadsimtu mijā Vidzemē zemnieku saimniecībās tika nodarbināts 71 600 kalpu, muižās – 24 400, Kurzemes zemnieku saimniecībās – 40 000, bet muižās – 15 000 kalpu.[32] Neprecētie kalpi atalgojumu pārsvarā saņēma naudā.

Zemnieku saimniecības arvien vairāk uzmanības pievērsa lopkopībai, saskatot tās attīstīšanā lielākas perspektīvas. Labību, kas palika pāri pēc zemnieku saimniecības vajadzību apmierināšanas, pārdeva vietējā tirgū vai arī tieši spirta brūžiem. Amatniecība kā nozare no zemnieku saimniecības jau bija atdalīta. Ar amatniecību nodarbojās profesionāļi:

kalēji, podnieki, galdnieki, drēbnieki, audēji, zirglietu izgatavotāji un skārdnieki.

Lauksaimniecības biedrības un krājaizdevu kases

Gadsimtu mijā vietējās zemnieku lauksaimniecības biedrības tiecās apvienoties, lai izveidotu savienību, kas veiksmīgāk varētu kārtot visām biedrībām aktuālos jautājumus. Šiem zemnieku centieniem ļoti aktīvi pretdarbojās kā baltvācu muižnieku biedrības, tā arī guberņas administrācijas atbalstītā muižniecība vispār. Baroni baidījās, ka saimnieciski aktīvākā zemniecības daļa pēc apvienošanās var apdraudēt muižniecības pozīcijas vietējā pašpārvaldē un sekmīgāk iesaistīties ekonomisku lietu kārtošanā, ievērojot zemniecības intereses. Gadsimtu mijā vairākumā latviešu zemnieku biedrību vadībā vai arī kādā citā amatā bija baltvācu muižniecības pārstāvji. Tādēļ tikai nedaudzas latviešu zemnieku lauksaimniecības biedrības varēja uzskatīt par patstāvīgām organizācijām. Vidzemē zemnieku biedrības pārzināja Dienvidvidzemes vispārderīgā lauksaimniecības biedrība, bet Kurzemē tās kontrolēja apriņķu muižnieku izveidotās savienības. Pēc tipveida statūtu pieņemšanas (1898. gadā) līdz 1902. gadam reģistrēja 78 patstāvīgas zemnieku lauksaimniecības biedrības, taču daļa no tām savu darbību drīz vien pārtrauca.

Lauksaimniecības biedrības darbojās vairākos virzienos. 20. gadsimta sākumā laukkopības kursiem pievienojās piensaimniecības, dārzkopības un grāmatvedības kursi, reizēm vēl arī mājturības, meliorācijas un amatniecības kursi. Šai laikā darbu uzsāka biedrību pirmās lasītavas un bibliotēkas.

Vairāku biedrību paspārnē veidojās lauksaimniecības mašīnu koplietošanas punkti, no kuriem turpmākajos gados veidojās mašīnu koplietošanas biedrības. Biedrības dibināja arī nelielus veikaliņus, kas pārtapa par patērētāju biedrībām un, apvienojoties ap "Konzumu", nedaudz vēlāk kļuva par galvenajiem tirdzniecisko darījumu veicējiem Latvijas laukos.

19. gs. beigās sāka veidoties krājaizdevu kases vai sabiedrības, kas gadsimtu mijā paplašinājās un nostiprinājās. To darbība galvenokārt bija vērsta uz lēta kredīta sagādi. Noguldītāji saņēma 4–5% gadā, bet aizdevumu varēja iegūt par 8–10% gadā. Krājaizdevu kases dibinātāji dividendēs varēja saņemt ap 6–22% no pajas vērtības gadā.[33] Par krājaizdevu kasu un sabiedrību pieaugošo lomu Latvijas laukos liecina šādi skaitļi.

Noguldījumi krājaizdevu kasēs (rbļ.)*

Gadi	Vidzemes guberņa	Kurzemes guberņa	Krievijas impērija
1904	6 516 145	4 475 955	27 201 000
1905	8 015 497	5 077 626	29 915 000

* Sk.: Dzimtenes Vēstnesis, 1911, 18. (31.) jūl.

Pašās 19. gadsimta beigās bija izveidojušās vairākas patērētāju biedrības. Līdz 1900. gadam dibinātajām patērētāju biedrībām īpašas ekonomiskas nozīmes lauku iedzīvotāju dzīvesveida uzlabošanā tikpat kā nebija. Liela daļa no tām darbojās neveiksmīgi.

20. gadsimta sākumā lauksaimniecības biedrības kaut nedaudz, bet tomēr reāli ietekmēja lauksaimniecības attīstību. To labi varēja vērot zemnieku apgādē ar lauksaimniecības tehniku un darbarīkiem, ar minerālmēslojumu un sēklu. Tika domāts arī par lopu ražības celšanu, par lauksaimniecības produkcijas noieta kārtošanu. Patērētāju biedrības palēnām sāka izspiest plašo starpnieku slāni lauku iedzīvotāju apgādē ar visu nepieciešamo.

Zemes iznomāšana

Noteikumi, kas Kurzemē un Vidzemē neļāva zemnieku mājas sadalīt starp mantiniekiem, lai neveidotu daudz sīku zemes īpašumu, radīja zināmu zemnieka saimniecības stabilitāti. Tai pašā laikā baltvācu muižniecība uzmanīgi sekoja, lai muižas nenonāktu latviešu rokās. Minētajā laikā, cik zināms, Kurzemē, piemēram, nevācu īpašumā atradās viena pati muiža no 499 privātmuižām.[34]

Tie zemnieki, kas nebija zemi iepirkuši, nomāja to no muižniekiem. Gadsimtu mijā nomas maksu muiža ņēma galvenokārt naudā, taču nereti izmantoja atstrādāšanas un graudniecības formu. Sakarā ar lielo pieprasījumu pēc zemes nomas maksa bija augsta, īpaši Kurzemē. Atstrādāšana bija neizdevīgs norēķināšanās veids, kas cilvēku pazemoja. Atstrādājot muižas tīrumos, zemnieks savu saimniecību bija spiests apsaimniekot paviršāk, lai gan nebija ieinteresēts to darīt. Privāto muižu īpašnieki sīkajiem zemes lietotājiem iznomāja 97,6% muižas t.s. zemnieku zemes,

88,7% kvotes zemes (pēc dzimtbūšanas atcelšanas Vidzemē tā bija atrauta zemniekiem un pievienota muižai) un tikai 17,8% muižas zemes.[35] Vidzemē lauksaimnieciski izmantojamo muižas zemi izrentēja jau mazāk nekā agrāk. Rentes māju skaita samazināšanās liecina par to, ka pieauga tās zemes platības, kuras apsaimniekošanu veica muižas centra saimniecība. Bija arī gadījumi, kad tika iznomāta visa muižas saimniecība. 20. gadsimta sākumā Vidzemes guberņā no 676 privātajām muižām kā veselas saimniecības bija iznomātas 189 muižas (28%).[36] Zemi iznomāja arī lielākās zemnieku saimniecības. No Vidzemes guberņas 22 562 iepirktajām zemnieku saimniecībām 1926 (8,5%) bija iznomātas kā veselas saimniecības. 3484 (15,4%) saimniecības daļa zemes tika iznomāta par naudu zemes kalpiem un pusgraudniekiem.[37]

Pēc zemes alka milzīgā latviešu bezzemnieku armija. Bezzemnieku skaits lauksaimniecībā nodarbināto iedzīvotāju vidū Kurzemē bija 72%, Vidzemē – 66%.[38] Tā bija unikāla parādība, kam līdzīgu fenomenu varam atrast vēl Igaunijā, bet velti ko tamlīdzīgu meklēt cara impērijas citos reģionos. Iegādāties zemi šie bezzemnieki nespēja, tas bija problemātiski arī zemniekiem – saimniekiem, jo muižnieks drīkstēja pieprasīt par zemes gabalu jebkuru cenu – nekādi juridiski nosacījumi šai ziņā viņu neierobežoja. Turklāt zemes cena gadu gaitā nepārtraukti cēlās un privātmuižās zeme bija dārgāka nekā valsts muižās. Tādēļ baltvācu muižnieki centās ierobežot latviešu – zemes gribētāju iespējas nopirkt valsts muižu zemi.

Gan zemnieku, gan muižnieku saimniecībās galvenais darbaspēks bija kalpi. Viņu vēlme iegūt zemes gabalu un saimniekot bija pretrunā ar muižnieku interesēm. Taču kalpi arvien uzstājīgāk izvirzīja savas prasības.

Muižās zemes kalpiem izdeva gandrīz 20% no lauksaimnieciski izmantojamas zemes, turpretī zemnieku saimniecībās šāds atalgojuma veids nepārsniedza 6%. Gadsimtu mijā Kurzemes muižās sīko zemes lietotāju rīcībā bija apmēram 1/4 muižas nepārdotās zemes, bet Vidzemē muižās dažādas nomas formas aptvēra 36% no lauksaimnieciski izmantojamas zemes. Pusgrauds Kurzemē bija reti sastopams. 1901. gadā Kurzemē tāds fiksēts tikai 41 reizi, bet līdz 10% zemes atalgojumā saņēma zemes kalpi. Zemes nomas cenas saglabājās visai augstas un netika pazemināta. Par vienu desetīnu vidēji 1898. gadā prasīja nomu 3,79 rbļ., 1901. gadā – 4,70 rbļ., bet aramzemes desetīnas nomas maksa bija 11,68 rbļ. gadā.[39]

Nodokļi. Māju izpirkšanas problēmas

Zemnieku saimniecības arī nodokļu un nodevu ziņā atradās nevienlīdzīgā stāvoklī salīdzinājumā ar muižu zemēm. Muiža bija atbrīvota no

pagasta nodokļiem, maksāja tikai nelielu daļu no zemes nodokļa. Vidzemes guberņas muižnieki, piemēram, maksāja tikai 8,3% no zemes nodokļa, bet pārējo daļu (91,7%)[40] bija spiesti samaksāt zemnieki. Nodokļu un nodevu kopsumma uz vienu zemnieku saimniecības zemes desetīnu bija 1,21 rbl., bet uz muižas zemes desetīnu – 11,5 kap. (tātad 10,5 reizes mazāk). Varēja novērot izteiktu nodokļu pieaugšanas tendenci. Salīdzinājumā ar 1871. gadu 1904. gadā Vidzemē nodokļi bija palielinājušies līdz 235,5%.[41] Tai pašā laikā Kurzemē visu kategoriju nodokļi kopumā bija pieauguši 7,4 reizes.[42] Turklāt smagās ceļu klaušas pilnībā gūlās uz zemnieku pleciem, jo muižai bija pienākums tikai piegādāt granti, akmeņus un kokmateriālus. Tieši ceļu klaušas zemnieki vērtēja kā viskliedzošāko netaisnību viņu un muižas attiecībās. Protams, muižnieki saglabāja daudzas privilēģijas. Vienīgi viņiem bija zvejas un medību tiesības, turklāt arī uz zemnieku izpirktās zemes. Uz šīs zemnieku zemes muižnieks varēja ierīkot pārejas braukšanai, lopu dzīšanai, izrakt tur ūdensnotekas, iegūt granti, mālus un akmeņus. Tātad būtībā muižnieks pārdeva zemniekam tikai aramzemes kārtu, bet viss cits zem tās palika muižas īpašums. Turklāt nopirktās zemes virskārtu zemniekam bija ļauts izmantot tikai lauksaimniecības vajadzībām. Pārdodot zemi, muižnieks paturēja tiesības nocirst uz tās atrodošos mežu. Vienīgi muiža varēja darīt alu un ražot degvīnu (kad 1900. gadā spēkā stājās valsts degvīna monopols, Baltijas muižnieki saņēma 10 milj. rbļ. lielu atkāpšanās naudu[43]), dibināt miestiņus un rūpniecības uzņēmumus utt. Tādējādi zemnieks vienmēr bija spiests rēķināties ar muižnieka plāniem un iegribām.

Viens no būtiskākajiem gadsimtu mijā bija zemes īpašuma un zemes lietošanas jautājums. To lielā mērā noteica zemnieku zemes īpašuma veidošanās māju iepirkšanas ceļā. Pārdodot zemnieku saimniecības, tika slēgti līgumi, kuros bija stingri norādīts termiņš, kad noteiktā izpirkšanas maksa jānokārto (gandrīz vai visos gadījumos minēti 20 gadi), kā arī summa, kas tūlīt pat jāsamaksā muižas īpašniekam skaidrā naudā. Protams, tika fiksēta arī summa, ko divos gadu desmitos jānomaksā muižnieku kredītbiedrībai. Pēdējā liecināja, kā muižas savas saistības ar minēto kredītbiedrību risināja ar zemnieku māju iepircēju palīdzību. Tā, piemēram, Burtnieku pilsmuižas īpašnieks V. Šrēders jau pirmajos zemnieku māju pirkšanas–pārdošanas līgumos uzvēla iepircējiem muižas parādu kredītbiedrībai 85 370 rbļ. apmērā un līdz 1905. gadam – vēl 30 400 rbļ.[44] Tā kā šī muiža bija ieķīlāta Vidzemes muižnieku kredītbiedrībai par 156 811 rbļ.,[45]

tad trīs ceturtdaļas parāda praktiski nācās segt māju iepircējiem – zemniekiem. Bez tam muižu īpašnieki praktizēja maksātnespējīgo un izūtrupēto māju atpirkšanu un atkārtotu pārdošanu, tā gūstot lielākus ienākumus. Dažkārt gan augsto cenu dēļ pircēju šīm mājām bija grūti vai pat neiespējami atrast. 1901. gadā Vidzemes guberņā no privātajām muižām bija pārdoti tikai 5630 īpašumi (259 700 desetīnas, t.i., 283 722 ha), Kurzemē – 3294 īpašumi (135 600 desetīnas, t.i., 148 143 ha). Vidzemē pārdoto zemnieka saimniecību vidējā platība bija 46,1 desetīna (50,4 ha), Kurzemē – 38 desetīnas (41,5 ha). Pārdotās zemes cena bija vairāk nekā 90 rbļ. par desetīnu (Vidzemē – 91,5 rbļ., Kurzemē – 96 rbļ.).[46] Iepirktās zemnieku mājas bija apliktas ar lieliem parādiem. Gadsimtu mijā Vidzemē uz 23 076 iepirktajām mājām gūlās 48,2 milj. rbļ. parāds (bankām – 29,3 milj., muižniekiem – 2,7 milj. rbļ.).[47] Lielie parādu maksājumi neļāva sekmīgi veikt zemnieku saimniecību strukturālās pārmaiņas, paaugstināt saimniecību ienesīgumu. Tai pašā laikā ieķīlātās muižas savus parādus bija pārnesušas uz pārdotajām zemnieku saimniecībām. Izmaksāto zemnieku māju bija ļoti maz. 19. gadsimta beigās Kurzemē izmaksāti bija tikai 8,04%, bet Vidzemes guberņā – 7,4% iepirkto zemnieku māju. Privāto muižu zemes tika vērtētas krietni augstāk nekā valsts jeb kroņa zemes (kroņa zemes desetīna Vidzemē maksāja 27,40 rbļ., Kurzemē – 41,90 rbļ.).[48] Vislielākās summas zemnieki bija spiesti atdot galvenajam kreditoram – Vidzemes vai Kurzemes muižnieku kredītbiedrībai, jo šajās iestādēs bija ieķīlātas gandrīz visas iepirktās zemnieku saimniecības.

Zemnieku zemes īpašuma smago veidošanās gaitu labi raksturo viņu saimniecību pirkšanas–pārdošanas līgumi – pirmām kārtām to saimniecību, kuru parādi tika ieķīlāti jeb pārnesti no muižas un pārdotajām mājām uz Vidzemes muižnieku kredītbiedrību. Muižnieks centās pārdot zemi lielākās platībās, līdz ar to pirmie māju iepircēji bija turīgākie zemnieki. Mājas ar zemes platību līdz 25 desetīnām (27,3 ha) veidoja 8,53% no iepirkto māju kopskaita, 26–30 desetīnas (28,4–32,8 ha) bija 10,19%, 31–60 desetīnas (33,9–65,6 ha) – 54,14%, vairāk nekā 60 desetīnu (65,6 ha) – 27,14% iepirkto māju. Šie skaitļi visumā raksturo trīs Vidzemes apriņķus (Valkas, Cēsu un Rīgas). Valmieras apriņķī zemnieki iepirka krietni vairāk zemes. Vismaz daļēji tas izskaidrojams ar to, ka Valmieras apriņķī zemnieki bija izrentējuši no muižas mājas ar lielāku zemes platību un to arī vēlāk izpirka. Šai apriņķī vairāk nekā 60 desetīnu (65,6 ha) lielas saimniecības veidoja 56,89%, bet vairāk nekā 90 desetīnu (98,3 ha) lielas – 16,12% no visu iepirkto māju

kopskaita. Tādēļ arī turpmākajos gados Valmieras apriņķī palielinājās sīko zemes lietotāju skaits, mazāks bija t.s. tīro laukstrādnieku slānis. Vidzemē kopumā saimniecības ar 16–30 liellopiem bija ap 16,97%, bet Valmieras apriņķī – 31,73% no iepirkto māju kopskaita. Saimniecībām ar vairāk nekā 31 liellopu Valmieras apriņķī bija piecas reizes lielāks īpatsvars – 1,97% (Cēsu apriņķī – 0,34% un Valkas apriņķī – 0,39%). Līdzekļu trūkuma dēļ reizēm vienas zemnieku mājas iepirka divas personas (9,86%), bet bija arī gadījumi, kad viens pircējs iepirka divas saimniecības.[49]

Saglabājusies māju iepirkšanas dokumentācija skaidri rāda saistību ar muižas pārnestajiem parādiem, kuru nomaksa savukārt radīja jaunus parādus. Uz Vidzemes zemnieku mājām (9870 saimniecības), kas bija iepirktas ar muižas pārnesto parādu, 1905. gada sākumā gūlās 13 319 944 rbļ. parāds, kura segšanai zemnieki bija mājas pārķīlājuši par 4 312 377 rbļ.; 146 530 rbļ. viņi bija aizņēmušies sīkkredīta iestādēs un vēl 1 522 475 rbļ. – no privātām personām.[50] Analīze rāda, ka Vidzemes muižnieku kredītbiedrības starpniecība, mājas iepērkot, nevis atviegloja pircēja stāvokli, bet to pasliktināja. 10%, bet nereti arī vairāk zemnieks skaidrā naudā samaksāja muižniekam, slēdzot līgumu; 50% no mājas vērtības vajadzēja maksāt termiņmaksājumos muižniekam (par termiņā nenomaksāto summu pieskaitīja soda naudas), bet pārējos 40% bija jāmaksā t.s. deldēšanas fondā, no kura Vidzemes muižnieku kredītbiedrība saņēma muižniekam izmaksāto summu, kā arī apdrošināja māju pret ugunsgrēku, ja zemnieks pats to nebija izdarījis. Muižas pārnestais parāds uz pārdodamo māju tika precīzi fiksēts pirkšanas–pārdošanas līgumā, tādēļ, arī pārķīlājot saimniecību minētajā kredītbiedrībā, parādu kārtošanas gaita bija labi redzama.

Zemnieki visai piesardzīgi izmantoja aizdevumus, ko varēja iegūt sīkkredīta iestādēs. Būtībā šajā laikā minētās iestādes tikai veidojās un laukos to bija maz. Visu iepirkto māju aizņēmuma lielāko daļu veidoja kredīts tikai vienā iestādē – Rīgas Latviešu amatnieku palīdzības biedrības krājaizdevu kasē. Privātais kredīts zemniekiem nāca galvenokārt no tirgotājiem.

Līdz 1905. gadam gandrīz 1/3 (28,53%) iepirkto māju mainījās īpašnieki, 4,16% no iepirktajām mājām atguva muižas īpašnieks, bet 1,25% nonāca citu muižnieku rokās. Šajos gadījumos, kad kaut kāda iemesla dēļ zemnieks vairs nespēja kārtot maksājumus, viņš praktiski tika pilnīgi izputināts, jo zaudēja visas iemaksas gan muižniekam, gan Vidzemes muižnieku kredītbiedrībai. Māju iepircēju nestabilo stāvokli raksturo arī pieaugošais ūtrupju

skaits. Laikā no 1896. līdz 1905. gadam Cēsu apriņķī, piemēram, izūtrupēja 33,6%, Valkas apriņķī – 35,77% un Valmieras apriņķī – 38,17% no iepirktajām zemnieku saimniecībām.[51]

20. gadsimta sākumā Latvijā muižu saimniecību var raksturot kā stabilu. Toties zemnieku ekonomiskais stāvoklis saasinājās. Pasliktinājās laukstrādnieku darba un dzīves apstākļi. Tas nepalika bez sekām.

2. Rūpniecība un transports. Ostu loma. Bankas

20. gadsimta sākumā Latvijas rūpniecībai no praktiskā viedokļa pirmie uzmanību pievērsa baltvācu tehnisko biedrību pārstāvji.[52] Toties baltvācu vēsturniekiem, kā arī ekonomistiem, izņemot B. Gernetu,[53] šī tēma nelikās pietiekami saistoša, lai gan ne vienā vien viņu grāmatā nedaudz raksturota arī rūpnieciskā Rīga, protams, Baltijas lielākās pilsētas kopējā kontekstā.

Samērā maz par Latvijas rūpniecību gadsimtu mijā rakstīts 20. un 30. gados. A. Stūla, M. Skujenieka un A. Buševica[54] norādes un aplēses par rūpniecības attīstības gaitu un rezultātiem lielas korekcijas nav piedzīvojušas. M. Skujenieka un A. Buševica analīzes nodarbinātības un strādnieku problemātikā nesaņēma citu ekonomistu un vēsturnieku izvērtējumu un līdz ar to netika izvērstas.

Starpkaru periodā latviešu komunistiskie vēsturnieki un publicisti Padomju Savienībā šo tēmu visnotaļ centās politizēt, konfrontējot ar ievērojami izmainījušos ekonomisko situāciju neatkarīgajā Latvijā.[55] Citu nopelnu viņiem nebija. Pēc Otrā pasaules kara okupētajā Latvijā, tāpat kā visā Padomju Savienībā, rūpniecības un strādnieku šķiras vēsture marksisma-ļeņinisma interpretācijā bija viena no aktuālākajām tēmām. Publikāciju galvenais uzdevums bija pamatot rūpniecības pagrimumu Latvijas brīvvalstī pēc Latvijas atdalīšanās no Krievijas. Pilnīgi tika ignorēti daudzi blakusapstākļi, kā arī pieļauts nekritisks salīdzinājums ar 20. gadsimta sākumu. Pirmie pēckara padomju vēsturnieku darbi[56] tapa uz nabadzīgas avotu bāzes pēc politiska pasūtījuma. 19. gadsimta beigu un 20. gadsimta sākuma Latvijas rūpniecības un strādnieku stāvokļa izpēti, protams, ievērojot obligātos marksisma-ļeņinisma metodoloģijas priekšrakstus, vēlāk veica B. Vilks un J. Ņetjosins.[57]

Par strādnieku stāvokli un dzīves līmeni, kā arī citiem ar rūpniecības strādniekiem saistītiem jautājumiem daudz rakstījis – arī pēc Latvijas neatkarības atgūšanas – J. Bērziņš. 1997. gadā iznākusi viņa monogrāfija par Latvijas rūpniecības strādnieku dzīves līmeni 20. gadsimta sākumposmā.[58]

Latviešu vēsturnieki emigrācijā Latvijas rūpniecībai un strādnieku stāvoklim gadsimtu mijā speciāli nav pievērsušies. Saistībā ar citām problēmām par šiem jautājumiem apsvērumus izteicis A. Švābe vienā no saviem pēdējiem un plašākajiem darbiem.[59]

Transporta vēsture Latvijā aplūkota L. Malahovskas grāmatā.[60] Autore gan aprobežojusies ar dzelzceļiem un Latvijas trim lielākajām ostām 19. gadsimta otrajā pusē un 20. gadsimta sākumā.

Līdz šim nav pētīta iekšējā tirdzniecība Latvijā un Baltijā. Latvijas ostu loma saistībā ar Krievijas impērijas ārējo tirdzniecību izvērtēta A. Bīrona publikācijās, galvenokārt viņa sarakstītajā nodaļā grāmatā "Latvijas ekonomiskās vēstures apcerējumi, 1900–1917".[61]

Par bankām arī maz publikāciju, nav speciāla pētījuma par banku, krājkasu u.c. kredītiestāžu vēsturi, izņemot E. Zālītes sagatavoto izdevumu "Latvijas kredītiestādes 20. gadsimta sākumā un šodien",[62] kā arī Dz. Ozoliņas rakstu par Rīgas pilsētas pašvaldības kredītiestādēm un to klientūru 19. un 20. gadsimta sākumā.[63] 20.–30. gados Latvijā publicētie apjomā nelielie raksti par kredītkooperatīviem[64] fragmentāri aplūko tikai nelielu plašā kredītiestāžu tīkla daļu.

Rūpniecība. Vispārējs raksturojums

Rūpniecības attīstība Latvijā visnotaļ bija pakļauta Krievijas impērijas administratīvās un saimnieciskās sistēmas prasībām un mērķiem. Taču Latvijas vēsturiskās attīstības iepriekšējais, līdz iekļaušanai impērijā atšķirīgais ceļš noteica rūpniecības, tāpat arī citu tautsaimniecības nozaru savdabīgās, no plašās lielvalsts citiem reģioniem atšķirīgās iezīmes vēl gadsimtu mijā. Pret atšķirību nonivelēšanu iestājās vietējā saimnieciskajā dzīvē noteicošā baltvācu elite, ieinteresēta saglabāt ekonomiskās priekšrocības un privilēģijas, turklāt vēl situācijā, kad Baltijas izdevīgais ģeogrāfiskais izvietojums, tradicionālie sakari ar Rietumeiropu, resp., Vāciju un Lielbritāniju, plašais Iekškrievijas tirgus praktiski jau bija apliecinājis tālejošas perspektīvas. Tai pašā laikā strauju rūpniecības attīstību Baltijā resp. Latvijā ievērojami sekmēja Iekškrievijas industrializācijas nolūkā

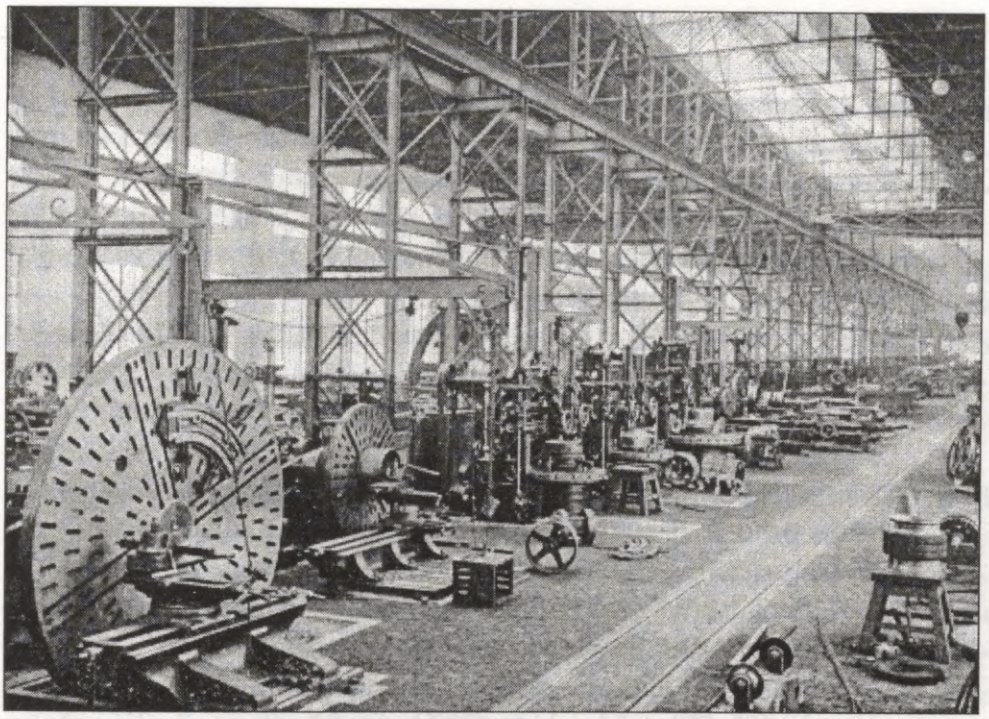

31. att. Uzņēmuma "Unions" iekšskats

realizētā Krievijas impērijas protekcionistiskā muitas politika (saskaņā ar 1891. gadā noteikto muitas tarifu visas ievestās ārzemju preces aplika ar nodevu 33–100% apmērā no to vērtības), kas spieda ārvalstu uzņēmējus un firmas, kuras vēlējās apgūt plašo Krievijas tirgu, pāriet no preču uz kapitāla eksportu, dibināt akciju sabiedrības, savu uzņēmumu nodaļas u.tml. Latvijai par labu nāca augstāks ražošanas un tās finansēšanas organizācijas līmenis, kvalificētāks darbaspēks, tāpat jau daļēji izveidojusies ražošanas nozaru struktūra.

19. gadsimta beigās Latvijā, kurā mita tikai 1,5% valsts iedzīvotāju, tika saražoti 5,5% no Krievijas impērijas rūpniecības produkcijas kopvērtības.[65] It sevišķi augsts Latvijas rūpniecības īpatsvars bija šādās nozarēs: ķīmiskajā un gumijas rūpniecībā (17,7%), kokapstrādē (12,8%) un metālapstrādē (9,9%).[66] Atsevišķās apakšnozarēs šis īpatsvars izrādījās vēl lielāks. Strādnieku skaita ziņā Latvija ievērojami apsteidza Igauniju un Lietuvu, pat tās kopā ņemot. 1900. gadā Latvijas lielrūpniecībā strādāja ap 62 300, Igaunijā – ap 24 000, Lietuvā – ap 18 500 strādnieku.[67] Rūpnieciskā ražošana

Latvijā arī turpmāk attīstījās straujākos tempos nekā ziemeļu un dienvidu kaimiņu teritorijā. Starp citu, tie bija paši straujākie tempi visā impērijā, arī tajās rūpniecības nozarēs, kuras strādāja ar ievestām izejvielām. Vietējos izejmateriālus pārstrādāja kokrūpniecības un papīrrūpniecības uzņēmumi, celulozes, sērkociņu un cementa fabrikas, ķieģeļu un kaļķu cepļi. Teiktais attiecināms arī uz pārtikas vielu pārstrādi. Jāieved bija dzelzsrūda, melnie un krāsainie metāli, kurināmais jeb akmeņogles un naftas produkti, tāpat izejvielas gumijas un tekstilrūpniecības uzņēmumiem u.tml.

Latvijas rūpniecību raksturoja arī tās nevienmērīgais teritoriālais izvietojums. Pateicoties Rīgai, rūpnieciski visattīstītākā bija Vidzeme; pati Rīga deva 94,3% no guberņas latviešu daļā saražotās kopprodukcijas jeb 3/4 no visas Latvijas rūpniecības devuma 1900. gadā. Savukārt otrs lielākais rūpnieciskais centrs – Liepāja tai pašā gadā saražoja 2/3 no visas Kurzemes rūpnieciskās produkcijas kopvērtības. Rūpnieciski vāji attīstītajā Latgalē viena pati Daugavpils saražoja 3/5 rūpnieciskās produkcijas.[68]

19. un 20. gadsimta mijā rūpniecības strādnieku skaits un saražotās produkcijas vērtība Latvijā galvenokārt pieauga uzņēmumu paplašināšanās rezultātā. 1903. gadā visvairāk strādnieku bija nodarbināts lielajos uzņēmumos ar 101–500 strādniekiem (38%), gandrīz tikpat cilvēku aptvēra uzņēmumi ar vairāk nekā 500 strādniekiem (37%).[69] Desmit gadus vēlāk strādājošo skaits uzņēmumos ar 101–500 strādniekiem bija nedaudz samazinājies (par 5%), kamēr otra uzņēmumu grupa (uzņēmumi ar vairāk nekā 500 strādniekiem) neapšaubāmi bija izaugusi un dominēja (aptvēra jau 46% no visiem fabriku un rūpnīcu strādniekiem). Visaugstākā strādnieku koncentrācija bija Vidzemē, kuras rūpniecības uzņēmumos ar vairāk nekā 500 strādniekiem tika nodarbināta apmēram puse no visiem strādniekiem, Kurzemē – ap 30%, Latgalē – 29%.[70] Turklāt bija vērojama arī modernu mašīnu un iekārtu ieviešana, ražošanas procesu pārdomātāka organizācija, ražošanas intensifikācija. Turpināja attīstīties jaunas nozares: aparātu būve un elektrotehnika, koksnes ķīmiskā apstrāde u.c.

Metālapstrāde bija pārstāvēta galvenokārt ar Rīgas un Liepājas uzņēmumiem. Ražošanas apjoma ziņā tā apsteidza visas citas rūpniecības nozares, dodot apmēram 1/3 no visas Latvijas rūpniecības produkcijas un koncentrējot aptuveni 1/3 no rūpniecībā nodarbinātajiem strādniekiem. 1900. gadā 10 no 24 Latvijas lielākajiem uzņēmumiem bija metālapstrādes rūpnīcas, kurās strādāja 63% nozarē nodarbināto, saražojot 69% no šīs nozares kopprodukcijas. Septiņi no minētajiem desmit bija mašīnbūves

uzņēmumi, turklāt seši atradās Rīgā: Krievu–Baltijas vagonu rūpnīca un "Fēnikss" (izgatavoja preču un pasažieru vagonus, gadā saražotās produkcijas vērtība 14,4 milj. rbļ.),[71] čugunlietuve un mašīnbūves rūpnīca "Felzers un Co", R. Mantela un R. Poles mašīnbūves rūpnīcas, elektrotehniskā fabrika "Unions". Septītā bija mašīnbūves un metāllējumu rūpnīca "Vezuvs" Liepājā.

Seši uzņēmumi ar rūpnīcu "Lange un dēls" priekšgalā specializējās kuģubūvē un kuģu iekārtu ražošanā. "Lange un dēls" 1900. gadā saražoja produkciju 737,3 tūkst. rbļ. vērtībā; astoņu gadu laikā šajā rūpnīcā bija uzbūvēti 72 dažādi peldlīdzekļi: pasažieru tvaikoņi, velkoņi, ledlauži, zemessmēlēji, prāmji u.c.[72] Labas perspektīvas paredzēja arī Bolderājas kuģubūvētavai.

Daudziem Rīgas un Liepājas uzņēmumiem bija izveidojušies cieši sakari ar Rietumeiropas, īpaši Vācijas firmām. Ne viens vien akciju sabiedrības uzņēmums būtībā bija lielas ārvalstu firmas filiāle. Latvijas uzņēmumos bija ieguldīti vācu, angļu, franču u.c. kapitāli. Vācijas finansu kapitālam nepārprotami bija noteicošais stāvoklis elektrotehniskajos uzņēmumos. Sadarbība un sakari ar Rietumeiropas monopolapvienībām sekmēja ražotņu modernizāciju un attīstību.

Rīgas 700 gadu jubileja

20. gadsimta sākums iezīmējās ar Rīgas pilsētas ievērojamas jubilejas atzīmēšanu. 1901. gada vasarā tai par godu tika sarīkota rūpniecības un amatniecības izstāde, organizēti koncerti, izrādes u.tml. uzvedumi. Visus jubilejas pasākumus savā pārziņā ņēma pilsētas baltvācu elite, pacenšoties demonstrēt Baltijas vāciešu nopelnus Rīgas izaugsmē kopš bīskapa Alberta laikiem.

1901. gada 1. (14.) jūnijā atklātā rūpniecības un amatniecības izstāde kļuva par Rīgas jubilejas centrālo notikumu. Tās eksponātiem Esplanādē uzcēla kādas četrdesmit mākslinieciski noformētas ēkas un paviljonus, apzaļumoja apkārtni. Izstādē demonstrēja visas Baltijas sasniegumus. 86,6% tās dalībnieku pārstāvēja Rīgu un Vidzemi. 775 eksponāti (par 197 vairāk nekā iepriekšējā – 1883. gada rūpniecības izstādē Rīgā) aptvēra piecpadsmit rūpniecības un amatniecības nozares un grupas. Piedalījušos firmu ražojumi lielākoties atbilda labākajiem standartiem. Starp eksponātiem bija arī pirmais Krievijas impērijā izgatavotais automobilis. Liels bija izstādes dalībniekiem paredzētais balvu klāsts: valsts institūcijas

32. att. Skats uz Rīgas 700 gadu jubilejas izstādes galveno ieeju

piešķīra 29 goda balvas, 10 zelta, 20 sudraba un 40 bronzas medaļas, izstādes vadība tām pievienoja 72 zelta, 150 sudraba un 105 bronzas medaļas, bet Sv. Jāņa ģilde pasniedza 2 zelta, 6 sudraba un 12 bronzas medaļas. Vēl tika izsniegti atzinības raksti jeb diplomi.[73] Izstādi papildināja plaša izklaides programma. Bija iekārtota arī mākslas darbu izstāde. Tajā varēja aplūkot gan baltvācu un latviešu, gan krievu un igauņu mākslinieku gleznas. Trijos mēnešos izstādi un atrakcijas apmeklēja vairāk nekā 828 tūkst. cilvēku,[74] kas tolaik skaitījās nepieredzēti daudz. Viesu vidū bija kara ministrs A. Kuropatkins (viņš izstādi apmeklēja neilgi pirms atklāšanas) un finansu ministrs S. Vite.

Svinību kulmināciju organizatori bija paredzējuši 22. un 23. jūnijā (5. un 6. jūlijā). Zāļu vakars acīmredzot nebija izvēlēts nejauši. Līgo dziesmas, meijām un karogiem rotātie kuģi un laivas Daugavā, elektrospuldzēm rotātais dzelzceļa tilts, uz kura, tumsai iestājoties, bija tālu saskatāms mirdzošs skaitlis "700", pulcēja vecpilsētā un Daugavmalā tūkstošiem rīdzinieku un viesu.

Rīgas 700 gadu jubilejas svinības un ar tām saistītie pasākumi sekmēja pilsētas popularitāti, pašvaldības un vietējo rūpnieku aktivizēšanos. Turpmākajos gados Rīgas rūpniecība veiksmīgi piesaistīja impērijas un ārvalstu lielo firmu investīcijas. Tādējādi Baltijas lielākā pilsēta vēl vairāk izcēlās kā reģiona centrs ar tālākas izaugsmes iespējām.

Krīze un depresija

Latvijas rūpniecības attīstību ietekmēja gan situācija Krievijas un pasaules tirgū, gan valsts iejaukšanās ražošanas sfērā. Vēl pirms gadsimtu mijas Rietumeiropā izraisījusies rūpniecības krīze drīz vien atbalsojās Latvijā, vispirms izpaužoties kredītu sašaurināšanā rūpniecības uzņēmumiem, ko pavadīja strauja akciju kursa krišanās. 1900. gadā Latvijas rūpniecībā jau iezīmējās visas pārprodukcijas krīzes pazīmes. Dažādās rūpniecības nozarēs krīze izpaudās atšķirīgi. Sevišķi smagi tā skāra mašīnbūvi un metālapstrādi, ķīmisko rūpniecību un būvmateriālu ražošanu. Grūtā situācijā nonāca vagonbūves uzņēmumi, jo preču vagonu cenas nokritās zemāk par to pašizmaksu. Tā Krievu–Baltijas vagonu rūpnīca 1901. gadā izlaida vairs tikai 3075 vagonus, gadu iepriekš – 5782 vagonus.[75] 1903. gada sākumā salīdzinājumā ar 1899. gadu Krievu–Baltijas vagonu rūpnīcā strādnieku skaits samazinājās par 30,3%.[76] Pateicoties sakariem ar valdības aprindām un klientūras atbalstam, Krievu–Baltijas vagonu rūpnīca krīzi pārvarēja vieglāk. Visai sarežģītā situācijā nonāca un nopietni cieta rūpnieciski enerģētiskās iekārtas ražojošie uzņēmumi, to skaitā elektrotehniskā fabrika "Unions" un Krievu–Baltijas akumulatoru rūpnīca. 1901. gadā salīdzinājumā ar iepriekšējo gadu ražošana elektrotehniskajās rūpnīcās samazinājās par 38%, bet 1902. gadā vēl par 20%.[77] Grūti klājās tvaika dzinēju u.c. rūpnieciskās siltumizmantošanas ierīces ražojošiem uzņēmumiem, piemēram, čugunlietuvei un mašīnbūves rūpnīcai "Felzers un Co", R. Poles, tāpat R. Mantela, kā arī brāļu Kleinu mašīnbūves rūpnīcai. No spējas ražošanas lejupslīdes neizdevās izvairīties ne Rīgas drāšu rūpnīcai, ne lielākajam Liepājas uzņēmumam – tēraudliešanas un drāšu rūpnīcai (bij. "Bekers un Co"). Krīze skāra arī uzņēmumus, kuros ražoja speciālas tērauda šķirnes un instrumentus: Rīgas velmēšanas rūpnīcu, tēraudliešanas un velmēšanas uzņēmumu "Salamandra", O. Erbes vīļu rūpnīcu. Vissmagāk krīze bija izjūtama 1901. gadā, lai gan arī vēl nākamajā gadā ražošanas lejupslīde turpinājās. Tvaika dzinēju un dažādu rūpnieciska rakstura siltumizmantošanas

iekārtu izgatavojošo uzņēmumu saražotās produkcijas kopvērtība 1901. gadā nokritās līdz 68,7% salīdzinājumā ar 1899. gadu.[78]

Gumijas un ķīmiskajā rūpniecībā produkcijas izlaides sašaurināšanās ievilkās līdz 1904. gadam. Dažos uzņēmumos kritums bija visai ievērojams. Šīs grupas varenākais uzņēmums "Provodņiks" krīzi tomēr pārvarēja salīdzinoši viegli, kaut arī samazināja produkcijas izlaidi vairāk nekā par 10%.[79] Jau 1902. gadā uzņēmuma saražotās kopprodukcijas vērtība sasniedza pirmskrīzes apjomu.

Ekonomiskā krīze smagi skāra celtniecības materiālu ražošanu. 1902. gadā cementa rūpnīcas strādāja tikai ar pusjaudu. Daudzas Jelgavas apkārtnes ķieģeļrūpnīcas vispār pārtrauca darbu. Tikai daļu no iepriekšējām jaudām izmantoja kokzāģētavas un kokapstrādes uzņēmumi.

Krīzes gados ražošanu sašaurināja kokvilnas, vilnas aušanas, linu un džutas apstrādes fabrikas, pārtikas vielu pārstrādes u.c. uzņēmumi. Tiesa, lielāks skaits vieglās rūpniecības uzņēmumu atguvās samērā ātri un ekonomisko krīzi sāka pārvarēt jau 1902. gadā.

Daudzas fabrikas ekonomisko krīzi neizturēja. Starp tām bija lielā Liepājas mašīnbūves rūpnīca "Vezuvs", kas 1901. gada vidū izziņoja bankrotu.

1904. gadā izraisījies Krievijas–Japānas karš nepārtrauca sākušos rūpniecības uzņēmumu izeju no krīzes, taču sākotnēji kara izraisītā dezorganizācija traucēja kredītu saņemšanu. Valsts iepirkumi un pasūtījumi armijas vajadzībām pat strauji paaugstināja pieprasījumu pēc dažu Latvijas rūpniecības nozaru izstrādājumiem. Līdztekus lielajiem mašīnbūves un metālapstrādes uzņēmumiem armijas un kara flotes vajadzību apmierināšanai pasūtījumus saņēma pārtikas (konservu, desu) ražotnes, apavu fabrikas un darbnīcas. Pateicoties šiem pasūtījumiem, ražošanu ievērojami palielināja Krievu–Baltijas vagonu rūpnīca, kas pasteidzās izveidot transportlīdzekļu nodaļu sanitāro un telefonistu divriču, lauka virtuvju izlaidei, tāpat uzņēmās artilērijas lādiņu kastu izgatavošanu. Tādējādi rūpnīca centās kompensēt ar dzelzceļa vagonu sarukušo izlaidi saistītos zaudējumus.

Militāra rakstura pasūtījumus saņēma vairāki Liepājas uzņēmumi. Mašīnbūves un čugunliešanas rūpnīca "Fēnikss" izpildīja liela apjoma speciālpasūtījumus krievu kara flotei, skārda rūpnīca gādāja izejmateriālu konservu kārbu izgatavošanai, bet a/s bij. "Bekers un Co" piedalījās palīgkreiseru apgādē ar nepieciešamajiem izstrādājumiem un rezerves daļām. Ar militāro pasūtījumu izpildi bija aizņemti vēl vairāki citi Liepājas uzņēmumi.

Krievijas–Japānas karš pasliktināja situāciju tekstilrūpniecībā, tāpat celulozes un papīra ražošanā. Kā vienā, tā otrā produkcijas izlaide kritās. Sarežģījumi transportā kara apstākļu dēļ un līdz ar to traucējumi izejvielu un kurināmā savlaicīgā piegādē arī nelabvēlīgi ietekmēja Latvijas rūpniecību.

Monopolapvienības

Krīzes gados katra rūpniecības nozare, katrs lielāks uzņēmums centās pārvarēt lejupslīdi paša spēkiem, kas tomēr bieži vien izrādījās nepietiekami, lai noturētos "virs ūdens". Monopolapvienības saites neapskaužamajā situācijā izrādījās stingrāks balsts. Tāpēc viena no krīzes mācībām uzņēmējiem bija lielāks respekts pret monopolapvienībām un gatavība iesaistīties tai vai citā kartelī vai sindikātā, tādā veidā izveidojot saistību ar savas nozares uzņēmumiem kā Krievijas impērijā, tā ārvalstīs. Cara patvaldības ekonomiskā politika to sekmēja un vairākās nozarēs šo procesu paātrināja. Jau 1900. gadā izveidojās nepieteikts vagonbūvētāju sindikāts, aptverot vai visus šīs nozares uzņēmumus. Sindikāts "Prodvagon" atklāti pieteica sevi tikai pēc sešiem gadiem kā vagonbūves uzņēmumu produkcijas noietu organizējošu akciju sabiedrību. Protams, sindikātā iekļāvās gan Krievu–Baltijas vagonu rūpnīca, gan "Fēnikss", kuru izgatavotie vagoni bija pazīstami visā valstī. Par impērijas mēroga sindikāta iniciatoriem dažus gadus vēlāk kļuva Rīgas un Liepājas stiepļu un naglu rūpnīcas, tiecoties dominēt tām nozīmīgajā Iekškrievijas tirgū. Nomaļus no monopolapvienības negatavojās palikt Linu un džutas manufaktūra, fabrika "Hertvigs un Peitāns", kuras iestājās Viskrievijas džutas sindikātā. Strazdumuižas kokvilnas manufaktūra tika iekļauta Starptautiskajā diegu trestā, naftas pārtvaicēšanas rūpnīca "A. Elrihs un Co" iesaistījās Starptautiskajā vazelīna kartelī, bet čugunlietuve un mašīnbūves rūpnīca "Felzers un Co" – Starptautiskajā dīzeļbūves rūpnīcu sindikātā utt.

Latvijā vairākās svarīgākās rūpniecības nozarēs radās arī vietējās monopolapvienības. To slēptais raksturs ļoti apgrūtināja ziņu ievākšanu par šīm apvienībām. Tādā veidā rīkojās kokzāģētavu un ķieģeļcepļu īpašnieki, papīrrūpniecības uzņēmumi, tabakas fabrikas, alus un rauga ražotāji, kā arī citi.

Ne vienmēr monopolizācija nodrošināja cerētos pozitīvos rezultātus. Siltumtehniskajā rūpniecībā saistība starp uzņēmumiem aprobežojās ar īslaicīgiem līgumiem augstāku cenu noteikšanai un produkcijas kopēju un izdevīgāku realizāciju.

Īpaši aktīva monopolizācija, kas nobīdīja pie malas brīvo konkurenci, dažādās svarīgās nozarēs bija vērojama tūlīt pēc krīzes. Turklāt spēcīgākie monopoli pakļāva ne tikai atsevišķus uzņēmumus, bet arī citas, vājākas monopolapvienības. Monopolizāciju pavadīja cenu celšanās dažādiem izstrādājumiem, pat cenu diktāts.

Monopolizācijā iesaistījās arī bankas. Krievijas impērijas lielās bankas un ārvalstu finansu magnāti pakļāva savai kontrolei lielāku skaitu Latvijas uzņēmumu. Tā Krievu–Baltijas vagonu rūpnīca nonāca Pēterburgas starptautiskās bankas kontrolē. Līdzīgs liktenis piemeklēja citus uzņēmumus Latvijā: kuģubūves rūpnīcu "Lange un dēls", "Fēniksu", Liepājas tēraudliešanas un drāšu rūpnīcu (bij. "Bekers un Co") u.c. Ārvalstu finansu grupējumi ieguva Viskrievijas elektrības kompānijas (VEK), Rīgas drāšu rūpnīcas kontrolpaketi.

Strādnieki un uzņēmēji

Latvijas strādniekus kopumā pārstāvēja rūpniecībā un celtniecībā, tāpat transportā, tirdzniecībā un sadzīves pakalpojumu uzņēmumos nodarbinātie, kā arī mājkalpotāji un laukstrādnieki. Atskaitot pēdējos, pārējās nosauktās grupas veidoja pilsētu algotos strādniekus.

Strādniecības pamatkodola – rūpniecības strādnieku izvietojums Latvijas teritorijā bija nevienmērīgs, tieši atkarīgs no uzņēmumu atrašanās vietas. 1900. gadā 77,82% strādnieku tika nodarbināti Vidzemē, 17,70% – Kurzemē un tikai 4,48% – Latgalē.[80] Protams, Vidzemes augstais rādītājs jāsaista vispirms ar Rīgu. Strādnieku pamatmasu veidoja no laukiem uz pilsētām pārcēlušies vidzemnieki un kurzemnieki, tomēr liela daļa strādnieku bija ienācēji no Kauņas, Viļņas, Vitebskas, Pleskavas u.c. impērijas guberņām. Vairākums no viņiem devās uz Rīgu, kur sakarā ar straujo rūpniecības attīstību darbu atrast bija vieglāk. Tādējādi rūpniecības uzņēmumos strādāja dažādu tautību pārstāvji: latvieši, krievi, lietuvieši, poļi, vācieši, igauņi, ebreji u.c. Rūpniecības strādnieki veidojās no laukstrādniekiem un sīkzemniekiem, kuri ieradās pilsētās no laukiem, mazākā mērā no amatniekiem, zeļļiem, arī no pilsētu iedzīvotāju apakšslāņiem.

Bez strādniekiem – vīriešiem uzņēmumos aizvien plašāk izmantoja sieviešu, pusaudžu un pat bērnu (12–15 gadus vecu) darbaspēku. Atsevišķos uzņēmumos, piemēram, Linu un džutas manufaktūrā, galvenokārt tika nodarbinātas sievietes. Viņas tika plaši iesaistītas apkalpojošā sfērā,

Latvijas rūpniecības strādnieku skaits 1900. gadā*

Rūpniecības nozares	Vidzeme		Kurzeme		Latgale		Kopējais strādnieku skaits	Nozares strādnieku skaits, % no visu rūpniecības strādnieku skaita
	strādnieku skaits	% no visa strādnieku skaita	strādnieku skaits	% no visa strādnieku skaita	strādnieku skaits	% no visa strādnieku skaita		
Tekstilrūpniecība	8 097	16,70	1 049	9,51	46	1,65	9 192	14,75
Papīra un kartona ražošana, poligrāfijas rūpniecība	3 920	8,08	285	2,59	199	7,13	4 404	7,07
Kokapstrāde	6 101	12,58	1 096	9,94	260	9,31	7 457	11,97
Metālapstrāde, mašīnbūve, aparātu un instrumentu izgatavošana	15 343	31,64	3 074	27,88	611	21,88	19 028	30,54
Minerālvielu apstrāde	5 299	10,93	3 430	31,11	222	7,95	8 951	14,37
Dzīvnieku produktu apstrāde	562	1,16	283	2,57	607	21,74	1 452	2,33
Pārtikas un garšvielu ražošana	3 992	8,23	1 076	9,76	170	6,09	5 238	8,41
Ķīmiskā rūpniecība	5 175	10,68	732	6,64	677	24,25	6 584	10,56
Kopā	48 489	100,00	11 025	100,00	2792	100,00	62 306	100,00

* Pēc: LVVA, 104. f., 1. apr., 49. l., 70.–71., 82., 84.–86. lp.; Фабрично-заводские предприятия Российской империи (искл. Финляндию) / Ред. Ф. А. Шоберь. Изд. 2-е. Петроград, 1914, с. 1–1593; Вся Россия. 1912 г. Киев, 1911–1912, стб. 7–1617; *Вилкс Б. Я.* Формирование промышленного пролетариата Латвии во второй половине XIX века. Рига, 1957, с. 108.

sevišķi daudz sieviešu strādāja par mājkalpotājām. Bērnus lielākoties izmantoja sīkrūpniecībā, tirdzniecības iestādēs un kā pieaugušo strādnieku izpalīgus.

Latvijas rūpniecības strādnieku vidū bija tiem laikiem augsts lasītpratēju un rakstītpratēju īpatsvars (Rīgā 81,9%), kas ievērojami pārsniedza Krievijas Eiropas daļas guberņu vidējo rādītāju (53,6%). Turklāt Rīgas rūpnieciskā kompleksa galvenajās nozarēs (metālapstrāde, mašīnbūve, instrumentu ražošana, papīra un poligrāfijas rūpniecība) šis rādītājs bija vēl augstāks (91,5–91,7%).[81] Vidzemes un Kurzemes apriņķos, kur strādnieki – galvenokārt vietējie iedzīvotāji – bija izkliedēti pa daudziem un dažādiem nelieliem uzņēmumiem, viņu izglītības līmenis bija pat augstāks nekā Rīgā, kur to pazemināja ienācēji no attālākām guberņām.

Relatīvi augsto elementārās izglītības līmeni nodrošināja daudzus gadu desmitus Baltijā pastāvošā oficiālā zemākās izglītības iegūšanas kārtība. Tautā, pat vienkāršos strādniekos, bija iesakņojusies apziņa par izglītības nepieciešamību. Laukos nākamie strādnieki lasītprasmi un rakstītprasmi apguva pagasta skolās, bet pilsētās – elementārskolās, kā arī citās zemākajās mācību iestādēs. Strādnieku bērnu izglītības iespējas 20. gadsimta sākumā Rīgas un Liepājas zemākajās skolās aptuveni bija līdzīgas, Daugavpilī un Latgalē kopumā šīs iespējas bija krietni mazākas. Profesionālā apmācība nākamajiem atslēdzniekiem, virpotājiem, metāllējējiem u.c. notika rūpnīcās, kur bija ieviests mācekļu institūts. Amata apmācības laiks parasti ilga no 3 līdz 4 gadiem. Profesionālās apmācības skolu bija nedaudz. Rīgas pilsēta uzturēja 3 amatniecības skolas, kurās strādnieki darbdienu vakaros un svētdienās varēja apgūt vispārējās un profesionālās zināšanas. Gadsimtu mijā Liepājā atklāja dzelzceļnieku tehniskās sagatavošanas skolu (pie Liepājas–Romnu dzelzceļa darbnīcām). Uzņēmīgākie strādnieki pēc izvēles brīvajā laikā varēja apmeklēt rasēšanas un zīmēšanas, kā arī citas skolas vai kursus. Kopumā profesionālās izglītības iegūšanas iespējas tomēr bija ierobežotas un nepilnīgas.

Strādnieku kultūras līmeņa paaugstināšanu tiecās panākt izglītības un kultūras biedrības. Daudzi strādnieki aktīvi darbojās tajās.

Latvijas strādnieku ģimene parasti sastāvēja no divām paaudzēm, t.i., vecākiem un neprecētiem bērniem, kas, izauguši un nodibinājuši ģimeni, sāka dzīvot atsevišķi no vecākiem.

Strādnieku dzīvesveida noteicošā iezīme bija algots darbs rūpniecībā vai kādā citā saimniecības nozarē. Darbs aizņēma viņu apzinātās dzīves galveno daļu, nereti viņu darbadiena ilga vienpadsmit, dažkārt pat vairāk

stundu.[82] Ar algu bieži bija grūti iztikt, tādēļ ārpus oficiālā darbalaika daudzi neatteicās no iespējas papildus nopelnīt. Vieni piestrādāja personisko mājiņu būvē, otri apsaimniekoja mazdārziņus, vēl nedaudzi brīvo laiku veltīja sportam, diemžēl citi padevās alkohola vilinājumam.

Latvijas lielrūpniecībā noteicošā loma bija vietējiem baltvāciešiem. Rīgas, tāpat Vidzemes un Kurzemes rūpnieku aprindās valdīja vāciskas tradīcijas. Darba organizācijā un tehniskajā nodrošinājumā baltvācu uzņēmēji orientējās uz Rietumeiropu, uzturēja sakarus ar Vācijas firmām. Tādi uzvārdi kā M. Felzers, P. Herminghauzs un M. Formanis, K. Hese, E. Meisners, G. Pirvics, R. Pole u.c. bija zināmi ne tikai rīdziniekiem.

Nozīmīga loma bija arī ebreju uzņēmējiem. Viņiem tāpat piederēja daudzas fabrikas (A. Maikaparam, H. Hiršovicam, I. Berenšteinam, J. Mendelsonam u.c.).

Krievu un latviešu rūpnieki pārstāvēja galvenokārt mazsvarīgākos uzņēmumus. Tiesa, krievu fabrikantiem (S. Kļimovam, V. Pļuščevam u.c.) piederēja vairāki pazīstami uzņēmumi, no kuriem pats lielākais bija M. Kuzņecova porcelāna un fajansa fabrika. Tomēr atsevišķu krievu fabrikantu aktivitātes neatstāja jūtamu ietekmi uz vietējās rūpniecības tradīcijām.

Latviešu rūpniekiem galvenokārt piederēja kokapstrādes, minerālvielu pārstrādes, pārtikas ražošanas uzņēmumi. Lielākais to vidū bija A. Dombrovska kokzāģētava Mīlgrāvī. Metālapstrādē, mašīnbūvē, aparātu un instrumentu ražošanā jeb Latvijas rūpniecības galvenajā nozarē latviešu rūpniekiem (A. Piesim, A. Skujem u.c.) piederēja tikai nelieli uzņēmumi Rīgā. Vēl latviešu īpašumā bija ķieģeļu un kaļķu cepļi, galdnieku darbnīcas. Latviešiem piederošo vidējo uzņēmumu kopskaits nepavisam nebija liels.

Attiecības starp uzņēmējiem un strādniekiem noteica viņu atšķirīgais ekonomiskais un sabiedriskais stāvoklis. Izmantodami saimniecisko konjunktūru un profesionālās spējas, rūpnieki centās palielināt ienākumus, nobīdīt pie malas konkurentus. Tai pašā laikā fabrikanti centās ne tikai ieviest moderno tehniku, bet peļņas nolūkā ķērās pie vēl ekstensīvākas ražošanas metožu izmantošanas (uzturot zemu atalgojumu strādniekiem, garu darbadienu utt.). Rūpnieku veiktie labdarības pasākumi maz ko mainīja. Piemēram, jau minēto uzņēmēju A. Dombrovski Rīgā pazina kā filantropu, taču viņa kokzāģētava algas apmēru un darba drošības ziņā praktiski ne ar ko neatšķīrās no radnieciskiem uzņēmumiem. Sociāldemokrātiskā prese uzņēmēju par to asi kritizēja.

Strādnieku un fabrikantu attiecības ietekmēja arī uzņēmuma apmēri. Lielā uzņēmumā rūpnieks reti nonāca tiešā saskarē ar strādniekiem. Pastāvēja īpašas attiecības starp pārsvarā fiziskā darba izpildītājiem un ražošanas procesa uzraudzību nodrošinošo administrāciju, meistariem, strādnieku virsslāni. Pieaugot fabrikas īpašnieka rūpēm par rentabilitātes kāpināšanu, attiecības starp strādniekiem no vienas puses un uzņēmuma administrāciju no otras puses neizbēgami saasinājās. Bez šaubām, šo attiecību saasināšanos sekmēja revolucionāro teoriju propaganda. Mazākajos uzņēmumos, kuros starp īpašnieku un strādniekiem vēl bija saglabājušās patriarhāla rakstura attiecības, sociālistu sludinātajām idejām bija ievērojami mazāka ietekme.

Uzņēmēji bija ieinteresēti paturēt augsti kvalificētos kadrus, tādēļ līdztekus lielākam atalgojumam par ilggadēju darbu laiku pa laikam izsniedza naudas prēmijas un dāvanas. Šādas tradīcijas pastāvēja, piemēram, Krievu–Baltijas vagonu rūpnīcā, tāpat Rīgas drāšu rūpnīcā u.c. Lai mazinātu strādnieku sastāva mainību, uzņēmumos tika risināts atvaļinājumu jautājums, gādāts par to, lai strādnieku bērni varētu iegūt elementārizglītību, jo daudzās skolās bija mācību maksa.

Uzņēmēju attieksmē pret strādniekiem ne maza nozīme bija nacionālajam un reliģiskajam aspektam. Rūpnieku pamatkodolu Rīgā, arī Liepājā veidoja baltvācieši un t.s. valsts vācieši. Viņu izturēšanās pret latviešu, krievu, poļu u.c. nevācu tautības strādniekiem nereti bija nicinoša un krasi atšķīrās no attieksmes pret augstas kvalifikācijas vācu strādniekiem, no Vācijas atbraukušajiem speciālistiem. Viņi necentās apgūt latviešu valodu, ar strādniekiem runāja vāciski. Tā Liepājas ādu fabrikā "Korona" visi meistari bija ārzemnieki un neviens no viņiem neprata latviešu valodu. Dažkārt fabrikants pieņēma darbā tikai noteiktas konfesijas pārstāvjus. Parasti gan uzņēmēji vadījās no materiālā izdevīguma principa un, ja ražošanas procesā varēja iztikt ar mazkvalificētiem cilvēkiem, orientējās uz no Iekškrievijas guberņām ieceļojušajiem vai lietuviešu un poļu strādniekiem, kam varēja maksāt zemākas algas. Ja bija nepieciešami kvalificēti un izglītoti strādnieki, priekšroka tika dota vāciešiem un latviešiem. Vislielākais latviešu strādnieku īpatsvars bija poligrāfiskajā, tāpat metālapstrādes un mašīnbūves nozarē.

Fabriku inspekcijā iesniegtās strādnieku sūdzības liecina par uzņēmumu administrācijas un daudzu meistaru slikto attieksmi pret strādniekiem. Redzot, ka ar sūdzībām maz ko var panākt, strādnieki paši centās

uzlabot savu stāvokli. 1899. gadā notikušais t.s. Rīgas dumpis bija nopietns brīdinājums, turklāt 20. gadsimta sākumā arvien biežāk izcēlās asi konflikti ne vienā vien rūpnīcā. Arvien vairāk rūpnieku aptvēra, ka ražošanas attīstībā labākais ir Rietumeiropas piemērs, bet, lai tam sekotu, bija nepieciešamas tālejošas reformas.

Rīgā daudzu uzņēmēju intereses pārstāvēja Biržas komiteja. Līdzīga biržas komiteja darbojās Liepājā. Šo komiteju uzdevums bija rūpēties par lieltirdzniecības, kuģniecības un rūpniecības lietām, izcīnīt izdevīgus pasūtījumus, panākt muitas pazemināšanu importa izejvielām un pacelt maksu par ievestajiem rūpniecības izstrādājumiem, kas radīja konkurenci vietējai rūpniecībai. Svarīgu vietu biržu komiteju darbībā ieņēma fabrikantu interešu aizstāvība pret strādnieku kustību, rūpes par ražošanas attīstības nodrošināšanu.

Svarīga loma bija arī dažādām tehniskām biedrībām, kuras sekoja jaunākajiem tehnikas sasniegumiem un reizē veicināja arī strādnieku profesionalitātes paaugstināšanu. Liepājā šādas biedrības izveidojās jau 19. gadsimta otrajā pusē (rūpniecības biedrība un tehniķu biedrība). Liepājas tehniķu biedrība piesaistīja uzņēmumu inženierus, mehāniķus, arhitektus u.c. tehniski izglītotus cilvēkus, sniedzot iespēju speciālistiem sapulcēties profesionālu jautājumu un rūpniecības nozaru aktualitāšu apspriešanai un popularizēšanai.

19. un 20. gadsimta mijā Rīgā, Liepājā un Daugavpilī darbojās strādnieku pašpalīdzības un labdarības biedrības, kas aizstāja agrākās bēru kases. Šīm ekonomiska rakstura biedrībām, tāpat strādnieku izveidotajiem patērētāju kooperatīviem (ideja bija pārņemta no Vācijas) sākotnēji klājās diezgan grūti. Trūka pieredzes, bija nepieciešams laiks, lai iegūtu uzticību vienkāršo strādnieku vidū.

Pie strādnieku organizācijām jāpieskaita strādnieku krājaizdevu kases, kuru juridisko pamatu veidoja 1904. gada 7. (20.) jūlija likums un turpmākie tā papildinājumi. Krājaizdevu kasu izveidošanos veicināja atsākusies rosība Latvijas rūpniecībā. Pirmie jaunā tipa strādnieku krājaizdevu kases nodibināja Krievu–Baltijas vagonu rūpnīcas, kuģu un mašīnbūves uzņēmuma "Lange un dēls", vagonu rūpnīcas "Fēnikss" un Torņakalna palīdzības biedrības strādnieki. Lai arī prese šīs kases pat dēvēja par strādnieku bankām, to nozīme viņu dzīvē nebija liela. Ieguvējas izrādījās tikai atsevišķas strādājošo grupas, jo šīs kases aptvēra uzņēmumu strādnieku mazāko daļu. Kasu vadība, nosakot augstāku aizdevuma procentu, vairāk

domāja par peļņu, nevis strādnieku interesēm. Strādnieku krājaizdevu kasu ģenēzi raksturoja "Fēniksā" izveidotās "strādnieku bankas" vēlākā pārveidošana par Rīgas pilsētas savstarpējo kredītbiedrību.

Uz strādnieku vispārējo noskaņojumu un centieniem aizstāvēt savas intereses lielu ietekmi atstāja 1900.–1903. gada ekonomiskā krīze. 1901. gada janvārī Rīgā vien bija ap 5 tūkst. bezdarbnieku, turklāt galvenokārt kvalificēti strādnieki.[83] Latgalē krīzes gados streiki bieži vien liecināja par strādnieku galēju izmisumu sakarā ar nelielo uzņēmumu izputēšanu, algu izmaksas aizkavēšanos. Tāpēc tolaik visvairāk ekonomisko streiku notika tieši Latgalē. Visumā streikotāju kopskaits Latvijā no 1901. līdz 1904. gadam pārsniedza 15,3 tūkst. cilvēku.[84] Streikotāju galvenās prasības bija: paaugstināt algu, izmaksāt nopelnīto, saīsināt darbadienu, kā arī atlaist ienīstos uzņēmuma administrācijas pārstāvjus, pieņemt atpakaļ atlaistos strādniekus u.c.

20. gadsimta sākumā salīdzinājumā ar iepriekšējo periodu palielinājās uzbrūkoša rakstura streiku īpatsvars. Ap 3/5 streiku beidzās ar streikotāju pilnīgu vai daļēju uzvaru.

Politisko streiku un to dalībnieku skaits laikā no 1901. līdz 1904. gadam Latvijā visumā bija neliels. Ir nepilnīgas ziņas par četriem šādiem streikiem.[85] Trīs no tiem bija saistīti ar 1. Maija atzīmēšanu Daugavpilī un Krāslavā. Minētajā laikposmā Latvijā notika arī 33 ielu demonstrācijas,[86] uz kurām strādniekus bija aicinājusi Baltijas latviešu sociāldemokrātiskā strādnieku organizācija, 1904. gadā nodibinājusies Latviešu sociāldemokrātiskā strādnieku partija, tāpat Bunda organizācija. Jāatzīmē ebreju strādnieku biežās aktivitātes Latgales pilsētās, sevišķi Daugavpilī. Ar demonstrācijām strādnieki protestēja pret karu, mobilizāciju un varas iestāžu represijām. Demonstrāciju dalībnieki arvien biežāk bija apbruņojušies un nevairījās no sadursmēm ar policiju un kareivjiem.

Transports

Latvijas pilsētu un lauku saimnieciskās dzīves, pirmām kārtām jau rūpniecības attīstība nebija iespējama bez transporta tīkla pilnveidošanas. Metālapstrādes un mašīnbūves, ķīmiskās u.c. rūpniecības nozares tieši bija atkarīgas no izejvielu un kurināmā piegādēm, no pieslēgšanās impērijas lielākajām transporta artērijām, no kuģniecības veikto kravas pārvadājumu aktivizēšanas valsts ārējās tirdzniecības sakaru ietvaros ar Rietumeiropu.

19. un 20. gadsimta mijā pasažieru un kravas pārvadājumos kā Latvijā, tā Krievijas impērijā galvenā loma bija dzelzceļa transportam. Turpinoties

33. att. Rēzeknes dzelzceļa stacija

jaunu dzelzceļa līniju būvei, aptuveni divas trešdaļas Latvijas pilsētu bija pieslēgušās dzelzceļa tīklam, kas tās saistīja gan savstarpēji, gan ar tūkstošiem kilometru attāliem Iekškrievijas izejvielu avotiem un rūpniecības produkcijas noieta tirgiem. Dzelzceļa būve, veicinot Rīgas, Daugavpils un Liepājas izaugsmi, bija stimulējusi arī mazpilsētu – Cēsu, Valmieras un Rēzeknes saimniecisko rosību un pārvērtusi tās par nozīmīgiem vietējās tirdzniecības centriem. Lauku apvidos lielāku pozitīvu pārmaiņu izraisīšanai bieži vien pilnīgi pietika ar šaursliežu dzelzceļa ierīkošanu. Tā, piemēram, pēc šaursliežu dzelzceļa izbūves no Liepājas uz Aizputi pēdējā redzami atplauka. Tādēļ gluži saprotama bija iecere šo šaursliežu dzelzceļu pagarināt no Aizputes līdz Kuldīgai. Tika domāts arī par otru šaursliežu dzelzceļu no Aizputes cauri Saldum uz Jelgavu, šai līnijai pie Līvbērzes šķērsojot Maskavas–Ventspils–Ribinskas līniju (tādā gadījumā Līvbērzē varētu pārkraut preces nosūtīšanai tālāk pa Maskavas–Ventspils platsliežu dzelzceļu vai uz Rīgu). Cits variants paredzēja novirzīt šaursliežu dzelzceļu no Saldus uz Jelgavu caur biezāk apdzīvotiem pagastiem, resp., caur Dobeli. Tā vai citādi šo projektu īstenošana sekmētu saimniecisko attīstību Rietumkurzemes centrālajā daļā, kas izrādījās palikusi bez dzelzceļa satiksmes pēc Rīgas–Jelgavas–

Mažeiķu un Maskavas–Ventspils–Ribinskas līnijas izbūves. Diemžēl tālāk par Aizputi šaursliežu dzelzceļu tā arī nepagarināja. Atliek piebilst, ka vēl 19. gadsimta nogalē tika domāts par dzelzceļa būvi no Liepājas caur Bernātiem un Rucavu uz Palangu, pēc tam to Klaipēdas rajonā saistot ar Vācijas dzelzceļa tīklu. Taču šim daudzsološajam projektam 1899. gadā svītru pārvilka Krievijas Kara ministrija, vadoties no saviem stratēģiskajiem aprēķiniem.

1902. gadā atklāja Sitas–Pitalovas dzelzceļu, gadu vēlāk – Stukmaņu – Vecgulbenes un Vecgulbenes–Valkas šaursliežu līniju, bet 1904. gadā – Jelgavas–Tukuma un Jelgavas–Krustpils dzelzceļu. Inženieri projektēja nākamās, to skaitā Cesvaines–Smiltenes līniju, kuru plānoja novirzīt tālāk uz Vidzemes jūrmalu pie Ainažiem (tur gatavojās ierīkot ostu).

Lielākie dzelzceļa mezgli Latvijā bija Rīga, Daugavpils un Valka. Pateicoties dzelzceļa satiksmei, Rīga bija kļuvusi par impērijas nozīmes ostu. Nereti dzelzceļa līniju tuvumā strauji attīstījās jauni preču pārkraušanas punkti, apsteidzot vienu otru mazpilsētu. Vienlaikus pamira vecie tirdzniecības centri, preču pārvadājumos mazinājās iekšējo ūdensceļu un pajūgu transporta loma, panīka agrākās pasta stacijas. Pat guberņas pilsēta Jelgava, kas līdz Rīgas–Jelgavas–Mažeiķu un Liepājas–Romnu dzelzceļa atklāšanai bija starpniece tirdzniecībā ar Lietuvu, palika bez izdevīgajiem vidutājas pienākumiem. Apklusa kādreiz dzīvais trakts no Rietumeiropas caur Jelgavu uz Pēterburgu. Ludza, iepriekš apkalpojusi plašu rajonu, pēc Maskavas–Ventspils–Ribinskas dzelzceļa izbūves (1902. gadā) pārvērtās par lokālu tirdzniecības vietu sešiem tuvākajiem pagastiem.

Neapskaužamā stāvoklī nonāca vairākas nomaļus no dzelzceļa tīkla palikušās pilsētas: Limbaži, Bauska, Jaunjelgava, Jēkabmiests, Piltene un Grobiņa. Pašā gadsimta sākumā tām bija pieskaitāma arī Ventspils, kam, par spīti visai izdevīgajam ģeogrāfiskajam stāvoklim un praktiski neaizsalstošai ostai, dzelzceļa ierīkošana uz Liepāju un Tukumu draudēja atņemt pat izvedpreču atlikumu. Toties Maskavas–Ventspils–Ribinskas dzelzceļa līnija pavēra šai Latvijas ostai lielas perspektīvas. Agrāko nozīmi vairs neatguva Jēkabmiests un Jaunjelgava, bijušās starpnieces Rīgas un tai pieguļošo Vidzemes rajonu tirdzniecībā ar Lietuvu. Turpmāk kā Jēkabmiests, tā Jaunjelgava saglabāja tikai administratīva centra nozīmi. Saimnieciskajam sabrukumam tuvojās iepriekš par pārtikušām uzskatītās Piltene un Grobiņa. Zināms izņēmums bija provinces pilsēta Kuldīga. Kaut arī tā atradās patālu no svarīgiem ceļiem un dzelzceļiem, pilsētu no pagrimuma pasargāja tas, ka te darbojās vairāki rūpniecības uzņēmumi un mācību iestādes (1886. gadā uz Kuldīgu no Rīgas pārcēla Baltijas skolotāju semināru). Bez tam

daļa Kurzemes muižniecības izsenis bija izvēlējusies šo pilsētu par savu rezidences vietu. Kuldīdznieki meklēja iespējas atdzīvināt Ventas ūdensceļu, lai pirmām kārtām nodrošinātu ērtu satiksmi ar Ventspili. Taču tvaikoņīšiem upe izrādījās par seklu. Neīstenota palika iecere par Ventas–Nemunas kanālu, par kuru laiku pa laikam tika rakstīts presē.

Kopš 19. gadsimta 90. gadiem daudzkārt tika spriests par Rīgas–Hersonas ūdensceļa ierīkošanu, kas solīja Rīgai lielas priekšrocības. Tika izstrādāti vairāki projekti par Baltijas un Melnās jūras, resp., Rīgas un Hersonas savienošanu, piedaloties kā ārzemju, tā Krievijas inženieriem. Par projektu ieinteresējās arī Kara ministrija, jo ūdensceļam varēja būt arī stratēģiska nozīme. Taču aprēķini rādīja, ka šī 2000–2200 km garā ūdensceļa ierīkošanai nepieciešami lieli līdzekļi. Tas izrādījās galvenais šķērslis projektu realizēšanai.

Lai gan preču un pasažieru pārvadāšanā ne iekšējie ūdensceļi, ne kabotāžas kuģniecība nevarēja sacensties ar dzelzceļiem, preču piegādē ostas pilsētām, īpaši Rīgai, zināmu nozīmi šie transporta veidi, protams, saglabāja. Par to var pārliecināties, aplūkojot konkrētus datus par preču piegādi Rīgai gadsimtu mijā.

Preču piegādes veidi Rīgai 19. un 20. gadsimta mijā*

Preču piegādes veids	Mērvienības	1896–1900 (caurmērā)	1901–1905 (caurmērā)
Pa dzelzceļu	tonnās	859 857,57	1 071 344,64
Pa Daugavu	tonnās	57 832,63	84 798,02
Pa Daugavu	gabalos**	6 962 588	6 267 669
Pa Lielupi	tonnās	255 902,81	205 755,05
Pa Lielupi	gabalos	182 749	1 547 485
Pa Gauju	gabalos	660 779	474 998
Pa jūru	tonnās	79 972,80	114 001,91
Kopā	tonnās	1 253 565,81	1 475 899,61
	gabalos	7 806 116	8 290 152

* Pēc: *Gernet B.* Die Entwicklung des Rigaer Handels und Verkehrs im Laufe der letzten 50 Jahre bis zum Ausbruche des Weltkrieges. Jena, 1919, S. 5.

** Kokmateriāli (baļķi).

Kā redzams, dzelzceļš preču pārvadājumos atradās ārpus konkurences. Daugavu un Gauju, sevišķi pēc Daugavas–Gaujas kanāla ierīkošanas, izmantoja kokmateriālu piegādei, t.i., plostu pludināšanai lejup pa straumi. Lielupei kā satiksmes ceļam bija plašāka nozīme. Pa Lielupi starp Bausku, Emburgu un Jelgavu 20. gadsimta sākumā kursēja četri nelieli tvaikoņi, pārvadājot kā pasažierus (navigācijas laikā vairāk nekā 100 tūkst. cilvēku[87]), tā lielu daudzumu preču. Tvaikoņu satiksme saistīja arī Jelgavu un Rīgu, kurā tika nogādāta labība, siens, eļļas rauši u.c. lauksaimniecības produkcija, bet vēl lielākos apmēros dažādi būvmateriāli: daudzi desmiti miljoni ķieģeļu, tāpat kaļķi, cements, kā arī kokmateriāli u.c. celtniecībai nepieciešamas lietas.

Pašā 20. gadsimta sākumā par automobiļu transportu vai tā sākumiem Latvijā bija priekšlaicīgi runāt. Šim transporta veidam bez pašiem automobiļiem bija nepieciešami arī sakārtoti ceļi. Ceļu ziņā kā Vidzemē, tā Kurzemē, nerunājot nemaz par Latgali, varēja daudz ko vēlēties. 1903. gada sākumā šoseju kopgarums Vidzemē sasniedza aptuveni 270 km, Kurzemē – nepilnus 100 km. Tas bija attiecīgi apmēram trīs un sešas reizes mazāks nekā dzelzceļu kopgarums šajos Latvijas novados.[88] Bez šosejām vēl skaitījās ar granti bruģēti lielceļi, kuru kopgarums Vidzemē pārsniedza 12,5 tūkst. km, Kurzemē – tuvojās 8 tūkst. km.[89] Lielceļus izmantoja pajūgu satiksmei, pa lielākai daļai kā pievedceļus dzelzceļa stacijām, arī lauksaimniecības produktu nogādei pilsētās. Šos lielceļus, tāpat kā nomaļu jeb māju ceļus no vienas viensētas līdz otrai vai lielceļam, kā jau iepriekš atzīmēts, nācās uzturēt zemniekiem. Lielceļu stāvoklis bija pietiekami labs, taču to nevarēja teikt par mazajiem lauku ceļiem, kuru sakārtošanai zemniekiem bieži pietrūka laika, spēku un līdzekļu.

Latvijas ostu loma Krievijas impērijas ārējā tirdzniecībā

Jau 19. gadsimta otrajā pusē strauji pieauga Latvijas lielāko ostu – galvenokārt Rīgas un Liepājas līdzdalība impērijas eksportā un importā. Vēl 80. gados un 90. gadu sākumā šo ostu absolūtie un relatīvie rādītāji valsts ārējās tirdzniecības apgrozībā uzrādīja zināmas svārstības, kāpumam mijoties ar kritumu, bet nākamajā desmitgadē un arī vēlāk bija vērojama izteikta ārējās tirdzniecības bilances pieauguma tendence. Šai laikā Rīgas osta no 3. vietas impērijas nozīmīgāko ostu vidū pārvietojās uz 1. vietu, apsteidzot kā Pēterburgu (kopā ar Kronštati), tā arī Odesu, kas 80. gados bija svarīgākā Krievijas impērijas osta. Tas tika panākts, galvenokārt

pateicoties eksportam, jo importā Rīgas ostas rādītāji izrādījās nedaudz pieticīgāki. Vienubrīd būdama trešā lielākā Baltijas osta, par pakāpienu atkrita Liepāja. Pēc Maskavas–Ventspils–Ribinskas dzelzceļa pabeigšanas tai naski tuvojās Ventspils osta un vēlāk pat aizsteidzās garām.

Krievijas impērijas rietumdaļas ostu īpatsvars valsts ārējā tirdzniecībā 19. un 20. gadsimta mijā*

Ostas	1891–1895 (caurmērā)		1896–1900 (caurmērā)		1901–1905 (caurmērā)	
	vērtība (rbļ.)	%	vērtība (rbļ.)	%	vērtība (rbļ.)	%
Rīga	77 179 128	8,2	123 368 024	11,1	195 805 847	15,2
Liepāja	51 954 449	5,5	58 995 994	5,3	62 346 491	4,8
Ventspils	1 097 380	0,1	1 708 231	0,2	21 589 300	1,7
Tallina (ar Paldiski)	48 895 483	5,2	86 235 930	7,8	81 116 440	6,3
Pērnava	4 266 484	0,5	5 159 642	0,5	4 735 001	0,4
Pēterburga (ar Kronštati)	141 313 287	15,1	179 180 591	16,1	175 522 058	13,5

* Pēc: *Gernet B.* Die Entwicklung der Rigaer Handels und Verkehrs im Laufe der letzten 50 Jahre bis zum Ausbruche des Weltkrieges. Jena, 1919, S. 16–17.

Tātad 20. gadsimta sākumā Rīga bija pārliecinoši izvirzījusies un atstājusi aiz sevis Pēterburgas un Kronštates tandēmu. Rīgas eksporta un importa kopvērtība strauji tuvojās 200 milj. rubļu.

Latvijas ostu panākumi izskaidrojami ar izdevīgo ģeogrāfisko stāvokli, atrašanos uz tranzītceļa no impērijas centrālajiem, arī austrumu, daļēji dienvidu rajoniem uz Rietumeiropu un otrādi. Turklāt Liepājai un Ventspilij ledlauža palīdzība bija nepieciešama tikai bargākajās ziemās, bet navigācijas pārtraukums Rīgas jūras līcī vienmēr ir īsāks nekā Somu jūras līcī. Pēdējais apstāklis noteica Rīgas ostas priekšrocības salīdzinājumā ar Pēterburgu, par spīti valdības radītajām dažāda veida priekšrocībām Krievijas galvaspilsētai. Pārvadājumi pa jūru bija daudz lētāki nekā dzelzceļa

pakalpojumi, tādēļ impērijas ārējā tirdzniecībā dzelzceļa loma aprobežojās galvenokārt ar eksportpreču piegādi lielākajām ostām un importpreču transportēšanu uz Iekškrieviju. Sliežu ceļu dažādais platums līdz minimumam samazināja dzelzceļa iespējas nogādāt eksportkravas kaut vai Vācijā, kas stabili ieņēma otro vietu (aiz Lielbritānijas) Krievijas impērijas ārējā tirdzniecībā.

Lai palielinātu caurlaidi, Latvijas ostas turpināja pilnveidoties, regulāri attīrot un padziļinot kuģuceļus, ar nolūku uzņemt kravnesīgākus okeāna milzeņus. Tai pašā laikā tās centās novērst kuģu tukšbraucienus, t.i., sagādāt importa kravu atvedušam kuģim izvedpreces atpakaļceļam.

1898. gadā Rīgas ostas teritorija tika atvirzīta līdz Doles salas augšgalam. Trīs gadus vēlāk sākās pievedceļu pārbūve, ostas tiešā tuvumā ierīkojot Rīgas Krasta eksportstaciju, lai vagoni atrastos tuvāk kuģiem un lai īsākā laikā tos varētu izkraut un pielādēt. Turpat netālu uzcēla nojumes, noliktavas, arī vairākas lielas saldētavas lauksaimniecības produktu (sviesta, olu, gaļas) uzglabāšanai, uzstādīja jaunus celtņus. Tas viss kopumā ievērojami samazināja laiku, kas kuģiem bija jāpavada Rīgas ostā.

Ne tik raiti veicās labiekārtošanas darbi Liepājas ostā. Tomēr arī tur tika padziļināts kuģuceļš, paplašināta ostas teritorija, pagarinātas kuģu piestātnes, uzlabots pievedceļu tīkls, celtas jaunas noliktavas. Lai gan Liepāja ilgu laiku bija galvenā graudu eksportosta Baltijā, tur netika uzbūvēts elevators, un eksportēšanai piegādāto labību nācās glabāt nepiemērotās noliktavās. Valdībai neatradās līdzekļi Liepājas tirdzniecības ostas pienācīgai sakārtošanai, toties tie netika žēloti Liepājas jūras cietokšņa būvei un kara ostas ierīkošanai. Aizsteidzoties notikumiem priekšā, jāpiebilst, ka pēc Krievijas–Japānas kara sakarā ar Baltijas kara flotes lielajiem zaudējumiem un Krievijas–Vācijas līgumu plāni mainījās un, kad cars Nikolajs II apstiprināja Valsts aizsardzības padomes lēmumu likvidēt Liepājas jūras cietoksni, tika norakstīta tā celtniecībā ieguldītā milzīgā summa, kas pēc oficiālās versijas sasniedza 45 milj. rbļ., bet patiesībā bija daudz lielāka, pārsniedzot 80 milj. rbļ.[90]

19. gadsimta beigās uzsāktie Ventspils ostas paplašināšanas un izbūves darbi turpinājās arī pēc gadsimtu mijas. Uzbūvēja divus (ziemeļu un dienvidu) molus, izraka kanālu priekšostā, nostiprināja krastmalas pie Ventas grīvas, paplašināja kuģu piestātnes, uzcēla noliktavas, jaudīgu elevatoru. Pie elevatora vienlaikus varēja novietoties trīs kuģi graudu kravas uzņemšanai. Tādējādi salīdzinājumā ar Liepāju Ventspils osta tika

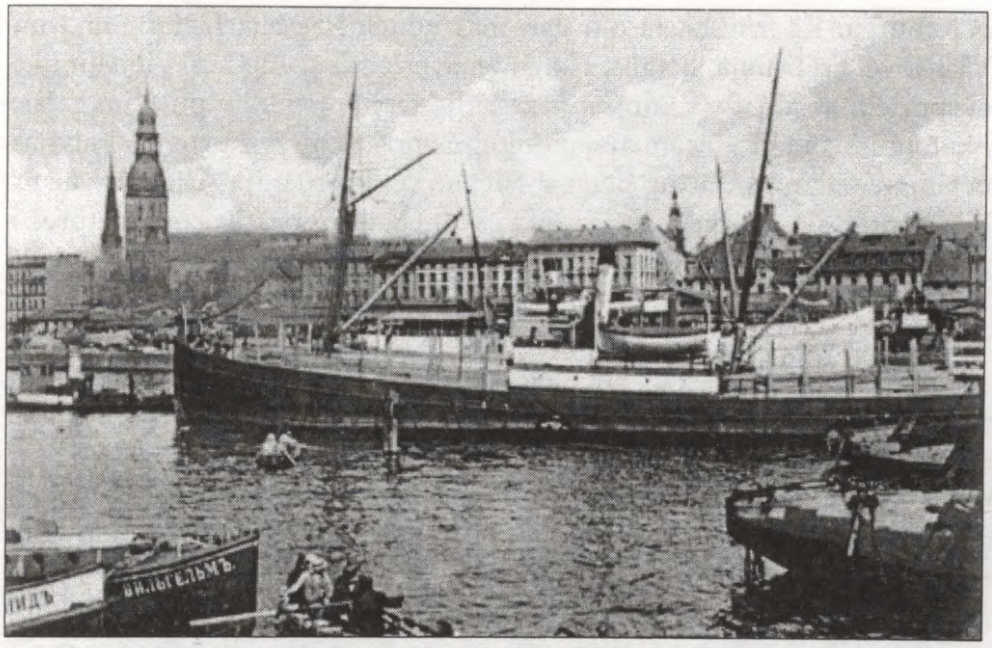

34. att. Rīgas osta

modernāk aprīkota, tai netraucēja krievu kara flotes vienības. Šīs priekšrocības Ventspils drīz vien izmantoja pilnā mērā, un tās ostas kravu apgrozījums vairāk nekā divkārt pārsniedza plānoto.[91] Modernais aprīkojums sevi pilnībā attaisnoja.

Sākās izpētes darbi par ostas ierīkošanu Ainažos vai Salacgrīvā. Vairākus gadus gan nekāds lēmums netika pieņemts.

20. gadsimta sākumā Krievijas impērijas galvenās eksportpreces, kuras no Latvijas ostām pa jūru veda uz Rietumeiropu, bija lauksaimniecības ražojumi un kokmateriāli. Rīgu plaši pazina kā kokmateriālu, linu, tāpat kaņepāju un olu eksportostu. Visvairāk no Rīgas ostas izveda lopkopības produkciju – 36,1%, otrajā vietā atstājot graudus (18,9%) un trešajā – tehniskās kultūras, citiem vārdiem, linus un linsēklas, kaņepājus un pakulas (17,7%). Ievērojami mazāka bija kokmateriālu daļa (11,2%),[92] taču to īpatsvars kopējā eksportā jau tuvākajos gados manāmi pieauga. Rīga izrādījās lielākā impērijā izgatavotā sviesta eksportētāja, bet tuvākajā laikā tās pozīcijas apdraudēja Ventspils, arī Pēterburga. Lielāko daļu eksportsviesta piegādāja Sibīrija. Olas, kas tikai nedaudz atpalika no sviesta izveduma caur Latvijas ostām, visvairāk kuģos ielādēja Rīgas ostā, tai sekoja

Pēterburga. Kā sviesta, tā olu galvenās noņēmējas bija Lielbritānija un Vācija, vēl arī Dānija, Beļģija, Holande, Šveice. Caur Rīgu un Liepāju tika eksportēta lielākā daļa ādu un kažokādu, tāpat apmēram puse no gaļas. No tehniskajām kultūrām ārzemēs ļoti pieprasīja linus, kurus no Latvijas ostām izveda uz Franciju, Beļģiju, Vāciju un Lielbritāniju. Minētās valstis bija ieinteresētas iepirkt arī linsēklas. Kaņepāji un pakulas eksportpreču sortimentā ieņēma necilu vietu, tomēr to izvedumam no Rīgas un Ventspils ostas bija tendence pieaugt.

Tāpat kā agrāk, 1901.–1905. gadā lielākā daļa graudu vēl tika eksportēta no Liepājas, bet jau nākamajos piecos gados iestājās spējš kritums. Graudu noņēmējas valstis bija Holande, Zviedrija un Vācija. Kokmateriālus nosūtīja uz Lielbritāniju, Holandi un Vāciju, kā arī uz citām valstīm.

Importu nelabvēlīgi ietekmēja rūpniecības krīze un 1900. gadā valdības palielinātā ievedmuita dažādām ārzemju precēm. Koktirgotājiem zaudējumus sagādāja lielais ugunsgrēks Rīgā 1901. gadā. Pārstājot darboties daudzām krīzes pamatīgāk skartām rūpnīcām, mazinājās izejvielu un kurināmā ievedums, mašīnu, dzelzceļa sliežu u.c. imports.[93] Ilgus gadus mašīnas ieveda galvenokārt caur Rīgas ostu. Tās piegādāja Lielbritānija, Vācija, ASV, arī Zviedrija. No 1901. līdz 1905. gadam mašīnu imports veidoja 21,4%.[94]

Caur Latvijas ostām ieveda arī mašīnu rezerves daļas un lauksaimniecības mašīnas. Daļa no tām palika Latvijā, pārējās transportēja tālāk uz Iekškrieviju. Tāpat rīkojās ar minerālmēsliem. Toties "Provodņikam" nepieciešamais importētais kaučuks, kā arī akmeņogles pamatos tika izmantotas Rīgas, bet akmeņogles – arī Liepājas uzņēmumu vajadzību apmierināšanai.

Peļņas lielāko daļu par eksporta un importa preču pārvadāšanu ieguva ārzemju kuģu īpašnieki. Ir ziņas, ka Rīgas ostu laikā no 1901. līdz 1905. gadam caurmērā ik gadu apmeklējuši 1228 tvaikoņi un 254 burinieki. Starp tiem visvairāk bija Vācijas kuģu (attiecīgi 430 un 22), otrajā un trešajā vietā atstājot Lielbritāniju (269 un 1) un Krieviju (114 un 156), zem kuras karoga brauca arī Latvijas kuģu īpašniekiem piederošie (viņu īpašumā 1905. gadā kopā bija 445 lielāki kuģi, galvenokārt burinieki, ar 70 000 t lielu koptonnāžu[95]). Taču no Rīgas ostu minētajā laikā apmeklējušo kuģu reģistra koptonnāžas Krievijas kuģu daļa veidoja tikai 13,5%.[96] Milzīgajai Krievijas impērijai tas bija necils rādītājs. Pēc citām ziņām 1903. gadā Rīgas ostu apmeklējis 2021 kuģis, pārvadājot 1 237 112 neto t, bet Liepāju – 1675 kuģi ar 576 989 neto tonnām.[97] Ventspils kā nozīmīgas ostas izvirzīšanās tad vēl tikai sākās.

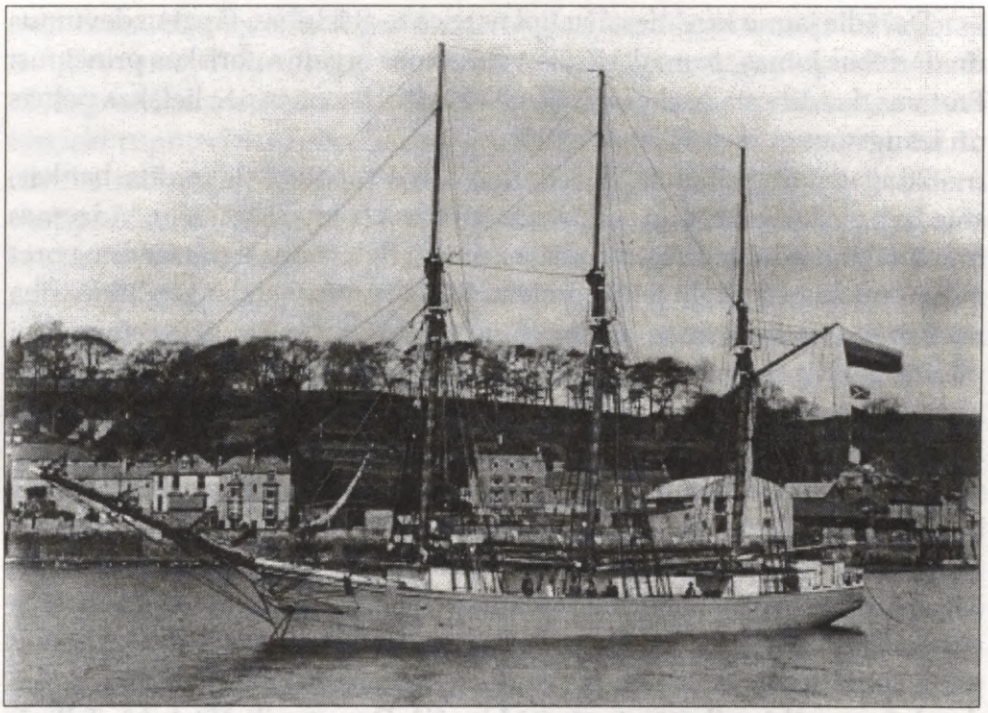

35. att. Trīsmastu burinieks (gafelšoneris) "Janow"

Bankas

Tautsaimniecības attīstība, ko sekmēja Krievijas impērijā izvērstā dzelzceļu būve un Rīgas kā pirmšķirīgas eksportostas izvirzīšanās, preču saimniecības panākumi laukos saistībā ar baltvācu muižniecības organizēto latviešu zemnieku māju izpirkšanu, veicināja brīvu kapitālu uzkrāšanos un visnotaļ rosināja banku un vispār kredītiestāžu tīkla izveidošanos. Vajadzību pēc kredītiem izjuta aizvien plašāk izvērstā tirdzniecība, Rīgas u.c. lielāko Latvijas pilsētu saimniecība, jo sevišķi plaukstošā rūpniecība.

Jau 19. gadsimta 70. gados Rīgā pamatos noformējās kredītiestāžu sistēma, balstoties uz pastāvošo Diskonta kasi un pilsētas krājkasi, Valsts bankas nodaļu, divām hipotekārā kredīta bankām un pāris komercbankām, tāpat vairākām savstarpējā kredīta biedrībām un krājaizdevu kasēm, Vidzemes muižnieku kredītbiedrību. Izņemot Valsts bankas nodaļu, šo kredītiestāžu dibinātāji pārstāvēja Lielajā ģildē apvienojušos tirgotājus, pilsētas rāti un Vidzemes muižniecības korporācijas, toties turpmāk noteicošā izrādījās privātā iniciatīva.

Dažādie jauno kredītiestāžu tipi noteica to atšķirības, tāpat uzdevumus un darbības jomas, pamatkapitāla veidošanās organizatoriskos principus. Protams, kredītiestādes konkurēja cita ar citu, tiecoties pēc lielākas peļņas un izaugsmes.

20. gadsimta sākumā Rīgā darbojās trīs hipotekārā kredīta bankas, sniedzot aizdevumus pret nekustamā īpašuma (zeme, ēkas) ķīlu. Vidzemes muižnieku kredītbiedrība turpināja izsniegt ilgtermiņa agrārkredītus pret muižu un zemesgabalu ieķīlājumiem. Rīgas namīpašnieku kredītbiedrība nodarbojās ar ilgtermiņa aizdevumu izsniegšanu mūra ēku celtniecībai pilsētā, bet Rīgas hipotēku biedrība kreditēja ēku celtniecību pilsētas lauku novadā. Lētus kredītus tirgotājiem un rūpniekiem piedāvāja Biržas banka Rīgā. Plašie sakari ar ārzemju partneriem un labā operāciju organizētība veicināja tās popularitāti. Ne velti šo banku uzskatīja par pirmo moderno banku Baltijā. Biržas banka tika nodibināta arī Liepājā.

Ar lieliem darījumu apmēriem izcēlās 1872. gadā darbību uzsākusī Rīgas Komercbanka. Šo pirmo privāto akciju banku bija dibinājuši vietējie uzņēmēji un tirgotāji, piedaloties Pēterburgas, Maskavas, Varšavas, Berlīnes u.c. lielpilsētu tirgotājiem un baņķieriem. Komercbanka savas filiāles atvēra daudzās mazākās pilsētās, to skaitā Liepājā, Daugavpilī, Vitebskā, Tallinā, Šauļos, Lodzā.

Tirdznieciskā kredīta banku svarīgākais apgrozības līdzekļu avots bija noguldījumi, galvenās aktīvās operācijas – īstermiņa aizdevumi un vekseļu diskonts. Komercbankas bija aktīvi iesaistījušās gan uzņēmumu kreditēšanā, gan arī rūpniecības akciju sabiedrību dibināšanā un pārvaldē. Ne velti Rīgas Biržas bankas valdes locekļi ieņēma amatus trīs akciju sabiedrību valdēs un padomēs, bet Komercbankas valdes locekļi – vienpadsmit akciju sabiedrībās. Komercbanka gandrīz pilnīgi pārvaldīja kuģubūvētavu "Lange un dēls".

1873. gadā Rīgā darbību bija uzsākusi komunālā Diskonta banka (dibināta uz Diskonta kases pamata), kam 22 gadus vēlāk pievienoja bezperspektīvo, ar strauji augošajām bankām konkurēt nespējīgo, Lielās ģildes pārvaldīto Tirdzniecības kasi. 19. gadsimta 70. gadu sākumā bija nodibināta Jelgavas pilsētas draudzes banka un Ventspils, kā arī Daugavpils pilsētas banka.

Rīgas Diskonta bankas vadību veidoja pazīstami rūpnieki, tirgotāji un finansisti, kas joprojām nebija zaudējuši sakarus ar vecajām kārtu un ģilžu aprindām un nereti vienlaikus bija arī pilsētas domnieki. Gadsimtu

mijā domē bija ievēlēti Rīgas Biržas bankas direkcijas locekļi lieltirgotāji K. Hartmanis, V. Šperlings, fabrikants E. Heflingers, Rīgas hipotēku biedrības prezidents advokāts K. Bornhaupts. Viņi pārstāvēja baltvācu tirdznieciski rūpniecisko aprindu un veco kārtu organizāciju intereses, bet šo cilvēku raduraksti sakņojās senu Rīgas tirgotāju ģimeņu lokā. Baņķieru nostiprināšanās Rīgas domē aplūkojamā laikposmā netieši apstiprināja kredīta pieaugošo lomu un pilsētas pārvaldes ciešo saistību ar tirdzniecisko un rūpniecisko kapitālu.

Rīgas Diskonta bankas vadošo ierēdņu vidū nevāciešu tikpat kā nebija. Atsevišķas citu tautību personas viņu lokā iekļuva 20. gadsimta pirmā gadu desmita otrajā pusē.

Līdzīgs tikko raksturotajam bija Jelgavas pilsētas bankas direkcijas sastāvs. Tajā bija pārstāvēti vienīgi baltvācieši (gan par direktoru atkārtoti ievēlētais F. Kleins, gan viņa biedri jeb vicedirektori – P. Grunavs, F. Veidemanis, Ā. Veineke u.c.). Gandrīz viendabīga, tikai šai gadījumā krieviska 20. gadsimta sākumā bija Daugavpils komunālās bankas vadība: tirgotājs G. Vasiļjevs, F. Zaharovs, K. Kapustins, G. Romanovs, I. Kamkins, kā izņēmums tajā bija pārstāvēts viens latvietis. Atšķirībā no iepriekš minētajām bankām Ventspils pilsētas bankas direkcijā bija dažādu tautību pārstāvji: baltvācieši E. Mālers, V. Taube, Ž. Gutšmits, krievi V. Golubovs, A. Makarovs, latvieši J. Krapte un J. Lejiņš u.c. Ventspilij bija citas problēmas, galvenokārt saistītas ar bankas vadību un tās sakariem biznesa jomā.

Amata krēsls pilsētas kredītiestādē nozīmēja ne tikai vērā ņemamas saimnieciskas privilēģijas, bet arī labu atalgojumu, īpaši Rīgā un Jelgavā. Dome 1895. gadā bija noteikusi, ka Diskonta bankas direkcijai pienākas 20% no bankas tīrās peļņas. Banka turklāt izdarīja iemaksas savu darbinieku pensiju fondā. Protams, komunālbanku personāla atalgojums dažādās Latvijas bankās absolūtos skaitļos bija visai atšķirīgs.

Banku operācijas

Rīgas pilsētas ikgadējā līdzdalība Diskonta bankas peļņā bija noteikta 5% apmērā no tās pamatkapitāla un rezerves kapitāla. Aplēšot atskaitījumus no rezerves kapitāla, kas veidojās galvenokārt no vērtspapīriem, ņēma vērā nevis to nominālvērtību, bet kursa vērtību. Pēdējā parasti bija zemāka.[98] Atskaitījumu lielākā daļa tika paredzēta pilsētas trūcīgo un slimo iedzīvotāju aprūpei; šim nolūkam pilsēta piešķīra noteiktu summu arī no vispārējiem budžeta līdzekļiem. Mazāku summu banka nodeva pilsētas

valdes rīcībā Rīgas vispārējām vajadzībām. Labdarības rakstura saistībām 20. gadsimta sākumā banka atvēlēja aptuveni 14,6 tūkst. rbļ. gadā,[99] ieskaitot pensijas dažām mācītāju, skolotāju un ierēdņu atraitnēm, pabalstu pilsētas bāriņu namam, arī 300 rbļ. lielo ikgadējo ziedojumu Lejasbulānas (Jeņisejas guberņa) kolonijas luterāņu konsistorijai.[100] Atskaitījumi, gan ne no kapitāla, bet no peļņas, attiecīgo pilsētu vajadzībām un labdarībai bija paredzēti arī pārējām Latvijas komunālajām bankām, taču tie nebija obligāti. Uzraudzības institūcijas raudzījās, lai atskaitījumus izdarītu pēc gada rēķinu noslēgšanas un banku atskaišu apstiprināšanas domē. Ja bankai bija radušies zaudējumi, kuru segšana prasīja visu bankas peļņu, tai nebija tiesību izsniegt naudu pilsētai, tāpat to nedrīkstēja darīt avansveidā uz tekošā gada rēķina.

20. gadsimta pirmajos gados Daugavpils bankas ikgadējie atskaitījumi pilsētai bija ap 1 tūkst. rbļ., t.i., apmēram 2/3 bankas tīrās peļņas. Reizēm dome pēc pilsētas valdes ieteikuma koriģēja pilsētas labā bankas valdes ieteikto peļņas sadali. Jelgavas pilsēta no savas bankas vidēji gadā saņēma ap 2,5 tūkst. rbļ., izņemot dažus nelabvēlīgas konjunktūras gadus.[101] Atskaitījumus no bankas saņēma arī Ventspils pilsēta.

Pilsētu komunālbankas pēc savām operācijām bija pielīdzināmas komercbankām jeb tirdznieciskā kredīta bankām, pat depozītu bankām. Banku operāciju loks laika gaitā paplašinājās. Diskonta banka līdztekus noguldījumiem, norēķinu kontiem, t.i., tekošo rēķinu operācijām, pieņēma uzglabāšanā dažādus dokumentus, dārglietas u.tml., diskontēja vekseļus, izsniedza aizdevumus pret vērtspapīriem un preču ķīlām, pirka un pārdeva vērtspapīrus. Finansu ministrija stingri sekoja, lai operāciju loks netiktu patvaļīgi paplašināts. Rīgas Diskonta bankas īpašie statūti nodrošināja tai vairākas svarīgas priekšrocības un lielāku patstāvību. Diskonta procents tai bija zemāks nekā pārējām (un ne tikai komunālajām) bankām, atkarībā no darījuma veida tas parasti bija 4–6%[102] un aptuveni atbilda Eiropas lielāko banku līmenim. Pārējo Latvijas komunālbanku aizdevumu procents bija gandrīz divreiz augstāks. Mazāk atšķirību uzrādīja par noguldījumiem izmaksātie augļi, kas Rīgas Diskonta bankai svārstījās 3,5–5% robežās.[103]

Kopumā Latvijas komunālbanku operācijas 20. gadsimta sākumā norisēja sekmīgi, protams, ar visai lielām atšķirībām absolūto summu izteiksmē. Taču rūpniecības krīze ietekmēja arī to darbību. Diskonta banka gan spēja gūt peļņu arī nelabvēlīgos apstākļos. Komunālo banku galvenās

pasīvās operācijas (depozīti – noguldījumi un tekošie rēķini) ļāva tām piesaistīt svešus kapitālus un veidoja galvenos apgrozības līdzekļus. Bankas pieņēma noguldījumus kā uz nenoteiktu, tā noteiktu laiku (tie bija sevišķi izdevīgi, jo pirms termiņa izbeigšanās nebija jārēķinās ar attiecīgo noguldījumu atmaksu). Tekošo rēķinu operācijas bija parocīgas uzņēmumiem divējādā ziņā: uzņēmumi nodeva bankas rīcībā kases tekošās summas un atstāja vienīgi nepieciešamos apgrozības līdzekļus, tādējādi tiem atkrita rūpes par naudas uzglabāšanu, bet vienlaicīgi noliktās summas ienesa renti. Daugavpils pilsētas bankā dominēja termiņa (visvairāk uz 1 gadu) noguldījumi, Ventspils banka praktizēja tikai noguldījumus uz nenoteiktu laiku, gandrīz tāpat rīkojās arī Jelgavas banka.

Starp komunālo banku apgrozības līdzekļiem otrajā vietā atradās pamatkapitāli. Regulāru atskaitījumu rezultātā tie gadu gaitā ievērojami palielinājās. No aktīvajām operācijām pirmajā vietā izvirzījās īstermiņa aizdevumi un vekseļu diskonts. Diskonta banka izsniedza aizdevumus pret vērtspapīriem un preču ķīlām. Daugavpils un Jelgavas banka preču ķīlu vietā pieņēma dārglietas.

Bez vekseļiem Rīgas un Daugavpils komunālās bankas praktizēja īpašu aizdevuma veidu, kad aizdoto un ar vērtspapīru, vekseļu vai preču dokumentu ķīlu nodrošināto naudu vajadzēja atmaksāt pēc pirmā pieprasījuma vai īsa uzteikuma termiņa. Šī aizdevuma forma bija izdevīga arī bankas klientiem tajā ziņā, ka deva iespēju aizņēmumu izmantot pēc vajadzības un procentus maksāt tikai par aizņemtās summas lietošanas laiku. Vēl jāpiemin tāda aktīva operācija kā vērtspapīru pirkšana un pārdošana. Šī operācija reizēm nesa peļņu, reizēm zaudējumu.

Diskonta bankas iesaistīšanās rūpniecības finansēšanā dažkārt sagādāja tai lielus zaudējumus, īpaši saimnieciskās krīzes gados, kad ražošanas sašaurināšanās vairākās vietējās rūpniecības nozarēs dezorganizēja arī kredīta attiecības. 1901. gadā bankai nācās norakstīt 241,3 tūkst. rbļ.[104] Togad Diskonta banka nespēja akcionāriem izmaksāt dividendes.

Laiku pa laikam Diskonta banka bez ikgadējiem atskaitījumiem piedalījās arī Rīgas komunālās saimniecības tiešā finansēšanā. Līdzīgi rīkojās arī pārējās Latvijas pilsētu komunālās bankas.

Pieprasījumus pēc kredītiem apmierināja vēl divu tipu kredītiestādes: krājaizdevu kases izsniedza aizdevumus amatniekiem, sīkajiem uzņēmējiem un namīpašniekiem, bet savstarpējā kredīta biedrības

apkalpoja vidēji turīgos tirgotājus un rūpniekus, kā arī bagātākos namīpašniekus. Minēto kredītiestāžu organizācijas princips atšķirās no bankām, jo gan krājaizdevu kases, gan savstarpējā kredīta biedrības darbojās, balstoties uz savu biedru solidāras atbildības principu. Kaut arī noguldījumi tajās ieplūda no visiem Rīgas iedzīvotājiem, kredītus varēja saņemt tikai biedri.

Krājaizdevu kases kā kredītkooperatīvi atšķirībā no savstarpējā kredīta biedrībām izmaksāja dividendes paju īpašniekiem. Kooperatīvs nedrīkstēja rezerves kapitālu u.c. tam piederošos kapitālus likvidācijas vai reorganizācijas gadījumā sadalīt biedriem.

Praktiski visas hipotekārā un tirdznieciskā kredīta bankas atradās baltvāciešu rokās. Labākais ierocis latviešu ekonomisko pozīciju nostiprināšanā izrādījās krājaizdevu kases. Pateicoties tām, samērā neilgā laikā izveidojās ievērojams latviešu uzņēmēju un tirgotāju slānis.

Noguldījumu kopsumma krājaizdevu kasēs no gada gadā pieauga. To veicināja augstāks noguldītājiem izmaksājamais procents salīdzinājumā ar valsts krājkasi (6% pret 3,6%),[105] kā arī iespēja noguldīt naudu visplašākajiem pilsētnieku slāņiem. Krājaizdevu kases kalpoja iedzīvotāju brīvo naudas līdzekļu piesaistei, turklāt ar kredītu starpniecību šie līdzekļi varēja tikt izlietoti viņu tiešajām vajadzībām. Šo funkciju nespēja izpildīt ne valsts krājkase, ne arī augļotāji.

Rīgas latviešu krājaizdevu kases kreditēja galvenokārt namīpašniekus, jo 85% no aizdevumu kopējās summas tika nodrošināti ar nekustamo īpašumu. 1900. gadā 7 latviešu kases izsniedza aizdevumos 3,5 milj. rbļ., septiņus gadus vēlāk jau 11 kases – 7,1 milj. rbļ., ņemot 6–7% gadā. Vairumā gadījumu aizdevumu summa nepārsniedza 1 tūkst. rbļ.[106]

Savstarpējā kredīta biedrības atšķirās no krājaizdevu kasēm gan ar kredīta lielākiem apmēriem, gan operāciju raksturu. Līdzīgi bankām, savstarpējā kredīta biedrības veica vekseļu norēķinu darījumus u.c. aktīvās operācijas, taču tās bija atļauts veikt vienīgi biedriem. Pirmās savstarpējā kredīta biedrības izveidoja baltvācieši. 1900. gadā Rīgā bija 4 šādas biedrības, no tām pāris latviešu. Turpmāk to skaits strauji pieauga.

Krājaizdevu kases un savstarpējā kredīta biedrības ziedoja ievērojamas summas no peļņas skolu uzturēšanai, stipendijām, finansēja kursus, dažādus kultūras pasākumus. Gandrīz visas Rīgas savstarpējā kredīta biedrības un daudzas krājaizdevu kases, tāpat kā bankas, bija iegādājušās sev namus.

Gadsimtu mijā izraisījusies rūpniecības krīze postoši ietekmēja bankas u.c. finansu iestādes, saistītas ar uzņēmumiem un to kreditēšanu. Finansiālie zaudējumi bija milzīgi. Bankrotēja ne viens vien privātais baņķieru nams.

3. Pilsētu pašvaldību komunālā politika

Par Latvijas pilsētu pašvaldības sistēmu 20. gadsimta sākumā līdz šim vēsturnieki rakstījuši maz. Baltvācu autori kā pirms Pirmā pasaules kara, tā arī vēlāk iedziļinājās politiskās situācijas analīzē, pilsētu saimnieciskajām, sociālajām un kultūras parādībām savās publikācijās atvēlot pieticīgu vietu.[107] Apjūsmojuši Baltijas pilsētu veco satversmi, viņi pārāk kritiski vērtēja 19. gadsimta otrajā pusē reformētās pašvaldības un to evolūciju.

Vairāki pilsētu pašvaldību vēstures momenti gan juridiskā, gan saimnieciskā aspektā aplūkoti M. Skujenieka grāmatā par pašvaldībām Baltijā.[108] Tajā nesaudzīgi raksturota pilsētu domnieku, to skaitā latviešu attieksme pret pilsētnieku lielākās daļas interesēm.

Latvijas brīvvalsts laikā daudzpusīgu ieskatu Rīgas pilsētas pašvaldības lietās sniedza apjomīgais izdevums "Rīga kā Latvijas galvaspilsēta".[109] Diemžēl gandrīz pilnīgi neaplūkoti palikuši pilsonisko grupējumu cīniņi par līdzdalību pilsētu pašpārvaldē.

Padomju okupācijas gados arī pilsētu vēsturē tika akcentēta revolucionārā cīņa, par ko visnotaļ liecināja 50.–60. gados izdotās novadpētnieciska rakstura publikācijas par Liepāju, Cēsīm un Rīgu.[110] Kopumā tām ir maza izziņas vērtība salīdzinājumā kaut vai ar V. Lenca (sen.) tai pašā laikā Vācijā publicēto brošūru "Rīgas attīstība par lielpilsētu".[111]

Nopietna pieeja pilsētu attīstības problēmām Latvijā 20. gadsimta sākumā raksturo Dz. Ozoliņas publikācijas, sākot ar 60. gadu nogalē iznākušajiem "Latvijas ekonomiskās vēstures apcerējumiem (1900–1917)".[112] Rīgas pilsētas domes un valdes komunālajai politikai veltīts viņas pētījums, kas aptver hronoloģiski plašāku laikposmu.[113] Tajā raksturotas pēcreformas izmaiņas, pašvaldības u.c. jautājumu risinājumi.

Trešās atmodas laikā tapusi Dz. Ozoliņas grāmata par Liepājas pašvaldību no 1877. līdz 1913. gadam.[114] Turpinot darbu pie šīs tēmas, jau pēc

Latvijas neatkarības atjaunošanas viņa publicējusi plašāku rakstu par Liepājas municipālās varas rīcību pilsētbūvniecības jomā.[115] Tādējādi par Liepājas, tāpat kā par Rīgas komunālo saimniecību gadsimtu mijā gūstams vispusīgs priekšstats.

Protams, arī citu Latvijas pilsētu vēsture gaida pētnieku uzmanību. Daudzas no tām aplūkojamā laikā piedzīvojušas lielas pārmaiņas.

Pilsētas gadsimtu mijā

Nepieciešamie priekšnoteikumi Latvijas pilsētu ekonomikas, tai skaitā komunālās saimniecības straujākai attīstībai radās 19. gadsimta otrajā pusē. Tos izraisīja dziļās sociāli ekonomiskās izmaiņas, kas veicināja iedzīvotāju migrāciju un brīvo darbaroku pieplūdumu pilsētās. Taču urbanizācijas process norisēja nevienmērīgi. To daļēji var izskaidrot ar pilsētām vispār raksturīgo atšķirīgo attīstību, daļēji ar Baltijas rūpnieciskajam rajonam raksturīgo ražošanas koncentrēšanos nedaudzās lielākajās pilsētās. Latvijas mazpilsētas, izņemot Kuldīgu un Sloku, lielindustrijas uzvaras gājiens nebija skāris. Labākajā gadījumā tur darbojās atsevišķi manufaktūras tipa rūpniecības uzņēmumi, piemēram, vilnas vai linu pārstrādei, tāpat spirta dedzinātavas, ķieģeļnīcas. Mazpilsētnieki, kuri nebija iesaistījušies tirdzniecībā vai nenodarbojās ar amatniecību, lielākoties pārtika no zemkopības un dārzkopības. Pilsētu izaugsmi vai, otrādi, nīkuļošanu un pagrimumu ļoti ietekmēja to atrašanās pie satiksmes artērijām, īpaši dzelzceļiem, vai nomaļus no tām.

Latvijas mazākās pilsētas visumā apkalpoja ierobežotu lauksaimniecisku rajonu, apgādājot to ar rūpniecības un amatniecības ražojumiem (daļēji izgatavotiem uz vietas) un patērējot vai iepērkot tālākpārdošanai lauksaimniecības preces. Minētie apstākļi arī izskaidro, kāpēc tik atšķirīgi veidojās atsevišķu pilsētu komunālā saimniecība. Lielā mērā pilsētu stihisko attīstību iespēju robežās regulēja to pašvaldības ar savu komunālo politiku.

Pilsētu likumdošana pašvaldībām bija paredzējusi visai plašu saimniecisko darbību. Tā aptvēra kā pilsētas labiekārtošanu un ugunsdzēsības pienākumus, pilsētas apbūves virsuzraudzību, tā arī veselības aizsardzību, sociālo apgādību, līdzdalību tautas izglītībā, vietējās tirdzniecības un rūpniecības veicināšanu utt. Apbūve bija saistīta ar pilsētu teritoriju pakāpenisku izplešanos uz pieguļošo teritoriju rēķina. Protams, tika izmantotas arī pilsētām piederošās neapbūvētās teritorijas, cik nu to katrai bija.

36. att. Liepājas biržas ēka

Kā rūpniecības uzņēmumu, tā dzīvojamo namu būve 19. un 20. gadsimta mijā straujāk un plašākā apmērā norisēja Rīgā. No 1896. līdz 1900. gadam pavisam tika uzbūvētas 1840 ēkas, no tām 957 mūra. Nākamajos piecos gados kopējais uzcelto ēku skaits samazinājās. Dzīvojamo u.c. ēku celtniecību negatīvi ietekmēja kā 1900.–1903. gada ekonomiskā krīze, tā sekojošā depresija. Krass būvniecības kritums Rīgā bija vērojams kopš 1903. gada, kad vairākumā gadījumu tikai pabeidza iesāktās būves. Daudz zemāki rādītāji nekā gadsimtu mijā raksturoja ēku celtniecību Rīgā gandrīz līdz pirmās desmitgades nogalei.[116]

Dažādos pilsētas rajonos proporcijas starp koka un mūra ēkām bija ļoti atšķirīgas. Vecrīgā un ārpus tās, t.s. mūra ēku rajonā, kur koka būves bija aizliegtas, tika celtas gandrīz tikai mūra ēkas. Toties Pārdaugavā ar nelieliem izņēmumiem (Āgenskalnā, Klīversalā) dominēja koka būves. Tomēr kopš 19. gadsimta beigām arvien vairāk cēla 3–6 stāvu mūra namus, tādējādi maksimāli izmantojot apbūves gabalus. Pilsēta strauji mainījās tīri ārēji līdz ar jauna tipa sabiedrisko un saimniecisko celtņu – fabriku, banku, dažādu kantoru, dzelzceļa staciju uzcelšanu.

Ēku celtniecība līdzīgi norisēja arī citās lielākās Latvijas pilsētās, protams, attiecīgi mazākā mērogā. Lai gan Jaunliepājā, piemēram, tika uzcelts ne viens vien mūra nams, tai tomēr bija vairāk kopēju iezīmju ar Pārdaugavu nekā ar Vecliepāju, kur kopš senākiem laikiem lielā pārsvarā bija mūra nami. Koka apbūve raksturoja Jelgavas nomales un lielāko daļu no Ventspils. 2–3 stāvu koka ēkas un samērā maz mūra namu varēja vērot daudzu apriņķa pilsētu – Valmieras, Tukuma, Jaunjelgavas u.c. centrālajā daļā, nerunājot par nomalēm.

Namsaimniekiem salīdzinoši vislielāko peļņu deva t.s. strādnieku dzīvokļi, taču vienlaikus to izīrēšana bija saistīta ar risku, jo, zaudējot darbu, īrnieks vairs nespēja nomaksāt īri. Tiesības apķīlāt parādnieka iedzīvi maz ko deva, jo tai parasti bija niecīga vērtība, kas ne tuvu nesedza īres parādu. Tādēļ namsaimnieki un būvuzņēmēji vairāk pievērsās grezno un komfortablo dzīvojamo māju būvei, parūpējoties arī par centrālapkuri, silto ūdeni, liftu utt., lai gan pieprasījums pēc lētajiem, vienkāršajiem dzīvokļiem jūtami apsteidza piedāvājumu. Daudzas strādnieku ģimenes bija spiestas mitināties pagraba dzīvokļos, šaurās, neērtās telpās, kurās nebija ne ūdensvada, ne cita labiekārtojuma. Tai pašā laikā šīs ģimenes dārgās īres dēļ nevarēja atļauties dzīvot labiekārtotos dzīvokļos, kuru neliela daļa tā arī palika neaizņemta. Gan Rīga, gan Liepāja izcēlās ar sevišķu dzīvokļu dārdzību. Tikai nedaudz no abām atpalika Daugavpils, kuras iedzīvotāju skaits tāpat turpināja strauji pieaugt. Ievērojami zemāka nekā trīs minētajās pilsētās bija dzīvokļu īres maksa Jelgavā un Ventspilī, vēl jo vairāk mazākās pilsētās.

Latvijas pilsētu pašvaldības, tāpat kā valdības iestādes, ēku būvi un dzīvokļu izīrēšanu pilnīgi atstāja privātuzņēmēju ziņā. 20. gadsimta sākumā daļa Rīgas pilsonības par to pauda neapmierinātību, taču ne pilsētas dome, ne arī valde savu nostāju negatavojās mainīt, uzskatot par nepraktisku un neizdevīgu iesaistīties dzīvokļu namu būvē. Tai pašā laikā Rīgas dome piešķīra līdzekļus dažādu objektu (elevatora, policijas ēkas, kazarmu u.c.) celtniecībai.

Izvērsusies pilsētas apbūve lika pašvaldībai iesaistīties tās regulēšanā. Vajadzēja risināt Rīgas pilsētas administratīvo robežu jautājumu, apbūves plānošanu, uzņemties zināmu kontroli un uzraudzību pār to. Ļoti sarežģīts bija pilsētas robežu jautājums, kas radīja daudz pārpratumu un strīdu saistībā ar komunālo un valsts nodokļu aplikumu, nelabvēlīgi ietekmēja arī pilsētas apbūves veidošanos. Pēdējo traucēja militārā resora aizņemtās

37. att. Elektriskā tramvaja loka līnija Daugavmalā

pilsētas teritorijas (līdz 1902. gadam – t.s. Esplanāde un Citadeles rajons, līdz 1904. gadam – arī Kobronskanste Pārdaugavā). Šī paša iemesla dēļ visai apgrūtināta bija inženiertehnisko objektu un tramvaja satiksmes ierīkošana. Turpinājās sabiedriskās zemes izpārdošana privātajiem būvētājiem, ko veica baltvāciskā Rīgas pilsētas valde, dodot priekšrocības iepirkt zemi baltvāciešiem. Viņi tās arī izmantoja. Nemitējās spekulācija ar gruntsgabaliem.

Trūkstot oficiāli apstiprinātam vispārējam Rīgas apbūves ģenerālplānam, celtniecība visumā norisēja stihiski. Jauni pilsētas rajoni, ielas un kvartāli radās gandrīz neatkarīgi no pilsētas pašvaldības. Visspilgtāk tas izpaudās nomaļu apbūvē. 1904. gadā turpat gadsimta ceturksni pastāvējušos "Pagaidu būvnoteikumus" nomainīja "Obligātie celtniecības noteikumi", taču tie maz ierobežoja namsaimniekus un būvuzņēmējus, neizvirzīja pietiekami stingras prasības jaunu fabriku ierīkošanai.

Intensīvā Rīgas attīstība lika municipālajai pārvaldei parūpēties par pilsētas labiekārtošanu. Augošā satiksmes plūsma radīja nepieciešamību palielināt ielu caurlaides spējas. Zemes un ēku īpašniekiem ceļot iebildumus un nevēloties atteikties no daļas zemes īpašuma vai pieļaut celtņu rekonstrukciju, nereti radās sarežģījumi ar ielu paplašināšanu (tā

galvenokārt bija saistīta ar tramvaju līniju ierīkošanu). Liepājā šaurās ielas un sliežu izvietojums blakus ietvei (nevis ielas vidū) bija cēlonis daudziem ar tramvaju (elektriskais tramvajs sāka kursēt pa Liepājas ielām 1899. gadā un bija pirmais visā Baltijā) saistītiem nelaimes gadījumiem. Rīgā pirmo elektriskā tramvaja līniju pa Aleksandra (tag. Brīvības) ielu un vēl piecas citas atklāja 1901. gadā. Jau nākamajā gadā, sprieţot pēc pārdoto biļešu skaita, elektriskais tramvajs pārvadāja 15,7 milj. pasažieru.[117] Zirgu tramvajs vēl turpināja eksistēt, 1903. gadā apgūstot pat jaunu līniju (kara slimnīca – Ķīšezers), tomēr tā, tāpat arī omnibusa (slēgti daudzvietu zirgvilkmes rati regulāras satiksmes uzturēšanai) noriets nebija aizkavējams. Diemžēl Rīgas pašvaldība gan zirgu, gan elektriskā tramvaja ierīkošanā piekāpās ārzemju (galvenokārt Beļģijas) kapitāla spiedienam. Tādējādi peļņa tika ārzemniekiem un tikai daļēji pilsētai.

20. gadsimta sākumā Rīgas ielās parādījās arī automobiļi. To gan vēl bija pavisam maz, un pasažieru pārvadāšanā ar tramvaju tie konkurēt nespēja. Toties vieglajiem ormaņiem turpmāk vajadzēja rēķināties ar automobiļu sāncensību.

Satiksmei Rīgā kļūstot intensīvākai, turpinājās pilsētas ielu bruģēšana un nostiprināšana. Deviņās Latvijas pilsētās bija nostiprināti vairāk nekā 50% no ielu kopgaruma, dažās pat vairāk nekā 4/5 (Cēsīs – 85%, Liepājā – 81%, Daugavpilī – 78%, Jelgavā – 56%).[118] Protams, palika daudz nenostiprinātu ielu pilsētu nomalēs, kurām pašvaldība veltīja mazāku uzmanību. Lai arī tā, gadsimta sākumā autoritatīvi speciālisti Rīgas u.c. Baltijas lielāko pilsētu ielas atzina par labiekārtotākajām visā impērijā.

Rīgā ļoti izjūtams bija pastāvīga tilta trūkums pār Daugavu. Par tiltu pilsētas domnieki sprieda gadu gadiem, bet tā celtniecība tika atkal un atkal atlikta. Viens no cēloņiem bija iebildes, ko izteica lieltirgotāji, kuriem pēc tilta uzcelšanas nāktos atteikties no veco, t.s. sarkano spīķeru (tagadējā Centrāltirgus rajonā) u.c. noliktavu izmantošanas eksportpreču glabāšanai, jo kuģi vairs nevarētu tiktāl doties pa upi uz augšu. Turklāt labu peļņu deva pilsētai piederošās monopoltiesības uz pirmšķirīgajām līnijām kuģīšu satiksmē pa Daugavu. Sava daļa tika maznozīmīgāko līniju koncesionāriem, viņu vidū vairākiem pilsētas domniekiem. Satiksmi starp abiem Daugavas krastiem nodrošināja arī airu laivas, kuru skaits ar katru gadu gan saruka. Par piestātņu izmantošanu pilsēta no laivu īpašniekiem iekasēja attiecīgas summas.

Ielu apgaismošanai pilsētās visvairāk lietoja petroleju. Rīgā šim nolūkam galvenokārt tomēr izmantoja gāzi, jo pilsētai bija pašai sava gāzes iestāde. No 1905. gada Rīgā, vēlāk Liepājā, pēc tam arī Valmierā, Ventspilī, Daugavpilī, Cēsīs ielu apgaismošanai uzstādīja elektrolampas. Elektrību gan izmantoja ierobežotā apjomā. Dzīvokļos iedzīvotāji galvenokārt vēl lietoja petrolejas lampas.

Rīgas, Liepājas u.c. lielāko pilsētu pašvaldībām bija jārūpējas arī par ūdensapgādi, tāpat kanalizāciju un atkritumu savākšanu. Nopietnu uzmanību nācās veltīt dzeramā ūdens apgādei un kvalitātei, jo vecā ūdensvada ekspluatācija gadsimtu mijā kļuva bīstama; neattīrītā ūdens dēļ 1900. gadā Rīgā atkārtoti izcēlās tīfa epidēmija. Pēc četriem gadiem ekspluatācijā nodeva jauno ūdensvadu, kam pakāpeniski pieslēdza pilsētas rajonus. Pārdaugavai uz to nācās gaidīt gadiem.

Pat lielākajās Latvijas pilsētās kanalizācijas izbūve uz priekšu virzījās lēni. Mazākās pilsētās labākajā gadījumā pastāvēja drenāžas tipa kanalizācija, kas aptvēra galvenās ielas un bija paredzēta atmosfēras un gruntsūdeņu novadīšanai.

Komunālās saimniecības problēmas pilsētās pašvaldības visumā risināja gausi, lielākoties neizrādot nepieciešamo iniciatīvu. Kā galvenais aizbildinājums parasti tika minēts līdzekļu trūkums.

Pilsētu pašvaldību finanses

Katras pilsētas rīcībā esošie finansu līdzekļi kopā ar tās īpašumiem veidoja vienu no svarīgākajiem komunālās saimniecības sekmīgas funkcionēšanas balstiem. Likumdošana paredzēja pilsētām divas lielākās ienākumu avotu grupas jeb t.s. publiski tiesiska rakstura ienākumus: virkni komunālo nodokļu (gan patstāvīgi ievācamus, gan kā piemaksas valsts nodoklim) un nodevu un privāttiesiskos, t.i., pilsētas ieņēmumus no tās īpašumu un uzņēmumu izmantošanas. Bez tam bija paredzētas, bet ne garantētas pilsētu tiesības izdarīt aizņēmumus un saņemt kroņa finansiālu pabalstu. Īstenībā Latvijas pilsētu iespējas izmantot šos ienākumu avotus bija visai nevienādas, turklāt vairākumam ļoti pieticīgas vai vispār nepieejamas.

Pats 20. gadsimta sākums rūpnieciskās krīzes, Krievijas–Japānas kara, tāpat neražas dēļ pilsētu finansu saimniecībai bija ļoti smags. Ar Valsts bankas aizdevumu palīdzību valdība centās aizkavēt un novērst lielo uzņēmumu un apvienību bankrotus; vienlaikus tā izrādīja neiecietību pret jebkādiem mēģinājumiem paplašināt pašvaldību finansiālās tiesības un

tās pat sašaurināja. Tādēļ municipālās finanses visbiežāk nespēja izturēt tām uzlikto saimniecisko, sociālo un kulturālo uzdevumu slogu. Cēloņi, kas noteica pilsētu līdzekļu un aizvien pieaugošo vajadzību neatbilstību, bija vairāki: valdība izdalīja pilsētām skopus ienākumu avotus, vienlaikus uzkraujot tām lielu dažāda rakstura obligāto izdevumu nastu, nebija nokārtots municipālā kredīta jautājums. Pastiprinoties resursu centralizācijai, samazinājās jau tā trūcīgie komunālo ienākumu avoti. Tiesa, vairāki ienākumu avoti domēs pārstāvēto turīgo aprindu interesēs apzināti netika izmantoti. Dažām pilsētām, piemēram, Liepājai, radās papildu grūtības. Tāpat kā Rīga un Ventspils, gadsimta sākumā Liepāja zaudēja visai nozīmīgos ostas nodokļus. Uz pilsētas finansēm tikpat nelabvēlīgi atsaucās kroņa veiktā lielu zemes platību atsavināšana cietokšņa un kara ostas izbūves vajadzībām, jo par ekspropriētu zemi tika saņemta neekvivalenta atlīdzība, par daļu – pat nekāda, turklāt šo objektu būve deformēja visas pilsētas normālo dzīvi.

Savu ietekmi atstāja likumdošanas izmaiņas pilsētu pašvaldību budžeta tiesībās, dodot guberņas administrācijai iespēju uzspiest pilsētu pašvaldībām juridiski neobligātus izdevumus, nerēķinoties ar vietējiem apstākļiem. Pilsētu budžeta tāmes vajadzēja precīzi sabalansēt, lai radītu ilūziju par pašvaldību finansiālo labklājību. Taču administrācija nespēja un necentās novērst saimnieciska un sociāla rakstura cēloņus, kas izraisīja pašvaldību finansu deficītu. Tieši otrādi – stāvoklis vēl saasinājās, jo pilsētām atņēma vairākus ienākumu avotus, atklātos deficītus nomainīja slēptie. Nepieciešamība ievērot formalitātes rosināja pilsētas pievērsties dažādiem līdzekļu meklējumiem. Ekonomijas vārdā pašvaldības sašaurināja izdevumus pilsētas labiekārtošanai, izglītībai un trūcīgo apgādei, atlika svarīgu projektu īstenošanu. Pilsētu budžeta finansiālais līdzsvars daudzos gadījumos pastāvēja tikai uz papīra.

Gadsimtu mijā Latvijas pilsētu pašvaldību budžeti kopumā veidoja 5 milj. 674,6 tūkst. rbļ. lielu summu, no kuras 4 milj. 211,9 tūkst. rbļ. sadalījās starp sešām Vidzemes, 1 milj. 162,2 tūkst. rbļ. – vienpadsmit Kurzemes, bet 300,5 tūkst. rbļ. – trim Latgales pilsētām.[119] Vismazāk līdzekļu bija Limbažu (14,6 tūkst. rbļ.) un Ludzas (17,3 tūkst. rbļ.)[120] rīcībā, toties Rīga koncentrēja 70,9% visu pilsētu pašvaldību līdzekļu, bet Liepāja – 57,2% no Kurzemes pilsētu līdzekļiem (655,2 tūkst. rbļ.).[121]

Visas finansu manipulācijas parasti beidzās ar deficītu budžeta gada noslēgumā. Tā 1900. un 1905. gads Rīgai noslēdzās ar iztrūkumu

galvenokārt militāri policejisku izdevumu dēļ. Salīdzinājumā ar budžeta kopapjomu tas tomēr nebija tik ievērojams (pirmajā gadījumā – 24,9 tūkst. rbļ., otrajā – 52,1 tūkst. rbļ.).[122] Parasti gan Rīgas pilsētas ikgadējais budžets noslēdzās ar pārpalikumu.

Finansiālā ziņā grūti klājās Ventspilij un Liepājai. Spriežot pēc budžeta apjoma, pēdējā it kā bija pieskaitāma turīgākajām Latvijas pilsētām. Tomēr 20. gadsimta sākumā Liepājai nevienu gadu neizdevās noslēgt bez budžeta deficīta.

Budžeta deficītu sedza no pilsētas rezerves kapitāla. Pēdējo veidoja daļa no budžeta ikgadējā pārpalikuma, ja tāds bija, un ieņēmumi no pārdotajiem pilsētas īpašumiem. Šīs summas gan bija paredzētas tekošo līdzekļu palielināšanai, tāmes sastādīšanas laikā rodoties neparedzētiem izdevumiem, nevis esošā deficīta segšanai. Šādu paņēmienu, tāpat kā pašvaldību dažkārt praktizētos aizņēmumus un pilsētas īpašumu ieķīlāšanu tekošo līdzekļu palielināšanai, nevarēja uzlūkot par normālu ienākumu avotu. Turklāt, pirms izmantot rezerves kapitālu, iepriekš bija jāsaņem guberņas administrācijas atļauja, kas ne vienmēr tika dota. Rezerves kapitāli izsīka, jo lielākajai daļai pilsētu tie bija visai nenozīmīgi, īpaši salīdzinājumā ar Rīgu.

Līdztekus jau minētajām parādībām pilsētu pašvaldību budžetā laika gaitā notika citas nozīmīgas izmaiņas. Mainījās galveno ienākumu avotu īpatsvars, kas netieši norādīja uz atsevišķu komunālās saimniecības nozaru pārkārtošanos. Lielākās pārmaiņas iezīmējās divos virzienos, proti, samazinājās nodokļu un nodevu nozīme un pieauga privāttiesiska rakstura ieņēmumu īpatsvars pilsētu budžetā, it īpaši no komerciālajiem uzņēmumiem.

Pilsētu komunālie nodokļi

Nodokļu aplikuma sadales principi un sociālā būtība bija atkarīga gan no pastāvošās likumdošanas, gan pilsētu pašvaldību pieejas un iniciatīvas tām piešķirto pilnvaru robežās. Nodokļu sadale bija viens no svarīgākajiem pilsētu municipalitātes darbības aspektiem.

Pilsētu likumdošana sevišķu uzmanību veltīja sīkai komunālo nodokļu un nodevu klasifikācijai, pieļautajiem izņēmumiem, kā arī vispārējo normatīvu noteikšanai. Pilsētām bija tiesības ievākt nodokļus no nekustamās mantas, no atļaujām nodarboties ar tirdzniecību, rūpniecisko ražošanu un amatniecību, kā arī iekasēt krodzniecības nodokli no traktieriem,

iebraucamajām vietām un pārtikas veikaliem. Nepieciešamības gadījumā dome drīkstēja aplikt ar nodokli važoņus, kravu pārvadātājus, tāpat privātpersonu zirgus un suņus. Pilsētām pienācās arī soda naudas par nokavētiem nodokļu maksājumiem. Pilsētas kases ienākumos vēl bija paredzēta virkne nodevu par dažādu notariālu aktu un juridisku saistību līgumu sastādīšanu un apliecināšanu, par dažādu pilsētas ierīkojumu izmantošanu. Tomēr noteicošais bija nekustamās mantas nodoklis, kuru uzskatīja par visu komunālo ienākumu pamatu.

Likumdošana garantēja pilsētām zināmu patstāvību nekustamā īpašuma aplikšanā ar nodokli, tā veida, visumā arī likmes izvēlē, apliekamo objektu novērtēšanā. Tomēr likme nedrīkstēja pārsniegt 10% no īpašuma tīrā ienākuma vai 1% no tā kapitālvērtības. Atvilkumu procents tika diferencēts. Kopš 1901. gada Liepājā atvilkuma procentu ekspluatācijas izdevumiem aplēsa pēc 9 sadaļu tabulas, Rīgai bija 12 šādu sadaļu.[123] Tikai aptuvens bija fabriku, rūpnīcu ēku un noliktavu aplikums.

Taču nekustamā īpašuma nodokļa īpatsvars pilsētu budžeta ienākumos pakāpeniski samazinājās (izņēmumi bija Liepāja un Ventspils). Ne vienmēr nodokļus laikus nomaksāja. Salīdzinoši lieli parādi bija uzkrājušies par Ventspils un Daugavpils iedzīvotāju nekustamajiem īpašumiem. Parādnieku sarakstus laiku pa laikam nodeva policijai nodokļu piedzīšanai, taču pilsētas labā šī piedziņa nepavisam nenotika tik enerģiski kā kroņa nodokļu gadījumā.

Valsts nodokļa apmēra noteikšanai impērija bija sadalīta četrās klasēs atbilstoši katras vietas tirdzniecības un rūpniecības attīstības līmenim. Augstākajai jeb 1. klasei atbilda Rīga, 2. klasei – Liepāja, pārējās Latvijas pilsētas – zemākām klasēm. Nodoklis neskāra apliekamo uzņēmumu apgrozījumu un peļņu, pilsētām nekas nepienācās no valsts papildnodokļa, ko iekasēja no minēto uzņēmumu kapitāliem un peļņas. Valdība, protams, nebija ieinteresēta dalīties ienākumos ar pilsētu pašvaldībām. Tirgotāju un rūpnieku aprindas deva pilsētu kasēm nenozīmīgu papildinājumu, kas ne tuvu nesedza aizvien pieaugošos asignējumus ugunsdrošībai, pievedceļu izbūvei, ārējai apgaismošanai utt.

Gadsimta sākumā ostas pilsētu budžetu vēl papildināja ostas nodokļi. Rīgā ievāca divu veidu ostas nodokļus: lasta[124] jeb kuģu kravas nodokli – 23 kap. no katra iebraukušā jūras kuģa lasta un procentuālo – 1/8% apmērā no ievesto un izvesto preču vērtības. Pirmo maksāja kuģu īpašnieki par kuģniecības vajadzībām ierīkoto pilsētas ietaišu izmantošanu. No otrā nodokļa

summām Rīgai nācās uzturēt dažādas specifiskas iestādes (tirdzniecības tiesu un tirdzniecības policiju), kā arī papildināt līdzekļus pilsētas policijas un ugunsdzēsēju komandas uzturēšanai. Taču minēto iestāžu uzturēšanai bija nepieciešams vairāk līdzekļu, nekā varēja iegūt no šī nodokļa. Liepājā bija nelielas atšķirības – te kabotāžas kuģi maksāja kuģu kravas nodokli – 7 2/3 kap. par katru lastu, bet procentuālais nodoklis bija augstāks – 2/3%.

No 1902. gada visus komunālos ostas nodokļus aizstāja ar kroņa t.s. puda nodokļiem. 3/5 no jauno nodokļu kopsummas, ko ievāca vietējās muitnīcas, ieskaitīja vietējo ostas komiteju speciālajos līdzekļos. Jaunā kārtība līdz ar materiālajiem zaudējumiem ierobežoja pilsētu pašvaldību rīcības brīvību, izraisīja ilgstošas un nevajadzīgas domstarpības, risinot praktiskus jautājumus. Vēlāk izveidotās ostas kroņa nodokļiem netika pakļautas. Tādēļ tās izmantoja iespēju atvilkt daļu jūras kravu no citām ostām. Latvijā tādas bija Ainažu un Salacgrīvas ostas. Vēlāk kroņa ienākumos bez atlikuma ieskaitīja visus ostas nodokļus.

Līdz ar valsts degvīna monopola ieviešanu (saskaņā ar 1900. gada 1. (14.) jūlija likumu) samazinājās pilsētu ienākumi no alkoholisko dzērienu fabrikām uzliktā patentu, tāpat traktieru nodokļa, kurš aiz nekustamā īpašuma nodokļa bija otrs lielākais. Beidza darboties daudz dzertuvju. Taču tā izrādījās īslaicīga parādība – un kritumu drīz vien nomainīja pacēlums.

No 1904. gada Rīga un Liepāja sāka ievākt nodokli Valsts padomes noteiktās likmes maksimālā apjomā no velosipēdu (1,50 rbļ.) un automobiļu īpašniekiem (3 rbļ. par katru dzinēja zirgspēku). Ventspils dome automobiļus aplika ar 25 rbļ., motocikletus – ar 3 rbļ. lielu nodokli.[125]

Kaut arī pilsētu pašvaldības un turīgās aprindas mēdza atgādināt, ka bagātnieki ir gandrīz vai vienīgie komunālo nodokļu maksātāji, patiesībā tiešos nodokļus (arī nodevas) lielākoties iemaksāja vienkāršie pilsētnieki. Turīgākie pacentās maksājumus pārdalīt tā, lai namsaimniekiem "palīdzētu" norēķināties īrnieki, rūpniekiem un tirgotājiem – patērētāji. Pēc dažiem aprēķiniem, turīgākie rīdzinieki, kam bija gan vēlēšanu tiesības, gan pārstāvniecība pilsētas pārvaldē, komunālo nodokļu veidā sedza tikai 13,3% no pilsētas budžeta.[126]

Latvijas pilsētu pašvaldību pārējie ienākumu avoti

Pilsētu pašvaldību finansu politikā galvenais akcents tika likts uz jau minēto privāttiesisko ieņēmumu veicināšanu. Ienākumi no pilsētas

īpašumiem un komunālās saimniecības, īpaši no komerciālajiem uzņēmumiem, satiksmes līdzekļiem, apgaismošanas ierīcēm, ūdensvada, kanalizācijas ekspluatācijas veidoja pilsētu budžeta lielāko daļu. Rīgai tie gadsimtu mijā deva turpat pusi no budžeta līdzekļiem, vēlāk – ap 60%, Liepājai – vairāk nekā 52%, Jelgavai – 46%. Rīga bija gandrīz vienīgā Latvijas pilsēta, kas spēja vairot ienākumus no nekustamajiem īpašumiem (to skaitā 15 muižām[127]). 1900. gadā tika ieņemti 1,3 milj. rbļ., trīspadsmit gadus vēlāk – 3,8 milj. rbļ., kas veidoja 30% no visa budžeta. Daugavpilij, kas pilsētas īpašumus atzina par galveno ienākumu avotu, desmit gadu laikā kopš 1901. gada neizdevās pat divkāršot ienākumus no tiem (summas sasniedza attiecīgi 58,4 tūkst. un 95,1 tūkst. rbļ.[128]). Atšķirību noteica pilsētām piederošo īpašumu kopvērtība jeb viss sabiedriskais kapitāls (zemes īpašumi, celtnes u.tml.). Šai ziņā Rīga krasi izdalījās pārējo Latvijas pilsētu vidū; 13 gados kopš gadsimta sākuma Rīgas sabiedriskais kapitāls pavairojās 6,7 reizes un sasniedza 57,6 milj. rbļ.[129]

Ienākumu palielināšanās no pilsētu pašvaldības īpašumiem bija ierobežota un saistīta ar to racionālu izmantošanu. Tieši šajā jautājumā sadūrās pilsētu domēs pārstāvēto aprindu un pilsētu iedzīvotāju sabiedriskās intereses. Upurējot pēdējās, no komunālajiem īpašumiem netika gūti visi iespējamie ienākumi, tos mākslīgi iesaldēja vai arī ļāva netiešā ceļā ieplūst uzņēmēju kabatās. Rīgā sabiedriskā zeme plašos apmēros tika izpārdota privātajiem būvētājiem, nereti apejot prasīto izsoles kārtību. Tādēļ latviešu domnieku grupa vēlāk ierosināja – gan bez panākumiem – nodot domes izlemšanā valdes uzurpētās pilsētas zemes pārdošanas lietas. Problēmu netrūka arī citām pilsētām. Liepājai, kuras nekustamie īpašumi pēc preses ziņām veidoja turpat pusi no visu Kurzemes pilsētu un miestu nekustamo īpašumu vērtības,[130] lielus zaudējumus, kā jau minēts, radīja no kroņa nesaņemtā atlīdzība par atsavināto un militārā resora rīcībā nodoto zemi. Nesakārtota pilsētas zemju saimniecība bija Ventspilī un Daugavpilī.

Pašvaldību uzņēmumu municipalizācija lielākajās pilsētās visumā pierādīja savas priekšrocības salīdzinājumā ar koncesiju uzņēmumiem. Arvien vairāk pašvaldības pārliecinājās par pirmo augsto rentabilitāti. Finansu atveseļošanas labad valdība pilsētām neatlaidīgi ieteica iet uzņēmumu municipalizācijas ceļu, tomēr šīm direktīvām nesekoja nekāds konkrēts atbalsts. Pilsētām atlika rīkoties, balstoties uz esošajiem līdzekļiem un piemērojoties pašvaldībā ietekmīgāko grupējumu interesēm.

Kopš 19. gadsimta pēdējās trešdaļas Rīga ekspluatēja par sabiedriskajiem līdzekļiem no jauna ierīkoto ūdensvadu un gāzes uzņēmumu, pilsētas lombardu u.c. objektus, kopš 20. gadsimta sākuma – pilsētas elektrostaciju, jauno gruntsūdens ūdensvadu. Pilsētas budžetā noteiktas summas ienāca arī no Diskonta bankas un pilsētas krājkases peļņas.

Drīz vien arī pārējās Latvijas pilsētas vairs neapšaubīja municipalizācijas priekšrocības. Taču brīva rīcības kapitāla un pieejama lēta kredīta trūkums neļāva tām plašāk pievērsties komunālo uzņēmumu dibināšanai. Liepājā svarīgākās nozares bija atdotas koncesionāriem ilgtermiņa lietošanā. Līdz gadsimta sākumam gandrīz visas lielākās Latvijas pilsētas bija ierīkojušas lopkautuves un monopolizējušas to izmantošanu, kaut arī oficiāli pilsētām tādu tiesību nebija. Pilsētu pašvaldības katra pēc savām iespējām pievērsās tādām komunālās saimniecības nozarēm, kuras vismazāk piesaistīja privāto iniciatīvu. Toties rentablākās nozares lielo kapitālieguldījumu dēļ vai nu vispār tika atstātas novārtā, vai arī nonāca koncesionāru rokās, kā, piemēram, tramvajs un elektrības, tāpat gāzes uzņēmums Liepājā, elektriskā apgaismošana Daugavpilī un Ventspilī. Municipalizācija izrādījās vairāk pa spēkam lielajām pilsētām.

Valdot gandrīz pilnīgam valsts dotāciju trūkumam, pilsētas budžeta papildināšanai izmantoja arī īstermiņa un ilgtermiņa aizņēmumus (parasti gan tikai pirmos). Municipālā kredīta nepieciešamību noteica pašvaldību darbības specifika – prasība pēc lieliem, vienreizējiem kapitālieguldījumiem, kas nebija iegūstami no budžeta kārtējiem līdzekļiem. Neviena no kredītiestādēm, izņemot komunālās, nevarēja atvērt kredītu pašvaldībām. Kredīts Valsts bankā pilsētām praktiski palika slēgts, aizdevumus no kroņa kases tām piešķīra tikai izņēmuma gadījumos, galvenokārt militāra rakstura pasākumu finansēšanai. Rīga tādu aizdevumu (bezprocenta) saņēma Krievijas–Japānas kara laikā karavīru ģimeņu apgādei.

20. gadsimta sākumā vienlaikus ar municipalizācijas izvēršanos dažu lielāku pilsētu pašvaldības veica obligāciju aizņēmumus. Tie faktiski veidoja municipalizācijas finansiālo pamatu. Naudas tirgū šīm obligācijām ar retiem izņēmumiem (Rīga) gan bija vāja apgrozība. Stāvoklis pasliktinājās pēc 1904. gada sakarā ar valdības prasību, veicot pasūtījumus par aizņemtajām summām, dot priekšroku pašu zemes firmām. Ārzemju kreditori šo nosacījumu atzina par nepieņemamu un bieži atteicās no sadarbības.

Aizņēmumi palielināja parādus. Rīgas pašvaldības kopējā parāda summa no 1900. gada turpināja pieaugt un nākamajos četrpadsmit gados

palielinājās aptuveni 8,5 reizes, t.i., veidoja 29 milj. rbļ. jeb 93% no visu Latvijas pilsētu parādiem.[131] Atšķirīga bija arī iegūtā kredīta izlietošana. Vairākumam Latvijas pilsētu ar grūtībām aizņemtās summas nācās izlietot galvenokārt neizdevīgos pasākumos, kuri padziļināja parādu saistību smagumu (kazarmu, lazarešu būve, deficīta segšana u.tml.), turpretī Rīga varēja atļauties kredīta lielāko daļu izmantot rentabli (elektrības stacijas, tirgus būvē utt.).

Pilsētu lielākie obligātie izdevumi saistījās ar policijas uzturēšanu. Lai gan, laikam ritot, šo izdevumu segšanā iesaistījās arī valsts, taču pilsētās, kurās bija sava, no apriņķa šķirta policija, lielāko daļu izdevumu sedza pilsētas kase. Pilsētu pašvaldības nesekmīgi mēģināja tikt vaļā no šīs obligātā pienākuma nastas.

Valsts formāli bija uzņēmusies finansēt pilsētās izvietotā karaspēka izmitināšanu, bet pilsētu pašvaldībām vajadzēja rūpēties par telpām, to apkuri, apgaismošanu, tāpat ūdens piegādi. Šai sakarībā pašvaldībām no valsts pienācās atlīdzība, kuras apjomu ik pa sešiem gadiem koriģēja. Parasti šos izdevumus pilsētām ne tuvu neatlīdzināja. Tā kā valsts kazarmu tikpat kā nebija, pilsētas bija spiestas tās celt par pašvaldību līdzekļiem. Ventspils, piemēram, savā finansu krīzē galvenokārt vainoja karaspēka atrašanos pilsētā.

Pie neekonomiskiem izdevumiem pieskaitāmi arī pilsētu pašvaldību uzturēšanai izdotie līdzekļi, kuriem tāpat bija tendence gadu gaitā ievērojami pieaugt. Pilsētas pārvaldes aparāta sadārdzināšanos izraisīja kā pašvaldību saimnieciskās darbības paplašināšanās, tā pašu šo izdevumu apzināta paaugstināšana, pielikumi algām. Vislabāk atalgots bija Rīgas pašvaldības vadošais personāls. Turklāt pilsētas galvas, sekretāra un ierēdņu algas nemitīgi tika palielinātas, un tās daudzkārt pārsniedza Jelgavas, Liepājas un Daugavpils pašvaldību darbinieku algas. Tādējādi municipālo izdevumu specifika ievērojami samazināja līdzekļus pilsētu komunālās saimniecības aizvien pieaugošajām vajadzībām.

4. Iekšpolitiskā situācija

Sabiedriskā dzīve Latvijā, tāpat kā visur citur impērijā, bija pakļauta stingrai reglamentācijai. Cara patvaldības pasākto milzīgās valsts modernizāciju pavadīja jau raksturotā unifikācija, pārvaldes aparāta plaša

birokratizācija un nekrievu tautu aizvien intensīvāka rusifikācija. Carisms tiecās apslāpēt nacionālo reģionu tieksmi saglabāt zināmu patstāvību un nepieļāva pat domu par autonomiju Baltijas tautām. Nevēloties pieņemt parlamentāras attīstības modeli, patvaldība mokoši lēni evolucionēja konstitucionālas monarhijas virzienā, atsakoties no laikmetīgiem demokrātiska rakstura pārkārtojumiem un saglabājot attīstību traucējošas viduslaiku paliekas. Nikolajs II sekoja piekšteču paraugam un turpināja balstīties uz konservatīvi noskaņoto muižniecību, plašo ierēdņu aparātu un armijas augstākajām amatpersonām. Tādēļ gadsimtu mijā nekāds būtisks pavērsiens vai lielākas izmaiņas Krievijas impērijas iekšpolitikā nebija vērojamas. Tā vēl arvien palika policejiska valsts un atļāvās ignorēt demokrātiskās brīvības, nepieļāva politisku partiju izveidošanos un darbību.

Krievijas ārpolitikai piemita neatslābstoša tieksme pēc svešām teritorijām. Valsts uzturēja pašu lielāko mierlaika armiju pasaulē, bet ģenerālštābs atkal un atkal plānoja militāras kampaņas kā rietumos, tā austrumos. Kopš 19. gadsimta nogales, kā ekspansijas svarīgākai arēnai izvirzoties Tālajiem Austrumiem, par Krievijas impērijas galveno pretinieci šajā reģionā kļuva Japāna.

Par visu to uzkrājusies bagātīga literatūra daudzās valodās. Carisma reformpolitiku vislabāk raksturo Krievijas ZA Krievijas vēstures institūta 1996. gadā publicētais izdevums "Vara un reformas".[132] Attiecībā par 20. gadsimta sākuma reformām norādīts uz to ierobežoto raksturu un nespēju apturēt revolucionāro procesu.[133]

Trūkst pētījuma par sabiedriski politisko dzīvi un tās īpatnībām Latvijā gadsimtu mijā. Toties daudzas publikācijas veltītas revolucionārajai kustībai, marksisma izplatībai un sociāldemokrātu aktivitātēm. Šīs publikācijas galvenokārt jāattiecina uz padomju režīma laiku, sākot ar 20. gadiem, padomju Krievijā, resp., PSRS,[134] vēlāk – arī okupētajā Latvijā.[135] Tiesa, šajos izdevumos visa uzmanība veltīta sociāldemokrātu lielinieciskajam virzienam, kam arī pierakstīti visi revolucionārās kustības panākumi, kuri gadsimta pašā sākumā bija ļoti pieticīgi. Vienlaikus kā oportūnisti un šķeltnieki raksturoti mērenāk noskaņotie un lieliniekiem nepieslējušies sociālisma ideju paudēji.

Sabiedriskā dzīve

20. gadsimta sākumā visa sabiedriskā dzīve Latvijā praktiski saistījās ar oficiāli reģistrētu biedrību vai klubu darbību, ko regulēja attiecīgo guberņu administrācija. Gubernatori pēc saviem ieskatiem varēja bez

nopietna iemesla apturēt vai slēgt to vai citu biedrību, reģistrēt vai nereģistrēt jaunpieteikto. Par ikvienu sanāksmi vai sarīkojumu savlaicīgi bija jāinformē policija, policista klātbūtne bija nepieciešama gan tirgū, gan teātra izrādē. Iedzīvotāji bieži saskārās ar policijas patvaļu. Jebkuru nelegālu rīcību vajāja žandarmērijas un ohrankas aģenti, izmantojot izveidoto plašo spiegu un novērotāju tīklu. Tomēr dzīve izvirzīja savas prasības, kuras arvien grūtāk bija neievērot. Samilzušais agrārais jautājums, visvairāk apvīts ar satrunējušām privilēģiju saitēm, zemes īpašuma un ar to saistīto lietu arhaiskā izkārtojuma saglabāšana ne tikai padziļināja Latvijas lauku ļaužu neapmierinātību, bet redzami traucēja strauji augošajai rūpniecībai. Visā valstī iedzīvotājus ērcināja valdības nevēlēšanās veikt būtiskas izmaiņas vairākās jomās, sekmēt dzīves apstākļu uzlabošanos. Turklāt Baltijā bija vērojama neapmierinātība ar pašvaldību stāvokli, pastiprināto unifikācijas un pārkrievošanas politiku.

Tāpat kā citur impērijā, valsts politiku Latvijā īstenoja krievu ierēdņi. Tai pašā laikā saimnieciskajā, pašvaldību un sabiedriskajā dzīvē noteicošais vārds palika baltvācu muižniecībai un pilsētnieku augšslānim. Tā kā baltvācu elitei bija sakari galvaspilsētā Pēterburgā un cara galma aprindās, krievu ierēdņi, ieskaitot gubernatorus, ar to nevarēja nerēķināties. Ne viens vien šai elitei nevēlams gubernators jau bija zaudējis amata krēslu. Turklāt baltvācieši, kuru vidū bija daudz vietējās administrācijas pārstāvju un policijas, žandarmērijas un armijas amatpersonu, samērā veiksmīgi pielāgojās reformu radītajai situācijai un piebremzēja kaislīgākos unifikatorus un pārkrievotājus – vismaz attiecībā uz baltvācu minoritāti.

Pārkrievošanas apstākļos vissarežģītākā situācijā atradās latvieši, kas, ilgstoši atrazdamies svešzemnieku, resp., iekarotāju un to pēcteču jūgā, tā arī nebija paspējuši kļūt par brīvām tautām raksturīgu pilnas sociālas struktūras etnosu. Šāds stāvoklis ne tikai apgrūtināja latviešu nācijas attīstību, bet spieda to pašsaglabāšanās nolūkā balansēt starp baltvācu muižniecību un krievu ierēdniecību.

Kopskaitā tuvojoties pusmiljonam, sabiedriski politiskajās norisēs aizvien enerģiskāk sevi pieteica strādnieki un laukstrādnieki. Rūpniecībā vien tika nodarbināti vairāk nekā 62 tūkst. cilvēku.[136] Strādnieku rindas pilsētās turpināja augt, algas Rīgas un Vidzemes rūpniecības uzņēmumos bija vienas no visaugstākajām impērijā, Kurzemē – virs vidējā līmeņa, bet Latgalē – vienas no viszemākajām. Tiesa, ekonomiskās krīzes gados darba alga saruka, palielinājās bezdarbs.

Grūtāk klājās laukstrādniekiem muižas vai saimnieka tīrumos. Neapskaužamos ekonomiskos apstākļos atradās gan kalpi, gan arī daļa saimnieku, sevišķi Latgalē. Daudziem latgaliešiem, lai uzturētu ģimeni, vajadzēja meklēt papilddarbu. Tomēr Kurzemes un Vidzemes, arī Latgales iedzīvotāji necieta badu, kā tas parasti notika neražas gados Krievijā.

Strādniekiem, tāpat laukstrādniekiem bija daudz neatrisinātu jautājumu. Kā vieni, tā otri tiecās panākt darba apstākļu uzlabošanos, algu palielināšanu, obligātās apdrošināšanas ieviešanu un politiskās tiesības, reālu līdzdalību pašvaldībās. Viņus ietekmēja arī sociālistu neatlaidīgā propaganda. Tā vai citādi – vairākums latviešu ar caru nekādas cerības nesaistīja, bet administrācijas nespēja tikt galā ar sociāldemokrātiem un viņu nelegālo izdevumu izplatība gan pilsētās, gan laukos daudzkārt tika uztverta kā cara patvaldības vājuma pazīme. Taču tai pašā laikā vajadzēja rēķināties ar carisma bruņoto balstu – armiju. Mierlaika apstākļos (1897. gadā) Latvijā atradās 32,5 tūkst. vīru liels karaspēka kontingents,[137] kas nepieciešamības gadījumā varēja tikt iesaistīts "kārtības uzturēšanā". No otras puses, ik gadu Kurzemē, Vidzemē un Latgalē noteiktu skaitu jaunekļu ņēma karaspēka papildināšanai. Viņus neizmantoja dienestam Latvijā izvietotā 18. un 20. korpusa daļās, bet nosūtīja uz citiem lielvalsts reģioniem. Sakarā ar to 15–17 tūkst. vīriešu visu laiku atradās dienesta vietā ārpus Latvijas.[138]

Nelegālās partijas un grupas

Aplūkojamā laikā sabiedriski politiskā dzīve impērijā bija pakļauta visstingrākajiem ierobežojumiem. Politisko organizāciju un partiju darbība netika atļauta. Tādas varēja izveidot tikai nelegāli.

Jaunstrāvnieku popularizētās sociālisma idejas turpināja izplatīties. Radās arvien jauni nelegāli sociāldemokrātu pulciņi, pie tam ne tikai lielākajās pilsētās, bet arī lauku apvidos, kur tos aktīvi organizēja galvenokārt pret cara patvaldību un pastāvošo kārtību noskaņotie tautskolotāji. Sākot ar 1900. gadu, nelegālie pulciņi izveidojās gandrīz katrā lielākā fabrikā. Sevišķi tie sarosījās pāris gadu vēlāk – pulciņu dalībnieki intensīvi nodarbojās ar pašizglītošanos, pievēršoties marksistiska satura teorētiskiem rakstiem. Attiecīgā literatūra, tai skaitā Vācijas sociāldemokrātu žurnāls "Die Neue Zeit" ("Jaunais Laiks"), tāpat ārzemēs izdotais krievu žurnāls "Žizņ" ("Dzīve"), lielākoties tika ievesta no ārzemēm ar jūrnieku, ceļotāju u.c. starpniecību. Tamlīdzīgā veidā Latvijā nonāca F. Roziņa rediģētais

"Sociāldemokrāts" un "Sociāldemokrāta bibliotēkas" brošūras par strādnieku biedrībām, tautskolu, konstitūciju utt. Tā Londonā 1902. gadā izdotajā K. Dēķena brošūrā "Mūsu tautskola" asi kritizēts tautas izglītības stāvoklis Latvijā un skolu inspektori: "Baltijas skolu inspektors ir no valdības aicināts un iecelts kalps, kam jānonāvē latviešos un igauņos tautiskā apziņa. Par bendi negrib būt neviens krietns cilvēks, bet par tautas bendi var palikt vienīgi visnekrietnākais cilvēks."[139] Sociāldemokrāti enerģiski nosodīja arī citas dzīves negācijas un netaisnības.

Pamazām sociāldemokrātu vidū izcēlās domstarpības, jo daļa bez šaubīšanās uzņēma K. Marksa revolucionārās idejas, kamēr citi tām piegāja kritiski, domājot par to atbilstību Latvijas apstākļiem. Diemžēl emigrējušie sociāldemokrāti neiztika bez intrigām un savstarpējiem apvainojumiem, kas atstāja nelabvēlīgu iespaidu arī uz dzimtenē palikušajiem.

1902. gada aprīlī tolaik redzamākie sociāldemokrāti – J. Ozols, brāļi A. un Ž. Buševici, V. Dermanis u.c. Rīgā nodibināja Baltijas latviešu sociāldemokrātisko strādnieku organizāciju. Tā paziņoja par apņemšanos vadīt strādnieku kustību Latvijā. Šai organizācijai pievienojās Talsu, Liepājas un Ventspils pulciņi. Vēl pirms tam – 1901. gada vasarā dzīvesbiedri Pauls un Klāra Kalniņi bija izveidojuši sociāldemokrātu Kurzemes grupu, kas darbojās vairākos Zemgales pagastos. Kurzemes grupai pievienojās arī daļa Rīgas (Pārdaugavas) sociāldemokrātu. Minētās organizācijas kopīgi, ar parakstu "Baltijas latviešu sociāldemokrātiskā strādnieku organizācija" 1902. gada Ziemassvētkos izlaida proklamāciju "Miers virs zemes", aicinot iedzīvotājus organizēties, lai gāztu cara patvaldību un nodibinātu demokrātisku republiku. Proklamācija tika plaši izplatīta un uzskatāmi lika apjaust vienotas organizācijas spēku.

Pāris turpmākajos gados šīs nelegālās organizācijas piesaistīja sev daudzus jaunus biedrus, vairākkārt vadīja iespaidīgus, tūkstošiem cilvēku atbalstītus pasākumus. 1903. gada 30 augustā (12. septembrī) Baltijas latviešu sociāldemokrātiskā strādnieku organizācija sarīkoja demonstrāciju, izvadot arestētos biedrus "uz etapu", streiku Džutas fabrikā u.c. Savukārt Kurzemes grupa togad organizēja plašu 1. Maija demonstrāciju pie Annas baznīcas (Jelgavā). Abas organizācijas, līdzīgas kā pēc uzbūves, tā darbības, neilgi pirms 1904. gada 18. aprīļa (1. maija) izdeva kopīgu uzsaukumu "Ko mēs prasām". Uzsaukumā, pēc būtības – deklarācijā, bija izklāstīta to darbības programma. Kā tuvākā tika izvirzīta prasība gāzt cara varu un tās vietā radīt tautas republiku, kā arī panākt reālas pilsoniskās brīvības

un personas neaizskaramību, atcelt visas kārtas, t.s. činas un privilēģijas, atzīt katrai Krievijas impērijas tautai tiesības pašai izšķirt savu turpmāko likteni. Vēl tika prasīta bezmaksas obligātās pamatizglītības nodrošināšana, 8 stundu darbadienas un darba aizsardzības likumu ieviešana strādniekiem, padarīt svarīgākos ražošanas līdzekļus par sabiedrības kopīpašumu.

1904. gada 20. jūnijā (3. jūlijā) Rīgā sanāca nelegālas partijas dibināšanas kongress, kurā piedalījās vienpadsmit balsstiesīgu delegātu, kas pārstāvēja Rīgas, Liepājas, Talsu un Ventspils latviešu sociāldemokrātiskās organizācijas, kā arī minēto Kurzemes grupu. Uzsverot partijas nacionālos pamatus, jaundibinātā organizācija tika nosaukta par Latviešu sociāldemokrātisko strādnieku partiju (LSDSP). Tās iekšējo struktūru veidoja sociāldemokrātu pulciņi, pulciņu pārstāvji, fabriku komitejas, propagandistu kolēģija un partijas kongresā ievēlētais vadošais centrs jeb Centrālā komiteja.

LSDSP 1. kongress apsprieda partijas programmu. Tās politiskajā daļā četrpadsmit punktos bija izteikti svarīgākie un tuvākie uzdevumi, kas visumā atbilda iepriekš minētajiem. Programmas ekonomiskā daļā bija ietvertas prasības pēc 8 stundu darbadienas, darba aizsardzības un apdrošināšanas. Pieņemtie partijas statūti noteica, ka ikvienam partijas biedram jāatzīst partijas programma un taktika, jāmaksā noteiktā biedra nauda. Goda biedri, kas nedarbotos kādā no partijas organizācijām, nebija paredzēti. No agrārās programmas pieņemšanas kongresa delegāti atturējās. To skaidroja kā partijas pagaidu aprobežošanos ar strādnieku interešu aizstāvēšanu, gan neatsakoties no darbības lauku ļaužu vidū.

Par partijas preses izdevumiem kongress apstiprināja: Latvijā – "Cīņu", ārzemēs – "Sociāldemokrātu". Centrālajā komitejā ievēlēja J. Ozolu, P. Stučku, J. Jansonu-Braunu, J. Treimani u.c. Jaundibinātajā partijā bija ap 2,5 tūkst. biedru.[140] Pārsvarā viņi darbojās pilsētās, taču partijas biedru rindas strauji auga arī laukos, kur bija izveidojušās t.s. lauku apgabalorganizācijas: Augškurzemes "Gaisma", Talsu–Tukuma, Madlienas–Skrīveru, Vidienas, Malienas un vairākas citas, aptverot kā pagastus, tā mazpilsētas un miestus.

Latvijā organizējās arī citas nelegālās politiskās partijas un grupas. 1901. gada augustā izveidojās Krievijas sociāldemokrātiskās strādnieku partijas (KSDSP) Rīgas grupa, bet, vairākām krievu sociāldemokrātu grupām apvienojoties, dažus gadus vēlāk – KSDSP Rīgas organizācija, kuru

vadīja Rīgas komiteja. Šī komiteja rūpējās par nelegālās literatūras ievešanu Latvijā, bet pagrīdes tipogrāfijā iespieda marksistiskus izdevumus krievu valodā (sākot ar 1905. gadu, arī latviešu valodā). KSDSP Rīgas organizācija nepamatoti pretendēja uz visu pilsētas sociāldemokrātisko spēku vadību.

Pēc Daugavpils un Rīgas arī Jelgavā, Liepājā, Krāslavā un Rēzeknē vietējās organizācijas un grupas izveidoja ebreju Bunds. Tās turējās savrup un citu tautību strādnieku vidū nekādu darbību neizvērsa.

Neveiksmīgs izrādījās mēģinājums apvienoties dažādu tautību sociāldemokrātiskām oranizācijām un grupām. 1902. gadā izveidotā Rīgas sociāldemokrātisko organizāciju apvienotā komiteja jau pēc gada darbību izbeidza pārāk lielās uzkatu atšķirības dēļ.

Krievijas–Japānas kara ietekme uz iekšpolitisko situāciju Latvijā

Daudzviet Krievijas impērijā, īpaši pilsētās, risinājās notikumi, kas liecināja par iekšpolitiskās situācijas tālāku saasināšanos. Nerimās studentu nemieri Pēterburgā u.c. lielākajās pilsētās, arī Rīgā. Studenti protestēja pret patvaldības 1899. gada 22. jūlijā (3. augustā) izsludināto "Pagaidu nolikumu par karaklausību augstāko mācību iestāžu audzēkņiem", kas paredzēja augstskolās noteikto kārtību nerespektējušo studentu ieskaitīšanu armijā uz laiku no viena līdz trim gadiem. Gan 1901., gan 1902. gadā pret šo nolikumu uzstājās Rīgas Politehniskā institūta studenti, prasot atcelt studentu ieskaitīšanu armijā. Studentu demonstrācijas izklīdināja, vēršot pret tām kā policiju, tā karaspēku. Daudzus studentus arestēja un pēc tam izslēdza no augstākajām mācību iestādēm.

Jauns un daudz plašāks neapmierinātības vilnis uzbangoja līdz ar 1904. gada 27. janvārī (9. februārī) sākušos Krievijas–Japānas karu, kuru Latvijas iedzīvotāji uztvēra kā gluži nevajadzīgu. Tāpat kā citur, Latvijā notika mobilizācijas, iesaukto rezervistu nosūtīšana uz Tālajiem Austrumiem. Vairākums iedzīvotāju nosodīja Krievijas iekarošanas tieksmes un patvaldības iekšpolitiku. Protestēt pret karu atļāvās gan tikai nelegālās organizācijas – Baltijas latviešu sociāldemokrātiskā strādnieku organizācija, Bunds un KSDSP grupas. Aicinājumi boikotēt mobilizāciju neguva plašāku atbalsi. Taču vairākās vietās Latvijā (Valmierā, Rēzeknē u.c.) notika iesaukto rezervistu sadursmes ar policiju. Vidzemē un Kurzemē, tāpat Daugavpilī visa sociāldemokrātu pretkara darbība praktiski aprobežojās ar proklamāciju izplatīšanu. Labāk organizētas pretkara akcijas norisinājās tikai Rīgā. Darbības saskaņošanai LSDSP un Bunds 1904. gada septembrī izveidoja

kopēju t.s. Federatīvo komiteju, kurai bija liela loma turpmākajos notikumos Rīgā un paŧ ārpus tās.

Bruņotais konflikts ar Japānu cara patvaldībai lika smagi vilties. Maza un ātras uzvaras vainagota kara vietā Krievijas karaflote un armija cieta sakāvi pēc sakāves. Kļuva redzama Krievijas impērijas atpalicība arī militārajā jomā.

Sakarā ar kara radītiem sarežģījumierm un grūtībām, tāpat neveiksmēm karadarbībā, saistītām ar lieliem cilvēku upuriem, 1904. gada beigās varēja vērot plašu sabiedrības slāņu neapmierinātības pieaugumu. Pretkara demonstrācijas kļuva enerģiskākas, palielinājās to dalībnieku skaits. Demonstrāciju laikā izplatītajās proklamācijās izskanēja aicinājumi: "Nost ar mobilizāciju!", "Nost ar patvaldību!" un "Lai dzīvo tautas brīvvalsts!".

6. nodaļa

IZGLĪTĪBA UN KULTŪRA GADSIMTU MIJĀ

1. Tautas izglītība. Augstskolas un zinātne

Kaut arī izglītībai Latvijā tradicionāli piemitis augsts prestižs plašos iedzīvotāju slāņos, šai nozīmīgajai jomai pievērsies samērā maz pētnieku. Toties ilgus gadus šo tēmu aplūkojuši publicisti visdažādāko virzienu periodiskajos izdevumos.

Latviešu skolu vēsturē daudz paveicis A. Vičs. Viņa plašais, piecos sējumos ietvertais pētījums savulaik saņēmis kompetentu laikabiedru cildinošas atsauksmes. Skolu stāvoklis 20. gadsimta sākumā aplūkots 4. grāmatā,[1] problēmu risinot uz plaša sabiedriski politisko notikumu fona.

No revolucionārām, izteikti šķiriskām pozīcijām Latvijas tautskolām pārkrievošanas laikmetā pievērsies P. Preiss.[2] 30. gadu sākumā Maskavā publicētajā darbā autors papildus asi kritizējis "balto Latviju", kas liecina par konkrēta politiska pasūtījuma izpildi.

Padomju okupācijas laikā Latvijā latviešu skolu vēstures izzināšana aprāvās ar 19. gadsimta beigām.[3] Turpmākais laikposms šīs jomas atklāsmē tika pilnībā pakļauts revolucionāro cīņu tematikai.

Citāda pieeja tautas izglītības problēmām raksturo Rietumos izdotos vēsturnieku darbus.[4] Tajos brīvi izteikti viedokļi bez pārpolitizēta uzslāņojuma.

Latvijas brīvvalstī laisti klajā vairāki plašāka apjoma izdevumi par augstskolām: teologa un bibliofila G. Šauruma Tērbatas universitātei veltīta grāmata,[5] izdevums par Rīgas Politehnisko institūtu un rakstu krājums par Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisiju (tajā ievietots P. Šmita raksts par komisijas paveikto 50 gadu darbības laikā).[6] Acīmredzot starpkaru

periods bija par īsu, lai parādītos citi darbi, saistīti ar augstākās izglītības un zinātnes vēsturi Latvijā.

Padomju režīma apstākļos zinātnes vēsturei kā mazāk saistītai ar sabiedriski politiskiem procesiem komunistiskie ideologi nepievērsa īpašu uzmanību, taču zināmas nodevas režīmam bija jāmaksā arī tai, katrā ziņā personāliju jomā. Tomēr zinātnes un atsevišķu tās nozaru vēstures izpētē paveikts tika samērā daudz, vispirms pateicoties J. Stradiņa, daļēji A. Vīksnas pūlēm.[7]

Augstākās izglītības un zinātnes vēsture turpina sekmīgi attīstīties neatkarīgajā Latvijā. Par to liecina virkne saistošu publikāciju,[8] kuru skaits ar katru gadu pieaug.

Tautas izglītība. Skolas

19. gadsimtu Latvija noslēdza ar relatīvi augstu iedzīvotāju lasītprasmes līmeni, kas to līdz ar Igauniju un Somiju krasi izcēla starp pārējiem Krievijas impērijas reģioniem. Saskaņā ar 1897. gada tautas skaitīšanas datiem lasītpratēju īpatsvars par desmit gadiem vecāku iedzīvotāju vidū Vidzemē sasniedza 94,6% (Rīgā, kur analfabētu skaitu palielināja darba meklējumos ieplūdušie migranti no citām guberņām, šis rādītājs bija 83,1%), Kurzemē – 88,6%. Pat Latgale ar 50,3% lasītpratēju izrādījās ievērojami apsteigusi citus Vitebskas, tāpat Pleskavas guberņas apriņķus. Piebilstams, ka impērijas galvaspilsētā Pēterburgā tolaik bija 71% lasītpratēju.[9] Diemžēl tālākam progresam izglītības laukā Latvijā pastāvēja dažādi šķēršļi. Kā pirmais un galvenais jāmin cara patvaldības kopš 19. gadsimta 80. gadiem piekoptā Baltijas pārkrievošanas politika un ar to saistītās izmaiņas skolu sistēmā un mācību procesā.

Vairākums latviešu skolu atradās laukos – gan pirmmācības trīsgadīgās pagasta skolas, gan nedaudz augstākas pakāpes draudzes skolas. Pēdējās mācības notika par maksu. Draudzes skolas darbojās Vidzemē, bet Kurzemē, kur savulaik muižniecība pretojās to ieviešanai, tās bija tikai nedaudzās vietās (Dundagā, Valtaiķos un Skrundā). Draudzes skolu vietā Kurzemes pagastos rīkoja vasaras jeb gada kursus. Nebūt ne visi skolas vecuma bērni varēja apmeklēt pagasta, vēl jo vairāk draudzes skolas. Stāvokli glāba tradicionālā mājmācība – šādā veidā lasītprasmi apguva arī ārpus skolas palikušie bērni. Viņu "pārklaušināšanu" veica mācītāji (saskaņā ar luterāņu paradumu analfabētus neiesvētīja). Kā pagasta, tā draudzes skolas, dēvētas arī par tautskolām, bija atkarīgas no mācītājiem un

muižniekiem. Pagasta skolās mācības notika latviešu valodā, krievu un vācu valodu tajās varēja apgūt kā papildpriekšmetus. Draudzes skolās noteicošā bija vācu valoda.

Ilgu laiku impērijas birokrātijai par laukskolām nebija noteikšana, līdz 1882. gadā tās ar likumu pakļāva Izglītības (tolaik oficiāli – Tautas apgaismības) ministrijai. Tas nozīmēja pārvaldes struktūras maiņu. Kurzemes, Vidzemes un Igaunijas guberņu apvienoja vienā Rīgas mācību apgabalā, kurā visu skolu vadība tika uzdota īpašam kuratoram. Viņam bija pakļauti divi tautskolu un vairāki iecirkņu inspektori. Tika radīta birokrātisku ierēdņu hierarhija ar plašām pilnvarām. No tautskolu pārvaldes joprojām palika atstumtas pagastu pašvaldības – šo skolu galvenās apgādnieces. Toties kā Vidzemes guberņas skolu virskomitejā, tā Kurzemes augstākajā skolu komisijā pieaicināja muižniecības un garīdzniecības pārstāvjus. Līdzīgs bija pareizticīgo skolu padomes sastāvs.

Baltvācu muižnieki un mācītāji ar latviešu draudzes skolu pārvācošanu izrādījās nokavējuši. 1887. gada pagaidu noteikumi par pamatskolu pārvaldi Baltijā nelika šaubīties par šo skolu izraudzīšanu pārkrievošanas īstenošanai. Minētie noteikumi paredzēja draudzes skolās, t.s. ministrijas skolās, tāpat pilsētu elementārskolās visus priekšmetus, izņemot ticības mācību un baznīcas dziedāšanu, mācīt krievu valodā. Nekāds sagatavošanās periods šādai spējai pārejai nebija paredzēts, vienīgi tika atļauts izmantot skolēnu dzimto valodu paskaidrojumiem. Valsts instanču un plašā ierēdniecības aparāta atbalstīti, Izglītības ministrijas birokrāti steidzīgi ķērās pie latviešu un igauņu skolēnu pārkrievošanas.

Par spīti kuratora un inspektoru pūliņiem, ieceres īstenošana nenorisēja tik raiti, kā bija plānots. 1887. gadā uz krievu valodu pārgāja tikai nedaudzas skolas. Nopietnu pretestību izrādīja baltvācu muižnieki un mācītāji, sevišķi pēc tam, kad bija pārliecinājušies, ka kompromisu politika šai gadījumā ir bezperspektīva. Baroniem neizdevās izmantot savā labā skolu zemes juridisko piederību. Tāpēc vecā Vidzemes skolu virsvalde izšķīrās draudzes skolas slēgt, un drīz 59 no 69 draudzes skolām (Vidzemes latviešu daļā) darbību pārtrauca. No 1887. līdz 1892. gadam Baltijā slēdza arī ap 150 muižu skolu.[10] Dažas no šīm skolām pārveidoja par valsts līdzekļiem uzturētajām ministrijas skolām.

Stipri kliboja pati pāreja uz krievu valodu tautskolās. Tādēļ laiku pa laikam Rīgas mācību apgabala vadība sprieda, kas darāms plānoto rezultātu sasniegšanai. Tautskolu inspektoru konferencēs izstrādāja speciālas

38. att. Dikļu draudzes skolas skolēni un skolotāji

metodes latviešu un igauņu skolēnu pārkrievošanai. Krievu birokrāti uzsvaru lika uz rupjas piespiešanas metodēm. Lai latviešu tautskolās iesakņotu "dzīvo" krievu valodu, skolēniem aizliedza izmantot dzimto valodu pat savstarpējās sarunās. Nepaklausīgajam draudēja pazemojošs sods: viņam uzkāra kaklā dēlīti ar uzrakstu par nodarījumu – runāšanu latviski. Tas vēl nebija viss; sestdienās šādi jau pazemotos skolēnus skolotājam vajadzēja paturēt pēc stundām mācīties krievu valodu. Tas aizkavēja viņu nokļūšanu mājās, līdz kurām parasti bija jāmēro 4–7 km, bet daudziem vēl garāks ceļš. Rezultātā skolēni vai nu centās nerunāt, vai sarunājās visai izkropļotā krievu valodā. "Visļaunākais ir tas," atzīts kādā korespondencē "Pēterburgas Avīzēm", ko atstāstījis arī laucinieku iecienītais laikraksts "Balss", "ka bērns sāk just īgnumu pret krievu valodu, sāk viņu ienīst..."[11] Protams, bija skolas, kur netika izpildīti inspektora dotie rīkojumi. Tomēr riskēt zaudēt darbu bija gatavs retais no skolotājiem.

Tā kā diezgan daudzi vecāki pauda neapmierinātību ar "krievu skolām" un bieži izņēma no tām savus bērnus, Valmieras skolotāju semināra paspārnē

organizētajā pirmmācības skolā no 1903./04. mācību gada sāka mācīt arī latviešu valodu. Liekas, valmierieši savā labā "pielāgoja" tautskolu inspektora agrāk doto atļauju mācīt vācu valodu Rīgas pilsētas elementārskolās.

Mācības tautskolās ilga no oktobra vidus līdz aprīļa vidum. Tautskolu obligāti vajadzēja apmeklēt bērniem vecumā no 10 līdz 13 gadiem. Taču dažādu iemeslu dēļ to neizdevās panākt. Daudzviet sakarā ar skolu apvienošanu pagastu apvienošanas rezultātā skola atradās pārāk tālu no mājām. Arī paši bērni tiecās izvairīties no skolas apmeklēšanas rupjās piespiedu pārkrievošanas dēļ. Nelīdzēja ne draudi, ne soda naudas. Neveiksmi cieta mēģinājumi (pat ar tiesas iejaukšanos) izskaust mājmācību, kas tika nospiesta nelegālā stāvoklī. Tika vajātas visu citu tipu pagrīdes zemākās elementārskolas (ķesteru, ērģelnieku u.tml.).

Pagasta skolu skaits samazinājās, pasliktinājās to apmeklētības rādītāji. 1900. gadā Kurzemes lauku skolas apmeklēja 28 tūkst. skolas vecuma bērnu.[12] Pieaugušais ministrijas skolu skaits bija maz iepriecinošs, jo šīs skolas izrādījās visaktīvākās skolēnu pārkrievotājas.

Saasinājās luterāņu un pareizticīgo baznīcas attiecības skolu lietās. Lai gan pareizticīgo skolu tīkls bija ievērojami retāks, līdz ar to attālums līdz tām bieži vien bija lielāks, pareizticīgo bērniem tikai ārkārtējos izņēmuma gadījumos ar vietējā popa piekrišanu atļāva apmeklēt luterāņu skolu. Tas bija nopietns šķērslis pareizticīgo ģimenēm bērnu izglītošanā.

Visgrūtākā situācija izglītības ziņā, protams, bija trūcīgāko laucinieku ģimenēm. Norādot uz ekonomiskajiem apstākļiem, demokrātiskā prese atzina, ka "laba un pietiekoša skola ir pārtikušo privilēģija"[13].

Pārkrievošana norisinājās arī pilsētu skolās, aptverot kā valsts elementārskolas, tā biedrību uzturētās un privātās skolas, ģimnāzijas un reālskolas. Līdz pat 1881. gadam Rīgā nebija nevienas latviešu elementārskolas un latviešu bērni bija spiesti apmeklēt vācu vai krievu skolas. Lai gan turpmāk tika atvērtas latviešu skolas, to skaits bija nepietiekams. Paredzētā pāreja uz krievu valodu pilsētas skolās kavējās. Rīgas elementārskolās to varēja realizēt ne ātrāk kā 1891. gadā.

Pilsētu elementārskolās par mācībām bija jāmaksā, bez tam tās spēja uzņemt tikai nelielu daļu no skolas vecuma bērniem. Mācību maksa privātskolās bija vēl augstāka. Tā bija nepārvarams šķērslis daudzām ģimenēm.

Atšķirīgas bija vidējo mācību iestāžu – ģimnāziju un reālskolu tiesības un mācību programmas. Ģimnāzijas raksturoja mācību priekšmetu

humanitāra ievirze. Tajās mācīja ticības mācību, krievu, senslāvu, grieķu un latīņu valodu, loģiku, matemātiku, fiziku, vēsturi, ģeogrāfiju, vācu un franču valodu, glītrakstīšanu un zīmēšanu. Rīgā darbojās Aleksandra, Nikolaja, kā arī Rīgas pilsētas zēnu ģimnāzija, Lomonosova (meiteņu) ģimnāzija. Pa ģimnāzijai bija arī Jelgavā un Liepājā. Līdzās astoņgadīgajām ģimnāzijām nozīmīgu vietu ieņēma septiņgadīgās reālskolas. Rīgā tādas bija četras: Valsts Pētera I, Rīgas pilsētas, kā arī divas privātās reālskolas; vēl pa vienai Jelgavā, Liepājā, Ventspilī, Valkā, Valmierā un Daugavpilī. Reālskolu mācību programmā bija ietvertas arī dabaszinības, komerczinības un grāmatvedība. Tā kā reālskolas vairāk atbilda sabiedrības praktiskajām vajadzībām, skolēnu skaits tajās bija lielāks nekā ģimnāzijās.

Vidusskolu, sevišķi privāto, daudzums palielinājās, veidojoties jaunām sieviešu mācību iestādēm. Uz valsts subsīdijām šīm skolām nebija ko cerēt. Absolventes atkarībā no uzrādītajām sekmēm ieguva mājaudzinātājas, mājskolotājas vai tautskolotājas tiesības, taču nevarēja iestāties augstskolā.

Pastāvēja formāls noteikums, ka vienai skolai jābūt ik uz 1000 iedzīvotājiem. Patiesībā 1902. gadā Rīgā bija viena elementārskola uz 7000, Jelgavā – uz 10 000, Kuldīgā – uz 12 000, Liepājā – 20 000 cilvēkiem.[14]

Daudzus jauniešus interesēja iespēja apgūt profesionālo izglītību. Rīgā darbojās gan zemākas pakāpes arodskola, gan Rīgas krievu amatnieku arteļa 1899. gadā izveidotā amatniecības skola ar trim vispārīgām un divām speciālām klasēm. Skolā gatavoja galdniekus, atslēdzniekus, kalējus u.c. amatniekus. Nozīmīgākā tomēr bija krietni vecākā vācu Rīgas Amatu biedrības amatniecības skola. Tā apmācīja jauniešus divdesmit dažādās profesijās, rūpējoties par speciālistiem rūpniecībai un celtniecībai, kā arī tipogrāfijām un litogrāfijām. Starp citu, tajā varēja apgūt arī graviera, fotogrāfa, zeltkaļa u.c. profesijas. 1901. gadā Liepājā pie dzelzceļa darbnīcām atklāja pirmo dzelzceļnieku tehnisko skolu.

Valsts subsīdijas pilnā apjomā saņēma tikai jūrskolas. Kopš 1902. gada tās tika dalītas augstākajās un zemākajās. Vecākā no t.s. Valdemāra jūrskolām – Ainažu jūrskola – līdz tam ilggadējā vadītāja (no 1864. līdz 1893. gadam) K. Dāla un viņu nomainījušā N. Raudsepa pūliņu rezultātā bija sagatavojusi vairāk nekā 300 tālbraucēju kapteiņu, 450 tālbraucējus stūrmaņus, kā arī vismaz 200 kabotāžniekus (tuvbraucējus).[15] Taču savu vadošo vietu citu līdzīgo jūrskolu vidū Latvijā tā izrādījās zaudējusi, jo tobrīd par galveno bija kļuvusi Mangaļu jūrskola (priekšnieks J. Breikšs). Jāpiebilst, ka latviešu jūrniekus kā labi sagatavotus profesionāļus augstu

39. att. Ainažu jūrskolas vecā ēka

vērtēja visā Krievijas impērijā. Viņi kā kapteiņi un stūrmaņi bija sastopami uz daudziem kuģiem, kas brauca zem tās karoga. Ir zināms, ka vairāki latvieši vadīja arī jūrskolas, kas neatradās Latvijā. Tā ilggadējs Narvas jūrskolas priekšnieks bija tālbraucējs kapteinis K. Liepiņš.

Tirdzniecības un rūpniecības iestādēm darbiniekus gatavoja tirdzniecības skolas. Tās bija pakļautas Finansu ministrijai. Sakarā ar pieaugošo pieprasījumu Rīgā tika atvērtas vairākas tirdzniecības skolas meitenēm. Vēlāk tirdzniecības skolas organizēja arī citās vietās (Jelgavā, Tukumā, Valmierā u.c.).

20. gadsimta sākumā radās jaunas mācību iestādes – komercskolas grāmatvežu u.tml. profila darbinieku sagatavošanai. Līdztekus vispārizglītojošiem priekšmetiem tajās mācīja speciālas komercdisciplīnas. Pirmo komercskolu (vācu) nodibināja Rīgas biržas komiteja 1901. gadā. Drīz par komercskolām pārveidoja vairākas latviešu tirdzniecības skolas.

1904. gadā Rīgā darbojās 114 skolas, bet Vidzemes latviešu daļā kopā – 668.[16] Pamatizglītības attīstības tempu ziņā Baltija 20. gadsimta sākumā jau atpalika no daudzām citām guberņām. Tomēr tā saglabāja iepriekšējā

40. att. Liepājas jūrskolas absolventi. Vidū – jūrskolas priekšnieks K. Dāls

periodā iegūto vadošo vietu, izglītības līmenis šeit joprojām bija ievērojami augstāks nekā Krievijas impērijā kopumā.

Latgales skolas. Latviešu skolas ārpus Latvijas

Skolas Latgalē, kur pārkrievošana sākās divdesmit gadus agrāk un norisēja vēl drakoniskākā veidā nekā Kurzemē un Vidzemē, bija pilnībā nodotas valdības iecelto ierēdņu rokās. Visas mācību iestādes tika pakļautas Viļņas mācību apgabala kuratoram un Vitebskas tautskolu inspekcijai. Mācību procesam sekoja un tā rezultātus pārbaudīja inspektori.

Latgales lauku tautskolām vajadzēja dot bērniem, neraugoties uz kārtu izšķirībām, reliģiski tikumisko un elementāru laicīgo izglītību. Mācību programmā bija ietverta ticības mācība, laicīgo un garīgo rakstu lasīšana, rakstīšana, pirmās četras aritmētiskās darbības, baznīcas dziedāšana. Ja skolotājs spēja, papildus varēja vēl mācīt amatniecību un rokdarbus. Mācību ilgums tautskolās bija četri, atsevišķos gadījumos, piemēram, Līvānos, – pieci gadi. Vietumis Latgales laukos turpināja darboties draudžu skolas. 1901. gadā Latgalē bija pavisam 79 dažāda tipa pamatskolas.[17]

Par laukskolām plašākas zināšanas nodrošināja Izglītības ministrijas vienklasīgās un divklasīgās skolas, iecerētas kā augstākās pamatskolas ar šādiem obligātajiem mācību priekšmetiem: ticības mācību, krievu valodu, glītrakstīšanu, aritmētiku, vēsturi, ģeogrāfiju, dabaszinībām, baznīcas dziedāšanu; divklasīgajās – arī rasēšanu. Atkarībā no vietējām iespējām papildu programmā varēja ietvert vingrošanu un amatniecību (zēniem), kā arī rokdarbus (meitenēm), tāpat dārzkopības, sakņkopības un biškopības mācību stundas. Pilns mācību kurss divklasīgajās skolās bija 5 gadi: trīs gadi – pirmajā un divi gadi – otrajā klasē. Vienklasīgajās ministrijas skolās mācību ilgums nedrīkstēja būt mazāks par trim gadiem. Pēc guberņas tautskolu direktora ierosinājuma šīs skolas atvēra Izglītības ministrija pēc saviem ieskatiem biezāk apdzīvotajos lauku apvidos, parasti miestiņos. Miestiņu vietējā pašvaldība vai privātpersonas sedza lielāko daļu skolas izdevumu. Gada mācību maksa ministrijas skolā nepārsniedza 3 rubļus.

Latgale tika diskriminēta skolu tīkla ziņā. 19. gadsimta beigās te viena skola bija uz 206 km^2, 5838 iedzīvotājiem un 999 skolas vecuma (7–14 gadi) bērniem, pārējos Vitebskas guberņas apriņķos – uz 117 km^2, 3108 iedzīvotājiem un 532 skolas vecuma bērniem, kamēr Pēterburgas guberņā – uz 72 km^2, 943 iedzīvotājiem un 181 skolas vecuma bērnu. No skolas vecuma bērniem Latgales apriņķos mācījās 4,6%, pārējā guberņas daļā – 8%, bet Pēterburgas guberņā – 26,4%.[18]

Līdz 1901. gadam Latgalē katrā pagastā darbojās tikai 1–2 skolas. Pārkrievošanas dēļ šīs skolas bija nepopulāras vietējo iedzīvotāju vidū. Lai nokomplektētu vajadzīgo skolēnu skaitu, viņus nereti nācās reģistrēt pagastu sapulcēs, piespiežot vecākus pret savu gribu nodot bērnus "krievu skolā".

Nedaudz labāks stāvoklis bija pilsētās, kur mācījās ap 20% skolas vecuma bērnu. Taču latviešu īpatsvars viņu vidū bija tikai 3%. No pilsētu pamatskolu skolēniem 30% bija ebreji, 29% – krievi, 16% – poļi, 12% – baltkrievi, 6% skolēnu nāca no jauktajām ģimenēm, pārējie 4% pārstāvēja citas tautības.[19]

Latgales pilsētās galvenais pamatskolas tips bija draudžu skolas ar trīsgadīgu mācību kursu un tautskolu mācību programmu. Otrajā vietā atradās pilsētu skolas, kas bija visai dažādas, bet mācību ilgums tajās visās bija seši gadi. Pilsētas skolas četru gadu programmu apguvušajiem bija tiesības iestāties ģimnāzijas vai reālskolas attiecīgajā klasē, nokārtojot pārbaudījumu svešvalodā. Savukārt pilsētas skolas absolventi varēja

bez eksāmeniem iestāties skolotāju institūtos, ja tur pēc pretendentu uzņemšanas bija palikušas brīvas vietas.

Bez Izglītības ministrijas pārziņā esošajām skolām Latgalē diezgan izplatītas bija pareizticīgo draudzes skolas ar 3–5 gadu ilgu apmācību. Pareizticīgo baznīcas pārziņā atradās arī vienklasīgās ābeces skolas, sauktas par analfabētu skolām. Mācību ilgums tajās bija divi gadi.

Vienīgā nekrievu tautība, kam Latgalē bija nacionālas pamatskolas tiesības, bija ebreji. Ebreju pamatskolas bija atļauts dibināt tajās apdzīvotajās vietās, kur nebija pietiekami liels vispārējo pamatskolu skaits. 20. gadsimta sākumā Latgalē darbojās ebreju pirmās pakāpes valsts pamatskolas ar pilsētu skolu mācību programmu un tautskolas.

Izglītības ministrija pārzināja arī dzelzceļnieku pamatskolas. Tās uzturēja dzelzceļa pārvaldes.

Neoficiāli Latgalē pastāvēja brīvās zemnieku skolas jeb māju skolas. Šīs skolas radās, pateicoties katoļu garīdzniekiem, un veica bērnu apmācību lasīšanā. Tieši tās palīdzēja pasargāt Latgales latviešus no pārkrievošanas un pārpoļošanas. Izglītības ministrija un kurators mājmācību aizliedza, tomēr tā turpinājās. Lielākoties mājmācību veica uzņēmīgas sievietes, kas to darīja, par spīti draudošajam sodam.

Spert soli tālāk un apgūt rakstīšanu un rēķināšanu latviešu bērniem nelegālās "ciema skolās" palīdzēja baznīcu kalpotāji. Tādējādi Latgales latvieši izrādīja lielu uzņēmību un neatlaidību pašu organizētajā bērnu apmācībā, un vairākums skolu neapmeklējušo bērnu nebūt nepapildināja analfabētu rindas. Protams, iestāties reālskolās un ģimnāzijās latgaliešu jauniešiem bija daudz grūtāk nekā viņu vienaudžiem Kurzemē vai Vidzemē.

Latviešu skolu iekārtošana latviešu kolonijās Krievijā bija atkarīga no pašu kolonistu apņēmības rūpēties par savu bērnu izglītību un latvietības saglabāšanu. Parasti šīs skolas ierīkoja lielākajās kolonijās, un tās varēja apmeklēt arī tuvākajā apkārtnē izvietoto mazāko latviešu koloniju bērni. Protams, tur, kur latviešu skolu nebija, nācās izlīdzēties ar mājmācību, kā arī sūtīt bērnus krievu skolās.

Gadsimtu mijā Sibīrijā pirmā latviešu skola tika izveidota Saltikovas un Kukses kolonijā Toboļskas guberņā ap 1903. gadu. Daudzās latviešu kolonijās ļoti sasāpējis izrādījās skolu telpu jautājums. Jaunatvērtās skolas pārsvarā darbojās nomātās mājās. Skolēniem vienā un tai pašā telpā vajadzēja gan mācīties, gan ieturēt maltītes, gan arī pārgulēt. Uzcelt skolas ēku izdevās samērā retā kolonijā. Jāatzīmē, ka visumā tautskolu direktori

un inspektori Sibīrijā izrādījās pretimnākošāki sabiedrības prasībām skolu lietās. Sibīrijā daudzviet mācības norisēja latviešu valodā, bet krievu valodu skolēni apguva kā vienu no priekšmetiem.

Tautskolotāji

Lielu ieguldījumu tautas izglītības nodrošināšanā deva tautskolotāji, pirmām kārtām labākie no viņiem, pašaizliedzīgi darbodamies pagasta un draudzes skolās u.c. mācību iestādēs. Sarežģītie darba apstākļi, mācot skolēnus nepiemērotās, pārsvarā pārpildītās un ziemā slikti apsildāmās telpās, izlīdzoties ar trūcīgiem un laika gaitā nolietotiem mācību līdzekļiem un grāmatām, prasīja no skolotāja gan uzņēmību un iniciatīvu, gan arī fizisku izturību. Nereti viņam nācās likt lietā arī diplomātiju – gan tad, kad vajadzēja rēķināties ar muižnieka un baltvācu mācītāja vēlmēm, gan arī vēlāk, kad tautskolas pakļāva pārkrievotāju ierēdnieciskajai birokrātijai.

19. gadsimta otrajā pusē apgūt skolotāja profesiju varēja vairākos semināros. Ļoti populārs bija J. Cimzes vadītais skolotāju seminārs Valkā. Tas gatavoja skolotājus draudzes skolām. Mācības Cimzes seminārā ilga četrus gadus. Turpat Valkā darbojās viengadīga mācību iestāde, kurā apmācīja nākamos pagasta skolu skolotājus. Kurzemes tautskolām skolotājus sagatavoja Irlavas seminārs. Vecāks par minētajiem bija Tērbatas skolotāju seminārs, kura absolventi strādāja pilsētu elementārskolās. Visus trīs minētos seminārus bija dibinājusi un uzturēja muižniecība.

Sakarā ar pārkrievošanas nolūkos veiktajiem pārkārtojumiem izglītības un skolu pārvaldē baltvācu muižniecība atteicās turpināt skolotāju semināru uzturēšanu, un tos citu pēc cita slēdza. Pēdējais no trim minētajiem 1900. gadā darbību izbeidza Irlavas skolotāju seminārs. Līdz ar to pieauga abu valdības uzturēto semināru – Kuldīgā un Rīgā (kopš 1902. gada pārcelts uz Valmieru) – nozīme. Tajos gatavoja skolotājus skolām, kurās mācīja krievu valodā.

Tautskolotāja tiesības varēja iegūt, arī nemācoties seminārā; vajadzēja tikai nokārtot nepieciešamos eksāmenus kā eksternim. Pastāvēja vēl cita iespēja. Tā kā daļa skolotāju – īpaši gados vecākie pārkrievošanas apstākļos skolā vairs nevēlējās strādāt vai jutās nepiemēroti jaunajiem uzdevumiem, bet nepaklausīgos inspektori padzina no skolām, asi izjūtams kļuva tautskolotāju trūkums. Tāpēc 1897. gadā strādāt par skolotāju atļāva krievu valodu protošiem jauniešiem un jaunietēm, sākot ar septiņpadsmit gadu

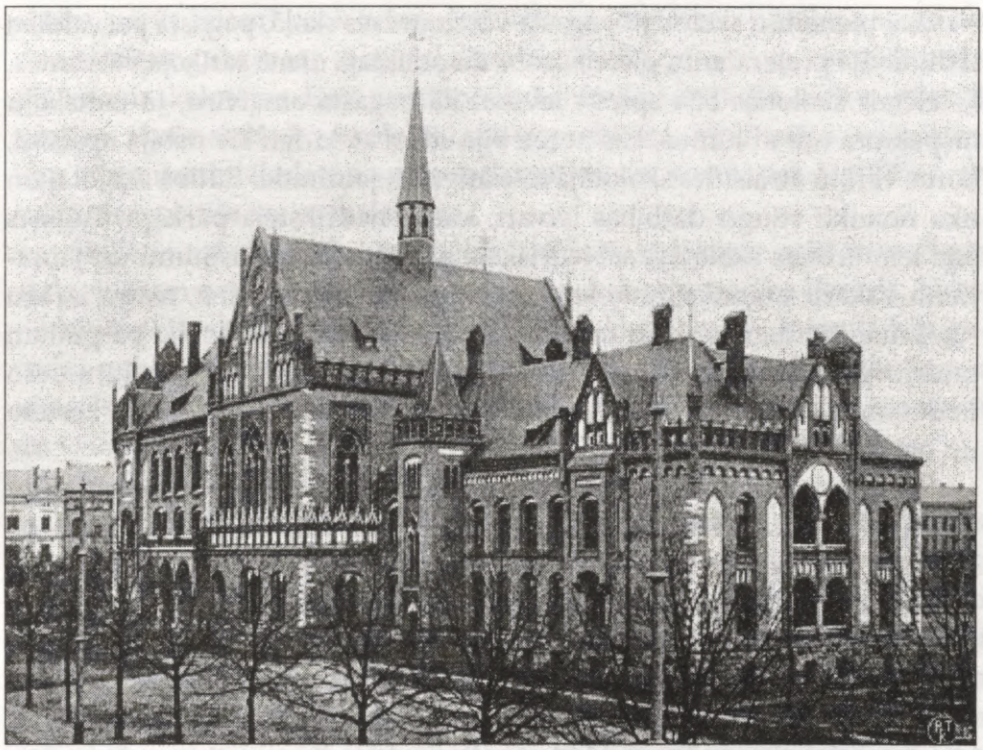

41. att. Rīgas biržas komercskola

vecumu. Šie jaunie skolotāji komplektējās no pilsētu skolu un proģimnāziju absolventiem, kuri bija pabeiguši attiecīgus viengadīgus kursus. Daudzi jaunieši vēlējās strādāt skolā kaut vai tāpēc, ka skolotāji tika atbrīvoti no karadienesta. Nebija noslēpums, ka mācību apgabala kurators un inspektori tautskolotāja darba rezultātus vērtēja tikai pēc viņa panākumiem krievu valodas mācīšanā. 1903. gadā tautskolu direkcija valsts valodas mācīšanu pilnīgi oficiāli atzina par tautskolu galveno uzdevumu.

Daudzi skolotāji, tāpat inspektori Latvijā ieradās no Krievijas, papildinot Rīgas mācību apgabala birokrātu rindas. Rajonu inspektoru skaits sasniedza 22 cilvēkus. No viņiem tikai četri bija latvieši.[20] Tautskolotājus centās aizstāvēt inspektors F. Brīvzemnieks (Treilands), ne reizi vien vēršoties pret pārsteidzīgiem lēmumiem pārejā uz krievu valodu skolās. Savukārt kā lielākie pārkrievotāji sevi apliecināja kurators N. Lavrovskis, tautskolu inspektors A. Viljevs un mācību apgabala inspektors N. Zaiončkovskis.

Lai pieņemtu skolotāju pagasta vai draudzes skolā, pagasta pašvaldība izsludināja pretendentu pieteikšanos un noliktajā dienā sarīkoja vēlēšanas. Ievēlētais skolotājs bija spiests ievērot kā pagasta amatvīru, tā tautskolu inspektora norādījumus, kas nereti bija stipri atšķirīgi. Tie nebija apstākļi, kuros varētu atraisīties skolotāja iniciatīva un jaunrade. Būtībā skolotājam tika noteikti stingri darbības ietvari, kurus nedrīkstēja pārkāpt. Pagasts bija ieinteresēts skolotāja sabiedriskajā darbībā: priekšlasījumu un jautājumu vakaru organizēšanā, kora izveidošanā un vadīšanā, teātra izrāžu rīkošanā, svētdienas skolu radīšanā utt. Šāda aktivitāte nebija pa prātam tautskolu inspektoram, kas vēlējās, lai skolotājs visu enerģiju veltītu tiešo uzdevumu veikšanai. Draudzes skolu skolotājiem nācās pildīt arī ķestera un ērģelnieka pienākumus.

Tautskolotāju atalgojums visumā nebija liels. Turklāt pēc garu gadu darba pagasta vai draudzes skolā tautskolotājam pensija nebija paredzēta. Kaut ko atlicināt no algas, ņemot vērā nepieciešamību abonēt kaut vai vienu avīzi, šad un tad nopirkt pa grāmatai u.tml., bija nereāli. Iedalītā zemes gabala apsaimniekošana, govs turēšana saistījās ar vismaz periodisku algota darbaspēka izmantošanu, t.i., papildu izdevumiem.

Vēl sliktāks stāvoklis bija otrajam jeb palīgskolotājam. Lai gan arī viņu bija jāizvēlas pagasta pašvaldībai, ne vienmēr šo noteikumu ievēroja. Pirmais skolotājs, sevišķi tad, ja pats bija pieņēmis palīgu, varēja noteikt viņam algu un veicamo darba apjomu pēc saviem ieskatiem.

Progresīvi noskaņotie tautskolotāji noraidīja pārkrievošanas politiku, pamatojot nepieciešamību mācīt bērnus dzimtajā valodā, demokratizēt skolu un nodrošināt mācības kā pagasta, tā draudzes skolās bez kārtu un mantas stāvokļa atšķirībām. Tā izpaudās skolotāju rūpes par tautas nākotni.

Pagastu sabiedrībām Latgalē, kas piedalījās skolu uzturēšanā, skolu dzīvē nebija nekādas teikšanas. Latgalē skolotājus neievēlēja pagasti, viņus iecēla Vitebskas tautskolu direkcija. Skolotājiem nācās pakļauties tikai administrācijai, ignorējot pagasta amatpersonu norādījumus. Patvaldības administrācija Latgales skolotājus faktiski pārvērta ierēdņos, distancējot no vietējiem iedzīvotājiem. Par skolotājiem neatļāva strādāt katoļticīgajiem latviešiem. Latviešus šīs ticības dēļ Latgalē pielīdzināja poļiem, vēršot pret viņiem kā nacionālos, tā reliģiskos spaidus.

Problemātiski bija nodrošināt ar skolotājiem latviešu kolonijas Krievijā, kur skolotāja personībai bija ļoti būtiska loma garīgās dzīves veidošanā un latvisko tradīciju saglabāšanā. Diemžēl tikai dažas kolonijas, ierīkojot

skolas, parūpējās arī par latviešu skolotāju ataicināšanu. Vairākums paļāvās uz attiecīgās guberņas vai apriņķa tautskolu direkciju, kura vienmēr atsūtīja krievu skolotājus. Daļa atsūtīto, noskaidrojusi situāciju, tūlīt pat devās projām, tāpēc radās bezskolotāju skolu problēma. Veicās tām kolonijām, kur atbraukušie skolotāji spēja iedzīvoties un kļuva par izglītības un kultūras izplatīšanas entuziastiem.

Skolotāju slodze koloniju skolās bija liela, tādēļ, par spīti augstākam atalgojumam nekā Latvijā, tikai nedaudzi skolotāji strādāja ilgstoši. Viens no viņiem bija skolotājs K. Brakmanis Kolomovkas latviešu kolonijā Novgorodas guberņā. 20. gadsimta sākumā šis skolotājs patiesi bija kļuvis par vietējās sabiedrības dvēseli, dažādu kultūrizglītojošu aktivitāšu aizsācēju un veicinātāju.

Augstskolas un zinātne. Latviešu studenti Tērbatā, Pēterburgā un Maskavā

Augstākās izglītības un zinātnes, kā arī latviešu sabiedriskās domas un kultūras attīstībā nozīmīga loma bija Tērbatas universitātei, ar kuru cieši saistīta jaunlatviešu un daļēji jaunstrāvnieku kustība. 19. un 20. gadsimta mijā tā gan vairs nebija tik izteikta. Ievērojamas izmaiņas bija izraisījusi cara patvaldības pastiprinātā pārkrievošanas politika, vācu valodas aizstāšana ar krievu valodu (izņemot luterāņu Teoloģijas fakultāti), Tērbatas oficiāla pārdēvēšana par Jurjevu un universitātes autonomijas likvidēšana. Šīs pārmaiņas atspoguļojās arī studentu sastāvā: 1902. gadā tikai 1/3 studējošo nāca no Baltijas, pārējie – no citām guberņām. Minētās pārmaiņas, no vienas puses, atgrūda daudzus latviešus, no otras puses, citus pievilka, jo akadēmiskajā dzīvē mazinājās baltvāciešu pretestība latviešu izvirzīšanās tendencēm. Tērbata joprojām palika viens no latviešu intelektuālās dzīves centriem, galvenā vieta, kur izglītojās latviešu mediķi, farmaceiti un teologi. Diemžēl pārkrievošanas politikas dēļ universitāti atstāja vairāki pazīstami vācu profesori, un viņiem atbilstošu maiņu universitātei neizdevās nodrošināt.

Tērbatā bija izveidojusies pirmā latviešu studentu korporācija "Lettonia" (1882. gadā), īsi pirms gadsimtu mijas tai pievienojās otra – "Lettgallia" (1899. gadā). Vairākums latviešu studentu nāca no Rīgas, Jelgavas, Cēsu, Ventspils apriņķa un Liepājas apkārtnes. No Augšzemes un Latgales studējošo bija maz. Mācībspēku vidū latviskas izcelsmes profesorus Tērbatā bija tikpat kā veltīgi meklēt, jo esošie četri izrādījās pārvācojušies un zaudējuši saikni ar latviešu kultūras dzīvi. Stāvoklis mainījās 20. gadsimta

sākumā, kad universitātē strādāja profesors J. Osis – Filoloģijas fakultātes dekāns, valodnieks J. Endzelīns un mākslas vēsturnieks E. Felsbergs, bet ārštata lektors bija J. Lautenbahs-Jūsmiņš. Tolaik studijas Tērbatā bija beiguši daudzi vēlākie Latvijas Universitātes profesori: tautsaimnieks K. Balodis, mācītājs un pedagogs L. Bērziņš, pedagogs un publicists A. Dauge, teologi T. Grīnbergs un V. Maldonis, farmaceits J. Kupcis u.c. Sakarus ar dzimto pusi saglabāja Latvijā dzimušie baltvācu profesori: ķīmiķi V. Ostvalds un K. Šmits, farmakologs O. Šmīdebergs u.c.

No Tērbatas universitātes atdalītais Veterinārais institūts savukārt izrādījās vienīgā vieta, kur izglītību ieguva latviešu veterinārārsti. Šajā augstskolā docēja vairāki latvieši (E. un A. Zemmeri, L. Kundziņš un E. Paukulis), tās absolventu vidū bija K. Helmanis, J. Lūsis un A. Kirhenšteins.

19. gadsimta beigās latviešu jaunieši arvien lielākā skaitā devās studēt uz Pēterburgu un Maskavu. Līdztekus Pēterburgas universitātei laba slava bija Satiksmes ceļu inženieru institūtam, Kara medicīnas akadēmijai, Kalnu institūtam u.c. augstskolām, kur valdīja liberālāki uzskati un strauji cēlās zinātniskais līmenis. Studijām latvieši izvēlējās galvenokārt Pēterburgas universitāti. Tur 1896. gadā nodibināta latviešu studentu korporācija "Fraternitas Petropolitana", kas vēlāk atsāka darbību Rīgā ar nosaukumu "Fraternitas Metropolitana". Šīs korporācijas dibinātāju vidū viens no enerģiskākajiem bija P. Sniķeris, vēlāk Latvijas armijas ārsts – ģenerālis un Latvijas Universitātes profesors.

Latviešu studentiem bija jāpārvar dažādas grūtības un ļoti bieži nācās paļauties tikai uz pašu spēkiem. Pazīstamajai V. Plūdoņa poēmai "Atraitnes dēls" (1899) pamatā likta "Dienas Lapas" ziņa par trūcīga latviešu censoņa pāragro nāvi Pēterburgā.

Maskava kā studiju vieta latviešiem likās nedaudz mazāk pievilcīga, no Latvijas to šķīra arī lielāks attālums. Tomēr arī šajā pilsētā latviešu studentus varēja sastapt diezgan kuplā skaitā, īpaši mediķus. No 1883. gada Maskavā tika rīkoti latviešu studentu vakari, kuru aizsācējs bija tieslietu students J. Čakste. Tie ievadīja pazīstamās akadēmiskās studentu vienības "Austrums" ("Orients") aktivitātes, turpmāk izveidojot arī korporāciju "Fraternitas Lettica" (1902. gadā).

Daudzi topošie latviešu zinātnieki pētniecisko darbību veica izcilāko Pēterburgas un Maskavas profesoru vadībā. Tā D. Mendeļejeva tuvākais līdzstrādnieks Mēru un svaru palātā bija astronoms un metrologs F. Blumbahs. Strādājot Maskavas profesora V. Guļēviča laboratorijā, jaunais latviešu

fiziologs un bioķīmiķis R. Krimbergs atklāja B_T vitamīnu (karnitīnu), izpētīja tā un karnozīna fizioloģisko iedarbību cilvēka muskuļos. Ne mazāk svarīgu atklājumu izdarīja V. Altbergs. Populārā fiziķa P. Ļebedeva laboratorijā viņš pirmais (1901.–1903. gadā) eksperimentāli izmērīja skaņas spiedienu un detektēja ultraskaņas viļņus (1 mm diapazonā).

Salīdzinoši maz, īpaši līdz 1905. gadam, latvieši devās studēt uz ārzemēm. Tādos gadījumos parasti izvēlējās Vāciju, Šveici un Franciju (ar abām pēdējām vairāk saistījās sieviešu studijas, kas cariskajā Krievijā bija ierobežotas). Par mācībspēku Berlīnes universitātē kādu laiku strādāja pazīstamais tautsaimnieks K. Balodis. Pēc studijām Tērbatā viņš ieguva doktora grādu Jēnā un vēlāk papildināja zināšanas Minhenes, Strasbūras un Berlīnes augstskolās. Ar praktiskajiem ieteikumiem un interesantajām idejām K. Balodis Vācijā ieguva samērā plašu popularitāti.

Rīgas Politehniskais institūts – jauna tipa tehniskā augstskola

Notikums ar tālejošām sekām augstākās izglītības un zinātnes dzīvē Rīgā un Latvijā bija pusprivātā pilsētas pašvaldības, baltvācu muižniecības un Rīgas biržas komitejas kopēji subsidētā, tradīciju un valodas ziņā vāciskā Rīgas Politehnikuma reorganizēšana par valsts Politehnisko institūtu 1896. gadā. Arī pēc reorganizācijas un pārejas uz krievu mācību valodu institūts centās saglabāt gan savdabīgā tilta lomu tehniskās domas apmaiņai starp Austrumiem un Rietumiem, gan vietējās īpatnības. Atšķirībā no Tērbatas universitātes mācībspēku korpusu neskāra būtiskas izmaiņas. 1901. gadā institūta vajadzībām uzceltajā ēkā ķīmijas, fizikas, botānikas un zooloģijas, kā arī mineraloģijas laboratorijai, resp., ķīmijas un daļēji lauksaimniecības nodaļai, bija radīti gandrīz vai ideāli darba apstākļi.

Rīgas Politehniskais institūts piesaistīja studētgribošus jauniešus, sevišķi no poļu un ebreju aprindām, kam citur bija noteikti stingri uzņemšanas ierobežojumi. Institūtu absolvējuši piecpadsmit nākamie Varšavas, Krakovas u.c. Polijas augstāko mācību iestāžu profesori, tajā mācījies arī ievērojamais ķīmijas tehnoloģijas speciālists I. Moscickis, kurš no 1926. līdz 1939. gadam bija Polijas Valsts prezidents.

Sākumā latviešu studentu īpatsvars institūtā bija neliels (tikai kādi 5–6,6%), tomēr laika gaitā tas pieauga (līdz 17%).[21] Oficiāli studentu dalījums pa tautībām tolaik netika fiksēts, tā vietā atzīmēja viņu piederību reliģiskajai konfesijai, vēl izmantoja arhaisko iedalījumu kārtās. Lielais luterāņu pārsvars liek domāt, ka latviešu un igauņu studentu skaits bija pieaudzis.

Latviešu studentu skaita palielināšanās Rīgas Politehniskajā institūtā apstiprināja šīs augstskolas nozīmi latviešu inteliģences veidošanā, tautas nacionālās kultūras bagātināšanā, lai gan šai ziņā institūts nevarēja sacensties ar Tērbatas universitāti. Atturēties no studijām Rīgā latviešus spieda gan augstā mācību maksa (200–300 rbļ. un vairāk, atsevišķa laboratorijas darbu apmaksa), gan uz industriju un komerciju vērsto nozaru samērā mazā popularitāte latviešu sabiedrībā, kā arī tas, ka mācītus agronomus gatavoja galvenokārt muižām, kur bija grūti dabūt darbu. Latviešu sabiedrības intelektuālajā dzīvē Rīgā iekļāvās vēl Rīgas Politehnikuma laikā izveidojusies korporācija "Selonija" (1881. gadā), kam gadsimtu mijā pievienojās "Tālavija" (1900. gadā). 1895. gadā nodibinātā studentu biedrība "Zemgalija" drīz tika slēgta, taču vēlāk (1906. gadā) atjaunojās ar nosaukumu "Stars". Nevar noliegt, ka sociālisma ideju garā noskaņotajiem studentiem un viņu filistru organizācijai bija zināmi nopelni latviešu zinātniskās un sabiedriskās domas attīstībā.

Rīgas Politehniskais institūts izrādījās vienīgais institūts milzīgajā Krievijas impērijā, kurā studentu apmācība balstījās nevis uz kursu, bet gan priekšmetu sistēmu. Šajā augstskolā nepastāvēja studentu inspekcija, profesorus un direktorus neiecēla Izglītības ministrija, bet ievēlēja institūta padome. Saglabāt autonomiju un tradicionālās īpatnības palīdzēja minētās ministrijas 1897. gadā uz Rīgu atsūtītais pazīstamais krievu zinātnieks un augstākās izglītības organizētājs V. Kirpičovs. Apstiprinot profesoru sastāvu, agresīvajam pārkrievotājam N. Lavrovskim vajadzēja rēķināties ar viņa ieteikumiem. Veiksmīga mācību darba organizēšanā lieli nopelni bija Rīgas Politehniskā institūta direktoriem – profesoriem T. Grēnbergam un P. Valdenam, tāpat profesoram V. Knīrīmam. Būdami cilvēki ar konservatīviem uzskatiem, tuvi Baltijas patriciešu aprindām (izņemot P. Valdenu, latviešu zemnieku pēcteci, kurš gan arī praktiski bija iekļāvies baltvācu inteliģencē), šie profesori, kā arī vicedirektors G. Švarcs veicināja institūta materiāli tehnisko nostiprināšanos un mācībspēku zinātniskās darbības attīstību.

Rīgas Politehniskā institūta profesoru sastāvs darītu godu jebkurai ārzemju tehniskajai universitātei – līdz ar P. Valdenu institūtā strādāja E. Arnolds, P. Bols, Č. Klārks, V. Ļebedinskis, E. Pfūls.

Zinātne

Līdz 19. gadsimta beigām zinātni Latvijā pārstāvēja V. Ostvalds, T. Grothuss, K. Panders, E. Eihvalds un vēl daži starptautiski pazīstami zinātnieki.

Krievijas impērijas lielāko pilsētu augstskolās varēja sastapt Latvijā dzimušus profesorus. Viņu vārdi nereti bija lasāmi Pēterburgas Zinātņu akadēmijas locekļu sarakstā, viens otrs tika ievēlēts arī par Vācijas vai Zviedrijas Zinātņu akadēmijas ārzemju vai goda locekli.

Rosīgi darbojās vairākas sastāva ziņā reprezentatīvas zinātnieku biedrības: Rīgas Dabaspētnieku biedrība, Krievijas Baltijas provinču senatnes pētītāju biedrība, Rīgas Tehniķu biedrība, Rīgas Praktizējošo ārstu biedrība, Kurzemes Literatūras un mākslas biedrība u.c., kas veica pētniecisku darbu galvenokārt Baltijas reģiona apzināšanā un publicēja rakstu krājumus, monogrāfijas. Mūža pieredzi autobiogrāfijā "Kāda laimīga dzīve" (1904. gadā to publicēja vācu, 91 gadu vēlāk – latviešu valodā) apkopoja latviešu etnogrāfijas un valodas pētnieks A. Bīlenšteins, Pēterburgas Zinātņu akadēmijas korespondētājloceklis, Tērbatas un Kēnigsbergas universitātes goda doktors. Diemžēl mūža nogalē zinātnieks pieredzēja, kā tiek iznīcināti viņa savāktie materiāli un uzrakstītie manuskripti. Šo kauna darbu Dobeles mācītājmuižā 1906. gadā pastrādāja D. Beikas vadītie mežabrāļi.

Minētajā laikā tapuši vērtīgi faktu sakopojumi par Latvijas medicīnas un farmācijas vēsturi (I. Brensons, G. Oto, F. Lihingers, Ē. Zeiberlihs), ko papildināja J. Alkšņa vākums par latviešu tautas medicīnu. Taču ar retiem izņēmumiem visi zinātnieki un ārsti bija baltvācieši, tādu, kuri apzinātos sevi par latviešiem, viņu vidū tikpat kā nebija. Baltvācieši labprāt uzņēma savās aprindās dažu labu izcilu latviešu cilmes zinātnieku, piemēram, jau minēto ķīmiķi P. Valdenu, tomēr ar nepatiku vēroja latviešu izvirzīšanos zinātnē, jo saskatīja šai apstāklī draudus baltvāciešu stāvoklim Baltijā.

Šādā situācijā attīstījās latviešu amatierzinātne. Tautiskās atmodas ierosināti, tautskolotāji, žurnālisti, ierēdņi, literāti brīvajā laikā pētīja latviešu valodu, folkloru, etnogrāfiju, radīja zinātnisku terminoloģiju un sagatavoja populārzinātniskus izdevumus. Par šo "latvisko zinātņu" centru, kas veica samērā nopietnus pētījumus, lai gan pašu pētnieku rindās nebija profesionālu zinātnieku, bet galvenokārt entuziasti – amatieri, uzlūkojama Rīgas Latviešu biedrības Zinību (iesākumā – Zinātnības) komisija. 19. gadsimta nogalē to vadīja ievērojamie latviešu sabiedriskie darbinieki A. Vēbers un V. Olavs. Protams, bez profesionāļu līdzdalības tai bija grūti paveikt kaut ko nozīmīgāku. Tomēr šo komisiju var uzlūkot gan par pirmo latviešu humanitāro zinātņu centru, gan par nacionālās zinātņu akadēmijas aizmetni, kaut arī vairāk amatieru līmenī. Komisija veidojās kā pretmets Latviešu literārajai biedrībai (Latviešu draugu biedrība), ko vadīja baltvāciešu mācītāji

(ilgus gadus – A. Bīlenšteins), cenšoties turēt latviešus vietējo vāciešu intelektuālajā aizbildniecībā. Zinību komisijas prestižu prāvā sabiedrības daļā, īpaši jaunatnē, diemžēl iedragāja "Dienas Lapas" un vairāku jaunstrāvnieku, sevišķi J. Jansona-Brauna tendenciozie uzbrukumi.

Pirmais nopietnais zinātnieku saiets Latvijā bija 10. Viskrievijas arheologu kongress Rīgā 1896. gada vasarā. Šādus kongresus jau vairāk nekā gadsimta ceturksni periodiski rīkoja Maskavas arheoloģijas biedrība. Ar jēdzienu "arheoloģija" toreiz saprata ne tikai seno un viduslaiku lietišķo pētniecību, bet arī antropoloģiju, mākslas vēsturi, etnogrāfiju, pat folkloru un valodniecību. Rīgas kongress pievērsās pasaules un Krievijas aizvēstures, tāpat viduslaiku vēstures problēmām, īpašu vērību veltot Baltijai. Darbs norisēja 11 dažādās sekcijās. Kongresā piedalījās 627 pētnieki, no tiem ap 400 no Baltijas, 175 no Iekškrievijas[22] (ieskaitot vairākus desmitus izcilāko krievu profesoru un akadēmiķu), tāpat zinātnieki no Vācijas, Lielbritānijas, Austroungārijas, Beļģijas, ASV u.c. valstīm. Piedalījās arī P. Valdens, tāpat vēlākais medicīnas profesors J. Alksnis, valodnieks K. Mīlenbahs, komponists A. Jurjāns, dzejnieks Vensku Edvarts u.c. latvieši. Starp citu, ar referātu par Ziemeļeiropas seniedzīvotājiem, sevišķi Vidzemē, uzstājās izcilais vācu zinātnieks – celulārās patoloģijas pamatlicējs un antropologs R. Virhovs.

10. arheologu kongresā pirmoreiz lielajā zinātnē sevi pieteica jaunās latviešu inteliģences pārstāvji. Referātus prominentajai auditorijai nolasīja L. Bērziņš un J. Krodznieks. Tas stimulēja vairāk uzmanības pievērst senākajai vēsturei, aktivizēja apsīkušo Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas darbību. Kongress ļoti ietekmēja latviešu valodniekus. Latviešu valodniecības attīstības veicināšanā enerģiski iesaistījās profesionāļi, augstas klases valodnieki: virsskolotājs K. Mīlenbahs, mazliet vēlāk J. Endzelīns un P. Šmits. Zinību komisija vāca vietvārdus, publicēja jaunvārdus, radīja dažādu nozaru terminoloģiju. Tā uzsāka arī latviešu valodas jaunas ortogrāfijas izstrādāšanu uz latīņu raksta bāzes, kam turklāt vajadzēja veicināt Latgales nošķirtības pārvarēšanu. Zinību komisijā nodibināja Valodniecības nodaļu (to vadīja K. Mīlenbahs), vēlāk izveidoja īpašu Ortogrāfijas komisiju. Katrā gadījumā Zinību komisijas nopelni Latvijas zinātniecībā vērtējami ļoti atzinīgi. Līdz šim gan tie vairāk saistīti ar atsevišķām personām.

Ne mazums latviešu inteliģentu un studentu popularizēja dabaszinātnes, uzstājās ar populārzinātniskām lekcijām vai rakstiem latviešu presē, piedalījās pirmo latviešu enciklopēdiju izveidē.

19. gadsimta beigās aizsākto "Latvju dainu" sējumu sagatavošanas darbu 20. gadsimta sākumā turpināja K. Barons, ar pasaku un teiku vākšanu un sistematizēšanu nodarbojās A. Lerhis-Puškaitis un P. Šmits. Viņi varēja rēķināties ar citu folkloristu palīdzību.

Profesionāli nodarboties ar zinātni, iekļauties akadēmiskajā vidē, kļūt par docentiem un profesoriem un vienlaikus saglabāt latvietību ne Rīgā, ne Tērbatā tolaik latviešiem tikpat kā nebija iespējams. Latviešu studentiem un viņu korporācijām nācās rēķināties ar šo rūgto īstenību, kas nekādā gadījumā nesekmēja pat daļēju izlīgumu ar baltvācu zinātniekiem. Baltvāciešu dažkārt izrādītā neiecietība attiecības tikai pasliktināja, jo stimulēja pretdarbību.

Vietējā zinātnes dzīvē pieauga Rīgas Politehniskā institūta autoritāte, kas bija balstīta uz augsta līmeņa profesionālas apmācības sistēmu un savam laikam apbrīnojami ciešu saikni ar rūpniecības un lauksaimniecības praksi. Institūts kļuva pazīstams tālu aiz reģiona robežām. To daudzējādā ziņā veicināja profesora V. Ostvalda – vienīgā Latvijas zinātnieka – Nobela prēmijas laureāta, tāpat profesora P. Valdena un viņa kolēģu K. Bišofa, M. Glāzenapa, K. Blahera u.c. zinātnieku panākumi un ietekme attiecīgo zinātnes un tehnikas nozaru attīstības veicināšanā starptautiskā mērogā.

Par tradīciju bija kļuvusi Rīgas Politehniskā institūta mācībspēku iesaistīšanās pētnieciskajā darbā fundamentālajās zinātnēs. Izvēlēto darbības jomu problemātika un virzieni atbilda visas pasaules zinātnes attīstības tendencēm, ko raksturoja dabaszinātņu un eksakto zinātņu strauja izaugsme, klasiskās fizikas, ķīmijas un bioloģijas koncepciju izstrāde, jaunu disciplīnu un robežnozaru, piemēram, fizikālās ķīmijas rašanās. Rūpniecības izaugsme veicināja inženierzinātņu paātrinātu attīstību, iedziļināšanos tehnoloģiskajos procesos un to teorētisku pamatošanu. Pieauga fizikas, ķīmijas un tehnisko disciplīnu prestižs un nozīme. Rīgas Politehniskā institūta mācībspēku sasniegumi šajās zinātnes nozarēs nepārprotami noteica institūta augsto reputāciju ārzemēs. Teikto apliecina vairāki piemēri. Eksperimentālajā fizikā dažas nedēļas pēc V. Rentgena atklājuma adjunktprofesors H. Pflaums Rīgā 1896. gadā veica Krievijā pirmos eksperimentus ar rentgenstariem un ieguva rentgenogrammas. Matemātikas zinātnē laiku apsteidza P. Bols, gūstot vērtīgus atklājumus kvaziperiodisko funkciju teorijā un matemātiskajā topoloģijā. Tos joprojām izmanto, risinot debess mehānikas u.c. sarežģītas matemātiskās problēmas. Ne viens vien institūta profesors ar oriģināliem inženiertehniskiem risinājumiem devis nozīmīgu ieguldījumu praktiskās ražošanas jomā. T. Kaleps konstruēja pirmos aviācijas motorus

impērijā un lika pamatus rūpnīcai "Motors" Rīgā, kas uzsāka lidmašīnu motoru izlaidi. Izcils kuģubūves speciālists bija Č. Klārks. Pēc viņa projektiem uzbūvēts vairāk nekā simt kuģu, to skaitā ledlauži (arī 1925. gadā Lielbritānijā būvētais un Latvijas brīvvalsts laikā populārais "Krišjānis Valdemārs").

Izcilākos rezultātus ķīmijā pēc V. Ostvalda sasniedza viņa pēctecis P. Valdens. Pateicoties talantīgajiem zinātniekiem, Rīga gadsimtu mijā kļuva par nozīmīgu fizikālās un fizikāli organiskās ķīmijas pētniecības centru. V. Ostvaldam pārceļoties uz Leipcigu, izveidojās cieša abu pilsētu ķīmiķu sadarbība. Leipcigietis K. Bišofs, strādājot Rīgas Politehniskajā institūtā, izvirzīja vairākas jaunas teorijas un sintezēja daudzus līdz tam vēl neatklātus savienojumus. Viņa vadībā Rīgā tika izveidots pirmais stereoķīmijas (atomu telpiskā novietojuma pētīšana molekulās) centrs, kuru par starptautiski pazīstamu vērsa galvenokārt P. Valdena pētījumi. Rīgā P. Valdens licis pamatus divām ķīmijas apakšnozarēm: dinamiskajai stereoķīmijai un neūdens šķīdumu elektroķīmijai. Viņš atklāja optiskās inversijas parādību, kas vēlāk nosaukta par "Valdena apgriezenību", tāpat autoracemizāciju, pamatoja biogēno (organisko) naftas izcelšanās teoriju (1904. gadā), noskaidroja molekulārās elektrovadāmības un šķīdinātāja viskozitātes savstarpējo sakarību, ieteica solvatācijas (kopā ar M. Centneršvēru) un solvolīzes terminus, pamatojot šos jēdzienus. P. Valdena Rīgas perioda darbiem bija principiāla nozīme šķīdumu teorijas attīstībā. Tie ir skābju un bāzu mūsdienu vispārināto teoriju pamatā. Pieminami arī M. Centneršvēra darbi par metālu šķīšanu skābēs, tāpat E. Arnolda pētījumi elektrotehnikā u.c.

Par spīti ievērojamiem zinātniskās pētniecības sasniegumiem, Rīgas Politehniskajam institūtam nebija tiesību piešķirt zinātniskos grādus. Institūta diploms nedeva tiesības pat kārtot maģistra eksāmenus. Doktora grādu vajadzēja aizstāvēt kādā no impērijas lielajām universitātēm.

2. Prese un latviešu grāmatniecība

Pirmie nopietnie mēģinājumi izvērtēt latviešu presi attiecināmi uz Latvijas brīvvalsts laiku un saistāmi ar bibliogrāfisko rādītāju "Latvju preses 100 gadi".[23] Izdevums gan ir nepilnīgs, arī ziņas par tajā ietvertajiem periodiskajiem izdevumiem sniegtas nepietiekamā apjomā. A. Bīlmanis

analizējis preses attīstības gaitu un lomu politiskajos un sabiedriskajos notikumos.[24] Par gadsimta sākuma avīžniecību rakstījuši arī žurnālisti H. Asars un J. Akmens.[25] Vairāki atsevišķi izdevumi veltīti redzamāko preses darbinieku un izdevēju veikumam.[26] Publicētas arī atmiņas,[27] kuru gan nav daudz.

Padomju totalitārā režīma apstākļos preses izpētes priekšplānā izvirzījās marksistiskā periodika. Ne viena vien slavinoša grāmata, neskaitot rakstus, veltīta "Cīņai". Nosodoši bija jāvērtē agrāk Latvijā iznākušie pilsoniskie laikraksti un žurnāli. Tomēr tika izdots rādītājs "Latviešu periodika"[28] ar izsmeļošu informāciju par visiem latviešu valodā iznākušajiem izdevumiem.

Tūlīt pēc neatkarības atgūšanas iznākusi A. Griguļa un R. Treija grāmata par Latvijas žurnālistikas vēsturi (līdz Pirmajam pasaules karam),[29] kurā apkopots paveiktais latviešu preses izzināšanā. Diemžēl jūtamu ietekmi atstājis darba tapšanas laiks (grāmata rakstīta vēl padomju periodā), par ko liecina atsevišķi šķiriskuma akcenti. 1993. gadā mums kaimiņos (Igaunijā) klajā laists apkopojošs pārskats par masu mediju attīstību Baltijā.[30]

Joprojām nav pētījuma par vācu un krievu presi Latvijā 20. gadsimta sākumā. Šīs tēmas iespējamos pētniekus gaida grūts, bet interesants darbs. Zināmu informāciju par Vidzemes guberņā izdotajiem vācu un krievu periodiskajiem izdevumiem sniedz 1993. gadā Tallinā igauņu valodā publicētais rādītājs.[31]

Latviešu grāmatniecības vēsturē līdz šim nozīmīgāko ieguldījumu devuši divi ļoti pieredzējuši autori: K. Karulis un A. Apīnis.[32] Par spīti padomju okupācijas laika cenzūras žņaugiem, viņi pratuši objektīvi atspoguļot grāmatniecības attīstību Latvijā ilgākā laika periodā.

Periodiskie izdevumi

Gadsimtu mijā latviešu preses izdevumi jau bija kļuvuši par nozīmīgu sabiedriskās dzīves sastāvdaļu, tie nodrošināja lasītājus ar informāciju par norisēm politiskajā, saimnieciskajā un kultūras jomā, atspoguļoja arī starptautiskos notikumus. Publikācijas laikrakstos un žurnālos ietekmēja un veidoja sabiedrisko domu, sekmēja kultūras vērtību popularizēšanu. Prese veidoja sazarotus sakarus starp iedzīvotājiem un dažādām sociālajām un administratīvajām struktūrām.

20. gadsimta sākumā prese vēl arvien bija pakļauta 1865. gada pagaidu noteikumiem un tos papildinošām instrukcijām un rīkojumiem, to skaitā

aizliegumiem aplūkot noteiktus politiskos un militāros jautājumus. Iepriekšējās cenzūras dēļ laikrakstiem un žurnāliem nebija iespējams risināt daudzas aktuālas un sabiedrību interesējošas problēmas.

Vienlaikus iznāca valsts un privātie preses izdevumi. Pie pirmajiem pieskaitāma Vidzemes, tāpat Kurzemes avīze,[33] kas ievietoja materiālus krievu un vācu, dažreiz arī latviešu valodā. Abu avīžu pamatuzdevums bija precīzi un nevilcinoties izplatīt administratīvajam darbam nepieciešamos materiālus. Tajās publicēti dažādu centrālo un vietējo iestāžu noteikumi, rīkojumi, instrukcijas, kā arī dažādas budžeta tāmes, darbības pārskati u.c. oficiāli materiāli.

19. gadsimta beigās Vidzemē un Kurzemē iznāca 26 privātie laikraksti, no tiem 16 nedēļas un 10 dienas avīzes, tāpat 9 žurnāli un 8 specializētie sludinājumu izdevumi. To lasītāji lielākoties bija latvieši. 1900. gadā latviešu valodā iznāca 7 avīzes (turklāt piecas ar pielikumiem) un 7 žurnāli.[34] Latviešu avīžniecības centrs bija Rīga, galvenie preses izdevēji pārstāvēja akciju sabiedrību "B. Dīriķis un biedri" un E. Plātesa firmu. A/s "B. Dīriķis un biedri" turpināja izdot dienas laikrakstu "Baltijas Vēstnesis" un nedēļas avīzi "Balss". "Baltijas Vēstneša" redakcija un līdzstrādnieki nāca no Rīgas Latviešu biedrības aprindām. Gadsimta sākumā redaktora pienākumus pildīja F. Veinbergs (1900–1902) un N. Puriņš (1902–1905), redakcijā darbojās F. Kārkluvalks, Āronu Matīss u.c. "Baltijas Vēstneša" lasītāji galvenokārt bija pilsētnieki, savukārt laikraksts "Balss" vairāk bija domāts lauciniekiem. "Balss" redaktors bija A. Vēbers (1878–1904) un V. Olavs, kas laikrakstu vadīja no 1904. gada februāra līdz 1906. gadam. Redakcijā strādāja arī J. Kalniņš un A. Bērziņš.

E. Plātesa firma turpināja izdot "Mājas Viesi". Šī laikraksta, kā arī žurnāla "Mājas Viesa Mēnešraksts" (1895–1905) redaktora pienākumus veica filozofs P. Zālīte. Žurnāla redakcijā bija iesaistījušies pazīstami literāti: Aspazija, R. Blaumanis, T. Zeiferts. Tajā publicējās V. Plūdonis, A. Deglavs, J. Poruks, J. Zeibolts, V. Eglītis u.c. P. Zālītes vadītajā izdevumā parādījās arī J. Raiņa tulkotie darbi un pirmie dzejoļi. Lasītāji varēja iepazīties ar literatūras teorijas, vēstures un kritikas jautājumiem veltītām publikācijām, filozofiskiem un sabiedriski politiskiem apcerējumiem. Visam tam bija īpaša nozīme latviešu kultūras dzīvē.

Gadsimtu mijā P. Zālīte bija laikraksta "Dienas Lapa" faktiskais redaktors, lai gan oficiāli redaktora pienākumus pildīja G. Pasītis. Laikraksts bieži ievietoja J. Asara publikācijas, literatūras un teātra kritikas. 1903. gada

decembrī varas iestādes "Dienas Lapu" aizliedza uz astoņiem mēnešiem, apliecinot nevēlēšanos pieļaut brīvdomību.

E. Plātesa firma izdeva pirmo mūzikai veltīto žurnālu latviešu valodā "Dziesmu Pūrs" (1900–1903).

1901. gadā advokāts J. Klāviņš ieguva koncesiju dienas avīzes "Vārds" (1901–1907) izdošanai. Pāris gadu vēlāk par "Vārda" redaktoru kļuva F. Veinbergs, kurš drīz vien šo laikrakstu pievienoja savam dienas laikrakstam "Rīgas Avīze". Minētā avīze sāka iznākt 1902. gadā un atspoguļoja redaktora politiskos uzskatus. Tie izcēlās ar īpatnēju latviešu nacionālisma un Krievijas monarhisma savienojumu, revolucionāro ideju un darbības nosodījumu. Aicinājumi denuncēt revolucionārus izraisīja citu laikrakstu (arī "Baltijas Vēstneša" un "Dienas Lapas") asus pārmetumus un sociāldemokrātu izsludināto "Melnā Friča" laikraksta boikotu.

1903. gadā Rīgā klajā nāca nedēļas laikraksts "Apskats" (1903–1906). Tā izdevējs un redaktors bija J. Rozēns. No 1902. līdz 1905. gadam viņš izdeva arī mēnešrakstu ar tādu pašu nosaukumu.

Kurzemē latviešu avīžniecības centri bija Jelgava un Liepāja. Jelgavā Latviešu literārā biedrība izdeva nedēļas laikrakstu "Latviešu Avīzes" (redaktors J. Veismanis). Jelgavas Latviešu biedrībai tuvās aprindas pulcējās ap advokāta J. Čakstes izdoto un rediģēto nedēļas laikrakstu "Tēvija". Šis laikraksts bija visvairāk lasītais Kurzemes preses izdevums. Liepājā iznāca K. Ukstiņa vadītais laikraksts "Latvietis" (1882–1905).

20. gadsimta sākumā ievērojama nozīme latviešu sabiedriskajā un kultūras dzīvē bija nedēļas laikrakstam "Pēterburgas Avīzes" (1901–1905). Laikraksta izdevējs bija Pēterburgas Elektrotehniskā institūta zinātniskās padomes sekretārs O. Rāviņš, faktiskais redaktors – V. Olavs. Redakcijā darbojās arī R. Blaumanis, A. Niedra, J. Ansbergs. Laikraksts deklarēja, ka ir veco "Pēterburgas Avīžu" (1862–1865) idejiskais mantinieks un tradīciju turpinātājs. Lasītāji visumā akceptēja šo pozīciju.

O. Rāviņam 1903. gadā izdevās panākt "Pēterburgas Avīžu" izdošanu bez iepriekšējās cenzūras. Līdz ar to tika gūta iespēja risināt aktuālus sabiedriski politiskus un saimnieciskus jautājumus, kuriem cenzūras dēļ nedrīkstēja pievērsties Latvijā iznākošie preses izdevumi. Tā, piemēram, "Pēterburgas Avīzes" salīdzinoši vairāk rakstīja par kroņa muižu sadalīšanu un bezzemnieku apgādāšanu ar zemi, kritizēja patronāta tiesības un izglītības sistēmas trūkumus, aplūkoja baltvāciešu un latviešu attiecības. Populārs bija "Pēterburgas Avīžu" Literāriskais pielikums, it īpaši humora

un satīras nodaļa "Purva mala". "Pēterburgas Avīzes" kopā ar rakstniecības un zinātnes žurnālu "Austrums" (1885–1906) bija spilgtākie jaunnacionālisma ideju paudēji latviešu avīžniecībā.

Aplūkojamā laikā izveidojās vairāki jauni specializētie žurnāli. J. Veismanis Jelgavā izdeva literāru mēnešrakstu "Vērotājs" (1903–1905). Kauguru Lauksaimnieku biedrība laida klajā žurnālu "Valmieras Lauksaimnieks" (1903–1905). Tā uzdevums bija sniegt zemniekiem praksē izmantojamas zināšanas lopkopībā un zemkopībā. Savukārt praktiskās dravniecības jautājumi tika aplūkoti Jelgavā iznākušajā žurnālā "Baltijas Biškopis" (1903–1905).

Jelgavā nāca klajā pirmais sievietēm adresētais žurnāls latviešu valodā "Modes Vēstnesis" (1900–1902). Tā izdevējs un redaktors bija K. Beris. Žurnāls sniedza padomus modes un labas gaumes veidošanai, tajā bija lasāmi populāri ārzemju t.s. ģimeņu romānu tulkojumi un latviešu oriģinālliteratūra.

Šai laikā veidojās arī latviešu vietējā nelegālā politiskā prese. 1904. gadā pagrīdē tika izdots Baltijas Latviešu sociāldemokrātiskās strādnieku organizācijas laikraksts "Cīņa". Drīz vien tas kļuva par Latviešu sociāldemokrātiskās strādnieku partijas orgānu, kurā publicējās P. Stučka, F. Roziņš, J. Jansons-Brauns u.c. latviešu marksisti.

Informāciju par notikumiem pasaulē un Krievijā lielāko latviešu laikrakstu redakcijas ieguva no Viskrievijas Telegrāfa aģentūras (1894) un Pēterburgas Telegrāfa aģentūras (1904) materiāliem, kā arī no citiem preses izdevumiem. Latviešu laikraksti parasti arī atreferēja citu preses izdevumu svarīgākās publikācijas, dažkārt tām oponējot vai paužot atbalstu izteiktajam viedoklim.

Ietekmīgāko latviešu laikrakstu tirāžas bija visai ievērojamas. 1900. gadā dienas laikraksts "Baltijas Vēstnesis" iznāca 18 000 eksemplāros, nedēļas laikraksts "Mājas Viesis" – 8000 eksemplāros. 1902. gadā "Rīgas Avīzes" tirāža bija gandrīz 10 000 un "Pēterburgas Avīžu" – 7000 eksemplāru.[35]

Specifisku latviešu preses izdevumu kopu veidoja ārzemēs iznākošie latviešu laikraksti un žurnāli. Tos parasti izdeva nozīmīgākajos latviešu emigrācijas centros, kur, vēloties uzturēt etnisko kopību, tika organizētas latviešu biedrības un draudzes. Pirmie latviešu emigrācijas preses izdevumi nāca klajā 19. gadsimta beigās ASV. 1896. gadā Bostonā sāka iznākt laikraksts "Amerikas Vēstnesis". Avīzei bija divi pamatuzdevumi: pirmkārt,

palīdzēt emigrējušajiem latviešiem iedzīvoties jaunajā mītnes zemē, sniedzot informāciju viņiem saprotamajā latviešu valodā, otrkārt, uzturēt saikni ar etnisko dzimteni, regulāri publicējot ziņas par notiekošo Latvijā. Ārzemēs izdoti arī vairāki reliģiskie izdevumi. Tomēr daudz plašāks bija politisko laikrakstu un žurnālu klāsts. Jau 1896. gadā Bostonā iznāca pirmais marksistiskas ievirzes laikraksts "Amerikas Latviešu Avīze" (1896–1897, 1899–1903). Turpat bijušais jaunstrāvnieks D. Bundža izdeva sociāldemokrātu mēnešrakstu "Auseklis" (1898–1901). Londonā iznāca Vakareiropas Latviešu sociāldemokrātu savienības mēnešraksts "Latviešu Strādnieks" (1899–1900), vēlāk – "Sociāldemokrāts" (1900–1905).

Gadsimtu mijā Rīgā u.c. Latvijas pilsētās turpināja iznākt laikraksti vācu valodā. Rīgā tika izdotas trīs lielās baltvācu sabiedriski politiskās avīzes: izdevēja un redaktora K. Hornemaņa "Düna-Zeitung", kas, tāpat kā A. Petersena vadītā "Rigaer Tageblatt" ("Rīgas Dienas Avīze"), izcēlās ar stingri ieturētu konservatīvu līniju, un nedaudz pielaidīgākā R. un A. Ruecu rediģētā "Rigasche Rundschau".

Avīzes vācu valodā iznāca arī Liepājā ("Libausche Zeitung", resp., "Liepājas Avīze"), Jelgavā ("Mitausche Zeitung", resp., "Jelgavas Avīze") un kopš 1903. gada arī Ventspilī ("Windausche Zeitung", resp., "Ventspils Avīze"), bet nelieli periodiski izdevumi arī citur. Vispār baltvācu prese bija ļoti sakuplojusi. Vācu valodā tika izdoti arī žurnāli un mēnešraksti, piemēram, "Baltische Monatsschrift" ("Baltijas Mēnešraksts"), kam bija interesants pielikums – gada notikumu hronika.

Gadsimtu mijā uz 30 darbības gadiem atskatījās L. Vitvicka rediģētais Rīgas krievu laikraksts "Rižskij vestņik". Salīdzinājumā ar latviešu un vācu laikrakstiem tam bija būtiska priekšrocība – ikgadēja valsts subsīdija 5000 rbļ. apmērā un dažādu krievu organizāciju ziedojumi.[36] Protams, ne tikai tādēļ avīze atbalstīja Baltijas pārkrievošanas politiku. No Tērbatas uz Rīgu 1896. gadā pārcēlās "Pribaltijskij ļistok" ("Baltijas Lapiņa"), kas kopš 1900. gada pēc reorganizācijas turpināja iznākt jau kā "Pribaltijskij kraj" ("Baltijas Novads"). L. Vitvickis vēl pirms tam (1898. gadā) sāka izdot avīzi "Rižskije vedomosti" ("Rīgas Vēstis"). Tā drīz vien iepriekšminēto laikrakstu nobīdīja malā, ieņemot līderpozīcijas vietējo krievu periodisko izdevumu vidū.

1901. gadā Rīgā iznāca 38 periodiskie izdevumi, to skaitā 23 vācu, 9 latviešu un 5 krievu valodā. Vidzemes guberņas avīze iznāca krievu valodā, nozīmīgākajiem materiāliem dodot tulkojumu vācu, latviešu un igauņu valodā.[37]

Latviešu grāmatniecība

19. gadsimta beigās strauji pieauga Latvijā izdoto grāmatu skaits. 1894. gadā latviešu valodā iznāca 420 grāmatas un brošūras, bet 1902. gadā – jau 731, 1903. gadā – 931, 1904. gadā – 822. Desmit gadu laikā izdoto latviešu grāmatu skaits faktiski bija dubultojies. Sevišķi pieaudzis bija daiļliteratūras, politiskās un dabaszinātņu literatūras īpatsvars.[38] Pēc oficiālām ziņām 1897. gadā Vidzemes latviešu daļā vien bija 49 tipogrāfijas, tipolitogrāfijas un litogrāfijas, Kurzemē – 22, Latgalē – 5. Poligrāfijas centrs, protams, bija Rīga, kur 1897. gadā darbojās 44 šīs nozares uzņēmumi.[39] Jelgavā bija 5 poligrāfijas uzņēmumi. Iespiešanas mašinizācija gandrīz bija pabeigta, aizsākās salikuma mašinizācija. Vienlaikus norisinājās kapitāla koncentrēšanās lielās izdevējfirmās un daudzu jaunu sīku uzņēmumu dibināšana. Modernākā latviešu grāmatu spiestuve piederēja grāmatizdevējam J. Ozolam Cēsīs. Viņš bija iegādājies jauna tipa burtu komplektus, kas nodrošināja augstu grāmatu iespiešanas kvalitāti. Šī tipogrāfija poligrāfiskā izpildījuma ziņā varēja sekmīgi konkurēt ar labākajiem Rīgas baltvācu uzņēmumiem, t.i., A. Grothusa litogrāfiju un A. Groseta spiestuvi, kurā 1901. gadā uzstādīja pirmo salicējmašīnu. J. Ozola grāmatizdevēja darbību raksturoja latviešu autoru augstvērtīgu darbu izdošana. Viņš laida klajā R. Blaumaņa, J. Raiņa, Aspazijas, J. Poruka, Pērsieša un K. Skalbes darbus. J. Ozols izdeva arī literāro almanahu "Jaunā raža" un brāļu Kaudzīšu rakstus "Vija" (1893–1904). Savas darbības laikā viņš izdevis 150–160 grāmatas.

Grāmatrūpniecībā un tirdzniecībā turpinājās jau agrāk sācies process, proti, tirdzniecības atdalīšanās no izdevējdarbības. 1897. gadā Vidzemē bija 76, Kurzemē – 69, Latgalē – 10 grāmatnīcas.[40] Grāmattirgotāju skaits laika gaitā pieauga. 1903. gadā bija ap 200 grāmatu sīktirgotavu. Lielu darbu grāmatu izplatīšanā joprojām veica lauku skolotāji. Jauna parādība grāmatu tirdzniecībā bija grāmatu pieņemšana komisijā, ar ko nodarbojās daži lielie veikali. Viens no šādiem tirdzniecības uzņēmumiem bija D. Zeltiņa (Golta) grāmatu veikals Rīgā. Savukārt jelgavnieki pēc literatūras varēja iegriezties L. Neimaņa grāmatnīcā. 1903. gadā tika nodibināta Latviešu grāmattirgotāju un apgādātāju biedrība, ko apstiprināja gan tikai pēc pāris gadiem.

Viena no lielākajām izdevniecībām Latvijā bija Rīgas Latviešu biedrības Derīgu grāmatu nodaļa. 1901. gadā tās izdoto daiļliteratūras un populārzinātnisko grāmatu kopējā tirāža bija 60 500 eksemplāru. Derīgu grāmatu nodaļa laida klajā Apsīšu Jēkaba, Ausekļa, E. Birznieka-Upīša, R. Blaumaņa,

brāļu Kaudzīšu, V. Plūdoņa u.c. latviešu rakstnieku un dzejnieku sacerējumus, kā arī tulkoto literatūru. 1903. gadā tā sāka izdot Konversācijas vārdnīcas burtnīcas.

20. gadsimta sākumā darbību uzsāka divas jaunas lielas izdevniecības – A. Gulbja izdevniecība (1903) un apgāds "Zalktis" (1904). A. Gulbja izdevniecība laida klajā ne vien atsevišķas grāmatas, bet arī sērijas un kopotus rakstus. Jau darbības pirmajā gadā A. Gulbis atklāja parakstīšanos uz J. V. Gētes, A. Pumpura un Aspazijas rakstiem. Līdz 1905. gadam tika izdoti Doku Ata un Pērsieša raksti.

Izdevniecība "Zalktis" bija rakstnieku un mākslinieku paju sabiedrība, ko vadīja A. Ķeniņš, J. Rozentāls, A. Saulietis. "Zalktis" īpašu vērību veltīja izdevumu mākslinieciskajam noformējumam. Jau 1904. gadā šī izdevniecība laida klajā A. Saulieša Kopotus rakstus. Tā izveidoja arī almanahu un mēnešrakstu "Zalktis".

Pateicoties tulkojumiem latviešu valodā, lasītāji guva iespēju iepazīt krievu un pasaules klasiķu darbus. Iznāca A. Čehova un F. Dostojevska, A. Puškina, Ļ. Tolstoja, tāpat K. Hamsuna, M. Tvena, H. Zūdermaņa, E. Zolā u.c. darbi. Interesenti saņēma dažādu tautu un valstu rakstnieku izlases, piemēram, somu rakstnieku stāstu izlasi. Lasītāju atzinību ieguva J. Raiņa tulkotais J. V. Gētes "Fausts". Diemžēl, dzenoties pēc peļņas, grāmatizdevēji iespieda arī daudzas tulkotas mazvērtīgas grāmatas, īsi sakot, lubu literatūru.

3. Kultūra

Grūti aptveramā kultūras dzīves daudzšķautņainība un vienlaikus acīmredzamā atsevišķu tās jomu saistība un mijiedarbība, sabiedrības garīgās un materiālās eksistences nemitīgā attīstība neļauj ne tikai daudzmaz precīzi definēt kultūras jēdzienu, bet arī pakļaut šo fenomenu kādai izvērtēšanas shēmai. Teiktais pilnībā attiecināms uz 20. gadsimta sākuma Latviju ar tās reģionālās un etniskās kultūras daudzveidīgumu un mainību.

Latviešu kultūridentitāte veidojās un attīstījās nebūt ne izolēti, bet divu lielu kultūru, proti, vācu un krievu kultūras ietekmē, kura izpaudās atšķirīgi. Vācu kultūras – vispirms garīgās un laicīgās literatūras un mūzikas, kā arī tās pārstāvju – galvenokārt baltvāciešu iespaids mērāms daudzos

gadsimtos. Turklāt šī ietekme bija iespējami tieša. Taču pārvācot latviešus un kultūrtrēģeriski nomākt viņu patstāvīgas kultūras attīstību baltvācieši nespēja. Krievu kultūras ietekme laika ziņā bija ievērojami īsāka, vairāk pastarpināta, jo ne pareizticīgo baznīca, ne ierēdniecība Latvijā nenodarbojās ar kultūras izplatīšanu. Krievu kultūra Latvijā ienāca no tādiem centriem kā Pēterburga un Maskava gan pašu latviešu ieinteresētas rīcības rezultātā, gan Latviju apmeklējot krievu rakstniekiem un skatuves mākslinieciem. Vislielāko iespaidu atstāja krievu klasiskā literatūra. Latviešu inteliģence to labi pazina un augstu vērtēja. Diemžēl izvērstā pārkrievošanas politika, lielkrievu šovinistu noraidošā attieksme pret nekrievu tautu valodām un kultūru nekādā gadījumā neveicināja krievu kultūras izplatību un izpratni Latvijā. Protams, latviešu inteliģence nedomāja identificēt rupjos pārkrievotājus ar krievu kultūras dižgariem.

Līdz pat šim laikam nav vispusīga pētījuma par 20. gadsimta sākuma Latvijas kultūru. Tai pašā laikā ir samērā daudz tālaika literatūrai,[41] latviešu un baltvācu tēlotājmākslai,[42] arhitektūrai,[43] kā arī teātra vēsturei[44] veltītu grāmatu. Atsevišķi pētījumi un atmiņas sniedz ieskatu par aplūkojamā laikposma mūzikas dzīvi,[45] tāpat arī par cirku[46] un kino.[47] Kopumā šīs publikācijas ļauj gūt zināmu priekšstatu par cilvēku dzīves un darbības jomu, ko pieņemts apzīmēt ar jēdzienu "kultūra". Tiesa, šie darbi nav brīvi no attiecīgā laika valdošās ideoloģijas spiedoga.

Pēdējos gados klajā nākuši daudzi nozīmīgi darbi par latviešu literatūras attīstību. LU Literatūras, folkloras un mākslas institūts izdevis akadēmiskās "Latviešu literatūras vēstures" 1. sējumu.[48] Subjektīvs skatījums par šo pašu tēmu sniegts G. Bereļa grāmatā.[49] Ar sava agrāk publicētā romāna "Rainis" tapšanu un tajā neiekļautajām dzejnieka dzīves epizodēm interesentus iepazīstinājis J. Kalniņš.[50] Plašu darbu J. Rainim veltījis Latvijā dzīvojošais krievu rakstnieks R. Dobrovenskis. Romānā "Rainis un viņa brāļi"[51] viņš aplūko daudzus dzejnieka dzīves un daiļrades aspektus.

Par sportu Latvijā 19. un 20. gadsimta mijā saglabājušās diezgan nepilnīgas, pat trūcīgas ziņas. Latvijas brīvvalsts laikā rakstīts par sportu Rīgā,[52] kā arī par šaha spēles vēsturi.[53]

Padomju režīma apstākļos kā izņēmums parādījās darbs par smagatlētikas attīstību Latvijā.[54] Tā autora I. Zvanītāja piemērs gan neguva citu sporta veidu pārstāvju atsaucību. Latvijas sporta vēsture aukstā kara apstākļos tapa viņpus Atlantijas okeāna.[55] Tikai pēc neatkarības atjaunošanas arī Latvijā izdota sporta vēsturei veltīta grāmata.[56]

Literatūra

20. gadsimta sākumā salīdzinājumā ar iepriekšējām desmitgadēm latviešu literatūra kļuva daudzveidīgāka tematikā, saturā un formā. Tajā ienāca jauna rakstnieku, dzejnieku un dramaturgu paaudze, atvērtāka Eiropas modernajiem strāvojumiem. Latviešu literatūrā dominēja divi virzieni – jaunromantisms un reālisms, kas savukārt iedalāmi vairākos līdzās un savstarpējā mijiedarbībā pastāvošos novirzienos.

Jaunromantisms latviešu literatūrā sakņojās ne tikai šī laikmeta latviešu sociālajās un garīgajās aktivitātēs un Eiropas kultūras ietekmē, bet arī tautas tradīcijās un reliģijā. Jaunromantiķu darbu centrā bija indivīda iekšējā pasaule. Viņi atklāja cilvēka garīgos pārdzīvojumus, pašanalīzi, psiholoģiju, konfliktu starp garīgo un materiālo pasauli, sapņus, indivīda esību projicējot pagātnē un nākotnē. 20. gadsimta sākuma latviešu jaunromantiķu spilgtākie pārstāvji bija J. Rainis, Aspazija, K. Skalbe, J. Poruks, J. Akuraters, A. Niedra un A. Ķeniņš. Reālisma virzienam pieskaitāmi R. Blaumanis, E. Birznieks-Upītis, A. Saulietis. Viņu darbos tēlota dzīves īstenība, stils pārsvarā gleznains un konkrēts, liela uzmanība veltīta morāles jautājumiem un sociālajām problēmām.

20. gadsimta sākumā latviešu literatūras kopainā iezīmīgs arī jaunromantismam tuvs virziens – dekadence. Tai raksturīgs galējs individuālisms, subjektīvisms, mistika un formālisms. Latviešu literatūrā dekadenci pārstāvēja V. Eglītis, H. Eldgasts un Fallijs.

Visvairāk nozīmīgu darbu parādījās dzejā. 1903. gadā nāca klajā J. Raiņa pirmais dzejoļu krājums "Tālas noskaņas zilā vakarā", radot plašu rezonansi, it īpaši inteliģencē un jaunatnē, kuru aizrāva ideja par jaunā cilvēka vietu jaunajā laikmetā, laika un indivīda saskaņu un pretrunām. Nākamajā dzejoļu krājumā "Vētras sēja" (1905) viņš jau tiešāk un brīvāk rakstīja par revolūcijas priekšsajūtām un trauksmi. Līdzīgā ideju gammā tapuši Aspazijas sākotnējie darbi. Skumju un rezignācijas izjūtas par cilvēka iekšējo nebrīvi un apstākļu uzliktajiem ierobežojumiem atspoguļojas viņas dzejoļu krājumā "Dvēseles krēsla" (1904).

Emocionāli piesātināta ir J. Poruka dzeja. Pārsvarā tā ir mīlas un meditatīvā lirika. Atsevišķā grāmatā iznāca viņa poēma "Zilizana sirdsdedze" (1905).

Agrīnajiem K. Skalbes darbiem raksturīgs ilgu, sapņu un realitātes pretnostatījums un protests pret dzīves īstenības skaudrumu. 1902. gadā dienas gaismu ieraudzīja viņa pirmais dzejoļu krājums "Cietumnieka

sapņi", pēc pāris gadiem nākamais – "Kad ābeles zied". 1905. gadā iznāca arī J. Akuratera pirmais dzejoļu krājums "Zvaigžņu nakts", kurā romantiskos tēlos atainots cilvēka dzīves traģisms, garīgās un materiālās pasaules pretnostatījums. 1904. gadā iznāca Fallija pirmie dzejoļu krājumi "Daile un spēks un milzums" un "Dziesmu leja un kalna gals". Fallija dzejā liela loma ir dionīsiskajam elementam un spraigai garīgai aktivitātei.

1901. gadā periodikā tika publicēta V. Plūdoņa poēma "Atraitnes dēls" – traģisks vēstījums par indivīda un viņa sapņu bojāeju sociālo un materiālo apstākļu dēļ. Novatoriskā dzejas forma īpaši izceļ poēmas emocionālo noskaņu un tēlainību. Nozīmīgs notikums latviešu dzejā bija arī R. Blaumaņa un A. Niedras kopīgā krājuma "Ceļa malā" (1900) nākšana klajā. Krājuma dzejoļiem piemīt sirsnība, patiesums un formas vienkāršība.

Kā vērienīgu prozaiķi sevi pieteica A. Niedra ar romānu "Līduma dūmos". Vispirms publicēts periodikā, grāmatā tas parādījās 1901. gadā. Autors pievērsies latviešu inteliģencei un tās lomai tautas dzīvē, latviešu zemniecības un baltvācu muižniecības gadsimtiem ilgajam konfliktam. Šīs problēmas risinātas arī nākamajos A. Niedras darbos – t.s. jaunlaiku pasakā "Zemnieka dēls" (1902) un romānos "Kad mēness dilst" (1902) un "Sikspārnis" (1905).

Latviešu romantiskās prozas visspilgtākā pārstāvja J. Poruka stāstu krājumos "Sirds starp sirdīm" (1900), "Dzīves straumē" (1902) un "Dzīve un sapņi" (1904) dominē garīgās dzīves intensitāte un patstāvība, morālo principu noturīgums, kā arī spraiga emocionalitāte. Savdabīga vieta latviešu literatūrā ierādāma J. Poruka psiholoģiskajam romānam "Rīga" (1901), kurā rādīta personības sašķeltība modernajā lielpilsētā. J. Porukam ir tuva modernismam raksturīgā interese par cilvēku neatkarīgi no viņa sociālajām attiecībām un saistībām. Latviešu romantisko prozu pārstāvēja arī K. Skalbe, it īpaši ar savu idejiski daudzslāņaino pasaku "Kā es braucu Ziemeļmeitas lūkoties" (1904).

Modernisma strāvojumi atspoguļojās Fallija tēlojumu grāmatā "Krēsla". Nozīmīgs notikums latviešu literārajā dzīvē bija H. Eldgasta monoromāns "Zvaigžņotās naktis" (1905). Tajā grēksūdzes un pašanalīzes formā atklāti varoņa intīmie pārdzīvojumi un mēģināts risināt mūžīgo konfliktu starp materiālajām un garīgajām vērtībām. Romāna priekšvārdā H. Eldgasts izklāstījis savu rakstnieka pozīciju, uzsverot mākslas neatkarību un cilvēka dvēseles atklāsmi kā mākslinieka jaunrades vienīgo mērķi.

Reālistisks dzīves atainojums raksturīgs E. Birznieka-Upīša stāstiem, kas apkopoti grāmatā "Upīša stāsti" (1900). Tajos vēstījums par cilvēka dzīvi ir koncentrēts un skaudrs. Reālisma principi bija tuvi arī ar oriģinālu talantu apveltītajam rakstniekam Pērsietim, kurš īpaši iecienījis fabulas žanru.

20. gadsimta sākumā izdoti vairāki nozīmīgi prozas sacerējumi bērniem: V. Plūdoņa "Mazā Anduļa pirmās bērnības atmiņas" (ar nosaukumu "Taivas ciems", 1901), Sudrabu Edžus "Dullais Dauka" (1900) un "Pusmāsas dēls" (1904). Šajos darbos psiholoģiski pārliecinoši atsegta jūtīgas un neparastas personības veidošanās.

Īpaši spilgti sacerējumi tolaik tapuši dramaturģijā. Kā viens no izcilākajiem darbiem šajā jomā jāatzīmē Aspazijas luga "Sidraba šķidrauts" (1905). Tās darbība norisinās romantiskā pagātnē, bet galvenās varones nostāja un pārliecība, kā arī konflikta risinājums sasaucas ar sava laika aktualitātēm un revolūcijas noskaņām. Filozofiskā skatījumā tautas tieksme pēc brīvības un cilvēka iekšējā cīņa par savu garīgumu un pilnveidi atspoguļota Raiņa simbolu drāmā "Uguns un nakts" (1905). Šīs lugas tēlos asociatīvi atsegta varonības, skaistuma, nodevības un ziedošanās būtība.

Reālistisko drāmu un komēdiju pārstāvēja R. Blaumaņa darbi. Tolaik tapusi un pirmizrādi piedzīvojusi komēdija "Skroderdienas Silmačos" (1902). Psiholoģiski konflikti risināti drāmā "Indrāni" (1904) un "Ugunī" (1905).

Latviešu inteliģences un sabiedrības attiecību, kā arī morāles problemātika risināta A. Niedras drāmā "Zeme" (1903). Tai pašā gadā uzrakstīta arī A. Brigaderes pirmā pasaku luga "Sprīdītis", kas cildina cilvēka pašvērtību, godīgumu un darba tikumu.

Gadsimta sākumā kvalitatīvs lēciens raksturoja latviešu literatūrkritiku. Ievērojamākie literatūrkritiķi šajā laikā bija J. Jansons-Brauns, J. Asars, T. Zeiferts un R. Klaustiņš.

No pārējām Baltijā dzīvojošo tautu literatūrām nozīmīgākā bija baltvācu literatūra. Viens no izcilākajiem 19. un 20. gadsimta mijas baltvācu literātiem bija T. Pantēniuss, kurš gan no 1876. gada dzīvoja Leipcigā, bet savos darbos galvenokārt atspoguļoja Vidzemes un Kurzemes ļaužu likteņus. 1904. gadā nāca klajā T. Pantēniusa vēsturiskais darbs "Der falsche Demetriuss" ("Viltus Dmitrijs"). Plaši pazīstams bija rakstnieks E. Keizerlings. Viņam padevās smalki psiholoģiski tēlojumi. Šī rakstnieka darbos tēlotas Kurzemes muižnieku, dažkārt arī latviešu zemnieku dzīves ainas. Viņš rakstīja gan dramaturģijas, gan prozas sacerējumus. Gadsimta sākumā

tapušas drāmas "Ein Frühlingsopfer" ("Pavasara upuris", 1900), "Der dumme Hans" ("Muļķa Hanss", 1901) un "Peter Hawel" ("Pēteris Havels", 1904), kā arī romāns "Beate und Mareile" ("Beate un Mareile", 1903).

Šajā laikā tapuši arī nozīmīgi F. Kulpes un M. Munīras-Vrobļevskas sacerējumi. Sižetiski baltvācu autoru darbi pārsvarā bija veltīti Baltijas tematikai, bet tajos visai jūtami atspoguļojās Eiropas modernisma ietekme.

Tēlotājmāksla

Sākoties 20. gadsimtam, vietējā mākslas dzīve vēl likās klusa un aktīvi darbojošos profesionālo mākslinieku loks bija šaurs. Tolaik bija nedaudz mākslas darbu krātuvju, no tām nozīmīgākās – Kurzemes provinces muzejs Jelgavā, Rīgas pilsētas gleznu galerija, kuru veidoja N. Himzeļa kolekcijas un dažādi dāvinājumi, un Brederlo gleznu galerija. Bija arī vairākas privātās mākslas darbu kolekcijas. 1905. gadā tika pabeigta Rīgas pilsētas mākslas muzeja ēkas būve. Ēkas projektu veidojis arhitekts V. Neimanis, kurš bija muzeja pirmais direktors. Uz Rīgas pilsētas mākslas muzeju pārcēla Rīgas pilsētas gleznu galeriju, tāpat Brederlo galeriju, kā arī Rīgas Mākslas veicināšanas biedrības kolekciju.

Mākslas dzīves aktivitāšu veicināšanā īpaša nozīme bija profesionālajām biedrībām. Vecākā no tām – 1870. gadā dibinātā Rīgas Mākslas biedrība (*Kunstverein zu Riga*) organizēja izstādes, uzturēja sakarus ar Pēterburgas Mākslas akadēmijas vadību, sarakstījās ar dažādiem Eiropas mākslas saloniem. Īpaši cieša sadarbība tai izveidojās ar Berlīnes, Minhenes un Vīnes secesijām.

Latviešu nacionālās mākslas skolas izveidē nozīmīga loma bija Pēterburgas latviešu mākslinieku pulciņam "Rūķis". Tas apvienoja Pēterburgas Mākslas akadēmijā, Štiglica Centrālajā tehniskās zīmēšanas skolā, kā arī konservatorijā studējošo latviešu jaunatni. Pulciņā aktīvi darbojās mākslinieki R. Zariņš, Ā. Alksnis, J. Rozentāls, V. Purvītis, J. Valters, R. Pērle, G. Šķilters, T. Zaļkalns u.c. Tika veikti mēģinājumi nodibināt Rīgā profesionālu mākslinieku organizāciju, kas būtu pretsvars vāciskajai Mākslas veicināšanas biedrībai.

Mākslinieku biedrībām bija īpaša loma izstāžu organizēšanā. Mākslas veicināšanas biedrība uzaicināja vairākus Rietumeiropas un Krievijas mākslas salonus izstādīt Rīgā savas kolekcijas. Rosīga izstāžu darbība aizsākās pēc tam, kad Rīgas Mākslas veicināšanas biedrība atvēra savu

42. att. Rīgas pilsētas mākslas muzejs

mākslas salonu. Sešos pastāvēšanas gados (1898–1904) tas sarīkoja 47 liela mēroga izstādes, to skaitā 11 ārzemju mākslinieku (vācu, holandiešu, somu) grupu izstādes, 6 ārzemju mākslinieku personālās izstādes. Viena no lielākajām Mākslas veicināšanas biedrības sarīkotajām izstādēm bija 1901. gada vasarā Rīgas 700 gadu jubilejai veltītā retrospektīvā baltiešu mākslas izstāde Rīgas elementārskolas telpās. Nozīmīgs notikums vietējā mākslas dzīvē bija 1904. gada vasarā Koknesē sarīkotā visu Latvijā aktīvi strādājošo mākslinieku kopīgā izstāde. Tajā piedalījās 18 mākslinieki (E. Borherte-Šveinfurte, B. Borherts, K. Ceplītis, M. Helmane, J. Jaunsudrabiņš, P. Kalve, J. Klevers, F. Morics, V. Purvītis, J. Rozentāls, G. Rozens, S. Siņicins, A. Štrāls, A. Tigins, A. Tihomirovs, J. Valters, J. Zēgners, H. Zēke) ar 226 gleznām. Izstāde guva vēl nepiedzīvotu sabiedrības atsaucību. To apskatīja aptuveni 2500 apmeklētāju. 1904. gadā Rīgas Mākslas veicināšanas biedrība rīkoja izstādi arī Majoros. Daļa Kokneses izstādes ekspozīcijas tika parādīta Tukumā un Ventspilī. Izstāžu dzīvi veicināja arī 1899. gada oktobrī Rīgā nodibinātā Ceļojošo izstāžu biedrība *(Verein zur Förderung des Kunstinteresses*

durch Wanderausstellungen). Tā organizēja izstādes ārpus Rīgas – Liepājā, Jelgavā, Tallinā, Tērbatā.[57]

Latvijas gleznieciībā pastiprinājās Rietumeiropas mākslas ietekme. Vispirms pārmaiņas skāra žanru struktūru, galveno lomu zaudēja sadzīviskais un vēsturiskais žanrs. Par vadošajiem žanriem, izplatoties impresionisma un postimpresionisma principiem, kļuva portrets un ainava.

Gadsimtu mijā vietējā mākslas dzīvē dominēja baltvācu gleznotāji. Nozīmīga figūra bija E. Jungas-Štilingas privātās mākslas skolas, vēlāk Rīgas pilsētas mākslas skolas direktors G. Rozens. Viņa daiļradē galvenā tēma bija Latvijas ainava, kas tika atveidota liriski, dzīvespriecīgās krāsās, akcentējot mierīgu, saules pielietu dabu. Spilgtākā radošā personība Baltijas mākslinieku vidū bija E. Borherte-Šteinfurte ar jūgendstilam raksturīgiem portretiem, kā arī krāsainām un ekspresīvām žanra ainām. Portreta žanrā strādāja arī B. Borherts. Romantizēti reālistiskus portretus gleznoja Z. Bīlenšteins. Savukārt akadēmiski reālistiskus portretus un liriskas ainavas veidoja T. Krauss. Jūgendstila iespaids jūtams Ē. Kampenhauzena portretos, aktos un ainavās. Viņš arī ilustrēja grāmatas un zīmēja metus dekoratīvajām tekstilijām un plakātiem. Viens no iecienītākajiem Baltijas mākslinieciem J. Klevers pārsvarā atainoja saulrietus u.c. ar gaismas efektiem saistītus motīvus. Dekorativizēti atturīgas un detalizētas bija gleznotājas M. Helmanes jūrmalas un meža ainavas.

Vairāki Baltijas vācu mākslinieki dzīves lielāko daļu pavadīja ārzemēs, lai gan turpināja piedalīties dzimtenē rīkotajās izstādēs. Viņu vidū spilgta personība bija A. Dannenberga. Māksliniece gleznoja izteiksmīgas impresionistiskas kompozīcijas.

Pamazām aizvien lielāku autoritāti ieguva jaunā latviešu gleznotāju paaudze, kas atšķirībā no iepriekšējās paaudzes nevēlējās strādāt ārpus Latvijas, bet pārcēlās uz dzīvi dzimtenē. Latviešu stājgleznieciības pamatievirzi noteica trīs izcili meistari – J. Rozentāls, V. Purvītis un J. Valters. J. Rozentāla daiļradē dominēja romantizētas noskaņas. Līdztekus jūgendstila un simbolisma ietekmē veidotajām kompozīcijām viņa daiļradē nozīmīga vieta bija arī portretam, ainavai un reālistiskiem motīviem. Uzplaukums latviešu ainavas gleznieciībā saistāms ar V. Purvīša darbiem. Viņa ainavām raksturīgs dziļi tverts, emocionāls dabas atainojums, izteiksmīga kompozīcija. V. Purvītis pirmais no latviešu gleznotājiem ieguva atzinību Rietumeiropā. Viņa gleznas izstādītas Parīzē, Lionā, Berlīnē, Drēzdenē, Minhenē, Vīnē, Leipcigā, Ķelnē u.c. 1900. gadā Pasaules izstādē

Parīzē V. Purvītis apbalvots ar bronzas medaļu, 1901. gadā starptautiskajā mākslas izstādē Minhenē – ar zelta medaļu, 1902. gadā starptautiskajā mākslas izstādē Lionā – ar goda diplomu un lielo zelta medaļu (*Grand Prix*). J. Valters vairāk pievērsās portretam un liriskai ainavai. Viņa gleznie cību tāpat spēcīgi ietekmēja impresionisms. J. Rozentāla, V. Purvīša un J. Valtera gleznie cības tradīcijām sekoja vairākums jauno latviešu mākslinieku, kuri savu darbību uzsāka 20. gadsimta pirmajos gados, – A. Romans, R. Pērle, V. Zeltiņš, A. Štrāls, J. Jaunsudrabiņš, K. Ceplītis u.c.

20. gadsimta sākumā sazarojās arī grafika. Līdztekus stājgrafikai radās politiskā satīra un karikatūras, vērojami pirmie meklējumi plakāta jomā. Grafiķu vidū izcēlās R. Zariņš, radot bagātu stājdarbu, karikatūru, grāmatu ilustrāciju un grāmatzīmju klāstu. Viņa darbiem raksturīgs kāpināts reālās īstenības skatījums. Daudzu darbu sižeti rasti dabā un tautas folklorā.

Tēlnie cība vēl saistījās galvenokārt ar ēku izdaiļošanu un kapu pieminekļu izgatavošanu. Kā ievērojamākais dekoratīvās tēlnie cības pārstāvis jāatzīmē A. Folcs. Viņam tika uzticēti nozīmīgākie tēlnie cības darbi. Tiem raksturīga laba celtnes stila izjūta un vācu dekoratīvās tēlnie cības tradīcijas. A. Folca firma darināja akmens būvdetaļas, fasādes skulpturālos ciļņus, kolonnas un kāpnes Rīgas pilsētas mākslas muzeja ēkai, ornamentālo dekoru, kāpnes un kolonnas Biržas komercskolai, fasādes rotājumus un atlantu figūras 2. Rīgas pilsētas (tag. Nacionālā) teātra ēkai, kā arī veica daudzu citu sabiedrisko celtņu un īres namu dekoratīvi plastisko apdari. A. Folcs pievērsās arī dekoratīvajai un memoriālajai tēlnie cībai. Viņš darinājis Nacionālās operas skvēra strūklakas "Nimfu" un slaveno Rolanda figūru, kas bija izvietota Rātslaukumā.

Rīgā darbojās arī citi līdzīga profila uzņēmumi. 1900. gadā dibinātā tēlnieku S. Oto un O. Vasila firma darināja celtņu rotājumus un dekoratīvās kompozīcijas no cementa, ģipša, bronzas, marmora. Ap 1902. gadu dibināta V. Štola un M. Loces iekštelpu un ārtelpu dekoratīvās tēlnie cības firma.

Gadsimta sākumā darboties sāka pirmie latviešu profesionālie tēlnieki – G. Šķilters, T. Zaļkalns un A. Bija. Viņi pārsvarā strādāja stājtēlnie cībā un memoriālajā tēlnie cībā.

Kopš 1895. gada Rīgā darbojās E. Todes vitrāžu darbnīca. Viņa darbiem bija ne tikai augsta kvalitāte, bet arī interesantas oriģinālkompozīcijas. E. Todes darbi rotāja sakrālās celtnes un privātos namus.

Arhitektūra

Rūpniecības un tirdzniecības intensīvā attīstība un urbanizācija veicināja celtniecības, kā arī arhitektūras uzplaukumu Latvijas lielākajās pilsētās. 19. gadsimta beigās un 20. gadsimta sākumā Eiropas arhitektūrā dominēja jūgendstils. Latvijā vispirms parādījās jūgendstila dekoratīvais novirziens, kura izcelsme saistīta ar Vāciju. Visspilgtāk un vistipiskāk šis virziens izpaudās būvinženiera M. Eizenšteina celtajās ēkās Alberta, Elizabetes, Strēlnieku u.c. ielās. Dekoratīvā jūgendstila formās nami celti arī pēc R. Cirkvica, K. Felsko, E. Trompovska u.c. projektiem. Savukārt racionālistiskā jūgendstila formās ēkas projektējuši baltvācu arhitekti V. Bokslafs, R. Šmēlings, A. Šmēlings, kā arī latvieši K. Pēkšēns, E. Laube u.c.

Jūgendstila ietvaros norisinājās pirmais mēģinājums radīt Latvijā vietējo arhitektūru ar izteiktām nacionālām iezīmēm. Ar to nodarbojās K. Pēkšēna būvbirojs Rīgā, kur tajā laikā strādāja vairāki jaunie latviešu arhitekti – E. Laube, A. Vanags, E. Pole, A. Malvess u.c. Pirmā ēka ar nacionālā romantisma iezīmēm, par ko liecināja latviešu tautas ornamentam radniecīgi motīvi, Rīgā uzcelta Marijas ielā 26 (K. Pēkšēns, E. Laube).

Līdzās jūgendstilam Latvijas arhitektūrā varēja vērot arī citus stilistiskus novirzienus. Atdzima klasicisma tendences. Klasicisma motīvi izmantoti pēc arhitekta A. Reinberga projekta barokālās formās būvētajā 2. Rīgas pilsētas teātra ēkā. 20. gadsimta sākuma arhitektūrai kopumā bija raksturīga augsta labiekārtojuma pakāpe un nemitīga profesionālā līmeņa paaugstināšanās.

Rīgas arhitektu biedrībai, kas apvienoja tikai augstāko izglītību ieguvušos arhitektus, bija lieli nopelni Rīgas būvnoteikumu izstrādāšanā, arhitektu konkursu organizēšanā. Tā sadarbojās arī ar Rīgas Politehniskā institūta Arhitektūras nodaļu.

Teātris

Tāpat kā literatūra, arī Latvijas teātra māksla bija nacionāli sazarota – darbojās vācu, krievu un latviešu profesionālie teātri. Vecākais – Rīgas Vācu teātris (kopš 1863. gada darbojās Rīgas pilsētas teātra – tag. Nacionālās operas ēkā) pēc sava rakstura bija muzikāli dramatisks. Tas uzveda drāmas, operas, operetes un baleta izrādes. Rīgas Vācu teātris bija cieši saistīts ar Vācijas teātra dzīves norisēm. Daudzi šī teātra aktieri, mūziķi un dziedātāji bija ieradušies no Vācijas. Teātris iestudēja H. Ibsena, G. Hauptmaņa, V. Šekspīra, F. Šillera, M. Dreiera, H. Zūdermaņa, F. Vēdekinda u.c. lugas. Izrādīja

arī poses un farsus, ko labprāt apmeklēja skatītāji. Vācu teātrī viesojās arī ārzemju aktieri. 1902. un 1903. gadā notika Berlīnes Ibsena teātra trupas viesizrādes. 1904. gadā uz Rīgas Vācu teātra skatuves uzstājās itāļu komponists un diriģents P. Maskanji ar plašu programmu. Nedaudz vēlāk Rīgā ieradās ievērojamā somu aktrise I. Ālberga ar savu trupu. Vispār Vācu teātrim bija liela nozīme vietējā kultūras dzīvē. Tam bija gan lielākā skatuve Rīgā, gan arī profesionāli labi sagatavoti mākslinieki, senas un noturīgas tradīcijas.

Vietējiem vāciešiem savs teātris bija arī citās Latvijas pilsētās. Piemēram, Kuldīgā tāds pastāvēja jau kopš 19. gadsimta sākuma.

Izcils notikums Rīgas teātru dzīvē bija 2. Rīgas pilsētas teātra jaunās ēkas atklāšana 1902. gadā. Uz šīm telpām pārcēlās Krievu teātris, kam par antreprenieri uzaicināja K. Ņezlobinu no Ņižņijnovgorodas. Viņš bija ne tikai izcils teātra darba organizators, bet arī profesionāls režisors un aktieris. K. Ņezlobins izveidoja spēcīgu aktieru trupu. Sākotnēji tajā bija 45 aktieri. Pirmo sezonu jaunajā namā Krievu teātris sāka ar krāšņu A. Ostrovska "Sniegbaltītes" inscenējumu. 1904. gadā par režisoru uzaicināja tolaik vēl jauno un maz pazīstamo K. Mardžanovu. Viņa iestudēto lugu klāstā bija A. Ostrovska, A. Čehova, V. Šekspīra, F. Šillera, H. Hejermansa, E. Briē u.c. sacerējumi. Nozīmīgi notikumi Rīgas Krievu teātra dzīvē bija tolaik modernā krievu dramaturga M. Gorkija lugu iestudējumi. Tā 1904. gadā, kad Rīgā uzturējās autors, K. Mardžanovs no jauna uzveda teātrī jau agrāk izrādītās lugas "Sīkpilsoņi" un "Dibenā", kā arī iestudēja jauno M. Gorkija drāmu "Vasarnieki". Par "Sīkpilsoņu" pirmizrādi laikraksts "Mājas Viesis" rakstīja: "Pilns bija ne vien teātris, bet arī visi tā koridori un pat laukums ap teātri no publikas, kura nebija vairs biļetes dabūjusi. Tā tad pazīstamajam autoram sagatavoja lieliskas ovācijas. Pēc katra cēliena to izsauca neskaitāmas reizes..."[58]

Krievu teātra kodolu veidoja aktieri M. Roksanova, P. Vulfe, N. Mihailovskis, A. Harlamovs, V. Ņeronovs, D. Gruzinskis, V. Ļihačovs u.c. 1904. gadā Rīgā strādāja viena no iemīļotākajām Maskavas Dailes teātra aktrisēm M. Andrejeva. Rīgas Krievu teātra iestudējumiem bija raksturīgs reālistiskums ar atsevišķiem spilgtiem naturālisma elementiem. Teātrī darbojās arī operas trupa. Rīgas Krievu teātris sabiedrībā bija ļoti populārs, to mēdza uzskatīt par labāko pilsētā. Latviešu aktrise T. Banga par Krievu teātri izteicās: "Tur tanī laikā strādāja ļoti izcili aktieri, izrādes bija tādas, ka naktis pēc tam negulējām."[59] Rīgas Krievu teātra darbība ietekmēja latviešu aktiermākslas un režijas attīstību.

20. gadsimta sākumā Rīgā darbojās divi profesionāli latviešu teātri. 1868. gadā dibinātais Rīgas Latviešu teātris darbojās Rīgas Latviešu biedrības pārziņā un tās telpās. 1902. gadā izveidoja Jauno latviešu teātri, kurš mājvietu atrada Amatnieku palīdzības biedrības namā.

Tolaik Rīgas Latviešu teātra popularitāte mazinājās. 1903. gadā Rīgas Latviešu biedrība mainīja teātra vadību – par direktoru kļuva tolaik ievērojamākais latviešu aktieris J. Duburs, kurš nomainīja kopš 1893. gada šo amatu ieņēmušo P. Ozoliņu. Viņa vadībā Rīgas Latviešu teātra darbība kļuva rosīgāka, paaugstinājās iestudējumu kvalitāte. 1904. gadā teātris sniedza 85 izrādes, kuras noskatījās 40 312 apmeklētāji.[60] Diemžēl drīz vien sakarā ar tā atturīgo nostāju pret politiskajām un sabiedriskajām norisēm publikas interese par šo teātri atkal saruka. J. Duburs atkāpās no amata, un Rīgas Latviešu biedrības teātra komisija direktora postenī atkārtoti iecēla P. Ozoliņu. Teātrī strādāja daudzi sava laika labākie latviešu aktieri: D. Akmentiņa, J. Skaidrīte, O. Muceniece, A. Freimanis, T. Valdšmits, A. Mihelsons, A. Mierlauks, Ē. Lauberts, O. Ezerlauka, B. Rūmniece, P. Rudzītis u.c. Repertuārā bija V. Šekspīra, J. V. Gētes, F. Šillera, P. Bomaršē, M. Halbes, M. Dreiera, I. Turgeņeva, M. Gorkija u.c. lugas. Skaitliski dominēja vācu dramaturģija. Ļoti iecienīti bija G. Hauptmaņa un H. Zūdermaņa darbi. Rīgas Latviešu teātrī tika iestudētas arī oriģināllugas. Gadsimta sākumā uzveda R. Blaumaņa komēdijas "No saldenās pudeles" (1901) un "Skroderdienas Silmačos" (1902). 1903. gadā pirmizrādi piedzīvoja A. Niedras drāma "Zeme" un A. Brigaderes luga bērniem "Sprīdītis", bet 1904. gadā – R. Blaumaņa drāma "Indrāni" un 1905. gadā – "Ugunī". Uzveda arī muzikālas izrādes (diriģenta pienākumus veica P. Jozuus).

Jaunais latviešu teātris stabilu vietu Rīgas pilsētas teātra dzīvē ieguva pakāpeniski. Pirmo sezonu teātris sāka ar K. Kreicera operu "Naktsmājas Granādā". Sākumā teātris piedzīvoja ne mazums neveiksmju, jo tajā bija tikai nedaudzi aktieri ar ilgāku skatuves stāžu – K. Brīvnieks, A. Spodrīte, R. Tautmīlis-Bērziņš, V. Egliņa-Nāra. Pārējie nāca no Rīgas nomaļu amatieru skatuvēm vai ceļojošām trupām. Tomēr visai drīz no viņu vidus izveidojās spoži meistari – T. Banga, R. Bērziņš, E. Griķīte, T. Podnieks, R. Veics, B. Skujeniece u.c. Lai piesaistītu publiku, jau otrajā sezonā Jaunais latviešu teātris pievērsās operai un operetei.

Jaunā latviešu teātra panākumu virsotne bija Aspazijas "Sidraba šķidrauta" iestudējums. "Mājas Viesa Mēnešrakstā" publicētajā recenzijā teikts: "Nebūs otra gadījuma latviešu teātra vēsturē, kur lugas pirmizrādei būtu

bijuši tik universāli panākumi, kur ne tikai luga, bet visa izrāde bij grandioza drāma."[61] "Sidraba šķidrauta" tēlu simbolika sasaucās ar tālaika sabiedrības noskaņojumu, tās vēlmēm un ilgām.

Gadsimta sākumā Jelgavā darbojās Ā. Alunāna teātris. Tā nozīmīgākie iestudējumi bija Aspazijas "Vaidelote", H. Ibsena "Tautas ienaidnieks" un J. Raiņa "Pusideālists". 1904. gada rudenī Ā. Alunāns sliktā veselības stāvokļa dēļ beidza skatuves gaitas. Jelgavā tika sarīkotas viņa atvadu izrādes ar lugu "Kas tie tādi, kas dziedāja?". Atvadu izrādes turpinājās daudzās pilsētās – Rīgā, Liepājā, Tukumā, Kuldīgā, Valmierā u.c.

Latviešu teātra izrādes notika arī dažādu biedrību telpās. Biedrību teātra trupās darbojās amatieri, lai gan bieži profesionālu režisoru vai aktieru vadībā. Viens no pazīstamākajiem bija "Ausekļa" tautas nama teātris. No 1901. līdz 1904. gadam to vadīja Zeltmatis, pēc viņa – T. Lejas-Krūmiņš un, sākot ar 1905. gadu, R. Tautmīlis-Bērziņš. Teātra repertuārā bija Ā. Alunāna, R. Blaumaņa, A. Deglava, J. Zeibolta, H. Zūdermaņa, N. Gogoļa u.c. darbi. "Ausekļa" teātra izrādēs piedalījās aktieri J. Gūters, R. Holcmanis, Ā. Kaktiņš, V. Segliņš, R. Veics, T. Banga, E. Griķīte u.c. Kopš 1904. gada amatieru izrādes notika arī Vecmīlgrāvī (atturības biedrības "Ziemeļblāzma" namā). Amatieru izrādes rīkoja arī Liepājas un Jelgavas Latviešu biedrība.

Šajā laikā sāka veidoties reālistiskais teātris. Aktieri tiecās atteikties no vecajiem teatrālajiem paņēmieniem, centās dzīvot tēlā. Teātros attīstījās scēniskās vides koncepcija.

Mūzika

Latvijas mūzikas dzīves centrs bija Rīga. Pilsētas koncertdzīve norisēja visai aktīvi, piedaloties vietējiem un viesmāksliniekiem. 1900. gadā Rīgā notika ievērojamā vācu diriģenta B. Valtera koncerti, kuros tika atskaņota L. van Bēthovena 9. simfonija. Nākamajā gadā bagātināt Rīgas 700 gadu jubilejai veltītās kultūras norises uzaicināja G. Šnēfogta orķestri no Helsinkiem. Koncerta programmu pārsvarā veidoja R. Vāgnera un Skandināvijas komponistu darbi, tika atskaņotas arī V. A. Mocarta un R. Šūmaņa kompozīcijas. G. Šnēfogta orķestris ieguva Rīgas publikas atzinību un šajā pilsētā viesojās arī nākamajos gados. 1904. gadā G. Šnēfogts Rīgā ieradās kopā ar Varšavas simfonisko orķestri. Vēl togad izcils notikums Rīgas koncertdzīvē bija somu komponista J. Sibēliusa autorkoncerti. Vasarās aktīva koncertdzīve norisēja Rīgas jūrmalā. Tā, piemēram, 1903. gadā Majoros koncertēja Brēmenes filharmonijas orķestris, kuru diriģēja profesors K. Pancers.

43. att. Dundagas dziedāšanas biedrības koris

20. gadsimta sākumā izveidojās vairākas nozīmīgas vietējo mūziķu kopas. 1902. gadā tika nodibināts biedrības "Simfonija" orķestris Rīgas mūzikas skolas direktora I. Nedela vadībā. Koncertus sniedza arī N. Alunāna vadītais Jaunā latviešu teātra orķestris.

Latviešu koncertdzīves attīstībā sevišķa loma bija t.s. Rudens koncertiem. Koncertos uzstājās gan kori, gan solisti P. Jurjāns, J. Duburs, M. Vīgnere-Grīnberga, P. Sakss, pianisti L. Bētiņš, A. Daugulis, čellists O. Fogelmanis, vijolnieks A. Dombrovskis, diriģents P. Jozuus u.c. Bagātinājās arī latviešu profesionālā mūzika. Līdzās komponistiem J. Vītolam un A. Jurjānam sāka darboties E. Dārziņš, E. Melngailis, A. Kalniņš, P. Jurjāns, N. Alunāns, J. Zālītis u.c. Nozīmīgs bija latviešu mūziķu devums simfoniskajā un kora mūzikā.

Būtiska Latvijas kultūras un sabiedriskās dzīves sastāvdaļa bija kordziedāšanas kustība. Tās vadībā liela nozīme bija Rīgas Latviešu biedrības Mūzikas komisijai, kurā darbojās latviešu mūziķi, komponisti un kordiriģenti. Komisija izdeva kora dziesmu krājumus u.c. latviešu komponistu sacerējumus.

Masu kultūra

Pakāpeniski lielākajās pilsētās mainījās to iedzīvotāju dzīves ritms, radās īpašs brīvais laiks – vakara stundas pēc darba, nedēļas nogale, vēlāk arī viena vai divas nedēļas vasarā. Uzņēmējdarbības attīstība saistījās arī ar jauniem brīvā laika pavadīšanas un izklaides veidiem. Atpūtai izmantoja parkus, deju zāles, pludmales u.c. Vienlaikus norisinājās šīs atpūtas komercializācija un brīvā laika pavadīšanas standartizācija.

Palielinoties pilsētas teritorijai un iedzīvotāju skaitam, Rīgā pieauga nepieciešamība pēc speciāli ierīkotiem publiskiem parkiem jeb dārziem. Ievērojamākie Rīgas parki bija Ķeizardārzs, Vērmaņdārzs un Strēlnieku dārzs. Pēdējais no tiem bija slēgts parks, kurā atpūtās pilsētas augstāko aprindu pārstāvji. Vispopulārākais bija Vērmaņdārzs – to noteica ne tikai dārza izdevīgais novietojums un skaistie apstādījumi, bet arī parka teritorijā ierīkotais restorāns, koncertzāle, mūzikas estrāde un balagāns. Tajā regulāri notika koncerti, arī militārā orķestra koncerti, kas dažkārt noslēdzās ar uguņošanu. Ziemā parkā darbojās slidotava, bija arī leduskalniņš kamanām. Vērmaņdārzā, tāpat arī Ķeizardārzā pārsvarā izklaidējās bagātie rīdzinieki. Vecpilsētā par rīdzinieku atpūtas vietu kļuva nelielais Alberta laukums, bet tā tuvumā – Bastejkalns, kur 19. gadsimta beigās ierīkoja apstādījumus un mākslīgos ūdenskritumus, un Teātra laukums pie Vācu teātra.

Gadsimta sākumā Rīgā tika izveidoti arī jauni parki. Par patīkamu atpūtas un pastaigu vietu kļuva Esplanāde, kur pēc G. Kūfalta projekta pirmos apstādījumus sāka veidot 1902. gadā. 1905. gadā jauns plānojums izveidots Jēkaba laukumam, kur jau agrāk no Mazā Vērmaņdārza tika pārcelts vecais ābolu tirgus – tā dēvētais umurkumurs. Šeit tirgus dienās pulcējās daudz ļaužu, spēlēja orķestris, notika rāpšanās ar ziepēm ieziestā stabā pēc balvām. Nelielu parciņu pie restorāna iekārtoja Mazajā Vērmaņdārzā.

1902. gadā sākās Grīziņkalna parka ierīkošana. Šampētera brūveris F. Šindlers te uzcēla restorānu un varietē teātri "Apollo". Parkā iekārtoja arī deju grīdu un mūzikas istabu. Darbojās karuseļi un citas atrakcijas, tuvumā atradās arī cirks. Grīziņkalna parks iemantoja lielu popularitāti apkaimes iedzīvotāju – gan vidēji turīgo, gan trūcīgo vidū. Maskavas priekšpilsētā likvidētas kapsētas vietā sāka ierīkot Miera dārzu. Tur izbūvēja arī koncertestrādi. Taču parka iekārtošanas darbi uz priekšu virzījās lēni.

Pārdaugavā publiskās atpūtas vietas bija Arkādijas dārzs, Dzegužkalna un Āgenskalna parks. Vispopulārākais bija Arkādijas dārzs. 1900. gadā

pēc G. Kūfalta projekta tika uzsākta šī dārza labiekārtošana. Mainot gultni, dārzā ievadīja Mārupīti, ierīkoja ūdenskritumus, uzbūvēja tiltiņus, izveidoja jaunus apstādījumus. Arkādijas dārzā darbojās restorāns, bumbotava, mūzikas paviljons un šautuve. Šeit notika koncerti, uguņošanas, dejas un bērnu svētki. 1901. gadā tika uzsākta apstādījumu ierīkošana Dzegužkalnā – iecienītā Pārdaugavas strādnieku atpūtas vietā. Turīgāko aprindu ļaudis brīvo laiku labprāt pavadīja Āgenskalna parkā, klausoties koncertus un skatoties vasaras teātra izrādes. Turpat bija ierīkotas bumbotavas un šautuve. Ziemā sarīkojumi notika restorāna mājā. Publiskie parki, kas bija domāti atpūtai un izklaidei, tika ierīkoti arī citās pilsētās.

Par vienu no populārākajām atpūtas vietām Latvijā izveidojās Rīgas jūrmala. To sekmēja ērtā, ātrā un lētā dzelzceļa satiksme. Piemēram, 1899. gadā uz jūrmalu no Rīgas kursēja 15–17 vilcieni dienā. 1900. gadā Rīgas jūrmalā uzturējās aptuveni 28–50 tūkst. atpūtnieku.[62] Bija aizsākusies peldvietu ierīkošana. Par tām parasti rūpējās dažādas peldu biedrības. Peldēšanās kārtību jūrā regulēja īpaši noteikumi.

Atpūtnieki labprāt devās pastaigās gar jūrmalu. Sevišķi iecienīta bija Dzintaru un Dubultu apkaime. Vasarnieki varēja nodarboties arī ar jāšanu, airēšanu, peldēšanu, tenisu utt., bija iespējams iznomāt zirgus, airu laivas un burulaivas. Jūrmalā notika koncerti, teātra izrādes un deju vakari. Līdzās viesnīcām tika atvērti restorāni un deju zāles. Jūrmalā tika rīkoti dažādi svētki. 1900. gadā pie Majoru jūrmalas paviljona notika pludmales svētki. Gūtie ienākumi tika ziedoti Sarkanajam Krustam. Nākamajā gadā norisinājās puķu izstāde u.c. sarīkojumi. Šo pasākumu sagādātā diezgan lielā peļņa mudināja biedrības un uzņēmējus vasarās vērst plašumā dažādu jūrmalas masu svētku organizēšanu.

Ļaudis bija iecienījuši cirka izrādes. Rīgā un citās pilsētās viesojās ceļojošas cirka mākslinieku trupas, t.s. kumēdiņu rādītāji – burvju mākslinieki, ugunsrijēji, zobenu rijēji u.c. Publiskajos parkos Esplanādē, Arkādijā, Grīziņkalnā, Vērmaņdārzā, kā arī citās ļaužu pulcēšanās vietās tika ierīkoti balagāni. 1888./89. gadā pazīstamais zirgu dresētājs A. Salamonskis pēc arhitekta J. Baumaņa projekta uzcēla Rīgā stacionāru cirka ēku netālu no Vērmaņdārza. Pārsvarā tajā viesojās ārzemju mākslinieku trupas. A. Salamonskim piederēja arī vasaras cirks Dubultos. Tajā viesojās klauns – dresētājs A. Durovs ar saviem pūdeļiem, cūkām un žurkām.

Pirmais profesionālais latviešu cirka mākslinieks T. Meiers debitēja Rīgas cirkā ar spēka numuru. Viņš žonglēja ar svaru bumbām, staigājot pa zināmā augstumā nostieptu virvi. Tas bija vēl neredzēts priekšnesums.

44. att. T. Meiera oriģinālā priekšnesuma reklāma

T. Meiers vēlāk uzstājās arī Krievijas un Vācijas cirkos. Pēc pilnveidošanas viņa triks kļuva sensacionāls, proti, divi vīri turēja virvi zobos, un pa to, žonglējot ar svaru bumbām, staigāja T. Meiers. Cirkā tika rīkotas arī sacīkstes – īpaši populāra bija cīkstēšanās. A. Salamonskis Rīgas cirkā organizēja franču (grieķu–romiešu) cīņas čempionātus. Publikas mīlulis bija igauņu cīkstonis G. Lūrihs, kurš vairākkārt uzstājās Rīgā. 20. gadsimta sākumā cirka čempionātu elks bija spēkavīrs G. Hakenšmits, pasaules čempions, svarcēlājs un cīkstonis.

19. gadsimta beigās Rīgā parādījās pilnīgi jauns tautas izklaides veids – kino. 1895. gada 29. oktobrī (10. novembrī) A. Salamonska cirkā notika

pirmais kustīgo optisko attēlu (miglas bilžu) demonstrējums. 1903. gadā Rīgā iekārtoja pirmos stacionāros kinoteātrus, t.s. iluzionus.

Sports

Ekonomiskie un kultūras sakari ar Rietumeiropu veicināja daudzu ārzemnieku ierašanos un uzturēšanos Latvijā. Ne viens vien anglis, vācietis vai zviedrs dzimtenē bija sācis nodarboties ar sportu, kas kopš 19. gadsimta otrās puses daudzās valstīs kļuva arvien populārāks, un jauno aizraušanos propagandēja arī Rīgā u.c. Latvijas pilsētās. Angļi pārsvarā bija boksa un futbola, arī airēšanas un burāšanas entuziasti, savukārt vācieši vairāk aizrāvās ar vingrošanu, smagatlētiku un vieglatlētiku, kā arī riteņbraukšanu. No vietējiem pirmie sarosījās baltvāciešu jaunekļi, dodot priekšroku tikko minētajiem "vāciskajiem" sporta veidiem, vēl arī airēšanai un burāšanai. Pēdējie divi sporta veidi bija visai dārga aizraušanās, jo sporta laivas varēja iegādāties tikai par lielu naudu. Tādēļ ar airēšanu un burāšanu, tāpat medību sportu nodarbojās aristokrātijas pārstāvji. Aristokrātiskajai Rīgas Strēlnieku biedrībai, starp citu, piederēja turpat 9 ha plašais Strēlnieku dārzs. Ja arī kāds latvietis iekļuva Rīgas vai Jelgavas airētāju klubā vai Liepājas airētāju un burātāju klubā "Nord", tad tas bija izņēmums.

Baltvācieši pirmie nodibināja vingrošanas, smagatlētikas, tāpat riteņbraucēju biedrības un klubus. Pārsvarā tie izveidojās Rīgā, vēl arī Liepājā un Jelgavā. Tikai tuvojoties gadsimtu mijai, sportam sāka pievērsties Rīgā dzīvojošie latvieši un krievi.

Par pirmo latviešu sporta organizāciju kļuva 19. gadsimta 90. gados dibinātā[63] 2. Rīgas riteņbraucēju biedrība. Apmēram tajā pašā laikā izveidojās krievu riteņbraucēju pulciņš. Tolaik modē nākušais divritenis, gan krietni robustāks un smagāks par mūsdienu līdzinieku, bija ne tikai ērts satiksmes līdzeklis, bet arī sporta inventārs. Saistībā ar riteņbraukšanu latviešu presē pirmoreiz tika ievietota plašāka publikācija par ārsta kontroles nepieciešamību sportistiem – 1899. gada pavasarī Jelgavas laikrakstā "Tēvija" par to rakstīja ārsts P. Strautzelis. Riteņbraukšana Latvijā strauji iekaroja popularitāti, un riteņbraucēju biedrības drīz vien bija sastopamas ne tikai Rīgā, Jelgavā un Liepājā, bet arī Valkā, Valmierā, Ventspilī. Tika rīkotas sacīkstes, kuras apmeklēja līdzjutēji. Riteņbraukšanas biedrībās nodarbojās ne tikai ar riteņbraukšanu; daļa tur iestājušos sportistu galveno uzmanību veltīja vieglatlētikai, citi – smagatlētikai. Pakāpeniski šo sporta veidu cienītāji koncentrējās specializētās biedrībās un klubos, kuru skaits ar katru gadu pieauga.

45. att. 2. Rīgas riteņbraucēju biedrība 10 gadu jubilejā

1900. gadā Vidzemē un Kurzemē bija reģistrētas 29 dažādas sporta biedrības un klubi: Rīgā (18), Liepājā (4), Jelgavā (3), Ventspilī (1), Valmierā (1), Valkā (1) un Priekuļos (pie Cēsīm – 1).[64] Gadu vēlāk tika izveidota Kuldīgas sporta mīļotāju biedrība un Tukuma riteņbraucēju biedrība (priekšnieks – R. Ilsums). Pēc gadiem desmit vienpadsmit tukumnieku biedrībā bija reģistrēti 107 sportotgribētāji.[65]

Atsevišķus klubus organizēja smagatlēti (tai laikā ar smagatlētiku saprata svarcelšanu, cīņas sportu jeb cīkstēšanos, kā arī boksu). 1890. gadā baltvācieši nodibināja 1. Rīgas atlētu klubu. Tajā trenējās arī nākamais pasaules rekordists un čempions G. Hakenšmits. 1897. gadā klubā jau bija 103 biedri.[66] Latvieši ar svarcelšanu un cīkstēšanos nodarbojās galvenokārt vēlāk izveidotajā 2. Rīgas atlētu klubā. Tieši šis klubs izvērtās par stiprinieku kalvi, lai gan līdzekļu ziņā nevarēja sacensties ar iepriekšminēto. Vienkāršās, sportošanas vajadzībām pašu spēkiem pielāgotās pagrabtelpās pēc garas un nogurdinošas darbadienas strādnieku puiši un amatnieku mācekļi cilāja svaru stieņus un divpudu bumbas, aizrautīgi cīkstējās. Rezultāti nebija ilgi jāgaida – drīz vien dažu labu talantīgu latviešu stiprinieku uzaicināja 1. Rīgas atlētu klubs, kas spēja nodrošināt piedalīšanos arī starptautiskās sacīkstēs.

Stipru puišu netrūka arī Jelgavā un tās apkārtnē. Sekojot rīdzinieku piemēram, gadsimta sākumā nodibinājās Jelgavas atlētu biedrība.

Pateicoties galvenokārt uzņēmīgajiem brāļiem O. un P. Lūtiem no sporta biedrības "Unions", 1900. gadā Rīgā notika pirmās vieglatlētu sacensības. Vēlāk O. Lūts ar rezultātu 6,55 m kļuva par Krievijas rekordistu tāllēkšanā.[67] Vairākus valsts rekordus Rīgas vieglatlēti sasniedza pirmajās starppilsētu sacensībās (Rīga–Pēterburga). 1903. gadā Latvijā pirmoreiz notika maratonskrējiens. Distanci no Rīgas līdz Jelgavai uzvarētājs A. Dikmanis veica 4 stundās un 5 minūtēs.[68]

Par futbola aizsācēju Rīgā uzskata angli H. Holu, kurš nodibināja pilsētā britu futbola klubu un 1900. gadā izveidoja pirmo komandu. Pie fabrikas "Salamandra" tika ierīkots futbola laukums. Otru komandu organizēja sporta biedrības "Kaiserwald" ("Ķeizarmežs") entuziasti.

Gadsimta sākumā notika vienas no pirmajām starptautiskajām sacensībām ar Latvijas sportistu piedalīšanos, proti, 1903. gadā baltvācu vingrotāju komanda no Rīgas ieradās Vācijas vispārējos vingrošanas svētkos Nirnbergā. Starptautiskie sakari bija izveidojušies arī abiem Rīgas jahtklubiem un airētājiem.

1904. gadā sporta biedrības "Unions" nodaļa Rīgā izveidoja automobilistu sekciju. To vadīja A. Lautners.

Samērā vēlu, tikai 1890. gadā, galvenokārt pateicoties žurnālista un vācu valodas skolotāja, pazīstamā šahista A. Ašarina pūlēm, Rīgā, kur netrūka šaha cienītāju, tika nodibināta šahistu biedrība, pēc desmit gadiem – vēl viena. Šahu spēlēja arī citviet Latvijā. Tā, piemēram, 1898. gadā oficiāli reģistrēta Palsmanes šaha mīļotāju biedrība. Šahisti organizējās arī Ventspilī, Smiltenē un Liepājā. Liepājnieki trīs gadu laikā izveidoja divas šahistu biedrības. Senās spēles plašāku izplatību Latvijā sekmēja īpašas tai veltītas nodaļas mēnešrakstā "Austrums" un vairākās lielajās vācu avīzēs.

Tālaika izcilākais Latvijas šahists bija K. Bētiņš. 1901. gada Baltijas šaha savienības 2. kongresa turnīrā viņš dalīja 1.–4. vietu. Ar viņa vārdu saistās Latviešu gambīta (šaha atklātnes) ieviešana spēlētāju praksē. Daudz uzvaru K. Bētiņš izcīnījis korespondencšahā, tāpat bijis veiksmīgs šaha problēmists. Savukārt Rīgā dzimušais un senajai spēlei tolaik pievērsies ebreju šahists Ā. Nimcovičs vēlāk kļuva par pasaules šaha troņa pretendentu un plaši izplatītu šaha mācību grāmatu autoru.

Tā pamazām, bet noteikti sports ieguva zināmu popularitāti Latvijā, tiesa, gan tikai pilsētās, galvenokārt lielākajās.

7. nodaļa

1905. GADA REVOLŪCIJA

1. Revolūcijas izcelšanās un notikumu attīstība līdz 1905. gada rudenim

Vērtējot situāciju Latvijā 20. gadsimta sākumā, neizbēgami izvirzās jautājums par 1905. gada revolūcijas cēloņiem. Tie analizēti daudzkārt un no dažādām pozīcijām. Par spīti plašajam literatūras klāstam, vēl nav pamata apgalvot, ka problēma objektīvi vispusīgi izpētīta, jo atšķirīgu politisko interešu zemteksts rakstos un monogrāfijās viegli pamanāms.

Par revolūcijas cēloņiem daudz rakstījuši baltvācu autori, mēģinot attaisnot Baltijas muižniecību, kas esot gādājusi par iedzīvotāju labklājību un pat pelnījusi pateicību. Tā šī muižniecība visnotaļ aizstāvēta izteikti konservatīvā baltvācu vēsturnieka A. Tranzē-Rozeneka anonīmi publicētā darbā "Latviešu revolūcija",[1] kurā par revolūcijas galvenajiem cēloņiem uzdota carisma īstenotā Baltijas pārkrievošanas politika un sociāldemokrātu pārspīlētā ietekme latviešu vidū. Zemnieku stāvokli autors idealizējis. Līdzīgus uzskatus vairākus gadu desmitus vēlāk pauda A. Tobīns.[2]

Kāds inkognito publicējies patvaldības aizstāvis[3] savukārt nopēlis sociāldemokrātus un baltvācu muižnieku slikto izturēšanos pret zemniekiem. Toties cara patvaldības politika Baltijā šim autoram likusies labdarība. Saprotams, pēc revolūcijas apspiešanas Krievijas impērijā darbus, kuros pausti pretēji uzskati, vienkārši neļāva izdot. Tādus nācās publicēt vai nu nelegāli, vai ārzemēs. Tādēļ par revolūcijas cēloņiem konkrēti Latvijas laukos maz ko varēja pavēstīt, piemēram, J. Kroders nelielajā darbā "Kā savilkās mākoņi pār Baltijas ciemiem",[4] kas dienas gaismu ieraudzīja Rīgā 1908. gadā.

Ārzemēs pirmoreiz iznāca J. Jansona-Brauna darbs "Baltijas revolūcija",[5] kurā izteikto apgalvojumu, ka Latvijā revolūcijas galvenais cēlonis bijis strādnieku un zemnieku grūtie materiālie apstākļi, vēlāk atkārtojuši daudzi marksisma-ļeņinisma metodoloģijas rāmjos iespiesto darbu autori. No viņu puses J. Jansonam-Braunam pārmesta laikmeta neizpratne, proletariāta lomas noniecināšana un 1905. gada raksturošana par zemnieku revolūciju Baltijā.

Kā visā Krievijas impērijā, tā arī Latvijā revolūcija izraisījās spēji un daudziem, to skaitā cara patvaldībai, gluži negaidīti. Revolūcijas sākums līdzinājās sprādzienam ar ļoti plašu atbalsi.

1905. gada revolūcijas izcelšanās un sekojošie notikumi jau četrus gadus vēlāk koncentrētā veidā aplūkoti kādā no grāmatām par sabiedrisko kustību Krievijā 20. gadsimta sākumā.[6] Nopietnas analīzes trūkums tajā, iespējams, skaidrojams ar cenzūras spaidiem.

LKP vēstures komisijas 1925. gadā Maskavā publicētā krājuma "9. un 13. janvāris"[7] dokumentālo pusi pārstāv galvenokārt cara ierēdņu ziņojumi, kā arī LSDSP izplatītās lapiņas un uzsaukumi. Tolaik vēl P. Stučka nelielā darbā "1905. gads Latvijā"[8] atzina revolūcijas divdabību (duālismu),[9] saprotot ar to revolūcijas norisi Latvijas laukos un pilsētās. Turpmāk gan viņš pilnībā pievienojās V. Ļeņina vērtējumiem par nedalītu proletariāta hegemoniju šai revolūcijā.

Latvijas brīvvalstī 1905. gada revolūcijai īpašu uzmanību veltīja sociāldemokrātu izveidotā un vadītā Latvijas vēstures pētīšanas biedrība, kas veicināja atsevišķu nelielu darbu publicēšanu par revolūcijas norisi dažādos Latvijas novados. Tā par Dobeli un apkārtni publikāciju sagatavoja K. Beierbahs,[10] par Alūksnes un Smiltenes pusi – V. Caune,[11] Talsiem un to apkaimi – T. Dzintarkalns,[12] par Ikšķili, Ogri un Ropažiem – M. Akermanis.[13] Jāpiemin arī O. Nonāca grāmata "Mācītāju ziņojumi par 1905. gada revolūciju",[14] kurā atrodamas ziņas par baznīcu demonstrācijām, tāpat citiem notikumiem Kurzemes un Vidzemes lauku apvidos. Diemžēl apkopojošs pētījums par revolūciju Latvijā tā arī netika sagatavots.

Padomju režīma apstākļos Latvijā 1905. gada revolūcija un tās cēloņi tika plaši aprakstīti, tomēr vērtēti vienpusīgi. J. Krastiņa darbs, kas piedzīvojis trīs izdevumus,[15] kā vienu no galvenajiem revolūcijas cēloņiem izceļ strādnieku un zemnieku nesaudzīgo ekspluatāciju. Tā atainota sabiezinātās krāsās, pieminot laukstrādnieku trūkumu un pat badu, gan bez dokumentāla apstiprinājuma. Marksisma-ļeņinisma metodoloģiskā shēma

neļāva dot pilnīgāku 1905. gada revolūcijas cēloņu analīzi, lika ignorēt psiholoģiskos un morālos aspektus. Tika pārspīlēta Latvijas notikumu pakārtotība Krievijas norisēm, pavisam notušējot revolūcijas nacionālās iezīmes un par vienīgo progresīvo spēku atzīstot radikālo sociāldemokrātu vadīto pilsētu un lauku proletariātu.[16]

Samērā daudzpusīgi revolucionāros notikumus atspoguļo "Latvijas revolucionāro cīnītāju piemiņas grāmata", kuras 1905. gadam veltītā 1. sējuma trīs daļas[17] balstītas uz līdzīga, Maskavā 30. gados publicēta izdevuma.[18] Tiesa, pārstrādātais un papildinātais izdevums "partijiskas tīrīšanas" rezultātā vietām kļuvis nabadzīgāks tās vai citas personas darbības vai notikumu izklāsta ziņā. Joprojām nepilnīgas ir ziņas par Latgali 1905. gadā. Līdz šim par to uzzināms galvenokārt no J. Babra grāmatas,[19] kas iznākusi turpat vai pirms četrdesmit gadiem. Daudzo LSDSP lomai 1905. gada revolūcijā veltīto publikāciju vidū ar saturīgumu atšķiras A. Puļķa raksts par šīs partijas lauku organizāciju uzbūvi un sastāvu.[20] Tas sniedz ziņas arī par LSDSP lauku organizāciju sociālo struktūru, kas vietām uzrādījusi ievērojamu neproletārisko slāņu pārsvaru. Atliek piebilst, ka lielsaimnieku dēli bija P. Stučka un F. Roziņš, bet muižas nomnieka dēls – J. Daniševskis.

Emigrācijā 1905. gada revolūcijas cēloņiem pievērsušies A. Švābe[21] un N. Vīksniņš.[22] Viņi akcentējuši Latvijai raksturīgo un revolūcijas nacionālās īpatnības.

Interesi par 1905. gada revolūciju Baltijā nav zaudējuši Vācijas vēsturnieki. Tās cēloņus uzskaitījis E. Bencs grāmatā "1905. gada revolūcija Krievijas Baltijas provincēs",[23] noraidot baltvāciešu apgalvojumus par rusifikāciju kā vienīgo revolūcijas cēloni. Taču viņš pietiekami nav novērtējis muižniecības privilēģiju revolucionarizējošo ietekmi.

Vienu no plašākajiem pētījumiem par baltvācu muižniecību veicis baltvācu izcelsmes vēsturnieks G. Pistolkorss.[24] Izvērtējot muižniecības iecerētās reformas, viņš secinājis, ka baltvācu bruņniecība nav bijusi pietiekami elastīga savā politikā. Koncentrētā veidā revolūcijas cēloņiem G. Pistolkorss pieskāries apkopojošā darbā par vāciešu vēsturi Austrumeiropā.[25]

Kā liecina 1997. gadā Latvijas Nacionālās bibliotēkas izdotais bibliogrāfiskais rādītājs par 1905. gada revolūciju Latvijā,[26] pēc mūsu valsts neatkarības atgūšanas šī tēma nepelnīti atstāta novārtā. Jādomā, ka niecīgais publikāciju skaits ir tikai pagaidu parādība, jo šai revolūcijai Latvijas vēsturē ierādāma īpaša vieta.

Revolūcijas cēloņi

Ekonomiskā krīze un Krievijas–Japānas karš negatīvi ietekmēja situāciju gan visā milzīgajā valstī, gan arī Baltijas reģionā. Vairākumam iedzīvotāju pazemināja dzīves līmenis, pieauga izpratne par to, ka cara patvaldībai visai maz rūp tās pilsoņu lielākās daļas vajadzības un intereses. Šī nerēķināšanās bija ilgstoša, īsi sakot, tai piemita hronisks raksturs. Ietiepīgā izvairīšanās no sen nobriedušām reformām neko labu nesolīja. Acīmredzot carisms paļāvās uz milzīgo policejisko un birokrātisko aparātu un nenovērtēja režīmam draudīgos simptomus.

Baltiju raksturoja īpaša attieksme pret cara patvaldību un Krievijas–Japānas karu. Studentu un strādnieku protesti te ieguva izteiktāku pretvalstisku raksturu un bija vairāk saistīti ar nelegālo organizāciju propagandu un darbību nekā citos impērijas reģionos. Tai pašā laikā nevar apgalvot, ka Baltijā pretkara demonstrācijas apmēru ziņā pārsniegtu citur notikušās. Augošās neapmierinātības pamatā galvenokārt bija specifiski vietējie cēloņi – divkārtējie nacionālie spaidi, politiskie un sociālekonomiskie apstākļi, arī garīgās dzīves īpatnības un morālie aspekti.

Nacionālā dubultapspiestība sevišķi izteikta bija kļuvusi pāris pēdējās desmitgadēs, cara patvaldībai veicot intensīvu unifikāciju un pārkrievošanu. Lai gan ar unifikāciju un pārkrievošanu nevēlējās samierināties arī Baltijas vācieši, par visu vairāk viņi nevēlējās zaudēt administratīvās un saimnieciskās pozīcijas. Taču viņi neparko negribēja piekāpties latviešiem un igauņiem, lai kopēji vērstos pret centrālās varas spiedienu. Veltīgi bija nedaudzo baltvācu liberāļu centieni izveidot šādu "kopēju fronti".

Kā laukos, tā pilsētās (ar retiem izņēmumiem) pašvaldības atradās baltvācu elites – muižniecības un pilsonisko aprindu pārziņā. Pašvaldību jautājums bija un palika viens no svarīgākajiem, kurā latvieši centās panākt sev vēlamās izmaiņas. Laukos tas netika pieļauts, pilsētās iespējas ko mainīt bija nelielas. Baltvācu vēlme joprojām palika noteicošā luterāņu ticības lietu izkārtošanā. Nekas neliecināja, piemēram, par muižniecības gatavību atteikties no patronāta tiesībām u.c. privilēģijām.

Latviešu nācijas attīstībai un nacionālās pašapziņas nobriešanai liels šķērslis bija patvaldības ierēdņu realizētā pārkrievošana. Tiesa, pārkrievošana sastapa spēcīgu iekšēju pretestību. Tai pretojās ne tikai ģimenes, bet arī latviešu skolu jaunatne un studenti, uzņemoties nacionāli kulturālo cīņu pret rusifikāciju. Jaunā paaudze apzinājās nepieciešamību aizstāvēt dzimto valodu un nacionālo kultūru. To aizstāvēšana sekmēja

revolucionāro ideju izplatību skolu jaunatnes vidū. Katra uzstāšanās pret apspiedējiem nesa sevī, lai arī neapzinātu, nacionālo lādiņu.

Latvijas apstākļos sociālā atbrīvošanās lielā mērā bija saistīta ar nacionālo atbrīvošanos un otrādi – panākt nacionālo emancipāciju varēja, tikai uzstājoties pret baltvācu muižniecību un patvaldības birokrātiju. Daudzas pazīmes liecināja, ka tauta bija tuvu tam, lai celtos aktīvai cīņai par savām tiesībām.

Lauku iedzīvotāji galveno ekonomiska rakstura šķērsli turpmākajai attīstībai saskatīja galīgi strupceļā nonākušajā agrārajā jautājumā, dzimtbūtnieciskās iekārtas paliekās. Galvenās no tām bija muižniecības lielie zemes īpašumi.

Ilgu gadu gaitā nostiprinājusies asā pretruna starp visu latviešu zemniecību un muižniekiem pārmāca stihiski un it kā šo pretrunu aizsegā veidojušās pretišķības starp kalpiem un saimniekiem. Taču šīs pretišķības lauku iedzīvotāju nostāju pret muižniecību nebūt nesadrumstaloja.

Aktivizējās strādnieku kustība. Rīgā dažādu tautību strādniekiem, daudzos gadījumos pārsvarā latviešiem (šis pārsvars vēl izteiktāks bija citās pilsētās), pretim stāvēja "uzņēmēju internacionāle". Jauktais nacionālais sastāvs notušēja nacionālās pretrunas, lai gan nereti latviešu strādniekiem nācās kārtot rēķinus ar baltvācu fabrikantu. Ar streiku palīdzību strādnieki centās piespiest rūpniekus paaugstināt darba algu un izpildīt citas viņu prasības. Streiki Krievijas impērijā nebija atļauti, tādēļ strādnieki nonāca konfliktā ar likumsargājošām instancēm. Tomēr līdztekus ekonomiskajiem streikiem 20. gadsimta sākumā notika arī politiskie streiki, vērsti pret pastāvošo kārtību. Izrēķināšanās ar aktīvākajiem strādniekiem vēl vairāk revolucionarizēja strādniecību.

Latviešu strādniekiem, it sevišķi nesenajiem lauciniekiem, pret muižniekiem bija tāda pati nesamierināma attieksme kā lauku ļaudīm. Par to šaubu nebija.

Latvijas zemniekus, bezzemniekus un strādniekus atbalstīja arī liela daļa inteliģences un demokrātiski orientēto iedzīvotāju slāņi pilsētās un miestos. Tautas gatavību cīnīties par savām tiesībām noteica ne tikai slikti materiālie apstākļi – salīdzinājumā ar citiem Krievijas impērijas reģioniem te tie bija ievērojami labāki –, bet vesels cēloņu komplekss, saistīts ar Latvijai raksturīgo ekonomisko, politisko un kulturālo attīstību ilgākā laikposmā. Nevar izcelt un absolutizēt kādu no šiem cēloņiem, nesaistot ar citiem. Par spīti šķēršļiem, latviešu sasniegtais kultūras un tautas izglītības līmenis

neļāva samierināties ar ekonomiskajiem, politiskajiem, nacionālajiem un morālajiem spaidiem. Vislielāko aktivitāti izrādīja jaunā paaudze ar jaunībai raksturīgo uzņēmību un zināmu maksimālismu. Pašapziņu veicināja ne tikai savas taisnības apzināšanās, bet arī vēstis par citu tautu un tautību līdzīgu apņēmību panākt radikālas izmaiņas labākas nākotnes vārdā. Uz to nenogurstoši mudināja revolucionārās teorijas, organizācijas un partijas.

"Asiņainā ceturtdiena" Rīgā. Ģenerālstreiks

1905. gada 10. (23.) janvārī Rīgā pienāca pirmās ziņas par dienu iepriekš notikušo strādnieku demonstrācijas apšaušanu galvaspilsētā Pēterburgā. Drīz vien kļuva zināmi sīkāki fakti par šo satraucošo notikumu, kas izraisīja protesta vētru. Nosodot cara patvaldības nežēlīgo rīcību, kā arī apliecinot solidaritāti ar Pēterburgas strādniekiem, LSDSP no 12. (25.) janvāra izsludināja ģenerālstreiku (vispārējo politisko streiku). Streiku pirmās sāka lielās fabrikas, tām pievienojās pārējās, tāpat darbnīcas, veikali. Mācības pārtrauca Rīgas Politehniskais institūts, skolas, neiznāca laikraksti. Jau todien pilsētā notika vairākas lielas demonstrācijas un mītiņi ar kopējo lozungu "Nost ar patvaldību!". Tie pulcēja desmitiem tūkstošu cilvēku, kuri apsprieda izvirzītās politiskās un ekonomiskās prasības: izbeigt karu, ieviest valstī demokrātiskās brīvības, 8 stundu darbadienu, paaugstināt algu utt.

Nepaļaujoties tikai uz policiju, guberņas administrācija izsauca kareivju vienības, kas vietvietām mēģināja aizsprostot demonstrantiem ceļu, taču tika vienkārši nostumtas malā. Vietējā vara jutās bezspēcīga ko iesākt, lai streiku pārtrauktu.

Nākamajā dienā, 13. (26.) janvārī, ģenerālstreiks Rīgā vērsās plašumā un kļuva vēl iespaidīgāks. Todien notika vairākas demonstrācijas. Viena demonstrantu kolonna devās uz Maskavas (tag. Latgales) priekšpilsētu, lai pamudinātu vairāku turienes uzņēmumu, īpaši M. Kuzņecova fajansa un porcelāna fabrikas strādniekus pievienoties streikam. To panākuši, demonstranti virzījās uz Jāņa vārtiem, kur tiem pievienojās Pārdaugavas strādnieki. Pēc plaša mītiņa ar aktīvāko LSDSP biedru (J. Gavēnis, J. Kažmers) uzstāšanos demonstranti ar revolucionārām dziesmām pa Lielo Maskavas ielu gāja uz pilsētas centra pusi. Pie t.s. sarkanajiem spīķeriem sarkanie karogi tika nolaisti par zīmi, ka demonstrācija beigusies. Taču demonstranti, kuru kopējo skaitu policija un oficiālā prese lēsa apmēram 10 tūkst., bet sociāldemokrātiskā prese – pat ap 40 tūkst. cilvēku,[27] tūlīt neizklīda un devās Vecrīgas virzienā. Daugavmalā pie dzelzceļa tilta tālāko

ceļu viņiem aizšķērsoja apakšvirsnieku bataljona vienas rotas kareivji. Brīdinošu signālu deva bundzinieks, taču demonstrantu tālākās rindas spieda pirmās uz priekšu. Nodārdēja zalve, pēc tam vēl un vēl. Sniegs uz bruģa no kritušo un ievainoto asinīm krāsojās sarkans. Citi metās bēgt, daudzi pa ledu cerēja šķērsot upi, taču ledus sega bija plāna, cilvēki ielūza un slīka. Upuru skaits bija liels: nošauti 73 cilvēki, viņu vidū arī sievietes, ievainoti vairāk nekā 200, daudzmaz precīzu noslīkušo skaitu neizdevās noskaidrot. Starp kritušajiem bija 35 sociāldemokrāti, no tiem 31 LSDSP biedrs.[28] Vairākums bojāgājušo bija gados jauni strādnieku puiši, studenti. Tika ievainots arī divdesmitgadīgais latviešu rakstnieks A. Austriņš. Dzejnieks J. Akuraters kā aculiecinieks šo notikumu iespaidā uzrakstīja dzejoli "Ar kaujas saucieniem uz lūpām!", kas drīz kļuva par populāras dziesmas vārdiem.

Ar demonstrantu apšaušanu kārtības atjaunošana Rīgas ielās un ģenerālstreika pārtraukšana netika panākta. Gluži pretēji – no šīs dienas Latvijā sākās revolūcija. Strādnieki turpināja streikot un neslēpa sašutumu par nežēlīgo izrēķināšanos. Tomēr daļa Rīgas uzņēmumu pakāpeniski atsāka darbu, joprojām sekojot notikumu attīstībai. Par politiskām demonstrācijām izvērtās "asiņainās ceturtdienas" upuru bēres. Tajās piedalījās daudzi tūkstoši cilvēku. 20. un 21. janvārī (2. un 3. februārī) sociāldemokrāti proklamācijā "Visiem Rīgas strādniekiem!" paziņoja par vispārējā politiskā streika izbeigšanu.

Vispārējais streiks aptvēra arī citas lielākās Latvijas pilsētas. 13. (26.) janvārī tas sākās Liepājā, kur tāpat notika demonstrācijas, strādnieku sadursmes ar policiju un žandarmiem. Mītiņā uz Liepājas ezera ledus piedalījās ap 6 tūkst. cilvēku.[29] Tajā pieņēma kopēju vispārējā politiskā streika darbības programmu un prasības, kuras vēlāk iesniedza Kurzemes gubernatoram D. Sverbejevam. Dokumentā liepājnieki nosodīja patvaldību par demonstrantu apšaušanu, protestēja pret karu un tautas politisko beztiesīgumu, izvirzīja ekonomiska rakstura prasības. Vēl mītiņa dalībnieki pieprasīja sasaukt Satversmes sapulci, atbrīvot politieslodzītos, ieviest vārda, preses, sapulču un streiku brīvību. Darbu Liepājas uzņēmumu strādnieki atsāka 28. janvārī (10. februārī).

Līdzīgi vispārējais politiskais streiks no 14. līdz 22. janvārim (no 27. janvāra līdz 4. februārim) norisēja Jelgavā. Tā pirmajā dienā tirgus laukumā pulcējās ap 3,5 tūkst. cilvēku,[30] turpmākajās divās dienās notika plašas jelgavnieku demonstrācijas. Strādnieku iesniegtās politiskās un

ekonomiskās prasības visumā bija tādas pašas kā Rīgas un Liepājas strādnieku izvirzītās.

Vēlāk un mazākā mērā streikā iesaistījās Ventspils. Daugavpilī, tāpat Rēzeknē un Ludzā protesta akcijas bija samērā klusas. KSDSP un Bunda vietējām organizācijām tur tā arī neizdevās vienoties par kopēju rīcību.

13. (26.) janvāris atklāja tolaik lielākās latviešu politiskās partijas – LSDSP vājās puses. Partijai nebija skaidra mērķa, lai gan tā stājās revolucionāro spēku priekšgalā. LSDSP trūka ne tikai agrārās programmas, tai nebija arī īsta priekšstata, kādu vēlētos redzēt Latviju.

Notikumu turpmākā attīstība

Pēc janvāra vispārējā politiskā streika strādnieki enerģiski tiecās uzlabot savu ekonomisko stāvokli. Februārī katru darbadienu Rīgā vidēji streikoja ap 10,6 tūkst., bet martā – 5,1 tūkst. strādnieku.[31] Bieži strādājošie panāca iesniegto prasību daļēju izpildi.

Organizējās inteliģence. Lielāko aktivitāti izrādīja skolotāji, kas jau kopš 1903. gada bija mēģinājuši saliedēties pēc profesionālā principa. 1904. gada augustā un 1905. gada februārī izdevās sasaukt vairākas nelegālas skolotāju sapulces. Sapulcēs tika izstrādāti jaunās skolu programmas pamatprincipi (programmu sastādīja I. Rītiņš, J. Plāķis, F. Čubis un F. Silarājs, to rediģēja un noslīpēja J. Asars). Programma paredzēja nopietnas izmaiņas mācību darbā, sākot ar mācību laika pagarināšanu tautskolā līdz sešiem gadiem, visu priekšmetu mācīšanu latviski, krievu valodu atstājot par vienu no priekšmetiem. Tā paša gada augustā programma ar nosaukumu "Mūsu tautskola" tika publicēta atsevišķā brošūrā. Vēl februārī Rīgā sanāca skolotāju – LSDSP biedru un šīs partijas atbalstītāju konference, kas ievēlēja latviešu sociāldemokrātisko skolotāju komiteju jeb biroju.

Februārī visai plaša streiku kustība aptvēra Liepāju un Jelgavu, arī Daugavpilī vietējā KSDSP un Bunda organizācija kopīgiem spēkiem noorganizēja vispārējo politisko streiku. 17. februārī (2. martā) streikoja gandrīz visi pilsētas rūpniecības uzņēmumi, dzelzceļa depo un remontdarbnīcu strādnieki, tāpat amatnieku darbnīcas. Viņiem pievienojās maizes cepēji, banku ierēdņi, pat bibliotekāri, mājkalpotāji un reālskolnieki. Taču streikotāji nekādas prasības neizvirzīja. Pilsētā sākoties plašām demonstrācijām, izsauktie kareivji šāva uz demonstrantiem, nogalinot četrus piecus un ievainojot 15–20 cilvēku.[32] Kārtējā karaspēka izmantošana pret demonstrantiem apstiprināja administrācijas centienus par katru cenu paturēt

kontroli pār izveidojušos situāciju. Latvijas pilsētās arvien vairāk revolucionarizējās plaši iedzīvotāju demokrātiskie slāņi. Streikoja šuvēji, maiznieki, kurpnieki u.c. amatnieki. Pavasarī Rīgā, Liepājā, pēc tam arī citās pilsētās izveidojās strādnieku kaujinieku vienības un grupas.

Laucinieku sarosīšanās

Pirmās lauku ļaužu aktivitātes varēja vērot Latgalē, kur 1905. gada janvārī zemnieki vairākās muižās masveidīgi sāka izcirst mežus un izrādīja bruņotu pretestību policijai un meža apsardzei, kas centās ciršanu apturēt. Zemnieki izcirta diezgan lielas platības, kas vietām sasniedza vairākus desmitus hektāru meža. Reizumis sadursmēs ar izsaukto karaspēku tika nonāvēti un ievainoti vairāki cilvēki. Pavisam sakarā ar mežu ciršanu tika apcietināts un tiesāts vairāk nekā 800 zemnieku.[33]

Gan janvāra ģenerālstreika laikā, gan februāra beigās (marta sākumā) sanāca plašas sapulces vispirms Rīgas apkaimes muižās – Bieriņos, Šampēterī, Zolitūdē, arī Jelgavas apkaimē, kur savas prasības izvirzīja sīkrentnieki. 6. (19.) martā Dundagā notika plašs laukstrādnieku un zemnieku mītiņš un demonstrācijas gājiens uz barona pili.

1905. gada pavasarī sociāldemokrāti laukos izplatīja divus uzsaukumus. Martā izdotā lapiņa "Zemnieki", iepazīstinājusi lauku iedzīvotājus ar notikumiem pilsētās un Krievijas nacionālajos novados, valdībai izvirzīto prasību vidū pirmām kārtām aicināja minēt tautas likumdevējas saeimas sasaukšanu demokrātisku vēlēšanu ceļā, pilsonisko brīvību piešķiršanu, kārtu priekšrocību atcelšanu un pilsoņu vienlīdzību likuma priekšā, demokrātisku pašvaldību ieviešanu no pagasta līdz guberņai u.c. Kaut arī būtiski svarīgi sociāli ekonomiski jautājumi lapiņā skarti minimāli, tā atstāja lielu ietekmi laukos. Tajā bija norādītas pretošanās kustības formas, kas būtu lietojamas laukos, izvairoties no īpašuma postīšanas, – nemaksāt nodokļus un neveikt maksājumus par zemi, neizpildīt nekādus patvaldības ierēdņu rīkojumus, pārtraukt sakarus ar valdības iestādēm un ievēlēt slepenus uzticības vīrus zemnieku lietu kārtošanai. Tas bija pirmais sociāldemokrātu aicinājums ne tikai graut, bet radīt arī kaut ko jaunu. Sociāldemokrātu lapiņā "Laukstrādnieki", kas izlaista aprīlī, galvenā uzmanība bija pievērsta laukstrādnieku ekonomiskā un sociālā stāvokļa uzlabošanai, bet arī tajā prasīta pilnīga pašvaldība pagastā, apriņķī un guberņā un demokrātiskas republikas nodibināšana.

Ne uzreiz lauku sabiedriskā kustība sekoja šiem ieteikumiem. Visātrāk lauku iedzīvotājos atsaucību guva aicinājums nepildīt pienākumus pret

valsti. Taču tas skāra arī pašu pagastu, kura saimnieciskās vajadzības tika apmierinātas no pagasta nodokļu kases; nauda neienāca, vēlāk rudenī stāvoklis gandrīz visur kļuva katastrofāls. No ceļiem pazuda labojamo gabalu robežzīmes, un zemnieki vairs nerūpējās par ceļu savešanu kārtībā.

Martā streikoja muižu kalpi Kurzemē – Aizputes, Grobiņas un Ventspils apriņķī, tika organizētas masveidīgas demonstrācijas ar zemnieku piedalīšanos. Līdzīgi notikumi norisinājās Vidzemē. Pēc muižnieku pieprasījuma vēl martā tika noteikts pastiprinātas apsardzības stāvoklis, Kurzemes muižās sāka izvietot karaspēku (uz Dundagas muižu nosūtīja 120 kareivju, uz Cīravu – 75 u.tml.).[34] Notika aresti un kratīšanas. Streikojošos muižu kalpus nodeva tiesai, izlika no dzīvokļiem. Laukstrādnieku kustība tomēr deva zināmus panākumus, jo lielākā daļa viņu ekonomisko prasību tika izpildīta.

Petīcijas. Rīgas pilsētas domes vēlēšanas

Sākusies revolūcija ļoti saasināja dažādu sabiedrības slāņu pretrunas un politizēja visu sabiedrisko dzīvi. Tā kā legāli nebija iespējams protestēt pret pastāvošo kārtību, pieauga to spēku un organizāciju loma, kuras iestājās par bezkompromisa konfrontāciju ar valsts varu. Daudziem tas likās nepieņemami, tāpēc viņi izmantoja patvaldības pirmo nelielo piekāpšanos – 18. februāra (3. marta) cara reskriptu par petīciju iesniegšanu saistībā ar reformu priekšlikumiem. Protams, šī piekāpšanās bija revolucionāro spēku nopelns. Rīgas Latviešu biedrība 29. marta (11. aprīļa) iesniegumā iekšlietu ministram A. Buliginam skolu jautājumā izvirzīja šādas prasības: atļaut tautskolās latviešu mācību valodu, atstājot krievu valodu kā mācību priekšmetu, atļaut latviešiem dibināt savas lauksaimniecības skolas un kursus, ieviest latviešu valodu kā darījumu valodu pagastu pašvaldības iestādēs, tāpat tiesās u.tml. Plašu petīciju valdībai iesniedza vairāk nekā 200 latviešu inteliģences pārstāvju – rakstnieki, mākslinieki, skolotāji, žurnālisti, aktieri, ārsti, advokāti. Tās pilnu tekstu 1905. gada 19. aprīlī (2. maijā) publicēja "Pēterburgas Avīzes". Petīcijas sagatavošanā bija piedalījušies R. Blaumanis, A. Bergs, J. Duburs, J. Rozentāls, P. Zālīte, J. Asars, J. Rainis un J. Jansons-Brauns. Inteliģences pārstāvji prasīja radīt tādus apstākļus, lai visas kārtas un šķiras varētu brīvi pārrunāt un paust presē, grāmatās aktuālos dzīves jautājumus, atcelt ierobežojumus latviešu valodas lietošanā, likvidēt nevienlīdzību likuma priekšā, kā arī atcelt aizliegumus visām šķirām, arī strādniekiem, sapulcēties un kopīgi

apspriest savas vajadzības. Vēl latviešu inteliģenti ierosināja sasaukt Satversmes sapulci no demokrātiski ievēlētiem tautas pārstāvjiem.

Petīciju Ministru padomei iesniedza arī Pēterburgā dzīvojošie latgalieši, resp., Latgales latvieši. Viņi pieprasīja Vitebskas guberņas latviešiem tādas pašas tiesības kā krieviem, kā arī atcelt ticības brīvības ierobežojumus un atļaut latviešu valodas visplašāko lietošanu visās Latgales apriņķu skolās un pagastu valdēs.

Petīcijas sastādīja visdažādākās organizācijas, arī pilsētu domes. Rīgas pilsētas pašvaldībai petīcija, kurā izteikti daži priekšlikumi par administratīvās aizbildniecības samazināšanu un domes kompetenču nelielu paplašināšanu, pilnvaru laika pagarināšanu u.c., izrādījās vienīgais "revolucionārais" akts. Šai petīcijā bija velti meklēt pat mājienu par pašvaldību vēlētāju loka paplašināšanu. Par atpakaļrāpulību liecina Jelgavas domes petīcijā ierosinātie grozījumi pilsētu pašvaldību vēlēšanu likumā. Tie paredzēja divgadīgu dzīvesvietas cenzu un atgriešanos pie trīskūriju vēlēšanu sistēmas, kas garantēja turīgāko vīru pārsvaru pilsētas domē. Radikālākus priekšlikumus izvirzīja Liepāja, paredzot vēlēšanu tiesību paplašināšanu (jau agrāk šīs pilsētas dome bija ierosinājusi jautājumu par balsstiesību piešķiršanu ebrejiem). Liepāja vēl prasīja samazināt administratīvo aizbildniecību, paplašināt domes kompetences, atļaut lietot vietējo valodu domes un tās komisiju debatēs, ieviest obligāto pirmmācību, nodot pilsētas uzturētās skolas tās pilnīgā pārziņā un ļaut brīvi noteikt mācību valodu. Petīcijas nobeigums pauda ilūzijas par pastāvošā birokrātiskā režīma aizstāšanu ar demokrātiski ievēlētiem tautas pārstāvjiem.

Par spīti LSDSP noraidošajai nostājai, atsevišķi sociāldemokrāti un pagastu sabiedrības petīcijas ar reformu ierosinājumiem uzskatīja par izmantojamu savu interešu aizstāvības formu. Tieši 1905. gada pavasara un vasaras sākuma arhīvu dokumentos atrodamas "petīciju kampaņas" atskaņas pagastos (Dzelzavas, Vijciema u.c.). Zemnieku lietu komisāru norādījumiem neapspriest jautājumus, kas pēc likuma neietilpst pagastu vietnieku pulku kompetencē (par klaušām, skolu lietām u.tml.), pagasti nepakļāvās. Lielākas cerības ar petīcijām laucinieku vairākums gan nesaistīja.

Salīdzinājumā ar citām pilsētām Rīgas dome izcēlās ar īpaši kontrrevolucionāru nostāju. Tā lūdza atsūtīt kazaku un kareivju papildspēkus un sedza to uzturēšanas izdevumus. Vienlaikus pilsētas galva G. Ārmitsteds atteicās pieņemt strādnieku deputāciju.

1905. gada martā, kad pilsētā cits citam sekoja politiskie un ekonomiskie streiki, Rīgā notika pilsētas domes vēlēšanas. F. Veinberga vadītā latviešu Vispārējā vēlēšanu komiteja šādos apstākļos piedāvāja baltvāciešiem "godīgu kompromisu", pakāpeniski samazinot savas prasības (līdz 25 domnieku un 7 to kandidātu vietām no attiecīgajām 80 un 16 vakancēm).[35] Baltvācu vēlēšanu komiteja piekrita atvēlēt tikai 20 vietas, tādēļ F. Veinbergs no tālākām sarunām atteicās. Sekoja vēl viena neveiksme – viņa grupējumu pameta A. Bergs ar saviem piekritējiem, bet piesaistīt izdevās tikai nedaudzus krievu un lietuviešu vēlētājus. Toties baltvācu vadoņi pamanījās noslēgt kārtējo vienošanos ar vietējo krievu reakcionāro vēlēšanu komiteju. Bez tam baltvācu sarakstā piekrita balotēties daļa latviešu domnieku. Rezultātā Rīgas domē latvieši ieguva 12 vietas.[36] Tā nebija pat puse no sākotnēji cerētā.

Revolūcija un baznīca

Tikai Latvijā (atskaitot Latgali) samērā izplatītas bija t.s. baznīcu demonstrācijas. Tās pāršalca laukus 1905. gada pavasarī (galvenokārt Vasarsvētkos). Šai kustībai nebija reliģisks, bet gan politisks raksturs. Baznīca šīm demonstrācijām tika izraudzīta tāpēc, ka tā bija vislielākā ļaužu pulcēšanās vieta, kas noderēja sociāldemokrātiem propagandas un aģitācijas runu teikšanai. Ja demonstrācija notika baznīcā, tad parasti tā sākās dievkalpojuma laikā – kad mācītājs nonāca līdz aizlūgumam par caru, aģitatori viņu pārtrauca ar saucieniem "Nost ar ķeizaru! Nost ar patvaldību!". Mācītājs tika padzīts no kanceles vai pats to pameta, labi saprazdams, ka aizlūgšana par caru šai brīdī nav vietā. Pēc tam kancelē kāpa aģitators. Citkārt mītiņš notika laukumā baznīcas priekšā, dievlūdzējiem atstājot baznīcu.

Mītiņam nereti sekoja demonstrācija – gājiens uz pagasta valdi, kur tika iznīcinātas cara ģīmetnes. Pēc tam demonstranti devās uz mācītājmuižu, prasot samazināt tās zemniekiem renti, un arī uz tuvējo pili, kur zemnieki izvirzīja savas prasības baronam. Šīs akcijas notika pacilātā gaisotnē, taču nereti tika pieļauti dažādi izkropļojumi, pat huligānisms, piemēram, vietām mācītājam lika nest sarkano karogu, tā pazemojot viņu. Vasarā politiskas demonstrācijas notika arī kapu svētku laikā. Kaut arī šīs demonstrācijas organizēja ateisti, ticības jautājumi tajās netika skarti. Tāpēc baznīcu demonstrāciju lielais skaits nebūt neliecināja par ateisma plašu izplatību Latvijas laukos.

Baznīcu demonstrācijām kļūstot biežākām, reakcija bija dažāda – no mācītāju un baronu bēgšanas līdz ieroču lietošanai kā no viņu, tā

sociāldemokrātu puses. Revolūcijas laikā diemžēl mācītāji dažkārt cieta no tiešas vardarbības, bet pieci zaudēja dzīvību.[37] Konsistorija tika lūgta uz laiku baznīcas slēgt. Jau aprīlī bija slēgts ap diviem desmitiem lauku baznīcu, vasarā to skaits pieauga.

1905. gada revolūcija visā pilnībā atklāja, cik nobriedusi bija evaņģēliski luteriskās baznīcas reformēšana. Tomēr konservatīvā baltvācu garīdzniecība un muižniecība joprojām centās saglabāt savas privilēģijas. Latviešu luterāņu mācītāji nosodīja patvarības pret baznīcu, vienlaikus iestājoties par notikumu dziļāko cēloņu – pienākumu un tiesību nevienlīdzības novēršanu. Nepareizi būtu visu teikto uztvert kā luteriskā konfesionālisma krīzi. Evaņģēliski luteriskā baznīca joprojām saglabāja ievērojamu lomu tautas tikumiskajā un morālajā audzināšanā.

Revolūcija lika saviļņoties arī dažai labai pareizticīgo lauku draudzei. Lieldienu dievkalpojumu laikā 1905. gada 17. (30.) aprīlī pret valdību vērsta aģitācija notika Mārcienas, tāpat Bērzaunes, Lazdonas, Sausnējas u.c. baznīcās. Tās gan nelīdzinājās minētajām baznīcu demonstrācijām, taču satrauca pareizticīgo baznīcas vadību Baltijā. 20. septembrī (3. oktobrī) sasauktajā Rīgas eparhijas sinodē pirmoreiz tika aicināti piedalīties pareizticīgo skolu skolotāji un brālību delegāti. Sinode atbilstoši jaunlaiku apstākļiem prasīja reformēt pareizticīgo baznīcu: izveidot draudžu pašvaldību, panākt augstākstāvošo baznīcas amatpersonu ievēlēšanu, Rīgas eparhijas sadalīšanu latviešu un igauņu daļā. Plašu rezonansi guva sinodes atzinums par nepieciešamību ieviest latviešu valodas mācīšanu tautskolās.

Katoļu baznīca Latvijā revolūcijas laikā nepārdzīvoja neviena kaut cik nopietna satricinājuma. Pat otrādi – labvēlīgi tika izšķirts pirms pāris gadiem Krievijas bīskapu sanāksmē sagatavotā memoranda liktenis. Patvaldība tiecās panākt dažādu konfesiju atbalstu, un Iekšlietu ministrija saņēma rīkojumu atcelt visus vecos administratīvos ierobežojumus, pat izbeigt reliģijas jautājumos administratīvi sodāmo lietas. 1905. gada 17. (30.) aprīlī atcēla daudzus ierobežojumus un pasludināja ticības brīvību visām konfesijām, nedaudz ierobežojot pareizticīgo baznīcas privilēģijas un dodot tiesības cilvēkiem izstāties no tās.

Maija streiki. Matrožu nemieri Liepājā

Sakarā ar 1. Maija atzīmēšanu 30. aprīlī (13. maijā) Rīgā atkal sākās vispārējais politiskais streiks. Streikam gan atteicās pievienoties Maskavas priekšpilsētas uzņēmumi, to skaitā M. Kuzņecova porcelāna un fajansa

fabrika, tāpat tramvajnieki. Vairākās vietās notika sadursmes ar policiju, dragūniem un kazakiem, kurās revolucionāri lika lietā pašdarinātas bumbas.

Krietni labāk organizēts bija 1. Maija streiks Liepājā, kur tas aptvēra visus pilsētas uzņēmumus. Jelgavā izraisījās vairākas demonstrantu sadursmes ar karaspēku (jātnieku un kājnieku patruļām). Tikai 2. (15.) maijā vispārējo streiku izdevās sarīkot Daugavpilī. Streikoja arī ludzānieši. Tūlīt pēc tam strādnieku aktivitāte Latvijas pilsētās noplaka, un kā jūnijā, tā jūlijā bija vērojams streiku kustības apsīkums.

Liepājā aizvien biežāk notika kaujinieku uzbrukumi policistiem, spiegiem un valdības ierēdņiem, kas izsekoja revolucionārus. Šīs pilsētas strādnieku vidū izvērsās jauna – alkoholisma apkarošanas kustība. Kustības iniciatori bija inteliģentākie strādnieki, kuri jau agrāk bija protestējuši pret strādnieku apdzirdīšanu. Liepājniekus neapmierināja darba algas līmenis, tādēļ strādnieki bez vietējās LSDSP organizācijas ziņas 1905. gada jūnijā izsludināja vispārēju ekonomisku streiku. Vērtējot šādu rīcību kā pārsteidzīgu, LSDSP biedri ierosināja atsākt darbu, kas arī tika darīts.

Gandrīz vienlaikus ar matrožu sacelšanos uz bruņukuģa "Potjomkins" un tā paša iemesla – pārtikai izsniegtas bojātas gaļas dēļ izcēlās nemieri Liepājā izvietoto kara jūrnieku vidū. 15. (28.) jūnijā matroži ķērās pie ieročiem, ieņēma virssardzi un atbrīvoja ieslodzītos biedrus. Nemierniekiem pievienojās arvien vairāk matrožu, virsnieki aizbēga. Tomēr jau drīz, 17.–18. jūnijā (30. jūnijā–1. jūlijā), Liepājā ieradās no Rīgas izsauktais karaspēks un nepaklausīgos jūrniekus atbruņoja. 138 matrožus un kareivjus nodeva karatiesai.[38]

Pretestība mobilizācijai. Laukstrādnieku streiki

Pretošanās valdībai un tās administrācijai izpaudās sakarā ar mobilizāciju armijā. Sociāldemokrāti vēl agrā pavasarī ieteica lauku iedzīvotājiem tādu pasīvas pretestības formu kā neierašanos uz mobilizāciju, atsaucoties uz somu tautas divu gadu pieredzi. Pagasta valdēm tika norādīts neizsūtīt rekrūšiem paziņojumus par iesaukšanu. Par labu atzina Dundagas tautas sapulces lēmumu atteikties no gaidāmās mobilizācijas.

Vasarā laucinieku pretošanās kļuva radikālāka. Tā, piemēram, 16. (29.) jūlijā ļaužu pūlis iznīcināja mobilizācijas lietvedību Rīgas apriņķa Lēdmanes pagasta valdē. Vietām mobilizētajiem neļāva ierasties iesaukšanas punktos (Saikavas pagastā), citur daudzi iesaucamie bija palikuši mājās (Gulbenē, Lazdonā, Raunā). Mārcienas u.c. pagastu iesaucamie Cēsīs

paziņoja kara komisijai par savu atteikšanos no iekļaušanas armijā, bet tas netika pieļauts. Tādējādi vietām iznāca tikai "tukša trokšņošana". Citur mobilizācijas dokumentāciju iznīcināja t.s. pagasta valžu tīrīšanās, kas pavadīja laukstrādnieku streiku. Reāli izjaukt iesaukšanu, iznīcinot pagasta lietvedību, nevarēja, jo visa pamatdokumentācija – iesaukšanas kartītes atradās apriņķa kara iestādē. Pagastos bija tikai iesaucamo un rezervistu saraksti.

1905. gada vasarā, plašu mītiņu un demonstrāciju pavadīts, norisēja lielais laukstrādnieku streiks. Pavasara streiks bija uzlabojis pavisam nelielas kalpu daļas stāvokli. Jūnijā streiki atsākās Zaļeniekos, Bukaišos, Kalnamuižā u.c. Dobeles apriņķa pagastos. Dažās muižās kalpi panāca savu prasību apmierināšanu. Jūlija pirmajā pusē 14 Rīgas apriņķa muižās notika kalpu un rentnieku nemieri,[39] kuros tika pieļautas patvarības pret muižniekiem un viņu īpašumu. Tieši tas visvairāk uztrauca administrāciju un muižniekus. Sākās arī varas simbolu un dokumentu iznīcināšana. Vidzemes muižniecības maršalu baronu F. Meiendorfu satrauca fakts, ka pagastu valžu vadītāji nepretojās postīšanai un nesūdzējās par to administrācijai. Nemieri aptvēra arī citus Vidzemes apriņķus.

Visplašāko vērienu 1905. gada jūlija streiks ieguva Kurzemē, kur tas būtībā izvērtās par vispārēju. Visorganizētāk streiks risinājās Dobeles un Bauskas apriņķī. Sākotnēji prasībām bija ekonomisks raksturs – darba algas paaugstināšana, 10 stundu darbadienas noteikšana, dzīvokļu apstākļu uzlabošana, obligātā kalpu sievu darba atcelšana vai maksa par to u.c. Šīm prasībām pievienojās arī saimnieku kalpi. Varēja paredzēt, ka šajā jomā streiks beigsies ar uzvaru, jo tā norise sakrita ar svarīga lauka darba – pļaujas sākumu, turklāt tika pavadīta ar plašām politiskām akcijām – mītiņiem, demonstrācijām, ar visu tā laika politisko prasību izvirzīšanu patvaldībai. Streiks ne pa jokam nobiedēja administrāciju, un tā panāca, ka 6. (19.) augustā Kurzemē tika izsludināts karastāvoklis.

Jūlija streiks bija liela politiskās uzstāšanās skola lauku iedzīvotājiem. Aicinājumam pārtraukt darbu muižās sekoja aicinājumi pulcēties uz mītiņiem, kas pārauga demonstrācijās. Valdīja vispārēja pacilātība, sajūsma (arī par drosmi iesaistīties šajās akcijās, kas lauku cilvēkiem likās visai neparastas). Atceroties paaudžu paaudzēs piedzīvotās pārestības, laucinieki turpināja bojāt un iznīcināt patvaldības simbolus – ģerboņus, cara ģimenes portretus, neapdomīgi iznīcināja pagastu valžu lietvedību. No kustības vadītāju – sociāldemokrātu puses šāda darbība uzskatāma par tuvredzīgu,

ar nepārprotamām anarhijas iezīmēm. Sabiedriskās kustības konstruktīvais, radošais aspekts te pilnīgi netika ievērots. Kad rudenī nodibinājās demokrātiskā pašvaldība, tās darbība izrādījās ievērojami apgrūtināta, jo trūka nodokļu grāmatu, kases grāmatu, protokolu grāmatu u.c. lietvedības, kas bija nepieciešama normālas pagasta dzīves vadīšanai. Ciest nācās pašiem zemniekiem.

Vasaras otrajā pusē biežāki kļuva uzbrukumi īpašumam – muižu dedzināšanas, mantu piesavināšanās, ieroču konfiskācija, monopolu (valsts degvīna veikali) demolēšana.

Viens no reti pieminētiem, bet lauku kustībai būtiski svarīgiem pasīvās pretošanās veidiem, vērstiem pret administrāciju, bija bezzemnieku atteikšanās no delegātu jeb pārstāvju vēlēšanām. Vasarā nekas tamlīdzīgs vēl nebija vērojams, taču, sākot ar septembra beigām – oktobri, palielinājās to sapulču skaits, kurās bezzemnieki no vēlēšanām atteicās. Tā 15. (28.) oktobrī 96 Adulienas pagasta bezzemnieki vienbalsīgi lēma "delegātu izvēlēšanas šodien priekš nākošām vispārīgām sapulcēm neizdarīt"[40]. Vēl viņi pieprasīja tiesības visiem vienlīdzīgi piedalīties pagastu sapulcēs ar balsstiesībām, bez vidutāju starpniecības. Pretējā gadījumā bezzemnieki teicās delegātus nevēlēt un uz nākamo sapulci neierasties. Tas jau bija kara pieteikums vecajai vēlēšanu sistēmai.

Streiku kustība pilsētās. Uzbrukums Rīgas Centrālcietumam

13. (26.) jūlijā – pusgadu pēc strādnieku apšaušanas Pēterburgā un Rīgā – Latvijā sākās jauns streiku kustības paceļums. Baidoties no sadursmēm ar karaspēku un uzskatot, ka panākt strādnieku ekonomiskā stāvokļa uzlabošanu iespējams ar atsevišķiem streikiem, LSDSP vispārējo streiku neizsludināja. Piesardzība izrādījās ne bez pamata. Dienu vēlāk kareivji šāva uz apmēram 500 cilvēku lielo demonstrāciju Daugavpilī, nogalinot trīs un ievainojot desmit demonstrantus.[41] Par spīti tam, lielākajās pilsētās sapulču un vārda brīvību strādnieki sev nodrošināja paši. Oficiālās varas iestādes nespēja izjaukt viņu sapulces.

Sakarā ar 16. (29.) augustā izsludināto mobilizāciju Rīgas Federatīvā komiteja aicināja strādniekus piedalīties vispārējā politiskā protesta streikā. Tas labākajā gadījumā aptvēra pusi no Rīgas rūpniecības strādniekiem. Iespaidīgāk protestu pret mobilizāciju nodemonstrēja Liepājas strādnieki. Viņu kaujinieciskais noskaņojums vērtējams kā atbilde uz Kurzemes guberņā izsludināto karastāvokli.

6. (19.) augustā valdība nāca klajā ar iekšlietu ministra A. Buligina izstrādāto Valsts domes projektu. Iecerēto padomdevēju iestādi ievēlēt vajadzēja muižniekiem un pilsētu turīgāko aprindu pārstāvjiem. F. Veinberga vadītā "Rīgas Avīze" nekavējās apsveikt šo patvaldības projektu, kas tā arī palika tikai ieceru līmenī.

Ne Rīgā, ne Liepājā mobilizāciju izjaukt neizdevās. Rezervistu nosūtīšanas dienās Liepājā sadursmēs ar policistiem, kareivjiem un dragūniem, pēc oficiālām ziņām, tika nogalināti 11 un ievainoti 24 strādnieki. Pretējā pusē upuru skaits izrādījās neliels: nošauts policists, ievainots virsnieks un kareivis.[42] LSDSP un vietējā Bunda organizācija, tāpat KSDSP grupa pēc šīm sadursmēm aicināja strādniekus gatavoties uz bruņotu sacelšanos.

Streiku kustība pakāpeniski apsīka. To sekmēja gan bezdarba palielināšanās, gan ieviestais karastāvoklis un lielāka karaspēka kontingenta uzturēšanās Liepājā.

1905. gada septembrī Rīgas kaujinieku grupa, iepriekš ievākusi nepieciešamo informāciju un izstrādājusi rīcības plānu, realizēja drosmīgu uzbrukumu Rīgas Centrālcietumam, lai atbrīvotu tajā ieslodzītos biedrus. Operācija notika naktī no 6. uz 7. (no 19. uz 20.) septembri, un tajā piedalījās 52 kaujinieki:[43] J. Žākle, J. Čoke, R. Dēliņš, P. Lapsa, K. Legzdiņš, K. Salniņš u.c. Izdevās atbrīvot gan tikai divus no ieslodzītajiem – J. Lāci un J. Šleseru, taču šis notikums ievērojami pacēla revolucionāru pašapziņu un uzņēmību. Par to vēl ilgi runāja visdažādākajās iedzīvotāju aprindās.

2. Revolucionāro cīņu izvēršanās. Bruņotās sacelšanās

1905. gada revolūcijas izšķirošie notikumi norisinājās rudenī, kad streikiem un demonstrācijām vairākās vietās Latvijā sekoja bruņotas sacelšanās, citviet izraisījās kaujas starp revolucionāriem un atsevišķām karaspēka vienībām. Šie un citi notikumi vairāk vai mazāk atbalsojās aprakstos, pēc tam memuāru literatūrā, vēsturnieku un novadpētnieku darbos.

Pirmās publikācijas par iekšpolitiskās situācijas saasināšanos un bruņotām sadursmēm visai drīz parādījās baltvācu periodiskās preses iz-

devumos. Tā 1906. gadā Tērbatā iznākošajā "Nordlivländische Zeitung" ("Ziemeļvidzemes Avīze") četros turpinājumos tika ievietots apraksts par revolūcijas norisēm Rūjienā, kuru pāris gadu vēlāk pārpublicēja Rīgā izdotais mēnešraksts "Baltische Monatsschrift".[44] Minētais mēnešraksts vēlāk kā pielikumu izdeva "Baltijas revolūcijas hroniku 1905–1906".[45] 1913. gadā Jelgavā aculiecinieka atmiņas par bruņoto sacelšanos Tukumā publicējis F. Malmgrens.[46] Tā kā šīs publikācijas pārstāv revolūcijas pretinieku nometni, tās neizceļas ar objektivitāti. Revolūcijas dalībniekiem savu viedokli nācās paust aiz impērijas robežām. 1907. gadā Londonā ar Neatkarīgās leiboristu partijas atbalstu angļu valodā tika publicēta LSDSP īsa atskaite par revolūciju Baltijā.[47]

Revolucionārās cīņas Latvijā 1905. gada rudenī, balstoties galvenokārt uz to dalībnieku liecībām, tika atspoguļotas 20. un 30. gados neatkarīgajā Latvijā iznākušajās grāmatās un rakstos, to skaitā A. Freināta publikācijā "Tukums 1905. gadā", K. Beierbaha darbā "Aizputes karš"[48] u.c. Kaut arī nebūdami profesionālu vēsturnieku pētījumi, tie pievērsa plašākas sabiedrības uzmanību šo novadu pārdzīvotajam un mudināja saglabāt laikmeta liecības. Tai pašā laikā apjomīgā izdevuma "Rīga kā Latvijas galvaspilsēta"[49] vēsturiskajā apskatā 1905. gada notikumiem atvēlēts ne vairāk par puslappusi.

1905. gadam Latvijā uzmanību pievērsa latviešu komunisti un vēsturnieki starpkaru periodā Padomju Savienībā, publicējot rakstus un grāmatas par Oktobra apvērsuma "ģenerālmēģinājumu" kā latviešu, tā krievu valodā. Sevišķi tika uzsvērta LSDSP darbība, ikvienā publikācijā atgādināti šīs partijas nopelni. Interesi izraisa R. Reiņa grāmata par LSDSP lauku centru "Liesma" (Ziemeļvidzemē),[50] H. Treimaņa atmiņas par kaujinieku uzbrukumu Rīgas Centrālcietumam, kā arī J. Kažmera raksts par revolucionārajiem notikumiem Latvijas pilsētās,[51] kas ievietots 1905. gadam veltītā krājumā, tāpat vairākas citas publikācijas.

Pēc Latvijas iekļaušanas Padomju Savienībā revolucionārā kustība komunistu interpretācijā skaitījās viena no vēstures svarīgākajām tēmām. To apstiprināja ideoloģiskās propagandas materiāli, t.s. jubilejas rakstu krājumi. Ievērojot neizbēgamās marksisma-ļeņinisma metodoloģijas prasības, 50.–60. gados par bruņoto sacelšanos Tukumā vairākus rakstus publicēja T. Vilciņš,[52] tautskolotāju un skolnieku aktivitātes raksturojis J. Ruberts,[53] notikumiem Latgales laukos izsekojis J. Babris,[54] par rīcības komitejām resp. tautas varu Latvijas laukos vēlāk darbus sagatavoja K. Martinsons un I. Greitjānis.[55]

Vēl 50. gadu beigās ASV Dž. Longvorts angļu valodā publicēja darbu par latviešu pagastu delegātu kongresu 1905. gadā.[56] Tas ir viens no retajiem gadījumiem, kad ārzemēs analizēta kāda Latvijas vēstures šaurāka problēma.

Latvijai atgūstot neatkarību, par arodorganizāciju pirmsākumiem Rīgā, arī Liepājā un Jelgavā rakstu publicējusi L. Lapa,[57] par bruņotās sacelšanās problēmu, tāpat Latvijas valstiskuma ideju 1905. gada revolūcijas laikā rakstījis J. Bērziņš.[58]

No ārvalstu vēsturniekiem, kuri 90. gadu pirmajā pusē snieguši savu vērtējumu 1905. gada notikumiem Latvijā, katrā ziņā ievērību pelna angļu pētnieks D. Kirbijs.[59] Balstoties uz bagāta speciālās literatūras klāsta un vērtējot notikumus plašākā kontekstā, arī viņš nepārprotami secinājis, ka "revolūcijas epicentrs Baltijas provincēs bija Latvijas lauki"[60]. Tas ir kārtējais trieciens ortodoksālo marksistu-ļeņinistu shēmām.

Oktobra vispārējais politiskais streiks

Pats grandiozākais notikums 1905. gadā visā Krievijas impērijā bija Oktobra vispārējais politiskais streiks. Sācies 7. (20.) oktobrī uz Maskavas–Kazaņas dzelzceļa līnijas, tas neilgā laikā pārauga visas valsts politiskajā streikā. Latvijas pilsētās streiks pārņēma arī pastu un telegrāfu. Dzelzceļnieki rosināja streikot rūpniecības uzņēmumu strādniekus.

Rīga Oktobra vispārējam politiskajam streikam pievienojās 14. (27.) oktobrī, tuvākajās dienās tajā iesaistoties visu lielāko fabriku strādniekiem. Iniciatīvu izrādīja O. Erbes vīļu fabrikas un R. Poles mašīnbūves rūpnīcas, metālapstrādes rūpnīcas "Etna", vagonu rūpnīcas "Fēnikss" un G. Rozenkranca mašīnbūves un čugunliešanas rūpnīcas strādnieki, kam pievienojās pārējos uzņēmumos strādājošie, tāpat tramvajnieki. Naktī no 12. uz 13. (no 25. uz 26.) oktobri streiku uzsāka Liepājas–Romnu dzelzceļa līnijas dzelzceļnieki. Streikā iesaistījās Daugavpils un Ventspils dzelzceļnieki.

Visenerģiskāk vispārējais politiskais streiks norisinājās Rīgā. Strādnieki pulcējās plašos mītiņos, nevairījās no sadursmēm ar karaspēka patruļām. Daugavas labajā krastā galvenās pulcēšanās vietas bija Berga bazārs, Vērmaņdārzs, tāpat Jaunās Ģertrūdes baznīcas apkaime. Pārdaugavā streikotājus izklīdināja karaspēka patruļas. 17. (30.) oktobrī streikoja vairākums Rīgas rūpniecības uzņēmumu un darbnīcu, izņemot Krievu–Baltijas vagonu rūpnīcu, kuģu un mašīnbūves uzņēmumu "Lange un dēls", krievu–franču sabiedrības gumijas rūpnīcu "Provodņiks", M. Kuzņecova porcelāna

un fajansa fabriku, akciju sabiedrību "Tekstils" un dažas tipogrāfijas. "Provodņika" un M. Kuzņecova uzņēmuma strādnieku atturēšanās nebija nekas neparasts, jo viņiem bija vāja izpratne par solidaritāti. Toties Krievu–Baltijas vagonu rūpnīcas un kuģu un mašīnbūves rūpnīcas "Lange un dēls" nepievienošanās streikam lika domāt par strādnieku psiholoģisku nogurumu; tikai pirms nedaudzām dienām viņi bija beiguši ilgstošus ekonomiska rakstura streikus.

Vispārējā politiskā streika plašā vēriena nobiedēts, Nikolajs II 17. (30.) oktobrī parakstīja manifestu, uzdodot valdībai "dāvāt iedzīvotājiem pilsoniskās brīvības nesatricināmos pamatus"[61], resp., personas neaizskaramību, sirdsapziņas, vārda, sapulču un savienību brīvību. Manifests paredzēja ikviena likuma stāšanos spēkā tikai ar Valsts domes akceptu, ievēlētajiem tautas pārstāvjiem nodrošinot patiesu līdzdalību valsts varas pārraudzībā.

Cara manifests bija patvaldības negribīga un nekonsekventa piekāpšanās. Kopā ar demokrātiskajām aprindām Krievijas impērijas revolucionārajiem spēkiem vajadzēja piespiest carismu to realizēt dzīvē. Šāds risinājums nopietni aizsāktu impērijas pārveidi konstitucionālas monarhijas virzienā un pavērtu ceļu tālākām reformām. Taču manifests nāca ar pārāk lielu nokavēšanos, lai tālu uz priekšu aizsteigusies revolucionārā kustība to pieņemtu. Turklāt sociāldemokrātu partijās – LSDSP un KSDSP – arvien lielāku ietekmi guva radikāli noskaņotie elementi.

Latvijas iedzīvotājos manifests radīja revolucionārā noskaņojuma pacēlumu. Daudzviet ļaudis neslēpa sajūsmu. Rīgas Federatīvā komiteja un KSDSP komiteja izplatīja proklamācijas, kurās aicināja strādniekus turpināt cīņu un gāzt cara patvaldību. Mītiņos atskanēja prasība atbrīvot politieslodzītos. Demokrātiskie laikraksti sāka iznākt bez cenzūras atļaujas.

Vispārējam politiskajam streikam pievienojās Krievu–Baltijas vagonu rūpnīcas un rūpnīcas "Lange un dēls" strādnieki. Jaunā latviešu teātra telpās Federatīvā komiteja sasauca plašu sapulci, kurā izskaidroja cara manifestu un revolūcijas turpmākos uzdevumus. Pieņemtajā rezolūcijā sapulcējušies paziņoja, ka neatzīs manifestu, līdz netiks dotas pilsonisko brīvību garantijas, nebūs atcelta pastiprinātā apsardzība un karastāvoklis, no ielām nebūs aizvākti kazaki un kareivji, nebūs atbrīvoti politieslodzītie, netiks izsludinātas jaunas Valsts domes vispārējas demokrātiskas vēlēšanas. Vēl tika pieprasīts garantēt streiku brīvību, noteikt 8 stundu darbadienu un izsludināt Satversmes sapulces vēlēšanas. Kā pretstatu apsardzei, ko baltvācu pilsoņi bija noorganizējuši pret revolucionāriem, sapulce iero-

sināja izveidot tautas milicijas nodaļas, kā arī deva ieteikumus pārtikas cenu paaugstināšanas novēršanai.

Līdzīgi notikumi risinājās Liepājā. Sākumā tur demonstrantus izklīdināja kazaku un kareivju patruļas, laižot darbā zobenus, šauteņu laides, pat šaujot uz demonstrantiem. Aktīvākos demonstrantus apcietināja. Tomēr aizkavēt vispārējo politisko streiku neizdevās. Par spīti Kurzemē izsludinātajam karastāvoklim, guberņas administrācija, cara manifesta un streika plašā apjoma samulsināta, vairs nesūtīja policiju un karaspēku izklīdināt mītiņotājus un demonstrantus. Dienu pēc manifesta izsludināšanas mītiņi un demonstrācijas notika Jelgavā un Daugavpilī. Policija un karaspēks atturējās tajos iejaukties. Vakarā jelgavnieki pulcējās Amatnieku zālē uz Raiņa un Aspazijas dzejas sarīkojumu. Daļā pilsētas baltvāciešu cara manifests bija radījis satraukumu, ko nebija grūti pamanīt. Tajās dienās Daugavpils ielās neredzēja ne kareivju, ne kazaku patruļas. Mītiņus organizēja pilsētas bundisti, cionisti, KSDSP organizācija un sociālrevolucionāri. Daugavpilī uzskatāmāk nekā citur izpaudās pilsētnieku atšķirīgā attieksme pret cara manifestu. Daudzus iedzīvotājus, kas cits citu apsveica ar "brīvības svētkiem", manifests pilnīgi apmierināja. Rīgas–Orlas dzelzceļa darbnīcās tika pat noturēts pateicības dievkalpojums caram. Pēc tam klātesošie kārtojās kolonnā un devās uz pasažieru staciju un tālāk uz Pēterburgas–Varšavas dzelzceļa preču staciju apsveikt tur strādājošos "brīvības svētkos". Preču stacijā viņiem negaidot uzbruka kareivju rota. Kareivji šāva, sita demonstrantus ar šauteņu laidēm un zobeniem. Tūlīt pēc tam demonstranti sarīkoja uzbrukumu ieroču veikaliem. Kazaku patruļa atklāja uguni – un atkal bija kritušie un ievainotie. Pavisam todien pilsētas dažādos rajonos sadursmēs ar karaspēku krita 10, ievainoja ap 40 demonstrantu.[62] Šie notikumi atvēsināja jo daudzus "brīvības" sveicējus.

No 20. līdz 22. oktobrim (no 2. līdz 4. novembrim) Rīgā notika grandiozi mītiņi Grīziņkalnā, kur pulcējās aptuveni 80–100 tūkst. cilvēku.[63] Līdz ar sociāldemokrātu sarkanajiem karogiem plīvoja arī viens otrs anarhistu melnais. Tobrīd vispārējais politiskais streiks bija sasniedzis kulmināciju. Visi Rīgas rūpniecības uzņēmumi, izņemot M. Kuzņecova porcelāna un fajansa fabriku, turpināja streikot. Tramvaji un pārējie transporta līdzekļi pilsētas ielās nebija redzami.

Tautas sapulces Grīziņkalnā, "Apollo" teātrī, "Uļejas" namā, Rīgas Latviešu biedrībā, Amatnieku biedrībā, Vācu teātrī, Karlevica zālē, Jonatāna biedrībā u.c. norisēja organizēti un bez ekscesiem. Pie Pāvila baznīcas un

Grīziņkalnā bija uzcelts desmitiem tribīņu runātājiem. Ne viens vien orators aicināja gatavoties bruņotai cīņai. Federatīvās komitejas pārstāvji pierakstīja cilvēkus, kuri gribēja iestāties sociāldemokrātu rindās. Tika apspriests jautājums par policijas organizēto "melno sotņu", ļaudis brīdināja par iespējamām melnsimtnieku provokācijām. Turpmākie notikumi pierādīja, ka Rīgas strādnieki spēja paralizēt melno spēku darbību.

No 22. līdz 24. oktobrim (no 4. līdz 6. novembrim) Maskavas priekšpilsētā kaujiniekiem bija vairākas bruņotas sadursmes ar policijas atbalstītiem melnsimtniekiem, kuri steidzās sarīkot ebreju grautiņus. Šajās sadursmēs dzīvību zaudēja V. Jonāts, I. Jēkabsons, J. Bērziņš u.c. kaujinieki. Sastapušies ar pretsparu, grautiņu rīkotāji pierima.

Oktobra vispārējais politiskais streiks izraisīja lielu strādnieku aktivitāti. Strauji izauga sociāldemokrātiskās organizācijas. Vēl oktobrī LSDSP biedru skaits sasniedza aptuveni 18,2 tūkst. cilvēku.[64] Tika papildinātas kaujinieku vienības.

Pagasti aizvien biežāk atteicās no oficiālajām pašvaldību vēlēšanām, dažkārt, kā, piemēram, Drustu pagasta vaļinieku sapulce 28. oktobrī (10. novembrī), to motivējot ar cara manifesta izsludināšanu.[65] Cara manifests viņiem dodot tādas pašas balsstiesības kā citām šķirām, un tādēļ viņiem esot tiesības pašiem tieši nodot savas balsis. To pašu paziņoja muižas un saimnieku kalpi. 31. oktobrī (13. novembrī) uz pagasta valdes vēlēšanu sapulci ieradās tikai saimnieki; pagasta vecākā un vietnieku pulka vēlēšanas izjuka. Uz atkārtotām bezzemnieku delegātu vēlēšanām pēc komisāra pavēles 12. (25.) novembrī bija sanākuši apmēram 200 Adulienas pagasta bezzemnieki, kas joprojām vēlēt atteicās, piebilstot, ka zemnieku lietu "komisāra rīcības un pavēles viņi nepildīšot, jo atzīstot komisāru par tādu, kurš neesot tiesīgs par pagasta iedzīvotāju darīšanām ko noteikt jeb pavēlēt"[66]. Drabešu pagastā vaļinieki protestēja pret to, ka no viņu vidus par pagasta sapulces delegātiem tika vēlēti saimnieku dēli. Saglabājušies protokoli liecina, ka Rīgas apriņķī vēlēšanas izjuka Ikšķiles, Bebru, Mālpils, Mores, Nītaures, Suntažu u.c. pagastos, Cēsu apriņķī – Cesvaines, Drustu, Dzērbenes, Lenču, Mārsnēnu, Praulienas u.c. pagastos, Valkas apriņķī – Plāņu, Tirzas pagastā, Valmieras apriņķī – Burtnieku u.c. pagastos.

No lauku iedzīvotājiem atteikšanās vēlēt prasīja zināmu uzdrīkstēšanos. Šī parādība iezīmēja jaunās demokrātiskās pašvaldības dibināšanas priekšvakaru. Tā nozīmīga ar to, ka politiskā darbībā bija iesaistīts liels

skaits cilvēku, jo visos šajos gadījumos apsprieda ne tikai balsstiesību jautājumu, bet politisko situāciju valstī vispār.

Tāpat kā līdz tam, atbrīvošanās kustība sastapās ar varas pretdarbību. Taču apturama šī kustība vairs nebija. Laukos pieauga mītiņu skaits, revolūcija ietekmēja pagastu pārvaldes iestāžu darbību. Tāpēc drīz vien sekoja oficiālā reakcija – uzbrukumi sapulcēm ar rupju militāru spēku, administrācijas rīkojumi pakļauties pastāvošajiem likumiem.

10. (23.) novembrī Vidzemes gubernators izsūtīja apriņķiem cirkulāro priekšrakstu, visas minētās izmaiņas laukos pasludinot par nelikumīgām un nepieļaujamām. Tā bija atbilde uz daudzu pagastu sapulču prasību gubernatoram gādāt par to, lai tiktu atcelta pastiprinātā apsardzība un vietējā policija un administrācija nelaupītu iedzīvotājiem manifesta piešķirtās tiesības. Turklāt pats manifests tika novērtēts kā nepietiekams, lai nodibinātu valstī mieru un kārtību.

Manifesta izsludināšana tādējādi nevis nomierināja laukus, bet revolucionarizēja tos. Mītiņu rezolūcijas kļuva aizvien radikālākas. Oktobra beigās (novembra pirmajā pusē) gan mītiņi, gan likumīgās pagastu sapulces sāka pāraugt tautas sapulcēs kā jaunās demokrātiskās pašvaldības institūtos. To var teikt par gadījumiem, kad tautas sapulces pieņēma lēmumus par pagasta dzīves pārkārtošanu, negaidot nekādas reformas vai sociāldemokrātu priekšlikumus. Demokrātiskas pašvaldības ieviešanu LSDSP atlika uz laiku, kad Krievijas Satversmes sapulce būs nodibinājusi valstī demokrātisku republiku. Noskaņojums Latvijas laukos bija radikālāks – tautas sapulces sāka izteikties par pagasta valžu kontrolēšanu, to darbību nosakot tikai līdz 1906. gada 1. (14.) janvārim vai arī paredzot pagasta valžu atcelšanu un jaunu demokrātisku vēlēšanu noteikšanu. No tās dienas, kad tautas sapulce kā pagasta satversmes (kārtību noteicošais) institūts pasludināja veco pagasta valdi par atceltu vai tā pati atteicās tālāk darboties, jo tās vietā stājās rīcības komitejas – tautas sapulču izpildorgāns ar noteiktām funkcijām, ir pamats runāt par varas pāreju tautas rokās pagastos.

Šādu sapulču skaits strauji pieauga, lai gan vēl tikai dažas no tām ievēlēja rīcības komitejas. Tā Vecpiebalgas pagastā tautas sapulce 31. oktobrī (13. novembrī) atņēma pagasta valdei kases un lietvedības skapja atslēgas un 1. (14.) novembrī ievēlēja jaunu valdi (priekšsēdētāju un vairākus tā palīgus), bet 12. (25.) novembrī – rīcības komiteju pilnā sastāvā. Aizkraukles pagastā rīcības komiteju ievēlēja 1. (14.) novembrī, dienu vēlāk tas notika

Lielvārdes pagastā. Cik zināms, ap to pašu laiku rīcības komitejas tika ievēlētas Allažu, Apriķu, Cērkstes, Ērberģes, Gaviezes, Grobiņas, Jumpravas, Kalnamuižas, Liezēres u.c. pagastos.

Arodbiedrību izveidošanās

1905. gada 18. (31.) oktobrī Rīgas latviešu biedrību savienības un fabriku strādnieku delegātu organizētā sapulce pauda atbalstu mītiņos izvirzītajam priekšlikumam par strādnieku organizēšanos arodbiedrībās. Līdz mēneša beigām (novembra vidum) nodibinājās dzelzsrūpniecības strādnieku, drēbnieku un šuvēju, tirdzniecības un rūpniecības iestāžu kalpotāju arodbiedrības. Iekšējo organizatorisko struktūru tās veidoja pēc izstrādātā un presē publicētā arodbiedrību paraugstatūtu projekta. Minētais projekts kļuva par pamatu dažādu strādnieku un kalpotāju arodbiedrību statūtiem turpmākajiem divpadsmit gadiem. Arodbiedrībām vajadzēja aizstāvēt strādnieku tiesības, izsniegt materiālu pabalstu streika laikā utt. Attiecīgajā arodbiedrībā varēja iestāties ikviens 18 gadu vecumu sasniedzis strādnieks ar divu biedru rekomendācijām, neņemot vērā tautību, ticību un politiskos uzskatus.

Profesionālo biedrību veidošanos sekmēja oktobra beigās (novembra pirmajā pusē) nodibinātais Centrālais birojs. Līdz decembra vidum (beigām) Rīgā tika nodibinātas 25 arodbiedrības, aptverot visas galvenās rūpniecības nozares: metālapstrādes, ķīmiskās, tekstilrūpniecības, pārtikas, poligrāfijas u.c., bez tam arī daudzas amatniecības nozares un dažādu uzņēmumu kalpotājus.

No demokrātiskās inteliģences aprindām pirmie arodbiedrību veidošanā iesaistījās skolotāji. Viņu vēl februārī ievēlētā komiteja būtībā pildīja arī arodbiedrības funkcijas, tādēļ pēc legalizēšanās oktobrī šīs profesijas darbinieku atsevišķa arodbiedrība netika dibināta.

Novembra otrajā pusē (decembra sākumā) sāka organizēties skatuves darbinieku savienība. Tā tomēr ātri vien izira, nespējot pārvarēt iekšējās nesaskaņas. Savu arodorganizāciju mēģināja izveidot grāmatu kolportieri, Rīgas tehniķi, tāpat mūziķi.

1905. gada novembrī arodbiedrības sāka organizēties Liepājā. Nepilnos divos mēnešos tur savas profesionālās organizācijas radīja kurpnieki, farmaceiti, metālstrādnieki, drēbnieki, veikalu kalpotāji, dokeri, būvstrādnieki, tipogrāfiju darbinieki un kalpones. Liepājā darbojās arī Viskrievijas skolotāju un dzelzceļnieku arodbiedrību nodaļas.

Jelgavā izveidojās tikai trīs patstāvīgas profesionālas organizācijas, proti, mūrnieku, metālstrādnieku, drēbnieku un šuvēju arodbiedrība. Atsevišķu nodaļu nodibināja Viskrievijas ierēdņu savienība.

Vienlaicīgi ar profesionālo organizāciju veidošanos norisinājās to politizācija. Skaitliski nelielajām arodbiedrībām bija visai daudzveidīga idejiskā ievirze. Tālaika profesionālās organizācijas nav vērtējamas kā vienīgi sociāldemokrātiskas. Tās būtiski atšķīrās no daudzām vēlākā laika arodbiedrībām, kuru darbība bija pakārtota partijas interesēm, kaut gan LSDSP bija liela ietekme profesionālo organizāciju veidošanās procesā. Sociāldemokrāti tolaik uzskatīja, ka arodbiedrību pamatuzdevums ir ekonomiskā cīņa.

Strādnieku ekonomiskās cīņas panākumi, tās plašais vēriens mudināja konsolidēties uzņēmējus. 1905. gada 22. oktobrī (4. novembrī) nodibinājās Rīgas fabrikantu biedrība. Tās mērķis bija pretstatīt strādniekiem vienotu, materiāli labi nodrošinātu darba devēju organizāciju. Rīgas fabrikantu biedrība konsekventi centās izvairīties no jebkādiem kontaktiem ar arodbiedrībām.

Pilsonisko partiju organizēšanās

17. (30.) oktobra manifests, paziņojot par likumdevējas Valsts domes radīšanu, izraisīja visā Krievijas impērijā paātrinātu politisko partiju veidošanos. Cita pēc citas steidzīgi dibinājās legālas politiskas partijas.

Pirmie Latvijā savu Baltijas konstitucionālo partiju (*Baltische-Konstitutionelle Partei*) ar advokātu E. Moricu priekšgalā izveidoja baltvācieši. Tas notika jau desmitajā dienā pēc cara manifesta pasludināšanas. Šajā monarhistiskajā partijā līdz nākamā gada sākumam bija iestājušies 6,2 tūkst. cilvēku (arī 189 krievi, 139 latvieši un 13 igauņi).[67] Nebija šaubu par tās centieniem izmantot visas iespējas Baltijas vāciešu interešu aizstāvēšanai. Vairākums minētās partijas biedru bija rīdzinieki. Baltijas konstitucionālā partija atbalstīja cenza saglabāšanu vēlēšanās, izcēlās ar konservatīvu pozīciju politiskajos jautājumos, taču tiecās panākt valdības atteikšanos no pārkrievošanas politikas realizēšanas Baltijā.

Visai drīz (5., resp., 18. novembrī) tika likti pamati baltvācu monarhistiski konstitucionālajai partijai Kurzemē. Šī partija vēl striktāk nekā iepriekšminētā rūpējās par baltvācu muižniecības interešu aizstāvību, jo noteicošā ietekme tajā bija tādiem vīriem kā barons M. Rops (vadītājs), grāfs E. Keizerlings.

Taču turpmāk baltvāciešu vidū padziļinājās nesaskaņas starp konservatīvajiem, monarhistiskajiem spēkiem partijas vadībā un pilsētās (īpaši Rīgā) arvien lielāku nozīmi iegūstošo baltvācu pilsonību, kura nosliecās par labu liberāli demokrātiskām idejām, grupējoties ap žurnālu "Baltische Monatsschrift". Veidojās jaunas sociālas grupas, kas nepaspēja integrēties vecajās organizatoriskajās struktūrās. Šādi orientētās baltvācu aprindas vēl 1905. gadā izdeva neliela apjoma avīzi "Das freie Wort" ("Brīvais Vārds"), bet nākamā gada rudenī Rīgā nodibināja liberālo klubu.

Dažādie uzskati, ekonomiskās un politiskās intereses atsevišķās partijās saskaldīja latviešu pilsonību. F. Grosvalda vadībā, piedaloties F. Albertam, A. Krastkalnam u.c., Rīgā organizējās Latviešu konstitucionāli demokrātiskā partija (kadeti). Nacionālajā jautājumā tā paredzēja plašu pašpārvaldi, balstītu uz īpašuma cenzu, latviešu valodai dodot pienācīgu vietu skolās, tāpat tiesās un pašpārvaldes orgānos. Agrārajā jautājumā tika domāts panākt zemnieku zemes īpašumu paplašināšanu, muižniecības privilēģiju atcelšanu. Vēlāk gan daudzas demokrātiska rakstura prasības kadeti no savas programmas izslēdza. Krievijas kadeti viņu vērtējumā bija pārāk liberāli. Latviešu konstitucionāli demokrātiskajai partijai tuva bija "Baltijas Vēstneša" redaktora advokāta A. Berga, rakstnieka A. Deglava, grāmattirgotāja D. Golta, jurista E. Bites, P. Zālītes u.c. radikālās pilsonības pārstāvju veidotā Latviešu demokrātu partija. Kādā no programmas punktiem tā paredzēja latviešu apdzīvotās teritorijas apvienošanu "vienā pašvaldībā ar plašām tiesībām un patstāvību visos kulturālos un saimnieciskos jautājumos". Agrārajā jautājumā partija iestājās par bruņniecības, kroņa, pilsētu un mācītājmuižu sadalīšanu, zemes pārdošanu bezzemniekiem. Starp citu, tā visnotaļ atbalstīja vispārējās un vienlīdzīgās vēlēšanu tiesības, par ko ne dzirdēt negribēja latviešu kadeti. Pārējās latviešu pilsonības partijas noformējās vēlāk.

Vēlēdamies apvienoties, bet atšķirīgi vērtējot apvienošanās principus, dažādās partijās iesaistījās Rīgas krievu iedzīvotāji. 1905. gada novembrī izveidojās Maskavā dibinātās Konstitucionāli demokrātiskās partijas Rīgas nodaļa, kuras organizēšanā aktīvi iekļāvās fabriku inspektors A. Bikovs, A. Nohanovs, kņazs S. Mansirevs u.c. Vispār kadetu partijas agrāro programmu, kurā bija ietverta zemes piespiedu atsavināšanas prasība, vērsta pret lielajiem zemes īpašniekiem, atzinīgi vērtēja noteiktas latviešu aprindas. Partijas Rīgas krievu nodaļa gan vairāk uzmanības pievērsa konstitucionāli demokrātisko ideju propagandai, apliecināja simpātijas

atbrīvošanās kustībai (šāda nostāja neapmierināja S. Mansirevu, kas uz laiku no partijas izstājās).

Izveidojās arī 17. oktobra savienības Rīgas nodaļa ar avīzes "Rižskij vestņik" redaktoru I. Visocki priekšgalā. Tā noorganizējās jau pēc kontrrevolūcijas pārejas uzbrukumā, nosodīja kadetu pozīciju un pieprasīja krieviem īpašas politiska rakstura privilēģijas Baltijā. Jurists un literāts V. Češihins kļuva par skaitliski nelielas Krievu nacionāli liberālās partijas organizatoru. Programmas ziņā šī partija bija tuva krievu Konstitucionāli demokrātiskajai partijai, bet nacionālajā jautājumā atzina tikai ierobežotas nekrievu tautu tiesības. Politiskajā dzīvē šai partijai lielas ietekmes gan nebija.

Tautskolotāju kongress

Tikai pateicoties revolūcijai, pirmo reizi aktīvākie Latvijas tautskolotāji guva iespēju sapulcēties un pārrunāt, kā arī lemt par mācību un audzināšanas sistēmas pārveidi atbilstoši iedzīvotāju interesēm. Tas atspoguļojās daudzās petīcijās un rezolūcijās. Oficiālā skolu administrācija nespēja atturēt skolotājus ne no foruma organizēšanas, ne arī revolūcijas atbalstīšanas.

Latvijas, pareizāk, Vidzemes un Kurzemes tautskolotāju kongress notika Rīgā 1905. gada 10.–14. (23.–27.) novembrī. Par tā priekšsēdētāju delegāti ievēlēja autoritatīvu sabiedrisku darbinieku – Baltijas skolotāju semināra absolventu V. Zeļenko. Kongresa darbā piedalījās ap 1000 tautskolotāju un par tautas izglītības problēmām norūpējušos citu inteliģences aprindu pārstāvju.[68] Kongresā ar runu uzstājās rakstnieks un mācītājs A. Niedra. Viņš jau agrāk bija nostājies revolūcijas pretinieku pusē, tādēļ nedabūja uzstāšanos pabeigt, jo, nevēloties uzklausīt apvainojumus, zālē sēdošie piespieda A. Niedru telpu atstāt.

Kongress pieņēma jaunu skolu programmu, balstoties uz K. Dēķena brošūru "Mūsu tauskola". Sakarā ar saspringto darba kārtību neizdevās sīkāk izstrādāt programmas atsevišķas sadaļas. Pieņemtā programma paredzēja vispārēju sešgadīgu pamatskolu, dzimtās valodas ieviešanu skolās un skolu nodošanu pašvaldības iestāžu pārziņā.

Kongresa darbā un pieņemtajos lēmumos izpaudās sociāldemokrātu noteicošā ietekme. Delegātu vairākums atbalstīja LSDSP prasību skolu atdalīt no baznīcas un noraidīja iecietīgāko dalībnieku priekšlikumu ticības mācību atstāt kā neobligātu mācību priekšmetu. Visumā kongresa

apstiprinātā darbības programma tautas izglītības jomā atspoguļoja dažādu sabiedrības nogrupējumu prasības pēc izglītības sistēmas demokratizācijas.

Praktiskās darbības vadībai kongress ievēlēja tautskolotāju savienības centrālo biroju, no kura piecpadsmit locekļiem lielākā daļa bija sociāldemokrāti – V. Zeļenko, I. Rītiņš, J. Celms, V. Dermanis, P. Kalniņš u.c.[69] Birojā vēl darbojās K. Skalbe, V. Plūdonis, kā arī privātskolu īpašnieks A. Ķeniņš un pieaicinātais J. Rainis. Kā kongress, tā ievēlētais birojs aicināja tautskolotājus strādāt saskaņā ar jauno programmu, ko ļoti daudzi arī darīja.

Latvijas pagastu delegātu kongress

Īpaša vieta lauku politiskajā dzīvē 1905. gadā bija Latvijas pagastu delegātu kongresam, kas sanāca Rīgā 19. un 20. novembrī (2. un 3. decembrī) un kurā piedalījās ap 1000 pārstāvju no visiem latviešu apdzīvotajiem lauku novadiem.[70] Tiešais organizatoriskais darbs kongresa sagatavošanā ilga tikai nedaudz vairāk par divām nedēļām, kaut būtībā lauku politiskā kustība virzījās uz to kopš pirmajām akvitātēm pagastos gada pirmajā pusē. Kongresa sanākšanu paātrināja vietējās administrācijas rīcība.

Atbrīvošanās kustība impērijā vispār un zemnieku politiskās aktivitātes palielināšanās Latvijā oktobra beigās (novembra pirmajā pusē) mudināja vietējo administrāciju kaut ko darīt tās novēršanai. 2. (15.) novembrī lielā steigā pēc Vidzemes gubernatora N. Zvegincova iniciatīvas Rīgas apriņķa zemnieku lietu komisārs kņazs N. Kropotkins sasauca uz apspriedi pie gubernatora apriņķa pagastu vecākos, viņu palīgus un skrīverus. Tas bija mēģinājums ar pagastu pārvaldes amatpersonu palīdzību nomierināt lauku iedzīvotājus. Taču vairākums sasaukto amatpersonu saprata, ka nostāties vienotā frontē ar zemniekiem naidīgo administrāciju ir riskanti – notikumi rādīja, ka tas draud ar atcelšanu no amata pagastos. Tāpēc sasauktās amatpersonas ķērās pie pagastu dzīvē aktuālo vajadzību apspriešanas un to apkopošanas reformu prasību veidā iesniegšanai gubernatoram.

Rezolūcijas sagatavošanas laikā tika konstatēts, ka laika trūkuma dēļ nav iespējams tajā aptvert visas prasības, tāpēc darbs būtu jāturpina. Sapulce ievēlēja īpašu biroju no 4 pagasta vecākajiem un 4 skrīveriem, kam vajadzēja vienoties par prasībām un priekšlikumiem, "kuri tad apspriežami nākošā pagasta amata vīru sapulcē"[71]. Šāda rīcība nekādi neatbilda 17. (30.) oktobra manifesta garam, tāpēc vērtējama kā revolucionāra. Savukārt gubernators aicināja pagastus iesniegt prasības nosūtīšanai uz

Pēterburgu. Viņš brīdināja, lai necerot uz vispārējām vēlēšanu tiesībām – tādas nevienā valstī neesot ieviestas. Gubernators piekodināja visām amatpersonām nomierināt sava pagasta iedzīvotājus, pretējā gadījumā Vidzemes guberņā tikšot ieviests karastāvoklis.

Kļuva skaidrs, ka gubernators nevēlas atbalstīt reformas, un tāpēc sapulces dalībnieki nolēma nekādus lūgumus viņam neiesniegt. Administrācijas nodomi izgāzās, un cerētā atbalsta vietā cara vietvalži saņēma kategorisku pretsparu. Nelīdzēja arī represiju draudi. Rezolūcijā, kuru nākamā dienā publicēja prese, bija iekļautas galvenās prasības gan pagastu pašvaldības reorganizēšanā, gan zemnieku tiesību būtiskā demokratizēšanā, gan novecojušo ekonomisko attiecību pārveidošanā, gan tādu politisku jautājumu steidzamā risināšanā kā demokrātiski vēlētas Krievijas Satversmes sapulces sasaukšana, lai nodrošinātu, pēc autoru domām, nepieciešamo reformu īstenošanu. Pietiek paraudzīties uz notikumu tālāko attīstību, lai atzītu, ka lielākā daļa šo prasību atbilda tā laika lauku sabiedrības maksimālajām vēlmēm demokrātiski pārveidot visas lauku dzīves jomas.

Vidzemes gubernators ar laucinieku nepakļaušanos acīmredzot bija rēķinājies, jo vēl pirms pagastu amatvīru sapulces bija iekšlietu ministram nosūtījis telegrammu, kurā prasīja noteikt guberņā karastāvokli, jo situācija kļūstot bīstama. Pēterburgā gubernatora telegrammu izdevās pārtvert, un tā līdz ar Rīgas Federatīvās komitejas paziņojumu tika publicēta presē. Vietējās administrācijas nostāja kļuva vispārzināma.

Divas dienas pēc Rīgas apriņķa pagastu amatpersonu sapulces – 1905. gada 5. (18.) novembrī "Baltijas Vēstnesī" ievadraksta vietā bija publicēts materiāls ar virsrakstu "Vidzemes pašvaldības reformas projekts". Tā daļu nosaukumi (I. Ievads; II. Draudzes; III. Guberņas iestādes; IV. Vispārīgi noteikumi) liecina, ka pagastiem kā lauku pašvaldības zemākajai vienībai projektā uzmanība netika pievērsta, vēl vairāk – tie uzskatīti par liekiem "sava nelielā izplatījuma dēļ". Taču lauku iedzīvotāju vidū tieši pagasts kā tuvākā un pilnīgi reālā pašvaldības vienība bija visbūtiskākais. To apliecina tajās dienās vērojamās praktiskās aktivitātes pagastos neatkarīgi no to atrašanās vietas – pašu spēkiem tika pārveidotas tieši pagastu iestādes, to darbu pārkārtojot uz vispārdemokrātiskiem pamatiem. Minētais projekts kā vispārpieejams tika piedāvāts apspriešanai pagastos arī 9. (22.) novembrī iznākušajā "Uzaicinājumā", ko 3. (16.) novembrī ievēlētā biroja uzdevumā ar savu parakstu publicēja biroja vadītājs – Kokneses pagasta skrīveris J. Kroders. Tajā latviešu visu apdzīvoto novadu (arī Latgales) pagastu

sabiedrības tika uzaicinātas 19. novembrī (2. decembrī) sūtīt delegātus uz kongresu, lai apspriestu Baltijas pašvaldības pamatus. Tā kā nekāda reglamentācija par pārstāvniecību un vēlēšanu kārtību netika norādīta, par to bija pilnībā jālemj pašos pagastos.

Ziņas par delegātu vēlēšanām un līdz ar to kongresa sastāvu ir ļoti trūcīgas. Saglabājušies materiāli par 71 pagastu (no 501) un 126 ievēlētiem delegātiem. Visvairāk ziņu ir par Rīgas apriņķi – 20 delegāti, Cēsu apriņķi – 19, Valmieras apriņķi – 13, Valkas apriņķi – 12, Ventspils apriņķi – 10, Kuldīgas apriņķi – 9 delegāti.[72] Vēlēšanas notika visai atšķirīgi (atkarībā no vietējiem apstākļiem, no iedzīvotāju noskaņojuma). Lielākoties katrs pagasts ievēlēja vienu vai divus delegātus. Mazāks bija to pagastu skaits, kur ievēlēja četrus (Ezeres, Kosas, Misas, Zlēku pagasts) vai pat piecus delegātus (Dundagas un Zvārdes pagasts). Katlakalna pagasta saimnieku sapulce par delegāti ievēlēja sievieti – P. Vāveri. Delegātu vidū bija pagastu vecās amatpersonas (37 no 126 zināmajiem), daļa no viņiem vēlāk tika ievēlēta arī jaunajās iestādēs (tādu pavisam bija 40 no apzinātajiem delegātiem). Tur, kur vēlēšanu laikā jau bija nodibinātas jaunās pašvaldības iestādes, pagasts uz kongresu deleģēja to locekļus (12 pagastos). Diemžēl par daudziem pagastiem ziņu trūkst.

Līdz šim zināms viens gadījums, kad vēlētāji apsprieda un rakstveidā deva līdzi delegātiem norādījumus, kādu nostāju ieņemt dažādu jautājumu risināšanā. Tas ir Cēsu apriņķa Vecpiebalgas pagasta tautas sapulcē 12. (25.) novembrī sagatavotais dokuments. Tajā pārsvarā izteiktas politiskas prasības: neatzīt pasludināto Valsts domi, bet pieprasīt Viskrievijas Satversmes sapulces sasaukšanu uz demokrātisku vēlēšanu pamata, uz tādiem pašiem pamatiem izveidot autonomu Baltijas pašvaldību, ieviest demokrātiskus principus draudžu un pagastu pašvaldībā, panākt pašvaldību neatkarību no administrācijas, likvidēt muižas policiju, atcelt pastiprinātās apsardzības stāvokli, atsaukt karaspēku, atbrīvot visus politieslodzītos, policijas vietā nodibināt nacionālo miliciju, atcelt pastāvošo pasu sistēmu u.c. Zemes jautājumā delegātiem bija jāprasa obligāta zemnieku zemes pārdošana (arī muižu zemes, ko lieto zemnieki), valdībai nosakot, ka muižnieki mežu var pārdot tikai ar pagasta sabiedrības piekrišanu; pagastu labā vajadzēja prasīt noteikt progresīvo ienākuma nodokli, ko maksā visi, kas dzīvo pagastā (arī uzņēmēji un muižnieki), u.c.

Vēl pirms Latvijas pagastu delegātu kongresa sanākšanas vairākās vietās (galvenokārt Kurzemes apriņķu centros) bija notikušas pagasta

pārstāvju sapulces, kurās arī tika risināti lauku pašvaldības u.c. jautājumi. Diezgan vēlu presē parādījās informācija par Tukumā 6. (19.) novembrī notikušo pagastu vecāko, viņu vietnieku un skrīveru sapulci. Sapulces rezolūcijai bija politisks raksturs, tā skāra kā pagasta, tā valsts līmeņa aktualitātes. Atsaucoties uz 17. (30.) oktobra manifestu, tika nolemts līdz 1. (14.) decembrim pagastos sasaukt pilngadīgo iedzīvotāju (tātad – tautas!) sapulces, kas uz vispārēju vēlēšanu pamatiem ievēlētu jaunu pašvaldību. Tautas sapulcēm tika dotas tiesības izšķirt jautājumu par iestāžu lietvedības valodu. Sapulce prasīja atcelt pastiprinātu apsardzību un karastāvokli, kas iedzīvotājiem sagādājis tikai ļaunumu, tāpat likvidēt muižas policiju. Vēl tika pieprasīta demokrātiski vēlēta Satversmes sapulce, politieslodzīto atbrīvošana. Sapulce nolēma rezolūciju izsludināt laikrakstos, piesūtīt katrai Tukuma apriņķa pagasta valdei un Kurzemes ģenerālgubernatoram. Principā šī sapulce ieturēja virzienu, ko pēc tam pieņēma Latvijas pagastu delegātu kongress.

18. novembrī (1. decembrī) Liepājā sanāca Grobiņas un Aizputes apriņķa jaunievēlēto priekšstāvju sapulce. Tās rezolūcija bija plašāka un konkrētāka par tukumnieku rezolūciju un sliecās uz veco pagastu valžu atcelšanu. Tika apspriests jautājums, kādām jābūt pašvaldībām un to darbības virzieniem (skola, nodokļi, nespējnieku apgādāšana, meži, krogi). Diezgan detalizēti rezolūcijā bija izstrādāti jaunās pašvaldības vēlēšanu principi, iestāžu funkcijas un kompetences (šai ziņā rezolūcija līdzīga dienu vēlāk sanākušā kongresa rezolūcijai ar tās sīki izstrādāto, reglamentējošo daļu). Visiem pagasta iedzīvotājiem tika paredzēts piešķirt demokrātiskas vēlēšanu tiesības. Atzīmējama valdes solidāra atbildība vēlētāju – tautas sapulces priekšā. Īpaša vieta sapulcē tika ierādīta jautājumam par mežiem sakarā ar ģenerālgubernatora draudiem šaut uz ikvienu patvarīgu meža cirtēju. Tika nolemts viņam paziņot, ka zemnieki mežus nekur patvarīgi neposta, taisni otrādi – sargā tos.

Tamlīdzīgas rezolūcijas nespēja apmierināt 14. (27.) novembrī notikušo Dobeles apriņķa pagastu vecāko un skrīveru sapulci, kas vienbalsīgi pieņēma lēmumu "no šīs dienas atteikties no saviem amatiem un amata pienākumu izpildīšanas", ziņojot par to guberņas priekšniecībai un pagastu sabiedrībām.[73] Atteikšanās iemeslus sanāksmes dalībnieki motivēja ar visnotaļ politiskiem apstākļiem: pirmkārt, ar varas un spaidu līdzekļiem, kas vērsti pret iedzīvotājiem, – tāpēc nekavējoties jāveic radikālas reformas 17. (30.) oktobra manifesta principu garā; pagasta iedzīvotājiem jādod tāda

pašvaldība, kurai tie uzticētos. Otrkārt, ģenerālgubernatora rīkojumi – 13. (26.) novembra obligātie nosacījumi – liedz izmantot manifestā atzītās pulcēšanās un runas brīvības. Treškārt, pagastu veco valžu darbība ir neiespējama iedzīvotāju pretošanās dēļ – viņi nepilda klausības, nemaksā nodevas, kā rezultātā pilnīgi trūkst līdzekļu. Parādība ir visai interesanta – tā apliecina lauku kustības ļoti konsekvento virzību uz vecās pašvaldības salaušanu un jaunas – demokrātiskas izveidošanu.

Novembra vidū (beigās) Aizputes apriņķī izveidojās pirmais centrs, kam vajadzēja saskaņot pagastu jaunizveidotās pašvaldības darbību, – 44 delegāti no 18 pagastiem[74] ievēlēja t.s. Zemnieku biroju, kuru vadīja Ā. Hertelis. Birojs tiecās veicināt veco pagasta valžu atcelšanu un rīcības komiteju ievēlēšanu to vietā, pastāvošās varas boikotu (neizpildīt rīkojumus, nemaksāt nodokļus), bruņošanos cīņai pret patvaldību. Biroja ievēlēšana izsauca asu reakciju no administrācijas puses – gubernators izdeva rīkojumu trīs dienu laikā izraidīt no guberņas biroja locekļus. Rīkojums ļoti aktivizēja pretošanās kustību.

Nespējusi apturēt laucinieku aktivitātes, administrācija mēģināja nepieļaut vai izjaukt pagastu delegātu kongresa norisi. Rīgā ieradušos delegātus policija neielaida Jaunā teātra ēkā. Gubernators paziņoja, ka nevar atļaut kurzemniekiem pulcēties Rīgā un aizliedz kongresu. Tomēr delegāti iekļuva zālē un sāka pārrunāt jautājumu par politisko stāvokli, kas darba kārtībā iepriekš nebija paredzēts. Viņi nolēma nepakļauties gubernatoram un kongresu noturēt. Jautājumu par politisko stāvokli kā svarīgu ietvēra darba kārtībā. Īpašas rezolūcijas nobeigumā bija teikts, ka no valdības nav gaidāmas nekādas politiskas brīvības un latviešu zemniekiem pašiem jārada sava pašvaldība, bet kopā ar Krievijas revolucionāro tautu jācīnās par Satversmes sapulces sasaukšanu valstī.

Otrs kongresa darba kārtības punkts bija "Līdzšinējo pašvaldības iestāžu trūkumi". Atzīmējot, ka vecās pagasta valdes ievēlējusi tikai daļa pagastu iedzīvotāju, kas liedz tām aizstāvēt visu tur dzīvojošo vajadzības, ka šīs pagasta valdes bijušas "akls spaidu ierocis patvaldības rokās"[75] un nav spējīgas mainīties, kongress izteicās par veco iestāžu nekavējošu atcelšanu, aizstājot tās ar jaunu, uz "stingri demokrātiskiem pamatiem" dibinātu pašvaldību.[76] Tobrīd sapulces vadītājs paziņoja, ka gubernators uzaicina pie sevis uz pili vidzemniekus bez kurzemniekiem un latgaliešiem. Mēģinājums sašķelt kongresu neizdevās, sapulcējušies vienbalsīgi noraidīja šādu priekšlikumu. Taču kongress bija ievirzījies tikai pašvaldības

zemākā līmeņa – pagasta iekārtas aktuālo problēmu apspriešanā, novārtā atstājot jautājumu par vidējā un augstākā līmeņa – apriņķa, guberņas, pat visas Baltijas pašvaldību, kurā savu vietu ieņemtu latvieši un igauņi. Vēl pirms kongresa par to izteica nožēlu latviešu prese, norādot, ka latviešu "vadošās aprindas" nav laikā "runājušas uz tautu kā politisku faktoru".[77] Pēc kongresa galēji labējā presē parādījās naidīga attieksme pret delegātu darbu un lēmumiem.

Kongresa otrajā dienā viskarstākās debates izvērsās par nākamās pašvaldības projektu, kas bija saistīts ar autonomijas un nacionālo jautājumu. Nespējot vienoties, delegāti atlika tā izlemšanu. Vēlāk pieņemtajā rezolūcijā bija teikts, ka "Krievijā jānodibina demokrātiska valdība ar.. pašnolemšanās tiesībām katrai tautībai savu kulturālo vajadzību apmierināšanai .. Lai to izvestu, ir vajadzīga tūlītēja Satversmes sapulces sasaukšana."[78]

Viskonkrētāk tika izlemts darba kārtības ceturtais jautājums – "Par pārejas laikmetu". Kongress paredzēja, kādu nekavējoties veidot pagasta pašvaldību, tāpat tautas sapulces ("pilnas pagasta sapulces") kompetences un funkcijas, norādot, kā darboties tās izpildorgānam – rīcības komitejai. Noteikto kārtību pasludināja par pārejas stāvokli līdz Krievijas Satversmes sapulces sanākšanai un pašvaldības jautājuma galīgai izlemšanai.

Kongresa delegāti pieņēma arī vairākas rezolūcijas: solidarizēties ar Tautskolotāju savienību un prasīt atsaukt ģenerālgubernatora pavēli par trīs tautskolotāju (Aizputes zemnieku delegātu biroja locekļu H. Bazona, E. Skudrīša un J. Zingberga) izraidīšanu no Kurzemes; ignorēt Vidzemes gubernatora pavēli kongresa vadībai ierasties pie viņa; boikotēt Rīgas Latviešu biedrību, kamēr nenomainīsies tās vadība. Pagastu pašvaldības galīgā projekta apstiprināšana, kā arī zemes jautājuma izlemšana tika atlikta uz nākamo pagastu delegātu kongresu. Līdz 10. (23.) decembrim visos pagastos bija jāsanāk tautas sapulcēm un jāievēlē rīcības komitejas.

Delegāti ievēlēja izpildorgānu – Centrālo biroju, pēc vienām ziņām, piecu cilvēku sastāvā. Tā sastāvs atklātībai netika nodots, lai ievēlētos nepakļautu arestam. Tādēļ puslīdz droši iespējams nosaukt tikai trīs Centrālā biroja locekļus: J. Asars, J. Brigaders un J. Kroders.

Kaut arī kongresā nebija visu sabiedrības slāņu pārstāvju, bet oficiāli tikai pagastu delegāti, tam bija milzīga politiska nozīme, jo skaidri un konkrēti tika izlemti un pēc tam realizēti pagastu pašvaldības demokratizēšanas plāni. Vietām pagastos bija jūtama Latviešu sociāldemokrātu

savienības pārstāvju klātbūtne, taču viņu ietekme izrādījās neliela. Tāpēc netika pieņemta kongresa priekšvakarā viņu izvirzītā ideja par pagastu savienības kā laukus pārstāvošas organizācijas dibināšanu ar pienācīgu vietu "zemes saeimā", kas nāktu muižnieciskā landtāga vietā.

Tautas vara pagastos

Pagastu delegātu kongresa noteiktība mobilizēja lauku sabiedrību tālākiem demokrātiskiem pārkārtojumiem. Tautas varas nodibināšanas termiņu pagastos pieņēma par saistošu un centās izpildīt. Ievēlēto rīcības komiteju un tautas tiesu skaits pēc kongresa auga straujāk nekā līdz tam. Apkopotie dati par rīcības komitejām un to rašanās laiku rāda šādu ainu: Latvijā rīcības komitejas ievēlēja 470 pagastos jeb 94% no to kopskaita (tajā skaitā Vidzemē 203 jeb 94%, Kurzemē – 226 jeb 97%, Latgalē – 41 jeb 80% pagastu). Šie skaitļi, ja arī nav pilnīgi precīzi, tad ir ļoti tuvu patiesībai. Nedaudz sarežģītāks ir jautājums par komiteju rašanās laiku, jo materiālos ir diezgan daudz pretrunu. Pēc vienām ziņām 1905. gada oktobrī tika ievēlētas 9, novembrī līdz pagastu delegātu kongresam – 166, pēc kongresa – 295 rīcības komitejas.[79]

Kongresa rezolūcija paredzēja pārvēlēt arī pagasta tiesas (tautas tiesas). Saglabājušies dokumenti rāda, ka dažādos pagastos rīkojās dažādi. Vispilnīgākie dati par ievēlētās pašvaldības sastāvu un struktūru saglabājušies par Rīgas, Cēsu, Valkas un Dobeles apriņķi (121 pagasts no 180, kuros tika ievēlēta jaunā pašvaldība). Atsevišķa tautas tiesa ievēlēta 78 pagastos, 2 gadījumos rīcības komiteja no sava vidus izvirzīja tiesnešus, bet 41 pagastā (iespējams – pagaidām) ievēlēja tikai rīcības komiteju. Stipri atšķirīgs bija komitejās ievēlēto cilvēku skaits: no minimālā – 5 cilvēki, kā noteica rezolūcija, līdz 37 Ropažu pagastā, 32 Galgauskas pagastā, 29 Vecpiebalgas pagastā, 26 Suntažu pagastā.[80] Daudzos pagastos veidoja īpašas komisijas vai komitejas kāda atsevišķa uzdevuma veikšanai vai kādas nozares pārzināšanai. Tādas sākotnēji bija komisijas, kam tautas sapulces uzdeva sagatavot jaunās vēlēšanas, komisijas skolu pārkārtošanai un to darbības tālākai uzraudzībai. Kā pilnīgi jauna pašvaldības funkcija izvirzījās mežu izmantošana. Par tās kārtību lēma tautas sapulces, bet lēmumu praktiskajai izpildei atsevišķi no rīcības komitejām vietumis ievēlēja vēl arī mežu komisijas. Vairākās vietās ievēlēja vai no rīcības komitejas locekļu vidus izvirzīja cilvēkus, kas pārzināja pagasta kontrolē pārņemtās muižas kopumā vai kārtoja kādu atsevišķu jautājumu (kalpu algas u.c.). Vairākos

pagastos tika izvirzīti cilvēki aizsardzības jautājumu kārtošanai (lai rūpētos par bruņošanos, milicijas organizēšanu).

Pašas rīcības komitejas un tautas tiesas bieži vien pārsvarā sastāvēja no saimniekiem, skolotājiem un uzņēmējiem. Protams, svarīgs bija to darbības raksturs, gatavība izpildīt iedzīvotāju demokrātiskās prasības. Pirmo reizi aktīvā sabiedriskā darbībā atklāti iesaistījās sievietes, kas ieguva tādas pašas demokrātiskas vēlēšanu tiesības kā vīrieši. Jauno iestāžu sastāvā sievietes bija nedaudz vairāk par 5%.[81] Tas tāpat bija revolūcijas panākums.

Pēc noteiktā termiņa – nākamā gada janvārī rīcības komitejas ievēlēja Domopoles (Bērzpils) un Eversmuižas (Ciblas) pagastā, kā arī Krāslavas pagastā. 31 pagastā formāli saglabājās vecā pagasta valde, kaut to darbība bija pilnīgi paralizēta un to nomaiņa bija tikai laika jautājums.

Patvaldības administrācija bija zaudējusi pilnīgi jebkādu kontroli Latvijas laukos. Vairāk vai mazāk aktīvu darbību pagastos uzsāka jaunievēlētā pašvaldība. Visbiežāk rīcības komiteju praktiskā darbība ilga īsāku laiku nekā varas atrašanās tautas sapulču rokās, jo pagasta mantas un lietvedības pārņemšana, kas tika uzskatīta par obligātu, ievilkās. Vietām tika izvirzīti īpaši revidenti, kas pārbaudīja kasi un lietvedību, reizēm to veica jaunievēlētā rīcības komiteja. Par nodoto un saņemto kasi, lietvedību un arhīvu sastādīja precīzu nodošanas un pieņemšanas aktu. Daudzviet pārņemšana notika kā tiešs vēlēšanu turpinājums tajā pašā dienā, klātesot daudziem tautas sapulces dalībniekiem. Reizēm pārņemšana ieilga, vecajai valdei kavējoties šo prasību izpildīt. Zasas–Viesienas pagastā lietas tika pārņemtas tikai pēc 13 dienām, Ērgļu pagastā – pēc 7 dienām, Lutriņu un Mazsalacas pagastā – pēc 10 dienām.[82] Tādējādi aizkavējās jaunās pašvaldības darbība.

Tautas varas pastāvēšanas un darbības laiks bija ļoti atšķirīgs: visilgākais tas bija Zasas–Viesienas pagastā – 61 diena, Grašu pagastā – 54 dienas, Drabešu pagastā – 49 dienas.[83] Starp citu, no 26. novembra (9. decembra) līdz 30. decembrim (1906. gada 12. janvārim) darbojās Iršu kolonijas vāciešu ievēlētā rīcības komiteja. Daļa komiteju paspēja tikai pārņemt lietas, daļa – pat to ne, kad jau kļuva zināms par soda ekspedīciju ierašanos Vidzemē.

Abu galveno tautas varas orgānu – tautas sapulču un rīcības komiteju darbība aptvēra divas jomas: 1) pagasta sabiedrības administratīvi saimniecisko un sociālo lietu kārtošanu, 2) bruņošanos iedzīvotāju aizsardzībai un sociāldemokrātu organizēto bruņoto akciju atbalstīšanu. Tautas

vara turpināja veikt tradicionālos pagasta valžu pienākumus, lai uzturētu kārtībā pagasta īpašumu – pagasta namu, skolas, t.s. nabagmāju (apkure, apgaismošana, remonts u.c.). Vajadzēja savest kārtībā pagasta kasi, kas maksājumu boikota rezultātā bija tukša. Tāpēc viens no pirmajiem darbiem bija parādu ievākšana no nodokļu maksātājiem, naudas un labības aizdevumu atprasīšana pagasta magazīnai. Šie līdzekļi bija vajadzīgi arī nespējnieku pabalstiem, skolotāju un bijušo amatpersonu algām. Šajos jautājumos rīcības komitejas vadījās no agrākiem vietnieku pulka lēmumiem, iekļaujoties gada sākumā apstiprinātajā budžetā. Jaunu kārtību aplikšanā ar pagasta nodevām parasti noteica, sākot ar nākamo gadu, jo šis pasākums prasīja nopietnu sagatavošanās darbu. Trūkstošos līdzekļus dažkārt ieguva, uzliekot no jauna nodokli pagasta labā saimniekiem un muižai pēc zemes lieluma un apliekot arī sievietes ar personas nodevu pagasta labā. Tā Adulienas pagasta rīcības komiteja ievāca 478,62 rbļ. maksājumu parādu un šo summu tūlīt izlietoja nespējnieku uzturēšanai un skolotāju un amatpersonu algām.[84] Skultes pagasta rīcības komiteja paspēja ievākt 709,72 rbļ., lielāko daļu naudas izlietojot algām, nespējnieku pabalstiem, pagasta saimniecībai, munīcijas iegādei.[85]

Vismazāk tautas varai bija palicis ko veikt skolu pārkārtošanā, jo tās iniciatīvas, ko paši latviešu tautskolotāji īstenoja sakarā ar publicēto programmu izglītības jomā ("Mūsu tautskola"), un novembra sākumā sanākušā Latvijas skolotāju kongresa lēmumi laukos tika ļoti aktīvi realizēti vēl veco pagasta valžu laikā. Atlika izšķirt jautājumus par skolotāju pieņemšanu un atlaišanu, noteikt viņiem algu. Interesanti, ka šos jautājumus bieži vien risināja tautas sapulces, nevis rīcības komitejas. Līdz šim nav atrasti materiāli, kas liecinātu par atkāpšanos no skolu darba vispārējas demokratizēšanas programmas laukos. Skolotāji, kas tai klaji pretojās, no darba tika atlaisti. Tādu gan nebija daudz.

Ne tikai tautskolotāji, arī skolēni un studenti piedalījās revolūcijā. Jaunieši dibināja pulciņus, paši rīkoja lekcijas un sapulces.

Laukos izvērsās visaptveroša atturības kustība, kas bija sākusies ar t.s. monopolveikalu slēgšanu un demolēšanu. Turpmāk tika veikti dažādi kroģēšanas darbības regulēšanas pasākumi (neļāva pārdot alkoholu, piemēram, tautas sapulču sanākšanas dienās, slēdza alkoholisko dzērienu valsts veikalus un krogus pagasta teritorijā un pārtrauca dzērienu ražošanu muižās). Saglabājušos materiālos par šo jautājumu nav atrodamas nekādas atkāpes no tautas sapulču praktizētās vispārējās atturības programmas.

Gadījumos, kad šo lēmumu izpildes gaitā notika kādas nekārtības, ar atcelšanu no amata sodīja pat jaunievēlētos pašvaldības darbiniekus. Atsevišķos gadījumos, piemēram, Veclaicenē, dzertuves pārņēma pagasts, ieņēmumus izlietojot nespējnieku uzturēšanai.

Viens no pašiem būtiskākajiem jautājumiem, ko vajadzēja risināt jaunajai pašvaldībai, saistījās ar muižnieku īpašumu – zemi, mežiem. Vietās, kur lauku sabiedrība nopietni apsprieda aktuālas politiskas problēmas, agrārā jautājuma neietveršana LSDSP programmā tika uzskatīta par būtisku nepilnību. Latvijas pagastu delegātu kongress zemes jautājumu bija paredzējis izšķirt pēc demokrātiskas republikas pasludināšanas Krievijā; taču to bija nolemts risināt vienīgi "saskaņā ar kalpu šķiras patiesām vajadzībām"[86]. Rezolūcijā par pārejas laikmetu vēl minēts, ka pamestās muižas kalpiem jāņem savā pārziņā un rīcības komitejām viņu darbība jāatbalsta. Plašāk par to runāts pagastu Centrālbiroja 8. (21.) decembra uzsaukumā: "Dalīt muižu zemi un izdot pa gabaliem nav pieļaujams: tas rada tikai jukas, kad zemi grib ne vien tie kalpi, kuri pašlaik muižā dzīvo, bet arī tie, kuri agrāk dzīvojuši, un to pašu grib daži pilsētās aizgājušie fabriku strādnieki. .. Privātīpašums uz zemi tuvākā nākotnē nav iznīcināms."[87] Šīm nostādnēm tad arī jaunās pašvaldības lielākoties sekoja. Taču ne visur minētos norādījumus uzskatīja par pārliecinošiem. Tā Rūjienas apkārtnes revolucionāru vadītāji atzina, ka jautājums, kam muižas jāpārvalda, palicis neizšķirts. Tautas sapulces ievēlēja muižu komitejas vai pašas uzņēmās kalpu algu un viņu sadzīves lietu kārtošanu. Dažkārt pagasti rīkojās pēc pašu ieskatiem. Biržu pagasta rīcības komiteja nolēma sadalīt kalpiem Birzgales pusmuižu, bet līdz soda ekspedīcijas ierašanās brīdim to nepaspēja realizēt. Ir ziņas, ka Stendes pagasta rīcības komitejas locekle E. Ceraukste sākusi komitejas uzdevumā ierādīt zemi bezzemniekiem.[88] Saglabājušos rīcības komitejas protokolos gan šādu ziņu nav. Prasība dalīt zemi konstatēta Rudbāržu pagastā, kur aģitatori zemes gribētājus gan atrunājuši no tās.[89]

Konstatēt, kā jaunā vara pagastos rīkojās ar zemi, ir visai grūti, ņemot vērā arhīvu materiālu nepilnīgumu. Līdz šim galvenā uzmanība tikusi pievērsta no valdības nometnes nākušiem pretrunīgiem un tendencioziem dokumentiem, kuros jūtama vēlme pasvītrot revolucionāru uzbrukumus īpašumam. Dažkārt pārskatos un ziņojumos ir acīmredzami sagrozījumi (piemēram, žandarmērijas ierēdņi pagastu delegātu kongresam pieraksta lēmumu par privāto un valsts muižu konfiskāciju un pagastiem – tā

īstenošanu). Muižu konfiskācijai pretī runā neapstrīdamais fakts, ka Aizputes apriņķa delegātu sapulce un Zemnieku birojs savā 28. novembra (11. decembra) sēdē nolēma aicināt visu muižu kalpus uz ģenerālstreiku. Nav domājams, ka kalpi nostātos (un tiktu uz to aicināti!) pret sevi kā šo muižu īpašniekiem. Ja muiža būtu konfiscēta, Skultes pagasta rīcības komitejai nebūtu jālemj par ražas sadalīšanu starp muižu un tās pusgraudniekiem, kuri sakarā ar slikto ievākumu bija atteikušies nodot muižai tai pienākošos daļu. Rīcības komiteja, iepazinusies ar šo lietu, noteica muižai nododamo ražas daudzumu.

Gan valdības dokumentos, gan revolucionāru atmiņās par konfiscētiem tiek dēvēti arī meži. Cēsu apriņķa Kārļu pagasta rīcības komitejas noteikumi, uz kādiem tā atļāvusi muižas īpašniekam grāfam A. Zīversam par maksu izvest no pagasta viņa pārdotos kokmateriālus, gan liecina, ka mežs šajā pagastā atstāts muižnieka īpašumā. Pagasta jaunā vara kontrolējusi grāfa rīcību, lai mežs netiktu pārmērīgi izpostīts un kādu labumu gūtu arī pagasts. Šāda kontrole pār meža izmantošanu tika noteikta arī daudzos citos pagastos, minot gan cenas, gan meža ciršanas atļauju izsniegšanas kārtību, uz laiku aizliedzot pārdot kokmateriālus vai apturot iesāktos ciršanas darbus, tāpat nosakot, ka cirsmās darbā jāpieņem vietējā pagasta iedzīvotāji u.tml.

Jaunās varas demokrātiskais raksturs dažkārt rosināja radīt speciālus posteņus ar šaurākiem sociāliem uzdevumiem. Tā Drustu pagastā līdz ar rīcības komiteju un tautas tiesu 1. (14.) decembrī tautas sapulce ievēlēja arī 10 saimnieku un 10 viņu kalpu pārstāvjus komisijā, kurai bija jāapspriež kalpu algas apmērs u.c. savstarpējo attiecību jautājumi. Šī komisija sagatavoja priekšlikumus, ko rīcības komiteja nolēma ieteikt apspriešanai tautas sapulcē (diemžēl šīs sapulces protokolā šāds materiāls neparādījās). Līdzīgi rīkojās Lēdurgas u.c. pagastos.

Rīcības komitejām ikdienā nācās risināt konfliktsituācijas starp saimniekiem un kalpiem gan par darbadienas ilgumu, gan brīvdienām u.tml. Tām vajadzēja regulēt attiecības starp saimniekiem un viņu zemes gabalu rentniekiem, kuri žēlojās un nesaprata, kāpēc rentes maksājumi muižai tobrīd ir atlikti, bet saimnieki no saviem rentniekiem tos pieprasa, pat lietojot spaidu līdzekļus.

Daudz mazāk ziņu saglabājies par jaunizveidoto tautas tiesu darbību. Iespējams, ka tas liecina par lielāku kārtību pagastos šajā laikā. Bez tam jāatceras, ka vasarā pagastos bija "iztīrīta" arī tiesu lietvedība, atkrita veco

lietu izskatīšana. Ar neatliekamiem jautājumiem cilvēki griezās rīcības komitejās. Svarīgākās prāvas tika iztiesātas tautas sapulcēs, nevis tautas tiesās. Tā, piemēram, rīcības komitejas vēlēšanās 2. (15.) decembrī Smiltenes pagastā tautas sapulce par dažādām zādzībām un laupīšanām aizturētām divām personām piesprieda nāvessodu, kas vēl todien tika izpildīts.[90] Jā, revolūcija varēja būt un reizēm bija nesaudzīga.

Latvijas autonomijas jautājums

Tieši 1905. gada revolūcijas laikā pirmoreiz atklāti un bez aplinkiem tika izvirzīts jautājums par Latvijas autonomiju un valstiskumu. Svarīgā politiskā problēma saistījās ar latviešu tautas pašnoteikšanos, kam galvenais šķērslis bija cara patvaldība un Krievijas impērijā pastāvošā kārtība.

Gāzt patvaldību un nodibināt Krievijā demokrātisku republiku aicināja abas latviešu sociāldemokrātu partijas, taču to attieksme pret Latvijas autonomiju bija visai atšķirīga. LSDSP 1. kongresā 1904. gada jūnijā, atzīstot "par ārkārtēji vēlamu visu revolucionāro sociāldemokrātisko organizāciju un frakciju apvienošanos vienā Krievijas sociāldemokrātiskajā partijā"[91], partija apņēmās nepieļaut savās rindās nacionālisma un separātisma ieviešanos. Revolūcijas laikā šī partija izteicās par "plašu politisku un saimniecisku pašvaldību (autonomiju) provincēm un tādu pat saimniecisku un administratīvu pašvaldību arī pilsētām, apriņķiem, draudzēm un pagastiem"[92]. Abstraktais formulējums bez pamatota konkrēta satura svarīgajā jautājumā, kā liecināja partijas turpmākie lēmumi un darbība, pauda ne tik daudz rūpes par latviešu tautas pašnoteikšanos, cik konsekventu noraidījumu jebkuram priekšlikumam par Latvijas atdalīšanos no Krievijas. Tāds bija ievadījums LSDSP tradicionālajai un tālejošajai prokrieviskajai politikai.

Gluži citāda bija Latviešu sociāldemokrātu savienības (LSS) nostāja. Jau savas darbības sākumā tā noteikti iestājās par latviešu tautas pašnoteikšanos un Latvijas autonomiju, bet 1. vispārējā kongresā 1905. gada nogalē (resp., nākamā gada sākumā) pieņemtajā programmā LSS paredzēja Kurzemes, Vidzemes latviešu daļas un Latgales apvienošanos "vienā pašvaldības apgabalā – Latvijā ar pilnvarīgām pašnolemšanas tiesībām visā šī apgabala iekšējā dzīvē"[93]. Programma paredzēja Latvijai atsevišķu parlamentu ar likumdošanas tiesībām, tāpat pārvaldības un tiesu autonomiju, jauno kārtību iedibinot Latvijas Satversmes sapulcei. Var piebilst, ka vēl pirms tam LSS atzina katras tautas tiesības atdalīties no Krievijas, ja tā to vēlas.[94]

Ar Latvijas valstiskas autonomijas projektu revolūcijas laikā nāca klajā filozofs un izdevējs P. Zālīte. Rakstā "Valsts ideāls", ko turpinājumos 1905. gada rudenī ievietoja "Mājas Viesis", izvirzīta prasība latviešu apdzīvotās teritorijas, resp., Vidzemi (latviešu daļu), Kurzemi un Latgali, apvienot vienā administratīvā vienībā ar patstāvīgu konstitūciju un atsevišķu Saeimu Rīgā, tāpat nosūtīt pārstāvi pie Krievijas valdības Latvijas interešu aizstāvēšanai. P. Zālītes projektā Latvijas autonomija attiecināta arī uz skolu un baznīcu, it sevišķi agrārlietām, gan neieskicējot to risinājumu ceļus. Vēl projekts paredzēja, ka kara laikā armijā iesauktie vietējie iedzīvotāji izmantojami tikai Latvijas un Krievijas rietumu robežu apsardzībai. Projekta autors bija pārliecināts, ka Latvijas autonomijai jābalstās uz vispārējām un tiešām vēlēšanām.[95]

Latvijas autonomijas ideja atbalsojās kā tautskolotāju, tā pagastu delegātu kongresā. Pirmajā no tiem jautājumu par nacionālo autonomiju izvirzīja A. Ķeniņš, par to uzstājās vēl citi delegāti, arī K. Skalbe. Tā kā šāda ievirze kongresa darbā neatbilda sociāldemokrātiskā vairākuma politiskajai nostājai, viņi panāca autonomijas jautājuma noraidīšanu. Pagastu delegātu forumā Latvijas autonomijas ideju izvirzīja mācītājs J. Rozēns, A. Ķeniņa, M. Valtera, P. Saldava u.c. atbalstīts. M. Valters kongresa delegātiem ierosināja pieņemt rezolūciju, kas prasību par politisko autonomiju saistīja ar Latvijas Satversmes sapulci kā suverēnu lēmēju par Latvijas nākotni. LSDSP pārstāvjiem kongresā atkal izdevās panākt Latvijas autonomijas jautājuma apspriešanas noraidīšanu.

Reiz izvirzīta, Latvijas autonomijas ideja neizplēnēja citu problēmu vidū. To varēja tikai uz laiku pabīdīt malā, taču tad atkal tā pieteica sevi ar jaunu spēku.

Karaspēka daļu izvietojums un noskaņojums

Jau 1905. gada pirmajā pusē Latvijas teritorijā atradās daudz karaspēka vienību – 18. un 20. korpusa daļas. Rīgā bija izvietoti trīs divīziju (24., 29. un 45.) štābi, bet Daugavpilī – 62. divīzijas štābs. Aptuveni 13,7 tūkst. karavīru atradās Rīgā un Daugavgrīvas cietoksnī, Liepājā un tuvējā cietoksnī – 8 tūkst. kareivju un kazaku, Jelgavā – 4,2 tūkst., Daugavpilī – 12,2 tūkst. vīru. Karaspēka daļas un vienības atradās arī Valmierā, Cēsīs u.c. Pēc ļoti aptuveniem aprēķiniem Latvijas teritorijā kopā uzturējās vairāk nekā 40 tūkst. kareivju, kazaku un virsnieku.[96] Rīgā karaspēks izvietojās pie Daugavas ietekas, Daugavgrīvas cietoksnī, starp Daugavgrīvas un Slokas

ielu, Maskavas priekšpilsētā, pie Grīziņkalna, Matīsa un Lielajiem kapiem, pat pilsētas centrā. Bez tam pilsētā tika ievestas speciālas kazaku un dragūnu daļas.

Oktobra vispārējā politiskā streika laikā pēc Vidzemes gubernatora N. Zvegincova pieprasījuma uz Rīgu nosūtīja karaspēka daļas kā no Pēterburgas, tā Viļņas kara apgabala rezervēm. No 8. (21.) oktobra līdz gada beigām ieradās 18. Donas kazaku pulks, 9. Jeļizavetgradas un 8. Pavlogradas dragūnu pulks, 111. Donas kājnieku pulks, no 243. un 244. kājnieku pulka sakomplektētais bataljons. Turklāt gan Rīgā, gan Liepājā bija izvietoti kara jūrnieki. Bija jārēķinās arī ar policijas un žandarmērijas spēkiem. Jebkurā brīdī karaspēka skaitliskais sastāvs Latvijā varēja tikt palielināts. Bruņota spēka lietošana pret tautu Krievijas impērijā nebija nekas ārkārtējs.

Revolucionārie notikumi Latvijā spieda komandējošo sastāvu turēt karaspēka daļas pastāvīgā kaujas gatavībā. Katrai no tām tika dots uzdevums apsargāt noteiktus objektus. Vietējā civilā administrācija pūlējās sakopot pēc iespējas lielākus militārus spēkus. Tai pašā laikā tā nevēlējās pieļaut nevienas vienības pārsūtīšanu kaut kur citur.

Revolucionārais noskaņojums iespaidoja arī karaspēku, it sevišķi saistībā ar kareivju vidū izvērsto sociāldemokrātu propagandu. Federatīvajai komitejai, piemēram, bija sakari gandrīz ar visām karaspēka daļām Rīgā un Daugavgrīvas cietoksnī. Lai gan te vienā, te otrā karaspēka daļā kareivji izrādīja neapmierinātību, to nevarēja uzskatīt par apliecinājumu apzinātam revolucionāram noskaņojumam. Līdzīgi bija Liepājā, tur kareivjus, bet vēl vairāk matrožus uz nepaklausību komandieriem mudināja ne tik daudz proklamācijas un revolucionārie notikumi, cik smagie dienesta apstākļi. Praktiski nebija pamata rēķināties ar karaspēka atbalstu revolucionāriem bruņotas sacelšanās gadījumā. Kareivju uzticību carismam stiprināja armijā valdošais lielkrievu šovinisma gars. Tā audzinātos krievu kareivjus nebija grūti noskaņot pret nekrievu tautības revolucionāriem. 1905. gadā nebija neviena gadījuma, kad kāda karaspēka daļa Latvijā būtu pārgājusi revolucionāru pusē.

Karastāvoklis Vidzemē. Revolucionāru un karaspēka sadursmes

Novembra otrajā pusē (decembra sākumā) atkal izraisījās streiki Latvijas pilsētās, arī laukos bija nemierīgi. Patvaldība uz to reaģēja ar karastāvokļa izsludināšanu Vidzemes guberņā, par ko pēc pāris dienām – 24. novembrī (7. decembrī) ziņoja laikraksti.

Tikmēr cita pēc citas izraisījās revolucionāru sadursmes ar policiju pilsētās un karaspēka vienībām laukos. Revolūcija Latvijā tuvojās kulminācijai. 23. novembra (6. decembra) vakarā ap 100 miliču liela vienība sekmīgi uzbruka Ķeipenes muižā novietotajam dragūnu vadam, atbruņojot daļu dragūnu. Nākamās dienas vakarā Skrīveros notika uzbrukums Rīgas apriņķa priekšnieka palīga A. Heninga mājai. Pats revolūcijas apkarotājs un viņa mājā izvietotās dragūnu grupas komandieris tika nošauts, māja nodedzināta. Šādos apstākļos karaspēka vadība steidzīgi atsauca no šīs apkārtnes muižām kareivjus, liekot viņiem doties uz Skrīveriem, lai pa dzelzceļu mēģinātu viņus izvest uz Rīgu. Līdz ar karaspēku bēga arī muižnieki un viņu ģimenes, muižu pārvaldnieki, baronu organizētie "pašaizsardzībnieki" (*Selbstschutz*) un mācītāji. Taču šai posmā dzelzceļš atradās revolucionāru rokās, pa to brīvi pārvietojās tikai milicijas spēki. 27. novembrī (10. decembrī) revolucionāri guva uzvaru pie Lielvārdes. Uz Rīgu izdevās izlauzties vienīgi dragūnu eskadrona priekšējai grupai – pārējie dragūni ar ievainoto komandieri un visas bēgošo muižnieku ģimenes nonāca milicijas gūstā. Gūstekņus ieslodzīja Lielvārdes pilī (vēlāk viņus pārveda uz Koknesi). Pavisam Kokneses un Lielvārdes apkārtnē sagūstīja 17 baronus ar ģimenēm, t.i., 36 cilvēkus.[97] Lielvārdes pilī uz sarunām ieradās vairāki Vidzemes landtāga locekļi, kā arī Rīgas Federatīvās komitejas pārstāvji J. Jansons-Brauns un A. Buševics. Vidzemes landtāga delegāts barons J. Rozens tautas sapulcei apzvērēja, ka noteikti tikšot izpildīti muižniecības konventa lēmumi par karastāvokļa un pastiprinātās apsardzības atcelšanu, muižnieki izstāšoties no policijas brīvprātīgo dienesta un vairs neturēšot muižās karaspēku. Sagūstītos muižniekus atbrīvoja. Ar to revolucionāri apliecināja gatavību izlīgumam, kuru pēc tam daudzi radikāli noskaņotie LSDSP vadošie un ierindas biedri asi nosodīja. Tiesa, no baronu dotajiem solījumiem neviens netika izpildīts.

Daudzviet, sevišķi Vidzemes austrumdaļā, revolucionāri apdraudēja muižas ar tajās izvietotajiem kazakiem un kareivjiem. 29. novembrī (12. decembrī) apkārtējo pagastu miliči, kopskaitā ap 2–3 tūkst. cilvēku,[98] aplenca Veckalsnavas muižu. Pēc vairākām dienām kazakiem izdevās izlauzties un atkāpties uz Biržiem, no kurienes viņiem nācās bēgt tālāk.

Revolucionāri enerģiski rīkojās arī Cesvaines apkaimē. Miliči ieņēma un nodedzināja Stāmerienes pili. Ar novēlošanos Stāmerieni sasniedza uz turieni nosūtītā ulānu vienība. Ulānus bija aizkavējusi kauja Sitas silā, kur viņiem pretim stājās apkārtējo pagastu miliči.

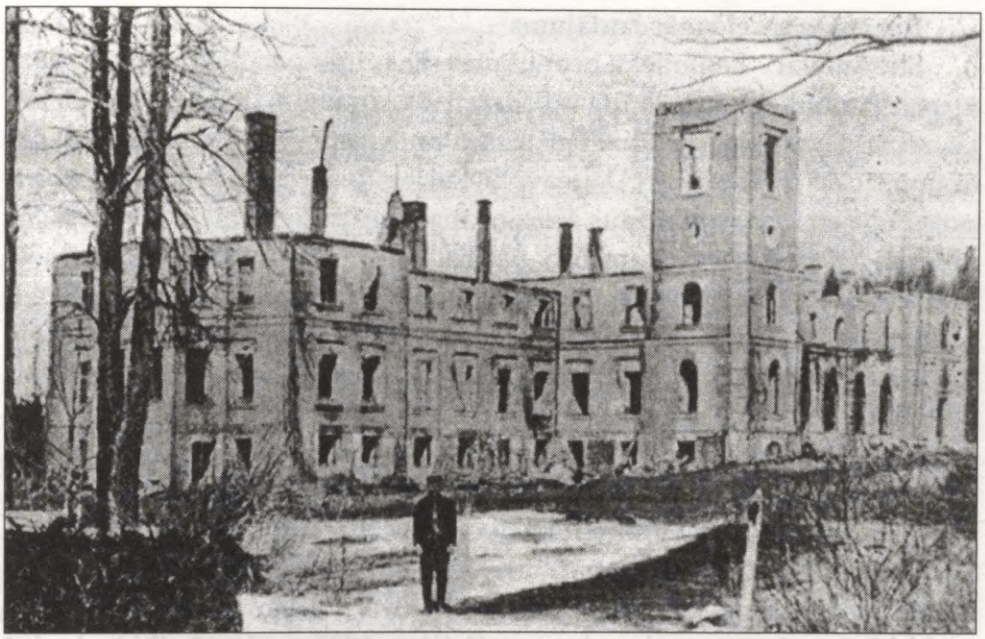

46. att. Nodedzinātā Stāmerienes pils

Viena no lielākajām bruņotajām cīņām Vidzemē norisinājās pie Vecpiebalgas, kur ieradās karaspēka vienība no Cirstiem, tāpat no Veckalsnavas un Biržiem padzītie kazaki un kareivji, apkārtnes muižnieki ar ģimenēm, lai drošības apsvērumu dēļ dotos tālāk uz Cēsīm. LSDSP lauku centrs "Imanta" nolēma karaspēku atbruņot, bet muižniekus un muižu pārvaldniekus aizturēt. Izraisījās kauja, kuru karaspēks zaudēja un, sarucis par trešdaļu, pa apkārtceļiem tikai ar grūtībām sasniedza Cēsis. Vecpiebalgas kaujā un ar to saistītajās sadursmēs no 3. līdz 5. (no 16. līdz 18.) decembrim piedalījās vairāku pagastu milicijas spēki.

Rūjienas un Mazsalacas apkārtnes revolucionāri enerģiski konfiscēja muižās ieročus, atbruņoja policistus. Notika sadursmes ar muižās izvietoto karaspēku. 1905. gada nogalē milicija nodibināja kontroli pār Rūjienas–Pērnavas dzelzceļu, uzturēja sakarus ar igauņu sociāldemokrātiem un bija gatava atbalstīt viņu plānu ieņemt Pērnavu un atbruņot šīs pilsētas garnizonu. Taču vairāku nelabvēlīgu apstākļu dēļ šis plāns netika realizēts.

Milicijas spēki tika veidoti un darbojās Kurzemē. Koordinējoši centri radās Aizputes un Kuldīgas apriņķī, tāpat izvērsās pagastu milicijas sadarbība ar sekojošu iesaistīšanos bruņotā cīņā.

Bruņotās sacelšanās jautājums

Strādnieku – kaujinieku bruņošanās sākās tūlīt pēc 1905. gada janvāra vispārējā politiskā streika Rīgas Federatīvās komitejas, Jelgavas un Liepājas sociāldemokrātu vadībā. Par bruņošanos rūpējās arī vietējās KSDSP organizācijas, galvenokārt Daugavpilī. Lai iegūtu ieročus, strādnieki atbruņoja policistus un žandarmus. Šai ziņā īpaši izcēlās liepājnieki. Viņi ieročus atņēma arī personām, kam bija tiesības tos nēsāt, ieroču veikalu īpašniekiem u.tml. Tomēr šādā veidā iegūto ieroču nepietika, tāpēc LSDSP organizēja to iepirkšanu ārzemēs. Naudu minētajam nolūkam iekasēja no strādniekiem (noteiktu procentu no algas, arī brīvprātīgu ziedojumu veidā). Uzņēmumu strādnieku sapulces uzlika soda naudu alkoholu lietojušiem strādniekiem, piedzina naudas sodus no kontrrevolūciju atbalstošiem meistariem un streiklaužiem. Lielāko daļu naudas līdzekļu deva lielie rūpniecības uzņēmumi. Liepājas tēraudliešanas un drāšu rūpnīcas (bij. "Bekers un Co") strādnieki vien savāca vairāk nekā 10 tūkst. rubļu. Par šo summu varēja iegādāties ap 200 Mauzera sistēmas pistoļu.[99] Kaujinieki ķērās arī pie naudas ekspropriācijām. 1905. gada 13. (26.) oktobrī iebrūkot Maskavas starptautiskās tirdzniecības bankas Liepājas filiālē, viņiem izdevās iegūt ap 20 tūkst. rubļu.[100]

Ārzemēs iepirktos ieročus Latvijā nogādāja ar tirdzniecības kuģiem. Tā, protams, bija riskanta rīcība, jo sūtījums varēja nonākt policistu un žandarmu rokās. 1905. gada 2. (15.) septembrī Jaunliepājā policija atrada septiņus saiņus, kuros bija 45 jaunas ārzemju markas šautenes, bez tam 42 durkļi, 3 kinžali, 3 kastes ar apmēram 3000 patronām.[101] Jāpiebilst, ka Liepājas kaujinieku rīcībā tad bija ievērojami trūcīgāks bruņojums nekā policistu rokās nonākušais. Turpmāk ieroču transporta jautājums tika nokārtots labāk. Ar ieroču sagādi nodarbojās arī Bunda un KSDSP grupas un Latviešu sociāldemokrātu savienība. Tomēr apmierinoši atrisināt ieroču problēmu neizdevās, tādēļ strādnieki paši izgatavoja aukstos ieročus, arī bumbas. Lielāku uzmanību kaujinieki veltīja paštaisītām bumbām. F. Grīniņš pat devās uz Šveici praktizēties sprāgstvielu un bumbu izgatavošanā. Revolucionāriem nepieciešamo sprāgstvielu izgatavošanā iesaistījās Rīgas Politehniskā institūta profesora P. Valdena asistents J. Priedītis. Daugavpils kaujinieki bumbas izgatavoja dzelzceļa darbnīcās. Bumbas meistaroja arī Ventspilī un Rēzeknē.

Tā kā kaujiniekus vajadzēja apmācīt rīkoties ar ieročiem, tika organizētas teorētiskas un praktiskas nodarbības. Tā rīkojās Rīgā, Jelgavā

un Liepājā, kur revolucionāri centās apgūt arī ielu cīņu taktiku un paņēmienus.

Dažādi avoti liecina, ka 1905. gada rudenī Rīgā bija aptuveni 150–200, Liepājā un arī Daugavpilī kādi 200 kaujinieki.[102] Bruņotas vienības vēl bija Jelgavā un Ventspilī, tomēr daudzmaz noteiktu ziņu par tām trūkst. Kaujinieki veica vairākas pārdrošas operācijas, sekmējot patvaldības spēku demoralizāciju. Tiesa, izrēķināšanās ar policistiem radīja atbildes reakciju, kas izpaudās notverto revolucionāru nežēlīgās spīdzināšanās.

Laukos iedzīvotāju bruņošanās aizsākās pēc tam, kad 1905. gada vasarā muižās izvietojās karaspēka vienības un aktivizējās baronu organizētā pašaizsardzība. Bruņotās sacelšanās ideja tolaik gan vēl nebija populāra. Latvijas pagastu delegātu kongresa rezolūcijās diezgan vispārīgi izskanēja viens no jaunās varas uzdevumiem – rūpēties par "pagasta pašaizsardzību, it īpaši pret administrāciju un huligāniem (zagļiem, laupītājiem utt.)". Gādāt par to vajadzēja kongresā ievēlētajam Centrālbirojam, ar kuru sakarus bija jāuztur visām rīcības komitejām. 8. (21.) decembrī Centrālbirojs pagastiem norādīja tautas apsardzībai dibināt "miliciju, ko pārzin miliču komisija"[103]. Tai bija jārūpējas par ieročiem un munīciju. Tātad iedzīvotāju apbruņošana tika atstāta viņu pašu ziņā, kā tas bija vēl pirms kongresa. Līdzekļu ieroču iegādei nebija, tāpēc jau vasarā praktizētajām konfiskācijām rudenī pievienojās ziedojumu vākšana. Tika arī lemts par pagastu vērtspapīru pārdošanu vai īpaša nodokļa uzlikšanu iedzīvotājiem. Trikātas pagasta vietnieku pulks 22. novembrī (5. decembrī) nolēma pagasta aizsardzībai iegādāties ieročus par 14 700 rbļ., ieķīlājot visus pagastam piederošos vērtspapīrus.[104] Plāņu pagasta tautas sapulce uzdeva valdei ieroču iegādei izmantot pagasta kapitālus. Bruņoties par pagasta naudu lēma tautas sapulces vairākos Latgales pagastos. Diemžēl praktiskā ieroču un munīcijas iegāde bija sarežģīts uzdevums. Atvēlētās vai savāktās summas vēlāk tika atmaksātas, bieži vien neradušas pielietojumu. Izveidotās milicijas nodaļas apbruņoja ar konfiscētajiem vai pašu iedzīvotāju rīcībā esošajiem medību ieročiem. Nopietnāka aizsardzība bija iespējama, tikai sadarbojoties vairāku pagastu miliču grupām. Tādēļ Nurmižu pagasta saimnieku sapulce 30. novembrī (13. decembrī) nolēma saistīties ar 7 apkārtējiem pagastiem (Nītaures, Siguldas, Mores, Kārļu, Lielstraupes, Turaidas un Drabešu). Sadarbība veidojās arī starp Baižkalna, Mūrmuižas u.c. pagastiem. Līdzīgi rīkojās Jaunraunas, Priekuļu, Veismaņu u.c. pagasti.

47. att. Rūjieniešu un mazsalaciešu tautas milicija. Priekšplānā uz zirga – K. Bočs

Decembra sākumā kopīgas darbības organizēšanā cīņai pret valdības karaspēku bija iesaistījušās Vecpiebalgas, Skujenes, Sērmūkšu, Kocēnu un Ķēču rīcības komitejas. Tā kā bruņotu vienību veidošana un sadarbība starp pagastiem bija sākusies vēl pirms rīcības komiteju ievēlēšanas, šo komiteju aicinājumi guva plašu atsaucību.

Neilgā laikā izveidojās samērā lielas vienības. Dundagas pagastā ar dažādā veidā iegūtiem vai paštaisītiem ieročiem apbruņojās ap 1500 cilvēku, Doles un Katlakalna pagasts veidoja apvienotu apmēram 500 vīru lielu vienību. Vairāki simti miliču darbojās Skrīveru–Lielvārdes apkārtnē, bet Stāmerienes pils trīs dienu ilgajā aplenkumā pēc vienām ziņām piedalījies turpat 3000 vīru.[105] Viena no vislabāk organizētajām bija Rīgas strādnieka K. Boča vadītā rūjieniešu un mazsalaciešu vienība. Tajā bija ne tikai kājnieki, bet arī jātnieki, kopā aptuveni 600–700 vīru.[106]

Lai kā arī būtu, revolucionāru spēki, tāpat to apbruņojums nepavisam nebija pietiekams sekmīgas bruņotas sacelšanās realizēšanai. Tomēr LSDSP no tās principā nedomāja atteikties.

Bruņotā sacelšanās Tukumā un Talsos. "Aizputes karš"

Lai gan LSDSP bruņoto sacelšanos bija atzinusi par neatliekamu uzdevumu, partijas vadībai nebija konkrēta rīcības plāna, un praktiski šis jautājums tika atstāts vietējo organizāciju ziņā. Tas savukārt revolucionāru bruņoto cīņu pakļāva gadījuma rakstura norisēm.

Teikto apliecina Jelgavas piemērs. 25. novembrī (8. decembrī) jelgavnieku sāktajam streikam kļūstot vispārējam un karaspēkam izklīdinot demonstrantus (vairāki no viņiem tika nogalināti un daudzi ievainoti), LSDSP Jelgavas komiteja gatavoja bruņotu sacelšanos un aicināja apkārtējo pagastu kalpus un zemniekus steigties palīgā jelgavniekiem. Tūkstošiem laucinieku devās uz Jelgavu. 28. novembra (11. decembra) naktī pilsētā ieradās kāds tūkstotis laukstrādnieku un zemnieku. Tā kā Jelgavā izvietotais karaspēks tikko kā bija saņēmis papildspēkus, bet pilsētas strādnieki nevēlējās iesaistīties bezcerīgā cīniņā, sociāldemokrāti aicinājumu atsauca un vāji bruņotos pagasta miličus atlaida mājās. Atceļā šiem miličiem vairākās vietās uzbruka karaspēka vienības, notika asiņainas sadursmes.

Tukumā bruņoto sacelšanos izraisīja apriņķa priekšnieka barona V. Rādena u.c. baltvācu muižnieku neģēlīgās izdarības. Kopā ar dragūnu eskadronu viņi nepārtraukti tiranizēja pilsētas un apkārtnes iedzīvotājus. Novembra beigās (decembra pirmajā pusē) Tukumā un netālajā Durbes pilī uzturējās 125 kareivji un 40 dragūni.[107] Vietējie sociāldemokrāti, izmantojot tukumnieku un apkārtējo pagastu revolucionāri noskaņoto iedzīvotāju atbalstu, nolēma pārņemt Tukumā varu savās rokās un piespiest kareivjus nolikt ieročus un atstāt pilsētu.

Gatavojoties varas sagrābšanai, izveidoja bruņotās sacelšanās komiteju, izstrādāja rīcības plānu. Par kaujinieku militārajiem vadītājiem ievēlēja Ā. Jordānu un P. Anskalnu. Revolucionāri steidzīgi bruņojās, apziņoja apkārtējos pagastus. Tā kā bija paredzama cīņa ar karaspēku, tukumnieki parūpējās par medicīnisko personālu, kas sniegtu palīdzību ievainotajiem. Tika noorganizēts arī sakaru dienests.

Bruņotajā cīņā Tukumā piedalījās ap 3 tūkst. cilvēku, galvenokārt apkārtējo pagastu zemnieki.[108] Sacelšanās sākās 30. novembrī (13. decembrī), kad tukumnieki apcietināja policistus un žandarmus un pilsētas centrā izolēja pusi no dragūnu eskadrona, tāpat deva prettriecienu no Durbes pils uzbrūkošajiem dragūniem. Revolucionāri atsita arī kājnieku rotas uzbrukumu, ieņēma pilsētas cietumu, bet nākamajā dienā ar kauju padzina dragūnus no pilsētas centra.

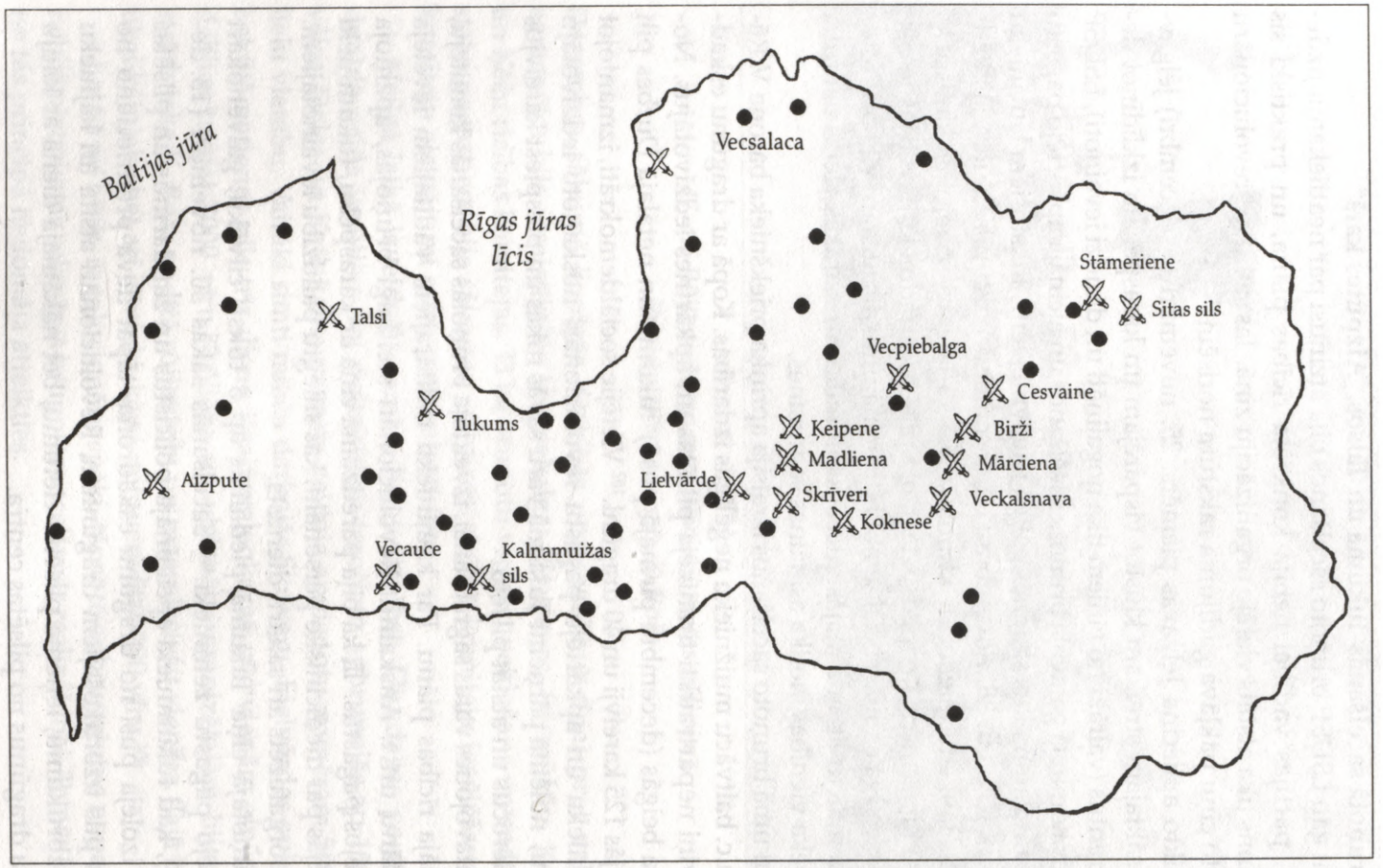

2. *shēma.* Ievērojamākās bruņotās sadursmes 1905. gadā (⚔) un aktīvākie mežabrāļu darbības rajoni 1906. gadā (●)

Tobrīd pilsēta atradās sacēlušos rokās. Visas karaspēka vienības bija patvērušās netālajā Durbes pilī.

Taču jau 1. (14.) decembra vakarā no Jelgavas Tukumā ieradās ģenerāļa A. Horunženko komandētais karaspēks. Cietis neveiksmi ar pirmo mēģinājumu ieņemt Tukumu (un gandrīz zaudējis abus lielgabalus), ģenerālis turpmāk rīkojās visai apdomīgi un atturējās nekavējoties uzbrukt. Tā vietā viņš sāka sarunas ar sacelšanās komiteju, pieprasot nolikt ieročus. Nebija grūti paredzēt, kāds būs nākamās kaujas iznākums, tādēļ sacelšanās komiteja nolēma no tās izvairīties. Naktī no 2. uz 3. (no 15. uz 16.) decembri šī komiteja ierosināja kaujiniekiem atgriezties dzīvesvietā.

Cīņās par Tukumu 1. un 2. (14. un 15.) decembrī krita pieci revolucionāri, tai pašā laikā pretinieka pusē, kā izrādījās, bija kritis garnizona priekšnieks (apakšpulkvedis Millers) un 18 ierindnieki, vēl 2 virsnieki un 18 kareivji tika ievainoti.[109] Acīmredzot šie zaudējumi tik ļoti saniknoja dragūnus, ka vēlāk viņi Tukumā sarīkoja īstu asinspirti, nežēlojot pat bērnus.

Tukuma bruņotā sacelšanās uzskatāmi apliecināja, ka vāji apbruņoti un neapmācīti zemnieki var sekmīgi iesaistīties cīņā pret skaitliski nelielām karaspēka vienībām. Vienlaikus atklājās revolucionāru vadītāju neizlēmība un nespēja sacelšanos Tukumā saistīt ar tuvākajā apkārtnē – Talsos nobriedušo bruņoto sacelšanos. Notikumi Tukumā parādīja gan latviešu revolucionāru pašuzupurēšanos, gan izolētas cīņas bezperspektivitāti.

Karaspēkam pēc revolucionāru prasības atstājot Ventspili, varu bez cīņas pilsētā pārņēma ventspilnieki. Taču, kad palīgā ieradušies apkārtnes zemnieki izklīda pa savām mājām, 6. (19.) decembrī kopā ar pienākušiem papildspēkiem Ventspilī atgriezās gan garnizona karaspēks, gan ierēdņi un policisti.

Tā kā Kuldīgā karaspēks nebija izvietots, vietējā revolucionārā komiteja bez kavēkļiem pārņēma pārvaldes funkcijas. Tā atlaida pilsētas valdi, izveidoja tautas miliciju un veica citus pārkārtojumus. Līdzīgi notikumi norisinājās Aizputē, Saldū, Sabilē u.c. vietās. Protams, vara tika pārņemta uz neilgu laiku.

Talsu sociāldemokrāti lēmumu uzsākt bruņotu cīņu pieņēma, uzzinājuši par sacelšanos Tukumā. Pagastu rīcības komitejām tika nosūtīts uzsaukums ar aicinājumu visiem apbruņotajiem iedzīvotājiem ierasties Talsos. 2. (15.) decembrī miliči no vairākiem pagastiem devās uz apriņķa centru. Tikai daļai no viņiem bija līdzi medību bises. Pāris dienu laikā

Talsos ieradās apmēram tūkstotis lauku miliču.[110] Taču tobrīd no Tukuma uz Talsiem jau virzījās karaspēks. Pēc artilērijas apšaudes ģenerālis A. Horunženko izvirzīja talseniekiem ultimātu, draudot nepadošanās gadījumā pilsētu sagraut. Ultimāts radīja svārstīšanos talsenieku vadībā. Pie ģenerāļa devās izlīgšanas delegācija, bet revolucionārie miliči steidzās atpakaļ uz pagastiem. 5. (18.) decembrī sacelšanās Talsos bija apspiesta un atjaunota vecā kārtība.

Viena no pēdējām lielākajām bruņotajām cīņām 1905. gadā risinājās Aizputes apriņķī no 16. līdz 19. decembrim (no 29. decembra līdz 1906. gada 1. janvārim). Vēsturē tā iegājusi ar nosaukumu "Aizputes karš". Tas it kā vainagoja visu iepriekšējo bruņotās cīņas gaitu Latvijā.

21. novembrī (4. decembrī) Aizputē pulcējās tūkstošiem laucinieku, prasot atbrīvot četrus apcietinātos revolucionārus un atcelt rīkojumu par viņu izsūtīšanu no Baltijas. Prasību noraidīja, tāpēc izveidotais Zemnieku birojs 1. (14.) decembrī izsludināja laukstrādnieku streiku. Nedēļu ilgais streiks piespieda atcelt apcietināto izsūtīšanas pavēli.

Apriņķī turpinājās bruņošanās un milicijas vienību organizēšana. Uzzinot, ka dragūniem uzdots no Kuldīgas uz Liepāju aizgādāt valsts rentejas (iekasēto nodokļu) naudu, revolucionāri gatavojās to pārtvert. Dragūniem ar naudu nonākot Aizputē, uz turieni steidzās vairāku pagastu miliči. Viņi vēl nepaspēja sasniegt Aizputi, kad no turienes uz Liepājas pusi pretim virzījās dragūnu eskadrons un kājnieku rota. Neskatoties uz vājo apbruņojumu (no šaujamieročiem tikai kādas 60 medību bises un daži revolveri uz 300 vīriem),[111] revolucionāri aizšķērsoja ceļu karaspēkam. 16. (29.) decembrī četru stundu ilgā kaujā karaspēks guva virsroku. Taču dragūni nespēja turpināt ceļu uz Liepāju un atgriezās Aizputē.

Ziņa par kauju ātri izplatījās, un uz Aizputi steidzās miliču vienības no daudziem pagastiem, lai to ieņemtu, atbruņotu garnizonu un atņemtu no Kuldīgas atvesto rentejas naudu. Aizputes aplenkšanā piedalījās ap 10 tūkst. kalpu un zemnieku.[112] Notika apšaudīšanās. Uzzinājuši, ka naudu tomēr izdevies aizvest, bet no Liepājas tuvojas lielāka karaspēka vienība, laucinieki Aizputes aplenkumu pārtrauca un atgriezās mājās.

1905. gada 9. (22.) decembrī Maskavā sākusies bruņotā sacelšanās, kas drīz, t.i., 18. (31.) decembrī, tika apspiesta, tā arī neguvusi Pēterburgas u.c. Krievijas lielāko pilsētu enerģisku atbalstu, notikumu gaitu Latvijā neizmainīja. KSDSP Rīgas grupas un kreisi noskaņoto LSDSP biedru (J. Lencmaņa, Ģ. Eliasa u.c.) iestāšanos par maskaviešu atbalstīšanu ar

Dūna-Zeitung: Şkat şchitad ir toh' Latwet: şeptiņşimt gad mehs wiņ ir wadişch, audsinaşch un baroşch ar muhs şmalk kultur un şeptiņşimt reis şliktak wiņ ir taps! Kà war runat par ween kompromis ar tahd radījum!

48. att. Baltvācu preses balsis par latviešiem

bruņotu sacelšanos Rīgā Federatīvā komiteja paplašinātā sēdē 14. (27.) decembrī pamatoti noraidīja. Viss liecināja, ka, Rīgas garnizona un Daugavgrīvas cietokšņa karavīriem neatbalstot pilsētas strādnieku bruņotu sacelšanos, tā nepārprotami bija lemta neveiksmei. Nekādas ilūzijas neloloja Liepājas strādnieki, un veltīgi Liepājas Apvienotā komiteja (LSDSP biedri J. Luters, R. Endrups un J. Dubelšteins kopā ar Bunda un KSDSP organizācijas pārstāvjiem) gatavoja proklamāciju ar aicinājumu uz bruņotu sacelšanos, līdz ziņa par Rīgā pieņemto lēmumu un maskaviešu neveiksmi lika atteikties no šī aicinājuma izplatīšanas. Bez panākumiem par bruņoto sacelšanos strādnieku vidū aģitēja KSDSP organizācija Daugavpilī. Tādējādi Latvijas lielāko pilsētu strādnieki nepieļāva viņu izprovocēšanu acīmredzamai neveiksmei, kas būtu saistīta ar lieliem upuriem.

Revolucionāro notikumu iebiedētas, savus pilsoņus no Rīgas un Liepājas ar kuģiem gatavojās evakuēt Vācija, Zviedrija un Lielbritānija. 1905. gada nogalē Rīgā no aptuveni 380 Lielbritānijas pilsoņiem kādi 130 Rīgu jau bija atstājuši. No palikušajiem lielākā daļa bija vīrieši.[113]

3. Revolūcijas apspiešana

1905. gada revolūcijas apspiešana Latvijā, par ko savulaik daudz rakstīts kā latviešu, tā baltvācu un krievu periodiskajā presē, pētījumos aplūkota visai koncentrēti, taču skaidri atklāj ikvienas publikācijas autora nostāju. Samocītu iespaidu atstāj patvaldības nesaudzīgo rīcību attaisnojušie izdevumi ar vairāk vai mazāk slēptu oficiālu nokrāsu. Tajos netrūkst demagoģijas, pat apgalvojuma, ka soda ekspedīciju vienībām, starp citu, nācies uzturēt iedragāto valdības karaspēka prestižu.[114] Protams, šādās publikācijās soda ekspedīciju darbība reducēta uz likumīgās sabiedriskās kārtības atjaunošanu un visnotaļ attaisnota. Saprotamu iemeslu dēļ soda ekspedīciju "varoņdarbiem" nav pievērsušies baltvācu autori, tādējādi izvairoties no neērtiem paskaidrojumiem.

Pateicoties J. Asara apņēmībai, 1907. gadā tika sastādīts un Pēterburgā izdots neliels krājums "Spīdzināšanas Baltijā",[115] kurā sakopotas valsts domnieku un ministru runas, saistītas ar 2. Valsts domē iesniegto īpašo pieprasījumu nežēlīgi izrēķināties ar Latvijas revolucionāriem. Ļoti iespējams, ka sakarā ar šo krājumu žandarmērija jo neatlaidīgāk vajāja jau nopietni slimo sastādītāju, kas mira nākamajā gadā.

Latvijas brīvvalsts gados par revolūcijas apspiešanu, balstoties uz paša un citu cilvēku pārdzīvoto, grāmatu sarakstījis K. Bahmanis.[116] 1927. gadā P. Birkerts publicēja darbu "1905. g. revolūcijā cietušie Latvijas skolotāji",[117] kas vēsta par izrēķināšanos ar sabiedriski aktīvākajiem tautskolotājiem.

20. un 30. gados par revolūcijas apspiešanu un partizānu cīņām Latvijā no komunistiskām pozīcijām tika rakstīts Padomju Savienībā. Maskavā izdoti D. Beikas apjomīgie memuāri par t.s. mežabrāļiem.[118] Vairākums citu autoru atmiņu un atskatu nepārsniedza žurnālu vai avīžu publikāciju apmērus.

Pēc Otrā pasaules kara okupētajā Latvijā par mežabrāļiem vairākus zinātniskus rakstus publicējusi I. Jonāne.[119] Pastāvošās konjunktūras apstākļos pietiekami kritiska pieeja šai problēmai netika atļauta. Šī piebilde attiecināma arī uz "Latvijas revolucionāro cīnītāju piemiņas grāmatas"[120] 1. sējuma 2. daļas 3. nodaļu "Mežabrāļi", kas sniedz bagātīgu materiālu par mežabrāļu darbības aktīvākajiem rajoniem, tāpat daudzu jo daudzu likteņiem.

Tikai pēdējā laikā – jau pēc Latvijas neatkarības atgūšanas vairāk uzmanības veltīts 1905. gada revolūcijas atstātajai ietekmei uz sabiedrības garīgo dzīvi, psiholoģiju u.tml. Par šo tēmu rakstu publicējis J. Bērziņš,[121] rosinot arī citus pievērsties interesantajai problēmai.

Papildinot P. Krupņikova agrākās publikācijas par 1905. gada (un ne tikai tā) atspoguļojumu vācu preses izdevumos, jaunu informāciju par šīs revolūcijas atbalsi Lielbritānijas un ASV lielākajos laikrakstos sniedz V. Zelčes raksts.[122] Raksts netieši liek palūkoties plašāk uz tajā minēto laiku un notikumiem.

Tomēr par 1905. gadu Latvijā vēl ne tuvu viss ir pateikts. Netrūkst arī jautājumu, kuri jāpārvērtē un jāprecizē.

Soda ekspedīcijas

Jau kopš 1905. gada janvāra vietējā administrācija centās apspiest vai vismaz ierobežot revolūciju Latvijā, šim nolūkam izmantojot policiju, žandarmēriju un karaspēka vienības. Satraukusies baltvācu muižniecība, kam bija nepieņemams pavasarī latviešu puses izteiktais priekšlikums par tradicionālo landtāgu pārveidošanu iedzīvotāju kopēju interešu pārstāvniecībā, darīja visu iespējamo, lai apkarotu revolūciju. Liekot lietā personiskos kontaktus cara galmā un valdības aprindās, baroni bija panākuši neizdarībā apvainotā Vidzemes gubernatora M. Paškova nomaiņu ar N. Zvegincovu. Taču ar to bija par maz. Izrēķināties ar revolūciju traucēja karš ar Japānu. Pēc tam kad 1905. gada 23. augustā (5. septembrī) Krievija ar Japānu noslēdza miera līgumu, varēja sākties karaspēka pārvietošana no Tālajiem Austrumiem uz Krievijas Eiropas daļu. Tas, protams, prasīja laiku, tādēļ pāreja enerģiskā uzbrukumā revolūcijai ievilkās.

Uz Pēterburgu cits citam sekoja izmisīgi lūgumi sūtīt uz Baltiju lielāku karaspēka kontingentu revolūcijas apspiešanai. Nodrošināt kārtību Baltijā pieprasīja arī Vācijas konservatīvā prese, bet Vilhelms II izrādīja gatavību vajadzības gadījumā sniegt reālu palīdzību brālēnam Nikolajam II.

1905. gada 28. novembrī (11. decembrī) tika nodibināta Baltijas ģenerālgubernatūra. Pēc nepilnas nedēļas par pagaidu ģenerālgubernatoru iecēla V. Sologubu. Viņš draudēja, ka "sevišķi noziegušās pagastu sabiedrības pārsūtīs dzīvot ziemeļu guberņās", viņu vietā Latvijā nometinot pārceļotājus no impērijas iekšējām guberņām.[123] Līdzīgus draudus vēlāk izteica karaspēka daļu komandieri.

Revolūcijas apspiešanu Latvijā cars ņēma savā pārziņā, liekot gvardes un Pēterburgas kara apgabala pavēlniekam lielkņazam Nikolajam Nikolajevičam 5. (18.) decembrī sasaukt apspriedi par vecās kārtības atjaunošanu Kurzemes un Vidzemes guberņā. Tajā arī tika nolemts ģenerāļa G. Rauha vadībā izveidot speciālas soda ekspedīcijas no gvardes pulkiem un kazakiem, augstākās vadības grožus paturot lielkņazam pašam.

Ātri saformēja dažāda lieluma soda ekspedīciju vienības. Ievērojamāko no tām komandēja ģenerālis A. Orlovs. 1905. gada 15. (28.) decembrī šī vienība ieradās Valkā. Tieši todien vēstulē mātei Nikolajs II skaidroja, ka vienlaikus no Viļņas un Varšavas apgabala uz Vidzemi nosūtītas vēl divas vienības; tām esot krustām šķērsām jāpārstaigā sacēlusies zeme. Cars izteica nožēlu, ka tas neesot veikts agrāk. "Latvieši pilnīgi zaudējuši prātu, viņi padzinuši visas varas, izvēlējuši savus pilnvarotos un vispār brīvi saimnieko ne tikai apriņķos, bet arī nelielās pilsētās. Cēlonis tas pats," secināja Nikolajs II, "tāpēc, ka maz karaspēka."[124] Viņš bez aplinkiem pauda apņēmību visstingrākajiem līdzekļiem apspiest revolūciju.

Tūlīt pēc ģenerāļa A. Orlova vienības ierašanās Alūksnē, t.i., 18. (31.) decembrī, cita soda ekspedīcija ģenerāļa V. Meinarta vadībā sāka rīkoties Vidzemes dienviddaļā Stukmaņu un Skrīveru rajonā. Cara minēto Viļņas vienību (tās komandieris bija ģenerālis F. Vents) nosūtīja uz Rīgas–Daugavpils dzelzceļa rajonu un Kurzemes dienvidaustrumu pagastiem. Vēl bija vairākas citas soda ekspedīcijas, turklāt no lielajām pēc vajadzības izveidoja mazākas grupas konkrētu soda akciju izpildīšanai.

Latvijā turpināja iesūtīt papildus karaspēka daļas. 1906. gada 1. (14.) februārī ģenerāļa V. Sologuba rīcībā bija 12 tūkst. kājnieku un ap 3,9 tūkst. jātnieku, pavisam nepilni 16 tūkst. kareivju un 42 lielgabali, bet pāris mēnešu vēlāk – 19,1 tūkst. kareivju. No tiem 3,5 tūkst. tika dislocēti Igaunijas guberņā, bet pārējie – Vidzemes un Kurzemes guberņā. Vidzemē papildus vēl ieradās trīs matrožu bataljoni.[125] Tātad revolūcijas apspiešanai Baltijā tika iesūtīts daudz soda ekspedīciju vienību, kas nevilcinoties tika iesaistītas plaša mēroga akcijās.

49. att. Ģenerāļa A. Orlova "vizītkarte"

Krievijas impērijā cīņas paņēmieni pret nepakļāvīgajām tautām laika gaitā bija rūpīgi izstrādāti un noslīpēti dažādos reģionos. Latvijā soda ekspedīcijām brīvprātīgi palīdzēja liels skaits baltvācu muižnieku – "goda policisti" vai t.s. pašaizsardzības grupu dalībnieki. Latgalē ar ģenerāļa F. Venta soda ekspedīciju sadarbojās vietējie poļu muižnieki.

Soda ekspedīciju vadītājiem bija garantētas plašas pilnvaras. Galvenais viņu uzdevums bija pēc iespējas ātrāk apspiest revolucionāro kustību, izrēķinoties ar revolūcijas dalībniekiem un pārējos iedzīvotājus tiktāl iebiedējot, lai nākotnē viņi vairs neiedrošinātos uzstāties pret pastāvošo politisko un administratīvo kārtību.

Parasti soda ekspedīcija, nonākusi līdz kādai apdzīvotai vietai – miestam, mazākai pilsētai vai pagasta centram, nekavējoties to aplenca, raidīja uz to lielgabala šāvienus (artilērijas apšaudei pakļāva, kā jau teikts, Talsus, tāpat Dobeli, Ainažus, Salacgrīvu, Rūjienu, Mazsalacu u.c. vietas, artilēristi

sagrāva Vecpiebalgas skolu) vai arī apmierinājās ar iespaidīgām šauteņu zalvēm. Pēc tam kareivji sadzina iedzīvotājus (vīriešus, sievietes, arī skolas vecuma bērnus) centrālajā laukumā vai pie pagastnama. Vienības komandieris vērsās pie sapulcētajiem civiliedzīvotājiem ar kategorisku prasību tūlīt izdot "musinātājus" un aktīvākos revolucionārus. Daudzos gadījumos komandiera rīcībā jau atradās saraksti ar bīstamāko likumpārkāpēju vārdiem, ko bija sastādījuši baltvācu muižnieki ar nodevēju un dažkārt revolūcijas aizskarto luterāņu mācītāju palīdzību. Sākotnēji izrēķināšanās notika īsi un ātri, bez izmeklēšanas un tiesas. Soda ekspedīciju vadītāji nevēlējās sevi apgrūtināt ar katra apcietinātā vainas noskaidrošanu. Nāvei nolemtos cilvēkus visbiežāk nošāva, samērā reti revolucionārus pakāra, jo tas bija sarežģītāk. Plaši praktizēja ļaužu pēršanu, pakļaujot šīm eksekūcijām ne tikai pieaugušus vīriešus un sievietes, bet arī vecus cilvēkus, pusaudžus un pat bērnus. Pēršanu izpildīja kazaki vai dragūni, sitot ar ādas pletnēm upuriem pa muguru 25–500 reizes.[126] 400–500 sitieni jau bija pielīdzināmi mokošai nāvei, jo pēc tiem izdzīvoja tikai retais (upuru mugura bija pārvērtusies asiņainā masā).

Atriebjoties par revolucionāru nopostītām un nodedzinātām muižām (kopā Vidzemē un Kurzemē minētas gan 418, gan 459[127]), ar sevišķu nežēlību izcēlās daudzi baroni. Kurzemnieki kā asinskārīgākos pazina Kurmales muižas īpašnieku S. Brēdrihu un viņa brāli R. Brēdrihu. Abi baroni braukāja līdzi soda ekspedīcijām pa Kuldīgas un Aizputes apriņķi un piedalījās revolucionāru un viņu tuvinieku eksekūcijās. Dažkārt sadistiem piebalsoja viens otrs baltvācu mācītājs, piemēram, P. Heince (Dalbes draudze). Viņš nekautrēdamies apgalvoja: "Pret latviešu neliešiem vajaga uzstāties ar ārkārtēju bardzību, viņus vajaga iznīcināt pamatu pamatos, ar visām saknēm."[128] Gluži citāda bija Rīgas un Jelgavas pareizticīgo arhibīskapa Agatangela rīcība. Viņa vadībā tika noorganizēta "Palīdzības komiteja priekš nemieros cietušajām pareizticīgo dzimtām". Atbalstot pareizticīgos, komiteja nenorobežojās no pārējās sabiedrības un apņēmās sniegt palīdzību visām personām, nešķirojot pēc ticības un tautības, ja tās "kritušas trūcībā un nelaimē"[129]. Vajāto revolūcijas dalībnieku aizstāvēšanai pareizticīgo izveidotā glābšanas komiteja iestājās par likumīgu aizsardzību nevainīgajiem un soda mīkstināšanu tiem, kas piedalījušies "vispārējā kustībā". Nav gan nekas zināms par glābšanas komitejas darbības praktiskiem rezultātiem. Soda ekspedīciju nežēlību nosodīja katoļu baznīca.

Ja muižniekiem soda ekspedīciju komandieru darbība šķita nepietiekami stingra, viņi nekavējās sūdzēties administrācijas visaugstākajiem

50. att. Glazmankas (Gostiņu) dedzināšana

pārstāvjiem. Nav noslēpums, ka Vidzemes muižniecības landmaršals F. Meiendorfs personiski pūlējās Pēterburgā gūt atbalstu soda ekspedīciju darbības "uzlabošanai". Jau 1905. gada 19. decembrī (1906. gada 1. janvārī) Ministru padomes priekšsēdētājs grāfs S. Vite telegrammā ģenerālgubernatoram V. Sologubam atgādināja rīkoties "ar īpašu bardzību"[130]. Kāds cits no Pēterburgas nācis rīkojums aizliedza Rīgas apgabaltiesas prokuroriem un tiesai iejaukties soda ekspedīciju darbībā. Pamudinājumu rīkoties enerģiskāk saņēma ģenerālis A. Orlovs. Viņš to arī darīja. Pēc vienām ziņām soda ekspedīcijas Latvijā bez tiesas un izmeklēšanas nošāva vai pakāra 1170 cilvēku,[131] simtiem nopēra. Vienlaikus soda ekspedīciju darbība Latvijas lauku iedzīvotājiem sagādāja lielus materiālus zaudējumus. Karaspēks gandrīz pilnīgi nodedzināja Glazmanku (Gostiņus), tāpat vairāk nekā 300 lauku viensētu, kā dzīvojamās, tā saimniecības ēkas, kas kopā ar kustamo īpašumu novērtētas par turpat 2 milj. rbļ.,[132] bez tam konfiscēja mājlopus, lopbarību un izlaupīja mājas iedzīvi. Pagastiem un miestiem tika uzlikti naudas sodi, pamatojot tos ar iedzīvotāju piedalīšanos

revolūcijā, kroņa degvīna pārdotavu un muižu krogu slēgšanu, telefona stabu nozāģēšanu utt. Parasti naudas sodu pagastiem uzlika 3 tūkst. rbļ. apmērā – un to iedzīvotājiem vajadzēja samaksāt neilgā laikā. Taču no Skrundas pagasta pieprasīja 15 tūkst., no Krāslavas miesta – 30 tūkst. rbļ. lielu soda naudu. No 1906. gada 1. (14.) janvāra līdz 1906. gada aprīlim (aprīļa pirmajai pusei) latviešu zemnieki šādos sodos vien samaksāja turpat 100 tūkst. rubļu.[133] Tiem laikiem tā bija visai iespaidīga summa.

Pēc karastāvokļa izsludināšanas speciāli sakārtoja un papildināja pilsētās izvietotās karaspēka daļas. Pats Nikolajs II nekavējās atbalstīt Rīgas garnizona priekšnieka ģenerāļa G. Popena 1905. gada 30. novembra (13. decembra) lūgumu pilsētā atrodošos spēkus pastiprināt ar 2 kājnieku pulkiem, 8 jātnieku eskadroniem un 16 lielgabaliem.[134] Karaspēks Rīgā, tāpat Liepājā, Jelgavā u.c. tika turēts kaujas gatavībā. Liels skaits kājnieku un kavalēristu ik dienas bija redzams ielās. Kopā ar apbruņotiem policistiem viņi dežurēja sabiedrisko ēku tuvumā, sistemātiski veica "aizdomīgu personu" dokumentu un bagāžas pārbaudi, meklēja ieročus, proklamācijas un nelegālās preses izdevumus. Atkārtoti notika atsevišķu kvartālu pārbaudes un kratīšanas. Rīdziniekiem samērā bieži nācās redzēt policistu un kareivju konvojētos sagūstītos revolucionārus. Viņus nogādāja tuvākajā policijas iecirknī vai slepenpolicijā, kur nodeva spīdzināšanas meistaru – I. Gregusa, J. Dāvusa, K. Mihejeva u.c. rokās. Rezultātā spēcīgi un veselīgi jauni vīrieši tika fiziski sakropļoti un pēc tam nogalināti.

Rīgas "iztīrīšanā" no revolucionāriem vēlējās piedalīties ģenerālis A. Orlovs. Taču pagaidu ģenerālgubernators V. Sologubs atteicās ielaist viņa vienību Rīgā, apgalvojot, ka tur jau atrodoties pietiekami liels karaspēks, lai tiktu galā ar dumpiniekiem. Cik var spriest, galvenais atteikuma iemesls tomēr bija cits. Soda ekspedīcijas iespējamā ienākšana Rīgā bija satraukusi ārzemju uzņēmējus, kas baidījās no laupīšanām un dedzināšanām, citiem vārdiem, par saviem īpašumiem. Neapmierināta par saņemto atteikumu, soda ekspedīcija nodedzināja pretalkohola biedrības "Ziemeļblāzma" izskatīgo ēku Vecmīlgrāvī. Paša A. Orlova "epopeja" drīz vien beidzās, jo pēc nepilniem pāris mēnešiem viņš no Latvijas tika atsaukts.

Vairoties no plašu sabiedrisko aprindu nosodījuma, no 1906. gada 20. janvāra (2. februāra) Ministru padome revolucionāru likteņu izšķiršanu nodeva lauka karatiesu kompetencē. Lauka karatiesas izveidoja no soda ekspedīciju un karaspēka daļu virsniekiem, kuri paši vadīja revolūcijas apspiešanu. Palaikam sarīkotās sēdes norisinājās kāda "goda

51. att. Sagrautā Vecpiebalgas draudzes skola

policista" – muižnieka pilī. Šīm lauka karatiesām nebija nepieciešami izmeklēšanas materiāli, tās neuzklausīja lieciniekus un apmierinājās ar muižnieku sniegtajām ziņām. Visbiežāk tika piespriests nāvessods. Spriedumu nevarēja pārsūdzēt. To arī praktiski nevarēja pagūt, jo parasti spriedumu izpildīja diennakts laikā. Maldīgi būtu domāt, ka līdz ar lauka karatiesu izveidošanu tika pārtraukta patvaļīga izrēķināšanās ar revolucionāriem. Būtībā lauka karatiesu aizsegā tā turpinājās. Nereti upurus nošāva turpat viņu māju pagalmā, pašas mājas ar visu iedzīvi nodedzināja. Dedzināja arī sabiedriskās ēkas, skolas. Ja meklēto revolucionāru nenotvēra, reizumis nogalināja kādu no tuvumā aizturētiem cilvēkiem. Sevišķi vajāja tautskolotājus, pret kuriem revolūcijas apspiedēji juta īpašu naidu. Ne vienu vien tautskolotāju nošāva turpat pie skolas viņa skolēnu acu priekšā.

Visai bieži ar apcietinātajiem cilvēkiem izrēķinājās, nošaujot viņus it kā par mēģinājumu bēgt. Tā rīkojās, kad nācās slēpt faktus par spīdzinot sakropļotajiem nelaimīgajiem upuriem vai kad nebija nekāda pamata cilvēkam piespriest nāvessodu. "Bēgot" nošāva desmitiem revolucionāru: J. Dievkociņu, E. Rolavu, F. Grīniņu, O. Sniķeri, F. Kārkliņu, F. Ēlertu u.c.

1906. gada pavasarī lauka karatiesu darbību uz laiku apturēja, taču drīz tās atkal sāka darboties.

Revolūcijas apspiešana

Drīz pēc soda ekspedīciju iebrukuma Latvijā revolūcija šeit cieta sakāvi. 1906. gada janvārī bija skaidrs, ka nopietna pretestība regulārajām karaspēka daļām un vienībām, par spīti visiem sociāldemokrātu iebildumiem, praktiski nav iespējama. Protams, tas nenozīmē, ka revolucionāri tūlīt pārtrauca aktivitātes. Sakarā ar neskaidro vispārējo stāvokli impērijā vēl palika zināmas cerības, kas, laikam ritot, saruka, jo nekādu jūtamu atbalstu no ārienes revolucionārie spēki Latvijā nesaņēma.

1906. gada 17. (30.) janvārī notika veiksmīgs Rīgas kaujinieku uzbrukums slepenpolicijai. Šajā pārdrošajā operācijā, kurā piedalījās J. Dubelšteins, J. Čoke, J. Mērnieks, Ģ. Eliass, R. Dēliņš, K. Salniņš u.c., izdevās atbrīvot sešus apcietinātos revolucionārus. Sekoja vairākas naudas konfiskācijas pasta kantoros un bankās, lai iegūtu līdzekļus ieroču iepirkšanai. Lielākā no šīm konfiskācijām J. Lutera vadībā, piedaloties krievu kaujiniekiem, notika tā paša gada 13. (26.) februārī Krievijas Valsts bankas Helsinku nodaļā. Naudas ekspropriācija būtībā bija kriminmāls nodarījums, ko velti mēģināt attaisnot ar revolūcijas idejām. Notika vēl vairākas citas sekmīgas revolucionāru operācijas, taču visumā tās bija vairs tikai revolūcijas atskaņas. To apstiprina arī streiku kustības samērā straujais apsīkums.

Ar vispārējo politisko streiku Rīgas un Liepājas strādnieki 1906. gada janvārī atzīmēja iepriekšējā gada asiņainos notikumus Pēterburgā un Rīgā. Pēc preses ziņām Rīgā darbu turpināja tikai dažas fabrikas, streikoja arī tramvajnieki, ormaņi un dokeri. Jelgavā nekas tamlīdzīgs nenotika, nebija ne streiku, ne demonstrāciju. Pilsēta bija karavīru pārpildīta, karaspēks aizņēma pat skolu ēkas un privātpersonām piederošās dzīvojamās mājas. Jelgavniekus satrauca notiekošie aresti un kratīšanas. Daugavpilī streikoja tikai viens rūpniecības uzņēmums un nedaudzu amatnieku darbnīcu strādnieki.

Vairāku turpmāko mēnešu laikā Rīgā notika tikai nedaudzi ekonomiskie streiki. Jauns vispārējais politiskais streiks pēc Federatīvās komitejas aicinājuma izvērsās no 18. līdz 21. aprīlim (no 1. līdz 4. maijam), strādniekiem solidarizējoties ar Rīgas cietumos ieslodzītajiem biedriem. Streikotāji pieprasīja atbrīvot administratīvā kārtā apcietinātos, pret kuriem

nebija izvirzīta apsūdzība tiesas ceļā. Kulminācijas brīdī streiks aptvēra ap 22 tūkst. cilvēku.[135] Tā bija mazākā daļa no visiem Rīgas rūpniecības strādniekiem.

Ap 40 tūkst. strādnieku streikoja Rīgā,[136] 1906. gadā atzīmējot 1. Maiju.[137] Streiks gan ilga tikai vienu dienu. Liepājā streikoja rūpnīcu, amatnieku darbnīcu un ostas strādnieki. Darbu nepārtrauca dzelzceļa darbnīcas un depo, gāzes iestāde. Administrācija bija pacentusies nepieļaut streika izplatību – Liepājas ielās dežurēja kājnieku un kavalērijas patruļas, kareivji apsargāja pastu, telefona centrāli, gāzes iestādi, dzelzceļa staciju u.c. objektus. Jelgavā, par spīti karaspēka klātbūtnei, streikoja visas lielākās fabrikas. Daugavpilī vispārējo politisko streiku noorganizēt neizdevās. Streikoja vienīgi veikalu komiji un dažu rūpnīcu strādnieki. Neliels streikotāju skaits 1. Maiju atzīmēja Ventspilī.

Turpmāk streikiem Rīgā u.c. lielākajās Latvijas pilsētās piemita izteikts ekonomisks raksturs. Saziņā ar oficiālajiem administrācijas pārstāvjiem uzņēmēji kopēji vērsās pret strādniekiem. Tika likvidēta strādnieku ieviestā fabriku pašpārvalde, uzņēmēji centās atbrīvoties no citām revolūcijas laikā strādājošo uzspiestām sankcijām. Atlaida un darbā nepieņēma fabrikantu sastādītajos "melnajos sarakstos" iekļuvušos cilvēkus. Rīgā un Liepājā daudzi strādnieki bija zaudējuši darbu sakarā ar rūpnieciskās ražošanas depresiju. Strauji palielinājās bezdarbs Daugavpilī. Tur darbu zaudēja visi, par kuriem bija aizdomas, ka viņi piedalījušies revolucionārajā kustībā vai iestājušies arodbiedrībā. Šai ziņā sevišķi izcēlās Daugavpils dzelzceļa darbnīcu administrācija. Arodbiedrības bija spiestas pārtraukt darbību. No otras puses, 1906. gada 4. (17.) martā valdības izdotie pagaidu noteikumi arodbiedrībām uzdeva samierināt strādniekus un uzņēmējus konfliktu gadījumos, sniegt pabalstus un palīdzību saviem biedriem, dibināt bibliotēkas un arodskolas. Tādā kārtā arodbiedrību eksistenci formāli atzina, toties to darbību stingri ierobežoja, pakļaujot policijai un birokrātiskajam valsts aparātam. Starp citu, Rīgas proletariāta rindu daudznacionalitāte nepalielināja tā spēku ne revolūcijas kulminācijas, ne atplūdu laikā, bet, gluži otrādi, to vājināja, tāpat kā KSDSP grupu šķeltnieciskā darbība.

Tomēr revolūcijas smagumu uz saviem pleciem iznesa nevis pilsētu strādnieki, bet visplašākie laucinieku slāņi, arī lauku inteliģences pārstāvji, pirmām kārtām tautskolotāji. Laucinieki arī cieta visvairāk. Soda ekspedīcijas 1906. gada janvārī laukos likvidēja pēdējās rīcības komitejas. Tika atjaunotas vecās pagastu valdes. Administrācija ķērās pie pagastu iestāžu

"tīrīšanas": atcēla no amatiem vai neapstiprināja tajos personas, kas bija ievēlētas rīcības komitejās. Pagastu sapulču nostāja bija dažāda – daļa pakļāvās bez ierunām, citas ilgstoši pretojās "tīrīšanai", piemēram, Valkas apriņķa Adulienas un Trikātas pagastā. Tur atkārtoti dažādos amatos ievēlēja bijušos rīcības komiteju locekļus, kurus, protams, neapstiprināja.

Plašu izplatību guva t.s. izbalsošanas kampaņa, kad policija un zemnieku lietu komisāri centās panākt revolucionāru izbalsošanu no pagastu sabiedrībām un izsūtīšanu no Baltijas. Kaut arī oficiāli kampaņu reklamēja kā sabiedrībai kaitīgu un nepiemērotu cilvēku izbalsošanu, policijas un komisāru piesūtītajos sarakstos figurēja revolucionāru vārdi. Taču pagastu sapulces daudzos gadījumos ignorēja piesūtītos sarakstus vai papildināja ar vietējai sabiedrībai patiešām nevēlamām personām (zagļiem un klaidoņiem). Tā tas notika Adulienas, Alūksnes, Jaunraunas, Lenču, Plāņu, Trikātas u.c. pagastos. Gadījumu, kad izbalsoja rīcības komiteju locekļus, bija maz.

Īsajā darbības laikā tautas vara pagastos paspēja tikai deklarēt savu nostāju nodokļu jautājumā, t.i., pāreju uz jauniem maksājumu aplikšanas principiem, tuvinoties progresīvajam ienākuma nodoklim. Pāreja bija paredzēta, sākot ar 1906. gadu. Tālāk bija tikusi kāda rīcības komiteja Talsu apriņķī, uzliekot muižai (Nurmuižai, resp., Laucienes muižai) tādus pašus maksājumus par visu zemi kā zemniekiem un sadalot ceļu klaušas, vadoties pēc zemes platības. Barons O. Firkss bija spiests piekāpties un iemaksāt noteikto summu rīcības komitejas kasē.

Rīcības komiteju nodokļu politika dziļi iespiedās ļaužu prātos, un pagasti tiecās "klasēt" nodokļus pagasta labā. Šī "klasēšana" bija izdevīga bezzemniekiem u.c. mazturīgo slāņiem. Protams, kaut kas tāds bija nepieņemams Baltijas pagaidu ģenerālgubernatora izveidotās Sevišķās apspriedes iniciatoriem. Drīz kļuva redzams, ka reformu sagatavošanas un projektu izstrādāšanas patiesais mērķis bija daudz pieticīgāks, proti, nomierināt iedzīvotājus. Izveidoto komisiju darbība aprobežojās ar debatēm, viedokļu apspriešanu. Nekādas reformas netika izstrādātas, nemaz nerunājot par to realizēšanu. Ja arī šīm apspriedēm bija kāda nozīme, tad vienīgi tāda, ka debates tika atspoguļotas presē, kas lieliski atmaskoja baltvācu baronu (viņu komisijās bija vairākums) joprojām demagoģisko nostāju attieksmē gan pret zemniekiem, gan pret patvaldības gatavību veikt kaut kādas reformas vai vismaz tās solīt. Tas pats sakāms par vēl 1905. gada pavasarī izstrādāto Vidzemes muižniecības projektu, kas principā atzina visu nodokļu maksātāju pārstāvniecību pašvaldībās, bet

šīs iespējas nekavējās sašaurināt ar sarežģītu vēlēšanu sistēmu, lai panāktu muižniecības pārsvaru.

Par revolūcijas iekarojumu jāuzskata 1906. gada 5. (18.) oktobrī cara izdotais dekrēts par vairāku ierobežojumu atcelšanu lauku iedzīvotāju tiesībās. Dzīvesvietu mainījušie bezzemnieki pasi turpmāk varēja saņemt policijas iestādēs faktiskajā dzīvesvietā (tā bija viena no izplatītākajām prasībām 1905. gada revolūcijā, formulēta kā "pasu atcelšana").

Latviešu preses vajāšana

Apspiežot revolūciju, patvaldība asi vērsās pret revolucionāro un demokrātisko presi. 1905. gada 17. (30.) oktobrī cara manifestā deklarētajai preses brīvībai nebija ilgs mūžs. Drīz vien tika apstiprināti preses jauni pagaidu noteikumi. Pirmsiespieduma cenzūru tie aizstāja ar pēccenzūru. Bija paredzēti sodi par preses darbības pārkāpumiem. Tā par mudināšanu uz streikiem vai karaspēka apvainošanu draudēja cietumsods līdz 16 mēnešiem, par melīgu ziņu izplatīšanu par valdību – līdz 8 mēnešiem.[138] Līdz ar jaunajiem noteikumiem sākās plašas represijas pret latviešu periodiskajiem izdevumiem. Pār tiem gāzās dažādu sodu un aizliegumu vilnis. Ar Pēterburgas Tiesu palātas lēmumu apturēja laikrakstu "Dienas Lapa", un ar Baltijas pagaidu ģenerālgubernatora V. Sologuba pavēli to slēdza. Taču, redaktora pienākumus uzņemoties G. Zemgalam, piecas dienas vēlāk sāka iznākt "Jaunā Dienas Lapa". Pagāja tikai aptuveni mēnesis, un par rakstu "Sociāldemokrātija un Valsts dome" tika apturēts arī šis laikraksts. Tad G. Zemgals sāka vadīt kopš 1906. gada 13. (26.) februāra iznākušo avīzi "Mūsu Laiki". Līdzīgi veidojās citu latviešu laikrakstu gaitas. Slēgts tika "Baltijas Vēstnesis", kura redaktoram J. Kalniņam piesprieda 6 mēnešus aresta, administratīvi aizliedza K. Skalbes žurnālu "Kāvi" un Valmierā iznākošo žurnālu "Lauksaimnieks". Pēdējā faktiskais redaktors 1905. gadā bija K. Ulmanis.

Pēterburgā Latgales studenti 1905. gadā izveidoja pirmo avīzi latgaliešu dialektā "Gaisma", kuras redaktora un izdevēja pienākumus uzņēmās F. Kemps. Turpat Pēterburgā iznāca arī citi latgaļu izdevumi – katoļu avīze "Sākla" (1906. gadā) un sabiedriski politiskais laikraksts "Auseklis" (1906.–1907. gadā). Pašā Latgalē bija visai grūti noorganizēt preses izdevumu iespiešanu, jo sakarā ar četrdesmit gadu ilgo latīņu drukas aizliegumu tipogrāfijām trūka attiecīgo burtu. Bez tam Krievijas valdības iestādes bremzēja Latgales latviešu izglītības un kultūras aktivitātes. Latgaliešu preses izdevumi bija maz izplatīti.

Parādījās daudzi jauni preses izdevumi. J. Kreicbergs un J. Janševskis izveidoja dienas laikrakstu "Dzimtene", neilgu laiku iznāca humoristiski satīriskie žurnāli "Vārdotājs" un "Šalkas", tāpat "Vērotājs". Nodibinājās jauni literārie izdevumi, kas lielu vērību veltīja politiskajiem un sabiedriskajiem jautājumiem, tāpat J. Akuratera un J. Jaunsudrabiņa veidotais mākslas un literatūras mēnešraksts "Pret Sauli". Jauni idejiskie, literārie un mākslinieciskie meklējumi, par spīti nelabvēlīgajiem apstākļiem, atspoguļojās žurnālos "Rūķi", "Skatuve", "Dzelme", "Stari", "Zalktis" u.c. Šo izdevumu mūžu parasti aprāva administratīvie sodi vai arī līdzekļu trūkums.

Latvija un Valsts dome

Apspiežot revolūciju ar rupju spēku, vienlaikus patvaldība mēģināja sašķelt revolūcijā iesaistījušos sabiedrības slāņus un grupējumus, izlīgt ar mērenāk noskaņotajiem. Šai nolūkā tika izmantota daļā pilsonības vērojamā nosliece par labu parlamentārai iekārtai Krievijas impērijā. Pēc neveiksmes ar izsludināto padomdevēju domi cars 1905. gada 17. (30.) oktobra manifestā apsolīja likumdevēju Valsts domi. Vēlāk gan ar dažādiem papildnosacījumiem likumdošanas tiesības tai tika liegtas.

11. (24.) decembrī publicētie norādījumi par 1. Valsts domes vēlēšanām vēlētājus iedalīja četrās (muižnieku, pilsoņu, zemnieku un strādnieku) kūrijās, lielai daļai iedzīvotāju vispār liedzot jebkādu līdzdalību minētā pārstāvniecības orgāna izveidošanā. Latvijā šie noteikumi un sociāldemokrātu aģitācija par vēlēšanu boikotu ļoti daudzus atturēja no piedalīšanās tajās.

Gatavošanās 1. Valsts domes vēlēšanām sekmēja vēl dažu latviešu pilsonisko politisko partiju izveidošanos. Gluži neliela, bet pašpārliecināta un atklāti monarhistiska bija F. Veinberga un K. Irbes vadītā Latviešu tautas partija. Tajā iestājās pārliecināti revolūcijas nosodītāji. Viņu uzskatus pauda "Rīgas Avīze", jau paguvusi ar savu nedemokrātismu izcelties visu pārējo latviešu laikrakstu vidū. Nacionālajā jautājumā cenšoties izkaulēt no valdības ierobežotas reformas, sociālajā jomā partija neslēpa savu izteikto konservatīvismu. Vēl to raksturoja antisemītiska nosliece.

Radikālākās latviešu pilsonības daļas balstītā Latviešu demokrātu partija nespēja nostiprināties. Neveiksmes, saistītas ar Valsts domes vēlēšanām, lielā mērā izšķīra tās likteni.

1906. gadā sakarā ar minētajām vēlēšanām Rīgā apvienojās kadetus atbalstošie ebreji (vadītāji – ārsts M. Šēnfelds un advokāts P. Mincs). Arī šī organizācija drīz vien pārtrauca darbību.

Izveidojušos partiju pirmais uzdevums un pārbaudījums bija gatavošanās 1. Valsts domes vēlēšanām. Veidojās pirmie partiju bloki. Rezultātā no Latvijas 1. Valsts domē ievēlēja septiņus deputātus: F. Grosvaldu no Rīgas, A. Brēmeru un K. Ozoliņu no Vidzemes, J. Čaksti, N. Kacnelsonu un J. Kreicbergu no Kurzemes, F. Trasunu no Latgales.

Valsts dome minētajām personām pavēra augsta līmeņa politiskās darbības iespējas. Diemžēl tās ne tuvu netika izmantotas. Kopumā viņi tā arī tikpat kā nelika sevi manīt, izturējās nogaidoši un bikli. Tikai F. Trasuns, N. Kacnelsons un J. Kreicbergs uzdrošinājās parakstīt deputātu izskatīšanai iesniegtās interpelācijas par spīdzināšanām Rīgas policijas iecirkņos, kā arī vēl kādu pieprasījumu par notikumiem Rīgā. Tomēr interpelāciju par soda ekspedīciju nelikumīgo darbību Baltijā parakstīja visi Latvijas deputāti. Šajā pieprasījumā bija minēti gadījumi par cilvēku nogalināšanu bez izmeklēšanas un tiesas, par nežēlīgām spīdzināšanām, sabiedrisko ēku dedzināšanu u.tml.

Neapmierināta ar centrālā, t.i., agrārā jautājuma apspriešanu, ar zemnieku deputātu prasību atsavināt muižniekiem zemi piespiedu kārtā, patvaldība 1906. gada 8. (21.) jūlijā 1. Valsts domi atlaida. 187 tās deputāti no Pēterburgas devās uz Viborgu, kur parakstīja t.s. Viborgas manifestu, aicinot iedzīvotājus izrādīt patvaldībai pasīvu pretestību (nemaksāt nodokļus, izvairīties no karadienesta u.tml.). Lai gan tā ietekme izrādījās niecīga, manifesta parakstītājus, viņu vidū J. Čaksti, nodeva tiesai, un viņi zaudēja tiesības nodarboties ar politiku.

Mežabrāļu cīņas. Patvaldības represiju upuru kopskaits

Ierodoties soda ekspedīcijām, aktīvākie revolucionāri lauku apvidos izveidoja partizānu jeb mežabrāļu pulciņus. Cerot uz jauniem revolūcijas uzplūdiem, viņi slēpās mežos, ar negaidītiem uzbrukumiem nelielām karaspēka nodaļām, arestēto konvojiem u.tml. joprojām uzturot zināmu sasprindzinājumu.

Mežabrāļu pulciņus izveidoja rīcības komiteju locekļi, miliču vadītāji, ne tikai sociāldemokrāti, bet arī anarhisti, īsi sakot, "melnajos sarakstos" iekļuvuši cilvēki, kuri bija pilni apņēmības turpināt nevienlīdzīgo cīņu un nevēlējās pamest savus atbalstītājus pagastos vienus reakcijas varā vai arī

nepaguva emigrēt uz ārzemēm. Tā kā mežabrāļi skaita un apbruņojuma ziņā ļoti atpalika no soda ekspedīciju vienībām, lielākoties viņi izdarīja uzbrukumus no slēpņiem, izmantojot iepriekš ievāktu informāciju par karaspēka pārvietošanos un arestēto pārsūtīšanu. Partizāni uzbruka ģenerālim F. Ventam, nogalināja bijušo Kuldīgas pilsētas galvu A. Adolfiju, izrēķinājās ar spiegiem, revolucionāru nodevējiem un "goda policistiem". Mežabrāļi nodedzināja Jaunpils muižu Kurzemē, Remtes pili, kur tika spīdzināti un bendēti revolucionāri, nodevēju mājas. Viņi demolēja arī krogus un degvīna brūžus, valsts monopolveikalus, vēršoties pret atsākto tautas apdzirdīšanu. Daudzkārt partizāni iebruka pagastu valdēs, pasta kantoros u.c. iestādēs, lai iegūtu naudu un pasu veidlapas, zīmogus personības dokumentu izgatavošanai, tāpat ziņas par soda ekspedīciju plāniem. Lai traucētu soda ekspedīciju un administrācijas sazināšanos, tika bojātas sakaru līnijas, iznīcinātas sakaru ierīces, tā vietām uz laiku paralizējot pasta un telegrāfa sakarus. Visos iespējamos gadījumos mežabrāļi konfiscēja ieročus. It sevišķi aktīvi viņi darbojās 1906. gada pavasarī un vasarā.

Sociāldemokrāti turpināja revolucionāro aģitāciju baznīcās, kur pulcējās daudz ļaužu, arī nogalināto revolucionāru bēru laikā kapsētās. Šādos gadījumos mežabrāļi parasti izpildīja apsardzes uzdevumus.

Ir ziņas par partizānu pulciņu darbību 91 Kurzemes, 84 Vidzemes un 12 Latgales pagastos. Mežabrāļu kopskaits sasniedza vismaz 5 tūkstošus.[139] Latvijas apstākļiem tas bija daudz. Visaktīvāk viņi rīkojās Kuldīgas, Ventspils, Aizputes, Dobeles, Alūksnes apkārtnē, kā arī Madlienas, Jaungulbenes, Lejasciema un vairākos citos pagastos. Pulciņu vadītāju vidū izcēlās dobelnieku un dundadznieku komandieri D. Beika un K. Bočs, tāpat V. Barbāns un J. Liepiņš, kuri vadīja partizānus Ventspils un Madlienas apkaimē, arī P. Znotiņš – malieniešu mežabrāļu organizētājs.

1906. gada rudens sākumā mežabrāļu darbība atslāba, jo bija stipri sarukušas cerības sagaidīt jaunus revolūcijas uzplūdus, nesaudzīgāka kļuva kontrrevolūcijas izrēķināšanās. Mežabrāļi bija cietuši ievērojamus zaudējumus sadursmēs ar karaspēku; daudzi bija krituši, citi sagūstīti. Redzami noplacis bija revolucionārais entuziasms, tā vietā iestājies nogurums un aizvien izteiktākas pašsaglabāšanās tieksmes. Daļa mežabrāļu izmantoja iespējas doties uz Krievijas iekšieni vai emigrēt. Palikušajiem aizvien biežāk varēja pārmest dezorganizāciju un pārlieku patvarīgu rīcību. Tādēļ drīz mežabrāļu kustība tika izbeigta.

52. att. Izsūtīto transportēšana

Niknākie revolūcijas pretinieki bija neapmierināti ar Baltijas pagaidu ģenerālgubernatoru V. Sologubu. Cik var spriest, ne bez baltvācu baronu intrigām 1906. gada 17. (30.) oktobrī viņu nomainīja ģenerālis A. Mellers-Zakomeļskis, kas bija paguvis izcelties revolūcijas apspiešanā Sibīrijā. Tieši šī pagaidu ģenerālgubernatora laikā spīdzināšanas un izrēķināšanās ar apcietinātajiem revolucionāriem sasniedza visplašākos apmērus.

Represijās, kas sekoja 1905. gada revolūcijai Latvijā, cieta vairāk nekā 10 tūkst. cilvēku, no tiem apmēram 3 tūkst. tika nogalināti.[140] Ļoti daudzus sodīja ar spaidu darbiem, nosūtīja uz pārmācības namiem, ieslodzīja cietumā vai nometināja Sibīrijā. Administratīvā kārtā uz ziemeļu apgabaliem deportēja 2652 revolucionārus, ar rīkstēm un kazaku pletnēm nopēra ap tūkstoti lauku iedzīvotāju. Revolūcijas upuriem jāpieskaita ap 5 tūkst. politisko bēgļu, kas, glābdamies no represijām, emigrēja uz ārzemēm. Kaut arī latvieši tolaik veidoja tikai kādus 1,5% no Krievijas iedzīvotājiem, viņu īpatsvars Sibīrijas trimdā sasniedza 10–12% no visiem izsūtītajiem.[141] Tādējādi zaudējumi revolūcijā kopumā vērtējami ap 15 tūkst. cilvēku. Tas bija pirmais nopietnais trieciens latviešu genofondam 20. gadsimtā.

1905. gada revolūcija Latvijā vērtējumos un atziņās

1905. gada revolūcija Latvijā bija ne tik daudz sociāla, cik demokrātiska politiska revolūcija, pēc būtības latviešu tautas pirmā lielā cīņa par savām tiesībām un brīvas attīstības iespējām. Tās mērķis bija kopā ar pārējiem Krievijas impērijas revolucionārajiem spēkiem gāzt cara patvaldību un panākt demokrātisku valsts iekārtu. Kā jau pilsoniskā revolūcijā, tajā netika izvirzīts jautājums ne par privātīpašuma iznīcināšanu, ne kardinālu agrārās iekārtas maiņu, ne par kādu nebūt diktatūru. Tā bija revolūcija ar iedzīvotāju lielākās daļas vairāk vai mazāk izteiktu līdzdalību. Aptuveni 25–30 tūkst. aktīvāko revolūcijas cīnītāju atbalstīja latviešu tautas vairākums, atskaitot pilsonības mērenāko daļu un relatīvi nelielu revolūcijas pretinieku kopu.

1905. gada revolūcijai Latvijā bija spilgti izteikts nacionālais akcents, jo divkārša svešzemju iekarotāju pēcteču jūga un piespiedu pārkrievošanas apstākļos tā vienkārši nevarēja ignorēt nacionālo jautājumu. To apstiprina revolūcijas dalībnieka sociāldemokrāta F. Cielēna atmiņas: "Mūsu pirmajā lielajā brīvības cīņā revolucionārā noskaņa jo cieši saistījās ar nacionālo.. 1905. gadā latviešu revolucionāru iemīļotākā cīņas dziesma bija ar krasi izteiktu patriotisku saturu – "Latvija, mosties!" .. Šī dziesma kļuva par īstu latviešu revolūcijas himnu."[142] Jā, sociāldemokrāti uzņēmās vadīt revolucionāros spēkus. J. Jansona-Brauna, J. Ozola, J. Asara u.c. vārdi izteica daudz. Taču tā bija LSDSP, kas noraidoši uztvēra aktualizējušos Latvijas autonomijas un valstiskuma ideju. Par spīti tam, šī ideja tomēr pamazām nostiprinājās daudzu jo daudzu apziņā. Bez pārspīlējuma var teikt, ka tolaik pati latviešu tauta pārvērta sevi no vēstures objekta tās subjektā, iezīmējot lūzumu līdz tam pieklusinātā attīstībā. Revolūcija deva triecienu pārkrievošanas politikai, cēla latviešu pašapziņu.

1905. gads sevišķi saviļņoja Latvijas laukus, aizraujot kā kalpus, tā saimniekus cīņā pret baltvācu muižniecību un cara patvaldību. Sociālo interešu atšķirības lauciniekiem netraucēja apvienoties kopējās rīcības komitejās un iesaistīties bruņotās cīņās, laukiem kļūstot par to galveno arēnu.

Revolūcija Latvijā ne tikai ārdīja veco, bet arī sāka veidot jauno. Pagastos notika pirmais mēģinājums pārveidot vietējo pašvaldību uz demokrātiskiem pamatiem. Tika izvirzīta konkrēta programma tautas izglītībā. Protams, kā katrā revolūcijā, 1905. gada notikumos Latvijā

varēja saskatīt arī ēnas puses. Līdztekus revolucionāru pašaizliedzībai eksistēja gļēvulība un nodevība, līdztekus cīņai par ideāliem – savtīgums.

1905. gada notikumos un ietekmē meklējama atslēga un izpratne par daudzām vēlākām Latvijas vēstures problēmām un metamorfozēm. Galu galā šī revolūcija, būdama liela politiska skola tautai, zināmā mērā gatavoja ceļu neatkarīgai Latvijai.

Ar 1905. gada revolūciju latviešu vārds pirmoreiz izskanēja Eiropā un pasaulē. Par viņiem rakstīja Eiropas valstu un Amerikas preses izdevumi. Pati revolūcija un tās nesaudzīgā apspiešana uz ilgiem gadiem iegūla tautas atmiņā. Tādējādi tai bija liela morāla un psiholoģiska ietekme, ko apstiprināja turpmākie notikumi.

8. nodaļa
LATVIJA STARP REVOLŪCIJU UN PASAULES KARU

1. Iekšpolitiskā situācija pēc revolūcijas

Tas, ka aplūkojamais laikposms vēl nav pietiekami izpētīts, daļēji izskaidrojams ar tā atrašanos starp tik iespaidīgiem un satricinošiem notikumiem kā 1905. gads un Pirmais pasaules karš. Tomēr šai periodā notikušais palīdz labāk izprast vienu otru sekojošā laikmeta pārvērtību.

Viens no pirmajiem darbiem, kurā analizēta laba tiesa svarīgāko 1906.–1914. gada politisko norišu Latvijā, bija A. Plensnera 1928. gadā izdotā grāmata.[1] Autors vērtējis cara patvaldības realizēto valsts centralizācijas un pārkrievošanas politiku, vietējo vāciešu izturēšanos saistībā ar latviešu nacionālpolitiskajiem centieniem un izredzēm. Burtiski dažas slejas ar norādi "pēc 1905. gada" minētajam laikposmam atvēlētas Latviešu konversācijas vārdnīcā, atsevišķi izdalot Kurzemes vācu kolonizācijas problēmu.[2] Plašāku aplūkojamā perioda apskatu devis viens no trim šī plašā izdevuma galvenajiem redaktoriem – A. Švābe vēlāk emigrācijā Zviedrijā publicētajā monogrāfijā par Latvijas vēsturi 1800.–1914. gadā.[3] Acīmredzot avotu materiāla trūkums autoram nav ļāvis iedziļināties daudzos no skartajiem jautājumiem. Baltijas reģionu Pirmā pasaules kara priekšvakarā angliski publicētā rakstā vērtējis arī E. Andersons.[4]

Vairākus amerikāņu vēsturniekus, to skaitā A. Plakanu, ieinteresējusi carisma pārkrievošanas politika Baltijā un Somijā laikā no Krimas līdz Pirmajam pasaules karam, t.i., no 1855. līdz 1914. gadam.[5] Tiesa, gan publikācijā par carisma pārkrievošanas politiku, gan latviešiem un Latvijai veltītajā monogrāfijā[6] A. Plakans pēcrevolūcijas periodam nav pievērsis īpašu uzmanību.

50. gadu vidū okupētajā Latvijā par šo laikposmu marksistiskā garā rakstījis J. Krastiņš,[7] iedalot to divos no revolucionārās kustības viedokļa salīdzinoši atšķirīgos periodos: Stolipina reakcijas (1908–1912) un strādnieku kustības uzplūdu (1912–1914) gados. Izmantoto avotu un analīzes ziņā nopietnāku iespaidu atstāj J. Ņetjosina grāmata,[8] A. Mieriņas, Dz. Ozoliņas u.c. autoru kopēji sniegtais tālaika raksturojums saistībā ar Rīgas pilsētu,[9] tāpat B. Brežgo Latgales zemniecībai veltītais darbs,[10] kurā P. Stolipina agrārās reformas realizācijai un rezultātiem Rēzeknes, Ludzas un Daugavpils apriņķī atvēlētas vairākas nodaļas.

Galvenokārt baltvācu lietas Latvijā pēc 1905. gada saistījušas gan baltvācu cilmes, gan Vācijas vēsturnieku uzmanību. Viņu vidū jāmin R. Vitrama, A. Tobīna u.c. autoru grāmatas,[11] tāpat G. Pistolkorsa publikācijas.[12] Kā atzīst G. Pistolkorss, pēc 1905. gada revolūcijas iestājusies baltvācu muižniecības vadītās reģionālās sistēmas agonija. Ievērību pelna arī vairāki M. Hāgena un M. Lindemutes darbi.[13]

Mūsdienu Latvijā minētajām u.c. pēcrevolūcijas perioda problēmām vēsturnieki līdz šim nav pievērsuši uzmanību, lai gan dokumentālie materiāli saglabājušies samērā daudz. Visai vēlama to analīze un attiecīgu publikāciju sagatavošana.

Cara patvaldības reakcija pēc revolūcijas sakāves

Revolūcijas apspiešanai sekoja drūmais reakcijas laiks, kad carisms soli pa solim atjaunoja zaudētās pozīcijas. Taču milzīgā valsts bija pamatīgi satricināta, un pilnībā atgūt agrāko visvarenību carisms tā arī nespēja. Tas gan netraucēja nesaudzīgi izrēķināties ar revolūcijas dalībniekiem. Patvaldība tiecās iebiedēt plašus iedzīvotāju slāņus. Par to liecināja bieži piespriestie nāvessodi, kuru īpatsvars dažādu citu sodu vidū politiskajās prāvās pēc revolūcijas apspiešanas vairākus gadus turpināja pieaugt.

Baltijas guberņās vairāk nekā trīs gadus pēc soda ekspedīciju sirošanām joprojām palika spēkā "nomierināšanas" režīms. Policija, žandarmērija un t.s. ohranka enerģiski tvarstīja revolūcijas dalībniekus, nebeidzās tiesas procesi un izrēķināšanās ar aktīvākajiem carisma pretiniekiem. Vairākās prāvās tika tiesāti Tukuma bruņotās sacelšanās dalībnieki. No 1906. gada 19. decembra (1907. gada 1. janvāra) līdz 1907. gada 9. (22.) februārim ilga "Lielā Tukuma prāva", kurā 17 apsūdzētajiem piesprieda nāvessodu, 46 – katorgas darbus, bet 12 – cietumsodu vai

izsūtīšanu trimdā. Tā paša gada rudens pusē Rīgā karatiesa izskatīja Skrīveru–Lielvārdes bruņotās sacelšanās lietu, 9 apsūdzētajiem piespriežot nāvessodu, 16 – mūža ieslodzījumu un 15 – dažāda termiņa katorgas darbus. Vairāk nekā simt cilvēku bija apsūdzēts sakarā ar "Aizputes karu". Šo lietu iztiesāja 1908. gada pavasarī, četriem piespriežot nāvessodu pakarot, 29 – katorgas darbus. Dažus mēnešus vēlāk Tallinā karatiesa izskatīja "Rūjienas republikas" lietu, 65 revolucionāriem piespriežot ilgus gadus katorgā (jau agrāk uz nāvi bija notiesāts rūjieniešu milicijas organizētājs K. Bočs). 227 cilvēki tika apsūdzēti un 135 notiesāti Saldus un apkārtnes revolucionāru prāvā, kas 1910. gada otrajā pusē Rīgā ilga vairāk nekā divus mēnešus.[14]

Turpinājās administratīvā izsūtīšana no Latvijas. Izsūtītos, viņu vidū sievietes un nepilngadīgos, parasti nometināja Pleskavas, Smoļenskas un Vitebskas guberņā, daļu nosūtīja uz Vjatkas un Permas guberņu, kā arī uz Sibīriju. Izsūtīšanu veica samērā plašā apjomā. Oficiāli no Rīgas apriņķa vien līdz 1907. gada 1. (14.) augustam izsūtīja 180 cilvēkus, bet pavisam līdz 1912. gadam pēc nepilnīgām ziņām administratīvā kārtā no Latvijas deportēja 4523 personas.[15] Izsūtīšanas notika arī turpmāk. Sibīrijā nometināto dumpinieku vidū, kā jau teikts, rēķināja ap 10–12% latviešu,[16] lai gan Krievijas impērijā viņu īpatsvars bija reizes desmit mazāks.[17] Patvaldības represīvais aparāts Latvijā darbojās bez atlaidēm. Īpaši rūpīgi izmeklēja lietas par ieroču sūtījumiem "latviešu dumpiniekiem" no ārzemēm, piemēram, no Lielbritānijas.[18] Žandarmērija ievāca ziņas par emigrējušiem revolucionāriem, to skaitā M. Valteru, kurš pēc neilgas uzturēšanās Latvijā 1905. gadā no jauna bija atstājis dzimteni un uzturējās dažādās Rietumeiropas valstīs (Vācijā, Šveicē u.c.). Kāds arhīvā saglabājies dokuments liecina, ka ziņas par viņu, tāpat Latviešu sociāldemokrātu savienību sniedzis apcietinātais Rīgas kaujinieks J. Dubelšteins.[19] Šis fakts netieši apstiprina sarežģītās LSDSP un LSS savstarpējās attiecības.

Tikai 1908. gada 15. (28.) septembrī Vidzemē un Kurzemē atcēla karastāvokli, nomainot to ar t.s. pastiprināto apsardzību, ko pakāpeniski pagarināja (līdz 1912. gada septembrim[20]). 1909. gada aprīlī beidzās Baltijas ģenerālgubernatora pilnvaras, tomēr pirmsrevolūcijas administratīvā kārtība netika atjaunota. Karatiesas turpināja darboties. Tā minētā gada nogalē Viļņas karatiesa (piespriesto nāvessodu skaita ziņā šī karatiesa krietni pārspēja pārējās) izbraukuma sesijās izskatīja t.s. Ventspils u.c. lietas ar daudziem desmitiem apsūdzēto. Vēl 1912. gadā tiesāja revolucionārus,

policija un žandarmērija stingri kontrolēja sabiedriskās dzīves norises, modri sekoja legālo biedrību darbībai. Tikai gadu vēlāk sakarā ar Romanovu dinastijas trīssimtgadi izsludināja amnestiju. Tā iedrošināja daļu no politiskajiem bēgļiem, starp tiem K. Bahmani, R. Bīlmani, J. Seski, E. Skubiķi, K. Ulmani un M. Valteru, atgriezties dzimtenē.

1907. gada 3. (16.) jūnijā cars Nikolajs II atcēla iepriekšējā gadā paša parakstīto likumu un izsludināja jaunu likumu par 3. Valsts domes vēlēšanām, pārtraucot Krievijas impērijas liberāli konstitucionālo attīstību. Jaunais likums, kas ievērojami palielināja vēlētāju īpašuma cenzu, radīja lielas pārmaiņas elektorāta jeb domes vēlētāju sastāvā, piešķīra priekšrocības muižniekiem un lieluzņēmējiem, vienlaikus krietni ierobežojot zemnieku un strādnieku iespējas piedalīties vēlēšanās, kā arī sašaurināja impērijas nacionālo nomaļu pārstāvniecību. Muižnieki, kuru impērijā nebija pat 1% no iedzīvotājiem, jaunajā Valsts domē ieguva 43% (!) jeb 178 deputātu vietas. Likumu apsveica lielkrievu šovinisti, jo, nerēķinoties ar valsts iedzīvotāju proporcijām, krieviem tas garantēja 77% jeb 338 deputātu vietas.[21] Latvieši, tāpat kā igauņi, 3. Valsts domē bija pārstāvēti ar diviem deputātiem. No latviešiem tajā iekļuva sociāldemokrāts, ārsts un sabiedriskais darbinieks A. Priedkalns (no Rīgas) un lauksaimnieks, bijušais cara armijas virsnieks E. Karlsbergs. Vēl 3. Valsts domē ar latviešu un ebreju balsīm tika ievēlēts Kurzemes pilsētu kūrijas deputāts ebrejs L. Niselovičs, bet baltvāciešus pārstāvēja E. Morics,[22] kā arī baroni H. Felkerzāms, J. Rozens un A. Meiendorfs. Deputātu izcelsme un politiskās simpātijas noteica viņu pievienošanos tai vai citai frakcijai. Turklāt Valsts domē izpaudās tradicionālās baltvācu un latviešu pretrunas kā agrārajā, tā arī citos jautājumos. Tādēļ par Latvijas deputātu daudzmaz vienotu platformu nevarēja būt ne runas.

Vislielāko sasprindzinājumu 3. Valsts domē radīja nacionālais jautājums – tas uzskatāmi izpaudās bieži cilātajās Somijas un Polijas problēmās. Lielkrievu šovinistu sauklis "Krieviju – krieviem" vienoja gan galēji labējos deputātus, gan oktobristus, kuriem 3. Valsts domē bija lielākā ietekme. Ar šovinistu aktīvu atbalstu risinājās nekrievu tautu un tautību pārkrievošana, īpašu uzmanību veltot valsts nomalēm, arī Baltijai. P. Stolipins, kuru cars 1907. gadā iecēla par Ministru padomes priekšsēdētāju, perifēriju stingru pakļaušanu valsts centram saistīja ar revolucionārās kustības apspiešanu un iecerētajiem agrārajiem

pārkārtojumiem. Atklātu lielkrievu šovinismu pauda 1908. gadā dibinātā Krievu nomaļu biedrība, Viskrievijas nacionālais klubs u.c. organizācijas, laikraksti "Okraini Rossiji" ("Krievijas Nomales") un "Novoje vremja", bet Latvijā tiem piebalsoja "Rižskij vestņik", kas bija saistīts ar vietējo krievu ierēdņu virsslāni. Visas minētās biedrības u.c. organizācijas, preses izdevumi asi nosodīja jebkuru nomaļu apgabalu autonomijas ideju, aicināja ierobežot cittautiešu tiesības un līdzdalību valsts pārvaldes aparātā un armijā. Par vienotu un nedalāmu Krieviju visnotaļ iestājās arī oktobristi un kadeti. Pēdējie gan to vēlējās nodrošināt ārēji vairāk "kulturālā" veidā.

Šovinistu aktivitātes atbilda cara patvaldības mērķiem. Jūtot pārmaiņu neizbēgamību, patvaldība cerēja izlīdzēties ar ierobežotām reformām, no vienas puses, un represīvā aparāta pastiprināšanu, no otras.

Vispār 3. Valsts dome pieņēma tikai pāris maznozīmīgu Baltijai saistošu lēmumu. Protams, A. Priedkalna iesniegto interpelāciju par soda ekspedīciju izrīcībām Latvijā (būtībā tas bija vēl 2. Valsts domei nodotais J. Ozola pieprasījums, taču papildināts ar jauniem faktiem) pēc ilgas vilcināšanās noraidīja, apgalvojot, ka sūdzības neesot pierādāmas. Tāpat "nogremdēja" viņa ierosināto likumprojektu par demokrātisku, t.i., uz vispārēju, vienlīdzīgu, tiešu un aizklātu vēlēšanu pamata izveidotu zemstu ieviešanu Baltijā. Ar savu enerģisko darbību domē A. Priedkalns ieguva plašu popularitāti un demokrātiski noskaņotu cilvēku simpātijas. Gluži citāda bija attieksme pret "lielo klusētāju" E. Karlsbergu, kurš it nemaz nepūlējās kaut ko bilst latviešu zemnieku labā. Ne velti Kurzemes vācu baroni bija atbalstījuši viņa kandidatūru.

Nekādi lēmumi nesekoja iesniegtajiem priekšlikumiem Baltijas guberņu skolu jautājumā, pagastu pašvaldības pārkārtošanā, par t.s. kvotes zemes[23] pielīdzināšanu zemnieku zemei. Valstsdomnieku vairākumam nerūpēja tiesiskuma sakārtošana Baltijā, bet sabiedriskās aktivitātes šie vīri vērtēja kā ierobežojamas, ja vien tās nesaistījās ar saimnieciska rakstura darbībām vai pareizticības lietām.

Vācu un krievu kolonizācija

Negaidot Valsts domes lēmumus, pie pārkārtojumiem ķērās baltvācu muižniecība, mēģinot nostiprināt savas irstošās pozīcijas. Baroni aicināja galvenokārt Volīnijas, kā arī citu guberņu vācu kolonistu (Krievijas pavalst-

53. att. Uz pilsētu!

nieku) ģimenes uz Kurzemi un Vidzemi, apņemoties nodrošināt tām privileģētus darba un dzīves apstākļus. Šo kolonizāciju muižnieki pamatoja ar laukstrādnieku trūkumu, latviešiem aizplūstot uz pilsētām, kā arī viņu politisko neuzticamību. Par to vēlāk no 4. Valsts domes tribīnes paziņoja barons H. Felkerzāms, pieminot revolūcijas laikā nodedzinātās muižas. Vācu kolonistu vervēšanā sevišķi enerģiski iesaistījās Kurmales barons S. Brēdrihs un viņa brālis R. Brēdrihs, Kazdangas barons K. Manteifels, bet Vidzemē – Skrīveru muižas īpašnieks landrāts M. Zīverss. K. Manteifels savās 12 muižās izvietoja 4000 kolonistus.[24] Kolonistu vajadzībām baroni arī uzpirka zemi, tā cerot tai piesaistīt ienācējus. Kurzemē, kur vācu muižniecības rokās atradās vairāk nekā divas trešdaļas no zemes lielīpašumiem,[25] šim nolūkam izmantoja 35 331 hektāru.[26] Vācijā baroni salīga muižu saimniecībām nepieciešamos speciālistus: agronomus, veterinārārstus, mežziņus utt. Vācu baroni tā rīkojās, gan atriebības jūtu vadīti, gan tiecoties radīt sev uzticamu vācisku lauku iedzīvotāju slāni, kas viņus atbalstītu jaunas revolūcijas gadījumā.

Piecu sešu gadu laikā Latvijā ieradās ap 20 tūkst. vācu kolonistu, kurus izvietoja kādās 65 Kurzemes un 25 Vidzemes muižās.[27] To īpašnieki atlaida latviešu laukstrādniekus, kam vajadzēja meklēt darbu citur. Šai ziņā sevišķi

izcēlās Aizputes apriņķa vācu muižnieki. Kazdangas, Rudbāržu un Nīgrandes apkārtnē viņi padzina no mājām muižu zemes latviešu rentniekus un šo zemi sadalīja ataicinātajiem kolonistiem, piedāvājot viņiem to izpirkt par daudzkārt zemākām cenām nekā latviešiem. Gandrīz tikpat vērienīgi vietējie baroni rīkojās Kuldīgas apriņķī. Liels skaits kolonistu tika izvietots Kuldīgas tuvumā.

Vēlāk un ne tik lielā skaitā vācu kolonisti apmetās Vidzemē (piemēram, pie Skrīveriem). Kas attiecas uz Iršu vācu koloniju, tās iedzīvotāji galvenokārt nodarbojās ar tirdzniecību un amatniecību, tikai trešajā vietā viņiem bija zemkopība. Tautskolu inspektora vērtējumā[28] izglītības un kultūras ziņā Iršu kolonija salīdzinājumā ar Vidzemes pagastiem ievērojami atpalika.

Drīz izrādījās, ka vietējie apstākļi un sūrus sviedrus prasošā Latvijas zeme kolonistus neapmierina, un daudzi devās atpakaļ uz iepriekšējām dzīvesvietām. 1914. gada pavasarī H. Felkerzāms minējis visai pieticīgu vācu kolonistu kopskaitu Kurzemē – 6247 cilvēki.[29] Kolonizācijas mērķus nebija izdevies sasniegt. Dažs labs barons neveiksmi saistīja ar cara patvaldības striktu pretdarbību vācu kolonizācijai, kam tomēr trūkst pietiekamu pierādījumu.

Vienlaikus ar kolonizācijas centieniem slepus tika gatavots iznīcinošs trieciens latviešiem, proti, vidzemnieku un kurzemnieku pārvietošana uz Vologdas guberņu Krievijas ziemeļos. 1907. un 1908. gadā Zemkopības ministrija par valsts naudu (attiecīgi 30 tūkst. un 35 tūkst. rbļ.) rīkoja ekspedīcijas ar zinātnieku piedalīšanos, lai izpētītu vietējos apstākļus minētajā guberņā, iespējas attīstīt zemkopību un lopkopību, izvietot lielas ļaužu masas. 1909. gada ekspedīcijas vajadzībām tika pieprasīti 70 tūkst. rbļ. Taču šo plānu izjauca viens no zinātniekiem – ekspedīcijas dalībniekiem. K. Žakovs, komietis pēc tautības, uzzinājis, kas patiesībā tiek gatavots, un labi apzinoties traģiskās sekas kā latviešiem, tā viņa tautai, ja drausmīgais plāns tiktu īstenots, griezās pie domubiedriem Krievijas Zinātņu akadēmijā. Zinātņu akadēmija informēja par to 3. Valsts domi, kas atteica ekspedīcijai pieprasīto finansējumu.[30] Tādējādi šis neģēlīgais plāns tika izjaukts.

Baltvācieši izveidoja savas apvienības jeb t.s. fereinus (*Deutsche Vereine*) visā Baltijā. Tika radīta Vācu biedrība Kurzemē (*Deutsche Verein in Kurland*), Vācu biedrība Vidzemē (*Deutsche Verein in Livland*), tāpat Vācu biedrība Igaunijā (*Deutsche Verein in Estland*). Pretstatā bruņniecībām, kas arī turpmāk pastāvēja kā kārtas organizācijas, šīs biedrības tiecās apvienot

vācu tautības iedzīvotājus Baltijā. Citiem vārdiem, baltvāciešu kopības nostiprināšanas pamatā tika likts nacionālās piederības princips. Fereinu vietējās nodaļas dibināja skolas, galvenokārt privātskolas ar vācu mācību valodu, strēlnieku biedrības, vācu sieviešu savienību u.c. organizācijas. Tieši skolas, saņemot bruņniecības finansiālu atbalstu, visvairāk paveica vācu valodas un izglītības tradīciju saglabāšanā, baltvācu jaunās paaudzes organizēšanā. Sociālajā jomā priekšplānā tika izvirzīts profesionālās orientācijas darbs. Vairākās pilsētās (Rīgā, Jelgavā) izveidoja amatnieku mācekļu iestādes, notika pārdevēju apmācība. Tas liecināja par vēlēšanos audzināt jauniešus vāciskā garā. 1908. gadā fereinu nodaļas Vidzemē aptvēra 24 141 personu (vairāk nekā puse no tām bija Rīgā), bet Kurzemē – 7787 personas.[31] Turpmākajos gados biedru skaits saruka, turklāt daudzi aprobežojās ar biedru naudas maksāšanu, tomēr ātrā un sekmīgā šo apvienību organizēšanās liecināja par vācu muižnieciski pilsoniskās daļas (fereinos vācu strādnieku bija visai maz) augstu konsolidācijas pakāpi. Daļai t.s. bruņniecības pārstāvju biedrošanās ar baltvācu pilsoņiem nebija pieņemama, tādēļ viņi no kopdarbības atturējās. Baltvāciešu vidū arvien manāmāka kļuva noslāņošanās starp vadošajiem konservatīvajiem, monarhistiskajiem spēkiem un pilsētās, piemēram, Liepājā, arī Rīgā, lielāku nozīmi ieguvušo baltvācu pilsonību. Tā sliecās atbalstīt liberāli demokrātiskās idejas.

Vācu fereini tiecās ierobežot latviešus izdevīgu darbavietu izvēlē, daudzu profesiju apguvē u.tml. Vienlaikus fereinu skolas vervēja latviešu bērnus nolūkā pārvācot daļu latviešu jaunās paaudzes.

Baltvācieši aktīvi iesaistījās kultūrizglītojošajās, zinātniskajās un profesionālajās biedrībās. Atsevišķas no tām, piemēram, "Euphonie" ("Labskaņa"), "Musse" ("Vaļasbrīdis"), arī vācu studentu korporācijas bija uzkrājušas vērtīgu darbības pieredzi. Pieauga baltvācu saimnieciska rakstura apvienību skaits un nozīmīgums. Literāri praktiskā pilsoņu apvienība saistīja tirgotājus, rūpniekus un akadēmiski izglītotus vāciešus. Vēl darbojās Rīgas tehniskā apvienība, baltvācu amatnieku apvienība, Rīgas tirgotāju biedrība, Kurzemes farmaceitu savienība u.tml. organizācijas. Dibinājās arī jaunas biedrības, kurās ienāca svaigas idejiskas vēsmas.

Vācu kolonizācijas pasākumi un fereinu noorganizēšana liecināja par to, ka baltvācu elite bija apņēmusies atgūt 19. gadsimta 80. gadu reformu rezultātā daļēji ierobežoto tās īpašo stāvokli Baltijā. Taču to carisms nepieļāva.

1905. gads veicināja rusofobijas tālāku izplatību dažādos baltvācu slāņos. Baltvācieši arvien biežāk aizdomājās par savu turpmāko piederību cariskajai Krievijai. Retorisku jautājumu par iespējamu pārorientēšanos uz ķeizarisko Vāciju uzdeva konservatīvās avīzes "Rigaer Tageblatt" redaktors A. Štelmahers 1906. gadā publicētajā brošūrā. Baltvācu augšslāņi apsvēra stratēģiskās iespējas. Šai ziņā lielāko aktivitāti izrādīja Skrīveru muižas īpašnieks landrāts M. Zīverss, kurš 1906. un 1907. gadā stājās sakaros ar Vācijas Ārlietu ministriju. Vācija tomēr nevēlējās uzņemties konkrētas saistības vai dot noteiktus solījumus, piemēram, izdevīgos apstākļos anektēt Baltiju. M. Zīverss bija pārvērtējis Vācijas ārpolitikas ekspansionistisko ievirzi, viņš arī nesaņēma nedalītu savas kārtas atbalstu.

Lielkrievu šovinistiem Baltijā nebija plašākas bāzes, bet vietējā administrācija ar gubernatoriem priekšgalā labi sapratās ar baltvācu eliti. Tādu Latvijas pilsētu kā Rīga, Liepāja un Jelgava pašvaldību vēlēšanās krievi bloķējās ar vāciešiem un necentās viņus īpaši ierobežot. Uzbrukumi Baltijas vāciešiem sākās šovinistu presē Iekškrievijā un ātri vien pārsviedās uz Valsts domi. Baltvācu deputāti, kas 2. Valsts domē bija pieslējušies labējiem un līdzīgi rīkojās, sanākot 3. Valsts domei, piedzīvoja vilšanos.

Šovinistu saceltās kņadas iespaidā kopš 1909. gada patvaldība veica Baltijas resp. Kurzemes pastiprinātu kolonizēšanu ar krievu zemniekiem. Šo pasākumu turpmāk visnotaļ atbalstīja gan gubernators S. Nabokovs, gan Zemnieku agrārbankas Jelgavas nodaļa, kas iesaistījās zemes uzpirkšanā[32] krievu kolonistu vajadzībām. Viņiem ar Domēņu valdes ziņu nodeva arī daļu no t.s. kroņa muižu zemēm. Iekšlietu un Lauksaimniecības ministrija gatavojās Kurzemē nometināt 300 tūkst. krievu zemnieku.[33] Tos iepludināja arī Latgalē (Balvu, Krustpils apkārtnē u.c.). Nelīdzēja latviešu daudzie protesti, atgādinājumi par lielo bezzemnieku īpatsvaru vietējo laucinieku vidū. Valsts domē krievu kolonizāciju saistīja ar Krievijas impērijas stratēģiskajiem mērķiem,[34] tādēļ to atzina par pareizu, tāpat par pareizām tika atzītas kolonistiem sagādātās priekšrocības.

Par to, ka krievu kolonizācija tieši saistāma ar pārkrievošanu, liecināja paziņojumi par iespēju latviešiem iegūt zemi Sibīrijā un Iekškrievijā, piemēram, Vologdas guberņā. Tā vienlaicīgi ar krievu zemnieku pastiprinātu iepludināšanu Latvijā tika veicināta latviešu aizplūšana no dzimtenes. Diemžēl, netikuši pie sava zemes stūrīša pašu pagastā, tūkstošiem

latviešu pakļāvās vilinājumam iegūt zemes gabalu svešumā un devās tālajā ceļā.

Aizvien vairāk cilvēku devās nevis uz Novgorodas, Smoļenskas, Mogiļovas u.c. Latvijai tuvākajām guberņām, bet gan uz Rietumsibīriju, kur turpināja pieaugt latviešu koloniju skaits. Ap 1907. gadu latviešu izceļotāji nonāca Amūras apgabalā un izveidoja tur pirmās trīs kolonijas.

Kolonistu vidē Sibīrijā ieplūda arī daļa izsūtīto latviešu. Vieni no viņiem iesaistījās sociāldemokrātu nelegālajā darbībā, citi kļuva par aktīviem jaunatnes izglītotājiem, organizēja kultūrizglītības biedrības, rosināja kopības sajūtu, cēla latviešu pašapziņu un mudināja uzturēt sakarus ar dzimteni Latviju.

Sibīrijā latvieši ļoti daudzos gadījumos bija racionālas lauksaimniecības un sadzīves kultūras propagandētāji. Par spīti neierastajiem un grūtajiem apstākļiem, visai bieži latviešu jaunsaimnieki tika pie turības. Vēl labāk veicās latviešu kolonistiem Krievijas dienvidu auglīgajās stepēs.

Ne visi izceļotāji spēja iedzīvoties jaunajās vietās. No 1896. līdz 1909. gadam no Sibīrijas Latvijā atgriezās 1368 vidzemnieki un 429 kurzemnieki.[35] Atgriezties gribētāju bija vairāk, taču ne jau visiem pietika ceļanaudas.

Latviju atstāja arī daudzi latviešu ierēdņi, pat ja tie netika aizstāti ar krieviem, kā to nereti varēja vērot pēcrevolūcijas gados. Krievu ierēdņu skaitu vietējā administrācijā, tāpat dažādās iestādēs un policijā palielināja ļoti strauji. No 1906. gada marta līdz 1908. gada oktobrim Kurzemē vien latviešu ierēdņu skaitam tiekot samazinātam par 27, bet Baltijas vāciešu – par 10, krievu ierēdņu rindas tai pašā laikā pieauga par 54.[36] Valdību, kā izrādījās, nesatrauca ne pēdējo vājā sagatavotība savu pienākumu izpildei, ne arī ļoti daudziem vietējiem iedzīvotājiem radītās papildu neērtības saskarsmē ar oficiālajām iestādēm. Jāatzīmē vēl kāda nevēlama parādība, proti, Rīgas–Orlas dzelzceļa valdes pasāktā latviešu ierēdņu un kalpotāju pārcelšana no Rīgas uz šī paša dzelzceļa mezgla punktiem Iekškrievijā. No ikgadējā iesaukuma cara armijā (ap 5000–6000 jaunekļu[37]) pēc vienām ziņām turpat ceturtdaļa latviešu palika vai nu dienesta vietā, vai sameklēja nodarbošanos citur impērijā. Nekad vairs dzimtenē neatgriezās daļa no emigrējušiem 1905. gada revolūcijas dalībniekiem. Tādējādi samērā neilgā laikā Latvija zaudēja lielu skaitu uzņēmīgu cilvēku – un rezultātā vājinājās latviešu tautas nacionālie spēki un pretestība baltvācu elites ekonomiskajam spiedienam un patvaldības pārkrievošanas politikai.

Kurzemē ieradušās krievu zemnieku ģimenes izvietoja vienkop, kā, piemēram, Virbu pagastā, ņemot vērā agrāko pieredzi par izklaidus apmetušos krievu ieceļotāju ātru pārtautošanos. Tā, piemēram, Latgalē Krustpils muižas zemi sadalīja gabalos pa kādām 20 desetīnām izpārdošanai krievu zemniekiem, tāpat rīkojās Ungurmuižā. "Kalkūnu muižā," 1914. gada februārī lasāms "Jauno Latviešu Avīžu" pielikumā "Zemkopība un Saimniecība", "nav neviena latviešu strādnieka, turpretī agrāk te nevarēja sastapt neviena krieva. Tāpat arī citas muižas, kas nāk izpārdodamas zemniekiem, pāriet tikai krievu rokās."[38] Paredzētā kroņa muižu nodošana krievu zemnieku sabiedrībām tomēr nenotika, jo kolonisti pieprasīja šo muižu zemes sadalīšanu un parceļu[39] pārdošanu privātīpašumā. Turklāt liela daļa krievu kolonistu drīz pameta ierādīto zemi un devās peļņā (par plostniekiem, būvstrādniekiem pilsētās u.c.) vai atgriezās savās sādžās. Vairākums palikušo koncentrējās Ilūkstes apriņķī, arī Latgalē, kur 1911. gada 11. (24.) marta likums nodeva jaunās t.s. nacionālās zemstu valdes krievu rokās, par spīti tam, ka iedzīvotāju vairākums, resp., divas trešdaļas, bija latvieši.

Krievu kolonizācijas pirmie gadi Kurzemē beidzās ar visumā pieticīgiem rezultātiem. Neapmierināta ar tiem, valsts Galvenā zemes ierīcības un zemkopības pārvalde plānoja turpināt kolonizāciju. Tai kļūstot intensīvākai, latviešu tautai bija jārēķinās ar to, ka tās turpmākā pastāvēšana tiek bīstami apdraudēta. Jāpiebilst, ka pēc vācu kolonizācijas apsīkuma ne viens vien baltvācu barons savās muižās (Eriņu, Blomes, Rencēnu, Dīķeru u.c. Vidzemē, Lieliecavas muižā u.c. Kurzemē) ieveda krievu zemniekus. Tomēr arī šis eksperiments izrādījās neveiksmīgs, un baroniem nācās atgriezties pie tiem pašiem latviešu laukstrādniekiem.

P. Stolipina agrārā reforma, kas bija izstrādāta, izmantojot tās autoram labi zināmo Baltijas pieredzi, izcēlās ar krievu zemnieku masveida pārvietošanu galvenokārt uz Sibīriju, Turkestānu un Kaukāzu, ar tradicionālā krievu zemnieku zemes kopīpašuma nomaiņu ar zemes privātīpašumu, pāreju uz Baltijai raksturīgo viensētu sistēmu. Reformas politiskais nolūks – arī daļēji aizgūts Baltijā – bija radīt daudzmiljonu zemnieku – zemes īpašnieku slāni, kas nepakļautos dažādu sociālas ievirzes partiju aģitācijai. P. Stolipins nešaubījās par reformas ekonomisko efektivitāti. Taču ne viss izrādījās pietiekami pārdomāts, tādēļ grandiozā iecere, kā zināms, pilnībā netika īstenota.

Sociālās attiecības. Biedrības

Latvijas iedzīvotāju sociālajās un nacionālajās attiecībās pēc revolūcijas sakāves bija vērojami jauni sarežģījumi. Patvaldības "stingrās rokas" politika neatrisināja, bet tikai uz laiku pieklusināja starp dažādiem sociāliem slāņiem pastāvošās pretrunas, kam nereti piemita vairāk vai mazāk izteikta nacionāla nokrāsa.

Tiklīdz carisms bija apspiedis revolūciju, uzņēmēji steidzās samazināt strādnieku darba algu. Vairākumā fabriku tāpat paildzinājās darbalaiks un pasliktinājās darba apstākļi, agrākie strādājošo panāktie uzlabojumi cits pēc cita tika nodoti aizmirstībai. Plaši tika izmantoti naudas sodi. Šīs izmaiņas radīja strādniekos vispārēju neapmierinātību. Kaut arī aktīvas uzstāšanās, izņemot atsevišķus streikus, nenotika, Iekšlietu ministrija bija norūpējusies, un 1909. gada 20. jūnijā (3. jūlijā) Policijas departaments informēja Rīgas rajona ohrankas nodaļu par ministra pavēli savlaicīgi ziņot par novērotām izmaiņām uzņēmēju un strādnieku attiecībās.[40]

Turpinājās cilvēku ieplūšana Rīgā u.c. Latvijas lielākajās pilsētās kā no tuvākām, tā attālākām guberņām, īpaši pēc rūpniecības uzplaukuma, kas nomainīja ieilgušo stagnāciju. Uzņēmumi strauji paplašināja ražošanu. Dažu profesiju strādniekus, piemēram, dzelzceļniekus, savervēja Krievijas vidienē. No turienes uz Rīgu lielākā skaitā sūtīja arī katordzniekus, kurus izvietoja pie Centrālcietuma ierīkotajā katorgas cietumā un izmantoja smagākajos un sliktāk apmaksātajos darbos. Tai pašā laikā ne viens vien "melnajos sarakstos" iekļuvis Rīgas vai Liepājas strādnieks darba meklējumos bija spiests doties prom no Latvijas. Strādnieku noskaņojums bija nospiests. Daudzi pastiprināti lietoja alkoholu, citi, gan krietni retāk, saistījās ar dažādām reliģiskām sektām. Alkoholisms pieņēma agrāk nepieredzētus apmērus. Pieauga traumatisms, ģimeņu konflikti, arvien biežāki kļuva personības degradācijas gadījumi. Sociāldemokrāts J. Daniševskis atzina, ka "demoralizācija dziļi iespiedusies strādnieku apziņā"[41]. Nav pamata apšaubīt šo secinājumu.

Viegli neklājās vienkāršajiem lauciniekiem, pirmām kārtām laukstrādniekiem un kalpiem, arī sīkajiem rentniekiem, sevišķi, ja bija zināma viņu līdzdalība revolucionārajos notikumos. Daudzi laukstrādnieki devās uz pilsētām, kaut arī laukos algām bija tendence pieaugt. Kopš 1910. gada, kad Rēzeknē notika Latgales pirmā izstāde, rosinot novada lauksaimniekus neignorēt kaimiņu atziņas, saimnieki galvenokārt Vidzemē, bet arī

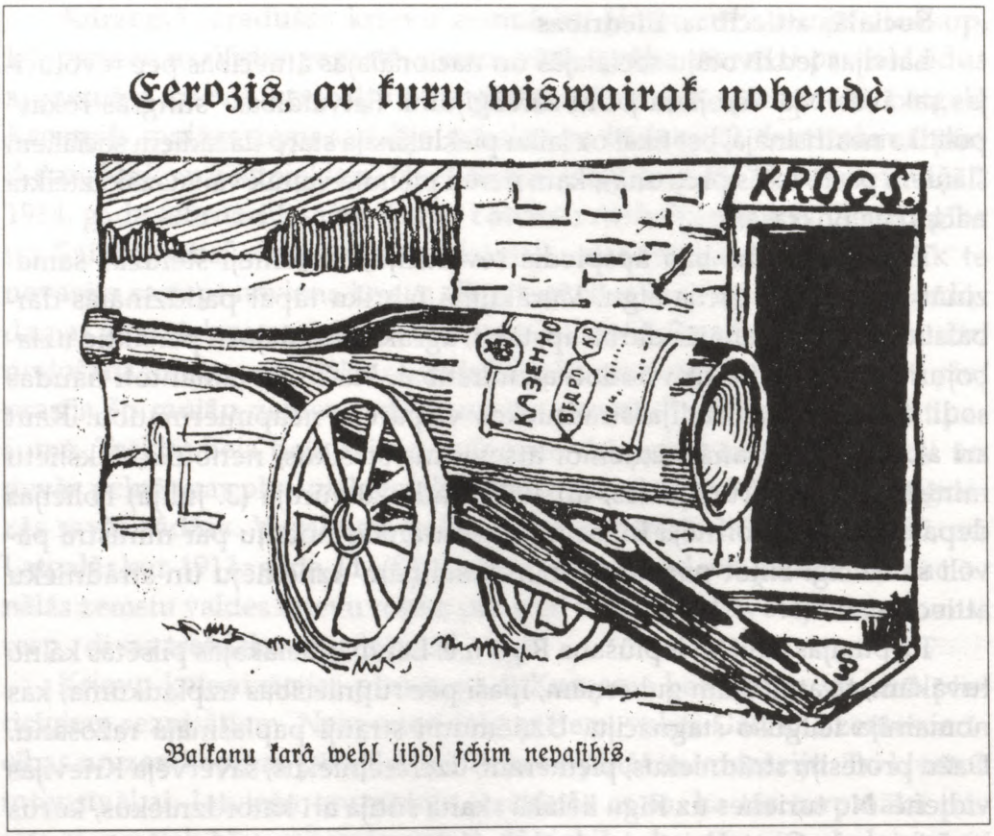

54. att. "Alkohola lielgabals"

Kurzemē arvien biežāk salīga darbā latgaliešus, taču ar viņiem kompensēt darbaroku trūkumu nebija iespējams. Vairāk un intensīvāk nācās lietot lauksaimniecības tehniku, kas, protams, saistījās ar saimniekošanas tālāku racionalizāciju. Rūpnieciskajiem ražojumiem strauji izkonkurējot līdz tam plaši izmantotos lauku amatnieku darinājumus, sarežģījās ne tikai atsevišķu amatnieku stāvoklis, bet nopietnas pārmaiņas aptvēra lauku amatniecības centrus, piemēram, Vecgulbenes–Piebalgas rajonu Vidzemē un Liepājai tuvāko Lejaskurzemes apkārtni. (Kurzemes 10 apriņķos 1911. gadā pavisam bija uzskaitīti 3729 amatnieki, visvairāk Grobiņas apriņķī.[42] Vairāki tūkstoši amatnieku bija Vidzemē.) Pārmaiņas tieši ietekmēja simtiem ģimeņu, kuru pelnītājiem vajadzēja pārorientēties, pielāgojoties jaunās ekonomiskās situācijas diktētajiem noteikumiem. Sabiedrības noslāņošanās turpinājās.

Grūti pārvaramas izrādījās revolūcijas psiholoģiskās sekas. Tās vairāk vai mazāk izteiktas bija dažādos sabiedrības slāņos.

Pretrunas un savstarpējās pretenzijas joprojām raksturoja latviešu zemnieku, plašās bezzemnieku "armijas" un vācu muižnieku attiecības. Zemniekus visvairāk neapmierināja t.s. ceļu klaušas, no kurām muižas ilgstoši bija pratušas norobežoties. No gada gadā pasliktinājās pagastu pašvaldības finansiālais stāvoklis. Samilzušos pagastu nodokļu parādus nebija iespējams piedzīt. Iestājusies finansiālā krīze aizvien vairāk apgrūtināja pagastu skolu un nabagmāju uzturēšanu. Sen nobriedusi bija pagastu pašvaldības reforma, nodokļu iekasēšana pagasta labā arī no muižu zemes, jo muižas vēl joprojām turpināja bez maksas izmantot pagasta pašvaldības pakalpojumus. Vietnieku pulka vēlēšanās kalpiem vēl arvien bija tikai desmitdaļa balss, un pat aktīvāka viņu piedalīšanās pagasta pašvaldības dzīvē neko nevarēja mainīt.

Patvaldība bija spiesta vismaz demonstrēt gatavību risināt pašvaldību problēmu. Pie Baltijas pagaidu ģenerālgubernatora izveidotā Sevišķā apspriede ieskicēja risināmo jautājumu loku, apstiprināja reformas sagatavošanas komisijas sastāvu, formāli iesaistot tajā arī zemnieku (saimnieku un bezzemnieku) pārstāvjus. Taču reformas projekts paredzēja tikai apriņķu un guberņu zemstes, situāciju pagastos nemainot. Sarežģītajai vēlēšanu sistēmai vajadzēja nodrošināt pārsvaru lielajiem zemes īpašniekiem. Bezzemnieku līdzdalība vēlēšanās vispār netika paredzēta. Vidzemes muižniecības izstrādātais reformas projekts principā gan atzina visu nodokļu maksātāju pārstāvniecību vietējā pašvaldībā, bet jau priekšlaikus nodrošinot muižniecības neapšaubāmas priekšrocības.

Zemstes, kādas perspektīvā paredzēja ieviest Kurzemē un Vidzemē, ne zemniecību, ne muižniecību nevarēja apmierināt, uz demokrātiskām zemstēm Baltijai nekādu praktisku cerību nebija. Zemniecība vēl domāja panākt iespējami pieņemamu risinājumu, turpretī baltvācu muižniecība centās nepieļaut izmaiņas lauku pašvaldību struktūrā un, protams, saglabāt savas kārtas privilēģijas.

Aplūkojamā laikposma sabiedriskā dzīve bija saistīta ar visdažādāko biedrību darbību. To reglamentēja 1906. gada 4. (17.) marta pagaidu noteikumi par biedrībām un savienībām.

Rīgā strādnieku patērētāju biedrības ("Darbs", "Klints", "Pamats" u.c.) ātri ieguva mazturīgo ģimeņu atzinību. Darbību turpināja pieredzējušās savstarpējās palīdzības biedrības (Jonatāna, Pavasara, Katrīndambja,

Torņakalna u.c.), sniedzot atbalstu slimības un nelaimes gadījumos, ģimenei zaudējot apgādnieku u.tml. 1912. gadā Krievijas impērijā pieņemtie apdrošināšanas noteikumi savstarpējās palīdzības biedrību rīcību ievērojami sašaurināja, tuvinot tās t.s. bēru kasu statusam.

Pēc 1905. gada kultūras un izglītības biedrību darbība gan Latvijas pilsētās, gan laukos likās atslābusi, taču drīz atkal sasparojās. Ar izglītības veicināšanu nodarbojās arī atturības biedrības, kas centās ierobežot alkoholisma izplatību. Biedrību darbībā bieži saskārās dažādu šķiru un sabiedrības slāņu intereses, neizpalika arī pretrunas uzskatos un atšķirīga pieeja problēmu risinājumam. Salīdzinājumā ar revolūcijas laiku biedrības bija kļuvušas krietni mērenākas. Pagrīdē padzītie sociāldemokrāti tiecās vadīt strādnieku legālās biedrības, nerēķinoties ar inteliģentu un sīkpilsoņu interesēm. Nespēdami pakļaut 1909. gada februārī reģistrēto Latviešu kultūras biedrību, sociāldemokrāti 1911. gada rudenī organizēja Strādnieku kultūras biedrību, kas kļuva par legālo strādnieku biedrību vienojošu centru. Diemžēl paši strādnieki neizrādīja entuziasmu līdzdarboties, neizcēlās ar kursu un priekšlasījumu apmeklēšanu. 1912. gada beigās ap Strādnieku kultūras biedrību grupējās kādas 45 biedrības ar aptuveni 500 biedriem.[43] Latviešu izglītības biedrība savukārt centās vienot līdzīga tipa biedrības ne tikai Rīgā (tur 1913. gadā bija 245 biedrības[44]), bet arī Vidzemē un Kurzemē, tāpat Latgalē. Ieceri īstenot izrādījās visai sarežģīti.

Biedrību skaits un to aktivitāte dažādos Kurzemes un Vidzemes pagastos bija ļoti atšķirīga. Atšķirības noteica ne tik daudz pilsētas tuvums, cik pašu biedru uzņēmība. Bija pagasti, kur darbojās piecas dažādas biedrības (piemēram, Matīšos), citur pat vēl vairāk, toties netrūka arī pagastu, kur tikko dzīvību vilka dažas, bet Tadaiķu pagastā Liepājas pusē, kā ziņoja prese, 1912. gada sākumā vēl nebija reģistrēta neviena biedrība.[45] Jāņem vērā, ka Kurzemē latviešu biedrībām dažādus šķēršļus lika gubernators S. Nabokovs, kurš visādi ierobežoja latviešu iniciatīvas. Kā Kurzemē, tā Vidzemē sabiedriskajā darbībā bija iesaistījušies tautskolotāji. Acīmredzot, lai bremzētu viņu aktivitāti, tautskolotājiem turpmāk aizliedza piedalīties sabiedriskajā darbā. Tieši biedrību aktivitātēs izpaudās sabiedriskā dzīve un iedzīvotāju plašāku aprindu pašdarbība. Vēloties būt pēc iespējas neatkarīgākas, biedrības būvēja savus namus. 1909.–1911. gadā uzcēla jaunus biedrību namus Alojā, Dolē, Rēzeknē, Siguldā, Talsos, Tirzā u.c. Dažus gadus vēlāk tika no jauna uzcelts soda ekspedīcijas nodedzinātais "Ziemeļblāzmas" nams.

Salīdzinājumā ar baltvācu fereiniem latviešu biedrības un kooperatīvi bija izauguši pašu vietējo darbošanās rezultātā. Saistība ar izglītību un ekonomiku deva zināmu stabilitātes sajūtu. Par dumpiniekiem dēvētajiem latviešiem, kam savā dzimtenē gribot negribot nācās saskarties ar dažādiem oficiālo varas iestāžu šķēršļiem, tas nebija maz.

Arodbiedrību aktivitātes

Pēc revolūcijas sakāves grūti klājās arodbiedrībām. Uzņēmēji maz rēķinājās ar arodbiedrību izvirzītajām prasībām strādājošo interešu aizstāvēšanā.

Par spīti dažādiem šķēršļiem, jau kopš 1907. gada bija vērojama arodkustības aktivizēšanās. Varas iestāžu attieksmi pret arodbiedrībām kopumā noteica valdības politika. Policijas departamenta 1907. gada 10. (23.) maija cirkulārs lika guberņas iestādēm pievērst arodbiedrībām visnopietnāko uzmanību, sekot to dibināšanai, personālsastāvam, atļaut darboties tikai tādā gadījumā, ja tām nav nekāda sakara ar revolucionāro kustību. Dažus mēnešus vēlāk šis pats departaments slepenā cirkulārā pieprasīja no gubernatora sīkas un vispusīgas ziņas par arodbiedrībām. Lai gan administrācija visnotaļ apgrūtināja arodbiedrību darbību, 1908. gadā tika izveidotas būvstrādnieku, poligrāfistu, drēbnieku un šuvēju, kokstrādnieku, maiznieku, tirdzniecības ostas strādnieku un metālstrādnieku arodbiedrības. Savukārt ar divām jaunām organizācijām – apavu izgatavotāju rūpniecisko apvienību (1907. gadā) un Vidzemes tvaika dzirnavu īpašnieku biedrību (1908. gadā) – palielinājās darba devēju apvienību skaits. Darba devēju apvienības apstrīdēja strādnieku prasības darba algas paaugstināšanas u.c. jautājumos un nelabprāt ielaidās sarunās ar arodbiedrību pārstāvjiem.

Līdz 1909. gadam arodkustība galvenokārt aptvēra Vidzemi. Lai gan Liepājas, Ventspils un Jelgavas strādnieki izcēlās ar lielu neatlaidību arodbiedrību organizēšanā, Kurzemes gubernators S. Nabokovs visus viņu mēģinājumus reģistrēties noraidīja. Tādēļ Kurzemē nenodibinājās neviena patstāvīga arodorganizācija. Izņēmums bija tipogrāfiju darbinieku arodbiedrības nodaļas.

Norisinājās arī arodorganizāciju politiskā aktivizēšanās. Arodbiedrības būtiski ietekmēja Latvijas sociāldemokrātija. Pēc revolūcijas LSD taktika krasi izmainījās, nostājoties arodbiedrību neitralitātes pretinieku pusē, t.i., cenšoties tās iesaistīt ne tikai ekonomiskajā, bet arī politiskajā cīņā. Kā

ierindas biedru, tā partijas līderu domas tomēr dalījās, un uzskatu sadursme turpinājās samērā ilgi. LSD ietekme arodkustībā nostiprinājās, kad 1908. gada novembrī pie šīs partijas Rīgas komitejas izveidoja nelegālo arodbiedrību biroju. Pastāvot nelegālo organizāciju tīklam, arodbiedrības, no vienas puses, jutās spēcīgākas, no otras puses, tās izjuta administrācijas kontroles un represiju pastiprināšanos. Tomēr arodbiedrības turpināja strukturāli pilnveidoties, apguva jaunas darbības formas, kļūstot par pilsētu saimnieciskās un politiskās dzīves būtisku sastāvdaļu.

Pārvarot administrācijas liktos šķēršļus, arodbiedrības mazpamazām attīstīja kultūrizglītojošo darbību. Arodnieciskajos kursos par nelielu samaksu bija iespējams apgūt dažādas profesijas (vispopulārākie izrādījās drēbnieku un šuvēju arodbiedrības organizētie šūšanas un piegriešanas kursi). Gandrīz visas arodbiedrības izveidoja bibliotēkas.

Arodbiedrības iesaistījās arī apdrošināšanas kampaņā, kad no 1912. gada 23. jūnija (6. jūlija) stājās spēkā likums par strādnieku apdrošināšanu slimības un nelaimes gadījumos. Apdrošināšana gan aptvēra tikai nelielu daļu strādājošo, jo netika apdrošināti valsts iestāžu, daļēji transporta, ostu, tirdzniecības uzņēmumu strādnieki, tāpat būvstrādnieki, kalpotāji un laukstrādnieki. Valsts apdrošināšanas komisijas darbu sāka 1913. gadā.

Strādnieku un uzņēmēju saspringto attiecību dēļ LSD izdevās lielāko daļu arodbiedrību pakļaut savai ietekmei. Metālstrādnieku, tekstilstrādnieku, būvstrādnieku u.c. arodbiedrībās darbojās nelegālās sociāldemokrātiskās frakcijas, ar kuru starpniecību arodbiedrību darbu koordinēja un vadīja nelegālais arodbiedrību birojs. No 1909. gada birojs izdeva žurnālu "Arodnieks", kas iznāca 2–3 reizes mēnesī līdz 1914. gadam, kad tika slēgts. Vēl togad ar citu nosaukumu ("Jaunais Arodnieks") žurnāla izdošanu uz laiku izdevās atjaunot.

Nesekmīgi arodbiedrības mēģināja izveidot grāmatveži, veļas mazgātājas, frizieru mācekļi, pārtikas rūpniecības strādnieki, elektromontieri, arī fotogrāfi u.c. Vispār administrācija arvien neiecietīgāk uzņēma jaunu arodbiedrību reģistrācijas pieteikumus. Tomēr arodbiedrībām izdevās īstenot galvenās funkcijas – piedalīties saimnieciskajā cīņā un kaut daļēji panākt attiecīgajās nozarēs strādājošo darba un dzīves apstākļu uzlabošanos. 1912. gada 18. novembrī (1. decembrī) pēc vispārējā Baltijas tipogrāfiju darbinieku streika arodbiedrība spēja noregulēt šīs nozares strādnieku un uzņēmēju attiecības. Nākamajā pavasarī un vasarā streiku rezultātā algas pielikumu izcīnīja apavnieki un cauruļlicēji. Streikos rosīgi

piedalījās attiecīgo nozaru arodbiedrības (tā kā cauruļlicējiem savas arodbiedrības nebija, viņus atbalstīja metālstrādnieku arodbiedrība). Panākumi nostiprināja arodbiedrību autoritāti.

2. Sabiedriski politiskās norises. Konfesiju situācija

Pirmā pasaules kara priekšvakarā Latvijā ne tikai praktisku, bet arī teorētisku uzmanību piesaistīja nacionālais jautājums. Savu nostāju izteica F. Kemps,[46] ar plašu analīzi šai sakarībā nāca klajā M. Skujenieks,[47] Latvijas nākotnes iespējas mēģināja paredzēt M. Valters.[48] Abi pēdējie pēc būtības noraidīja divu citu, tobrīd labi pazīstamu nacionālo lietu "kārtotāju" A. Niedras un F. Veinberga konfliktējošos uzskatus, kas tā arī izplēnēja.

Desmit gadus pēc kara iznākušajā grāmatā latviešu nacionālpolitiskajiem centieniem izsekojis A. Plensners,[49] starp citu, pasvītrojot 1905. gada neatgriezenisko psiholoģisko ietekmi.[50] Tomēr viņa piemērs brīvvalsts laikā neizrādījās pietiekami rosinošs.

Padomju režīma apstākļos daudzi autori pievērsās Latvijas sociāldemokrātijas ideoloģijas un prakses dažādiem aspektiem.[51] Šādas publikācijas, tāpat kā latviešu pilsonību "atmaskojoši" darbi, tika īpaši veicinātas. Šajos izdevumos daudz kas ir noklusēts, nereti izmantoti attiecīgi piemeklēti vai apšaubāmi avoti, netrūkst pretenciozu apgalvojumu. Tāds, piemēram, ir vērtējums par to, ka "latviešu buržuāzija – carisma uzticama sabiedrotā"[52], kaut arī labi zināms, ka šī loma tradicionāli bija atvēlēta Baltijas vāciešu augšslāņiem, kam cara patvaldība patiesi uzticējās, ko nevar teikt par latviešu pilsonību.

Latviešu sociāldemokrātu darbību Krievijas Valsts domē raksturo V. Šaldas un A. Ūdres grāmata.[53] Par citiem Latvijas deputātiem tā gan sniedz pārāk skopas ziņas.

Tiem, kas interesējas par latviešu revolucionāriem – emigrantiem, jāatgādina L. Dūmas un Dz. Paeglītes darbs.[54] Gadu gaitā, protams, par šo tēmu apzināti jauni fakti.

Par latviešiem Amerikā pēc 1905. gada rakstījis O. Akmentiņš. Viņa darbs izdots ASV 1958. gadā.[55]

Tikai pirms pāris gadiem publicētā monogrāfijā nacionālās attiecības Latvijā aplūkojamā laikā historiogrāfiskā aspektā vērtējis L. Dribins.[56] Autors pasvītrojis M. Skujenieka un P. Stučkas idejiski pretējās pozīcijas latviešu sociāldemokrātu attieksmē pret nacionālo jautājumu,[57] pirmajam aizstāvot nacionālas valsts ideju, bet otrajam paužot izteiktu antinacionālismu.

Latvijas neatkarības apstākļos turpinātas vairākas agrāk aizsāktas tēmas: par strādniekiem un viņu dzīves apstākļiem,[58] pilsētu pašvaldībām pirms pasaules kara[59] u.c.

Par pārmaiņām baznīcu un draudžu dzīvē pēc 1905. gada literatūrā ir trūcīgas ziņas, lai gan savulaik publicēts plašs izdevumu klāsts par atsevišķām – pārsvarā evaņģēliski luteriskās baznīcas draudzēm. Pavisam nedaudz šim laikposmam pieskāries A. Pommers grāmatā par pareizticību Latvijā.[60] Vairāk uzmanības tam veltīts darbos par katoļu garīdznieku tālaika aktivitātēm un lomu aizkavētajā Latgales atmodas procesā. Par spīti atšķirīgiem viedokļiem,[61] šo garīdznieku pašaizliedzīgo un daudzpusīgo darbību, viņu ieguldījumu Latgales tuvināšanā abiem pārējiem Latvijas novadiem sarežģītajā laikposmā nedrīkst novērtēt par zemu. Līdz šim vairāk apzināti F. Trasuna nopelni[62] un viņa domubiedra N. Rancāna paveiktais.[63]

Par Baltijas provinču evaņģēliski luterisko baznīcu rakstījuši arī baltvācu un vācu autori.[64] Viņu darbi veido atsevišķu pētījumu kopu, cieši saistītu ar baltvāciešu vēstures citām problēmām.

Nesen iznākušajās reliģijas vēstures grāmatās[65] šis periods nav atsevišķi izdalīts un līdz ar to ir pārāk maz aplūkots. Katrā gadījumā tas pelna lielāku ievērību.

Nacionālās attiecības

Nacionālais jautājums Latvijā tā arī palika komplicēta problēma, saistīta ar Kurzemes un Vidzemes, kā arī Latgales ekonomisko attīstību, ar vietējām pašvaldībām, cara patvaldības politiku reģionā. Latviešu nācijas konsolidācijas procesu vēl arvien kavēja administratīvais iedalījums. Pēdējos pirmskara gados vērojamā Latgales saimnieciskā tuvināšanās un attīstošies kulturālie sakari ar abiem pārējiem Latvijas novadiem dienas kārtībā bija izvirzījuši ilgi aizkavējušos Latgales apvienošanu ar Vidzemes latviešu daļu.

Taču Vitebskas guberņas pārvalde ar Latgales latviešu vajadzībām, tāpat kā agrāk, nerēķinājās. F. Trasuna vēl 2. Valsts domei iesniegtais likumprojekts par administratīvajām izmaiņām nekādu tālāku virzību nebija guvis. Savukārt latviešu ziemeļu kaimiņi igauņi tiecās panākt Vidzemes guberņas sadalīšanu un igauņu daļas pievienošanu Igaunijas guberņai. Tam šķēršļus lika Vidzemes muižnieku korporācija, nevēloties piekāpties igauņu interesēm. Arī šī iecere palika nerealizēta.

Latvieši nevēlējās samierināties ar cara patvaldības piekopto nacionālo politiku. Krievu ierēdņi latviešu, tāpat igauņu valodu neatzina pat par valodām, bet nicinoši dēvēja par izloksnēm. Vietējos rīkojumus parasti publicēja trīs valodās, latviešu tekstam ierādot pēdējo vietu. No otras puses, nebija nekāda pamata uzskatīt krievus par intelektuāli vai kā citādi pārākiem. Parasti izglītības un kultūras jomā varēja vērot pretējo, krievu "kungs" bija mazāk kulturāls nekā viņa priekšgājējs – vietējais vācietis. Arī pagasta darbvedībā vajadzēja lietot krievu valodu. Ar šādiem spaidiem patvaldības un krievu ierēdniecības prestižs nenostiprinājās, gluži otrādi. Rīgas krievu prese to apzinājās, norādot, ka uz latviešu un igauņu piesliešanos krieviem nav ko cerēt un abas minētās tautas pirmajā izdevīgajā gadījumā "pacentīsies sasniegt to, ko neieguva 1905. gadā"[66].

Pēc neilga pierimuma pirmajos pēcrevolūcijas gados atsākās enerģiski latviešu pārkrievošanas mēģinājumi. Tajos bezceremoniāli iekļāvās Krievijas Izglītības ministrija, tiecoties izstumt latviešu valodu no tautskolām. Bez inspektoriem un ierēdņiem krievu valodu un paražas izplatīja pareizticīgo baznīca, gan bez redzamiem panākumiem, jo ik gadus daudzi simti cilvēku no pareizticības atgriezās luterticībā. Pirmskara gados pareizticīgo baznīca bija zaudējusi pārkrievošanas faktora nozīmi.

Pārkrievošanas politika neizbēgami saasināja nacionālās attiecības, sarežģīja to vietējo krievu situāciju, kas nevēlējās atbalstīt šovinistus. Šovinisti laikraksta "Novoje vremja" slejās pārmeta latviešiem separātismu un aicināja steidzīgi likt "krievu kultūras pamatus" Baltijā. Tas, ka Rīgas krievu teātra galvenie apmeklētāji bija latvieši un ebreji, bet "Rižskij vestņik" neslēpa sašutumu par R. Blaumaņa "Indrānu" uzvedumu šajā teātrī, rādīja laikraksta redakcijas attieksmi pret kultūru.

Latviešu apspiesto stāvokli viņu pašu dzimtenē atzina kā krievu liberālās aprindas, tā šovinisti. Gatavi izmantot daudzu latviešu pretvācu noskaņojumu, ne vieni, ne otri pat neieminējās par latviešu tiesībām uz savu kultūru, vēl jo vairāk pašnoteikšanās tiesībām. Lielkrievu šovinisti

ņēmās enerģiski iznīdēt "inorodcu" (cittautiešu), to skaitā latviešu valodu un kultūru kā ar "vienotu un nedalāmu Krieviju" nesavienojamu. Tieši un atklāti lielkrievu nacionālisma lozungus propagandēja krievu inteliģentu (N. Berdjajeva, S. Bulgakova, M. Geršenzona u.c.) rakstu krājums "Vehi" ("Laika posmi"). Viņi nekautrējoties pauda nekrievu tautu asimilācijas ideju. Krievu kadetu nostāja nacionālajā jautājumā bija viltīgāka. Pazīstamā ekonomista un publicista P. Strūves ideja par jaunas nacionālās identitātes radīšanu Krievijā pēc ASV parauga būtībā piedāvāja to pašu pārkrievošanu. Poļus un somus šīs idejas autors negrasījās aiztikt, turpretī pārējās tautas un tautības ieteica "pārkausēt" kopējā katlā. Par valsts pastāvēšanas augstāko uzdevumu izvirzot prasību pēc ārējās varenības, kam pakļaujama iekšpolitika,[67] P. Strūve izrādījās iestidzis tai pašā krievu mesiānisma purvā. Šādas un tamlīdzīgas apšaubāmas teorijas kaut cik sevi cienošai tautai nebija pieņemamas. "Reakcijas nacionālā politika smeļ savus spēkus naidā pret mazajām tautām," rakstīja M. Valters, liekot saprast, ka "mazo tautu nacionālā dzīvība tiek jau pati par sevi ierēķināta šīm tautām par ļaunu".[68]

Centienos kļūt patstāvīgākiem un nodrošināt sev vismaz kulturālo autonomiju latvieši nejutās vieni. Līdzīgs stāvoklis bija kaimiņiem igauņiem un lietuviešiem, labākā situācijā, kā jau atzīmēts, bija somi. Latviešu laikraksti bieži ievietoja ziņas par Somiju un somiem, viņu cīņu pret pārkrievošanu, arī rakstus par somu literatūru un mākslu, šīs ziemeļu tautas dzīvesveidu. Somijas paraugs iedvesmoja un deva spēkus izturēt grūtajā reakcijas laikā. Kad carisms nekautrējās ierobežot Somijas autonomiju, šis patvaldības solis izpelnījās latviešu sabiedrības nosodījumu.

Latviešu nacionālā pašapziņa jūtamāk pieauga Latvijas laukos. Mazāk to varēja manīt pilsētās, pirmām kārtām Rīgā, kur starpnacionālās attiecības bija krietni sarežģītākas. Pat trīs vietējo valodu prašana un latviešiem piemītošā tolerance pietiekami nesekmēja saprašanos ar skaitliski mazākām, taču vietējā saimnieciskajā dzīvē un administrācijā ietekmīgākajām baltvācu un krievu minoritātēm. Turpinot pārmest latviešiem politisko neuzticamību, baltvācu augšslāņi spieda latviešu pilsonības konservatīvās un arī liberālās daļas pārstāvjus nepārtraukti taisnoties, pat iztapt patvaldnieciskajam režīmam, neko pretim nesaņemot. Perspektīvā pieļaujot zināmu saprašanos ar latviešu zemniecību, baltvācieši principiāli noraidīja iespēju atrast kopīgu valodu ar latviešu inteliģenci. Baltvāciešus mazāk biedēja vietējās zemniecības saimnieciskā rosība un panākumi nekā

latviešu nācijas konsolidēšanās, kas nelielajai vācu minoritātei neatstāja cerības nākotnē saglabāt kaut daļu no savām privilēģijām un ietekmes. Tādēļ baltvācu muižniecības un lieluzņēmēju kā pilsētu pašvaldības pārstāvju izturēšanās pret latviešiem palika konsekventi naidīga. Dažādus pārmetumus latviešiem atkal un atkal veltīja vietējie vācu laikraksti, apzināti uzturot sasprindzinājumu latviešu un baltvāciešu attiecībās. Bez vainas tomēr nebija arī latviešu periodiskie izdevumi.

"Skaldi un valdi" politikai latviešu un baltvāciešu pretrunas izmantoja vietējie krievi. Veltīgi latvieši mēģināja viņus dabūt savā pusē. Gluži pretēji – krievu politiķi un sabiedriskie darbinieki izšķirošā brīdī parasti vienojās ar vāciešiem, kā, piemēram, 1913. gadā Rīgas domes vēlēšanās.

1909. gadā tika izveidots krievu nacionālais klubs "Russkaja beseda" ("Krievu saruna"). Taču cerības radīt organizāciju ar plašu krievu iedzīvotāju pārstāvniecību neattaisnojās. Klubs izdeva žurnālu ar tādu pašu nosaukumu, kas tik aizrautīgi sāka aizstāvēt "krievu nacionālās intereses", ka izraisīja pat centrālās varas neapmierinātību. Žurnāla pirmo numuru arestēja un tā redaktoru F. Utkinu apvainoja nacionālā naida kurināšanā starp krieviem un vāciešiem.

Tiesa, nacionālās pretrunas neizslēdza saprašanās un sadarbības iespēju meklējumus. Rīgā šie meklējumi saistījās ar Rīgas liberālā kluba darbību, arī ar A. Šmita vadīto laikrakstu "Rigasche Neueste Nachrichten" ("Rīgas Jaunākās Ziņas"). Laikraksts pārstāvēja šauras baltvācu liberālās aprindas, kuras asi kritizēja baltvācu konservatori. Tie nerimās līdz pat brīdim, kad pēc nepilniem četriem gadiem finansiālā strupceļā iedzītais laikraksts pārstāja iznākt. Bez redzamiem panākumiem turpināja darboties Rīgas liberālais klubs, kurā pulcējās latviešu, krievu un ebreju demokrātiski noskaņotie inteliģenti, vācu liberāļi, pārspriežot pašvaldības reformas, tiesu, izglītības u.c. jautājumus. Kluba pirmais priekšsēdētājs bija armēņu izcelsmes kņazs S. Mansirevs, viņa vietnieks – latvietis V. Zāmuels. Visumā klubs sekoja kadetu orientācijai, uzturēja sakarus ar šīs partijas vadību. Vairāki ievērojami kadeti (P. Miļukovs, F. Rodičevs, A. Šingarjovs) ieradās Rīgā un uzstājās ar lekcijām liberāļu klubā. Incidenti un kluba biedru nesaprašanās liecināja par tā vājumu un nespēju realizēt sākotnējās ieceres.

Kompromisa ideja populāra bija Liepājā. Tomēr visumā liberālā "Libausche Zeitung" pārspīlēja, apgalvojot, ka nacionālais jautājums pilsētā nepastāvot un pašvaldību vēlēšanas neietekmējot.[69] Drīzāk tas

liecināja par samierināšanās mēģinājumu pēc kārtējās baltvāciešu uzvaras vēlēšanās.

Latviešiem Latgalē tāpat nācās izjust divkāršus pārtautošanas draudus, jo bez pārkrievošanas viņi tika pakļauti arī apzinātai pārpoļošanai. To centās panākt gan muižnieki, gan poļu katoļu garīdznieki. Tie pat aģitēja un stingri noliedza Līgo svētku (Jāņu) svinēšanu, tā mēģinot padziļināt plaisu starp katoļticīgajiem latviešiem un luterāņiem. Latviešu katoļu mācītājiem bija nemitīgi jācīnās par tautas apgaismību un nacionālo sapratni Latgalē.

Vispār poļu attiecības ar citu tautību pārstāvjiem Latvijā lielā mērā bija pakārtotas tolaik Krievijas impērijā kopumā valdošajiem sociālajiem un politiskajiem apstākļiem. Latgalē, kur poļi veidoja inteliģences un zemes īpašnieku slāni, viņu attieksmi pret zemniecību raksturoja norobežošanās, bet poļu muižniecības attieksme pret Krieviju un krieviem bija apslēpti naidīga. Toties poļu strādniekiem Rīgā, nedzīvojot kompakti poliskā vidē, nebija izteikta etniskā neiecietība. Nacionālas dabas konfliktos viņus varēja iesaistīt, vienīgi izmantojot viņu stingro reliģiskās piederības apziņu.

Aplūkojamā laikā Rīgā, tāpat Liepājā ievērojami aktivizējās lietuviešu sabiedriskā dzīve. Darbu uzsāka vairākas lietuviešu labdarības, tāpat attu-rības, pārtikas biedrības, kā arī teātra biedrība. Izrādēm un sarīkojumiem bieži telpas viņiem piedāvāja Rīgas Latviešu biedrība. 1912. gadā latviešu un lietuviešu labās attiecības uz laiku aptumšoja lietuviešu laikraksta "Rygos Garsas" ("Rīgas Atbalss") negaidītais aicinājums lietuviešiem pilsētas domes vēlēšanās atbalstīt baltvācu sarakstu, tādējādi cerot gūt finansiālu atbalstu no Rīgas pašvaldības lietuviešu teātrim un tautas nama celtniecībai.

Cita pēc citas ne tikai Rīgā, Jelgavā, Liepājā, bet arī mazākās pilsētās un miestos tika dibinātas ebreju biedrības, to skaitā daudzas kultūrizglītojošas vai labdarības biedrības. Rīgā darbojās 1907. gadā oficiāli reģistrētā Ebreju sabiedriskā organizācija. Izvairoties no konfliktsituācijām, tā rosināja ebreju inteliģenci iesaistīties sabiedriskos pasākumos.

Atšķirībā no iepriekšējām 3. Valsts dome darbojās visu paredzēto laiku – piecus gadus. Nākamajās domes vēlēšanās 1912. gadā labējās partijas guva vēl redzamākus panākumus. Šovinisti pieprasīja nesaudzīgu nekrievu nomaļu pārkrievošanu. 4. Valsts domē ievēlētie latviešu deputāti – J. Goldmanis un J. Zālītis – neizcēlās ar enerģisku tautas interešu aizstāvēšanu. Viņi pieslējās progresistiem, vēlāk šo rīcību skaidrojot kā taktisku apsvērumu nosacītu. Ar baltvācu vēlētāju atbalstu 4. Valsts domē iekļuva S. Mansirevs, kurš bija apņēmies aizstāvēt Baltijas vāciešu "vēsturiskās

tiesības". Solījums pildīts netika, jo S. Mansirevs drīz sāka uzstāties ar vāciešus nosodošām runām. Vēl arvien pārstāvēti Krievijas impērijas augstākajās sfērās, baltvācieši par to īpaši neuztraucās.

Izmaiņas pilsētu pašvaldībās

Kā to apstiprina oficiālā statistika, pirmajos pēcrevolūcijas gados Latvijas pilsētu pašvaldību, īpaši Rīgas finansiālais stāvoklis nostiprinājās. 1909. gadā pilsētu budžetu kopsumma pārsniedza 10 milj. rbļ. (Rīgai u.c. Vidzemes pilsētām šī summa bija nedaudz lielāka par 8 milj. rbļ., Kurzemes pilsētām – 1,8 milj. rbļ., bet Latgales pilsētām – 0,4 milj. rbļ.).[70] Turpmāk Latvijas pilsētu pašvaldību rīcībā esošie budžeta līdzekļi pieauga, 1913. gadā Vidzemē pārsniedzot 13,1 milj. rbļ., Kurzemē – 2,1 milj. rbļ., bet Latgalē, kur šis pieaugums bija vismazākais, – 0,54 milj. rbļ.[71] Tolaik Rīgas pašvaldības rokās atradās ap 80% no Latvijas pilsētu pašvaldību kopējās summas (15,8 milj. rbļ.) jeb 12,8 milj. rbļ. Pēc aptuveniem aprēķiniem, budžeta ienākumi uz vienu rīdzinieku 3,5–11 reizes pārsniedza pārējo Latvijas pilsētu attiecīgos rādītājus.[72] Saprotams, šāds nivelējošs sadalījums bija ļoti tālu no reālās situācijas, rēķinoties ar pilsētnieku vairākuma vajadzību apmierināšanu. Par pašvaldību finansiālo līdzekļu izlietojumu lēma domnieki, neaizmirstot rūpēties par savām un savu vēlētāju – turīgāko iedzīvotāju interesēm.

Pilsētu pašvaldībās varēja vērot zināmas izmaiņas. Baltvācu muižniecība, namsaimnieki un fabrikanti pamazām zaudēja noteicošo ietekmi tajās. Netieši to apstiprināja viņu iesaistīšanās kompromisos ar latviešiem. Iezīmējās liberāļu panākumi sacensībā ar konservatīvajiem elementiem.

Satrauktas par latviešu sekmēm namu būvniecībā, kokapstrādē, tāpat pārtikas un būvmateriālu ražošanā, baltvācu elitārās aprindas aicināja vietējos vāciešus veikt pretdarbību, piemēram, nepārdot nekustamos īpašumus nevāciešiem, bet pašiem pilsētās iepirkt namus. Tādā veidā baltvācu elite tiecās palielināt savu balsotāju skaitu pašvaldību vēlēšanās.

Rīgas latviešu pilsonības labējie nogrupējumi, ko pārstāvēja Latviešu tautas partija, kā arī tai tuvā Latviešu reformu partija, jau 1908. gada vasarā vienojās ar baltvāciešu vadoņiem par nākamajām pilsētas domes vēlēšanām. Latviešu liberālo aprindu opozīcija, kas bez "Dzimtenes Vēstneša" domubiedriem aptvēra "Jaunās Dienas Lapas" progresistus, nespēja nosvērt svaru kausus savā labā. 1909. gada martā ar lielu balsu pārsvaru uzvarēja "kompromisnieku" saraksts, par kuru balsoja arī krievu vēlētāju

vairākums. Taču konservatīvie latvieši bija velti cerējuši uz viņiem apsolīto krājkases direktora posteni. Uz šo vietu tika pieteikti trīs pretendenti: F. Veinbergs, arhitekts K. Pēkšēns un advokāts J. Reinfelds, taču ievēlēts netika neviens no viņiem. Tikai pēc trim gadiem par latviešu labējo aprindu atbalstu baltvāciešiem 4. Valsts domes vēlēšanās par valdes locekli kļuva F. Grosvalds, bet vēl pēc gada – kāds krievu konservatoru pārstāvis. Baltvācu dome turpināja kontrolēt visus atbildīgos posteņus un nebūt neizcēlās ar piekāpību nevāciešiem.

Veseli septiņi grupējumi bija izveidojušies 1910. gada Liepājas domes vēlēšanu priekšvakarā. Galu galā no dažādu tautību vēlētājiem izveidojās divas pretējas nometnes, proti, tobrīd valdošā jaunvāciešu t.s. pilsētas valdes partija, kam bija pievienojies krievu un apvienotās poļu–lietuviešu grupas vairākums, kā arī latviešu vēlētāju konservatīvais nogrupējums, kas pārstāvēja Liepājas Latviešu biedrības un Liepājas namīpašnieku biedrības aprindas un bija guvis jūtamu ietekmi pilsētas pašvaldībā. Tiem pretī stāvēja opozīcijas bloks – latviešu sīkpilsonisko vēlētāju labējais un kreisais t.s. progresistu spārns kopā ar vecvāciešiem. Jauna parādība šajās vēlēšanās bija partiju skaļi izreklamēto programmu izvirzīšana, bet būtībā cīņa notika par domes sēdekļiem un personām. Vēlēšanās 26.–27. aprīlī (9.–10. maijā) ar samērā nelielu balsu pārsvaru uzvarēja pilsētas valdes partija. Amatu sadalē jaunvācieši partneriem dotos solījumus turēja. Kopdarbība tomēr nenovērsa augošās nesaskaņas un konfliktus starp baltvācu un latviešu domniekiem, īpaši domes pilnvaru pēdējos divos gados. Taču ne tikai šie konflikti tuvināja t.s. jaunvāciešu un vecvāciešu izlīgumu. Lielā mērā to noteica baltvācu pašu apdraudētības sajūta, pieaugot lielkrievu šovinistu centieniem panākt krievu kūriju izveidošanu Baltijas pilsētu pašvaldībās un to mākslīgi uzturētu pārsvaru. Ministru padomes priekšsēdētāja P. Stolipina rīkojums, kas bija vērsts pret baltvāciešu un arī latviešu iecelšanu oficiālos amatos Baltijā, sekmēja Liepājas vecvāciešu un jaunvāciešu apvienošanos. Tiesa, šo apvienošanos veicināja arī jaunvāciešu rindu sairums un vairāku nevāciešu iekļūšana pilsētas domē atbrīvojušos vakanču vietā.

Uz asu cīņu 1909. gada vēlēšanās bija noskaņojusies latviešu opozīcija Jelgavā, taču vēlēšanas tur norisēja mierīgi, jo galu galā baltvāciešu–krievu un latviešu vēlēšanu komitejas vienojās. Tiesa, latviešu vēlēšanu komiteja saņēma progresistu preses nosodījumu par "kompromisu par katru cenu", kas bija sagādājis latviešiem vilšanos iegūto domnieku vietu ziņā.

Ar visai atšķirīgiem rezultātiem norisēja pašvaldību pārvēlēšana Kurzemes mazpilsētās. Viendabīgā iedzīvotāju sastāva dēļ tās mierīgi pagāja Jaunjelgavā. Tai pašā laikā nepiepildījās daudzu vēlētāju cerības panākt latvisku domi Bauskā, jo vairākumu balsu tomēr saņēma domes vecais sastāvs. Negaidīti latvieši pieveica baltvāciešus 1910. gadā Jēkabmiestā, iegūstot 14 no 18 mandātiem.[73] Skaitliskais pārsvars un saliedētība garantēja latviešu kārtējos panākumus pašvaldību vēlēšanās 1911. gadā Tukumā.

Samērā mierīgi norisinājās pašvaldību vēlēšanas Vidzemes mazpilsētās, izņemot Valku, kur latvieši zaudēja igauņiem. Igauņi, kas jau divos iepriekšējos domes sastāvos aizņēma vairāk nekā 2/3 domnieku vietu un visus pilsētas valdes amatus, 1914. gadā faktiski pilnīgi pārņēma pilsētas pašvaldību savā kontrolē.

Nelielo pilsētu domēs Kurzemē un Vidzemē latvieši ar nedaudziem izņēmumiem bija ieguvuši pārsvaru. Gluži citāda situācija bija vērojama Latgalē, kur latviešu vēlētāju bija visai maz. Tā Daugavpilī to cilvēku vidū, kam piederēja vēlēšanu cenzam atbilstošs nekustamais īpašums, bija tikai 68 latvieši (no 727), Rēzeknē 23 (no 177), Ludzā 19 (no 232).[74] Atbilstoši norādītajam samēram komplektējās šo pilsētu pašvaldību sastāvs, noteicošo lomu saglabājot krieviem, pārsvarā vecticībniekiem, un poļiem. Daugavpilī, kur domē bija tikai pāris latviešu, pilsētas galvas posteni ilgu laiku ieņēma A. Pfeifers. Rēzeknē pēdējā pirmskara domē no 24 domniekiem bija tikai pa vienam latvietim, vācietim un ebrejam,[75] pārējie lielākoties bija krievi. Neviena latvieša nebija starp Ludzas 15 pilnvarotajiem, no kuriem turpat puse (7) izrādījās poļi. No viņu vidus nāca arī pilsētas vecākais.

Domnieku vēlēšanās Ventspilī 1912. gada 25. aprīlī (8. maijā) latvieši izvairījās no kompromisa ar baltvāciešiem, kuri, lai arī vēl dalījās vecvāciešos un jaunvāciešos, tāpat kā vēlāk Liepājā, uzstājās vienoti, piesaistot gan kārkluvāciešus, gan saimnieciskajā ziņā atkarīgos cittautiešus. Ar to gan izrādījās par maz, jo uzvarēja latviešu grupējums, panākot nelielas baltvācu daļas, kā arī nedaudzo krievu vēlētāju atbalstu.

Kurzemes guberņas administrāciju vēlēšanu iznākums Ventspilī neapmierināja, un tā iejaucās vadošo personu izraudzīšanā. Gubernators neapstiprināja pilsētas galvas amatā ne domes ievēlēto A. Blauu, ne pēc tam izvirzīto J. Turausku, bet par Ventspils pilsētas galvu iecēla baltvācieti E. Reinki.

Jelgavas domes vēlēšanās 1913. gada nogalē latvieši atteicās no cīņas, pieņemot baltvācu piedāvātos noteikumus jaunās domes sastāvam. Par

šādu iznākumu jāvaino arī latviešu vēlētāji, kuri izrādīja nepieredzētu pasivitāti. Veikla manevra rezultātā, panākot kompromisu ar latviešu sīkpilsoniskajiem vēlētājiem, baltvācieši konfrontēja abas latviešu vēlētāju kopas un uzvarēja 1914. gada Liepājas domes vēlēšanās.

Pašvaldības vēlētāji Rīgā 1913. gada sākumā grupējās ap piecām vēlēšanu komitejām: vācu, krievu, lietuviešu un divām latviešu. V. Olava vadītā Apvienotā komiteja orientējās uz vidusslāņiem un tiecās sadarboties ar pilsētas pašvaldībā maz pārstāvētajām tautībām: lietuviešiem, poļiem un igauņiem, ar krievu vēlētāju komiteju vai vismaz atsevišķām krievu vēlētāju grupām, kas bija nemierā ar veco domi un tās krievu domniekiem. Otru latviešu vēlētāju komiteju atkal vadīja F. Veinbergs.

Opozīcija iepriekšējam domes sastāvam izvirzīja virkni apsūdzību, pārmetot nerūpēšanos par pilsētas nomalēm, reakcionāru politiku tautas izglītības un kultūras laukā, sociālajā jomā utt. Apvienotās komitejas darbības programma toties paredzēja pilsētas labiekārtošanu, izglītības un strādnieku jautājuma risināšanu, konkrētu rīcību pārtikas preču un pirmās nepieciešamības priekšmetu sadārdzināšanas ierobežošanā utt. Diemžēl atsevišķu punktu dēļ izraisījušies strīdi starp komitejas locekļiem traucēja sākto darbu novest līdz galam. F. Veinbergs savukārt pasteidzās vienoties ar baltvāciešiem.

No nacionālajām grupām latviešu Apvienotajai komitejai pievienojās lietuvieši, poļi, igauņi un pēdējā brīdī arī daļa krievu vēlētāju. Pretējā pusē palika baltvācu vēlētāji ar krievu t.s. vecdomniekiem jeb vietējās krievu sabiedrības reakcionārāko daļu, ko atbalstīja laikraksti "Rižskaja misļ" un "Rižskij vestņik". Laikraksta "Rižskaja misļ" galvenais akcionārs bija ietekmīgais pilsētas valdes loceklis N. Merkuļjevs, saukts par "vācieti krievu svārkos".

Vēlēšanās 1913. gada 15. (28.) martā uzvarēja baltvācu saraksts, bet opozīcija saņēma 41,9% balsu.[76] Tas izrādījās lielākais panākums, kādu tai bija izdevies gūt. Cerot panākt pārvēlēšanas, opozīcija aicināja "no vācu žēlastības" 23 domē iekļuvušos atteikties no saņemtajiem mandātiem. Atsaucās viens domnieka kandidāts un pieci tikko ievēlētie domnieki, viņu vidū F. Veinbergs, acīmredzot tādējādi cerot atgūt zaudēto autoritāti. Piecu domnieku demaršs nespēja sašķelt domi un kļūt par cēloni pārvēlēšanām. Viņu vietas nekavējoties aizņēma baltvācu kandidāti.

Tādējādi baltvācieši Rīgas domē saglabāja skaitliski nelielu, bet prioritāti nodrošinošu pārsvaru. Viņiem palika arī pilsētas galvas postenis, jo pēc

G. Ārmitsteda nāves (1912. gadā) šai amatā ievēlēja senas Rīgas baltvācu dzimtas pārstāvi V. Bulmerinku.

Kā Valsts domes, tā pilsētu pašvaldību vēlēšanas pārliecinoši apstiprināja, ka tās joprojām vērtējamas kā latviešu, tā baltvācu u.c. nacionālo minoritāšu pilsonības turīgākās daļas un zināmā mērā inteliģences un pilsonisko partiju un grupējumu politiskās darbības svarīgākā arēna. Taču pati pilsētu domnieku ievēlēšana pārvērtās par aizvien atklātāku sacensību par labi atalgotām vietām, mazāk domājot par iedzīvotāju vairākuma interesēm atbilstošiem saimnieciskiem pārkārtojumiem.

Politiskās partijas

Latvijā savdabīgi turpinājās partiju veidošanās. Legālās partijas neizcēlās ne ar stingru disciplīnu, ne noformētiem statūtiem un darbības programmu, vairāk atgādinot interešu kopas, nevis partijas. Daudzām arī pastāvēšanas laiks nebija ilgs. To aktivitātes pieauga vēlēšanu laikā, pēc tam parasti darbošanās apsīka. Vairāk vai mazāk nemainīgi partijas bija saistītas ar kādu no laikrakstiem, kas pauda attiecīgas partijas politiskos uzskatus.

Pretendējot uz savu saimniecisko un politisko pozīciju mākslīgu nostiprināšanu uz citu vietējo tautību rēķina, Rīgā un Liepājā, bet galvenokārt Latgalē (Rēzeknē, Daugavpilī, Krāslavā) izveidojās Krievijas 17. oktobra savienības jeb oktobristu vairākas nodaļas. Vienubrīd Rīgā bija reģistrēti 635 šīs partijas biedri,[77] taču viņu lielākā daļa izcēlās ar pasivitāti, atteicās maksāt biedru naudu. Tas liecināja, ka patiesībā vietējo krievu oktobristu pilsētā bija stipri mazāk. Arī melnsimtnieku graujošais radikālisms neatrada šeit kaut cik būtisku atbalstu. Atšķirīga bija situācija Latgalē. Latgales apriņķu centros vienlaikus pastāvēja melnsimtnieciskās Krievu tautas savienības grupas. 1908. gada sākumā šīs savienības Ludzas un Rēzeknes nodaļās bija attiecīgi 45 un 233 cilvēki, bet kādā Daugavpils apriņķa pagastā šajā partijā bija iestājies apmēram 1000 krievu vecticībnieku un pareizticīgo, citā šī apriņķa pagastā – 35. Jau revolūcijas laikā ar daļēju piekāpšanos patvaldība bija ieguvusi vecticībnieku atbalstu, tādēļ šāda viņu politiskā aktivitāte nepārsteidza. Kopumā tomēr lielākā vecticībnieku daļa pret politiskajām partijām turpināja izturēties atturīgi, vērtējot tās vispirms pēc attieksmes pret viņu problēmām. Kopienu vadītāji parasti gan atbalstīja oficiālo varu. Pašā Daugavpilī Krievu tautas savienības nodaļā bija 395 cilvēki.[78] Pilsētā dzīvojošie ebreji par to bija pamatoti satraukti, jo baidījās no

melnsimtnieku aktivitātēm. Kurzemē nebija nevienas Krievu tautas savienības nodaļas, tikai Liepājā izveidojies 16 cilvēku liels pulciņš pieslējās šai savienībai.[79] Konstitucionāli monarhistiskajā partijā Kurzemē bija ap 850 biedru (partijas nodaļas atradās Jelgavā un Kuldīgā, apakšnodaļa – Tukumā, pulciņš – Jaunjelgavas apriņķī). 250 locekļu bija Baltijas konstitucionāli monarhistiskās partijas Ventspils nodaļā, bet Liepājā bija reģistrēti kādi 600 liberāli konstitucionālās partijas biedri.[80] Neviena monarhistiska organizācija nepastāvēja Vidzemes latviešu daļā. Protams, ne tikai tas liecināja par latviešu noraidošo attieksmi pret patvaldību.

Šovinistiem atbalstu neslēpa "Rižskij vestņik", sevišķi tā redaktora I. Visocka parakstītās slejas. Avīze samērā bieži pārpublicēja laikraksta "Okraini Rossiji" rakstus, vērstus pret latviešiem un igauņiem. Pats "Rižskij vestņik" noraidīja jebkuru impērijas nomaļu autonomijas ideju.

Baltijas konstitucionālā partija, kuras centrs atradās Rīgā, bet nodaļas Valkā, Tērbatā, Tallinā u.c., par vēlamu uzskatīja visu nacionalitāšu monarhistiski konstitucionāli noskaņoto pārstāvju apvienošanu. Partija, kas tolaik vienoja ap 8000 biedru,[81] to skaitā Rīgas pilsētas galvu G. Ārmitstedu, nebija viengabalaina, tajā iestājās gan konservatori, gan mērenāku uzskatu paudēji. Tomēr noteicošie bija pirmie.

Rīgā izveidotā Ebreju konstitucionāli demokrātiskā partija itin veiksmīgi iesaistījās Valsts domes vēlēšanu kampaņās, iekļaujoties politisko grupējumu koalīcijās. Rezultātā ikvienā no četrām Valsts domēm Latvijas ebrejiem bija savs pārstāvis. Turpināja darboties arī cionisti. Viņu delegāti aktīvi piedalījās starptautiskajos cionistu kongresos.

Latviešu pilsonisko aprindu labējā spārnā izveidotā Latviešu tautas partija pārstāvēja lielo namīpašnieku, kredītiestāžu direktoru u.tml. pie turības tikušu vīru politiskās intereses. Asa jebkādu revolucionāru ideju apkarošana partiju tuvināja krievu melnsimtniekiem, kamēr sadarbību ar baltvācu konservatoriem traucēja to nepiekāpība. Mazais "Rīgas Avīzes" lasītāju loks bija labākais apliecinājums partijas niecīgajai autoritātei.

Latviešu konstitucionāli demokrātiskā partija atturējās no sadarbības ar Latviešu tautas partiju. Daļa biedru no šīs konstitucionāli demokrātiskās partijas atšķēlās un 1907. gadā nodibināja nelielu Latviešu reformu partiju. Tā bija gatava atzīt konstitucionālu monarhiju, kas ar reformām pavērtu labākas iespējas uzņēmējiem un baņķieriem ekonomikas jomā. Līderu (F. Grosvalds, A. Krastkalns u.c.) vēlme izlīgt ar baltvācu birģeļiem un

muižniecību neapmierināja partijas liberālo grupējumu (V. Olavs u.c.), taču tas bija par vāju, lai gūtu virsroku.

Ar "Mājas Viesi" saistītā grupa dibināja Progresistu partiju. Latviešu pilsonības kreisākās aprindas, kas bija likušas pamatus Latviešu demokrātu partijai, pēc "Baltijas Vēstneša" slēgšanas sadarbojās ar 1907. gadā iznākušo "Dzimtenes Vēstnesi". Tas kļuva par pašu populārāko laikrakstu Latvijā,[82] daudz uzmanības veltot pašpārvaldes reformēšanas, nacionālajam u.c. nozīmīgiem jautājumiem.

Pēc revolūcijas sakāves visu tautību liberāļi atteicās no revolucionārām idejām un kļuva par reformistiem, turklāt savās prasībās ievēroja mērenību. Protams, prasības pēc patronāta atcelšanas, skolu, tiesu u.c. reformām, kā arī prasība atļaut dzimtās valodas lietošanu skolās un tiesās bija tam laikam progresīva. Diemžēl liberāļi to izvirzīšanā un uzturēšanā neizrādīja pietiekamu konsekvenci.

No sīkpilsoniskajiem politiskajiem grupējumiem, kuriem vēlāk pieslējās izirušās Demokrātu un Progresistu partijas kreisā spārna pārstāvji (rakstnieks A. Deglavs, advokāts G. Zemgals, grāmattirgotājs D. Golts u.c.), spēcīgākais izveidojās ap laikrakstu "Jaunā Dienas Lapa". Tās bija patiesi demokrātiskas aprindas, kam asus pārmetumus veltīja kā labējie, tā kreisie, sevišķi sociāldemokrāti. Sociāldemokrātus satrauca reformistisku ideju izplatīšana strādnieku vidū, sīkīpašnieku uzskatu pārstāvība. Līdzīgi sīkpilsoniskās inteliģences grupējumi radās Liepājā un Ventspilī.

Sociālrevolucionāru jeb eseru ietekme Latvijā pēc 1905. gada bija vēl vairāk sarukusi. Latviešu sociāldemokrātu savienība pēc tās biedru plašajiem arestiem 1908. gadā saira un darbību uz laiku pārtrauca. Saglabājās tikai dažas nelielas grupas. Pēc pieciem gadiem savienībnieki spēja atkal konsolidēties. 1913. gadā kongresā Briselē tika pārskatīta pirms vairāk nekā septiņiem gadiem pieņemtā partijas programma, bet pati partija pārdēvēta par Latviešu revolucionāro sociālistu partiju. Tās programma paredzēja visu Latvijas novadu apvienošanu vienā administratīvā vienībā ar "pilnīgām pašnolemšanās tiesībām", Latvijas pārvaldei pārejot Latvijas Satversmes sapulces kompetencē. Šajā pašā dokumentā bija izdalītas cilvēka un pilsoņa tiesības, kā arī agrārā programma, kurai partija pievērsa īpašu uzmanību. Savā agrārajā programmā revolucionārie sociālisti paredzēja bez atlīdzības atsavināt muižnieku, kroņa un mācītājmuižu zemes, kā arī veikt zemes kopapstrādāšanas propagandu. Partijas personālsastāvā bija notikušas ievērojamas izmaiņas, ne viens

vien savienībnieks bija mainījis politiskos uzskatus. Par anarhosindikālistu bija kļuvis J. Jankavs. Asie raksti pret sociāldemokrātiem un marksismu, proletariāta politiskās partijas un arī politiskās cīņas noliegums nodrošināja viņam labējo aprindu simpātijas un atbalstu. Tomēr ne anarhosindikālismam, ne anarhismam Latvijā neizdevās gūt popularitāti.

Grūti klājās ebreju Bundam. Pēc žandarmērijas sniegtajām ziņām tā darbība izrādījās apsīkusi. Orientācija uz nelegālās darbības aktivizēšanu tuvināja to sociāldemokrātiem.

Pēc revolūcijas ļoti novājināta bija Latvijas sociāldemokrātija, resp., LSD (tā pēc t.s. apvienošanās kongresa[83] ar KSDSP pārdēvēja LSDSP), kuras biedru skaits izrādījās sarucis par apmēram 10 tūkst. cilvēku jeb par divām trešdaļām un 1908. gadā bija aptuveni 5 tūkstoši.[84] Vietējās organizācijās bija vērojams pagurums, tomēr no sagrāves partijai bija izdevies izvairīties. "Cīņas" izdošanu nācās pārcelt uz ārzemēm (Briseli). Par spīti tam visam, LSD radikālie līderi, sekojot V. Ļeņina norādēm, gatavoja partiju jaunām revolucionārām cīņām, asi kritizēja un pēla latviešu maziniekus, kas neticēja jauniem revolūcijas uzplūdiem tuvākajos gados. Apstākļi spieda LSD lieliniekus vairāk izmantot legālās darbības iespējas, galvenokārt legālās strādnieku biedrības. LSD centieni politizēt šo biedrību darbību, kā jau minēts, noveda pie daudzu to slēgšanas.

Aizvien vairāk pakļaujoties V. Ļeņina priekšrakstiem, LSD lieliniecisakais vairākums partijas 4. kongresā Briselē 1914. gada sākumā lēma par piesliešanos Krievijas lieliniekiem. Pārmetot latviešu pilsonībai "nacionālistisko frazeoloģiju", P. Stučka u.c. vadošie LSD lielinieki apzināti izvairījās no Latvijas autonomijas un nacionālā jautājuma izvērtēšanas. Nacionālais nihilisms, liekas, visvairāk bija pārņēmis K. Landeru, vēlāk dēvētu par latviešu pirmo marksistisko vēsturnieku. Kā nevajadzīgu un lieku viņš metās apkarot latviešu valodu. 1907. gadā laikrakstā "Pribaltijskoje eho" ("Baltijas Atbalss") K. Landers apgalvoja: "Latviešu tautai, proletariātam, tautas valoda ir tikai neizbēgams ļaunums."[85] Tā bijušais tautskolotājs būtībā nostājās pārkrievotāju pozīcijās.[86] "Jaunā Dienas Lapa", kurā arvien biežāk publicējās sociāldemokrāti, savukārt pauda noliedzošu attieksmi pret Latvijas patstāvību, principā nesaskatot iespēju latviešu tautai arī nākotnē tikt pie savas valsts. Turpmākie notikumi apliecināja, ka šādu nostāju atbalstīja tuvu ne visi sociāldemokrāti. Likumsakarīga bija LSD autoritātes mazināšanās, ko apliecināja strādnieku visai atturīgā līdzdalība partijas organizētajos pasākumos ar izteiktu politisku ievirzi. Ieinteresēti

materiālā stāvokļa uzlabošanā, strādnieki vēlējās aprobežoties ar ekonomiskās cīņas paņēmieniem.

Situācija mainījās 1912. gadā, kad ne tikai Latvijā, bet arī daudzās citās vietās Krievijas impērijā atkal atdzīvojās revolucionārais noskaņojums. Plaši strādnieku streiki aptvēra valsts lielākās pilsētas 1914. gadā. Sevišķu vērienu šie streiki sasniedza vasaras sākumā. Rīgā vien trīs dienas streikoja kādi 90 tūkst. strādnieku.[87]

Latvija Krievijas un Vācijas konfrontācijas ēnā

Krievijas–Japānas karš bija ievērojami novājinājis Krievijas impērijas militāro spēku un iedragājis tās starptautisko prestižu. Tai ar šo faktu nācās nopietni rēķināties. 1907. gadā Krievija izšķīrās atteikties no Liepājas kā vistālāk uz rietumiem izvirzītas kara flotes bāzes turpat pie pašas robežas ar Vāciju. Fortifikācijas darbus pie Liepājas pārtrauca un bāzi pakāpeniski likvidēja, lai gan kara ostā joprojām turpināja uzturēties mīnukuģi, mācību zemūdenes un robežapsardzes kuģi. 1907. gada oktobrī Krievija parakstīja slepenu vienošanos ar Vāciju Baltijas baseina jautājumā, bet nākamajā pavasarī abām lielvalstīm pievienojās Dānija un Zviedrija, jau visām četrām apņemoties saglabāt teritoriālo *status quo* Baltijas lietās. Uz laiku Krievijas un Vācijas antagonisms pierima vai, pareizāk būtu teikt, ieguva vairāk apslēptu raksturu.

Citur izlīgumu panākt izrādījās daudz sarežģītāk. Bosnijas krīze un Balkānu kari padziļināja naidīgos blokos sadalījušos lielvalstu pretrunas, kā arī saasināja Krievijas un Vācijas attiecības. Preses ziņojumi par panģermāņu savienības aktivitātēm Vācijā un tās ekspansionistiskajiem plāniem, kuros figurēja arī Baltija, no vienas puses, un vēstis par panslāvistu rosību, slāvu banketiem Pēterburgā ar premjera P. Stolipina piedalīšanos, Krievijas valdības neslēptajām simpātijām panslāvismam, no otras puses, optimismu neviesa. Kā zināms, panslāvisti par saviem ienaidniekiem uzskatīja panģermānismu, katolicismu, sociālismu un cionismu. Nevienam nebija noslēpums, ka gan panģermāņi, gan panslāvisti atbalstīja agresīvas politiskas doktrīnas, kas nesekmēja lielvalstu attiecību normalizēšanu. Gluži otrādi – kā vieni, tā otri tuvināja konfrontāciju. Jau agrāk ar rūpēm par aizrobežu slāviem Krievija piesedza ārpolitikas negludos stūrus.

Uzkrītoši ieročus žvadzināja ne viens vien vācu ģenerālis. Ģenerālis F. Bernhardi savā grāmatā "Vācija un tuvākais karš" bez aplinkiem paziņoja: "Pasaules kundzība vai sabrukums – tāds būs mūsu lozungs."[88]

Oficiālās runās Vācijas valstsvīri no šādiem izteicieniem norobežojās un neuzņēmās atbildību tos komentēt. Tomēr sasprindzinājums Eiropā gadu no gada pieauga.

Krievija gan arī nelaida garām iespēju atgādināt par savu varenību. Skaļas un pompozas svinības tika sarīkotas Rīgā 1910. gada jūlijā, kad apritēja 200 gadu, kopš Vidzemi un Rīgu bija ieņēmis krievu karaspēks, nogalinot daudzus tūkstošus nevainīgu mierīgo iedzīvotāju. Sirotājiem sekoja mēra epidēmija, kura tāpat paņēma ļoti daudzas dzīvības.

Uz svinībām Rīgā, kur iekarotājam Pēterim I atklāja pieminekli, ar jahtu "Standart" ieradās pats Nikolajs II ar carieni un uzturējās pilsētā vairākas dienas. Vietējo krievu un vācu reakcionāru gavilēm piebalsoja pazīstamie revolucionāro ideju apkarotāji no latviešu vidus, pirmām kārtām F. Veinbergs un viņa "Rīgas Avīze", tāpat F. Grosvalda vadītā konservatīvā Rīgas Latviešu biedrība. Šīs aprindas, lai gan latviešu sabiedrības lielākā daļa reakcijas organizētās svinības ignorēja, steidzās notikumam par godu sarīkot 5. vispārējos latviešu dziesmu svētkus. Iztapoņu nodomu boikotēt aicināja "Jaunā Dienas Lapa" un latviešu demokrātiskā opozīcija. Boikotam pievienojās daļa komponistu un diriģentu. Tādēļ šie dziesmu svētki apjoma ziņā ievērojami atpalika no iepriekšējiem.

Vērojot Vācijas un Lielbritānijas sacensību karakuģu būvē, arī Krievija izstrādāja pastiprinātas karakuģu būves programmu. Tās izpildi kavēja līdzekļu trūkums. Tikai 1912. gadā programmu apstiprināja Valsts dome, divus gadus vēlāk cars un valdība pieņēma "Likumu par floti".

Krievijas ģenerālštāba speciālistiem pārvērtējot cietokšņu lomu kara gadījumā, norakstīt gatavojās Rīgu no jūras līča puses sargājošo Daugavgrīvas cietoksni. Vairākus gadus pirms kara lēmumu mainīja, uzskatot par saprātīgāku Daugavgrīvas cietoksni saglabāt un modernizēt. Novecojušās sešcollīgās mortīras demontēja, aizstājot ar jauniem ātršāvējiem lielgabaliem. Iecerēto pārbūvi pabeigt neizdevās. Protams, saistīt lielas cerības ar Daugavgrīvas cietoksni nevarēja; viens pats cietoksnis nespētu aizturēt ienaidnieku uz kaut cik ilgāku laiku. Vēl mazāk aizsardzības nolūkiem atbilda Daugavpils cietoksnis, kas bija pārvērsts par noliktavu. Šī cietokšņa atjaunošana netika paredzēta.

1913. un 1914. gada mijā starp Vāciju un Krieviju izraisījās diplomātisks konflikts, kam sekoja abpusējs "preses karš". 1914. gadā beidzās pirms desmit gadiem noslēgtā šo lielvalstu tirdzniecības līguma termiņš. Līgums Vācijai bija izdevīgs, bet tā nevēlējās samierināties ar partnera centieniem

ierobežot vācu preču importu. Vācijas preču īpatsvars Krievijas ārējā tirdzniecībā joprojām palika augsts, tomēr reiha preses izdevumi lasītāju uzmanību piesaistīja "krievu briesmām".[89] Krievija nepalika parādā un lika manīt, ka nevairīsies arī no bruņotas sadursmes. Šis un tas no abu lielvalstu preses kara atspoguļojās latviešu avīzēs.

Tā vai citādi krievu Baltijas kara flotes relatīvais vājums kara gadījumā lika rēķināties ar nopietniem draudiem Latvijas un Igaunijas piekrastei un salām. Par Krievijas nepietiekamo gatavību bruņotai sadursmei ar Vāciju bija norūpējušās tās sabiedrotās, visvairāk Francija. Francijas ģenerālštābs uzmanīgi sekoja izmaiņām Krievijas militārajos plānos un pārkārtojumiem armijā, to īpaši satrauca Krievijas plānotie lēnie armijas mobilizācijas tempi.[90]

Krievijas impērijai, tāpat kā agrāk, piemita spēcīga vēlme iekarot jaunas teritorijas, iegūt Galīciju, Bosfora un Dardaneļu jūras šaurumu. Krievija vēlējās pastiprināt ietekmi Balkānos, Vidusjūras baseinā un Irānā. Šos plānus atbalstīja lielkrievu šovinistu aprindas, nevēloties saprast, ka jau tā pārlieku lielais konglomerāts pēc jaunu teritoriju varmācīgas pievienošanas un nekrievu iedzīvotāju īpatsvara pieauguma kļūs vēl nestabilāks.

Izmaiņas konfesiju darbībā

Evaņģēliski luteriskā baznīca tiecās ātrāk pārvarēt gūto satricinājumu sekas, taču gatavojās to panākt bez nopietnām izmaiņām baznīcas pārvaldē. Tāda bija baltvācu muižnieku un mācītāju lielākās daļas nostāja. Viņi nevēlējās ieklausīties latviešu un igauņu mācītāju 1905. gada rudenī kopēji izvirzītajās prasībās reorganizēt konventu (draudžu sanāksmi), iekļaujot tajā pēc t.s. kroņa draudžu parauga zemnieku un bezzemnieku pārstāvjus, bet sinodi pārveidot par draudžu delegātu sanāksmi. Latviešu un igauņu mācītāji vēl pieprasīja mainīt novecojušos regulatīvus,[91] uzstājās par mācītājmuižu māju pārdošanu. Tā kā, atstājot visu pa vecam, grūti bija cerēt uz pozitīvām pārmaiņām, 1906. gadā Vidzemes muižniecības landtāgs piekrita atteikties no patronāta. Kurzemes muižniecība šādu soli nosodīja un no patronāta neatteicās. 1907. gada maijā ziņojumā iekšlietu ministram tā norādīja, ka patronāta atcelšanu uzskata par "personīgo interešu un pilsoņtiesību būtisku pārkāpumu"[92]. Vairāki baltvācu baronu sagatavotie reformu projekti, ja arī atzina, ka draudzēm piešķiramas pašnoteikšanās tiesības, baznīcu domes paredzēja izveidot pēc kūriju sistēmas, lai joprojām nodrošinātu tajās muižnieku pārsvaru. Šai pašā

sakarībā priekšlikumus iesniedza arī Baltijas ģenerālgubernatora padome. Praktiski gan nekāds risinājums nesekoja, likumprojekti iestrēga Valsts domē bez konkrētas tālākvirzības.

Latviešu luterāņu draudzes laukos sekoja baznīcas lietām un ar nepacietību gaidīja reformas. Ļaudis vēlējās latvisku baznīcu.[93] Neapmierināti ar minētajām izmaiņām konventos, viņi gribēja tos vispār aizstāt ar visu draudzes nodokļu maksātāju un ne tikai dažu pilnvarnieku ievēlētu baznīcas domi. Tika pieprasīta sinodes pārdalīšana, atstājot teoloģijas problēmas mācītāju ziņā, bet pārējos jautājumus, kas attiecas uz draudzi un tās dzīvi, ļaut tai izlemt pašai. Beidzot, jāmin prasība izmainīt baznīcas administrāciju – konsistoriju, kas pēc izcelsmes bija zemes īpašnieka pārvaldības orgāns baznīcas lietās.

Ziņas par draudzēm konsistorijai sniedza neapmierinošu ainu. Tikai nedaudzās draudzēs baznīcas apmeklētāju skaits bija pieaudzis, lielākajā daļā draudžu baznīcas apmeklētāju, tāpat uzskaitīto dievgaldnieku rindas bija sarukušas. Samazinājušies bija draudžu locekļu ziedojumi evaņģēliski luteriskās baznīcas labā. Minētās parādības saistījās ar vairāk vai mazāk apzinātu protestu pret iesīkstējušo veco kārtību un reformu bremzēšanu. Progresīvākie baltvācu mācītāji to apzinājās. Par to liecina Bauskas mācītāja F. Stafenhāgena 1913. gadā publicētā grāmata.[94] Kurzemes konsistorija autoram izteica stingru rājienu, bet liberālā un progresīvā prese, pat konservatīvais baltvācu "Rigaer Tageblatt", kā arī vairākums luterāņu mācītāju viņu aizstāvēja.

Lai kliedētu draudžu locekļu nereti sastopamo vienaldzību, enerģiskākie mācītāji veica dažādus papildpasākumus. Viņi spredikoja ne vien baznīcās un lūgšanu namos, bet devās arī uz skolām, rīkoja Bībeles stundas, noturēja vakara dievvārdus, bērnu dievkalpojumus u.tml. Mācītāji atbalstīja attīstošos atturības kustību, cīņu pret alkoholismu. Baltvācu mācītāji organizēja "Zilā krusta" biedrību, bet viņu latviešu kolēģi Rīgas tuvumā nodibināja Jāņa patversmi. Netika aizmirsta labdarība, gādība par nabadzīgāko draudžu locekļu ģimenēm, vientuļniekiem un slimajiem. Tā Rīgā Sv. Pāvila baznīcas draudze, kas atradās strādnieku rajonā un nebūt neizcēlās ar lieliem ienākumiem, no 1906. gada oktobra sešu gadu laikā sniedza palīdzību 254 latviešu un 79 vācu draudzes nabadzīgākajiem locekļiem, viņu apgādei un apkalpošanai izdodot 6170 rubļus.[95] Vairākos gadījumos tika pārdalītas pārāk lielās (pat vairāk nekā 20 tūkst. cilvēku) draudzes, kuras viens mācītājs, saprotams, nespēja

pienācīgi apkalpot. Skujenes draudze Cēsu apriņķī aptvēra trīs (Skujenes, Sērmūkšu un Kosas) pagastus.

Baltvācu mācītāji kā draudžu pašvaldības pretinieki laukos arvien mazāk spēja baznīcai piesaistīt cilvēkus, kuri brīvo laiku labprātāk veltīja izglītības, lauksaimniecības u.c. biedrībām, nevis baznīcas apmeklējumam. "Mūsu baznīca ar savu evaņģēliju un garīgo darbu nav tapusi latviešiem latviska, bet palikusi pa visiem gadsimtiem tiem sveša, vāciska,"[96] konstatēja visvairāk latviešu lasītais laikraksts "Dzimtenes Vēstnesis". Nedemokrātiskā un iesīkstējusī baznīcas kārtība, tās stingrais konservatīvisms un aristokrātisms atstūma vienkāršos ļaudis. Draudzes mācītāju ienākumi daudzviet bija kritušies, un daudzi baltvācu mācītāji pēc revolūcijas atstāja lauku draudzes un devās uz pilsētām vai aizbrauca uz Vāciju. Tomēr vēl 1914. gadā no Vidzemes latviešu daļas 93 mācītājiem tikai nepilna puse, bet no 103 Kurzemes mācītājiem pat mazāk nekā piektdaļa bija latvieši.[97] Daudzas draudzes bija palikušas bez mācītājiem. 1914. gada sākumā Kurzemē vien tādas bija 13, Vidzemes latviešu daļā – septiņas.[98] Taču draudzes turpināja rūpēties par savām baznīcām, par remontiem un jaunu baznīcu celtniecību. Galvenokārt par pašu labprātīgiem ziedojumiem 1908. gadā Rīgā jaunu baznīcu uzcēla Krusta evaņģēliski luteriskā draudze. Līdzīgi rīkojās Dubultu draudze, kas tādā pašā ceļā tika pie jaunas baznīcas. 1912. gadā uzcēla baznīcu Stukmaņos. Pašu draudžu spēkiem izremontēja baznīcas Bolderājā, Dolē, Drustos, Ērgļos, Ērģemē, Alūksnē, Limbažos, Lodē u.c., arī vairākas baznīcas Rīgā.

Pamazām evaņģēliski luteriskās baznīcas stāvoklis uzlabojās un stabilizējās, kaut arī pretrunas nebija pārvarētas. Pozitīva loma stabilizācijas panākšanā bija reliģiskajai presei (mēnešrakstiem "Evaņģēlisma Gaisma", "Sludinātājs" u.c., arī Rīgas Ģertrūdes vācu draudzes mācītāja O. Šāberta iedibinātajam un latviski izdotajam žurnālam "Spredikis", tāpat liberālajam baltvācu izdevumam "Das Rigasche Kirchenblatt" ("Rīgas Baznīcas Avīze"), kas iznāca no 1911. gada).

Bija arī vēl citi rādītāji, kas neļāva runāt par luterānisma krīzi Latvijā, proti, ikgadējie dati par konfesiju mainījušo cilvēku skaitu. Šai ziņā luterāņu draudzes vienmēr bija ieguvējas, turklāt ar lielu pārsvaru. Tā 1913. gadā Kurzemē no luterticības pareizticībā pārgāja 32, no pareizticības luterticībā – 114, no luterticības katoļu ticībā – 11, no katoļticības luterticībā – 52 cilvēki.[99] Jauktajās laulībās starp dažādu konfesiju piederīgajiem tāpat priekšroka tika dota luterānismam. 1913. gadā no 220 noslēgtajām

jauktajām laulībām starp katoļiem un luterticīgajiem 179 pāri tika salaulāti kā luterticīgie.[100] Tajā pašā gadā Vidzemē no luterticības pareizticībā pārgāja 178, no pareizticības luterticībā – 573, no luterticības katoļticībā – 21, no katoļticības luterticībā – 36 cilvēki.[101]

Ar dažādām grūtībām joprojām nācās saskarties luterāņu draudzēm Sibīrijā. Tādēļ īstu gandarījumu sagādāja tie nedaudzie mācītāji, kas nebaidījās no lielajiem attālumiem un vairākas reizes gadā centās apmeklēt pat visnomaļākās draudzes. Tāds bija luterāņu mācītājs T. Rublis Jeņisejas guberņā. Viņš veicināja latviešu skolu atvēršanu, bija drošs balsts skolotājiem viņu darbā, veica ticīgo izglītošanu "sarunās ar draudzi". Šādu formulējumu T. Rublis deva nelieliem priekšlasījumiem bez policijas atļaujas. Popularizējot reliģiju, mācītājs vērsās pret dzeršanu u.c. ar to saistītiem netikumiem, palīdzēja veidot luterāņu draudžu pašpārvaldi.

Mācītāja ierašanos latviešu kolonijās gaidīja ļoti daudzi, jo viņš pieņēma svēto vakarēdienu, kristīja, iesvētīja un laulāja. Tā 1912. gada vasarā Lejasbulānā vienā reizē mācītājs salaulāja 14 pārus un iesvētīja 53 jauniešus.[102]

Lielākajās latviešu kolonijās luterāņi cēla baznīcas. Vairākas baznīcas tika uzceltas Novgorodas guberņā, bet Pleskavas guberņas Holmas apriņķī luterāņu baznīcu kopējiem spēkiem uzbūvēja latviešu un igauņu kolonisti.

Daudzo ierobežojumu samazināšana konfesijām pēc 1905. gada revolūcijas pavēra katoļu baznīcai dažādas iespējas tās darbības aktivizācijai gan pastorizācijas, gan sabiedriski politiskajā, gan kultūras jomā. Protams, ne visas vecās problēmas bija atrisinātas, radās arī jaunas. Latviešu katoļus kā Kurzemē, tā it sevišķi Latgalē arvien vairāk satrauca baznīcas vadības pozīcija nacionālajā jautājumā. No 43 garīdzniekiem abos – Kurzemes un Zemgales dekanātos tikai 4 bija latvieši.[103] Liela daļa mācītāju bija lietuvieši. Daudzi no viņiem samērā ātri apguva latviešu valodu, tomēr retais šeit iedzīvojās. Tāpēc garīdznieku maiņa Kurzemes latviešu katoļu draudzēs bija diezgan izplatīta parādība (katoļu garīdzniekus nevēlēja, viņus atsūtīja baznīcas vadība). Ar priesteriem draudzes visumā bija apmierinātas, jo viņi centās biežāk būt kopā ar vienkāršajiem draudzes locekļiem, uzklausīja viņus un iespēju robežās mēģināja palīdzēt. Kurzemes katoļu draudžu materiālais stāvoklis lielākoties bija diezgan trūcīgs. Bieži neapmierinātību radīja vietējās administrācijas pretenzijas.

Latgalē poliskās un lietuviskās izcelsmes garīdzniekus arvien vairāk nomainīja latviskas cilmes priesteri, kuri bez pastorizācijas darba deva

nozīmīgu ieguldījumu latviešu nācijas veidošanās procesā. Latgales nacionālie priesteri vispirms Pēterburgā sāka pulcināt studentus, skolēnus u.c. sociālajiem slāņiem piederīgos latgaliešus, lai stiprinātu ticībā un celtu viņos piederības apziņu latviešu tautai. Ar laikrakstu palīdzību un personiskos kontaktos ar draudžu sabiedrību, veicot priestera darbu, viņi nacionālās atmodas idejas izplatīja Latgalē. Tautas pašapziņas celšanai tika izmantotas visas tradicionālās aktivitātes: priesteri bija tautas gara mantu vākšanas aizsācēji, progresa veicinātāji kultūras, sociālās un ekonomiskās dzīves sfērās. Liels bija katoļu priesteru ieguldījums Latgales latviešu politiskajā atmodā. Tieši no latgaliešu katoļu garīdznieku vidus nāca viskonsekventākie latviešu tautas saliedēšanas idejas aizstāvji. F. Trasuns Latgales apvienošanu ar pārējiem latviešu kultūrvēsturiskajiem novadiem bija izvirzījis par sava mūža uzdevumu. Laikā, kad nacionālisma un nācijas jēdzieni cilvēku apziņā vēl nebija iesakņojušies, reliģija un piederība pie katoļu baznīcas turēja Latgales latviešu sabiedrību kopā ar nedefinētām, bet izjustām nacionālisma saitēm un bija barjera pret latgaliešu asimilāciju. Latviskas izcelsmes garīdznieku skaita pieaugums un viņu ietekmes palielināšanās draudzēs ļāva sekmīgi stāties pretim latviešu pārpoļošanas centieniem.

Pēterburgā pret pārpoļotājiem enerģiski uzstājās latviešu priesteri F. Trasuns un K. Skrinda, garīdznieks P. Dzenis. Par to viņus pārcēla tālāk no galvaspilsētas. Savukārt Pēterburgas latviešu katoļi sagatavoja divas vēstules pāvestam, protestējot pret pārpoļošanu, kuru kopš 1910. gada ļoti rosīgi īstenoja jaunieceltais arhibīskaps metropolīts V. Klučinskis. Satraucies par latviešu sūdzību pāvestam, V. Klučinskis pielika visas pūles, lai ne tikai atspēkotu viņam izvirzītos pārmetumus, bet arī panāktu K. Skrindas rediģētā laikraksta "Dryva" ("Druva") slēgšanu vai vismaz virziena maiņu. Laikraksts tomēr noturēja savas pozīcijas. Diemžēl šajā cīņā pret pārpoļotājiem katoļticīgos latviešus neatbalstīja latviešu valstsdomnieki E. Karlsbergs un A. Priedkalns.

Latgaliešu sūdzības pāvestam guva plašāku atbalsi. Pāvesta agrāk izsludinātais cirkulārs Krievijas impērijā dzīvojošiem katoļiem bija nepatīkami aizskāris patvaldības patmīlību, jo tā šo cirkulāru vērtēja kā iejaukšanos impērijas iekšējās lietās. Līdz ar to metropolīts V. Klučinskis nonāca nepatīkamā situācijā. Kad 1914. gada jūnijā metropolīts devās revīzijas braucienā pa Ludzas un Rēzeknes apriņķa draudzēm, poļu muižnieki neļāva to locekļiem ar viņu tikties. Tas viss veicināja Latgales latviešu katoļu nacionālo apziņu.

Latgalē turpinājās katoļticīgo diskriminācija, jo ticības dēļ viņiem bija liegts ieņemt augstākos un labāk atalgotos amatus. Pastāvēja arī ierobežojumi nekustamā īpašuma iegūšanā. Varas struktūras veicināja katoļu izceļošanu uz Sibīriju. Tur aplūkojamā laikposmā viņi aktīvi nodarbojās ar baznīcu celšanu. 1909. gadā Sibīrijas katoļu draudzes apmeklēja bīskaps J. Cepļaks un mācītājs K. Skrinda. Apmeklējuma laikā tika ielikts pamatakmens Taigas katoļu baznīcai, kuru iesvētīja 1912. gada oktobrī. Tad sabraukušie apkārtējo koloniju iedzīvotāji pirmo reizi klausījās dievkalpojumu latviešu valodā. Katoļu baznīcas uzcēla arī Krāslavas, Timofejevkas u.c. Sibīrijas koloniju iedzīvotāji. Dažkārt katoļu mācītāji, kā, piemēram, lietuvietis K. Gedris, kurš labi prata latviešu valodu, bez tiešajiem pienākumiem palīdzēja organizēt zemnieku kooperatīvus un mācīja viņiem aizstāvēt savas intereses. Mācītājs J. Kindzulis Jeņisejas guberņas Krāslavas un pārējās draudzēs rosināja jaunatni izglītoties, brīvajā laikā pievērsties kora dziedāšanai un teātrim.

Zaudējusi daļu priekšrocību, no 1906. gada sarosījās pareizticīgo baznīca. Paplašināja darbību Rīgas pareizticīgo reliģiskās apgaismošanas biedrība, kas noorganizēja bibliotēku un jaunu nodaļu Rīgas latviešu Debesbraukšanas draudzē. Gadu vēlāk darbu sāka Baltijas pareizticīgo palīdzības biedrība, izrādot ieinteresētību kā sociālo jautājumu risināšanā, tā izglītības jomas attīstībā, konkrēti – skolu dibināšanā, kursu organizēšanā u.tml. Rīgas un Jelgavas arhibīskapa Agatangela aktivitātes guva ievērību Krievijas pareizticīgo baznīcas reformatoru aprindās. Viņu iecēla par Sinodes pastāvīgo locekli un jaunu likumu sagatavošanas padomes priekšsēdētāju.

Lai pareizticīgo baznīcai piesaistītu vairāk latviešu, kopš 1906. gada Rīgas Pētera un Pāvila brālība izdeva mēnešrakstu "Rīgas Garīgais Vēstnesis", bet pēc pāris gadiem sāka iznākt nedēļas laikraksts "Pareizticīgo Latviešu Vēstnesis", kas stājās minētā mēnešraksta vietā.

Neraugoties uz daudzpusīgām aktivitātēm, zināmu demokrātismu, pareizticīgo baznīca arvien vairāk zaudēja ietekmi latviešu sabiedrībā, kā arī Latvijā vispār, jo tai trūka pastāvīga un stabila cilvēku kontingenta. Ikvienu paaudzi tai nācās piesaistīt no jauna, jo pareizticīgo draudžu locekļi te veidojās no diviem pamatavotiem – migrantiem no citām guberņām un pārnācējiem no citām konfesijām. Migranti nesteidzās iekļauties draudžu dzīvē, bet vairākums pārnācēju bija jau reiz kādā citā konfesijā vīlies, viņiem bija grūti iekļauties pareizticīgo draudzēs. Baznīca dažkārt nespēja šos cilvēkus piesaistīt uz ilgāku laiku. Par pareizticīgo baznīcas zaudējumu

ne bez pamata uzskatīja Rīgas un Jelgavas arhibīskapa Agatangela iecelšanu par Viļņas un Lietuvas arhibīskapu 1910. gadā (Rīgā viņa vietā stājās Poltavas bīskaps Joans).

1911. gada vasarā Rīgas un Jelgavas eparhijā pareizticīgo kopējais skaits bija 222,6 tūkst. cilvēku.[104] Salīdzinājumā ar gadsimtu miju latviešu skaits viņu vidū bija kļuvis mazāks. Lai gan šai laikā pareizticīgo baznīca praktiski jau vairs nepildīja pārkrievotājas lomu, krievu prese, kā ziņoja "Jaunā Dienas Lapa", pārmeta pareizticīgajiem latviešiem un latviešu pareizticīgajiem garīdzniekiem, ka "viņi vis negādājot par latviešu pārkrievošanu, bet gan palīdzot izkopt latviešu nacionālismu"[105]. Tādējādi arī pareizticīgā baznīca nespēja atraisīties no nacionālajām problēmām.

Jeņisejas guberņā pareizticīgie latvieši vēl arvien centās panākt iespēju kaut retumis dzirdēt dievvārdus latviešu valodā. Kanskas apriņķa Balajas kolonijas latvieši šai sakarībā lūdza gubernatoram atļauju no pareizticības pāriet luterticībā, par cēloni norādot krievu valodas neprašanu. Tikai 1913. gadā ieradās pareizticīgo mācītājs latvietis, kuram tad arī uzticēja Balajas draudzi. Šai gadījumā ieilgušā problēma tika atrisināta pareizticīgo latviešu kolonistu interesēs.

3. Rūpniecības, transporta un lauksaimniecības attīstība. Kredītiestādes

1905. gada revolūcija un ar to saistītās norises atstāja negatīvu ietekmi kā uz Latvijas rūpniecību, kas ar novēlošanos atraisījās no ieilgušās depresijas, tā lauksaimniecību un bankām. Teikto apstiprina dažādi izdevumi – gan baltvācu faktoloģiska rakstura publikācijas par Rīgas rūpniecību,[106] gan Latvijā 20.–30. gados parādījušās A. Stūla, M. Skujenieka un A. Buševica analīzes.[107]

Praktiski neko aplūkojamā laikposmā Latvijas rūpniecības izpētē nedeva pirms Otrā pasaules kara Padomju Savienībā darbojušies latviešu vēsturnieki un režīma politisko pasūtījumu izpildītāji.[108] Viņi, tāpat kā padomju ekonomisti okupētajā Latvijā pēc šī kara,[109] uz nepietiekamas avotu bāzes politizēja un voluntarizēja problēmu izklāstu. Šo publikāciju

uzdevums bija pierādīt, ka pēc atdalīšanās no Krievijas impērijas Latvijas rūpniecībā valdījis vispārējs pagrimums.

Nopietnai Latvijas rūpniecības izpētei Pirmā pasaules kara priekšvakarā un kara laikā pievērsies K. Bērziņš (50. gadu otrajā pusē)[110] un J. Ņetjosins.[111] Pirmajam var pārmest līdz galam nepārdomātu metodiku, kas ietekmējusi darba rezultātu, savukārt otrs, analizējot Krievijas–Japānas kara un 1905. gada revolūcijas ietekmi uz vietējo rūpniecību, tās attīstības cikliskumu un vietu Krievijas impērijas tautsaimniecības sistēmā, mazāk uzmanības pievērsis Rietumeiropas attīstīto valstu ietekmei un rūpniecības nacionālajām īpatnībām Latvijā.

Vispārējo fonu aplūkojamā laika rūpniecības attīstības problēmām iezīmē Krievijas impērijas rūpniecības vēstures pētnieku un Rietumu ekonomisko vēsturnieku darbi. Pēdējos rodamas jaunas atziņas, kas gan vēl pārbaudāmas.

1998. gadā klajā nākusi L. Malahovskas monogrāfija par dzelzceļu un Latvijas lielāko ostu izbūvi un attīstību no 19. gadsimta otrās puses līdz 20. gadsimta sākumam.[112] Galvenā uzmanība tajā gan veltīta 19. gadsimta pēdējai trešdaļai. Automobiļu ražošanas un izmantošanas vēsturei Latvijā izsekojis E. Liepiņš. Viņa grāmata "Rīgas auto"[113] ar konkrētiem piemēriem apstiprina Rīgas izvirzīšanos par nozīmīgu autobūves centru Krievijas impērijā Pirmā pasaules kara priekšvakarā.

Pēc 1905. gada revolūcijas acīmredzot saistībā ar P. Stolipina agrāro reformu dažādos impērijas reģionos pieauga interese par Baltijas augsti attīstīto lauksaimniecību un tās īpatnējiem agrārajiem apstākļiem. Balstoties uz plašāku vai pašu izvēlētu statistiku, dažādi krievu autori Latviju salīdzinājuši ar citiem valsts ekonomiskajiem rajoniem, vērtējuši Vidzemes zemnieku saimniecības.[114] Vācijas lauksaimniecības speciālists B. Markvarts izvērtējis Kurzemes muižu saimniecības,[115] galveno to attīstības traucēkli saskatot nepietiekamos kapitālieguldījumos, algotā darbaspēka neapmierinošā izmantošanā un taupības neievērošanā.

Par kooperāciju Latvijas laukos rakstījis E. Laursons.[116] Taču visplašāk lauksaimniecības stāvokli aplūkojamā periodā raksturojis vēlākais Latvijas Statistikas pārvaldes vicedirektors J. Bokalders.[117] Viņš galvenokārt pievērsies zemnieku saimniecībām. Marksista izpratnē agrāro jautājumu tā laika Latvijā aplūkojis K. Vilnis (Kiršs) 1927. gadā Rīgā publicētajā grāmatā.[118] Tad, kā zināms, Padomju Savienībā vēl nebija sākusies vienlaidus kolektivizācija.

Nedaudz informācijas par Latvijas lauksaimniecību pirms Pirmā pasaules kara var atrast emigrācijā tapušajā latviešu tautsaimnieka A. Aizsilnieka pētījumā.[119] No padomju laikā izdotajiem darbiem nopietnākā ir L. Balevicas monogrāfija.[120] Autore aplūkojusi kā muižu, tā zemnieku saimniecības, augstu novērtējot kooperatīvo iestāžu daudzpusīgo darbību laukos zemnieku saimniecību attīstību veicināšanā.

Tieši gadsimta ceturksni vēlāk iznācis A. Boruka darbs.[121] Aplūkojamā periodā, pēc viņa domām, Latvijas lauksaimniecībā dominējusi mazgruntniecība, resp., zemnieku saimniecības.

Visai nepilnīgas ir ziņas par bankām pēc 1905. gada revolūcijas. Atsevišķi nelieli izdevumi,[122] vienas vai otras bankas jubilejai veltītas brošūras, arī pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas parādījušās publikācijas[123] kopumā, protams, vēl nedod tiesības apmierināties ar izpētes stāvokli.

Par kredītkooperatīviem rakstījis jau pieminētais E. Laursons,[124] tāpat E. Balodis.[125] Viņu publikācijas iezīmē konkrētos apstākļus, attīstības tendences un rezultātus.

Latvijas rūpniecība pēc 1905. gada revolūcijas

Jau 1906. gadā Latvijas rūpniecība sāka aktivizēties, bet nākamajā gadā ekonomiskais stāvoklis, īpaši Rīgas rūpniecības rajonā, jau bija ievērojami uzlabojies. Rosība aptvēra tekstilrūpniecību, gumijas, ķīmijas, kokapstrādes un daļēji mašīnbūves, drāšu un naglu, kā arī instrumentu ražošanas nozares. Ievērojami ražošanas apjomu palielināja "Provodņiks", elektrotehniskā fabrika "Unions" u.c. uzņēmumi. Vienīgi abas vagonu rūpnīcas pasūtījumu trūkuma dēļ turpināja samazināt ražošanu. Ražošanas apjoms saruka vēl daļā mašīnbūves un metālapstrādes rūpnīcu, kā arī kokzāģēšanas uzņēmumos, papīra un alus ražotnēs. Taču tādās nozarēs kā ķīmiskā un tekstilrūpniecība, tabakas, konservu, apavu un korķu izgatavošanā ražošana paplašinājās.

1909. gada pavasarī dažās rūpniecības nozarēs ražošanas apjoms palielinājās un pēc gada kļuva par vispārēju parādību. No 1910. gada līdz pat 1913. gadam Latvijā, līdzīgi kā visā impērijā, vērojams rūpniecības uzplaukums. Ražošanas apjoma palielināšanās visbiežāk notika, paplašinot un modernizējot uzņēmumu jaudu. Vairāk vai mazāk visās rūpniecības nozarēs tika atjaunots pamatkapitāls, taču sevišķi intensīvi tas notika metālapstrādes un mašīnbūves rūpnīcās, kur nomainīja darbmašīnas.

Tvaika dzinējus aizstāja ar iekšdedzes dzinējiem un elektromotoriem. Vienlaikus cēla jaunus uzņēmumu korpusus, uzstādīja kvalitatīvākus tvaika katlus, iekārtoja elektrisko apgaismošanu un darba telpu apsildīšanu. Rīgas vairāku nozaru uzņēmumos elektromotoru kopējā jauda palielinājās aptuveni par 25–30%.[126] Darbmašīnu modernizēšanas process kļuva vispārējs. Jaunās tehniskās iekārtas uzņēmumi galvenokārt iegādājās Vācijā, Anglijā, Francijā un Dānijā. Nereti Latvijas rūpnīcās bija sastopamas arī Zviedrijā ražotās tehniskās ierīces. Taču rūpnieki nenoniecināja Latvijas rūpnīcās ražotos tvaika katlus, tvaika mašīnas, darba instrumentus u.tml.

1913. gadā rūpniecības pacēlums Latvijā sasniedza savu augstāko pakāpi. Iepriekšējos gados būtiski bija izmainījusies vagonu rūpniecība. Ražošanas apjoms Krievu–Baltijas vagonu rūpnīcā bija pieaudzis 2,9 reizes, bet "Fēniksā" 1,5 reizes.[127] Taču pati vagonu ražošana tajās zaudēja sākotnējo nozīmi. Pieprasījums pēc dzelzceļa vagoniem bija mainījies un ārzemju tirgū konkurenci nebija iespējams pārvarēt, tādēļ abos uzņēmumos atklāja jaunas ražotnes. "Fēnikss" plaši izvērsa lokšņu dzelzs un šķirnes dzelzs ražošanu, izgatavoja lauksaimniecības mašīnas. Krievu–Baltijas vagonu rūpnīca sāka ražot automobiļus. No 1909. līdz 1915. gadam tā izgatavoja 625 automobiļus, apgūstot trīs modeļu vieglo un vairāku modeļu kravas automobiļu ražošanu.[128] Pēc uzvaras starptautiskās autosacīkstēs rūpnīca šai nozarē izvirzījās pirmajā vietā Krievijas impērijā. Krievu–Baltijas vagonu rūpnīca vēl ražoja iekšdedzes dzinējus, lauksaimniecības mašīnas un pat lidmašīnas. Rūpnīcā izveidoja īpašu aviācijas nodaļu, kas stājās pie milzīga divplākšņa izgatavošanas. Taču 1912. gadā aviācijas nodaļu pārcēla uz Pēterburgu. Starp citu, ir ziņas, ka vairākas lidmašīnas izlaidusi Rīgas rūpnīca "Motors".

Krievu–Baltijas vagonu rūpnīcas produkcijai bija raksturīga augsta kvalitāte. Par to liecināja arī godalgas pasaules izstādē Milānā un citos starptautiskos rūpnieciskās produkcijas demonstrējumos.

Ražošanas apjomus strauji kāpināja kuģu un mašīnbūves rūpnīca "Lange un dēls",[129] A. Štrauha un M. Krūminga mašīnu un kuģu būves rūpnīca, elektrotehniskā fabrika "Unions", uzņēmumi, kuri ražoja tvaika dzinējus u.c. ierīces (a/s "R. Mantels", a/s "Felzers un Co", a/s "Pirvics un Co," kā arī R. Poles, tāpat brāļu Kleinu mašīnbūves rūpnīca), lauksaimniecības mašīnu ražošanas uzņēmumi un metālapstrādes rūpnīcas. Pats lielākais uzņēmums Latvijā bija "Provodņiks", kas ražošanas apjoma ziņā ierindojās ceturtajā vietā pasaules gumijas rūpniecībā, bet riepu ražošanā –

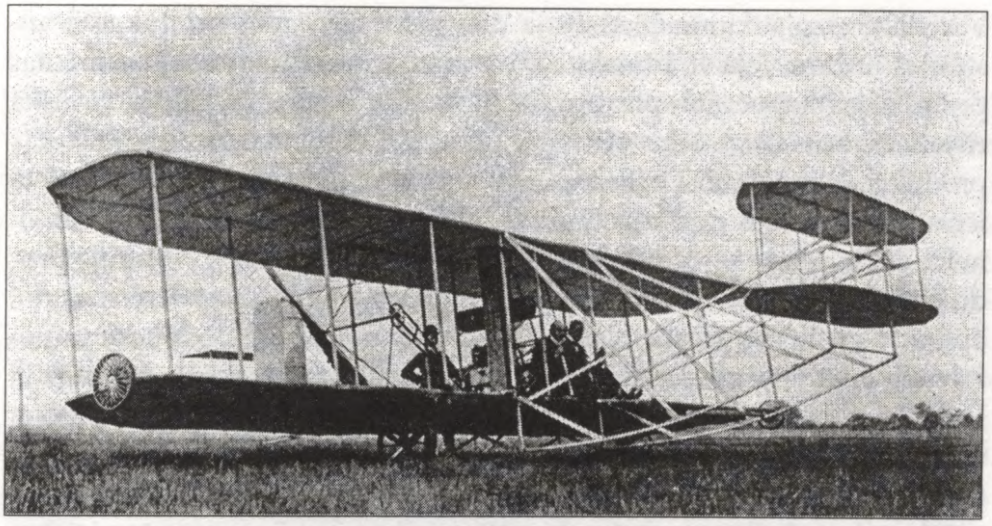

55. att. Rīgā būvēts lidaparāts

otrajā vietā. "Provodņikā" bija 13 500 strādnieku un 2500 ierēdņu. Uzņēmuma energoietilpība sniedzās līdz 16 000 ZS, bet gada ražojumu kopvērtība bija ap 55 milj. rubļu.[130] Aptuveni 95% produkcijas tika eksportēti kā uz Krievijas impērijas dažādiem reģioniem, tā arī Vāciju, Franciju, Lielbritāniju u.c. valstīm, pat tālo Austrāliju. Ķīmisko nozari pārstāvēja arī A. Mindela gumijas fabrika, ķīmiskā rūpnīca "K. Pihlau un Co", a/s ķīmiskā rūpnīca "Tramdepahs un Co", ķīmiskā rūpnīca "Glovers", bij. M. Heflingera ķīmiskā rūpnīca, a/s gumijas izstrādājumu fabrika "Kaučuks" u.c.

No galveno rūpniecības nozaru attīstības straujajiem tempiem ievērojami atpalika tekstilrūpniecība.

Sakarā ar celtniecības izvēršanos krietni palielinājās saražoto būvmateriālu kopapjoms. Pieprasījums pēc kokmateriāliem vietējā un ārzemju tirgū veicināja kokapstrādes nozares uzplaukumu. Līdz ar ekonomiskās dzīves aktivizēšanos pieaugusī iedzīvotāju pirktspēja savukārt stimulēja pārtikas, garšvielu un baudvielu ražošanas attīstību. Vietējā tirgū vairāk nonāca konditorejas, konservu, makaronu, tabakas izstrādājumi, alus un alkoholiskie dzērieni.

Kopumā Latvijas rūpniecības attīstību raksturoja šādi rādītāji: 1913. gadā salīdzinājumā ar 1900. gadu rūpniecības strādnieku skaits bija palielinājies par 116%, bet saražotās produkcijas kopvērtība – par 240%.[131]

Vislielāko uzplaukumu piedzīvoja dzīvnieku izcelsmes produkcijas apstrādes nozare. Tajā strādnieku skaits gandrīz pieckāršojās, bet saražotās produkcijas kopvērtība pieauga astoņpadsmit reizes. Tai sekoja ķīmiskā rūpniecība ar strādnieku pieaugumu vairāk nekā trīs reizes, saražotās produkcijas kopvērtībai palielinoties vairāk nekā piecas reizes. Trešajā vietā ierindojās pārtikas ražošana, kurā strādnieku skaits bija pieaudzis vairāk nekā divas reizes un produkcijas kopvērtība – trīs reizes.[132] Straujš produkcijas kopvērtības pieaugums bija vērojams arī metālapstrādē, mašīnu, aparātu un instrumentu ražošanā, koka mehāniskajā apstrādē, minerālvielu apstrādē, papīra un kartona ražošanā un poligrāfijā. 1913. gadā Latvijā visspēcīgāk attīstītās rūpniecības nozares bija ķīmiskā rūpniecība un metālapstrāde, mašīnu, aparātu un instrumentu ražošana. Šajās divās nozarēs tika nodarbināti apmēram 46% strādnieku un gadā saražotās produkcijas vērtība sasniedza turpat 48% no visas Latvijas rūpniecības kopprodukcijas vērtības.[133]

Latvijas rūpniecībai joprojām bija izteikts teritoriālās attīstības nevienmērīgums. 1913. gadā 82,7% no saražotās produkcijas kopvērtības deva Vidzeme, 14,8% – Kurzeme un tikai 2,5% – Latgales rūpniecības uzņēmumi.[134] Lielie un vidējie rūpniecības uzņēmumi atradās tikai Rīgā, Liepājā, Jelgavā un Daugavpilī. Šajās četrās pilsētās bija koncentrēti 72% uzņēmumu un 85% rūpniecības strādnieku.[135] Rīgā vien atradās 59% rūpnīcu un fabriku, kā arī 74% strādnieku, Liepājā – attiecīgi 6% un 6%, Jelgavā – 3% un 3%, Daugavpilī – 4% uzņēmumu un 2% strādnieku.[136] Izteikti nevienmērīgais rūpnieciskās ražošanas sadalījums liecināja par pilnīgu nevērību pret vietējo saimniecisko interešu un iespēju sabalansētību. Lielākajos rūpnieciskajos centros, pirmām kārtām Rīgā, praktiski viss tika pakļauts tieksmei maksimāli pelnīt ar ražošanas attīstību un intensifikāciju.

No 1900. līdz 1913. gadam rūpnieciskās produkcijas kopvērtība Latvijā pieauga vairāk nekā trīs reizes.[137] Strauja izaugsme aptvēra pat tās rūpniecības nozares, kuras strādāja ar ievestajām izejvielām. Par lielākajām rūpniecības nozarēm ar visaugstāko saražotās produkcijas kopvērtību un strādnieku īpatsvaru Latvijā kļuva metālapstrāde, mašīnu, aparātu un instrumentu ražošana un ķīmiskā rūpniecība. 1913. gadā viens Latvijas rūpniecības strādnieks saražoja produkciju par 2854 rbļ.[138] jeb par 271 rbl. vairāk nekā vidēji impērijā.[139] Ja togad valstī uz katru iedzīvotāju vidēji saražoja rūpniecības produkciju par 40 rbļ., tad Latvijā – par 120 rubļiem.[140] Tieši produkcijas izlaidē uz vienu iedzīvotāju Krievijas impērija ievērojami

atpalika ne tikai no Lielbritānijas, Francijas un Vācijas, bet pat no Austro-Ungārijas. Rūpnieciskā ražošana Krievijas impērijā bija koncentrēta atsevišķos savstarpēji maz saistītos reģionos, no kuriem viens no attīstītākajiem bija Baltija, kuras kapitālistiskās saimniekošanas modelim piemita rietumnieciska daba.

Izejvielas rūpniecībai. Noieta tirgus

Latvijas gumijas un linoleja rūpniecība izejvielas saņēma tikai no ārzemēm, izlietojot 37,8% no visa Krievijas impērijā ievestā kaučuka.[141] Ķīmiskās rūpniecības uzņēmumiem izejvielas piegādāja gan no dažādiem impērijas reģioniem, gan ārvalstīm. Aptuveni 75% saražoto gumijas preču – galošas, riepas, linolejs, audumi u.c. ražojumi – tika eksportēti uz Krieviju, ap 20% – uz ārzemēm un tikai ap 5% palika Latvijā.[142] Lakas, krāsas, tāpat pernicu galvenokārt realizēja Iekškrievijā. Saražoto superfosfātu pamatā patērēja tikai Baltijā.

Latvijas metālrūpniecība galvenokārt strādāja ar Krievijas dienvidu uzņēmumu dzelzi, čugunu un tēraudu. 1913. gadā, piemēram, no Rīgas uzņēmumu patērētās dzelzs tikai 13,3% bija nākuši no ārzemēm.[143] Ārzemju dzelzs, čuguns, tērauds augsto muitu dēļ Latvijas rūpniecībai nebija izdevīgs. Ja ievedmuitas nebūtu tik augstas, tad šīs izejvielas ievestu no ārzemēm, jo jūras transports Latvijas rūpniekiem bija lētāks nekā garie dzelzceļa pārvadājumi no Iekškrievijas. Ārzemju izejvielas bija arī augstvērtīgākas, un to piegādātāji stingri ievēroja piegādes termiņus. Tajos gadījumos, kad impērijas dzelzsrūpniecība nespēja apmierināt ātri augošo iekšējās rūpniecības pieprasījumu pēc metāliem, Krievijas valdība bija spiesta uz laiku samazināt ievedmuitu un atļaut ievest ārzemju metālrūpniecības produkciju. Latvijas rūpniecībai nepieciešamos krāsainos metālus ieveda tikai no ārzemēm.

Aplūkojamā laikā Latvijas rūpniecības uzņēmumiem svarīgākais kurināmais bija akmeņogles. Akmeņogles ieveda no ārzemēm, Rīgas rūpniecībai – no Lielbritānijas. Rīgā līdz 6/7 no visa metālrūpniecības ražojumu importa veidoja mašīnas un to rezerves daļas.[144] Daudzas no ievestajām mašīnām un laba tiesa rezerves daļu palika vietējās rūpniecības un lauksaimniecības vajadzībām. 1913. gadā kopā ieveda ap 262 088 t metālizstrādājumu un izejvielu, bet apstrādātā un neapstrādātā veidā izveda ap 147 424,5 tonnām.[145] Importa lielāko daļu veidoja modernās mašīnas un to rezerves daļas.

Latvijas metālapstrādes un mašīnbūves ražojumi nespēja iespiesties Rietumeiropas tirgū. Tiem nācās izturēt konkurenci ar Iekškrievijas rūpniecības produkciju austrumu tirgū. Lielie attālumi līdz noieta tirgiem Krievijas impērijas iekšienē un līdz ar to ievērojamās dzelzceļa izmaksas krietni sadārdzināja Latvijas rūpniecības preces. Konkurences cīņā panākumus nodrošināja Rietumeiropas modernā tehnika, nepārtraukti pieaugošā preču kvalitāte, ražošanas pašizmaksas samazināšana un izdevīgāka preču sortimenta piedāvājums. Raksturīgi, ka Krievijas tirgum tika ražots arvien vairāk mašīnu. Ievērojami izauga Latvijas pārtikas, garšvielu, alkohola ražošanas nozare. Šo produkciju nespēja patērēt uz vietas. Tabaka, konservi, liķieri un alus atrada noietu Krievijas tirgū. Latvijas alum Krievijā bija laba slava, un to brūvēja lielos apjomos. Rīgā darbojās 9 lielas alus rūpnīcas, izlaižot ap 50 milj. litru alus gadā, bet pārējās 110 mazākās alus darītavas Vidzemē un Kurzemē ik gadu saražoja ap 40 milj. litru alus.[146] Rūpnieciska alus ražošana attīstījās arī Latgalē. Pārtikas nozari pārstāvošie eļļas ražošanas uzņēmumi lielāko daļu eļļas sēklu saņēma no Krievijas, bet līdz 30% produkcijas (eļļas raušus) izveda uz ārzemju tirgiem.[147]

Ar vietējām izejvielām strādāja linu rūpniecība. Liela daļa linu izstrādājumu tika eksportēta. Tie veiksmīgi konkurēja ar Krievijas tekstilrūpniecības ražojumiem, un viens no šo panākumu cēloņiem arī šai gadījumā bija ievestā modernā rūpniecības tehnika.

Sevišķu vietu Latvijas rūpniecībā ieņēma koka mehāniskā pārstrāde, kas izmantoja ne tikai vietējos kokmateriālus, bet arī no citiem impērijas reģioniem pa ūdensceļiem un dzelzceļiem piegādātos kokus. Liela daļa kokapstrādes uzņēmumu atradās Rīgā un Daugavas tuvumā. Otrs lielākais kokapstrādes centrs bija Liepāja. Uz turieni lielu daudzumu baļķu piegādāja pa Liepājas ezera pietekām. Kokzāģētavas darbojās arī Ventas un Lielupes krastos. Gandrīz 70% šīs nozares ražojumu realizēja pasaules tirgū.[148] Pēc kokapstrādes produkcijas vērtības un daudzuma Vidzeme ieņēma otro vietu impērijā (aiz Arhangeļskas guberņas), taču ražošanas tehniskā aprīkojuma ziņā tā atradās līderpozīcijās.[149] Tikai ar ārzemju izejvielām strādāja Latvijas korķrūpniecība, tāpat ieņemot vadošo vietu Krievijas impērijā. Korķrūpniecības produkcija tika realizēta Baltijā un Iekškrievijā.

Minerālvielu apstrādes nozarē visizplatītākā bija ķieģeļu un dakstiņu ražošana. Vairākums ķieģeļu cepļu atradās Jelgavas līdzenumā gar Lielupes un tās pieteku krastiem, kur sastopams vispiemērotākais māls. Savukārt

pa Lielupi un tās pietekām smagos ķieģeļu konteinerus bija izdevīgi un lēti transportēt. Šīs ķieģeļu rūpnīcas galvenokārt apmierināja Rīgas būvniecības vajadzības. Bez tam ķieģeļi tika sūtīti arī uz Jelgavu, Liepāju, Tallinu un pat Pēterburgu. Svarīgu vietu ieņēma arī cementa, kaļķu, tāpat stikla, fajansa un porcelāna trauku ražošana. Lielākoties izmantoja vietējās izejvielas. Taču stikla, fajansa un porcelāna ražošanai no ārzemēm ieveda krītu un kaolīnu, bet no Krievijas dienvidiem – balto mālu. Produkcijas izlaide daudzējādā ziņā bija atkarīga no vietējā pieprasījuma.

Salīdzinoši vismazāko ieguldījumu Latvijas rūpniecības produkcijas kopvērtībā deva papīra, kartona ražošana un poligrāfija. Sevišķi augstas kvalitātes papīru ražoja Līgatnes papīrfabrika un papīrfabrika "E. Brunss un Co". Lielu daļu papīra produkcijas izveda uz Krieviju.

Latvijā bija daudz tipogrāfiju un litogrāfiju. Pēc nepilnīgām ziņām 1910. gadā Rīgā bija 38, Jelgavā – 6, Liepājā – 5, bet kopā dažādās Latvijas pilsētās uzskaitītas 66 tipogrāfijas, viena vēl Rūjienas miestā.[150] Tikai Piltenē un Grobiņā nebija savas tipogrāfijas.

Pēc vienām ziņām 1913. gadā no visas Latvijas rūpniecības saražotās produkcijas (vērtības izteiksmē) ap 63% realizēja Iekškrievijā, 26% palika vietējām vajadzībām, bet 11% izveda uz ārzemēm.[151] Tātad gandrīz 3/4 no saražotā nebija saistītas ar vietējo patēriņu.

Militarizācijas ietekme

Laikposmā no 19. gadsimta beigām līdz Pirmajam pasaules karam Latvijā bija tikai viens valsts uzņēmums, kurš izpildīja militāros pasūtījumus, – Liepājas kara ostas darbnīcas, kurās 1908. gadā bija 652 strādnieki.[152] Tā kā impērijas valsts uzņēmumi vieni paši nespēja apbruņot un pārapbruņot armiju, šajā jomā enerģiski iesaistījās privātās rūpnīcas un fabrikas. Latvijas rūpniecības augstais tehniskais un ražošanas procesa organizatoriskais līmenis, pirmšķirīgie mašīnbūves, gumijas, ķīmijas u.c. nozaru uzņēmumi, to finansiālā stabilitāte, sasaiste ar lielajām bankām, impērijas administratīvajām iestādēm izvirzīja to valsts rūpniecības avangardā. Tāpēc aizvien biežāk atsevišķi Latvijas privātie uzņēmumi saņēma Kara ministrijas, tāpat Jūras ministrijas un Satiksmes ceļu ministrijas pasūtījumus. Paši izdevīgākie un salīdzinoši arī visienesīgākie pasūtījumi, kurus izpildīja arī atsevišķas privātās rūpnīcas, nāca no Jūras ministrijas. Pēc lielajiem zaudējumiem Krievijas–Japānas karā šī ministrija tiecās atjaunot Baltijas kara flotes spēkus.

Lielos karakuģus būvēja impērijas valsts uzņēmumos un ārzemēs, daļu nelielo kuģu – privātajos uzņēmumos, kas bija saistīti ar lielajām bankām un ārzemju garantiem. Viens no šādiem uzņēmumiem Rīgā bija kuģu un mašīnbūves rūpnīca "Lange un dēls". Līdz 20. gadsimta sākumam tā bija uzbūvējusi jau ap 100 nelielu kuģu, tādēļ pēc Krievijas–Japānas kara rūpnīca saņēma militārā resora pasūtījumus. Rūpnīcu regulāri pabalstīja valsts kase (arī tad, ja tai gadījās finansiālie zaudējumi).

Vairāki Latvijas rūpniecības uzņēmumi saņēma pasūtījumus no Kara ministrijas. Tā, piemēram, Krievu–Baltijas vagonu rūpnīca no 1904. gada specializējās arī sanitāro, telegrāfa un telefona divriču ražošanā, armijas virtuvju, artilērijas lādiņu kastu izgatavošanā. Militāro pasūtījumu izpildē bija iesaistīts līdz 14% rūpnīcas strādnieku. Militārajam resoram uzņēmums izgatavoja arī preču un pasažieru vagonus. Ievērojamus valsts pasūtījumus militārajā jomā saņēma "Fēnikss", a/s "Felzers un Co" u.c. rūpnīcas, tāpat Liepājas mašīnbūves rūpnīcas un vairāki šīs pilsētas pārtikas uzņēmumi.

Kopš 1910. gada otrās puses Krievijas impērija sāka aktīvi gatavoties karam. Militāros pasūtījumus izpildošajos Latvijas privātajos uzņēmumos šai sakarībā tika veikti organizatoriska rakstura pārkārtojumi.

Rīgas kuģu un mašīnbūves rūpnīca "Lange un dēls" saņēma Jūras ministrijas pasūtījumu izgatavot 5 eskadras mīnukuģus par aptuveni 10 milj. rubļu.[153] Nav gan nekas zināms par pasūtījuma izpildi. K. Cīzes kuģubūvētavai Vecmīlgrāvī 1912. gadā Ministru padome pasūtīja 9 eskadras mīnukuģus.[154] Materiāli tehnisko palīdzību pasūtījuma izpildē sniedza kāda Vācijas firma, kuras filiāle bija K. Cīzes kuģubūvētava. Pirmajam mīnukuģim vajadzēja būt gatavam 1915. gada aprīlī, bet pēdējam – gadu vēlāk.

Latvijas vagonbūves uzņēmumi – Krievu–Baltijas vagonu rūpnīca un "Fēnikss" – militāriem mērķiem turpināja izgatavot preču un pasažieru vagonus, ražoja arī sarežģītus atlējumus. Krievu–Baltijas vagonu rūpnīcā izgatavoja automobiļus, bruņumašīnas, autoragavas, aeroplānus, iekšdedzes motorus, armijas vezumus un virtuves. Rīgas elektrotehniskā fabrika "Unions" Baltijas un Melnās jūras karakuģiem ražoja elektrodzinējus un dažādas iekārtas. Čuguna liešanas un mašīnbūves rūpnīca "Felzers un Co", mašīnbūves rūpnīca "G. Pirvics un Co" izgatavoja karakuģiem, cietokšņiem un dzelzceļa darbnīcām pasūtītos dīzeļmotorus, tvaika mašīnas un turbīnas.[155] M. Kuzņecova porcelāna un fajansa fabrika un J. Jesena porcelāna fabrika militāriem nolūkiem ražoja izolatorus. Naftas

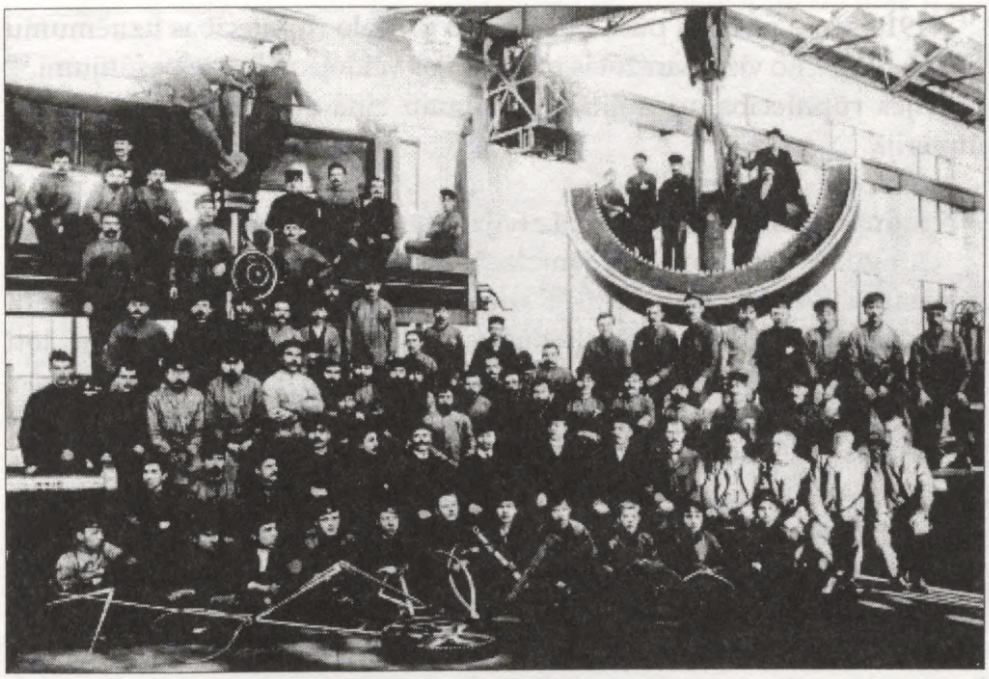

56. att. Krievu–Baltijas vagonu rūpnīcas strādnieku un administrācijas pārstāvju grupa

pārtvaicēšanas rūpnīca "A. Elrihs un Co" apgādāja Baltijas floti ar minerāleļļām. A/s "R. Mantels" mašīnbūves rūpnīca pirmā impērijā sāka ražot darbgaldus un iekārtas pulvera izgatavošanas uzņēmumiem. K. Herca optiskais uzņēmums un K. Ceisa uzņēmums militārajām vajadzībām izgatavoja optiskās ierīces. Liela grupa metālapstrādes un instrumentu izgatavošanas uzņēmumu ražoja dzeloņdrātis, mīnu ķēdes, pakavus, pakavu rādzes un svina caurules (metālapstrādes rūpnīca "Etna", Rīgas stiepļu rūpnīca, dzelzs izstrādājumu fabrika bij. "Starrs un Co", mehāniskā un kuģubūves a/s "Bekers un Co" Liepājā, svina ražošanas sabiedrības rūpnīca "Diana" (bij. M. Reisnera), K. Heses kapseļu, alvas un svina folijas fabrika Rīgā). Z. Martinsona mehāniskā rūpnīca vienīgā Krievijas impērijā ražoja armijai automobiļu ķēdes. Bruņošanās kampaņā piedalījās Latvijas ķīmijas, gumijas, linoleja rūpnīcas: ražoja aeroplānu, automobiļu, velosipēdu riepas, artilērijas lādiņu čaulu laku, aviatolu, izejvielas sprāgstvielu izgatavošanai, skābes, farmaceitiskos ražojumus ("Provodņiks", ķīmiskā rūpnīca "Glovers", I. Koha laku fabrika u.c.).

1914. gada pirmajā pusē Rīgā vidējo un lielo rūpniecības uzņēmumu grupā 56,5% no visas saražotās produkcijas veidoja militārie pasūtījumi.[156] Latvijas rūpniecība arī militāro ražojumu ziņā atradās redzamā vietā impērijā.

Jaunas iezīmes transportā. Latvijas ostu lomas pieaugums

Atrašanās pie jaunbūvētajām dzelzceļa līnijām, kā arī vispār pie nozīmīgiem satiksmes ceļiem sekmēja apriņķu centru un atsevišķu mazpilsētu izvirzīšanos. Vēl norisot Smiltenes–Ainažu dzelzceļa būvdarbiem, ļoti strauji apbūvējās Smiltene, kas līdz ar tā atklāšanu 1912. gadā kļuva par lauksaimniecības produkcijas koncentrēšanas un tālākas transportēšanas vietu samērā plašai apkārtnei. Vēl pirms tam uzbūvētais Stukmaņu–Valkas šaursliežu ceļš sekmēja ne tikai Biržu izvirzīšanos, bet visas Vidzemes nomales saimniecisko attīstību no Stukmaņiem līdz Alūksnei. Par dzelzceļa nozīmīgo lomu pilsētu un miestu saimnieciskajā rosībā netrūkst piemēru arī Kurzemē. Tā Ventspils–Maskavas dzelzceļš Tukumam un tā apkārtnei nodrošināja ievērojamas priekšrocības tirdzniecības jomā, kas visumā tika izmantotas.

Palēnām sāka attīstīties autotransports – galvenokārt pasažieru pārvadāšanai. 1907. gadā Rīgas ielās parādījās taksometri. Vēlāk automobiļus izmantoja arī kravu pārvadājumiem. No 1909. gada automobiļi, resp., pirmie autobusi, uzturēja regulāru satiksmi starp Rīgu un Limbažiem, trīs gadus vēlāk – starp Liepāju un Klaipēdu. Pēc vienām ziņām 1910. gada beigās visā Vidzemes guberņā, galvenokārt Rīgā, bija 88 dažāda tipa automobiļi un 22 motocikli, Kurzemē – 24 automobiļi un 18 motocikli, Latgalē – 11 automobiļi.[157] Tomēr pilsētās vēl joprojām noteicošais bija zirgu pajūga transports – vieglie un smagie ormaņi, vietām – omnibusi (Valmierā) vai diližansi (Dobelē). Visai plašā mērogā vēl darbojās zirgu pasta stacijas (Aizputē, Dobelē, Saldū, Kuldīgā, Talsos, Cēsīs, Valmierā, Valkā, Stukmaņos u.c.).

Strauji augošā rūpniecība paplašināja un izmainīja tirdzniecības sfēru, aptverot tiklab nepieciešamo izejvielu un kurināmā, rūpniecības iekārtu piegādi no ārzemēm, kā arī Latvijas rūpniecības produkcijas realizāciju vairumā un mazumā. Pieauga pieprasījums pēc plaša patēriņa un pārtikas precēm, gan vietējām, gan ievestajām, – siļķēm, sāls un t.s. koloniālprecēm (kafija, tēja, kakao, garšvielas, augļi u.c.). Tas radīja labvēlīgus apstākļus, lai tirdzniecībā, kurā dominēja ārzemju lielfirmas, vācu un ebreju tirgotāji,

57. att. Ventspils osta

pakāpeniski iesaistītos arī citu tautību piederīgie, ieskaitot latviešus. Auga ne vien tirdzniecības uzņēmumu, bet arī tirdzniecībā nodarbināto ierēdņu, komiju, strādnieku (krāvēju, nesēju) u.c. skaits. Kopumā prioritāte Latvijas pilsētu tirgotāju vidū bija ebrejiem, nedaudz atpaliekot, tiem sekoja latvieši, trešajā vietā atstājot baltvāciešus. Rīgā, tāpat Ventspilī un Jelgavā visvairāk bija latviešu tirgotāju, šo pārsvaru viņiem nodrošināja 3. un 4. kategorijas uzņēmumi, kamēr augstāko kategoriju uzņēmumu īpašnieku vidū liels pārsvars bija baltvācu un ebreju tirgotājiem.

Aktīvā iesaistīšanās pilsētbūvniecībā un brīvo līdzekļu izmantošana nekustamo īpašumu iegādei turpināja palielināt latviešu namīpašnieku absolūto un relatīvo skaitu Rīgā u.c. pilsētās, izņemot Jelgavu un Daugavpili, kur latviešus apsteidza pirmajā gadījumā vācieši, otrajā – ebreji.

Arvien lielāka kļuva Latvijas ostu, pirmām kārtām Rīgas, Liepājas un Ventspils ostas nozīme un loma Krievijas impērijas ārējā tirdzniecībā. To sekmēja valstī iestājies rūpniecības uzplaukums, pieaugošā kravu pārvadāšanas intensitāte pa Rīgas–Orlas, Ventspils–Maskavas–Ribinskas un Liepājas–Romnu dzelzceļa līniju, piegādājot eksportam domātos preču sūtījumus no centrālajām un dienvidu guberņām, Pievolgas un Sibīrijas.

Caur Latvijas ostām uz ārzemēm izveda galvenokārt lauksaimniecības produkciju un komateriālus. Rīga kļuva par pasaulē lielāko kokmateriālu eksportostu. No ārzemēm joprojām ieveda vietējai rūpniecībai nepieciešamās izejvielas un kurināmo, resp., kaučuku, kokvilnu, akmeņogles utt., tāpat dažādiem reģioniem vajadzīgās ražošanas iekārtas un instrumentus, lauksaimniecības mašīnas un minerālmēslus. Rīgu – vienu no trim impērijas pirmklasīgajām ostām gadu no gada apmeklēja arvien vairāk kuģu – 1908. gadā 2185 kuģi ar 1 488 857 neto t, bet 1913. gadā 2923 kuģi ar 2 070 059 neto tonnām. Minētajos gados Liepājas ostu apmeklēja attiecīgi 1442 kuģi ar 744 027 neto t un 1738 kuģi ar 1 070 389 neto tonnām. 1909. gadā Ventspils ostu apmeklēja 1312 kuģi ar 617 240 neto t, 1911. gadā kuģu skaits gan bija nedaudz sarucis – līdz 1215, toties pārvadātā krava kopumā palielinājusies – 703 499 neto tonnas.[158] Protams, Latvijas mazās ostas, kā Ainaži, Pāvilosta un Mērsrags, šai ziņā tālu atpalika, lai gan tām bija nozīmīga loma kabotāžas kuģniecībā. Aplūkojamā laikā tvaikoņu satiksme savienoja Rīgas jūras līča Kurzemes un Vidzemes piekrastes apdzīvotās vietas ar Rīgu. Šie tvaikoņi regulāri pārvadāja preces un pasažierus. Kolkas–Rojas–Rīgas līnijā satiksmi uzturēja kuģis "Inspektors", kam

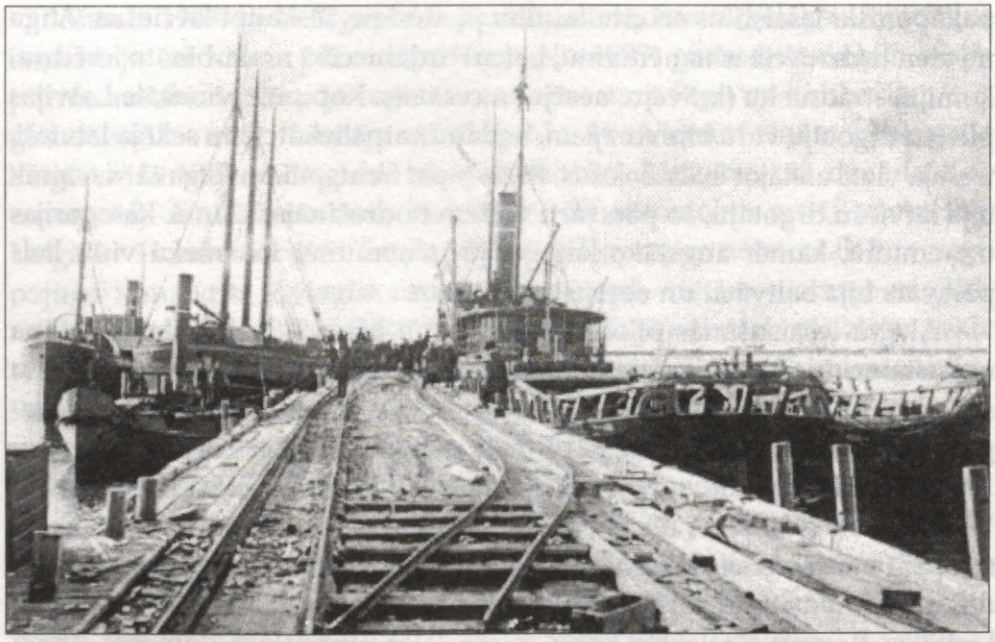

58. att. Kuģu piestātne Ainažos

59. att. Liepājas bāka

vēlāk pievienojās "Georgs", Ainažu–Liepupes–Rīgas līnijā to pašu darīja "Pernigele" un "Neibāde". Tvaikonis "Otīlija" Rīgu saistīja ar Ārensburgu, "Aleksejs" – ar Pērnavu. Nepietiekami augstais ūdens līmenis Ventā lika pārtraukt 1908. gadā pasāktos tvaikoņīša "Abava" braucienus starp Ventspili un Kuldīgu. Tādējādi neizdevās uzlabot satiksmes apstākļus nomaļus no dzelzceļiem un lielajiem t.s. zemes ceļiem palikušajā Kuldīgā, kas negatīvi ietekmēja tās saimnieciskās attīstības iespējas.

Visā pasaulē tvaikoņi strauji izspieda burukuģus, kuru būve arī Latvijā krasi samazinājās. No 1905. līdz 1910. gadam te uzbūvēja 14 buriniekus,

bet no 1910. līdz 1913. gadam – vairs tikai divus, pēc citām ziņām piecus.[159] 1914. gada sākumā Rīgas ostā bija pierakstīti 27 tvaikoņi ar 18 801 bruto reģistra t, Liepājas ostā – viens tvaikonis ar 1312 bruto reģistra t, Ventspils ostā – divi tvaikoņi ar 941 bruto reģistra tonnu.[160] Šie kuģi, kā arī ierindā esošie burinieki un latviešu jūrnieki deva nozīmīgu ieguldījumu Krievijas impērijas ārējā tirdzniecībā.

Latvijas ostas galvenokārt apmeklēja ārvalstu kuģi (pārsvarā no Vācijas un Lielbritānijas), un kā Rīga, tā Liepāja un Ventspils bija kļuvušas par starptautiskas nozīmes ostām. Tas bija noticis, pateicoties šo ostu pieaugušai lomai Krievijas ārējā tirdzniecībā. Pēc Biržas komitejas ziņām Rīgas līdzdalība ārējās tirdzniecības apgrozībā 1913. gadā sasniedza 404,8 milj. rbļ.,[161] kas bija augstākais rādītājs valstī. Pēc šī rādītāja Ventspils ieņēma piekto, bet Liepāja – septīto vietu. Togad caur šīm trim Latvijas ostām izveda preces par 348,1 milj. rbļ., bet ieveda – par 236,8 milj. rubļu.[162] Impērijas ārējās tirdzniecības apgrozījumā Latvijas ostu īpatsvars sasniedza importā 24,5%, eksportā pat 28,2%.[163] Liepāja un Ventspils apsvēra brīvostas statusa priekšrocības. Līdz konkrētiem priekšlikumiem gan neviena no abām pilsētām nenonāca.

Rīgas ostu un arī citas Latvijas ostas, rēķinoties ar starptautiskās kuģniecības turpmāku attīstību, paplašināja, padziļināja un iespēju robežās modernizēja vai vismaz gatavojās to darīt. Tika apspriesti dažādi projekti, kuru realizācija solīja palielināt Latvijas ostu nozīmību. Jau minētais 2200 km garais Rīgas–Hersonas ūdensceļš solīja savienot Baltijas un Melno jūru un saistīt Rīgu ar Krievijas melnzemes rajoniem, Jekaterinoslavas rūpniecisko reģionu. Cits projekts paredzēja vairākkārt ierosinātā un atliktā Ventas–Nemunas kanāla ierīkošanu, kas savienotu Ventspili ar Vislas baseinu. Par šo projektu, kā kļuva zināms, nobažījusies bija Vācija, jo, ja tas tiktu realizēts, varētu mazināties Dancigas un Kēnigsbergas nozīme. Kā viena, tā otra projekta īstenošana prasīja lielus līdzekļus, kurus tā arī nespēja atrast, un projekti palika uz papīra.

Presē laiku pa laikam pavīdēja ideja par Rīgas–Rīgas jūrmalas dzelzceļa elektrificēšanu. Šī iecere tāpat palika nerealizēta.

Latvijā enerģiski turpināja attīstīt telefona un telegrāfa sakarus. Telefona līnijas savienoja Rīgu ar Valku un Alūksni, tāpat Daugavpili. Centrāles ierīkošana Dobelē veicināja Kurzemes telefonizāciju. Bezdrāts telegrāfa (radio) sakari ar Roņu salu bija ieguvums kuģniecībai. 1913. gadā telegrāfa sakari savienoja Rīgu ar visām galvenajām Eiropas valstīm, kā arī daudzām valstīm Amerikā, Āzijā un Āfrikā.

Lauki pēc 1905. gada

Pēc revolūcijas latviešu zemniecība visu uzmanību veltīja saimnieciskajai dzīvei. Zemnieku saimniecības kopumā apsteidza muižas un ieņēma vadošo vietu lauksaimniecības produktu ražošanā.

Straujo zemniecības ekonomiskā potenciāla izaugsmi veicināja vairāki priekšnoteikumi. Praktiski bija beigusies māju iepirkšana, lai gan ļoti daudzi zemnieki par tām vēl nebija norēķinājušies. Sākās pastiprināta saimniecību uzlabošana, kuras rezultātā liela daļa no tām kļuva par ienesīgām lauksaimnieciskās ražošanas vienībām. Saglabājusies parādu atkarība no muižnieka spieda mājas iepircēju ne tikai intensīvi izmantot algoto darbaspēku un paša ģimenes locekļus, bet arī interesēties par jaunākajām ražošanas organizācijas metodēm un racionālas saimniekošanas pamatnoteikumiem. Nepārvērtējamu palīdzību zemniecībai sniedza mērķtiecīgi darbojošās kooperatīvās iestādes.

Latviešu zemniecības centieni racionalizēt lauksaimniecību guva ļoti plašu atbalsi presē. Periodiskie izdevumi publicēja speciālistu rakstus par dažādām lauksaimniecības nozarēm, aplūkojot atsevišķus apriņķus un pat pagastus. Presē izraisījās plašas diskusijas par un pret sīksaimniecībām, tika minēti konkrēti piemēri un mēģināts sniegt ieteikumus labākai saimniecību organizēšanai. 1913. gadā vienlaikus ar Vidzemes landrātu kolēģijas veikto lopu uzskaiti muižās un zemnieku saimniecībās Rīgas lauksaimniecības centrālbiedrība organizēja anketēšanu Cēsu un daļēji Valmieras apriņķa zemnieku saimniecībās. Šāda rīcība liecināja par nopietnu vēlēšanos iegūt precīzu priekšstatu par lauksaimniecības stāvokli, lai turpmāk padarītu šo nozari ienesīgāku.

Kaut arī zemnieku saimniecības bija ievērojami nostiprinājušās, ekonomiski spēcīgas joprojām palika muižu (centru) saimniecības. Sīkie muižu zemes lietotāji un nomnieki daļēji nodrošināja muižu saimniecības ar darbaspēku, kā arī apstrādāja muižai neizdevīgākos zemes gabalus. Par šiem zemes lietotājiem un viņu saimniecībām trūkst datu, pēc kuriem varētu novērtēt to lomu kopējā muižu saimnieciskajā darbībā.

Muižas

Apmēram 30% muižu saimniecību platības bija pļavas un ganības, aptuveni trešdaļa aramzemes – āboliņa un zālāju sējumi. 1913.–1914. saimniecības gadā Vidzemes muižās 42% aramzemes aizņēma labība, 15% bija atvēlēti pākšaugiem un rušināmām kultūrām, 29% – āboliņam

u.c. sētajiem zālājiem. Ļoti līdzīgs sadalījums raksturoja Kurzemes muižas. Kā Vidzemē, tā Kurzemē 12,5–12,8% aramzemes atstāja papuvē.[164] Muižās reti gadījās redzēt linu, vēl retāk – griķu un kaņepju sējumus. Vidzemes un Kurzemes muižās iegūtās ražas bija lielākas nekā citu Krievijas guberņu muižās. Latvijas muižām bija raksturīga racionāla augsnes apstrādāšana, prasmīga tehnikas lietošana, tāpat minerālmēslu plaša izmantošana (Iekškrievijas guberņās tie tika maz lietoti). Atsevišķu muižu atskaites rāda, ka uz katra aramzemes hektāra izkliedēja 345–570 kg minerālmēslojuma.[165]

Pieauga lauksaimniecības tehnikas imports un lauksaimniecības mašīnu skaits muižās. Apmēram 60% no muižu lauksaimniecības rīkiem un mašīnām bija uzlabota konstrukcija.[166] Muižu saimniecības bija labāk apgādātas ar lauksaimniecības tehniku nekā zemnieku saimniecības, īpaši ar sarežģītajām un dārgajām mašīnām (sējmašīnām, pļaujmašīnām, kuļmašīnām u.c.). Kurzemē muižas bija vairāk nodrošinātas ar lauksaimniecības tehniku nekā Vidzemē. Vidzemē lauksaimniecības mašīnas ražoja 20 vietējās fabrikas, Kurzemē – 14, taču to produkciju izveda arī uz Iekškrieviju.[167] Ar augsnes apstrādāšanas tehniku muižas (sevišķi Vidzemē) bija pieteikami apgādātas, bet siena un labības novācamās mašīnas izrādījās iegādātas par maz, turklāt to skaits muižās bija ļoti atšķirīgs.

Aplūkojamā laikā Latvijā bija pilnīgi nostiprinājusies lopkopības specializācija, kam tika pakļauta zemes izmantošanas struktūra. Muižu ganāmpulkus veidoja augstražīgi šķirnes lopi. Daudzās muižās slaucamās govis skaitīja simtos. Netrūka arī jaunlopu, daļu no kuriem audzēja pārdošanai. Sugas lopus pārdeva Novgorodas, Pleskavas, Vitebskas, Poltavas, Voroņežas, Permas, Minskas, Pēterburgas, Rjazaņas, Mogiļovas guberņas un Kubaņas apgabala lopu turētājiem. Tas deva krietnus ienākumus, jo Latvijas sugas lopi bija ļoti pieprasīti. Sugas uzlabošanas jautājumus kārtoja divas muižnieku izveidotās sugas lopu audzēšanas savienības – Baltijas un Kurzemes. Tās apvienoja 104 muižas ar 7743 slaucamām govīm. Vēl bija trīs Holandes sugas lopu audzēšanas savienības – Vidzemes, Igaunijas un Kurzemes. Tās aptvēra 201 muižu ar 15 565 slaucamām govīm.[168] Stingri tika ievēroti ciltsgrāmatu noteikumi, pastiprinātu uzmanību veltīja lopu pārraudzības biedrību darbībai. Vidējie izslaukumi no govs Vidzemes muižās bija 2070–2350 kg, Kurzemē – 2000–2212 kg gadā.[169] Kontrolētajās, pārraudzībai pakļautajās muižās ikgadējie izslaukumi bija augstāki (īpaši Vidzemē) – 2400–2600 kg no govs.[170]

Zirgus audzēja, lai nodrošinātu saimniecību ar vilcējspēku. Muižās turēja zirgus arī izjādēm un medībām, tāpat sportam. Zirgu skaits pieauga tajās muižās, kuras paplašināja zemes apstrādāšanu ar algoto darbaspēku. 1912. gadā veiktā uzskaite liecināja par zirgu skaita pieaugumu kā muižās, tā zemnieku saimniecībās. Vidzemē vidēji muižā bija 58, Kurzemē – 45 zirgi.[171] Zemes apstrādāšanai u.c. darbu veikšanai zirgu muižās pietika, taču to sastāvs bija mainīgs. Zirgus pirka un pārdeva ar mērķi iegūt labākus.

Cūkas pārdošanai audzēja tikai atsevišķas muižas, tirgum atvēlot 45–80% izaudzēto cūku.[172] Cūkkopība veidoja nelielu daļu no muižu ienākumiem.

Aitkopība muižās aplūkojamā periodā tāpat bija vāji attīstīta. Tās produkciju izmantoja galvenokārt pašas saimniecības vajadzībām, jo vilna kā tirgus prece atskaitēs neparādījās.

Visās muižu saimniecībās dominēja piensaimniecība, pārējām lopkopības nozarēm bija pakārtota nozīme. Tieši piensaimniecība nodrošināja galveno saikni ar tirgu. No lauksaimniecības produkcijas uz tirgu muižas nogādāja 32,37% rudzu, 18,99% kviešu, 18,16% miežu, 6,8% auzu, 13,97% zirņu, 14,91% kartupeļu un 70,51% piena.[173] Tā kā lielu daļu graudu izmantoja lopbarībai un lopkopības produkciju nosūtīja uz tirgu, preču labības (īpaši auzu) īpatsvars uzskaitījumā jāvērtē kā būtībā samazināts. Lopbarības graudus muižas arī iepirka.

Specializēšanās piensaimniecībā veicināja ne tikai zemkopības racionālāku pārkārtošanu, bet arī tās produkcijas elastīgāku izmantošanu. Muižu saimniecību kopējos ienākumos Vidzemē lopkopība veidoja 14,5%, piensaimniecība – 40,1%, graudkopība – 19,2%, citas nozares – 9,8%.[174]

Zināmu lomu muižu saimniecībās saglabāja rūpnieciska rakstura uzņēmumi jeb rūpali. Daudzām muižām bija dzirnavas, dažkārt pat vairākas (ūdens, vēja, tvaika), un ar tām saistītas vilnas pārstrādes iekārtas un gateri. Lielākā daļa muižu uzturēja ķieģeļu un kaļķu cepļus, alus brūžus un spirta dedzinātavas. Dažkārt muižas ierīkoja pienotavas un ražoja sviestu, sieru un kazeīnu. Rūpala raksturs bija arī mežsaimniecībai, jo tika zāģēti kokmateriāli, izgatavoti jumta dēlīši u.tml.

Muižu izdevumu lielāko daļu veidoja algotā darbaspēka apmaksa. Algotais darbaspēks visumā saglabāja gadsimta sākuma formas: deputāta kalpi, pusgraudnieki, zemes kalpi, sezonas un dienas strādnieki, gabaldarba strādnieki. Mainījies bija tikai šo grupu īpatsvars. Muižās strādāja

galvenokārt deputātisti, salīgti uz gadu. Šiem kalpiem nebija sava inventāra un darba lopu.

Kaut arī muižas bija nodrošinātas ar darbaspēku, daļu zemes tās tomēr iznomāja. Pēc Vidzemes landrātu kolēģijas ziņām 1913. gadā zemi vairāk vai mazāk iznomāja ap 9/10 muižu, vidēji izrentējot 1/3 zemes.[175] Pastāvīgus strādniekus muižas salīga darbam lopkopībā, dārzkopībā un mežsaimniecībā, kā arī dažādos rūpalos.

Zemnieku saimniecības

Zemnieku saimniecību attīstībā ļoti liela nozīme bija zemes īpašuma jautājumam. 1906. gadā Kurzemes reformu komisijas agrārlietu apakškomisija bija konstatējusi, ka 5% no privāto muižu zemnieku mājām vēl nav pārdoti.[176] Raugoties no juridiskā viedokļa, zemnieku rīcībā Vidzemē vajadzēja būt arī kvotes zemei, taču muižnieki spieda to izpirkt. Ar izpirkšanu gāja gausi.

Noslēgtie zemes pirkšanas līgumi joprojām palika smaga nasta zemnieku saimniecībām, jo zemes cenas bija samērā augstas un turpināja pieaugt. Zemnieki mājas iepirka galvenokārt ar muižnieku kredītbiedrību starpniecību, tomēr arī privātajam kapitālam bija zināma loma zemnieku zemes īpašuma veidošanās gaitā. Arī 1914. gadā zemes izpirkšana vēl ne tuvu nebija pabeigta. Kurzemē uz iepirktajām mājām gūlās 11,2 milj. rbļ., Vidzemē – 31 milj. rbļ. liels parāds.[177] Maksātnespējas gadījumi un ūtrupes vispirms aptvēra tās mājas, kas bija iepirktas ar muižnieku kredītbiedrību starpniecību, retāk tas bija vērojams tad, ja parādus vajadzēja atmaksāt Zemnieku zemes bankā, vēl retāk, ja kredīts bija ņemts pašu zemnieku dibinātajās krājaizdevu kasēs vai sabiedrībās. Nelielās pārdotās muižu zemes platības liecināja par to, ka liela daļa zemes tiek nomāta. Plaši izplatīti bija īstermiņa nomas līgumi, kas nomniekam bija neizdevīgi, turklāt laika gaitā noplicināja zemi – un viensētas vērtība kritās, jo netika veikti nekādi ēku atjaunošanas un zemes uzlabošanas darbi. Nomas maksa gadu no gada pieauga. Vispār zemes nomas noteikumi zemniekiem bija smaga nasta. Tai pašā laikā viens otrs turīgs zemnieks līdzās iepirktajai saimniecībai nomāja zemi peļņas ieguvei. Privāto un valsts muižu nomnieki arī bija pieskaitāmi turīgajai zemniecībai.

Māju izpirkšanas maksājumi, kā arī neizdevīgie nomas noteikumi kavēja zemnieku saimniecību sekmīgu attīstību. Tomēr latviešu zemnieku lielā tieksme pēc savas sētas, viņu ieguldītais darbs, kooperatīvo iestāžu

atbalsts un pārdomātā, racionālā saimniekošana ļāva viņiem saimnieciskajā sacensībā ar muižām sasniegt ievērojamus rezultātus. Pirmā pasaules kara priekšvakarā Latvijā lauksaimnieciskajā ražošanā kopumā jau dominēja zemnieku saimniecības.

Visspilgtāk zemnieku saimniecības no muižu saimniecībām atšķirās pēc zemes izmantošanas struktūras. Zemnieku saimniecībās visa zeme ar retiem izņēmumiem tika lauksaimnieciski iekopta, neizmantotās platības un meži tajās nebija nemaz vai arī nedaudz. Aramzeme zemnieku saimniecībās Vidzemē aizņēma 37,62%, Kurzemē – 47,19%, pļavas – attiecīgi 25,23% un 26,99%, ganības – 21,62% un 20,17%, meži – 11,39% un 2,85%, bet neizmantojamās zemes – 6,21% un 3,80%.[178] Kā redzams, lauksaimnieciski izmantojamās zemes īpatsvars sevišķi augsts bija Kurzemē. Tas izskaidrojams gan ar reljefa īpatnībām (vairāk līdzenumu), gan ar augstāku kapitālisma attīstības pakāpi lauksaimniecībā. Minētais rādītājs, galvenokārt aramzemes īpatsvars, noteica saimniecības ienesīgumu, un līdzās citiem faktoriem no tā bija atkarīga saimniecības dzīvotspēja.

Atšķirībā no muižu daudznozaru saimniecībām zemnieku saimniecībās galvenokārt nodarbojās ar laukkopību un lopkopību. Aplūkojamā laikposmā pirmajā vietā izvirzījās lopkopība. Sakarā ar labības un linu zemajām cenām starptautiskajā tirgū saimniecības kultivēja galvenokārt lopbarībai nepieciešamās kultūras. Lopbarības kultūrām lielāks īpatsvars bija pilsētu tuvumā, jo saimniecības orientējās uz pilsētnieku apgādi ar pienu, piena produktiem un gaļu.

Zemnieku saimniecības piekopa 5–6 lauku sistēmu. Papuvē parasti atstāja nelielu daļu aramzemes. Latgales zemnieku saimniecības joprojām praktizēja trīslauku sistēmu. Gandrīz trešdaļa aramzemes parasti atradās papuvē, tikpat daudz aizņēma ziemas rudzu sējumi, pārējo – vasarāji, kuru vidū galvenās kultūras bija auzas, mieži, kartupeļi un lini. Līdz ar lopu skaita palielināšanos pieauga organiskā mēslojuma pielietojums, bez tam praktiski visas saimniecības izmantoja minerālmēslus. Lauksaimniecības biedrības, to izveidotās mašīnu koplietošanas, iznomāšanas un tirdzniecisko darījumu starpniecības iestādes nodrošināja zemnieku saimniecības ar lauksaimniecības tehniku.

1910. gadā veiktā lauksaimniecības mašīnu un rīku uzskaite liecināja, ka ar nepieciešamo tehniku zemnieku saimniecības nodrošinātas 2/3 apmērā, bet tās pielietojums bija intensīvāks nekā muižās.[179] Lauksaimniecības mašīnu skaits turpināja pieaugt. Lauksaimniecības mehanizācijas ziņā

pirmajā vietā atradās Kurzeme, otrajā atstājot Vidzemi, bet trešajā – Latgali. Latgales lauki tālu atpalika no abiem pārējiem Latvijas novadiem lauksaimniecības mašīnu apgādē un pielietojumā.

Lauksaimniecības kultūru ražas 1909.–1913. gadā zemnieku saimniecībās atpalika no muižu saimniecībās ievāktajām, kaut arī ražas pieauguma tempi zemnieku saimniecībās bija augstāki. Ražas Latvijā bija lielākas nekā kaimiņu un centrālajās guberņās, izņemot linus un kaņepes. Starp citu, šo kultūru sējumu platības Baltijā saruka.

Ražības ziņā zemnieku saimniecības no muižām atpalika, toties labības kopievākumā veidoja vairāk nekā 2/3, jo sējumu platība tajās bija vairāk nekā divas reizes lielāka. Tomēr noteicošā zemnieku saimniecībās bija racionāli organizēta lopkopība. 1913. gadā zemnieku saimniecībās ienākumi no lopkopības Valmieras apriņķī pārsniedza 45%, bet Cēsu apriņķī sasniedza 59% no saimniecību kopējiem ienākumiem.[180] Arvien vairāk zemkopība tika pielāgota lopkopības vajadzībām. Tāpat kā muižās, arī zemnieku saimniecībās lopkopības galvenais attīstības virziens bija piensaimniecība. Absolūtos skaitļos liellopu skaits Vidzemes zemnieku saimniecībās 1913.–1914. gadā bija gandrīz divas reizes lielāks nekā muižās (attiecīgi 434 135 un 226 512 liellopi).[181] Taču vidējais mājlopu skaits uz 100 ha aramzemes un lauksaimnieciski izmantojamās zemes muižās un zemnieku saimniecībās bija līdzīgs.

Piensaimniecības attīstībā liela nozīme bija lopu pārraudzības biedrībām un koppienotavām, kas nodrošināja piena pārstrādi, piena produktu noietu, sugas lopu iegādi, kā arī lopu racionālas barošanas noteikumu izpildīšanu. Tādējādi tika celta piensaimniecības efektivitāte.

Par zemnieku saimniecību ekonomisko spēku sprieda pēc zirgu skaita. Bezzirga saimniecības kopvērtējumā varēja neņemt vērā, jo tās bija uzskatāmas par darbaspēka rezervi kā muižu, tā zemnieku saimniecībās. Šādu bezzirgu saimniecību 1912. gadā Kurzemē bija 10,4%, Vidzemē – 8,04% no visām zemnieku saimniecībām.[182] Sīkajās un daļā vidējo zemnieku saimniecību pašu vajadzībām audzēja aitas, lai iegūtu vilnu un gaļu. Taču, jo lielāka bija zemnieka saimniecība, jo vairāk uzmanības tā veltīja piensaimniecībai un cūkkopībai, bet ar aitkopību nodarbojās mazāk. Parasti cūkkopība attīstījās kā piensaimniecības blakusnozare. Cūkkopības attīstību labvēlīgi ietekmēja augošais pieprasījums pēc cūkgaļas un līdz ar to tās cenu celšanās pilsētās.

Zemnieku saimniecībās salīdzinājumā ar muižām algotā darbaspēka izmantošanā bija izteiktas atšķirības. Parasti laukstrādniekus līga vasarai

vai arī noteiktiem lauka darbiem (sējai, siena un labības pļaujai). Steidzamu darbu laikā pieņēma dienas strādniekus. Turīgās saimniecībās bija pastāvīgi strādnieki, arī pusgraudnieki un rentnieki. Trūcīgākās un daļa vidējo saimniecību iztika ar ģimenes locekļu darbaspēku, reizēm salīgstot dienas vai gabaldarba strādniekus. Lai gan par izdevīgākiem uzskatīja neprecētos laukstrādniekus, 20. gadsimta otrā gadu desmita pirmajā pusē zemnieki tomēr sāka vairāk līgt precētus kalpus, kas iedzīves dēļ retāk devās uz pilsētām, loloja sapni par savu zemi un saimniecību. Laukstrādnieku skaits bija atkarīgs arī no saimniecības lieluma, apgādes ar lauksaimniecības tehniku. Prāvākās saimniecībās bija vairāk algoto strādnieku. Lopkopības novirziena saimniecībās vairāk tika izmantots sieviešu darbs.

Laukstrādnieku algas muižās un zemnieku saimniecībās bija gandrīz vienādas. Visumā aplūkojamā laikā salīdzinājumā ar gadsimta sākumu tās bija palielinājušās apmēram par vienu ceturtdaļu.

Aptuveni vienāds izrādījās darbadienas garums muižās un zemnieku saimniecībās. Pēc tālaika presē daudzkārt sastopamām ziņām vasarās Kurzemē tas bija 10–11, Vidzemē – 13–14 stundas. Ziemās darbadienas garums bija nenoteikts – atšķirīgs dažādās vietās un atkarīgs no veicamā darba.

Stolipina agrārā reforma tieši skāra tikai Latgali. Latgalē zemnieku saimniecību izdalīšanās viensētās risēja ļoti lēni. Līdz 1909. gada septembrim viensētās un atsevišķos zemes gabalos izdalījās tikai 5456 zemnieku saimniecības,[183] bet īpašuma tiesības uz zemi saņēma vēl mazāk. Carisma veicinātās izceļošanas rezultātā tūkstošiem latgaliešu devās uz Sibīriju. Daudzus aizceļotājus gaidīja smaga vilšanās – izveidot savu saimniecību gandrīz vai pasaules otrā malā neizdevās. Daļa aizceļotāju atgriezās vecajā dzīvesvietā, citi izklīda pa visu plašo Krieviju. Starp citu, Zemnieku zemes banka bija praktiski vienīgā kredītiestāde, kas piedalījās zemnieku zemes īpašuma veidošanā Latgalē.

Kooperācija un lauksaimniecības biedrības

Laukos veidojās plaši sazarota lauksaimniecības kooperācijas kustība. Par dažādu lauksaimniecības biedrību nozīmi zemnieku apvienošanā liecināja ilgstošā muižniecības pretošanās patstāvīgu zemnieku biedrību veidošanai, kā arī daudzkārtējie mēģinājumi pārņemt vadību šajās biedrībās. Administrācija biedrību lietās vienmēr saņēma negatīvus muižniecības slēdzienus – sevišķi par šo biedrību apvienošanās mēģinājumiem.

Vidzemei un Kurzemei vienotu centrālbiedrību, kas vairāk atbilstu latviešu lauksaimnieku interesēm, nepieļāva iedalījums guberņās. Tikai pēc neatlaidīgiem pūliņiem 1906. gadā tika panākta atļauja dibināt Rīgas lauksaimniecības centrālbiedrību (tā kļuva par pirmo lauksaimniecības biedrību savienību Krievijas impērijā). Kurzemnieki vēl togad izveidoja Latviešu lauksaimnieku ekonomisko sabiedrību ar centru Jelgavā (to vadīja J. Bisenieks). Abas centrālbiedrības rūpējās par žurnālu ("Baltijas Lauksaimnieks" un "Zemkopis") izdošanu, taču konkurences apstākļos saasinājušās attiecības starp tām nenāca par labu zemniecības kopējām interesēm. Šaurāka darbības sfēra bija 1908. gadā izveidotajai Baltijas lauksaimnieku biedrībai Valmierā (vadītājs H. Enzeliņš). Ar mērķi apvienot lauku kredītkooperatīvus, labāk izmantot uzkrātos līdzekļus 1912. gadā nodibināja Savstarpējo kredītbiedrību.

Kooperācija veicināja viensētās dzīvojošo latviešu zemnieku iesaistīšanos kopus darbos un pasākumos, aktivizēja pašiniciatīvu un nostiprināja atbildības sajūtu, savukārt panākumi cēla pašapziņu. Latviešu zemnieku saimniecību kopdarbība redzami palielināja viņu konkurētspēju, tādēļ baltvācu muižniecība bija par to manāmi norūpējusies.

Lopkopības specializācija līdz ar lauku dzīvē strauji ienākušo kopmoderniecību un speciāli apmācītu piena pārraugu institūtu piesaistīja tuvāku un tālāku kaimiņu uzmanību. Latvijā pēc pieredzes ieradās lauksaimniecības speciālisti no impērijas centrālajām guberņām, atzinīgi vērtējot sasniegto. Latviešu lauksaimnieki ar Rīgas lauksaimniecības centrālbiedrības gādību savukārt izmantoja iespēju pabūt Zviedrijā, jo vēlējās panākt saimnieciskās darbības tālāku progresu.

No 1907. līdz 1911. gadam Kurzemē darboties sāka 26, Vidzemē – 18 jaunas latviešu lauksaimniecības biedrības. Nav daudzmaz precīzu ziņu par Latgali; tur lauksaimniecības biedrību un pulciņu kopējo skaitu 1911. gadā rēķināja ne vairāk par 20.[184] Pirmā lauksaimniecības biedrība Latgalē nodibinājās 1908. gada nogalē Daugavpils apriņķa Kalupes pagastā baznīckunga J. Velkmes vadībā. Dibināšanas sapulcē tajā pierakstījās 100 cilvēku, un tās darbība aptvēra arī Līksnas un Vārkavas pagastu.[185] Gadu vēlāk zemkopības biedrības izveidojās vairākos citos pagastos. Par lauksaimniecības biedrību centrālo organizāciju kļuva 1909. gadā Rēzeknē N. Rancāna vadībā nodibinātā Latgales zemkopības biedrība. Tai izdevās dabūt finansiālu atbalstu no Zemkopības ministrijas, kas ļāva izvērst samērā plašu darbību. Plašu rezonansi izraisīja Latgales zemkopības

60. att. Skats uz ieeju Latgales lauksaimniecības izstādē Rēzeknē

biedrības 1910. gada septembrī Rēzeknē sarīkotā lauksaimniecības izstāde. Latgales zemnieki te pirmo reizi varēja aplūkot sugas lopus, sēklu šķirnes, minerālmēslu paraugus, jaunākās lauksaimniecības mašīnas, viņi tika iepazīstināti arī ar populārzinātnisko literatūru. Izstādi papildināja plaša kultūras programma ar teātra izrādēm, kora koncertiem. 1912.–1913. gadā sadarbībā ar Latviešu lauksaimnieku ekonomisko sabiedrību un "Konzumu", kas nodrošināja instruktorus un lektorus, tā 74 vietās Latgalē sarīkoja kursus un priekšlasījumus par lopkopību un piensaimniecību, zemkopību, dārzkopību, mājturību, sakņkopību un pļavkopību, biškopību, kā arī par kooperāciju. Apmeklētāju skaits caurmērā bija ap 100–150 cilvēku, bet dažreiz sniedzās pāri trijiem simtiem.[186]

Vairākums lauksaimniecības biedrību biedru bija māju iepircēji vai īpašnieki, kuri cerēja saņemt palīdzību māju izpirkšanā un saimniecību racionālā pārkārtošanā. Lauksaimniecības biedrības izvērsa patiesi daudzpusīgu darbību. Tās rīkoja zemkopības, lopkopības, dārzkopības un grāmatvedības kursus, nedaudz arī meliorācijas un mājturības kursus, izveidoja bibliotēkas un lasītavas, rīkoja lauksaimniecības izstādes. Biedrības iepirka sugas lopus un ierīkoja vaislas punktus. Ļoti plašu kontroli organizēja

lopu pārraudzības biedrības. Lai veicinātu kapitāla piesaistīšanu, lauksaimniecības biedrības veidoja krājaizdevu kases un sabiedrības, kuras pieņēma noguldījumus no visiem lauku iedzīvotājiem. Līdz ar to nauda neaizplūda uz pilsētu kasēm, bet ar lauksaimniecības biedrību starpniecību ieplūda zemnieku saimniecībās. Lauksaimniecības biedrību biedri aizdevumus varēja saņemt uz atvieglotiem noteikumiem, ar krājaizdevu kasu un sabiedrību starpniecību bija iespējams pārdot saražoto produkciju un nopirkt nepieciešamās preces. Statistika par sīkkredīta iestādēm 1908. gadā rādīja, ka Kurzemes un Vidzemes guberņā noguldījumi krājaizdevu sabiedrībās veidoja 45% no kopējā noguldījumu daudzuma visā impērijā un aizdevumi savukārt 35,9% no visu šo sabiedrību aizdevumu kopsummas.[187] Krājaizdevu kasu skaits Latvijā turpināja pieaugt, īpaši Vidzemē, līdztekus vēl vairāk palielinoties aizdevumu un noguldījumu summām. Cita pēc citas dibinājās krājaizdevu kases arī Latgalē, un 1909. gadā tur darbojās jau 37 krājaizdevu kases, bet piecus gadus vēlāk latgaliešu zemniekus jau apkalpoja vairāk nekā 50 kredītiestāžu. 1912. gadā Latgales kredītiestāžu bilance pārsniedza 3,7 milj. rubļu.[188]

Noguldījumi kasēs veidoja uzkrājumus, un zemnieki varēja aizņemties nepieciešamos līdzekļus saimniecību racionalizēšanai, ražošanas paplašināšanai un uzlabošanai. Tādējādi minētās krājaizdevu kases kļuva par apgrozības kapitāla papildināšanas avotu, kas ļāva biedrībām izvērst zemnieku apgādi ar lauksaimniecībā nepieciešamām precēm: tehniku, sēklām, minerālmēslojumu.

Veiksmīgi darbojās lauksaimniecības mašīnu koplietošanas sabiedrības. Īpaši jāatzīmē kuļmašīnu koplietošanas sabiedrības, kuras tika izveidotas pēc lauksaimniecības biedrību biedru ierosmes. To rašanos sekmēja arī muižnieku noteiktās augstās cenas par kuļmašīnas izmantošanu. Protams, šīs sabiedrības vēlējās arī nopelnīt. 1913. gadā tvaika kūlēju sabiedrību centrāle apvienoja 138 kuļmašīnu koplietošanas sabiedrības Cēsu, Valmieras un Valkas apriņķī.[189] Šāds kuļmašīnu sabiedrību skaits tikai trijos apriņķos liecināja par straujo tehnikas iespiešanos zemnieku saimnieciskajā darbībā.

Ar lauksaimniecības biedrību centrālo savienību izveidošanos strauji attīstījās tirdznieciskie darījumi. Tos veicināja savienība "Konzums", tāpat 1912. gadā Rīgas lauksaimniecības centrālbiedrības paspārnē izveidotā Sviesta eksporta nodaļa. Pēdējā bija viena no lielākajām piensaimnieku apvienībām Krievijas impērijā. 1914. gadā nodaļu pārveidoja par kantori

"Centrāleksports". Latvijas lauksaimniecības ražojumus iepirka gan Iekškrievijas reģioni, gan arī Lielbritānija, ASV, Zviedrija, Vācija un Norvēģija.

Līdzās vietējo lauksaimniecības biedrību tirdzniecības nodaļām, veikaliem un centrālajām savienībām enerģiski rīkojās lauku patērētāju biedrības. Vidzemē ar lauksaimniecības biedrībām saistītās patērētāju biedrības apvienojās ar "Konzumu", no kura saņēma preces saviem veikaliem. Kurzemes patērētāju biedrības sakļāvās ap Latviešu lauksaimniecības ekonomiskās sabiedrības Liepājas Konzumsabiedrību. Patērētāju biedrības bez starpniekiem sadarbojās ar Starptautiskās amerikāņu pļaujmašīnu sabiedrības filiāli Rīgā, kā arī ar privātajiem tirgotājiem.

Trīs galvenie tirdzniecības centri (Rīgas lauksaimniecības centrālbiedrības "Konzums", Latviešu lauksaimniecības ekonomiskā sabiedrība un 1908. gadā Valmierā izveidojusies Baltijas lauksaimniecības biedrība) un vairākas vietējās lauksaimniecības biedrības 1912. gadā pašu veikalos realizēja 2,3 reizes vairāk preču nekā divas lielākās baltvācu muižnieku tirdzniecības organizācijas – Liepājas lauksaimniecības veicināšanas biedrība un "Pašpalīdzība" Rīgā.[190] Gadsimtu mijā tirdzniecības bilances starpība bija par labu muižniekiem.

Centrālās savienības veicināja arī piena pārstrādāšanas uzņēmumu veidošanu un iekārtu iegādi. 1914. gadā darbojās jau 88 dažāda tipa (rokas, ūdens, zirgspēka, naftas, tvaika un tvaika turbīnu) koppienotavas.[191] Tās iepirka un pārstrādāja zemnieku piegādāto pienu, kārtoja piena produktu realizācijas jautājumus.

Ievērojamas summas centrālās savienības izdalīja lauksaimnieciskās izglītības veicināšanai lauku ļaužu vidū. Tika organizēti kursi, priekšlasījumi un izstādes. 1914. gadā 68 lauksaimniecības speciālisti noorganizēja 107 kursus, kurus apmeklēja apmēram 14 tūkst. klausītāju, bet 324 priekšlasījumus noklausījās vairāk nekā 33 tūkst. cilvēku.[192] Kopš 1908. gada Jelgavā darbojās četrklasīga lauksaimniecības skola, kur teorētisko kursu apguvušie skolēni praksi izgāja Lustes muižā (Dobeles apkārtnē). 1911. gadā trīsgadīgu skolu atvēra Priekuļu muižā pie Cēsīm. Arī tā ātri ieguva labu slavu. Savukārt par pirmo lauksaimniecības skolu Latgalē kļuva 1912. gadā nodibinātā Greiškānu zemkopības skola Rēzeknes tuvumā. Divgadīga lauksaimniecības skola ar 14 audzēkņiem (1914. gada rudenī)[193] darbojās Rekovā, bet viengadīga – Krustpilī.

Lētāka darbaspēka meklējumos centrālās savienības kārtoja poļu un lietuviešu laukstrādnieku vervēšanu darbam Kurzemes un Vidzemes

zemnieku saimniecībās. Gājējus centās salīgt arī Latgalē. 1914. gadā pēc aptuvenām ziņām Kurzemē un Vidzemē strādāja ap 10 tūkst. latgaliešu,[194] visvairāk Dobeles, Bauskas, Tukuma, Valmieras un Valkas apriņķī.

Aplūkojamā laikposmā lauksaimniecība bija progresīva saimniecības joma. Pieaugošais pieprasījums pēc lauksaimniecības produktiem veicināja saimniecību iekšējās strukturālās pārmaiņas, pieauga saražotās produkcijas daudzums, un uzlabojās tās kvalitāte. Preču saimniecības raksturs visvairāk piemita vadošajai nozarei – lopkopībai, kā arī muižu saimniecību rūpnieciska rakstura uzņēmumiem.

Banku aktivizēšanās

1905. gada revolūcijas laikā saruka Latvijas banku apgrozījumi. Rīgas Diskonta bankai, piemēram, tie samazinājās aptuveni par trešdaļu – tātad visai ievērojami. Taču tas nebija uz ilgu laiku; jau 1906. gadā atsākusies rosība rūpniecībā labvēlīgi ietekmēja arī bankas.

Balstoties uz jau tradicionāliem sakariem un labi iepazītu klientūru, enerģiski darbojās Rīgas Biržas banka. Šīs bankas apgrozījums 1907. gadā bija 684 milj. rbļ. un turpināja palielināties, 1913. gadā sasniedzot 819 milj. rubļu.[195] Ar darījumu apmēriem izcēlās Rīgas Komercbanka, kas kreditēja daudzus rūpniecības uzņēmumus. Apgrozījumu ziņā (1913. gadā – 598,3 milj. rbļ.[196]) tā starp Krievijas impērijas provinču bankām bija izvirzījusies otrajā vietā. Galvenais apgrozības līdzekļu avots bija noguldījumi, to skaitā gan uz tekošo rēķinu, gan nenoteiktu un noteiktu laiku. 1914. gada vidū kopējā noguldījumu summa Rīgas Komercbankā pārsniedza 36 milj. rbļ., kas veidoja 51,5% no apgrozījuma līdzekļiem. Biržas bankā noguldījumu bija 19 milj. rbļ. (89,1%).[197] Atšķirībā no Komercbankas Biržas bankā noguldījumu uz noteiktu laiku bija vairāk nekā uz tekošo rēķinu. Tie varēja būt iedzīvotāju ietaupījumi, kas nepiederēja tirgotājiem un uzņēmējiem. Apgrozības līdzekļu vidū nākamie bija pamatkapitāli – 3,6 milj. rbļ. Biržas bankai un 10 milj. rbļ. Komercbankai.[198] Paplašinot darbību, pēdējā atvēra filiāles ne tikai Liepājā un Daugavpilī, bet arī Pērnavā, Tallinā, Šauļos, Vitebskā, Lodzā u.c. Vietējā Biržas banka turpināja darboties Liepājā. 1912. gadā Jelgavā nodibināja Akciju banku.

Rīgas tirdznieciskā kredīta banku galvenā aktīvā operācija bija īstermiņa aizdevumi un vekseļu diskonts – caurmērā 50% no bilances summas.[199] Pārējiem aktīva posteņiem (banku korespondentu rēķiniem citās kredītiestādēs, skaidrai naudai u.tml.) bija mazāka nozīme. Komercbankā un Biržas bankā vekseļu diskonts pārsniedza vienkāršu aizdevumu summu.

Tirdzniecības un rūpniecības attīstības perspektīvas turpināja piesaistīt Rīgai Krievijas impērijas lielākās bankas. 1905. gadā filiāli Rīgā iekārtoja Krievijas Ārējās tirdzniecības banka. Jau drīz minētā banka kontrolēja vagonbūves rūpnīcu akciju sabiedrību "Fēnikss". Tai pašā gadā Rīgā sāka darboties Ziemeļu bankas filiāle. 1906.–1907. gadā Kurzemes un Vidzemes guberņā darbību uzsāka Zemnieku zemes bankas nodaļas (tās iekārtoja Jelgavā un Rīgā). Abas tās piešķīra aizdevumus zemes pirkšanai, turklāt Jelgavas nodaļa, kā jau teikts, rosīgi līdzdarbojās krievu kolonistu apgādē ar zemi Kurzemē. Lielās Krievijas bankas turpināja paplašināt darbības sfēru Baltijā. 1913. gadā Krievijas–Āzijas banka pārņēma kontroli pār Krievu–Baltijas vagonu rūpnīcas akciju sabiedrību. Rīgā rosījās arī Azovas–Donas bankas un Maskavas Zemes bankas, tāpat Volgas–Kamas bankas un Viļņas Zemes bankas filiāles.

Lielkrievu šovinistu aprindas arvien skaļāk prasīja "kredīta nacionalizāciju", pat izveidojot speciālas valsts kredīta iestādes, kuras izsniegtu aizdevumus tikai krieviem,[200] bet ne cittautiešiem. Baltijā gan to panākt nepavisam nebija reāli kaut vai tāpēc, ka vietējā finansiālajā sfērā noteicošās pozīcijas bija baltvāciešiem.

Apskatāmajā laikā veiksmīgi attīstījās Rīgas Diskonta banka. No gadsimtu mijas līdz 1913. gadam tās apgrozījumi pieauga no 360,1 milj. rbļ. līdz 535,5 milj. rubļu.[201] Šīs pilsētas komunālās bankas vadošo ierēdņu vidū agrāk nevācu tikpat kā nebija, atsevišķi latvieši to rindās iekļuva tikai 1906. gadā. Tad bankas direkciju papildināja arhitekts A. Vanags, pāris gadu vēlāk – K. Celmiņš. Baltvācu vadošās pozīcijas viņi, protams, nekādā ziņā nespēja apdraudēt. Joprojām Diskonta bankas, tāpat pilsētas krājkases atbildīgiem posteņiem izvirzītās nevācu kandidatūras tika vienkārši pārbalsotas. Latvieši biežāk ieņēma bankas vidējā līmeņa kalpotāju, īpaši kasiera amatu. Diskonta bankas izteikti vāciskajā pārvaldē un darbības ievirzē visuzskatāmāk izpaudās korporatīvo tradīciju noturīgums. Līdzīgi bija Jelgavā, kur tāpat pilsētas bankas direkcijas sastāvu gandrīz pilnībā veidoja baltvācieši. Par bankas direktoru ik pa četriem gadiem atkārtoti ievēlēja F. Kleinu. Ilgu laiku viendabīgi krieviska, vismaz spriežot pēc uzvārdiem, bija Daugavpils bankas vadība, līdz 1907. gadā par direktoru kļuva vietējais vācietis K. Minuss. Dažādas tautības bija pārstāvētas Ventspils pilsētas bankas direkcijā.

Realizēto operāciju ziņā pilsētu komunālbankas varēja pielīdzināt komercbankām jeb tirdznieciskā kredīta bankām, pat depozītu banku tipam. Laika gaitā banku operāciju loks paplašinājās. Diskonta banka veica,

piemēram, sešu veidu operācijas: pieņēma noguldījumus, atvēra norēķinu kontus, pieņēma glabāšanā dokumentus, dārglietas u.tml., diskontēja vekseļus, izsniedza aizdevumus, pirka un pārdeva vērtspapīrus. Finansu ministrija stingri sekoja, lai nenotiktu atļauto operāciju patvaļīga paplašināšana.

Rīgas pilsētas Diskonta bankas īpašie statūti nodrošināja tai vairākas vērā ņemamas priekšrocības. Tās uzņemto saistību kopsumma drīkstēja desmitkārtīgi, taču ne vairāk, pārsniegt pašas bankas kapitālus. Pārējām Latvijas pilsētu komunālbankām noteiktais slieksnis bija uz pusi zemāks, un tādējādi tika ierobežots to iespējamās darbības apjoms. Diskonta banka baudīja arī lielāku patstāvību. Bankas direktoriem bija atļauts vienlaikus pildīt domnieka pienākumus. Rīgas pilsētas dome un valde prata novērtēt šīs privilēģijas un enerģiski atvairīja katru uzbrukumu tām.

Diskonta bankas diskonta procents bija zemāks nekā pārējām (un ne tikai komunālajām) bankām. Tas parasti palika 4–6% robežās,[202] tātad apmēram atbilda Eiropas lielāko finansiālo centru līmenim. Pārējo Latvijas pilsētu komunālbanku aizdevumu procents bija gandrīz divreiz augstāks.

Daugavpils, Ventspils un Jelgavas komunālo banku aizdevumu procents no 20. gadsimta sākuma līdz 1914. gadam*

Pilsēta	Aizdevumu % atkarībā no ķīlas veida				
	vērtspapīri	vērtslietas	nekustamo īpašumu obligācijas	preces	vekseļu diskonts
Daugavpils	8 – 8,5	12	8 – 8,5	–	10
Ventspils	7 – 10	–	7,5 – 8	8 – 10	8 – 10
Jelgava	5,5 – 9	10 – 12	5 – 6	–	6 – 9

* Pēc: LVVA, 6742. f., 1. apr., 3. l., 14., 29., 31., 74., 85. lp.; 4983. f., 2. apr., 1286. l., 26. lp.; 421. f., 1. apr., 1374. l., 1.–3. lp.; 1444. l., 119., 129. lp.; 2. apr., 751. l., 3., 14. lp.; 472. f., 5. apr., 390. l., 11. lp.; 9170. l., 42. lp.; 9175. l., 42. lp.

Kā redzams, minēto komunālo banku aizdevumu procenta likme aplūkojamā laikā saglabājās visumā stabila – ar svārstībām pāris procentu robežās. Nedaudz mainīgāka tā bija Jelgavas bankai, toties šī banka saviem klientiem izsniedza salīdzinoši lētāko kredītu. Mazāk atšķirību uzrādīja

par noguldījumiem izmaksātie augļi. Rīgas Diskonta bankai tie svārstījās 3,5–5% robežās.[203]

Kopš 1906.–1907. gada veiksmīgi attīstījās Latvijas komercbanku darbība. Labvēlīgos rezultātus nodrošināja saimnieciskā rosība un izdevīgie naudas tirgus apstākļi. Protams, provinciālo banku finansiālie darījumi – noguldījumi un aizdevumi, vekseļu diskonts u.c., pat kopā ņemot, nespēja sasniegt Rīgas Diskonta bankas attiecīgos rādītājus. Rīgas bankas darbību labvēlīgi ietekmēja vairāki blakusapstākļi, proti, tās pārvaldē īpaši akcentētais kopatbildības princips, kredītpolitikā piekoptā piesardzība un centieni izvairīties no jebkādām spekulācijām, depozītu lielā drošība, ko bez pašas bankas fondiem garantēja pilsētas sabiedriskais īpašums.

Komunālbanku aktīvo operāciju vidū pirmajā vietā bija aizdevumi (īpaši īstermiņa) un vekseļu diskonts. Par to, kāda bija katra aizdevuma veida vieta Latvijas provinces pilsētu komunālo banku aktīvajās operācijās absolūto skaitļu izteiksmē (stāvoklis pēc bilances), liecina tabulas dati.

Daugavpils, Ventspils un Jelgavas pilsētas bankas aizdevumi pēc ķīlu veida 1900.–1913. gadā (tūkst. rbļ.)*

Bankas	Gadi	Ķīlas veids			
		vērtspapīri	vērtslietas	preces	hipotēku obligācijas
Daugavpils	1902	10,7	99,9	–	44,8
pilsētas	1905	5,8	110,7	–	67,2
banka	1910	15,6	121,7	–	82,4
	1913	10,4	134,0	–	115,3
Ventspils	1900	8,0	–	3,7 (1.I)	20,8
pilsētas	1905	3,3	–	5,0	21,5
banka	1910	7,4	–	2,2	79,3
	1913 (1.I)	5,6	–	1,2	133,1
Jelgavas	1900	73,7	19,6	–	68,0
pilsētas	1905	32,5	30,4	–	38,3
banka	1910	21,8	18,5	–	29,1
	1912	21,1	20,6	–	22,6

* Pēc: LVVA, 4983. f., 2. apr., 880. l., 8. lp.; 6742. f., 1. apr., 3. l., 1., 63. lp.; 1286. l., 25. lp.; 421. f., 1. apr., 144. l., 8., 130., 213. lp.; 2. apr., 1155. l., 35. lp.; 472. f., 5. apr., 9270. l., 28. lp.; 9175. l., 28. lp.

Kā redzams, Ventspils banka vienīgā no provinces komunālajām bankām izsniedza aizdevumus pret preču ķīlu, taču tie bija gluži nelieli darījumi, kas draudēja apsīkt pavisam. Ventspils banka palika nomaļus no uzņēmējdarbības, kas aplūkojamā laikā pārvērta pilsētu par visas impērijas nozīmes ārējās tirdzniecības centru.

Pilsētu banku izsniegtie aizdevumi pret nekustamajiem īpašumiem netieši norādīja uz to līdzdalību pilsētbūvniecībā. Pats ieķīlājamais objekts bija visai drošs izsniegtā kredīta dzēšanas garants. Aizdevumus pret hipotēku obligācijām izsniedza arī Rīgas Diskonta banka. Vekseļu diskonts, kam Latvijas komunālo banku operāciju vidū bija visai nozīmīga vieta, Diskonta bankai nepārsniedza vienkāršu aizdevumu kopsummu, toties pārējām pilsētu bankām vekseļu darījumi veidoja pat pusi un vairāk no bilances summas (ieskaitot pārdiskontētos vekseļus citās bankās). Vienīgi Ventspils bankai tie perioda beigās noslīdēja nedaudz zem 50%. Zaudējumi, kas bankām radās no protestēto vekseļu piedzīšanas vai pat norakstīšanas, bija samērā nelieli, tāpat ne visai liels bija protestēto vekseļu skaits. To visumā nodrošināja vekseļu diskontēšanas kārtība.

Aktīvā operācija, kas reizēm sagādāja peļņu, bet reizēm arī zaudējumus, bija vērtspapīru pirkšana un pārdošana. Zaudējumus galvenokārt radīja kursa starpība.

Rīgas pilsēta ar Diskonta bankas starpniecību (bez atlīdzības) kārtoja savus naudas apgrozījumus un tajā uz tekošā rēķina glabāja savus skaidrās naudas līdzekļus. Pilsēta strikti noraidīja 1907. gadā Finansu ministrijas izteikto piedāvājumu atvērt tekošo rēķinu Valsts bankā. Toties pārējām Latvijas komunālbankām bija jāievēro obligātā prasība brīvos līdzekļus glabāt Valsts bankas kantorī vai tās nodaļās. Finansu ministrija modri sekoja šīs prasības izpildei.

Latvijas pilsētu komunālo banku komerciālā darbība šajā laikā rosināja iedzīvotājus uz taupību, kreditēja mazāk turīgus cilvēkus provinces bankās, bet arī deva savu ieguldījumu pilsētu pašvaldības finansu un komunālās saimniecības attīstībā. Visu to varēja vērot Rīgā, kas izvirzījās toreizējās impērijas pilsētu priekšgalā arī šajā jomā.

Darbjās arī Liepājas, Jelgavas un Rīgas krājkase. Visvērienīgāk rīkojās pēdējā. 1908. gadā tā pēc ārzemju parauga izdalīja interesentiem mājas krājkasītes, kas drīz vien kļuva visai pieprasītas. 1913. gadā apgrozībā atradās jau 4775 šādas krājkasītes, un gada laikā no tām pilsētas krājkasē tika noguldīti 98,9 tūkst. rubļu.[204] Rīgas pilsētas krājkases vadība atradās

baltvācu rokās; domes vairākums citas kandidatūras izbalsoja. Klientu kontingentu veidoja sīkie noguldītāji: nelielu uzņēmumu, namu īpašnieki, tāpat strādnieki, kam bija radusies brīva nauda. 1913. gadā krājkase bija izsniegusi 109 918 krājgrāmatiņas, uz kurām bija noguldīti 14,5 milj. rubļu.[205]

Runājot par finansēm un ienākumiem vispār, jānorāda uz vēl kādu svarīgu aspektu. Proti, kā viens no visattīstītākajiem Krievijas impērijas reģioniem Latvija ik gadu nodrošināja tai ievērojamu peļņu. 1913. gadā Latvija lielvalstij sagādāja 33,7 milj. rbļ. jeb 90,3 milj. franku tīrā ienākuma.[206] Tas bija iespaidīgs skaitlis.

Krājaizdevu kases un savstarpējā kredīta biedrības

Amatniekus, sīkos uzņēmējus un namīpašniekus daudzos gadījumos kreditēja krājaizdevu kases. Savstarpējā kredīta biedrības apkalpoja vidēja mēroga tirgotājus, rūpniekus, tāpat turīgākos namīpašniekus. Šo kredītiestāžu organizācijas princips bija atšķirīgs no bankām. Kā krājaizdevu kases, tā savstarpējā kredīta biedrības darbojās, ievērojot solidāras atbildības principu. Lai gan noguldījumi tajās ieplūda no plašākām Rīgas iedzīvotāju aprindām, kredītu saņemt varēja tikai biedri.

61. att. Liepājas pilsētas krājkases ēka

Latvijas laukos samērā neilgā laikā izveidojās daudz kredītkooperatīvu un krājaizdevu kasu. 1913. gadā to skaits sasniedza 236 (kopējā bilance 65,9 milj. rbļ.) un tajos bija 112 tūkst. biedru. Kredītkooperatīvi aptvēra kādus 70% lauksaimnieku. Viņi arī veidoja divas trešdaļas no aizņēmumu prasītājiem, toties noguldītāju vairākums (vairāk nekā 3/5) bija laukstrādnieki un kalpi, šai ziņā tālu aiz sevis atstājot amatniekus, rentniekus un lauku inteliģenci. Lauku kredītkooperatīvi par aizdevumiem ņēma 6–7%, bet maksāja par noguldījumiem 5–7%.[207] Ap 1907.–1910. gadu arī Latgalē šo kooperatīvu skaits jau sasniedza 40–50. Latgalieši gatavojās izveidot savu kredītkooperatīvu savienību, tomēr šo nodomu realizēt viņiem neizdevās.[208] 1914. gada sākumā Latvijā bija 251 krājaizdevu biedrība vai kase. Togad Latgalē kredītiestāžu skaits sasniedza 67, kopējā vidējā apgrozības summa – aptuveni 4 milj. rubļu.[209]

Lauku krājaizdevu kooperatīvi daļu peļņas ieguldīja lauksaimniecības biedrību organizētajos kultūrizglītojošajos pasākumos. Rīgas kredītkooperatīvi labdarības mērķiem, tāpat izglītībai ziedoja krietni mazāk.

Krājaizdevu kases kā kredītkooperatīvi atšķirībā no savstarpējā kredīta biedrībām paju īpašniekiem izmaksāja dividendes. Šāds kooperatīvs nedrīkstēja rezerves kapitālu u.c. tam piederošos kapitālus likvidācijas vai reorganizācijas gadījumā sadalīt biedriem. Katrā gadījumā krājaizdevu kases sekmēja latviešu ekonomisko pozīciju nostiprināšanos. Pateicoties tam, samērā īsā laikā varēja izveidoties ievērojams latviešu uzņēmēju un tirgotāju slānis.

Noguldījumi un aizņēmumi caurmērā veidoja 88,4% no krājaizdevu kasu apgrozības kapitāla, tai skaitā aizņēmumi bija tikai 2,4%, pašu līdzekļi – pamata un rezerves kapitāls – 11,6%.[210] 1913. gadā noguldījumu kopējā summa Rīgas krājaizdevu kasēs sasniedza aptuveni 14,7 milj. rubļu.[211] Šo noguldījumu pieplūdumu veicināja gan augstāks noguldītājiem izmaksājamais procents salīdzinājumā ar Valsts krājkasi (6% pret 3,6%),[212] gan arī tas, ka minētajās krājaizdevu kasēs naudu varēja noguldīt visplašākie pilsētnieku slāņi. Noguldījumu operācijām bija liela sabiedriska nozīme. Krājaizdevu kases darbojās kā iedzīvotāju brīvo naudas līdzekļu piesaistītājas, un ar kredītu starpniecību šie līdzekļi atgriezās viņu tiešajām vajadzībām. Šādu funkciju ne Valsts krājkase, ne augļotāji nespēja veikt.

Rīgas latviešu krājaizdevu kases kreditēja galvenokārt namīpašniekus, par ko liecina tas, ka 85% no aizdevumu summām tika nodrošināti ar

nekustamo īpašumu. 1907. gadā 11 kases bija izsniegušas aizdevumos 7,1 milj. rubļu. Par aizdevumiem tika ņemti 6–7% gadā, un, izņemot atsevišķus gadījumus, aizdevumu summa nepārsniedza 1000 rubļu.[213]

Savstarpējā kredīta biedrības no krājaizdevu kasēm atšķīrās gan ar kredīta apmēru (maksimālais – 25 tūkst. rbļ.),[214] gan ar operāciju raksturu. Līdzīgi kā bankas, savstarpējā kredīta biedrības veica vekseļu norēķinu darījumus u.c. aktīvās operācijas, taču tās bija atļauts izdarīt tikai biedriem. 1914. gada sākumā Rīgā darbojās 18 savstarpējā kredīta biedrības, no kurām 15 bija latviešu. Visā Latvijā šai laikā bija 41 savstarpējā kredīta biedrība.[215]

Attīstību veicinošs faktors bija ekonomiskais uzplaukums Rīgā pēc 1906. gada, kad pieauga gan noguldītāju slānis, gan kredīta pieprasījumi. Sevišķa nozīme kredītbiedrību attīstībā bija plašajiem celtniecības darbiem.

Ne krājaizdevu kases, ne savstarpējā kredīta biedrības neaprobežojās ar finansiāli saimnieciskajiem darījumiem. Kredītiestādes no peļņas ziedoja ievērojamas summas skolu uzturēšanai, stipendijām, kursiem, dažādiem kultūras pasākumiem. Ar kredītiestāžu palīdzību daudzi latviešu jaunieši ieguva vidējo un augstāko izglītību.

Saprotams, Rīgas krājaizdevu kasu un savstarpējā kredīta biedrību attīstība nespēja sacensties ar bankām. Tās saglabāja vadošās pozīcijas gan noguldījumos, gan īstermiņa kredīta tirgū.

9. nodaļa

TAUTAS IZGLĪTĪBA UN KULTŪRA PĒC 1905. GADA REVOLŪCIJAS

1. Izglītība un zinātne

Patvaldības represijas, kas turpinājās gadiem ilgi pēc revolūcijas apspiešanas, nespēja pārmākt ļaužu vēlmi pēc gara gaismas, alkas pēc indivīda brīvas attīstības. Tās, nereti mainot izteiksmes formas, izpaudās pat vēl spēcīgāk nekā pirms 1905. gada revolūcijas. Izglītības un kultūras sfērā, par spīti zināmai rezignācijai, nemiera gars bija dzīvs un mudināja darboties.

Pēc 1905. gadā demokrātisko izglītības darbinieku iecerētajiem un vietām vairāk vai mazāk veiktajiem pārkārtojumiem tautas izglītības jomā jau nākamajā gadā nācās atgriezties pie vecās kārtības un sistēmas prasībām. Tomēr brīvās tautskolas īsā mirkļa iespaids nebija tik vienkārši izdzēšams, un administrācijai nācās ar to rēķināties.

Vēršoties pret patvaldības realizēto latviešu skolu jaunatnes piespiedu pārkrievošanu, attiecīgā literatūra par aplūkojamo laikposmu nepārprotami akcentē divas pieejas tautskolu izvērtējumā: nacionālo un šķirisko. Pirmajā gadījumā uzsvars likts uz tautiskās apziņas izkopšanu jaunajā paaudzē, otrajā – visnotaļ izcelts šķiriskuma moments saistībā ar nesamierināmu šķiru cīņu.

Par latviešu tautskolām un to pūliņiem sarežģītajā periodā pēc revolūcijas saglabāt skolēnos latviskumu konkrēti un dokumentēti Latvijas brīvvalsts gados rakstījis A. Vičs.[1] Viņš arī pirmais vispusīgi izvērtējis skolu pārkrievošanas rezultātus.

Nosodot latviešu skolu pārkrievošanu, šķirisko viedokli stingri aizstāvējis P. Preiss[2] Maskavā 1932. gadā publicētajā monogrāfijā. Sakarā ar

komunistisko uzskatu propagandu viņš ievērojami pārkāpis tēmas hronoloģiskos ietvarus, pievēršoties "baltās Latvijas" kritikai. Kā liecina grāmatas priekšvārds, tas gan nav pasargājis autoru no pārmetumiem par šīs kritikas nepietiekamību.

Pēc Otrā pasaules kara padomju režīma apstākļos Latvijā skolām pēc 1905. gada revolūcijas netika pievērsta kaut cik nopietna uzmanība. Apkopojošos izdevumos tām veltītas tikai dažas rindkopas.

Nedaudz plašāk par skolu stāvokli starp revolūciju un karu monogrāfijā "Latvijas vēsture 1800–1914" rakstījis A. Švābe.[3] Balstoties uz Krievijas Izglītības ministrijas sniegtās statistikas datiem, viņš atsevišķā tabulā apkopojis ziņas par mācību iestāžu un skolēnu skaitu Latvijā 1913. gadā.

Lai gan Latvijas brīvvalsts laikā tika izdotas vairākas grāmatas par augstskolām,[4] viens otrs raksts par Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisiju,[5] aplūkojamais periods līdz pat pēdējam laikam maz pētīts zinātnes vēstures aspektā. Tiesa, īpaši pēdējā desmitgadē interesantus faktus un vērojumus publikācijās ietvēris J. Straduņš.[6] Viņam ir arī vislielākie nopelni Latvijas zinātnieku devuma apzināšanā. Atzinīgi vērtējamas A. Vīksnas publikācijas par ievērojamākajiem latviešu mediķiem.

Jauns tautskolu pārkrievotāju uzbrukums

Jau 1905. gada decembrī, reakcijas spēkiem pārejot izšķirošajā uzbrukumā, Rīgas mācību apgabala kurators G. Uļjanovs pārtrauca piesardzīgo klusēšanu un draudēja slēgt skolas, kuras neievēros likumīgos noteikumus kā mācību valodas, tā programmas ziņā. Viņu atbalstīja Vidzemes gubernators N. Zvegincovs, pieprasot realizēt skolās "īstu pārkrievošanu". To gubernators saistīja ar valstiskajām interesēm, uzskatot, ka krievu valodu apguvušie latvieši lieti noderētu Iekškrievijas guberņās, bet viņu vietā Latvijā vajadzētu iesūtīt krievus. N. Zvegincovs nelabvēlīgi atsaucās pat par pareizticīgajiem latviešu mācītājiem, kuriem, viņaprāt, nevarot uzticēties.

Baltijas muižniecība un baltvācu garīdzniecība loloja cerības skolu un to pārvaldes jautājumā atgriezties pie vecās "labās" kārtības. Muižnieku landtāgi un konventi gatavoja jaunu skolu likuma projektu, ko iesniedza valdībai. Tika propagandēta jaunu spēku, t.i., vācu kolonistu ievešana Baltijā, lai te nostiprinātos vāciskums.

Latviešu tautskolās mācību darbs risēja kā pa celmiem. Skolās trūka skolotāju, daudzi no viņiem bija nogalināti vai represēti, citi emigrējuši vai atlaisti. Vairākas skolu ēkas bija nopostītas.

Valsts dome, kam līdz ar citām problēmām nācās pievērsties skolu lietām, ar to risinājumu nesteidzās. Dažādu partiju (oktobristu un kadetu), tāpat Izglītības ministrijas projektos galvenais domstarpību objekts bija mācību valoda. Kamēr turpinājās projektu apspriešana, 1906. gada 9. (22.) oktobrī kurators D. Ļevšins, pamatojoties uz skolu likuma attiecīgo (3640.) pantu un vairāk nekā gadu veco Ministru padomes skaidrojumu, parakstīja rīkojumu līdz skolu reformas izstrādāšanai visās lauku un pilsētu tautskolās Kurzemē, Vidzemē un Igaunijā, ja skolēni ir vienas tautības, pirmos divus mācību gadus visus priekšmetus atļaut mācīt dzimtajā valodā, vienlaikus mācot arī krievu valodu. Trešajā gadā visi priekšmeti, izņemot ticības mācību, bija jāmāca krievu valodā. Pat šī nelielā piekāpšanās krievu presē izraisīja sašutumu. D. Ļevšina rīkojums tika vērtēts kā nelikumīgs, kaitīgs Krievijas valsts interesēm. 1908. gada 4. (17.) jūnijā tā autors tika atbrīvots no amata. Taču pats rīkojums palika spēkā līdz 1913. gadam.

1909. gadā 3. Valsts dome nodibināja izglītības komisiju. Balstoties uz visiem iesniegtajiem materiāliem, tai bija jāizstrādā tautas izglītības likumprojekts. Tika izveidota pat īpaša apakškomisija, lai apspriestu jautājumu par mācību valodu Polijas un Baltijas tautskolās. Tā paredzēja tautskolās atļaut vietējo valodu, ja attiecīgajā apvidū dzīvo 50 vienas tautības bērni, kuri nerunā krieviski.[7] Krievu valodas mācīšanu šajās skolās paredzēja sākt no pirmā mācību gada otrās puses. 1910. gada 15. (28.) oktobrī valstsdomnieki apsprieda oktobrista V. Anrepa deklarāciju, kas paredzēja, ka tur, kur vairākumā ir nekrievu tautības iedzīvotāji, pirmos divus gadus mācības notiek dzimtajā valodā, no pirmā gada mācot arī krievu valodu. Tomēr pēc divu nedēļu debatēm tika pieņemts konservatīvākais Izglītības ministrijas projekts. Likumprojekta pēdējo – trešo lasījumu apsprieda 1911. gada 4. (17.) februārī. Debates atkal izraisījās par mācību valodu nekrievu skolās. Ar balsu pārsvaru 3. Valsts dome noraidīja labējo deputātu šovinistisko priekšlikumu. Pēc trim mēnešiem likumprojektu nodeva izglītības komisijai, kas to asi kritizēja un paragrāfu par mācībām dzimtajā valodā noraidīja. Tikai 1912. gada 13. (26.) aprīlī pabeidza apspriest tautas izglītības likumprojektu, taču tas netika īstenots. Tautskolas turpināja darboties saskaņā ar vecajiem likumiem un rīkojumiem. Pārkrievotājiem rokas kļuva vēl brīvākas.

Cik maz likumdevēju instancēm būtībā interesēja tautas izglītība, uzskatāmi apstiprināja fakts, ka par pāris miljonu rubļu nodošanu skolām

notika sīvs cīniņš, bet Krievijas–Japānas karā sakautās kara flotes atjaunošanai tika atvēlēti 502 milj. rubļu.[8]

Sakarā ar evaņģēliski luterisko draudžu pašvaldības likumprojekta apspriešanu 3. Valsts domē baltvācu muižniecības pārstāvji iesniedza priekšlikumu likvidēt draudzes skolas Vidzemē. Pret šo ierosinājumu uzstājās valstsdomnieks J. Zālītis, protestēja arī latviešu preses izdevumi. Kā daudzi citi, arī šis likumprojekts iestrēga, taču labējo atbalsts baroniem lika rēķināties ar minētā priekšlikuma iespējamo akceptu.

1913. gada 27. augustā (9. septembrī) jaunais Rīgas mācību apgabala kurators A. Ščerbakovs pavēlēja Baltijas tautskolās jau no pirmā mācību gada visus priekšmetus, izņemot ticības mācību, mācīt krievu valodā. "Valodu karš", kas bija visu projektu degpunktā, tādā kārtā beidzās ar reakcijas uzvaru.

Skolu tipi un programmas

Galvenais tautskolu tips joprojām palika trīsgadīgās pagastskolas. Pagastskolu skaits, izņemot Latgali, visumā bija pietiekams. Taču daudzi laukstrādnieku u.c. trūcīgo pagasta iedzīvotāju bērni tās apmeklēt nevarēja vai mācījās vienu divas ziemas, reizēm saīsinātu laiku atkarībā no nepieciešamības palīdzēt vecākiem lauka darbos.

Saskaņā ar Rīgas mācību apgabala kuratora izdoto paraugprogrammu Baltijas tautskolās mācīja ticības mācību, krievu valodu, rēķināšanu, ģeogrāfiju, dziedāšanu un glītrakstīšanu. Mācību kvalitāti negatīvi ietekmēja īsais mācību gads un vienam skolotājam piesaistītais lielais apmācāmo skolēnu skaits. Paredzēto 50 skolēnu vietā parasti bija 60–80 un pat 90 skolēnu.[9] Galvenais traucēklis mācību vielas apgūšanā bija priekšmetu mācīšana krievu valodā. To skolēni neprata un neilgajā mācību laikā nespēja labi apgūt nedz krievu valodu, nedz pārējos šajā valodā mācītos priekšmetus. Bērnus nogurdināja lielā mācību slodze un neveselīgie sadzīves apstākļi. Visai izjūtams bija silta ēdiena un ģimenes gādības trūkums.

Pagastskolu programma nebija saskaņota ar vidējām mācību iestādēm. Vidzemē par starpposmu vēl arvien kalpoja draudzes skolas, taču par mācībām tajās bija jāmaksā.

Kaut arī lielākajai daļai Vidzemes un Kurzemes lauku skolu bija savas, nevis īrētas telpas, daudzas no tām skolu pārvaldes iestādes atzina par neapmierinošām. Lielā skolēnu skaita, pagastu neizdarības un

trūcības dēļ ne visur ievēroja vajadzīgo kārtību un tīrību. Bieži ķieģeļu vai klona grīdas bija aukstas, mitras un grūti uzkopjamas (par telpu tīrīšanu rūpējās paši skolēni). Daudzviet malku piegādāja nepietiekamā daudzumā, tādēļ ziemās skolās bija auksts, vienā telpā (klasē) nereti strādāja divi skolotāji. Dažkārt skolās nebija atsevišķu guļamtelpu – un skolēniem nācās gulēt klasē uz grīdas vai tur novietotajās gultās. Turpat bija arī jāmazgājas un jāēd. Vēl sliktāks stāvoklis bija zemnieku mājās izmitinātajās skolās: šauras telpas ar zemiem griestiem, bieži vien arī aukstas, mitras un dūmainas.

No Latgales skolām tikai nepilnai trešdaļai (32%) bija savas ēkas, visas pārējās bija izvietotas īrētās, pa lielākai daļai zemnieku dzīvojamās mājās, kas neatbilda higiēnas prasībām. 87% gadījumu mācības notika vienā klases telpā.[10] Trīs skolēnu grupu vienlaicīgas mācības vienā telpā ļoti sarežģīja stundu norisi un negatīvi ietekmēja mācību rezultātus.

Skolu skaits Latgalē bija nepietiekams, to mācību saturs neatbilda iedzīvotāju interesēm. Pēc oficiālām ziņām 1911. gada sākumā Latgalē bija 352 dažāda tipa pamatskolas. No tām 89% bija trīsgadīgas, 8% – četrgadīgas, 2,5% – piecgadīgas un tikai 0,5% – sešgadīgas.[11] Vidēji katrā skolā mācījās ap 60 skolēnu un bija viens vispārīgo priekšmetu skolotājs.[12] Šai ziņā Latgales un Vidzemes, kā arī Kurzemes skolas visumā atradās līdzīgā situācijā.

Populārākais pamatskolas tips Latgalē bija vienklasīga tautskola ar trīsgadīgu apmācības kursu. Šīs mācību iestādes veidoja ap 70% no kopējā pamatskolu skaita.[13] Darbojās arī vairākas cita tipa skolas: draudzes skolas, baznīcas (pareizticīgo) draudzes skolas, tāpat lasīt- un rakstītmācīšanas jeb ābeces skolas u.c. Lai gan pareizticīgo baznīcas draudzes skolām bija zems izglītojošais potenciāls, to skaits palielinājās no 27 skolām 1902. gadā līdz 42 – 1910. gadā.[14] Tikai pēc 1905. gada carisms izņēmuma kārtā pieļāva atvērt vienu luterāņu un vienu katoļu draudzes skolu ar privātskolas tiesībām.[15] Pēdējā uzsāka darbu 1907. gadā Rēzeknē N. Rancāna vadībā un izraisīja plašu rezonansi sabiedrībā.[16] Tā bija pirmā skola Latgalē, kuras mācību programmā bija oficiāli atļauta latviešu valoda (augšzemnieku dialekts) kā mācību priekšmets; latviešu valodā tika pasniegta arī ticības mācība. Pārējās stundas notika krievu valodā. Latviešu valodu mācīja vairākās skolās tuvāk Vidzemei (Atašienes, Krustpils, Līvānu, Ungurmuižas pagastā), kur skolēnu vidū liels īpatsvars bija luterāņiem un par skolotājiem strādāja daudz vidzemnieku. Kopš 1905. gada latviešu valoda kā obligāts

mācību priekšmets bija ietverta Polockas eparhijas misionāra P. Liepiņa atvērtajās četrās pareizticīgo draudzes skolās Ludzas apriņķī: Barkavā, Kārsavā un divās skolās Tilžā.

Vēl arvien administrācija centās nepieļaut bērnu pirmsskolas apmācību dzimtajā valodā. Netika sekmēta privāto pamatskolu tīkla paplašināšanās, baidoties, ka tajās netiks realizēti valdības noteiktie politiskie mērķi. Tādēļ 1911. gadā Latgales apriņķos darbojās tikai divas privātskolas[17] ar oficiālu pamatskolas statusu.

Pilsētās elementārskolu bija maz un to tīkls paplašinājās lēni. Šīm skolām piešķīra niecīgus līdzekļus, bet nepieciešamība pēc tām palielinājās sakarā ar strauji augošo pilsētas iedzīvotāju skaitu. No 1906. līdz 1914. gadam Rīgas pilsēta uzcēla divpadsmit jaunus skolas namus.[18] Tomēr skolu trūka, turklāt ne tikai Rīgā. Pilsētas elementārskolās par mācībām bija jāmaksā, un tomēr tajās varēja uzņemt tikai nelielu daļu no skolas vecuma bērniem. Pārējie, ja vecāku rocība atļāva, varēja iet privātskolās. To kļuva arvien vairāk, taču mācību maksa privātskolās bija vēl augstāka. Skolu trūkumu mēģināja kompensēt dažas biedrības, bet arī biedrību skolās par mācībām bija jāmaksā.

Plašu un sekmīgu darbību izvērsa 1908. gadā Rīgā nodibinātā Latviešu izglītības biedrība, kuras mērķis bija rūpēties par tautas izglītības un kultūras veicināšanu. Trīs gadus vēlāk tā jau uzturēja vienu proģimnāziju, vienu priekšpusdienas un vienpadsmit pēcpusdienas skolas, kurās kopā bija 838 skolēni (362 zēni un 476 meitenes) un 32 pedagogi.[19] Skolas nauda bija 12 rbļ. gadā, trūcīgo vecāku bērniem tika paredzēti dažādi atvieglojumi.

1908. gadā Rīgā bija 32 vidējās mācību iestādes. Tajās mācījās 9746 skolēni jeb 34,02% no kopējā skolēnu skaita pilsētā (26 648).[20] Vidējās mācību iestādēs (ģimnāzijās un reālskolās), sevišķi privātskolās mācību maksa bija daudz augstāka. Kāda privātā ģimnāzija Daugavpilī par skolēnu iekasēja 100 rbļ. gadā (par 40 rbļ. vairāk nekā šīs pašas pilsētas valsts reālskola).[21]

Fabriku skolu loma izglītības attīstībā bija maznozīmīga. Lai nebūtu jāpilda priekšraksti par fabrikās nodarbināto bērnu mācīšanu, to īpašnieki atteicās no skolas vecuma bērnu pieņemšanas darbā. Protams, bija arī izņēmumi. Tā Mīlgrāvja kokzāģētavas īpašnieks A. Dombrovskis uzturēja divklasīgu elementārskolu un bērnudārzu sava uzņēmuma strādniekiem un kopš 1908. gada – arī proģimnāziju meitenēm.

Saskaņā ar likumu privātskolas pilsētās dalījās trīs grupās: pirmās šķiras jeb augstākā tipa skolas ar ģimnāziju vai reālskolu kursam līdzīgu programmu; otrās šķiras skolas ar apriņķu skolām vai proģimnāzijām pieskaņotu programmu; trešās šķiras vienklasīgās un divklasīgās skolas, kas līdzinājās tautskolām. Skaita ziņā pēdējo bija visvairāk. Mācību plānus jaundibinātajām privātskolām, kā arī statūtus un programmas apstiprināja tautskolu direkcija. Tā deva arī atļauju skolas atvēršanai. Mācības privātskolās tāpat notika krievu valodā. Maksa par mācībām bija dažāda. Tāpēc daudzi mazturīgo pilsētnieku bērni pie izglītības netika vai arī bija spiesti pamest mācības pusceļā. 1912. gadā Rīgā bija pavisam 335 skolas ar 18 316 skolniekiem un 17 709 skolniecēm, kā arī 19 bērnudārzi un 30 dažādi kursi un svētdienas skolas.[22]

1912. gada 25. jūnija (8. jūlija) likums noteica, ka trīs gadu laikā pilsētas elementārskolas jāpārveido par augstāka tipa tautskolām. Tām vajadzēja dot paredzēto elementāro izglītību. Četrgadīgais mācību kurss tika pieskaņots vidusskolu pirmajām klasēm. Visus priekšmetus, izņemot ticības mācību, bija jāmāca krievu valodā. No Krievijas ataicinātie skolotāji, sekojot tautskolu inspektoru norādījumiem, galveno uzmanību pievērsa krievu valodas iemācīšanai, paredzot tai vislielāko stundu skaitu. Šajās skolās obligātie priekšmeti bija rēķināšana, algebras pamati, ģeometrija, ģeogrāfija, Krievijas vēsture, dabas mācība, fizika, zīmēšana, rasēšana, dziedāšana, vingrošana un meitenēm arī rokdarbi. Ar mācību apgabala kuratora atļauju varēja mācīt svešvalodas un dibināt kursus (pedagoģiskos, pasta, telegrāfa, grāmatvedības, elektrotehnikas, lauksaimniecības un amatniecības).

Kurzemē darbojās sešpadsmit augstāka tipa tautskolas: Bauskā, Ventspilī, Aizputē, Kuldīgā, Grīvā, Ilūkstē, Kandavā, trīs Liepājā, Jelgavā, Talsos, Tukumā, Saldū, Jēkabmiestā un Jaunjelgavā. Vienpadsmit no tām bija zēnu, piecas – jauktās skolas. Rokdarbu klases bija septiņās skolās (Bauskā, Ventspilī, Aizputē, Ilūkstē, Liepājā, Jelgavā un Jēkabmiestā), vairākās skolās bija arī profesionālās ievirzes klases (virpotāji, atslēdznieki, kalēji) un kursi (dārzkopības un sakņkopības). Uz citu priekšmetu (piemēram, matemātikas) rēķina tika palielināts Krievijas vēstures un ģeogrāfijas stundu skaits. Kā neobligātu priekšmetu trīspadsmit skolās mācīja franču valodu, bet latviešu valodu – tikai trijās.[23]

Strauji pieauga meiteņu ģimnāziju skaits. Tajās bija septiņas pamatklases, tika atļauta arī sagatavošanas klase un astotā – pedagoģiskā klase. Meiteņu ģimnāziju uzturēšanu vajadzēja nodrošināt sabiedriskajām

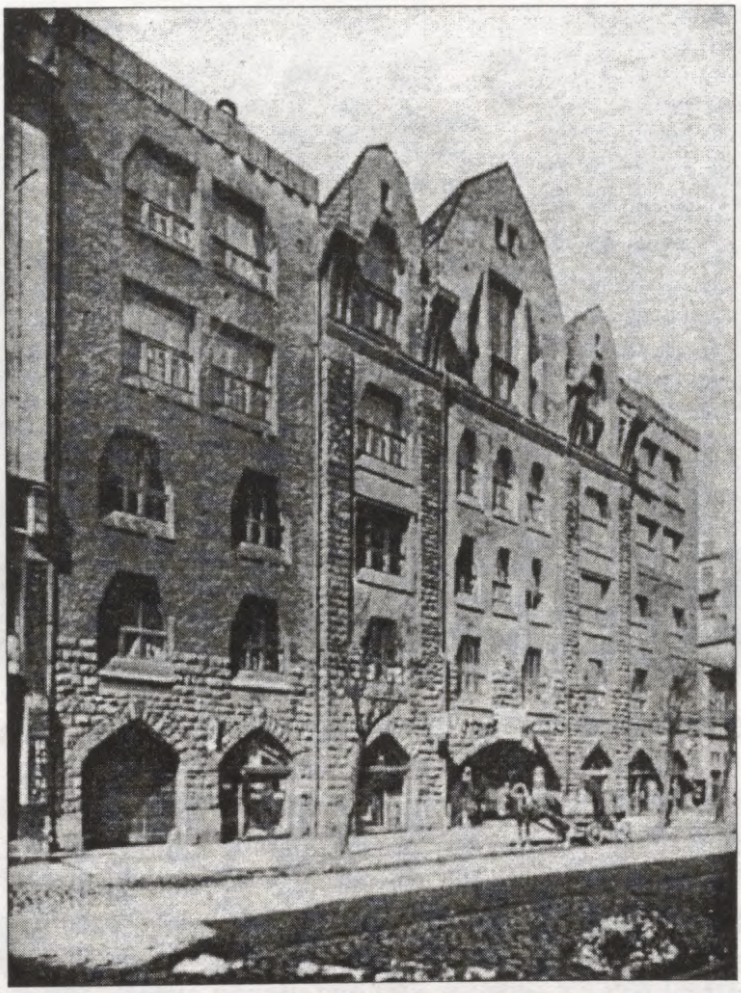

62. att. A. Ķeniņas ģimnāzijas ēka

iestādēm vai privātpersonām. Valsts neuzturēja nevienu šādu skolu. Sākās privāto ģimnāziju un sieviešu kursu dibināšana. 1911./12. mācību gadā pilntiesīgas meiteņu ģimnāzijas darbojās Rīgā, Jelgavā, Liepājā, Kuldīgā, Ventspilī, Tukumā, Valmierā, Limbažos un Valkā. Rīgā vēl bija daudz privāto meiteņu ģimnāziju, to vidū viena no vecākajām – Lomonosova ģimnāzija un tādas populāras mācību iestādes kā N. Draudziņas, V. Maldoņa, L. Tailovas, M. Lerhes ģimnāzija. Astoņām meiteņu ģimnāzijām vēl nebija piešķirtas pilnas tiesības: A. Ķeniņas, P. Stabušas, E. Šulcas, M. Beķeres u.c. 1912. gadā Rīgā bija vienpadsmit meiteņu ģimnāzijas

63. att. V. Olava tirdzniecības skolas izlaiduma klases skolnieces un skolotāji (1909)

un proģimnāzijas ar 415 skolotājiem un 4025 skolniecēm.[24] Cēsīs darbojās K. Apkalnes, Rīgas jūrmalā, resp., Dubultos, – F. Šmidhenes un L. Bērziņa meiteņu ģimnāzija.

Paplašinājās tirdzniecības skolu tīkls. V. Olava privāto tirdzniecības skolu meitenēm no 1907. gada paplašināja, uzņemot arī zēnus. Šī, tāpat vēlāk arī citas tirdzniecības skolas tika pārveidotas par komercskolām. Prestiža skaitījās Rīgas Biržas komercskola, kurā mācījās galvenokārt baltvāciešu bērni (1912./13. mācību gadā no 416 tās audzēkņiem 405 bija vācieši).[25] Tirdzniecības skolas atklāja Rūjienā, Valmierā, Smiltenē, Jēkabmiestā, Jelgavā, Tukumā u.c. Tas liecināja par pieaugušo pieprasījumu pēc tirdzniecības un rūpniecības iestāžu darbiniekiem.

Līdzās kursiem un profesionālajām klasēm palielinājās skolu skaits, kurās varēja iegūt arodizglītību. To finansējuma avoti bija dažādi.

Rīgā zemākās arodskolas uzturēšanai valsts kase piešķīra 56% no nepieciešamajiem līdzekļiem, vēl 22% deva arodskolas ražojumu pārdošana,[26] bet atlikušo daļu – mācību maksa, ziedojumi un pilsētas pašvaldības izdalītās summas. Pēdējās gan nebija lielas.

64. att. Priekuļu lauksaimniecības skolas nams

No gada gadā nedaudz palielinājās apmācāmo skaits Rīgas krievu amatniecības skolā. Pilsētas vācu amatnieku biedrības skolā šis pieaugums izrādījās ievērojami kuplāks: 1906. gadā tajā mācījās 708, bet deviņus gadus vēlāk skolas trīs ēkās izvietotajās divās nodaļās, četrās sagatavošanas un trīs speciālajās klasēs bija jau 1169 audzēkņi; viņu vidū latviešu īpatsvars pārsniedza 60%, vietējo vāciešu bija 18%, krievu – 9%. Skolas uzturēšanai vairāk nekā 80% līdzekļu piešķīra pilsēta, nepilnus 20% veidoja mācību maksa.[27] 1912. gadā Rīgā bija 335 dažāda tipa skolas (neskaitot kursus, svētdienas skolas un bērnudārzus), kurās mācījās 18 316 skolnieki un 17 709 skolnieces.[28]

1908. gadā nodibināja Jelgavas un 1910. gadā Priekuļu lauksaimniecības skolu. Vēlāk par skolu tika pārveidoti 1910. gadā organizētie Bulduru dārzkopības kursi.

Aktuālai kļūstot arodapmācībai Latgalē, Rēzeknē un Daugavpilī nodibināja tirdzniecības skolu, Rēzeknē arī aušanas un burtliču skolu. Līdz ar pamatizglītību tās nodrošināja pamatzināšanas tajā vai citā specialitātē. Tā kā minētās mācību iestādes atradās profilam atbilstošo ministriju

pakļautībā, tajās valdīja liberālāks gars nekā Izglītības ministrijas kontrolētajās skolās, jo par primāro tika uzskatīta speciālo mācību priekšmetu apguve. Tas ļāva pulcināt nacionāli noskaņotus pedagogus, kuru pūliņu rezultātā šīs skolas kļuva par nacionālo apziņu rosinošiem centriem.

Īpaši atzīmējama 1907. gadā atvērtā Rēzeknes tirdzniecības skola, kas Baltijas skolotāju semināra absolventa J. Kalniņa, bet kopš 1911. gada – F. Obšteina vadībā īsā laikā ieguva labu slavu. Skolā uzņēma vienklasīgo pamatskolu beigušos zēnus un meitenes. Tā bija jauna tipa mācību iestāde, kura saviem audzēkņiem nodrošināja pilsētas skolas mācību programmas apjoma vispārējo un labu speciālo izglītību. Mācību priekšmetu vidū bija algebra, ģeometrija, fizika, ķīmija, botānika, zooloģija, mineraloģija, vācu, franču un angļu valoda, fakultatīvi mācīja latīņu valodu. No speciālajiem priekšmetiem audzēkņi apguva tirdzniecības grāmatvedību, prečzinību un komercģeogrāfiju. Mācību ilgums skolā bija 5 gadi, bet maksa – 40 rbļ. jaunākajās, 60 rbļ. – vecākajās klasēs.[29] Absolventi bez papildu sagatavošanās varēja turpināt izglītību reālskolās, ģimnāzijās, komercskolās vai garīgajos semināros vai arī strādāt par grāmatvežiem, kalpotājiem tirdzniecības firmās un bankās, par pamatskolu skolotājiem, kooperatīvu, biedrību, krājaizdevu kasu darbiniekiem.

Taču Rēzeknes tirdzniecības skolas lielākais nopelns bija latviskuma veicināšana. Tā vairākus gadus palika vienīgā skola Latgalē ar latvisku skolēnu un mācībspēku sastāvu un plašu nacionāla satura sabiedrisko darbību. Arvien vairāk apstiprinājās jau agrāk preses paustā atziņa, ka Latgales latvieši "stipri slāpst pēc latviskas skolas"[30]. Lai skolu padarītu pieejamu latgaliešu bērniem, viņiem piešķīra dažādas priekšrocības: ja tajā mācījās trīs vienas ģimenes bērni, trešais tika atbrīvots no mācību maksas; ja divi – otrajam daļēji samazināja skolas maksu. Pirmajā skolas darbības gadā no 92 skolēniem 27% bija latvieši, 1914. gadā no 223 skolēniem jau 76% bija latvieši.[31] Sakarā ar to F. Obšteins iesniedza Tirdzniecības un rūpniecības ministrijai (skola atradās tās pakļautībā) lūgumu un saņēma atļauju no 1912./13. mācību gada pasniegt skolā latviešu valodu kā atsevišķu priekšmetu un katoļiem – latviešiem lietot dzimto valodu lūgšanās. Ierādot goda vietu latviešu valodai un folklorai ārpus mācībām, skola veicināja nacionālās pašapziņas izplatību. Rēzeknē un tās apkārtnē iecienīti bija skolas rīkotie latviskie vakari ar lugu uzvedumiem un kora dziedāšanu. Tirdzniecības skolas audzēkņi piedalījās tautasdziesmu, pasaku un mīklu vākšanā. Šai skolā izglītību ieguvuši daudzi vēlākie Latgales sabiedriskie

un kultūras darbinieki, pirmie latgaliešu skolotāji, tāpat ierēdņi, to skaitā tādas izcilas personības kā A. Broks un P. Strods.

Tāpat kā iepriekšējā periodā, par sevišķi nozīmīgām tika atzītas jūrskolas, īpaši piecas augstākās jūrskolas Rīgā, Mangaļos, Ainažos, Ventspilī un Liepājā, kas sagatavoja tālbraucējus kapteiņus un stūrmaņus. Piecas zemākas pakāpes jūrskolas darbojās turpat Ainažos un Mangaļos, kā arī Engurē, Lubezerē un Mazirbē (Dundagā). 1914. gada 1. (14.) janvārī jūrskolas apmeklēja 570 audzēkņi, viņu vidū 414 latvieši[32] jeb 72,6% no jūrskolnieku kopskaita. Tas liecināja, ka latvieši arvien biežāk izvēlējās jūrnieka profesiju.

Skolotāji

Nozīmīgākās pedagogu sagatavošanas iestādes arī aplūkojamā laikā bija Baltijas (Kuldīgā) un Valmieras skolotāju seminārs. 1910. gadā skolotāju semināru nodibināja arī Ilūkstē, taču drīzumā to pārcēla uz Grīvu. Lai gan turpinājās skolotāju un skolu inspektoru vervēšana Krievijas iekšējās guberņās, izglītotu skolotāju trūka. Pedagoģiskā izglītība Vidzemē bija tikai 38%, Kurzemē – 67% tautskolotāju.[33] 1907. gada sākumā

65. att. Kuldīgas semināristu un pedagogu grupa

478 Kurzemes sākumskolās strādāja 716 skolotāji un skolotājas, bet Vidzemes guberņā, t.i., ieskaitot igauņu apriņķus, 1631 skolā – 2752 skolotāji un skolotājas.[34] Skolotāju izglītības līmenis pēc 1905. gada revolūcijas bija jūtami krities, par nepietiekamu to atzina arī oficiālās izglītības iestādes. Lielā mērā tas bija tāpēc, ka skolās strādāja ne vien skolotāju seminārus beigušie, bet arī tādi skolotāji, kuri bija apmeklējuši tikai viengadīgus pedagoģiskos kursus augstākā tipa pamatskolās vai pedagoģiskās papildklases divgadīgajās ministrijas skolās. Līdz ar to vairākumam skolotāju bija pamatskolas izglītība, bet 24 personām (galvenokārt pareizticīgo palīgskolās) vispār nebija oficiāli apstiprinātas izglītības.[35]

Visai nepietiekamas bija skolotāju algas, tāpēc viņiem vajadzēja piepelnīties. Tas skolotājus atrāva no pašizglītošanās, kā arī mudināja pāriet uz kādu labāk apmaksātu profesiju. Skolotāju darbu labāk atalgoja tikai Rīgā u.c. lielākajās pilsētās.

Latgales skolās bija svarīgi palielināt latviešu skolotāju skaitu, ko atļāva tikai pēc revolūcijas. 1906. gadā turienes sabiedriskie darbinieki vērsās ar aicinājumu pie latviešu skolotājiem Vidzemē un Kurzemē, mudinot viņus doties darbā uz Latgali. Šo skolotāju ierašanās Latgalē plašākos apmēros sākās 1908. gadā un turpinājās līdz 1911. gadam.

Vidzemes un Kurzemes skolotāji Latgales skolas par darbavietu izvēlējās dažādu iemeslu dēļ. Vieni atsaucās minētajam aicinājumam, citi – glābjoties no represijām par piedalīšanos revolūcijā, vēl citi – meklējot labāk atalgotu darbu, jo zemstes skolās skolotāju algas bija lielākas nekā Vidzemes un Kurzemes skolās. Pēc aptuvenām ziņām 1911. gadā Latgalē strādājuši 75–80 latviešu skolotāji jeb 20–33% no novada skolotāju kopskaita.[36]

Vidzemes un Kurzemes skolotāju ienākšana Latgales skolās uzlaboja pedagogu sastāva kvalitāti, jo viņi gandrīz visi bija beiguši skolotāju seminārus, savās pirmajās darbavietās apguvuši pedagoģiskā un sabiedriskā darba iemaņas. Šie cilvēki sekmēja latviskas mentalitātes attīstību un rosināja kultūras un sabiedrisko dzīvi. Patiesi daudz paveica J. Kalniņš – Rēzeknes tirdzniecības skolas dibinātājs, F. Obšteins – ilggadējs šīs skolas pedagogs un inspektors, J. Rupais-Rupjais – pašaizliedzīgs cīnītājs par Latgales latviešu nacionālas skolas izveidošanu, O. Svenne – talantīgs pedagogs un skolu dzīves organizators, kā arī daudzi citi. Taču šo skolotāju integrācija Latgales sabiedrībā aktualizēja mācību valodas problēmu. Augšzemnieku dialektu viņi neprata, tāpēc pārnesa uz Latgali Vidzemē

un Kurzemē praktizēto latviešu valodas mācīšanas tradīciju, izmantojot gotu burtiem iespiestās J. Dāvja vai P. Abula ābeces un latviešu valodas hrestomātiju "Skolas druva".

Šāda situācija Latgales latviešus neapmierināja, bet pārkrievošanas apstākļos viņi to piecieta kā pārejas stāvokli, konsekventi aizstāvot viedokli, ka viņu bērniem pamatskolas izglītība jāapgūst augšzemnieku dialektā, protams, iemācoties arī latviešu literāro valodu. Lai to panāktu, daudz pūļu tika ieguldīts Latgales latviešu skolotāju sagatavošanā. Pirmie šo jautājumu ierosināja un sāka praktiski risināt latgaliešu sabiedriskie darbinieki Pēterburgā. Sekojot K. Skrindas iniciatīvai, 1907. gadā tur tika noorganizēti vispārizglītojoši kursi, kuros uzņēma pamatskolu beigušos jauniešus ar mērķi divu gadu laikā palīdzēt viņiem sagatavoties eksāmeniem tautskolotāja tiesību iegūšanai. Kursi darbojās līdz 1910. gadam, un pēc to beigšanas eksāmenus skolotāja tiesību iegūšanai sekmīgi nokārtoja 15 jaunieši.[37] Taču turpmāk, patvaldībai cenšoties pastiprināt savas pozīcijas impērijas ziemeļrietumos, Latgalē sākās latviešu skolotāju nomaiņa ar krievu pedagogiem.

Latgalieši centās panākt, lai skolotāju iecelšanu aizstātu ar ievēlēšanu, nododot šīs lietas pagastu sabiedrību kompetencē, kā tas bija Vidzemē un Kurzemē. Ne Viļņas mācību apgabala vadība, ne Vitebskas tautskolu direkcija šādās pārmaiņās nebija ieinteresēta.

Jaunus impulsus latviešu koloniju dzīvē ienesa pēc 1905. gada uz Krieviju aizbēgušie latviešu skolotāji. Viņi dibināja jaunas skolas, daudzos gadījumos panāca, ka tās pārņēma valsts. Nokļūstot valsts skolu tīklā, bija nodrošināta šo skolu uzturēšana (algas skolotājiem, mācību līdzekļi, tiesa, tikai krievu valodā, ierobežots pabalsts skolas ēkas celtniecības gadījumā). Kolonistiem atlika parūpēties par skolas telpu apsildīšanu, apgaismošanu un apkopi. No 1910. līdz 1914. gadam darbu uzsāka skolas Taiminskā, Borisovā, Kamenskā, Grjaznaja Kirzā, Ostrovā (Jeņisejas guberņā), Bogdanovā, Augšbebros, Elizabetes un citās kolonijās Toboļskas guberņā, arī citur, tai skaitā Latvijas un Aizupes latviešu kolonijās Tālajos Austrumos.

Taču skolotāju kolonijās joprojām trūka, tādēļ viņus aicināja ar Latvijas avīzēs ievietotu sludinājumu starpniecību. Zināma atsaucība bija. 1907. gadā Suhonojā jeb Sibīrijas Alūksnē atvērtajā skolā pēc pāris gadiem ieradās skolotājs K. Ginters, gadu pēc viņa atbrauca J. Zilberts. Sākās pilnvērtīgs mācību darbs un daudzpusīga kultūras dzīve. Abi no Kurzemes nākušie

skolotāji, būdami atturībnieki, krasi vērsās pret dzeršanas netikumu, kas zēla latviešu kolonijās. Skolā noorganizēja bibliotēku skolēniem un pieaugušajiem, par saziedoto naudu pasūtīja grāmatas un laikrakstus no Latvijas. Pēc skolotāju iniciatīvas tika nodibināta un sāka darboties kredītbiedrība, kā arī patērētājbiedrība.

Liels izglītības un kultūras aktivitāšu rosinātājs Kamenskā bija no Vidzemes atbraukušais skolotājs O. Eglītis. Daudz pūļu viņš ieguldīja latvietības saglabāšanā jaunatnē, nacionālās pašapziņas kopšanā un krievu ierēdniecības pārkrievošanas politikas ierobežošanā.

Jaunie skolotāji no Latvijas līdztekus bērnu mācīšanai centās izglītot arī bērnu vecākus. Diemžēl šo darbu traucēja tas, ka vairākumā gadījumu policija neizsniedza atļauju lekcijām latviešu valodā.

Zinātne

Saimnieciskā rosība, kas nomainīja depresiju, vairāku ražošanas nozaru, īpaši ķīmiskās rūpniecības straujā attīstība, Rīgas Politehniskā institūta (1912. gadā tajā bija 88 mācībspēki un 1974 studenti[38]) kā prestižas augstskolas autoritātes nostiprināšanās sekmēja zinātnes attīstību Latvijā. Protams, zinātnieku darbība lielā mērā bija saistīta ar tādu problēmu risināšanu, kas radās sakarā ar Rīgas pilsētas straujo izaugsmi. Sevišķi tas bija vērojams eksaktajās zinātnēs, vēl jo vairāk ar tehniku un tehnoloģiskajiem procesiem saistītajās nozarēs. Rīgas zinātnieki, starp citu, dažādu tautību pārstāvji, 20. gadsimta pirmo desmitgažu mijā guva patiesi atzīstamus panākumus. Tolaik vairāki zinātnieki lika pamatus tālejošiem fundamentāliem pētījumiem. Sevi pierādījušiem zinātniekiem radās jaunā maiņa no studentu vidus. Pieaugošais vidusskolu skaits palielināja studētgribētāju rindas, konkursu un Rīgas Politehniskā institūta studentu iepriekšējo sagatavotību. Šīs augstskolas studentu saime pakāpeniski kļuva arvien kuplāka.

Izcilas dotības apliecināja Rīgas Politehniskā institūta Mehānikas nodaļas students rīdzinieks F. Canders. Viņš pievērsās maz pētītajām starpplanētu lidojumu problēmām. Ap 1907. gadu F. Canders uzrakstīja piezīmes "Par pasaules (ētera) kuģiem, kas nodrošinās satiksmi ar zvaigznēm", veicot pirmos kosmisko kuģu trajektoriju aprēķinus un izvirzot daudz drosmīgu, pat ģeniālu, savu laiku apsteigušu ideju. Tikai krietni vēlāk tās tika īstenotas pasaules astronautikas praksē (par "saules buru", par spārnotajām raķetēm, par kosmisko siltumnīcu u.c.). Tēva mājā Zasulaukā viņš iekārtoja darba telpu un, meklēdams un atrazdams domubiedrus studentu

vidū, nodibināja pulciņu gaisa kuģniecības problēmu risināšanai (1908. gadā). Pulciņš un tā enerģiskais organizators popularizēja Rīgā un Latvijā toreiz pavisam jaunu nozari – aviāciju. Diemžēl objektīvu apstākļu dēļ F. Candera turpmākā, jau nobrieduša inženiera darbība risinājās Krievijā, kur arī tika īstenotas ieceres un projekti raķešu konstruēšanā. Šīs raķetes bija vēlāko kosmosa kuģu priekšteces. Godinot raķešu radītāju, viņa zinātnisko devumu, F. Candera vārdā, kā zināms, nosaukts apvidus uz Mēness, tāpat mazā planēta. Latvijā izcilo zinātnieku atgādina Latvijas Zinātņu akadēmijas F. Candera balva par nozīmīgiem pētījumiem mehānikas, inženierzinātņu un astronomijas nozarē.

735 latvieši augstāko tehnisko izglītību bija ieguvuši Rīgas Politehniskajā institūtā. Citās tehniskajās augstskolās studēja tikai 99 latvieši.[39] Tomēr vairākums latviešu ar augstāko tehnisko izglītību dzimtenē darbu neatrada, tādēļ strādāja citos Krievijas impērijas reģionos un arī ārzemēs – dažādās Eiropas un Amerikas valstīs, arī Tuvajos Austrumos, piemēram, Irānā, kuru tolaik pazina kā Persiju. Latviešu inženieri strādāja Transsibīrijas maģistrāles u.c. dzelzceļa līniju celtniecībā, Urālu un Ukrainas fabrikās, Baku naftas uzņēmumos un vēl daudz kur citur. Kā piemēru var minēt Elektrotehniskā institūta absolventu J. Linteru, radiotehniku apguvušu pie izcilā krievu zinātnieka A. Popova. Šis latvietis 1910. gadā vadīja būvdarbus tolaik pasaulē garākajā radiotelegrāfa līnijā no Nikolajevas līdz Kamčatkai (1200 km). Tādējādi latviešu tehniskā inteliģence bija izkliedēta. Daļa no šiem cilvēkiem, sasnieguši pietiekami augstu stāvokli specialitātē, vēlāk atgriezās dzimtenē, taču ļoti daudzi tā arī palika svešumā.

Kad 1910. gadā Rīgā tika uzcelta moderna slimnīca (tagadējā P. Stradiņa klīniskā slimnīca), pilsētas domes latviešu deputāti ierosināja pārcelt uz Rīgu Tērbatas universitātes Medicīnas fakultāti. Šo viedokli popularizēja Dr. P. Sniķeris, tolaik kara slimnīcas ordinators. Taču noraidošu nostāju pauda Rīgas pašvaldības konservatīvais vairākums. Acīmredzot šos domniekus baidīja iespēja, ka Medicīnas fakultātei ar laiku var sekot arī citu Tērbatas universitātes fakultāšu pārcelšana uz Rīgu. Tādā gadījumā pilsētā ievērojami pieaugtu studentu skaits un nāktos rēķināties ar studentu nemieriem, jo arī Rīgas Politehniskajā institūtā netrūka revolucionāri noskaņotu jaunekļu.

Zinātnisko darbu, lielākoties saistītu ar Baltijas reģiona izpēti, Latvijā veica baltvācu tradicionālās biedrības (Rīgas Dabaspētnieku biedrība,

Kurzemes Literatūras un mākslas biedrība u.c.), kas izdeva arī rakstu krājumus. Tajos ietvertais faktu materiāls nereti vēl joprojām izraisa vismaz novadpētnieku interesi. 1911. gadā vācu valodā iznāca K. Kupfera grāmata "Baltische Landeskunde" ("Baltijas novadpētniecība"). Būdams Rīgas Politehniskā institūta adjunktprofesors ar zinātniskiem grādiem kā botānikā, tā matemātikā, viņš ilgstoši pētījis Latvijas un Igaunijas augu valsti. Jāatzīmē vēsturisko avotu izdevumi, kurus sastādījuši baltvācu profesionālie vēsturnieki, tāpat 1909. un 1912. gadā notikušās Baltijas vēsturnieku konferences. Rīgas pilsētas bibliotēkas direktors N. Bušs, vēsturnieks ar akadēmisko grādu un vienubrīd (1909.–1910. gadā) Vēstures un senatnes pētnieku biedrības priekšnieks, daudzu zinātnisku darbu autors, bija pazīstams arī ārzemēs (Vācijā un Skandināvijā).

Rīgas slimnīcās strādāja vairāki izcili baltvācu ārsti: Ā. Bergmanis (Rīgas pilsētas goda pilsonis), P. Klemms, K. Hāhs, M. Šēnfelds u.c. Plaši pazīstams kļuva A. Lozinskis Ķemeros, kas tur darbojās no 1904. līdz 1915. gadam. Būdams kūrvietas direktors, viņš ne tikai priekšzīmīgi sakārtoja to un izpētīja Ķemeru dziednieciskos faktorus, bet arī noskaidroja balneoloģisko procedūru ietekmi uz cilvēka organismu vispār. Kopā ar krievu ķīmiķi V. Sadikovu viņš izstrādāja vispārēju minerālūdeņu klasifikāciju, balstoties uz tolaik jauno S. A. Arrēniusa jonu teoriju, tāpat izdeva pirmo grāmatu par balneoloģiju. Ķemeros iznāca V. Lozinska rediģētais visai Krievijas impērijai domātais liberālas ievirzes medicīnas izdevums "Vračebnaja gazeta" ("Ārstniecības Avīze"). A. Lozinskis darbojās arī Rīgas Krievu ārstu biedrībā.

1906. gadā tika nodibināta Latviešu ārstu biedrība. Sākumā tā darbojās Rīgas Latviešu biedrības paspārnē.

Zinātnei nepārvērtējama ir latviešu bibliofila autodidakta J. Misiņa savāktā bibliotēka – pilnīgākais latviešu valodā publicētās literatūras kopojums. 1906. gadā to pārcēla no Tirzas uz Rīgu, kur J. Misiņš turpināja intensīvi papildināt bibliotēku. Viņš arī ķērās pie latviešu literatūras rādītāju sastādīšanas.

Aktīvi darbojās Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisija. Tā Zinību komisijas Valodniecības nodaļa 1908. gadā izveidoja īpašu Ortogrāfijas komisiju (pastāvīgie locekļi: K. Mīlenbahs, J. Endzelīns, P. Šmits, J. Kalniņš, Āronu Matīss, F. Trasuns, M. Siliņš, J. Bisenieks, S. Paegle un V. Maldonis) ar kooptācijas tiesībām, kas izstrādāja un popularizēja latviešu jauno ortogrāfiju, kas tagad (ar modifikācijām) jau sen kā vispārpieņemta.

66. att. J. Misiņš savā bibliotēkā

1905. gada 29. janvārī (11. februārī) tika izveidota Zinību komisijas vēstures nodaļa (priekšnieks – F. Veinbergs, vietnieks – Ā. Butulis, rakstvedis – M. Siliņš). Šī nodaļa paredzēja gādāt par pilnīgas "Latviešu cilts vēstures" izdošanu, kā arī rīkot publiskus priekšlasījumus par vēstures tēmu u.tml. Taču politiskās situācijas un akadēmiski izglītotu vēsturnieku trūkuma dēļ darbs šajā nozarē neizvērsās, bet aprobežojās ar atsevišķiem publiskiem priekšlasījumiem.

F. Brīvzemnieka Rakstu komisija (dibināta 1908. gadā) savāca materiālus F. Brīvzemnieka biogrāfijas sastādīšanai un sagatavoja publicēšanai viņa Rakstus. Līdzekļu trūkuma dēļ tos tomēr neizdevās iespiest.

Diemžēl sakarā ar pārlieko politizāciju un konfrontāciju latviešu sabiedrībā, Rīgas Latviešu biedrības konservatīvo nostāju Zinību komisijas darbība (izņemot latviešu valodas, ortogrāfijas un vēstures jomā) pamazām apsīka. Nenotika vairs agrāk populārie jautājumu izskaidrošanas vakari, arvien retākas kļuva t.s. vasaras sapulces par latviešu literatūru, tāpat zinātni un kultūru vispār. Pat Zinību komisijas priekšnieka amatam neatradās gribētāji. Tiesa, turpinājās rakstu krājumu izdošana, Konversācijas vārdnīcas (4 sējumos) sagatavošana, materiālu vākšana monumentālajai K. Mīlenbaha un J. Endzelīna vārdnīcai, tāpat folkloras un etnogrāfijas materiālu vākšana, latviešu muzeja veidošana u.tml. Vienlaikus sakarā ar sabiedrības polarizāciju un sociālistisko noskaņu izplatību parādījās vairāki kritiskas ievirzes marksistiskus uzskatus pārstāvoši darbi. Tādi, piemēram, bija J. Jansona-Brauna "Fauni vai klauni?" (1908) un M. Skujenieka "Nacionālais jautājums Latvijā" (1913).

Lai arī kā to vērtēja laikabiedri, Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijai ir lieli nopelni Latvijas pētniecībā. Derīgu grāmatu nodaļas darbība, etnogrāfiskā muzeja izveidošana M. Siliņa vadībā, studentu stipendiju fonda pārziņa, K. Mīlenbaha un J. Endzelīna vārdnīcas izdošana ir paliekošs ieguldījums. Ar Zinību komisijas starpniecību veidojās arī latviešu teātris, dziedāšanas biedrība, pirmā latviešu meiteņu skola.

Tāpat atzinīgi vērtējamas Zinību komisijas rīkotās vasaras sapulces. Plaši un humanitārajām zinātnēm vērtīgi materiāli rodami minētās komisijas rakstu krājumos. Tiesa, Zinību komisija bija nevis profesionālu zinātnieku, bet gan amatierzinātnieku, lielā mērā tautskolotāju organizācija. Tas arī saprotams, jo latvisku augstskolu vai pētniecības iestāžu tolaik vēl nebija. Šajā ziņā to varētu dēvēt par tautas akadēmiju un lielu intelektuālu skolu pirmajām latviešu inteliģentu paaudzēm. Pieminama arī žurnālista un filozofa Jēnas universitātes Dr. phil. P. Zālītes darbība zinātņu popularizēšanā "Mājas Viesī", "Mājas Viesa Mēnešrakstā", mēnešrakstā "Austrums" u.c.

Ne mazums latviešu inteliģentu (arī Rīgas Politehniskā institūta u.c. augstskolu studenti) popularizēja dabaszinības, uzstājoties ar lekcijām vai publicējot populārzinātniskus rakstus latviešu periodiskajā presē, piedaloties pirmo latviešu enciklopēdiju izdošanā. Starp aktīvākajiem dabaszinātņu un racionālās lauksaimniecības ideju paudējiem minami: J. Asars, P. Meņģelis, A. Ķešāns, J. Mazvērsītis, P. Lejiņš, J. Bergs, arī K. Ulmanis. A. Ķešānam un G. Vanagam ir lieli nopelni latviešu zinātniskās terminoloģijas veidošanā ķīmijas nozarē. Zinātnes atziņu popularizēšanā, gan

ne vienmēr pietiekami augstā līmenī, daudz paveica R. Makstis. K. Barons turpināja izdot "Latvju dainas", kas ir ne tikai latviešu folkloristikas dižākais veikums, bet arī pamats latviešu humanitārajām zinātnēm – valodniecībai, etnogrāfijai, latviešu dzīvesziņas pētniecībai.

Latviešu folkloristikā šajā laikā atzīmējams arī A. Lerha-Puškaiša, P. Šmita veikums pasaku un teiku vākšanā un sistematizācijā, pakāpeniska L. Bērziņa, P. Birkerta, A. Birkerta pievēršanās šai nozarei. Klusu un nemanāmi, pretēji samērā plašā sabiedrībā valdošām nihilistiskām, kosmopolītiskām, internacionālistiskām tendencēm ritēja šo entuziastu darbs, vērtīgs ne tikai zinātniskā ziņā, bet arī latviešu nacionālās identitātes uzturēšanai un izkopšanai.

2. Prese un latviešu grāmatniecība jaunajos apstākļos

Par presi un latviešu grāmatniecību Latvijā laikā no 1906. līdz 1914. gadam attiecīgajā literatūrā, tāpat enciklopēdiska rakstura izdevumos atrodams samērā plašs ziņu klāsts, jo tieši tolaik sāka iznākt daudzi periodiski izdevumi, kuri ieguva plašu popularitāti, vairākos gadījumos saglabājot to arī turpmākajos gadu desmitos. Reizē ar šiem izdevumiem aizsākās daža laba latviešu žurnālista, redaktora un izdevēja radošais mūžs.

Aplūkojamā laikā aktīvu un nesamierināmu, visumā sociāldemokrātiskās idejas aizstāvošu pozīciju publicistikā ieņēma A. Upīts. To apstiprina vēl 1911. gadā publicētā brošūra,[40] kurā pārlieku asi nopelta avīze "Dzimtenes Vēstnesis".

Vispārēju ieskatu minētā perioda latviešu presē sniedz starpkaru posmā Latvijā izdotais bibliogrāfiskais rādītājs,[41] kā arī nelielā A. Bīlmaņa brošūra[42] un J. Akmeņa publikācija "Latvju prese pēcrevolūcijas laikā".[43] Šos darbus papildina preses darbinieku atmiņas un viņiem veltītās grāmatas.[44]

No padomju okupācijas apstākļos izdotajām presei veltītajām grāmatām pats vērtīgākais ir Latvijas Zinātņu akadēmijas Fundamentālās (tag. Akadēmiskās) bibliotēkas sastādītais latviešu periodikas rādītājs, konkrētajā

gadījumā tā 1. sējums.[45] Šāds rādītājs būtu jāsagatavo par visiem Latvijas preses izdevumiem.

Jau pēc neatkarības atgūšanas izdota A. Griguļa un R. Treija "Latvijas žurnālistikas vēsture".[46] Visumā tā sniedz diezgan plašu pārskatu par šo tēmu.

Tallinā publicēts rādītājs sniedz ziņas par vācu un krievu, vēl arī citiem periodiskiem izdevumiem Vidzemes guberņā.[47] Hronoloģiski tas aptver 265 gadus.

Praktiski tikai divi autori pētījuši latviešu grāmatniecības vēsturi 20. gadsimtā. Abi – gan K. Karulis, gan A. Apīnis – sarakstījuši grāmatas[48] ar lielu izziņas vērtību.

Latviešu prese

Pēc revolūcijas apspiešanas latviešu prese tikai pamazām, mazinoties pret to vērstajām represijām, atguva zināmu stabilitāti. Tolaik par vadošo izvirzījās akciju sabiedrības "B. Dīriķis un biedri" izdotais dienas laikraksts "Dzimtenes Vēstnesis". Tā redaktora pienākumus veica A. Krūms, pēc viņa – vairāki citi (R. Nicmanis, F. Vitands, J. Stumbergs un Āronu Matīss). No 1909. līdz 1914. gadam laikraksta virziena faktiskais noteicējs bija A. Bergs. Apjomīgo "Dzimtenes Vēstnesi" raksturoja plašas un kvalitatīvas informatīvā materiāla publikācijas, kā arī vispusīga politiskā un sabiedriskā tematika. Liela uzmanība tika veltīta arī literatūrai. Laikrakstā publicējās pazīstami latviešu rakstnieki, tajā atspoguļojās literārās polemikas un konflikti latviešu literātu un kultūras darbinieku aprindās.

"Dzimtenes Vēstneša" autoritāte sabiedrībā jūtami pieauga 1910. gadā, kad par tā redaktoru kļuva Āronu Matīss. Par sava darba galveno uzdevumu viņš izvirzīja sniegt viegli saprotamus, interesantus apcerējumus un paskaidrojumus gan par politiskajiem un sabiedriskajiem, gan mākslas un zinātnes jautājumiem, kā arī audzināt tautā krietnus tikumus, vīrišķību, patiesības mīlestību un vispārības labuma cienīšanu un kopšanu. Āronu Matīsam izdevās laikraksta redakcijā iesaistīt izcilus latviešu žurnālistus un rakstniekus, panākt "Dzimtenes Vēstneša" tirāžas kāpumu. 1913. gadā laikraksts iznāca līdz 75 000 eksemplāru lielā metienā,[49] svētdienās un Ziemassvētkos tā tirāža bija vēl lielāka.

Šajā laikā samērā populāri bija arī laikraksti "Latvija" un "Rīgas Avīze". Pēdējā izdevējs F. Veinbergs palika uzticīgs saviem principiem, kas balstījās uz pilnīgu padevību Krievijai un absolūtās monarhijas ideālu.

Laikrakstam trūka prasmīgu līdzstrādnieku, tomēr tas guva atzinību noteiktās lasītāju aprindās, kas cienīja F. Veinberga konsekvenci vai arī ticēja viņa pašapzinīgajiem apgalvojumiem.

Ap 1910. gadu sāka veidoties latviešu bezpartejiskā masu jeb tautas avīžniecība, kas balstījās uz t.s. kapeiku laikrakstu principa. Šos laikrakstus raksturoja lēta cena, vienkāršs saturs un maksimāli liels metiens, lai piesaistītu sludinājumu devējus. Šādi izdevumi parasti radās lielpilsētās, kur tie sekmīgi konkurēja ar lielajām politiskajām un literārajām avīzēm, jo pēdējo salīdzinoši augstās cenas, garie intelektuālie un reizēm arī pārāk didaktiskie raksti nebija pieņemami plašām sabiedrības aprindām, it īpaši vienkāršajiem ļaudīm. Tautas laikrakstu saturu noteica pieprasījums, resp., plašu masu interese par sociālo informāciju un literārā gaume. Pateicoties lielajai tirāžai un ienākumiem no sludinājumiem, masu izdevumi parasti saistījās ar ienesīgu uzņēmējdarbību.

Rīgā nelielas spiestuves īpašnieks H. Blankenšteins sāka izdot vislētāko latviešu avīzi "Rīta Vēstnesis" (1910–1912), kuras viens numurs maksāja tikai vienu kapeiku. Par laikraksta redaktoru tika uzaicināts rakstnieks K. Skalbe. Avīze ziņoja par dažādiem notikumiem, īpaši sadzīves norisēm, kā arī publicēja literārus sacerējumus un sludinājumus. K. Skalbi "Rīta Vēstneša" redaktora postenī nomainīja A. Benjamiņš, kuram izdevās laikrakstu padarīt populārāku un palielināt tirāžu. Tomēr drīz vien A. Benjamiņš no "Rīta Vēstneša" aizgāja un sāka izdod savu dienas laikrakstu "Jaunākās Ziņas". Par "Rīta Vēstneša" redaktoru kādu laiku strādāja pats H. Blankenšteins, pēc tam J. Siliņš, taču mazāk veiksmīgi. 1912. gada janvārī laikraksts lasītāju trūkuma dēļ pārtrauca darbību.

Pirmais "Jaunāko Ziņu" numurs dienas gaismu ieraudzīja 1911. gada 8. (21.) decembrī. Šī laikraksta tapšanas un vēlāko panākumu pamatā bija A. Benjamiņa un E. Elkas sekmīgā kopdarbība. "Jaunākās Ziņas" publicēja plašu vietējo informāciju, ievērojamu vietu atvēlot sensācijām un kriminālhronikai, arī t.s. lētajiem romāniem. Īpašu popularitāti izpelnījās 1912. un 1913. gadā laikrakstā turpinājumos ievietotais M. Korelli romāns "Vendeta". "Jaunāko Ziņu" lasītāji galvenokārt bija Rīgas strādnieki, sevišķi būvstrādnieki, un vidusslānis – ierēdņi, amatnieki, sīktirgotāji. Laikraksts sākotnēji neguva atsaucību inteliģences vidū, tomēr ar laiku tam radās lasītāji arī šajās aprindās. 1911. gada beigās "Jaunākās Ziņas" iznāca 7000, pēc gada – 50 000, bet 1914. gada augustā – jau 80 000 eksemplāru lielā metienā un neapšaubāmi bija visvairāk lasītais latviešu laikraksts.[50]

A. Benjamiņš līdztekus no rītiem iznākušajām "Jaunākajām Ziņām" no 1913. gada mēģināja izdot pēcpusdienas laikrakstu "Jaunais Ceļš". Mēģinājums izrādījās neveiksmīgs, un jau 1914. gada pavasarī jaunā avīze faktiski pārstāja iznākt. Ar A. Benjamiņa vārdu saistās arī ilustrēto literāro žurnālu "Atpūta" (1911–1912) un "Tagadne" (1913–1914) izdošana.

Ar laiku iezīmējās tālāka latviešu preses izdevumu specializācija. Vislabāk to apliecināja jaunizveidoto žurnālu klāsts. Latvijas Skolotāju biedrība izdeva pedagoģisku mēnešrakstu "Izglītība" (1909–1911). Intelektuāļiem bija adresēti žurnāli "Domas" (1912–1915), "Vārds" (1912–1913) un "Druva" (1912–1915). Latviešu skatuves biedrība izdeva teātra dzīves jautājumiem veltītu žurnālu "Skatuve un Dzīve" (1913–1915). Populārs kļuva bērniem un jaunatnei domātais A. Jesena izdevums "Jaunības Tekas" (1910–1915). Vairāk lasītāju izklaidei bija paredzēti žurnāli "Spogulis" (1913–1914), "Dadzis" (1912), "Lietuvēns" (1913–1915) un "Gailis" (1912–1913). Savukārt sievietēm bija adresēts rokdarbu un mājsaimniecības žurnāls "Rota" (1909–1915). Tika izdots arī "Precību Vēstnesis" (1910–1913).

Virkne jaunu izdevumu nāca klajā arī provincē. Gadsimta sākumā laikraksti un žurnāli iznāca tikai Rīgā, Jelgavā un Liepājā, kā arī Valmierā un Limbažos, taču drīz vien savi preses izdevumi bija arī Valkai, Cēsīm, Biržiem, Rūjienai, Kuldīgai un Ventspilij. To rašanos noteica nepieciešamība pēc vietējās informācijas. Provinces izdevumi publicēja arī ziņas par notikumiem pasaulē, Krievijā un Rīgā. Šis materiāls galvenokārt tika aizgūts no lielajiem Rīgas laikrakstiem. Bieži lokālo izdevumu veidotājiem trūka profesionalitātes, tādēļ cieta šo laikrakstu un žurnālu kvalitāte.

F. Kempa vēl revolūcijas laikā izdotajai pirmajai latgaliešu avīzei "Gaisma", tāpat katoļu "Sāklai" un sabiedriski politiskajam "Auseklim" turpat Pēterburgā no 1908. gada sekoja latgaliešu sabiedriskais un reliģiskais laikraksts "Dryva", kura abonenti saņēma nelielas bezmaksas grāmatiņas augšzemnieku dialektā. Dažus gadus Pēterburgā iznāca nedēļas laikraksts "Jaunas Zinias" (1912–1914). Impērijas galvaspilsētā bija izveidojies katoļu centrs, tur darbojās arī latgaliešu muzikālā biedrība. Tolaik Latgali ar Pēterburgu saistīja ērtāka satiksme nekā ar Rīgu, jo gar Rēzekni gāja tiešais ekspresis Varšava–Pēterburga.

Latgaliešu avīzes iznāca ar samērā lieliem intervāliem (pat retāk nekā reizi nedēļā), arī tirāža bija neliela ("Jaunas Zinias" – 600 eksemplāru). Latgalē noorganizēt laikrakstu izdošanu vēl arvien traucēja varas iestādes.

Grūti klājās sociāldemokrātiskas ievirzes periodikai. Tika slēgti daudzi šādi, tāpat arodnieciska rakstura izdevumi – bieži vien jau pēc pirmo numuru iznākšanas.

Minoritāšu periodiskās preses izdevumi

Vismazāk izmaiņu pēc 1905. gada revolūcijas skāra Latvijā izdoto vācu presi, kas jau noteiktāk atspoguļoja baltvāciešu politisko diferencēšanos. Konservatīvi monarhistiskus uzskatus nemainīgi pauda "Düna-Zeitung". 1908. gadā tā apvienojās ar īslaicīgi Jelgavā klajā laisto "Baltische Tageszeitung" ("Baltijas Dienas Avīze") un pieņēma kādreizējās "Rigasche Zeitung" nosaukumu. Konservatīvos baltvāciešus piesaistīja arī "Rigaer Tageblatt", kuru kopš 1911. gada rediģēja E. Serafims. Savukārt "Rigasche Rundschau" 1908. gadā kļuva par Baltijas konstitucionālās partijas orgānu. Ar mērķi apvienot vietējos vācu sīkpilsoņus 1906. gadā E. Krauzes vadībā sāka iznākt avīze "Baltische Post" ("Baltijas Pasts"), gan negūdama plašāku atsaucību.

Rīgā iznāca arī vairāki specializēti saimnieciskie izdevumi, piemēram, "Rigaer Börsenblatt" ("Rīgas Biržas Avīze"), "Rigaer Handels-Archiv" ("Rīgas Tirdzniecības Arhīvs"), "Rigasche Industrie Zeitung" ("Rīgas Rūpniecības Avīze") u.c. Sporta notikumus atspoguļoja "Baltische Sport-Zeitung" ("Baltijas Sporta Avīze"). Atsevišķu kopu veidoja reliģiskie izdevumi – "Rigasches Kirchenblatt" ("Rīgas Baznīcu Avīze") u.c.

Par visumā liberālu avīzi tika uzskatīta Liepājā izdotā "Libausche Zeitung"pretstatā Jelgavas konservatīvajam laikrakstam "Mitausche Zeitung". Taču tā vai citādi visi minētie laikraksti centās nostiprināt baltvāciešu stāvokli.

Citāda situācija veidojās vietējiem krievu laikrakstiem. Par paustajiem liberālajiem uzskatiem tika vajāta avīze "Rižskije vedomosti" un tās redaktors L. Vitvickis. Kad it kā par kropļoti skaidrotiem valdības lēmumiem un simpātijām likumīgās kārtības pretiniekiem 1907. gada 17. (30.) maijā laikraksts tika apturēts, pusotru mēnesi parakstītāji saņēma jauniznākušo avīzi "Rižskaja žizņ" ("Rīgas Dzīve"). Taču arī to drīz vien slēdza, un L. Vitvickim vēl tovasar nācās izdot trešo laikrakstu – "Rižskaja misļ" ("Rīgas Doma"). Vēlāk parādījās vairākas jaunas avīzes krievu valodā: "Rižskije novosti" ("Rīgas Jaunumi", 1909–1910), "Rižskoje slovo" ("Rīgas Vārds", 1911), "Rižskoje eho" ("Rīgas Atbalss", 1911–1912). Tomēr atrast savus lasītājus un sacensties ar vecajām avīzēm tām bija grūti.

Privātās krievu avīzes iznāca arī provincē. Tāda bija "Vestņik Ļibavi" ("Liepājas Vēstnesis", 1906–1915), arī tirdznieciski rūpnieciskais, politiskais un literārais laikraksts "Ļibavskaja nedeļa" ("Liepājas Nedēļa", 1906–1914), tāpat politiski literārā avīze "Ļibavskaja misļ" ("Liepājas Doma", 1914–1915). 1913. gadā atsāka iznākt literārais laikraksts "Golos Ļibavi" ("Liepājas Balss"). Daugavpilī visautoritatīvākā avīze bija "Dvinskij ļistok" ("Daugavpils Lapiņa"), ar kuru dažādos gados mēģināja konkurēt "Dvinskij golos" ("Daugavpils Balss", 1912), "Dvinskoje eho" ("Daugavpils Atbalss", 1913) un "Dvinskaja misļ" ("Daugavpils Doma", 1912–1915).

Vietējo krievu preses izdevumu klāstu vairoja žurnāli. Tiesa, bieži vien tie ātri pārstāja eksistēt galvenokārt līdzekļu trūkuma dēļ. Īpaši sarežģīts stāvoklis bija mākslas un sabiedriski politiskajiem žurnāliem. Piemēram, 1908. un 1909. gadā literatūras un mākslas žurnāls "Žizņ i iskusstvo" ("Dzīve un Māksla") paguva iznākt tikai četras reizes. Filozofiskā, socioloģiskā un sabiedriski politiskā žurnāla "Naučnaja misļ" ("Zinātniskā Doma") vienīgais numurs 1908. gadā tika cenzūras aizliegts. Centieni izdot humoristiskos žurnālus "Muhi" ("Mušas", 1912), "Tihije struni" ("Klusās Stīgas", 1910–1911) u.c. nedeva cerētos rezultātus. Īss izrādījās arī Daugavpilī izdoto žurnālu – literāri humoristiskā "Dvinskij ogoņok" ("Daugavpils Uguntiņa", 1912) un sabiedriski literārā "Dvinskaja žizņ" ("Daugavpils Dzīve", 1914) mūžs.

Ar satīrisko mēnešrakstu "Juokdaris" ("Jokdaris", 1906–1908), ko vēlāk nomainīja līdzīga rakstura izdevums "Botagas" ("Pātaga"), Latvijā savu presi aizsāka izdot lietuvieši. 1909. gadā sāka iznākt divi nedēļas laikraksti: liberālais "Rygos Naujenos" ("Rīgas Jaunumi") un populārākais, kristīgi ievirzītais "Rygos Garsas" ("Rīgas Atbalss"). Pirmā redaktora pienākumus uzņēmās L. Jakavičs, bet otrā redaktori bija J. Linarts, A. Šimolūns un J. Bajors. Abus laikrakstus raksturoja pastāvīgas savstarpējās nesaskaņas. 1911.–1912. gadā "Rygos Garsas" redaktors tika vairākkārt administratīvi sodīts sakarā ar laikrakstā ievietotām ziņām par Krievijas valdības attieksmi pret nekrieviem, Krievijas karaspēka darbību Irānā u.c. jautājumiem.

Pēc 1905. gada revolūcijas Rīgā notika vairāki mēģinājumi izdot ebreju laikrakstus. Par pirmo Baltijā iznākušo avīzi jidišā kļuva "National-Zeitung" ("Nacionālā Avīze"). Tiesa, 1907. gadā dienas gaismu ieraudzīja tikai septiņi avīzes numuri. Avīzei nebija noteiktas politiskās sejas, tā galvenokārt pievērsās jautājumam par ebreju inteliģences nacionālo orientāciju. Otrs mēģinājums sekoja 1910. gadā, kad ar Rīgas rabīna I. Kantora aktīvu līdzdalību sāka iznākt laikraksts "Die Idische Stimme" ("Ebreju Balss").

Laikraksta izdošanā rosīgi iesaistījās ebreju uzņēmēji un sabiedriskie darbinieki. Taču avīzes mūžs bija tikai nedaudz ilgāks par diviem mēnešiem. Pēc tam ebreju sabiedrībai nācās atkal pievērsties vietējām vācu un krievu avīzēm, kā arī no Pēterburgas, Odesas un Varšavas ievestajiem ebreju periodiskajiem izdevumiem.

Grāmatniecība

Pēc 1905. gada revolūcijas grāmatniecības attīstība norisinājās lēni, iznākušo grāmatu skaits kādu laiku samazinājās. Ieviestā pēciespieduma cenzēšanas kārtība paredzēja "kaitīgu" izdevumu tirāžu aizturēt jeb "arestēt" un lietu izskatīt Tiesu palātā, kas lēma par konfiskāciju un sodiem izdevējiem vai arī šo izdevumu izplatīšanas atļaušanu. No 1906. līdz 1913. gadam sods tika uzlikts 98 latviešu grāmatām.[51] Tikai sākot ar 1910. gadu, izdoto grāmatu skaits un tirāžas atkal palielinājās. Togad Latvijā darbojās 79 poligrāfijas uzņēmumi ar 5208 strādniekiem.[52] Lielākās un modernākās bija E. Plātesa, A. Groseta un A. Grothusa spiestuves, kā arī tipogrāfijas "Hanza" un "Latvija". Poligrāfijas uzņēmumus modernizēja. J. A. Freija tipogrāfijā Rīgā iekārtoja pirmo linotipu. Pirmo monotipu iegādājās "Astras" tipogrāfija. Kārta bija pienākusi arī rotācijas iespiedmašīnām ar elektromotoriem. Tā visa rezultātā 1913. gadā Latvijā tika izdotas 869 grāmatas ar kopējo tirāžu 2 903 640 eksemplāri.[53]

Radās vairākas jaunas izdevniecības – "Dzirciemnieki" (1908), A. Jesena apgāds (1909), "Valters un Rapa" (1912), J. Rozes apgāds (1912), J. A. Kukura apgāds (1912). Izdevniecību "Dzirciemnieki" nodibināja rakstnieks E. Birznieks-Upītis. Viņš izdeva pirmos J. Raiņa Kopotus rakstus, kā arī vairākas J. Raiņa un Aspazijas grāmatas. "Dzirciemnieki" laida klajā arī L. Laicena, J. Jaunsudrabiņa, Sudrabu Edžus un J. Akuratera darbus. Ne viens vien šī apgāda izdevums guva lasītājos lielu popularitāti. Piemēram, Aspazijas dzejoļu krājums "Saulains stūrītis" iznāca 5000 eksemplāros un tika izpārdots īsā laikā.[54] Tādēļ izdevniecība autoriem maksāja salīdzinoši labus honorārus, tā veicinot jaunrades procesu.

1911. gadā A. Gulbis sāka "Universālās bibliotēkas" izdošanu. Tā bija t.s. tautas izdevumu sērija – lētas un saturā vērtīgas grāmatas. Neliela formāta grāmatiņās ar sīkiem burtiem un uz vienkārša papīra, bez mākslinieciskajiem izgreznojumiem un ilustrācijām izdeva labākos latviešu un citu zemju rakstnieku darbus (šīs sērijas izdevumi parasti maksāja 10 kapeikas un līdz ar to bija pieejami plašai sabiedrībai).

Savukārt A. Jesena apgāda specifika bija jaunatnei adresētā literatūra. 1908. gadā viņš aizsāka sēriju "Jaunības bibliotēka", ko sākumā izdeva D. Zeltiņa (Golta) apgāds. Izdevniecības "Valters un Rapa" nopelns bija jauna, plaša grāmatveikala izveide, kā arī vairāku nozīmīgu latviešu autoru (A. Brigaderes, J. Jaunsudrabiņa, J. Akuratera) darbu un J. Dravnieka sagatavoto vārdnīcu izdošana.

3. Kultūra. Sports

Revolūcijas radītais sociālpolitiskais satricinājums gan tieši, gan netieši ietekmēja kultūras un mākslas norises. Kaut arī šīs jomas bija reakcijas mazāk apdraudētas salīdzinājumā ar indivīdu sabiedriski politisko darbību, ar varas diktētiem spaidiem nevarēja nerēķināties.

Pēc revolūcijas daļa inteliģentu gremdējās savrupā individuālismā, dažs ļāvās nožēlai un bezcerībai. Taču tā nebija vispārēja parādība. Netrūka cilvēku, kas turpināja radošus meklējumus. Diemžēl dažkārt tas tika saistīts ar tautas kopēju interešu noliegšanu, šķiru cīņas absolutizēšanu, kosmopolītisma propagandu. Šādas noskaņas vienlīdz veicināja kā daļas sociāldemokrātu kultivētais nacionālais nihilisms, tā latviešu pilsonības pievēršanās tikai savu materiālo interešu nodrošināšanai.

Tolaik latviešu kultūras norisēs izteiktāk nekā iepriekš varēja vērot tendenci paplašināt garīgos apvāršņus, labāk iepazīt un izprast Eiropas un pasaules klasiku. Tas nenozīmēja mākslas nacionālo iezīmju nonivelēšanu vai atmešanu; vienlaikus ar latviskuma apliecinājumu (par to noteikti iestājās, piemēram, J. Madernieks un T. Zaļkalns) notika mēģinājumi dziļāk izvērtēt dažādus kultūras strāvojumus, arī strīdīgi uztverto modernismu. Turpināja attīstīties latviešu teātris, netrūka jaunumu mūzikas dzīvē. Pirmos starptautiskos panākumus guva latviešu sportisti.

Ziņas par minētajām norisēm sniedz daudzi dažādā laikā tapuši izdevumi: 30. gados publicētais rakstu krājums "Rīga kā Latvijas galvaspilsēta",[55] "Latviešu literatūras vēsture",[56] padomju režīma laikā izdotās K. Kundziņa un V. Hausmaņa grāmatas par latviešu teātri,[57] publikācijas par kino un cirku,[58] sportu,[59] jau pēc neatkarības atgūšanas Latvijā iznākušie V. Hausmaņa, V. Vāveres, J. Kursītes[60] u.c. darbi. Nopietns

izziņas materiāls rodams arī izdevumā "Māksla un arhitektūra biogrāfijās"[61] u.c. publikācijās.

Ziņas par latviešu kultūras pasākumiem ASV sniedz hronoloģijas un faktu grāmata par latviešiem Amerikā no 1640. līdz 1973. gadam.[62]

Literatūra

1905. gada revolūcija būtiski ietekmēja Latvijas literāro dzīvi. Tā ne tikai iezīmēja jaunu tematiku literatūrā, bet arī noteica daudzu latviešu rakstnieku un dzejnieku likteni. Tā kā vairākums literātu aktīvi iesaistījās revolūcijā vai to atbalstīja, daudzi no viņiem vēlāk tika pakļauti represijām. Soda ekspedīcijas nošāva jaunos dzejniekus J. Dievkociņu un A. Salumu, uz 15 gadiem katorgā tika notiesāts rakstnieks Mākonis, uz 10 gadiem spaidu darbos – Apsesdēls. Cietumsodu izcieta Šalkonis, L. Laicens, J. Akuraters, K. Skalbe, A. Austriņš u.c. Emigrācijā ārzemēs nonāca J. Rainis, Aspazija, J. Jansons-Brauns, Lindulis, J. Vecozols u.c.

Pēc revolūcijas latviešu literatūrā, tāpat kā 20. gadsimta sākumā, redzamu vietu ieņēma jaunromantisms un reālisms. Tomēr šim laikam īpaši raksturīgs bija dekadences uzplaukums. 1906. gada augustā žurnālā "Dzelme" parādījās dekadentu manifests "Mūsu mākslas motīvi", kurā deklarēta mākslas brīvība, iespēja katram attīstīties kā individuālai personībai, nepakļaujoties nekādām ārējām prasībām. Paziņojumu bija parakstījuši 9 rakstnieki – E. Cālītis, K. Krūza, Zemgaliešu Biruta, J. Akuraters, J. Jaunsudrabiņš, K. Štrāls, A. Baltpurviņš, K. Jēkabsons un K. Skalbe. Dekadenti izveidoja neformālu "Dzelmes" grupu, kurā darbojās ne tikai minētā manifesta autori, bet arī citi rakstnieki, piemēram, E. Vulfs, P. Gruzna, A. Bērziņš, V. Dambergs, A. Austriņš, E. Virza. Gandrīz visi dzelminieki bija aktīvi piedalījušies 1905. gada revolūcijā. Vairākums no viņiem revolūciju uztvēra kā visas tautas brīvības cīņu. Lielai daļai latviešu rakstnieku nepieņemami bija sociāldemokrātu centieni to ievirzīt proletāriskās revolūcijas gultnē. Tāpat viņi noraidīja sociāldemokrātu un tiem tuvu stāvošo literātu prasību pēc proletāriskās ideoloģijas noteicošās lomas sabiedrībā un mākslā, kā arī marksistiskās ievirzes literatūrkritiķu viennozīmīgi atzīto reālismu latviešu literatūrā. Dzelminieki tiecās iet jaunus ceļus. Brīvība, sava "es" meklējumi kļuva par viņu vadmotīvu. Galējais individuālisms faktiski bija dzelminieku protests pret sociāldemokrātu prasīto mākslas tiešu pakļaušanu sabiedriskajām kustībām. Dzelminiekiem izdevās latviešu literatūru satuvināt ar pasaules rakstniecības modernajiem virzieniem.

Dekadence veicināja arī jaunu strāvojumu parādīšanos latviešu literatūrā. Tajā ienāca impresionisms, ekspresionisms, jaunklasicisms, arī jaunromantismā parādījās vēl nebijušas tendences.

Dzeja

Pēc revolūcijas latviešu dzejai bija raksturīga gan tematikas, gan virzienu, gan formu daudzveidība. Tajā darbojās talantīgu un radoši aktīvu personību plejāde. Emigrācijā Šveicē tapušajā J. Raiņa dzejā īpaši spilgti izdalījās sociālā romantisma motīvi. Dzejoļu krājums "Klusā grāmata" (1909) veltīts revolūcijas varoņu piemiņai, un tajā filozofiskā tvērumā risinātas mūžības problēmas. Simboliskajā poēmā "Ave sol!" (1910) J. Rainis atklājis cilvēka iekšējās pasaules brīvību. Apspiesta nemiera un vienlaikus skumja optimisma noskaņas jaušamas grāmatā "Tie, kas neaizmirst" (1911). Pārdomu dzejas krājuma "Gals un sākums" (1912) koncepcijas pamatā likta attīstības un nepārtrauktas mainības tēma, kā arī filozofiska apcere par garīgām vērtībām. Savukārt Aspazijas Šveices perioda dzejā, kas apkopota krājumos "Saulains stūrītis" (1910) un "Ziedu klēpis" (1911), atspoguļotas bērnības un jaunības izjūtas.

1906. gadā iznāca J. Poruka pēdējais dzejoļu krājums "Dzejas". Viņa lirikai raksturīgas vispārcilvēciskās vērtības, romantiski grūtsirdīga personības pašidentifikācija, humānisms, saasināts traģisms un elēģisks apcerīgums.

Rezignācija un individuālisms atspoguļojas pēc revolūcijas tapušajā E. Treimaņa-Zvārguļa tēlainajā un dziļas sirsnības piestrāvotajā dzejā, kas apkopota krājumos "Vientulībā" (1905), "Epigrammas", "Sirds bērni" (abi 1906), "Pēcskaņas" (1908), "Gaujmalas smildziņas" (1909) un "Cietuma rozes" (1911).

K. Skalbes dzejā cieši savijas tautas liktenis un individuālās izjūtas. Aplūkojamā laikā klajā nākuši viņa dzejoļu krājumi "Zemes dūmos" (1906), "Veļu laikā" (1907), "Emigranta dziesmas" (1909), "Saule un sirds" (1911) un "Sapņi un teikas" (1912). K. Skalbes ļoti tēlainā lirika atklāj cilvēka garīgās pasaules dziļumu. Dzejnieka emocionalitāte ir apvaldīta, bet tās iekšējā enerģija un suģestīvais spēks rada pārliecinošu noskaņu.

Revolūcijas laikā pārdzīvotais atainojās J. Akuratera brandiskā maksimālisma piestrāvotajā krājumā "Ziemeļos" (1906), kurā dzejas romantiskajos tēlos ietverti garīgās un materiālās pasaules pretstati un dzīves traģikas apjauta. Nākamajos gados izdotas J. Akuratera dzejoļu grāmatas "Bez svētnīcas" (1907), "Astras" (1909) un "Sirds varā" (1911).

Romantiskā simbolisma manierē rakstītajā V. Plūdoņa poēmā "Uz saulaino tāli" (1912) atveidota 1905. gada norišu alegorija. 1913. gadā izdots viņa liroepikas krājums "Dzīves simfonijas", kurā iekļautas balādes "Dūkņu sils", "Salgales Mada loms", "Tīreļa noslēpums" u.c. Vairākām V. Plūdoņa balādēm sižeta līnija aizgūta no Bībeles un latviešu senvēstures. Viņa daiļradei zīmīga spēcīga dzejas instrumentācija, fonētiskais sabalsojums, ritmu maiņa un formas virtuozitāte.

Spilgts neoromantisma darbs ir F. Bārdas dzejoļu krājums "Zemes dēls" (1911). F. Bārdas darbiem raksturīga tēlainība un viegli tveramas redzes gleznas. Viņa dzejas elēģisko noskaņu rada laimes neiespējamības apziņa.

V. Eglīša dekadentiskā pasaules izjūta atspoguļojas krājumā "Elēģijas" (1907). Tajā galvenā ir pašapcere un vientulība, misticisma un haosa pasaule. Jaunu strāvojumu ietekmes jūtamas V. Eglīša poēmā "Pelēkais barons" (1910), savukārt grāmatā "Hipokrēna", kurā parādās vēlme pēc miera un harmonijas, dzejnieks tuvojas neoklasicisma principiem. Dekadencei raksturīgie meklējumu motīvi atainojas arī Fallija krājumos "Dziesmu svētki" un "Prometejs un Dionīss". Modernisma strāvojumu piesātināta ir K. Krūzas lirika. Viņa dzejoļu krājumos "Zelta laipa" (1909) un "Saltā namā" (1913) iekļautos darbus caurauž dziļš individuālisms, vientulības, skumju, nelaimīgas mīlestības jūtas. Impresionisma un simbolisma izteiksmes veids, kā arī aloģisku gleznu virknējums raksturīgs K. Jēkabsona dzejai. Tā apkopota grāmatās "Gaitniecības ceļš" (1905), "Uz aizlauzta zara", "Pie meža ezera" (abi 1906), "Dziļš miers" (1913). K. Jēkabsona daiļrades nozīmīgu daļu veido arī liroepika.

Spilgti sevi latviešu dzejā pieteica E. Virza. 1907. gadā publicēts viņa pirmais krājums "Biķeris", kas veidots simbolisma manierē. Dzejā jaušams erotisms, fatālisms un intensīvas dzīves alkas. E. Virza viens no pirmajiem latviešu dzejā attēlojis mīlestību kā nepārvaramu, tumšu kaisli, akcentējot tās instinktīvo un iracionālo pusi. "Biķeris" radīja plašu rezonansi sabiedrībā. Grāmatai dažkārt tika pārmesta slimīga, pat patoloģiska erotika un izlaidības sludināšana.

Smalku dvēseles noskaņu tēlojums iezīmīgs E. Stērstes dzejai. 1913. gadā izdots viņas krājums "Prelūdijas". Intelektuāli impresionistiska bija B. Skujenieces lirika. Dziļa smeldze, misticisma un erotisma motīvi iezīmējās K. Štrāla pirmajā dzejoļu krājumā "Zirnekļa tīklā". Reālisma un romantisma estētika savijās A. Austriņa dzejā. Savukārt L. Laicena dzejā, kas apkopota krājumos "Kvēle" (1907) un "Pilsētā un laukā" (1912), ir spilgti

izteiktas dabas un noskaņu apceres. Romantisks nemiers un trauksme parādījās R. Eidemaņa darbos. Sociāli tendēti un netaisnību nosodoši bija Apsesdēla dzejoļi. Toties J. Jaunsudrabiņa dzejai raksturīgs sirsnīgs dabas tēlojums un filozofiskas pārdomas. 1911. gadā iznāca viņa pirmais dzejoļu krājums "Dzejoļi" un 1912. gadā otrais – "Dziesminieks".

Proza

Latviešu prozā dominēja reālisma virziens. 1912. gadā nāca klajā viens no nozīmīgākajiem darbiem – A. Deglava romāna epopejas "Rīga" pirmā daļa "Patrioti". Šis darbs sniedza plašu nacionālās atmodas laikmeta ainu, sociāli un psiholoģiski pamatoti atklājot nacionālās pašapziņas veidošanos. A. Deglava romāna daudzveidīgajā tēlu galerijā ir arī pazīstamas vēsturiskas personības.

Ražīgi prozas jomā strādāja A. Upīts. Viņa darbiem raksturīga sociālā problemātika. Šajā laikā tapušas "Robežnieku" romānu virknes pirmās grāmatas "Jauni avoti" (1909) un "Zīda tīklā" (1912), romāni "Sieviete" (1910), "Pēdējais latvietis" (1913) un "Zelts" (1914), kā arī garais stāsts "Pilsoņi" (1907) un noveļu krājums "Nemiers" (1912). A. Upīša darbiem zīmīgs izteikti reālistisks dzīves īstenības tēlojums, sociālo pretrunu atsegums. Īpaši spilgts un daudzveidīgs sižeta un raksturu izvērsumā ir A. Upīša latviešu zemniecības dzīves tēlojums.

Reālistisks lauku cilvēku dzīves tēlojums raksturīgs arī E. Birznieka-Upīša stāstiem. Emocionālu līdzpārdzīvojumu raisoši ir grāmatās "No rīta" (1912) un "Pelēkā akmens stāsti" (1914) apkopotie darbi.

Lielu lasītāju atsaucību guva J. Jaunsudrabiņa jaunatnes mīlas stāsts "Vēja ziedi" (1907). Klajā nāca arī garais stāsts "Aija" (1911) un vairāki stāstu krājumi: "Jēkabs Gudrais un viņa nelaime" (1911), "Dzīve" un "Debesu vārti" (abi 1913). 1914. gadā J. Jaunsudrabiņš pabeidza bērnības atmiņu tēlojumu "Baltā grāmata". Viņa daiļradei raksturīgs psiholoģiski niansēts tēlojums, mierīgs, sirsnīgs un emocionāls vēstījums.

Romantisma piestrāvoti ir K. Skalbes prozas sacerējumi. 1907. gadā izdota viņa pasaku un tēlojumu grāmata "Ezerieša meita", 1913. gadā – pasaku krājums "Ziemas pasakas". K. Skalbes pasakās uzsvērta cilvēka garīgā spēka loma pasaules pārveidē. Savos darbos viņš risinājis arī tikumības un morāles jautājumus. Emocionāls naida un vardarbības noliegums izskan pasakā "Kaķīša dzirnavas" (1913). Poētiski ir J. Akuratera stāsti. 1908. gadā tapušajā stāstā "Kalpa zēna vasara" attēlota lepna, garīgi bagāta

un jūtīga personība. Arī citu J. Akuratera prozas darbu centrā ir tēli, kas nespēj samierināties ar dzīves skaudrumu un rast saskaņu starp sapni un īstenību.

Dekadentisko līniju savā daiļradē turpina H. Eldgasts. Stāstu un tēlojumu krājuma "Vižņi" (1908) centrā ir indivīds, viņa psiholoģiskās studijas. Citā – reālistiskā stilā rakstīta H. Eldgasta grāmata "Pa okeānu" (1912), kurā atainots kuģa brauciens no Liepājas uz Ameriku un dažādi jūrnieku un emigrantu likteņi. Dekadenci pārstāvēja arī V. Lesiņš. 1907. gadā publicēts viņa romāns "Slimā dvēsele", kurā rādīti problemātiski raksturi, postošu vājību un instinktu pārmākti, nevajadzīgi pašlepni un iecirtīgi. Impresionistiska ievirze bija P. Gruznas stāstiem.

Pēc drukas aizlieguma atcelšanas 1904. gadā sākās atmoda latgaliešu literatūrā. Latgaliešu kalendāru un preses izdevumu izveidošana veicināja arī literāro sacerējumu tapšanu. Pazīstamākie dzejnieki, rakstnieki un publicisti bija F. Kemps, F. Trasuns, N. Rancāns, A. un K. Skrindas, kuri rosīgi darbojās vai visos literatūras žanros. Mākslinieciski vērtīgus dzejoļus rakstīja S. Cunskis un J. Pabērzs. 1913. gadā iznāca pirmais dzejoļu krājums latgaliešu valodā – J. Pabērza "Pavasara skaņas".

Savukārt Skaidreite, Čenču Jezups un Naaizmērstule sevi literatūrā pieteica kā spilgti stāstnieki. Šī laika latgaliešu dzejai un prozai bija raksturīga romantiska ievirze un pacilātība.

Līdzās latviešu literatūrai pastāvēja baltvācu literatūra, kas bija cieši saistīta ar Vācijas literāro dzīvi. Prozā visai aktīvi darbojās E. Keizerlings. Klajā nāca viņa romāni vācu valodā "Dumala" (1908) un "Viļņi" (1911), kā arī noveļu krājums "Tveicīga diena" (1906) u.c. darbi. E. Keizerlings savos darbos visai bieži attēlojis Kurzemes dzīvi. Viņa darbiem raksturīgs cilvēka iekšējās pasaules atsegums. Vairākos žanros strādājis arī M. Kībers. Viņš rakstījis dzejas, noveles, pasakas un groteskas, kas apkopotas krājumā "Zvēru vidū" (1912). Īpaši novatoriskas bija M. Kībera dzīvnieku pasakas. Mākslinieciski augstvērtīgāka bija K. Freimaņa dzeja. Modernisma ietekme spēcīgi atspoguļojās Z. Fēgezaka dzejā. No baltvācu literātiem vēl atzīmējama M. Munīra-Vrobļevska, E. Ekarte-Skalberga, T. Bodisko u.c.

Dramaturģija

Izcilus darbus latviešu dramaturģijā pēc 1905. gada revolūcijas radīja J. Rainis. Viņa lugām raksturīgs plašs filozofisks vispārinājums. Alegoriskajā

saulgriežu pasakā "Zelta zirgs" (1909) J. Rainis tautas atmodas nenovēršamību pamato ar dabas dialektikas likumiem, bet par uzvaras priekšnosacījumu izvirza varoņu spēju uzupurēties. Traģēdija "Indulis un Ārija" (1912) ir divu dažādām tautībām un sociālajiem slāņiem piederošu jauniešu mīlestības tēlojums, kurā risināts arī nākotnes valsts un tās ētisko ideālu jautājums. Tautasdziesmu stilistikā sarakstīta J. Raiņa luga "Pūt, vējiņi!" (1914).

A. Brigadere pasaku lugā "Princese Gundega un karalis Brusubārda" akcentējusi cilvēka garīgumu un darbu kā pašvērtības pamatu. Morāli psiholoģiski konflikti atspoguļoti satīriskajā viencēlienā "Čaukstenes" un drāmā "Raudupiete". Traģikomisks dzīves skatījums un spraigs dialogs raksturīgs E. Vulfa sacerējumiem. Viņa lugās galvenokārt tēlota pilsoniskā sabiedrība, cilvēku savstarpējās attiecības – flirts, intrigas, liekulība un aprēķins jūtu pasaulē. Cilvēku raksturu pretrunīgums atklāts lugās "Rītos, kad sapņi dziest", "Rožainās dienas" (abas 1906), "Mīlestības pārsteigumi" (1914) u.c.

Reālistiskās drāmas tradīcijās, gan ievijot simbolisma elementus, tapusi R. Blaumaņa pēdējā luga – viencēliens "Sestdienas vakars" (1908), kurā atspoguļojas pārdomas par mūža vērtību un ētiskajiem kritērijiem. Sociālie jautājumi un konflikti raksturoja A. Upīša drāmas "Balss un atbalss" (1911) un "Viens un daudzie" (1914), kā arī vairākus viencēlienus. Dramaturģijas jomā darbojies arī H. Eldgasts, Lindulis, J. Pētersons, J. Jaunsudrabiņš u.c. Ar drāmām "Meistars Matiass" (1906) un "Trīs mistērijas" (1913) pazīstams bija jau minētais baltvācietis M. Kībers. 1905. gada revolūcija atainota kādā K. Freimaņa komēdijā, tāpat drāmā "Tautas diena" (1907). Drāmas rakstījuši arī baltvācieši Z. Fēgezaks un B. Gecs.

Protams, baltvācu literatūrā, tāpat kā Baltijas vāciešu kultūrā vispār, dominēja augšslāņu noskaņas. Citiem vārdiem, šī kultūra joprojām bija ar izteiktu muižniecisku nokrāsu.

Teātri

1906./07. gada sezona bija veiksmīga Rīgas vecākā teātra – 1. pilsētas jeb Rīgas Vācu teātra darbībā. Šajā sezonā teātrim bija vislielākais apmeklētāju skaits tā pastāvēšanas vēsturē – to apmeklēja 229 tūkst. skatītāju jeb vidēji 743 katrā izrādē.[63] Vācu teātra direktors L. Šteins repertuāru galvenokārt veidoja no izklaidējoša rakstura uzvedumiem – komēdijām, muzikālām izrādēm. Tomēr teātris uzveda arī pasaules dramaturģijas klasiķu

darbus, kā arī tālaika moderno vācu autoru sacerējumus – H. Zūdermaņa, M. Halbes, M. Dreiera u.c. lugas. Rīgas Vācu teātra trupas profesiōnālais varējums bija augsts. Turklāt Rīgā regulāri viesojās trupas un mākslinieki no Vācijas. Vietējai teātra dzīvei 1909. gadā nozīmīgas viesizrādes sniedza populārais Vīnes komēdiju un operešu aktieris A. Žirardi, bet 1913. gadā Rīgas Vācu teātrī vairākās izrādēs spēlēja P. Vēgners. Tāpat Rīgā viesojās M. Reinharta vadītais Berlīnes Vācu teātris ar tolaik Eiropā slaveno Sofokla "Valdnieka Edipa" uzvedumu, kas tika parādīts cirka izrādēm celtā koka ēkā aiz tag. Nacionālā teātra – Interimteātra telpās.

Arī pēc 1905. gada revolūcijas Rīgas kultūras dzīvē nozīmīga vieta bija Rīgas Krievu teātrim. Līdz 1909. gadam teātri vadīja K. Ņezlobins. Pēc viņa pārcelšanās uz Maskavu par Krievu teātra antreprenieri kļuva N. Mihailovskis. 1914. gadā, kad N. Mihailovskis devās uz Odesu, teātra vadību atkal pārņēma K. Ņezlobins, vienlaikus vadīdams arī savu Maskavas teātri. Rīgas Krievu teātra dzīvē nozīmīga bija 1909./10. gada sezona, kad par tā režisoru strādāja A. Tairovs, kurš vēlāk kļuva par slavenību krievu teātra režijā. Teātra ievērojamākie aktieri bija M. Roksanova, P. Vulfe, I. Pevcovs, F. Stroganovs, A. Harlamovs, V. Lihačovs u.c. Rīgas Krievu teātra repertuārā bija krievu dramaturgu darbi, kā arī klasiķu un ārzemju autoru sacerējumi. No 1902. līdz 1912. gadam teātris bija iestudējis 935 lugas, nospēlējis 1675 izrādes, kuras noskatījās ap 778,3 tūkst. apmeklētāju.[64]

Īpašs notikums gan Rīgas Krievu teātrī, gan latviešu kultūras dzīvē bija R. Blaumaņa "Indrānu" iestudējumam uz šī teātra skatuves N. Mihailovska režijā. Pirmo reizi latviešu luga tika izrādīta citā valodā. J. Duburs rakstīja: "Notikumam ir liela nozīme: latv[iešu] drāmai iecirsta pirmā stiga caur nepazīšanas biezokni uz Eiropas skatuves mākslas dzidrajām ārēm; latv[iešu] teātra literatūra mēģina pirmo reiz dot, līdz šim tā tikai bija ņēmusi."[65] "Indrāni" Krievu teātrī bija labi apmeklēti. Indrānu tēvu spēlēja izcilais aktieris I. Pevcovs, Ievas lomā lieliska bija M. Roksanova.

Rīgas Krievu teātrī darbojās arī operas trupa. To no 1905. līdz 1910. gadam vadīja G. Šteins.

Rīgā viesojās arī Krievijas teātru trupas un mākslinieki. Tā 1909. gadā Amatnieku biedrībā notika leģendārās krievu aktrises V. Komisarževskas un viņas Pēterburgas teātra ansambļa izrādes. 1910. gadā Rīgā viesojās Z. Homskas Pēterburgas Mazo formu teātris, 1912. un 1913. gadā – K. Ņezlobina Maskavas teātris. 1913. un 1914. gadā Rīgas Krievu teātrī notika

Maskavas Mazā teātra izrādes, 1914. gadā – F. Korša teātra viesizrādes. Rīgas Latviešu biedrības telpās uzstājās K. Varlamovs. Visi šie notikumi bagātināja Rīgas teātra dzīvi un deva skatītājiem jaunus iespaidus.

Rīgā darbojās vairāki profesionāli latviešu teātri. Vecākais no tiem – Rīgas Latviešu teātris, kura vadība atradās Rīgas Latviešu biedrības pārziņā, revolūcijas laikā un arī pēc tās sabiedrībā nebija populārs. Teātra mākslinieciskо darbību bremzēja nesaskaņas starp teātra kolektīvu un Rīgas Latviešu biedrības vadību, kā arī domstarpības pašā teātrī.

1908. gada 19. jūnijā (2. jūlijā) nodega Rīgas Latviešu biedrības ēka, kurā atradās teātris. Bojā gāja arī viss teātra inventārs. Rīgas Latviešu biedrība teātra darbību izlēma atsākt pagaidu telpās. Tā vajadzībām tika pārbūvēts Interimteātris. Ēka teātra darbam bija diezgan neērta. Skatītāju vietas bija izvietotas amfiteātra veidā. Taču Rīgas Latviešu biedrība teātri nepārcēla uz savu 1910. gadā atjaunoto ēku, jo uzskatīja, ka Rīgas pilsētas valdei ir jāceļ jauns nams pilsētas trešajam, t.i., Latviešu teātrim. Rīgas pilsētas valde atbalstīja Rīgas Latviešu teātri ar subsīdijām, jo tas darbojās ar deficītu. 1909. gadā J. Brigadera vietā par biedrības teātra komisijas priekšsēdētāju tika ievēlēts F. Veinbergs. 1911. gadā no jauna ievēlēja J. Brigaderu, bet 1914. gadā – atkal F. Veinbergu. 1913. gadā P. Ozoliņu Rīgas Latviešu teātra direktora amatā nomainīja F. Podnieks.

Rīgas Latviešu teātra repertuārs bija daudzveidīgs. Teātris centās piesaistīt pēc iespējas vairāk skatītāju. Šajā ziņā īpaši panākumi tika gūti 1910. gadā. Teātris uzstājās ar 170 izrādēm, kuras apmeklēja 108,1 tūkst. skatītāju. Arī jaunuzvesto lugu skaits bija visai liels – ik sezonu 16–17 uzvedumi.[66] Nozīmīgu Rīgas Latviešu teātra repertuāra daļu veidoja latviešu oriģināldramaturģija. Šajā teātrī pirmuzvedumus piedzīvoja visas R. Blaumaņa lugas. Pēc R. Blaumaņa nāves 1908. gadā Rīgas Latviešu teātris uzveda viņa lugas "Pamāte" un "Sestdienas vakars", bet 1911. gadā – nepabeigto lugu "Genoveva". Teātra repertuārā bija arī drāma "Ugunī", kurā galvenās lomas spēlēja D. Akmentiņa un R. Veics, un citas skatītāju iecienītas R. Blaumaņa lugas. Rīgas Latviešu teātrī iestudētas arī A. Brigaderes lugas "Ceļa jūtīs" un "Raudupiete", komēdija "Pie latviešu miljonāra". Par nozīmīgu teātra dzīves notikumu kļuva A. Brigaderes pasaku lugas "Princese Gundega un karalis Brusubārda" uzvedums 1912. gadā. Šajā izrādē izcils veikums bija D. Akmentiņas tēlotā Sniedze. Rīgas Latviešu teātrī tika iestudēti arī Ā. Alunāna, A. Niedras, A. Saulieša un J. Akuratera darbi.

Teātra repertuāra lielāko daļu tomēr veidoja tulkotā dramaturģija. Pārsvarā tās bija vācu lugas. No sava laika vācu un austriešu dramaturģijas Rīgas Latviešu teātrī tika iestudētas H. Zūdermaņa, G. Hauptmaņa, K. Šēnhera, F. Zaltena lugas. Teātrī tika uzvesti arī B. Šova, H. Ibsena, N. Gogoļa, Ļ. Tolstoja, A. Čehova, M. Gorkija u.c. darbi. 1914. gadā R. Veica režijā iestudēja A. Kicberga "Vilkati" – pirmo igauņu lugu uz latviešu skatuves.

Rīgas Latviešu teātrī darbojās pieredzējuši un profesionāli meistarīgi aktieri. Trupa nedaudz mainījās, teātrim pārejot uz Interimteātra telpām. To atstāja A. Mierlauks, B. Rūmniece, H. Freimane, Ē. Lauberts, L. Ērika u.c. Rīgas Latviešu teātrī turpināja darboties D. Akmentiņa, O. Ezerlauka (abas līdz 1914. gadam), J. Skaidrīte, A. Mihelsons, T. Valdšmits u.c. 1906. gadā teātrī iesaistījās R. Veics, R. Kalniņš, F. Rode, 1908. gadā – J. Žilevica, J. Stakle, 1910. gadā – E. Smiļģis (uz vienu sezonu), 1911. gadā – A. Simsone, A. Kronbergs, 1912. gadā – A. Amtmanis-Briedītis, 1914. gadā – P. Baltābola, L. Štengele.

1905. gada beigās pēc Jaunā latviešu teātra slēgšanas tika izveidots jauns teātris, kas atradās bijušā vācu varietē teātra "Apollo" telpās Pērnavas ielā. Trupas sastāvs bija mainīgs. Ja kāds no aktieriem atrada labāku darbu, viņš "Apollo" teātri atstāja. Tomēr trupu visu laiku papildināja jauni iesācēji. Viņu vidū bija arī M. Šmithene, M. Leiko. Šajā teātrī kādu laiku bija darbojušies daudzi pazīstami latviešu skatuves mākslinieki – A. Amtmanis-Briedītis, T. Amtmanis, A. un V. Bergmaņi, R. Bērziņš, P. Gruzna, J. Gūters, R. Holcmanis, Ā. Kaktiņš, K. Koškins, T. Podnieks, V. Segliņš, G. Žibalts, T. Banga, M. Celmiņa, E. Jākobsone u.c. Dažās "Apollo" teātra izrādēs piedalījies arī E. Smiļģis. Teātra direktori mainījās gandrīz vai katru mēnesi. "Apollo" teātris uzveda gan Rietumeiropas, gan krievu dramaturgu darbus. Labi panākumi bija A. Čehova "Ivanova" un "Tēvoča Vaņas", M. Gorkija "Dibenā", tāpat H. Ibsena "Spoku" iestudējumam. Teātris uzveda vairākus sava laika modernistu darbus – L. Andrejeva simbolisko drāmu "Cilvēka dzīve", dekadenta F. Sologuba "Nāves uzvaru", kā arī latviešu dekadences pārstāvja Fallija darbus "Selgā" un "Arnolds Nolle". Nozīmīgs notikums bija cenzūras dēļ ilgi aizliegtās J. Paleviča lugas "Purvā" pirmuzvedums.

Mākslinieku darba apstākļi "Apollo" teātrī bija smagi. Grūts bija teātra finansiālais stāvoklis. Lai iegūtu līdzekļus jauniem uzvedumiem, pēc izrādēm notika dejas, aktieri atvēra un apkalpoja bufeti. Turklāt vecās telpas

teātra uzvedumiem nebija īsti piemērotas. "Apollo" teātris pastāvēja līdz 1908. gada rudenim. Tā aktieri pārsvarā iesaistījās abu jaundibināto teātru – Liepājas Latviešu teātra un Jaunā Rīgas teātra trupā.

1908. gadā Rīgā tika izveidots vēl viens profesionāls teātris – Jaunais Rīgas teātris. Tas darbojās slēgtā Jaunā latviešu teātra telpās un ir uzskatāms par šī teātra tradīciju turpinātāju. Jauno Rīgas teātri nodibināja un uzturēja 1908. gadā noorganizētā Latviešu skatuves biedrība. Tās izveidošanā aktīvi iesaistījās sabiedriskie darbinieki, kas dažādu iemeslu dēļ bija nošķirušies no Rīgas Latviešu biedrības, piemēram, H. Asars, G. Zemgals, A. Bergs u.c.

Jau uzsākot savu darbību, Jaunais Rīgas teātris kļuva par nozīmīgu kultūras centru. Teātra direktora pienākumus veica J. Duburs (1908–1909), A. Mierlauks (1909–1911, 1914–1915) un T. Amtmanis (1911–1913). Jaunajā Rīgas teātrī strādāja T. Banga, O. Muceniece, L. Ērika, M. Šmithene, B. Skujeniece, O. Āriņa, E. Viesture, A. Brehmane, B. Rūmniece, A. Freimanis, A. Mierlauks, Ā. Kaktiņš, V. Švarcs, J. Ģērmanis, O. Pērle, V. Bergmanis, K. Koškins, E. Smiļģis, K. Hamsters u.c. Teātra iestudējumiem bija raksturīga arī mākslinieciski augstvērtīga scenogrāfija. Par dekoratoru strādāja J. Kuga, vēlāk arī A. Cimmermanis un P. Kundziņš.

Jaunā Rīgas teātra repertuāra galvenā vērtība bija J. Raiņa lugu iestudējumi. Tieši ar tiem teātris kļuva slavens sava laika latviešu teātra dzīvē. 1909. gadā notika "Zelta zirga" pirmizrāde. Izcils notikums bija "Uguns un nakts" uzvedums 1911. gadā. Tā režisors bija A. Mierlauks. Pirmizrādē Spīdolu atveidoja T. Banga, Lāčplēsi – Ā. Kaktiņš, Laimdotu – B. Skujeniece. Iestudējums piedzīvoja vairāk nekā simt skatītāju pārpildītu izrāžu. Atceroties "Uguns un nakts" uzvedumu, aktrise T. Banga rakstīja: "Mēs Raiņa lugā sasaucāmies ar neseno pagātni un saskatījām gaidāmo nākotni. Viņa simboli mums bija tikai aizsegs, kuru padarījām caurspīdīgu, lai skatītāji Raiņa senatnes varoņos ieraudzītu mūsu pašu cīņas par brīvību, pret tumsību. Mēs nebijām aizmirsuši 1905. gadu, gluži otrādi, tas vēl dzīvoja katrā mūsu asins pilītē."[67]

1912. gadā Jaunajā Rīgas teātrī tika iestudēta J. Raiņa jaunības traģēdija "Indulis un Ārija", tāpat viņa pirmā luga "Pusideālists". 1914. gadā teātris uzveda J. Raiņa jauno lugu "Pūt, vējiņi!" ar E. Smiļģi un M. Šmitheni galvenajās lomās. Teātra repertuārā bija arī Aspazijas lugas "Vaidelote", "Ragana", "Sidraba šķidrauts", "Zaudētas tiesības", "Neaizsniegts mērķis", "Sokrats un bakhante" un "Laime". 1913. gada februārī teātris izsludināja

67. att. Jaunā Rīgas teātra aktieri

pat īpašu Aspazijas lugu izrāžu ciklu. Jaunajā Rīgas teātrī tika izrādītas arī Ā. Alunāna, A. Brigaderes, R. Blaumaņa, J. Zeibolta, A. Upīša, J. Pētersona, Linduļa lugas. 1911. gadā uzveda brāļu Kaudzīšu romāna "Mērnieku laiki" dramatizējumu.

Jaunajā Rīgas teātrī no Rietumeiropas dramaturgiem iestudējumu skaita ziņā pirmajā vietā bija H. Ibsena, otrajā – G. Hauptmaņa, trešajā – H. Hejermansa lugas. Teātrī tika uzvesti arī B. Šova, Dž. Golsvērtija, A. Strindberga, E. Rozenova dramaturģiskie sacerējumi. Panākumus guva Ļ. Tolstoja drāmas "Dzīvais mironis" un L. Andrejeva "Mūsu mūža dienas" iestudējums.

Rīgā darbojās arī vairākas pusprofesionālas un amatieru teātra trupas, kas uzstājās Jonatāna, Cerības, Pavasara, Torņakalna, Palīdzības u.c. biedrībās. Vairākus gadus darbojās dziedāšanas biedrības "Rota" teātris. No 1908. līdz 1913. gadam to vadīja R. Holcmanis. 1910. gadā jaunu teātra ansambli, kas uzstājās dažādās zālēs un izbraukumos, noorganizēja T. Lejas-Krūmiņš. Šai pašā gadā arī R. Tautmīlis-Bērziņš izveidoja savu Mazo teātri.

Viens no aktīvākajiem dažādu izrāžu un teātra trupu veidotājiem bija aktieris K. Brīvnieks. Teātru dzīvei kļūstot rosīgākai, 1914. gadā Latvijā aizsākās brīvdabas izrāžu tradīcijas.

Teātri darbojās arī ārpus Rīgas. 1907. gadā dibinātā Liepājas Latviešu dramatiskā biedrība izveidoja profesionālu teātri – Liepājas Latviešu teātri. Tā darbībā un finansiālo grūtību pārvarēšanā īpaša loma bija direktoram ārstam E. Ekšteinam. No 1908. gada teātris saņēma pilsētas subsīdiju. Par Liepājas teātra mākslinieciskо vadītāju kļuva T. Podnieks. Trupu veidoja Liepājas spējīgākie amatieri – J. Ferda, A. Svainis, O. Svaine-Ziediņa, R. Štreihfelds u.c., kā arī no Rīgas ataicinātie "Apollo" teātra aktieri A. Amtmanis-Briedītis, A. Bergmanis, T. Banga, E. Griķīte. Trupas sastāvs bieži mainījās. Tās galvenie spēki ilgus gadus bija R. Štreihfelds, V. Vernere, M. Celmiņa. Liepājas teātrī 1911. gadā savas aktiera gaitas uzsāka Ž. Kopštāls, 1912. gadā – A. Klints, A. Silnovska, 1913. – P. Baltābola, J. Šāberts u.c.

Liepājā bija maz skatītāju, tādēļ teātrim vajadzēja plašu repertuāru un daudz jauniestudējumu. Īpaša vieta Liepājas Latviešu teātra repertuārā bija H. Ibsena dramaturģijai, kā arī Rietumeiropas klasiķu darbiem. Tāpat teātrī tika iestudētas visu nozīmīgāko latviešu dramaturgu lugas. No 1913. gada Liepājas Latviešu teātris uzveda arī operas un operetes.

1908. gadā Liepājas Latviešu savstarpējās palīdzības biedrības telpās tika atklāts Liepājas Tautas teātris. 1910. gadā to pārdēvēja par Liepājas Jauno teātri. Šim teātrim bija daudz grūtību – trūka līdzekļu, skatītāju un labu aktieru. Tajā par režisoriem strādājuši R. Tautmīlis-Bērziņš, T. Podnieks, K. Koškins u.c. Izrādēs piedalījušies aktieri O. Muceniece, A. Svainis u.c. 1911. gadā varas iestādes Liepājas Jauno teātri slēdza. Taču centieni izveidot Liepājā otru teātri ar to nebeidzās. 1912. gadā tika nodibināts biedrības "Liepa" teātris. Taču tā paša gada beigās teātris darbību beidza, jo tam neizdevās piesaistīt pietiekami plašu skatītāju auditoriju.

Jelgavā pēc Ā. Alunāna teātra slēgšanas 1904. gadā vairākas izrādes sarīkoja pilsētas Latviešu biedrība un Amatniecības biedrība. 1910. gadā tika uzcelta jauna Jelgavas Latviešu biedrības ēka, kurā bija arī plaša zāle ar skatuvi. Tajā darbu sāka Jelgavas Latviešu teātris, kura mākslinieciskais vadītājs bija A. Freimanis. Tomēr jau gada beigās izrādes apsīka, un pastāvīga teātra dzīve Jelgavā neizveidojās. Taču uz jaunās biedrības skatuves savas izrādes bieži sniedza Rīgas teātri un aktieri.

Teātra dzīve sāka veidoties Ventspilī. Tur 1909. gadā nodibinājās Latviešu skatuves biedrība. Tās trupu pārsvarā veidoja amatieri. 1912. gadā Ventspils Latviešu biedrība uzcēla jaunu namu, kurā tad arī notika izrādes. 1912./13. gada sezonā ar šo trupu strādāja režisors R. Tautmīlis-Bērziņš. 1912. gada rudenī Ventspilī neilgu laiku darbojās arī otrs teātris – Jaunais teātris, ko vadīja K. Koškins un Ē. Lauberts. Tomēr turpmākajos gados teātra aktivitātes Ventspilī mazinājās.

Diezgan spēcīga amatieru trupa bija izveidojusies arī Valmierā. 1907. gada nogalē notika pirmā amatieru izrāde Rēzeknē. Tur tika izrādīta R. Blaumaņa luga "Zagļi".

Gadiem ritot, teātra dzīve Latvijā kļuva daudz rosīgāka. Pēc R. Tautmīļa-Bērziņa sniegtajām ziņām 1901. gadā notikušas 523 latviešu teātra izrādes, bet 1912. gadā – jau 2283.[68] Teātra mākslinieki kļuva profesionālāki. 1909. gadā Rīgā tika atvērta pirmā speciālā mācību iestāde – J. Dubura un Zeltmata dramatiskie kursi. To pirmo absolventu vidū bija P. Baltābola, J. Ģērmanis, M. Riekstiņa, L. Špīlberga un E. Viesture.

Latviešu skatuves mākslā īpaša nozīme bija reālismam, kas latviešu teātrī nostiprinājās kopš 20. gadsimta sākuma. Tomēr notika meklējumi modernisma virzienā. Reālistiskās izrādes dažkārt spēcīgi papildināja naturālisma elementi. Teātra māksla attīstījās arī pretējā virzienā. Atsevišķas izrādes tika veidotas kā simbolistiski uzvedumi. Tajās reālo telpas veidojumu aizstāja stilizācija, detaļas – lakonisks noformējums, bet aktieru sadzīvisko runas veidu un individuālo izturēšanos – spilgtas formas. Teātra dzīve kļuva dažādāka, profesionālāka.

Mūzikas dzīve

Desmitgade pēc revolūcijas iezīmīga ar latviešu mūzikas profesionālo tradīciju nostabilizēšanos un nacionālās mūzikas skolas izveidošanos, kas ietekmēja visu tālāko Latvijas mūzikas dzīves attīstību. Sekojot latviešu klasiskās mūzikas pamatlicējiem A. Jurjānam un J. Vītolam, auga vesela plejāde jaunu, talantīgu latviešu komponistu. Pēc studijām Pēterburgas konservatorijā, Rīgā atgriezies, E. Dārziņš vispirms sevi pieteica mūzikas kritikas jomā. Ar saviem daudzajiem rakstiem un monogrāfijām viņš kopa un veidoja tautas muzikālo gaumi. Tikpat radoši E. Dārziņš darbojās kā komponists kora dziesmu un solodziesmu žanrā. Viņš sacerēja četrus simfoniskos opusus, no kuriem gan saglabājies tikai tautā milzīgu popularitāti ieguvušais "Melanholiskais valsis". E. Melngailis pirmām

kārtām pārstāvēja kora dziesmas. Ar viņa vārdu saistīts pilnīgi jauns posms latviešu tautasdziesmu apdares žanrā. Savukārt Alfrēds Kalniņš bija pirmā lieluma zvaigzne solodziesmu žanrā. Viņš komponēja arī klavierdarbus, simfoniskos tēlojumus "Mana dzimtene" un "Pie Staburaga", tāpat citus instrumentālos skaņdarbus, to vidū svītu čellam. No 1913. līdz 1914. gadam A. Kalniņš sacerēja mūziku operai, kuras pamatā likta J. Raiņa traģēdija "Indulis un Ārija". Tā gan netika pabeigta, un uzrakstītie fragmenti vēlāk kara laikā gāja bojā. Tomēr tieši A. Kalniņam bija lemts kļūt par latviešu operas pamatlicēju.

Starp jaunās komponistu paaudzes pārstāvjiem, kuru pirmie skaņdarbi parādījās pēc 1905. gada, jāmin J. Zālītis, Jāzeps Mediņš, Jēkabs Mediņš, Jānis Mediņš, J. Reinholds, N. Alunāns un M. Gubene.

Augstu mākslinieciskо līmeni bija sasnieguši daudzi profesionāli izglītoti mūzikas izpildītāji – vokālisti, instrumentālisti, diriģenti. Redzamākie latviešu vokālās mākslas meistari bija J. Duburs, M. Vīgnere-Grīnberga, P. Sakss, A. Benfelde. Kā spožākie starp instrumentālistiem sevi apliecināja pianisti L. un Ā. Bētiņi, vijolnieki J. Lazdiņš un A. Dombrovskis, čellists O. Fogelmanis. Pianistu kopu drīz papildināja A. Daugulis, B. Roge un P. Šūberts. Ļoti perspektīva bija jauno apdāvināto diriģentu darbība, no kuriem spilgtākie sava laika talanti bija P. Jozuus un A. Bobkovics.

20. gadsimta pirmās desmitgades beigās latviešu mūzikā bija izveidojušies visi priekšnoteikumi, lai varētu veidot simfoniskās mūzikas dzīvi un latviešu operu, kas ir ikvienas tautas mūzikas kultūras galvenās kvalitātes, kur vispusīgi izgaismojas gan komponistu radošais potenciāls, gan izpildītājmākslinieku izaugsme.

Patstāvīgs profesionāls latviešu simfoniskais orķestris radās līdz ar Latviešu operas tapšanu. Lai veidotos regulāra profesionāla simfoniskās mūzikas dzīve, sākotnēji bija jāpieaicina viesorķestri. 1908. un 1910. gadā, kā arī 1913. gadā Rīgā viesojās Varšavas filharmonijas simfoniskais orķestris attiecīgi G. Fitelberga, G. Šnēfogta, Dz. Birnbauma vadībā. Pa vienai reizei Rīgā koncertēja vācu diriģentu A. Kiršfelda (1906) un F. Blona (1910) vadītie simfoniskie orķestri. Šāda koncertdzīve neļāva Rīgai tālu atpalikt no pasaules vadošajām mūzikas metropolēm, un pasaules mūzikas izcilākās novitātes rīdziniekiem kļuva pazīstamas jau pēc dažiem gadiem.

Ārzemju profesionālo simfonisko orķestru vieskoncerti lika sarosīties Rīgas mūziķiem, kuri profesionālu simfonisko orķestru trūkumu mēģināja aizpildīt ar mūzikas mācību iestāžu un dažādu biedrību pašdarbības

orķestriem. Dažādos laikposmos darbojās mūzikas biedrības "Simfonija" orķestris, Jaunā latviešu teātra, Krievu mūzikas biedrības Rīgas mūzikas skolas orķestri. Simfoniskos koncertus rīkoja arī Vidzemes Tautskolotāju savstarpējās palīdzības biedrība. Tajos aizsākās P. Jurjāna diriģenta darbība. 1906. gadā viņa vadībā koncertos tika atskaņoti J. Vītola, A. Jurjāna, E. Dārziņa un A. Kalniņa simfoniskie sacerējumi.

Profesionāla līmeņa simfoniskos koncertus rīkoja vācu orķestris. Nereti to diriģents bija A. Bobkovics, pirmais latviešu profesionālais simfoniskā orķestra diriģents. Viņa nopelni Latvijas mūzikas kultūrā ir saistīti gan ar simfoniskās mūzikas attīstības veicināšanu, gan latviešu komponistu darbu iekļaušanu tās apritē.

1910. gadā pēc Vācu teātra orķestra konflikta ar teātra direkciju tā mūziķi izveidoja patstāvīgu Rīgas simfonisko orķestri G. Šnēfogta vadībā, kas līdz 1914. gadam izvērsa plašu koncertdarbību. Divus gadus vēlāk – 1912. gadā tika nokomplektēts Latviešu operas orķestris. Savas pastāvēšanas pirmajā gadā tas sarīkoja 12, bet nākamajā sezonā – 19 simfoniskos koncertus,[69] atskaņojot gan pasaules klasiķu, gan latviešu komponistu darbus. Koncerti pārsvarā notika Rīgas Latviešu biedrības zālē P. Jurjāna vadībā, un tajos parasti piedalījās arī vokālās mākslas meistari.

Kā latviešu mūzikas dzīves nozīmīgs sasniegums jāvērtē Latviešu operas nodibināšana. Līdz tam ar jaunumiem opermūzikas žanrā Rīgas skatītājus iepazīstināja pilsētas dramatiskie teātri. Ar bagātām muzikālo uzvedumu tradīcijām izcēlās pilsētas Vācu teātris, kuram bija pastāvīgi solisti un labs orķestris. Teātrī bieži viesojās dziedātāji no Itālijas, Vācijas, Francijas, dažreiz arī no Krievijas metropolēm. Epizodiski operu izrādēs piedalījās talantīgākie latviešu dziedātāji. Operu afišās visbagātāk bija pārstāvēts R. Vāgners un V. A. Mocarts, bet operešu repertuāru veidoja galvenokārt šī žanra klasiķi J. Štrauss, Ž. Ofenbahs, F. Lehārs.

Operu izrādes notika arī pilsētas Krievu teātrī. Taču tur nebija pastāvīgu solistu un operas netika uzvestas cauru gadu, bet tikai pavasaros, kad uz Rīgu tika aicinātas dažādu operu trupas. No 1905. līdz 1910. gadam Rīgā sistemātiski uzstājās antrepreniera G. Šteina trupa, kuras repertuārs vairāku gadu laikā aptvēra virkni krievu klasisko operu (P. Čaikovska, M. Gļinkas, A. Borodina, M. Musorgska, N. Rimska-Korsakova, A. Rubinšteina, E. Napravņika), kā arī Rietumeiropas komponistu populārākos darbus.

Arī latviešu teātros bija notikuši vairāku operu iestudējumi. Muzikālo izrāžu tradīcijas bija nostabilizējušās Rīgas Latviešu teātrī, kur izrādes

piedzīvoja Ž. Ofenbaha "Skaistā Helēna" (1905), K. Millekera "Nabaga Jonatans" (1906), G. A. Lorcinga "Cars un namdaris" (1907), F. Supē "Bokačo" (1908), E. T. A. Hofmaņa "Tāravas Anniņa" (1909), bet 1910. gadā notika pat trīs muzikālas izrādes. Tomēr muzikālie uzvedumi latviešu dramatiskajos teātros nesasniedza operas mākslas profesionālo līmeni.

Latviešu operas tapšana nesaraujami saistīta ar P. Jurjāna vārdu. Pēc Pēterburgas konservatorijas dziedāšanas klases absolvēšanas no 1902. līdz 1915. gadam viņš strādāja par dziedāšanas skolotāju Krievu mūzikas biedrības Rīgas mūzikas skolā un bija pirmais latviešu profesionāli izglītotais vokālais pedagogs. Viņa dzīves mērķis bija latviešu operas izveidošana. Šai misijai viņš mērķtiecīgi gatavoja arī savus latviešu audzēkņus, rīkojot viņu koncertus, kuros tika dziedātas operu ārijas, pat veseli operu uzvedumi skatuves tēliem atbilstošos kostīmos un grimā.

Oficiāla Latviešu operas atklāšana notika 1913. gada 8. (21.) septembrī ar P. Čaikovska operas "Jevgeņijs Oņegins" izrādi latviešu valodā. Patiesībā tas bija otrās sezonas sākums, jo šis uzvedums pirmizrādi piedzīvoja jau 1912. gada 27. decembrī (1913. gada 9. janvārī), tai sekoja izrādes atkārtojums 1913. gada 10. (23.) janvārī, bet vēl pēc mēneša – A. Rubinšteina operas "Dēmons" jaunuzdevums. Šīs izrādes apliecināja gan dziedātāju profesionālo sagatavotību, gan Latvijas sabiedrības mūzikas izpratnes pietiekami augstu līmeni. Tika nodibināta operas garantu biedrība, mākslinieki sāka saņemt mēnešalgu, un kopš 1913. gada Latviešu opera darbojās kā patstāvīga mākslas iestāde.

Nokomplektējusi kori, orķestri, baleta trupu un sapulcinājusi solistus, Latviešu opera divās sezonās uzveda 11 operas un vienu opereti.[70] To vidū bija Ž. Bizē "Karmena", R. Leonkavallo "Pajaci", Dž. Verdi "Traviata" un "Rigoleto", M. Gļinkas "Dzīvību par caru", P. Čaikovska "Pīķa dāma" u.c.

Līdzās sasniegumiem profesionālās mūzikas laukā turpinājās latviešu kormākslas kā tautas muzikālās kultūras attīstība, tika saglabātas dziesmu svētku rīkošanas tradīcijas. To izkopšanā liela nozīme bija dziedāšanas biedrībām ar koriem. Šīs biedrības piesaistīja sava apvidus darbotiesgribošākos cilvēkus, aktivizējot ne vien kultūras, bet arī sabiedrisko dzīvi, kas bija sevišķi svarīgi straujajos politisko pārmaiņu gados un latviešu nācijas veidošanās noslēguma posmā.

Krievijas–Japānas karš, 1905. gada revolūcija, pretrunas starp 5. vispārējo dziesmu svētku rīkošanas iniciatoriem lauza agrāk iedibināto tradīciju

68. att. Rīgas ielas 5. vispārējo dziesmu svētku laikā

rīkot dziesmu svētkus ik pēc 7–8 gadiem. Starp 4. un 5. dziesmu svētkiem intervāls bija 15 gadi. 5. vispārējos dziesmu svētkos Rīgā 1910. gada 19.–21. jūnijā (2.–4. jūlijā) piedalījās 82 kori ar 2300 dalībniekiem.[71] Pēc dalībnieku skaita šie dziesmu svētki ievērojami atpalika no iepriekšējiem. Tomēr mūzikas ziņā tie virsdiriģentu A. Jurjāna, J. Vītola, P. Jozuus, P. Jurjāna vadībā ienesa daudz jauna. Koncertu programmā bija iekļautas arī jauno komponistu E. Dārziņa un E. Melngaiļa kora dziesmas, A. Kalniņa simfoniskā glezna "Pie Staburaga". Pirmo reizi dziesmu svētkos tika atskaņota līdz mūsdienām svētku repertuārā saglabātā "Gaismas pils", kantāte "Dziesma", "Beverīnas dziedonis" u.c.

Turpmākajos gados koru dzīvē nozīmīgi bija daudzie apvienoto koru koncerti. Jau 1910. gadā drīz pēc 5. vispārējiem dziesmu svētkiem E. Vīgners sarīkoja Rīgā divus lielus apvienoto koru koncertus, kuros piedalījās ap 800 dziedātāju un orķestris. Nākamajā gadā vairākus Rīgas apvienoto koru vasaras koncertus E. Melngaiļa vadībā sarīkoja Pēterburgas Ārrīgas dziedāšanas biedrība.

1905. gada revolūcijas ietekmē tapa jauns dziesmu žanrs – revolucionārās dziesmas. Dažas no tām veidojās no citu tautu tāda paša žanra dziesmu tulkojumiem, citkārt atspoguļoja vietējos apstākļus un notikumus. To vārdu autori bija K. Krūza, J. Akuraters, E. Treimanis-Zvārgulis, Līgotņu Jēkabs, E. Kalniņa-Kurševica, A. Birkerts, Zvanpūtis, J. Rainis, V. Plūdonis u.c. Vispopulārākās latviešu revolucionārās dziesmas bija "Latvija, mosties!" un "Ar kaujas saucieniem uz lūpām" (J. Akuratera vārdi).

Tēlotāja māksla

1905. gadā tika atklāts Rīgas pilsētas mākslas muzejs. Tas bija celts pēc V. Neimaņa projekta reprezentablās barokālās formās un pēc iekšējā plānojuma un aprīkojuma atbilda Eiropas tālaika labāko mākslas krātuvju prasībām. Uz jauno muzeja ēku tika pārcelta Rīgas pilsētas mākslas galerija, kā arī Rīgas Mākslas veicināšanas biedrības kolekcija. 1908. gadā jaunatklātajā Rīgas pilsētas muzejā bija 440 gleznas, 55 skulptūras (lielākoties Pēterburgas tēlnieka P. Klota skulptūru ģipša nolējumi, ko 1901. gadā Rīgas Mākslas veicināšanas biedrībai bija dāvinājusi Pēterburgas Mākslas akadēmija) un 1200 grafikas darbi (galvenokārt estampi).[72] Par muzeja direktoru iecēla V. Neimani. Kaut arī muzejs nekļuva par visas Rīgas mākslas dzīves organizējošo centru, jo pilsēta uz desmit gadiem lielāko daļu tā telpu nodeva Vācu mākslas veicināšanas biedrībai, tā atklāšana bija liels Latvijas kultūras dzīves notikums.

Lai mākslas dzīve Latvijā varētu normāli funkcionēt, bija nepieciešamas mākslinieku organizācijas, kuras kārtotu dažādus profesionālus jautājumus – organizētu izstādes, risinātu radošas problēmas. Daļēji ar to nodarbojās Vācu mākslas veicināšanas biedrība. Lai gan statūti paredzēja, ka par tās biedru var kļūt ikviens mākslinieks vai mākslas mīļotājs bez kārtas, nodarbošanās, dzimuma un dzīvesvietas izšķirības, praktiski tajā dominēja baltvācu gleznotāji un mākslas interesenti, un tās ierobežotie kontakti ar latviešu vidi neapmierināja latviešu māksliniekus.

1910. gada janvārī tika nodibināta Baltijas mākslinieku savienība, kuras oficiālais mērķis bija veicināt mākslas attīstību, apvienojot reģionā dzīvojošos māksliniekus un popularizējot viņu daiļradi. Šai biedrībai bija demokrātiskāka ievirze un plašāka saskarsme ar latviešu kultūru. Biedrības rīkotajās izstādēs regulāri piedalījās V. Purvītis un J. Rozentāls, dažās – K. RonČevskis, N. Drapče, A. Plīte-Pleita.

Latviešu mākslinieku cīņa par savas profesionālas organizācijas izveidošanu 1911. gadā beidzās ar Latviešu mākslas veicināšanas biedrības statūtu apstiprināšanu. Biedrības mērķis bija sekmēt latviešu tēlotājas mākslas attīstību, izkopt tautā mākslas izpratni, rūpēties par nacionālās mākslas pieminekļu apzināšanu, izpēti un saglabāšanu. Īpašu uzmanību biedrība veltīja latviešu mākslinieku darbu izstāžu rīkošanai. Jau organizēšanās stadijā tā 5. dziesmu svētku laikā sarīkoja Rīgā pirmo patstāvīgo latviešu mākslinieku darbu izstādi, kur piedalījās 33 autori ar 417 darbiem.[73] Biedrība organizēja vēl trīs lielas latviešu mākslas izstādes (1912., 1913. un 1914. gada mijā un 1914. gadā), vienu grafikas izstādi (1914) un A. Romana, P. Kalves, V. Matveja pēcnāves piemiņas izstādes. Latviešu mākslas veicināšanas biedrība sistemātiski rīkoja arī priekšlasījumus par mākslu, abonēja žurnālus, kas pārstāvēja toreiz Rietumeiropā un Krievijā populāros mākslas virzienus. Tās daudzpusīgajai darbībai bija liela nozīme latviešu mākslinieku radošo centienu atbalstīšanā un latviešu mākslas popularizēšanā.

Būtisku ieguldījumu tēlotājas mākslas popularizēšanā deva baltvācu un ap 1910. gadu dibinātie pirmie latviešu mākslas saloni.

Par ikgadēju ievērības cienīgu notikumu izvērsās Rīgas pilsētas mākslas skolas un V. Blūma zīmēšanas un gleznošanas skolas audzēkņu darbu izstādes. Katru gadu savus darbus plašākai publikai rādīja J. Madernieka studija. Privātos dzīvokļos personālizstādes sarīkoja J. Jaunsudrabiņš, P. Kalve, K. Ceplītis, A. Štrāls, A. Tīgins.

Nozīmīgu vietu joprojām ieņēma baltvācu mākslinieki. Darbu turpināja gadsimta sākumā popularitāti iemantojušie gleznotāji G. P. Rozens, E. Borherte-Šveinfurte, B. Borherts, Z. Bīlenšteins, T. Krauss u.c. Rīgā dzīvoja un strādāja Igaunijā dzimušais gleznotājs F. F. Morics, vienlaicīgi veikdams pedagoģisko darbu E. Jungas-Štilingas mākslas skolā un Rīgas Politehniskajā institūtā. Lielu popularitāti Rīgā ieguva arī Igaunijā dzimušais gleznotājs K. Vinklers, kurš atstājis virkni Vecrīgas un Latvijas ainavu. Savukārt E. Gētgens pēc studijām Berlīnē daiļradi turpināja Jelgavā, pievērsdamies portretam, ainavai un sadzīves žanram, kurā atveidojis latviešu zemniekus gan eļļas tehnikā, gan kolorētos zīmējumos un krāsainās litogrāfijās impresionistiski reālistiskā manierē.

Atšķirībā no latviešu tēlotājas mākslas profesionāļiem, kurus pārstāvēja gandrīz tikai vīrieši, baltvācu mākslinieku vidū sevi pieteica vairākas gleznotājas un grafiķes. A. Dannenberga gleznoja krāsās izteiksmīgas impresionistiskas kompozīcijas, kurās izmantoja bērnu sadzīves ainas, kā

arī ainavas un klusās dabas. A. Dmitrijeva strādāja kokgriezuma un linogriezuma tehnikā, izmeklētās, klusinātās krāsu attiecībās radot figūru, kluso dabu un ainavu atveidojumus. M. Helmane gleznoja atturīgas, detaļās filigrānas jūrmalas un meža ainavas. Z. Pļavniece bija pievērsusies ainavām, zemnieku dzīves sižetiem, darināja krāsainu zīmuļu un ogles zīmējumus. Z. Valtere gleznoja temperā – pārsvarā ainavas un ziedus.

No visiem latviešu tēlotājas mākslas veidiem revolūcijas ietekmē pirmajā vietā izvirzījās grafika, īpaši politiskā karikatūra. Žurnālos "Ņirga", "Vārdotājs" un "Šalkas", E. Treimaņa-Zvārguļa "Zobagala kalendārā" u.c. izdevumos pret patvaldnieciski muižniecisko iekārtu vērstas karikatūras ievietoja jaunie mākslinieki I. Zeberiņš, A. Kronenbergs, R. Vilciņš, K. Ceplītis u.c. Viņu veikuma nozīmīgumu noteica ne tik daudz mākslinieciskais izpildījums, cik asais sociālais saturs un kaismīgais reakcijas spēku nosodījums. Vairāki politiski satīriskie izdevumi iznāca arī Pēterburgā ("Zibens", "Rīkstes" u.c.). Nozīmīgākais no tiem bija "Svari" (1906–1907), kura veidošanā piedalījās spējīgākie zīmētāji, starp tiem arī J. R. Tilbergs, R. Zariņš, A. Romans, J. Rozentāls, R. Pērle, E. Zīvarts, P. Krastiņš, T. Zaļkalns, G. Šķilters u.c. Viņu karikatūras izcēlās ar satīrisku asumu un augstu mākslinieciskо izpildījumu.

Stājgrafikā virtuozs zīmējums un izsmalcināta oforta un litogrāfijas tehnika raksturīga pazīstamajam pasaku un tautasdziesmu ilustrētājam un latviešu mākslinieciskās grāmatzīmes celmlauzim R. Zariņam. Galvenokārt ogles zīmējumam pievērsās T. Ūders, atainojot 1905. gada, kā arī latviešu zemnieku un zvejnieku dzīves tematiku. Kokgrebuma un linogriezuma tehnikā strādāja lietišķās un dekoratīvās mākslas meistars A. Cīrulis, grafiķis J. Kazaks u.c. Grāmatu grafikā kā nozīmīgākie tā laika sasniegumi jāatzīmē E. Brencēna ilustrāciju cikls R. un M. Kaudzīšu romānam "Mērnieku laiki" (1913), J. R. Tilberga ilustrācijas pasakai "Misiņbārdis un stiprais kalps" (1913), J. Jaunsudrabiņa zīmējumi autobiogrāfiskajam darbam "Baltā grāmata" (1914).

Latviešu stājgleznieciību gadsimtu mijā ietekmēja trīs spēcīgi pasaules mākslas virzieni – impresionisms, jūgendstils un simbolisms, iedibinot gan jaunus motīvus, gan bagātinot izteiksmes līdzekļus. Spilgtākās personības, kas noteica latviešu stājgleznieciības pamatievirzienus šai laikā, bija J. Rozentāls un V. Purvītis.

J. Rozentāls devis nozīmīgu ieguldījumu portreta, sadzīves žanra, ainavu gleznieciībā, sakrālajā un monumentālajā mākslā, grafikas, lietišķās

grafikas, mākslas teorijas un kritikas attīstībā, savā darbā īstenojot 19. un 20. gadsimta mijas ideju par mākslas veidu sintēzi un mākslinieka universālismu. Bez tam viņš ir strādājis par pedagogu V. Blūma mākslas skolā (1905–1906), Rīgas pilsētas mākslas skolā (1906–1913), vadījis savu mākslas studiju (1906–1910), bijis mēnešraksta "Vērotājs" un žurnāla "Druva" mākslas daļas vadītājs, publicējis rakstus krājumā "Zalktis" un periodikā.

Ainavu gleznieciībā īpašs pacēlums saistījās ar V. Purvīša daiļradi. Viņš kļuva par pirmo latviešu gleznotāju, kura māksla guva panākumus tālu aiz Krievijas impērijas robežām. V. Purvīša gleznieciība izraisīja lielu interesi arī Latvijā. Viņa daiļrade jūtami ietekmēja gan latviešu, gan arī baltvācu kolēģus. V. Purvītis guva panākumus ar Latvijas dabas dziļu emocionālu atainojumu, kur liela nozīme izteiksmīgai kompozīcijai, tonāli smalkam gleznojumam un daudzveidīgiem gaismas efektiem. No 1906. līdz 1909. gadam mākslinieks strādāja Tallinā, daudz eksperimentējot impresionisma un neoimpresionisma tehnikā. Tajā laikā radās kompozīcijas ar Tallinas vecpilsētas un Igaunijas jūrmalas motīviem dažādos gadalaikos un dažādos apgaismojumos. Pēc 1909. gada, kad V. Purvītis pārcēlās uz Rīgu, viņš atkal atgriezās pie Latvijas dabas tēmas. No 1910. līdz 1911. gadam tapuši viņa šedevri "Pavasara ūdeņi", "Palu ūdeņi", "Martā", "Pavasara diena". Vienlaikus V. Purvītis strādāja pie episki izvērstām, panorāmiskām Latvijas ainavām. Par lielajiem sasniegumiem gleznieciībā un pedagoģiskajā darbā V. Purvītim Pēterburgas Mākslas akadēmija 1913. gadā piešķīra akadēmiķa nosaukumu.

Viens no spilgtākajiem un daudzpusīgākajiem jauno mākslinieku vidū bija J. R. Tilbergs – gleznotājs, grafiķis un tēlnieks. Galveno vietu viņa daiļradē aplūkojamā laikā ieņēma portreti, kuros viņš turpināja J. Rozentāla aizsāktās psiholoģiskā portreta gleznieciības tradīcijas.

20. gadsimta sākumā pieklusušo sadzīves žanru ar savu daiļradi atdzīvināja K. Lielausis un F. Roždārzs. Kā portretists, ainavists un žanra gleznotājs kļuva pazīstams A. Romans, kā ainavu meistari – P. Kalve un V. Zeltiņš. Pēdējais pievērsies arī portretiem. Ievērību pelna teiksmaino gleznojumu autors R. Pērle. Ainavas, portretus un klusās dabas gleznoja rakstnieks J. Jaunsudrabiņš.

Latviešu profesionālās tēlniecības pamatlicēji bija G. Šķilters, T. Zaļkalns un B. Dzenis. Viņi visi bija beiguši Štiglica Centrālo tehniskās zīmēšanas skolu Pēterburgā un papildinājušies Parīzē pie O. Rodēna.

Pie G. Šķiltera ievērojamākajiem šī perioda darbiem pieder reālistiski spēcīgi veidotie latviešu kultūras darbinieku un citu sociālo slāņu pārstāvju portreti – krūšutēli, kuriem raksturīgs rūpīgs veidojums un korekts personības atspoguļojums: J. Vītols (1909), K. Barons (1910), M. Kaudzīte (1912), "Strādnieka biste" (1907), "Vecais sētnieks" (1913) u.c. Mākslinieks pievērsies arī figurālajām kompozīcijām, kuru modelējumā un pozās centies atspoguļot dažādus psiholoģiskos stāvokļus ("Izmisums", 1909; "Skumjas", 1912; u.c.). Ar kapa pieminekli Baumaņu Kārlim Limbažu kapsētā G. Šķilters pieteicis sevi arī memoriālajā žanrā. Mākslinieks strādāja dažādos materiālos un tehnikās, pārsvarā tomēr bronzā. Viņš darbojies arī gleznie cībā, grafikā, lietišķajā mākslā un mākslas kritikā.

T. Zaļkalns latviešu mākslas izstādēs sāka piedalīties no 1910. gada. Agrīnajā periodā viņš apguva dažādus žanrus: veidoja skulpturālus portretus ("Adelīna", 1908; "Marmors", 1911), figurālas skulptūras, kapa pieminekļus (E. Dārziņam, kopā ar B. Dzeni, 1913). T. Zaļkalns spēcīgi ietekmēja latviešu tēlniecību visās tās nozarēs. Viņš strādāja galvenokārt bronzā un marmorā, bet nedaudz vēlāk skulpturālā tēla monumentalitātes meklējumos viens no pirmajiem Ziemeļeiropā nostabilizēja granīta stilistiskos principus. T. Zaļkalna iedibinātās akmens tēlniecības tradīcijas ietekmēja visu turpmāko latviešu tēlniecības attīstību.

Sācis galvenokārt ar portretu, B. Dzenis turpmāk darbojās arī memoriālās tēlniecības jomā. Bez jau minētā bronzas ciļņa E. Dārziņa piemineklim tēlnieks darinājis J. Alunāna kapa pieminekli Jelgavā (1913). Viņš strādājis bronzā un marmorā, vēlāk pievērsies arī granītam, piešķirot tam savu īpatnējo rokrakstu.

Arhitektūra

Ap 1905. gadu Rīgā beidzās eklektisma ēra. Bija pārtraukti meklējumi neierobežota dekoratīvisma virzienā. Dzīvojamo ēku fasādēs un to arhitektoniskajā kompozīcijā turpmāk varēja vērot pievēršanos vertikālismam. To apliecināja erkeri, lizēnas un pilastri, kas sāka bagātināt namu arhitektonisko izteiksmi. Erkeri pavēra iespēju palielināt gan apdzīvojamo platību daudzdzīvokļu ēkās, gan to vēdināmību, gan arī istabu saulainumu. Konstruktīvie vertikālie un dekoratīvie elementi savukārt pasvītroja tipveida stāvu izvietojumu – citu virs cita. Šis t.s. vertikālais jūgendstils ātri kļuva par noteicošo Rīgas pilsētas centra

daļas tālākajā apbūvē. To apstiprina daudzi J. Alkšņa, O. Bāra un citu arhitektu projektētie un 1909.–1913. gadā dažādās ielās uzceltie nami.

Par jūgendstila paveidu jāuzskata somu "ziemeļu stila" ietekmē Rīgā pēc 1905. gada radies latviešu arhitektu pārstāvētais, tautas celtniecības elementu un etnogrāfisko ornamentu motīvu bagātinātais nacionālā romantisma novirziens. Viens no tā pārstāvjiem bija arhitekts E. Laube. Latvisku nokrāsu projektējamiem namiem centās piešķirt arī arhitekti E. Pole, M. Nukša, A. Vanags, A. Malvess. Viņu radītajām ēkām vienlaikus piemīt gan mākslinieciska izteiksmīgums, gan lietišķība.

Aplūkojamā laikā vairākas kredītiestāžu ēkas ar dzīvokļiem augšējos stāvos tika uzceltas neoklasicisma stilā. Šo stilu varēja uzskatīt par zināmu reakciju uz jūgendstila neatrisinātām problēmām. Rīgā to raksturoja brīvi izvēlēts, nereti asimetrisks fasāžu veidojums. Minētais stils plašāku izplatību ne Rīgā, ne citās lielākajās Latvijas pilsētās tomēr neguva.

1911. gadā Berlīnes arhitekts H. Janzens veica Ķeizarmeža teritorijas sadalīšanu apbūvei. Tur izvērsās vasarnīcu būve pēc Rietumeiropas parauga, t.i., saistībā ar apkārtējo dabu un pēc individuāliem projektiem, kam bija jāgarantē augsts labiekārtojuma līmenis.

Aptuveni šai pašā laikā sākās vasarnīcu būve Juglas ezera apkārtnē un Pārdaugavā. Tālāk no pilsētas centra vēl arvien dominēja koka ēkas. Mūra namu Rīgā, vēl jo vairāk citās Latvijas pilsētās bija daudz mazāk.

Masu kultūra

Norimstot politiskajām aktivitātēm un beidzoties plašajām represijām, pakāpeniski atdzīvojās un uzplauka dažādi masu izklaides veidi. Rīgas centrā iecienītas pilsētnieku atpūtas vietas bija Vērmaņdārzs,[74] Ķeizardārzs un Esplanāde, Pārdaugavā – Arkādijas, Dzegužkalna un Āgenskalna parks. Turpinājās izklaides industrijas attīstība Grīziņkalna parkā. Tajā jau vairākus gadus darbojās restorāns, varietē teātris, deju grīda, mūzikas istaba, karuselis un citas atrakcijas. 1911. gadā tika uzbūvēta mūzikas gliemežnīca. Togad Grīziņkalnā notika arī Krievijas rūpniecības un tirdzniecības izstāde, kas gan bija maz apmeklēta.

Īpaši strauji norisinājās atpūtas zonas iekārtošana Ķeizarmeža apkārtnē. Jau 1901. gadā pilsētas valde pieņēma lēmumu par Ķeizarmeža pārveidošana par parku. 1909. gadā tur izveidoja ceļu tīklu, ierīkoja

izjādes un velosipēdistu celiņus, tāpat izcirta nokaltušās priedes un to vietā izveidoja lapu koku stādījumus. Darbojās restorāns, bija izveidots sporta laukums. Ķeizarmeža pārveidi par rīdzinieku iecienītu atpūtas vietu sekmēja ērtā satiksme – vispirms to nodrošināja zirgu tramvaja līnija, bet 1910. gadā uz turieni no pilsētas centra sāka kursēt elektriskais tramvajs.

Ķeizarmeža popularitāti īpaši veicināja 1912. gadā nodibinātais Zooloģiskais dārzs. To vadīja direktors P. Olsens un zoologs K. Grēve. Rīgas Zooloģiskajā dārzā vispirms izveidoja Baltijā un citur Krievijas impērijā mītošo dzīvnieku kolekciju, turot tos iespējami dabiskos apstākļos. Jau pirmajos pastāvēšanas gados Rīgas Zooloģiskajā dārzā varēja apskatīt āpšus, polārlapsas, pāvus, fazānus, angļu vistiņas, baltos tītarus, trusīšus, jūrascūciņas, stepju vilkus, seskus, purva sermuļus, briežus, kazas, zaķus, lāčus, vāveres, ķirzakas u.c. dzīvniekus. Plašajā putnu kolekcijā bija pārstāvēti kakadu, papagaiļi, kanārijputniņi, lielās čakstes, vanagi, ērgļi, klijāni, maitu lijas, kraukļi, pūces un pelikāni. No eksotiskajiem dzīvniekiem šeit bija aplūkojami divi pāri skaistu Nūbijas lauvu, melnā pantera, ķenguri, trīs divkuprainie kamieļi, četri aligatori, kā arī pērtiķi. Ļoti populāri bija ziloņi – zilonene Mērija un zilonītis Joma. Lielu daļu dzīvnieku Rīgas Zooloģiskais dārzs saņēma kā dāvinājumus.

Rīgas Zooloģisko dārzu labprāt apmeklēja visu sociālo slāņu pārstāvji. Ieejas maksa pieaugušajiem darbdienās bija – 25 kap., svētdienās – 20 kap., bet bērniem – 10 kapeikas. Apmeklētāju bija daudz. Dažkārt, piemēram, Lieldienās, Zooloģiskajā dārzā ieradās ap 11 tūkst. cilvēku. Dažu gadu laikā tas bija kļuvis par ļoti iemīļotu rīdzinieku atpūtas vietu.[75]

Izklaides industrija strauji attīstījās Kurzemes puses jūrmalā. Ik gadus pieauga atpūtnieku skaits. 1908. gadā Rīgas jūrmalā uzturējās 43–60 tūkst. peldviesu, 1914. gadā – 61–70 tūkstoši.[76] Atpūtnieku skaita palielināšanos sekmēja arī izdevīgā dzelzceļa satiksme. 1908.–1909. gadā sezonas laikā no Rīgas uz jūrmalu kursēja vismaz 23 vilcieni dienā, bet 1914. gadā – 40 vilcieni. Peldēšanās kārtību Rīgas jūrmalā regulēja speciāli noteikumi. Sākotnēji tie paredzēja, ka vīriešiem un sievietēm ir jāpeldas kostīmos un atsevišķi noteiktās stundās. 1912. gadā vīriešiem un sievietēm kostīmos atļāva peldēties kopā. 1914. gadā izdotie noteikumi pilnīgi noliedza peldēšanos bez kostīmiem visā jūrmalā. Par maksu bija iespējams izmantot peldu ratus un laipas, kas piederēja peldēšanās biedrībām un atsevišķām personām.

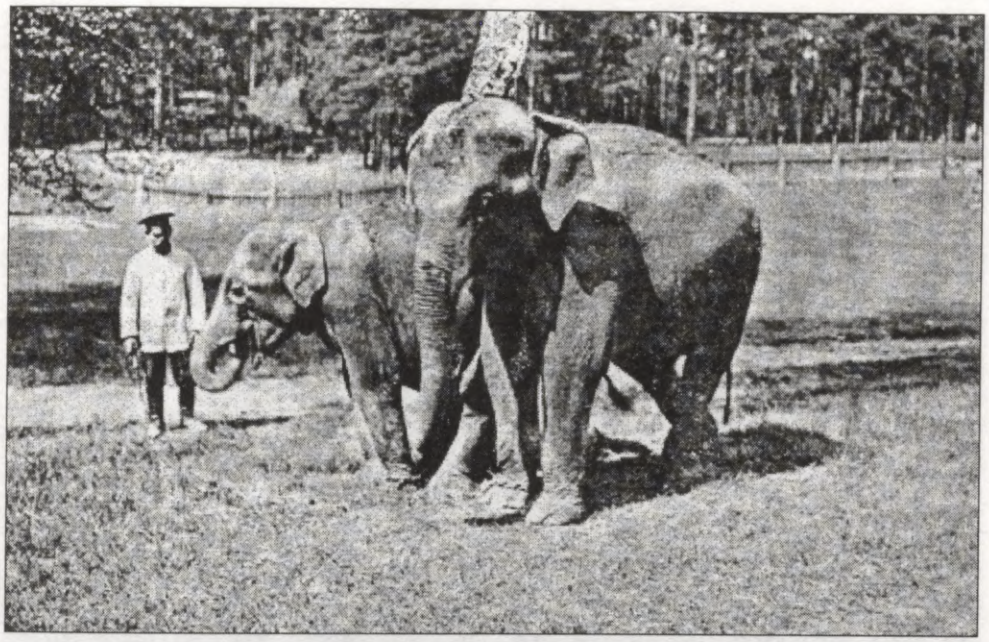

69. att. Ziloņi Rīgas Zooloģiskajā dārzā

Rīgas jūrmalā atpūtniekiem tika piedāvāti dažādi izklaides veidi, ieskaitot gaisa balonu pacelšanās demonstrējumus. Jūrmalā vasaras sezonā norisēja aktīva koncertdzīve, notika teātra izrādes, kupli apmeklēti bija deju vakari.

Tautā populārs atpūtas veids bija cirka izrāžu apmeklējumi. Rīgā darbojās stacionārais A. Salamonska cirks, kur uzstājās dažādas mākslinieku trupas. No 1905. gada Salamonski Rīgas cirku vairs nevadīja. Tas tika iznomāts. Cirka mākslinieki uzstājās arī parkos un citās atpūtas vietās. Viņu triki un atrakcijas bija dažādā līmenī – lēti numuri dažkārt mijās ar patiesiem meistartrikiem. Cirkā ļoti populāras bija cīņas un spēka numuri. Tajos augstu meistarību sasniedza arī vairāki latviešu mākslinieki. Pazīstami bija spēka žonglieri Mocardo (V. Šabans) un Montrelli (Ž. Balodis). Cirka čempionātos ar panākumiem piedalījās arī J. Cīrulis, K. Buls, I. Romanovs, J. Spuls, M. Žagars un K. Mikulis. Slavens bija K. Bula efektīgais lēciens no tramplīna pāri tiesnešu galvām, ar sekojošu paklanīšanos publikai, kurai patika cīkstoņa galantās manieres, kas disharmonēja ar viņa masīvo, vairāk nekā 100 kg smago figūru. Izcilus panākumus zirgu dresūrā guva E. Priede, vēlāk arī K. Pētersons, kurš savas arēnas gaitas sāka

1908. gadā, būdams akrobāts. Skatītāju iecienīti bija klaunu priekšnesumi, īpašu atzinību guva Rudie klauni. Lai gan cirku neuzskatīja par prestižu mākslas veidu, tomēr tas allaž piesaistīja apmeklētājus.

Par aizvien iecienītāku brīvā laika pavadīšanas veidu kļuva kino izrāžu apmeklējumi. 1908. gadā, lai bremzētu kino izplatīšanos Krievijā, valdība aizliedza celt speciālas kino izrādēm domātas ēkas. Tādēļ filmas bieži tika rādītas nepiemērotās un neērtās telpās. 1909. gadā Rīgā darbojās kādas 15 kinozāles.[77] Vairākās dzīvojamās ēkās tika izbūvēti ērti kinoteātri. 1909. gadā atklāja kinoteātri "AT", 1912. gadā – "Grand Kino", 1913. gadā – "Palladium". Kinoteātros demonstrēja dažādas ārzemju skatu un aktieru filmas. Rīgas kinoteātri bija labi apmeklēti, svētku dienās pat bija pagrūti dabūt biļetes.

Nav precīzu liecību, kad Latvijā ir uzfilmēti pirmie kinokadri. Zināma ir 1910. gadā A. Stankes uzņemtā skatu filma par Rīgas ievērojamākajām vietām, Nikolaja II vizīti un Pētera I pieminekļa atklāšanu. Liepājā filmēja E. Tisē. 1913. un 1914. gadā Ventspilī un Rīgā tika uzņemtas trīs filmas par ebreju dzīvi – "Kur patiesība?", "Klausies, Izrael!" un "Kurpnieks Leiba". Tajās piedalījās aktieri H. Konrads, K. Ozolkāja u.c. Šīs filmas demonstrēja daudzās Krievijas pilsētās un arī pārdeva ārzemēm.

Aktīva bija atturības biedrību darbība Rīgā. Tās organizēja labdarības un atpūtas pasākumus un izdeva dažādas brošūras. Rīgā darbojās arī divas esperanto biedrības, poliglotu biedrība, pastmarku kolekcionāru apvienība u.c.

Populāras brīvā laika pavadīšanas vietas bija restorāni, bufetes un konditorejas. 1913. gadā Rīgā bija vairāk nekā 220 restorānu.[78] Viens no augstākās klases restorāniem bija "Otto Švarcs" Bastejbulvārī. Restorāni bija ierīkoti arī teātru un biedrību namos, viesnīcās "Roma", "Viktorija", "Londona" u.c. Darbojās kazino, publiskie nami un deju zāles.

Latviešu sabiedriskās un kultūras aktivitātes ārpus Latvijas

Praktiski lielākas iespējas šai ziņā latviešiem pavērās Krievijas impērijas lielpilsētās. Situācija perifērijā izvietotajās latviešu kolonijās kultūras aktivitātēm bija daudz nepateicīgāka.

Maskavā pašas enerģiskākās izrādījās četras biedrības: Maskavas Latviešu biedrība, Maskavas Latviešu palīdzības biedrība, no tās 1912. gadā atdalījusies Maskavā studējošo latviešu palīdzības biedrība, kā arī Maskavas Latviešu mūzikas un dziedāšanas biedrība. Skaitliski kuplākā

70. att. Maskavas latviešu studenti no korporācijas "Fraternitas Moscoviensis"

(1914. gadā ar 225 biedriem[79]) bija Maskavā studējošo latviešu palīdzības biedrība. Studentiem bija sava bibliotēka ar periodiku latviešu, krievu un vācu valodā. Biedrība organizēja lekcijas par Latvijas vēsturi, aktuāliem politiskiem jautājumiem, literatūras jaunumiem, mākslas izstāžu apmeklējumus utt. Šī biedrība tiecās izplatīt izglītību Baltijā, tādēļ paredzēja izveidot biroju Latvijā, regulāri uzstāties ar lekcijām par etnogrāfiju, jaunākajiem vēsturnieku pētījumiem, tautsaimniecības u.c. nozīmīgām problēmām. Taču reālu iespēju plānotā realizēšanai studentiem nebija.

Par latviešu kultūras centru kļuva Maskavas Latviešu biedrība. Tajā darbojās E. Vīgnera vadītais koris, vīru dubultkvartets. Notika kopēji koncerti gan ar igauņiem, gan lietuviešiem, kuros kā solisti piedalījās P. Sakss, Ā. Kaktiņš, M. Vīgnere-Grīnberga u.c. Katru gadu tika iestudētas vismaz divas lugas, kuras izrādīja Lieldienās un Ziemsvētkos labi apmeklētās prestižās zālēs.

1907. gadā nodibinājās Pēterburgas latviešu izglītības biedrība "Dzīve". Biedrībai bija bibliotēka, tā organizēja dažādus sarīkojumus, arī teātra izrādes. Tā kā "Dzīvei" nācās izmantot īrētas telpas un ienākumi nesedza izdevumus, 1911. gada beigās tā faktiski darbību pārtrauca.

Profesora J. Vītola 1908. gadā izveidotā Pēterburgas Latviešu dziedāšanas biedrība popularitāti ieguvušajos "ceturtdienas vakaros" sniedza muzikālus priekšnesumus ar konservatorijas mācībspēku un studentu piedalīšanos.

No visām Pēterbugas latviešu organizācijām tikai Latviešu biedrībai kopš 1910. gada pilsētā piederēja savs nams – divstāvu koka ēka. Biedrība izdeva mēnešrakstu "Apskats iz Latviešu Dzīves". Pēc atgriešanās no ārzemēm 1912. gadā režisors O. Kandats ar biedrības dramatisko kopu iestudēja viencēlienus.

Latviešu kluba funkcijas veica Pēterburgas Latviešu saviesīgā biedrība, tur bieži pulcējās vietējie latvieši.

Minēto biedrību darbā iesaistījās arī Pēterburgā dzīvojošie Latgales latviešu inteliģenti. Šī sadarbība veicināja vēstures gaitā sašķeltās latviešu tautas daļu tuvināšanos un kopdarbību.

Galvenokārt latviešu lugas iestudēja Odesas Latviešu dziedāšanas biedrība, kura pēc statūtu maiņas tika pārdēvēta par Odesas Latviešu biedrību. Tai izveidojās labi kontakti ar vietējām igauņu un lietuviešu biedrībām.

Latviešu sabiedrisko dzīvi Omskā vadīja Latviešu dziedāšanas biedrība. Omskā tika noorganizēts latviešu koris, tāpat dramatiskā kopa. Notika lekcijas, koncerti un atpūtas pasākumi. No 1909. līdz 1910. gadam dramatiskā kopa izrādīja R. Blaumaņa "Zagļus", J. Paleviča "Purvā", Ā. Alunāna "Kas tie tādi, kas dziedāja".

Ar dažādu aktivitāti latviešu biedrības darbojās Pleskavā, Tallinā, Pērnavā, Harkovā, Kijevā, Baku, Tbilisi un dažās citās pilsētās. Vairākās no tām latviešu bija samērā maz.

Soli pa solim sabiedriskā un kultūras dzīve attīstījās latviešu kolonijās, kas atradās daudzu tūkstošu kilometru attālumā no Latvijas. Bieži vien latviešiem vairākkārt netika dota atļauja dibināt savas biedrības, tāpēc to nosaukumi bija dažādi atkarībā no galvenā darbības virziena un iespējām biedrības oficiāli reģistrēt. Kad varas iestādes, piemēram, atteicās reģistrēt Jeņisejas guberņas Lejasbulānas izglītības biedrību, tās vietā pieteica ugunsdzēsēju biedrību, statūtos paredzot publisku sarīkojumu

tiesības. Praktiski visas biedrības pievērsās garīgo un latvisko vērtību izkopšanai.

Aktīva sabiedriskā dzīve risēja Zvaigznītes (Kubaņas apgabalā) un Taurupes (Donas apgabalā) latviešu kolonijās. Visdaudzpusīgākā tā bija Zvaigznītē, kur latviešu biedrība bija uzcēlusi tautas namu ar skatuvi un zāli teātra izrādēm un koncertiem. Tur atradās vieta plašai bibliotēkai, tika organizētas lekcijas, jautājumu un atbilžu vakari. Dramatiskā kopa katru gadu iestudēja un izrādīja vairākas lugas, to skaitā H. Ibsena "Spokus", N. Gogoļa un A. Čehova joku lugas, J. Zeibolta "Trīs soļus uz laimi" u.c. Taču vismīļākais autors turieniešiem bija R. Blaumanis un visvairāk izrādītā luga – "Indrāni". Nenogurstoša bija vietējā kora rosība. Dramatiskās kopas aktīvi darbojās Taurupē, Zubrovobalkā un Lēģerciema kolonijā. Abas pēdējās atradās Kubaņas apgabalā.

Pašdarbība veicināja nacionālās pašapziņas nostiprināšanos. Turpretī kolonijās, kur sabiedriskā dzīve bija pasīva un galveno izklaidi pēc smagā darba sagādāja alkohols, pašapziņa pakāpeniski izzuda un latvieši pārkrievojās.

Nozīmīgas kultūras dzīves aktivitātes aizsākās arī latviešu emigrācijas sabiedrībā ASV. Darbojās biedrības, kori un teātra trupas. Populārākā latviešu aktrise emigrācijā bija M. Sniedze. Kopš 1906. gada viņa spēlēja galvenās lomas Aspazijas lugā "Nebēdne meitene" un R. Blaumaņa "Zagļos". M. Sniedzes skatuves gaitas ilga trīsdesmit gadus, un to laikā viņa nospēlēja apmēram 400 lomu uz Bostonas, Ņujorkas, Filadelfijas u.c. skatuvēm. Pazīstami un publikas iecienīti aktieri bija arī A. Zīberga, V. Jansone-Slosberga, L. Matisone, P. Rausks u.c. Latviešu emigrācijas sabiedriskajā dzīvē liela loma bija Filadelfijas latviešu luterāņu baznīcas korim un orķestrim. Kultūras aktivitātes palīdzēja emigrācijas sabiedrībai saglabāt dzimto valodu un uzturēt saikni ar Latvijas kultūru.

Sports

Pēc revolūcijas Latvijā, galvenokārt Rīgā, tāpat Liepājā, Jelgavā un Ventspilī pieauga jaunatnes interese par dažādiem sporta veidiem. 1907. gadā Rīgā nodibinājās riteņbraucēju biedrība "Marss". Piecus gadus vēlāk tajā bija 301 biedrs.[80] Biedrību vadīja J. Plūme līdz ar desmit citiem vēlētiem valdes locekļiem. Tai bija arī savs ārsts. Kā liecina Latvijas Sporta muzeja materiāli, "Marsa" pārstāvis J. Bukse kļuva par nepārspējamu velosipēdistu – šosejnieku. No 1907. līdz 1910. gadam viņš bija

71. att. Sporta biedrības "Marss" aktīvisti

Baltijas meistars (čempions) 100 verstu (106,7 km) distancē. J. Bukses rekordi tika laboti tikai pēc asfaltētu lielceļu un īpašu sacīkšu divriteņu parādīšanās. Vēlāk viņš tikpat veiksmīgi startēja motosportā. Velosipēdus izgatavoja dažādi Rīgas uzņēmumi. Lielākais no tiem (un arī visā Krievijas impērijā) bija par fabriku izaugusī A. Leitnera ražotne, kura 1907. gadā izgatavoja 5000 divriteņus, apgādājot ar tiem ne tikai Baltiju. Par riteņbraukšanas lielo popularitāti liecina tas, ka līdz 1914. gadam Rīgā bija uzbūvēti četri velotreki.[81] "Marsā" trenējās un ar tā emblēmu sacīkstēs piedalījās ne tikai riteņbraucēji, bet arī smagatlēti, vieglatlēti u.c. sporta veidu pārstāvji. Atsevišķa riteņbraucēju biedrība izveidojās Pārdaugavā. Dažus gadus vēlāk tā apvienoja 171 biedru.[82] Turpat Pārdaugavā nodibinājās igauņu smagatlētu klubs, nosaukts izcilā cīkstoņa un svarcēlāja A. Aberga vārdā. Vēlāk darbību sāka 2. Rīgas atlētu klubs, kam drīz sekoja trešais.

Galvenokārt turīgie baltvācieši pārstāvēja pēcrevolūcijas gados dibinātās burāšanas sporta organizācijas (Baltijas jahtklubu savienību un Rīgas zēģelnieku klubu) un strēlnieku (šāvēju) un mednieku biedrību sakuplojušo buķeti. Tas pats sakāms par Rīgas automobiļu klubu un Baltijas

automobiļu un gaiskuģotāju klubu, kā arī par tenisa jeb, kā toreiz mēdza teikt, launtenisa spēlētājiem. Ķeizarmežā darbojās jahtklubs, sporta biedrība "Kaiserwald" ("Ķeizarmežs") organizēja sacensības airēšanā, peldēšanā un tenisā. No sporta biedrībām, kas dažādos sporta veidos iesaistīja latviešus, ievērību izpelnījās K. Vītoliņa izveidotās biedrības "Amatieris" un "Unions".

Jaunas sporta biedrības un klubi papildināja agrāk izveidotās arī Kurzemē. 1908. gadā Jelgavā nodibinājās airētāju klubs, pēc gada – Manēžas jeb jātnieku sporta biedrība. Īsā laikā populāra kļuva M. Zandmaņa vadītā 2. Liepājas riteņbraucēju biedrība (dibināta 1909. gadā), vēlākā sporta biedrība "Olimpija". 1912. gadā tajā bija 95 (pēc citām ziņām pat gandrīz divreiz vairāk) biedri.[83]

1911. gadā nodibinājās "Krimas–Kaukāza kalnu klubs". Kā rāda nosaukums, šim klubam bija vistiešākā saistība ar kalnu tūrismu, iespējams, pirmo alpīnistu sagatavošanu ekspedīcijām uz kalnu rajoniem, par ko gan ziņu trūkst. Arhīva dokumenti apstiprina, ka tolaik jau pastāvēja biedrība "Bobslejs", kura 1912. gada 11. (24.) februārī iesniedza apstiprināšanai savus statūtus.[84] Biedrības valde (vecāko padome) atradās Rīgā, taču sacīkstes ar bobsleja un skeletona ragavām tika rīkotas Siguldā.

Kā redzams, sporta organizācijas izveidojās galvenokārt Latvijas lielākajās pilsētās. Tomēr arī mazpilsētās un miestos sāka rasties sporta pulciņi. Tā 1910. gadā, ja pat ne agrāk, futbolu sāka spēlēt tukumnieki. Ap to pašu laiku reģistrēta mednieku biedrība Aizkrauklē. Togad Rīgā darbu sāka arī krievu sporta organizācija "Kružok" ("Pulciņš") un ebreju "Makkabi". Tā kā uzskaite netika veikta, nav iespējams pat aptuveni lēst kopējo biedrībās, klubos un pulciņos iesaistījušos sportistu skaitu.

Ne visām sporta organizācijām bija lemts pastāvēt ilgāku laiku. Dažas administrācija slēdza politisku motīvu dēļ (piemēram, 1906. gadā V. Cekula nodibināto smagatlētu klubu "Herakls", kurā bija iestājušies daudzi strādnieku puiši), vairākas organizācijas pašas pārtrauca savu darbību, apsīkstot biedru entuziasmam un sportistiem pārejot uz citiem klubiem vai biedrībām.

No 1907. gada notika regulāras Baltijas meistarsacīkstes svarcelšanā, kurās Latvijas sportisti guva labus panākumus. Ne tikai ar fenomenālu spēku, bet arī ar lieliski attīstītu muskulatūru izcēlās rīdzinieks K. Mikulis. Viņš mira jauns, spējas slimības pievārēts.

Ļoti tuvu sportam bija daudzu rīdzinieku iecienītie cīkstoņu čempionāti Rīgas cirkā. Tas bija starta laukums turpmākām latviešu cīkstoņu uzvarām lielākajās Krievijas un citu valstu pilsētās. Šai cirkā bieži viesojās daudzas slavenības, arī plaši pazīstamie čempioni igauņi G. Lūrihs un G. Hakenšmits, saukts par "krievu lauvu". Diemžēl arī vairāki izcili latviešu cīkstoņi, piemēram, J. Rozentāls un M. Žagars, ārzemēs uzdevās par krievu, nevis latviešu atlētiem.

Pirmā patiesi lielā pārbaude Latvijas sportistiem bija 1912. gada Olimpiskās spēles Stokholmā. Gatavojoties šīm spēlēm, drīz pēc Krievijas Olimpiskās komitejas nodibināšanas (1911. gadā) tika izveidota tās Baltijas apakškomiteja. Uz Olimpiskajām spēlēm devās kupls skaits Latvijas sportistu. Startējot Krievijas komandā, viņi piedalījās sacensībās vieglatlētikā, riteņbraukšanā, šaušanā un cīņas sportā. Nepietiekama sagatavotība (Latvijas sportisti par savu līdzdalību šajā sporta forumā uzzināja tikai dažus mēnešus iepriekš), protams, atsaucās uz rezultātiem. Taču pirmais nopietnais starptautiskais panākums neizpalika: māla baložu šaušanā bronzas medaļu ieguva H. Blaus. Starp citu, viņš bija arī lielisks daiļslidotājs un vēl togad izcīnīja Baltijas meistartitulu šajā sporta veidā. Nākamā gada

72. *att.* Baltijas meistarsacīkšu svarcelšanā dalībnieki

73. att. Svarcēlājs J. Krauze

pavasarī pienāca kārta pirmajam pasaules rekordam: to uzstādīja smagā svara svarcēlājs J. Krauze, grūšanā ar labo roku paceļot 283 mārciņas (113,2 kg) lielu smagumu.[85]

Ar atzīstamiem panākumiem 14 Latvijas sportisti startēja 1. Viskrievijas olimpiādē Kijevā 1913. gada 15.–24. augustā (28. augustā–10. septembrī).[86] Ventspilnieks T. Sukatnieks ieguva pirmo vietu diska mešanā, 10 km soļošanā pārliecinoši uzvarēja A. Ruks. Uzvaru vēl izcīnīja A. Apsītis riteņbraukšanā trekā, K. Kepke – 5 km riteņbraukšanā. Visus savus pretiniekus uz paklāja pārspēja cīkstonis J. Polis, uzvaru savā svara kategorijā guva svarcēlāji A. Zedats un J. Krauze.

Vēl veiksmīgāk gan Latvijas sportisti, gan sporta organizatori sevi apliecināja 2. Viskrievijas olimpiādē, kas norisinājās Rīgā 1914. gadā no 6. (19.) jūlija līdz 21. jūlijam (3. augustam). Praktiski tajā bija pārstāvētas impērijas lielākās pilsētas, un Rīgai izrādījās pati lielākā delegācija – ap 300 sportistu no apmēram 1000 cilvēku lielā kopējā dalībnieku skaita.[87] Rīdzinieki spēja iegūt 34 pirmās, kā arī 20 otrās un 21 trešo vietu. No veiksminiekiem jāatzīmē K. Ozols ("Marss"), kurš mešanas disciplīnās izcīnīja trīs uzvaras un vienu otro vietu, kā arī N. Švedrēvics ("Unions"), kas guva divas uzvaras. Starp uzvarētājiem bija 4 svarcēlāji: A. Šreiners, A. Neilands, A. Zedats un J. Krauze. "Marsa" pārstāvis A. Neilands svarcelšanā vieglajā svarā raušanā ar kreiso roku sasniedza pasaules rekordu – 201,5 mārciņas (~ 82,5 kg). Savukārt J. Krauze par piecu paņēmienu summā uzceltajiem 505 kg izpelnījās Pēterburgas sporta žurnāla "Herkuless" goda balvu.[88] No sporta spēlēm pārstāvēts bija futbols, kura turnīrā rīdzinieki palika otrie aiz maskaviešiem. Uzvaru guva Rīgas virves vilcēju komanda.

Rīgas sportistu rindās vairākums bija latvieši, tādējādi apstiprinot viņu visai nopietno aizraušanos ar sportu un fiziskiem vingrinājumiem. Par to nav grūti pārliecināties, pāršķirstot sporta biedrības "Amatieris" 1914. gada vasarā izdotā žurnāla "Sports" (klajā laisti gan tikai divi numuri) lappuses. Ne viens vien sociāldemokrātijas atbalstītājs šo aizraušanos ar sportu nosodīja. "Tagadējais sports tiek izmantots kā plašāko masu garīgās aptumšošanas līdzeklis," presē zūdījās raksta "Strādniecība un sports" anonīmais autors, baidoties, ka "strādnieku jaunatne sporta dēļ var aizmirst savas šķiras kulturālo un organizāciju darbu".[89]

1914. gada 21. jūlijā (3. augustā) vajadzēja notikt 2. Viskrievijas olimpiādes noslēguma ceremonijai un uzvarētāju apbalvošanai. Taču šī ceremonija un apbalvošana nenotika. Organizatori godalgas apņēmās izsūtīt pa pastu. Cēlonis tam izrādījās pietiekami svarīgs – bija sācies Pirmais pasaules karš.

10. nodaļa

PIRMĀ PASAULES KARA LAIKS

1. Frontes šķērsotā Latvija

Pirmais pasaules karš, kas Latvijai un latviešu tautai cirta dziļas brūces, nopietni apdraudot tās izdzīvošanas iespējas, bija ceturtā lielā tautas traģēdija pēc latviešu cilšu brīvības cīņām 13. gadsimtā, kā arī ilgstošā Livonijas kara un mēra pavadītā Ziemeļu kara. Vācijas un Krievijas bruņotais konflikts Latvijas teritoriju atkal pārvērta par karalauku, un trīs gadus šo naidīgo lielvalstu milzīgās armijas to postīja uz nebēdu, nerēķinoties ar vietējo civiliedzīvotāju ciešanām un upuriem. Baltija, starp citu, bija iekārdinājusi Vācijas monarhiju, taču Krievijas impērija negrasījās atdot šo ģeogrāfiski izdevīgo reģionu. Tādējādi karam un ar to saistītajiem notikumiem vajadzēja izšķirt Latvijas turpmāko likteni.

Informatīva rakstura publikācijas par Pirmo pasaules karu, latviešu strēlniekiem un cīņu norisi Latvijā dienas gaismu ieraudzīja vēl kara gados.[1] Plašāki un nopietnāki darbi parādījās vēlāk.

20. un 30. gados Latvijas brīvvalstī Pirmajam pasaules karam tika veltīts ne mazums visdažādākā apjoma un zinātniskās nozīmes izdevumu, galvenokārt saistībā ar latviešu strēlnieku cīņām (beidzot to analīzi ar Ziemassvētku un 1917. gada janvāra kaujām) un neatkarīgās Latvijas nodibināšanu, kā arī citām problēmām. Autoru vidū bija daudz bijušo strēlnieku un virsnieku (J. Porietis, M. Peniķis, R. Bangerskis, K. Gopers u.c.). No šiem darbiem nozīmīgākais – M. Peniķa plašais pētījums. Notikumu laikabiedru atmiņas papildināja dokumentu publikācijas.[2] Diemžēl vēsturnieki nepaguva sagatavot apkopojošu izdevumu par Latviju Pirmā pasaules kara laikā.

Pārdomas rosina J. Vācieša darbs "Latviešu strēlnieku vēsturiskā nozīme",[3] kas redzami atšķiras no citām Padomju Krievijā resp. Padomju Savienībā starpkaru periodā izdotajām komunistiskā garā rakstītajām grāmatām par latviešu strēlniekiem.[4] Tolaik padomju vēsturnieki veltīja lielu uzmanību pasaules kara un ar to saistīto procesu izpētei. Daudzos viņu izdevumos rakstīts arī par Latviju.[5]

Pēc Otrā pasaules kara padomju impērijā interese par iepriekšējo karu bija neliela. Tiesa, aukstā kara apstākļos īpaši tika stimulēta vēsturnieku pievēršanās 1917. gada Oktobra revolūcijas, resp., valsts apvērsuma apoloģētikai marksistiski-ļeniniskās metodoloģijas un komunistiskās partijas vēstures dogmatisko shēmu ietvaros,[6] lai atkal un atkal pamatotu "sociālistiskās revolūcijas neizbēgamību". Tika izmainīta pat periodizācija, izdalot no Pirmā pasaules kara 1917. gadu kā Oktobra revolūcijas sagatavošanas un norises periodu. Teiktais bija strikti jāievēro visos darbos par Pirmo pasaules karu, to skaitā latviešu strēlniekiem veltītajās publikācijās.[7]

Līdz padomju impērijas sabrukumam ilgus gadu desmitus objektīvi aprakstīt notikumus Latvijā Pirmā pasaules kara laikā varēja tikai emigrācijā. Tur arī tapis E. Andersona plašais darbs par Latvijas vēsturi 1914.–1920. gadā, tautsaimnieka A. Aizsilnieka pētījums, tāpat jurista un publicista Ā. Šildes grāmata.[8] Minētie darbi balstīti uz plašu speciālo literatūru, preses un ārvalstu arhīvu materiāliem, taču to autoriem bija liegta pieeja Latvijas arhīviem.

Pēc neatkarības atgūšanas Latvijā publikāciju par aplūkojamo laikposmu nav daudz.[9] Taču, ņemot vērā tā nozīmīgumu latviešu tautas vēsturē, ir cerības sagaidīt jaunus pētījumus.

Atsevišķas ar Latvijas vēsturi minētajā laikposmā vairāk vai mazāk saistītas problēmas analizētas ārzemju, galvenokārt poļu un vācu vēsturnieku darbos,[10] turklāt tie pārstāv ne tikai neseno "sociālisma nometni". Šādu publikāciju skaits ārzemēs turpina pieaugt. Starp citu, kopš 70.–80. gadiem Baltija piesaistījusi vairāku angļu vēsturnieku interesi.[11]

Latvija un tās iedzīvotāji kara sākumā

Jau ilgāku laiku Eiropas lielvalstu vidū valdīja sarežģītas pretrunas. Divos naidīgos grupējumos sadalījušās lielvalstis (vienā – t.s. Trejsabiedrībā jeb Antantē ietilpa Francija, Krievija un Lielbritānija, otrā jeb Trejsavienībā – Vācija, Austroungārija un Itālija[12]) soli pa solim tuvojās bruņotai sadursmei. Par ieganstu tai kļuva atentāts Bosnijas galvaspilsētā Sarajevā, kur

1914. gada 15. (28.) jūnijā serbu students G. Princips nogalināja Austroungārijas troņmantnieku Franci Ferdinandu un viņa sievu. Vācijas atbalstīta, Austroungārija 10. (23.) jūlijā iesniedza Serbijai ultimātu un, neapmierināta ar šīs valsts sniegto atbildi, 15. (28.) jūlijā pieteica Serbijai karu. Dienu vēlāk Krievija izsludināja daļēju, vēl pēc dienas – vispārēju mobilizāciju. 19. jūlijā (1. augustā) Vācija, iepriekš pieprasījusi šī rīkojuma atcelšanu, pieteica karu Krievijai, bet 22. jūlijā (3. augustā) – arī Francijai. Savukārt Lielbritānija 22. jūlijā (3. augustā) paziņoja par savu atrašanos karastāvoklī ar Vāciju. Turpmāk karā iesaistījās citas valstis, kuru kopējais skaits sasniedza 33 (no tolaik 59 neatkarīgajām pasaules valstīm). Trejsabiedrība un tās pusē nostājušās valstis mobilizēja vairāk nekā 42 milj. cilvēku, Vācijas vadītais jeb t.s. centrālo valstu bloks – turpat 23 milj. vīru.[13] Par karadarbības vērienu liecināja vēl tas, ka tā norisinājās gan uz sauszemes, gan uz un zem ūdens, gan arī gaisā. Neko tamlīdzīgu cilvēce vēl nebija piedzīvojusi.

Vispārējā mobilizācija, kara ostas (Liepājā) steidzīgā evakuācija, Liepājas un Ventspils ostas aizsprostošana, nogremdējot tirdzniecības kuģus un liellaivas, bet it īpaši divu vācu vieglo kreiseru negaidītā Liepājas apšaude jau nākamajā dienā pēc kara pieteikuma (20. jūlijā, resp., 2. augustā) ļoti satrauca Latvijas iedzīvotājus. Daudzi liepājnieki atstāja abu naidīgo lielvalstu robežai[14] tuvo pilsētu, un tās iedzīvotāju skaits mēneša laikā saruka aptuveni divkārt. Projām devās daudzi ārzemnieki, pašā peldsezonas karstumā Rīgas jūrmalu pameta no tālienes sabraukušie atpūtnieku tūkstoši. Pamazām gan satraukums mazinājās, jo noskaidrojās, ka ar demonstratīvo Liepājas apšaudi Vācija pacentusies maskēt savus patiesos nodomus; galvenos spēkus vēršot pret Franciju, tā tobrīd nebija paredzējusi nopietnas desanta operācijas Baltijas jūras austrumkrastā, vēl jo vairāk sauszemes karaspēka iebrukumu. Tomēr vācu karakuģi arī turpmāk laiku pa laikam apšaudīja Ventspili, Užavu, Akmeņragu u.c. vietas, bet 4. (17.) novembrī – vēlreiz Liepāju, nodarot tai krietni lielākus postījumus nekā pirmoreiz.

Kara sākums Krievijas impērijā saasināja nacionālo jautājumu un pavēra slūžas lielkrievu šovinismam – lietā tika likti apšaubāmi saukļi par cīņu pret Vācijas militārismu un par cilvēces kultūras aizstāvēšanu. Plašu izplatību guva oficiālais, administrācijas visnotaļ atbalstītais un ārēji skaļais patriotisms ar cara patvaldību suminošām demonstrācijām galvaspilsētā Pēterburgā (drīz tās vācisko nosaukumu aizstāja ar krievisko – Petrograda),

Maskavā u.c., arī Rīgā, Jelgavā, Daugavpilī un Liepājā. Uzjundot vēl pietiekami spilgtās atmiņas par baronu līdzdalību 1905. gada revolūcijas apspiešanā, latviešus nebija grūti iesaistīt pret Vāciju un vāciešiem vērstās manifestācijās. Protams, baltvācieši tajās nepiedalījās. Tomēr barons H. Felkerzāms 1914. gada 26. jūlijā (8. augustā), uzstājoties Valsts domē, paziņoja par Baltijas vāciešu gatavību aizsargāt cara troni un tēviju, t.i., Krievijas impēriju. Tad pat ar skaidri jaušamām cerībām izlīgt ar patvaldību uz oficiālā patriotisma bāzes šīs domes deputāts J. Goldmanis, neko neprasot pretim no carisma, patētiskā runā latviešu (un arī igauņu) vārdā solījās līdz galam iet kopā ar Krieviju. Vēlāk valstsdomnieku papildināja F. Veinbergs, pamācot, ka, "ja latvieši caur nākošām reformām grib iegūt lielākas tiesības, tad viņiem vajag vispirms izpelnīties valdības uzticību"[15]. Lietuvieši vismaz nekautrējās apmaiņai pret lojalitāti pieprasīt viņu apdzīvotās teritorijas apvienošanu. Kā rādīja turpmākie notikumi, cara patvaldība nebūt negrasījās rēķināties ar Baltijas tautu vēlmēm.

Vācijas uzvaru latvieši nevēlējās, jo tādā gadījumā bija sagaidāma vietējo vāciešu dominantes pastiprināšanās. Vairākums ticēja Antantes uzvarai. Taču nekādas aplēses netika izdarītas. Pilsonība un inteliģence baidījās pārsteigties ar noteiktu prasību (piemēram, autonomijas) izvirzīšanu. Gandrīz visa uzmanība tika veltīta daudzajiem kara radītajiem praktiskas dabas jautājumiem.

Sākoties karam, pieauga sabiedrības pieprasījums pēc jaunākās informācijas. Tādēļ tika izveidoti īpaši, neliela apjoma izdevumi, kas publicēja jaunumus par kara notikumiem. Tādi bija "Rīgas Latviešu Ekstrā Telegrammas", "Dzimtenes Vēstneša" pielikums "Skrejlapa", Liepājā – "Pēterburgas Telegrāfa Aģentūras Telegrammas", Talsos – "S.P.A. Telegrammas iz Kara Lauka", Bauskā – "Bauskas Kara Ziņas" un Cēsīs – "Cēsu Apskata" izdotā "Skrejlapiņa".

Sakarā ar karastāvokli preses izdevumus pakļāva militāri policejiska rakstura kontrolei – cenzūrai. Par cenzūras darbību jau drīz uzskatāmi liecināja baltie plankumi laikrakstu slejās. Visnežēlīgāk cenzori "apstrādāja" avīžu ievadrakstus un politiskos apskatus, kas nepavisam nebija saistīti ar militāru noslēpumu izpaušanu, bet atspoguļoja iekšpolitisko problēmu saasināšanos. Vieglāk tika cauri tie preses izdevumi, kas rībināja kara bungas ("Rīgas Avīze", "Dzimtenes Vēstnesis" u.c.), ko nevar teikt par notikumus objektīvāk vērtējošiem un atturīgākiem laikrakstiem (piemēram, "Jaunā Dienas Lapa", "Līdums").

Pret karu uzstājās LSD lielinieki un mazinieki – internacionālisti.[16] Patiesībā V. Ļeņinam un lielinieku vadībai karš bija vajadzīgs. Vēl vairāk – viņiem bija nepieciešama Krievijas sakāve, tautsaimniecības sabrukums un tautas masu posts, jo tikai tādā gadījumā bija iespējams revolucionarizēt armiju, noskaņot pret veco sistēmu plašus iedzīvotāju slāņus, lai realizētu galveno mērķi – varas sagrābšanu. Par visu to atklāti klāstīts netika, toties lielinieki uzdevās par vienīgajiem tautas interešu aizstāvjiem.

LSD pūliņiem organizēt pretkara kustību atsaucība bija vāja. Tā aprobežojās ar dažu Rīgas rūpnīcu neilgiem streikiem un vairākiem pretkara mītiņiem, karu nosodošu lapiņu izplatīšanu. Nekādas aktivitātes neizrādīja žandarmērijas sagrautā Latvijas sociālrevolucionāru jeb eseru partija, tāpat Bunds. Pēc vienām ziņām Rīgā tikai kādiem desmit bundistiem bija izdevies izvairīties no apcietināšanas.

Pēc plašajiem 1914. gada jūlija streikiem fabriku strādnieki jutās noguruši, pat apātiski un izturējās mierīgi. Vidzemes gubernators N. Zvegincovs ziņojumā Policijas departamentam pat apgalvoja, ka strādnieki apliecinājuši apbrīnojamu "lojalitātes un uzticības piemēru caram un tēvzemei"[17]. Vispār kara sākums radīja nenoteiktību un rūpes sakarā ar militārā resora iejaukšanos saimnieciskās dzīves norisēs. Protams, dažādu tautību un sociālo slāņu pārstāvju attieksme pret karu, tāpat viņu rīcība bija vairāk vai mazāk atšķirīga, turklāt pakļauta situācijas izmaiņām un visdažādāko faktoru mijiedarbībai.

Vispārējā mobilizācija Latvijā noritēja raiti un bez ekscesiem. Drīz vien tai sekoja nākamais iesaukums. Pavisam kara gados notika septiņu dažādu kontingentu mobilizācijas – iesauca rezervistus, agrāk dienējušos, pēc tam nedienējušos 1. šķiras zemessargus, vēlāk – papildinājumus flotei, 2. šķiras zemessargus, 1893.–1898. gadā dzimušos, kā arī baltbiļetniekus (pēc atkārtotas un mazāk stingras veselības pārbaudes). Diemžēl trūkst apkopojošu datu par armijā iesaukto kopskaitu. Aptuvenas aplēses liecina, ka Pirmā pasaules kara gados armijā iekļāva 120–140 tūkst. Latvijas iedzīvotāju. Latvieši nemēģināja izvairīties no iesaukšanas, pat izrādīja pārliecīgu centību ātrāk uzvilkt krievu formas tērpu un maršēt uz Berlīni. Rezervistus pieņēma vairāk, nekā sākotnēji bija nepieciešams, tādēļ daudziem brīvprātīgajiem lika pagaidīt. Nepacietīgākie jaunekļi paši mēģināja nokļūt frontē. Pie tā galvenokārt bija vainojami attiecīgie laikraksti ar pārspīlētajiem varoņdarbu aprakstiem.

Krievijas karš ar Vāciju līdz ar apzināti sagrozītu uzskatu izplatīšanu par cīņu pret visu vācisko, kā to vēl kara priekšvakarā centās uzkurināt, piemēram, Rīgas krievu prese, ne reizi vien atgādinātie Vācijas nodomi sagrābt Baltiju, anektēt un kolonizēt šo reģionu nevarēja nesatraukt iedzīvotājus. "Dzimtenes Vēstnesis" biedēja, ka latviešu tauta "turpmāk vairs nepastāvēs kā tāda, ja ienaidnieks uzvar"[18].

Kara sākumā sabiedrības tradicionālie mērķi nemainījās. Latviešu pilsoniskās aprindas un inteliģence, tāpat zemniecība joprojām bija ieinteresēta panākt sev labvēlīgas pārmaiņas vietējā pašvaldībā un muižniecības privilēģiju atcelšanu, tāpat pārkārtojumus agrārajā sfērā. Taču gubernatori un ģenerāļi vēl atbalstīja vācu baronus, jo nevarēja iedomāties ar cara galmu saistītos vietējos augstdzimušos vāciešus un dumpīgos latviešus mainītās lomās. Toties centrālā krievu prese vērtēja latviešu un igauņu pretvācu nostāju kā "augstāku par jebkuru uzslavu"[19]. Aiz šiem preses izdevumiem stāvošās aprindas nepārprotami vēlējās apkarot t.s. vāciešu uzkundzēšanos un Baltiju, it sevišķi Latviju, centās izmantot minētās uzkundzēšanās ilustrēšanai. Petrogradas "Novoje vremja" ("Jaunais Laiks") noorganizēja veselu rakstu sēriju, ko vēlāk publicēja atsevišķā izdevumā, izsakot dažādus pārmetumus Baltijas vāciešiem un uzslavas latviešu patriotismam. Taču, tiklīdz Valsts dome sāka apspriest zemstu ieviešanu Baltijā, šī pati avīze, kā atreferēja "Dzimtenes Vēstnesis", ieteica neļaut latviešiem un igauņiem gūt pārsvaru šajās zemstēs, jo viņiem trūkstot valsts lietās vajadzīgā takta.[20] Pēc valdošo aprindu uzskatiem zemstēm kā īsteni krieviskai institūcijai Baltijā bija jāatrodas krievu rokās.

Lielkrieviski šovinistiskais noskaņojums pret nekrievu tautām, to skaitā latviešiem, nesolīja neko labu. Bija dzirdami apgalvojumi, ka pienācis "visizdevīgākais laiks krievu kolonizācijai Kurzemē"[21], aicinājumi pavērst krievu kolonistu straumi no austrumiem uz rietumiem. 1914. gada beigās sekoja kārtējais ieteikums nometināt krievus pierobežas joslā, tātad arī Latvijā.[22] Krievu iepludināšanai vajadzēja nodrošināt latviešu un igauņu pārkrievošanu. Tie nebija vienīgie fakti, kuri lika rēķināties ar pārkrievošanas intensifikāciju netālā nākotnē. Kā gluži aplamas jāvērtē lielas latviešu pilsonības daļas cerības sagaidīt liberālāku Krievijas iekšpolitiku pēc uzvaras karā. Tieši otrādi – tādā gadījumā Krievijas rietumu nomales tautām patvaldība "grožus" vēl vairāk pievilktu. Kā zināms, somi brīvību un neatkarību cerēja panākt pēc Krievijas sakāves, un tādēļ ļoti daudzi no

viņiem simpatizēja Vācijai. Protams, Somijā nebija ne vācu baronu, ne baltvācu pilsētu elites.

"Vāciešu jautājuma" risināšana aizmugurē

Pēc neveiksmēm frontē pārskaitusies Krievijas armijas augstākā virspavēlniecība 1914. gada oktobrī izvirzīja "vāciešu jautājumu", pieprasot Baltijas vāciešu administratīvu izsūtīšanu uz impērijas austrumdaļu. Vēl pirms tam 23. septembrī (6. oktobrī) 68. kājnieku divīzijas komandieris ģenerālis A. Apuhtins, kuram bija uzticēta Kurzemes piekrastes apsardzība, uz savu roku pavēlēja izraidīt visus vāciešus no Liepājas un Ventspils. Sekoja citu ģenerāļu līdzīgi rīkojumi. Uz pretvācu aktivitātēm aizmugurē mudināja militāro instanču izsludinātā vācu spiegu tvarstīšana. Ģenerāļu pūliņus atbalstīja enerģiskais Baltijas vāciešu privilēģiju apkarotājs S. Mansirevs. Valsts domē pārstāvot kadetus, vēlāk progresistus, viņš centās panākt pašvaldību reformu Baltijā, par ko bieži uzstājās ar lekcijām lielākajās Krievijas pilsētās. Viņam simpatizēja arī latvieši un igauņi, līdz atklājās kņaza noraidošā attieksme pret Baltijas pamattautu patstāvību, ko vēlāk nepārprotami apstiprināja viņa atmiņu publikācija.[23] Petrogradā nodibinātā šovinistiskā "1914. gada biedrība" cīņai pret vāciešu uzkundzēšanos neguva atbalstu Latvijā, jo latviešus, tāpat kā igauņus, atbaidīja šīs biedrības nepārprotami melnsimtnieciskais sastāvs.

Notika izmaiņas vietējās civilās administrācijas vadībā. Vidzemes gubernatora posteni zaudēja N. Zvegincovs, vēlāk tika nomainīts arī Kurzemes gubernators S. Nabokovs. Abi viņi bija pazīstami kā vietējās vācu elites atbalstītāji. Visā šajā kņadā noklusa atsevišķi brīdinājumi nevērsties pret visu vācisko. "Saucieni "nost vāciešus" ir aplami," rakstīja sociāldemokrātu legālais laikraksts "Strādnieka Balss",[24] iesaistījies pretkara propagandā. Neapmaldīties "acumirkļa notikumos", bet paturēt acīs "savu centienu galvenos virzienus" aicināja arī pieredzējušais politiķis M. Valters. Viņš atgādināja latviešu un vāciešu gadsimtu ilgajā sadzīvošanā radušās "saites, kuras ar vienu cirtienu nav pārcērtamas"[25]. Spriedze tomēr nemazinājās, lai gan līdz tādam barbarismam kā 1915. gadā Maskavā notikušie vāciešu grautiņi (ar cilvēku upuriem) Latvijā nenonāca.

Baltijas vācieši kara dēļ nokļuva divdomīgā stāvoklī. Turīgāko baltvāciešu ģimeņu dēli paaudzēm bija izglītojušies Vācijā, nereti dienēja tās bruņotajos spēkos. Kaut arī lieki bija meklēt baronus vai birģeļus patriotisko demonstrantu rindās Rīgā vai Jelgavā un viņu ziedojumi karā cietušo labā

bija gluži pieticīgi salīdzinājumā ar ienākumiem, viņu uzticība cara patvaldībai neprasīja komentārus. Centienus pēc autonomijas vai separātisma tieksmes vietējai vācu elitei pārmest nevarēja, jo tā saprata, ka Vācija nespētu nodrošināt tādas privilēģijas kā cara patvaldība. Ja Krievija karotu pret kādu citu valsti, ne Vāciju, Baltijas vācieši nesvārstītos. Galu galā Krievijas armijā pret vācu karaspēku cīnījās un krita ne viens vien Baltijas vācietis. Tomēr šāda izšķiršanās bija grūta lieta. No otras puses, samērā neliela Baltijas baronu kopa Berlīnē, kuru vidū bija S. Brēdrihs, G. Manteifels u.c., kopš kara sākuma atbalstīja Vāciju un vēlāk izveidoja t.s. uzticības padomi. Labāko Vācijas publicistu vidū bija izvirzījies P. Rorbahs, žurnālistikas laukā sekmīgi darbojās arī citi Baltijas vācieši, bet vēstures profesors T. Šīmanis bija kļuvis par Vilhelma II padomnieku Krievijas lietās.

Baltijas vāciešu nacionālisms ne visai uztrauca vietējo administrāciju un ministrus Petrogradā. To uztvēra kā vācu kultūras pielūgsmi, kamēr latviešu un igauņu aktivitātēs saskatīja izteikti politisku saturu. Tamlīdzīgi uzskati bija iesakņojušies ilgākā laika posmā. Carisms nesaudzīgi apkaroja kā impērijas nekrievu tautu nacionālos centienus, tā arī sociāldemokrātiskās noslieces. Taču Baltijas vāciešu pašapziņa un pilsētu "vāciskais noformējums" ērcināja krievu ģenerāļus. Pēc karastāvokļa noteikšanas slēdza t.s. fereinus un to skolas, studentu korporācijas. Nomainīja ielu, viesnīcu, kinoteātru u.c. objektu vāciskos nosaukumus, noteica vācu valodas lietošanas ierobežojumus. Neskatoties uz to, divus gadus vēlāk rakstnieks H. Eldgasts, pēc ilgāka laika iebraucis Latvijā, konstatēja, ka "vācu gars un vācu apziņa Rīgā vēl ir ļoti stipri"[26]. Līdzīgos uzskatos bija krievu centrālā prese. Petrogradas laikraksts "Večerņeje vremja" ("Vakara Laiks") nāca klajā ar sensacionālu apgalvojumu, ka vāciešu varā atrodoties Daugavpils,[27] jo pilsētas galva A. Pfeifers, bankas direktors K. Minuss un vēl vairāki citi vācieši ieņemot atbildīgus amatus. Patiesībā Latgalē vāciski uzvārdi daudzos gadījumos bija pārpoļotām un vācu sabiedrībai zudušām personām. Vāciešu Latvijas austrumdaļā bija maz un tie paši ar aktivitāti neizcēlās.

Apkarojot vācu valodas lietošanu, lielkrievu šovinisti vērsās arī pret latviešu valodu. Tikai pēc latviešu sabiedrības enerģiskiem protestiem tika atcelts aizliegums sarakstīties ar latviešu karavīriem latviešu valodā. Aizvainojošs bija norādījums telefona sarunās lietot krievu valodu. Vairākām apdzīvotām vietām (Saldum, Jēkabmiestam) oficiālos vāciskos nosaukumus (*Frauenburg, Jacobstadt*) paredzēja aizstāt ar krieviskiem (*Sladograd, Jakovgrad*). Lauku apvidos cara ierēdņi pārdēvēja latviskos

māju vārdus, izvēloties krieviskus apzīmējumus. Pārkrievošanas vilnis netaisījās noplakt.

Militārais resors panāca, ka 1915. gada pavasarī Latvijā pārstāja iznākt avīzes vācu valodā.[28] Krievu ģenerāļi parūpējās kā par Vācijas, Austro-Ungārijas un Turcijas pilsoņu, tā arī Vācijai atklāti simpatizējošo vietējo vāciešu izsūtīšanu uz attālām Krievijas impērijas austrumu guberņām. 1916. gada februārī pienāca kārta Iršu pagasta vācu kolonistiem, kurus deportēja uz Permas guberņu.

Krievu preses un karaspēka augstākās virspavēlniecības pretvācu pūliņi, kas Baltijas vāciešus arvien vairāk mudināja pārvērtēt attieksmi pret Krievijas impēriju, liecināja par kaujās ciesto zaudējumu patieso cēloņu novelšanu uz blakuslietām. Taču Baltijas baroniem atradās aizstāvji gan vietējā civilajā administrācijā, gan augstākajās aprindās, tai skaitā Ministru padomē, kas noraidīja vairākus ģenerāļu radikālus ierosinājumus (par represijām, īpašumu konfiskāciju u.tml.). 1915. gada vasarā cariene kādā vēstulē Nikolajam II lūdza aizliegt "baronu cietsirdīgo vajāšanu"[29]. No atklātas iejaukšanās cars tomēr atturējās, un baronu, tāpat vācu mācītāju, redaktoru u.c. personu izsūtīšana tika turpināta. Starp citu, izsūtīto vidū bija Rīgas pilsētas galva V. Bulmerinks. Viņa vietā stājās cits vietējais vācietis – R. Erharts, un tikai 1916. gada novembrī pirmoreiz par Rīgas pilsētas galvu kļuva latvietis – konservatīvi noskaņotais A. Krastkalns.

Līdz ar runām par zemstu ieviešanu Baltijā muižu īpašnieki sāka domāt par iekļūšanu pagastu pašvaldībā, lai savlaicīgi pielāgotu zemstes savām interesēm. Tiesa, tiktāl notikumi nenonāca. Atgādinot 1905. gadu, baroniem ar Valsts domes citu konservatīvo spēku atbalstu izdevās atvirzīt viņiem nevēlamos agrāros pārkārtojumus Baltijā uz nenoteiktu pēckara laiku. Pieciešot mazāk nozīmīgu privilēģiju (dedzināt degvīnu, brūvēt un pārdot alu, ierīkot un uzturēt krogus u.c.) atcelšanu (1916. gadā), vācu baroni saglabāja galvenās pozīcijas un viņiem piederošās zemes platības, neskatoties uz valstsdomnieku vienas daļas iesaistīšanos samērā plaši izvērstajā aģitācijā par vācu zemes īpašumu likvidāciju Krievijas impērijā. Valdības līmenī cīņai ar t.s. vāciešu uzkundzēšanos piemita demagoģisks raksturs.

Karam sākoties, Rīgu atstāja daudzas krievu ierēdņu ģimenes. Tās izbrauca galvenokārt uz Smoļensku un Orlu līdzi pārvietotajām iestādēm. Projām devās liels skaits krievu tirgotāju un rūpnieku, vairākums gan pēc viņu uzņēmumu evakuācijas. Latviju atstāja arī simtiem zemessargos

iesaukto krievu ģimenes locekļu. Kad tuvojās fronte un administratīvais aparāts tika vēl vairāk samazināts un daļu Rīgas iestāžu izvietoja Tērbatā, uz turieni pārcēlās to ierēdņi un viņu tuvinieki. Rezultātā krievu kopskaits Rīgā no aptuveni 100 tūkst. pāris gadu laikā saruka līdz apmēram 13 tūkst.[30] un veidoja ne vairs nepilnu piektdaļu kā agrāk, bet gan 1/16 no visiem iedzīvotājiem.

Jau pirmskara gados jūtami noplakusi bija Rīgas krievu sabiedrības aktivitāte, daļai līderu atrodot kopīgas intereses ar vietējiem vāciešiem. Par dažu labu no šiem vīriem (N. Merkuļjevu, N. Šeluhinu u.c.) vēlāk žandarmērijas arhīvā tika atrastas izziņas ar atzīmēm "pārdevies vāciešiem", "galīgi pārdevies vāciešiem"[31] u.tml. Liekas, tas daļēji izskaidro, kādēļ krievu iedzīvotāju pārstāvji kara sākumā necentās pilsētas pašvaldībā nostiprināt savas pozīcijas uz vāciešu rēķina. Kara gados Rīgā ievērojami samazinājās igauņu, lietuviešu un poļu skaits. Poļu kopskaits vien saruka vairāk nekā četrkārt.[32]

Pieauga latviešu sabiedrības interese par brāļu tautu – lietuviešiem un notikumiem Lietuvā. Spriežot pēc latviešu laikrakstu ziņām, kaut kas līdzīgs bija vērojams Lietuvā. Taču tad vācu–krievu fronte abas tautas nošķīra uz ilgāku laiku.

No dažādiem ierobežojumiem pakļautajiem ebrejiem patvaldībai nebija pamata gaidīt atbalstu Krievijas armijai. Taču viņi vairākkārt vāca ziedojumus un iegūtos līdzekļus nodeva gan karā iesaukto trūcīgākajām ģimenēm, gan Krievijas Sarkanajam Krustam. Rīgā ebreji ierīkoja lazareti ievainoto karavīru ārstēšanai. No iekšpolitiskajiem saasinājumiem Latvijā viņi centās izvairīties.

Ekonomiskās situācijas strauja pasliktināšanās

Bēdīga aina iezīmējās Latvijas rūpniecībā, tai vairs nesaņemot no ārzemēm izejvielas un kurināmo. Cita pēc citas fabrikas pārgāja uz nepilnu darba nedēļu, sašaurināja vai pārtrauca ražošanu. Labākā situācijā atradās tie lielie un vidējie uzņēmumi (Vispārējā elektrības kompānija jeb VEK, Krievu–Baltijas vagonu rūpnīca, "Fēnikss" u.c. Rīgā, "Bekers un Co" u.c. Liepājā, atsevišķas fabrikas Jelgavā un Daugavpilī), kuri saņēma armijas pasūtījumus vai izgatavoja ļoti pieprasītos dzelzceļa vagonus. Vagonu rūpnīcas uz laiku pat kāpināja ražošanas jaudas, papildus pieņēma darbā strādniekus. Par tehniskajām iespējām un augsti kvalificēto darbaspēku liecināja Rīgā uzbūvētais pasaulē pirmais tanks

jeb visurgājējs, kā arī bruņuautomobiļi un uz smagajiem automobiļiem uzmontētie zenītlielgabali.

Kopumā kara pirmajos mēnešos Rīgas 113 rūpnīcās (ar vairāk nekā 50 strādniekiem katrā) strādājošo skaits saruka no 66 170 līdz 44 275, sešpadsmit uzņēmumi saglabāja agrākos apmērus vai tos nedaudz palielināja, bet pārējie ražošanu bija samazinājuši par 25–75% vai pat pārtraukuši (18 uzņēmumi). 1915. gada martā Liepājā strādāja tikai trīs lielākie uzņēmumi.[33] Rūpniecība arvien vairāk izjuta akmeņogļu trūkumu, kas pārauga asā kurināmā krīzē. Nelielie rūpniecības un tirdzniecības uzņēmumi masveidā izputēja. Celtniecība kā pilsētās, tā lauku apvidos apsīka. Darbu izbeidza daudzas kokzāģētavas, kaļķu un ķieģeļu cepļi, jo pēc to ražojumiem vairs nebija pieprasījuma.

Transports, vispirms dzelzceļš, bija pakļauts galvenokārt armijas pārvadājumiem. Tādēļ tirdznieciskie sakari, arī lauksaimniecības produktu nogāde pilsētās bija visai apgrūtināta.

Bezdarbs spieda strādniekus no pilsētām doties uz laukiem, pat atstāt Latviju. Sakarā ar ostu slēgšanu Rīgas un Liepājas dokeri izbrauca uz Arhangeļsku, citu profesiju pārstāvji darba meklējumos devās uz Petrogradu, Maskavu, Orenburgu un vēl attālākām vietām. Daļa rūpnieku cerēja savā labā izmantot vietējo vācu konkurentu pozīciju novājināšanos, tāpat Krievijai naidīgo valstu pavalstnieku uzņēmumu sekvestrēšanu. Galvenā artilērijas pārvalde pārņēma kara binokļu fabriku Rīgā, "Sellio un Bello" patronu rūpnīcu u.c. uzņēmumus. Kontrolei pakļāva to akciju sabiedrību finansiālo darbību, kurās atklāja Vācijas vai Austroungārijas kapitāla klātbūtni. Taču aiz neitrālo valstu firmu izkārtnēm šie kapitāli praktiski palika neaizsniedzami, un ierobežojumi nedeva gaidītos rezultātus.

Karš nelabvēlīgi ietekmēja Latvijas lauksaimniecību, turklāt visās svarīgākajās jomās. Pēc vispārējās mobilizācijas par ražas novākšanu nācās parūpēties galvenokārt sievietēm, pusaudžiem un sirmgalvjiem. Ļoti izjūtamas bija karaspēka labā realizētās zirgu rekvizīcijas sekas. Meteoroloģiskie apstākļi 1914. gada vasarā bija slikti. Ilgstošo sausumu, kas Latgalē daudzviet izraisīja meža ugunsgrēkus, nomainījušās lietusgāzes un krusa sagādāja lauksaimniekiem lielus zaudējumus. Daudzos pagastos neievāca pusi no parastās vidējās ražas, dažviet neizauga pat sēklas tiesa. Kaut cik padevušies bija tikai rudzi un kartupeļi. Latgalei tā bija otrā neraža pēdējo trīs gadu laikā, tādēļ tur jau rudens sākumā sakāpa

pārtikas produktu un lopbarības cenas. 1915. gada janvārī Vidzemē un Latgalē sākās mājlopu rekvizīcijas armijas vajadzībām. Sliktās organizācijas dēļ (pieņemšanas punktos trūka lopbarības, nebija noteikts pieņemamo lopu skaits u.tml.) radās ievērojami zaudējumi – lopi novājēja, daudzi nobeidzās. Lielā lopu koncentrācija un sliktie turēšanas apstākļi veicināja to saslimstību. Rekvizīcijas izmainīja ganāmpulku struktūru kā muižu, tā zemnieku saimniecībās. Lielā atšķirība starp tirgus cenām un rekvizīcijas komisiju maksātajām cenām savukārt sekmēja pastiprinātu lopu izkaušanu un pārdošanu vietējā tirgū.

Krievijas armijas nenokārtotā apgāde spieda paplašināt rekvizīciju aptverto priekšmetu un izejvielu loku. Zirgu, mehanizēto satiksmes līdzekļu (automobiļi un motocikli) rekvizīcijām sekoja audumu, pārtikas līdzekļu, vēlāk arī daudzu citu materiālu piespiedu apmaksāta atsavināšana, dažkārt vienkārši konfiscēšana. Par rekvizīciju apmēriem var spriest pēc Rīgas rekvizīcijas komisijas atskaites, kas liecina, ka šī komisija līdz 1917. gada pavasarim rekvizējusi dažādas iekārtas un priekšmetus par apmēram 20 milj. rubļu.[34] Katrā ziņā piefrontes joslā, kas pakāpeniski aptvēra lielāko daļu Latvijas apriņķu, rekvizīcijas notika īpaši nesaudzīgā veidā. Vienlaikus vāca brīvprātīgus ziedojumus, rīkoja "karodziņu", "kokardes" vai "zaldāta pogas" dienas.

Jau kara sākumā kritās rubļa kurss. No apgrozības izņēma zelta, vēlāk arī sudraba monētas. Bankas un krājkases strauji sašaurināja noguldījumu izmaksāšanu, un daudzi cilvēki praktiski zaudēja savus noguldījumus.

Sakarā ar karastāvokļa noteikumiem sabiedriskā dzīve ļoti sašaurinājās. Liels skaits dažādo biedrību, ieskaitot tīri praktiskas ievirzes lauksaimniecības biedrības, pārtrauca darbību.

Sociāla spriedze Latvijā kara sākumā nebija vērojama. Protams, dažādiem iedzīvotāju slāņiem bija atšķirīgas problēmas, un panākt kaut ko līdzīgu sociāla rakstura konsolidācijai nebija reāli.

Strauji pieaugot pārtikas trūkumam, dzīves dārdzībai u.c. nevēlamām parādībām, vispirms pasliktinājās vientuļo veco cilvēku, armijā mobilizēto ģimenes locekļu un strādnieku stāvoklis. Pilsētu pašvaldībām vajadzēja pasteigties ar materiālu palīdzību trūcīgākajām karā iesaukto ģimenēm. Rīgā, Liepājā un Ventspilī, tāpat citās pilsētās šiem cilvēkiem tika piešķirti naudas pabalsti, izdalīts ēdiens (zupas porcijas, maize). Pēc pirmajām mobilizācijām Rīgā vien nācās izsniegt pabalstus 21 tūkst. ģimeņu.[35]

Grūtības ar pārtiku un pirmās nepieciešamības precēm izmantoja spekulanti. Administrācijas mēģinājumi apkarot spekulāciju, nosakot pārtikas produktiem maksimālās cenas un aizliedzot izvest pārtiku ārpus Latvijas, izrādījās mazefektīvi. Rīgas un tās apriņķa apgāde ar pārtiku ļoti saspringta kļuva 1915. gada rudenī un ziemas sākumā, kad visas rezerves bija izsīkušas, bet spēkā palika militārā resora aizliegums ievest pārtikas produktus 20 verstu[36] piefrontes joslā. Tāpēc 1916. gada februārī Rīgā, vēlāk Cēsīs, Valmierā, Valkā, Rēzeknē u.c. ieviesa pārtikas kartīšu sistēmu, reglamentējot pilsētas iepirkto produktu sadali. Sākumā uz kartītēm izsniedza cukuru, sāli, kviešu miltus, arī petroleju. Taču noteiktās maksimālās cenas samazināja pārtikas pievedumus pilsētām. Divu pirmo kara gadu laikā vairumtirdzniecības cenas miltiem un cukuram strauji pieauga. Apriņķu pilsētu mēģinājumi pašu spēkiem organizēt produktu sagādi maz ko deva. Gribot negribot kartīšu sistēmu vajadzēja ieviest arī lauciniekiem. Tas gan notika krietni vēlāk. Kārtot pārtikas lietas traucēja nepilnības iedzīvotāju uzskaitē. Bieži vien ievāktie dati bija ļoti atšķirīgi.

Kara dēļ samažinājās civiliedzīvotājus apkalpojošais medicīniskais personāls. Dārgāka kļuva ārstēšanās slimnīcā un ārsta pakalpojumi.

Par spīti kara radītajām grūtībām un neērtībām, iedzīvotāji tiecās iespēju robežās turpināt kultūrizglītojošās aktivitātes. Starp citu, prese ziņoja par augstākās tautas skolas dibināšanu (1914. gada oktobrī) un mācību uzsākšanu Strenčos. Strencēnieši pūlējās šo savu lolojumu saglabāt arī turpmākajos gados.

Jaunus sabiedrisku sakaru veidus iezīmēja dažādu palīdzības komiteju rašanās drīz pēc kara sākuma. Administrācija tām garantēja formālu atbalstu. 1914. gada 28. jūlijā (10. augustā) Rīgā nodibināja Latviešu palīdzības komiteju karā iesauktajiem un viņu piederīgajiem. Komitejā iesaistījās inteliģence (skolotāji, ārsti, juristi u.c.), vietējo pašvaldību darbinieki. Mazāku aktivitāti izrādīja uzņēmēji. Komitejas vadībā izvirzīja Rīgas pilsētas valdes locekļus F. Grosvaldu un A. Krastkalnu, valstsdomnieku J. Zālīti, advokātu A. Bergu, arhitektu A. Malvesu u.c. pazīstamus latviešu pilsonības sabiedriskos un politiskos darbiniekus.

Vēl toruden izveidoja pagaidu komiteju "Rīga – karavīriem un Polijai". No karadarbības aptvertās teritorijas ieplūdušo poļu un lietuviešu bēgļu aprūpi Rīgā un Jelgavā nācās uzņemties pašvaldībām sadarbībā ar vietējo poļu un lietuviešu sabiedrību. Jelgavnieku Sarkanā Krusta komiteju vadīja J. Čakste. Tika vākti ziedojumi, Rīgā noorganizēja poļu elementārskolu

bēgļu bērniem. Turpmāk šādas skolas iekārtoja arī Latgalē un Vidzemē. Jelgavā lietuviešu bēgļiem patversmi ierīkoja Viļņā nodibinātā Lietuviešu centrālā bēgļu aprūpes komiteja.

Dažādas palīdzības komitejas radās cita pēc citas, un tās tika organizētas galvenokārt pēc tautību principa. Drīz to skaits Rīgā vien sasniedza trīspadsmit,[37] nerēķinot citās pilsētās (Liepājā, Cēsīs, Valkā u.c.) un miestos izveidotās. Rīgā nodibināja krievu, ebreju, vēlāk arī vācu palīdzības komiteju ar attiecīgo tautību rūpnieku, tirgotāju, namīpašnieku u.c. aprindu līdzdalību. Palīdzības biedrību karā cietušajiem muižniekiem reģistrēja Baltijas baroni. Pabalstus no saviem fondiem izsniedza Vidzemes landrātu kolēģija (bez darba palikušajām vācu skolotājām, atsevišķām personām izdevumiem par bērnu skološanu u.tml.).

1914. gada augustā Rīgā un Daugavpilī pienāca pirmie nelielie ievainoto transporti. Tiem sekoja sanitārvilcieni, ātri vien pārpildot slimnīcas. Turpmāk par lazaretēm nācās pārvērst skolas u.c. šim nolūkam piemērotas ēkas. Nelielus ārstēšanās punktus ierīkoja lauku apvidos. Ievainoto transporti lika Latvijas iedzīvotājiem nopietnāk apjaust briesmu pilno karadarbību frontē, kas soli pa solim tuvojās. Aizvien vairāk laikrakstos varēja lasīt garus kritušo un ievainoto sarakstus. Ļoti daudzām ģimenēm bēdu ziņas pienāca 1915. gada februārī – martā, kad kļuva zināms par 20. korpusa, dažkārt dēvēta par latviešu korpusu,[38] pašaizliedzīgo uzupurēšanos Augustovas rajonā, glābjot krievu 10. armiju. Pēc visai aptuveniem aprēķiniem kaujās Austrumprūsijā, kā arī tiekot iznīcinātam minētajam korpusam, krita, tika ievainoti vai sagūstīti aptuveni 20 tūkst. latviešu karavīru.[39] 20. korpusa traģēdijā galvenokārt jāvaino krievu ģenerāļu nemākulība un neuzņēmība. Šīs īpašības piemita daudziem gados jau paveciem un jaunumiem militārajā sfērā nesekojošiem cara armijas augstākā komandējošā sastāva pārstāvjiem.

Karadarbība Latvijā un Rīgas jūras līcī 1915. un 1916. gadā

Kara pirmajos piecos mēnešos vācu karaspēks tā arī neguva izšķirošus panākumus Rietumu frontē, turklāt no uzbrukuma bija spiests pāriet uz aizsardzību. Rietumu frontē sākās pozīciju karš. 1915. gadam Vācijas ģenerālštābs izstrādāja jaunu stratēģisku plānu, kas galveno uzmanību pievērsa vācu–krievu frontei. Vācija loloja cerības sakaut Krieviju, lai pēc tam vēlreiz trauktos uz rietumiem, sagraujot franču un angļu spēkus.

Jau 1915. gada janvārī vācu karaspēks ievērojami aktivizējās vācu–krievu frontē un pakāpeniski atspieda krievu karaspēku aizvien vairāk

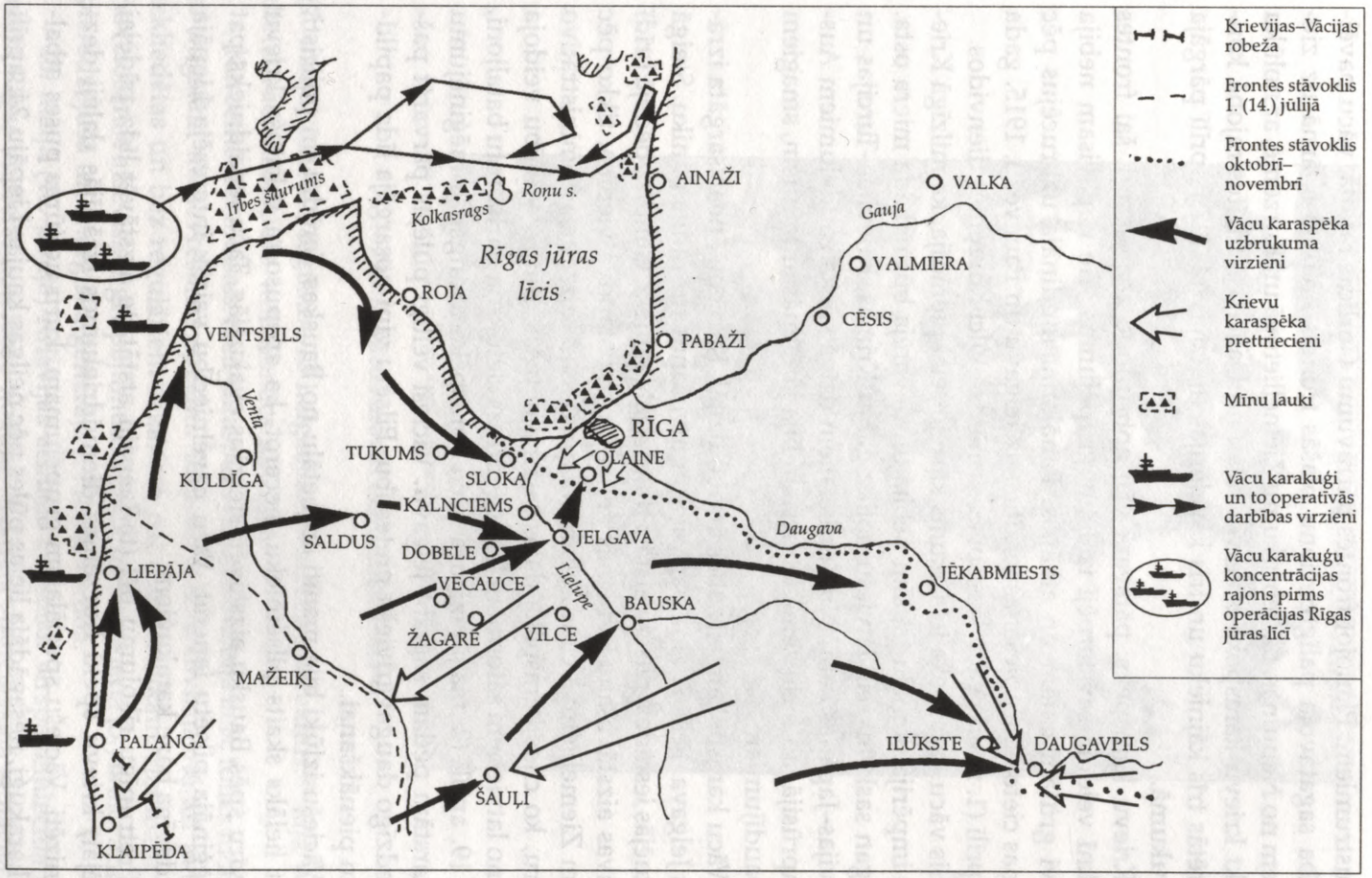

3. shēma. Karadarbība Latvijā un Rīgas jūras līcī 1915. gadā

uz austrumiem. Plānojot frontes pārrāvumu Gorlicas rajonā, vācu pavēlniecība sagatavoja palīgtriecienu plašās frontes kreisajā spārnā uz ziemeļiem no Nemunas, t.i., iebrukumu Ziemeļlietuvā un Kurzemē, ar nolūku atvilkt krievu karaspēka rezerves tālāk no Galīcijas. Tilzītes rajonā koncentrētās trīs kājnieku un trīs kavalērijas divīzijas 14. (27.) aprīlī pārgāja uzbrukumā.

Krievu karaspēks, pārsvarā vāji apbruņotie zemessargi, šai frontes iecirknī veidoja savstarpēji izolētus grupējumus. Tie nepavisam nebija gatavi grūtām cīņām un atkāpās. Panākumi mudināja uzbrucējus pēc Kauņas cietokšņa apiešanas virzīties uz Jelgavu un Panevēžu. 1915. gada 18. aprīlī (1. maijā) vācu karaspēks sasniedza Vilci Kurzemes dienvidos.

Šis vācu karaspēka iebrukums kārtējo reizi pierādīja, ka milzīgā Krievijas impērija nomaļu tautām nebija un nevarēja būt nekāda miera osta. Kas gan saskaitīs, cik latviešu nolika galvu Krimas, Krievijas–Turcijas un Krievijas–Japānas karā? Nu pēc lielajiem dzīvā spēka zaudējumiem Austrumprūsijā jau pašu zemē latviešiem bija jārēķinās ar jauniem, smagiem pārbaudījumiem.

Vācu karaspēkam virzoties arvien dziļāk Kurzemē, neaizsargāta izrādījās Jelgava. Pēkšņā ziņa par vāciešu tuvošanos tur radīja paniku. Steigā evakuējās iestādes, pilsētu atstāja daudzi jelgavnieki. Gandrīz pēdējā brīdī Jelgavas aizstāvēšanu uzņēmās ģenerāļa A. Potapova vienība, tikko pēc cīņām Ziemeļlietuvā caur Žagari atkāpusies uz Kurzemes administratīvo centru, ko citas karaspēka daļas bija pametušas. Būtībā vienību veidoja divi no latviešiem saformēto Daugavgrīvas cietokšņa darba rotu bataljoni, kuri 19. aprīlī (2. maijā) izjauca vācu karaspēka avangarda mēģinājumu uz karstām pēdām sagrābt Jelgavu. Vācieši veltīgi pūlējās pārvarēt pašaizliedzīgo daugavgrīviešu pretestību. Pilsētu viņi nosargāja līdz papildspēku pienākšanai.

Vāciešu izlūki bija manīti arī netālu no Bauskas. Ierēdņi un policisti, tāpat lielāks skaits pilsētnieku, necerot, ka ap pusotra tūkstoša krievu karavīru spēs Bausku aizstāvēt, steigšus evakuējās. Taču ienaidnieks pat nemēģināja pilsētu ieņemt. Vācu pavēlniecību vairāk interesēja Liepāja kā izdevīga bāze karakuģiem.

Pretrunīgu rīkojumu dēļ (te Liepāju atstāt, te aizstāvēt līdz pēdējai iespējai) krievu spēki Kurzemes dienvidrietumos izrādījās daļēji dezorganizēti. Vāciešu speciālajam grupējumam, kuru no jūras puses atbalstīja karakuģi, nesagādāja lielas pūles pēc neilgas kaujas Liepāju 24. aprīlī

74. att. Vācu karavīri Liepājas jūrmalā

(7. maijā) ieņemt, iegūstot 12 lielgabalus un 1600 gūstekņus.[40] Tajā pašā dienā vācu karaspēka varā nonāca Kuldīga.

Kurzemē iebrukušais vācu karaspēks skaitliski nebija liels, toties mobils, ar augstām manevrēšanas spējām. Turpretī krievu divīzijas tā arī palika izkliedētas un bez regulāriem sakariem pat starp lielākām vienībām. Ar novēlošanos atsevišķos grupējumus beidzot sakļāva vienā (5.) lauka armijā pieredzējušā un enerģiskā ģenerāļa P. Pleves vadībā.

28. maijā (10. jūnijā) Krievijas armijas augstākā virspavēlniecība uzsvēra Rīgas virziena noteicošo nozīmi vispārējā stratēģiskajā situācijā. Tā

pavēlēja nodrošināt Rīgu pretinieka sauszemes karaspēka uzbrukuma gadījumā. Vienlaikus vajadzēja ķerties pie Ventspils ostas evakuācijas, izvedot visu vērtīgāko un pēc tam ostu sagraujot, kā arī izpostot Ventspils–Tukuma dzelzceļu. Tātad Kurzemes ziemeļdaļas atstāšana bija izlemta visaugstākajā līmenī.

Rīgas aizstāvēšanas interesēs 5. armijas pavēlniecība pozīciju un pievedceļu izbūves darbos ar civilās administrācijas palīdzību iesaistīja vietējos iedzīvotājus. Tā tika likti pamati t.s. Rīgas nocietinātajam rajonam.

Vācu Austrumu frontes virspavēlniecība nedomāja apmierināties ar sasniegto un 1. (14.) jūnijā deva rīkojumu karaspēkam pēc papildspēku saņemšanas turpināt uzbrukumu Baltijā. Tas gan atsākās tikai pēc mēneša.

Mēnesis atelpas krievu 5. armijai izrādījās nepietiekams, lai novērstu daudzos trūkumus un nepilnības. 1. (14.) jūlijā vācu karaspēka daļas bez pūlēm forsēja Ventu pie Griezes un izvērsa uzbrukumu Jelgavas virzienā. Kaujās atkal piedalījās 1. un 2. Daugavgrīvas latviešu zemessargu bataljons. Pirmais no tiem izrādīja sīkstu pretestību vācu 41. divīzijas vienībām Ezeres muižas rajonā un atkāpās tikai tad, kad kaimiņos esošās vienības bija atklājušas bataljona flangus. 2. bataljons cīnījās pie Saldus, pēc tam Cieceres ezera apkārtnē.

Pēc kaujas pie Vecauces (4., resp., 17. jūlijā) krievu karaspēks atstāja Dobeli. Vēl pēc dienas vācieši ieņēma Tukumu un Ventspili. 8. (21.) jūlijā vācu pavēlniecība sāka īstenot ieceri par krievu 5. armijas galveno spēku aptveršanu. Krita Šauļi un Panevēža, tomēr 5. armija izvairījās no tai sagatavotajiem slazdiem.

Gluži drīz – 19. jūlijā (1. augustā) vācieši ieņēma Jelgavu un Bausku. Sekoja viņu kavalērijas izrāviens no Jelgavas uz Rīgu, taču to apturēja krievu artilēristi, pie Olaines aizšķērsojot kavalēristiem tālāko ceļu.

Krievu karaspēkam pabeidzot pārgrupēšanos, Rīgas rajonā izvietojās 12. armija, bet 5. armija sadarbībā ar 10. armijas daļām nosedza Daugavpili un Pleskavas virzienu. Plašo Ziemeļrietumu fronti sadalīja divās daļās – Ziemeļu un Rietumu frontē. Pirmās svarīgākais uzdevums bija nosargāt Petrogradas virzienu, aizstāvot Rīgu un Daugavas līniju līdz Daugavpilij. Pateicoties pienākušajiem papildspēkiem, krievu karaspēkam izdevās noturēt Jēkabmiestu un tam pieguļošo rajonu Daugavas kreisajā krastā.

Tādējādi neilgā laikā vācu karaspēka kontrolē bija nonākusi lielākā daļa Kurzemes – un tas atradās pavisam netālu no Rīgas. Rīgas aizsardzība kļuva par 12. armijas pamatuzdevumu.

Krievu Baltijas flotes galvenie spēki joprojām sargāja ieeju Somu jūras līcī, taču dažus karakuģus iesaistīja Rīgas rajona aizsardzībā no jūras puses. Vāciešiem sasniedzot Rīgas jūras līča dienviddaļu, viņu kreisais spārns nokļuva krievu karakuģu apšaudes zonā. Vācu jūras spēkus gan visvairāk apdraudēja zemūdenes, sevišķi britu Admiralitātes krievu Baltijas kara flotei palīgā atsūtītās pirmās trīs angļu zemūdenes (E-8, E-9 un E-19),[41] kas pēc Liepājas krišanas bāzējās Tallinā, tāpat daudzviet ierīkotie mīnu lauki.

Negatavojoties uzbrukt Rīgai, vācu pavēlniecība par vēlamu atzina jūras spēku demonstrāciju. Vairākkārt vācu karakuģi tiecās iekļūt Rīgas jūras līcī. Pirmais mēģinājums 1915. gada jūnijā bija neveiksmīgs. 26. jūlijā (8. augustā) vācu karakuģu vienība atkal parādījās Irbes šaurumā un pūlējās iztralēt "koridoru" mīnu laukā, taču, četriem karakuģiem ciešot no mīnām, akciju pārtrauca un atgriezās bāzēs (Ventspilī un Liepājā). Tikai 5. (18.) augustā vācu mīnu traleri atbrīvoja ceļu karakuģu vienībai, kas tad beidzot arī iekļuva līcī. Tur vācieši sarīkoja krievu karakuģu "medības". Bez pūlēm tika pieveikts pāris lielgaballaivu, vairākās vietās apšaudīta Ziemeļvidzemes piekraste. Visvairāk lādiņu vācieši iztērēja, apšaudot Pērnavu, kur cieta ap trīsdesmit ēku, bija cilvēku upuri. Netālu no Ainažiem viņi nogremdēja kabotāžas tvaikoni "Dagmar". Dienu vēlāk līdzīgs liktenis piemeklēja sešus buriniekus. Ilgi uzkavēties Rīgas jūras līcī vācu karakuģu vienība tomēr neuzdrošinājās. Kad mīnas bija izsitušas no ierindas piecus karakuģus, tā pasteidzās atgriezties dislokācijas vietā.

Krievu jūrnieki nekavējoties ķērās pie mīnu lauku atjaunošanas un papildināšanas Irbes šaurumā. Mīnas izlika arī starp Kolkasragu un Roņu salu, iepretim Rojai, Daugavgrīvai, Pabažiem, Ainažiem, kā arī Pērnavas jūras līcī. Mīnu nodarītie zaudējumi uz vairākiem gadiem atturēja ienaidnieku no turpmākiem mēģinājumiem iekļūt Rīgas jūras līcī.

Kurzemes bēgļi

Vācu karaspēka iebrukums Kurzemē sagādāja ārkārtējus pārdzīvojumus kurzemniekiem, sevišķi lauciniekiem. Biedēja lasītais un dzirdētais par vācu karavīru nežēlīgo izturēšanos pret mierīgajiem iedzīvotājiem gan Beļģijā un Francijā, gan poļu guberņās. Satraukums pieauga, vērojot poļu un lietuviešu bēgļus, kā arī uzzinot par pēkšņo ebreju piespiedu izraidīšanu no Kauņas guberņas un Kurzemes 24 stundu laikā (saskaņā ar ģenerāļa P. Kurlova[42] pavēli). Krievu ģeneralitāte, kā zināms, ebrejus uzskatīja par potenciāliem vācu spiegiem.[43] Tā kā viņu piespiedu evakuācija uz Dņepras

labā krasta guberņām notika caur Rīgu, vietējā ebreju palīdzības komiteja, tāpat pilsētas valde iespēju robežās sniedza izraidītajiem palīdzību. Līdzīgs liktenis varēja piemeklēt Rīgas ebrejus, tādēļ vairāku valstu konsuli lūdza attiecīgās instances no šāda soļa atturēties.

Krievu karaspēka pavēlniecība bija iecerējusi Kurzemi atstāt ienaidniekam izpostītu un civiliedzīvotāju pamestu. Vācu karaspēkam tuvojoties, obligāti bija jāevakuējas 18–45 gadus veciem vīriešiem, attiecīgi rīkojumi un piespiedu pasākumi, ieskaitot kazaku pletnes, noteica pārējo iedzīvotāju izturēšanos. Atkāpjoties krievu karaspēks dedzināja dzīvojamās un saimniecības ēkas, pirmoreiz vietvietām realizējot izdedzinātas zemes taktiku. Nesaudzīgi tika postīti tīrumi.

Daļa kurzemnieku paši negribēja palikt "zem vācieša", vairākums tomēr nevēlējās pamest mājas un iedzīvi. Pēdējos bēgt piespieda kazaki. No toreizējā Dobeles apriņķa Vilces pagasta, piemēram, padzina 130 māju iedzīvotājus, tikai kādās septiņās palika tur dzīvojošie sirmgalvji.[44] Drosmīgākās ģimenes, kuras nevēlējās aizklīst no dzimtajām vietām, uz laiku paglābās meža nostūros, lai, karadarbībai aizvirzoties tālāk, atgrieztos savās mājās. Bēgļu uzskaite un vēlāk izdarītā aptauja Rīgā liecināja, ka viņu nospiedošais vairākums (91,57%) bēdzis pēc varas pārstāvju rīkojuma.[45] Tas viss jāatceras, skaidrojot nepieredzēti plašo Kurzemes bēgļu kustību.

Labprātīgi bēgļi un izraidītie, turpmāk saukti vienkārši par bēgļiem, jo ne oficiāli, ne arī neoficiāli viņi netika nodalīti, dažkārt, vācu avangarda panākti, tika dzīti atpakaļ. Zeme bez tās kopējiem vāciešus nevarēja apmierināt.

Cilvēku masveidīga pārvietošanās radīja visdažādākos sarežģījumus. Militārā pavēlniecība un civilā administrācija tiem nebija gatava, tādēļ 23. jūnijā (6. jūlijā) rīkojums par iedzīvotāju piespiedu izraidīšanu tika atcelts. Taču brīvprātīgu evakuāciju varas orgāni atbalstīja. Tā kā spēkā palika prasība par materiālo vērtību iznīcināšanu, minētā pavēle no atkāpjošā karaspēka patvaļībām nepasargāja.

Liela daļa bēgļu cerēja uz laiku patverties Rīgā, citi tūlīt devās uz Ziemeļvidzemi un Igauniju, kā arī Latgali, pa dzelzceļu izbrauca uz Iekškrieviju. Milzīgas grūtības bēgļiem sagādāja līdzpaņemtie mājlopi. Rīgā ar tiem neielaida, minimālas bija lopbarības sagādes iespējas, turklāt jau drīz izplatījās dažādas mājlopu sērgas. Bēgļiem tik vien atlika kā par smiekla naudu nodot lopus rekvizīcijas komisijām.

Daudzi Kurzemes piekrastes zvejnieki projām devās laivās. Vairākums lībiešu pārcēlās uz Sāmsalu un Hāpsalu. Latviešu zvejnieki ar laivām vai kuģīšiem nokļuva Ziemeļvidzemes jūrmalā, bet uzņēmīgākie riskēja doties uz Volgu vai Lādogas ezera apkārtni.

Liels skaits latviešu bēgļu apmetās Vidzemes guberņas igauņu daļā, īpaši Tērbatā un tās apkārtnē. Pirmā pasaules kara laikā šī pilsēta kļuva par vienu no latviešu intelektuālās dzīves centriem.

Piespiedu rīkojumi maz skāra muižu īpašniekus. Ne viens vien Kurzemes barons ar ģimeni jau laikus bija pārcēlies uz Rīgu vai Petrogradu, muižas atstājot pārvaldnieka ziņā. Daudzi muižnieki tomēr palika un viesmīlīgi sagaidīja vācu karavīrus.

Vērojot kurzemnieku bēgļus, nemierīgi kļuva vidzemnieki, jo bija jau saņemts norādījums ienaidnieka tālākvirzīšanās gadījumā iznīcināt sējumus platā piefrontes joslā. Bēgļu kustība vērsās plašumā. Cara valdība praktiski atzina savu nespēju atrisināt šo sarežģīto problēmu. Vidzemes muižniecības landmaršals Ā. Pilārs-Pilhaus pauda satraukumu, ka var pienākt brīdis, kad "izmisumā novestie izbadējušies miljoni valstij nozīmēs lielākas briesmas nekā ārējais ienaidnieks"[46]. Administrācija tāpat uzskatīja par nepieciešamu turpmāk novērst bēgļu masveida pārvietošanos.

Bēdīgākais bija tas, ka simtiem tūkstošu kurzemnieku atstāja dzimteni un daļa no šiem cilvēkiem nekad vairs Latvijā neatgriezās. Tādēļ vien plašā bēgļu kustība vērtējama negatīvi. Lietuviešiem pēc viņu pašu sniegtām ziņām bēgļu bija trīs četras reizes mazāk nekā latviešiem.[47] Vairākums lietuviešu palika savās mājās, savā zemē, saglabājot tautas dzīvo spēku. Protams, Lietuvai fronte "pārvēlās" tik ātri, ka krievu ģenerāļi neatģida kaut ko nopietnu pasākt.

1915. gada vasaras nogalē un rudens pusē bēgļu gaitās nācās doties Jaunjelgavas un Ilūkstes apkārtnes, kā arī Daugavpils iedzīvotājiem. Latgaliešu bēgļus lielākoties novirzīja uz Vitebskas pusi, jo apgādes un izvietošanas jautājumos viņiem bija jāmeklē guberņas iestāžu palīdzība. Neilgā laikā Daugavpils iedzīvotāju skaits saruka līdz aptuveni 12 tūkst., pēc citām ziņām pilsētā palika pat vēl mazāk cilvēku.[48] Vairākums no viņiem pameta pilsētu uz visiem laikiem.

Ar milzīgo bēgļu skaitu saistītās izvietošanas, apgādes, medicīniskās aprūpes u.c. problēmas lika enerģiski rīkoties. 1915. gada 18. (31.) jūlijā Latviešu palīdzības komiteja karā iesauktajiem un viņu piederīgajiem nodibināja bēgļu nodaļu ar skolotāju aprindās pazīstamo V. Olavu

priekšgalā. Nedaudz vēlāk radās Baltijas latviešu komiteja palīdzības sniegšanai bēgļiem, bet Petrogradā mācītāji J. Zanders un J. Grīnbergs izveidoja latviešu bēgļu apgādes organizāciju "Dzimtene". Minētās organizācijas ierīkoja ēdināšanas punktus, vēlāk arī ambulances. Diemžēl starp bēgļu aprūpes organizācijām valdīja nesaprašanās un konkurence, ko pastiprināja pretenzijas uz valdības atvēlēto pabalstu summu sadalīšanu.

1915. gada 28. augustā (10. septembrī) Petrogradā nodibināja Latgaliešu palīdzības biedrību karā cietušajiem ar 15 vietējām nodaļām pašā Latgalē. Vēlāk šo nodaļu skaits sasniedza 31.[49] Latgaliešu palīdzības biedrības pirmais priekšsēdētājs bija G. Mukts-Kveders, bet jau no 14. (27.) septembra līdz pat tās darbības beigām – V. Rubulis. Sākumā biedrība visu uzmanību veltīja bēgļu sociālajiem, kultūras un izglītības jautājumiem, bet vēlāk kļuva par nozīmīgu politisku organizāciju, vienojot Latgales laicīgo un garīgo inteliģenci, kas nešaubījās, ka ejams viens ceļš kopā ar t.s. Baltijas latviešiem, lai panāktu Latvijas autonomiju un saglabātu Latgales savdabību.

Ar bēgļu lietām nodarbojās arī t.s. Ziemeļpalīdzība, ko ar valdības ziņu oficiāli izveidoja Petrogradā. Latvijā Ziemeļpalīdzības aktivitātes ne ar ko īpašu neizcēlās. Cara patvaldība bēgļu lietām vispār pievērsa maz uzmanības. Tikai pēc ilgākas vilcināšanās Iekšlietu ministrija iesaistījās šo sasāpējušo jautājumu risināšanā, nevēloties atstāt bēgļu problēmas Viskrievijas pilsētu savienības un lielkņazes Tatjanas vārdā nosauktās komitejas, kā arī pēc tautību principa veidoto organizāciju pārziņā.

1915. gada 30. augustā (12. septembrī) Petrogradā pulcējās latviešu bēgļu kongresa 128 delegāti. Kongress ievēlēja Latviešu bēgļu apgādāšanas centrālkomiteju (valstsdomnieki J. Goldmanis un J. Zālītis, V. Olavs, J. Čakste, A. Bergs, F. Grosvalds u.c.). Latgali tajā pārstāvēja N. Rancāns un F. Kemps. Centrālkomiteja kļuva par vienojošu centru aptuveni 260 latviešu bēgļu aprūpes vietējām nodaļām. 1915. gada septembrī Maskavā pēc J. Bankava iniciatīvas sāka iznākt bēgļiem paredzēts laikraksts "Dzimtenes Atbalss". Tajā darbojās E. Blanks u.c. žurnālisti, tāpat rakstnieki A. Brigadere, J. Akuraters, L. Laicens, P. Rozītis un K. Skalbe. Laikraksta redakcijā bieži pulcējās progresīvi noskaņotie latviešu inteliģenti.

Latvijā bēgļu apgādē ar pārtiku un apģērbu, tāpat darbavietu meklēšanā iesaistījās vietējās pašvaldības. Darbavietu dēļ bēgļiem nereti nācās mainīt apmešanās vietu.

75. att. Viena no bēgļu ēdināšanas vietām Rīgā

Karš dezorganizēja Latvijas izglītības iestāžu darbu un mācības skolās. Simtiem skolotāju iesauca armijā. Tuvojoties frontei, daudzas mācību iestādes evakuēja, skolēni līdz ar vecākiem devās bēgļu gaitās.

Bēgļu bērnu izglītība tomēr netika pamesta novārtā. Vidzemē apmetušos bēgļu bērni apmeklēja vietējās skolas. Kopš 1915. gada septembra rūpes par bēgļu bērniem un to skološanu uzņēmās Latviešu bēgļu apgādāšanas centrālkomiteja, izmantojot tās rīcībā esošos līdzekļus. Latviešu bēgļu apgādāšanas centrālkomiteja bēgļu skolas Krievijā dibināja, pamatojoties uz 1914. gada 1. (14.) jūlija privātskolu likumu, kas paredzēja, ka skolas uzturētājam ir tiesības noteikt mācību programmu un mācību valodu. Latviešu mācību valoda šajās skolās bija liels ieguvums, jo vācu karaspēka neokupētajā Latvijas daļā latviešu bērniem joprojām nācās mācīties krievu valodā, kura dominēja kā viens no galvenajiem vēl arvien uzspiestās pārkrievošanas līdzekļiem. Latviešu bēgļu skolas atvēra Petrogradā, Maskavā, Kostromā, Ņižņijnovgorodā, Samarā, Saratovā, Harkovā, Kijevā, Omskā, Tomskā, Krasnojarskā, Novosibirskā u.c. pilsētās, kā arī daudzās

76. att. Bēgļu patversme Valmierā

Krievijas Eiropas daļas un Sibīrijas latviešu kolonijās, kur latviešu bēgļi ienesa pozitīvas vēsmas, ceļot kolonistu nacionālo noskaņojumu un stiprinot saites ar Latviju.

Bēgļu bērnu iestādes dalījās četrās grupās: pirmmācības skolas, pirmmācības skolas – patversmes, bērnudārzi – patversmes un vidusskolas. 1916. gada beigās šajās skolās 287 skolotāju vadībā mācījās 9652 skolēni.[50] Maskavas latviešu kultūras birojs izstrādāja jaunu pirmmācības skolu programmu, pagarinot mācību laiku no trim līdz četriem gadiem.

Latgaliešu palīdzības biedrība karā cietušajiem laikā no 1915. gada oktobra līdz 1916. gada decembrim Petrogradā noorganizēja kursus pamatskolu skolotāju sagatavošanai. Kursus apmeklēja vairāk nekā pusotra simta klausītāju.

Par bēgļu garīgo stiprināšanu rūpējās dažādu konfesiju latviešu mācītāji. Pirmā pasaules kara gados 26 mācītāji un 8 diakoni[51] pūlējās aptvert visā milzīgajā Krievijas impērijā izkaisītos latviešu luterāņu bēgļus un kolonistus. Atkarībā no apstākļiem dievkalpojumi notika baznīcās, skolās,

privātmājās vai brīvā dabā. Regulārie dievkalpojumi Maskavā un Petrogradā norisa apmeklētāju pārpildītās baznīcās. Maskavā tos noturēja vācu draudzei piederošajā Pētera un Pāvila baznīcā mācītājs K. Beldavs, vēlāk arī prāvests K. Irbe. Iesvētāmo skaits vienā reizē sniedzās līdz 200 jauniešiem, un draudzes sapulcēs piedalījās gandrīz 4000 cilvēku.[52] Petrogradā latviešu luterāņu garīgo aprūpi veica Jēzus draudzes mācītāji J. Zanders un J. Grīnbergs.

Ļoti grūti ir aprēķināt bēgļu kopējo skaitu. Kā jau minēts, bēgļu gaitās ļaudis devās dažādā laikā, neliela daļa atgriezās dzimtajās vietās vēl kara gados. 1917. gada pavasarī Vidzemē reģistrēti 170 543 bēgļi.[53] Vairākums bēgļu bija atstājis Latviju. Spriežot pēc V. Olava 1916. gada augusta ziņojuma, kara apstākļu dēļ dzīvesvietu bija mainījuši apmēram 760 tūkstoši latviešu. Saskaņā ar M. Skujenieka aprēķiniem tādu cilvēku, ieskaitot evakuētos strādniekus, bija vairāk nekā 850 tūkstoši[54] jeb trešdaļa no Latvijas pirmskara iedzīvotāju skaita. Pirmā pasaules kara laikā nekur citur šis rādītājs nebija tik augsts.

Rūpniecības uzņēmumu evakuācija

Karadarbībai norisinoties Latvijas teritorijā, tika veikta rūpniecības uzņēmumu mašīnu un iekārtu, tāpat izejvielu u.c. materiālo vērtību evakuācija uz tālāku aizmuguri. Augstākās virspavēlniecības Galvenā mītne jeb t.s. Stavka ieteica rīkoties ļoti uzmanīgi un Rīgas rūpnīcu iekārtu evakuāciju uzsākt tikai tad, kad skaidri iezīmējusies nepieciešamība pilsētu atstāt. 1915. gada 8. (21.) jūnijā speciālā apspriedē tika izstrādāta Rīgas evakuācijas shēma, vispirms paredzot izvest no pilsētas gatavo produkciju un pusfabrikātus. Vienlaikus tika nolemts sākt dažu rūpnīcu iekārtu pārvešanu uz Iekškrieviju, ieskaitot darbgaldus un mašīnas, kas bija nepieciešamas daudzām rūpnīcām tālākā aizmugurē. Lēmums deva "zaļo gaismu" darbgaldu medniekiem, kas lielā skaitā ieradās izlaupīt Rīgas fabrikas un rūpnīcas.

Bēdīgā pieredze Liepājā, kuru zaudēja, neko no tās nepagūstot evakuēt, lika pasteigties ar Rīgas evakuēšanu. Militārais resors to uzsāka 1915. gada jūlijā. Pati evakuācija izvērtās par smagu nastu dzelzceļa transportam, jo fabriku un rūpnīcu ražošanas iekārtu un mašīnu nogādāšanai tālākā aizmugurē vajadzēja 30 tūkst. vagonu.[55] Ar tvaikoņiem izveda iepriekš izjauktus 9 mīnukuģu korpusus, kurus būvēja Cīzes kuģubūvētava Vecmīlgrāvī.

Pirmos no Rīgas evakuēja lielākos, armijas vajadzībām strādājošos uzņēmumus. Ražošanas iekārtas nosūtīja uz Petrogradu, Maskavu un tās apkārtni, Ņižņijnovgorodu, Harkovu u.c. pilsētām. "Provodņika" ražošanas iekārtas tika nogādātas Maskavā un tās apkārtnē, Krievu–Baltijas vagonu rūpnīcu evakuēja uz Tveru, R. Poles uzņēmumu – uz Voroņežu, metālapstrādes fabriku "Etna" – uz Ņižņijnovgorodu, Vispārējās elektrības kompānijas elektrotehnisko rūpnīcu – uz Harkovu utt. Līdz septembra vidum evakuēja ap 400 Rīgas fabriku.[56] Izveda ne tikai rūpnīcu iekārtas. Lielāko daļu pilsētas tramvaja vagonu nogādāja Petrogradā, bet pontontilta sastāvdaļas – Igaunijā (Hāpsalā, Sāmsalā u.c.), jaunās telefona centrāles iekārtu – Saratovā.

Munīcijas rūpnīcas pieprasīja krāsainos metālus, kurus no Latvijas izveda lielos daudzumos. Noņēma pat vara plāksnes no Doma, Jēkaba u.c. Rīgas baznīcu jumtiem. Lai gan ne tik intensīvi, dažādu materiālo vērtību evakuācija turpinājās arī vēlāk.

No Latvijas, galvenokārt Rīgas, izveda kultūras vērtības, piemēram, M. Barklaja de Tolli un Pētera I pieminekli, bīskapa Alberta statuju. Rīgā, Daugavpilī u.c. noņēma un aiztransportēja baznīcu zvanus.

Cerot atsākt ražošanu tālākā aizmugurē, daļa Rīgas rūpnīcu ņēma līdzi kvalificētos strādniekus, pārējie varēja sekot uzņēmumiem saskaņā ar evakuācijas komisijas norādījumiem. Projām devās kā latviešu, tā krievu, poļu, lietuviešu u.c. tautību strādnieki, daudzi kopā ar ģimenēm. Aizbraucēji saņēma naudas pabalstus, ģimenes locekļiem garantēja bezmaksas pārbraucienu.

Uz Maskavu evakuēja Rīgas Politehnisko institūtu. Turpmāk samērā daudz tā mācībspēku iesaistījās kara rūpniecībā, sekmēja ārstniecības līdzekļu ražošanu. P. Valdens uzņēmās vadīt Kara ķīmijas komitejas Maskavas nodaļu, V. Fišers kļuva par galveno ķīmijas speciālistu Maskavas ķīmiski farmaceitiskajā rūpnīcā. Vēlāk pazīstamais zinātnieks, tolaik vēl students G. Vanags izstrādāja un ieviesa ražošanā sarežģīto novokaīna 14 pakāpju sintēzi.

Augustā sekoja rīkojums par Jaunjelgavas, Jēkabmiesta un Daugavpils evakuāciju. No Daugavpils līdzi uzņēmumiem izbrauca vairāk nekā 5000 strādnieku ar ģimenēm.[57] Daļa pilsētu atstāja vēlāk.

Uzņēmumu darbības atsākšana aizmugurē lielākoties izrādījās neiespējama. Vietējie rūpnieki nebija ieinteresēti to sekmēt, toties labprāt piesavinājās evakuēto rūpnīcu tehnisko aprīkojumu.

Uz Krieviju evakuējās vairāku lielo latviešu laikrakstu redakcijas. Sākot ar 1915. gada rudeni, "Jaunā Dienas Lapa" iznāca Petrogradā. Turpat tika izdots Latviešu bēgļu apgādāšanas centrālkomitejas laikraksts "Jaunās Pēterpils Avīzes" (vēlāk iznāca ar nosaukumu "Baltija"). Bēgļu izdevuma redakcijā strādāja A. Būmanis, A. Bergs, E. Vulfs u.c. "Dzimtenes Vēstneša" redakcija pārcēlās uz Pleskavu. Tur bija visai smagi darba apstākļi; žurnālisti strādāja šķūnim līdzīgās telpās, galdi bija sanagloti no neēvelētiem dēļiem. Lai gan trūka naudas, papīra, daļēji arī tipogrāfijas iekārtu, redaktoram Āronu Matīsam izdevās atjaunot laikraksta izdošanu.

Rīgā turpināja iznākt "Jaunākās Ziņas", izvirzoties par nozīmīgāko latviešu laikrakstu galvenokārt operatīvi publicētās informācijas dēļ. Laikrakstam bija savi speciālkorespondenti frontē, pastāvīgie korespondenti Maskavā un Petrogradā, tas bez maksas publicēja bēgļu sludinājumus. Vēl Rīgā iznāca "Jaunais Vārds" un "Rīgas Ziņas".

Strauji samazinājās latviešu valodā publicēto grāmatu skaits. Tā 1914. gadā iznāca 951 grāmata, bet, sašaurinoties poligrāfijas uzņēmumu darbībai (vairāku tipogrāfiju iekārtas evakuēja, citās burtu metālu rekvizēja kara vajadzībām) un trūkstot papīram, 1915. gadā Latvijā izdeva tikai 270 latviešu grāmatas.[58] Daudz pūļu un uzņēmības prasīja pat tik pierasto un iecienīto kalendāru izdošana.

Evakuācija izvērtās par visīstāko Latvijas izlaupīšanu. Tā norisinājās Krievijas militāro instanču (to skaitā 12. armijas štāba) uzraudzībā. Šīm instancēm nepavisam nerūpēja reģiona intereses. Īsā laikā līdz tam salīdzinoši ekonomiski augsti attīstītā Baltijas centrālā daļa tika atsviesta tālu atpakaļ, gandrīz vai agrāra novada stāvoklī. Pēc fabriku inspekcijas datiem gadu vēlāk Rīgā darbojās vairs tikai 31 neliels uzņēmums un vēl 7 citi Vidzemes latviešu daļā, bet strādnieku kopskaits tajos nedaudz pārsniedza 2100 cilvēku.[59] Tās nu patiesi bija nožēlojamas atliekas.

Darbību pārtrauca arodbiedrības u.c. strādnieku organizācijas, faktiski beidzās krievu, poļu un igauņu sabiedriskā dzīve Rīgā. Tikai ierobežotā apjomā vēl turpināja funkcionēt dažas no Rīgā izveidotajām lietuviešu biedrībām.

Lauksaimniecība kara laikā

Karš turpināja graut Latvijas lauksaimniecību, bet lauksaimniecības biedrības pūlējās glābt, kas glābjams. Sākoties Kurzemes bēgļu gaitām, sugas lopu īpašniekiem ieteica doties uz Latgali, kur bija salīdzinoši labāki

apstākļi lopu izmitināšanai. Tomēr lielu daļu sugas lopu nācās evakuēt uz Krievijas vidieni. Tos Latvija zaudēja uz visiem laikiem.

Kurzemes bēgļu pieplūdums un daudzu krievu karaspēka daļu koncentrācija Vidzemē un Latgalē vēl vairāk sarežģīja šo novadu situāciju, arī lauksaimniecības stāvokli. No vienas puses, bēgļi nozīmēja papildu darbarokas, kuras laukos gaidīja, no otras puses, viņi jūtami saasināja pārtikas problēmu. Produktu trūka, kopš kara sākuma to cenas nepārtraukti cēlās. Tādēļ naturālā darba apmaksa laukos bieži aizstāja samaksu naudā. Kļuva izdevīgi zemi iznomāt, plaši izplatījās pusgraudniecība. Tomēr sējumu kopējā platība gadu no gada samazinājās, daudzos gadījumos zeme palika atmatā, jo dažādu cēloņu dēļ nebija iespējams to apstrādāt (vai nu tīrumi atradās frontes joslā, vai tos šķērsoja aizmugurē sagatavotās rezerves pozīcijas, nebija nepieciešamā darbaspēka un inventāra). Nolietojušos lauksaimniecības tehniku nomainīt nebija iespējams, arī minerālmēslus laukiem vairs nepiegādāja. Ar nelikumībām bija saistītas nebeidzamās rekvizīcijas, no kurām lielākoties cieta zemnieku saimniecības, muižām parasti atradās ietekmīgi aizstāvji.

Tā kā karaspēks neiztika bez vietējās pārtikas apgādes, Ziemeļu frontes virspavēlniecība piekrita 1915. gada rudenī Rīgas, Cēsu un Valmieras apriņķī mobilizētos zemessargus, vecākus par 40 gadiem, uz pāris mēnešiem atlaist no karaspēka daļām un iesaistīt ražas novākšanā. Taču tādā veidā darbaroku problēmu laukos atrisināt neizdevās, jo atlaižamo skaits izrādījās gaužām neliels. Togad raža bija slikta, Vidzemē tā nesasniedza 2/3 no pēdējos piecos pirmskara gados caurmērā ievāktās.[60] Aizkavējās arī ražas novākšana.

Kara laikā mainījās apstrādātās zemes attiecības: agrāk zemnieku saimniecībās sējumu platības veidoja 1/3, turpretī kara gados – gandrīz 3/4 no visas apstrādātās zemes, bet Rīgas un Cēsu apriņķī pat vairāk.[61]

Saskaņā ar 1916. gada lauksaimniecības skaitīšanas datiem Vidzemes guberņas latviešu daļā bija 870 muižu un 25 070 zemnieku saimniecību. Par spīti kara apstākļiem, pirmās apstrādāja 85 760 desetīnas[62] (93 693 ha), otrās – 361 820 desetīnas (395 288 ha)[63] jeb vairāk nekā četras reizes lielāku platību. Muižu zemi daļēji apstrādāja apkārtējie zemnieki vai bēgļi ar saviem zirgiem un lauksaimniecības inventāru. Muižu lauki bija labi apkopti, raža tajos – lielāka nekā zemnieku saimniecībās. Muižās izrādījās lielāks skaits ciltsgrāmatās ierakstīto mājlopu, tādēļ ganāmpulki bija vairāk aizsargāti. Zemniekus visvairāk satrauca atšķirīgā pieeja, rekvizējot zirgus

no saimniecībām, jo muižās paredzēja atstāt vienu zirgu uz 6 desetīnām (6,6 ha) zemes, bet zemnieku saimniecībās – divus zirgus neatkarīgi no aramzemes platības.[64] Nebija noslēpums, ka muižas, lai samazinātu rekvizējamo lopu skaitu, par to īpašniekiem fiktīvi uzrādīja daudzas muižas laukstrādnieku ģimenes.

Zemnieki bija neapmierināti ar joprojām ļoti netaisnīgo ceļu klaušu sadalījumu, kas visu to smagumu uzvēla viņiem, muižai atstājot simbolisku līdzdalību. Praktiski nekas nemainījās arī pēc 1916. gada vasarā cara apstiprinātā Krievijas impērijas Ministru padomes lēmuma atcelt Baltijas muižnieku ar zemes īpašumu saistītās privilēģijas.

Ekonomiskā konkurence starp zemnieku un muižu saimniecībām saasinājās. Muižas aizvien vairāk zaudēja savu ekonomisko potenciālu un aizvien mazāk līdzinājās daudznozaru saimniecībām ar tirgus konjunktūrai piemērotiem palīguzņēmumiem. Sakarā ar alkoholisko dzērienu tirdzniecības aizliegumu kopš kara sākuma ienākumus nedeva alus brūži un degvīna dedzinātavas. Lai kaut daļēji kompensētu zaudējumus, muižas pastiprināti izcirta mežus malkā, kurai cena kāpa. Daudzas muižas vispār pārtrauca saimniekošanu un zemi nelielās platībās iznomāja. Muižu pārvaldnieki un muižnieku pilnvarotie palielināja nomas maksu, tiesājās par veco parādu piedziņu. Zemnieku māju izpirkšana nebija beigusies, daudzas līdz galam neizpirktās mājas izrādījās dziļi iestigušas parādos. Lūgumi atlikt maksājumus netika ievēroti, kaut gan tai pašā laikā pilsētās tirgotājiem un rūpniekiem bija noteikts vekseļu moratorijs, t.i., maksājumu atlikšana. Biežie māju pārdošanas un ūtrupes sludinājumi liecināja par muižu apsaimniekotāju un zemnieku saspringtajām attiecībām. Tās saasināja arī pretvācu noskaņojums, kuru veicināja muižu tendence saimnieciskās grūtības novelt uz zemnieku pleciem. Ne miņas vairs nebija no agrāk vērojamās muižas saimniecības vadītāja ieinteresētības uzturēt zemnieku saimniecības tādā stāvoklī, lai tās funkcionētu muižas saimniecības stiprināšanas interesēs. Tiesa, daudzām muižām neklājās viegli, vienu otru pat izūtrupēja, kas agrāk ne reizi nebija noticis.

Kara gados saglabājās tie paši zemnieku saimniecību ekonomiskie grupējumi: ap 1/3 bija sīkās un vidējās saimniecības, kas apsaimniekoja apmēram 12% visas aramzemes, pārējo apstrādāja lielās saimniecības. Pēdējās koncentrējās ap 80% zirgu u.c. liellopu.[65] Latgalē dominēja sīkās (līdz 5 desetīnām jeb 5,5 ha) saimniecības, lielākās vairākumā gadījumu

aizņēma aptuveni trīs četras reizes lielāku platību. Tāpat kā visā Vitebskas guberņā, galvenie zemes īpašumi Latgales apriņķos atradās iedalītajā zemē – ap 89%, kurā saimniekoja 65,4% no lauku iedzīvotājiem. Viņiem piederēja 78,88% zirgu un 76,73% liellopu.[66] Viensētu izdalīšanās process vēl turpinājās.

Kooperatīvi Vidzemē būtībā pildīja zemstu funkcijas, lai gan par to nekādu atlīdzību nesaņēma, toties pārmetumus par jaukšanos administrācijas lietās gan. Vienulaik veiksme pavīdēja piensaimnieku kooperatīviem sakarā ar pieprasījuma pēc piena produktiem palielināšanos pilsētās, kara hospitāļos. Daļa no saražotā sviesta tika realizēta pat ārpus Latvijas. Taču drīz arī piensaimniekiem pienāca grūti laiki. Sabruka lopu pārraudzības sistēma. Tā 1914. gada sākumā Latvijā darbojās 287 lopu pārraudzības biedrības, bet pēc četriem gadiem izrādījās saglabājies tikai ducis.[67]

Kooperatīvu pašaizliedzīgā darbība nespēja novērst lauksaimniecības lejupslīdi. Arvien grūtāk nācās pasargāt laukus no krievu karavīru patvarībām, zaudējumiem, kurus sagādāja parasti ar vietējām pašvaldībām nesaskaņota aizmugures iestāžu, lauka un rezerves hospitāļu, karamateriālu noliktavu izvietošana un darbība. Katrā gadījumā karaspēks jo dienas jo vairāk pasliktināja ekonomisko stāvokli kā Vidzemē, tā Latgalē. 1915. gadā vien abos šajos Latvijas novados tika rekvizēts vairāk nekā 300 tūkst. mājlopu.[68] Armijas daļas pat tālu no frontes nomīdīja tīrumus, izpostīja dārzus. Uzturoties teritorijā, kuras iedzīvotāju dzīvesveids un kārtība redzami atšķīrās no dzimtajās sādžās pierastās, krievu kareivji dažkārt atļāvās uzvesties kā ieņemtā ienaidnieka teritorijā. Šādos apstākļos 1916. gada vidū izsludināto kara zaudējumu novērtēšanu, kam nesekoja nekāda reāla valdības rīcība, uz laukiem cilvēki uzņēma visai rezignēti.

Latviešu strēlnieki

Pēc daudzām sakāvēm un plašas teritorijas zaudēšanas 1915. gada pavasarī Krievijas daudzmiljonu armija izrādīja paguruma pazīmes. Pavēlniecību sevišķi biedēja morālā noskaņojuma krišanās, kareivju masveidīga padošanās gūstā. Tādēļ ģeneralitāte bija ieinteresēta ne vien jaunu karotāju tūkstošos, bet arī karaspēka kaujasspēju paaugstināšanā. Krievu patriotismam pieplokot, vairs neradās iebildumi pret mazo tautu dzimtenes mīlestības izmantošanu.

Atceroties latviešu zemessargu varonību Jelgavas aizstāvēšanā, daudziem Latvijā likās, ka ar nacionālu latviešu vienību palīdzību izdosies stabilizēt militāro situāciju, varbūt pat atspiest vācu karaspēku. Organizēt latviešu nacionālos formējumus vēl mudināja krievu daļās itin bieži vērojamais uzskats par latviešiem kā vāciešiem (luterāņu ticības, reizēm uzvārda, pat valodas dēļ), kas nereti kļuva par iemeslu dažādām pārestībām. Savukārt komandieri latviešu kareivjus vērtēja atzinīgi. "Latviešiem Krievijas karaspēkā bij laba slava," rakstīts, piemēram, kādās atmiņās, "uz viņiem skatījās kā uz karavīriem, uz kuriem pilnīgi var paļauties."[69]

Latviešu sabiedrisko aprindu pārstāvji steidzās rīkoties. Krievijas armijas augstākajai virspavēlniecībai tika iesniegts lūgums atļaut latviešu nacionālo brīvprātīgo vienību formēšanu. Rēķinoties ar kārtējiem apvainojumiem separātismā un baidoties, ka varētu tikt noraidīta nacionālo vienību organizēšana, latviešu pilsonība un inteliģence atturējās no politisku prasību izvirzīšanas cara patvaldībai. Netika ierosināta latviešu apdzīvotās teritorijas, t.i., Vidzemes, Kurzemes un Latgales administratīvā apvienošana, ne arī Latvijas autonomijas atzīšana un garantēšana, reformas arhaiskajā un preses bieži cilātajā vietējās pašvaldības lietā. Tā palika neizmantota vēl viena izdevība iestāties par tautas tiesībām. Starp citu, vēl 1915. gadā angļu vēsturnieks un publicists A. Toinbijs savā grāmatā "Nacionalitāte un karš" ieteica Krievijai dot autonomiju poļiem, lietuviešiem, latviešiem un igauņiem, norādot uz Baltijas jautājumu kā svarīgu Eiropas miera problēmu.[70]

Pēc zināmas vilcināšanās 1915. gada 19. jūlijā (1. augustā) tika saņemts rīkojums saformēt divus latviešu strēlnieku bataljonus. Latviešu sabiedriskie un politiskie darbinieki nekavējoties nodibināja latviešu strēlnieku bataljonu pagaidu Organizācijas komiteju (A. Bergs, J. Goldmanis, K. Glīzdiņš, G. Ķempelis, Z. Meierovics, J. Plūme, J. Zālītis, V. Skubiņš u.c.). A. Ķeniņa un K. Skalbes sarakstīto uzsaukumu "Pulcējaties zem latviešu karogiem!", kuru bija parakstījuši valstsdomnieki J. Goldmanis un J. Zālītis, publicēja laikrakstos. Līdzās gluži oficiāli skanošām frāzēm par pulcēšanos zem "divgalvainā ērgļa spārniem" tur varēja lasīt šādus, latviešiem adresētus vārdus: "Kā arvienu, tā arī šinī grūtā brīdī paliksim uzticīgi savai tēvu zemei un kalsim paši viņas likteni... Uz priekšu ar latviešu karogu par Latvijas nākotni!"[71]

Uzsaukumā tika aicināts pieteikties jaunekļus un vīrus vecumā no 17 līdz 35 gadiem. Durvis vēra brīvprātīgo pieņemšanas punkti Rīgā, nedaudz

vēlāk arī citur Latvijā, tāpat Tērbatā, Tallinā, Vitebskā, Pleskavā, Petrogradā, Maskavā u.c., kur lielākā skaitā atradās latviešu bēgļi vai evakuētie strādnieki.

Jaundibinātajiem latviešu strēlnieku bataljoniem netrūka nelabvēļu. Negatīva attieksme pret bataljonu organizēšanu bija kā vietējo vāciešu elitei, tā lielinieciskajai Latvijas sociāldemokrātijai. Ignorējot gan 20. korpusa likteni, gan latviešu vairākuma vēlmi karot savā zemē, nevis kaut kur Galīcijā vai Aizkaukāzā, lielinieki deklaratīvi apgalvoja, ka bataljoni tiekot formēti latviešu izkaušanai. Viņu aģitācijai redzamu panākumu nebija, jo daudzi, īpaši jaunieši, pieteicās strēlniekos, lai "nelaistu vācieti tālāk" vai atbrīvotu Kurzemi. Nešaubīga bija J. Raiņa nostāja: "Es apsveicu latviešu bataljonus kā brīvās Latvijas sagatavotājus, kā mūsu tautas gara patstāvības modinātājus, kā mūsu slavas paudējus."[72]

Par spīti vairākām iepriekšējām mobilizācijām, pieteicās ap 8000 brīvprātīgo,[73] turklāt Organizācijas komitejai nemitējās pienākt latviešu karavīru lūgumi pārsūtīt viņus uz latviešu strēlnieku bataljoniem no dažādām citām karaspēka daļām. Protams, brīvprātīgo pieteikšanos veicināja bezdarbs un grūtie dzīves apstākļi.

Latviešu strēlnieku bataljonu formēšana noritēja sekmīgi. Veidoti pēc Sibīrijas strēlnieku bataljona parauga (četras rotas, piecas speciālās komandas, pavisam 1246 strēlnieki un apakšvirsnieki jeb instruktori, 26 virsnieki),[74] tie sākotnēji bija paredzēti izlūkošanai, diversijām pretinieka tuvākajā aizmugurē u.tml. uzdevumiem. Karadarbības ievirzīšanās pozicionālās sliedēs spieda šos bataljonus izmantot līdzīgi citām Krievijas armijas kājnieku daļām.

Latviešu strēlnieku bataljonus vajadzēja formēt Daugavgrīvas cietokšņa komandantam ģenerālim I. Miončinskim. Taču viņš šo pienākumu uzticēja adjutantam kapteinim K. Baltiņam.

Pēc pirmo divu – 1. Daugavgrīvas un 2. Rīgas bataljona saformēšanas atļāva organizēt 3. Kurzemes un 4. Vidzemes bataljonu, bet rudenī vēl četrus: 5. Zemgales, 6. Tukuma, 7. Bauskas un 8. Valmieras bataljonu. Pēdējo izveidoja Latviešu strēlnieku rezerves bataljonu. Apmācībām (Vecmīlgrāvī un Bolderājā) atvēlētais laiks bija īss – tikai daži mēneši, tāpēc tās noritēja ļoti intensīvi. Pieredzējuši virsnieki, kā F. Briedis, J. Francis, J. Vācietis, A. Zeltiņš u.c., par spīti laika trūkumam un materiālās apgādes nepilnībām, prata panākt lieliskus rezultātus. To sekmēja

77. att. Latviešu strēlnieku izvadīšana uz apmācībām

strēlnieku apzinīgā attieksme apmācību laikā. "Latviešu bataljonā bija kaut kas citāds nekā krievu vienībās: tā bija pašapziņa,"[75] vēlāk rakstīja A. Plensners, tolaik 4. Vidzemes bataljona virsnieks. Vairāk nekā deviņas desmitdaļas no bataljonu personālsastāva bija latvieši, bet pārējie – igauņi, krievi, lietuvieši, poļi u.c., pa lielākai daļai Latvijas iedzīvotāji. Viņi pārvaldīja latviešu valodu, kuru plaši lietoja apmācībās un daļu iekšējā dzīvē, kaut arī komandām un dokumentācijai izmantoja krievu valodu. No paša sākuma bataljonos valdīja latvisks gars, taču ikviens karavīrs tika vērtēts nevis pēc tautības, bet gan personiskajām īpašībām, tā ka arī

citu tautību pārstāvji vēlāk labprāt atcerējās savus "strēlnieku laikus". Karavīru izglītības rādītāji bija tam laikam ļoti augsti – tikai 3,5% analfabētu.[76] Latviešu bataljonos bija pārstāvēti dažādi sociālie slāņi, strēlnieku vidū varēja sastapt kā kalpus, tā saimniekus, kā strādniekus, tā uzņēmējus. Vairākums strēlnieku nāca no laukiem. Sociālā izcelsme nekļuva par cēloni ne ķildām, ne dziļākām antipātijām. Tāpat bez savstarpējas rīvēšanās sadzīvoja dažādu konfesiju pārstāvji. Veselīgs humors palīdzēja pārvarēt karavīra ikdienas grūtības. No tautskolotāju aprindām bija nākusi prāva daļa apakšvirsnieku un jaunāko virsnieku, bet atbildīgākos komandējošos posteņus ieņēma pieredzējuši militārie speciālisti, kuru latviešu vidū netrūka. Kā viens no pirmajiem ieradās enerģiskais poručiks F. Briedis un uzņēmās 1. Daugavgrīvas bataljona 1. rotas komandēšanu. Virsnieku un strēlnieku attiecības ar ļoti retiem izņēmumiem nepārsniedza reglamenta ietvarus. Cara armijā pierastā ierindnieku pazemošana un "purna dauzīšana" latviešu strēlnieku bataljonos netika pieļauta. Iekļauti Rīgas rajonā izvietotajā krievu 12. armijā, šie bataljoni saglabāja īpatnēju autonomiju.

Latviešu strēlnieki saņēma īpašu krūšu nozīmi, katram bataljonam bija savs karogs. Iepriekš tika sarīkots karoga metu konkurss ar mākslinieku A. Cīruļa, M. Grīnfeldes, A. Jullas, E. Vītola un R. Zariņa piedalīšanos. Īpaša komisija akadēmiķa V. Purvīša un pazīstamā gleznotāja J. Rozentāla vadībā vērtēja 43 iesniegtos zīmējumus.[77] Veiksmīgākais izrādījās R. Zariņš, atstājot otrajā vietā A. Cīruli, bet trešajā – A. Jullu. Karoga vienā pusē bija Krievijas armijas daļu karogiem obligātā atribūtika, bet otrā – latviešu mākslinieku veidots zīmējums un attiecīgi izvēlēts uzraksts, piemēram: "Nebēdājiet, karavīri, sidrabota saule lec", "Uz ežiņas galvu liku sargāt savu tēvu zemi" u.c. Uzraksts uz 5. Zemgales bataljona karoga – "Tēvu zemes brīvestību pirksim mēs ar asinīm" – pievērsa cara uzmanību. Nikolajs II atzīmēja, ka šo devīzi varot izprast dažādi.

Vēlāk – 1916. un 1917. gadā vairākas latviešu strēlnieku daļas izdeva savus žurnālus. 1. Daugavgrīvas bataljons reizi mēnesī laida klajā "Latviešu Strēlnieku", 3. Kurzemes bataljons neregulāri izdeva "Cīņas Biedru", bet rezerves pulks – "Strēlnieku".

Latviešu strēlniekus apbruņoja ar amerikāņu Vinčestera sistēmas šautenēm, ērtām un precīzām, taču, kā izrādījās, frontes apstākļiem

nepiemērotām. Tādēļ drīz vien tās nomainīja. 1916. gadā strēlnieki saņēma japāņu Arisakas sistēmas šautenes, resp., karabīnes. Vēl bataljonu apbruņojumā bija ložmetēji un rokasgranātas.

Ilgi nerimās mēģinājumi panākt latviešu bataljonu izformēšanu, izmantojot visaugstākās "sviras". 1915. gada augustā–septembrī cariene vēstulēs Nikolajam II vairākas reizes pieprasīja izformēt bataljonus. Dažus mēnešus vēlāk ar līdzīgu ierosinājumu – sadalīt latviešu strēlniekus pa krievu daļām – pie sava paziņas cara galmā griezās jau minētais Vidzemes landmaršals Ā. Pilārs-Pilhaus. Cars nebija aizmirsis 1905. gada "latviešu dumpiniekus", taču, uzņēmies Krievijas armijas augstākā virspavēlnieka pienākumus, bija spiests risināt svarīgākas problēmas. Starp citu, drīz vien viņam nācās dot atļauju izmantot latviešu bataljonus Rīgas aizstāvēšanai.

Vācu karaspēka pavēlniecība pievērsa uzmanību šiem bataljoniem vēl pirms to nosūtīšanas uz fronti un ievāca ziņas ar spiegu palīdzību. Pēc nekonkrētām ziņām tā arī plānojusi saformēt latviešu vienības pēc Austroungārijas armijā iekļauto poļu daļu parauga. Tā kā nodoms netika īstenots, latviešu karavīru savstarpēja pašiznīcināšanās toreiz mūsu tautai gāja secen.

Aģentus latviešu strēlnieku bataljonos iesūtīja krievu žandarmērija. Ne pašaizliedzība kaujās, ne Krievijas centrālās preses atzinīgais vērtējums neatturēja patvaldības slepeno dienestu no latviešu nacionālo karaspēka daļu pastiprinātas izsekošanas.

1915. gada augusta beigās–septembrī vācu karaspēks lielāko aktivitāti izrādīja Augškurzemē, t.i., Ilūkstes–Jēkabmiesta rajonā, kā arī pie Jaunjelgavas, kuru ieņēma 29. augustā (12. septembrī). Oktobrī tas aktivizējās arī Rīgas tuvumā. Gandrīz vienlaikus ar ziņu par Ilūkstes krišanu (10., resp., 23. oktobrī) 1. Daugavgrīvas bataljonu nosūtīja uz Babītes ezera apkārtni, kur strēlnieki saņēma kaujas kristības. Pirmos kritušos strēlniekus (J. Timmu, A. Stūri un J. Gavenasu) pārveda uz Rīgu un daudzu pavadītāju klātbūtnē svinīgi apbedīja Brāļu kapos, kurus sāka ierīkot Pirmā pasaules kara laikā.

13. (26.) oktobrī 2. Rīgas bataljonu steidzīgā kārtā pārvietoja uz Ķekavas apkārtni, bet no turienes – uz Sloku. Slokas–Kalnciema–Babītes rajonā abi minētie bataljoni piedalījās vairāk nekā divu nedēļu ilgās kaujās. Smagi cieta 1. Daugavgrīvas bataljons, kurā kritušo un ievainoto

skaits pārsniedza 300 cilvēku.[78] 2. Rīgas bataljona zaudējumi bija mazāki, toties daudzi strēlnieki saaukstējās un saslima, jo cīnīties nācās slapjās un purvainās vietās.

Novembra sākumā uz fronti nosūtīja 3. Kurzemes bataljonu un kopā ar zemessargiem un kavalēriju raidīja uzbrukumā Pavasara muižas rajonā. Šajās kaujās bataljons saruka gandrīz par ceturtdaļu.[79]

Sakarā ar ievainoto lielo skaitu radās nepieciešamība pēc latviešu strēlnieku lazaretes. To izveidoja neilgā laikā; jau 1915. gada decembrī lazaretē varēja uzņemt pirmos ievainotos.

Kopš kaujām Slokas un Pavasara muižas rajonā 12. armijas pavēlniecība latviešu strēlnieku bataljonus, tiem negaidīti strauji izvirzoties starp labākajām daļām, iesaistīja visās nopietnākajās operācijās. Kad sīvu cīņu laikā pie Verdenas Francija lūdza Krieviju sniegt tai netiešu atbalstu un 12. armijai šai sakarībā lika organizēt uzbrukuma operāciju no Ķekavas apkārtnes Bauskas virzienā, tajā iesaistīja sešus latviešu bataljonus. 1916. gada 8. (21.) martā gaišā dienas laikā klajā vietā, citu pēc citas raidot uz priekšu kājnieku daļas bez pienācīga artilērijas atbalsta (lādiņu taupīšanas dēļ), pārraut labi organizēto ienaidnieka aizsardzību neizdevās. Uzbrukumā stipri cieta 1. Daugavgrīvas un 2. Rīgas bataljons, mazāk 7. Bauskas bataljons. Operāciju turpinot, tas pats draudēja rezervē atstātajam latviešu bataljonu otrajam trijniekam (5. Zemgales, 6. Tukuma un 8. Valmieras bataljonam). Par laimi, pienāca pavēle izbeigt operāciju.

Kopš 1916. gada pavasara 3. Kurzemes un 2. Rīgas bataljons, periodiski mainoties, piedalījās Ikšķiles priekštilta nocietinājumu jeb t.s. Nāves salas (apmēram 2 km^2 liels pleķītis Daugavas kreisajā krastā) aizstāvēšanā. Piecu mēnešu laikā abi bataljoni te kopā zaudēja 167 kritušos.[80] Miniatūrajā frontes iecirknī vācieši nekautrējās lietot indīgās kaujas gāzes, no kurām rudens sākumā smagi cieta kāds krievu pulks, ko pretinieks pārsteidza, gāzu uzbrukumam nesagatavotu.

Jūlijā 12. armija veica jaunu uzbrukuma operāciju Bauskas virzienā, lai ieņemtu Iecavas–Vecmuižas līniju un pārrautu vāciešiem svarīgo Jelgavas–Krustpils dzelzceļu. Operācijā piedalījās pieci aktīvie latviešu bataljoni (3. Kurzemes bataljons palika Nāves salā, 5. Zemgales bataljons tika atstāts Olaines iecirknī, bet 4. Vidzemes – armijas rezervē). Tolaik ikviens aktīvais latviešu bataljons bija saņēmis papildinājumus no rezerves bataljona un saformējis 5. un 6. rotu.

78. att. Ievainotie latviešu strēlnieki lazaretē

Tāpat kā martā, arī 1916. gada 3. (16.) jūlijā sibīriešu un latviešu strēlniekiem gaišā dienas laikā lika pārraut vāciešu pamatīgi izbūvēto nocietinājumu līniju – šoreiz pēc četru stundu mazefektīvas artilērijas sagatavošanas uguns. Ar lieliem zaudējumiem uzbrūkošās kājnieku daļas tika atsviestas. Sekojošajā nakts uzbrukumā 7. Bauskas un kāds sibīriešu bataljons gan ieņēma vāciešu ierakumus, tomēr drīz bija spiesti atkāpties. Operācijas turpinājumā karaspēka daļas smagi cieta krievu ģenerāļu ietiepības dēļ, jo acīmredzami neizdevīgais uzbrukums netika savlaicīgi pārtraukts. Sešās diennaktīs 12. armija zaudēja vairāk nekā 28 tūkst. cilvēku, to skaitā latviešu strēlnieku bataljoni – vairāk nekā 2100 vīru.[81] Kaut arī krievu armijai bija liels karotāju pārsvars, tai neizdevās sasniegt pat tuvāko mērķi, t.i., Baldones–Zīļusalas līniju.

16. (29.) augustā pieci latviešu bataljoni līdz ar trīsdesmit diviem citiem piedalījās operācijā pie Smārdes. Tur pavēlniecības cerībām svītru pārvilka apgrūtinātā orientēšanās nakts uzbrukuma laikā. Tikai rītausmā trieciengrupā iekļautajam 5. Zemgales un 8. Valmieras bataljonam izdevās ieņemt vāciešu pirmos ierakumus. Nekas vairāk netika panākts, lai gan cīņas šeit turpinājās vēl aptuveni pusotru nedēļu.

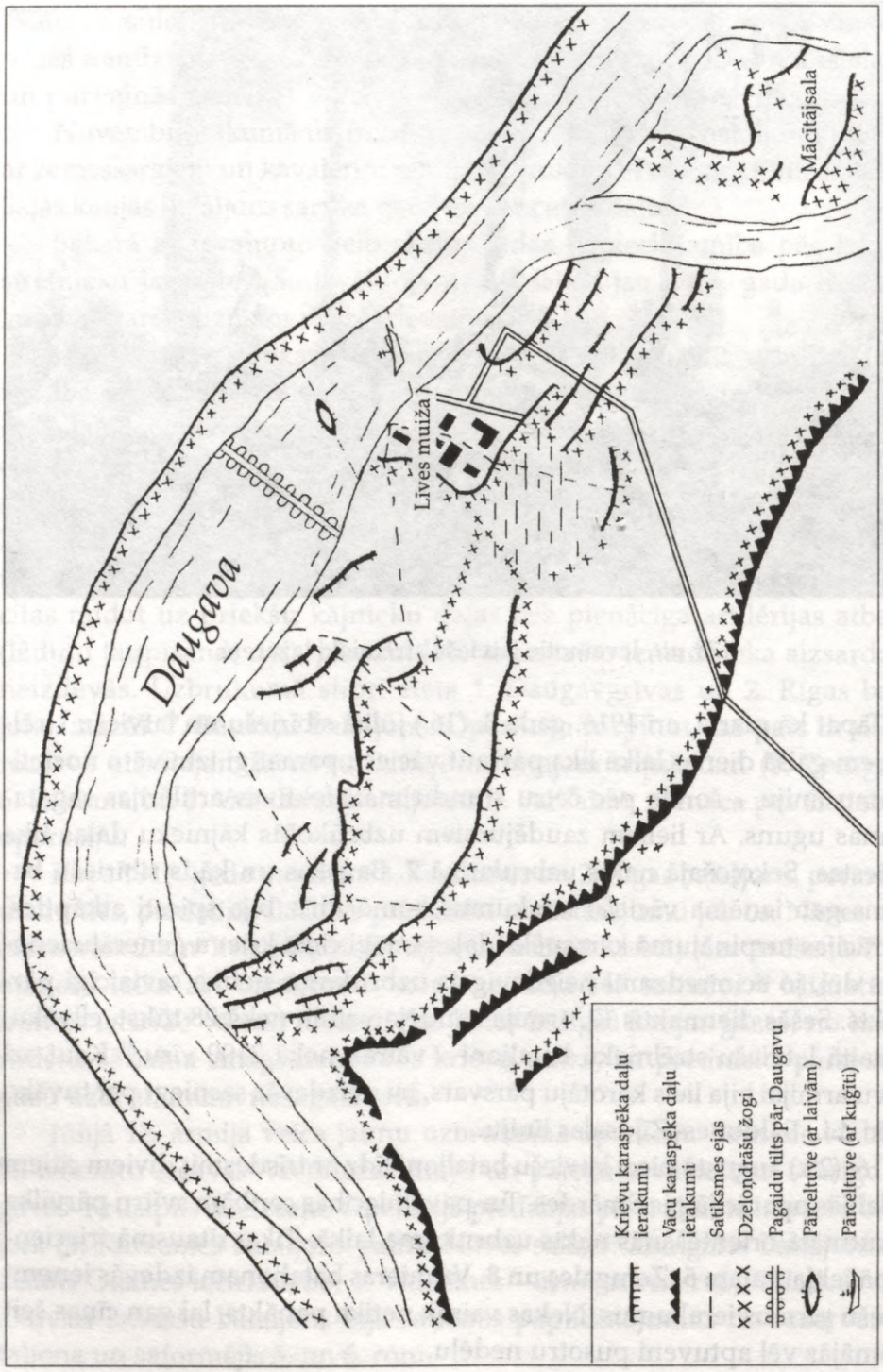

4. shēma. Nāves sala

79. att. 4. Vidzemes bataljona jātnieku izlūki Rīgas jūrmalas kāpās

Cīņu laikā pie Smārdes pirmoreiz tika saformēta latviešu strēlnieku apvienotā brigāde un tās štābs, kura izveidošanai katrs bataljons nosūtīja pa vienam virsniekam. Kā izrādījās, ar to nepietika, štābinieku skaitu nācās papildināt. Bataljoniem pašiem vajadzēja rūpēties par brigādes štāba telefonizēšanu, par citu tehnisko līdzekļu sagādi.

Latviešu strēlnieku brigādes izveidošana, gan tikai operācijas laikam, liecināja par bataljonu autoritātes nostiprināšanos. 1916. gada 14. (27.) septembrī Ziemeļu frontes pavēlnieks ģenerālis N. Ruzskis telegrammā Galvenajai mītnei bez aplinkiem atzina, ka latviešu bataljoni veido "drošāko balstu Rīgas frontē"[82]. 12. armijas štābs saņēma direktīvu izveidot 1. un 2. latviešu strēlnieku brigādi, pārorganizējot latviešu bataljonus par divu bataljonu (astoņas rotas) pulkiem. Novembra sākumā tas bija paveikts un pirmie četri pulki sakļauti 1., bet pārējie – 2. brigādē. Arī Latviešu strēlnieku rezerves bataljonu izvērsa par pulku.

Par 1. brigādes komandieri iecēla ģenerāli A. Misiņu, par 2. brigādes komandieri – pulkvedi A. Auzānu. Brigādes štāba priekšnieka pienākumus uzticēja G. Grīnbergam un V. Ozolam. Pulkus komandēja R. Bangerskis, E. Pauls (drīz viņu nomainīja M. Peniķis), J. Kalniņš, A. Zeltiņš, J. Vācietis,

80. att. 5. Zemgales pulka muzikantu komanda

A. Lielgalvis, G. Mangulis, G. Francis. Rezerves pulku (nedaudz vēlāk – 7. Bauskas pulku) komandēja K. Gopers.

Brigāžu izveidošana noslēdza latviešu nacionālo karaspēka daļu formēšanas procesu cara armijā. Augstākā virspavēlniecība pasvītroja, ka pulka sastāva pārsniegšana nav ieteicama. Tika uzsvērts: "Šo daļu tālākā attīstība... tiek atzīta par nevajadzīgu."[83] Abas brigādes tā arī neapvienoja divīzijā, līdz ar to netika organizēta artilērija u.c. tehniskās daļas. Patvaldība nevēlējās uzticēt latviešiem kaut ko vairāk par strēlnieku ieročiem.

Ziemassvētku kaujas

Nopietnākā 12. armijas uzbrukuma operācija ar mērķi pārraut vācu 8. armijas aizsardzības pozīcijas notika ziemas sākumā, kad aizsala purvi uzbrukumam izraudzītajā Lielā Tīreļa–Olaines iecirknī. Lai trieciens ienaidniekam būtu negaidīts un tas nepagūtu pievilkt rezerves, nolēma atteikties no ierastās artilērijas sagatavošanas uguns pirms kājnieku daļu uzbrukuma. Latviešu un sibīriešu pulkiem vajadzēja ieņemt vācu pirmās pozīcijas tikai pašu spēkiem. Ļoti vēloties reabilitēties par iepriekšējām

neveiksmēm, 12. armijas pavēlniecība galvenās cerības saistīja ar abām latviešu brigādēm, jo tās vēl nebija skāris pārējo armiju pakāpeniski aptverošais pretkara noskaņojums.

Frontē pie Rīgas vācu 8. armija gada laikā bija radījusi ārkārtīgi spēcīgas aizsardzības pozīcijas, piemērotas aizstāvēšanai ar salīdzinoši nelieliem spēkiem. Betonētās ložmetējligzdas un patvertnes, daudzkārtējie dzeloņstiepļu žogi vāciešiem radīja drošības sajūtu. Vācu komandieri šīs aizsardzības pozīcijas uzskatīja par praktiski neieņemamām.

12. armijas uzbrukuma operācija sākās 1916. gada Ziemassvētku priekšvakarā – 23. decembrī (1917. gada 5. janvārī) agri no rīta. Īsi pirms uzbrukuma abas latviešu brigādes uz operācijas laiku formāli apvienoja divīzijā (1. brigādes komandiera ģenerāļa A. Misiņa vadībā). Tolaik frontē atradās apmēram 24 tūkst. strēlnieku, kā arī ap 500 virsnieku, kara ierēdņu un ārstu, bet aizmugurē (Valmierā un tās apkārtnē) izvietotajā rezerves pulkā pirms papildinājuma nosūtīšanas operācijā iesaistītajiem aktīvajiem pulkiem mēneša beigās – vairāk nekā 13,5 tūkst. karavīru.[84]

Strēlnieku izejas pozīcijas atradās dažādā attālumā no vācu ierakumiem, tādēļ atsevišķiem pulkiem atļāva doties uz priekšu vēl pirms precīzi noteiktā operācijas sākuma. Vienlaicīgs visu latviešu strēlnieku daļu trieciens nenotika, jo daži pulki vāciešus "piecēla" pirms plkst. 5, kad uzbrukumu sāka pārējie. Tie, kas stingri ievēroja norādīto laiku, nokļuva visgrūtākajā situācijā un cieta lielus zaudējumus (īpaši 5. Zemgales pulks).

Steidzoties pāri dziļa sniega klātajam Maztīrelim, dienvidrietumu virzienā uzbruka 1. brigādes galvenie spēki. Otra šīs brigādes grupa devās frontālā triecienā. 2. brigāde centās izlauzties uz priekšu starp Grabu (jeb Krastiņu) kanālu un Mangaļiem. Pēc vācu pirmās ierakumu līnijas ieņemšanas uzbrukums bija jāturpina līdz Lielupei (iecirknī no Kalnciema līdz Klīves pusmuižai), lai tad kopā ar 6. sevišķo brigādi virzītos uz Jelgavu.

Pretēji 12. armijas štāba cerībām vācieši izrādīja sīkstu pretestību un nebēga pēc latviešu strēlnieku iebrukuma viņu pirmajā ierakumu līnijā. Ienaidnieks steigšus pievilka rezerves – kādus astoņus bataljonus un aizšķērsoja latviešu strēlniekiem tālāko ceļu uz savu nocietinājumu otro līniju. Latviešu strēlnieku pulku bataljoniem un rotām ne vienmēr izdevās ieturēt norādīto virzienu, dažkārt notika ievērojamas atvirzīšanās sāņus uz vienu vai otru pusi.

Vai ikvienu vācu blokhauzi[85] un ložmetējligzdu nācās ieņemt pēc sīksta cīņiņa. Mangaļu mežniecības apkārtnē pretiniekam spēcīgas apšaudes

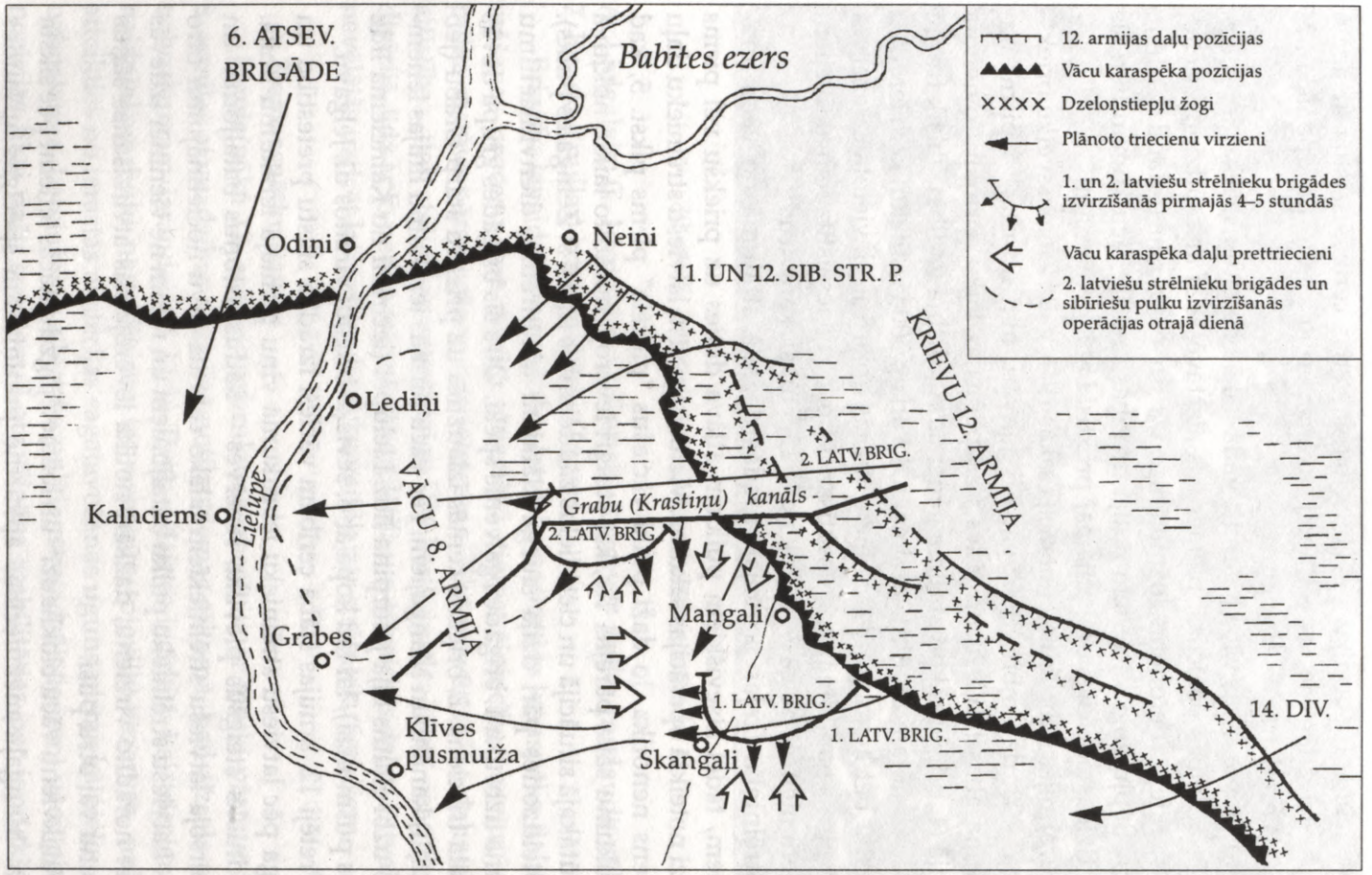

5. shēma. Ziemassvētku kaujas

rezultātā izdevās sašķelt 2. Rīgas pulku. Turpināt uzbrukumu Skangaļu virzienā nevarēja, jo mežniecības rajonā palikušie vācieši apdraudētu 1. latviešu strēlnieku brigādes aizmuguri. Vakarpusē 2. Rīgas pulks atkāpās uz vācu pirmajiem ierakumiem. Atkāpties nācās arī citām 1. brigādes daļām, to skaitā 3. Kurzemes pulkam, kura strēlnieki nesekmīgi bija mēģinājuši ieņemt Mangaļus. Vācu literatūrā atrodama norāde, ka Mangaļu nocietinājumi tikai daļēji zaudēti.[86] Tas tā arī varēja būt.

Kļuva aukstāks. Nobridušies pa dziļo sniegu un zaudējuši krietnu daļu kaujas sastāva, latviešu strēlnieki bija ne tikai noguruši, bet arī sašutuši, jo solītās rezerves nepienāca. Vēlāk noskaidrojās, ka par tām nebija nopietni padomāts. Ļoti iespējams, vācu frontes pārraušana pārsteidza krievu ģenerāļus, kas iepriekšējo neveiksmju iespaidā maz ticēja panākumiem, tādēļ uzbrukuma operācijas attīstībai nebija pievilktas ne frontes, ne armijas rezerves. Pilnīgi nepamatots bija šī pasākuma oficiālais nosaukums "Jelgavas operācija", jo nebija radīti priekšnoteikumi tā īstenošanai.

Neveiksmīgs bija 6. sevišķās brigādes (to veidoja krievu daļas, paredzētas nosūtīšanai uz Franciju, resp., Rietumu frontes pastiprināšanai) uzbrukums pa labi no latviešu apvienotās divīzijas. Jau pašā sākumā vāciešu spēcīgā uguns neļāva tai pārvarēt dzeloņstiepļu žogus. To tāpat nespēja 2. Sibīrijas strēlnieku korpuss Olaines iecirknī. Tādējādi uzbrukuma pirmajā dienā panākumus guva tikai latviešu strēlnieki. Taču, rezervēm nepienākot, ap plkst. 17 abas latviešu brigādes tika pakļautas 3. Sibīrijas strēlnieku divīzijai. Latviešu apvienotā divīzija beidza pastāvēt. Pulkus atvilka izejas pozīcijās, to ieņemtajos vācu ierakumos izvietoja sibīriešus.

Ziemassvētku kauju pirmās dienas vakarā vācieši daļēji atguva savus pirmos ierakumus. Tam vajadzēja kļūt par nopietnu brīdinājumu, ka operācijai draud neveiksme, neskatoties uz samērā daudzsološo sākumu.

Šādā situācijā 12. armijas štābs deva pavēli ieņemt vāciešu nocietināto augsto kāpu pie Lielupes jeb t.s. Mēli uz ziemeļiem no Kalnciema. Uzdevuma grūtākā daļa tika 2. latviešu brigādes strēlniekiem. Nolūkā konsolidēt aizsardzības spēkus ienaidnieks negaidīti atstāja Mēli, pametot tur 34 lielgabalus. 12. armijas pavēlniecībai šāds pavērsiens kļuva par dopingu tālākai rīcībai, taču to atvēsināja augstākās virspavēlniecības rīkojums taupīt rezerves un norādījums, ka, "ja apstākļi prasītu cīņas turpināšanu, tad jāizlieto vienīgi latviešu pulki"[87]. Frontes štābs savukārt ieteica izbeigt operāciju, turklāt parūpējoties atstāt iespaidu, ka karaspēks izpildījis uzdevumu.

Sešu dienu laikā kopš operācijas sākuma abās latviešu brigādēs kopā krituši, ievainoti un bez vēsts pazuduši bija 5245 strēlnieki, kā arī 119 virsnieki.[88] Vairākums bez vēsts pazudušo bija gājis bojā.

Augstākās pavēlniecības izturēšanās vairoja kareivju masu neapmierinātību. 55. Sibīrijas strēlnieku pulka kareivji atteicās iet uzbrukumā, divi citi sibīriešu pulki atklāti simpatizēja dumpiniekiem. Sekoja nesaudzīga izrēķināšanās ar minēto pulku – 92 karavīrus nošāva, simtiem citu izsūtīja katorgā.[89]

Vācieši tiecās pilnīgi atgūt zaudētās pozīcijas. Ienaidnieka pretuzbrukums ievadīja ilgstošu kauju sēriju. Karadarbība noritēja smagos meteoroloģiskos apstākļos, salam dienā sasniedzot -25 °C, bet naktīs pat -35 °C. Pretinieks izmantoja artilēriju un soli pa solim atspieda 12. armijas daļas uz to izejas pozīcijām. 3. Sibīrijas strēlnieku divīzijas komandieris ģenerālis N. Trikovskis, kam bija pakļautas latviešu daļas, pavēlē ciniski uzsvēra: "Tikai pār latviešu līķiem vācieši drīkst ieņemt savas vecās pozīcijas."[90] Stipri izretinātos latviešu strēlnieku pulkus atkal un atkal svieda kauju ugunīs. Kaujas turpinājās līdz 1917. gada 22. janvārim (4. februārim), kad, abām karojošām pusēm izsmeļot fiziskos un garīgos spēkus, cīņas uz rietumiem un dienvidrietumiem no Rīgas spēji aprima.

Ziemassvētku un janvāra kaujās 12. armija zaudēja ap 45 000 kritušo, ievainoto un bez vēsts pazudušo. Daudzi bija apsaldējuši rokas un kājas, vairāk nekā 1000 karavīru bija cietis no vācu ķīmiskajiem šāviņiem. Relatīvi vislielākie bija latviešu strēlnieku upuri – ap 9000 cilvēku jeb 37,5% no viņu kaujas sastāva, to skaitā aptuveni 2000 kritušo.[91] Ja neskaita dažas pūrvietas izrakņātas zemes, nekas taustāms nebija iegūts. Asi pārmetumi tika veltīti operācijas sliktajai vadībai. Atliek piebilst, ka pati operācija nebija saistīta ne ar kādiem nopietniem stratēģiskiem apsvērumiem.

Ziemassvētku un tām sekojošās janvāra kaujas atstāja uz strēlniekiem nomācošu iespaidu. Viņi jutās augstākās pavēlniecības pievilti, bija noskaitušies uz latviešu pilsonības politiķiem, kas tā arī neuzdrošinājās protestēt pret latviešu karavīru bezjēdzīgo izkaušanu. Bija iestājies psiholoģisks lūzums, pārdzīvotais mudināja meklēt atbildes uz jautājumu: kāda ir ieilgušā pasaules kara jēga un latviešu loma tajā? Strēlniekiem nelika mieru doma, ka nedrīkst palikt pasīvu, krievu ģenerāļu bīdāmu bandinieku lomā.

Neraugoties uz operācijas bēdīgajiem rezultātiem, latviešu strēlnieku drosmīgais trieciens, bez artilērijas palīdzības pārraujot stipri nocietinātās

vācu aizsargpozīcijas, piesaistīja militāro speciālistu uzmanību vai visā pasaulē. Par to sprieda Francijas un Lielbritānijas ģenerālštāba virsnieki. Latviešu vārds tika minēts ar cieņu un apbrīnu.

1917. gada janvāra cīņu laikā latviešu strēlnieku pulkiem, kā parasti, pienāca papildinājumi no rezerves pulka. Papildinājumu rindās bija daudz neseno politieslodzīto, kurus patvaldība bija izlēmusi iesaistīt armijā. LSD lielinieki jau agrāk, 1916. gada pavasarī, bija izveidojuši slepenu partijas pulciņu Latviešu strēlnieku rezerves pulkā. Nonākuši frontē, LSD biedri ienesa aktīvajās latviešu strēlnieku daļās līdz tam nemanītu pretkara noskaņojumu un visnotaļ veicināja disciplīnas graušanu.

Pilsoniskie politiķi kara trešajā gadā

Kara trešajā gadā bija jūtami pavājinājušās patvaldības iekšpolitiskās pozīcijas. Valsts domē kadeti un to līderis P. Miļukovs – "Dardanelietis"[92] atļāvās asi kritizēt valdību, kas agrāk netika novērots. Starp citu, plaša negatīva rezonanse bija cara ģimenes favorīta – "svētā veča" G. Rasputina izdarībām.

Militārā cenzūra nepieļāva nevēlamas informācijas publicēšanu, tomēr aizmugurē, vispirms Rīgā, kļuva zināms par plānu ieņemt Jelgavu, kā arī par to, kas no visa tā bija iznācis. Informācijas noplūde satrauca Ziemeļu frontes pavēlniecību. Tā pieprasīja no 12. armijas pavēlnieka ģenerāļa R. Dimitrijeva nekavējošu rīcību, lai paralizētu pretkara simptomu izplatību. Ģenerāļi nebeidza vainot Rīgu kā revolucionāru perēkli. Tas izskanēja kā pārmetums žandarmērijai ar tās slepeno aģentu tīklu, kas turpināja vajāt visu nokrāsu sociālistus un karastāvokļa stingro ierobežojumu un priekšrakstu neievērotājus.

Atsevišķos gadījumos valdība demonstrēja daļēju piekāpšanos. Tā vēl 1916. gada 19. jūlijā (1. augustā) iekšlietu ministrs A. Hvostovs atļāva agrāk aizliegtās un latviešiem tuvās "Dievs, svētī Latviju!" dziedāšanu, pieceļoties kājās un noņemot galvassegu. Turpmāk ar šo dziesmu drīkstēja sākt vai noslēgt arī koncertprogrammas. Latviešu sabiedrība tomēr vēl nebija vienojusies un neuzstājās ar politiskām prasībām. Tās nebija pat skaidri formulētas, acīmredzot pirmām kārtām tāpēc, ka politiskajos uzskatos nevaldīja vienprātība. Labējo uzskatu paudējiem (F. Veinbergam, A. Krastkalnam, V. Skubiņam, O. Nonācam u.c.) bija domstarpības ar kreisāk noskaņotajiem (G. Zemgalu, E. Pīpiņu (Vizuli) u.c.), galvenokārt sīkpilsoņu interešu pārstāvjiem. Pirmie grupējās ap "Dzimtenes Vēstnesi" un

"Līdumu", otrie par saviem uzskatīja laikrakstus "Jaunais Vārds" un "Jaunā Dienas Lapa". Saprotams, šiem grupējumiem bija atšķirīgi politiskie uzskati, bet tos vilcinājās paust pilnīgi atklāti. Dažādas organizācijas vēl arvien galvenokārt nodarbojās ar praktiskiem jautājumiem, nedeklarējot tālākos mērķus.

Latviešu sabiedrība, kuras pašapziņu cēla strēlnieku cīņas, pārāk piesardzīgi lūkojās uz Latvijas nākotni. Presē izskanēja prasība pievienot Latgali Vidzemei, domājot par latviešu apdzīvotās teritorijas apvienošanu. Lai nesatrauktu administrāciju, avīzes vienlaikus paskaidroja, ka runa ir nevis par atdalīšanos no Krievijas, bet tikai par tiesībām būt "brīvai tautai Krievijas valsts ietvaros"[93]. Dažus mēnešus vēlāk laikraksts "Jaunais Vārds" ievadrakstā atklāti izvirzīja jautājumu: "Kas Latvijai vajadzīgs?" Rakstā pausta doma par tautas pašnoteikšanos: "Latvijas iedzīvotājiem jāiegūst tiesības pašiem lemt par savām vajadzībām un pašiem šos lēmumus izvest dzīvē. Tā ir vēlēšanās, kuru tagad dzirdēsim no latviešu milzīgā vairākuma, bet tā ir arī vēlēšanās, pret kuru mūsu līdzšinējie aizbildņi visnesaudzīgāki karojuši."[94] Tāpat tajā uzsvērts, ka Latvija saimnieciskā un kultūras jomā var līdzināties Ziemeļeiropas valstīm. Šai apjausmā slēpās Latvijas stāvokļa traģisms, jo tā vēl arvien palika trijās guberņās sašķelta, turklāt daļēji vācu karaspēka sagrābta teritorija, kurā tikai niecīgai daļai iedzīvotāju bija iespējams aktīvi līdzdarboties politiskajā dzīvē.

Tomēr šie raksti un līdzīgas inteliģences aktivitātes neguva plašāku sabiedrības atbalstu. Latviešu pilsonības agrākās runas un darbi Krievijas oficiālā patriotisma garā, politiķu un sabiedrisko darbinieku pārlieku uzmanīgā izturēšanās kavēja pārorientēt tautu uz plašu atbalstu autonomijas idejai.

Latvijas un savas tautas aizstāvībai balsis pacēla latviešu inteliģentie emigranti. Sociāldemokrāti – mazinieki J. Rainis, F. Cielēns, A. Ķeniņa u.c. jau 1915. gada rudenī Šveicē bija nodibinājuši Latviešu nacionālo komiteju, vēlāk morālu atbalstu dzimtenei pauda latviešu emigranti Francijā, Zviedrijā, Lielbritānijā, ASV u.c. Neitrālās Šveices presē komiteja propagandēja latviešu tautas pašnoteikšanās idejas. F. Cielēns sagatavoja Latvijas autonomijas projektu, kurš vēlāk tika pamatoti kritizēts par dažādiem trūkumiem un nepilnībām, taču tas deva ierosmi izstrādāt pilnīgākus projektus, izvirzot vairāk pārdomātus priekšlikumus.[95] 1916. gadā radikālu Latvijas autonomijas projektu, ne tikai salīdzinot ar F. Cielēna sagatavoto, bija izstrādājis P. Zālīte. Saskaņā ar to Latvijas autonomo republikānisko valsti

ar Krieviju saistītu vienīgi muitas ūnija, resp., Latvijas autonomija atrastos tālaika Britu impērijas domīniju (Austrālija, Kanāda) līmenī. Tomēr atklāti apspriest autonomijas projektus karastāvokļa apstākļos Latvijā vēl neriskēja.

Kara laikā turpinājās Latgales un abu pārējo Latvijas novadu tuvināšanās. 1916. gada nogalē to sekmēja arī Latviešu bēgļu apgādāšanas centrālkomiteja, uzaicinot uz apspriedēm un ieklausoties latgaliešu pārstāvjos. Šādu iniciatīvu ne visi latgalieši apsveica. F. Kemps ar saviem atbalstītājiem iestājās par atsevišķu autonomiju Latgalei. T.s. kempisti tādējādi radīja jaunu problēmu.

Redzot Antantes pieaugošo ietekmi uz Krieviju, turklāt aizvien vairāk šauboties par pēdējās spējām izrādīt nepieciešamo pretsparu Vācijai, latviešu politiķi meklēja iespējas nodibināt sakarus ar Rietumeiropas vecajām valstīm. Nolūkā iepazīstināt skandināvus un britus ar latviešu centieniem 1916. gada rudenī uz Zviedriju un Norvēģiju, pēc tam uz Lielbritāniju izbrauca valstsdomnieks J. Zālītis. Kā bija sagaidāms, Zviedrijā, kur vēl no pirmskara laikiem dominēja Vācijas ietekme, ko kara gados pastiprināja Baltijas baronu aktivitātes, viņam neizdevās gūt atbalstu. Lielāku pretimnākšanu izrādīja norvēģi. Norvēģu simpātijas sabiedrotajiem jūtami pastiprināja Vācijas izvērstais nesaudzīgais zemūdeņu karš.

Lielbritānijā latviešu vārds daudziem vairs nebija svešs galvenokārt latviešu strēlnieku un jūrnieku dēļ. Par strēlniekiem ziņoja laikraksti, bet jūrnieki, kara apstākļu spiesti, izrādījās iestrēguši Lielbritānijas ostas pilsētās, turklāt ievērojamā skaitā (5000–6000 vīru).[96] Starp citu, vēl pirms kara latviešu jūrniekiem kā prasmīgiem profesionāļiem Rietumeiropā bija laba slava.

Divas nedēļas uzturoties Londonā, J. Zālītis tikās ar Lielbritānijas valdībai tuvu stāvošām personām, preses un lielā biznesa pārstāvjiem. Tikšanos bija izkārtojuši vietējie latvieši, parūpējoties par viņa lekciju atreferējumiem lielākajās avīzēs ("The Times", "The Daily Telegraph", "The Morning Post" u.c.). Kaut arī nav pamata apgalvot, ka Londonas vizītei būtu kāda īpaša nozīme, tā katrā ziņā nāca par labu latviešu politiķu pašapziņai.

Kopš 1916. gada nogales latviešu inteliģence un pilsoniskās aprindas arvien lielāku uzmanību veltīja Latvijas autonomijas jautājumam, par ko vairākkārt rakstīja "Līdums". Drīz pēc gadumijas uzņēmīgākie latviešu inteliģences pārstāvji ar preses starpniecību, arī individuālu kontaktu ceļā

centās iepazīstināt Krievijas un ārzemju sabiedrību ar latviešu tautas stāvokli, noteikti iestājoties par visu latviešu novadu apvienošanu "vienā pašvaldības satversmē". Savukārt radikālie elementi uzsvaru lika uz sociālas dabas problēmām. Šīs divas līnijas iezīmēja neviendabīgās latviešu sabiedrības dažādas noslieces.

2. Februāra revolūcijas izraisītie demokrātiskie pārkārtojumi

Cara patvaldības krišana, kas ievadīja Krievijas impērijas sabrukumu un pavēra ceļu daudzām nekrievu tautām uz patstāvību un neatkarību, tāpat iekšpolitiskās pārmaiņas demokrātiskas republikas virzienā izpelnījušās dažādu valstu vēsturnieku uzmanību līdz pat mūsu dienām. Daudzās grāmatās un rakstos šie notikumi vērtēti saistībā ar Latviju, protams, bieži no atšķirīgiem viedokļiem un pozīcijām.

Laikposmā starp abiem pasaules kariem Latvijas vēsturnieki 1917. gadam veltījuši pārāk mazu uzmanību un to pašu tikai kopsakarībā ar Latvijas demokrātiskās republikas izveidošanos.[97] Līdz ar to tālaika notikumu daudzmaz nopietna analīze netika veikta, izņēmums ir atsevišķi sociāldemokrātu izdevumi,[98] kas nevairījās no asāku jautājumu apspriešanas.

Latviešu vēsturnieki emigrācijā šai ziņā bijuši krietni aktīvāki. Bez jau minētajām E. Andersona un Ā. Šildes grāmatām, kur sava vieta ierādīta 1917. gada notikumiem Latvijā, sevišķa uzmanība tiem pievērsta A. Ezergaiļa publikācijās.[99] Tām raksturīga ievērojami kreisāka ievirze, kas viņu savulaik pasargāja no padomju historiogrāfijas iznīcinošas kritikas.

Padomju režīma apstākļos Februāra revolūcija skaitījās tikai "Lielās oktobra sociālistiskās revolūcijas" prologs, kaut arī tieši 1917. gada februārī (martā) tika gāzta monarhija un sākās plašs demokratizācijas process. T.s. Krievijas otrā revolūcija padomju vēsturnieku darbos aplūkota gandrīz vienīgi komunistiskās partijas problēmu aspektā, un Latvija nebija nekāds izņēmums.[100] To apstiprina arī dokumentu un atmiņu krājumi.

Komunistiskajai partijai un tās darbībai nācās ierādīt galveno lomu arī kādam šaurākam jautājumam vai tēmai veltītajās publikācijās.[101] Pats par sevi saprotams, ka "buržuāziskās interpretācijas" historiogrāfiskajos vērtējumos tika "atmaskotas" un nopeltas.[102] Nedaudz plašāks skatījums, bet joprojām vecie partejiskie akcenti raksturo pat pēc Trešās atmodas parādījušās publikācijas, kad daļa vēsturnieku tika izrīkota piepalīdzēt "uzfrizēt" brūkošo komunistisko ideoloģiju.[103]

1917. gads Latvijā vēl pētāms. Ir virkne jautājumu, uz kuriem vēsturnieki līdz šim nav devuši pamatotas atbildes.

Latvija pēc carisma krišanas

Patvaldības liktenis Krievijā izšķīrās nedaudzās dienās. 1917. gada 28. februārī (12. martā) Valsts domes izveidotā pagaidu komiteja pasludināja varas pārņemšanu valstī, bet 2. (15.) martā Nikolajs II atteicās no troņa. Par nevēlēšanos ieņemt troni drīz paziņoja cara brālis Mihails, un Romanovu dinastija nogāja no politiskās skatuves. Šie notikumi iezīmēja Krievijas aizkavējušos pāreju uz demokrātiskākām pārvaldes formām. Diemžēl vēsturiskais pagrieziens milzīgās valsts un tās tautu vēsturē no paša sākuma sarežģījās un sastapa pārāk daudz objektīvu un subjektīvu šķēršļu.

3. (16.) martā tika izveidota Krievijas Pagaidu valdība, taču tajā pārstāvētās pilsoniskās partijas un muižniecības politiķi neizrādīja gatavību ķerties pie lielākiem pārkārtojumiem un sākt risināt valstij un iedzīvotāju vairākumam sasāpējušās problēmas, ievērojot kā viņu tieksmes pēc miera un izmaiņām agrārlietās, tā daudzo nekrievu tautu pašnoteikšanās vēlmes. Gandrīz vienlaikus ar Pagaidu valdību darbību uzsāka Petrogradas strādnieku un kareivju padome. Šī, kā arī citur izveidojušās strādnieku, kareivju un zemnieku padomes pārņēma iniciatīvu daudzos jautājumos un ierobežoja Pagaidu valdības rīcībspēju. Pagaidu valdībai un valsts administratīvajam aparātam vajadzēja samierināties ar vietējo padomju atbalstītās Petrogradas padomes konkurenci. Tā Krievijā izveidojās divvaldība, liecinot par abu minēto spēku zināmu līdzsvaru. Divvaldība ievilkās, vienlaikus turpinoties politisko spēku polarizācijai.

Krievijas Pagaidu valdība steidzās nomierināt sabiedrotās lielvalstis ar paziņojumiem, ka turpinās karot "līdz galīgai uzvarai". Ģenerāļi savukārt centās noturēt pakļautībā milzīgās kareivju masas un nepieļaut karaspēka kaujasspēju tālāku pazemināšanos.

Latvijā informācija par Petrogradā un citur valstī notiekošo pēc carisma krišanas bija diezgan trūcīga. Telegrāfs atradās karaspēka pavēlniecības pārziņā, bet liela daļa latviešu avīžu jau labu laiku iznāca ārpus Latvijas: Petrogradā, Maskavā un Pleskavā. Tādēļ pirmā nedēļa Rīgā pēc cara atteikšanās no troņa, ja neskaita dažādas sapulces, ne ar ko īpašu neizcēlās. 10. (23.) martā Rīgā tika atzīmēta "brīvības diena", demonstrācijā un mītiņos piedaloties kā civiliedzīvotājiem, tā kareivjiem. Vecās administrācijas pasivitāte liecināja par tās apjukumu.

Notikumu turpmākā gaita Latvijā bija straujāka nekā citur. Politisko, administratīvo un ekonomisko jautājumu risināšanā iesaistījās trīs pamatspēki: radikāli revolucionārais, nacionāli liberālais un Ziemeļu frontes karaspēks. Katrā no tiem bija atsevišķi nogrupējumi, kas kopējo politisko spektru vērta vēl sarežģītāku.

Nenoliedzamas priekšrocības bija armijai, taču Ziemeļu frontes štābs un tam pakļauto armiju pavēlniecības bija visai norūpējušās. Biedēja paredzamā simtiem tūkstošu kareivju iesaistīšanās politiskajās norisēs, no kurām Krievijas armija visu laiku tika atturēta.

1917. gada 1. (14.) martā Ziemeļu frontes trīs armijās[104] pavisam bija 1 336 601 karavīrs jeb aptuveni piektdaļa no Krievijas sauszemes karaspēka.[105] To ilgstoša uzturēšanās Latvijā pati par sevi bija ārkārtīgi smaga nasta, jo dzelzceļa transporta un valsts ekonomikas katastrofālās situācijas dēļ karaspēks, kā jau teikts, pastiprināti izmantoja ļoti sarukušos vietējos resursus.

Frontē stāvoklis bija relatīvi mierīgs. Vācu puse ne mazākā mērā netraucēja krievu kareivjiem revolucionarizēties un demokratizēties, ko viņi arī steidzās darīt. Plašu atsaucību guva Petrogradas padomes pirmā pavēle galvaspilsētas garnizonam, kas būtībā ievadīja kareivju deputātu padomju resp. komiteju un izpildkomiteju vēlēšanas Krievijas bruņotajos spēkos. Aizsākās kareivju masveidīga demoralizēšanās, ko sekmēja lielinieki, nosodot disciplīnu aizstāvošos virsniekus un enerģiski tiecoties iegūt noteicošo ietekmi kareivju vidū. Acīmredzot 1905. gada bēdīgā pieredze lika viņiem atcerēties F. Engelsa pamācību, ka "revolūcija var sākties tikai ar armiju", attiecībā pret kuru neapbruņota tauta militārā ziņā ir niecīgs lielums.[106]

Tūlīt pēc carisma krišanas 12. armijā lieliniekiem nebija daudz sekotāju. Armijas kareivju deputātu padomē un tās izpildkomitejā jeb Iskosolā[107] vairākumu ieguva krievu eseri un mazinieki. Arī karaspēka daļās tika

81. att. Karavīru demonstrācija Rīgā pēc Februāra revolūcijas

ievēlētas kareivju deputātu padomes un to izpildkomitejas.[108] Tās atbalstīja gan kara turpināšanu, gan sadarbošanos ar pavēlniecību un arī turpmāk vairījās no jebkādām radikālām galējībām. Ģeneralitāti tas visumā apmierināja. Līdzīga situācija izveidojās 5. un 1. armijā. Latgalē, kur bija dislocētas 5. armijas daļas, "revolūcijas vārdā" bezceremoniāli izrīkojās no Petrogradas ieradušās revolucionāro kareivju grupas. Kopā ar vietējo garnizonu karavīriem tās Rēzeknē, Daugavpilī, Ludzā un Kārsavā atbruņoja policistus, atbrīvoja apcietinātos. Dažkārt izraisījās sadursmes ar virsniekiem, no kuriem nepiekāpīgākos kareivji nogalināja. Tas viss civiliedzīvotājos radīja nedrošības sajūtu.

Iskosola pakļaušanās ģenerāļu priekšrakstiem nevarēja apmierināt latviešu strēlniekus. 13. (26.) martā Valmierā pulcējušies latviešu pulku pārstāvji tiecās rīkoties patstāvīgi. Galveno uzmanību viņi veltīja tādai problēmai kā "autonoma Latvija demokrātiskajā Krievijas republikā", līdz ar to priekšplānā izvirzot Latvijas un latviešu tautas intereses.

Valmieras sanāksmē strēlnieki un virsnieki atrada kopēju valodu. Tas draudēja izjaukt LSD lielinieku ieceres. Latviešu strēlnieku lielajā

padomē jeb 1. kongresā (Rīgā 24.–26. martā, resp., 9.–11. aprīlī) lielinieki tiecās panākt šķelšanos. Kongresa delegāti tomēr nobalsoja par kopējas strēlnieku un virsnieku izpildkomitejas jeb Iskolastrela[109] ievēlēšanu. Tāpat kā Valmieras sanāksme, kongress izteicās par kara turpināšanu, apliecināja atbalstu Latvijas autonomijai, kā arī izteica nosodījumu ikkatram nedisciplinētam un neorganizētam uzstāšanās gadījumam, pavēļu neizpildīšanai. Toties radikālie elementi panāca lēmumu par bataljonu Organizācijas komitejas revīziju[110] un likvidēšanu. Diezgan kreiss izrādījās kongresa ievēlētais Iskolastrela sastāvs ar štābkapteini V. Ozolu priekšgalā. Iskolastrels sekmēja sadarbību ar lielinieku organizēto un jau 7. (20.) martā ievēlēto Rīgas strādnieku deputātu padomi. Šīs padomes rīcībā Iskolastrels izbrīvēja 7. Bauskas pulku[111] iekšējās kārtības uzturēšanai pilsētā.

Drīz pēc Februāra revolūcijas krievu–vācu frontē bija vērojama pretējo pušu kareivju brāļošanās. Atsevišķos frontes iecirkņos tā epizodiski bija notikusi jau agrāk. Apgalvojums par krievu revolucionāro kareivju iniciatīvu brāļošanās izvēršanā ir visai apšaubāms. Pirmām kārtām revolūcija Krievijā Vācijai un Austroungārijai nenāca negaidīta. Ar šo iespēju vēl Pirmā pasaules kara priekšvakarā minētās valstis biedēja krievu diplomātus, norādot, ka, iesaistoties karā, Krievija pakļaus sevi revolūcijas briesmām. Vēlāk Vācijas ģenerālštābs un slepenie dienesti jau praktiski gatavojās sašķobīt Krievijas iekšpolitisko stāvokli ar nekrievu, bet galvenokārt lielinieku palīdzību. Vācu virspavēlniecība bija pārliecināta, ka V. Ļeņina atgriešanās Krievijā paātrinās krievu frontes sabrukumu. Tāpēc tā gādāja, lai viņš un viņa domubiedri 1917. gada aprīlī no emigrācijas caur Vāciju un Skandināviju varētu atgriezties Krievijā. Vēl vairāk – Vācija sniedza viņiem finansiālu palīdzību,[112] par ko, starp citu, rakstīja arī latviešu pilsoniskā prese, gan neminot konkrētus faktus.

Dokumenti apstiprina vācu puses ierosmi vācu un krievu kareivju brāļošanās organizēšanā, vismaz 12. armijas frontē. Krievu un latviešu strēlnieku daļu virsnieki nosodīja brāļošanos un tamlīdzīgos pasākumos nepiedalījās, savukārt vācu virsnieku pretēja rīcība liek secināt, ka brāļošanās akcijas no viņu puses tika plānotas ar mērķi iegūt ziņas par krievu kareivju noskaņojumu, disciplīnu daļās, situāciju valstī vispār utt.[113] To apstiprināja turpmākie notikumi.

Pārkārtojumi aptvēra ne tikai karaspēku. Vēl daudzveidīgāki un nozīmīgāki tie bija aizmugurē.

82. att. Latviešu strēlnieku un vācu kareivju brāļošanās

Kara sākums likās saliedējam latviešus, bet notikumu straujā attīstība pēc cara patvaldības krišanas tos šķēla bez žēlastības, lai drīz vien politiskos un ideoloģiskos cīņiņus reducētu uz krietni šaurāku praktisku izvēli: vai nu nacionālais liberālisms, vai lieliniecisms. Nacionālo liberāļu ideāls bija Rietumu demokrātiju parlamentārā iekārta, turpretī lielinieku iecerētais sociālisms tika saistīts ar proletariāta diktatūru, noliedzot "buržuāzisko parlamentārismu". Vismaz ārēji daudzas iezīmes liberālismam un lieliniecismam šķita kopējas, bet tai pašā laikā netrūka lielu atšķirību: liberāļiem svarīga bija individuālā brīvība, likumi un līgumi, savukārt lieliniekiem – nemantīgo šķiriskās tiesības, kas galu galā pavēra ceļu diktatūrai un despotismam. Aplūkojot plašākā – Eiropas un pasaules mērogā, liberālisms nebija nekas jauns un nezināms, toties lielinieki solīja radikālus pārkārtojumus visai zemeslodei. Līdzīgi jaunai reliģijai, lieliniecismam bija ne mazums pasaules pārveidošanas idejām fanātiski pieķērušos cilvēku, to vidū daudzi latvieši, lielākā daļa jau gājusi caur "1905. gada ugunīm" un zvērējusi uzticību proletāriskai revolūcijai. Nesaudzīgi pret sevi un citiem, šie revolūcijas fanātiķi vēlāk sadega viņiem svēto ideju ugunīs, turklāt vairākums gāja bojā no savu "praktiskāko" biedru rokas.

Sabiedrisko organizāciju un padomju izveidošanās

Tūlīt pēc patvaldības krišanas kopā sanāca Rīgas 48 dažādu biedrību valžu locekļi, pazīstami sabiedriski darbinieki un inteliģences pārstāvji, lai apspriestu Latvijai aktuālas problēmas. Latvijas nākotni sapulcējušos pieņemtā rezolūcija vēl bikli saskatīja Saeimas pārvaldītā nedalāmā un autonomā provincē. Likvidējamās vecā režīma administrācijas vietā tika paredzēti jauni pašvaldības orgāni. Sapulce rosināja nekavējoties radīt Latvijas sabiedrisko organizāciju padomi, lai sekmētu pārkārtojumus. Īsā laikā izveidot šādu padomi izrādījās neiespējami, tāpēc 8. (21.) martā jauna sapulce, piedaloties aptuveni 600 cilvēkiem, izveidoja Rīgas sabiedrisko organizāciju padomi. Šī padome izcēlās ar uzskatu daudzpusību un demokrātisku iecietību. Sakarā ar kara gados notikušajām izmaiņām pilsētas iedzīvotāju sastāvā no 45 šīs padomes locekļiem 30 ievēlēja latvieši, 15 vietas rezervējot cittautiešiem.[114] Taču ar tiem, izņemot lietuviešus, vienoties neizdevās. Vēl tika paredzēts, ka trešdaļa no Rīgas sabiedrisko organizāciju padomes locekļiem nāks no strādnieku vidus. Rīgas Strādnieku deputātu padome neuzskatīja šo ieteikumu par tai saistošu.

Līdzīgas sabiedrisko organizāciju padomes radās Valkā, Cēsīs, Valmierā u.c. Nedaudz atšķirīgs veids bija Ludzas sabiedriskajai pārvaldei un t.s. vecāko padomei Rīgas jūrmalā. Sabiedrisko organizāciju padomes bija iecerētas dažādu sociālo grupu sadarbībai. To neizdevās panākt vispirms LSD lielinieku ļoti enerģiskās pretdarbības dēļ. Lielinieki darīja visu iespējamo, lai noteicējas pilsētās kļūtu viņu vadītās strādnieku padomes.

Rīgas Strādnieku deputātu padome un tās izpildkomiteja (priekšsēdētājs A. Zeibots, nedaudz vēlāk R. Endrups, sekretārs M. Gibeiko; abi pēdējie bija lielinieki) pārņēma milicijas organizēšanu. Lielinieki izvēlējās tai komisārus un nepieļāva, ka milicijā iekļūst viņu aktīvākie politiskie pretinieki. Šī padome piespieda Krievijas Pagaidu valdības iecelto Vidzemes guberņas komisāru A. Krastkalnu nolikt pilnvaras,[115] bet par rīkojumu pieņemt milicijā bijušos "pašaizsardzībniekus" un policistus arestēja viņu un nosūtīja uz Petrogradu. Pēc ilgākas vilcināšanās Pagaidu valdībai par Vidzemes guberņas komisāru nācās apstiprināt LSD biedru A. Priedkalnu. Viņa vietnieks bija K. Ulmanis.

Tā kā pilsētā strādnieku bija palicis pavisam maz, Rīgas Strādnieku deputātu padome formāli aptverto proletārisko slāņu sastāvā iekļāva ne tikai 12. armijas rīcībā esošos strādniekus (tranšeju racējus, ceļu un tiltu labotājus, starp tiem tūkstošiem ievestu cilvēku, pat no Vidusāzijas –

83. att. Tranšeju racēji Olaines apkārtnē

kirgīzus, uzbekus u.c.), bet arī apkārtnes bezzemniekus un sīkos rentniekus, patērētāju biedrību locekļus utt. 1917. gada jūnijā padomes 400 deputāti skaitījās pārstāvam 85 762 cilvēkus, no kuriem Rīgas strādnieku nebija vairāk par 1/25 jeb aptuveni 3400.[116] Pēc pāris mēnešiem arī šis nelielais skaits izrādījās sarucis uz pusi. No 41 metālapstrādes fabrikas bija palikusi tikai viena ar 15 (!) strādniekiem. Tomēr tas netraucēja lieliniekiem deputātu skaitu palielināt līdz 465 un apgalvot, ka tie pārstāvot apmēram 90 tūkst. strādājošo.[117] Līdzatbildīgi par šīm manipulācijām bija mazinieki internacionālisti, kuru rokās līdz apvienošanās brīdim ar lieliniecisko "Cīņu" (1917. gada maijā) atradās Rīgas Strādnieku deputātu padomes "Ziņotājs". Tiesa, redzamas atšķirības starp abiem virzieniem LSD parādījās vēlāk.

Rīgā atjaunojās arodbiedrības. Pāris mēnešos to biedru skaits sasniedza 25 tūkstošus. Vairākums no viņiem bija kantoristi un mājkalpotāji. Sākumā tika izveidotas kādas 20 arodbiedrības, vēlāk pēc apvienošanās palika 12 arodbiedrības. Darbību sāka arodbiedrību Centrālbirojs. 1917. gada 26.–29. maijā (8.–11. jūnijā) notika Rīgas arodbiedrību 1. konference. Vasarā iznāca žurnāla "Arodnieks" 1. numurs (5000 eks.).[118] Politiskā ziņā

arodbiedrības raksturoja diezgan radikāli uzskati, nenoliedzams bija LSD lielinieku iespaids.

Par nopietnu politisku spēku veidojās zemniecības rosīgākā daļa. 12. un 13. (25. un 26.) martā Rīgas Lauksaimniecības centrālbiedrības Valmierā sasauktā Dienvidvidzemes (guberņas latviešu daļa) zemes sapulce lika pamatus Vidzemes Pagaidu zemes padomei kā vietējās pašvaldības orgānam. Tās 48 locekļu vidū bija gan sīksaimnieku (V. Skubiņš, K. Ozoliņš), gan lielsaimnieku (A. Kampe, T. Vankins), gan bezzemnieku (viņu skaitā arī M. Valters un K. Ulmanis) pārstāvji. Atbalstot prasību par Vidzemes, Kurzemes un Latgales apvienošanu vienā administratīvā vienībā "ar plašām pašvaldības tiesībām", sapulcējušies apsprieda arī saimnieciska rakstura jautājumus (pārtikas un nodokļu lietas), pieprasīja latviešu valodas ieviešanu skolās un administratīvajā pārvaldē. Cik zināms, tieši tajās dienās Valmierā pirmoreiz Latvijā plīvojis sarkanbaltsarkanais karogs.

Kādu pusotru mēnesi vēlāk gandrīz vienlaikus Tērbatā (25.–28. aprīlī, resp., 8.–11. maijā) un Rēzeknē (26.–27. aprīlī, resp., 9.–10. maijā) notika Kurzemes zemes sapulce un Latgales pagastu, pilsētu pašvaldību, draudžu un biedrību pārstāvju 1. kongress, kas ievēlēja pagaidu zemes padomes. Kurzemes Pagaidu zemes padomē ievēlēja 60 cilvēku.[119] Viņu vidū jāmin L. Adamovičs, K. Bahmanis, Ā. Klīve, K. Pauļuks u.c. Par Kurzemes guberņas komisāru ievēlētais J. Čakste uzturēja ciešus sakarus ar padomes izpildkomiteju, kas savu kanceleju iekārtoja Tērbatā.

Ar Kurzemes Pagaidu zemes padomes sastāvu neapmierināti bija LSD lielinieki. Maskavā viņi sasauca daudzkārt šaurāku Kurzemes evakuēto iedzīvotāju padomi,[120] kas gan arī nespēja apmierināt šīs partijas vēlmes. Kā Tērbatā, tā Maskavā izveidotā kurzemnieku pārstāvniecība šo Latvijas novadu varēja pārstāvēt tikai nomināli. Neko reālu minētās padomes nespēja pasākt.

Kongress Rēzeknē būtībā izlēma Latgales nākotni. Tā mierīgu norisi nodrošināja Iskolastrela latgaliešu sekcijas vadītājs virsnieks J. Rubulis, ieradies kopā ar strēlnieku – latgaliešu pārstāvjiem un nelielu vienību, kādiem 40 strēlniekiem (latviešu strēlnieku pulkos bija ap 5000 latgaliešu).[121] 232 delegāti ievēlēja 36 cilvēkus Latgales Pagaidu zemes padomē ar F. Trasunu priekšgalā. Pārējās 24 vietas rezervēja cittautiešiem.[122] Tās palika neaizņemtas. Vēlāk padomei, kurā ietilpa arī J. Grišāns, S. Kambala, J. Rancāns, V. Rubulis, J. Rubulis, V. Seile u.c., pievienojās tikai poļi, bet krievi un ebreji atturējās to darīt.

Latgales Pagaidu zemes padome stiprināja iedzīvotāju vairākuma vēlmi sakļauties ar pārējiem latviešu apdzīvotajiem novadiem, vispirms Vidzemi. Minētā padome savā "Ziņotājā" deklarēja latviešu pašnoteikšanās tiesības, vienlaikus aicinot uz saprašanos visu tautību Latgales iedzīvotājus. Taču centieni panākt Latvijas autonomiju, tāpat Latgales atdalīšanu no Vitebskas guberņas un pievienošanu Vidzemei neguva Pagaidu valdības atbalstu.

Latgales Pagaidu zemes padome aizstāvēja zemniekus no karaspēka patvarībām, mēģināja ierobežot armijas daļu biežās rekvizīcijas. Par spīti grūtajiem apstākļiem, netika aizmirstas skolas un skolotāju vajadzības. Padome rūpējās arī par mācību grāmatu sastādīšanu latgaliešu izloksnē.

No trim Latvijas novadu pagaidu zemes padomēm tikai viena varēja ķerties pie pašvaldību lietu praktiskas pārkārtošanas. Krievijas Pagaidu valdība nodeva Vidzemes Pagaidu zemes padomei administratīvās un nodokļu lietas, tāpat zemes īpašumu pārvaldīšanu, kas līdz tam atradās guberņas muižniecības iestāžu pārziņā. Vidzemes un tās apriņķu pagaidu zemes padomes oficiāli saņēma tiesības izveidot izpildorgānus. Laiks rādīja, ka laba tiesa Pagaidu valdības solījumu nebija nopietni domāta, vispirms jau līdzdalība vietējās pašpārvaldes administratīvās uzbūves projekta izstrādē un ieviešanā. Krievijas Pagaidu valdībai nebija pieņemama latviešu apdzīvoto novadu apvienošana vienā administratīvā vienībā un Latvijas autonomijas atzīšana.

Lēnāk jaunā kārtība aptvēra Latgali. Tur tradicionāli spēcīgas bija katoļu baznīcas pozīcijas un ietekme un baznīca arī vadīja pārkārtojumus. Garīdzniecības aizbildniecībā atradās latgaliešu zemnieku biedrības, krājkases un kooperatīvi.[123] Tiesa, teiktais attiecas galvenokārt uz katoļu garīdzniekiem – latviešiem. Poļu garīdznieki joprojām nebija atmetuši mēģinājumus pārpoļot Latgales latviešus un ar savu rīcību ne reizi vien radīja nevēlamu disonansi.

Politisko spēku organizēšanās

Uz tikko minētā fona dažos mēnešos Latvijas neokupētajā daļā sakuploja vesela buķete politisko partiju, veidotu pēc nacionālā principa. Darbību atjaunoja Latvijas revolucionāro sociālistu jeb eseru partija (agrākā LSS). Tā izdeva avīzi "Darba Tauta", un šīs partijas biedru skaits jau drīz sasniedza ap 1000 cilvēku[124] – galvenokārt Rīgā un Cēsīs. Partijas izpildkomitejā ievēlēja M. Valteru, Ž. Gruzevski, A. Kroderu, J. Kārkliņu

u.c. Aktīvu darbību, īpaši Latvijas austrumdaļā, atsāka ebreju Bunds. Visai enerģiski rīkojās LSD, kuru pārstāvēja septiņi izdevumi: "Cīņa" (iznāca Petrogradā, kopš 1917. gada maija – Rīgā), "Proletariāta Cīņa" (Petrogradā), "Sociāldemokrāts" (Maskavā), "Laukstrādnieku Cīņa" (Rīgā), "Mūsu Cīņa" (Valmierā), "Ziņotājs" (Rīgā) un arī latviešu strēlnieku avīze "Brīvais Strēlnieks". Sākotnēji gan šīs avīzes redakcijā vairākums bija mazinieki internacionālisti (laikrakstu veidoja M. Skujenieks, A. Kroders, V. Holcmanis, J. Sudrabkalns un F. Menders). No LSD izslēgtie mazinieki aizsardzībnieki turpmāk grupējās ap savu "Strādnieku Avīzi".

Jau 1916. gadā Petrogradā F. Kempa vadībā tika izveidota pirmā Latgales latviešu politiskā partija – Latgales darbaļaužu partija. Lai varētu pieslieties sociālistisko partiju blokam, tās vadītāji no programmas izsvītroja punktus, kas paredzēja zemes iegūšanu privātīpašumā, un pārdēvējās par Latgales sociālistisko darbaļaužu partiju. Petrogradā partijai bija sava sapulču zāle un spiestuve, kur iespieda nedēļas laikrakstu "Liaužu Bolss", vēlāk arī jaunatnes žurnālu "Jaunō Letgola". Partija propagandēja Latgales autonomijas ideju, par Latgales latviešu teritoriju uzskatīja Ludzas, Rēzeknes, Daugavpils un Ilūkstes apriņķi. Šo teritoriju F. Kempa piekritēji vēlējās apvienot vienā pašvaldībā vai autonomijā, cerot sagaidīt apstiprinājumu no Satversmes sapulces. Uz līdztiesiskiem pamatiem tika pieļauta eventuāla apvienošanās ar Baltijas latviešu daļu autonomiju. 1917. gadā šī partija, kam Petrogradā bija ap 300 biedru, izveidoja savu Latgales Tautas komiteju. Tā organizēja nodaļas dzimtajā novadā, taču piefrontes apstākļos neguva sekmes.

Cita pēc citas dibinājās un atsāka darbību pilsoniskās partijas. Lielākoties tās bija un palika nelielas partijas, ne viena vien pastāvēja tikai neilgu laiku.

Pazīstami latviešu rakstnieki (J. Akuraters, A. Ķeniņš, L. Laicens, K. Skalbe) un publicisti (E. Blanks, J. Lapiņš, R. Lazdiņš), filozofi (P. Dāle), skolotāji un studenti Maskavā nodibināja Nacionāldemokrātisko partiju. Starp citu, tajā iestājās arī pulkvedis F. Briedis. Partijas programmā Latvijai kā demokrātiskai republikai bija paredzēta vieta Krievijas republiku federācijā. Latvijā nacionāldemokrātiem visvairāk biedru bija Cēsīs (800), ārpus Latvijas – Maskavā (600).[125] Partijas oficiozs "Brīvā Latvija" iznāca Cēsīs, otrs laikraksts – "Dzimtenes Atbalss" – Maskavā ar turienes latviešu finansiālu atbalstu.

84. att. Ievainotie strēlnieki lasa "Brīvo Strēlnieku"

Radikāldemokrātisko partiju, kurai bija nodaļas Valmierā, Cēsīs, Limbažos, Madonā, arī Petrogradā un Tallinā, pārstāvēja tādi populāri sabiedriskie un politiskie darbinieki kā M. Antons, G. Zemgals, K. Kasparsons, E. Pīpiņš (Vizulis), J. Zālītis, K. Zariņš u.c. Šī partija apvienoja sīkpilsoņu interešu aizstāvjus un inteliģentus, kuri jau agrāk bija saliedējušies ap laikrakstu "Jaunais Vārds".

Sīkos uzņēmējus un nelielu zemes gabalu īpašniekus teicās pārstāvam darbību atsākusī Latvijas Demokrātiskā partija (E. Bite, D. Golts, rakstnieks A. Deglavs u.c.). Partijas izdevuma lomu veica laikraksts "Jaunais Laiks". Vēlāk demokrāti apvienojās ar Radikāldemokrātisko partiju.

Pilsonības labējie politiķi iestājās Republikāņu partijā. Šo mazietekmīgo grupējumu pārstāvēja tādi konservatori kā F. Grosvalds, A. Krastkalns, G. Ķempelis, A. Zēbergs u.c.

Vēlāk par daudzām citām savu galēji labējo Tautas partiju atjaunināja F. Veinbergs. Viņš tajā pulcināja turīgākos rīdziniekus, kas vēlējās saglabāt "uzticību Krievijai".

Kā neliela inteliģentu kopa sevi pieteica Latvju neatkarības partija, kas atbalstīja Latvijas plašas autonomijas, vēlāk Latvijas kā patstāvīgas valsts ideju. Šajā partijā iestājās Dr. Ā. Butulis, inženieris S. Paegle,[126] profesors J. Vītols, katoļu garīdznieks un politiķis F. Trasuns un viņu domubiedri.

Pati lielākā latviešu pilsonības partija bija 1917. gada 29. aprīlī (12. maijā) nodibinātā Latviešu zemnieku savienība (turpmāk – Zemnieku savienība). Tās organizētāju vidū bija K. Ulmanis, A. Brēmers, J. Vārsbergs, V. Gulbis, H. Enzeliņš, E. Laursons u.c. Par zinātnisko konsultantu Zemnieku savienība uzaicināja M. Valteru, par tās preses orgānu kļuva Valkā iznākošais "Līdums". Partijā iestājās un gada otrajā pusē ar lielu aktivitāti izcēlās Z. Meierovics. Dažu mēnešu laikā Zemnieku savienībā iestājās aptuveni 20 tūkst. biedru.[127] Taču lielākā daļa no viņiem politiskajā dzīvē praktiski neiesaistījās. Sociālā sastāva ziņā Zemnieku savienība nebija viendabīga, jo aptvēra kā vidējo un turīgo zemniecību, tā bezzemniekus, kuru ekonomiskās un politiskās intereses, protams, nesakrita.

Partijās organizējās arī vietējās minoritātes. 9. (22.) aprīlī notika Rīgas Krievu nacionāli demokrātiskās savienības dibināšanas sapulce. Par tās priekšsēdētāju ievēlētais miertiesnesis A. Bogačovs, citu savienības biedru atbalstīts, nekavējoties pārgāja uzbrukumā, lielmanīgi pārmetot latviešiem patvarīgu varas sagrābšanu pilsētā. Praktiski tas nozīmēja prasību pēc īpašām krievu tiesībām.

Rīgā nodibinājās Vācu brīvā demokrātiskā partija un Ebreju demokrātiskā partija. Pēdējā apvienojās ar topavasar izveidojušos Ebreju nacionāli demokrātisko savienību.

Politiskās partijas tiecās izveidot savus preses orgānus. Īsā laikā cits pēc cita iznāca vairāki desmiti jaunu laikrakstu. To izdošanu sekmēja saglabājušās tipogrāfijas. Rīgā vien tādas bija piecpadsmit.[128] Nekas gan nav zināms par to tehnisko stāvokli un iespējām.

Rīgas pilsētas pagaidu dome.
Strādnieku padomes tālāka radikalizēšanās

Rīdziniekus neapmierināja vecā, 1913. gadā vēlētā pilsētas dome. Tās pilnvaru laiks beidzās, taču domnieki negatavojās atstāt iesēdētās vietas līdz jaunās domes vēlēšanām. Pateicoties galvenokārt Rīgas sabiedrisko organizāciju padomei, 1. (14.) aprīlī darbību sāka pagaidu dome.[129] Pretendējot uz noteicošo lomu Rīgā, Strādnieku deputātu padome tajā deleģēja tikai desmit cilvēkus. No pagaidu domes 88 locekļiem vairākumu

veidoja pilsoņu un sīkpilsoņu aprindu pārstāvji – uzņēmēji, tirgotāji, namīpašnieki, arī ierēdņi, advokāti, ārsti. Viņiem vajadzēja rūpēties par pilsētas komunālās saimniecības sakārtošanu, sanitārā stāvokļa uzlabošanu, kā arī risināt citus jautājumus.

Ne tikai Rīgā un apriņķu centros, bet pat Latvijas neokupētās daļas lauku apvidos ieilgušā kara dēļ bija samilzusi pārtikas problēma. Produktu cenas turpināja celties. Pirms gada Rīgā ieviestā kartiņu sistēma nespēja atrisināt pārtikas jautājumu, ko vēl vairāk saasināja iepriekšējā gada sliktā raža. Dzīves dārdzība Rīgā 1917. gada pavasarī pēc vienām ziņām bija cēlusies seškārt salīdzinājumā ar pirmskara periodu.[130] Pilsētas pagaidu dome piekrita pārtikas sadalē iesaistīt strādnieku kooperatīvus, jo nemantīgajiem rīdziniekiem klājās visgrūtāk. Aprīļa beigās darbu sāka Rīgas pārtikas komiteja, pārņemot lietas no ierēdņiem, kuri pirms tam darbojās bez jebkādas sabiedrības kontroles. Rīgas Strādnieku deputātu padomei tas likās par maz, un tā ķērās pie pārtikas krājumu rekvizēšanas. Atklātos pārtikas produktu krājumus milicija nodeva strādnieku patērētāju biedrībām. To rīcībā nonāca vairākas rekvizētās maizes ceptuves.

Rīgas sabiedrisko organizāciju padome ar laiku zaudēja autoritāti. Neizdevās iecerētā pārkārtošanās, apvienojot visu vietējo tautību organizācijas un politiskās partijas uz proporcionalitātes pamata, jo atšķirīgie mērķi un attieksme pret Latvijas nākotni liedza attīstīt iecerēto sadarbību. To neveicināja arī augošās domstarpības starp LSD ietekmē esošajiem strādniekiem un radikālās inteliģences pārstāvjiem.

Kopā ar LSD Centrālkomiteju Rīgas Strādnieku deputātu padome tiecās panākt Vidzemes apriņķu lauku iedzīvotāju atbalstu, kā arī radīt pretspēku nacionāli liberālajai Vidzemes Pagaidu zemes padomei un šai nolūkā no 16. (29.) līdz 19. aprīlim (1. maijam) Valmierā organizēja Vidzemes bezzemnieku 1. kongresu. Tā 436 delegātu ievēlētā Vidzemes bezzemnieku padome (V. Bastjānis, J. Kroders, K. Kurševics, K. Pētersons, M. Skujenieks u.c., pavisam 45 cilvēki,[131] galvenokārt lielinieki) pievienojās Rīgas Strādnieku deputātu padomei kā tās Bezzemnieku sekcija. Rīgas Strādnieku deputātu padomes paspārnē darbojās arī Skolu un Juridiskā sekcija. Pēdējā, kuru vadīja A. Birkerts, vāca ziņas par 1905. gada revolucionāru bendēm un provokatoriem, presē publicēja atmaskojošus materiālus, paredzot saukt pie atbildības soda ekspedīciju vadoņus, slepenpolicijas aģentus. 1917. gada vasarā vairākus baronus kā bijušos soda ekspedīciju vadītājus vai viņu palīgus apcietināja.

Rīgas Strādnieku deputātu padome atbalstīja strādnieku un kalpotāju ekonomiskos streikus, aicināja strādniekus ar fabriku komiteju starpniecību uzņemties kontroli pār ražošanu. Kopā ar arodbiedrībām jeb ražotāju biedrībām fabriku komitejas iejaucās algu un darba apstākļu nokārtošanā, sekoja 8 stundu darbadienas ieviešanai. Tas viss tika darīts, vispirms domājot par ietekmes palielināšanu plašākos iedzīvotāju slāņos, jo panākt strādājošo stāvokļa praktisku uzlabošanu varēja visai nosacīti.

Lielinieki netraucēti turpināja izvērst radikālo ideju aģitāciju un propagandu, kam ieilgušais karš, pārtikas trūkums un bezdarbs bija ļoti pateicīgi priekšnoteikumi. Visdažādākajā veidā, tai skaitā ar demagoģiskiem paņēmieniem, propagandējot ātru visu sociālo nelaimju novēršanas iespēju, viņi centās aptvert arvien plašākus civiliedzīvotāju slāņus un kareivjus. Lielinieki nevēlējās pieļaut demokrātiskas parlamentāras iekārtas izveidošanos bijušajā Krievijas impērijā. Tādēļ viņi nenogurstoši apkaroja pašu parlamentārisma ideju un reizē demokrātiju kā tādu, tāpat liberālisma tendences. Praktiski notika "revolucionārās tautas" kūdīšana pret "sociāli svešiem" elementiem, starp kuriem līdz ar muižniecību un pilsonību tika ierindota arī demokrātiskā inteliģence. Lielinieki nekautrējās "masu atbalstu" organizēt no deklasētiem elementiem, dezertējušiem kareivjiem u.tml. aprindām, arī tādā veidā pielāgojot marksismu Krievijas apstākļiem. Maijā no Krievijas uz Rīgu pārcēlās LSD lielinieciskā vadība, daudzi ievērojami lielinieki atgriezās no emigrācijas. Šie papildspēki nekavējoties tika izmantoti.

3. (16.) maijā norisinājās Vidzemes Pagaidu zemes padomes un Vidzemes bezzemnieku padomes sarunas. To rezultātā tika noslēgts pirmais lielais kompromiss starp lauku nacionālajiem pilsoniskajiem un sociālistiski orientētajiem bezzemnieku pārstāvjiem. Abas minētās organizācijas sakļāvās Vidzemes Pagaidu zemes padomē kā augstākajā vietējās pārvaldes iestādē. Jāšaubās, vai šī apvienošanās notiktu, ja lieliniekiem nebūtu zināms, ka Vidzemes Pagaidu zemes padomē ir arī cilvēki ar sociāldemokrātiskiem uzskatiem. Domām kādā jautājumā daloties, šis apstāklis balsojumā parasti nodrošināja LSD viedokļa pārsvaru.

Tā kā cara patvaldība bija kritusi, baroni iedzīti "ēnā", lieliniecisķās aģitācijas un propagandas uguns vērsās pret "pelēkajiem baroniem" un pilsonību. Vidzemes lauku apvidos Rīgas Strādnieku deputātu padome organizēja pagastu bezzemnieku padomju vēlēšanas. Šāda akvititāte izraisīja pretdarbību – mazgruntnieku, resp., zemnieku pārstāvji aicināja

saimniekus, rentniekus un graudniekus nekavējoties katrā pagastā izveidot zemnieku padomi kā saimnieku paplašinātas sapulces rīcības orgānu – ar domu, ka šīs zemnieku padomes varētu apvienoties attiecīgās apriņķu un guberņas organizācijās. Cerēto atbalstu šī ideja tomēr neguva.

Pasīvi izturējās Vidzemes muižnieku landrātu kolēģija. Daudzos gadījumos ar to vairs nerēķinājās.

Atšķirībā no Petrogradas un Maskavas lielinieku tolaik vēl ne visai stabilajām pozīcijām LSD lielinieki, par spīti dažādiem viedokļiem atsevišķos jautājumos partijas iekšienē,[132] jutās pietiekami spēcīgi, lai 1917. gada maijā pārietu izšķirošā uzbrukumā. Sākts tika ar Rīgas Strādnieku deputātu padomi. 11. (24.) maija plenārsēdē tās deputāti, jau divus mēnešus noskaņoti vēlamā virzienā, pieņēma LSD Centrālkomitejas sagatavoto rezolūciju. Atsakoties atbalstīt ar krievu maziniekiem un eseriem papildināto Krievijas Pagaidu valdību, rezolūcija nosodīja kara turpināšanu un izteicās par varas nodošanu strādnieku, kareivju un zemnieku deputātu padomēm.

Strēlnieku lielinieciz̄ēšanās

Šis Rīgas Strādnieku deputātu padomes solis nenāca negaidīts, turpretī nepilnu nedēļu vēlāk notikušā latviešu strēlnieku 2. kongresa līdzīga rīcība, kam pamatā bija objektīvi cēloņi – pirmām kārtām strēlnieku lielie zaudējumi slikti organizētajās militārajās operācijās un Pagaidu valdības politika, radīja plašu rezonansi un satraukumu. Kongresam lielinieki bija ļoti rūpīgi sagatavojušies. Viņu enerģiskā pretkara propaganda bija krietni mazinājusi strēlnieku uzticību LSD oponentiem un brāļošanās nosodītājiem. Ne tik veiksmīgi noritēja aģitācija frontē, kur lielinieku aģitatori ieradās nelabprāt, kaut arī tur viss joprojām bija mierīgi. Toties aizmugurē profesionālie kūdītāji izvērsās pilnā mērā, par ko liecināja šīs partijas biedru skaita pieaugums latviešu strēlnieku pulkos, kas maijā sasniedza aptuveni tūkstoti.[133] Strēlnieku 2. kongresa delegātu izvirzīšanu viņi praktiski pārņēma savā ziņā, par ko parūpējās pulku LSD organizācijas jeb frakcijas. Vēl vairāk – šīs frakcijas un pulku komitejas, pārsvarā lielinieciskas, pirms kongresa izraudzīja un apsprieda kandidātus Iskolastrela jaunajam sastāvam.

Kongresā LSD "raidīja kaujā" labākos spēkus, P. Stučku un J. Daniševski ieskaitot. Balsošanā LSD Centrālkomitejas rezolūcija saņēma visvairāk (194) balsu, tālu pārspējot V. Dreifelda iesniegto samierniecisko

rezolūciju (29). Vēl lielāku atbalstu lielinieku rezolūcija saņēma atkārtotā nobalsošanā 17. (30.) maijā. Nosodot kara turpināšanu un Krievijas Pagaidu valdības politiku un iesakot varu nodot strādnieku, kareivju un zemnieku padomēm, šī rezolūcija ne vārdu neveltīja Latvijas un latviešu tautas brīvības idejai.

Jau pēc kongresa LSD Centrālkomitejas sastādītās rezolūcijas pēdējo (11.) punktu vajadzēja papildināt ar skaidrojumu (12. punktu) par taktisko pusi, citādi varēja rasties lieliniekiem nevēlami sarežģījumi. Nācās apstiprināt strēlnieku gatavību atturēties no brāļošanās un izpildīt Krievijas Pagaidu valdības rīkojumus, ciktāl tie "saskan ar revolucionārās demokrātijas vairākuma mērķiem"[134].

Latviešu strēlnieku 2. kongresa pārliecinošā piesliešanās lieliniekiem, ko apstiprināja arī V. Ļeņinam nosūtītā apsveikuma telegramma, ļoti sarūgtināja latviešu sabiedrību, vispirms pilsonību un inteliģenci. Neizpratne valdīja daļā strēlnieku, kas nepaļāvās lielinieku solījumiem. Kļuva skaidrs, cik tuvredzīgi rīkojušās pilsoniskās un sīkpilsoniskās partijas, ļaujot lieliniekiem bez jebkādas konkurences piesaistīt strēlniekus sev. Maz ko iespēja nedaudzie politiski aktīvie virsnieki, kā pulkvedis K. Gopers. Vairākums virsnieku atturējās iesaistīties politisko jautājumu pārspriešanā karaspēka daļās un apakšvienībās. Protesti pret lieliniecisko 17. (30.) maija rezolūciju, ko "Brīvajā Strēlniekā" ievietoja ne viena vien rota un komanda, neko neiespēja, toties paātrināja laikraksta redakcijā esošo mazinieku internacionālistu nomaiņu ar lieliniekiem.

Idejiska rakstura domstarpības un sadursmes turpinājās latviešu strēlnieku 3. kongresa laikā (27.–30. maijā, resp., 9.–12. jūnijā), kad, vēlreiz pārbalsojot 17. (30.) maija rezolūciju, tā saņēma 185 balsis, 75 delegātiem balsojot pret un vienam atturoties.[135] Šāds iznākums lielinieku ietekmi jūtami neapdraudēja.

Saasinājās strēlnieku un virsnieku attiecības. Virsnieki atteicās no līdzdalības Iskolastrelā, kura priekšsēža postenī no jauna izvirzītais V. Ozols izrādījās labs aizsegs LSD politiskajām manipulācijām. 12. armijas citu daļu pievienošanās latviešu strēlnieku lielinieciskajām pozīcijām nav vērtējama vienīgi no idejiskā viedokļa, jo krievu kareivjus vilināja "vaļīgāka" disciplīna un mītiņi apmācību vietā.

Atšķirībā no strēlniekiem 17. (30.) – 25. maijā (7. jūnijā) 5. armijas latviešu kareivju delegātu sanāksme pauda uzticību Krievijas Pagaidu valdībai, iestājās par brāļošanās izbeigšanu. Apspriežot agrāro jautājumu,

tika lemts par zemes nodošanu visas tautas īpašumā. Sakarā ar to muižu, baznīcu, pilsētu u.c. zemes paredzēja atsavināt bez atlīdzības.

Visgrūtāk lieliniekiem izrādījās ietekmēt Vidzemē apmetušos Kurzemes bēgļus, kuriem tādēļ tika pārmesta atpalicība un nespēja orientēties politiskajās norisēs. 1917. gada aprīlī sāka funkcionēt lielinieku izveidotā 172 cilvēku lielā Latvijas Bēgļu organizāciju padome.[136] Tā pauda negatīvu attieksmi pret latviešu Bēgļu apgādāšanas centrālkomiteju un pieprasīja tās nomaiņu ar Bēgļu organizāciju padomes izpildkomiteju. Bēgļi bija ieinteresēti materiālā stāvokļa uzlabošanā, bet to LSD nespēja piedāvāt. Ziemeļpalīdzība, kam Krievijas Pagaidu valdība piešķīra lielākas bēgļiem domātas summas, ne tikai nenodeva daļu no saņemtajiem līdzekļiem nacionālajām bēgļu organizācijām, bet pat apkaroja tās. Tas bija vēl viens pierādījums valdības attieksmei pret nekrievu tautām.

Autonomijas jautājums

Visu 1917. gada pavasari un vasaru visdažādāko iedzīvotāju slāņu un latviešu strēlnieku uzmanību piesaistīja Latvijas autonomijas jautājums. Ar ievadrakstu "Mēs prasām Latvijas autonomiju!" 13. (26.) aprīlī ceļu pie lasītājiem sāka laikraksts "Brīvais Strēlnieks". Taču Krievijas Pagaidu valdība, piekritusi Vidzemes guberņas igauņu apdzīvoto 5 apriņķu apvienošanai ar Igaunijas guberņu, atteicās Latgali pievienot Vidzemes latviešu daļai. Šī valdība izvairījās no atbildīgās autonomijas problēmas risināšanas, atliekot to uz nenoteiktu laiku Satversmes sapulces izšķiršanai, bet praksē turpināja "vienotas un nedalāmas Krievijas" politiku. Pagaidu valdības pirmā sastāva ārlietu ministrs P. Miļukovs atļāvās paņirgāties šovinistiskā garā, uzsverot, ka, dodot latviešiem autonomiju, tā būtu jādod arī karēļiem, ņenciem un kamčadaliem[137]. Pelnītus latviešu sabiedrības pārmetumus nācās uzklausīt valstsdomniekiem J. Goldmanim un J. Zālītim par pasivitāti un nepievienošanos citu tautu (igauņu, poļu, lietuviešu, armēņu, gruzīnu) pārstāvjiem, kuri tūlīt pēc patvaldības krišanas Petrogradā nāca klajā ar prasību pēc autonomijas.

Pret autonomiju Latvijā uzstājās daudzi cittautieši, galvenokārt vietējie krievi. Pašu latviešu pārāk piekāpīgā izturēšanās, kā arī Krievijas Pagaidu valdības pozīcija pamudināja krievu ierēdņus rīkoties nekaunīgāk. Šie birokrāti lieliski saprata, ka autonomā Latvijā viņi nespēs paturēt iesildītās vietas. Pret Latvijas autonomiju iebilda arī vācieši un daļa ebreju, kam

tāpat vairāku apstākļu dēļ nepatika latviešu izvirzīšanās. Vāciešiem bija savi plāni, kuri atklātībā kļuva zināmi vēlāk.

Lieliniekiem autonomija nepavisam nerūpēja. Vēl aprīlī "Cīņa" šai sakarībā rakstīja: "Lai paliek autonomija un citas sīkākas lietas uz priekšdienām, kad revolūcijas iekarojumi būs nodrošināti, kad vecai varai ceļš uz valsts stūri būs galīgi atgriezts."[138] "Veco varu" pieminot, LSD lielinieki gan nedomāja carismu, bet vairāk konkurentus no pilsoniskajām aprindām. Šai partijai pieņemamāks par lozungu "Lai dzīvo Latvijas autonomija!" bija mazāk konkrētais sauklis "Brīva Latvija brīvā Krievijā!". Tiesa, savu patieso nostāju LSD centās slēpt, pieļāva atkāpes u.tml., jo nacionālo jautājumu vispār pakļāva partijas taktiskiem aprēķiniem. Tā 1915. gadā LSD asi protestēja pret Kurzemes iespējamo pievienošanu Vācijai, bet vēlāk latviešu lielinieki pilnīgi pakļāvās V. Leņina ieteikumam ar plebiscītu[139] noteikt, pie kuras lielvalsts kurzemniekiem palikt. Latviešu lielinieku 13. konference atzina par nepieciešamu uzsvērt, ka proletariātam jāizsakās pret Latvijas distancēšanos no demokrātiskās Krievijas, vienlaikus prasot Latvijas autonomiju tikai plašas demokrātiskas vietējas pašpārvaldes veidā. Viņu aprēķinos neietilpa Latvijas teritoriāli politiska autonomija. Ar oriģinalitāti nacionālajā jautājumā tolaik neizcēlās LSD mazinieki internacionālisti un mazinieki aizsardzībnieki. J. Rainis jau agrāk bija ievērojis LSD tendenci, tāpat tās ietekmē atrodošās strādniecības slieksmi "atteikties no latviešu tautas lietas" un šādu nostāju noteikti kritizēja.[140] Viņam bija taisnība, jo tautas vārdu lielinieki bieži piesauca nevietā. Turklāt, kā rādīja Somijas piemērs, strādniecības mērķi nebija vērtējami kā pretstats nacionālismam vai liberālismam.

Ar valsts demokrātiskā centrālisma[141] prasību lielinieki patiesībā noraidīja nekrievu tautu vēlmi panākt sairstošās Krievijas impērijas visplašāko decentralizāciju. Būdams viltīgs politiķis, V. Ļeņins uz laiku pieļāva atkāpes, lai neatstumtu "nacionāļus", kurus bija ieplānojis izmantot līdz zināmam laikam.

Autonomijas jautājumā latviešu lielinieki veikli manevrēja, nevēloties zaudēt, kā jau teikts, ietekmi plašākos iedzīvotāju slāņos, kam nebija vienaldzīgs tautas liktenis. Lielinieciskajā strēlnieku 2. kongresa rezolūcijā nepieminēts palika Latvijas autonomijas jautājums. Vairāki delegāti gan runāja par īpašas komisijas izstrādāto Latvijas autonomijas projektu, kas bija domāts nosūtīšanai Pagaidu valdībai uz Petrogradu, taču nekas par šo projektu tā arī vairs netika dzirdēts. Toties 5. armijas latviešu

karavīru delegātu sanāksmē pēc pāris nedēļām autonomijas jautājumam tika veltīta nopietna uzmanība. Sanāksme atbalstīja prasību pēc nedalītas Latvijas autonomijas, paredzot likumdošanas tiesības Latvijas Saeimai. Vidzemes bezzemnieku kongress tāpat iestājās par Latvijas autonomiju ar savu vietējo Saeimu, konstitūcijas izstrādāšanu uzticot Latvijas Satversmes sapulcei.

Tika piedāvāti dažādi Latvijas autonomijas projekti. Tie paredzēja Latvijai pašai pārzināt vietējo likumdošanu, nodokļus u.tml., dažkārt ieteica veidot karaspēku, muitu, pārzināt dzelzceļus un finanses. Acīmredzot šo autonomijas projektu un strīdu ietekmē rakstnieks L. Laicens u.c. nacionāldemokrāti nāca pie atziņas, ka daudzcietušās latviešu tautas izdzīvošanas nodrošināšanai nepieciešama neatkarīga valsts. To L. Laicens pamatoja brošūrā "Latvijas valsts". Par Latvijas valsti iestājās arī rakstnieks un pedagogs J. Lapiņš, prasot latviešiem politisko suverenitāti. Latvijas valsts vietu viņš saskatīja Krievijas valstu federācijā.[142] Vairākums latviešu politiķu un sabiedrisko darbinieku tolaik šo prasību vēl nepieņēma. Šad tad izteiktie ieteikumi par paraugu ņemt somus, kuri enerģiski pieprasīja Somijas neatkarību, Latvijā neguva atsaucību.

Krievijas Pagaidu valdība ar 1917. gada 22. jūnija (5. jūlija) likumu par Vidzemes guberņas pašpārvaldi neapmierināja prasību par Latgales pievienošanu Vidzemei. Tādējādi šī valdība praksē apliecināja, cik patiesībā vērti visi tās paziņojumi par tautu pašnoteikšanās principa ievērošanu.

Latgaliešu lielākā daļa vēlējās panākt Latgales pievienošanu pārējai Latvijai. Izņēmums bija F. Kemps un viņa piekritēji, kas aizstāvēja Latgales autonomijas ideju. Šī ideja atspoguļoja dažkārt vērojamo vidzemnieku un kurzemnieku vīzdegunīgo attieksmi pret šo Latvijas novadu. 29. jūnijā (12. jūlijā) Vidzemes Pagaidu zemes padome atzina, ka starp Vidzemes un Latgales pašvaldības iestādēm noslēdzams līgums, kuram jānosaka šo abu Latvijas novadu savstarpējās attiecības visos jautājumos.

Pēc Vidzemes Pagaidu zemes padomes un Rīgas sabiedrisko organizāciju padomes ierosinājuma 1917. g. 30. jūlijā (12. augustā) Rīgā sanāca 10 dažādu latviešu sabiedrisko organizāciju un politisko partiju konference, lai saskaņotu Latvijas autonomijas projektus. Tajā piedalījās arī Rīgas Strādnieku deputātu padomes un lielinieku pārstāvji, gan ne no LSD Centrālkomitejas. Tas liecināja, ka lielinieku vidū autonomijas jautājumā nebija vienprātības. Konference atbalstīja prasību pēc apvienotas un nedalītas Latvijas

kā patstāvīgas autonomas vienības Krievijas demokrātiskajā republikā, ar likumdošanas, izpildu, tiesu un vietējās pašvaldības varu Latvijas tautas un tās Satversmes sapulces rokās. Tas izrādījās pēdējais mēģinājums dažādu uzskatu pārstāvjiem vienoties autonomijas jautājumā. Turpmākie notikumi tos attālināja tiktāl, ka vienota domu apmaiņa vairs nebija iespējama.

Latviešu pilsonība un inteliģence vairākkārt ierosināja radīt Latviešu tautas vai nacionālo padomi. Laiku pa laikam šis jautājums tika apspriests presē, bet to atrisināt neizdevās. Atkal un atkal atlika Latvijas Satversmes sapulces sasaukšanu.

Agrārlietu risinājuma ceļi

Latvijas neokupētās daļas lauku iedzīvotāju prātus vairāk nodarbināja agrārais jautājums. Dažādas sociālās grupas pauda atšķirīgu attieksmi pret tā iespējamiem risinājuma ceļiem. Katrā ziņā atšķirīga bija saimnieku – zemes īpašnieku un sīko rentnieku, bezzemnieku nostāja. Pagastu iedzīvotājus, sevišķi muižu kalpus, satrauca uz austrumu guberņām izsūtīto baronu atgriešanās. Pret to protestēja Rīgas Strādnieku deputātu padomes izpildkomiteja, uzskatot, ka viņu atgriešanās pieļaujama tikai izņēmuma gadījumos un ar sabiedrisko organizāciju piekrišanu. Tā atkal bija lieliniecīska demokrātijas izpratne.

Reālu palīdzību no jaunajiem varas orgāniem gaidīja ne tikai bezzemnieki. Jau pavasarī zemnieki centās panākt senāk un ne tik sen zaudēto saimniecību atgūšanu. Uz to daudzus pamudināja laikrakstā "Līdums" ievietotais paziņojums, ka zemnieki var atprasīt nelikumīgi atsavinātās zemes. Zemnieki iesniedza sūdzības Iekšlietu ministrijas Ārkārtējai komisijai, Zemkopības ministrijai, Vidzemes guberņas agrārajai komisijai – pavisam saglabājušās 218 sūdzības.[143] Sūdzību iesniedzēju vidū bija tādi, kas tika izlikti no iekoptām saimniecībām kara priekšvakarā vai kara laikā. Viņu stāvoklis bija īpaši smags.

Vidzemes zemes padome uzskatīja, ka nekavējoties jāizstrādā likumprojekts par vēl nepārdoto zemnieku māju un kvotes zemju pārdošanu, par muižu zemei nelikumīgi pievienotās zemnieku zemes atsavināšanu. Likumprojektam vajadzēja uz muižas zemju rēķina risināt jautājumu par bezzemnieku apgādāšanu ar zemi. To principā atbalstīja arī Kurzemes zemes sapulce, paredzot šim nolūkam no atsavināmām bruņniecības, kroņa, baznīcu un klosteru zemēm radīt īpašu zemes fondu. Jauno saimniecību ierīkošanai kā gluži nepieciešamus paredzēja hipotēku un

meliorācijas kredītus. Līdzīgu attieksmi pauda Latviešu zemnieku savienība savā dibināšanas kongresā.

Latvijas eseri paredzēja zemes sabiedriskošanu, bet nespēja izšķirties starp zemes sadalīšanu apstrādātājiem un tās sabiedrisko apsaimniekošanu. "Ikvienam lietošanā (ģimenei, personai) tik daudz zemes, cik viņu iespējams apstrādāt bez algotiem spēkiem," skaidroja laikraksts "Darba Tauta", uzsverot, ka "visa zeme ir visas tautas īpašums".[144] Skaidru atbildi eseri nedeva arī muižu konfiscēšanas jautājumā. LSD mazinieki internacionālisti paredzēja daļēju muižu atsavināšanu, jo nevēlējās ķerties pie racionāli apsaimniekotajām muižu saimniecībām. Bez šaubām, visradikālāk noskaņoti bija lielinieki. LSD uzskatīja par nepieciešamu "visu baznīcu, klosteru, riteršaftu[145], muižnieku un pārējo privātīpašnieku muižu un citu zemju atņemšanas par labu valstij bez atmaksas"[146]. Lielinieki noraidīja "sava zemes stūrīša" lozungu, neparedzēja kaut daļu atsavināmās zemes sadalīt bezzemniekiem. Te izpaudās arī lielinieku vēlme turēt bezzemniekus iespējami tuvāk proletāriskam statusam, šī zemes stūrīša "nesamaitātus". Uzsverot lielsaimniecību priekšrocības, Vidzemes bezzemnieku 1. kongresā partijas disciplīnai pakļautie lielinieku delegāti noraidīja zemes dalīšanas ideju. Taču vairākums bezzemnieku tieši to atbalstīja.

Kā Krievijas, tā Latvijas lielinieki agrārajam jautājumam pievērsa ļoti lielu uzmanību. Tā risinājumam vajadzēja nostiprināt viņu politiskās pozīcijas. Tādēļ LSD 5. kongress aicināja nekavējoties ķerties pie muižu konfiscēšanas.

Latviešu zemnieku savienība neatzina muižu konfiscēšanu. To noteica turīgās zemniecības pārstāvju iespaids šai partijā, kas nomāca samērā vājāk pārstāvēto bezzemnieku ieskatus. Piespiestu zemes atsavināšanu no lielsaimniecībām, neizslēdzot "pakāpenisku mazgruntniecības sadalīšanu samērīgi zemes vajadzībai"[147], kā arī visu kroņa, bruņniecības u.c. muižu pāreju Latvijas valsts īpašumā bez atlīdzības propagandēja nacionāldemokrāti. Tās bija radikālākās latviešu sīkpilsonības un progresīvās inteliģences domas. Nacionāldemokrātiskās partijas programma paredzēja muižu zemes atsavināšanu un tās sadalīšanu bezzemniekiem. Lai "pārtrumpotu" nacionāldemokrātus, lielinieki iedrošināja pagastu bezzemnieku padomes nekavēties ar muižu konfiscēšanu, sākot ar tām, kuru īpašnieki atsakās izpildīt muižu laukstrādnieku vai graudnieku izvirzītās prasības. Līdz 1917. gada augusta sākumam (vidum) Rīgas patrimoniālapgabalā konfiscēja visas privātās un majorāta muižas, bet Valkas, Valmieras un

Cēsu apriņķī kopā konfiscēja vai pārņēma sabiedrisko organizāciju pārvaldīšanā 23 muižas jeb aptuveni 5% no minēto trīs apriņķu kopējā muižu skaita, t.i., gluži nelielu to daļu. Muižu īpašnieku spēkos nebija šīs konfiskācijas aizkavēt. Tikai vienā gadījumā (Cēsu apriņķa Skujenes pagasta Leimaņu muižā) konfiscētā zeme un muižas inventārs tika sadalīts.[148]

Konfiscējot muižas un nosakot to laukstrādniekiem 8 stundu darbadienu, atceļot pusgraudniecību un palielinot algas, paužot rūpes par darba un sadzīves apstākļu uzlabošanu, lielinieki guva plašu lauku iedzīvotāju slāņu atbalstu, bet pašām muižu saimniecībām tas nozīmēja sabrukumu. Ar politiskiem saukļiem un lēmumiem saimniecisko dzīvi nevarēja noregulēt. Aizkavējās lauka darbi, bet tas turpmāk vēl vairāk saasināja pārtikas problēmu.

Pret zemes atņemšanu muižniekiem un tās sadalīšanu prasītājiem enerģiski uzstājās rakstnieks un Kalsnavas draudzes mācītājs A. Niedra, apgalvojot, ka zemes labāka apstrādāšana iespējama, tikai tai atrodoties dzimtīpašumā. Lai pastiprinātu pretspēkus LSD, viņš ierosināja dibināt saimnieku padomes. Starp Zemnieku savienības vadību un A. Niedru izveidojās diezgan saspīlētas attiecības, jo abas puses tiecās iegūt lielāku ietekmi un autoritāti laucinieku vidū.

Neskatoties uz agrārajām nekārtībām – mežu izciršanu, muižu grautiņiem, Latgales zemniecība bija mērenāk noskaņota. Kā Vitebskas guberņā vispār, tā Latgales apriņķos saglabājās spēcīga eseru ietekme. Guberņas zemnieku kongress 1917. gada oktobrī svarīgo zemes jautājumu atstāja izlemt Satversmes sapulcei. Ne visur to ievēroja; vairāku (Kārsavas, Krāslavas u.c.) pagastu zemes komitejas Latgalē sāka dalīt muižu zemes un inventāru.

Situācija lauksaimniecībā sarežģījās un pasliktinājās. Tā kā pārtikas pievedumi praktiski tika pārtraukti, pārvēlētajām un no jauna ievēlētajām pārtikas komitejām (kā pagastos, tā to apvienībās – rajonos) vajadzēja meklēt izeju, lai novērstu draudošo badu. 1917. gada aprīlī ieviestais pārtikas monopols nebija atrisinājums, jo jau vasarā noteiktās cietās cenas nācās divkāršot. Trūcīgākajām pilsētnieku ģimenēm pārceļoties uz laukiem, tāpat atgriežoties daļai bēgļu, palielinājās Vidzemes pagastu iedzīvotāju skaits. Lielu ļaunumu nodarīja karaspēka patvarīgās pārtikas līdzekļu, elpes un mājlopu rekvizīcijas, kas bieži līdzinājās atklātai laupīšanai.

Zemes apstrādāšanas un līdz ar to pārtikas vietējās sagādes lietas kārtoja kooperatīvi un Zemnieku savienības nodaļas, no vienas puses, un

bezzemnieku padomes un pārtikas komitejas, no otras puses, bet Latgalē – pagastu zemes jeb agrārās komitejas. Bezzemnieku padomes un pārtikas komitejas centās risināt galvenokārt trūcīgo iedzīvotāju slāņu sociālos jautājumus, taču bez ekonomiskā nodrošinājuma pārtikas jautājums kļuva vēl saspringtāks. Konkrētu saimniecisku problēmu risināšanu traucēja konfliktsituācijas starp Zemnieku savienības nodaļām un bezzemnieku padomēm. Saasinājās arī nekonfiscēto muižu pārvaldnieku un muižu laukstrādnieku, saimnieku un kalpu attiecības, kas būtiski ietekmēja muižu un zemnieku saimniecību ekonomisko stāvokli. Nereti saimnieks pārdeva labību vai tā tika rekvizēta, pusgraudnieks necentās apstrādāt zemi, nenovāca ražu, bet nepļautos laukus ar labību vai āboliņu par naudu nodeva karaspēka rīcībā. Rezultātā saimniecība smagi cieta vai vienkārši beidza eksistēt.

Lielākoties ar pārtikas grūtībām skaidrojams agrārās kustības vēriens Vidzemē. Muižās, kurās sākās streiki, nebija iespējams apgādāt ļaudis pat ar visnepieciešamāko pārtiku. Šie streiki tikai pasliktināja pārtikas līdzekļu sagādes iespējas, jo bieži notika sējas un labības pļaujas laikā. To organizētāji parasti aizliedza streikotājiem veikt pat pašus neatliekamākos darbus, piemēram, apkopt muižas lopus. Tā Dīķeru muižā (netālu no Rūjienas) mājlopi streika laikā palika nekopti trīs dienas. Neslauktās govis vajadzēja nokaut. Visplašākais streiks 1917. gada vasarā notika Trikātas pagastā un ilga no 27. jūlija (9. augusta) līdz 18. (31.) augustam. Streiks pārtrauca ziemāju pļauju, un raža tika zaudēta.

Konflikti starp pusgraudniekiem un muižu pārvaldniekiem galvenokārt bija saistīti ar bezzemnieku padomju rosīšanos, šo padomju prasību pusgraudu pārvērst naudas rentē. Daudzkārt bezzemnieku padomes mudināja laukstrādniekus nestrādāt muižā un nemaksāt par zemes izmantošanu. Tādos gadījumos muižu zeme palika neapstrādāta. Laukstrādniekiem izmaksāt algu naudā muižu pārvaldnieki vienkārši nevarēja, jo tās trūka. Gandrīz vienmēr, cenšoties ieviest jaunu ražas sadales kārtību, zaudēja abas puses. Reizumis pārtikas komitejas un bezzemnieku padomes, aizstāvot pusgraudniekus, radīja situāciju, kad viņi pārstāja dot muižai pienākošos labības un lopbarības daļu un muižas ļaudis palika bez pārtikas, bet mājlopi muižas kūtīs – bez lopbarības.

Krievijas Pagaidu valdība rūpējās galvenokārt par muižnieku zemes īpašumu sargāšanu un šim nolūkam nekautrējās izmantot karaspēku. Pēc Pagaidu valdības rīkojuma izveidotās agrārkomitejas vietējo agrāro

konfliktu noregulēšanai Latvijā neieguva autoritāti. Vidzemē tās noorganizēja līdz augustam. Zemākajā posmā minētās komitejas darbojās tikai dažos pagastos.

Pagaidu valdība no jaunās ražas agrāko ikmēneša 240 labības vagonu vietā Vidzemei paredzēja tikai 50, no kuriem līdz 15. (28.) augustam nebija saņemts neviens. Izsīkušas bija Rīgas pārtikas rezerves, un, izsniedzot iedzīvotājiem pa pusmārciņai maizes dienā, pilsēta bija nodrošināta tikai līdz 22. augustam (5. septembrim).[149] Nācās iepirkt visu, ko vien no pārtikas produktiem piedāvāja Valkas, Valmieras un Cēsu apriņķī, jo nepietiekamais un sliktas kvalitātes uzturs, tāpat antisanitārie apstākļi veicināja lipīgu slimību izplatību. Tovasar Rīgā plosījās dizentērija, saukta par asinssērgu, bija saslimšanas gadījumi ar vēdertīfu un difteriju. No marta līdz augustam tika reģistrēts vairāk nekā 5600 saslimšanas gadījumu ar infekcijas slimībām; vairāk nekā 80% slimnieku nomira.[150]

Stāvokli vēl sarežģīja tas, ka pagastu pārtikas komitejas aizliedza izvest pārtiku. No otras puses, gluži saprotami rīkojās Vidzemes guberņas pārtikas komiteja, aizliedzot izvest pārtikas produktus no guberņas, lai situācija vēl vairāk nepasliktinātos. 1917. gada vasarā šim aizliegumam pievienojās Vitebskas guberņa, tātad arī Latgale. Pārtikas produktu Latgalē katastrofāli trūka. Rēzeknē lielas pārtikas grūtības bija turpat četrām piektdaļām iedzīvotāju, Ludzā jau jūnija pirmajā dekādē neatradās ne mārciņas miltu.[151] Visai maz ko izdevās saņemt no citiem Vitebskas guberņas apriņķiem.

Tautas izglītības problēmas

Tūlīt pēc cara patvaldības krišanas Skolu sekcija nekavējās izvirzīt jautājumu par skolu sistēmas un mācību satura pārveidošanu Latvijā. Tika izstrādāts projekts par vecās skolu pārvaldes likvidēšanu un jaunas izveidošanu. Latvijas skolu pārvaldes projektu līdz galam vajadzēja izstrādāt skolotāju un izglītības darbinieku kongresam. Līdz tam skolu lietas paredzēja uzticēt Skolu pagaidu padomei, kuru veidotu Rīgas un pārējo skolu darbinieku vēlēti pārstāvji, piedaloties sabiedriskajām organizācijām un Rīgas Strādnieku deputātu padomei. Starp citu, minētā padome bija izveidojusi savu Skolu sekciju. Apmēram tai pašā laikā Vidzemes Pagaidu zemes padomē vairāki interesenti ierosināja dibināt latviešu brīvo augstskolu. Priekšdarbu veikšanai radītajā komisijā ietilpa M. Valters, F. Grosvalds, K. Straubergs un K. Dēķens.

Latviešu skolotāju kongress notika 1917. gadā no 8. līdz 13. (no 21. līdz 26.) jūnijam Tērbatā, tajā piedalījās 150 delegāti, kas pārstāvēja aptuveni 1,5 tūkst. skolotāju. Kongresā ieradās arī Latgales delegāti. Kongresa gaitai, viesus ieskaitot, sekoja 363 cilvēki[152] ar dažādiem politiskajiem uzskatiem. Par pārstāvjiem Vidzemes Pagaidu zemes padomes skolu nodaļā ievēlēja K. Dēķenu un I. Rītiņu, Kurzemes Pagaidu zemes padomes skolu nodaļā – F. Adamoviču un K. Straubergu. Skolotāju savienības valdē savukārt ievēlēja V. Plūdoni, F. Bārdu, A. Birkertu, T. Zeifertu, J. Liekni, J. Kārkliņu, A. Bīlmani un V. Bastjāni. Kongress izskatīja 23 jautājumus, to skaitā pārskatu par Vidzemes tautskolu pārvaldi, sprieda par tautskolu uzdevumiem, skolotāju organizēšanos, pedagoģisko presi (jau pēc mēneša Latvijas Skolotāju savienības valde laida klajā žurnālu "Latvijas Skola") utt. Visdedzīgākās debates izraisīja jautājums par ticības mācību skolās. Ar nelielu balsu pārsvaru uzvarēja sociāldemokrātu viedoklis par tās neiekļaušanu skolu programmās.

Bērniem tika paredzētas obligātas mācības no 6 līdz 18 gadu vecumam. Mācību laiks tika iedalīts trīs posmos: mājmācība vai priekšskola 6–8 gadu vecumā, pamatskola no 8 līdz 14 gadu vecumam, vidusskola vai papildskola no 14 līdz 18 gadu vecumam. Pamatskola bija jāapmeklē visiem latviešu bērniem bez ticības, kārtu, šķiru un dzimuma atšķirības. Mācībām bija jānorit latviešu valodā. Cittautiešiem bija paredzētas atsevišķas skolas. Visas mācību iestādes bija jāuztur pašvaldībām. Noteica, ka mācību gada garums ir astoņi mēneši. Kā pamatskolās, tā palīgskolās (garīgi atpalikušajiem bērniem), kurlmēmo un neredzīgo skolās visiem bērniem grāmatas, mācību līdzekļi un uzturs bija paredzēts par brīvu. Nepieciešamības gadījumā trūcīgiem bērniem plānoja izsniegt arī apģērbu. Arī vidusskolās – vispārējās un profesionālās – mācībām bija jānotiek bez maksas.

Katrai pagasta skolai bija jāsaistās ar vietējo pašvaldību. Miestu skolu nodaļām vajadzēja atrasties miesta valdē, pilsētās paredzēja veidot skolu kolēģijas pilsētas domē. Kā augstākā instance skolu un izglītības lietās bija paredzēta Vidzemes Pagaidu zemes padomes skolu nodaļa četru locekļu sastāvā.

Skolotāju kongress izteicās par augstskolas organizēšanu Rīgā. Lai gan latviešu augstskolai vajadzēja kalpot praktiskiem mērķiem, tās galveno uzdevumu saskatīja zinātnes veicināšanā. Skolotāju izglītošanai tika rosināts izveidot pedagoģiskas nodaļas, kurās vidusskolu vai augstskolu absolventi studētu teorētisko un praktisko pedagoģiju.

Vēl kongress lēma par gotu burtu un vecās ortogrāfijas aizstāšanu ar latiņu burtiem un K. Mīlenbaha un J. Endzelīna izstrādāto ortogrāfiju. Izsakoties par to, delegāti ņēma vērā, ka Vidzemei gatavojas pievienoties Latgale, kur nebija gotu burtu un pastāvēja cita pareizrakstības sistēma.

Kā redzams, minētie lēmumi ietvēra un atspoguļoja visu to, par ko ilgus gadus bija neatlaidīgi cīnījušies latviešu skolotāji un inteliģence. Taču notikumu turpmākā attīstība lēmumu īstenošanu spieda atlikt uz nenoteiktu laiku.

1917. gada 3. (16.) jūlijā Rēzeknē sākās Latgales skolotāju savienības organizētie pirmie latgaliešu skolotāju kursi. Tie ilga sešas nedēļas. Vienlaikus Rēzeknē norisinājās J. Pabērza vadītie latviešu valodas kursi tiem šo valodu neprotošiem skolotājiem, kuri vēlējās strādāt Latgalē. Tas bija tikai sākums, jo nopietni tika domāts par tautas izglītības sistēmas reorganizēšanu.

Atsevišķas latviešu luterāņu baznīcas pārvaldes izveidošana

Pat vēl kara gados noteicējas evaņģēliski luteriskās baznīcas dzīvē visā Krievijas impērijā palika baltvācu luteriskās baznīcas institūcijas. Ar šādu stāvokli nevēlējās samierināties latviešu draudzes un mācītāji. Jau 1916. gada martā latviešu luterāņu mācītāju sanāksmē Petrogradā, piedaloties valstsdomniekiem J. Goldmanim un J. Zālītim, kā arī zvērinātajiem advokātiem J. Čakstem un A. Stērstem, izvirzīja prasību atzīt latviešu draudžu pašnoteikšanos un piekrist patstāvīgas pārvaldes – Latviešu konsistorijas izveidošanai. Toreiz to panākt neizdevās. Pēc cara patvaldības krišanas 1917. gada pavasarī Latviešu bēgļu apgādāšanas centrālkomitejas, Kurzemes Pagaidu zemes padomes un latviešu bēgļu mācītāju vārdā šī pati prasība tika iesniegta Krievijas Pagaidu valdībai. 18. (31.) jūlijā valdība paziņoja par savu piekrišanu ierosinājumam. Pēc apmēram pusotra mēneša tika ievēlēts Latviešu pagaidu konsistorijas prezidents. Prezidenta posteni uzticēja prāvestam K. Irbem, kas līdz ar to ieguva ģenerālsuperintendenta tiesības. Tādējādi bija nodibināta nacionāla luterāņu baznīca.

Iskolats. Rīgas pilsētas domes vēlēšanu rezultāti

Pārvērtējuši savus spēkus un ietekmi, Krievijas lielinieki 1917. gada 3. un 4. (16. un 17.) jūlijā organizēja pret Pagaidu valdību vērstas demonstrācijas. Lielinieku pučs cieta neveiksmi, valdībai uzticamas karaspēka daļas to nesaudzīgi apspieda. Šie notikumi Petrogradā nopietni iedragāja lielinieku

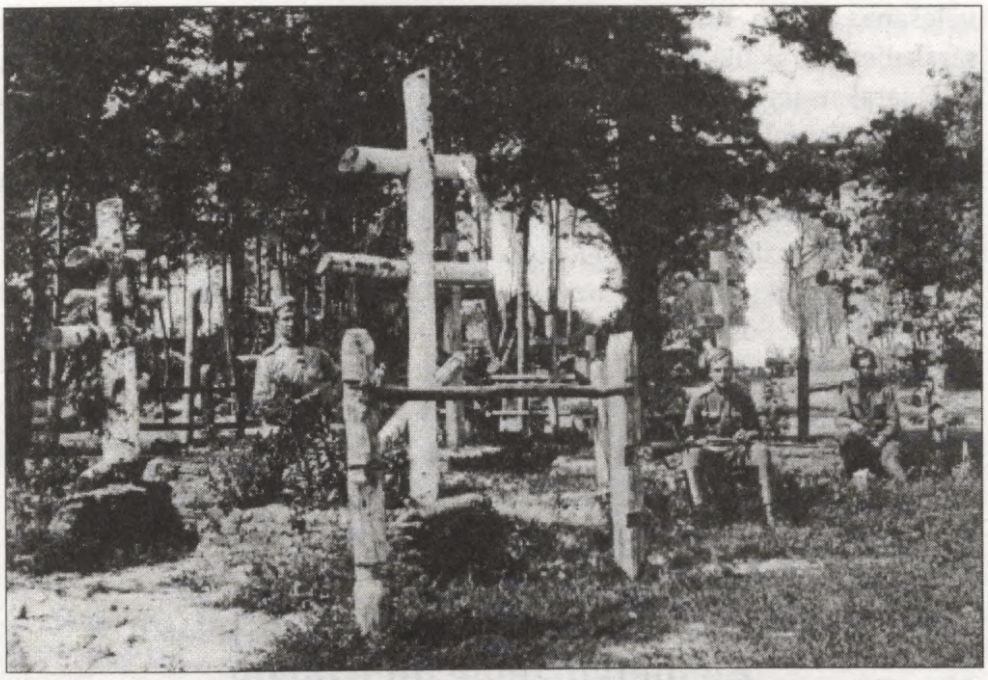

85. att. Brāļu kapi Kalnciema rajonā

pašapziņu Krievijā, bet nebija šķērslis LSD centieniem organizēt Latvijas darbaļaužu centrālo padomi. Lai to panāktu, šai partijai nekādas vēlēšanas nebija nepieciešamas. 16. (29.) jūlijā sanāca LSD sasauktā Latvijas strādnieku, kareivju un bezzemnieku padome. Dienu vēlāk šī 64 cilvēku sanāksme izveidoja izpildkomiteju – Iskolatu. Kļuva skaidrs, ka ceļā uz politiskās varas iekarošanu LSD lielinieki manāmi apsteiguši Krievijas domubiedrus.

Samērā vēlu – 1917. gada 5. (18.) augustā nacionāli noskaņotie latviešu strēlnieku daļu virsnieki nodibināja Latvju kareivju nacionālo savienību (LKNS), izpildkomitejā jeb valdē ievēlot E. Ramatu, A. Plensneru, N. Strunki, A. Kroderu, S. Staprānu, A. Zauri u.c., kopā 12 cilvēkus. Savienība gatavojās tuvināt Latvijas neatkarību, un tai simpatizēja un atbalstu sniedza rakstnieki K. Skalbe, E. Virza, arī pulkvedis F. Briedis u.c. LKNS laikraksts "Laika Vēstis" (resp. "Laika Domas", "Laika Balss") nekavējās izraisīt polemiku ar LSD, par ko lielinieki to pēla un vajāja, arestēja aktīvākos LKNS locekļus.

Ar plašu vērienu LSD gatavojās Pagaidu valdības izsludinātajām pilsētu domju vēlēšanām, īpaši Rīgā. Tās bija pirmās vispārējās vēlēšanas, kurās tika atcelts mantas cenzs u.tml. ierobežojumi. Rīgas pilsētas domes

vēlēšanas notika 1917. gada 13. (26.) augustā, piedaloties 13 dažādiem sarakstiem, to skaitā arī minoritāšu izvirzītajiem. No 120 domnieku vietām LSD saraksts ieguva 49, t.s. vācu apvienība – 19, Iskosols un to atbalstījušās organizācijas jeb t.s. sociālistiskais bloks – 18, Latvijas demokrātu partija – 9 vietas utt. Apmēram trīs piektdaļas no ievēlētajiem domniekiem bija latvieši. Tas atbilda vēlētāju sarakstiem, kuros kopumā viņu bija tikpat. Pārsvaru Rīgas domē latvieši ieguva pirmoreiz.

Ne tik izteikta bija LSD uzvara Valkas, Valmieras un Cēsu pilsētas domes vēlēšanās. Šos panākumus nodrošināja ne tikai aģitācija, bet arī karavīru, galvenokārt kreisi noskaņoto, līdzdalība vēlēšanās, kaut gan viņiem ar retiem izņēmumiem nebija nekāda saistība ar minētajām pilsētām.

3. Rīgas krišana. Lieliniēku diktatūra Ziemeļvidzemē un Latgalē

Vācu karaspēka realizētā Rīgas ieņemšanas operācija kā militāru, tā politisku cēloņu un seku dēļ piesaistījusi daudzu vēsturnieku uzmanību. Rīgas krišanai nebija tikai šauri lokāla nozīme. Būtībā tā pierādīja Krievijas nespēju turpināt karu.

Par cīņām pie Rīgas 1917. gada vasaras nogalē, kas latviešu strēlniekiem bija pēdējā grūtā pārbaude Pirmā pasaules kara laikā, viens no pirmajiem rakstījis 5. Zemgales pulka komandieris J. Vācietis,[153] balstoties uz paša pieredzēto.

Latvijas brīvvalstī šī tēma, tāpat arī visa turpmākā latviešu strēlnieku vēsture pēc pulku pārejas lielinieku pusē netika cilāta. Šādu attieksmi nevar uzskatīt par pareizu.

Samērā plaši par Rīgas operāciju rakstīts Vācijas militārajai vēsturei veltītajos izdevumos,[154] nav aizmirsti arī latviešu strēlnieki. Par to, kā viņi aizšķērsoja vācu pārspēkam ceļu pie Mazās Juglas, varam izlasīt ģenerālfeldmaršala P. Hindenburga memuāros.[155] Kā zināms, pretinieka atzinība ir augstu vērtējama.

Sākot ar Krievijas Pagaidu valdības ieceltā Ziemeļu frontes komisāra palīga V. Voitinska publikāciju,[156] par Rīgas krišanu rakstīts visdažādākajos

krievu izdevumos, ieskaitot padomju vēsturnieku darbus.[157] Reizēm šajās publikācijās pārsteidz rupjas faktu kļūdas. No tādām nav spējis izvairīties sava laika krievu un padomju militārās vēstures autoritāte A. Zaiončkovskis, kādā no Pirmajam pasaules karam veltītajiem darbiem nepatiesi pārmetot 2. latviešu strēlnieku brigādei "atkāpšanos pilnīgā nekārtībā" līdz ar citām karaspēka daļām.[158] Savukārt melīgie V. Ļeņina pārmetumi saviem politiskajiem pretiniekiem – "kontrrevolucionāriem" – par Rīgas atdošanu vāciešiem[159] būtībā spieda melot ļoti daudziem padomju laika publikāciju autoriem.[160]

Iskolata darbība Ziemeļvidzemē aplūkota daudzos padomju un tāpat latviešu emigrantu vēsturnieku darbos, sevišķi A. Ezergaiļa grāmatās.[161] Par šo tēmu speciāla pētījuma joprojām nav. Dažādu iemeslu dēļ, vairākus no kuriem uzrādījis A. Ezergailis, šis pirmais lielinieku diktatūras laiks komunistiem nelikās pietiekami ērts nopietnākai analīzei. Konkrēti par Iskolata darbību stāsta 1973. gadā izdotais dokumentu krājums.[162]

Visnotaļ pārspīlēts un ar komunistisko ideoloģiju sasaistīts padomju režīma apstākļos bija t.s. Lielā oktobra vērtējums. Tam tika veltīti dokumentu un atmiņu, kā arī rakstu krājumi,[163] monogrāfijas,[164] ikgadējie jubilejas raksti u.tml. Visām publikācijām vajadzēja pamatot Oktobra revolūciju kā "jaunas ēras sākumu cilvēces vēsturē", katrā ziņā kā "neizbēgamu vēsturisku likumsakarību ceļā uz komunismu". Tādu izdevumu sagatavošana tika īpaši veicināta, tiem garantēja lielākas tirāžas un labāku noformējumu.

Pretēji pašu lielinieku dokumentu liecībām padomju jurists V. Millers centies pamatot, ka padomju vara neokupētajā Latvijas teritorijā (Ziemeļvidzemē un Latgalē) 1917.–1918. gadā esot pārstāvējusi visu latviešu tautu. Vēl vairāk – tā bijusi "pilntiesīga un suverēna visas Latvijas vara"[165].

Pēc Latvijas neatkarības atgūšanas lielinieku tiesību doktrīnu Iskolata izpildījumā atsevišķā rakstā analizējis V. Blūzma.[166] Viņš ir arī autors plašākai publikācijai par lieliniecisma vilni Latvijā 1917.–1919. gadā historiogrāfiskā griezumā.[167]

Rīgas krišana

Maz rēķinoties ar karaspēka un iedzīvotāju noskaņojumu, Krievijas Pagaidu valdība un virspavēlniecība neatteicās no ieplānotā uzbrukuma krievu–vācu frontē. Šo operāciju vairākkārt atlika, jo tās sagatavošana prasīja ne mazums pūļu. 1917. gada 8. (21.) jūlijā ar nokavēšanos uzsāktais 5. armijas palīgtrieciens Viļņas virzienā izgāzās. Karaspēka daļas pēc

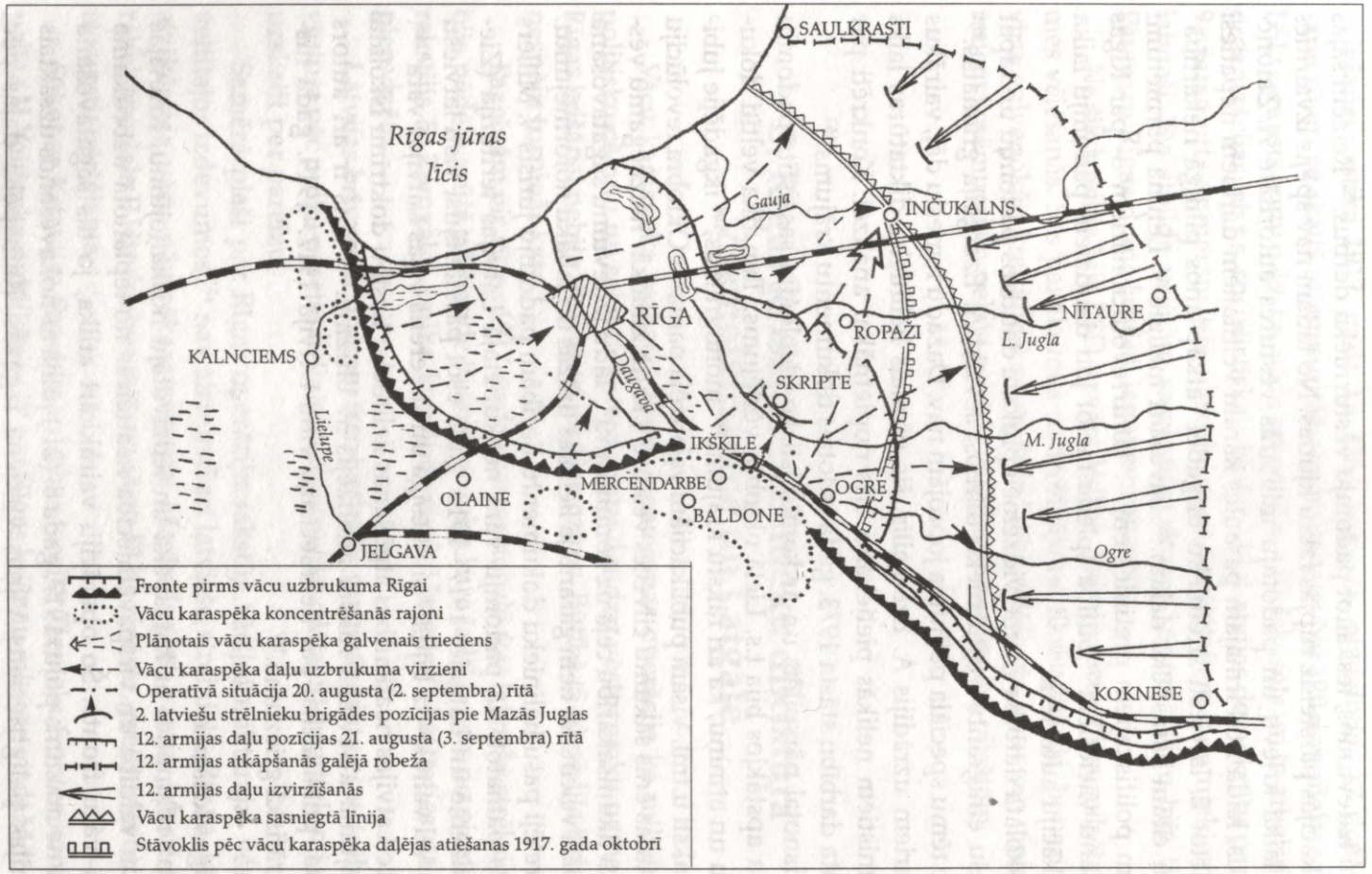

6. shēma. Rīgas krišana 1917. gadā

vāciešu pirmo ierakumu ieņemšanas neizturēja ienaidnieka artilērijas uguni un atgriezās izejas pozīcijās. Armija zaudēja aptuveni 13 tūkst. karavīru. Neveiksmes saniknotā pavēlniecība nekavējās ar represijām.[168] Daudzas karaspēka daļas izformēja, vairāk nekā 10 tūkst. karavīru nosūtīja uz citām frontēm.[169] Pavēlniecība tā arī neuzdrošinājās iesaistīt uzbrukuma operācijā 12. armiju. Ģenerāļi pat atteicās no vācu 8. armijas pozīciju ilgstošas apšaudes ar artilēriju, baidoties saniknot tūkstošiem 12. armijas kareivju, kas naidīgi uzņēma jebkādu pavēlniecības aktīvu rīcību.

Tā kā 12. armijas pavēlniecībai vajadzēja rēķināties tikai ar pasīvas aizsardzības iespējām, tika atvilkts karaspēks no Nāves salas, pēc tam arī armijas pārāk izvirzītais labais spārns Rīgas jūras līča piekrastē, lai vāciešu uzbrukuma gadījumā nepieļautu tur izvietoto karaspēka daļu atgriešanu un iznīcināšanu.

Mītiņu, demonstrāciju un brāļošanās ietekmē kareivju cīņas spars bija tiktāl krities, ka 16. (29.) jūlijā apspriedē augstākās virspavēlniecības Galvenajā mītnē 12. armiju atzina par kaujas nespējīgu. Tā kā laikus netika pārdomāts un sagatavots Rīgas aizsardzības plāns, jaunieceltā 12. armijas pavēlnieka D. Parska (jūlijā viņš nomainīja R. Dimitrijevu) visumā optimistiskajam situācijas vērtējumam trūka īsta pamatojuma.

1917. gada augustā pa dažādiem kanāliem (slepenās aģentūras un izlūku ziņojumi, lidotāju novērojumi u.tml.) 12. armijas štābā ienāca ziņas par vācu karaspēka un kara tehnikas koncentrāciju Rīgas tuvumā; visas pazīmes liecināja, ka tiek gatavots uzbrukums. Tomēr krievu armijas pavēlniecība izturējās visai pašpaļāvīgi.

Vācu 8. armijas uzbrukums Rīgai sākās 19. augustā (1. septembrī) agri no rīta ar artilērijas viesuļuguni, kam sekoja Daugavas forsēšana Ikšķiles rajonā. 12. armijas daļas, "nāviniekus"[170] ieskaitot, bēga un tikai vietumis izrādīja nelielu pretestību. Jau pēcpusdienā vāciešu avangards sasniedza Mazo Juglu, kur tam ceļā stājās 2. latviešu strēlnieku brigāde. Izrādot ļoti sīkstu pretestību, brigāde noturējās 26 stundas un šai laikā daudzkārt atsita artilērijas atbalstītos vācu kājnieku uzbrukumus. Ciešot ļoti lielus zaudējumus (cīņā pret pārspēku krita, tika ievainoti vai pazuda bez vēsts 2998 karavīri, to skaitā 76 virsnieki[171]), latviešu strēlnieki deva iespēju 12. armijas galvenajiem spēkiem (arī 1. latviešu strēlnieku brigādei, kas pretinieka uzbrukuma sākumā aizstāvēja pozīcijas pie Olaines) atkāpties, izvairoties no draudošā ielenkuma. Gan pamatoti, gan nepamatoti peltie latviešu strēlnieki atkal tika slavēti par pašaizliedzību

86. att. Vācu 8. armijas daļas forsē Daugavu

un varonību, atgādinot, ka viņiem nav vienaldzīgs dzimtās zemes liktenis.

Daugavgrīvas cietoksni tā garnizons pameta, paspējis uzspridzināt daļu no fortiem un nocietinājumiem. Lielā steigā no Rīgas evakuējās militārās iestādes, lazaretes, pasts un telegrāfs. Sapieri uzspridzināja tiltus pār Daugavu, aizdedzināja noliktavas un tirgus būdas Daugavmalā.

Vācu artilērija apšaudīja Rīgas centru, bija upuri civiliedzīvotāju vidū. Vairāki desmittūkstoši rīdzinieku bēga uz Ziemeļvidzemi. Vācu lidmašīnas bombardēja ceļus un radīja sajukumu atkāpjošos kareivju un bēgļu vidū. Daudzi bēgļi zaudēja dzīvību pretējo pušu apšaudīšanās rezultātā. Gāja bojā mājlopi, cieta ēkas un lauksaimniecības inventārs, sējumi. Krievu kareivji atkāpjoties izlaupīja Rīgu, taču atbildību par šo kauna darbu lūkoja uzvelt latviešiem. Lauku apvidos atkāpjošās karaspēka daļas postīja uz nebēdu: atņēma zemniekiem zirgus, lopbarību un pārtiku, nenopļauto labību nomīdīja vai nodedzināja. Lielāks skaits saimniecību tika pilnīgi izputināts. Postīšanā un marodierismā sevišķi aktīvi iesaistījās jau vairākus gadus aizmugurē turētās kazaku un kavalērijas daļas. Apmēru ziņā šīs negantības pārspēja Kurzemē 1915. gadā pieredzētās. Visvairāk cieta apdzīvotās vietas abpus lielākajiem atkāpšanās ceļiem. Pēc vēlākiem

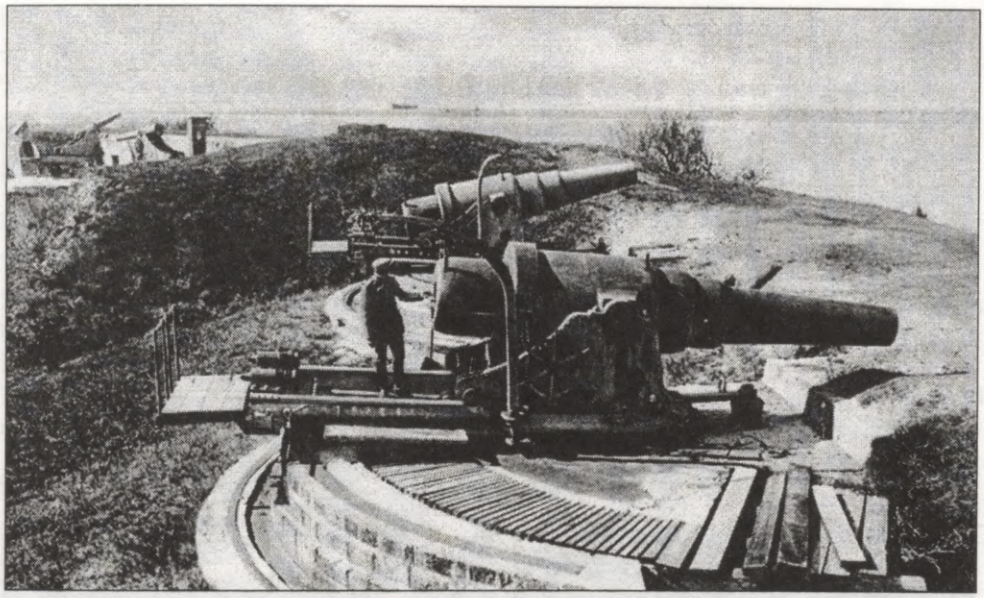

87. att. Varenie Daugavgrīvas cietokšņa lielgabali

aprēķiniem Rīgas apriņķī vien zaudējumi sasniedza 100 milj. rubļu.[172] Pavēlniecība nebija spējīga novērst šo vandalismu. Lielinieku revolucionarizētie, patiesībā demoralizētie kareivji dedzināja pagastnamus un skolas, pielika uguni arī biedrību namiem un dzīvojamām ēkām. Īsi sakot, rīkojās kā ienaidnieka teritorijā.

Ieņēmis Rīgu un nokļuvis līdz Inčukalnam, vācu karaspēks uzbrukumu pārtrauca, jo vairākas tajā iesaistītās divīzijas tuvākajā laikā vajadzēja pārvietot uz Rietumu fronti vai citiem cīņu iecirkņiem austrumos. 12. armija līdz ar to paguva sakārtoties un pat pavirzīties atpakaļ uz Rīgas pusi, ieņemot pozīcijas Gaujas grīvas–Mālpils–Suntažu–Leiskaļu līnijā. Armija bija zaudējusi ap 25 tūkst. vīru, to skaitā 6437 latviešu strēlniekus. Gūstā nonāca aptuveni 8900 cilvēku, zaudēti bija arī 262 lielgabali, 45 mīnmetēji un 150 ložmetēji.[173] Cerot kliedēt atkāpušos karavīru drūmo noskaņojumu, pavēlniecība ar devīgu roku izdalīja apbalvojumus. Kā bezprecedenta gadījums visā Krievijas armijā jāatzīmē pie Mazās Juglas ļoti cietušajam 5. Zemgales pulkam piešķirtie 642 (!) Jura krusti.[174] Apbalvoto vidū bija pulka komandieris J. Vācietis, kā arī J. Kurelis, J. Lerhe, J. Mucenieks u.c. virsnieki.

Vācu militārā elite Rīgas ieņemšanu izmantoja "vācu ieroču slavas" uzspodrināšanai. Par to liecināja paša Vilhelma II demonstratīvā ierašanās

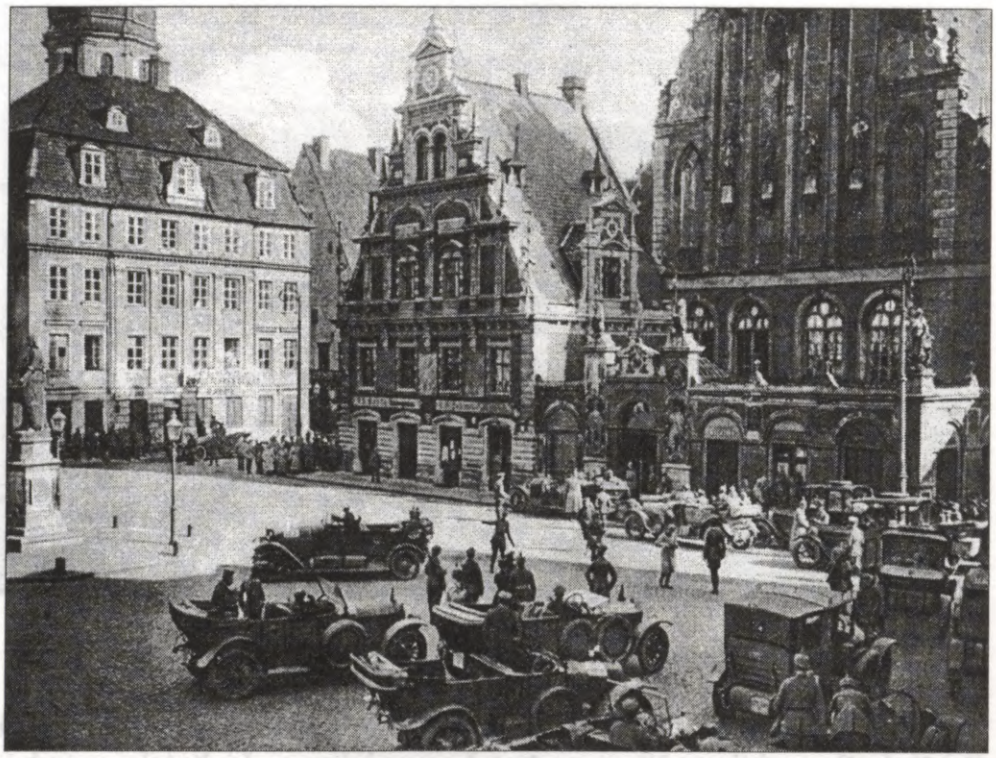

88. att. Vilhelms II ar pavadoņiem Vecrīgā

Rīgā 1917. gada 25. augustā (7. septembrī). Karaspēka parādes laikā Esplanādē viņš apbalvoja vācu 8. armijas pavēlnieku ģenerāli O. Itjē u.c. augstākos virsniekus par veiksmīgi realizēto militāro operāciju.

Ar Rīgas iegūšanu pretinieks neapmierinājās. Septembra otrajā pusē vācieši piespieda 5. armijas daļas atstāt divus gadus noturēto Jēkabmiesta placdarmu Daugavas kreisajā krastā. Nedaudz vēlāk vācu karakuģi pārņēma kontroli pār Rīgas jūras līci. No 28. septembra līdz 6. oktobrim (no 11. līdz 19. oktobrim) pretinieks ieņēma Monzunda (Rietumigaunija) arhipelāga salas. Komplicētā operācija togad noslēdza vācu puses aktivitātes vācu–krievu frontē. Kā vēlāk paskaidroja vācu ģenerālis M. Hofmanis, Monzunda arhipelāga ieņemšana bija nepieciešama, lai pastiprinātu vāciešu pozīcijas ieņemtajā Rīgas rajonā. Vērā ņemams vēl viens apstāklis, proti, Vācijas vēlēšanās pamudināt Krieviju sākt separāta miera sarunas, jo, par spīti visiem solījumiem sabiedrotajiem par kara turpināšanu "līdz galīgai uzvarai", tā vien liekas, ka Krievijas Pagaidu valdība no savas puses

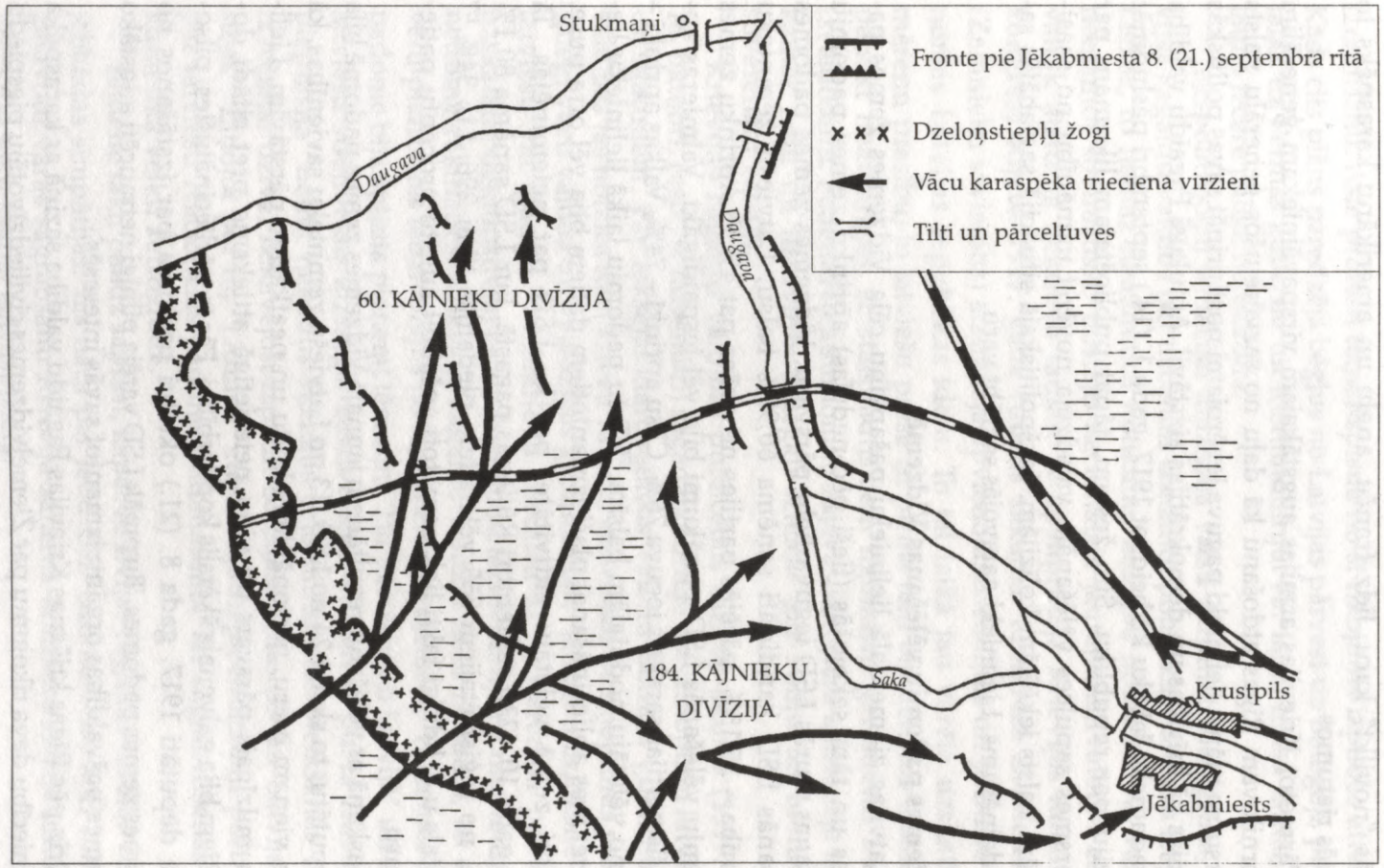

7. shēma. Vācu karaspēka uzbrukums Jēkabmiesta placdarmam 1917. gada septembrī

vēlējās "novilkt" karu, līdz franču, angļu un amerikāņu karaspēks to uzvarēs rietumos.

Pārmetot Krievijas armijas augstākajam virspavēlniekam ģenerālim L. Korņilovam Rīgas atdošanu kā daļu no sazvērējušos ģenerāļu valsts apvērsuma plāna, lielinieki paguva ievērojami nostiprināt savas politiskās pozīcijas kā brīvības un demokrātijas aizstāvji. Apjukusī Pagaidu valdība neatrada neko labāku kā beidzot 1917. gada 1. (14.) septembrī pasludināt Krieviju par republiku. Šim žestam, tāpat publicētajam likumam par Satversmes sapulces vēlēšanām vajadzēja novērst uzmanību no saasinātajām valsts iekšējām kolīzijām. Iekšpolitiskajā situācijā saglabājās sasprindzinājums. Lielinieki gatavojās sagrābt varu.

Zemes padomju vēlēšanas Vidzemē

Latvijas ziemeļdaļā lielinieku pašapziņu cēla Vidzemes zemes padomes un tām sekojošās (tieši pēc nedēļas) apriņķu zemes padomju vēlēšanas, kurās LSD ieguva lielu pārsvaru. Vidzemes zemes padomes vēlēšanās LSD kandidāti saņēma 60,99% balsu, Latviešu zemnieku savienība – 35,15%, pārējās partijas nesavāca pat 4%.[175] Apriņķu zemes padomju vēlēšanās LSD panākumi bija vēl iespaidīgāki. Valmieras apriņķī šīs partijas saraksts ieguva 76%, Cēsu apriņķī – 74%, Valkas apriņķī – 71% no vēlētāju nodotajām balsīm.[176] Taču padomju laikā lielinieku lielās ietekmes apliecināšanai plaši izmantotiem datiem bija vēl otra puse, t.i., ļoti zemā vēlētāju aktivitāte, par ko LSD pat neieminējās. Tā 1917. gada 10. (23.) septembrī Rūjienas pagastā, kur LSD saņēma 80,1% balsu, no reģistrētajiem 855 vēlētājiem piedalījās tikai 296, t.i., 34%.[177] Minētais u.c. līdzīgi fakti liek pamatoti apšaubīt augsto procentu patieso svaru.

Saskaņā ar vēlēšanu rezultātiem jaunajā Vidzemes zemes padomē bija 40 deputātu, to skaitā 24 no LSD, 13 no Latviešu zemnieku savienības, kā arī pa vienam eseru, nacionāldemokrātu un neatkarīgo pārstāvim. Lielinieku milzīgais pārsvars un viņu neiecietīgā attieksme pret citādi domājošiem bija galvenais šķērslis kopdarbībai. Par to pārliecinājušies, pilsoniskie deputāti 1917. gada 8. (21.) oktobrī paziņoja par izstāšanos no Vidzemes zemes padomes. Turpmāk LSD varēja pilnīgi netraucēti augstāko Vidzemes pašvaldības orgānu izmantot savās interesēs.

Drīz pēc Rīgas krišanas Krievijas Pagaidu valdība saziņā ar karaspēka pavēlniecību deva rīkojumu par Ziemeļvidzemes civiliedzīvotāju piespiedu

izraidīšanu. Asie protesti tomēr spieda no šī rīkojuma izpildes atteikties. Kāds cits plāns paredzēja bēgļus no Latvijas pārvest uz Bologoji, pēc tam tālāk uz Permas guberņu un Rietumsibīriju. Par laimi mūsu tautai, arī šī ļaunā iecere palika nerealizēta.

Iekšpolitiskajai situācijai milzīgajā valstī turpinot sarežģīties, Krievijas Pagaidu valdība pat necentās izmantot politisku manevru iespējas. Liekas, to nemaz neuztrauca notikumu attīstība nomalēs. Vēl vairāk – nemainot šovinistisko nostāju nacionālajā jautājumā, valdība aizvien vairāk atstūma nekrievu tautas. To apstiprināja Krievijas minoritāšu kongress Kijevā 1917. gada rudens sākumā. Kongresā Z. Meierovics (Zemnieku savienība) aizstāvēja apvienotas, nedalītas un politiski autonomas Latvijas republikas ideju. To tai laikā jau varēja uzskatīt par mērenu prasību, jo latviešu presē īsi pirms tam bija izteikts aicinājums panākt neatkarīgas, ar starptautiskiem līgumiem garantētas Latvijas izveidošanu. Federatīvu autonomiju Kijevas kongresā aizstāvēja igauņi, kamēr poļu un lietuviešu delegāti izteicās par Poliju un Lietuvu kā suverēnām valstīm.

Krievijas Pagaidu valdības publicētais Pilsētu likums (1917. gada 18. oktobrī, resp., 1. novembrī) sagādāja kārtējo aizvainojumu latviešiem un igauņiem. Par iekšējās darbvedības valodu Baltijas guberņu pašvaldībās tas noteica tikai krievu valodu, atsevišķus paziņojumus pieļaujot sniegt vācu valodā un vajadzības gadījumā arī "iedzimto izloksnē" (?!) – latviešu vai igauņu.[178] Lielkrievu šovinisti ar A. Kerenski priekšgalā uzskatāmi demonstrēja, ka ar abām minētajām Baltijas pamattautām tie nedomā rēķināties. Krievijas Pagaidu valdība neko nedarīja, lai aizstāvētu piefrontes iedzīvotājus no karaspēka patvarībām. Vidzemes zemes padome bija spiesta pieņemt lēmumu "Par postīšanām Latvijā" un aicināt latviešu strēlniekus aizsargāt iedzīvotājus. No savas puses Iskolastrels pieprasīja "nelikt nekādus šķēršļus ceļā tautu pašnoteikšanās tiesību izvešanai dzīvē, nekavējoši izpildīt Somijas, Ukrainas un Latvijas prasības". Ziņojot par to, "Līdums" atgādināja nepieciešamību parūpēties par latviešu Nacionālās padomes dibināšanu. Tās sagatavošanas pasākumi tika veikti Petrogradā.

Minētie fakti palīdz saprast, kāpēc Krievijas Pagaidu valdība zaudēja jebkādas simpātijas. Tas nāca par labu LSD lieliniekiem, kuri sakarā ar gatavoto varas sagrābšanu Krievijā saņēma konkrētus uzdevumus apvērsuma sekmēšanai galvaspilsētā.

Lielinieku diktatūras nodibināšana Ziemeļvidzemē un Latgalē

Līdz ar 24. oktobra (7. novembra) rītā pienākušo ziņu par bruņoto apvērsumu Petrogradā ārkārtējas tiesības Ziemeļvidzemē uzurpēja iepriekš nelegāli izveidotā 12. armijas rajona Kara revolucionārā komiteja ar J. Čariņu priekšgalā. Tā pavēlēja 1. Daugavgrīvas un 3. Kurzemes pulkam ierasties Cēsīs, bet 6. Tukuma un 7. Bauskas pulku nosūtīja uz Valmieru. Strēlnieku pulkiem bija jāpārņem kontrole pār dzelzceļa stacijām, pastu, telegrāfu u.c. svarīgiem objektiem. Nedaudz vēlāk 6. Tukuma pulku un 436. Novolādogas pulka 2. bataljonu līdz ar vienu artilērijas bateriju nosūtīja uz Valku, kur varēja sagaidīt 12. armijas štāba un Iskosola organizētu pretestību.

Valkā tika nodibināta Dzimtenes un revolūcijas glābšanas komiteja. Trūkst ziņu par šīs komitejas rīcību, tāpat par to, vai Zemnieku savienības pievienošanās šai komitejai nav bijusi gluži formāla.

Kauja par Valku nenotika. Ģenerāļi un "nāvinieki" pilsētu laikus atstāja, bet garnizons neizrādīja pretestību. 7. (20.) novembrī 12. armijas rajona Kara revolucionārās komitejas nosūtītās daļas bez starpgadījumiem iegāja Valkā, kur nākamajā dienā Latvijas Strādnieku, kareivju un bezzemnieku deputātu padome paziņoja par visas varas pārņemšanu.

Nezaudējot laiku, lielinieki steidzās pārvēlēt 12. armijas Iskosolu, taču vēlamo rezultātu panāca tikai atkārtotā mēģinājumā 14.–15. (27.–28.) novembrī. Drīz viņi kļuva par dominējošo politisko spēku arī 5. un 1. armijā.

Latvijas Strādnieku, kareivju un bezzemnieku padomes izpildkomiteja jeb Iskolats, kura jaunā sastāva[179] priekšgalā stājās no emigrācijas atgriezies F. Roziņš (Āzis), ievadīja Ziemeļvidzemē t.s. proletariāta, pareizāk, lielinieku diktatūru. Par Iskolata metropoli kļuva Valka.

Saskaņā ar ievāktajām ziņām tolaik Ziemeļvidzemē bija 455 300 civiliedzīvotāju, no tiem ap 380 300 mita lauku apvidos un 75 000 pilsētās. Pēc paša aprēķiniem Iskolats 70 lielinieku sastāvā pārstāvēja 290 000 cilvēku.[180] Iskolats darbojās kā Krievijas autonoma apgabala pārvalde, ne vairāk. Politiskos, militāros u.c. jautājumos tas pilnīgi pakļāvās Krievijas lielinieciskās diktatūras centrālajiem varas orgāniem, ko apstiprina saglabājusies Iskolata aizpildīta anketa. Tajā Iskolats raksturots kā guberņas padome, kas tieši pakļauta Pleskavā izveidotajai Ziemeļrietumu apgabala un Ziemeļu frontes Strādnieku, kareivju un zemnieku augstākajai padomei jeb t.s. Verhosevam.[181] Kā zināms, Iskolata darbība aptvēra tikai Ziemeļvidzemi, tātad – nelielu Latvijas daļu. Latgaliešu nacionālo, politisko

un profesionālo organizāciju pārstāvju kongress Rēzeknē 3. un 4. (16. un 17.) decembrī lēma par abu Latvijas novadu apvienošanos. Šāds lēmums stiprināja Latvijas patstāvības izredzes. Protams, paliekot Vitebskas guberņas pakļautībā, Latgales latviešiem bija nopietni jārēķinās ar pārkrievošanas draudiem. Rēzeknes kongresā ne visi piekrita Latgales pievienošanai Vidzemei; pret to iebilda ebreji un krievu vecticībnieki. Reāla abu Latvijas novadu apvienošanās netika panākta, kaut arī lielinieciskā Tautas komisāru padome Petrogradā bija devusi tai piekrišanu.

Pēc Oktobra apvērsuma latviešu pilsoniskajām aprindām un nacionālajai inteliģencei kļuva pilnīgi skaidrs, ka tikai no tām ir atkarīga Latvijas jautājuma risināšana demokrātiskā ceļā. Pēc iepriekšējām konsultācijām un pagaidu pasākumiem 1917. gada 17. (30.) novembrī Valkā sasauktajā dažādu politisko partiju (izņemot sociāldemokrātus un nelielu konservatoru grupu) un sabiedrisko organizāciju (Kurzemes, Vidzemes un Latgales zemes padomes, lielāko kooperatīvu un profesionālo savienību) pārstāvju sanāksmē, uz kuru ieradās arī Latgales pārstāvji, tika nodibināta Latviešu Pagaidu nacionālā padome (turpmāk – Nacionālā padome). Par tās valdes priekšsēdētāju ievēlēja juristu V. Zāmuelu, par viņa biedriem – K. Pauļuku, J. Rubuli un J. Palcmani, sekretāra pienākumus uzticēja K. Bahmanim (sekretāra biedri – K. Skalbe un J. Akuraters). Par ārzemju delegātiem izraudzīja J. Kreicbergu, Z. Meierovicu un J. Čaksti. Ar K. Skalbes sarakstītu uzsaukumu "Visiem latviešiem!" Nacionālā padome vērsās pie tautas.

Lai panāktu plašāku pārstāvniecību, piedalīties Nacionālās padomes darbībā tika uzaicināta arī lielinieciskā Vidzemes zemes padome. Tā šo priekšlikumu ne tikai noraidīja, bet nolēma nekādās sarunās ar Nacionālo padomi neielaisties. Taču Vidzemes zemes padomes liktenis jau bija izšķirts, jo Iskolats ķērās pie agrāko carisma un Pagaidu valdības iestāžu un pašvaldības orgānu likvidēšanas.

Konkrētajos apstākļos Nacionālā padome maz ko praktiski varēja darīt. 1917. gada 19. novembrī (2. decembrī) tā deklarēja Latgales apvienošanos ar pārējo Latviju, kā arī pasludināja Latvijas autonomiju. Tālākais bija jāveic Latvijas Satversmes sapulcei, pret kuras sasaukšanu vēl nesen neiebilda arī LSD. Taču līdz ar Oktobra apvērsumu situācija un lielinieku nostāja vairākos jautājumos bija mainījusies. Nacionālās padomes pastāvēšana biedēja LSD lieliniekus, un 1917. gada 19. decembrī (1918. gada 1. janvārī) Iskolats pieņēma lēmumu aizliegt tās darbību. Slēdza arī pilsoniskās avīzes "Līdums" un "Laika Vēstis".

Drīz pēc Rīgas krišanas dažādu latviešu politisko partiju un virzienu pārstāvji, vienojušies vairākās slepenās apspriedēs, izveidoja 17 vīru jeb Demokrātisko bloku. Demokrātiskajā blokā darbojās M. Valters, K. Ulmanis, Ā. Butulis, P. Kalniņš, F. Menders, K. Kurševics, A. Deglavs u.c. Nopietnakais uzdevums, pie kā šis bloks ķērās 1917. gada rudens pusē, bija īpašas rezolūcijas sagatavošana par Latvijas neatkarību, kas tad vēl neparedzēja sakaru saraušanu ar Krieviju. Demokrātiskajā blokā pilsoniskie politiķi sadarbojās ar sociāldemokrātiem maziniekiem. Pēdējos vēl biedēja skaidri formulēta Latvijas neatkarības ideja.

Krievijas Satversmes sapulces vēlēšanās, kas Vidzemē notika 1917. gada novembra beigās – decembra sākumā, vēlreiz apliecinot, ka tā, tāpat kā agrāk, ir tikai viena no lielvalsts guberņām, LSD pēc oficiālajiem datiem ieguva 72,6% balsu.[182] Vēlētāju aktivitāte bija zema, un ne vienā vien vietā vēlēšanās bija piedalījusies mazāk nekā puse no reģistrētajiem vēlētājiem. Cēsu apriņķa Bērzaunes pagastā, piemēram, no reģistrētajiem 1687 vēlētājiem bija balsojuši tikai 797 cilvēki, no kuriem LSD sarakstu izvēlējies 451 vēlētājs.[183] Īsi sakot, atkārtojās jau Vidzemes zemes padomes vēlēšanās pieredzētais, lieliniekiem mobilizējot savus atbalstītājus.

Lielinieku ieinteresētību saglabāt Latvijas saistību ar Krieviju apstiprināja 1917. gada 24. decembrī (1918. gada 6. janvārī) LSD Centrālkomitejas un Iskolata kopējā deklarācija Latvijas pašnoteikšanās jautājumā. Tajā uzsvērts, ka "Latvijas proletariāts nevar gribēt un prasīt patstāvīgas latviešu valstiņas dibināšanu"[184].

Praktiskai darbībai dažādās jomās Iskolats izveidoja 15 nodaļas (administratīvo, darba, statistikas, pārtikas, tieslietu, skolu, agrāro, rūpniecības un tirdzniecības, finansu u.c.). Iskolata nacionalizētajās tipogrāfijās Valkā un Valmierā iespieda gan "Ziņotāju", gan arī "Cīņu".

Saimnieciskos jautājumus risinot, Iskolatam nācās rēķināties ar civiliedzīvotājiem draudošo badu, jo karaspēka rekvizīcijas un marodierisms turpinājās. Maizes normas (mēnesī ap 9 kg rudzu lauku iedzīvotājiem un ap 5,3 kg – pilsētniekiem),[185] kas bija vairāk nekā divreiz mazākas par Krievijas Pagaidu valdības noteiktām, u.c. ierobežojumi nekādi neliecina par uzlabojumiem iedzīvotāju iztikas problēmas risinājumā. Aizliegums izbarot graudus lopiem, izgatavot iesalu u.tml. pārtikas apgādi kaut cik jūtami nevarēja ietekmēt. Bezzemnieku padomes konfiscēja visu, ko vien atrada, nedomājot par nākamo sēju, bet tiecoties atvairīt tobrīd draudošo badu. To var saprast, taču pilnīgi "iztīrītās" klētis un šķūņi muižās un

lielākajās zemnieku saimniecībās praktiski liedza tām turpināt saimniekošanu.

Iskolats enerģiski turpināja muižu konfiscēšanu. Īpašs dekrēts paredzēja bez atlīdzības atsavināt visas muižas un to zemes neatkarīgi no muižu piederības. Vienlaikus pārņēma muižu saimniecības inventāru, ar tām saistītās nelielās fabrikas, dzirnavas, darbnīcas u.c. rūpnieciska rakstura uzņēmumus. Kopā Vidzemē konfiscēja 410 muižas – privātās, kroņa, arī mācītājmuižas.[186] Galvenokārt tās pārveidoja par valsts jeb padomju saimniecībām.

Muižu pārņemšana bezzemnieku iecelto pārstāvju pārraudzībā ekonomiskā ziņā pozitīvus rezultātus nedeva. Konfiscēto muižu sabiedriskajai pārvaldei nebija līdzekļu. Sagādes un produkcijas noieta sistēma, kas muižu saimniecībās pirms kara bija labi nostādīta, karadarbības un konfiskāciju rezultātā izrādījās pilnīgi sagrauta. Jaunie muižu pārvaldnieki nevarēja apmierināt laukstrādnieku prasības. Piemēram, jau minētā bezzemnieku padomju prasība par naudas nomu zemes lietotājiem nebija izpildāma, jo naudas viņiem nebija. Kara gados vismaz daļa muižu saimniecību balstījās uz nomnieku dotajām naturālijām.

Konfiscēto muižu zemes kaut daļēja sadalīšana bezzemniekiem un sīkzemniekiem nenotika. Bezzemnieku alkas pēc sava zemes gabaliņa bija spēcīgas, tādēļ LSD lielinieku atteikšanās tās kaut daļēji apmierināt mazināja viņu ietekmi kalpu un laukstrādnieku vidū. Muižās konfiscētā mantība tāpat skaitījās "visas tautas īpašums", ko nedrīkstēja izlietot privātu vajadzību apmierināšanai. Zemnieku zemi atstāja to īpašnieku lietošanā, bet paši zemnieki sakarā ar izsludināto visas zemes nacionalizāciju kļuva par valsts zemes nomniekiem. Par tādiem pašiem nomniekiem pārvērtās agrākie pusgraudnieki.

Padomju varas agrārie pārkārtojumi 1917. gadā negatīvi ietekmēja jau tā kara postīto lauksaimniecību, iznīcinot to, kas vēl bija saglabājies vietējās saimniecībās. Pārtikas krīze atdzīvināja nozares, kas līdz tam pastāvēja nelielos apmēros un galvenokārt pilsētu tiešā tuvumā vai atsevišķos rajonos, – kazkopību un truškopību. Tās daļēji aizvietoja cūkkopību un aitkopību. Plaši izvērsās mājražošana, izgatavojot tos priekšmetus, ko pirms kara laukiem piegādāja pilsētas: apģērbu, apavus, saimniecības traukus un vienkāršākos darbarīkus. Vērpšana un aušana, ādu, koka un māla apstrāde plašāk attīstījās tajās vietās, kur jau bija šādas nodarbes tradīcijas. Tā jau bija atgriešanās iepriekšējā gadsimtā.

Ne Vidzemē, ne Latgalē lielrūpniecības uzņēmumu nebija, pat apriņķu centros bija palikuši gandrīz tikai sīkie uzņēmumi (kokzāģētavas, ādas apstrādes un tabakas fabrikas, smēdes, ratnīcas u.tml.) ar nelielu strādnieku un amatnieku skaitu. Daudzi no šiem uzņēmumiem joprojām izpildīja armijas pasūtījumus, pārējie materiālu trūkuma vai citu iemeslu dēļ darbību bija pārtraukuši. Daugavpilī no reģistrētajiem 28 rūpniecības uzņēmumiem darbojās tikai trīs: tvaika dzirnavas, kokzāģētava un ādu apstrādāšanas fabrika.[187] Ziemeļvidzemē lielākie uzņēmumi bija papīrfabrikas Līgatnē, Staicelē, Vidagā (Gaujienas pagasts) un Litenē. Darbojās gan tikai divas pēdējās, tādēļ Iskolats nekavējās tās konfiscēt.

Joprojām lieliniekiem neizdevās iegūt bēgļu vairākuma atbalstu. Pēc Oktobra apvērsuma bēgļu aprūpes labā nekas netika darīts. Toties Iskolats likvidēja Baltijas bēgļu apgādāšanas komiteju, tās vietā apstiprinot savu Bēgļu nodaļu trīs cilvēku sastāvā.

Visumā pozitīvi vērtējama Iskolata darbība izglītības un kultūras jomā. P. Dauges vadītā Iskolata Skolu nodaļa demokratizēja skolas, ierosināja mācību iestāžu reevakuāciju. Skolas vecuma bērniem ieviesa obligātu bezmaksas apmācību, garantējot mācības dzimtajā latviešu valodā. Taču skolas atdalīšana no baznīcas un skolotāju apstiprināšana skolu padomes sapulcēs liecināja par izglītības darbinieku pakļaušanu lielinieciskiem priekšrakstiem. Labas gribas izpausme bija lēmums par strādnieku teātra organizēšanu, kā arī rūpes par muzeju u.c. kultūras vērtību saglabāšanu.

Brestas miers un Latvija

Pēc Oktobra apvērsuma lielinieki no Krievijas sakāves veicinātājiem nekavējoties pārvērtās par tās un, protams, savas varas aizsargātājiem. Kara turpināšana neietilpa viņu aprēķinos. Izbazūnējusi savu vēlmi noslēgt mieru, bet neguvusi atsaucību no sabiedroto puses, Padomju Krievija 1917. gada 2. (15.) decembrī noslēdza separātu pamiera līgumu ar Vāciju, bet pēc nedēļas Brestā sāka ar to miera sarunas. Īstas garantijas par sarunu iznākumu nebija, tādēļ arī Iskolats bija spiests rēķināties ar karadarbības iespējamu atjaunošanos.

Nevis cīņai pret ārējo ienaidnieku, bet nolūkā apspiest "katru tumšo spēku provokatorisko darbību"[188] Iskolats organizēja Latvijas sarkano gvardi kā Padomju Krievijas sarkanās gvardes autonomu sastāvdaļu.[189] Ar "melnajiem spēkiem" bija jāsaprot lielinieku diktatūru neatzīstošās aprindas, tāpat apkārt klīstošās marodieru bandas, kuras sakarā ar vecās

Krievijas armijas demobilizāciju uzradās daudzās vietās. Sarkangvardu vienības noorganizēja Valkā, Raunā, Limbažos, Cēsīs u.c. Vienību koordinēšanai tika izveidots centrālais štābs. Sarkano gvardi organizēja arī Latgalē. Salīdzinājumā ar Ziemeļvidzemi tur tā veidojās krietni gausāk. Dažas sarkangvardu vienības Daugavpilī komplektējās no 5. armijas kareivjiem, bet Rēzeknē vairākas nelielas vienības veidoja dzelzceļnieki un t.s. padomju aktīvisti.

Lielinieku vajāšanas dēļ spiesta pārcelties uz Petrogradu, Nacionālā padome savā kārtējā sesijā 1918. gada 17. (30.) janvārī noraidīja Vācijas–Padomju Krievijas miera sarunu laikā notiekošo tirgošanos ar mazo tautu likteņiem un pieņēma šādu lēmumu:

"Dibinādamās uz visas pasaules demokrātijas pasludinātām tautu pašnoteikšanās tiesībām, Latviešu Pagaidu nacionālā padome:

1) atzīst, ka Latvijai jābūt patstāvīgai demokrātiskai republikai, kura apvienotu Kurzemi, Vidzemi un Latgali;

2) protestē pret jebkuru Latvijas sadalīšanas mēģinājumu, sevišķi pastrīpojot, ka latvju tautas pirmā un neatlaidīgā prasība ir Latvijas teritoriālā un etnogrāfiska nedalāmība;

3) protestē pret katru miera noslēgšanas mēģinājumu, kas pārkāpj tautu pašnoteikšanās principu, un, pēdīgi,

4) nosoda tautas gribas viltošanu zem okupācijas un kara apstākļu spaidiem."[190]

Lēmums pauda lielas daļas latviešu, it sevišķi inteliģences vēlmi redzēt savu tautu brīvu, neatkarīgu un patstāvīgu pēc neskaitāmajiem smagajiem pārbaudījumiem un ciešanām. Mērķis bija skaidri pateikts, atlika to īstenot. Tas, protams, bija nesalīdzināmi grūtāk un sarežģītāk.

Miera sarunās Brestā kā Padomju Krievija, tā ķeizariskā Vācija apņēmās ievērot tautu pašnoteikšanās principu, ko bija deklarējuši kā lielinieki, tā ASV prezidents V. Vilsons. Patiesībā Brestā notika tautu pašnoteikšanās viltošana. Gan V. Ļeņins, gan P. Stučka, kuru LSD Centrālkomiteja bija izraudzījusi par Latvijas darbaļaužu pārstāvi miera sarunās,[191] bet Tautas komisāru padome iecēlusi par konsultantu – ekspertu padomju delegācijai, "aizmirsa" gluži nesen publicēto "Krievijas tautu tiesību deklarāciju". Savukārt Vācijas ārlietu ministra R. Kīlmaņa apņemšanās piedalīties – jādomā gan, Vācijas izpratnē – "Latviju apmierinošas iekārtas" atrisināšanā, ja nākotnē tāda radīšoties,[192] vedina domāt, ka viņam bija zināma Nacionālās padomes pasludinātā nostāja Latvijas jautājumā, t.i., ka tai jābūt

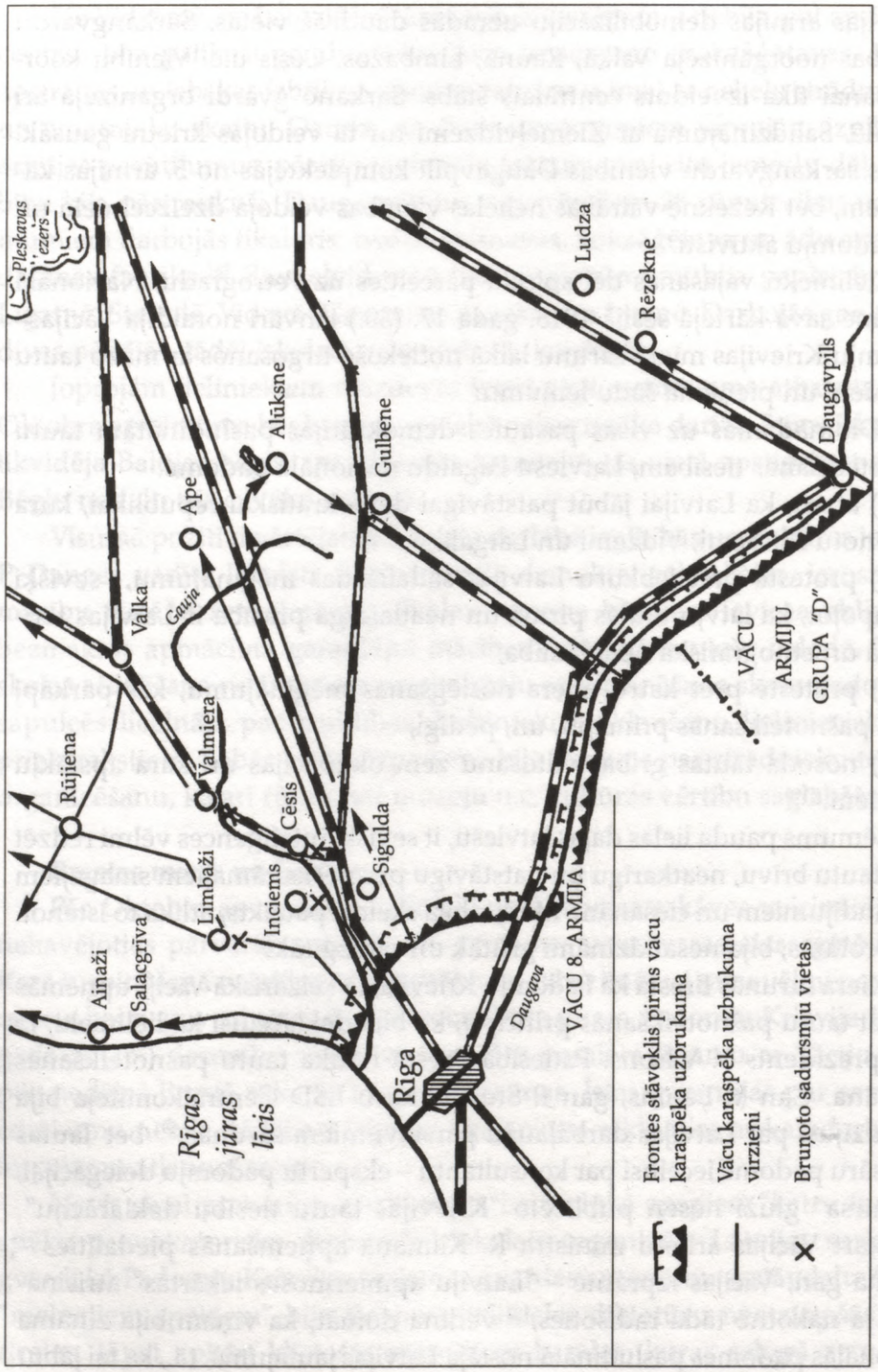

8. shēma. Ziemeļvidzemes un Latgales okupācija 1918. gada februārī

patstāvīgai demokrātiskai republikai, kas apvienotu visus trīs Latvijas novadus.

Miera sarunas Brestā iestrēga, un, kad padomju delegācijas vadītājs Ļ. Trockis nepieņēma Vācijas puses noteikumus, 1918. gada 28. janvārī (10. februārī) tās tika pārtrauktas. Pēc sešām dienām atsākās karastāvoklis. 18. februāra vakarā KSDS(b)P Centrālkomitejas sēdē pieaicinātais P. Stučka atbalstīja V. Ļeņinu svarīgajā jautājumā par vācu izvirzīto priekšlikumu nekavējošu pieņemšanu un miera līguma parakstīšanu. LSD lielinieki izteica asu protestu pret Vācijas iekarošanas politiku, bet tai pašā laikā uzsvēra, ka "Latvijas liktenis nedrīkst būt iemesls kara turpināšanai"[193]. Latviešu tautas intereses lieliniekiem nelikās saistošas.

Iskolata prezidijs pavēlēja apcietināt kontrrevolucionārus un aizdomās turētās personas, lai tās "nevarētu kaitēt Latvijas darba tautai"[194]. Pirms Ziemeļvidzemes atstāšanas lielinieki paguva arestēt un aizvest sev līdzi vairākus simtus cilvēku no turīgāko pilsoņu un inteliģences aprindām. Dažiem pa ceļam laimējās izbēgt, citus nogalināja, bet lielāko daļu no viņiem nogādāja Padomju Krievijā. Maskavā Iskolats lēma atsvabināt tos, kuri nav bīstami, kriminālos elementus[195] nodot revolucionārajam tribunālam, bet kontrrevolucionārus "nogādāt aiz Urāliem un iesākt formālu izmeklēšanu"[196].

Vācu karaspēka uzbrukums Latgalē sākās 18. februārī, bet Vidzemē – nākamās dienas rītā. Atsevišķās vietās uzbrucējiem pretestību izrādīja tikai sarkangvardi un latviešu strēlnieki. 5. un 12. armijas pārējās daļas atkāpās bez jebkādas pretošanās. Atkāpjoties no Vidzemes, lielinieki apcietināja un veda līdzi pēc laikraksta "Līdums" sniegtajām ziņām vairāk nekā 180 cilvēku, galvenokārt Zemnieku savienības biedrus. Pēc pāris dienām septiņi no viņiem tika nošauti Strenču mežā, deviņi – aiz Valkas, bet 23. februārī vēl kādas 7–9 personas nošāva netālu no Pleskavas. Nelielai daļai bija izdevies atpirkties vai izbēgt.[197] 7. Bauskas pulka lielinieki pēc pašu iniciatīvas paguva sagrābt ķīlniekus un slepus no pārējiem strēlniekiem veda tos līdzi, pa ceļam sarīkojot izrēķināšanos ar daļu no arestantiem. Pretreakcija sekoja nekavējoties – šī pulka 4. rotas strēlniekus, kam ar minēto lielinieku nodarījumu nebija nekāda sakara, pēc sagūstīšanas vācieši Tērbatā nošāva. Izbēga tikai četri.

Vācu regulārā karaspēka daļas īsā laikā ieņēma Latgali, kā arī Ziemeļvidzemi un virzījās tālāk. Pirms vācu karaspēks sasniedza Tallinu, igauņu pilsonības un inteliģences pārstāvji paguva 24. februārī proklamēt Igaunijas neatkarību. Protams, vācu okupanti to neatzina.

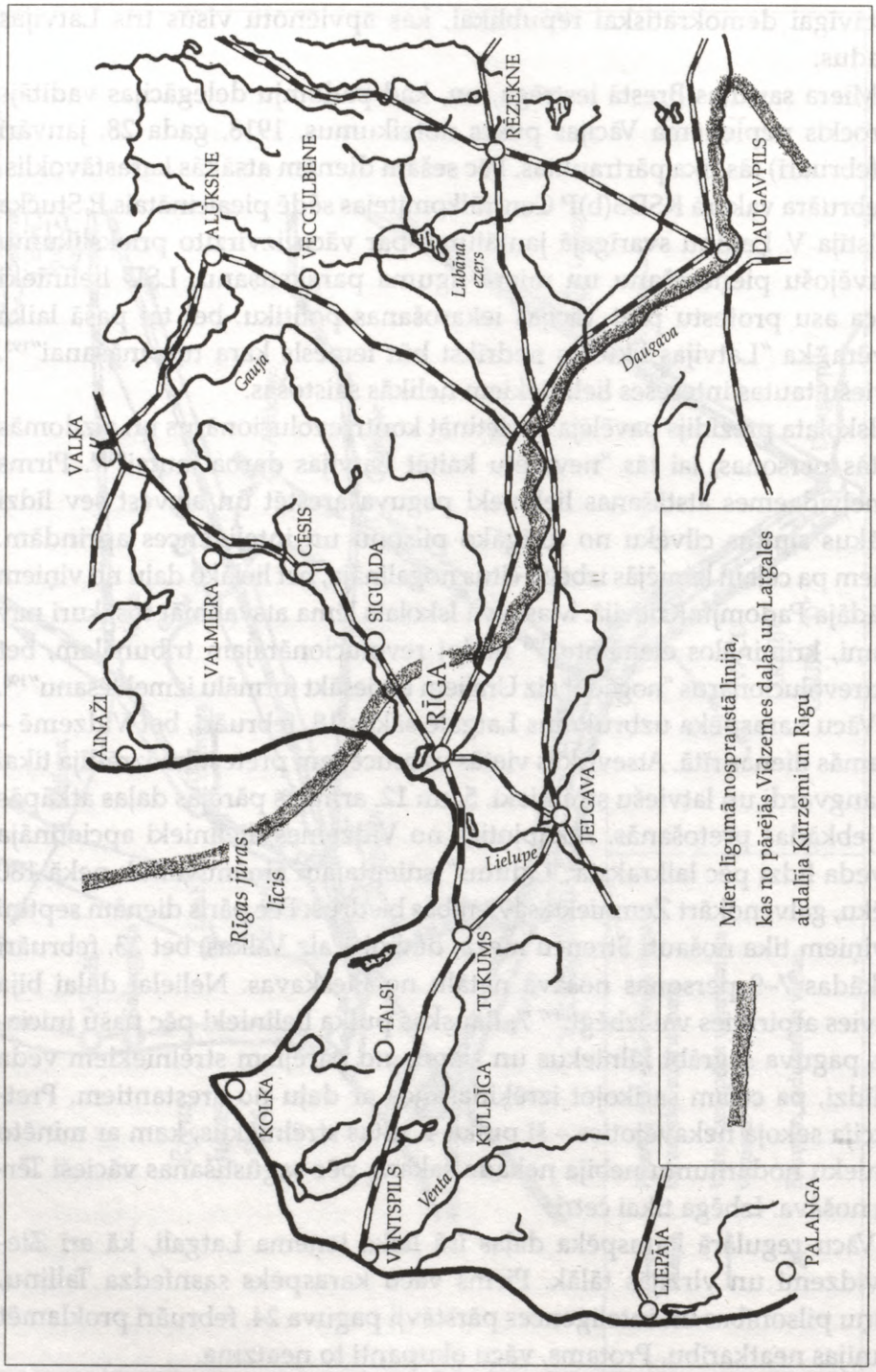

9. shēma. Brestas miera līguma sašķeltā Latvija

Kā zināms, divreiz (1917. gada 28. novembrī, resp., 11. decembrī, un 1918. gada 16. februārī) neatkarību pasludināja vācu karaspēka okupētā Lietuva. Atšķirībā no igauņiem lietuvieši to darīja saziņā ar Vācijas valdības pārstāvjiem, kas tad jau bija atteikusies no Lietuvas rupjas aneksijas plāniem un gatavojās to piesaistīt reiham viltīgāk. Lietuvas gadījumā neatkarības pasludināšana tāpat palika formāls akts bez tālākām konsekvencēm.

Plašajam vācu uzbrukumam turpinoties, V. Ļeņina līnijas piekritēji KSDS(b)P Centrālkomitejā beidzot pārvarēja opozīcijas pretošanos un panāca sarunu atjaunošanos Brestā. Padomju Krievija pieņēma jau ievērojami smagākos vācu puses noteikumus, un 1918. gada 3. martā tika parakstīts Brestas miera līgums.

Brestas miera līgums līdzinājās kapitulācijai un Krieviju nekavējoties pārvērta otršķirīgā valstī. No tās tika atšķelts ap 780 000 km^2 jeb par Latviju vairāk nekā desmitkārt lielāka teritorija ar kopskaitā apmēram 56 milj. iedzīvotāju.[198] Kurzemei, Vidzemei un Latgalei šis miera līgums noteica atšķirīgu statusu. Kurzeme un Rīga ar nelielu daļu no tās apriņķa (saskaņā ar līgumam pievienoto karti) tika pilnīgi atdalīta no Krievijas, Vidzeme skaitījās vācu policijas spēku, patiesībā – tās pašas 8. armijas uz laiku ieņemta, bet Latgale ar Vitebskas guberņas pārējo daļu u.c. teritorijām – vienkārši okupēta. Tādējādi Brestas miers radīja nopietnas briesmas latviešu nācijas pastāvēšanai nākotnē. "Brestas miera līgums," protestēja Nacionālā padome, "ir varmācības akts, kas vērsts pret latviešu tautas kulturālo, saimniecisko un politisko eksistenci, smagākais noziegums pret demokrātijas principiem un tautas pašnoteikšanās tiesībām."[199] Kaut arī kara un okupācijas radīto konfrontāciju skaļajā jūklī šis sauciens pēc palīdzības neguva vajadzīgo ievērību, tas ar preses starpniecību tika uztverts Rietumos un liecināja par Nacionālās padomes pārstāvētās latviešu sabiedrības norobežošanos no vācu okupācijas varas un padomju režīma izlīguma. Protests atbalsojās Latvijā, kur sabiedrības dažādas aprindas LSD lielinieki pārmeta Latvijas pārdošanu. Tamlīdzīgus pārmetumus lielinieki vienmēr uzņēma ļoti saasināti.

Brestas miera līgums pārnesa visu Krievijas un Vācijas kopējo jautājumu bloku no militārās sfēras uz starptautiskās politikas jomu. Izmaiņas Latvijas jautājumā varēja sagaidīt, beidzoties Pirmajam pasaules karam. Kara rezultātam vajadzēja izšķirties Rietumu frontē.

11. nodaļa

LATVIJAS DEMOKRĀTISKĀS REPUBLIKAS NODIBINĀŠANA

1. Vācu okupācijas laiks

Vācu okupācijas laiks Latvijā daļēji aplūkots daudzās publikācijās par Pirmo pasaules karu, tomēr kopumā vēl arvien nepietiekami. Vairāk uzmanības veltīts aneksijas un kolonizācijas plānu izklāstiem, salīdzinoši maz un visai nekonkrēti atsegta okupantu ekonomiskā politika, par kuru liecības meklējamas Vācijas arhīvos.

Par tā laika aktīvāko Kurzemes baronu centieniem pietiekami spilgti liecina S. Brēdriha 1916. gadā publicētā brošūra "Jaunā Austrumzeme".[1] Viņš atbalstīja vistālejošākos pangermāņu nodomus sagrābt un kolonizēt plašas teritorijas, sākot ar Kurzemi un turpinot ar visu Baltiju. S. Brēdrihs ieteica latviešus pārvācot un nekautrējās apgalvot, ka latviešu kultūra esot pilnīgi vāciska. Atzīmējamas arī citas ar šo pašu tēmu saistītas un vēl tolaik Vācijā parādījušās publikācijas.[2]

Kurzemes un vēlāk visas Baltijas aneksijas un kolonizācijas plāni analizēti vairākās 20.–30. gados Latvijā izdotajās grāmatās.[3] Savulaik tās piesaistīja plašākas sabiedrības uzmanību gan ar saturu, gan polemisko ievirzi, vērstu pret dažādu vācu autoru proģermāniskiem sacerējumiem.

Baltijas sagrābšanas un pārveides projektu analīzei nopietnu uzmanību pievērsa nacistiskajā Vācijā, ko apstiprināja tur iznākušie izdevumi.[4] Tajos pārlūkota iepriekšējā pieredze,[5] kā arī "teorētiski" pamatoti svešu zemju sagrābšanas plāni un noteikti to īstenošanas ceļi. Protams, kā ģenerālplānam "Ost", tā "jaunās Eiropas" aprisēm bija citi mērogi.

Vācijas aneksionistiskās un kolonizatoriskās ieceres Baltijā saistībā ar abiem pasaules kariem bija iecienīta padomju propagandas tēma, ko laiku pa laikam atgādināja visdažādākie izdevumi, ne tikai vēsturnieku darbi.[6] Padomju režīms Latvijā gan netika veicinājis nopietnus, uz avotiem balstītus pētījumus par šo tēmu, jo tādā gadījumā tam būtu bijis jānodrošina vēsturniekiem pieeja ārvalstu arhīviem, ko režīms nevēlējās darīt.

Par vācu okupācijas laiku Latvijā Pirmā pasaules kara gados rakstījuši arī latviešu vēsturnieki Rietumos (E. Andersons, Ā. Šilde), bet A. Aizsilnieks līdz šim visrūpīgāk analizējis vācu okupantu saimniecisko politiku.[7] Kopš 60.–70. gadiem minētajam laikposmam Baltijā pievērsušies arī Polijas un Vācijas vēsturnieki. Pēdējiem interese par Baltiju neapsīkst.[8] No Vācijā iznākušajām publikācijām ievērību pelna K. H. Jansena Vācijas politikai Baltijā veltītais raksts, kurā okupētā Kurzeme tiek vērtēta kā kolonija reiha pievārtē,[9] tāpat V. Lenca (jun.) sniegtais vācu kolonizācijas plānu iztirzājums.[10] Plašajā izdevumā par vāciešu vēsturi Austrumeiropā[11] šīm problēmām diemžēl nav veltīta pietiekama uzmanība.

Okupētā Kurzeme

Kopš 1915. gada vasaras vairāk nekā puse Kurzemes, bet no rudens jau aptuveni trīs ceturtdaļas tās teritorijas bija vācu karaspēka ieņemtas, un iekarotāji tajā jutās kā pilntiesīgi saimnieki. Vācijas valsts kanclers T. Betmanis-Holvegs reihstāgā dižojās ar Kurzemes atbrīvošanu. Apmierinātību neslēpa vietējie baroni, kuri savās muižās viesmīlīgi uzņēma vācu virsniekus un kareivjus. Toties latviešiem nebija nekāda pamata atzīt vāciešus par atbrīvotājiem. Vācu militāristi nekavējās ieviest Kurzemē stingri reglamentētu kārtību un pakļāva palikušos civiliedzīvotājus nesaudzīgam militāri policejiskam režīmam. Kurzemniekiem ik uz soļa nācās ievērot dažādus aizliegumus un ierobežojumus, ar viņu interesēm iekarotāji nerēķinājās. Zināmas priekšrocības tika dotas vietējiem vāciešiem, sevišķi augstāko aprindu pārstāvjiem. "Ne tautas daudzums raksturo zemi," šo aprindu paustās idejas reihstāgā tikpat augstprātīgi atkārtoja deputāts G. Štrēzemanis, "zemes raksturu nosaka tautība, kura tai devusi kultūras un sava gara vaibstus. Un tie ir mūsu Baltijas vācieši."[12] Gan tad, gan vēlāk tika uzsvērts, ka iekaroto Kurzemi Vācija paturēs.

Kopā ar Lietuvu un Belostokas–Grodņas rajonu Kurzemi iekļāva vācu Austrumfrontes virspavēlniekam pakļautajā t.s. Oberosta[13] zemē. Okupanti tajā ieviesa apgrozībā īpašu naudas vienību – ostrubli,[14] lai gan tika pieļauta arī cara rubļu un vācu marku izmantošana. Par Kurzemes vācu pārvaldes (nedaudz vēlāk – militārpārvaldes) priekšnieku iecēla reihstāga deputātu rezerves majoru A. Gosleru. Pārvaldē iesaistīja kā militārpersonas – galvenokārt rezerves virsniekus, tā vietējos vācu baronus – R. Brēdrihu, K. Medemu u.c. no okupantu aktīvāko atbalstītāju vidus. Pati Kurzemes vācu militārpārvalde izvietojās Jelgavā. Pārvaldei pakļāvās tās ieceltie apriņķu priekšnieki, stingri izpildot saņemtos priekšrakstus.

Militārpārvalde organizēja Kurzemes ekonomisko "izsūkšanu". To veica tiklab vācu karaspēka apgādes interesēs, kā arī Vācijas sarukušo resursu papildināšanai. Kurzemniekiem bija jāapgādā armija ar pārtikas produktiem, elpi, kokmateriāliem u.tml. lietām. Uz Vāciju izvedamo vielu un priekšmetu saraksts bija krietni plašāks un aptvēra arī metālus un metālsakausējumus, gumiju, papīru, ādas, vasku, linus, vilnu, pusvilnu utt. 1915. gada otrajā pusē vien okupācijas vara piesavinājās 41 tūkst. t labības vairāk nekā 2,5 milj. marku vērtībā.[15] Diemžēl trūkst citu apkopotu ziņu par tolaik Kurzemē rekvizētajām un konfiscētajām materiālajām vērtībām. Kurzemniekiem uzkrāva arī dažādus nodokļus: zemes nodokli laukos un īres nodokli pilsētās, ienākumu nodokli, tirdzniecības un rūpniecības nodokli u.c.

1916. gada nogalē Kurzemē, kur pirms kara mita gandrīz 800 tūkst. cilvēku, bija palikuši 270 tūkst. civiliedzīvotāju. Sevišķi sarucis bija pilsētnieku skaits: Liepājā rēķināja ap 47 tūkst., Ventspilī – 36,7 tūkst., Jelgavā – tikai ap 11 tūkst. cilvēku.[16] Liepājā un Ventspilī bāzējās vācu karakuģi. Galvenokārt armijas vajadzībām strādāja daži lielākie Liepājas rūpniecības uzņēmumi ("Vezuvs", drāšu fabrika, "Bekers un Co"), nodarbinot kopā vairāk nekā 2000 strādnieku. Starp citu, mēnesī Liepāja saražoja 3000 t velmējumu.[17] Vairākumam strādnieku Liepājā u.c. Kurzemes pilsētās nebija darba, jo vācu militārpārvalde ražošanas un nodarbinātības jautājumiem pievērsa maz uzmanības. Tai pašā laikā plaši lietoja spaidu darbus. Apriņķu priekšnieki norīkoja civiliedzīvotājus kara būvju celtniecībā, ceļu remontos, kokmateriālu un kūdras sagādē utt., lika apstrādāt muižu tīrumus. Vēlāk civiliedzīvotājus – jauniešus un vīriešus vecumā no 17 līdz 60 gadiem – sāka mobilizēt darba bataljonos. Par izvairīšanos bija noteikts stingrs sods.

89. att. Vācu Austrumfrontes virspavēlniekam pakļautās teritorijas kartogrāfisks attēls

Lauciniekus regulāri aplaupīja speciālas vācu kareivju komandas, norīkotas apstaigāt māju pēc mājas un atsavināt pārtikas produktus. Lai uzlabotu karaspēka apgādi, vācu pavēlniecība organizēja intensīvu zvejniecību Rīgas jūras līča piekrastē, upēs un ezeros. Civiliedzīvotājiem no nozvejotā tika pavisam nedaudz. Daudziem nācās dzīvot pusbadā. Par civiliedzīvotājiem noteiktajām niecīgajām pārtikas normām liecina vācu Austrumfrontes virspavēlniecības rīkojums 1916. gada nogalē – izsniegt 200 g (!) kartupeļu (dienas norma) agrāko 300 g vietā.[18] Arī kurzemnieku apģērbs bieži norādīja uz tā nēsātāju nabadzību.

Pārvietošanās aizliegums pat neliela apvidus robežās, īpašu atļauju noteikšana un stingra braucēju un gājēju kontrole palielināja beztiesības sajūtu un gluži vai paralizēja vietējo tirdzniecību. Cilvēkus satrauca jauniešu nosūtīšana darbā uz Vācijas kara rūpnīcām, vācu valodas ieviešana visās iestādēs un uzņēmumos, latviešu valodas un kultūras noniecināšana. Militārpārvalde atļāva tikai dažu laikrakstu (Jelgavas un Liepājas vācu avīžu un, sākot ar 1916. gada janvāri, latviešu "Dzimtenes Ziņu") izdošanu un izplatīšanu. Šiem periodiskajiem izdevumiem, kuros tika ievietoti civiliedzīvotājiem domāti rīkojumi un pavēles, nācās ievērot stingrus priekšrakstus ziņu un korespondenču publicēšanā.

Vācu militārpārvalde Kurzemē slēdza latviešu biedrības un ķērās pie latviešu – īpaši jauniešu pārvācošanas. Skolas Kurzemē vispirms slēdza, lai pārveidotu, balstoties uz Austrumfrontes virspavēlnieka P. Hindenburga izdotajiem "Pamatnoteikumiem skolu darbības atjaunošanai". Virspavēlnieka štābā ar skolu lietām nodarbojās speciāla pārvalde, bet pašā Kurzemē skolas pārraudzīja jau minētais A. Goslers. Skolu atvēršanai, kā arī kursu un lekciju organizēšanai bija nepieciešama viņa atļauja. Skolām vajadzēja rūpēties par reliģiskās apziņas izkopšanu, jaunatnes audzināšanu padevībā likumiem, cieņā pret vācu priekšniecību un tās bruņoto varu. Skolotāji nedrīkstēja pieļaut neko tādu, kas runātu pretim vācu pārvaldes mērķiem un rīkojumiem. Tajās skolās, kur dažādu apstākļu dēļ mācības nevarēja notikt vāciski, šai valodai lika atvēlēt katru dienu divas stundas, lai, skolu beidzot, bērni prastu runāt un rakstīt vāciski. Latviešu valodai bija paredzētas tikai divas stundas nedēļā. 1916. gadā ieviesa Prūsijas skolu mācību plānus. Togad Kurzemē darbojās 75 skolas: 36 – ar vācu, 26 – ar latviešu, bet 13 – jauktu mācību valodu, pakāpeniski atvēra slēgtās skolas. 1917. gada martā darbojās jau 172 skolas.[19] Mācības tautskolās (tajās noteica piecas klases agrāko četru vietā) skolas vecuma bērniem bija obligātas.

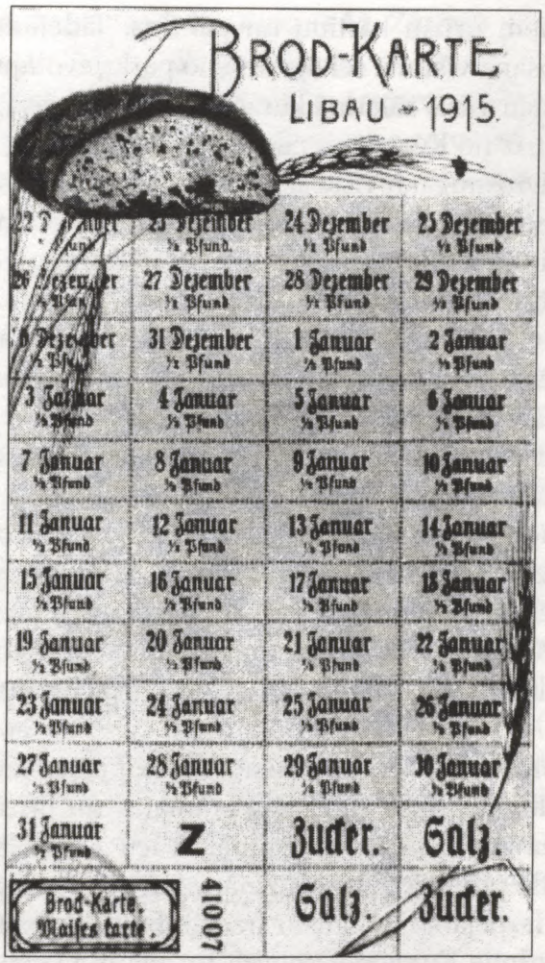

90. att. Okupētajā Liepājā ieviestās maizes kartiņas paraugs

Sakarā ar pārvācošanu okupācijas pārvalde lielu uzmanību pievērsa skolotāju izraudzīšanai latviešu skolām. Neuzticoties latviešu skolotājiem, pārvalde meklēja bijušos skolotājus vai pedagoga darbam daudzmaz piemērotas personas starp vācu karavīriem, uzskatot, ka viņu latviešu valodas neprasme tikai sekmēs Kurzemes tautskolu ātrāku pārveidi īsteni vāciskā garā. Okupācijas varas ieceltais baznīcu un skolu daļas vadītājs vācu profesors A. Serafims enerģiski veicināja šādu rīcību.

Latviešu valodu izspieda arī no citām dzīves jomām. Bezceremoniāli ieviesa ne tikai Prūsijā pastāvošo pārvaldes veidu un tiesas, bet centās

uzspiest latviešiem prūšu kārtību un paražas. Tādējādi vācu okupanti latviešu pārvācošanā visumā sekoja neseno pārkrievotāju metodēm.

Nonākuši vācu varā, sākumā kurzemnieki vēl cerēja, ka krievu karaspēks vāciešus drīz no Kurzemes padzīs. Taču laiks gāja, bet nekas tamlīdzīgs nenotika. Drosmīgākie riskēja pretoties. Pretestības iespējas izrādījās visai ierobežotas un, spriežot pēc vācu rīkojumu lapām, izpaudās signalizēšanā ienaidnieka lidmašīnām, spiegošanā, izbēgušu karagūstekņu pabalstīšanā u.tml. Kupli sazaroja slepeno novērotāju rindas, izsekoja aizdomīgākos civiliedzīvotājus. Okupanti visiem līdzekļiem centās panākt kurzemnieku bezierunu paklausību un turpat trešdaļu no pārvaldes izdevumiem izlietoja žandarmērijas uzturēšanai. 1916. gadā katrā Kurzemes apriņķī izvietoja pa 35–38 žandarmiem.[20] Jebkuru brīdi žandarmi varēja dabūt palīgos kādu vācu karaspēka vienību.

Jau 1915. gada vasarā Baltijas vāciešu uzticības padome Berlīnē sāka rīkoties, lai Kurzemi ciešāk piesaistītu Vācijai. Uzticības padomes locekļi šai sakarībā griezās pie reihskanclera. Tomēr daudzmaz vienotu uzskatu trūkums Vācijas valdošajās aprindās jautājumā par ieceru īstenošanas veidu, kā arī militārās elites un politiķu domstarpības atturēja no tūlītējas rīcības.

Lielu uzmanību Kurzemei veltīja Vācijas preses izdevumi, samērā daudz kara gados šai valstī publicēja grāmatas un brošūras, kurās Latvijas novads bez kautrēšanās dēvēts par "vācu zemi". Kurzemes apjūsmošanai un plaši popularizētajām ziņām par tās mazapdzīvotību vajadzēja piesaistīt iespējamo kolonistu uzmanību. Galvenokārt viņiem bija domāti Vācijā izdotie Kurzemes ceļveži un plāni. Dedzīgākais kolonizēšanas propagandētājs S. Brēdrihs rēķināja, ka, iepludinot vāciešus, vienas paaudzes laikā Baltiju iespējams pārvērst par īstu vācu zemi.[21] Viņam netrūka domubiedru vācu ģeneralitātes, inteliģences šovinistiski noskaņotās daļas un uzņēmēju aprindās. Šajās aprindās bija personas, kas izrādīja nepārprotamu apņēmību risināt vāciešiem it kā ļoti aktuālo dzīves telpas jautājumu, kā arī sniegt padomus jauniegūto teritoriju "attīrīšanā" no to līdzšinējiem apdzīvotājiem. Tā 1915. gadā vācu 11. armijas štāba priekšnieks ģenerālis H. Zēkts, vēlākais reihsvēra organizētājs, īpašā memorandā klāstīja: "Šis karš, iespējams, maksās mums 1 miljonu cilvēku... Ko gan nozīmē salīdzinājumā ar to 20 miljonu cilvēku padzīšana, kuru vidū ir daudz tādu padibeņu kā ebreji, poļi, mazurieši, lietuvieši, latvieši, igauņi u.c."[22] Memorands atgādina nacistu garā sastādītu plašas etniskās tīrīšanas

plānu. Vācijas lauksaimniecības eksperts M. Zērings savukārt sagatavoja projektu Baltijas un Lietuvas kolonizēšanai.

Vācijas politika Baltijas jautājumā ievērojami atšķīrās no tās plāniem un attieksmes pret Poliju un Somiju. To noteica galvenokārt vietējo vāciešu klātbūtne Latvijā un Igaunijā, viņu saasinātās attiecības ar latviešiem un igauņiem. Šai situācijā reiha politiķi varēja nešauboties rēķināties ar Baltijas vāciešu atbalstu.

1916. gada nogalē Vācijas militārā elite sakarā ar vācu karaspēka panākumiem Austrumu frontē izvirzīja jaunus mērķus. Vācu virspavēlniecība plānoja ieņemt Vidzemi un Igauniju, tāpat Rīgas jūras līcim tuvākās salas.[23]

Pēc Februāra revolūcijas Krievijā saasinājusies iekšpolitiskā situācija Vācijā lika Kurzemes bezceremoniālas aneksijas piekritējiem piekāpties un ļaut rīkoties politiski vairāk maskētas rīcības atbalstītājiem. Atkal sarosījās Kurzemes baroni, jūtot, ka pienākusi īstā reize demonstrēt gatavību palīdzēt reiham. Pretēji Vācijas politiķiem viņi bija noskaņoti spēlēt ar atklātām kārtīm. 1917. gada martā sasauktais Kurzemes muižniecības landtāgs griezās pie Vilhelma II ar lūgumu piesaistīt Kurzemi vācu valstij. Tomēr Vācija nesteidzās risināt šo jautājumu.

Rosību izrādīja kolonizācijas veicinātāji. 1917. gada 6. (19.) aprīlī A. Goslera vadītā sevišķā apspriede atzina, ka jāturpina priekšdarbi vācu kolonistu nometināšanai. Pēc militārpārvaldes priekšnieka aprēķiniem Kurzemē varēja rast 300–400 tūkst. ha zemes 50 tūkst. vācu ģimeņu nodrošināšanai.[24] Tās vēl izrādījās pieticīgas aplēses salīdzinājumā ar turpmākajiem kolonizatoru aprēķiniem.

Rīga vācu rokās

Tikko ieņēmusi Rīgu, vācu 8. armijas pavēlniecība izsludināja tajā karastāvokli saskaņā ar Vācijas likumiem. Pilsētniekus pakļāva stingriem noteikumiem, draudot ar bargiem sodiem to neievērotājiem. Aizliedza sapulces un demonstrācijas, netika atļauta jaunievēlētās pilsētas domes un strādnieku deputātu padomes, politisko partiju darbība. Par lieku atzina Rīgas sabiedrisko organizāciju padomi, slēdza arodbiedrības un to Centrālbiroju. Okupantiem nevēlamas izrādījās arī izglītības biedrības un kooperatīvi, izņemot patērētāju biedrības, kuras pārdeva iedzīvotājiem pārtikas produktus. Īsi sakot, pilsētas pašvaldības orgānu darbība tika pārtraukta un revolucionārie pārkārtojumi likvidēti. Strādnieki zaudēja sociāla rakstura panākumus; pēc Februāra revolūcijas vairāk gan formāli

noteikto 8 stundu darbadienu nomainīja 9–10 stundu ilgs darbalaiks, saruka algas utt. Atsākās neierobežota uzņēmēju patvaļa.

Rīgu un tās apkārtni vācu militāristi izdalīja atsevišķā t.s. Rīgas ķeizariskā guberņā, par kuras gubernatoru iecēla ģenerāli K. Altenu. Par pilsētas priekšnieku kļuva rezerves virsnieks P. Hopfs. Viņa padomnieks bija senators F. Naumanis, viens no 1917. gada maijā dibinātās Vācu–baltiešu biedrības (*Deutsch Baltische Gesellschaft*) iniciatoriem, kas ieradās Rīgā no Lībekas. Miliciju aizstāja policija ar baronu G. Reki[25] priekšgalā. Policijā pieņēma gan kopš 1905. gada pazīstamos baltvācu "pašaizsardzībniekus", gan cara laika slepenpolicijas "speciālistus", tādus kā J. Dāvuss un N. Zeltiņš. Okupanti izveidoja plašu vietējo iedzīvotāju izsekotāju tīklu, lai nekavējoties izrēķinātos ar nepakļāvīgajiem.

Vēl 1917. gada septembrī izziņoja reģistrēšanos visiem jauniešiem un vīriešiem vecumā no 17 līdz 45 gadiem. Kā galveno personas apliecību vīriešiem ieviesa t.s. armijas pasi. Okupanti aizliedza civilpersonām brīvi pārvietoties starp Rīgu un Kurzemi. 1918. gada pavasarī ap Rīgu pabeidza celt dzeloņstiepļu žogu (laiku pa laikam to pat pieslēdza augstsprieguma līnijai). Lai izbrauktu vai iebrauktu Rīgā, bija nepieciešama speciāla vācu 8. armijas pavēlniecības atļauja.

Izveidotās Rīgas pilsētas pārvaldes 21 nodaļa (vēlāk to papildināja ar vēl vienu) pārzināja policiju, pilsētas uzņēmumus, tirdzniecību, satiksmi, pārtikas lietas, nodokļu iekasēšanu utt., tāpat skolas, slimnīcas, krājkasi, bankas. Apgabaltiesas namā notika dažādas apspriedes un okupantu karatiesas sēdes. Vēlāk darbību sāka miertiesas un apgabaltiesa, visumā vadoties no cariskās Krievijas likumiem, bet pati procedūra norisa vācu valodā saskaņā ar Vācijā pastāvošo kārtību. Vācu valodā tika kārtota arī visa oficiālā dokumentācija. Rīgā vāciski uzraksti parādījās uz ielu plāksnēm, veikalu izkārtnēm un citur. Netika atlikta arī ielu un laukumu pārdēvēšana.

Pēc vācu karaspēka ienākšanas pilsētā vairs neiznāca laikraksti. Ar diennakts novēlošanos to vietā izplatīja Vācijas laikrakstus "Deutsches Tageszeitung" ("Vācu Dienas Avīze"), "Berliner Tageblatt" ("Berlīnes Dienas Lapa") u.c., kuros samērā bieži varēja lasīt Rīgai un Baltijai veltītus aprakstus un korespondences. Apmēram pēc mēneša atļāva izdot pa konservatīvai avīzei vācu un latviešu valodā ("Rigasche Zeitung" un "Rīgas Latviešu Avīzi"). Pēc Brestas miera noslēgšanas Rīgā sāka iznākt vēl pāris laikrakstu ("Baltische Zeitung", resp., "Baltijas Avīze", un "Baltijas Ziņas"), kas bija pakļauti stingrai cenzūrai.

91. att. Okupantu varas simbols Rīgas centrā

Ar laiku vācu militāristi statūtu robežās atļāva darboties vairākām biedrībām. Pirmā atsāka darboties vāciskā Rīgas fabrikantu biedrība, kas noturēja sēdes pēc divu gadu pārtraukuma. Darbību atjaunoja arī Rīgas amatnieku savstarpējās palīdzības biedrība, Rīgas Latviešu biedrība. Lai arī izrādes atsāka vairāki teātri, paretam notika pa koncertam, dažos mēnešos Rīga pārvērtās par klusu un pelēku pilsētu.

Tāpat kā kurzemniekiem, arī rīdziniekiem okupācijas vara uzkrāva smagu nodokļu nastu, kas galu galā veidoja galvenos pilsētas ienākumus. Citu pēc cita ieviesa galvas (personas),[26] ienākumu,[27] rūpniecības, pasta, arī suņu un izpriecu nodokli, neskaitot ikreizējās nodevas dažādu atļauju, apliecību u.tml. izsniegšanas gadījumos. Visai izplatīts bija t.s. zīmognodoklis.

Drīz pēc Rīgas ieņemšanas to apmeklēja panģermāņu savienībai tuvu stāvošais reihskanclers G. Mihaeliss, kā arī daudzi reihstāga locekļi, vācu prinči, dažādu Vācijas pilsētu birģermeistari, fabrikanti un tirgotāji. Pēdējos visvairāk interesēja ekonomisko sakaru iespējas ar Rīgu un Baltiju.

No Rīgas uz Vāciju izveda metālu, dažādu ķimikāliju, gumijas, papīra, ādu u.c. krājumus. Praktiski no rekvizētā apmaksāja tikai daļu. Lai gan

Rīgā bija palicis pavisam maz strādnieku (aptuveni 2800[28]), tiem pašiem izrādījās grūti atrast darbu. Vācu militāristi pārņēma uzņēmumus u.c. īpašumus, kas piederēja uz Krieviju aizbraukušām personām, kā arī jauktas piederības uzņēmumus, ja trešdaļa īpašnieku pārstāvēja Vācijai naidīgās koalīcijas valstis. Pārņemtajos uzņēmumos iecēla t.s. spaidu pārvaldītājus. Kā redzams, šī kārtība bija visai līdzīga tai, kāda tika vērsta pret Vācijas bloka valstu pilsoņiem piederošajiem uzņēmumiem Rīgā kara sākumā.

Sakarā ar ražošanas tālāku sašaurināšanos pieauga bezdarbs. T. s. Darba apgādei, kas ievāca ziņas par darbaspēka piedāvājumu un pieprasījumu, nācās konstatēt, ka vajadzīgs gandrīz tikai nekvalificēts darbaspēks. Pilsētas uzņēmumi nodarbināja nelielu strādnieku daļu. Bez darba bija celtnieki, jo kopš kara sākuma Rīgā neko nebūvēja, nelielā apjomā veica nepieciešamākos pārbūves un remontdarbus. Kad evakuētā pontontilta vietā sāka būvēt koka (t.s. Lībekas) tiltu,[29] celtniecības darbos izmantoja nevis vietējos celtniekus, bet vācu sapierus. Nodarbinātības ziņā salīdzinoši labākā situācijā atradās dzelzceļnieki, toties darba apstākļi viņiem bija neapskaužami. Bezdarbniekiem īpaši grūti klājās ziemā, tāpēc nākamajā pavasarī, kad sākās strādnieku pieņemšana darbiem ārpus Rīgas (malkas ciršanai, nocietinājumu noārdīšanai pie Olaines, tāpat dzelzceļa būvei Kurzemē un Lietuvā, kur bija labāki pārtikas ieguves apstākļi), daudzi devās prom.

Vācijas rūpniecībā, tai skaitā ieroču un munīcijas fabrikās, un lauku lielsaimniecībās trūkstot darbarokām, Rīgā atvēra t.s. Vācu strādnieku centrāli. Tā piegādāja Berlīnes, Hamburgas, Esenes u.c. Vācijas pilsētu uzņēmumiem pavisam 8400 strādnieku,[30] galvenokārt latviešus. Viņu vidū bija ne tikai rīdzinieki, jo šīs centrāles nodaļas ierīkoja arī citās Latvijas pilsētās.

Īsā laikā jūtami pasliktinājās pārtikas stāvoklis Rīgā. Nedēļu pēc pilsētas ieņemšanas sākās jaunu pārtikas kartiņu izdalīšana. Laiks rādīja, ka izveidotā pārtikas valde nespēja nodrošināt kaut cik normālu civiliedzīvotāju apgādi ar visikdienišķākajiem produktiem, un to cenas nepārtraukti cēlās. Pārtikas valde šai sakarībā paskaidroja, ka "Rīga kā uzvarēts apgabals nedrīkst nekādas lielākas prasības apgādības ziņā uzstādīt"[31]. Izrādījās, ka civiliedzīvotāju vajadzībām trūkst pat kartupeļu. Cukuru aizstāja ar saharīnu, bet arī tas nebija dabūjams pietiekamā daudzumā. Maize ar piecepumu, kā reiz to konstatēja F. Veinberga vadītā "Rīgas Latviešu Avīze", bija "nelietojama, veselībai kaitīga"[32]. Pārtikas stāvokli saasināja rīdziniekiem liegtā

iespēja iepirkt produktus ārpus pilsētas. Šādas tiesības saņēma dažas tirdzniecības firmas, līdz ar to gūstot peļņu.

Laikrakstu sniegtās ziņas par trūkumcietēju pašnāvībām, uz ielām bezsamaņā pakritušiem novārgušiem cilvēkiem spieda vācu militāristus iekārtot bērnu un nespējnieku patversmes, atvērt "kara ķēķus", lai nabadzīgākie rīdzinieki reizi dienā par nelielu samaksu varētu saņemt zupas porciju. Pirms tam gan viņiem vajadzēja iziet pazemojošu procedūru – izņemt apliecību par savu nabadzību. Vēlāk iekārtoja ēstuves arī maksātspējīgiem, kurās par lielāku samaksu trīsreiz dienā izsniedza labākas kvalitātes ēdienu.

Ziemā trūcīgākajiem rīdziniekiem lielas rūpes sagādāja kurināmais. Rīgā malkas bija maz, un, lai iegūtu kurināmo, sākās nomaļu neapdzīvoto koka māju nojaukšana.

1917. gada decembrī, kā iemeslu minot Rīgas iedzīvotāju skaita samazināšanos, tika slēgta 2. pilsētas slimnīca. Vācu militāristi satraucās tikai tad, kad izraisījās lipīgo slimību epidēmijas, jo baidījās, ka tās var apdraudēt vācu karavīrus.

Pilsētas finansu problēmas okupanti tāpat uzvēla rīdziniekiem. Lai nodrošinātu Vācijas valdībai pieprasīto 6 milj. marku aizņēmumu, ingrosēja (fiksēja hipotēku grāmatā, resp., ieķīlāja) elektrostaciju, gāzes iestādi u.c. pilsētas īpašumus, izdodot obligācijas par visu summu. Taču līdz 1918. gada decembrim tika saņemti tikai 4,3 milj. marku, tātad daļa no minētā aizņēmuma. Pamatojoties uz pilsētas priekšnieka P. Hopfa rīkojumu, vācu okupācijas laikā Rīgā obligācijas izdeva par gandrīz 24,5 milj. marku,[33] tādējādi ievērojami palielinot jau tā smago pilsētas parādu nastu.

Skolu politika

Pēc Rīgas ieņemšanas vācu okupācijas vara visas skolas slēdza. Turpināt mācības drīz atļāva tikai ierobežotam skolu skaitam, mācību programmu pielāgojot Prūsijas skolu priekšrakstiem. Visas ar skolām saistītās lietas nodeva padomnieka hauptmaņa L. Makenzena – pazīstamā vācu feldmaršala brāļadēla pārziņā. Viņš bija strādājis par ģimnāzijas direktoru Berlīnē, pēc tam – okupētajā Kurzemē. L. Makenzena tuvākie palīgi skolu pārvaldē un inspektori arī bija militārpersonas: divi apakšvirsnieki, jefreitors (dižkareivis) un landšturmists (vecāka gadagājuma rezervists). Vidējām mācību iestādēm Rīgā nācās pāriet uz vācu valodu, atsevišķu priekšmetu (piemēram, aritmētikas) mācīšanu vāciski praktizēja jau pamatskolās.

Lielākā daļa skolotāju (aptuveni 60%) bija vācieši.[34] Mācību grāmatas tika pasūtītas Vācijā.

Agrāko skolu vietā izveidoja trīs skolu tipus: tautskolas, vidējās jeb pilsoņu skolas un augstākās skolas. 1917. gada rudenī Rīgā atvēra desmit tautskolas ar vācu mācību valodu. Vajadzības gadījumā varēja atvērt paralēlklases ar latviešu un krievu mācību valodu. Tautskolās mācījās bērni vecumā no 8 līdz 14 gadiem. 1918. gada janvārī Rīgā bija 15 publiskas tautskolas ar 180 pedagogiem, 142 klasēm un 5798 skolēniem.[35] Vēlāk tautskolu skaits palielinājās. No Rīgas 46 tautskolām 18 uzturēja pilsēta, 28 – privātās organizācijas un personas.[36] Mācības ilga sešus gadus. Skolās ar nevācu mācību valodu pirmajā gadā vācu valodai bija paredzētas 6, turpmāk – 11 stundas nedēļā. Privātskolām vajadzēja piemēroties publisko skolu tipam. Protams, iepriekš visi skolotāji bija jāapstiprina skolu valdē. Vidējās jeb pilsoņu skolas, kādu agrāk Rīgā nebija, izveidoja pēc Prūsijas skolu parauga. Tās sagatavoja zemākā un vidējā ranga ierēdņus, tirdzniecības un rūpniecības uzņēmumu kantoristus u.tml. speciālistus. Šo skolu absolventiem nebija tiesību iestāties universitātēs. 1917. gada rudenī Rīgā atvēra tikai vienu šāda tipa skolu ar sešām klasēm paredzēto deviņu vietā. Mācību maksa tika noteikta 100 markas gadā. 1917./18. mācību gada pirmajā pusgadā to apmeklēja 143 zēni un 36 meitenes. Skolēnu vidū bija tikai 15 latvieši.[37] Augstākā tipa skolas daļēji atbilda agrākajām ģimnāzijām resp. reālskolām. 1917. gada oktobrī Rīgā atļāva atvērt četras pilsētas augstākās skolas: klasisko ģimnāziju ar reālģimnāzijas nodaļu, virsreālskolu, liceju un virsliceju (pēdējās divas mācību iestādes bija paredzētas meitenēm). Pilsētas ģimnāzijā un reālģimnāzijā mācījās 400 skolēni (308 vācieši, 63 ebreji, 21 latvietis, 5 krievi un 3 poļi). Mācību nauda bija 180–240 markas. Pilsētas virsreālskolu un reālskolu apmeklēja 397 skolēni (370 vācieši, 14 latvieši, 7 krievi, 5 ebreji, 1 polis), virsliceju un liceju – 337 meitenes (321 vāciete, 9 latvietes, 5 ebrejietes un 2 krievietes).[38] Kā redzams, šajās skolās ļoti liels pārsvars bija vietējo vāciešu bērniem. Vēl darbojās 29 privātās augstākā tipa skolas. Trīs no tām uzturēja Latviešu izglītības biedrība, bet vienu – Rīgas birža,[39] pārējās – privātpersonas.

Latviešu izglītības biedrība un tās skolas mēģināja aizstāvēt latviešu tiesības uz nacionālu skolu, taču tām neizdevās neko panākt. Okupantu nelabvēlīgā attieksme pret privātskolām saistījās ar, viņuprāt, nepietiekami nodrošināto "prūšu gara" iedzīvināšanu šajās mācību iestādēs. Vācu

8. armijas pavēlniecība neļāva atgriezties Rīgā uz Tērbatu evakuētajām latviešu skolām. Nelīdzēja pat privātskolu (N. Draudziņas u.c.) gatavība pāriet uz mācībām vācu valodā. Toties evakuēto skolu inventāru okupanti atzina par pilsētas īpašumu un aicināja pārvest uz Rīgu, kā arī visādi atbalstīja skolēnu pāriešanu uz vācu skolām. Jāpiebilst, ka grūto dzīves apstākļu dēļ skolu spēja apmeklēt tikai daļa skolēnu.

Skolu politiku Rīgā, pēc tam Vidzemē un Igaunijā vācu okupantiem neizdevās veidot pēc Kurzemes stingrā parauga. 1918. gada martā F. Demmes sagatavotā skolu satversme Baltijai bija krietni liberālāka un pieļāva paralēlklases ar latviešu un igauņu mācību valodu.

Latgalē, kur vēl kara sākumā vairāk nekā puse tautskolu skolotāju bija latviešu valodu neprotoši krievi, pēc Brestas miera noslēgšanas pievērsās skolu latviskošanai. 1918. gada 8. aprīlī Rēzeknes zemste nolēma, sākot ar nākamo semestri, visus priekšmetus tautskolās mācīt latviski. Trīs nedēļas vēlāk Latgales visu zemstu un sabiedrisko darbinieku sapulce Rēzeknē pieņēma jau sīkāk izstrādātu skolu pārveides projektu. Tika paredzēts mainīt pastāvošo skolu tipu, nodrošinot mācības dzimtajā valodā visām tautībām. Tas bija iespējams tādēļ, ka Vācija netiecās pārvācot Latgali.

Saskaņā ar Brestas miera noteikumiem 1918. gada vasaras otrajā pusē reevakuēja Rīgas Politehnisko institūtu. Kopā ar to Rīgā atgriezās daļa mācībspēku un studentu. Jau oktobrī institūts atsāka mācību darbu, tiesa, ar citu – Rīgas Tehniskās augstskolas nosaukumu.

LSD un Demokrātiskā bloka aktivitātes

Pēc pēdējā pusgadā iepazītām demokrātiskajām brīvībām rīdzinieki sevišķi nepatīkami izjuta okupantu uzspiesto politisko beztiesību. Taču militāri policejiskais režīms nespēja pilnībā pārtraukt pagrīdē nodzīto politisko partiju darbību. Jau 1917. gada septembrī LSD, kurā pēc daudzu lielinieku aizbēgšanas bija palielinājies mazinieku internacionālistu iespaids, pārkārtojās darbam nelegālos apstākļos. Sociāldemokrātu ietekmē līdzīgi rīkojās uzņēmīgākie pilsoniskie politiķi. Viņi piedalījās apspriedēs ar sociāldemokrātiem, t.i., maziniekiem internacionālistiem, un rezultātā izveidojās 17 vīru jeb t.s. Demokrātiskais bloks, kurā ietilpa P. Kalniņš, F. Menders, K. Kurševics, M. Skujenieks, Ā. Butulis, A. Deglavs, S. Paegle, K. Ulmanis, M. Valters u.c. Šie vīri slepenās sanāksmēs apsprieda Latvijai un latviešiem svarīgus jautājumus. Būdams organizatoriski labils, Demokrātiskais bloks nodrošināja dažādu aprindu pārstāvju kopdarbību.

Saprotams, sadarbība neaptvēra labēji konservatīvos latviešu politiķus un lieliniekus. LSD lielinieki Demokrātisko bloku ignorēja sakarā ar savu "šķirisko pārliecību" un orientāciju uz Krieviju.

Demokrātiskais bloks un stipri sarukusī Rīgas Strādnieku deputātu padome pagrīdes apstākļos vēl 1917. gada rudenī pēc vienām ziņām, kuras nav izdevies pārbaudīt, sagatavoja un pieņēma rezolūcijas, pieprasot Latvijai valstisku neatkarību.[40] Tolaik tas bija ievērojamākais latviešu dažādu politisko partiju un šķiru sadarbības rezultāts, panākts laikā, kad Vācija kaldināja plānus par Latvijas lielas daļas aneksiju un kolonizāciju.

Gatavojoties miera sarunām Brestā, Vācija sliecās izmantot savās interesēs attiecīgi "pielabotu" tautu pašnoteikšanās principu. Šai nolūkā Rīgas biržas komiteja, tāpat 1917. gada 25. novembrī (8. decembrī) sapulcējušies 386 akadēmiski izglītotie Rīgas vācieši izteicās par Rīgas un visas Baltijas "likumīgu pievienošanu uz visiem laikiem pie vācu valsts"[41]. Tam tomēr bija nepieciešams arī kāda latviešu grupējuma atbalsts. 5. (18.) decembrī Demokrātiskais bloks kopā ar A. Krastkalnu vācu Austrumu frontes virspavēlniekam Bavārijas princim Leopoldam iesniegtajā vēstulē lūdza atļauju sapulcei, lai latvieši varētu pārrunāt "valsts dzīves uzbūvi". Šāda atļauja tika saņemta, taču sapulcei izvirzīto nosacījumu dēļ Demokrātiskais bloks atteicās no līdzdalības tajā. 9. (22.) decembrī kopā ar A. Krastkalnu pulcējās citi konservatīvie politiķi, samierinājušies ar okupantu prasībām. Sapulces dalībnieki ievēlēja 20 locekļus t.s. zemes padomē (A. Krastkalns, F. Veinbergs, M. Lejiņš, K. Pēkšēns, G. Ķempelis u.c.),[42] tomēr vienošanās ar bezierunu pakļaušanos pieprasījušiem vāciešiem netika panākta. Pret vāciešu izrīcībām iebilda daudzi latviešu pilsonības konservatīvie politiķi.

Radikāli noskaņotie LSD lielinieki (S. Berģis, D. Beika u.c.) pēc neliela vairākuma iegūšanas šīs nelegālās partijas Rīgas komitejā aicināja rīdziniekus un vācu kareivjus 1917. gada 24. decembrī (1918. gada 6. janvārī) iziet demonstrācijā, lai protestētu pret centieniem atraut Latviju no Krievijas un pievienot Vācijai. Par spīti plašiem arestiem naktī pirms demonstrācijas, tā tomēr notika. Vācu kareivji un policisti daudzus demonstrantus piekāva un apcietināja, ievietojot cietumos un koncentrācijas nometnēs.[43] Neskatoties uz to, 1918. gada 21. janvārī (3. februārī) Rīgā lielinieki vēlreiz noorganizēja demonstrāciju. Šoreiz policija lika lietā ieročus, trīs cilvēkus nogalinot un daudzus ievainojot. Praktiski demonstranti neko nepanāca, toties saasinājās LSD lielinieku un mazinieku internacionālistu attiecības.

Vispirms lielinieki par sadarbību ar pilsoniskajiem politiķiem izslēdza no LSD P. Kalniņu un F. Menderu, bet 1918. gada pavasarī – visus pārējos maziniekus internacionālistus. Izslēgtie izveidoja savu partiju, nosaucot to par Latvijas sociāldemokrātisko strādnieku partiju (LSDSP).

Plāni izveidot Baltijas valsti

Pēc Brestas miera noslēgšanas vācu militāristi pārkārtoja pārvaldes aparātu – vispirms Ziemeļvidzemē un Igaunijā, radot Kurzemes militārpārvaldei līdzīgu administrāciju, bet pēc tam izveidojot Baltijas zemju militāro pārvaldi, kas aptvēra Kurzemi, Vidzemi un Igauniju. Pēdējās divās tika ieviesta tā pati kārtība un arī nodokļu sistēma, kas pastāvēja Kurzemē, tāpat degvīna, tabakas un cigarešu, sērkociņu, vēl arī saldumvielu valsts monopols. Latgalē, par kuru Vācija neizrādīja lielāku interesi, atstāja spēkā agrākos cara un Krievijas Pagaidu valdības laika nodokļus.

1918. gada martā Valmierā uz vairākiem mēnešiem darbību atjaunoja lielinieku spaidu dēļ gada sākumā darbošanos pārtraukusī Bēgļu apgādāšanas centrālkomiteja. Sākās bēgļu atgriešanās dzimtenē, jo Brestas miera līgumā Vācija bija piekritusi viņus pieņemt. Līdz rudenim Kurzemē bija atgriezušies apmēram 60 tūkst. bēgļu.[44] Vācu okupācijas vara gan centās šo atgriešanos aizkavēt, jo tā varēja apgrūtināt iecerēto kolonizācijas plānu īstenošanu. Toties prombraucējiem netika likti nekādi šķēršļi – ne lietuviešiem, kuri vairākos vilcienos (apmēram 3000 cilvēku) maijā no Rīgas devās uz Lietuvu, ne arī izceļotājiem uz Krieviju. 1918. gada oktobrī tika komplektēts jau devītais šo izceļotāju vilciena sastāvs.[45] Prombraucēji vēl arvien turpināja pieteikties.

Vācijas reihstāgā nerimās strīdi par Baltijas piesaistīšanu Vācijai. Kreiso partiju deputāti pieprasīja rēķināties, vismaz formāli, ar vietējo tautu nacionālajām interesēm. Tādēļ manipulācijas ar Baltijas tautu pašnoteikšanos tika turpinātas. Iniciatīvu atkal izrādīja Kurzemes muižniecība, kas jau agrāk bija izteikusies par šīs Latvijas daļas nodošanu Hoencollernu dinastijas ziņā.

Neapmierināta ar A. Goslera 1917. gada vasarā sagatavoto Kurzemes hercogistes projektu, kas jūtami ierobežoja vietējās muižniecības tiesības, Kurzemes muižnieki panāca reihstāga iejaukšanos. Uz laiku jautājums par hercogisti iestrēga, līdz Brestas miera līgums to atkal aktualizēja.

1918. gada 8. martā Jelgavā sapulcējās iepriekšējā gada septembrī divdesmit locekļu sastāvā (seši baltvācu baroni, seši pagasta vecākie, četri

pilsētnieku, kā arī trīs garīdzniecības un viens bruņniecības pārstāvis[46]) izveidotā Kurzemes zemes padome resp. paplašināts landtāgs. Tas lūdza Vilhemu II pieņemt Kurzemes hercoga troni, iesakot ar konvenciju palīdzību un līgumiem seno kuršu zemi, "cik vien iespējams cieši pievienot vācu valstij". Vienlaikus tika izteikta cerība, ka vienā valstiskā vienībā apvienosies visa Baltija, kas tāpat saistīsies ar Vāciju. Kāds Rīgas vācu advokāts ieteica apvienot Vidzemi, Igauniju un Kurzemi Lielvidzemes hercogistē, pakļaujot to Prūsijas karalim, resp., tam pašam Vācijas ķeizaram. Ieteikuma autors uzskatīja, ka jāpanāk latviešu un igauņu ātrāka pārvācošana, pie viena veicinot vācu kultūras izplatību un reiham izdevīgu vietējās saimniecības attīstību.[47] Šādi uzskati atbilda kā Vācijas augstāko militāro aprindu, tā pangermāņu savienības plāniem. 1918. gada 15. martā Vilhelms II atzina Kurzemes hercogisti par "brīvu un patstāvīgu", tomēr ieilgušā kara un saasinājušos Vācijas iekšpolitisko apstākļu dēļ nesteidzās pieņemt piedāvāto hercoga troni.

Tikmēr aneksionistu pozīcijas Vācijā bija jūtami pavājinājušās. Reihstāgā runātāji arvien biežāk pieminēja tautu pašnoteikšanās tiesības. Spēka lietošana iekaroto zemju pievienošanā radīja nopietnu pretsparu, ko ignorēt aneksionisti tik vienkārši nevarēja. Situāciju izmantoja Berlīnē ieradusies lietuviešu delegācija, kas panāca Lietuvas neatkarības oficiālu atzīšanu.[48] Taisnība, tas sarežģīja turpmākās lietuviešu pilsonisko politiķu attiecības ar Antantes valstīm.

Okupācijas varas 20. martā sasauktie vecie, t.i., 1913. gadā ievēlētie, Rīgas domnieki lūdza Vilhelmu II izveidot no Igaunijas, Vidzemes un Kurzemes konstitucionāli monarhistisku Baltijas valsti un kļūt par tās valdnieku. F. Veinbergs izmantoja gadījumu un ierosināja Baltijai pievienot arī Latgali. Zināmu disonansi sanāksmē radīja 18 domnieku atbalstītā A. Krastkalna prasība jaunajā Baltijas valstī sargāt latviešu nacionālo kultūru, garantēt dzimtās valodas brīvu un plašu lietošanu latviešu apdzīvotajos novados, nepieļaut latviešu izspiešanu no viņu īpašumiem kolonizācijas rezultātā.[49] Tādā veidā ar okupācijas varu sadarbojošies latviešu konservatīvie politiķi tomēr mēģināja kaut cik aizstāvēt tautas intereses.

Divas dienas vēlāk sanākušais Vidzemes landtāgs nejutās pilntiesīgs lemt par Vidzemes nākotni. Toties Vidzemes zemes sapulce[50] 10. aprīlī bez aplinkiem izteicās par Vidzemes atdalīšanu no Krievijas. Šis lēmums deva Vācijas valdībai formālu pamatu attiecīgi rīkoties, lai piespiestu lieliniecisko Krieviju tam piekrist.

Pēc tam kad līdzīga sagatavošanās bija notikusi arī Igaunijā, 1918. gada 12. aprīlī Rīgā sasauca apvienoto Vidzemes, Igaunijas, Rīgas un Sāmsalas zemes sapulci. No tās 57 dalībniekiem 35 bija vācieši, 12 igauņi un 10 latvieši.[51] Tā kā nebija ņemtas vērā iedzīvotāju patiesā nacionālā sastāva attiecības, apvienotā zemes sapulce atgādināja nelielās Baltijas vāciešu minoritātes uzurpētu un okupantu visnotaļ atbalstītu "pašnoteikšanos" uz pamatiedzīvotāju vairākuma rēķina, pilnīgi ignorējot citas minoritātes. Nelīdzēja igauņu un daļas latviešu protesti, tika pieņemts lēmums lūgt Vāciju paturēt Igauniju un Vidzemi tās militārā aizsardzībā, atbalstīt šo Baltijas daļu atdalīšanos no Krievijas, lai pēc tam kopā ar Kurzemi veidotu konstitucionāli monarhistisku valsti, ko personālūnijā saistītu ar reihu. Tika noraidīti latviešu konservatīvās pilsonības mēģinājumi radīt savu pārstāvniecību. Okupanti nepieļāva arī Vidzemes zemes padomes darbības atjaunošanu, aizliedza preses izdevumos minēt Latvijas vārdu. Atbalstot šādu diskriminējošu rīcību, konservatīvais "Rigasche Zeitung" redaktors E. Serafims, tāpat ne viena vien Vācijas avīze iztēloja latviešus un igauņus kā tautas bez savas kultūras un noraidīja to tiesības runāt par savu valsti un neatkarību. Pēc visa tā sadarboties ar okupācijas varu turpināja tikai neliela daļa pašu labējāko latviešu pilsonības politiķu.

Atbildes rakstus vācu un baltvācu autoru Baltijas tautas apmelojošām publikācijām ievietoja Harkovā iznākušā latviešu avīze "Atvase". Vairākus no šiem rakstiem, pārtulkotus vācu valodā, redakcija nosūtīja Berlīnes u.c. pilsētu progresīvajiem laikrakstiem, zināmā mērā mazinot minēto publikāciju nevēlamo iespaidu.

Vācijas augstākā militārā vadība valsts austrumpolitikā guva pārsvaru pār ārlietu resoru un gatavojās izvērstai Kurzemes kolonizācijai. 1918. gada 17. jūnijā ģenerālfeldmaršala P. Hindenburga speciāls rīkojums to ievirzīja praktiskā gultnē. Katram Kurzemes muižniekam ar vismaz 360 ha zemes lika trešdaļu no tās pārdot sabiedrībai "Kurland" par pirmskara cenām īpaša kolonizācijas zemes fonda izveidošanai.[52] Šai fondā paredzēja iekļaut arī daļu no latviešu zemniekiem piederošajām zemēm un bēgļu saimniecības. "Kurland" rīcībā nonāca desmitiem miljonu marku liels pamatkapitāls. Netieši šo sabiedrību atbalstīja Vācijas lielie koncerni, piemēram, F. Krupa firma un bankas. Kolonizācijas sekmēšanai nodibināja Baltiešu zemesbanku. Plāni bija tiešām iespaidīgi. Berlīnē Kurzemes ģenerālsuperintendents[53] A. Bernevics, tāpat kā barons S. Brēdrihs, pārspējot visus iepriekšējos aprēķinus, apgalvoja, ka Kurzemē iespējams izvietot 2,7 milj. vācu

kolonistu. Vācu karaspēka virspavēlniecība izrādījās krietni pieticīgāka, jo visā Baltijā domāja nometināt "tikai" 2 milj. vācu zemnieku.[54] Katram skaidrs, kas tādā gadījumā sagaidītu latviešus. Lai mazinātu viņu satraukumu, "Rīgas Latviešu Avīze" steidzās mierināt lasītājus, ka, pirmkārt, kolonizācija norisināšoties pakāpeniski trīsdesmit gadu laikā, otrkārt, tā kā Krievijas vācu kolonisti un Vācijas zemnieki nevēloties nākt uz Baltiju, turklāt paša reiha lauksaimniecībai nepieciešams darbaspēks, tad "vienīgi vietējie latviešu zemkopji varēs izpildīt jauno kolonistu vietu"[55]. Tā nepārprotami bija cilvēku maldināšana.

Ar nodomātajiem plašajiem kolonizācijas apmēriem nebija apmierināta Kurzemes muižniecība, jo vēlējās saglabāt kā lielos zemes īpašumus, tā arī plašās privilēģijas. Baroni gan saprata, ka paturēt visu kā "vecajos labajos laikos" nebūs iespējams. Praktiski Pirmā pasaules kara laikā Kurzemē tika nometinātas 30 vācu ģimenes uz 562 ha zemes.[56] Sākums izrādījās gluži necils.

Vācu militāristu rosīšanos Baltijā un reiha tālākos soļus aneksijas un kolonizācijas virzienā ietekmēja neveiksmes cīņās pret sabiedroto armijām Rietumu frontē.[57] Šīs neveiksmes gan neatturēja Vāciju 1918. gada 27. augusta Brestas miera papildlīgumā piespiest Padomju Krieviju oficiāli atteikties no "augstākās varas" pār Igauniju un Vidzemi. V. Ļeņina vadītā valdība kārtējo reizi lika saprast, cik vērti tās agrākie protesti Baltijas tautu tiesību labā. Tomēr Vācija atturējās piesaistīt sev Baltiju, jo personālūnijas idejai bija ļoti daudz pretinieku reihstāgā. Galu galā 22. septembrī Vilhelms II gluži formāli pasludināja Vidzemi, Igauniju, Rīgu un Sāmsalu par brīvām un patstāvīgām. Lai izvairītos no iekšpolitiskās situācijas tālākas saasināšanās, Vācijas valdošajās aprindās brieda pārmaiņas. Tas bija galvenais cēlonis, kāpēc Baltijas valsts tālākais liktenis tika atstāts vietējo iniciatoru ziņā.

Tuvojoties Pirmā pasaules kara atrisinājumam, pieauga satraukums Latgales muižniecības un pilsonības aprindās, jo tās baidījās nokļūt lielinieku varā. Latgales lielo zemes īpašnieku 1917. gadā izveidotā Poļu padome, kā arī vācu okupācijas varas ieceltie divu (Daugavpils un Rēzeknes) apriņķu vecākie, vietējie poļu muižnieki B. Šahno un V. Soltans, vēl nepastāvot neatkarīgai Polijas valstij, vienīgo reizi sadarbojās ar ietekmīgākajiem latviešu sabiedriskajiem darbiniekiem no Latgales zemes padomes un enerģiski rīkojās, lai panāktu Latgales pievienošanu Vidzemei, resp., jaunveidojamajai Baltijas valstij. Pamatojumam tika atgādinātas abu Latgales kongresu rezolūcijas, tām pievienojot Latgales muižniecības

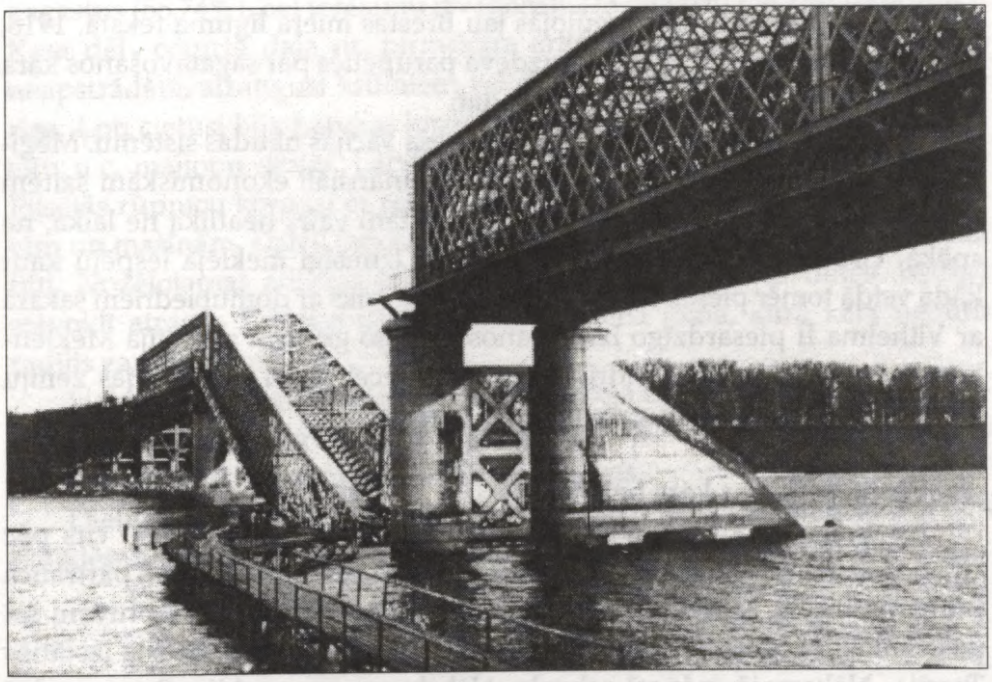

92. att. Sagrautais dzelzceļa tilts Daugavpilī

landtāga vēlāko lēmumu un latgaliešu sanāksmju lūgumus. Taču Vācijas interese par trim latviešu apdzīvotajiem Vitebskas guberņas apriņķiem palika rezervēta.

Vācija joprojām visādi ierobežoja un kavēja latviešu bēgļu pārrašanos dzimtenē no Krievijas. Tai pašā laikā bēgļiem no Rīgas un Vidzemes lika apmesties Kurzemē un iesaistīties lauka darbos, jo pieprasījums pēc darbarokām tur bija liels. Pēc vienām ziņām 1918. gada vasarā sakarā ar atgriezušos bēgļu lielo skaitu Kurzemes civiliedzīvotāju kopskaits sasniedzis 510 tūkst. cilvēku.[58] Kolonizatori to uztvēra kā nevēlamu faktu.

Rīgas fabrikantu biedrību nodarbināja jautājums par rūpniecības atjaunošanas iespējām, evakuēto fabriku iekārtas pārņemot Vācijas valsts aizsardzībā un panākot to pārvešanu atpakaļ uz Rīgu. Pēc 27. augusta papildlīguma sākās ziņu ievākšana par evakuētajiem uzņēmumiem. Maskavā ar to nodarbojās t.s. Baltijas komitejas rūpniecības sekcija. Tālāk par ziņu ievākšanu, uzņēmumu uzskaiti u.tml. sagatavošanos tā gan netika. Rīgas fabrikantu biedrība un biržas komiteja prognozēja pilsētas rūpniecības nākotni bez muitas aizsardzības, tādēļ tiecās panākt brīvostas statusa

piešķiršanu Rīgai. Tas atspoguļojās jau Brestas miera līguma tekstā. 1918. gada septembrī īpašai komisijai uzdeva parūpēties par sagatavošanos kara gados cietušās Rīgas ostas atjaunošanai.

1918. gada septembrī visā Baltijā ieviesa Vācijas naudas sistēmu. Mēģinājums Baltiju piesaistīt ciešāk reiham ar finansiāli ekonomiskām saitēm bija novēlots un nepamatots. Pašai Vācijai tam vairs neatlika ne laika, ne spēka. Grupa baltvācu baronu, to redzot, izmisīgi meklēja iespēju kaut kādā veidā tomēr piesaistīt Baltiju Vācijai. H. Štriks ar domubiedriem sakarā ar Vilhelma II piesardzīgo izturēšanos vienīgo glābiņu saskatīja Mēklenburgas hercogā Ādolfā Frīdrihā, paredzot iecelt viņu par Baltijas zemju valdnieku. Taču no šīs ieceres nekas neiznāca.

Pirmā pasaules kara beigas

Apzinoties, ka karš neglābjami zaudēts, 1918. gada rudenī cits pēc cita no Vācijas atkrita tās sabiedrotie. Pirmā bezcerīgo pretošanos pārtrauca Bulgārija un 29. septembrī parakstīja pamiera noteikumus. Aptuveni šai pašā laikā tika sakauts turku karaspēks – un no kara bija spiesta izstāties Turcija. Nākamajā mēnesī sabruka Hābsburgu monarhija. 3. novembrī sākās revolūcija Vācijā, bet pēc astoņām dienām Kompjeņā tā parakstīja sabiedroto lielvalstu diktētos pamiera līguma punktus.

Bija beidzies Pirmais pasaules karš, kas no cilvēces prasīja milzīgus upurus. Karojošo valstu armijās kopumā bija vairāk nekā 8,5 milj. kritušo un vairāk nekā 21 milj. ievainoto un sakropļoto, miljoni karavīru skaitījās pazuduši bez vēsts.[59] Aptuveni 32 tūkst. cilvēku bija zaudējuši latviešu strēlnieki.[60] Visus Pirmajā pasaules karā bojāgājušos latviešu karavīrus diemžēl nav iespējams kaut aptuveni apzināt, kur nu vēl noteikt kritušo, ievainoto un bez vēsts pazudušo skaitu. Procentuāli latviešu zaudējumi bija vieni no vislielākajiem. Kara gados iedzīvotāju skaits Latvijā bija sarucis gandrīz divkārt. Pēc vienām ziņām ap 62 tūkst. latviešu karā bija gājis bojā.[61] Liela daļa bēgļu atradās ārpus Latvijas. Kara posts, pārtikas trūkums un slimību epidēmijas bija prasījušas daudzu tūkstošu civiliedzīvotāju dzīvību. Strauji bija samazinājusies dzimstība. Pirmais pasaules karš bija nodarījis milzīgu postu latviešu tautas dzīvības spēkiem.

Karadarbības rezultātā daudzviet Eiropa, tai skaitā Latvija, bija pārvērsta par postažu. Latvijā visvairāk cieta Jaunjelgavas, Rīgas, Ilūkstes, Bauskas un Jelgavas apriņķis. Pilnīgi nopostītas bija 86 700 ēkas (10,51%), daļēji nopostītas – 116 400 ēkas (14,08%). Karadarbība bija aptvērusi 283

pagastus (56,74%), bet ierakumi izvagojuši 273 pagastu (54,7%) teritoriju.[62] Kara dēļ ceturtā daļa no pirmskara aramzemes platības bija palikusi neapstrādāta, aizaugusi krūmiem vai pat kļuvusi lauksaimniecībai nederīga. Ļoti cietusi bija Latvijas lopkopība, stipri sarucis zirgu, govju, cūku, aitu u.c. mājlopu skaits. Latvijā maz kas bija palicis no sugas lopiem. Pilsētās rūpnīcu korpusi ar retiem izņēmumiem stāvēja tukši – bez iekārtām un mašīnām. Daļēji izpostīti bija dzelzceļi un šosejas, sagrauti daudzi tilti. Nožēlojamas atliekas bija palikušas no tirdzniecības flotes. Bēdīgā stāvoklī atradās Latvijas ostas. Nebija neviena joma, kurā karš nebūtu radījis zaudējumus.

Lielas un neparedzētas izmaiņas raksturoja Latvijas iedzīvotāju nacionālo un sociālo sastāvu. Karš prāvus robus bija cirtis tautas izglītībā, bojāgājušas izrādījās daudzas kultūras vērtības.

Diemžēl Latvijas iedzīvotāji vēl nevarēja ķerties pie kara radīto brūču dziedēšanas. Latviju gaidīja jauni sarežģīti un grūti pārbaudījumi.

2. Latviešu kultūra Pirmā pasaules kara laikā

Sakarā ar daudzkārtējām mobilizācijām, bēgļu plūsmu, kā arī karadarbības norisi Latvijas teritorijā kultūras dzīve strauji apsīka. Tomēr ļoti daudzu cilvēku dramatiskie un traģiskie likteņa samezglojumi, individuālie pārdzīvojumi un rūgtā pieredze atstāja neizdzēšamus iespaidus un lika pārvērtēt mierlaika dzīves kanonus. Tas viss nedaudz vēlāk guva atspoguļojumu dzejā un literatūrā, tēlotājmākslā un mūzikā. Tieši kara gados latviešu kultūra, kaut nereti spiesta samierināties ar nepiemērotiem apstākļiem, guva teritoriāli ievērojami plašāku izplatību. Daudzi latviešu dzejnieki un rakstnieki, gleznotāji un tēlnieki bija sastopami ne tikai Petrogradā un Maskavā, bet arī Pievolgā, Ukrainā, Kaukāzā un Sibīrijā. Visdažādākajās vietās, kur vien tobrīd atradās latviešu bēgļi, strēlnieki vai evakuējušies strādnieki, notika latviešu teātra izrādes, mākslinieku uzstāšanās.

Par latviešu kultūru Pirmā pasaules kara gados līdz pat šim laikam speciāla pētījuma nav. Daudzmaz aptuvenu priekšstatu par to interesentam sniedz tālaika literātu un mākslinieku, aktieru un režisoru atmiņas, izdevumi par literatūras vēsturi,[63] tēlotājmākslu[64] un teātra vēsturi.[65]

Literatūra un māksla

Literāro dzīvi Latvijā būtiski ietekmēja kara cenzūras ieviešana. Pārstāja iznākt vairāki literārie periodiskie izdevumi. Politiskās norises kara laikā veicināja literatūras politizēšanos. Paši kara notikumi ietekmēja arī dzejnieku un rakstnieku likteņus un daiļradi.

Ievērojams notikums bija "Latvju dainu" pirmā izdevuma pabeigšana. Tā pēdējie divi sējumi (5. un 6.) nāca klajā 1915. gadā. Diemžēl karš pārtrauca jelgavnieka L. Neimaņa 1909. gadā iesākto R. Blaumaņa pirmo Kopotu rakstu izdošanu. Iecere palika nepabeigta, jo no septiņiem paredzētiem 6. sējums dienas gaismu tā arī neieraudzīja.

Kopš 1915. gada latviešu dzejā izteiktāk ieskanējās kara laika motīvi. Izjusti bēgļu posts un izmisums atspoguļojās V. Plūdoņa dzejā. Vēlāk šīs tematikas darbi tika apkopoti krājumā "Via dolorosa" (1918). Dzejoļus par bēgļu gaitām rakstīja arī L. Paegle, P. Blaus, Zvārgulis, F. Bārda, A. Brigadere, E. Vulfs, P. Rozītis u.c. Šos darbus raksturoja elēģiska noskaņa, sāpes par atstāto dzimteni, neziņa par tuviniekiem un nākotni.

Vienlaikus dzejā izskanēja patriotisms, strēlnieku un viņu varonības slavinājums. Šie motīvi atrodami V. Eglīša, E. Virzas, J. Akuratera, K. Skalbes, K. Jēkabsona u.c. darbos. Bez tam latviešu dzejā atainojās pacifistisks kara nosodījums. Veidojās jauna dzejnieku paaudze, kurai nācās iziet strēlnieku gaitas. Viņu vidū bija J. Sudrabkalns, A. Ceplis, A. Čaks, J. Veselis, K. Pelēkais u.c.

Pirmā pasaules kara laikā latviešu prozā nozīmīgi darbi nav tapuši, tomēr rakstnieku gūtie iespaidi un pieredze ietekmēja vēlāk rakstītos darbus. Tas īpaši spilgti saskatāms A. Upīša, J. Jaunsudrabiņa, A. Brigaderes, A. Grīna, V. Lesiņa u.c. daiļradē. Emigrācijā Šveicē literāro darbību turpināja J. Rainis un Aspazija. 1915. gadā J. Rainis sarakstīja lugu "Spēlēju, dancoju", akcentējot garīgā spēka lomu vēstures dramatisko pagriezienu laikā un cildinot mākslas spēku. Luga simbolos attēloja latviešu cīņu pret paverdzinātājiem, dzimtenes mīlestību. Kara laikā tapa J. Raiņa dzejoļi, kas vēlāk sakausējās dramatiskajā poēmā "Daugava".

1916. gadā militārais resors deva atļauju dibināt latviešu strēlnieku Kara muzeju. Šis muzejs tika izveidots, galvenokārt pateicoties K. Strauberga pūliņiem. Viņam izdevās iegūt samērā daudz interesantu eksponātu. Muzeja darbība tika pārtraukta līdz ar Rīgas krišanu.

Daļai mākslinieku 1915. gadā evakuējoties uz Iekškrieviju, mākslas jomā Latvijā iestājās panīkums. Tālaika pazīstamākais latviešu gleznotājs

V. Purvītis devās uz Petrogradu, bet vēlāk grūto materiālo apstākļu un sliktās veselības dēļ aizbrauca uz Somiju, pēc tam uz Zviedriju un Norvēģiju. J. Jaunsudrabiņš evakuējās uz Kaukāzu, A. Cīrulis – uz Sibīriju (Omsku). Daudzi Rīgas mākslas skolas audzēkņi (K. Ubāns, J. Kazaks, K. Baltgailis, V. Tone, R. Suta) turpināja izglītību Penzas mākslas skolā Pievolgā. Tomēr lielākā daļa mākslinieku koncentrējās Petrogradā un Maskavā. Latviešu mākslas veicināšanas biedrība 1915. gadā sarīkoja izstādi Petrogradā, kurā piedalījās 27 mākslinieki ar 155 darbiem. Otra izstāde notika pēc gada Maskavā. Tajā tika izstādīti 29 autoru 269 darbi. Daudzi latviešu mākslinieki (K. Ubāns, K. Baltgailis, V. Tone, E. Brencēns, G. Klucis, E. Stenders) atradās latviešu strēlnieku rindās. Strēlnieki izveidoja mākslas studijas. 1918. gada pavasarī tāda J. Birzgaļa vadībā radās 6. Tukuma strēlnieku pulkā, kurš tolaik atradās Petrogradā, un V. Andersona vadībā 9. strēlnieku pulkā Maskavā. 1918. gada septembrī studijas dalībnieki sarīkoja izstādi.

Gleznieciba bija nozīmīgākais latviešu mākslas žanrs kara laikā. Novitātes saistījās ar J. Grosvalda darbību. Beidzis studijas Parīzē, 1914. gadā viņš atgriezās Rīgā un uzsāka aktīvu radošo un sabiedrisko darbību, pulcinot talantīgus latviešu jaunos māksliniekus, ar kuriem kopā radīja apvienību "Zaļā puķe". Sākoties Rīgas evakuācijai, J. Grosvalds palika pilsētā un fiksēja redzētos notikumus. Tā tapa viņa cikls "Bēgļi" (1915–1917). Šajos darbos skarbā vienkāršībā atveidotie tēli vēstīja par karā ierautās tautas traģisko likteni. Pēc iesaukšanas armijā tika radīts cikls "Latviešu strēlnieki" (1916–1917). Vēlāk karavīra gaitas J. Grosvaldu aizveda uz Arābiju. Tur gūtie iespaidi atainojās t. s. Austrumu ciklā. Šī gleznotāja daiļrade ir nozīmīga ne tikai ar sava laika dramatisko notikumu atspoguļojumu, bet arī ar latviešu gleznieciībai jauniem formu un izteiksmes principiem. Kara noskaņas spilgti atainojas arī J. Kazaka gleznās. Viņa darbos emocionāli ekspresīvi un mākslinieciski spēcīgi risināta latviešu bēgļu un karavīru tēma. Tautas traģēdijai kara laikā pievērsās arī citi jaunie mākslinieki – A. Drēviņš, K. Ubāns, K. Baltgailis, R. Suta u.c.

Lai gan stājgrafikas attīstībai trūka nepieciešamās materiālās bāzes, iezīmējās jauni, īpatnēji meklējumi. Plaši tika izmantotas vienkāršās tehnikas, vienlaikus darbiem piešķirot spēcīgu vizuālo efektu. Kara norisēm veltītas J. Grosvalda, E. Stendera, K. Ubāna, R. Sutas u.c. grafikas. Lietišķajā grafikā aktīvi darbojās R. Zariņš. Viņš zīmēja metus naudaszīmēm un pastmarkām. Vairāki mākslinieki iesaistījās arī politiskā plakāta izveidē.

Kara gados attiecīgās materiālās bāzes un darba apstākļu trūka tēlniekiem. Par radošu veiksmi liecināja T. Zaļkalna veidotie tēli, kurus viņš izgatavoja Petrogradā. Tiem raksturīga monolīta kompozīcija, formu skaidrība un apgarotība. Tolaik tapuši arī vairāki nozīmīgi B. Dzeņa un A. Bijas darbi.

Teātris

1914. gada vasarā tika slēgts 1. Rīgas pilsētas jeb Vācu teātris. Daļa mākslinieku tika internēta, citi atgriezās Vācijā. Kara norises ienesa savas korekcijas arī citu teātru darbībā, jo aktierus un režisorus tāpat iesauca armijā, daudzi evakuējās uz Iekškrievijas pilsētām. Daļa mākslinieku tomēr turpināja darbu Latvijā.

Pēc Rīgas evakuācijas 1915. gadā Krievu teātrī izrādes notika neregulāri. Daudzi aktieri bija atstājuši Rīgu un iesaistījušies dažādu Krievijas pilsētu teātros. Latvijā palikušie veidoja pagaidu trupas, kā arī uzstājās individuāli dažādos izklaides pasākumos.

1915. gada oktobrī uz Interimteātra skatuves režisora A. Freimaņa vadībā darbību atsāka Rīgas Latviešu teātris. Teātris sezonu ievadīja ar Raiņa "Pūt, vējiņi!" uzvedumu. Izrādes notika reizi nedēļā. Trupas kodolu veidoja J. Skaidrīte, J. Žilevica, L. Iesmiņa-Mihelsone, T. Valdšmits, V. Švarcs, J. Stakle, O. Muceniece, K. Kvēps u.c. Interimteātra ēka savu laiku bija nokalpojusi un nebija piemērota izrādēm. Nākamajā rudenī pilsētas valde Rīgas Latviešu teātrim atļāva darboties 2. pilsētas teātra ēkā, kur faktiski Krievu teātra izrādes vairs nenotika.

Kara gados Rīgā darbojās biedrības "Marss" pusprofesionālā trupa K. Brīvnieka vadībā. Trupā bija M. Stūris, A. Zīraks u.c. Dramatiskie pulciņi, kurus vadīja profesionāli teātra mākslinieki, darbojās arī latviešu strēlnieku pulkos. Tajos iesaistījās mobilizētie profesionālie aktieri. Piemēram, 3. Kurzemes strēlnieku pulka dramatiskā pulciņa vadītājs bija A. Mihelsons, 2. strēlnieku brigādes štāba trupas – R. Veics. Dažkārt izrādes notika arī priekšējo pozīciju tiešā tuvumā. Strēlnieku dramatiskie kolektīvi uzstājās arī dažādās telpās Rīgā.

Latviešu Jaunais Rīgas teātris 1915. gada rudenī beidza savu darbību – un mākslinieki evakuējās uz Petrogradu. Rīgā nodibinājās jauns teātris – K. Koškina un Ē. Lauberta vadībā grupa aktieru izveidoja teātri Lielajā Vērmaņdārzā. Teātra repertuāra mērķis bija sniegt izklaides iespējas piefrontes pilsētas skatītājiem. 1916. gada rudenī teātris sāka saukties par "Komēdiju" un pārgāja uz Jaunā Rīgas teātra telpām, kur sezonu sāka ar

E. Vulfa "Sensāciju". "Komēdijas" trupā darbojās M. Šmithene, P. Baltābola, A. Brehmane, O. Āriņa, J. Plūme, V. Ābrams u.c. Izrādes notika 3–5 reizes nedēļā. "Komēdija" šajā laikā bija rosīgākais teātris. Repertuāru pārsvarā veidoja komēdijas un skatītāju iecienītas lugas, piemēram, R. Blaumaņa "Ugunī" un "Ļaunais gars", A. Brigaderes "Sprīdītis" u.c.

1917. un 1918. gadā īsu laiku A. Austriņa vadībā darbojās Cēsu Latviešu teātris, ko izveidoja Iskolastrels, un J. Zariņa vadītais Valmieras Strādnieku teātris.

Vācu karaspēkam uzbrūkot Rīgai, "Komēdija" evakuējās uz Valku, kur trupa V. Ābrama vadībā atsāka izrādes. Teātris uzveda tikai komēdijas. 1918. gada sākumā teātra vadību pārņēma strādnieku klubs "Liesma", kas izveidoja Valkas Strādnieku teātri. Pēc Valkas okupācijas teātra dzīve pilsētā uz kādu laiku pierima, līdz izdevās iegūt atļauju izrāžu atjaunošanai.

1918. gada 23. aprīlī ar Raiņa "Pūt, vējiņi!" J. Plūmes režijā Valkā darbu sāka Latviešu pagaidu Nacionālais teātris. Teātra trupā bija T. Banga, V. Bergmanis, A. Brehmane, R. Kalniņš, K. Koškins, Ē. Lauberts, R. Parņickis, T. Podnieks, M. Šmithene, J. Simsons, L. Špīlberga, A. Zommers u.c. Teātris uzstājās ne tikai Valkā, bet arī citās Ziemeļlatvijas pilsētās.

Vācu okupācijas laikā Rīgas Latviešu teātri vadīja A. Freimanis un Zeltmatis. Teātra trupu papildināja aktrises B. Skujeniece, M. Riekstiņa u.c. mākslinieki. 1918. gada 2. jūnijā ar Zeltmata iestudēto "Žūpu Bērtuli" tika nosvinēta latviešu skatuves 50 gadu jubileja. Rudenī Rīgas Latviešu teātris ieguva pilsētas teātra statusu, tā vadību uzņēmās R. Veics. Rīgas Latviešu teātra repertuāra augstvērtīgāko daļu veidoja Aspazijas "Vaidelote", A. Brigaderes "Princese Gundega un karalis Brusubārda", H. Ibsena "Ziemeļu varoņi", B. Šova "Pigmalions", M. Māterlinka "Māsa Beatrise", O. Vailda "Salome", E. Vulfa "Svētki Skangalē" u.c.

Okupētajā Liepājā divus gadus latviešu teātra izrādes vispār nenotika. Tās atsākās tikai 1917. gada rudenī. Teātra repertuārs tika stingri cenzēts. Liepājas teātrī režiju vadīja R. Štreihfelds un V. Vernere. Trupā darbojās A. Silnovska, A. Kronbergs, V. Silenieks, M. Štāle u.c.

Daudzi latviešu teātru darbinieki kara gados devās bēgļu gaitās. Viņi izveidoja teātrus vairākās Krievijas pilsētās. Jaunā Rīgas teātra aktieri režisoru A. Mierlauka un A. Amtmaņa-Briedīša vadībā 1915. gada rudenī radīja Jauno Pēterpils latviešu teātri, kas pastāvēja līdz 1918. gadam. Trupā, kuras sastāvs bija mainīgs, darbojās B. Rūmniece, L. Ērika, H. Freimane, K. Ozolkāja, A. Mihelsons, E. Smiļģis, T. Banga, M. Šmithene, G. Žibalts,

O. Pērle, A. Klints, J. Osis, V. Zvaigzne u.c. 1915. gada rudens pusē Jaunais Pēterpils teātris sezonu atklāja ar R. Blaumaņa "Pazudušo dēlu". Pirmajā sezonā notika 32 izrādes.[66]

Kara laikā Petrogradā darbojās arī biedrības "Dzimtene" teātris. Tas tika atvērts vienu dienu pēc Jaunā Pēterpils latviešu teātra izveidošanas. Vēlāk tas saucās Petrogradas Latviešu teātris. Tā trupā darbojās pārsvarā bēgļu gaitās devušies Liepājas teātra aktieri T. Podnieks, E. Griķīte, P. Baltābola, A. Svainis, M. Sveilis, O. Glāznieks u.c. Abiem latviešu teātriem Petrogradā publikas netrūka, jo šajā pilsētā bija daudz latviešu bēgļu, īpaši inteliģences. Turpat Petrogradā Jaunajā Pēterpils latviešu teātrī 1918. gada jūnijā tika atzīmēta 50. gadskārta kopš pirmās latviešu izrādes Rīgā 1868. gadā.

1918. gada pavasarī Petrogradā nodibinājās 6. Tukuma latviešu strēlnieku pulka teātris, saukts arī par komunistisko teātri. Tajā iesaistījās arī Jaunā Pēterpils latviešu teātra aktieri, jo strēlnieku teātris pārtikas trūkuma apstākļos viņus nodrošināja ar karavīru iztiku. Teātri atklāja 1918. gada 7. maijā ar Raiņa "Uguns un nakts" un F. Šillera "Vilhelma Tella" fragmentiem, kā arī J. Munča aranžēto alegoriju "Zem brīvības karoga". Izrādes notika vienu vai divas reizes nedēļā Mazā teātra vai citās telpās. Režiju veica A. Mierlauks.

1918. gada vasarā strēlnieku teātri noorganizēja 7. Bauskas latviešu strēlnieku pulks, kas atradās Pargolovā Petrogradas tuvumā. Šajā teātrī iesaistījās mākslinieki, kuri bija darbojušies Jaunajā Pēterpils latviešu teātrī. 7. pulka teātris uzvedumus sāka uz Pargolovas vasaras teātra skatuves, bet vēlāk, kad strēlnieki pārnāca uz ziemas kazarmām Petrogradā, izrādes notika šajās kazarmās. 7. pulka teātra režiju vadīja A. Amtmanis-Briedītis. Septembra beigās 6. Tukuma un 7. Bauskas strēlnieku pulks tika nosūtīts uz fronti – un teātru darbība Petrogradā beidzās. Daļa aktieru aizbrauca kopā ar strēlniekiem un turpināja darbu piefrontes apstākļos.

1918. gada 10. novembrī proletkulta ietekmē Petrogradā nodibinājās Pēterpils Latviešu strādnieku teātris. To veidoja amatieri un daži profesionāli aktieri, kas teātrī tika pieņemti par instruktoriem. Izrāžu kvalitāte bija zema, tādēļ skatītāju atzinību teātris neguva.

Maskavas Latviešu biedrība 1915. gada oktobrī nodibināja Maskavas Latviešu teātri. Tā izrādes notika Krievijas teātra biedrības zālē. Maskavas Latviešu teātri vadīja J. Duburs, tajā strādāja aktieri J. Simsons, A. Zommers, A. Gulbis, F. Grunte, A. Brehmane, O. Āriņa, L. Keplere, M. Riekstiņa u.c. 1916. gada martā J. Duburs Maskavas Latviešu teātrī atzīmēja savu 30 gadu skatuves jubileju, tēlodams Langartu Aspazijas "Zaudētās tiesībās".

Drīz pēc jubilejas J. Duburs sliktā veselības stāvokļa dēļ devās uz sanatoriju Somijā, kur 4. (17.) jūnijā mira. Ap Maskavas Latviešu teātri risinājās dažādu grupējumu cīņas. 1916. gadā teātri pārņēma Kultūras birojs. Par teātra vadītāju kļuva G. Žibalts. Mainījās arī aktieru trupas sastāvs.

1917. gada rudenī Maskavas Latviešu teātra vietā izveidojās Maskavas Latviešu strādnieku teātris, saistīts ar komunistu vadīto strādnieku klubu "Cīņa". Teātri vadīja rakstnieks P. Vintiņš, trupā darbojās V. Feldmanis, F. Grunte, A. Gulbis, A. Svainis, L. Keplere, P. Baltābola, T. Amtmanis u.c. Teātra darbība aktivizējās nākamajā pavasarī, kad Maskavā ieradās daži latviešu strēlnieku pulki. Maskavas Latviešu strādnieku teātri slēdza proletkulta ideologu spiediena dēļ.

Latviešu teātri bija arī citās pilsētās. Divas sezonas (1915–1917) darbojās T. Amtmaņa vadītais Latviešu teātris Tallinā. 1917. un 1918. gadā latviešu teātra izrādes V. Bergmaņa un J. Plūmes vadībā notika Tērbatā. Rosīga latviešu teātra dzīve veidojās Harkovā, kur bija daudz latviešu bēgļu.

Kara laikā latviešu teātru izrādes nodrošināja cilvēkiem pulcēšanās, biedrošanās un atpūtas iespējas, kā arī deva možuma, garīguma impulsu. Īpaši svarīgi tas bija piefrontes un okupācijas apstākļos. Savukārt bēgļiem teātris uzturēja saikni ar dzimtenes kultūru un valodu.

Mūzika

Karš būtiski iespaidoja mūzikas dzīvi. Darbu pārtrauca simfoniskie orķestri Liepājā un Rīgā, kā jau teikts, slēgts tika pilsētas Vācu teātris, kurā notika operu izrādes un koncerti. Lai dotos bēgļu gaitās, savu darbību pārtrauca Latviešu opera.

1915. un 1916. gadā latviešu mūzikas dzīve risinājās Tērbatā, vēlāk arī Petrogradā un Maskavā. Pirmatskaņojumus piedzīvoja vairāku komponistu darbi, to skaitā A. Kalniņa svīta "Dziesma par dzimteni". Veiksmīgi 1916. gada novembrī norisa Viskrievijas Latviešu rakstnieku un mākslinieku biedrības organizētais koncerts Maskavas Lielajā teātrī. Latviešu mākslinieki koncertēja arī citās lielākajās Krievijas pilsētās, kur bija apmetušies bēgļi.

Daudzi latviešu mūziķi darbojās latviešu strēlnieku pulku orķestros. Piemēram, 6. Tukuma pulka orķestri sākumā vadīja P. Jurjāns, vēlāk T. Reiters. Īpaši aktīvu koncertdarbību strēlnieku pulku orķestri izvērsa, sākot ar 1917. gadu. Tie daudz koncertēja Petrogradā, Maskavā, Pleskavā, Novgorodā u.c. Latviešu strēlnieku simfoniskais orķestris T. Reitera vadībā

piedalījās teātra izrādēs Petrogradā. Tur 1918. gadā visai rosīgi darbojās arī Latviešu centrālais komunistiskais klubs. Tā darbā aktīvi iekļāvās dziedātāja V. Lamberte, ērģelnieks N. Vanadziņš, vijolnieks J. Baltgailis. Klubam bija arī jauktais koris, kuru vadīja B. Sosārs, un simfoniskais orķestris (diriģents R. Lamberts).

1918. gadā Petrogradā tika atjaunota Latviešu operas trupa. Tās organizatori bija advokāts un sabiedriskais darbinieks A. Frīdenbergs, komponists J. Zālītis un diriģents T. Reiters. Par operas direktoru uzaicināja toreizējo Petrogradas konservatorijas profesoru J. Vītolu. Trupas solistu kodolu veidoja O. Pļavniece, M. Vīgnere-Grīnberga, Ā. Kaktiņš, P. Sakss, J. Niedra u.c. Operai bija arī savs koris, kuru vadīja P. Jozuus, un orķestris. Orķestra pamatsastāvu veidoja 6. Tukuma pulka muzikanti.

Latviešu mākslinieku koncertus Maskavā pārsvarā rīkoja dažādas latviešu organizācijas. 1918. gada 2. jūnijā Maskavā Sokoļņiku parkā notika latviešu strēlnieku pulku dziesmu svētki. Tajos piedalījās vairāki kori un strēlnieku simfoniskais orķestris. Diriģēja N. Ņikitins un J. Reinholds. Īpaši aktīva latviešu strēlnieku koncertdzīve Maskavā bija 1918. gada rudenī.

1918. gada vasarā tika mēģināts atjaunot simfoniskās mūzikas dzīvi okupētajā Latvijā. Rīgā 2. pilsētas teātrī koncertus noorganizēja B. Valle. Tā paša gada 18. augustā no Petrogradas Rīgā atgriezās Latviešu operas trupa. Ar nosaukumu Latvju opera tā darbību atsāka 2. pilsētas teātra telpās. 15. oktobrī notika pirmā izrāde (R. Vāgnera "Skrejošais holandietis"). Teātris atjaunoja agrāk iestudētās izrādes – P. Čaikovska "Jevgeņiju Oņeginu", Dž. Verdi "Traviatu", Š. Guno "Faustu". Kā redzams, ieceru netrūka. Pat trupas samērā nelielie spēki neatturēja entuziastus.

3. Latviešu strēlnieki Krievijā 1918. gadā

Jau 1919.–1920. gadā parādījās pirmās publikācijas par latviešu strēlniekiem Krievijas pilsoņu karā. Tie bija no viņu pašu vidus nākušu autoru raksti periodiskajos izdevumos: atsevišķu pulku īsas vēstures, labākajā gadījumā ļoti koncentrēts latviešu strēlnieku pilsoņu kara gaitu pārstāsts.[67] Šīm izturēti lielinieciskajām publikācijām nepavisam nelīdzinās

J. Vācieša grāmata "Latviešu strēlnieku vēsturiskā nozīme",[68] kurā gan vispār, gan par strēlniekiem 1918. gadā izteikts ne mazums interesantu, ar lielinieku dogmām nesaistītu vērtējumu. Vēl šodien šis darbs, būtībā – neliela daļa no arhīvā saglabātiem J. Vācieša manuskriptiem rosina nopietnas pārdomas.

20.–30. gados Latvijā minētā tēma palika nepētīta un neizvērtēta galvenokārt politisku motīvu dēļ. Īsi latviešu strēlnieku likteņiem Krievijas pilsoņu karā kādā no savām grāmatām pieskāries J. Porietis,[69] liekot saprast, cik nepareizi ir ignorēt kādu vēstures posmu.

Līdz 30. gadu otrajai pusei Padomju Savienībā par strēlniekiem lielinieku varas pirmajā gadā lielākoties publicējušies paši Latviešu strēlnieku padomju divīzijas veterāni pēc iesaistīšanās Latvijas komunistiskās partijas Maskavā izveidotajā Latviešu strēlnieku vēstures komisijā. Komisijas izdevumi[70] ir balstīti uz arhīvu materiāliem un atmiņām, autoriem vienu otru reizi nevairoties pakritizēt augstākstāvošu politdarbinieku rīcību, nosodīt negatīvās parādības Sarkanajā armijā. Kad pēc diviem gadu desmitiem Rīgā jau citi vēsturnieki uzņēmās turpināt t.s. Staļina personības kulta apstākļos represēto kolēģu darbu strēlnieku vēstures jomā, no tamlīdzīgiem kritiskiem izteikumiem praktiski bija jāatsakās. Komunistiskā lielkrievu šovinisma kropļotā pilsoņu kara vēsture ar viltus varoņiem izrādījās nepārvarams šķērslis šo pētnieku darbā. Tādēļ ar okupācijas režīmu, liktos, nekonfrontējošā tēma nevarēja tikt objektīvi risināta. Par to nav grūti pārliecināties, iepazīstoties ar 50.–80. gados publicētajām grāmatām par latviešu strēlniekiem.[71]

Vairāk vai mazāk par latviešu strēlniekiem Krievijas pilsoņu kara sākuma periodā Rietumos rakstījuši E. Andersons, A. Ezergailis un Ā. Šilde,[72] tāpat U. Ģērmanis,[73] aplūkojot latviešu līdzdalību 20. gadsimta karos, strēlniekus raksturojis V. Mangulis.[74] No pašiem strēlniekiem resp. viņu virsniekiem visvairāk par pilsoņu karu Krievijā ārzemēs publicējies P. Dardzāns,[75] mazāk citi Otrā pasaules kara laikā no Latvijas emigrējušie strēlnieki.

Latviešu strēlnieki parasti pieminēti amerikāņu, angļu u.c. valstu vēsturnieku darbos,[76] kuri veltīti Krievijas pilsoņu kara vēsturei.

Pēc Latvijas neatkarības atgūšanas par strēlniekiem līdz šim rakstīts samērā maz. Kā viena no pēdējām jāmin V. Bērziņa grāmata,[77] kurā aplūkojamai tēmai veltīta viena nodaļa.

Latviešu strēlnieku iesaistīšana lielinieku varas atbalstīšanā Krievijā

Ar Oktobra apvērsumu saistītajos notikumos Krievijā un lielinieciskā režīma nodibināšanā daudzās tās pilsētās nozīmīga loma bija latviešu lieliniekiem un sarkangvardu vienībām. Daudzviet bija izveidojušās KSDS(b)P latviešu sekcijas jeb latsekcijas, turklāt ne tikai Krievijas Eiropas daļā, bet arī Urālos un Sibīrijā, Tālajos Austrumos, uz kurieni bija devušies izceļotāji un izsūtīti revolucionāri no Latvijas, bet Pirmā pasaules kara laikā nonākusi daļa evakuēto strādnieku un bēgļu. Šīs latsekcijas organizēja sarkangvardu vienības, galvenokārt no evakuētajiem strādniekiem, kas vēlāk papildināja Sarkanās armijas daļas, arī latviešu strēlnieku pulkus. Daudzi latsekciju biedri kļuva par miličiem un padomju darbiniekiem. Savukārt 1918. gada janvārī dibinātajā Padomju Krievijas strādnieku un zemnieku Sarkanajā armijā vēl topavasar iekļāvās latviešu strēlnieki. Viņiem tā bija iespēja palikt kopā, paturot ieročus, kurus cerēja izlietot Latvijas labā, kā arī tikt nodrošinātiem ar pārtiku u.c. nepieciešamo. Tiesa, daudzi noticēja no pašu vidus nākušu lielinieku paustajai iespējai īsā laikā radikāli mainīt situāciju milzīgajā valstī kā sociālajā, tā nacionālajā jomā un izveidot patiesi demokrātisku valsts iekārtu. Latviešu strēlnieku iesaistīšanu lielinieciskā režīma bruņotā atbalstīšanā Krievijā un cīņās pilsoņu kara frontēs veica LSD lielinieki. No šīs partijas prasāma atbildība kā par latviešu strēlnieku izdarībām Krievijā, tā arī par strēlnieku upuriem, protams, dalot šo atbildību ar V. Ļeņina vadīto padomju valdību, kurai bija pakļauti latviešu strēlnieku pulki.

Pagāja tikai dažas nedēļas pēc Oktobra apvērsuma, un jaunajai padomju valdībai kļuva skaidrs, ka sarkangvardu un matrožu vienības nespēs nodrošināt "revolucionāro kārtību" Krievijas galvaspilsētā. Tādēļ Petrogradas kara revolucionārā komiteja pieprasīja Iskolastrelam atsūtīt vienu latviešu strēlnieku pulku. Iskolastrels izraudzījās 6. Tukuma pulku, kas līdz tam Valkā izpildīja garnizona dienestu. 1917. gada 22. novembrī (5. decembrī) pulks izbrauca uz Petrogradu. Neilgi pēc tam Valkā tika saņemts rīkojums nosūtīt pilnīgi uzticamu speciālu strēlnieku izlases vienību V. Ļeņina valdības apsargāšanai. Vienībai no katra pulka izraudzīja pa 40 strēlniekiem un vienam virsniekam.[78] 26. novembrī (9. decembrī) šī apvienotā rota, dēvēta arī par bataljonu, ieradās Petrogradā un pārņēma padomju valdības rezidences – Smoļnija apsardzību.

Petrogradā latviešu strēlniekiem nācās piedalīties "kontrrevolucionāru perēkļu", dzertuvju grautiņu, kā arī bandu likvidēšanā. Kārtības ieviešana

prasīja daudz pūļu un uzņēmības. Strēlniekus iesaistīja arī padomju valdības organizētajās banku pārņemšanas operācijās. Policejisku pienākumu izpilde, daudzkārtējā saskarsme ar sabiedrības padibenēm – bandītiem, zagļiem, klaidoņiem un deklasētiem vīna pagrabu grāvējiem – atstāja sliktu iespaidu uz strēlniekiem. Tāpēc kādā no 6. Tukuma pulka komunistu sapulcēm tika ierosināts: "Mūsu pulkam vajag pāriet uz Latviju... Latvijā mēs visādā ziņā justos daudz labāk nekā starp krieviem."[79] Tas netika pieļauts, pulkam bija jāpaliek Petrogradā.

Kaut arī Ziemeļvidzemē bija lielas grūtības ar pārtikas sagādi, strēlnieki neizrādīja vēlēšanos atstāt Latviju. Pret strēlnieku pulku nosūtīšanu uz Krieviju iebilda arī vairāki Iskolastrela locekļi, jo 12. armijas citas daļas turpināja aplaupīt civiliedzīvotājus un tiem bija nepieciešama strēlnieku aizsardzība. Taču no Krievijas pienāca arvien jauni pieprasījumi pēc latviešu strēlniekiem, jo armijas vispārējas demoralizācijas apstākļos tikai viņi bija saglabājuši disciplinētību un kaujasspējas. Pienākot pieprasījumam nosūtīt vienu latviešu strēlnieku pulku uz Krievijas dienvidiem cīņai pret ģenerāļa A. Kaļedina sapulcētajiem pretlielinieciskajiem spēkiem, Iskolastrelam pēc 7. Bauskas pulka atteikuma ne bez pūlēm izdevās panākt 3. Kurzemes strēlnieku pulka piekrišanu doties uz Donas fronti.

Donas apgabalā 3. Kurzemes pulks kopā ar citām padomju karaspēka daļām piedalījās uzbrukumā Rostovai. 9. (22.) februārī pilsēta tika ieņemta, un latviešu strēlnieki vajāja sakautos kaļediniešus līdz Tihoreckai. Pārtrūkstot miera sarunām Brestā un vācu karaspēkam pārejot uzbrukumā, 3. Kurzemes pulku nosūtīja uz Maskavu, lai iesaistītu pilsētas aizstāvēšanā. Baltkrievijā pret uzbrūkošajām vācu karaspēka daļām raidīja 1. Daugavgrīvas un 4. Vidzemes pulka strēlniekus, kuri 1918. gada janvārī bija iesaistīti ģenerāļa J. Dovbora-Musņicka poļu korpusa "nomierināšanā". Minētais korpuss, saformēts vēl cara patvaldības laikā, nepakļāvās lielinieku rīkojumiem un apdraudēja Mogiļovu, kur atradās Revolucionārais lauka štābs, resp., padomju augstākā virspavēlnieka mītne. Vācu karaspēka uzbrukums piespieda padomju karaspēka daļas pārtraukt operācijas pret poļu korpusu.

Petrogradas aizsardzībai padomju valdība nolēma izmantot 6. Tukuma pulku. Taču, redzot, ka pulks bez daudzmaz nopietniem palīgspēkiem tiek virzīts pret uzbrūkošā vācu karaspēka daudzkārtēju pārspēku, strēlnieku kopsapulce nobalsoja pret izbraukšanu uz Pleskavu un iesaistīšanos cīņās. Tādējādi lielinieki, Pagaidu valdības laikā ieviesuši tiesības apspriest

pavēles, tiem kritiskā brīdī dabūja izbaudīt pašu darba rūgtos augļus. Lielinieki izmisīgi aģitēja par pavēles izpildīšanu (to trīsreiz atkārtoja). Beidzot atsaucās pāris simtu strēlnieku. Starp citu, Petrogradas garnizona daļās šādu brīvprātīgo bija krietni mazāk, dažās pat ne 10–20 vīru.[80] Pēc ierašanās Pleskavas rajonā (pilsētu bija ieņēmuši vācieši) 6. Tukuma pulka strēlnieki izrādījās lielākais un disciplinētākais spēks. Protams, Petrogradas nosargāšanai tas bija daudzkārt par mazu. Taču vācu karaspēks pat nemēģināja pilsētu ieņemt. Vācijai bija nepieciešams panākt mieru austrumos, lai varētu savu divīziju lielāko daļu pārvest uz Rietumu fronti. Gāzt lielinieku varu Krievijā Vācijai nebija izdevīgi.

Latviešu strēlnieku padomju divīzija

Vācu uzbrukuma laikā pilnīgi izirstot Krievijas vecajai armijai (tās demobilizācija bija sākusies labu laiku iepriekš), izrādījās, ka saglabājušies tikai latviešu strēlnieku pulki. Kā vecās armijas daļas arī tos – gan vēl iepriekš uz Krieviju nosūtītos, gan no Latvijas atkāpušos – gatavojās demobilizēt. Taču, tā kā strādnieki un trūcīgie zemnieki neizrādīja entuziasmu stāties Sarkanajā armijā, KSFPR Karalietu tautas komisariāts vilcinājās pieņemt lēmumu latviešu strēlnieku pulku jautājumā. Par šo pulku saglabāšanu izteicās padomju valdības dienestā iestājies J. Vācietis, rosīgākais pusceļā palikušā Latviešu strēlnieku korpusa organizētājs (šo vēl 1917. gada pavasarī radušos ieceri sāka īstenot rudens pusē pēc Rīgas krišanas), Iskolastrels un daudzi strēlnieki.

1918. gada 13. aprīlī KSFPR Karalietu tautas komisariāts izdeva pavēli no visiem latviešu strēlnieku pulkiem un vienībām izveidot Latviešu strēlnieku padomju divīziju. Tādā kārtā internacionālajā Sarkanajā armijā par pirmo regulāro divīziju kļuva nacionāla divīzija. Par tās komandieri iecēla pulkvedi J. Vācieti, par komisāriem – lieliniekus K. Pētersonu un K. Dozīti.

Tobrīd daļa no latviešu strēlnieku pulkiem koncentrējās Maskavā, daļa – Bologojē. Divīzijas formēšana praktiski sākās ar strēlnieku pulku pārorganizēšanu. Pirmo piecu dienu laikā pieteicās apmēram 6000 brīvprātīgo, kas no vecās Krievijas armijas pārgāja uz Sarkano armiju. Brīvprātīgo pieteikšanās turpinājās, jo daudzi tiecās palikt kopā ar cīņubiedriem, citi Krievijā valdošā haosa apstākļos tādējādi centās saglabāt nodrošinājumu ar iztikas līdzekļiem. Jaunajos pulkos neiestājās tie strēlnieki, kuri nevēlējās atbalstīt lieliniekus vai gribēja būt kopā ar bēgļu gaitās Krievijā

nonākušajām ģimenēm. Reizē ar strēlniekiem divīzijā iestājās lielāks skaits pieredzējušu virsnieku (P. Avens, P. Dūdiņš, J. Gregors, J. Judiņš, J. Lerhe, R. Lielbiksis, G. Mangulis, F. Rieksts u.c.), kas bija palikuši savos vecajos pulkos un 1918. gada februārī atkāpušies uz Krieviju. Viņus iecēla par brigāžu, pulku u.c. karaspēka vienību komandieriem. Vienlaikus komandējošo sastāvu papildināja apakšvirsnieki, it sevišķi tie, kuri bija iestājušies lielinieku partijā.

Pavisam divīzijā organizēja deviņus strēlnieku pulkus,[81] iedalot tos trīs brigādēs pa trim pulkiem katrā, kā arī rezerves pulku. Bijušā 3. Kurzemes pulka jātnieku izlūku komandas priekšnieka J. Krišjāņa vadībā formējās divīzijas jātnieku pulks. Šim pulkam ilgi neizdevās iegūt vajadzīgo skaitu zirgu, turklāt jātnieku sagatavošanai bija nepieciešams ilgāks laiks (mierlaika apstākļos – vismaz pusgads). Divīzijas formēšanās ieilga, jo tika organizētas arī tehniskās daļas – trīs vieglās un vairāki smagās artilērijas divizioni, zenītbaterija, bruņuauto vienība un aviogrupa. Gandrīz visa no Krievijas vecās armijas pārņemtā kara tehnika vispirms bija jāremontē. Pamatīgs remonts izrādījās nepieciešams bruņuautomobiļiem un lidmašīnām. Trūka rezerves daļu, īpaši dažādu ārzemju marku lidmašīnām, tāpat eļļu un benzīna. Līdz ar to bruņuautomobiļu un lidmašīnu izmantošana bija visai ierobežota. Maz bija tehnisko speciālistu. Minēto u.c. traucējošo apstākļu dēļ tehnisko daļu formēšana ievilkās.

Nacionālā sastāva ziņā divīzija, kas sākumā komplektējās galvenokārt no latviešiem, pakāpeniski kļuva arvien raibāka. Tas sevišķi sakāms par tehniskajām daļām, kurās bija daudz krievu, ukraiņu, tatāru, ungāru, vāciešu u.c. tautību pārstāvju. Latviešu īpatsvars vislielākais bija strēlnieku pulkos.

1918. gada beigās divīzijā bija 23–24 tūkst. karavīru, kā arī vairāk nekā 400 ložmetēju, ap 80 lielgabalu un 20 lidmašīnas.[82] Pēc apmēriem un bruņojuma tā ievērojami pārsniedza citas Sarkanās armijas divīzijas. Tiesa, togad Latviešu strēlnieku padomju divīzija ne reizi netika izmantota vienkop kā trieciendūre kādā no pilsoņu kara iecirkņiem. To noteica Krievijas iekšpolitiskās un militārās situācijas īpatnības un divīzijas daļu izmantošana visu pilsoņu kara svarīgāko iecirkņu stabilizēšanai.

Lai gan Sarkanā armija kopš 1918. gada vasaras sākuma no brīvprātības principa personālsastāva komplektēšanā atteicās un pārgāja uz strādnieku, pēc tam t.s. darba zemnieku mobilizācijām, Latviešu strēlnieku padomju

divīzija līdz gada beigām galvenokārt papildinājās ar brīvprātīgajiem. Divīzijā iestājās evakuējušies Latvijas strādnieki, bēgļi, mazāk citu tautību brīvprātīgie, tajā iekļāvās latviešu sarkangvardi. Tā rīkojās gan ne visas latviešu vienības. Ilgāku laiku ārpus divīzijas palika t.s. Torošinas pulks (no 6. Tukuma pulka atšķēlusies daļa), tikai 1919. gadā divīzijā iekļāvās 1. Liepājas pulks (izveidojās no vairākām 7. Bauskas pulka apakšvienībām) un Sevišķu uzdevumu Saratovas latviešu strēlnieku pulks, tāpat citas latviešu karaspēka daļas un vienības.

Latviešu strēlnieku padomju divīziju veidoja pēc Sarkanajai armijai noteiktās struktūras, taču savā iekšējā uzbūvē tā saglabāja vairākas latviešu strēlnieku vecajiem pulkiem raksturīgās īpatnības: pirmām kārtām vēlētās komitejas[83] un Iskolastrelu. Divīzijā pulku komisāru funkcijas pildīja attiecīgo pulku komiteju priekšsēdētāji, lielāka patstāvība un ietekme bija daļu t.s. komunistiskajām frakcijām,[84] kamēr citās divīzijās pulku komunistu šūniņām bija paredzēta komisāra izpalīga loma. 1918. gadā notika vairāki mēģinājumi likvidēt Latviešu strēlnieku padomju divīzijas iekšējās uzbūves īpatnības, vispirms minētās komitejas, bet strēlnieki lielinieki tās nosargāja. Augstākās instances atturējās no vēlamā rezultāta panākšanas pavēles kārtībā, jo tas varēja radīt nepatīkamus sarežģījumus.

Atalgojums divīzijā tika noteikts tāds pats kā visā Sarkanajā armijā, un baumām par it kā latviešu strēlnieku lielajām algām, īpašo apgādi u.tml. nebija nekāda pamata. Cita lieta, ka strēlnieki izrādīja neapmierinātību par lielo atšķirību starp kareivju un militāro speciālistu (bijušo Krievijas vecās armijas virsnieku) un komisāru atalgojumu.

Tāpat kā agrāk, arī Sarkanajā armijā latviešu strēlniekus raksturoja izglītības un kultūras alkas. Uzturoties Petrogradā, Maskavā u.c. lielākajās Krievijas pilsētās, viņi centās nepalaist garām izdevību no dienesta pienākumiem brīvajā laikā apmeklēt teātra izrādes, mākslas izstādes u.tml. kultūras pasākumus, arī paši iesaistījās koros, gleznotāju u.c. mākslinieciskas ievirzes pulciņos. Daudzi strēlnieki apmeklēja kursus, paaugstinot izglītības līmeni (apguva grāmatvedības pamatus, svešvalodas utt.). Kauju starplaikos lasītāju netrūka pulku bibliotēkām.

Lai kā arī būtu, latviešu strēlniekiem palika aktuāls Latvijas jautājums. Dažāda ranga lielinieki nesekmīgi centās mazināt tā nozīmību. Tomēr šis jautājums neiztrūkstoši tika atgādināts ikvienā lielākā strēlnieku saietā.

Strēlnieku cīņas pilsoņu kara frontēs 1918. gada vasarā un rudenī

Vēl ilgi pēc Brestas miera noslēgšanas padomju valdības stāvoklis Krievijā palika nestabils. Daudz kas bija atkarīgs no iekšpolitisko notikumu attīstības un dažādu politisko spēku aktivitātes. Nebija arī zināms, kādus apmērus sasniegs 1918. gada martā sākusies Antantes un ASV intervence Krievijas Eiropas daļas ziemeļos. Katrā ziņā padomju valdība Petrogradā nejutās drošībā, tādēļ izlēma pārcelties uz Maskavu.

Pārcelšanās notika 1918. gada 10. martā, un pārbrauciena laikā valdības vilcienu apsargāja latviešu strēlnieki. Maskavā viņi tūlīt pārņēma sardzes dienestu Kremlī, kas kļuva par padomju valdības jauno rezidenci. Tāpat kā Petrogradā, arī Maskavā ne mazums pūļu strēlniekiem prasīja bruņotu bandītu, grautiņu rīkotāju, tāpat anarhistu atbruņošana, dažādu svarīgu objektu apsargāšana. Bieži latviešu strēlniekiem nācās doties komandējumos – parasti pēc vietējo padomju izsaukuma.

Negaidītu pavērsienu Krievijas pilsoņu karā iezīmēja padomju valdības konflikts ar 1917. gada rudenī no čehu un slovāku gūstekņiem un pārbēdzējiem saformēto čehoslovāku korpusu. Padomju valdība bija devusi atļauju korpusam doties pa dzelzceļu uz Vladivostoku, lai tas tālāk pa jūras ceļu sasniegtu Franciju un varētu iesaistīties cīņās pret vācu karaspēku, bet pēc tam pieprasīja čehiem un slovākiem atdot ieročus. Kad korpuss atteicās šo rīkojumu izpildīt, izraisījās bruņotas sadursmes starp padomju spēkiem un korpusa daļām. Čehu un slovāku daļas īsā laikā pārņēma kontroli pār plašu teritoriju no Pievolgas līdz Tālajiem Austrumiem. Tā radās t.s. čehoslovāku jeb Austrumu fronte – pirmais lielais Krievijas pilsoņu kara iecirknis, uz kurieni 1918. gada jūnijā nosūtīja Latviešu strēlnieku padomju divīzijas 4. pulku, bet, situācijai pasliktinoties, arī citas divīzijas daļas.

Stabilizēt situāciju Pievolgā latviešu strēlniekiem ilgi neizdevās, jo pārējās Sarkanās armijas daļas maz atgādināja regulāru karaspēku, bieži palika ešelonos, kas tās bija nogādājuši karadarbības rajonā, vai uzturējās šo ešelonu tuvumā. Ja arī šie sarkanarmieši iesaistījās sadursmēs ar čehu un slovāku daļām, tad uz neilgu laiku un parasti pēc trokšņainas šaudīšanās steidzās atkāpties. Daudzreiz cīņu laikā viņi latviešu strēlniekus pameta vienus. Laiku pa laikam strēlniekiem nācās ieviest kārtību aizmugurē, aizturēt un atbruņot sarkanarmiešus – marodierus. Vietējie iedzīvotāji atzinīgi vērtēja latviešu strēlniekus tieši viņu kārtības mīlestības un stingrās stājas dēļ.

Pārtraucot sadarbību ar lieliniekiem padomju valdībā, 1918. gada 6. un 7. jūlijā kreiso eseru partija izraisīja bruņotu dumpi Maskavā. Tā apspiešanā iesaistīja galvaspilsētā un tās apkārtnē izvietotās latviešu strēlnieku daļas. J. Vācieša vadībā tās ātri un ar niecīgiem zaudējumiem tika galā ar kreisajiem eseriem. Daudz grūtāk bija apspiest Krievijas vecās armijas virsnieku, viņu vidū arī vairāku latviešu virsnieku organizētās pretlielinieku sacelšanās Pievolgas pilsētās (Jaroslavļā, Ribinskā un Muromā). Čekistiem izdevās apcietināt pretlielinieku cīņā iesaistījušos pulkvedi F. Briedi. J. Vācietis un latviešu Nacionāldemokrātu partija mēģināja nepieļaut izrēķināšanos ar varonīgo virsnieku, taču čekisti pasteidzās viņu nonāvēt.

Kreiso eseru dumpis skaļi atbalsojās Austrumu frontē. Frontes virspavēlnieks pulkvedis M. Muravjovs, uzzinājis par notikumiem Maskavā, pavēlēja padomju karaspēkam pārtraukt cīņu pret čehoslovāku korpusu un kopā ar šī korpusa daļām vērsties pret lieliniekiem. Lai gan pats M. Muravjovs par nodevīgu rīcību tika nošauts, šāds rīkojums nestabilajās Sarkanās armijas daļās izraisīja apjukumu un haosu. Lai panāktu operatīvās situācijas uzlabošanos, padomju valdība par Austrumu frontes virspavēlnieku 1918. gada 11. jūlijā iecēla J. Vācieti. Tas faktiski nozīmēja latviešu strēlnieku daļu pastiprinātu iesaistīšanu cīņās Austrumu frontē. Par šīs frontes 5. armijas pavēlnieku nākamā mēneša vidū iecēla latvieti pulkvedi P. Slavenu. Latviešu divīzijas komandēšanu uzņēmās P. Avens, agrākais 8. Valmieras latviešu strēlnieku pulka komandieris.

Vienubrīd vienīgā Sarkanās armijas daļa Pievolgā, uz kuru padomju puse varēja paļauties, bija Latviešu strēlnieku padomju divīzijas 4. pulks. Bez atpūtas un pietiekamas apgādes ilgstoši atrodoties cīņās, nesaņēmis palīgspēkus, pulks noasiņoja. Palaikam tā strēlnieki atteicās izpildīt nepārdomātus rīkojumus, bet tad atkal saņēmās un cīņu turpināja.

Lai novērstu čehu karaspēka daļu draudus Jekaterinburgai, uz Araslanovas stacijas rajonu 1918. gada jūlija vidū nosūtīja (6.) Torošinas pulku. Nonākuši ielenkumā, strēlnieki sīksti pretojās. Daudzi no viņiem krita, to vidū pulka komandieris K. Hercbergs. Lielus zaudējumus cieta arī pretinieks, cenšoties ieņemt Jekaterinburgu, kuru vietējā padome steigā evakuēja.

Jekaterinburgā stingrā apsardzībā tika turēts pēdējais Krievijas cars Nikolajs II ar ģimeni. 1918. gadā naktī no 17. uz 18. jūliju pēc Kremļa rīkojuma čekisti nogalināja bijušo imperatoru līdz ar ģimenes locekļiem.

Slepkavības izpildītāju vārdi ir zināmi, starp viņiem nebija neviena latvieša, taču vēlāk šī nežēlīgā izrēķināšanās tika uzvelta latviešu strēlniekiem, kam ar to nebija nekāda sakara.

Latviešu strēlniekus satrauca viņu pulku atsevišķu rotu iekļaušana citu Sarkanās armijas daļu sastāvā, lai tādā veidā nostiprinātu un celtu to kaujasspējas. Jautājumu izskatot LSD CK Krievijas birojā,[85] pazīstamais čekists J. Peterss latviešu apakšvienību sadalīšanu starp citiem pulkiem atzina par tehniskas dabas jautājumu un nepavisam neuztraucās par latviešu strēlnieku formējumu izkaušanu. F. Roziņa (Āža) ieteikums pasaudzēt latviešu pulkus neguva atbalstu.[86] Latviešu strēlniekus turpināja nosūtīt uz viskritiskākajām cīņu vietām.

Bez jau minētā J. Petersa Viskrievijas ārkārtējā komisijā darbojās daudzi latviešu čekisti, palīdzot padomju varai izrēķināties ar tās pretiniekiem. Viens no nesaudzīgākajiem bija M. Lācis, kura darbība Pievolgā, pēc tam Ukrainā saistījās ar "buržuāzijas kā šķiras" fizisku iznīcināšanu. Čekistu rindas papildināja arī bijušie strēlnieki, lai gan lielais vairākums latviešu strēlnieku šādu izvēli nosodīja. Lielākā daļa latviešu čekistu nāca no dažādu Krievijas pilsētu komunistisko organizāciju latviešu sekcijām. Katrā gadījumā latviešu strēlnieki nav identificējami ar latviešu čekistiem, kuru izrīcības pelna visasāko nosodījumu.

1918. gada vasarā pret padomju varas realizēto t.s. pārtikas repartīciju, resp., atsavināšanu, laukos protestēja Krievijas zemnieki. Tiecoties salauzt jebkuru pretestību, V. Ļeņins pieprasīja izvērst nesaudzīgu cīņu pret turīgo zemniecību ar Sarkanās armijas palīdzību. Ar viņa tiešu gādību "kulaku dumpju" apspiešanai uz Saratovas, Penzas un Tambovas guberņu citu pēc citas nosūtīja latviešu strēlnieku vienības. Kā atbilde sekoja lielinieku pretinieku aicinājums sist latviešus. Pieaugošu nelabvēlīgu, daudzreiz atklāti naidīgu attieksmi gan vairāk izjuta latviešu bēgļi un strādnieki, latviešu sabiedriskās organizācijas Krievijā, pat karavīri (arī virsnieki), kuri bija iestājušies t.s. balto rindās. Vecās kārtības aizstāvju visdažādākie "kara priekšnieki", saērcināti par Sarkanās armijas Latviešu divīzijas daļu veiksmēm kaujās, nereti savos rīkojumos pauda neiecietību tieši pret latviešiem.

Nesekmīgi bija mēģinājumi ietekmēt un uzpirkt latviešu strēlniekus. Par to nācās pārliecināties Lielbritānijas speciālās misijas vadītājam R. Lokartam un šīs lielvalsts pieredzējušiem slepenā dienesta virsniekiem. Izgāzās viņu plāns ar uzpirkto strēlnieku palīdzību apcietināt padomju valdību Kremlī (tā apsardzi tolaik veica 9. latviešu pulka strēlnieki).

93. att. Latviešu strēlnieki Kremlī

Austrumu frontē Sarkanā armija 1918. gada augusta sākumā tā arī nebija stabilizējusi situāciju. 7. augustā krita aizsardzības balsts Kazaņa. Tikai pēc papildspēku, to skaitā Latviešu strēlnieku padomju divīzijas daļu atsūtīšanas padomju pusei izdevās pārņemt iniciatīvu. 10. septembrī padomju karaspēks atguva Kazaņu, pēc tam ieņēma citas Pievolgas pilsētas. Tolaik tika izveidota Sarkanās armijas virspavēlniecība. Par virspavēlnieku iecēla J. Vācieti.

Sarkanajai armijai gūstot panākumus Pievolgā, padomju karaspēkam arvien grūtāk klājās Dienvidu frontē, kur galvenais pretinieks bija Donas kazaku karaspēks. Lai novērstu draudus Caricinai, frontes štābs gatavoja uzbrukuma operāciju Povorinas iecirknī. Šai gadījumā tāpat neiztika bez latviešu strēlnieku līdzdalības – uz Povorinu nosūtīja 3. brigādi. Militārās operācijas laikā Dienvidu frontē brigāde piesaistīja samērā lielus kazaku spēkus, kurus līdz ar to nevarēja izmantot spiediena pastiprināšanai pret Caricinu.

Dienvidu frontē latviešu strēlniekus atkal bieži pievīla kaimiņu daļas, atklājot 3. brigādes flangus. Neapmierinošā apgāde ar pārtiku un patronām un agri iestājies sals (līdz -20 ^{0}C) radīja papildu grūtības, tomēr naktī no

26. uz 27. novembri brigāde ieņēma svarīgo Aļeksikovas staciju. Cīņu turpinājums bija mazāk veiksmīgs, bet Donas kazaku nodomi Dienvidu frontē tika izjaukti.

Padomju Krieviju pakāpeniski aptvēra fronšu loks, jo cīņas risinājās ne tikai austrumos un dienvidos, bet arī ziemeļos. Mierīgi bija vienīgi rietumos gar demarkācijas joslu, kas šķīra KSFPR no vācu karaspēka okupētajiem apgabaliem. Kaut arī pēc piespiedu mobilizācijām Sarkanā armija strauji auga, joprojām latviešu strēlnieki netika saudzēti – kā ugunsdzēsējus viņus turpināja nosūtīt uz "karstajiem punktiem", kuru padomju varai netrūka.

Troickas bataljons un Imantas pulks

Pēc Latvijas atstāšanas nonākuši Krievijā, daudzi latviešu strēlnieki centās izvairīties no iekļaušanas Sarkanajā armijā un steidzās uzmeklēt bēgļu gaitās tālu no dzimtenes aizklīdušās ģimenes vai radiniekus. Tā strēlnieki nokļuva Ukrainā, Pievolgā, Urālos un Sibīrijā, cerot sagaidīt Pirmā pasaules kara beigas un līdz ar to iespēju atgriezties Latvijā. Taču izvairīties no līdzdalības pilsoņu karā kļuva arvien grūtāk. Kā sarkanie, tā baltie drīz vien atmeta brīvprātīgo vervēšanu un ķērās pie karadienestam derīgu vīriešu un jauniešu mobilizācijām, formējot milzīgas armijas. Abas puses priekšroku deva pieredzējušiem, karadienestā jau bijušiem cilvēkiem, kuriem izvairīties no iesaukšanas, ja vien viņi nebija sakropļoti, kļuva aizvien grūtāk.

Nedaudz vieglāk latviešu bēgļiem un vietējām latviešu sabiedrībām organizēties un aizstāvēt savas tiesības bija Urālos un Sibīrijā. Pēc Sibīrijas un Urālu Latviešu pagaidu nacionālās padomes izveidošanās Omskā 1918. gada rudens pusē aktivizējās tās nodaļas Vladivostokā, Harbinā, Šanhajā u.c., tātad pat Ķīnas teritorijā. Tālajos Austrumos sāka darboties turienes latviešu pārstāvniecības iestāde – Latviešu centrālais birojs Vladivostokā. Domājot par Latviju, tās atbrīvošanu no vācu okupācijas varas, tūlīt pēc šo latviešu pārstāvniecības iestāžu izveidošanās tika apsvērtas iespējas organizēt nacionāla karaspēka vienības kā nākamās Latvijas armijas sastāvdaļas.

1918. gada 1. oktobrī Satversmes sapulces komitejas (t.s. Komučs) kara ministrs ģenerālis N. Galkins parakstīja pavēli par latviešu bataljona formēšanu Troickā. Protams, nācās rēķināties ar bataljona iesaistīšanu Komuča veidotās "tautas armijas" rindās, bet citas izejas nebija. Par Troickas jeb 1. Latvijas atbrīvošanas bataljona komandieri iecēla bijušo 1. Daugavgrīvas

latviešu strēlnieku pulka virsnieku P. Dardzānu. Apmēram pēc mēneša Vladivostokā tika likti pamati Imantas pulkam. Pulku uzņēmās komandēt pulkvedis J. Kurelis, bijušais 5. Zemgales latviešu strēlnieku pulka virsnieks.

Lai Troickā formējušos bataljonu neiekļautu minētajā "tautas armijā", latviešu sabiedriskās organizācijas stājās sakaros ar čehoslovāku korpusa pavēlniecību un Francijas militāro misiju. Zināmu pārliecību, ka bataljonu izdosies saglabāt Latvijai, deva Sibīrijas un Urālu Latviešu pagaidu nacionālās padomes un Čehoslovākijas Nacionālās padomes Krievijas nodaļas līgums, kuru abas puses parakstīja 1918. gada 16. novembrī. Līgums latviešu karaspēka vienības pakļāva Čehoslovākijas puses kontrolei un apgādei. Labvēlīgs latviešu karaspēka daļām Sibīrijā bija franču ģenerālis M. Žanēns. Būdams Antantes bruņoto spēku augstākais virspavēlnieks Austrumkrievijā un Sibīrijas rietumdaļā, viņš panāca latviešu vienību nodošanu Francijas militārās misijas pārziņā.

4. Valsts dibināšana

Neatkarīgās Latvijas dibināšanas priekšvēsture, balstoties uz Nacionālās padomes protokoliem, izsekota J. Līgotņa grāmatā[87] – gan bez notikumu un situācijas analīzes. Hronoloģiski plašākā skatījumā, sākot ar 1905. gadu, šai problēmai pievērsies Demokrātisko bloku pārstāvējušais S. Paegle,[88] izklāstot arī jaunās valsts konstituēšanos. To darījis arī P. Zālīte darbā "Kā Latvija tapa vai kā piepildījās tautas pašnoteikšanās ideja?".[89] Uz personiskām atmiņām balstīta Nacionālās padomes locekļa un vēlākā Latvijas diplomāta J. Seska grāmata,[90] tāpat V. Beķera memuāri.[91] Nopietnus apsvērumus par neatkarīgas Latvijas izveidošanās dažādiem aspektiem izteicis J. Vīgrabs,[92] kurš sniedzis arī valsts un starptautisko tiesību populāru skaidrojumu.

Gluži citā nolūkā Latvijas valsts tiesiskos pamatus apcerējis par tautas nodevību tiesātais A. Niedra. Savu brošūru ievadot ar bezjēdzīgu apgalvojumu, ka par Latvijas neatkarību "vispirms sāka domāt un rūpēties ģen. Ludendorfs ar visvāciešiem[93], resp., panģermāņu savienību,[94] autors liek apšaubīt arī citus viņa pieņēmumus, kaut arī starp tiem ir dažs labs racionāls spriedums. Savukārt sociāldemokrātu pozīciju demokrātiskās

republikas izveidošanā atklāj K. Ozoliņa monogrāfija.[95] Tajā teikts, ka šī partija atzinusi nepieciešamību radīt neatkarīgu Latvijas valsti tad, "kad zuda katras izredzes Latvijai palikt kopā ar Krieviju"[96]. Šīs izredzes zudušas, beidzoties Pirmajam pasaules karam un Baltijas jautājumam iegūstot starptautisku skanējumu.

Starpkaru periodā par Latvijas valsts tapšanu rakstījuši arī vācu autori kā Latvijā, tā arī Vācijā. Kā "operetes spēli"[97] to raksturojis Vācijas labējais sociāldemokrāts A. Vinnigs, tolaik reiha intereses pārstāvoša amatpersona. Ieturētāk, taču kritiski Latvijas neatkarības ceļa izvēli vērtējuši citi Vācijā izdoto grāmatu autori.[98] Vietējie vācieši, gribot negribot spiesti samierināties ar šo faktu, parasti neaizmirsa atgādināt vāciešu lomu Latvijas vēsturē.[99]

Labvēlīgu attieksmi pret Latvijas valsts dibināšanu pauž angļu, amerikāņu un franču publikācijas,[100] tiesa, ne visas. Nekādas simpātijas Latvijas demokrātiskās republikas izveidošanās neviesa pretlieliniecisko krievu emigrantu aprindās.[101] To apliecina arī dažādu arhīvu dokumentālie materiāli.

Visnotaļ noliedzoša vienmēr bijusi padomju režīma ideologu par nesatricināmu dogmu pārvērstā attieksme Baltijas neatkarīgo valstu tapšanas un pastāvēšanas jautājumā. Būtībā padomju vēsturnieki šīs problēmas nopietnai analīzei nedrīkstēja pievērsties, toties tika stimulēta neatkarīgās Latvijas visāda veida nopulgošana. Reizēm viens vai otrs autors centās īpaši paspīdēt, zaudējot jebkādu realitātes izjūtu, piemēram, apgalvojot, ka "buržuāziskā Latvija jau no pašām pirmajām savas pastāvēšanas dienām izkūņojās par vienu no reakcionārākajām valstīm Eiropā"[102]. Pamatotas pretenzijas var izteikt publicētajiem dokumentu krājumiem,[103] tāpat apkopojošiem izdevumiem.[104]

Nopietna rakstura literatūru par neatkarīgās Latvijas pirmajiem soļiem pēc Otrā pasaules kara Rietumos publicēja emigrācijā nonākušie latviešu sabiedriski politiskie darbinieki un latviešu izcelsmes vēsturnieki. Rietumos izdotas atmiņas un apceres,[105] skices un dokumenti,[106] atkārtoti iznākušas daudzas 30. gados Latvijā izdotās grāmatas. No vēsturnieku darbiem katrā ziņā jāmin E. Andersona apjomīgais pētījums par Latviju 1914.–1920. gadā, Ā. Šildes un U. Ģērmaņa grāmatas,[107] tāpat E. Dunsdorfa monogrāfija par K. Ulmani,[108] vairāki raksti angļu, vācu u.c. valodās. Beidzot 70. gados ar VFR darbojošās Baltijas vēstures komisijas iniciatīvu un atbalstu tapa Latvijas un Igaunijas valsts izveidošanās problēmās ieinteresētu, taču agrāk konfrontējošu pušu autoru kopējs darbs. Šo krājumu raksturo lielāka objektivitāte un savstarpēja pietāte. Vairāki raksti tajā veltīti Latvijas

valsts dibināšanai.[109] Nozīmīgas publikācijas latviešu valodā atrodamas tādos periodiskajos izdevumos kā "Jaunā Gaita" un "Treji Vārti".

Kopš 1945. gada Rietumos iznākusi virkne darbu par Baltijas vēsturi.[110] Saprotama ir Vācijas vēsturnieku ieinteresētība Latvijas vācu minoritātes likteņos. Vienā no pēdējiem Baltijas vāciešu vēsturei veltītajiem izdevumiem[111] Latvijas neatkarības proklamēšana gan tuvāk nav analizēta, tāpat kā daudzās citās līdzīgās publikācijās, aprobežojoties ar fakta konstatēšanu, tomēr nepiemirstot atzīmēt vācu militārās pavēlniecības un sabiedroto lielvalstu diplomātijas nopelnus valsts dibināšanā.

Zināma līdzība Baltijas valstu, tāpat Polijas un Somijas neatkarības panākšanā Pirmā pasaules kara rezultātā acīmredzot rosinājusi poļu un somu vēsturniekus pievērsties Baltijas problēmām starptautiskā skatījumā.[112] Latviešu vēsturnieki, izņemot E. Andersonu,[113] līdz šim par šiem jautājumiem rakstījuši samērā maz.

Padomju impērijas sabrukums un Baltijas valstu neatkarības atjaunošana no jauna lika atcerēties notikumus pirms vairāk nekā septiņiem gadu desmitiem, veicinot visdažādākā rakstura un satura publikāciju parādīšanos. Rietumu vēsturnieki atkal ieinteresējās par Baltijas reģionu,[114] notikumu vērtējumā balstoties uz plašāku avotu bāzi un speciālo literatūru. Arī žurnālisti pievērsušies periodam pēc Pirmā pasaules kara, salīdzinot to ar 90. gadu sākuma pārvērtībām, izsakot saistošus, bet diemžēl ne vienmēr patiesībai atbilstošus spriedumus.[115]

Vismazāk izmaiņu vērojams Krievijas vēsturnieku pēdējo gadu darbos. Notikumi Baltijā 1918.–1920. gadā pārsvarā joprojām tiek vērtēti padomiskās dimensijās ar atbilstošiem secinājumiem.[116] Hroniskā stagnācija turpinās, un, liekas, to pārvarēs tikai jaunās paaudzes vēsturnieki.

Solīti uz priekšu kopš t.s. Trešās atmodas 20. gadsimta notikumu analīzē spēruši Latvijas vēsturnieki. Teiktais gan attiecināms nevis uz grūstošo padomju režīmu balstošo "likteņgadu" sēriju,[117] resp., tās pēdējām brošūrām, kas daudzos aspektos ar vēstures viltojumiem pārspēj pamatoti pelto "zilo" Latvijas PSR vēsturi,[118] un nedaudz kritiskāko krājumu "Pretstatu cīņā",[119] bet uz turpmākajiem izdevumiem, kuru autori, atbrīvojušies no kompartijas uzspiestajām shēmām, arvien vairāk tuvojas objektīvas īstenības atainošanai. Šādu darbu skaits turpina augt. Disonansi Latvijas brīvvalsts tapšanas izvērtējumā jaunajos apstākļos ar savu rakstu "Kad īsti Latvija kļuva par valsti?" ienesis V. Blūzma.[120] Nav attaisnojams mēģinājums pakļaut jaunas valsts rašanos sabrukušas impērijas netaisnai

leģitimitātei un joprojām nepilnīgām starptautiskajām tiesībām, kas vienmēr kapitulējušas spēka spiediena priekšā.

Par Latvijas valsts rašanās priekšnoteikumiem un tās tapšanas apstākļiem historiogrāfiski dokumentālā aspektā rakstījis I. Ronis ievadā kopēji ar A. Žvinkli sastādītajā dokumentu un materiālu krājumā "Kārlis Ulmanis trimdā un cietumā".[121] Grāmatā pirmoreiz izmantoti Krievijas Federācijas Drošības ministrijas Centrālā, resp., čekas arhīva dokumentālie materiāli, kas nepārprotami liecina par padomju impērijas naidpilno attieksmi pret nelielās un miermīlīgās kaimiņvalsts izcilāko valstsvīru un viņa kolēģiem.

Ne viss ir noskaidrots par Latvijas valsts dibināšanu. Latvijas vēsturniekiem ko darīt vēl pietiekami, it īpaši notikumu un norišu cēloņsakarību un savstarpējo saistību izpētē.

Vācijas politikas maiņa Baltijas jautājumā

1918. gada oktobra pirmajā nedēļā Vācijā tika izveidota jauna, Bādenes prinča Makša vadīta valdība. Tā, starp citu, solīja mīkstināt pastāvošo militāri policejisko režīmu austrumos okupētajās teritorijās. 5. oktobrī pats reihskanclers steidzās paziņot par gatavību "uz plašiem pamatiem" radīt Baltijā tautas pārstāvniecību, nomainīt militārpārvaldi ar civilpārvaldi. Taču pat pēc mēneša solītais nebija īstenots.

Uz trīsarpus nedēļām aizturot Vilhelma II 22. septembrī parakstīto lēmumu par Vidzemes, Igaunijas, Rīgas un Sāmsalas brīvību un patstāvību, Vācijas bruņoto spēku virspavēlniecība aizkavēja Baltijas valsts veidotāju aktivitātes. Pēc ilgāka pārtraukuma 19. un 20. oktobrī Rīgā pulcējās t.s. Apvienotās zemes padomes (tās priekšsēdis bija baltvācu barons A. Pilārs-Pilhaus) pastāvīgās komitejas locekļi. Konstatējuši, ka "Vidzeme, Igaunija, Rīga un Sāmsala valsts tiesiskā ziņā no Krievijas šķīrušās un atzītas kā neatkarīgi apgabali", sapulcējušies atzina par nepieciešamu nekavējoties rīkoties, lai visas Baltijas zemes apvienotu monarhistiski konstitucionālā valstī, uzaicinot Kurzemes zemes padomi iestāties Vidzemes, Igaunijas, Rīgas un Sāmsalas Apvienotajā zemes padomē. Tika paredzēts no visām iedzīvotāju aprindām un tautībām izveidot zemes komisiju, kurai visīsākajā laikā vajadzēja izstrādāt Baltijas valsts satversmes projektu, kā arī sastādīt Baltijas valsts pagaidu valdību. Baltijas aizsardzību atstājot Vācijas ziņā līdz jaunās valsts iestāžu izveidošanai, darbību bija jāturpina okupācijas militārpārvaldei. Pēc A. Krastkalna pieprasījuma sapulce atzina

latviešu valodas pilnīgu līdztiesību jaunveidojamās valsts valdībā, kā arī skolās, tiesās un iestādēs, tāpat piekrita latviešu līdzdalībai šajā valdībā saskaņā ar agrāk pieņemto paritātes principu.[122] Protams, tā bija zināma piekāpšanās latviešu interesēm, taču Baltijas vāciešiem paturot noteicošo lomu un ciešu saistību ar Vāciju.

Novembra revolūcijas sākums Vācijā pasteidzināja jau tā sasteigto Baltijas valsts dibināšanu, ar kuru vietējie vācieši saistīja savas cerības. 1918. gada 6. un 7. novembrī Rīgā sasauktā Vidzemes, Igaunijas, Rīgas un Sāmsalas Apvienotā zemes padome izskatīja organizatoriskus priekšlikumus un kopēji ar Kurzemes zemes padomes pārstāvjiem ievēlēja Baltijas reģentu padomi jeb pavaldonību (tās 8 pastāvīgo locekļu vidū bija arī latvieši J. Blaus un A. Krastkalns, bet starp 3 vietu izpildītājiem jeb vietniekiem – advokāts J. Purgals[123]), t.i., pārvaldes orgānu ar pagaidu noteikumu izdošanas tiesībām, bet vēlāk solīja "uz plašiem pamatiem" ievēlēt arī zemes komisiju no visu vietējo nāciju un iedzīvotāju grupu pārstāvjiem. Apvienotā padome izteica atbalstu Latgales un Pečoru apgabala pārstāvjiem sakarā ar viņu vēlmi panākt šo teritoriju pievienošanu Baltijas valstij ar "pienācīgo valsts tiesisko sankciju".

Nebija šaubu, ka vācu minoritātei jaunajā Baltijas valstī tiks nodrošināta virsvadība, tāpat vācu valodai – valsts valodas loma. Vidzemes, Igaunijas, Rīgas un Sāmsalas apvienošanai ar Kurzemi formāli bija vajadzīga attiecīga Vācijas un Krievijas vienošanās. To panākt vairs nebija cerību,[124] vēl jo vairāk Latgales un Pečoru apgabala piesaistīšanu. Sasteigtajai Baltijas valsts nodibināšanai nebija nekādas praktiskas nozīmes. Baltijas valsts nozuda no apvāršņa, uz politiskās skatuves pat neuznākusi. Tiesa gan, vēlāk Baltijas vācieši vairākkārt centās reanimēt šo ideju.

Vācijā īsā laikā vēlreiz mainījās valdība. Pie varas pirmoreiz nāca vācu sociāldemokrāti. F. Eberta vadītais sociāldemokrātiskais kabinets, spiests rēķināties ar nenovēršamo vācu karaspēka evakuāciju no visām austrumos okupētajām teritorijām, nevēlējās atteikties no iespējas saglabāt un pat daļēji nostiprināt Vācijas ietekmi Baltijā un tāpēc meklēja izlīgumu ar latviešu un igauņu pilsoniskajām aprindām. Īsi sakot, Vācija vecos plānus Baltijā upurēja par labu jaunai un lokanākai austrumpolitikai. Īstenot šo uzdevumu uzticēja sociāldemokrātam A. Vinnigam. Vairāk simpatizēdams vietējo vāciešu augšslānim, Rīgā viņš vienlaikus nodibināja sakarus un meklēja atbalstu Vācijas interesēm latviešu pilsonisko politiķu aprindās, kā arī sociāldemokrātu vidū. Tā bija viltīga dubultspēle, par kuru A. Vinnigs

pats atklāti rakstīja kādā no savām grāmatām. Vēlāk kļuva zināma viņa sadarbība ar aktīvo kolonizācijas propagandētāju baronu S. Brēdrihu.

Antantes nostāja Baltijas jautājumā

Pirmā pasaules kara beigu posmā sabiedrotās lielvalstis – Lielbritānija, Francija un ASV – apsvēra iespējamās pārmaiņas un notikumu attīstību pēckara Eiropā, tai skaitā Baltijā. Lielāku interesi par Baltiju izrādīja Lielbritānija, kas jau 1918. gada sākumā sliecās atbalstīt igauņu, latviešu un lietuviešu nacionālo patstāvību, novilcinot tās pilnīgu atzīšanu līdz miera konferencei, lai nesatrauktu "vienotās un nedalāmās" Krievijas piekritējus. Mazāk aktīva bija Francija. Šīs abas lielvalstis nevēlējās pieļaut Vācijas ietekmes palielināšanos Baltijā, lai arī situācija līdz kara beigām liedza kaut ko nekavējoties uzsākt. Sabiedrotās lielvalstis aprobežojās ar diplomātu solījumiem atbalstīt Igaunijas un Latvijas neatkarības centienus. Labākā pozīcijā atradās Igaunija, jo bija paspējusi deklarēt neatkarību brīdi pirms vācu okupācijas (1918. gada 24. februārī) un 3. maijā no Lielbritānijas, bet desmit dienas vēlāk arī no Francijas saņēmusi *de facto* atzīšanu. Latvijai nekā tāda nebija. Turklāt Igauniju kopš 1917. gada pavasara, tāpat Lietuvu ārzemēs uztvēra kā teritoriāli vienotas, ko par Latviju joprojām nevarēja teikt.

Igaunija, Latvija un Lietuva nebija vienīgās sairušajā Krievijas impērijā, kas tiecās pēc neatkarības. Nacionālā padome nodibināja vai centās nodibināt sakarus ar Centrālo radu Ukrainā un līdzīgām baltkrievu, gruzīnu, azerbaidžāņu u.c. organizācijām. Ukrainas Centrālajā radā Latvijas jautājumus un latviešu lietas vispirms pārstāvēja Nacionālās padomes pilnvarotais M. Bruņinieks. Vēlāk Kijevā ieradās padomes loceklis K. Bahmanis.

Aizkavējušās Nacionālās padomes ārpolitiskās aktivitātes mērķtiecīgi un enerģiski 1918. gada vasarā risināja tās ārlietu nodaļas vadītājs Z. Meierovics. Ar ieteikuma vēstuli un pilnvarām nodibināt sakarus ar Lielbritānijas valdību, piedalīties apspriedēs un konferencēs viņš no Petrogradas vispirms devās uz Stokholmu, kur ieradās 30. jūlijā. Pateicoties jau vairākus gadus Zviedrijā dzīvojošā latviešu rakstnieka K. Ieviņa atbalstam, 4. augustā Z. Meierovics šai pilsētā lika pamatus informācijas birojam. Birojs izvērsa enerģisku darbību, patiesi atspoguļojot notikumus Latvijā un atmaskojot Baltijas vācu baronu un zviedru provācisko preses izdevumu dotos latviešu vērtējumus. Drīz sazarots sakaru tīkls no Stokholmas aptvēra Oslo, Londonu un Parīzi.

12. augustā Z. Meierovics Londonā tikās ar Igaunijas diplomātisko pārstāvi A. Pīpu[125] un Somijas ārlietu ministru R. Holsti. Abu valstsvīru atbalsts viņam bija ļoti nozīmīgs. Lielbritānijas valdības vispārējais priekšstats par latviešiem izrādījās negatīvs, jo viņi tika uzskatīti par lielinieku galveno militāro balstu Krievijā, kā arī vāciešu draugiem. Pret latviešiem, igauņiem un lietuviešiem angļus noskaņoja dažādas politiskas pārliecības krievu emigranti. Krievu diplomāti savukārt izmantoja pieredzi un sakarus, lai paplašinātu savu atbalstītāju loku Rietumvalstu valdošajās aprindās. Pauzdami "vienotas un nedalāmas" Krievijas ideju, šie diplomāti pūlējās sabiedrotās lielvalstis noskaņot pret Baltijas tautu patstāvību un neatkarību. A. Kerenskis, P. Miļukovs, V. Nabokovs u.c. pazīstami krievu politiķi atkal un atkal atkārtoja, ka Baltijai jābūt Krievijas federācijas sastāvdaļai. Šai ziņā krievu monarhisti, liberāļi un sociālisti izrādījās vienoti.

Z. Meierovics prasmīgi izmantoja Latvijas neatkarībai naidīgo spēku kļūmes un savu diplomāta talantu, spējas orientēties starptautiskās situācijas niansēs. Nacionālā padome tieši ar Lielbritāniju saistīja lielākās cerības, lai gan šīs jūras lielvalsts intereses vairāk bija pievērstas Vidusjūras baseinam. Neskatoties uz to, Lielbritānija uzmanīgi sekoja norisēm Baltijas jūras austrumkrastā un pat "greizsirdīgi" apsvēra ASV konkurences iespējas.[126] Protams, britu ārlietu resors neiztika bez Baltijas nākotnes analīzes Vācijas un Krievijas turpmākās attīstības kontekstā. Katrā ziņā Z. Meierovica uzdevums bija visai delikāts un atbildīgs. Darbodamies gluži viens, kaut arī Somijas ārlietu ministra R. Holsti atbalstīts, viņš veiksmīgi aizstāvēja Latvijas intereses sarunās Lielbritānijas Ārlietu ministrijā, prata ieinteresēt un panākt izpratni.

1918. gada oktobra vidū Lielbritānijas Ārlietu ministrija rūpīgi apsvēra un analizēja Baltijas jautājumu. Ārlietu ministrs A. Belfūrs Baltijas nākotni saistīja ar četrām atšķirīgām iespējām. Noraidījis pirmās divas (tās balstījās uz, pirmkārt, Brestas miera līguma radītās situācijas atzīšanu, otrkārt, atteikšanos atzīt jebkuru mazo nāciju apspiešanu pirmskara Krievijā), kā arī trešo, t.i., autonomijas ideju, viņš palika pie ceturtās iespējas, proti, trīs Baltijas tautu neatkarības. Līdzīgās domās bija Lielbritānijas Ārlietu ministrijas Krievijas departamenta vadītājs D. Gregorijs, kurš 16. oktobrī ieteica nekavējoties atzīt Baltijas tautu neatkarību, pamatojot to ar britu ekonomiskajām interesēm. Par neatkarību latviešiem, igauņiem un lietuviešiem izteicās arī citi politiķi. Šie u.c. fakti liecināja, ka Lielbritānija vēlējās novājināt neseno sabiedroto, bet vienlaikus veco

oponentu un sāncensi Krieviju, kā arī radīt no jaunveidojamām valstīm buferjoslu, kas šķirtu to no Vācijas. Minētajiem apsvērumiem pievienojās britu Admiralitāte. Citi ieskati valdīja Kara ministrijā, kas uz Baltiju raudzījās tikai kā uz izdevīgu placdarmu intervences izvēršanai pret lieliniecisko Krieviju.

Teiktais vismaz daļēji izskaidro lorda A. Belfūra labvēlīgo izturēšanos, 23. oktobrī tiekoties ar Z. Meierovicu. Lielbritānijas ārlietu resora vadītāja attieksme iedrošināja viņu piecas dienas vēlāk vēstulē paskaidrot atsevišķus Latvijas vēstures momentus, bet 30. oktobrī rakstiski lūgt Lielbritānijai Latvijas neatkarības atzīšanu.

Ar savu attieksmi pret Baltijas reģiona problēmām Lielbritānija iepazīstināja ASV Valsts departamentu, memorandā norādot uz šīs politikas riska faktoru abām lielvalstīm, jo "tādā pašā proporcijā, kādā mēs iedrošinām Somijas un Baltijas valstu neatkarību, vai nu tās paliek savrup, vai izaug par lielāku Baltijas līgu, mēs varbūt tai pašā laikā atkal veicinām zināmu elementu tuvināšanos Lielkrievijā un Vācijā, sevišķi, ja šīs agrākās zemes kļūst atkal spēcīgas un vēlreiz attīsta agresīvu centralizējošu tendenci"[127]. Šī paša memoranda autori mudināja nepieļaut pēdējo iespēju.[128] Apsverot nostāju Baltijas jautājumā, Lielbritānija neslēpa šaubas, vai tikai trīs neatkarīgās valstis neizrādīsies par vājām iepretim Vācijas un Krievijas ietekmei un spēka spiedienam, tādēļ plānoja jauno valstu līgas jeb savienības izveidošanu. Lielbritānijas sūtnis Zviedrijā E. Hovārds šai līgā paredzēja vietu arī Somijai. Visām četrām jaunajām valstīm varēja pievienoties Zviedrija, toties Polijas līdzdalība Lietuvas dēļ tika uzskatīta par nedrošu. Lielbritānijas valdība sliecās atbalstīt Baltijas tautas, cerot palielināt savas valsts ietekmi reģionā un nepieļaut tur nostiprināties Vācijai. Šai sakarībā 1918. gada 11. novembra A. Belfūra vēstule Z. Meierovicam ar oficiāli apliecinātu Lielbritānijas valdības "gatavību dot pagaidu atzīšanu Latviešu nacionālajai padomei kā *de facto* neatkarīgai iestādei"[129] līdz miera konferencei bija pilnīgi loģisks solis. Var nešaubīties, ka Lielbritānijas ārlietu ministrs vadījās kā no minētajiem apsvērumiem Baltijas jautājumā, tā no analoģijas ar Igauniju, neiedziļinoties niansēs un, cik var spriest, tobrīd pat nepainteresējoties, vai Nacionālā padome uzņēmusies Latvijas Pagaidu valdības funkcijas. Londonas "The Times" redakcija minēto A. Belfūra vēstuli publicēja tikai pašās mēneša beigās.[130]

Ārlietu ministrijas lēmums pamudināja britu ģenerālštāba priekšnieku ģenerāli H. Vilsonu pāris dienu vēlāk izteikties par Lietuvas, Latvijas un

Igaunijas nacionālo valdību apgādi ar ieročiem un iespējamu kara flotes atbalstu. Par angļu vai jaukta sastāva sabiedroto karaspēka nosūtīšanu uz Baltiju runāts netika. Kā zināms, sabiedrotie Kompjeņas pamiera līguma 12. punktā lika Vācijai pagaidām paturēt okupācijas karaspēku Baltijā, evakuējot to no turienes tikai tad, kad paši atzīs, ka tam pienācis laiks, "ievērojot šo teritoriju iekšējo stāvokli"[131]. Sabiedroto lielvalstis to uzskatīja par vienkāršāko un vismazāk apgrūtinošo risinājumu, kaut arī nesenā pretiniece tādējādi kļuva par tiešu izpalīgu.

Francija Vācijas ekspansiju uz austrumiem cerēja aizkavēt ar sanitārā kordona resp. buferjoslas radīšanu uz ziemeļiem no Polijas. Šai ziņā franču un angļu plāni sakrita. Kāds Francijas Ārlietu ministrijas memoranda uzmetums tomēr liek domāt, ka Baltiju vēlāk varēja sakļaut ar Krieviju vai Poliju vai dalīti ar abām. Memorands priekšroku deva pēdējam variantam, kas varēja nozīmēt Igaunijas piesaistīšanu Krievijai vienā vai otrā variantā, Latviju un Lietuvu kopā ar Baltkrieviju paredzot iekļaut poļu veidotā federācijā. Tika analizēta iespēja Lietuvu saistīt ar Poliju, bet Igauniju un Latviju pievienot nākotnes Krievijas federācijai, t.i., pēc lielinieku varas gāšanas. Cits priekšlikums paredzēja Igauniju pievienot Somijai vai Latvijai, Lietuvai paliekot separātai valstij. Francijai svarīgi likās mazināt Vācijas iespaidu austrumos, un tikai pēc tam tā domāja par buferjoslu pret lieliniekiem. Savas ieceres šī Eiropas lielvalsts vispirms saistīja ar Somiju, par spīti diplomātisko attiecību saraušanai somu provāciskā noskaņojuma dēļ, un Igauniju.[132] Francija aprobežojās ar Igaunijas *de facto* atzīšanu. Ieinteresēta lielinieku gāšanā un "vienotās un nedalāmās" Krievijas restaurēšanā, Francija nevēlējās iet tālāk, kaut arī to jūtami aizskāra Lielbritānijas rosīšanās Baltijas reģionā.

Kopš 1917. gada vispusīgas ziņas par Baltiju (vēsturi, ekonomiku utt.) ievāca ASV Valsts departaments. Diemžēl prezidents V. Vilsons "Četrpadsmit punktu" programmā ietverto pašnoteikšanās un neatkarības statusu uz Baltijas tautām neattiecināja. Prezidenta nekonsekvence mulsināja valsts sekretāru R. Lansingu. Krievu diplomāti ar "vecās Krievijas" sūtni B. Bahmetjevu priekšgalā enerģiski apvārdoja amerikāņus, uzstājot, ka Krievijas nekrievu tautu likteni jāizšķir nevis pašām šīm tautām, bet gan Krievijas Satversmes sapulcei. Izmantojot personisku pazīšanos, ASV prezidentu Baltijai nelabvēlīgā garā iespaidoja arī pazīstamais čehu politiķis T. Masariks, kurš izteicās pret nekrievu tautu atdalīšanos no Krievijas.

Plašu autonomiju Krievijas federālā savienībā Latvijai un Igaunijai paredzēja vairāku speciālistu – ASV valdības padomnieku ieteikumi. Viens no viņiem, proti, profesors R. Lords, neizslēdza iespēju redzēt Latviju kā neatkarīgu valsti ar starptautiskām garantijām.[133] Baltijas tautām labvēlīga gaisotne valdīja ASV kongresā, taču tā nebija noteicošā. Valsts departaments noraidīja Baltijas valstu atzīšanas plānus.

Sabiedrotās lielvalstis dažādu apstākļu ietekmē Baltijas jautājumā arvien vairāk rēķinājās ar lielinieku režīma krišanu Krievijā. Rezervētāka kļuva Lielbritānija. 1918. gada 3. decembrī Londonā sanākušajā sabiedroto Augstākajā kara padomē Lielbritānijas premjers D. Loids Džordžs noraidīja A. Belfūra ierosinājumu atzīt Krievijas nomalēs nodibinājušās jaunās valstis, pieprasot izvairīties no stingras pozīcijas t.s. krievu jautājumā. Divdesmit dienas vēlāk britu impērijas Kara kabineta sēdē D. Loids Džordžs jau atklāti kritizēja A. Belfūra ierosinājumu.[134] Attieksmes maiņa šaubas vairs neradīja.

Pēckara Eiropas pārbūves turpmākajam risinājumam vajadzēja notikt Parīzes miera konferencē. Tai bija jādod atbildes uz daudziem jautājumiem.

Lielinieku plāni Latvijas nākotnes jautājumā

1918. gada februārī bez iebildēm piekrituši upurēt Latvijas un latviešu tautas intereses, pēc Brestas miera noslēgšanas P. Stučka u.c. LSD lielinieku vadoņi tiecās Latviju pārvilkt atpakaļ Krievijas sastāvā. Šīs federācijas pretiniekus nemulsināja apstāklis, ka lielinieciskā Krievija veidojās kā autonomiju federācija. Viņi pilnīgi pakļāvās V. Ļeņina ieteikumiem un rīkojumiem.

1918. gada maija beigās LSD 16. konferencē latviešu lielinieki noraidīja Latvijas vai kādas tās daļas "atraušanu no sociālistiskās Krievijas republikas, vienalga, vai tas notiktu caur Latvijas pilnīgu aneksiju no Vācijas puses vai arī caur "patstāvīgas" Latvijas valsts dibināšanu zem Vācijas vai starptautisko imperiālistisko valstu protektorāta, kas vēl jo sevišķi izvērstu Latviju par starptautisku imperiālisma izmantošanas un izlaupīšanas zemi"[135]. Konference nemaz nerēķinājās ar faktu, ka V. Ļeņina vadītā Krievijas lielinieciskā valdība, parakstot Brestas miera līgumu, bija šo atraušanu vismaz daļēji (attiecībā uz Kurzemi) sankcionējusi. Tā vietā LSD lielinieku vadoņi mēdza atgādināt V. Ļeņina partijas un lielinieciskās Krievijas it kā labvēlīgo attieksmi pret Latviju, gan izvairoties no konkrētiem piemēriem šādu apgalvojumu ilustrācijai.

Krievijas padomju valdība pirmajā oficiālajā nacionālajam jautājumam veltītajā dokumentā, t.i., 1917. gada 2. (15.) novembrī publicētajā Krievijas tautu tiesību deklarācijā, atzina šo tautu vienlīdzību un suverenitāti, kā arī tiesības uz brīvu pašnoteikšanos, ieskaitot tiesības atdalīties no Krievijas un izveidot neatkarīgas valstis. Patiesībā V. Ļeņins neatkarības statusu bija gatavs atzīt tikai Polijai un Somijai, saistot to ar noteiktiem sociāliem faktoriem un industriālo attīstību.[136] Taču arī šīs divas zemes nebija paredzēts "atlaist" no Krievijas uz visiem laikiem, tās jau drīz gaidīja labprātīgi atgriežamies ciešā savienībā ar Krievijas proletariātu. Daudzkārt uzsverot Brestas miera nepieciešamību, kā arī labi zinot, bet izvairoties aplūkot saplosītās Latvijas piemēru, V. Ļeņins būtībā tautu pašnoteikšanos vienkārši pakļāva KK(b)P taktiskajiem apsvērumiem. Vēl vairāk – tautu pašnoteikšanās principu viņš bija pieņēmis nevis vispārdemokrātiskajā izpratnē, bet ievērojami šaurākā nozīmē, pašnoteikšanos attiecinot tikai uz proletariātu. Tieši tam, nevis nācijai kopumā Krievijas lielinieku vadonis atvēlēja realizēt pašnoteikšanos, pie viena demokrātiju aizstājot ar t.s. proletariāta diktatūru. Kā pēdējās nesaudzīgs ierocis ar paša V. Ļeņina līdzdalību arī tika radīta visvarenā Viskrievijas ārkārtējā komisija jeb čeka.

Lielinieku nacionālo politiku raksturoja demagoģija un terors. Katrā gadījumā V. Ļeņins daudz vairāk bija ieinteresēts panākt bijušās Krievijas impērijas tautu piesaistīšanu Krievijai nekā samierināties ar to atdalīšanos. Tomēr ārēji šai apvienošanai bija jārada priekšstats par brīvu izvēli. Tā pakāpeniski vajadzēja īstenoties teritoriālajam internacionālismam, izplešoties arvien tālāk un tālāk, galu galā lieliniekiem panākot sociālistiskās revolūcijas uzvaru pasaules mērogā. Šīm iecerēm nebija un nevarēja būt nekā patiesi kopēja ar tautu pašnoteikšanos, kad tās vai citas tautas etniskās intereses, vērstas uz neatkarīgas un patstāvīgas valsts izveidošanu, dominē pār atsevišķu šķiru interesēm.

Lielinieku partija tiecās radīt iespējami lielāku valsti ar sekojošu nāciju tuvināšanos. Praktiski tas nozīmēja nekrievu tautu un nāciju pārkrievošanu. Šo pārkrievošanu jeb, kā V. Ļeņins skaidroja, saplūšanu lielinieki vēloties panākt ar "visu nāciju strādnieku un darbaļaužu brīvu, brālīgu savienību"[137]. Viss liecina, ka viņš jau tolaik bija pārliecināts, ka agrāk vai vēlāk jāpanāk pašu lielinieku sagrautās Krievijas impērijas – konglomerāta atjaunošana.

Nožēlojamu piekāpību un gatavību akli sekot un izpildīt KK(b)P CK rīkojumus izrādīja LSD vadība. 1918. gada oktobrī, uzstājoties vācu un

austriešu karaspēka okupēto apgabalu komunistisko organizāciju konferencē, A. Bērce (Arājs) tautu pašnoteikšanās tiesības novērtēja kā kontrrevolucionāras, kuras "izmanto buržuāzija" un kuras tādēļ proletariāta interesēm vairs neatbilstot.[138] Īsti ļeņiniskā garā LSD tiecās aizstāt demokrātiju ar lielinieku organizēto, pēc savas būtības diktatorisko "proletārisko pašnoteikšanos". Proletariāta diktatūra bija tikai sauklis, varas patiesās sviras atradās valdošās lielinieku partijas, pareizāk – tās centrālkomitejas rokās, ko noteica t.s. demokrātiskais centrālisms.

Beidzoties Pirmajam pasaules karam un pēc Brestas miera anulēšanas LSD aktīvi iesaistījās varas jautājuma risināšanā Latvijā. Lielas cerības likās paveram revolūcija Vācijā. LSD CK gatavojās pārvērst Latviju par tiltu starp lieliniecisko Krieviju un revolucionāro Vāciju. Lielinieki vērsās pie Latvijas darbaļaudīm ar vardarbību sludinošiem uzsaukumiem. LSD CK Krievijas birojs steidzīgi gatavojās paša izsludinātajam pilsoņu karam Latvijā un varas sagrābšanai, negaidot pat KSFPR paziņojumu par Brestas miera anulēšanu. Nepamatoti baidot cilvēkus ar "ķeizaristes un Baltijas buržuāzijas piekritēju" tautai gatavoto asinspirti, lielinieki vācu okupētajā Latvijā steidzās veidot bruņotas grupas un gatavoties nesaudzīgai bruņotai cīņai pret pilsoniskajām aprindām un it īpaši Latvijas patstāvības un neatkarības atbalstītājiem. LSD nekautrīgi paziņoja, ka "Latvijas proletariāts atmet Latvijas patstāvību, kāds arī nebūtu tās politiskais veids"[139]. Kā parasts, patvarīgi runājot visu Latvijas strādnieku vārdā, lielinieki izplatīja latviešu kā nācijas izdzīvošanai klaji naidīgus uzskatus un propagandēja gatavību upurēties "brīvu tautu savienības" interesēs. Aktīvākie nacionālā nihilisma sludinātāji LSD (T. Draudiņš, K. Soms-Kaufmanis u.c.) prognozēja latviešu asimilēšanos, resp., pārkrievošanos, un, noraidot tautas pašsaglabāšanās centienus, aicināja cīnīties par sociālistisko iekārtu. Nedaudz vēlāk LSD 18. konference, kas notika 1918. gada 18. un 19. novembrī, rezolūcijā Latvijas jautājumā iestājās par Latvijas komūnu kā Krievijas Sociālistiskās Federatīvās Padomju Republikas sastāvdaļu.

Sakarā ar Sarkanās armijas daļu, to skaitā latviešu strēlnieku virzīšanu uz Baltiju lielinieku vadoņi lielu vērību veltīja strēlnieku dezinformācijai. Nobažījušies, ka strēlnieki varētu pamest Krievijas pilsoņu kara frontes un steigties uz Latviju, lielinieki no viņiem pieprasīja "līdz beidzamai iespējamībai cīnīties par Krievijas un tamlīdz arī par Latvijas padomju republiku, kur viņiem to arī neuzticētu kopējā plānveidīgā pilsoņu kara vadība"[140]. Latvijas padomju republikas pieminēšana apstākļos, kad

P. Stučkam pat gluži formāla tāda likās lieka un nevajadzīga, rāda, ka ierindas lielinieki, vēl jo vairāk bezpartejiskie strēlnieki, kuru vidū nacionālismu nekad neizdevās izskaust, norādes "no augšas" dažkārt neatbalstīja. Pavisam drīz izrādījās, ka kļūdījies P. Stučka, nevis strēlnieku daļu lielinieki. 23. novembrī J. Staļins informēja LSD CK Krievijas biroja ārkārtējās sēdes dalībniekus par V. Ļeņina ieteikumu nekavēties ar Latvijas pagaidu padomju valdības sastādīšanu. Neviens no biroja locekļiem neiebilda un bez ierunām pakļāvās norādījumam simulēt Latvijas padomju valdības neatkarību. Protams, V. Ļeņina ieteikuma pamatā bija politiski apsvērumi. Vienlaikus viņš steidzināja Sarkanās armijas iebrukumu Baltijā. 29. novembrī Ļeņins telegrammā virspavēlniekam J. Vācietim lika "dot atbilstošo karaspēka daļu komandējošam sastāvam norādījumu, lai mūsu karaspēks visādi atbalstītu Latvijas, Igaunijas, Ukrainas un Lietuvas pagaidu padomju valdības, bet, protams, tikai padomju valdības"[141]. Acīmredzot V. Ļeņinu nemulsināja fakts, ka telegrammā minētā Latvijas pagaidu padomju valdība vēl pat nebija sastādīta. Tas tika izdarīts Maskavā 1918. gada 4. decembrī.

Latvijas iedzīvotāji, īpaši Kurzemē, maz ko zināja par lielinieku plāniem un iecerēm. Sabiedrības trūcīgākajai daļai sociālisma idejas joprojām šķita pievilcīgas. LSD to tad arī pilnā mērā izmantoja.

Lielinieku asu kritiku par Latvijas neatkarības atbalstīšanu saņēma no LSD izslēgtie mazinieki internacionālisti, kuri bija apvienojušies ar maziniekiem aizsardzībniekiem. LSDSP laiku pa laikam piemita nekonsekvence, cenšanās izvairīties no atbildīgiem lēmumiem, aizstājot tos ar apšaubāmiem politiskiem manevriem. Acīmredzot ilgstoša atrašanās kopējā partijā ar lieliniekiem nebija palikusi bez ietekmes.

Latvijas valstiskās neatkarības pasludināšanas sagatavošana

Nevairoties no zināma riska, Nacionālā padome 1918. gada septembrī atsāka darbību Rīgā, kur jau ilgāku laiku diezgan enerģiski, cik to pieļāva nelegālie apstākļi, rīkojās Demokrātiskais bloks. Diemžēl šīs abas organizācijas neatrada kopēju valodu, jo tām bija atšķirīgi uzskati par to, kā panākt Latvijas suverenitāti, tāpat arī nesaskaņas citos jautājumos.

Nacionālajai padomei orientējoties vienīgi uz sabiedroto lielvalstīm, Demokrātiskais bloks ar cerībām uzņēma ziņu par Bādenes prinča Makša valdības nākšanu pie varas Vācijā un presē publicētos paziņojumus par šīs valdības pieteikto attieksmes maiņu pret okupēto Baltiju

un tās tautām. K. Ulmaņa, M. Valtera, M. Skujenieka un S. Paegles rosināts, Demokrātiskais bloks apsprieda Latvijas neatkarības jautājumu jaunajā situācijā, kad strauji mainījās daudzu Vācijas politiķu un žurnālistu domas un izteikumi par Baltiju. Pat agrākais aneksijas un kolonizācijas plānu aizstāvis P. Rorbahs, nerunājot nemaz par liberāļiem P. Šīmani, F. Naumani u.c., nu izteicās par atbalstu latviešu un igauņu patstāvības tieksmēm.

Kā privāta iniciatīva jāvērtē M. Valtera un E. Trauberga vēstule jaunajam Vācijas valsts kancleram ar lūgumu nelikt šķēršļus Latvijas tūlītējai neatkarībai.[142] Vēstulē pirmoreiz izteikta doma par Latvijas Pagaidu valdības sastādīšanu "no noteicošo partiju pārstāvjiem". 31. oktobrī Berlīnē abus tās autorus pieņēma Vācijas jaunās valdības oficiālās personas.[143] Iespējams, ka šo tikšanos rezultātā Vācijas politiķos nostiprinājās uzskats par tūlītēju demokrātisku pārkārtojumu nepieciešamību okupētajā Baltijā. Latvijā M. Valters un E. Traubergs saņēma pārmetumus, jo viņu Vācijas apmeklējums radīja aizdomas sabiedrotajās lielvalstīs.

Iekšpolitiskās pārmaiņas Vācijā gluži ignorēt nedomāja arī Nacionālā padome. 21. oktobrī V. Zāmuels un A. Ķeniņš tikās ar reihstāga locekli G. Šulcu-Gafernicu, kurš bija ieradies nodibināt sakarus ar latviešu un igauņu politiķiem. Viņš tika informēts par Nacionālās padomes izveidošanos, darbību un mērķi – patstāvīgas Latvijas valsts nodibināšanu. "Latvija ir domāta kā patstāvīga valsts, kura nebūtu savienota ne ar kādu citu valsti vai nu caur personālūniju, vai kā federācijas vai savienības valsts atsevišķs loceklis... Jebkura atpakaļpievienošana pie Krievijas jāuzskata par izslēgtu," norādīts G. Šulcam-Gafernicam ar 24. oktobri datētā vēstulē. Tajā teikts, ka Nacionālā padome paredzējusi sastādīt Latvijā Pagaidu valdību, kurai būtu tūlīt jāpārņem civilpārvalde, tāpat nekavējoties jāsāk karaspēka organizēšana. Pēc tā noorganizēšanas vācu okupācijas karaspēkam būtu jāatstāj Latvija. Vēstulē Vācijas reihskancleram Nacionālās padomes valde norādīja, ka tā, tāpat Demokrātiskais bloks neatkarīgi viens no otra atbalsta atdalīšanos no Krievijas un Latvijas politisko neatkarību. Nacionālā padome apliecināja gatavību uzņemties Latvijas pārvaldīšanu līdz Pagaidu valdības sastādīšanai, kam jānotiek minētās padomes pilnsapulcē. Pēc tam Pagaidu valdībai vajadzēja izstrādāt Latvijas Satversmes projektu un sasaukt Satversmes sapulci.[144] Lai to izdarītu, bija nepieciešams viens priekšnoteikums, t.i., lai vācu okupācijas karaspēka pavēlniecība neliktu šķēršļus šai rīcībai.

Demokrātiskais bloks, kas kopš 1918. gada oktobra sākuma ik dienu noturēja apspriedes ar politisko partiju (Latviešu zemnieku savienības, Nacionāldemokrātu partijas, LSDSP u.c.) pārstāvju piedalīšanos, uzskatīja, ka Nacionālās padomes darbība, atskaitot atsevišķu valdes locekļu rosību, faktiski ir apsīkusi. Tādēļ bloks ierosināja izveidot jaunu latviešu centrālo pārstāvniecības orgānu. 4. novembrī Nacionālās padomes valde piekrita sarunām ar sociāldemokrātiem, kuri plānoja izveidot jaunu kopēju padomi no 10 Latviešu zemnieku savienības, 8 sociāldemokrātu, 5 demokrātu, 3 radikāldemokrātu, 2 sociālrevolucionāru pārstāvjiem, pa vienam nacionāldemokrātu un republikāņu pārstāvim, pieaicinot vairākas nacionālo minoritāšu izraudzītas personas. Šāda rīcība aizskāra nevienā no politiskajām partijām neiestājušos Nacionālās padomes valdes locekļu (A. Berga, V. Zāmuela u.c.) pašapziņu. Viņi joprojām par tautas pārstāvniecības orgānu uzskatīja tikai Nacionālo padomi un aizvainoti uztvēra Demokrātiskā bloka konkurenci. Pat viens mērķis – neatkarīga Latvijas valsts – nespēja vienot minētās organizācijas. Lielāku iecietību izrādīja Demokrātiskais bloks, sevišķi M. Valters, kurš pacietīgi tuvināja abas puses, pārrunājot ar ieinteresētajām personām strīdīgos jautājumus.

Demokrātiskais bloks Latvijas valsti iedomājās kā neatkarīgu, demokrātisku republiku Tautu Savienībā, jaunās valsts iekšējo iekārtu un attiecības ar citām valstīm nosakot Satversmes sapulcei. Katrā ziņā Demokrātiskais bloks izrādīja lielāku mērķtiecību un sekmēja pārdomātu un neatlaidīgu, kaut arī piesardzīgu ieceres īstenošanu.

Spēcīgu stimulu Latvijas neatkarības piekritējiem deva revolūcijas sākums Vācijā un šīs lielvalsts sakāve Pirmajā pasaules karā. Nacionālā padome vērsās pie sabiedrotajām lielvalstīm ar lūgumu likvidēt Brestas miera radīto situāciju un parūpēties par vācu okupācijas karaspēka nekavējošu izvešanu no Latvijas, līdz latviešu nacionālo vienību saformēšanai aizstājot to ar sabiedroto karaspēku. Sabiedroto lielvalstīm tā lūdza arī sekmēt vācu gūstā esošo karagūstekņu un bēgļu atgriešanos dzimtenē, palīdzēt latviešu centrālajām nacionālajām un politiskajām organizācijām, vietējiem pašpārvaldes orgāniem uz koalīcijas pamata nekavējoties izveidot Latvijas Pagaidu valdību.[145] Pēdējā norāde liecināja, ka saņemtais Lielbritānijas oficiālais *de facto* atzinums tomēr nebija devis Nacionālajai padomei tik daudz pašapziņas, lai tā spētu reāli izpildīt agrāk pausto gatavību vienai pašai izveidot šādu valdību.

Nacionālās padomes ietekme turpmākajās nedēļās mazinājās. Vairāku valdes locekļu līdzdarbošanās vai faktiska pāreja Demokrātiskajā blokā apstiprina pieņēmumu par nopietnām domstarpībām Nacionālās padomes iekšienē.

Latviešu prese vēl pirms Kompjeņas pamiera aģitēja par Latvijas neatkarību. "Vienīgi patstāvīga Latvija un patstāvīga Igaunija var dot šīm zemēm laimīgu nākotni," 1918. gada 10. novembrī rakstīja "Līdums". Apzinoties, ka nav iespējams īsā laikā sasaukt Latvijas Satversmes sapulci, šis laikraksts pāris dienu vēlāk ieteica Nacionālajai padomei apvienoties ar Demokrātisko bloku vienā Latviešu nacionālajā padomē, uzņemoties Latvijas pārvaldību līdz Pagaidu valdības sastādīšanai.[146] Tā tomēr nenotika. Viss izšķīrās turpmāko piecu sešu dienu laikā.

Sparīgi rīkojās K. Ulmanis. 15. novembrī Valkā viņš prata pārliecināt tur esošos Zemnieku savienības ietekmīgākos pārstāvjus par labu jaunas tautas pārstāvniecības institūcijas izveidošanai. Šai institūcijai bija jāpasludina neatkarīgas Latvijas valsts nodibināšana.

Latvijas Tautas padome un 18. novembra akts

Novembra vidū situācija Rīgā bija labvēlīga neatkarīgas Latvijas valsts nodibināšanai. Beidzot Baltijas vācu militārpārvaldi pārdēvēja par civilpārvaldi – un tā nonāca Vācijas valsts kanclera pakļautībā. Liepājā, Ventspilī, Jelgavā, Rīgā, Valmierā, Valkā, Daugavpilī u.c. sociāldemokrātu vadībā izveidojās vācu matrožu un kareivju padomes. Līdz 1918. gada novembra vidum Rīgas vācu kareivju padome atcēla cenzūru, solījās atbrīvot politieslodzītos un atļāva darboties politiskajām partijām. Vēl pirms tam tika atcelti civiliedzīvotājiem noteiktie pārvietošanās ierobežojumi. 15. novembrī Vācijas jaunā sociāldemokrātiskā valdība reiha komisāru Baltijā A. Vinnigu iecēla par savu ģenerālpilnvaroto reģionā. Sarunās ar latviešiem un igauņiem viņam lika respektēt abu tautu vēlmi izveidot neatkarīgu valsti.

Par spīti laikrakstu aicinājumiem un Igaunijas piemēram, kas valsts organizēšanā bija apsteigusi Latviju,[147] latviešu politiķiem grūti nācās vienoties. 16. novembrī notika partiju pārstāvju sanāksme, kurā piedalījās Latviešu zemnieku savienības, LSDSP, sociālistu revolucionāru, radikāldemokrātu, nacionāldemokrātu un republikāņu delegāti. Ar nolūku gūt informāciju sanāksmē bija ieradušies ebreju Bunda un Latviešu kareivju nacionālās savienības atsūtītie pārstāvji. Taču Nacionālās padomes valdes

locekļu V. Zāmuela un A. Berga[148] nepiekāpības dēļ viedokļus saskaņot neizdevās. Tikai 1918. gada 17. novembra vakarā pēc daudzkārtējām pārrunām astoņas dažādas latviešu politiskās partijas galu galā vienojās izveidot jaunu pārstāvniecības orgānu – Latvijas Tautas padomi. 13 cilvēki (K. Ulmanis, M. Valters, J. Ampermanis, J. Vārsbergs, V. Gulbis, E. Bauers, A. Šērs, N. Svemps, K. Vanags, J. Bērziņš, O. Nonācs, E. Freivalds un P. Murits) tajā pārstāvēja Latviešu zemnieku savienību, pieci – LSDSP (F. Menders, J. Celms, P. Kalniņš, A. Petrevics un M. Skujenieks), tāpat Latvijas Demokrātisko partiju (E. Bite, D. Golts, M. Bružis, A. Raņķis un J. Bergsons), četri – Radikāldemokrātisko partiju (J. Zālītis, G. Zemgals, K. Kasparsons un R. Benuss), trīs – Latvijas Revolucionāro sociālistu partiju (E. Traubergs, E. Skubiķis un K. Albertiņš). J. Akurateru un A. Ķeniņu deleģēja Nacionāldemokrātu partija, E. Strautnieku – republikāņi, bet S. Paegli – Latvijas neatkarības partija. Bez tam S. Kambala pārstāvēja 1917. gadā ievēlēto Latgales zemes padomi. Šīs sākotnējais Tautas padomes locekļu skaits turpmāk tika ievērojami palielināts.

Tautas padomē ietilpstošās politiskās partijas samērā līdzīgās attiecībās pārstāvēja gan zemniecību, gan strādniecību, gan pilsonību. Tas bija garants plašākai atbalsta bāzei visai sarežģītajā iekšpolitiskajā un ārpolitiskajā situācijā.

Pēc konstituēšanās Tautas padome pieņēma šādu darba kārtību: 1) Latvijas Tautas padomes politiskās platformas izstrādāšana; 2) šīs padomes pagaidu prezidija ievēlēšana; 3) Pagaidu valdības organizēšana; 4) reglamentu komisijas izveidošana; 5) dažādi citi jautājumi.

Pats atbildīgākais uzdevums bija Latvijas Tautas padomes politiskās platformas apspriešana un pieņemšana. Tā kā Tautas padome netika vēlēta, bet bija dažādu politisko partiju sastādīta, politiskās platformas 1. pants paredzēja iespējami drīz sasaukt Latvijas Satversmes sapulci, ievēlot tās locekļus vispārīgās, vienlīdzīgās, tiešās, aizklātās un proporcionālās vēlēšanās. Tiesa gan, šo apņemšanos izdevās īstenot tikai turpat pusotru gadu vēlāk.

Tautas padome paredzēja veidot Latvijas valsti kā demokrātisku republiku, panākot tās iekļaušanos Tautu Savienībā, kuru izveidot bija iecerējušas sabiedrotās lielvalstis, vispirms ASV. Īpaši atrunātas bija nacionālo minoritāšu tiesības, ieskaitot to pārstāvju līdzdalību Tautas padomē un Pagaidu valdībā, kam savukārt vajadzēja uzņemties augstāko izpildu varu Latvijā. Tika paredzēta nacionālo grupu kulturālo un nacionālo tiesību

94. att. Tikko nodibināta neatkarīga Latvijas valsts!

garantēšana valsts pamatlikumos. Vārda, preses, sapulču un biedrošanās brīvību nolēma papildināt ar amnestijas izludināšanu.

Par Latvijas Tautas padomes priekšsēdi ievēlēja pazīstamo politiķi un sabiedrisko darbinieku profesionālo juristu J. Čaksti, kura kandidatūru izvirzīja Latviešu zemnieku savienība. Par viņa pirmo biedru (vietnieku) kļuva M. Skujenieks, par otro – G. Zemgals. K. Ulmani vienbalsīgi ievēlēja par Latvijas pirmo Ministru prezidentu. Tautas padome uzdeva viņam iespējami ātrāk izraudzīt kandidātus Ministru kabinetam, tā apstiprināšanu paredzot tuvākajā laikā.

Lielinieki gatavojās aktīvi uzstāties, lai kavētu Latvijas neatkarības lietu. LSD CK un Rīgas komiteja bija nolēmusi svētdien, 17. novembrī, Rīgā sarīkot demonstrāciju. Taču vācu kareivju padomes izplatītais aizliegums rīkot jebkādas procesijas un sapulces pilsētas ielās atturēja lielinieku no šīs ieceres īstenošanas. Nekādas demonstrācijas todien Rīgā nenotika.

Nākamajā dienā, 1918. gada 18. novembrī, svinīgos apstākļos tagadējā Nacionālā teātra telpās notika Latvijas Tautas padomes otrā sēde. To atklāja G. Zemgals, jo J. Čakste nebija ieradies.[149] Pēc iepriekšējās sēdes protokola

nolasīšanas G. Zemgals klātesošajiem paziņoja, ka Latvijas Tautas padome pārņēmusi suverēno varu. Pēc tam vārdu deva Ministru prezidentam K. Ulmanim. Īsā uzrunā viņš Pagaidu valdības vārdā pasludināja Latvijas demokrātiskās republikas nodibināšanu. Visi klātesošie piecēlās un kopā ar T. Reitera koristiem trīsreiz pēc kārtas nodziedāja tautā tik populāro dziesmu "Dievs, svētī Latviju!", kas kļuva par jaunās valsts himnu.

Pēc tam Ministru prezidents reālistiski izvērtēja situāciju, kādā atradās jaundibinātā Latvijas valsts, un nosauca daudzas neatliekamas problēmas (pārtikas un agrāro jautājumu, sociālās reformas un likumdošanu, u.c.), liekot skaidri saprast, ka valdībai "vajadzīga visas tautas jo plaša un sirsnīga pretimnākšana, kā arī viņas ticība, ka patiesi tagad ejam pretī savu ilgu un vēlēšanu piepildīšanai"[150]. Optimistiski noskaņotais K. Ulmanis bija pilns apņēmības enerģiski rīkoties valsts interešu labā.

Sēdes turpinājumā deklarācijas nolasīja klātesošo politisko partiju pārstāvji. Runas nebija garas, domāts tika par sekmīgas turpmākās darbības ievadīšanu. Zināmu neizpratni radīja sociāldemokrāta P. Kalniņa teiktais, ka LSDSP neatkarīgas Latvijas ideja nav mērķis, bet gan līdzeklis, lai izveidotu sociālistisku Latviju. Ar to sociāldemokrāti, cik noprotams, vēlējās pietušēt strādnieku aprindās nepopulāro LSDSP sadarbību ar pilsoniskajiem politiķiem. Taču sociālistiskās Latvijas pieminēšana liek domāt arī par zināmām politiskām nodevām lieliniekiem, kas jau konkrētākas aprises ieguva gada nogalē.

Gan tolaik, gan vēlāk tika izteikti atšķirīgi viedokļi par Latvijas valsts izveidošanas tiesiskajiem apstākļiem, pārmesta varas uzurpēšana u.tml. Jaunās valsts proklamēšanā gan lieki piemērot lielvalstu radītās un pašu tik bieži pārkāptās starptautiskās tiesības, bet jāievēro gluži citi nosacījumi, vispirms lielvalstu formāli akceptētais tautu pašnoteikšanās princips. Katrā gadījumā latviešu politiskās partijas nepalaida garām radušos iespēju pieteikt Latvijas valsti, kamēr viena no divām tai svešām un naidīgām lielvarām (Krievija) nespēja, bet otra (Vācija) konkrētajos apstākļos nebija ieinteresēta šādu rīcību aizkavēt. Vienu okupantu klātbūtnē un jauna (Sarkanās armijas) iebrukuma priekšvakarā nepiedodami būtu balstīties uz kaut kādām abstraktām shēmām. Ja suverenitātes jautājums būtu atstāts neizšķirts līdz Latvijas Satversmes sapulces sanākšanai, kā to ieteica A. Niedra,[151] tad varēja gadīties, ka neatkarība tā arī paliktu nepasludināta.

Vietējos vāciešus, kas vēl loloja ilūzijas par Baltijas valsti, Latvijas valsts nodibināšanās pārsteidza nesagatavotus, tādēļ viņi nekādu pretestību

neizrādīja. Sapratne raksturoja Rīgā esošo lietuviešu un igauņu attieksmi. Ļoti drīz gatavību līdzdarboties Tautas padomē izrādīja Rīgas ebreju pārstāvji, kamēr krievi atzina par labāku atturēties.

Latviešu avīzes gandarītas sveica Latvijas valsts nodibināšanu. Šī ziņa, kaut arī nedaudz novēlojusies, atbalsojās it visur Latvijā. Apsveikuma telegrammas un raksti pienāca no latviešiem un viņu organizācijām svešumā. Beidzot tas bija noticis – bija dzimusi Latvijas valsts!

Tiesa, laiku pa laikam dažs labs nepārliecinoši mēģinājis apšaubīt šī notikuma atbilstību joprojām strikti nefiksētām starptautisko tiesību normām. Jaunu valstu rašanos acīmredzot pareizāk uzskatīt par revolucionāru aktu. Tāpat zināms, ka par savu brīvību tautām jānorēķinās ar asinīm. Tolaik latviešu asinis bija lijušas pārpārēm.

Laiks pierādīja, ka Latvijas valsts atbilda ne tikai latviešu tautas, bet arī tās pārējo apzinīgo iedzīvotāju vairākuma interesēm. Tādējādi 1918. gada 18. novembris ievadīja gluži jaunu laikposmu Latvijas vēsturē.

NOBEIGUMS

Bieži vien izprast notikumu patieso jēgu un nozīmīgumu iespējams tikai no zināmas laika distances, kas atsijā reālās vērtības, liekot atmest nebūtisko un nesvarīgo. Tā arī jaunās valsts – Latvijas demokrātiskās republikas proklamēšana pirms vairāk nekā astoņiem gadu desmitiem daudziem tās iedzīvotājiem nespēja uzreiz iedvest ticību šī tik nozīmīgā soļa veiksmei. Taču apņēmība kļūt par patstāvīgu valsti tika izteikta, un tieši šī patstāvība, svešu lielvaru pazemojošo pinekļu nokratīšana turpmāko divu gadu desmitu laikā Latvijai deva iespēju dziedēt tai cirstās brūces, latviešu tautai pārliecinoties par brīvas attīstības priekšrocībām. Kļūt reiz pašai par noteicēju savā zemē – tas patiesi bija liels ieguvums, kas cēla tautas pašapziņu un, kaut arī daudz pūļu prasīja sagrautās tautsaimniecības atjaunošana un jauncelsme, deva tik nepieciešamo atelpu pirms jauniem traģiskiem pārbaudījumiem.

Ne visur plašajā pasaulē, pat ne visās Eiropas zemēs Latvijas valsts pasludināšana tika pamanīta un novērtēta. Protams, Latvija bija tikai viena no daudzajām uz sabrukušo impēriju drupām jaunveidotajām valstīm. Sevis apzināšanās un apliecināšanas laiks tai vēl bija priekšā. Turklāt, Pirmā pasaules kara troksnim apklustot, vai ikvienai Eiropas valstij netrūka pašai savu rūpju. Starptautisko situāciju ilgi gaidītais miers nebija vienkāršojis, bet gan sarežģījis. Jaunizveidojušās valstis apgrūtināja lielvalstīm veikt pēckara Eiropas pārbūvi. Jau agrāk pastāvošajām starpvalstu problēmām pievienojās jaunas.

Latvija bija pārlieku izpostīta un izlaupīta, tās zeme – šāviņu izārdīta un neskaitāmo ierakumu izvagota. Visapkārt varēja vērot karadarbības radītā posta pēdas. Pamestas mājas, krāsmatas. Iedzīvotāju skaits izrādījās sarucis gandrīz uz

pusi salīdzinājumā ar pirmskara laiku. Daudzas ģimenes bija aizklīdušas bēgļu gaitās, daudzu jaunekļu un vīru dzīvību bija izdzēsušas lodes un šāviņi. Latvijā palikušajiem daudz kā trūka, vispirms jau pārtikas, arī lauku apvidos, kur vēl nesen vasarās viļņojās auglīgas druvas. Ļaudis alka pēc miera, pēc cilvēciskas dzīves, zeme – pēc tās kopējiem.

Šādā situācijā vispirms no pašiem latviešiem bija atkarīgs jaunpieteiktās valsts liktenis. Latvijas Pagaidu valdība, uzņemoties vadīt valsti, apzinājās, ka to sagaida nopietnas grūtības. Tomēr tās dažādu objektīvu cēloņu dēļ izrādījās krietni lielākas, nekā bija gaidīts. Katra nedēļa, pat katra diena ienesa lielākas vai mazākas pārsvarā nevēlamas korekcijas.

Vēloties sadzīvot mierā ar visām zemēm, vispirms jau kaimiņvalstīm, Latvijas demokrātiskā republika sākotnēji cerēja iztikt bez armijas un Kara resp. Aizsardzības ministrijas, jo karot ne ar vienu negatavojās. Tomēr bruņota cīņa tai tika uzspiesta. Latvijas neatkarības proklamēšanas dienā jaunpieteiktajā valstī jau iebruka Padomju Krievijas Sarkanā armija, kas vēl tonedēļ ieņēma vairākas apdzīvotas vietas Latgalē.

Pārāk lielas cerības Latvijas Pagaidu valdība saistīja ar pasaules karā uzvarējušām lielvalstīm, to solījumiem un mājieniem. Latviešiem arvien vairāk nācās paļauties uz pašu izmaņu, apņēmību un spēkiem. Lēnām, bet noteikti auga tautas ticība neatkarībai, tāpat arī atbalsts jaunajai valstij. Tas arī bija panākumu garants.

Atsauces un piezīmes

1. nodaļa

1 Minētais skaits attiecināms uz 1994. gada sākumu. Sk.: *Kļaviņa D.* Ceļavārdi // Latvijas Arhīvi, 1994, 1. nr., iekšējais vāks.

2 Padomju Krievijas, resp., Padomju Savienības arhīvos tādus iekārtoja jau kopš 20. gadiem.

3 Kultūras darbinieku dokumentu fondi Latvijas arhīvos, bibliotēkās un muzejos: Rokasgrāmata. Rīga, 1992. 232 lpp.

4 Sk.: *Lase I.* Ieskats Latvijas Komunistiskās partijas arhīva tapšanas vēsturē // Latvijas Arhīvi, 1995, 3. nr., 7. lpp.

5 Saīsinājums no krievu val. (Отряд милиции особого назначения) īpašu uzdevumu milicijas vienības apzīmēšanai.

6 Tāds tagad ir atjaunotais šīs pilsētas oficiālais nosaukums. Turpmāk tā vietā grāmatas tekstā lietots vienkāršotais apzīmējums Pēterburga (līdz Pirmā pasaules kara sākumam, kad pilsētu pārdēvēja par Petrogradu).

7 Latvijas Universitātes satversme. Rīga, 1923, 3. lpp.

8 Profesora alga augstskolā bija 500–800 Ls mēnesī. Salīdzinājumam var minēt, ka skolotāja alga pilnas slodzes gadījumā lauku tautskolās bija 100–110 Ls mēnesī, pilsētās – 120–130 Ls mēnesī. Sk.: *Vilciņš T.* Zinātne Latvijā (1918–1940). Metodiskais palīglīdzeklis skolotājiem. Rīga, 1994, 12. lpp.

9 Turpat, 13. lpp.

10 *Šilde Ā.* Latvijas vēsture 1914–1940. [Stokholma], 1976, 444. lpp.

11 Latvijas Universitāte. 75. Rīga, 1994, 256.–257. lpp.

12 *Vilciņš T.* Zinātne Latvijā (1918–1940), 15. lpp.

13 Turpat, 16. lpp. – Stipendija bija 100–175 Ls mēnesī, atsevišķos gadījumos līdz 250 Ls.

14 Latvijas Universitāte divdesmit gados 1919–1939. I, Rīga, 1939, 214. lpp.

15 Latvju enciklopēdija / A. Švābes red. 3. sēj., Stokholma, 1953–1955, 2537. lpp.

16 Kultūras fonds 1920–1928. Rīga, 1928, 137. lpp.

17 *Bērziņš V.* Latviešu strēlnieki – drāma un traģēdija. Rīga, 1995, 9. lpp.

18 Latviešu Strēlnieks, 1926/27, 5. nr., 34. lpp.

19 Latviešu konversācijas vārdnīca. 16. sēj., Rīga, 1937–1938, 32 041. sl.

20 Izida, 1929, 2. nr., 37. lpp.; LVVA, 5570. f., 1. apr., 1. l., 2. lp.

21 Latvijas vēstures bibliogrāfija. 1918–1935. Rīga, 1935. 123 lpp.; Pagātne un tagadne. Latvijas Vēstures skolotāju biedrības rakstu krāj. Rīga, 1936–1938.

22 *Beierbahs K.* Dobeles revolucionārās cīņas 1905./6. Rīga, 1929. 110 lpp.; *Beierbahs K.* Aizputes karš: Revolūcijas masu stāsts 1905. g. Rīga, 1933. 166 lpp.; *Freināts A.* Tukums 1905. gadā: Vēsturisks revolūcijas stāsts. Rīga, 1920. 57 lpp.

23 *Blanks E.* Latvijas atdzimšana: Valsts 10 gadu atcerei (1918–1928). [B.v.], 1928. 252 lpp.; *Blanks E.* Latvijas valsts pirmie gadi. Rīga, 1923. 64 lpp.; *Blanks E.* Latvijas demokrātija un viņas vadoņi. Rīga, 1932. 30 lpp.; *Blanks E.* Nācija un valsts. Jelgava, 1926. 172 lpp.; u.c.

[24] *Brastiņš E.* Latvija, viņas dzīve un kultūra. Rīga, 1931. 240 lpp.
[25] *Vičs A.* Latviešu skolu vēsture. 1.–5. grām., Rīga, 1923–1940.
[26] *Plensners A.* Latvijas atbrīvošanās. 1. grām.: Latvija pasaules kara priekšvakarā. Rīga, 1928. 221 lpp.
[27] Valdības Vēstnesis, 1936, 17. janv.
[28] Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls, 1995, 4. nr., 13. lpp.
[29] Turpat.
[30] Šāda formāli augstākā mācību iestāde darbojās no 1921. līdz 1938. gadam Maskavā, sagatavojot docētājus augstskolām, darbiniekus zinātniski pētnieciskajām iestādēm, kā arī centrālajiem partijas un valsts orgāniem. Protams, "sarkano profesoru" zināšanu līmenis nebija augsts.
[31] Latvijas PSR Mazā enciklopēdija. 2. sēj., Rīga, 1968, 736. lpp.
[32] Latvijas KP CK Partijas vēstures institūts – PSKP CK Marksisma-Ļeņinisma institūta filiāle. Rīga, 1980, 13.–14. lpp.
[33] Latvijas padomju enciklopēdija. 7. sēj., Rīga, 1986, 551. lpp.
[34] LZACA, 26. f., 1. apr., 4. l., 5. lp.; 6. l., 34. lp.
[35] Latvijas Komunistiskās partijas vēstures apcerējumi. 1.–3. sēj., Rīga, 1961, 1965, 1981.
[36] Latvijas KP CK Partijas vēstures institūts – PSKP CK Marksisma-leņinisma institūta filiāle, 38. lpp.
[37] Vissavienības Komunistiskās (boļševiku) partijas vēsture. Īsais kurss. Rīga, 1955, 96. lpp.
[38] Latvijas PSR vēsture. No 1861. gada līdz 1917. gada martam. Rīga, 1955. 445 lpp.; Latvijas PSR vēsture. No 1917. gada līdz 1950. gadam. Rīga, 1959. 664 lpp.
[39] Latvijas PSR vēsture. Saīsināts kurss. Rīga, 1956. 552 lpp.; 1967. 752 lpp.
[40] Latvijas PSR vēsture. No vissenākajiem laikiem līdz mūsu dienām. 1.–2. sēj., Rīga, 1986.
[41] Rīga. 1860–1917 / Atb. red. J. Krastiņš. Rīga, 1978. 494 lpp.; Rīga sociālisma laikmetā / Atb. red. J. Krastiņš. Rīga, 1980. 519 lpp.
[42] *Švābe A.* Latvijas vēsture 1800–1914. [Stokholma], 1958, 7.–8. lpp.
[43] Sk.: Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls, 1999, 1. nr., 157. lpp.
[44] Sk.: *Kessler O.* Die Baltenländer und Litauen. Berlin, 1916. 237 S.; *Michaelis P.* Kurland und Litauen in deutscher Hand. Berlin, [1917]. 196 S.; Das Land Ober -Ost: Deutsche Arbeit in der Verwaltungsgebieten Kurland, Litauen und Bialystock–Grodno. Stuttgart; Berlin, 1917. XII + 472 S.; *Ostmann E.* Schnelle Besiedlung unserer neuen Ostmarken. Berlin, 1916. 3 + 87 S.; *Rümker K.* Bevölkerungs- und Siedlungsfragen im Land Ob. Ost. Berlin, 1918. 36 S.; u.c.
[45] *Larson L. M.* Territorial Problems of the Baltic Basin // University of Illinois Bulletin. Vol. XVI, No. 18, December 30, 1918, p. 1–16.
[46] Lands and Peoples: The World in Color /Ed. by G. D. Clewell. Vol. 2, New York, 1920; Baltic and Caucasian States /Ed. by J. Buchan. Boston; New York, 1923. 269 p.; u.c.
[47] *Lansing R.* The Peace Negotiations: A Personal Narrative. London, 1921. 398 p.; *Winnig A.* Am Ausgang der deutschen Ostpolitik. Berlin, 1921. 125 S.; u.c.

[48] *Bowsman I.* The New World. New York, 1921. VII + 632 p.; *Ruhl A.* New Masters of the Baltic. New York, 1921. XVI + 239 p.

[49] *Rutter O.* The New Baltic States and Their Future. London, 1925. 274 p.; *Newman E. W. P.* Britain and the Baltic. London, 1930. 275 p.; u.c.

[50] *Bischoff J.* Die letzte Front: Geschichte der Eisernen Division im Baltikum 1919. Berlin, 1935. 270 S.; Der Bolschewismus und die baltische Front 1918/1919. Leipzig, 1939. 104 S.; Darstellungen aus den Nachkriegskämpfen deutscher Truppen und Freikorps. Bd. 1: Die Rückführung des Ostheeres. Berlin, 1936. XI + 195 S.; Bd. 2: Der Feldzug im Baltikum bis zur zweiten Einnahme von Riga. Berlin, 1937. XII + 159 S.; Bd. 3: Die Kampfe im Baltikum nach der zweiten Einnahme von Riga. Juni bis Dezember 1919. Berlin, 1938. XII + 208 S.; *Goltz R. von der.* Meine Sendung in Finnland und im Baltikum. Leipzig, 1920. 312 S.; *Grimm C.* Jahre deutscher Entscheidung im Baltikum 1918/1919. Essen, 1939. 514 S.; *Oertzen F. W.* Baltenland: Eine Geschichte der deutschen Sendung im Baltikum. München, 1939. 338 S.; u.c.

[51] *Du Parquet E.* Der Drang nach Osten: L' Aventure Allemande en Lettonie. Paris, 1926. 346 p.; *Niessel A.* L' Evacuation des Pays Baltiques par les Allemands. Paris, 1935. 272 p.

[52] *Crohn-Wolfgang H. F.* Lettlands Bedeutung für die östliche Frage. Berlin, 1923. 64 S.; *Wolff H. J.* Die Rechtsbrüche zum Nachteil der deutschen Volksgruppe in Lettland 1919–1931. Berlin, 1941. 145 S.; u.c.

[53] *Bilmanis A.* Latvijas Werdegang. Leipzig, 1934. 223 S.

[54] *Coates W. P., Coates Z. K.* Armed Intervention in Russia, 1918–1922. London, 1935. 400 p.; *Lockhart R. H. B.* Memoirs of a British Agent. London, [1935]. 355 p.

[55] *Graham M. W.* New Governments of Eastern Europe. New York, 1927. 826 p.; *Graham M. W.* The Diplomatic Recognition of the Border States. Vol. 1–3, Berkeley, 1939–1941.

[56] *Coates W. P., Coates Z. K.* Russia, Finland and the Baltic. London, 1940. 144 p.; *Farr Ph.* Soviet Russia and the Baltic Republics. London, 1944. 52 p.; u.c.

[57] Sk.: *Bilmanis A.* Latvia as an Independent State. Washington, 1947. VIII + 405 p.; *Spekke A.* History of Latvia: An Outline. Stockholm, 1951. XX + 436 p.

[58] *Švābe A.* Latvijas vēsture 1800–1914. [Stokholma], 1958. 752 lpp.

[59] *Aizsilnieks A.* Latvijas saimniecības vēsture. 1914.–1945. [Stokholma], 1968. 983 lpp.

[60] *Vīksniņš N.* Latvijas vēsture jaunā gaismā: Neklātienes lekcijas Latvijas vēsturē Latviešu kultūras seminārā (1960.–1967.). [Čikāga, 1968]. 510 lpp.

[61] *Page S. W.* Formation of the Baltic States: A Study of the Effects of Great Power Policies on the Emergence of Lithuania, Latvia, Estonia. Cambridge, Mass., 1959. IX + 193 [2] p.

[62] Deutsche Geschichte im Osten Europa: Baltische Länder / Hrsg. von G. von Pistohlkors. [Berlin, 1994]. 607 S.

[63] Von den baltischen Provinzen zu den baltischen Staaten. Beiträge zur Entstehungsgeschichte der Republiken Estland und Lettland 1917–1918 /Hrsg. im Auftr. der

Baltischen Hist. Komiss. von J. von Hehn et al. Marburg/Lahn, 1971. VIII + 343 S.; Von den baltischen Provinzen zu den baltischen Staaten: Beiträge zur Entstehungsgeschichte der Republiken Estland und Lettland, 1918–1920 /Hrsg. von J. von Hehn, H. von Rimscha, H. Weiss. Marburg/Lahn, 1977. VII + 447 S.

64 *Hovi K.* Cordon Sanitaire or Barriere de l'Est? The Emergence of the New French Eastern European Alliance Policy 1917–1919. Turku, 1975. 244 p.; *Hovi K.* Alliance de Revers: Stabilization of France's Alliance Policies in East Central Europe 1919–1921. Turku, 1984. 135 p.; *Hovi K.* Interessensphären im Baltikum: Finnland im Rahmen der Ostpolitik Polens 1919–1922. Helsinki, 1984. 180 S.; *Hovi O.* The Baltic Area in British Policy, 1918–1921. Vol. 1, Helsinki, 1980. 231 p.; Relations between the Nordic Countries and the Baltic Nations in the XX Century / Ed. by K. Hovi. Turku, 1998. 255 p.; u.c.

65 *Hiden J.* The Baltic States and Weimar Ostpolitik. Cambridge etc., 1987. XI + 276 p.; *Hiden J., Salmon P.* The Baltic Nations and Europe: Estonia, Latvia and Lithuania in the Twentieth Century. Essex, 1991. IX + 224 p.; u.c.

66 *Crowe D. M. (jun.).* The Foreign Relations of Estonia, Latvia and Lithuania, 1938–1939. Ann Arbor (Michigan) etc., [1978]. III + 318 p.

67 *Kirby D.* The Baltic World 1772–1993. Europe's Northern Periphery in an Age of Change. London; New York, [1995]. VIII + 472 p.

68 *Kiewisz L.* Sprawy łotewskie w Bałtyckiej polityce Niemiec w latach 1914–1919. Poznań, 1970. 254 s.

69 *Kosiarz E.* Pierwsza wojna światowa na Bałtyku. Gdańsk, 1979. 456 s.

70 *Łossowski P.* Kraje bałtyckie na drodze od demokracji parlamentarnej do dyktatury (1918–1934). Wrocław etc., 1972. 303 s.; *Łossowski P.* Łotwa nasz sąsiad: Stosunki polsko–łot. w latach 1918–1939. Warszawa, 1990. 63 s.

71 *Skrzypek A.* Związek Bałtycki; Litwa, Łotwa, Estonia i Finlandia w polityce Polski i ZSRR w latach 1919–1925. Warszawa, 1972. 309 s.; *Skrzypek A.* Stosunki polsko–łotewskie 1918–1939. Gdańsk, 1997. 159 s.

72 *Paluszyński T.* Walka o niepodległość Łotwy, 1914–1921. Warszawa, 1999. 448 s.

73 *Andersons E.* Latvia: Past and Present. Waverly, 1968. 528 p.; *Plakans A.* The Latvians // Russification in the Baltic Provinces and Finland 1855–1914 /Ed. by E. C. Thaden. Princeton, 1981, p. 207–284; *Ezergailis A.* The Latvian Impact on the Bolshevik Revolution. New York, 1983. 421 p.; *Ģermanis U.* Oberst Vācietis und die lettischen Schützen im Weltkrieg und in der Oktoberrevolution. Stockholm, 1974. 337 S.; *Kangeris K.* Die schwedische Baltikumpolitik 1918–1925. Ein Überblick // The Baltic in International Relations between the Two World Wars. Upsala, 1988, p. 187–207; u.c.

74 *Andersons E.* Latvijas vēsture 1914–1920. [Stokholma], 1967. 755 lpp.; *Andersons E.* Latvijas bruņotie spēki un to priekšvēsture. Toronto, 1983. 832 lpp.; *Andersons E.* Latvijas vēsture 1920–1940: Ārpolitika. 1.–2. sēj., [Stokholma], 1982, 1984.

75 *Šilde Ā.* Latvijas vēsture 1914.–1940. [Stokholma], 1976. 782 lpp.

76 *Dunsdorfs E.* Kārļa Ulmaņa dzīve: Ceļinieks. Politiķis. Diktators. Moceklis. Tumba, 1978. 454 lpp.

77 *Rauch G. von.* Geschichte der baltischen Staaten. Stuttgart, 1970. 224 S.; *Garleff M.* Deutschbaltische Politik zwischen den Weltkriegen (1919–1939). Bonn etc., 1976. 224 S.; The Baltic States in Peace and War 1917-1945 /Ed. by V. S.Vardys, R. J. Misiunas. Pennsylvania, [1978]. VIII + 240 p.; *Rei A.* The Drama of the Baltic Peoples. Turku, 1972. 392 p.; u.c.

78 *Biezais H.* Kurelieši: Nacionālās pretestības liecinieki. Itaka, 1991. 202 lpp.; *Ezergailis A.* The Holocaust in Latvia, 1941–1944. Riga, [1996]. XXI + 465 p.

79 *Misiunas R. J., Taagepera R.* The Baltic States: Years of Dependence, 1940–1990. Berkeley; Los Angeles, [1993]. XVI + 400 p.

80 *Lieven A.* The Baltic Revolution: Estonia, Latvia, Lithuania and the Path to Independence. New Haven; London, 1993. XXV + 454 p.

81 *Plakans A.* The Latvians: A Short History. Stanford, [1995]. 257 p.

82 LKP CK Ārzemju birojs bija LKP CK pārstāvniecība Padomju Krievijā, kamēr pati LKP CK nelegāli darbojās Latvijā. Ārzemju biroju nodibināja 1920. gada sākumā, bet tā paša gada beigās to reorganizēja par Komunistiskās Internacionāles Latvijas sekcijas sekretariātu.

83 *Бирон А. К., Бирон М. Ф.* Становление советской историографии Латвии. Рига, 1981, с. 34.

84 Latvijas KP CK Partijas vēstures institūts – PSKP CK Marksisma-Ļeņinisma institūta filiāle. Rīga, 1980, 10. lpp.

85 LKP 25 gadi. Rakstu un materiālu krājums. Kongresu, konferenču un CK svarīgākie lēmumi un rezolūcijas. Maskava, 1929. 674 lpp.

86 Komunistiskā totalitārisma un genocīda prakse Latvijā. [Konferences tēzes]. Rīga, 1992, 35. lpp.

87 *Štrauss V.* Padomju Latvija un starptautiskā kontrrevolūcija. Maskava, 1931. 168 lpp.

88 Sk.: *Ландер К.* Из истории революции 1905 г. в Латвии // Пролетарская революция, 1930, № 12, с. 110–156.

89 *Ландер К.* Исторический очерк: Латвия // Большая советская энциклопедия. Т. 36, Москва, 1938, с. 30–47.

90 *Kiršs J.* Piezīmes par agrārjautājumu Latvijā. Maskava, 1925. 104 lpp.; *Kiršs J.* Agrārjautājums Latgalē. Maskava, 1927. 90 lpp.; *Kiršs J.* Latvijas laukstrādnieki un viņu revolucionārā cīņa. Maskava, 1928. 26 lpp.; *Кирш Ю.* Аграрная революция в Прибалтике. Москва, 1931. 182 с.; *Кирш Ю.* Грядущая война и крестьянство Прибалтики. Москва, 1933. 44 с.; *Кирш Ю.* Положение и борьба крестьянства Прибалтики. Москва, 1933. 63 с.

91 *Šķilters K.* Latkoloniju vēsture: 1. Izceļošana no Baltijas un koloniju pirmsākums. Maskava, 1928. 141 lpp.; *Šķilters K.* Latvju zemnieks Baltkrievijā pirms un pēc Oktobra revolūcijas. Vēsturiska monogrāfija. Maskava, 1935. 144 lpp.; *Шкільтэр К.* Латышскія колёніи на Беларусі. Менск, 1931. 274 с.

92 *Dauge P.* Stučkas dzīve un darbs. Rīga, 1958. 551 lpp.

93 *Sīpols V.* Ārvalstu intervencija Latvijā un tās aizkulises. 1918–1920. Rīga, 1957. 276 lpp.

94 *Sīpols V.* Dzimtenes nodevība: Buržuāziskās Latvijas ārpolitika no 1933. līdz 1940. gadam. Rīga, 1963. 262 lpp.; *Sīpols V.* Slepenā diplomātija. Buržuāziskās Latvijas ārpolitika 1919.–1932. gadā. Rīga, 1965. 258 lpp.

95 Latviešu strēlnieku vēsture (1915–1920). Rīga, 1970. 696 lpp.

96 *Tomanis B.* Revolūcijas dēli: Latviešu strēlnieki un sarkangvardi pirmajā padomju varas gadā. Rīga, 1970. 314 lpp.

2. nodaļa

1 Sk.: *Staël-Holstein R. von.* Fürst Paul Lievien als Landmarschall von Livland. Riga, 1906. VII + 229 S.; *Tobien A. von.* Das Ostseekomitee // Baltische Monatsschrift, Bd. 65, H. 2, Riga, 1908, S. 73–84; Die lettische Revolution. Teil 1: Der Schauplatz. Treibende. Kräft. Berlin, 1908. VII + 156 S.; Teil 2: Die Sozialdemokratie. Die Katastrophe. Berlin, 1908. XII + 325 S.; *Врангель Ф. Ф.* Остзейский вопрос в личном освещении. Санкт-Петербург, 1907. 49 с.; u.c.

2 *Земнев В. К.* К аграрному вопросу в Лифляндии. Рига, 1907. 107 с.; Остатки феодального строя в Прибалтийском крае. Ч. 1, Юрьев, 1916. 87 с.; u.c.

3 *Plensners A.* Latvijas atbrīvošanās. 1. grām.: Latvija pasaules kara priekšvakarā. Rīga, 1928. 221 lpp.

4 Turpat, 11. lpp.

5 *Švābe A.* Latvijas vēsture 1800–1914. [Stokholma], 1958. 752 lpp.

6 Sk. I–III nod. grām.: *Kalniņš V., Apsītis R.* Valsts un tiesību vēsture. 2. d., Rīga, 1980. 176 lpp.

7 *Thaden E. C.* The Russian government // Russification in the Baltic Provinces and Finland, 1855–1914 / Ed. by E. C. Thaden. Princeton, 1981, p. 15–108.

8 Власть и реформы: От самодержавной к советской России. Санкт-Петербург, 1996. 801 с.

9 Ziemeļu kara laikā krievu karaspēks iekaroja Vidzemi līdz ar Rīgu (1710. gadā), oficiāli atņemot tās Zviedrijai saskaņā ar 1721. gadā noslēgto Nīstades miera līgumu. Kad spēcīgākās kaimiņu lielvalstis, t.i., Austrija, Prūsija un Krievija, 1772. gadā pirmoreiz ķērās pie karu, iekšēju nesaskaņu un juku novājinātās Polijas karaļvalsts dalīšanas, Krievijas impērija līdz ar baltkrievu apdzīvotām zemēm pievienoja sev Latgali, bet pēc Polijas trešās dalīšanas 1795. gadā ieguva arī Kurzemi. Nīstades miera līgums Igaunijas un Vidzemes vācu muižniecībai nodrošināja plašas privilēģijas, ko turpmāk cara patvaldība garantēja arī Kurzemes vācu muižniekiem. Turklāt Igaunija, Vidzeme un Kurzeme saglabāja daudz ko no savas īpatnējās pašpārvaldes. Šī t.s. Baltijas autonomija 1845. gadā tika kodificēta īpašā Baltijas provinču likumu kopojumā. Šis likumu kopojums apstiprināja Baltijas īpašo stāvokli Krievijas impērijā un vietējās muižniecības plašās pilnvaras sabiedrisko problēmu risināšanā. Taču Baltija neieguva Somijai līdzīgu autonomijas statusu.

10 LVVA, 13. f., 1. apr., 2508. l., 136. lp.

[11] Par labu valstij noteikts netiešs nodoklis, ar ko apliek plaša patēriņa priekšmetus (alkoholiskus dzērienus, tabakas izstrādājumus u.c.).

[12] Vidzemes muižniecības pārstāvniecības un pašvaldības orgāns.

[13] Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Т. V: Витебская губерния. [Санкт-Петербург], 1903, с. IV; т. XIX: Курляндская губерния. [Санкт-Петербург], 1905, с. VII; т. XXI: Лифляндская губерния. [Санкт-Петербург], 1905, с. VI; Tēvija, 1904, 11. febr.

[14] Sk., piemēram, "Vidzemes Guberņas Avīzi" (1852–1917). Tai līdzīgas izdeva arī Kurzemes (1854–1915) un Vitebskas guberņa.

[15] Policijas ierēdņa apzīmējums (krievu val.).

[16] Baltijas Vēstnesis, 1898, 26. janv. (7. febr.).

[17] Apsardzības (krievu val.).

[18] Slepena aģenta (franču val.) krieviskots apzīmējums.

[19] Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Т. V, с. 162–163; Т. XIX, с. 140–141.

[20] Sk.: *Зиновьев М. А.* Опыт исследования земского хозяйства Лифляндской губернии. Рига, 1906. I + 129 с.; Ad rem! Einigungsvorschläge für die Ostseeprovinziellen Kommunalverwaltung von G. v. O[ettingen]. Riga, 1906. 38 S.

[21] [*Берг А.*] Земское хозяйство Прибалтийского края. Санкт-Петербург, 1908. 87 с.; *Земцев В.* К вопросу о земском самоуправлении в Прибалтийском крае. Рига, 1909. 198 с.

[22] *Skujenieks M.* Vietējā pašvaldība Baltijā. Maskava, 1916. 176 lpp.

[23] *Plensners A.* Latvijas atbrīvošanās. 1. grām.: Latvija pasaules kara priekšvakarā.

[24] *Mucenieks P.* Latvijas pašvaldību iekārta. Rīga, 1938. 240 lpp.

[25] *Švābe A.* Latvijas vēsture 1800–1914.

[26] *Kalniņš V., Apsītis R.* Latvijas PSR valsts un tiesību vēsture. 2. d.

[27] *Ungern-Sternberg W.* Geschichte der Baltischen Ritterschaften. Limburg a. d. Lahn, 1960. XII + 122 S.

[28] О собраниях дворянства в Лифляндской губернии. О ландтагах // Свод местных узаконений губернии Остзейских. Ч. 2., Санкт-Петербург, 1845, §§ 51–82.

[29] Par imatrikulētiem sauca īpašā sarakstā jeb matrikulā iekļautos baltvācu bruņniecības kārtas (*Ritterschaft*) pārstāvjus.

[30] Sk.: Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Т. XLI, № 43034. Высочайше утвержденное положение о волостном общественном управлении в Остзейских губерниях. 19. II 1866.

[31] Latviešu konversācijas vārdnīca. 15. sēj., Rīga, [1937], 30 319. sl.

[32] Tēvija, 1896, 13. marts; *Mieriņa A.* Agrārās attiecības un zemnieku stāvoklis Kurzemē 19. gs. II pusē. Rīga, 1968, 191. lpp.

[33] *Skujenieks M.* Vietējā pašvaldība Baltijā, 128. lpp.

[34] Sk. minēto M. Skujenieka grāmatu.

[35] Sk. minēto P. Mucenieka grāmatu.

[36] *Ķuzis J.* Rīgas pilsētas pašvaldības juridiskā uzbūve // Rīga kā Latvijas galvaspilsēta: Rakstu krāj. Rīga, 1932, 189.–250. lpp.

37 *Švābe A.* Latvijas vēsture 1800–1914.

38 *Lenz W. (sen.).* Die Entwicklung Rigas zur Grosstadt. Kitzingen am Main, 1954. 98 S.

39 Sk.: Города Латвии // Очерки экономической истории Латвии (1900–1917). Рига, 1968, с. 141–154; Города Латвии во второй половине XIX в. // Очерки экономической истории Латвии, 1860–1900. Рига, 1972, с. 446–479; Rīgas pilsētas pārvalde un komunālā saimniecība 19. gs. 60.–90. gados // Rīga. 1860–1917. Rīga, 1978, 79.–122. lpp.; Rīgas pilsētas pašvaldība un komunālā saimniecība 20. gs. sākumā // Turpat, 177.–218. lpp.

40 *Ozoliņa Dz.* Rīgas "pilsētas tēvi" un viņu komunālā politika, 1877.–1913. Rīga, 1976. 295 lpp.; *Ozoliņa Dz.* Liepājas pilsētas pašvaldība 1877.–1913. Rīga, 1990. 328 lpp.

41 Sk.: *Ozoliņa Dz.* Liepājas pašvaldība un pilsētbūvniecība 19. gadsimta beigās un 20. gadsimta sākumā // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls, 1994, 1. nr., 76.–92. lpp.; 2. nr., 53.–68. lpp.; *Ozoliņa Dz.* Epizodes no Kurzemes pilsētu pašvaldību vēlēšanu vēstures 1901.–1914. // Turpat, 1998, 2. nr., 59.–84. lpp.; 3. nr., 81.–99. lpp.

42 Sk.: *Kalniņš V., Apsītis R.* Latvijas PSR valsts un tiesību vēsture. 2. d.

43 *Ozoliņa Dz.* Rīgas "pilsētas tēvi" un viņu komunālā politika, 1877.–1913., 62. lpp.; *Ozoliņa Dz.* Liepājas pilsētas pašvaldība 1877.–1913., 147. lpp.

44 Turpat, 148. lpp.; LVVA, 4983. f., 2. apr., 623. l., 2. lp.; KVVA, 1288. f., 7. apr. (1913. g.), 364. l., 14.–18. lp.

45 *Ozoliņa Dz.* Rīgas "pilsētas tēvi" un viņu komunālā politika, 1877.–1913., 76. lpp.; KVVA, 1288. f., 25. apr., 9. l., 105., 156., 208. lp.

46 Turpat; *Ozoliņa Dz.* Liepājas pilsētas pašvaldība 1877.–1913., 201. lpp.

47 LVVA, 421. f., 2. apr., 468. l., 29.–46. lp.; KVVA, 1288. f., 25. apr., 9. l., 93., 114., 196. lp.

48 *Ozoliņa Dz.* Liepājas pilsētas pašvaldība 1877.–1913., 171.–172. lpp.

49 Baltijas Vēstnesis, 1902, 21. febr. (6. marts).

50 LVVA, 2724. f., 2. apr., 1324. l., 184.–262. lp.

51 *Ozoliņa Dz.* Rīgas "pilsētas tēvi" un viņu komunālā politika, 1877.–1913., 77. lpp.

52 Turpat, 82. lpp.

3. nodaļa

1 Sk.: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Т. XIX: Курляндская губерния. [Санкт-Петербург], 1905; т. XXI: Лифляндская губерния. [Санкт-Петербург], 1905; т.V: Витебская губерния. [Санкт-Петербург], 1903.

2 Die Nationalitäten des Russischen Reiches in der Volkszählung von 1897 / Hrsg. von H. Bauer, A. Kappeler, B. Roth. Bd. A. und B. Stuttgart, 1991. Vēl ziņas par iedzīvotāju lingvistisko sadalījumu sniedz 1911. gada sākumskolu (elementārskolu) skaitīšana (sk.: Однодневная перепись начальных школ в империи, произведенная 18 января 1911 года. Санкт-Петербург, 1914), kas fiksējusi skolēnu dzimto valodu visos Latvijas apriņķos.

3 *Skujenieks M.* Latvija: Zeme un iedzīvotāji. Rīga, 1927. XIII + 752 lpp.

4 *Skujenieks M.* Latvijas statistikas atlass. Rīga, 1938. XVI + 63 + 53 lpp.
5 Beiträge zur Statistik der Stadt Riga und ihrer Verwaltung / Hrsg. von B. von Schrenck. Bd. 2, Riga, 1913. XI + 670 S.; *Handraks H.* Rīgas iedzīvotāju dabīgā kustība 1911.–1930. Rīga, 1932. 174 lpp.; u.c.
6 Sk.: Ceturtā tautas skaitīšana Latvijā 1935. gadā. IV, Rīga, 1937, 285.–373. lpp.; u.c.
7 *Freijvalds R.* Latviešu tautas mūžs. Rīga, 1936. 208 lpp.
8 Sk.: *Mežgailis B.* Padomju Latvijas demogrāfija: Struktūra, prakse, problēmas. Rīga, 1985. 362 lpp.; u.c.
9 *Skujenieks M.* Latvija: Zeme un iedzīvotāji, 208. lpp.
10 Ceturtā tautas skaitīšana Latvijā 1935. gadā, 289. lpp.
11 *Skujenieks M.* Latvija: Zeme un iedzīvotāji, 372. lpp.
12 Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Т. XIX, с. 78.
13 Latvijas statistiskā gada grāmata. 1920. Rīga, 1921, 1. lpp.
14 *Skujenieks M.* Latvija: Zeme un iedzīvotāji, 373. lpp.
15 *Andersons E.* Latvians // Harward Encyclopedia of American Ethnic Groups / Ed. by S. Thernstrom. Cambridge, 1980, p. 639.
16 Latvija, 1908, 19. jūl. (1. aug.).
17 *Skujenieks M.* Latvijas statistikas atlass, 3. lpp.
18 *Skujenieks M.* Latvija: Zeme un iedzīvotāji, 90. lpp.
19 Turpat, 268. lpp.
20 Turpat, 222. lpp.
21 *Coale A., Anderson B., Härm E.* Human Fertility in Russia Since the Nineteenth Century. Princeton, 1979, p. 309.
22 *Krūmiņš J.* Iedzīvotāju mūža ilgums – tendences un palielināšanas problēma. Rīga, 1993, 41. lpp.
23 Turpat, 42. lpp.
24 *Zvidriņš P., Vanovska I.* Latvieši: statistiski demogrāfisks portretējums. Rīga, 1991, 17. lpp.
25 *Coale A., Anderson B., Härm E.* Human Fertility in Russia Since the Nineteenth Century, p. 157–158.
26 *Skujenieks M.* Latvija: Zeme un iedzīvotāji, 259. lpp.; Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Т. V, с. 76, 78–79.
27 *Skujenieks M.* Latvija: Zeme un iedzīvotāji, 263. lpp.
28 Turpat, 239. lpp.
29 Turpat, 333. lpp.
30 Turpat, 335. lpp.
31 LVVA, 2791. f., 1. apr., 164. l., 123.–124. lp.
32 *Skujenieks M.* Latvija: Zeme un iedzīvotāji, 331. lpp.
33 Sk.: Энциклопедический словарь / Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. Т. XVII, Санкт-Петербург, 1896, с. 388–393; т. XVII А, Санкт-Петербург, 1896, с. 658–659.
34 *Зеленко В.* Экономическое и духовное развитие латышей // Вестник знания [Санкт-Петербург], 1905, № 9 (сентябрь), с. 23–42.

[35] *Skujenieks M.* Nacionālais jautājums Latvijā. Pēterburga, 1913. 290 lpp.
[36] *Токарев П. М.* Краткая история латышского народа. Рига, 1915. 140 с.
[37] Эсты и латыши, их история и быт: Сборник статей под редакции проф. М. А. Рейснер. Москва, 1916. XVI + 287 с.
[38] Latvieši: Rakstu krāj. / Prof. F. Baloža un prof. P. Šmita redakcijā. 1.–2. d., Rīga, 1930, 1932.
[39] *Blanks E.* Latvju nacionālā doma sadzīves cīņu ugunīs. Rīga, 1923. 223 lpp.; *Blanks E.* Latvju tautiskā kustība. 3. papild. izd. Jelgava, 1927. 224 lpp.; *Brastiņš E.* Latvija, viņas dzīve un kultūra. Rīga, 1931. 240 lpp.; u.c.
[40] *Krasnais V.* Latviešu kolonijas. Rīga, 1938. 578 lpp.
[41] *Libermanis G.* Jaunlatvieši. No latviešu ekonomiskās domas vēstures. Rīga, 1957. 302 lpp.
[42] Latvju enciklopēdija. 2. sēj., [Stokholma], 1951–1953, 1241.–1242., 1234. lpp.
[43] *Švābe A.* Latvijas vēsture 1800–1914. [Stokholma], 1958. 752 lpp.
[44] *Ģērmanis U.* Latviešu tautas piedzīvojumi: I–IV. Stokholma, 1959. 358 lpp.
[45] *Bukšs M.* Atmiņas un atziņas. [Minhene], 1964. 544 lpp.; *Bukšs M.* Latgaļu valūdas un tautas izplateibas problemas. Minhene, 1961. 319 lpp.; *Bukšs M.* Latgaļu atmūda: Idejas un ceiņas. Minhene, 1976. 751 lpp.
[46] Sk.: *Akmentiņš O.* Amerikas latvieši, 1888–1948: Fakti un apceres. 1. d., [Linkolna], 1958. 265 lpp.; The Latvians in America, 1640–1973: A Chronology & Fact Book. Comp. and ed. by M. Kārklis, L. Streips, L. Streips. New York, 1974. VII + 151 p.
[47] Russification in the Baltic Provinces and Finland, 1855–1914 / Ed. by E. C. Thaden. Princeton; New Jersey, 1981. XII + 497 p.; Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls, 1996, 2. nr., 107.–132. lpp.; 4. nr., 61.–81. lpp.; 1997, 1. nr., 70.–89. lpp.
[48] *Henings D.* Nacionālā kustība un nacionālas valsts tapšana Latvijā // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls, 1995, 1. nr., 64.–79. lpp.
[49] Turpat, 69., 74. lpp.
[50] *Dribins L.* Nacionālais jautājums Latvijā 1850–1940: Historiogrāfisks apskats. Latviešu autori. Rīga, 1997. 207 lpp.
[51] *Anderson E.* The Baltic Region on the Eve of World War One // The Baltic Countries 1900–1914: Proceedings from the 9th Conference on Baltic Studies in Scandinavia, Stockholm, June 3–6, 1987. Stockholm, 1990, p. 17–43.
[52] *Plakans A.* The Latvians: A Short History. Stanford, 1995. XX + 257 p.
[53] *Veigners I.* Latvieši ārzemēs. Rīga, 1993. 400 lpp.
[54] *Blanks E.* Latvju tautiskā kustība. Rīga, 1994, 57. lpp.
[55] *Vičs A.* Latviešu skolu vēsture: Pārkrievošanas laikmets no 1885.–1905. gadam. 4. grām. Rīga, 1939, 171. lpp.
[56] Düna-Zeitung, 1903, 7. (20.) Juni.
[57] Русский вестник, 1901, 7 авг.
[58] Tēvija, 1903, 20. aug.
[59] Balss, 1901, 22. aug. (4. sept.).
[60] Tēvija, 1903, 25. jūn.
[61] Vārds, 1901, 4. (17.) jūn.

62 *Skujenieks M.* Latvieši svešumā un citas tautas Latvijā: Vēsturiski statistisks apcerējums par emigrāciju un imigrāciju Latvijā. Rīga, 1930, 111. lpp.; *Krasnais V.* Latviešu kolonijas. Rīga, 1938, 119. lpp.

63 Baznīcas Vēstnesis, 1900, 10. nr. (oktobris), 398. lpp.

64 Latviešu konversācijas vārdnīca. 4. sēj., Rīga, 1929–1930, 7439. sl.

65 Turpat, 9. sēj., Rīga, 1933, 17 119. sl.

66 Mājas Viesis, 1898, 23. sept.

67 Pēterburgas Avīzes, 1902, 20. nov. (3. dec.).

68 Turpat, 1903, 9. (22.) dec.

69 Вестник (Московское общество Латышской культуры), 1989, № 1, с. 6–7.

70 Zemkopis, 1901, 3. janv.

71 Tēvija, 1899, 7. apr.

72 Balss, 1903, 19. nov. (2. dec.).

73 Sk.: *Cimermanis S.* Par lībiešu saplūšana ar latviešiem: Jautājuma izzināšanas ievirzei // Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis, 1998, 3. nr., 33. lpp.

74 Sk.: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Т. XIX, с. 76.

75 Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis, 1998, 3. nr., 32.–33. lpp.

76 *Valgamā E.* Lībieši latviešu draudzēs // Līvli, 1993, 8./9. nr., 6. lpp.

77 LVVA, 6999. f., 13. apr., 330.–332. l.

78 *Cimermanis S.* Saunags 19. gadsimta beigās un 20. gadsimta pirmajos gadu desmitos Žaņa Frīdmaņa skatījumā // Lībiešu gadagrāmata. Mazirbe, 1996, 55.–56. lpp.

79 *Bandrēvičs A.* Latviešu kuģniecības stāvoklis bēgļu laikmetā. Rīga, 1918, 22. lpp.

80 Pēc tālaika preses ziņām.

81 *Cimermanis S.* Būves un to izmantošanas lībiešu ciemos // Līvli, 1997, 3. nr., 21. lpp.

82 Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung / Hrsg. von G. Rauch. Köln; Wien, 1986. XVI + 453 S.

83 Die lettische Revolution. Bd. 2, Berlin, 1908. XII + 352 S.; *Seraphim E.* Aus der Arbeit eines baltischen Journalisten, 1892–1910. Riga, 1911. 412 S.; u.c.

84 *Tobien A. von.* Die Livländische Ritterschaft in ihrem Verhältnis zum Zarismus und russischen Nationalismus. Bd. 1–2, Riga; Berlin, 1925–1930; *Wachtsmuth W.* Adel und Literatentum, ihre Struktur und ihre gegenseitigen Beziehungen: Ein Beitrag zur baltischen Ständegeschichte // Baltische Monatsschrift. Riga, 1928, H. 2/3, S. 101–114.

85 *Handrack H.* Die Bevölkerungsentwicklung der deutschen Minderheit in Lettland. Jena, 1932. 123 S.; *Skujenieks M.* Latvija: Zeme un iedzīvotāji, 291.–293. lpp.

86 *Walters M.* Lettland. Seine Entwicklung zum Staat und die baltischen Fragen. Rom, 1923. 510 S.; *Walters M.* Baltengedanken und Baltenpolitik. Paris, 1926. 317 S.

87 Rīga kā Latvijas galvaspilsēta. Rīga, 1932. 842 lpp.

88 *Lenz W. (sen.).* Die Entwicklung Rigas zur Grosstadt. Kitzingen am Main, 1954. 98 S.

[89] Sk.: *Hagen M.* Die Deutschbalten in der III. Duma: Zwischen nationalem Abwehrkampf, Autonomiestreben und Klassenkampf // Zeitschrift für Ostforschung, 1974, H. 4, S. 577–597; *Schlingensiepen G. H.* Der Strukturwandel des baltischen Adels in der Zeit vor dem Ersten Weltkrieg. Marburg/Lahn, 1959. 185 S.

[90] Sk.: Rīga. 1860–1917. Rīga, 1978, 9.–30. lpp.

[91] *Ozoliņa Dz.* Rīgas "pilsētas tēvi" un viņu komunālā politika, 1877.–1913. Rīga, 1976. 295 lpp.; *Ozoliņa Dz.* Liepājas pilsētas pašvaldība 1877.–1913. Rīga, 1990. 328 lpp.

[92] *Kalniņš V., Apsītis R.* Latvijas PSR valsts un tiesību vēsture. 2. d., Rīga, 1980. 176 lpp.

[93] *Krupņikovs P.* Melu un patiesības palete. Rīga, 1980. 196 lpp.; *Duhanovs M.* Baltijas muižniecība laikmetu maiņā: Baltijas muižniecības politika 19. gs. 50.–70. gados un tās apoloģētiskās historiogrāfijas kritika. Rīga, 1986. 303 lpp.

[94] *Pistohlkors G. von.* Die Deutschbalten: Probleme einer Oberschicht vor dem Ersten Weltkrieg // Deutsche im Europäischen Osten. Verständnis und Missverständnis. Köln; Wien, 1976, S. 35–58; *Kroeger G.* Zur Situation der baltischen Deutschen um die Jahrhundertwende // Zeitschrift für Ostforschung, 1968, H. 4, S. 601–632; *Haltzel M.* Der Abbau der deutschen ständischen Selbstverwaltung in der Ostseeprovinzen Rußlands: Ein Beitr. zur Geschichte der russ. Unifizierungspolitik, 1855–1905. Marburg/Lahn, 1977. XII + 168 S.; *Loeber D. A.* Russifizierung in der baltischen Ländern – einst und jetzt // Baltisches Jahrbuch, 1988, S. 144–163.

[95] *Wittram R.* Liberalismus baltischer Literaten. Zur Entstehung der baltischen politischen Presse. Riga, 1931. 120 S.; *Wittram R.* Drei Generationen: Deutschland – Livland – Rußland, 1830–1914: Gesinnungen und Lebensformen baltisch – deutschen Familier. Göttingen, 1949. 360 S.; *Wittram R.* Methodologische und geschichtstheoretische Überlegungen zu Problemen der baltischen Geschichtsforschung // Zeitschrift für Ostforschung, 1971, H. 4, S. 601–640.

[96] *Henriksson A.* The Tsars Loyal Germans: The Riga German Community. Social Change and the Nationality Question, 1855–1905. New York, 1983. X + 218 p.; *Hoheisel A.* Die deutsche Bevölkerung Kurlands // Ostdeutsche Familienkunde. Bd. 26, 1978, S. 225–262.

[97] *Pistohlkors G. von.* Das "Baltische Gebiet" des Russischen Reiches (1860–1914) // Deutsche Geschichte im Osten Europas: Baltische Länder / Hrsg. von G. von Pistohlkors. Berlin, 1994, S. 363–416.

[98] Sk.: *Ungern-Sternberg W.* Geschichte der Baltischen Ritterschaften. Limburg a. d. Lahn, 1960. XII + 126 S.; *Whelan H.W.* Adapting to Modernity: Family, Caste und Capitalism among the Baltic German Nobility. Köln, etc., 1999. XIV + 387 p.; u.c.

[99] Sk.: Deutschbaltisches Biographisches Lexikon, 1710–1960 / Hrsg. von W. Lenz (sen.). Köln; Wien, 1970. XIV + 931 S.

[100] *Volkovs V.* Krievi Latvijā. Rīga, 1996. 142 lpp.

[101] *Apine I., Volkovs V.* Slāvi Latvijā (Etniskās vēstures apcerējums). Rīga, 1998. 251 lpp.

[102] Sk.: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. T. V, XIX, XXI; *Handrack H.* Die Bevölkerungsentwicklung der deutschen Minderheit in Lettland. Jena, 1932, S. 14–15; *Skujenieks M.* Latvija: Zeme un iedzīvotāji, 292.–293. lpp.

[103] *Skujenieks M.* Latvija: Zeme un iedzīvotāji, 291. lpp.
[104] Latvija, 1908, 19. jūl. (1. aug.).
[105] *Handrack H.* Die Bevölkerungsentwicklung der deutschen Minderheit in Lettland, S. 45.
[106] Baltijas Vēstnesis, 1902, 24. sept. (7. okt.).
[107] *Skujenieks M.* Latvija: Zeme un iedzīvotāji, 265. lpp.
[108] Baltisches Wappenbuch / Hrsg. von C. A. Klingspor. Stockholm, 1982, S. 33–42, 48–61.
[109] *Wittram R.* Drei Generationen. Deutschland – Livland – Rußland, 1830–1914, S. 211; *Kroeger G.* Zur Situation der baltischen Deutschen um die Jahrhundertwende // Zeitschrift für Ostforschung, 1968, H. 4, S. 619.
[110] Rigasche Rundschau, 1903, 21. Nov. (4. Dez.).
[111] Baltijas Vēstnesis, 1905, 10. (23.) janv.
[112] *Seraphim E.* Im neuen Jahrhundert. Baltische Rückblicke und Ausblicke. Riga, 1902, S. 29–31.
[113] *Заварина А. А.* Русское население восточной Латвии во второй половине XIX – начале XX века. Рига, 1896, с. 39–40. *Piezīme.* A. Zavarina centusies izvairīties no daļas baltkrievu u.c. iekļaušanas krievu skaitā, ko dažkārt dara citi autori, kā rezultātā krievu skaits uzrādīts lielāks. Tā V. Volkovs, tāpat atsaucoties uz 1897. gada tautas skaitīšanas materiāliem, min 171 tūkst. krievu Latvijā (sk.: *Volkovs V.* Krievi Latvijā, 7. lpp.).
[114] *Volkovs V.* Krievi Latvijā, 13. lpp.
[115] Aprēķināts pēc rādītāja: Общество Лифляндской губернии / Сост. П. Руцкой. Рига, 1900.
[116] Рижский вестник, 1905, 14 ноября.
[117] *Apine I., Volkovs V.* Slāvi Latvijā (Etniskās vēstures apcerējums), 162. lpp.
[118] Sk.: Макс Шац-Анин: Жизнь. Население. Судьба: Материалы научной конференции. Рига, 20 июня 1997 года. Рига, 1998. 160 с.
[119] *Bregmanis H.* Ebreji Latvijas vēsturē // Latvijas likteņgadi. IV, Rīga, 1990, 120.–148. lpp.
[120] Евреи в Риге: Фрагменты еврейской истории на карте Риги. Краткий путеводитель. (Авт. текста и карты М. Вестерман). Рига, 1992. 47 с.
[121] *Якуб З. И.* Евреи в Динабурге–Двинске–Даугавпилсе // Евреи в Даугавпилсе. Даугавпилс, 1993, с. 11–89.
[122] *Волкович Б. З.* Сионизм и сионисты в Даугавпилсе (1990–1940) // Евреи в Даугавпилсе, с. 91–229.
[123] *Šteimanis J.* Latvijas ebreju vēsture. Daugavpils, 1995. 161 lpp.
[124] *Dribins L.* Ebreji Latvijā. Rīga, 1996. 117 lpp.
[125] *Jēkabsons Ē.* Poļi Latvijā. Rīga, 1996. 167 lpp.
[126] *Apine I.* Baltkrievi Latvijā. Rīga, 1995. 90 lpp.
[127] *Dribins L.* Ebreji Latvijā, 9. lpp.
[128] Turpat; Latvijas likteņgadi. IV, 122. lpp.
[129] *Šteimanis J.* Latvijas ebreju vēsture, 36. lpp.
[130] Евреи в Даугавпилсе, с. 39.
[131] *Šteimanis J.* Latvijas ebreju vēsture, 61. lpp.

[132] Turpat, 36. lpp.

[133] Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Т. V, с. 94–95, 98–99; т. XIX, с. 84–85; т. XXI, с. 84.

[134] Latviešu Avīzes, 1899, 10. marts.

[135] Latvijas likteņgadi. IV, 123. lpp.

[136] Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Т. V, с. 2, 260, 264, 268; т. XIX, с. 78; *Mežgailis B., Gailītis V.* Latvijā dzīvojošie etnosi un to cilvēku skaits 1897.–1899. gadā. Rīga, 1990, 16. lpp.

[137] *Mežgailis B., Gailītis V.* Latvijā dzīvojošie etnosi un to cilvēku skaits 1897.–1899. gadā, 16. lpp.

[138] Nasze Zycie, 1939, 12 luty; LVVA, 2840. f., 1. apr., 12. l.; *Jankowski C.* Wspomniemia. Warszawa, 1904, S. 14.

[139] Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Т. V, с. 2, 260; т. XIX, с. 23, 184; т. XXI, с. 78, 154–155, 210–211.

[140] Lietuvos Respublikos prezidentai. Vilnius, 1995. 15 p.; Lietuviu Enciklopedija. T. 18, Chicago, 1960, p. 178; *Tumas J.* Mintaujos istorija // Šviesos Keliai. Moksleviams Skiriams Žurnalas. II, 1930, p. 33–43.

[141] LVVA, 2807. f., 1. apr., 5. l., 2.–5. lp.; 1. l., 41. lp.

[142] Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Т. V, с. 78; т. XIX, с. 80; т. XXI, с. 80.

[143] Rīga kā Latvijas galvaspilsēta, 178. lpp.

[144] Balss, 1903, 16. (29.) jūl.

[145] Dzīve, 1912, 5. (18.) jūl.

[146] Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Т. XXI, с. 90–93.

[147] Turpat, V sēj., 102.–103. lpp.

[148] Turpat, XIX sēj., 80. lpp.

[149] Turpat, XXI sēj., 78. lpp.; XIX sēj., 78. lpp.; V sēj., 76. lpp.

[150] Turpat, XXI sēj., 158.–169., 174.–179. lpp.; XIX sēj., 150. lpp.; V sēj., 76.–77. lpp.

[151] Turpat, XXI sēj., 161. lpp.

[152] Turpat, 160.–169., 176.–179. lpp.

[153] Turpat, XIX sēj., 158., 163., 171., 175., 199.–200. lpp.; V sēj., 76.–77. lpp.

[154] Turpat, XXI sēj., 100.–103. lpp.; XIX sēj., 105. lpp.; V sēj., 127., 131., 135., 143. lpp.

[155] Mājas Viesis, 1897, 5. aug.

[156] Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Т. XIX, с. 150–151; т. V, с. 206–209, 220–223, 232–235.

[157] *Poelchau P. H.* Zwei Jahrhunderte Rigascher Kirchengeschichte. 1710–1910. Riga, 1910. 24 S.; *Freidenfelds K.* Kristīgās baznīcas vēsture. Rīga, 1914. 192 lpp.

[158] *Adamovičs L.* Dzimtenes baznīcas vēsture. Rīga, 1927. 108 lpp.; *Adamovičs L.* Kristīgās baznīcas vēsture. Rīga, 1927. 318 lpp.; *Adamovičs L.* Latvieši un evaņģēliskā baznīca // Latvieši: Rakstu krāj. 1. sēj., Rīga, 1936, 204.–240. lpp.; u.c.

159 *Apšinīks P.* Kristus bazneicas vēsture. Rēzekne, 1935. 224 lpp.; *Silovičs P.* Kristeigās bazneicas vēsture. Rēzekne, 1925. 139 lpp.; *Laurinovičs P.* Kristīgās baznīcas vēsture. Rīga, 1937. 128 lpp.; *Bukšs M.* Monsiņjors Nikodems Rancāns. Rēzekne, 1939. 90 lpp.; *Trasuns F.* [Kopoti raksti] / A. Gobas un A. Sprūdža sakārt. un red. Rīga, 1938. 364 lpp.; u.c.

160 *Pommers A.* Pareizticība Latvijā. Rīga, 1931. 88 lpp.

161 *Schrenck E. von.* Baltische Kirchengeschichte der Neuzeit. Riga, 1933. 220 S.

162 Sk.: *Balevics Z.* Katolicisms Latvijas sociālpolitiskajā vēsturē: Imperiālisma periods. Rīga, 1978. 239 lpp.; *Balevics Z.* Pareizticīgo baznīca Latvijā. Rīga, 1987. 160 lpp.; u.c.

163 *Lange E.* Latvijas baznīcas vēsture. Saīsināts kurss. [Linkolna], 1961. 56 lpp.

164 Baltische Kirchengeschichte / Hrsg. von R. Wittram. Göttingen, 1956. 348 S.; *Wittram H.* Von Kampf gegen das soziale Elend in den baltischen Provinzen // Zeitschrift für Ostforschung, Bd. 31, 1982, S. 530–550; u.c.

165 *Vaivods J.* Katoļu baznīcas vēsture Latvijā: Baznīcas vēsture Kurzemē XIX un XX gadsimtos. Rīga, 1994. 350 lpp.; *Vaivods J.* Katoļu baznīcas vēsture Latvijā: Katoļu baznīca caru valstī Krievijā. Baznīcas vēsture Vidzemē XVIII–XX gadsimtos. Rīga, 1994. 367 lpp.

166 *Trūps H.* Katoļu baznīcas vēsture. Rīga, 1992. 343 lpp.; *Strods H.* Latvijas katoļu baznīcas vēsture, 1075.–1995. Rīga, 1996. 387 lpp.; *Cakuls J.* Latvijas Romas katoļu draudzes: Kūrijas arhīva materiāla apkopojums. Rīga, 1997. 781 lpp.

167 Latvju enciklopēdija / Red. A. Švābe. 1. sēj., Stokholma, 1950–1951, 772.–773. lpp.

168 Latviešu konversācijas vārdnīca. 11. sēj., Rīga, 1934–1935, 21 594. sl.

169 Turpat, 21 593. sl.

170 Balss, 1903, 4. (17.) jūn.

171 *Švābe A.* Latvijas vēsture 1800–1914, 157. lpp.

172 Latviešu konversācijas vārdnīca. 11. sēj., 21 610. sl.

173 *Vaivods J.* Katoļu baznīcas vēsture Latvijā: Katoļu baznīca caru valstī Krievijā. Baznīcas vēsture Vidzemē XVIII–XIX gadsimtos, 231. lpp.

174 Latviešu konversācijas vārdnīca. 11. sēj., 21 596. sl.

175 Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Т. V, с. 92–93; т. XIX, с. 76–77.

176 Latvija, 1906, 21. okt. (3. nov.).

177 Пятьдесятилетний юбилей Рижской духовной семинарии (1851 г.–1901 г.). Рига, 1902, с. 10.

4. nodaļa

1 *Roziņš F.* Latviešu zemnieks. Berne, 1904. 152 lpp.

2 Sk.: *Земцев В.* К аграрному вопросу в Лифляндии. Рига, 1907. 113 с.; *Земцев В.* Остатки феодального строя в Прибалтийском крае. Ч. 1–2, Юрьев, 1916; u.c.

3 *Tobien A. von.* Die Agrarzustände Livlands in der Bedeutung der Herrn Semzew. Riga, 1908. 86 S.; *Tobien A. von.* Die Agrargesetzegebung Livlands in 19. Jahrhundert. Bd. 2: Die Vollendung der Bauerbefreiung. Riga, 1911. XII + 461 S.; u.c.

4 *Skujenieks M.* Nacionālais jautājums Latvijā. Pēterburga, 1913. 290 lpp.

5 *Ландер К.* Очерк развития аграрного строя Латвии и Эстонии // Эсты и латыши, их история и быт. Москва, 1916, с. 114–144.

6 *Skujenieks M.* Latvija: Zeme un iedzīvotāji. Rīga, 1927. XII + 752 lpp. *Piezīme.* Grāmata, kurā nodaļu par lauksaimniecību sarakstījis J. Bokalders, septiņu gadu laikā iznāca trīs reizes (1920., 1922. un 1927. gadā).

7 *Blanks E.* Latviešu tautiskā kustība. Rīga, 1921. 192 lpp.; *Blanks E.* Latvju nacionālā doma sadzīves cīņu ugunīs. Rīga, 1923. 222 lpp.; *Brastiņš E.* Latvija, viņas dzīve un kultūra. Rīga, 1931. 142 lpp.

8 *Kiršs J.* Piezīmes par agrārjautājumu Latvijā. Maskava, 1925. 104 lpp.; *Kiršs J.* Agrārjautājums Latgalē. Maskava, 1927. 90 lpp.; *Кирш Ю.* Аграрная революция в Прибалтике. Москва, 1931. 182 с.; u.c.

9 Sk.: Очерки экономической истории Латвии, 1860–1900. Рига, 1972. 563 с.; Очерки экономической истории Латвии, 1900–1917. Рига, 1968. 347 с.

10 *Kozins M.* Zemnieku kustība Latvijā XIX gs. 60. gados. Rīga, 1958. 272 lpp.; *Козин М.* Латышская деревня в 50–70-е годы XIX века. Рига, 1976. 372 с.

11 *Mieriņa A.* Agrārās attiecības un zemnieku stāvoklis Kurzemē 19. gs. 2. pusē. Rīga, 1968. 255 lpp.

12 *Brežgo B.* Latgales zemnieki pēc dzimtbūšanas atcelšanas 1861–1914. Rīga, 1954. 125 lpp.

13 Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Т. XIX: Курляндская губерния. [Санкт-Петербург], 1905, с. VI; т. XXI: Лифляндская губерния. [Санкт-Петербург], 1905, с. 1; т. V: Витебская губерния. [Санкт-Петербург], 1903, с. 2.

14 *Skujenieks M.* Latvija: Zeme un iedzīvotāji, 207. lpp.

15 Turpat, 238.–239. lpp.

16 *Skujenieks M.* Nacionālais jautājums Latvijā, 188. lpp.

17 Turpat, 188.–190., 193. lpp.

18 Latviešu konversācijas vārdnīca. 7. sēj., Rīga, 1931–1932, 13 126. sl.

19 *Skujenieks M.* Latvija: Zeme un iedzīvotāji, 332. lpp.

20 Turpat, 331. lpp.

21 *Švābe A.* Latvijas vēsture 1800–1914. [Stokholma], 1958, 319. lpp.

22 LVVA, 412. f., 2. apr., 892. l., 10. lp. *Piezīme.* Turpat norādīts, ka sīkzemnieku ģimeņu minētajos Latvijas novados bijis attiecīgi 8 tūkst. un 7 tūkstoši. Savukārt saskaņā ar Kurzemes statistikas komitejas ziņām 1881. gadā guberņā bijuši 17 307 saimnieki un 92 821 kalps (Pēterburgas Avīzes, 1902, 12. (25.) maijs).

23 Pēterburgas Avīzes, 1902, 12. (25.) maijs.

24 *Mieriņa A.* Agrārās attiecības un zemnieku stāvoklis Kurzemē 19. gs. 2. pusē, 143. lpp.

25 *Brežgo B.* Latgales zemnieki pēc dzimtbūšanas atcelšanas 1861–1914, 62. lpp.

26 Baltijas Vēstnesis, 1902, 19. apr. (2. maijs). *Piezīme.* Pūrvieta Vidzemē līdzinājās 0,371 ha, Kurzemē – 0,365 ha.

27 Pēterburgas Avīzes, 1902, 12. (25.) maijs.

28 Rīgas Avīze, 1903, 10. (23.) maijs.

[29] Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Т. XXI, с. 198–199; т. XIX, с. 202–203.

[30] Zemkopis, 1903, 1. nr., 9. lpp.

[31] Balss, 1903, 3. (16.) dec.

[32] "Balss" Tirdzniecības un kuģniecības pielikums, 1900, 29. janv.

[33] Latviešu konversācijas vārdnīca. 10. sēj., Rīga, 1933–1934, 18 752. sl.

[34] Turpat, 11. sēj., Rīga, 1934–1935, 21 961.–21 962. sl.

[35] Baltijas Vēstnesis, 1902, 6. (19.) jūn.

[36] Turpat, 1903, 23. sept. (6. okt.).

[37] Turpat, 1902, 5. (18.) jūn.

[38] Sk.: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Т. XIX, XXI, V.

[39] Города России в 1904 году. Санкт-Петербург, 1906. 907 с.; u.c.

[40] Riga und seine Bauten. Riga, 1903. 477 S.; Zur Erinnerungen an Conrad Bornhaupt. 1841–1914. Riga, 1914. 385 S.; u.c.

[41] Rīga kā Latvijas galvaspilsēta. Rīga, 1932. 842 lpp.; u.c.

[42] Liepājas 300 gadu jubilejas piemiņai. 1625–1925. Rīga, [b.g.]. 154 lpp.; *Apinis K.* Latvijas pilsētu vēsture. Rīga, 1931. 280 lpp.; *Salnais V., Maldups A.* Pilsētu apraksti. 3. d., Rīga, 1936. 185 lpp.; Latvijas pilsētas valsts 20 gados. Rīga, 1938. 387 lpp.

[43] *Pinksis I., Freibergs G., Lejiņš V.* Revolucionārā Liepāja. Rīga, 1955. 165 lpp.

[44] Rīga. Apcerējumi par pilsētas vēsturi. Rīga, 1965. 280 lpp.; Rīga. 1860–1917. Rīga, 1976. 296 lpp.

[45] Sk.: Cēsis senāk un tagad. Rīga, 1960. 216 lpp.; *Šteimanis J. u.c.* Daugavpils senāk un tagad. Rīga, 1959. 106 lpp.; *Ozoliņa Dz.* Liepājas pilsētas pašvaldība 1877.–1913. Rīga, 1990. 328 lpp.

[46] *Ozoliņa Dz.* Rīgas "pilsētas tēvi" un viņu komunālā politika, 1877.–1913. Rīga, 1976. 296 lpp.; *Ozoliņa Dz.* Liepājas pilsētas pašvaldība 1877.–1913.

[47] *Eggers A.* Baltische Lebenserinnerungen. Heilbronn, 1926. 348 S.; *Lenz W. (sen.).* Die Entwicklung Rigas zur Grosstadt. Kitzingen am Main, 1954. 98 S.; u.c.

[48] Latvijas pilsētas valsts 20 gados: Rakstu krāj. / Sakopojis H. Asaris. Linkolna, 1979. 387 lpp.

[49] *Šķirmants J.* Latgolas pilsētas. [Minhene], 1978. 208 lpp.

[50] *Dunsdorfs E.* Grāmata par Saldu. Melburna, 1995. 328 lpp.

[51] Ventspils 700: Rakstu un atmiņu krāj. Toronto, 1990. 129 lpp.

[52] Cēsu novada vēsture: Rakstu krāj. [Cēsis], 1995. 252 lpp.; Saldus – Kurzemes mazpilsēta gadu ritumā: 1253–1856–1996. [Saldus], 1996. 92 lpp.; Enciklopēdija: Latvijas pilsētas. Rīga, 1999. 591 lpp.

[53] Ceturtā tautas skaitīšana Latvijā 1935. gadā. Rīga, 1936, 18. lpp. Citos avotos ir nedaudz atšķirīgi dati, bet par pamatu ņemti minētā izdevuma skaitļi, jo tie varētu būt precīzāki.

[54] *Ozoliņa Dz.* Liepājas pilsētas pašvaldība 1877.–1913., 17. lpp.

[55] *Ozoliņa Dz.* Rīgas "pilsētas tēvi" un viņu komunālā politika, 1877.–1913. 211., 213. lpp.

[56] *Ozoliņa Dz.* Liepājas pilsētas pašvaldība 1877–1913, 21. lpp.
[57] *Mieriņa A.* Agrārās attiecības un zemnieku stāvoklis Kurzemē 19. gs. 2. pusē, 207.–208. lpp.
[58] Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Т. XXI, с. 210–217.
[59] Turpat, 210.–211., 216.–217. lpp.
[60] Turpat, 210.–215. lpp.
[61] Turpat, 48.–49. lpp.; Статистический сборник рижского городского управления. Ч. 2, Рига, 1913, с. 85.
[62] *Skujenieks M.* Latvija: Zeme un iedzīvotāji, 268., 272.–273. lpp.
[63] Turpat, 268. lpp.
[64] Turpat, 270., 273. lpp.
[65] Rīga kā Latvijas galvaspilsēta, 178. lpp.; *Ozoliņa Dz.* Liepājas pilsētas pašvaldība 1877.–1913., 19. lpp.
[66] *Salnais V., Maldups A.* Pilsētu apraksti. 3. d., 119., 148. lpp.; Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Т. V, с. 106–107, 114.
[67] *Skujenieks M.* Latvija: Zeme un iedzīvotāji, 342. lpp.
[68] LVVA, 2791. f., 1. apr., 165. l., 38. lp.; 164. l., 48., 50. lp.
[69] *Skujenieks M.* Latvija: Zeme un iedzīvotāji, 334. lpp.
[70] *Ozoliņa Dz.* Liepājas pilsētas pašvaldība 1877.–1913., 22. lpp.
[71] *Ozoliņa Dz.* Rīgas "pilsētas tēvi" un viņu komunālā politika, 1877.–1913., 201. lpp.
[72] Jaunā Dienas Lapa, 1913, 26. janv. (8. febr.).
[73] Sk.: *Ozoliņa Dz.* Par Latvijas pilsētu buržuāzijas nacionālo grupu ekonomiskajām pozīcijām pirmā pasaules kara priekšvakarā (pēc 1913. g. Krievijas pilsētu iedzīvotāju statistikas datiem) // LPSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis, 1971, 12. nr., 54.–55. lpp.
[74] Latviešu etnogrāfija. Rīga, 1969, 377. lpp.
[75] Rīga kā Latvijas galvaspilsēta, 535. lpp.
[76] [*Mīlenbahs F.*] Latvieši un latvietes Krievijas augstskolās. Jelgava, 1908. 136 lpp. *Piezīme.* F. Mīlenbahs savā krājumā izmantojis arī manuskriptos saglabājušos Kažoku Dāvja sakrātos materiālus un kāda nezināma autora apkopotās apmēram 400–500 biogrāfijas, kas atradās Konversācijas vārdnīcas redakcijā. Materiālus par akadēmiski izglītotajiem latviešiem ir vākuši arī citi biogrāfi, piemēram, J. Ansbergs krājis ziņas par latviešiem Pēterburgas universitātē (sk.: LVVA, 4060. f., 1. apr., 976. l).
[77] Sk.: *Ландер К.* Латышская интеллигенция и ее социальные стремления // Эсты и латыши, их история и быт. Москва, 1916, с. 190–208.
[78] T. i., Latviešu sociāldemokrātisko strādnieku partiju (LSDSP).
[79] *Birkerts A.* Latviešu inteliģence savās cīņās un gaitās. 1. [d.] // *Birkerts A.* Kopoti raksti. 9. sēj., Rīga, 1927. 280 lpp.
[80] *Vičs A.* Latviešu skolu vēsture. 4. sēj.: Pārkrievošanas laikmets no 1885.–1905. gadam. Rīga, 1939. 567 lpp.
[81] Sk.: *Dunsdorfs E.* Akadēmiski izglītotie latvieši (1897–1963) // Archīvs, VII sēj., Melburna, 1967, 35. lpp.

82 *Zīle Z.* Origin and Development of the Latvian Legal Profession: The Century before Independence // Journal of Baltic Studies, 1989, XX, No. 1, p. 3–64.
83 *Lūse D.* Jaunnacionālisms: Lekciju konspekts. Rīga, 1994. 23 lpp.
84 *Dunsdorfs E.* Akadēmiski izglītotie latvieši (1877–1965), 34. lpp.
85 Turpat, 35.–36. lpp.
86 Turpat.
87 Turpat, 36. lpp.
88 [*Mīlenbahs F.*] Latvieši un latvietes Krievijas augstskolās, 5.–105. lpp.
89 Turpat.
90 Turpat.
91 Sk.: "Balss" Tirdzniecības un kuģniecības pielikums, 1902, 13. marts.
92 Dzimtenes Vēstnesis, 1910, 10. jūl.
93 *Zīle Z.* Origin and Development of the Latvian Legal Profession, p. 39.
94 *Vičs A.* Latviešu skolu vēsture. 4. sēj., 510., 512. lpp.
95 Turpat, 510. lpp.
96 Rīgas Apskats, 1908, 29. apr. (12. maijs).
97 Balss, 1904, 3. (16.) nov.
98 *Vīksna A.* Medicīnas sākumi Latvijas novados. Rīga, 1993, 6. lpp.
99 Sīkāk par to sk.: *Boge S.* Latvijas valstiskuma ideja un citi nacionālā jautājuma aspekti Latviešu sociāldemokrātu savienības laikrakstā "Proletāriets" (1903.–1904. gads) // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls, 1996, 3. nr., 73.–90. lpp.

5. nodaļa

1 *Земцев В.* К аграрному вопросу в Лифляндии. Рига, 1907. 113 с.; *Земцев В.* Остатки феодального строя в Прибалтийском крае. 1. Дворянские привилегии в аграрном деле. Юрьев, 1916. 86 с.; u. c.
2 *Тобин А. Э.* Аграрный строй материковой части Лифляндской губернии. Рига, 1906. 35 с.
3 Sk. nodaļu par lauksaimniecību grām.: *Skujenieks M.* Latvija: Zeme un iedzīvotāji. Rīga, 1927. 752 lpp.
4 *Kiršs J.* Piezīmes par agrārjautājumu Latvijā. Maskava, 1925. 104 lpp.; *Кирш Ю.* Аграрная революция в Прибалтике. Москва, 1931. 182 с.; u.c.
5 *Vilnis K.* Agrārjautājums Latvijā. 1. d.: Latvijas lauki imperiālistiskā kara priekšvakarā (1900.–1914. g.g.). Rīga, 1927. 221 lpp.
6 *Buševics A.* Kur izeja? Latvijas tautsaimniecības attīstības problēmi. Rīga, 1930. 259 lpp.
7 Sk. II nodaļu grām.: Очерки экономической истории Латвии, 1900–1917. Рига, 1968. 347 с.
8 *Balevica L.* Lauksaimniecība Vidzemē un Kurzemē pirmā pasaules kara priekšvakarā. Rīga, 1970. 170 lpp.
9 *Niedre O.* Zemnieku saimniecības uz muižniekiem piederošās muižas un kvotes zemes Vidzemē XX gs. sākumā // P. Stučkas LVU Zinātniskie raksti. 218. sēj.: Latvijas

agrārās vēstures jautājumi. II. Rīga, 1975, 120.–155. lpp.; *Hиедре О.* Социальная структура крестьянства Прибалтики (в первые десятилетия XX века). Рига, 1986. 176 с.; u.c.

10 *Boruks A.* Zemnieks, zeme un zemkopība Latvijā: No senākiem laikiem līdz mūsdienām. Rīga, 1995. 449 lpp.

11 1 desetīna = 1,0925 ha.

12 Статистика землевладения 1905 года. Вып. 27: Витебская губерния; вып. 44: Курляндская губерния; вып. 50: Лифляндская губерния. Санкт-Петербург, 1906–1907. *Piezīme.* Izdevumā platības norādītas desetīnās.

13 *Švābe A.* Latvijas vēsture 1800–1914. [Stokholma], 1958, 652. lpp.

14 Очерки экономической истории Латвии, 1900–1917. Рига, 1968, с. 42–43.

15 Turpat, 44.–45. lpp.

16 Turpat, 45.–46. lpp.

17 Очерки экономической истории Латвии, 1860–1900. Рига, 1972, с. 226–227.

18 Материалы для статистики Лифляндской губернии. Т. I, вып. III, Рига, 1904 (sk. 12., 13. tab.).

19 Свод статистических сведений по сельскому хозяйству России к концу XIX века. Вып. I, Санкт-Петербург, 1902, с. 112–115.

20 Очерки экономической истории Латвии, 1860–1900, с. 233.

21 Turpat, 238. lpp.

22 1 stops = 1,23 l.

23 Очерки экономической истории Латвии, 1860–1900, с. 245.

24 Turpat, 241.–248. lpp.

25 Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и некоторых иностранных государств. Санкт-Петербург, 1907, с. 12–15.

26 Очерки экономической истории Латвии, 1860–1900, с. 250.

27 Очерки экономической истории Латвии, 1900–1917, с. 63–64.

28 Очерки экономической истории Латвии, 1860–1900, с. 265.

29 Turpat, 264.–265. lpp.

30 LVVA, 100. f., 1. apr., 22. l., 17. lp.

31 Balss, 1901, 11. (24.) jūl.

32 Очерки экономической истории Латвии, 1860–1900, с. 271.

33 *Balodis E.* Latviešu sabiedriski-saimnieciskie veidojumi tautas atmodas laikmetā. Rīga, 1935, 135.–183. lpp.

34 Latvija, 1913, 26. aug. (13. sept.); Latvijas zemes īpašumi. Kurzeme. Rīga, 1920, 23. lpp.

35 Главнейшие данные о землях проданных и не проданных в Лифляндской губернии за 1898 год. Санкт-Петербург, 1903, с. 37.

36 Очерки экономической истории Латвии, 1860–1900, с. 298.

37 Главнейшие данные о землях проданных и не проданных в Лифляндской губернии за 1898 год, с. 24.

38 Очерки экономической истории Латвии, 1900–1917, с. 10.

39 Очерки экономической истории Латвии, 1860–1900, с. 300–303.

[40] Очерки экономической истории Латвии, 1900–1917, с. 52.
[41] Очерки экономической истории Латвии, 1860–1900, с. 309.
[42] *Mieriņa A.* Agrārās attiecības un zemnieku stāvoklis Kurzemē XIX gs. II pusē. Rīga, 1968, 189. lpp.
[43] Очерки экономической истории Латвии, 1900–1917, с. 59.
[44] LVVA, 218. f., 3. apr., 44. l.
[45] Turpat, 2. apr., 1723.–1759. l.
[46] Очерки экономической истории Латвии, 1860–1900, с. 285–286.
[47] Главнейшие данные о землях проданных и не проданных в Лифляндской губернии за 1898 год. Приложение, с. 12–14, 28.
[48] Очерки экономической истории Латвии, 1860–1900, с. 287–288, 291.
[49] *Balevica L.* Zemnieku māju iepircēji un muiža Vidzemē 1905. gada priekšvakarā // Latvijas strādnieki un zemnieki 1905.–1907. g. revolūcijā. Rīga, 1986, 71.–76. lpp.
[50] Turpat, 79. lpp.
[51] Turpat, 85., 88. lpp.
[52] Sk.: Beiträge zur Geschichte der Industrie Rigas / Hrsg. von Technichen Verein zu Riga. H. 1, Riga, 1910. 53 S.; H. 2, Riga, 1911. 63 S.; H. 3, Riga, 1912. 92 S.; *Baer E.* Die Entwicklung der Fabrikindustrie Libaus. Festschrift des 25 jährigen Jubiläums des Libauschen technisch-wirtschaftlichen Vereins. Libau, 1909. 54 S.
[53] *Gernet B.* Die Etnwicklung des Rigaer Handels und Verkehrs im Laufe der letzten 50 Jahre bis zum Ausbruche des Weltkrieges. Jena, 1919. IX + 168 S.
[54] *Stūls A.* Iz Rīgas rūpniecības vēstures // Ekonomists, 1920, 11. nr., 315.–318. lpp.; 12. nr., 358.–359. lpp.; 13. nr., 393.–394. lpp.; 14. nr., 423.–425. lpp.; 15. nr., 463.–465. lpp.; 16. nr., 500.–502. lpp.; *Skujenieks M.* Latvija: Zeme un iedzīvotāji; *Buševics A.* Kur izeja? Latvijas tautsaimniecības attīstības problēmi.
[55] *Ландер К.* Исторический очерк: Латвия // Большая Советская энциклопедия. Т. 36, Москва, 1938, с. 39–47; u.c.
[56] *Маркон И.* Очерки по истории промышленности Латвии. Рига, 1951. 127 с.; *Стародубский Л. В.* Упадок фабрично-заводской промышленности в буржуазной Латвии. Рига, 1952. 222 с.
[57] *Вилкс Б.* Формирование промышленного пролетариата в Латвии во второй половине XIX века. Рига, 1967. 276 с.; *Вилкс Б.* Занятость населения Латвии в конце XIX века // Проблемы истории. Т. 6, Рига, 1962, с. 77–87; *Нетесин Ю. Н.* Промышленность Латвии накануне и в период революции 1905–1907 гг. // Очерки экономической истории Латвии, 1900–1917, с. 13–39; *Нетесин Ю. Н.* Промышленный капитал Латвии (1860–1917 гг.). Рига, 1980. 240 с.; u.c.
[58] *Bērziņš J.* Latvijas rūpniecības strādnieku dzīves līmenis, 1900.–1914. Rīga, 1997. 208 lpp.
[59] *Švābe A.* Latvijas vēsture 1900–1914. [Stokholma], 1958. 752 lpp.
[60] *Malahovska L.* Latvijas transporta vēsture. 19. gs. otrā puse – 20. gs. sākums. Rīga, 1998. XXVII + 266 lpp.

[61] Sk. 5. nodaļu par Latvijas ostu ārējo tirdzniecību grām.: Очерки экономической истории Латвии, 1900–1917, с. 209–267.

[62] Latvijas kredītiestādes 20. gadsimta sākumā un šodien. Rīga, 1994. 72 lpp.

[63] *Ozoliņa Dz.* Rīgas pilsētas pašvaldības kredītiestādes un to klientūra: 19. un 20. gs. mija – Pirmais pasaules karš // Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis, 1994, 9./10. nr., 38.–45. lpp.

[64] Sk.: *Balodis E.* Latviešu kredītkooperācija priekš pasaules kara // Latviešu kooperatīvais kredīts: Raksti par latviešu kredītkooperācijas attīstību. Rīga, 1937, 1.–6. lpp.; *Laursons E.* Latviešu kredītkooperācijas apvienošanās centieni // Turpat, 73.–80. lpp.; u.c.

[65] Aprēķināts pēc: Очерки экономической истории Латвии, 1860–1900, с. 373; История рабочего класса СССР. Рабочий класс России 1907 – февраль 1917 г. Москва, 1982, с. 18.

[66] *Нетесин Ю. Н.* Промышленный капитал Латвии (1860–1917 гг.), с. 79.

[67] Aprēķināts pēc: LVVA, 104. f., 1. apr., 49. l., 70.–71., 82., 84.–86. lp.; Список фабрик и заводов Европейской России / Сост. В. Е. Варзар. Санкт-Петербург, 1903; *Вилкс Б.* Формирование промышленного пролетариата в Латвии во второй половине XIX века. Рига, 1957, с. 108; История Эстонской ССР. Т. 2, Таллин, 1966, с. 343. (*Piezīme.* Igaunijas strādnieku skaits norādīts uz 1901. gadu.); *Мешкаускене М.* Промышленность Литвы в период монополистического капитализма. Вильнюс, 1981, с. 18.

[68] Sk.: *Вилкс Б.* Занятость населения Латвии в конце XIX века, с. 80, 91.

[69] Свод отчетов фабричных инспекторов за 1903 год. Санкт-Петербург, 1906, с. 42–43.

[70] Aprēķināts pēc: LVVA, 2791. f., 1. apr., 42. l., 57.–97. lp.; Фабрично-заводские предприятия Российской империи / Сост. Л. К. Езиоранский. Санкт-Петербург, 1909; Вся Россия. Т. 2, Киев, 1911–1912, стб. 7-1617; Свод отчетов фабричных инспекторов за 1913 год. Петроград, 1914, с. 82–83.

[71] Очерки экономической истории Латвии, 1860–1900, с. 377–378.

[72] Turpat, 381. lpp.

[73] LVVA, 2724. f., 2. apr., 3265. l., 230.–290. lp.; Die Rigaer Jubileums – Ausstellung 1901 in Bild und Wort. Ein Erinnerungsbuch / Hrsg. von M. Scherwinsky. Riga, 1902, S. 208.

[74] Düna-Zeitung, 1901, 4. (17.) Sept.

[75] Очерки экономической истории Латвии, 1900–1917, с. 16.

[76] *Bērziņš J.* Latvijas rūpniecības strādnieku dzīves līmenis, 1900.–1914., 67. lpp.

[77] *Нетесин Ю. Н.* Промышленный капитал Латвии (1860–1917 гг.), с. 106.

[78] Очерки экономической истории Латвии, 1900–1917, с. 18.

[79] Turpat; *Нетесин Ю. Н.* Промышленный капитал Латвии (1860–1917 гг.), с. 107.

[80] Aprēķināts pēc: LVVA, 104. f., 2. apr., 49. l., 70.–71., 82., 84.–86. lp. un speciālās literatūras.

[81] *Bērziņš J., Vilka B.* Par dažiem Rīgas proletariāta politiskā apziņguma veidošanās aspektiem 19. un 20. gs. mijā // Kapitālisma attīstības un revolucionārās kustības

problēmas Latvijā. Rīga, 1980, 114. lpp.; *Рашин А. Г.* Формирование рабочего класса России. Москва, 1958, с. 584.

[82] *Bērziņš J.* Latvijas rūpniecības strādnieku dzīves līmenis, 1900.–1914., 133. lpp.

[83] KVVA, 23. f., 30. apr., 28. l., 457. lp.

[84] Aprēķināts pēc dažādiem avotiem (arhīvu materiāliem, tālaika preses, dokumentu publikācijām).

[85] Sk.: Рабочее движение в России в 1901–1904 гг. Ленинград, 1975, с. 385; LVVA, 412. f., 1. apr., 36 739. l., 1. lp.; KVVA, 1405. f., 530. apr., 114. l., 17. lp.

[86] Aprēķināts pēc dažādiem avotiem (arhīvu materiāliem, tālaika preses, dokumentu publikācijām).

[87] Baltijas Vēstnesis, 1903, 4. (17.) nov.

[88] Turpat, 27. marts (9. apr.).

[89] Turpat.

[90] Военная энциклопедия. Т. 1, Санкт-Петербург, 1911, с. 245–246; KVVA, 95. f., 11. apr., 679. l., 16. lp.

[91] Очерки экономической истории Латвии, 1900–1917, с. 215.

[92] Turpat, 216. lpp.

[93] Рижский торговый архив. 1901. Рига, 1901, с. 109, 111–112.

[94] Очерки экономической истории Латвии, 1900–1917, с. 234.

[95] Konversācijas vārdnīca. 3. sēj., Rīga, 1911, 2330. lpp.

[96] Sk.: *Gernet B.* Die Entwicklung des Rigaer Handels und Verkehrs im Laufe der letzten 50 Jahre bis zum Ausbruche des Weltkrieges, S. 121.

[97] Latvijas ostas. Rīga, 1930, 6., 16. lpp.

[98] LVVA, 2736. f., 1. apr., 18. l., 44. lp.

[99] *Ozoliņa Dz.* Rīgas pilsētas pašvaldības kredītiestādes un to klientūra: 19. un 20. gs. mija – Pirmais pasaules karš, 40. lpp.

[100] LVVA, 1414. f., 1. apr., 795. l., 295. lp.

[101] Turpat, 4983. f., 2. apr., 880. l., 1., 3.–4., 7., 21. lp.

[102] *Stieda E.* Das Livländische Bankwesen im Vergangenheit und Gegenwart. Leipzig, 1909, S. 287.

[103] Turpat, 281. lpp.

[104] Turpat, 369.–370. lpp.

[105] Latvijas kredītiestādes 20. gs. sākumā un šodien, 10. lpp.

[106] Turpat.

[107] Sk.: *Schrenk B. von.* Zur Frage der Einführung einer kommunalen Einkommensteuer in Riga. Riga, 1903. 467 S.; *Baer E.* Die Entwicklung der Fabrikindustrie Libaus.

[108] *Skujenieks M.* Vietējā pašvaldība Baltijā. Maskava, 1916. 176 lpp.

[109] Rīga kā Latvijas galvaspilsēta. Rīga, 1932. 842 lpp.

[110] Sk.: *Pinksis I., Freibergs G., Lejiņš V.* Revolucionārā Liepāja. Rīga, 1955. 165 lpp.; Cēsis senāk un tagad. Rīga, 1960. 213 lpp.; Rīga: Apcerējumi par pilsētas vēsturi. Rīga, 1965. 280 lpp.

[111] *Lenz W. (sen.).* Die Entwicklung Rigas zur Grosstadt. Kitzingen am Main, 1954. 98 S.

[112] Sk.: Очерки экономической истории Латвии, 1900–1917, с. 141–154.

[113] *Ozoliņa Dz.* Rīgas "pilsētas tēvi" un viņu komunālā politika, 1877.–1913. Rīga, 1976. 295 lpp. *Piezīme.* Sk. arī šīs pašas autores sarakstīto VI nodaļu grāmatā "Rīga. 1860–1917". Rīga, 1978, 175.–218. lpp.

[114] *Ozoliņa Dz.* Liepājas pilsētas pašvaldība 1877.–1913. Rīga, 1990. 328 lpp.

[115] *Ozoliņa Dz.* Liepājas pašvaldība un pilsētbūvniecība 19. gs. beigās un 20. gs. sākumā // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls, 1994, 1. nr., 76.–92. lpp.; 2. nr., 53.–68. lpp.

[116] *Ozoliņa Dz.* Rīgas "pilsētas tēvi" un viņu komunālā politika, 1877.–1913., 195.–196. lpp.

[117] Turpat, 248. lpp.

[118] Города России в 1904 году. Санкт-Петербург, 1906, с. 67, 69.

[119] LVVA, 421. f., 1. apr., 1170. l. (kopsavilkums); 657. f., 1. apr., 20. l., 235.–238. lp.; KVVA, 1288. f., 6. apr., 49. l., 59.–80. lp.; 52. l., 65., 66., 68.–70. lp. *Piezīme.* Dati par Vidzemes pilsētām un Daugavpili attiecas uz 1900. gadu, par pārējām – uz 1899. gadu.

[120] Pēc cita avota – ap 10 tūkst. rbļ. (KVVA, 1288. f., 7. apr., 31. l., 208. lp.).

[121] Turpat.

[122] Šādas summas uzrādītas valdes oficiālajā atskaitē. Pēc pilsētas galvas izteikumiem domē 1905. gads pilsētas saimniecībai bija noslēdzies ar 200 tūkst. rbļ. lielu deficītu (LVVA, 273. f., 1. apr., 30. l., 4. lp.).

[123] KVVA, 1288. f., 1. apr., 1311. l., 7., 46. lp.; 1574. l., 8. lp.; 1744. l., 298.–299. lp.; 125. l., 22.a lp.; Инструкция для оценки недвижимости в гор. Валке и патримониальном округе его. [Б. м., 1912].

[124] Viens kuģa lasts līdzinājās 120 pudiem – bruto – tauku, potaša, cukura, neto – dzelzs, vara, 100 pudiem – bruto – darvas, vaska.

[125] LVVA, 2724. f., 2. apr., 2613. l., 12. lp.; 421. f., 2. apr., 1004. l., 6. lp.; 94. l., 208. lp.

[126] *Skujenieks M.* Vietējā pašvaldība Baltijā, 117. lpp.

[127] Muižas piederēja arī citām pilsētām: piemēram, Liepājai – Saules muiža, Cēsīm – Jurģu muiža.

[128] LVVA, 657. f., 1. apr., 20. l., 237.–238. lp.; KVVA, 1288. f., 7. apr., 10. l., 154.–155. lp.

[129] *Ozoliņa Dz.* Rīgas "pilsētas tēvi" un viņu komunālā politika, 1877.–1913., 152. lpp.

[130] Tēvija, 1904, 11. febr.

[131] *Ozoliņa Dz.* Rīgas "pilsētas tēvi" un viņu komunālā politika, 1877.–1913., 177. lpp.

[132] Власть и реформы: От самодержавной к советской России. Санкт-Петербург, 1996. 801 с.

[133] Turpat, 6. lpp.

[134] Sk.: Proletāriskā revolūcija Latvijā. I: Strādnieku šķiras partijas sākotne. LKP vēstures materiāli. Maskava, 1924. V + 780 lpp. u.c.

[135] Sk.: Latvijas Komunistiskās partijas vēstures apcerējumi. I: 1893–1919. Rīga, 1961; u.c.

136 *Bērziņš J.* Latvijas rūpniecības strādnieku dzīves līmenis, 1900.–1914., 24.–25. lpp.
137 *Skujenieks M.* Latvija: Zeme un iedzīvotāji, 233. lpp.
138 Turpat, 233.–234. lpp.
139 [*Dēķens K.*] Mūsu tautskola. Londona, 1902, 3. lpp.
140 Proletāriskā revolūcija Latvijā. I: Strādnieku šķiras sākotne. LKP vēstures materiāli, 390. lpp.

6. nodaļa

1 *Vičs A.* Latviešu skolu vēsture. 4. grām.: Pārkrievošanas laikmets no 1885.–1905. gadam. Rīga, 1939. 566 lpp.
2 *Preiss P.* Latvijas tautskola rusifikācijas laikmetā. Maskava, 1932. 138 lpp.
3 *Ruberts J.* Vidzemes un Kurzemes tautskolas XIX gs. 80.–90. gados. Rīga, 1973. 90 lpp.; Tautas izglītības rītausma. Rīga, 1978. 101 lpp.; *Salmiņš A., Lozda J.* Latviešu skola kapitālisma intensīvas attīstības un proletariāta veidošanās laikā. Rīga, 1982. 115 lpp.; u.c.
4 Sk.: *Švābe A.* Latvijas vēsture 1800–1914. [Stokholma], 1958. 752 lpp.; u.c.
5 *Šaurums G.* Tērbatas universitāte, 1632–1932. Rīga, 1932. 214 lpp.
6 Rīgas Politehnikums 1862–1919. Album academicum. Rīga, 1938. 370 lpp.; *Šmits P.* Zinību komisijas piecdesmit gadu darbība // Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisija. Rakstu 18. krāj. Rīga, 1926, 3.–11. lpp.
7 Sk.: *Straḍiņš J.* Tartu (Tērbatas) universitāte un tās ietekme Latvijā// LPSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis, 1977, 12. nr., 139.–142. lpp.; *Straḍiņš J.* Etīdes par Latvijas zinātņu pagātni. Rīga, 1982. 395 lpp.; *Vīksna A.* Tērbatas Universitāte. Rīga, 1986. 192 lpp.; u.c.
8 *Straḍiņš J.* Augstākā medicīniskā izglītība Latvijā vēstures un tagadnes skatījumā // Latvijas Ārsts, 1998, 2. nr., 99.–106. lpp.; *Straḍiņš J.* Kurzemes Literatūras un mākslas biedrība kā Latvijas ZA priekštece // Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis. A daļa, 1996, 1. nr., 12.–17. lpp.; *Balode U.* Rīgas Latviešu biedrības etnogrāfiskās kolekcijas tapšanas vēsture un šodiena // Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis. A daļa, 1996, 6. nr., 48.–55. lpp.
9 *Skujenieks M.* Latvijas statistikas atlass. XX. Rīga, 1938, 14.–20. lpp.
10 *Preiss P.* Latvijas tautskola rusifikācijas laikmetā, 35. lpp.; *Зайончковский Н.* К истории инородческой школы в Прибалтийских губерниях и ее реформы. Рига, 1902, с. 37.
11 Balss, 1902, 31. jūl. (13. aug.).
12 Turpat, 1903, 11. (24.) jūn.
13 Pēterburgas Avīzes, 1904, 22. dec. (1905, 4. janv.).
14 Latviešu Izglītības biedrības gada grāmata. Rīga, 1913, 15.–16. lpp.
15 "Balss" Tirdzniecības un kuģniecības pielikums, 1902, 10. jūl.
16 Dienas Lapa, 1905, 23. marts (5. apr.).
17 *Salmiņš A., Lozda J.* Latviešu skola kapitālisma intensīvas attīstības un proletariāta veidošanās laikā, 97. lpp.

[18] Начальное народное образование в России. Т. III: Статистические таблицы по уездам, городским населениям и селениям империи. Санкт-Петербург, 1905, с. 8, 12.

[19] Turpat.

[20] *Salmiņš A., Lozda J.* Latviešu skola kapitālisma intensīvas attīstības un proletariāta veidošanās laikā, 85. lpp.

[21] *Пийолс И.* Некоторые сведения о контингенте студентов латышской национальности в Рижском политехническом институте в 1862–1910 гг. // Из истории естествознания и техники Прибалтики. Т. 8, Рига, 1991, с. 62–66.

[22] Известия X Археологического съезда в Риге 1–15 августа 1896. Рига, 1896, с. 12; *Bielenstein A.* Der X Archäologische Kongress zu Riga im August 1896 // Baltische Monatsschrift, 1896, Bd. 43. S. 625–650.

[23] Latvju preses 100 gadi. Rīga, 1922. 140 lpp.

[24] *Bīlmanis A.* Latviešu avīžniecība. Rīga, 1932, 32. lpp.

[25] *Asars H.* Avīžniecība un publicistika divdesmitā gadsimta sākumā // Latviešu literatūras vēsture. 4. sēj., Rīga, 1936, 109.–138. lpp.; *Akmens J.* Latvju prese pēcrevolūcijas laikā // Turpat, 5. sēj., Rīga, 1936, 7.–25. lpp.

[26] *Ārons M.* Fridrihs Veinbergs savā mūža darbā un savās idejās. Rīga, 1832. 303 lpp.; Antons Benjamiņš dzīvē un darbā: Rakstu krāj. Rīga, 1935. 248 lpp.; u.c.

[27] *Ārons M.* Manas dzīves un atmiņu grāmata. Rīga, 1938. 283 lpp.

[28] Sk.: *Egle K., Lūkina V., Brempele Ā., Jauģiets V.* Latviešu periodika. 1. sēj.: 1768–1919. Bibliogrāfisks rādītājs. Rīga, 1977. 556 lpp.

[29] *Grigulis A., Treijs R.* Latviešu žurnālistikas vēsture. No pirmsākumiem līdz Pirmajam pasaules karam. Rīga, 1992. 518 lpp.

[30] Towards a Civic Society: The Baltic Media's Long Road to Freedoms. Perspectives on History, Ethnicity and Journalism / Ed. by S. Hoyer, E. Laux, P. Vihalem. Tartu, 1993. 366 p.

[31] Eestis ilmunud saksa-, vene- ja muukeelne periodika 1675–1940 / Toimetanud E. Annus. Tallinn, 1993. 477 lk.

[32] *Karulis K.* Latviešu grāmata gadsimtu gaitā. Rīga, 1967. 236 lpp.; *Apīnis A.* Latviešu grāmatniecība. No pirmsākumiem līdz 19. gadsimta beigām. Rīga, 1977. 354 lpp.

[33] "Лифляндские губернские ведомости" un "Курляндские губернские ведомости".

[34] Sk. bibliogrāfisko rādītāju: *Egle K., Lūkina V., Brempele Ā., Jauģiets V.* Latviešu periodika. 1. sēj.: 1768–1919.

[35] Turpat, 52., 230., 253. lpp.

[36] Baltische Chronik 1899/1900. Beilage zur Baltischen Monatsschrift. Bd. 52, Riga, 1901, S. 106.

[37] Ilustrēts vadons pa Rīgu. Rīga, 1901, 67.–69. lpp.

[38] *Karulis K.* Latviešu grāmata gadsimtu gaitā, 121. lpp.

[39] *Apīnis A.* Latviešu grāmatniecība no pirmsākumiem līdz 19. gadsimta beigām, 294. lpp.

[40] Turpat, 291.–292. lpp.

41 Latviešu literatūras vēsture /Virsred. L. Bērziņš. 4. sēj., Rīga, 1936. 435 lpp.; Latviešu rakstniecība biogrāfijās /Atb. red. V. Hausmanis. Rīga, 1992. 414 lpp.; Latviešu rakstnieku portreti: Tradicionālisti un modernisti. Rīga, 1996. 187 lpp.; Materiāli par latviešu literatūru un pasaules kultūru. Rīga, 1994. 76 lpp.; u.c.

42 Latviešu tēlotāja māksla, 1860–1940. Rīga, 1986. 501 lpp.; *Cielava S.* Latviešu gleznieciība buržuāziski demokrātisko revolūciju posmā (1900–1917). Rīga, 1974. 219 lpp.; *Hagen K.* Lexikon deutschbaltischer bildender Künstler 20. Jahrhunderts. Köln, 1983. 152 S.; u.c.

43 *Krastiņš J.* Eklektisms Rīgas arhitektūrā. Rīga, 1988. 279 lpp.; *Krastiņš J.* Rīga – jūgendstila metropole. Rīga, 1996. 352 lpp.; *Brancis M.* Jūgendstila izpausmes Rīgas 700 gadu jubilejas Rūpniecības un amatniecības izstādē 1901. gadā // Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis, 1992, 10. nr., 37.–43. lpp.; u.c.

44 *Kundziņš K.* Latviešu teātra vēsture. 2. sēj.: No 20. gs. sākuma līdz 1940. g. Rīga, 1972. 441 lpp.; *Hausmanis V.* Ādolfs Alunāns: Aktieris. Režisors. Dramaturgs. Rīga, 1988. 222 lpp.; *Gudriķe B.* Pamatlicēji: Latviešu aktieru portreti. Rīga, 1990. 287 lpp.

45 *Kārkliņš L.* Simfoniskā mūzika Latvijā: Simfoniskie orķestri, diriģenti, mūzika, klausītāji laikabiedru skatījumā. Dokumentāla versija. Rīga, 1990. 466 lpp.; *Vītoliņš J., Krasinska L.* Latviešu mūzikas vēsture. 1. sēj. Rīga, 1972. 403 lpp.; *Grauzdiņa I., Grāvītis O.* Dziesmu svētki Latvijā: Norise, skaitļi, fakti. Rīga, 1990. 174 lpp.

46 *Dzenītis Ģ.* Latviešu cirka vēstures lappuses. Rīga, 1981. 168 lpp.; *Kvaskova V.* Alberta Salamonska cirks Rīgā // Latvijas Arhīvi, 1999, 1. nr., 45.–73. lpp.

47 *Eglītis A.* Lielais mēmais: Filmu žurnālista piezīmes. [B.v.], 1972. 334 lpp.; u.c.

48 Latviešu literatūras vēsture. 1. sēj.: No rakstītā vārda sākumiem līdz 1918. gadam. Rīga, 1998. 416 lpp.

49 *Berelis G.* Latviešu literatūras vēsture: No pirmajiem rakstiem līdz 1999. gadam. Rīga, 1999. 325 lpp.

50 *Kalniņš J.* Rainis – derīgais un nederīgais. Rīga, 1999. 160 lpp.

51 *Dobrovenskis R.* Rainis un viņa brāļi: Viena dzejnieka septiņas dzīves. Rīga, 1999. 656 lpp.

52 Rīga kā Latvijas galvaspilsēta. Rīga, 1932. 842 lpp.

53 *Bētiņš K., Kalniņš A., Petrovs V.* Šahs Latvijā līdz 1940. gadam. Rīga, 1940. 313 lpp.

54 *Zvanītājs I.* Smagatlētikas attīstība Latvijā. Rīga, 1959. 58 lpp.

55 *Čika V., Gubiņš G.* Latvijas sporta vēsture, 1918–1944. Vašingtona, 1970. 383 lpp.

56 *Kehris Ē., Ķīse A., Forands I., Vītola A.* Latvijas sporta vēsture. Rīga, 1994. 331 lpp.

57 Latviešu tēlotāja māksla. 1860–1940, 16., 77.–78. lpp.; *Cielava S.* Latviešu gleznieciība buržuāziski demokrātisko revolūciju posmā (1900–1917), 25. lpp.

58 Citēts pēc: *Kundziņš K.* Latviešu teātra vēsture. 2. sēj.: No 20. gs. sākuma līdz 1940. g., 22. lpp.

59 *Banga T.* Mana dzīve. Rīga, 1957, 147. lpp.

60 Rīga kā Latvijas galvaspilsēta, 709. lpp.

61 Citēts pēc: *Viese S.* Aspazija. Rīga, 1975, 145. lpp.
62 *Bērziņš J.* Rīgas iedzīvotāju atpūtas vietas 19. gs. vidū – 20. gs. sākumā // LPSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis, 1977, 3. nr., 79. lpp.
63 Literatūrā minēti vairāki tās dibināšanas gadi (1891. un 1898. gads).
64 Biedrību kalendārs. 1912 / Sastād. un izd. G. Kurzemnieks. Jelgava, 1911, 135.–138. lpp.; Biedrību kalendārs. 1913. Jelgava, 1912, 226.–229. lpp.
65 Biedrību kalendārs. 1913. Jelgava, 1912, 227. lpp.
66 *Zvanītājs I.* Smagatlētikas attīstība Latvijā, 9. lpp.
67 Rīga kā Latvijas galvaspilsēta, 577. lpp.
68 *Kehris Ē., Ķīse A., Forands I., Vītola A.* Latvijas sporta vēsture, 15. lpp.

7. nodaļa

1 Die lettische Revolution. Bd. 1–2, Berlin, 1908.
2 *Tobien A. von.* Die livländische Ritterschaft in ihrem Verhältnis zum Zarismus und russischen Nationalismus. Bd. 2, Berlin, 1930. XVIII + 412 S.
3 *Вега.* Прибалтийская смута. Санкт-Петербург, 1907. 131 с.
4 *Kroders J.* Kā savilkās mākoņi pār Baltijas ciemiem. (Apcerējums par 1905. g. bruņoto sacelšanos un cēloņiem, kas viņu izsauca). Rīga, 1908. 87 lpp.
5 *Jansons-Brauns J.* Baltijas revolūcija. Atskats uz 1905. un 1906. gadu. Brisele, 1912. 78 lpp.
6 Sk.: *Маевский Е.* Массовое движение с 1904 по 1907 гг. // Общественное движение в России в начале XX-го века. Т. II, ч. 2, Санкт-Петербург, 1909, с. 35–184.
7 9. un 13. janvāris. 1905. g. janvāra dienas un viņu pēcskaņas Latvijā. Maskava, 1925. XIII + 399 lpp.
8 *Stučka P.* 1905. gads Latvijā. Maskava, 1925. 36 lpp.
9 Turpat, 21. lpp.
10 *Beierbahs K.* Dobeles revolucionārās cīņas. 1905./1906. g. Rīga, 1929. 110 lpp.
11 *Caune V.* 1905. gada revolūcija Alūksnes un Smiltenes novadā. Rīga, 1930. 150 lpp.
12 *Dzintarkalns T.* 1905. gada revolūcija Talsos un apkārtnē. Talsi, 1927. 192 lpp.
13 *Akermanis M.* 1905. gads Ikšķilē, Ogrē un Ropažos. Rīga, 1933. 20 lpp.
14 *Nonācs O.* Mācītāju ziņojumi par 1905. g. revolūciju. Rīga, 1930. 168 lpp.
15 *Krastiņš J.* 1905. gada revolūcija Latvijā. Rīga, 1950. 354 lpp.
16 Sk. A. Bīrona historiogrāfisko apskatu grām.: Latvijas strādnieki un zemnieki 1905.–1907. g. revolūcijā. Rīga, 1986, 177.–201. lpp.
17 Latvijas revolucionāro cīnītāju piemiņas grāmata. 1905.–1907. gada revolūcija. 1. sēj., 1.–3. d., Rīga, 1976–1983.
18 Revolucionārās cīņās kritušo piemiņas grāmata. 1: 1905. g. revolūcija. Maskava, 1933. XXXI + 774 lpp.
19 *Babris J.* 1905.–1907. g. revolūcija Latgalē. Rīga, 1960. 189 lpp.
20 *Puļķis A.* LSDSP (LSD) lauku organizāciju uzbūve un sastāvs 1905.–1907. gada revolūcijā // Latvijas strādnieki un zemnieki 1905.–1907. gada revolūcijā, 115.–141. lpp.

21 *Švābe A.* Latvijas vēsture 1800–1914. [Stokholma], 1958. 752 lpp.

22 *Vīksniņš N.* Latvijas vēsture jaunā gaismā. [Čikāga, 1968]. 510 lpp.

23 *Benz E.* Die Revolution von 1905 in den Ostseeprovinzen Rußlands: Ursachen und Verlauf der lettischen und estnischen Arbeiter- und Bauerbewegung im Rahmen der ersten russischen Revolution. Mainz, 1989. 324 S.

24 *Pistohlkors G. von.* Ritterschaftliche Reformspolitik zwischen Russifizierung und Revolution. Historische Studien zum Problem der politischen Selbsteinschätzung der deutschen Oberschicht in den Ostseeprovinzen Rußlands im Krisenjahr 1905. Göttingen, 1978. 273 S.

25 Deutsche Geschichte im Osten Europas. Baltische Länder / Hrsg. von G. von Pistohlkors. Berlin, 1994. 607 S.

26 1905.–1907. gada revolūcija Latvijā. Bibliogrāfiskais rādītājs / Sast. O. Pūce. Bibl. red. A. Turlaja. Rīga, 1997. 349 lpp.

27 LVVA, 117. f., 1. apr., 487. l., 1. lp.; 564. l., 94. lp.; Рижский вестник, 1905, 18 янв.; "Cīņa" 1904–5. Maskava, [b.g.], 115. lpp.

28 Latviešu konversācijas vārdnīca. 7. sēj., Rīga, [1931–1932], 13 945. sl.; *Švābe A.* Latvijas vēsture 1800–1914, 591.–592. lpp.

29 LVA SPDN, 1. f., 1. apr., 3. l., 40. lp.

30 Cīņa, 1905, janv., 10. nr.; Sociāldemokrāts, 1905, janv.–febr., 25. lpp.; LVVA, 412. f., 1. apr., 40 263. l., 67. lp.

31 Aprēķināts pēc: KVVA, 23. f., 30. apr., 29. l., 53.–56. lp.; KFVA, 102. f. (1905. g.), 4. l., 2. d., 85. lp.; Рижский вестник, 1905, 7–28 февр.; Libausche Zeitung, 1905, 11. (24.) Febr.; Dienas Lapa, 1905, 11. (24.) febr.–28. febr. (13. marts); Baltijas Vēstnesis, 1905, 12. (25.) febr.

32 Mitausche Zeitung, 1905, 12. (25.) März.

33 *Brežgo B.* Latgales zemnieki pēc dzimtbūšanas atcelšanas. 1861.–1914. Rīga, 1954, 85. lpp.

34 *Krastiņš J.* 1905. gada revolūcija Latvijā, 105. lpp.

35 *Ozoliņa Dz.* Rīgas "pilsētas tēvi" un viņu komunālā politika, 1877.–1913. Rīga, 1976, 84. lpp.

36 Turpat, 86. lpp.

37 *Švābe A.* Latvijas vēsture 1800–1914, 599. lpp.

38 *Surikovs B.* Zaldātu un matrožu revolucionārā kustība Latvijā, 1905.–1907. g. Rīga, 1957, 62.–65. lpp.

39 Революция 1905–1907 гг. в Латвии. Документы и материалы. Рига, 1956, с. 142.

40 Tautas vara Latvijas pagastos 1905. gadā. Dokumenti un materiāli. Rīga, 1985, 24.–25. lpp.

41 *Babris J.* 1905.–1907. g. revolūcija Latgalē, 73. lpp.

42 Latvijas revolucionāro cīnītāju piemiņas grāmata. 1. sēj., 1. d., Rīga, 1976, 141. lpp.; Революция 1905–1907 гг. в Латвии. Документы и материалы, с. 216.

43 *Krastiņš J.* 1905. gada revolūcija Latvijā, 168. lpp.

44 Baltische Monatsschrift, 1908, Bd. 66, H. 9/10, S. 187–201.

[45] Baltische Revolutionschronik 1905–1906. Beilage zur "Baltische Monatsschrift", [S. l., s. a.], 253 S.

[46] *Мальмгрен Ф. Э.* Тукумская революция, ноябрь–декабрь 1905 г. (По рассказу очевидца). Митава, 1913. 29 с.

[47] The Revolution in the Baltic Provinces of Russia: A Brief Account of the Activity of the Lettish Social Democratic Workers' Party by an Active Member / Revised and prepared for publication at the author's request by Ernest O. F. Ames. London, [1907]. XI + 98 p.

[48] *Freināts A.* Tukums 1905. gadā. Vēsturisks revolūcijas stāsts; *Beierbahs K.* Aizputes karš: Revolūcijas masu stāsts 1905. g. Rīga, 1933. 166 lpp.

[49] Rīga kā Latvijas galvaspilsēta. Rīga, 1932. 842 lpp.

[50] *Рейн Р.* Полевой центр "Пламя". Москва, 1927. 98 с.

[51] *Трейман Х.* Нападение на рижскую тюрьму. Москва, 1932. 17 с.; *Kažmers-Pops J.* Latvijas pilsētu strādnieku cīņa 1905. gada revolūcijā // 1905. gads. Maskava, 1936, 19.–30. lpp.

[52] *Vilciņš T.* Bruņotā sacelšanās Tukumā 1905. g. revolūcijā // 1905.–1907. gada revolūcijas notikumi skolu pētījumā. Rīga, 1957, 11.–32. lpp.; *Vilciņš T.* Bruņotā sacelšanās Tukumā // 1905. gads Latvijā. Rīga, 1966, 116.–168. lpp.

[53] *Ruberts J.* Latvijas skolotāji un skolu jaunatne 1905.–1907. gada revolūcijā. Rīga, 1965. 134 lpp.

[54] *Babris J.* Zemnieku kustība Latgalē 1905. gadā // 1905. gads Latvijā, 169.–193. lpp.

[55] *Martinsons K.* Rīcības komitejas Latvijā 1905. gada revolūcijā. Rīga, 1972. 200 lpp.; *Greitjānis I.* Tautas vara Latvijas pagastos 1905. gadā. (Māc. līdz.) Rīga, 1982. 91 lpp.

[56] *Longworth J.* The Latvian Congress of Rural Delegates in 1905. New York, 1959. 138 p.

[57] *Lapa L.* Arodorganizāciju pirmsākumi Latvijā 1905. gadā // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls, 1992, 2. nr., 89.–106. lpp.

[58] *Bērziņš J.* Bruņotās sacelšanās problēmas Latvijas pilsētās 1905. gada revolūcijā // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls, 1992, 4. nr., 74.–90. lpp.; 1993, 1. nr., 63.–76. lpp.; 2. nr., 46.–68. lpp.; *Bērziņš J.* Latvijas valstiskuma ideja 1905. gada revolūcijā // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls, 1992, 3. nr., 84.–116. lpp.

[59] *Kirby D.* The Baltic World, 1772–1993: Europe's Northern Periphery in an Age of Change. London; New York, [1995]. VIII + 472 p.

[60] Turpat, 232. lpp.

[61] Спутник избирателя на 1906 год. Санкт-Петербург, [б.г.], с. 274–275.

[62] *Babris J.* 1905.–1907. g. revolūcija Latgalē, 109. lpp.

[63] Sk.: Революция 1905–1907 гг. в Латвии. Документы и материалы, с. 62.

[64] The Revolution in the Baltic Provinces of Russia: A Brief Account of the Activity of the Lettish Social Democratic Worker's Party by an Active Member, p. 22.

[65] LVVA, 881. f., 1. apr., 39. l., 8. lp.

[66] Tautas vara Latvijas pagastos 1905. gadā. Dokumenti un materiāli, 46. lpp.

67 Bericht über die Tätigkeit der Baltischen Konstitutionellen Partei. 1906. Riga, 1907, S. 5– 6.

68 Mājas Viesis, 1905, 23. nov.

69 *Ruberts J.* Latvijas tautskolotāji un skolu jaunatne 1905.–1907. gada revolūcijā, 78. lpp.

70 Tautas vara Latvijas pagastos 1905. gadā. Dokumenti un materiāli, 61. lpp.

71 Turpat, 36. lpp.

72 LVVA, 1283. f., 1. apr., 27. l., 57. lp.; Padomju Zeme, 1975, 19. aug.; LVVA, 4569. f., 1. apr., 1362. l., 13., 24. lp.; 998. f., 1. apr., 35. l., 141. lp.; 3. f., 5. apr., 1. l., 90. lp.; Революция 1905–1907 гг. в Латвии. Документы и материалы, с. 155.

73 Spēks, 1905, 17. nov.

74 *Martinsons K.* Rīcības komitejas Latvijā 1905. gada revolūcijā. Rīga, 1972, 154. lpp.

75 Tautas vara Latvijas pagastos 1905. gadā. Dokumenti un materiāli, 58. lpp.

76 Turpat, 59. lpp.

77 Balss, 1905, 11. (24.) nov.

78 Tautas vara Latvijas pagastos 1905. gadā. Dokumenti un materiāli, 60.–61. lpp.

79 *Martinsons K.* Rīcības komitejas Latvijā 1905. gada revolūcijā, 50.–51., 64.–65., 85.–87. lpp.

80 LVVA, 115. f., 11. apr., 2617. l., 5.–6. lp.

81 Protams, tie ir aptuveni aprēķini.

82 LVVA, 410. f., 1. apr., 8. l., 247. lp.; 115. f., 11. apr., 2295. l., 4.–5. lp.; 1065. f., 1. apr., 35. l., 73.–96. lp.; 1076. f., 2. apr., 31. l., 221.–223. lp.

83 Turpat, 410. f., 1. apr., 8. l., 247.–248. lp.; 6264. f., 1. apr., 217. l., 180. lp.; 870. f., 1. apr., 464. l., 251–252. lp.

84 Turpat, 802. f., 2. apr., 62. l., 64.–81. lp.

85 Turpat, 1211. f., 1. apr., 86. l., 141.–151. lp.

86 Tautas vara Latvijas pagastos 1905. gadā. Dokumenti un materiāli, 60. lpp.

87 Turpat, 91. lpp.

88 1905. Revolūcijas dalībnieku atmiņas. 2. d., Rīga, 256. lpp.; *Andersons A., Znotiņš J.* 1905.–1907. gada revolūcija Talsu novadā. Rīga, 1957, 39.– 40. lpp.

89 LVVA, 4569. f., 4. apr., 2. l., 29.–30. lp.

90 Революция 1905–1907 гг. в Латвии. Документы и материалы, с. 176.

91 Latvijas Komunistiskās partijas kongresu, konferenču un CK plēnumu rezolūcijas un lēmumi. 1. d.: 1904.–1940. Rīga, 1958, 8. lpp.

92 Turpat, 13. lpp.

93 Latviešu sociāldemokrātu savienības pirmais vispārējais kongress, noturēts Rīgā 29. un 30. decembrī 1905. g. Programma. [B. v., b. g.], 7. lpp.

94 Sk.: *Boge S.* Latvijas valstiskuma ideja un citi nacionālā jautājuma aspekti Latviešu Sociāldemokrātu savienības laikrakstā "Proletāriets" (1903.–1904. gads) // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls, 1996, 3. nr., 73.–90. lpp.

95 Mājas Viesis, 1905, 23. nov.

[96] Aprēķināts pēc: KVKVA, 1956. f., 2. apr., 960. l., 35., 60., 77., 80.–82., 159.–162. lp.; Расписание сухопутных войск на 01.05.1905 г. Санкт-Петербург, 1905; *Bērziņš J.* Bruņotās sacelšanās problēmas Latvijas pilsētās 1905. gada revolūcijā // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls, 1992, 4. nr., 83.–84. lpp.

[97] Latvijas revolucionāro cīnītāju piemiņas grāmata. 1. sēj., 1. d., 180.–182. lpp.; 1905. gads Latvijā, 46. lpp.

[98] Latvijas revolucionāro cīnītāju piemiņas grāmata. 1. sēj., 1. d., 194. lpp.

[99] LVA SPDN, 35. f., 8. apr., 57. l., 3. lp.; LKP 25 gadi. Maskava, 1929, 60. lpp.

[100] LVVA, 600. f., 2. apr., 324. l., 9. lp.

[101] Turpat, 412. f., 1. apr., 40 262. l., 339. lp.; Latvietis, 1905, 7. sept.

[102] Sk.: *Bērziņš J.* Bruņotās sacelšanās problēmas Latvijas pilsētās 1905. gada revolūcijā // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls, 1993, 2. nr., 47. lpp.

[103] Tautas vara Latvijas pagastos 1905. gadā. Dokumenti un materiāli, 92. lpp.

[104] LVVA, 1250. f., 1. apr., 14. l., 239.–240. lp.

[105] Latvijas revolucionāro cīnītāju piemiņas grāmata. 1. sēj., 1. d., 196. lpp.

[106] Turpat, 210. lpp.

[107] Turpat, 222. lpp.

[108] Pēterburgas Latvietis, 1905, 3. nr.

[109] 1905. gads Latvijā, 148. lpp.

[110] Turpat, 239. lpp.

[111] Turpat, 247. lpp.

[112] Latvijas revolucionāro cīnītāju piemiņas grāmata. 1. sēj., 1. d., 249. lpp.

[113] LBVA, FO 418/30 (1905), p. 19.

[114] *Веда.* Прибалтийская смута, с. 65.

[115] [*Asars J.*] Spīdzināšanas Baltijā (Interpelācija II Valsts domē): Pilnīgas domnieku un ministru runas šajā jautājumā. Pēterburga, 1907. 194 lpp.

[116] *Bahmanis K.* 1905. gada revolucionāro cīņu un sodu dienās. Rīga, 1926. 223 lpp.

[117] *Birkerts P.* 1905. g. revolūcijā cietušie Latvijas skolotāji. Rīga, 1927. 224 lpp.

[118] *Beika D.* Mežabrāļu gads. Cīņas un cilvēki Piektā gada revolūcijā. Memuāri. Maskava, 1937. 515 lpp.

[119] *Jonāne I.* Partizāņu cīņas pret kontrrevolūciju 1905.–1907. g. revolūcijā Latvijā // P. Stučkas LVU Zinātniskie raksti. Vēstures zinātnes. 2. izlaid., 26. sēj., Rīga, 1959, 123.–152. lpp.; *Jonāne I.* Par partizāņu cīņas noslēguma posmu 1905.–1907. gada revolūcijā Latvijā // Turpat, 1. laid., 50. sēj., Rīga, 1963, 73.–82. lpp.

[120] Latvijas revolucionāro cīnītāju piemiņas grāmata. 1. sēj., 2. d., Rīga, 1980, 141.–283. lpp.

[121] *Bērziņš J.* 1905. gada revolūcijas ietekme uz latviešu sabiedrības garīgo dzīvi // Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis. A, 1995, 9./10. nr., 62.–70. lpp.

[122] *Zelče V.* Informācija par 1905. gada revolūcijas notikumiem Latvijā ārvalstu laikrakstos // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls, 1998, 1. nr., 76.–91. lpp.

[123] Sk.: *Caune V.* 1905. gada revolūcija Alūksnes un Smiltenes novadā, 125. lpp.

[124] Переписка Николая II и Марии Федоровны (1905–1906 гг.) // Красный архив, 1927, т. 3 (22), с. 182.

125 *Krastiņš J.* 1905. gada revolūcija Latvijā, 250. lpp.
126 Turpat, 256. lpp.
127 *Benz E.* Die Revolution von 1905 in den Ostseeprovinzen Rußlands. S. 260; Красный архив, № 4/5, с. 279.
128 Sociāldemokrāts, 1926, 31. janv.
129 Pareizticīgo Latviešu Vēstnesis, 1906, 6. nr., 183. lpp.
130 Революция 1905–1907 гг. в Латвии. Документы и материалы. Ч. IV, Москва, 1957, с. 328.
131 Общественное движение в России в начале XX-го века. Т. II, Санкт-Петербург, 1909, с. 175.
132 Turpat.
133 *Янсон П.* Карательные экспедиции в Прибалтийском крае 1905–1907 гг. Ленинград, 1926, с. 69.
134 Красный архив, № 4/5, с. 281.
135 Революция 1905–1907 гг. в Латвии. Документы и материалы, с. 83.
136 Liepājas Avīze, 1906, 4. (17.) maijs.
137 Pēc vecā stila.
138 Энциклопедический слолварь / Изд. Ф. Брокгауз, И. Ефрон. Доп. т. 2, Санкт-Петербург, 1907, с. 855.
139 Latvijas revolucionāro cīnītāju piemiņas grāmata. 1. sēj., 2. d., 143. lpp.
140 Turpat, 1. sēj., 3. d., Rīga, 1983, 15. lpp.
141 Turpat; *Švābe A.* Latvijas vēsture 1800–1914, 632.–633. lpp.
142 *Cielēns F.* Laikmetu maiņā. Atmiņas un atziņas. 1. grām.: No bezvēstures tautas līdz pilntiesīgai nācijai. Rīga, 1997, 153. lpp.

8. nodaļa

1 *Plensners A.* Latvijas atbrīvošanās. 1. grām.: Latvija pasaules kara priekšvakarā. Rīga, 1928. 221 lpp.
2 Sk.: Latviešu konversācijas vārdnīca. 11. sēj., Rīga, [1934–1945], 22 377.–22 379. sl.; 10. sēj., Rīga, [1933–1934], 19 160. sl.
3 *Švābe A.* Latvijas vēsture 1800–1914. [Stokholma], 1958. 752 lpp.
4 *Andersons E.* Baltic Region on the Eve of World war One // The Baltic Countries 1900–1914: Proceedings from the 9th Conference on Baltic Studies in Scandinavia, Stokholm, June 3–6, 1987. [Stockholm], 1990, p. 17–43.
5 Sk.: Russification in the Baltic Provinces and Finland, 1855–1914. Princeton, 1981. 497 p.
6 *Plakans A.* The Latvians: A Short History. Stanford, [1995]. XX + 257 p.
7 Latvijas PSR vēsture. 2. sēj.: No 1861. gada līdz 1917. gada martam. Rīga, 1955, 286.–347. lpp. *Piezīme.* Tāds pats iedalījums, gan ar zināmām hronoloģiskām izmaiņām, saglabāts trīsdesmit gadu vēlāk sagatavotajā "Latvijas PSR vēsturē" A. Drīzuļa redakcijā (sk. minētā izdevuma 1. sēj., Rīga, 1986, XII nod.).

[8] *Нетесин Ю. Н.* Рабочее движение в Риге в период столыпинской реакции. Рига, 1958. 192 с.

[9] Rīga. 1860–1917. Rīga, 1978. 494 lpp.

[10] *Brežgo B.* Latgales zemnieki pēc dzimtbūšanas atcelšanas (1861–1914). Rīga, 1954. 124 lpp.

[11] *Wittram R.* Geschichte der baltischen Deutschen: Grundzüge und Durchblicke. Stuttgart; Berlin, 1939. VIII + 245 S.; *Wittram R.* Baltische Geschichte: Die Ostseelande Livland, Estland, Kurland 1180–1918. München, 1954. 323 S.; *Tobien A. von.* Die Livländische Ritterschaft im ihrem Verhältnis zum Zarismus und russischen Nationalismus. Bd. 1, Riga, 1925. XV + 523 S.; Bd. 2, Berlin, 1930. XVIII + 412 S.; u.c.

[12] Deutsche Geschichte im Osten Europas: Baltische Länder / Hrsg. von G. von Pistohlkors. Berlin, 1994. 607 S.; u.c.

[13] *Hagen M.* Die Deutschbalten in der III. Duma zwischen nationalen Abwehrskampf, Autonomiestreben und Klassenkampf // Zeitschrift für Ostforschung. Bd. 23, 1974, S. 577–597; *Lindemuth M.* Die lettischen Parteien 1905 und ihre Programme // Baltische Hefte. Bd. 15, 1969, S. 75–87; u.c.

[14] Latvijas Komunistiskās partijas vēstures apcerējumi. 1. d.: 1893–1919. Rīga, 1961, 160. lpp.; Jūrnieks, 1910, 13. (26.) okt.

[15] Рижский вестник, 1907, 3 авг.; Latvju enciklopēdija / Red. A. Švābe. 3. sēj., Stokholma, 1953–1955, 1933. lpp.

[16] Latvijas revolucionāro cīnītāju piemiņas grāmata. 2. sēj., Rīga, 1987, 40. lpp.

[17] Sk.: *Mitchell B. R.* International Statistics: Europe 1750–1988. New York, 1992, p. 7; *Skujenieks M.* Latvija: Zeme un iedzīvotāji. Rīga, 1927, 283.–284. lpp.

[18] LBVA, FO 371/326 (1907), No. 26 683.

[19] LVVA, 4568. f., 8. apr., 4. l., 185. lp.

[20] 1911. gadā pastiprināto apsardzību atcēla Baltijas lielākajā daļā, izņēmums – Rīga un Rīgas apriņķis un Tērbata un Tērbatas apriņķis.

[21] *Аврех А. Я.* Столыпин и судьбы реформы в России. Москва, 1991, с. 28.

[22] Pēc E. Morica nāves viņa vietā ievēlēja R. Erhartu.

[23] Tā bija zemes plānos ar sarkanu svītru atdalītā, savulaik zemniekiem atņemtā, bet muižnieku rīcībā pilnīgi nenonākusī zeme, kas bija iekārdinājusi baltvācu baronus. Likumprojektu par kvotes zemi, tāpat ierosinājumu atcelt Baltijas muižniecības privilēģijas bija iesnieguši igauņu deputāti.

[24] *Manteuffel-Katzdangen.* Meine Siedlungsarbeit in Kurland. Leipzig, 1941, S. 59; *Krupņikovs P.* Melu un patiesības palete. Rīga, 1980, 88. lpp.

[25] Baroni bija satraukti par muižu pāriešanu nevācu rokās, sevišķi kopš 20. gadsimta sākuma, tādēļ daļa no cittautiešiem pārdotajām muižām tika atpirkta.

[26] Dzimtenes Vēstnesis, 1913, 30. jūl. (12. aug.); *Seraphim H. J.* Die Wandlung der Agrarverfassung der deutschen Volksgruppe in den baltischen Staaten // Agrarverfassung der deutschen Auslandssiedlungen in Osteuropa. Im Auftrage der Deutschen Akademie München / Hrsg. von M. Sering und C. von Dietze. Bd. 1, Berlin, 1939, S. 102.

[27] Rigaer Tageblatt, 1913, 30. Juli (12. Aug.); *Wittram R.* Geschichte der baltischen Deutschen: Grundzüge und Durchblicke, S. 171.

[28] Sk.: Zemkopis, 1915, 7. nr., 84.–85. lpp.

[29] *Фелькерзам Г. Г.* Политическая исповедь балтийского немца: Речь члена Гос. Думы 28 мая 1914 г. Венден, 1914, с. 4.

[30] Sk.: *Жаков К. Ф.* Лимитизм. Единство наук, философий и религий. Рига, 1929, с. 17–19.

[31] *Wittram R.* Geschichte der baltischen Deutschen: Grundzüge und Durchblicke, S. 169.

[32] Pēc preses ziņām Jelgavas nodaļa astoņu gadu laikā nopirkusi apmēram 30 000 desetīnu jeb aptuveni 32 700 ha zemes (Dzimtenes Vēstnesis, 1914, 14. (27.) marts).

[33] *Broedrich-Kurmahlen S.* Das neue Ostland. Charlottenburg, 1916, S. 16.

[34] *Шацилло К. Ф.* Последняя военно-морская программа царского правительства // Отечественная история, 1992, № 2, с. 161–163.

[35] Latvija, 1910, 21. sept. (4. okt.)

[36] *Hagen M.* Russification via "Democratization" Civil Service in the Baltic after 1905 // Journal of Baltic Studies. Vol. IX, No. 1, Spring 1978, p. 58.

[37] Dzimtenes Vēstnesis, 1910, 7. (20.) sept.

[38] Zemkopība un Saimniecība. Pielikums "Jaunajām Latviešu Avīzēm", 1914, 7. febr.

[39] T.i., mazu zemes gabalu.

[40] LVVA, 4568. f., 2. apr., 72. l., 205. lp.

[41] Sk.: *Dns [Daniševskis] J.* Latvija 1909./10. gadā. (Pārskats par saimniecisko dzīvi no 1909. g. līdz sept. 1910. g.) // Progresa kalendārs 1911. gadam. Rīga, 1911, 63. lpp.

[42] LVVA, 416. f., 1. apr., 512. l., 4.–5. lp.

[43] Tagadne, 1913, 15. nr., 381. lpp.

[44] Sk.: *Greitjāne R.* Par strādnieku legālo un kultūras un izglītības biedrību darbību Rīgā (1900.–1914.) // LPSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis, 1971, 10. nr., 51. lpp.

[45] Liepājas Atbalss, 1912, 10. (23.) febr.

[46] *Kemps F.* Latgalieši. Kultūrvēsturiska skice. Rīga, 1910. 96 lpp.

[47] *Skujenieks M.* Nacionālais jautājums Latvijā. Pēterburga, 1913. 290 lpp.

[48] *Valters M.* Mūsu tautības jautājums. Domas par Latvijas tagadni un nākotni. Rīga, 1914. 175 lpp.

[49] *Plensners A.* Latvijas atbrīvošanās. 1. grām.: Latvija pasaules kara priekšvakarā. Rīga, 1928. 221 lpp.

[50] Turpat, 195. lpp.

[51] Sk.: Latvijas Komunistiskās partijas vēstures apcerējumi. 1. d. 461 lpp.; *Apine I.* Latvijas sociāldemokrātija un nacionālais jautājums (1893–1917). Rīga, 1974. 322 lpp.; *Ripa J., Apine I.* Jaunie revolucionārie uzplūdi Latvijā, 1910–1914. Rīga, 1964. 236 lpp.; u.c.

[52] *Ronis I.* Latvijas buržuāzijas politika 1907.–1914. gadā. Rīga, 1978, 125. lpp.

[53] *Šalda V., Ūdre A.* Latvijas sociāldemokrātija un Valsts dome, 1905–1917. Rīga, 1988. 209 lpp.

[54] *Dūma L., Paeglīte Dz.* Revolucionārie latviešu emigranti ārzemēs 1897.–1919. Rīga, 1976. 336 lpp.

[55] *Akmentiņš O.* Amerikas latvieši, 1888–1948: Fakti un apceres. 1. d., [Linkolna], 1958. 265 lpp.

[56] *Dribins L.* Nacionālais jautājums Latvijā, 1850–1940: Historiogrāfisks apskats. Latviešu autori. Rīga, 1997. 207 lpp.

[57] Turpat, 89. lpp.

[58] *Bērziņš J.* Latvijas strādnieku dzīvokļi: 19. gadsimta beigas – 1914. gads // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls, 1995, 1. nr., 45.–63. lpp.; 2. nr., 72.–97. lpp.; *Bērziņš J.* Latvijas strādnieku darbalaika budžets: 19. gadsimta beigas – 1914. gads // Turpat, 1996, 3. nr., 91.–108. lpp.; u.c.

[59] *Ozoliņa Dz.* Liepājas pilsētas pašvaldība 1877.–1913. Rīga, 1990. 327 lpp.; *Ozoliņa Dz.* Liepājas pašvaldība un pilsētbūvniecība 19. gadsimta beigās un 20. gadsimta sākumā // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls, 1994, 1. nr., 76.–92. lpp.; 2. nr., 53.–68. lpp.; u.c.

[60] *Pommers A.* Pareizticība Latvijā. Rīga, 1931. 88 lpp.

[61] Sk.: *Kemps F.* Latgalieši: Kultūrvēsturiska skice. Rīga, 1910. 96 lpp.; *Goba A.* Latgale. Latgalieši spaidu laikā. Nacionālisma, rakstniecības, biedrošanās sākums. Attiecības ar baltiešiem. Rīga, 1933. 208 lpp.

[62] *Soms J.* Francis Trasuns: Latvju tautas vienotāja dzīve un darbs. Rīga, 1935. 79 lpp.; Francis Trasuns. 1. Dzīve un darbi / A. Gobas un A. Sprūdža sakārt. un red. Rīga, 1938. 364 lpp.

[63] *Bukšs M.* Moņsinjors Nikodems Rancāns. Rēzekne, 1939. 90 lpp.

[64] Sk.: *Poelchau P. H.* Zwei Jahrhunderte Rigascher Kirchengeschichte. 1710–1910. Riga, 1910. 24 S.; *Schrenck E. von.* Baltische Kirchengeschichte der Neuzeit. Riga, 1933. IV + 220 S.; Baltische Kirchengeschichte / Hrsg. von R. Wittram. Göttingen, 1956. 347 S.; u.c.

[65] *Vaivods J.* Katoļu baznīcas vēsture Latvijā: Baznīcas vēsture Kurzemē XIX un XX gadsimtos. Rīga, 1994. 350 lpp.; *Vaivods J.* Katoļu baznīcas vēsture Latvijā: Baznīcas vēsture Vidzemē XVIII–XX gadsimtos. Rīga, 1994. 367 lpp.; *Strods H.* Latvijas katoļu baznīcas vēsture, 1075.–1995. Rīga, 1996. 387 lpp.

[66] Рижский вестник, 1912, 4 сент.

[67] *Струве П. Б.* Patriotica. Политика, культура, религия, социализм. Сб. статей за пять лет (1905–1910 гг.). Санкт-Петербург, 1911, с. 300.

[68] *Valters M.* Mūsu tautības jautājums: Domas par Latvijas tagadni un nākotni. Rīga, 1914, 60. lpp.

[69] Sk.: *Ozoliņa Dz.* Liepājas pilsētas pašvaldība 1877.–1913., 291. lpp.

[70] Города России в 1910 году. Санкт-Петербург, 1914, с. 164–166.

[71] Отчет о доходах и расходах г. Риги за 1913 г. Рига, 1914; LVVA, 26. f., 2. apr., 13. l., 71.–74., 93.–96., 115.–118. lp.; 421. f., 2. apr., 113. l. (kopsavilkums); KVVA, 1288. f., 7. apr. (1912. g.), 306. l., 34., 37., 38. lp. *Piezīme.* Ziņas par Vidzemi dotas, neietverot Sloku un Limbažus, bet par Valku un Cēsīm – no 1914. gada.

[72] *Jurēvics J.* Pilsētu pašvaldību finanses 1920.–1930. Rīga, 1931, 209. lpp.

[73] Dzimtenes Vēstnesis, 1910, 27. apr. (10. maijs).
[74] KVVA, 1288. f., 25. apr., 9. l., 96., 99., 147. lp.
[75] Turpat, 5. apr., 181. l., 3.–10., 98.–103. lp.
[76] *Ozoliņa Dz.* Rīgas "pilsētas tēvi" un viņu komunālā politika, 1877.–1913. Rīga, 1976, 105. lpp.
[77] KFVA, 115. f., 1. apr., 72. l., 7. lp.
[78] Sk.: Вопросы истории, 1997, № 8, с. 112.
[79] Turpat.
[80] Turpat, 107. lpp.
[81] *Ronis I.* Latviešu buržuāzijas politika 1907.–1914. gadā, 78. lpp.
[82] 1914. gada februārī A. Bergs bija spiests atkāpties no populārā laikraksta vadības, un tas nonāca latviešu labējo politiķu rokās.
[83] Tas notika vēl 1906. gadā.
[84] Latvijas Komunistiskās partijas vēstures apcerējumi. 1. d., 170. lpp.
[85] Citēts pēc grām.: *Blanks E.* Latviešu tautas atmoda: Kultūrvēsturisks apskats. Rīga, 1927, 214. lpp.
[86] To apstiprina tālākais raksta teksts.
[87] Strādnieka Balss, 1914, 10. (23.) jūl.
[88] *Bernhardi F.* Deutschland und der nächste Krieg. Stuttgart; Berlin, 1912, S. 129.
[89] *Bērziņš V.* Latvija Pirmā pasaules kara laikā. Rīga, 1987, 35. lpp.
[90] *Luntinen P.* French Information on the Russian War Plans 1880–1914. Helsinki, 1984, p. 129–131.
[91] Regulatīvs (no latīņu val.) – priekšraksts par mācītāju u.c. baznīcas kalpotāju ienākumiem, resp., mācītāju tiesu, parasti graudā, t.i., naturālijās. Kopš 1905. gada dažādi baznīcas reformu projekti pieprasīja tā pārvēršanu naudā.
[92] LVVA, 640. f., 3. apr., 182. l., 1. lp.
[93] *Schrenck E. von.* Baltische Kirchengeschichte der Neuzeit, S. 164.
[94] *Stavenhagen F.* Kirche und Bekenntnis. Riga, 1913. 96 S.
[95] [*Treijs K.*] Sv. Pāvila baznīcas un draudzes gaita. Rīga, 1912, 26. lpp.
[96] Dzimtenes Vēstnesis, 1911, 20. jūn. (3. jūl.).
[97] *Adamovičs L.* Latvieši un evaņģēliskā baznīca // Latvieši. Rakstu krāj. 1. sēj., Rīga, 1936, 233. lpp.
[98] Jaunā Dienas Lapa, 1914, 6. (19.) sept., 13. (26.) jūn.
[99] Turpat, 6. (19.) sept.
[100] Turpat.
[101] Turpat, 13. (26.) jūn.
[102] Jaunās Latviešu Avīzes, 1913, 17. (30.) maijs. Pielikums "Baznīca un Skola", 10. nr.
[103] Dzimtenes Vēstnesis, 1911, 26. marts (8. apr.).
[104] Jaunā Dienas Lapa, 1911, 23. jūl. (5. aug.).
[105] Turpat, 1912, 16. (29.) maijs.
[106] Sk.: Beiträge zur Geschichte der Industrie Riga / Hrsg. vom Technischen Verein zu Riga. H. 1, Riga, 1910. 53 S.; H. 2, Riga, 1911. 63 S.; H. 3, Riga, 1912. 92 S.

[107] *Stūls A.* Iz Rīgas rūpniecības vēstures // Ekonomists, 1920, 11. nr., 315.–318. lpp.; 12. nr., 358.–359. lpp.; 13. nr., 392.–394. lpp.; 14. nr., 423.–425. lpp.; 15. nr., 463.–465. lpp.; 16. nr., 500.–502. lpp.; *Skujenieks M.* Latvija: Zeme un iedzīvotāji. Rīga, 1927. 752 lpp.; *Buševics A.* Kur izeja? Latvijas tautsaimniecības attīstības problēmi. Rīga, 1930. 259 lpp.

[108] Sk.: *Ландер К.* Исторический очерк: Латвия // Большая Советская энциклопедия. Т. 36, Москва, 1938, с. 52–53; *Ринг И. Т.* Латвия. Ленинград, 1936. 282 с.

[109] *Маркон И.* Очерки по истории промышленности Латвии. Рига, 1951. 127 с.; *Стародубский Л.* Упадок фабрично-заводской промышленности в буржуазной Латвии. Рига, 1952. 222 с.

[110] Sk.: *Берзинь К.* Промышленный уровень Латвии накануне первой мировой войны // LPSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis, 1957, 3. nr., 5.–22. lpp.; *Bērziņš K.* Latvijas rūpniecības izvietojums un nozares struktūra 1913. gadā // Latvijas Valsts universitātes Zinātniskie raksti. 18. sēj., Rīga, 1958, 5.–53. lpp.

[111] *Нетесин Ю. Н.* Промышленность Латвии в годы предвоенного подъема (1909–1913 гг.) // Очерки экономической истории Латвии, 1900–1917. Рига, 1968, с. 90–132; *Нетесин Ю. Н.* Промышленный капитал Латвии. Рига, 1980. 240 с.; u.c.

[112] *Malahovska L.* Latvijas transporta vēsture: 19. gs. otrā puse – 20. gs. sākums. Rīga, 1998. XXVII + 266 lpp.

[113] *Liepiņš E.* Rīgas auto: Nezināmās automobiļu vēstures lappuses. Rīga, 1997. 138 lpp.

[114] Sk.: *Скворцов А.* Хозяйственные районы Европейской России. Вып. 1–2, Санкт-Петербург, 1914; *Миролюбов П.* Крестьянское хозяйство в Лифляндии. Петроград, 1914.

[115] *Marquart B.* Die landwirtschaftlichen Verhältnisse Kurlands. Bd. 1–2, Berlin, 1916–1917.

[116] *Лаурсон Э.* Кооперация в латышском крае до Великой европейской войны. Рига, 1917. 97 с.

[117] Sk. attiecīgo nodaļu grām.: *Skujenieks M.* Latvija: Zeme un iedzīvotāji, 381.–619. lpp.

[118] *Vilnis K.* Agrārjautājums Latvijā. 1. Latvijas lauki imperiālistiskā kara priekšvakarā. 1900.–1914. g. Rīga, 1927. 221. lpp.

[119] *Aizsilnieks A.* Latvijas saimniecības vēsture. 1914.–1945. [Stokholma], 1968. 983 lpp.

[120] *Balevica L.* Lauksaimniecība Vidzemē un Kurzemē Pirmā pasaules kara priekšvakarā. Rīga, 1970. 192 lpp.

[121] *Boruks A.* Zemnieks, zeme un zemkopība Latvijā: No senākiem laikiem līdz mūsdienām. Rīga, 1995. 449 lpp.

[122] Rīgas pilsētas Diskonta banka: 145 gadi. Rīga, 1939. 63 lpp.

[123] Latvijas kredītiestādes 20. gadsimta sākumā un šodien. Rīga, 1994. 72 lpp.; *Ozoliņa Dz.* Rīgas pilsētas pašvaldības kredītiestādes un to klientūra: 19. un 20. gs. mija – Pirmais pasaules karš // Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis, 1994, 9./10. nr., 38.–45. lpp.

[124] *Laursons E.* Kredītkooperatīvu saimniecība priekš pasaules kara // Latviešu kooperatīvais kredīts: Raksti par latviešu kredītkooperācijas 60 gadu attīstību. Rīga, 1937, 7.–10. lpp.; *Laursons E.* Latviešu kredītkooperācijas apvienošanās centieni // Turpat, 73.–80. lpp.

[125] *Balodis E.* Latviešu kredītkooperācija priekš pasaules kara // Latviešu kooperatīvais kredīts: Raksti par latviešu kredītkooperācijas attīstību. Rīga, 1937, 1.–6. lpp.

[126] *Нетесин Ю. Н.* Промышленный капитал Латвии, с. 116.

[127] Turpat, 117. lpp.

[128] *Liepiņš E.* Rīgas auto: Nezināmās automobiļu vēstures lappuses, 44. lpp.

[129] Tāds bija šī uzņēmuma vecais nosaukums, oficiāli vēl nenomainīts.

[130] Фабрично-заводские предприятия Российской империи (искл. Финляндию). Петроград, 1914, с. 3027–3040 (К).

[131] Aprēķināts pēc: LVVA, 104. f., 1. apr., 49. l., 70.–71., 82., 84.–86. lp.; 2791. f., 1. apr., 42. l., 74.–97. lp.; Список фабрик и заводов Европейской России / Сост. В. Е. Варзар. Санкт-Петербург, 1903. 839 с.; Вся Россия 1912 г. Т. 2, Киев, 1911–1912; Фабрично-заводские предприятия Российской империи (искл. Финляндию); Очерки экономической истории Латвии, 1860–1900. Рига, 1972. 373 с.

[132] Turpat.

[133] Turpat.

[134] Aprēķināts pēc: LVVA, 2791. f., 1. apr., 42. l., 74.–97. lp.; Фабрично-заводские предприятия Российской империи (искл. Финляндию); Вся Россия 1912 г. Т. 2.

[135] Aprēķināts pēc: LVVA, 104. f., 1. apr., 49. l., 70.–71., 84.–86. lp.; 2791. f., 1. apr., 42. l., 57.–97. lp.; Список фабрик и заводов Европейской России; Фабрично-заводские предприятия Российской империи (искл. Финляндию); Вся Россия 1912 г. Т. 2.

[136] LVVA, 2791. f., 1. apr., 42. l., 74.–97. lp.; Фабрично-заводские предприятия Российской империи (искл. Финляндию); Вся Россия 1912 г. Т. 2.

[137] Aprēķināts pēc: LVVA, 104. f., 1. apr., 49. l., 70.–71., 82., 84.–86. lp.; 2791. f., 1. apr., 42. l., 74.–97. lp.; Список фабрик и заводов Европейской России; Фабрично-заводские предприятия Российской империи (искл. Финляндию); Вся Россия 1912 г. Т. 2.

[138] Aprēķināts pēc: LVVA, 2791. f., 1. apr., 42. l., 57.–97. lp.; Фабрично-заводские предприятия Российской империи; Вся Россия 1912 г. Т. 2. A. Buševics ir aprēķinājis, ka 1913. g. Latvijas rūpniecības strādnieks saražoja produkciju par 2867 rbļ. – *Buševics A.* Kur izeja? Latvijas tautsaimniecības attīstības problēmi, 32.–33., 42. lpp.

[139] Aprēķināts pēc: *Крузе Э. Э.* Положение рабочего класса России в 1900–1914 гг. Ленинград, 1976, с. 26.

[140] *Švābe A.* Latvijas vēsture 1800–1914, 687. lpp.

[141] *Нетесин Ю. Н.* Промышленный капитал Латвии, с. 130.

[142] *Buševics A.* Kur izeja? Latvijas tautsaimniecības attīstības problēmi, 34. lpp.

143 Aprēķināts pēc: turpat, 35. lpp.
144 Turpat, 36. lpp.
145 Turpat, 37. lpp.
146 *Aizsilnieks A.* Latvijas saimniecības vēsture. 1914.–1945., 30. lpp.; Ekonomists, 1937, 4. nr., 165. lpp.
147 *Нетесин Ю. Н.* Промышленный капитал Латвии, с. 83.
148 Turpat.
149 *Skujenieks M.* Latvija: Zeme un iedzīvotāji, 633. lpp.
150 Sk.: Адресная и справочная книга "Газетный мир" на 1911 год. Санкт-Петербург, 1911, с. 557–622.
151 *Buševics A.* Kur izeja? Latvijas tautsaimniecības attīstības problēmi, 43. lpp.
152 *Шацилло К. Ф.* Государство и монополии в военной промышленности России: Конец XIX в. – 1914 г. Москва, 1992, с. 27.
153 Turpat, 171. lpp.
154 Turpat, 182.–183. lpp.
155 *Нетесин Ю. Н.* Из истории проникновения германского капитала в экономику России // Известия АН Латвийской ССР, 1960, № 4, с. 39–41.
156 *Нетесин Ю. Н.* Промышленный капитал Латвии, с. 124.
157 KVVA, 1288. f., 24. apr., 25. l., 14., 22., 134.–135. lp.
158 Sk.: Latvijas ostas. Rīga, 1930, 6., 16., 23. lpp.
159 *Bondrevičs A.* Latviešu kuģniecības stāvoklis bēgļu laikmetā. Rīga, 1918, 32. lpp.; Latviešu konversācijas vārdnīca. 10. sēj., 18 737. sl.
160 *Bondrevičs A.* Latviešu kuģniecības stāvoklis bēgļu laikmetā, 39. lpp.
161 LVVA, 100. f., 1. apr., 22. l., 11. lp.
162 Очерки экономической истории Латвии, 1900–1917. Рига, 1968, с. 210.
163 Turpat.
164 *Balevica L.* Lauksaimniecība Vidzemē un Kurzemē pirmā pasaules kara priekšvakarā, 26. lpp.
165 Turpat, 28. lpp.
166 Сельскохозяйственные машины и орудия в Европейской и Азиатской России в 1910 г. Санкт-Петербург, 1913, с. VIII.
167 Внутреннее производство сельскохозяйственных машин и орудий в 1911 году и привоз их в Россию. Санкт-Петербург, 1913, с. 8.
168 Прибалтийское скотоводство. Материалы совещаний при Прибалтийском управлении. 1912 и 1913 гг. Рига, 1913, с. 27.
169 LVVA, 1185. f., 2. apr., 150., 156., 157. l.
170 *Balevica L.* Lauksaimniecība Vidzemē un Kurzemē pirmā pasaules kara priekšvakarā, 41. lpp.
171 LVVA, 1185. f., 2. apr., 150., 156., 157. l.
172 *Balevica L.* Lauksaimniecība Vidzemē un Kurzemē pirmā pasaules kara priekšvakarā, 41. lpp.
173 Turpat, 43. lpp.
174 Turpat, 46. lpp.

175 LVVA, 214. f., 3. apr., 240. l., 2.–278. lp.
176 Sk.: Курляндская губернская подготовительная комиссия, 1907, с. 8.
177 *Skujenieks M.* Latvija: Zeme un iedzīvotāji, 314. lpp.
178 Turpat, 345. lpp.
179 Сельскохозяйственные машины и орудия в Европейской и Азиатской России в 1910 г., с. 32–37; *Balevica L.* Lauksaimniecība Vidzemē un Kurzemē pirmā pasaules kara priekšvakarā, 32.–33. lpp.; Очерки экономической истории Латвии, 1900–1917, с. 186–187.
180 *Balevica L.* Lauksaimniecība Vidzemē un Kurzemē pirmā pasaules kara priekšvakarā, 85. lpp.
181 Turpat.
182 Военно-конская перепись 1912 года. Санкт-Петербург, 1914, с. 8–9, 404–405.
183 *Brežgo B.* Latgales zemnieki pēc dzimtbūšanas atcelšanas (1861–1914), 99. lpp.
184 Biedrību kalendārs 1912 / Sastād. un izd. G. Kurzemnieks. Jelgava, 1911, 65.–81., 114. lpp.; Jaunais Vōrds, 1937, 14. janv.
185 Jaunais Vōrds, 1937, 7. janv.
186 Jaunas Ziņas, 1913, 26. apr.; Nekodems Rancāns – latgaļu rakstnieks un tautas audzinātājs. [B.v.], 1971, 135. lpp.
187 *Balevica L.* Lauksaimniecība Vidzemē un Kurzemē pirmā pasaules kara priekšvakarā, 114. lpp.
188 Jaunais Vōrds, 1937, 14. janv.; Latgales Lauksaimnieks, 1912, 9. nr., 10. lpp.; *Лаурсон Э.* Кооперация в латышском крае до Великой европейской войны, с. 34.
189 Lauksaimniecības biedrības un viņu darbinieki. Rīga, 1931, 86. lpp.
190 *Balevica L.* Lauksaimniecība Vidzemē un Kurzemē pirmā pasaules kara priekšvakarā, 133. lpp.
191 Latvijas kooperācijas gada grāmata. Rīga, 1923, 50. lpp.
192 Turpat, 29. lpp.; LLES darbības pārskats par 1914. gadu. Pleskava, 1917, 2., 3., 5. lpp.
193 *Ruško J.* Lauksaimniecības izglītības attīstība Latvijā. Rīga, 1990, 13.–14. lpp.
194 LLES darbības pārskats par 1914. gadu, 38.–39. lpp.
195 Latvijas kredītiestādes 20. gs. sākumā un šodien. Rīga, 1994, 6. lpp.
196 Turpat.
197 Turpat.
198 Turpat.
199 Turpat.
200 Sk.: *Дякин В. С.* Из истории экономической политики царизма в 1907–1914 гг. // Исторические записки. Т. 109, Москва, 1983, с. 29.
201 Rīgas pilsētas Diskonta banka: 145 gadi. Rīga, 1939, 47.–48. lpp.
202 *Stieda E.* Das Livländische Bankwesen in Vergangenheit und Gegenwart. Leipzig, 1909, S. 294.
203 Turpat, 281. lpp.
204 LVVA, 77. f., 7. apr., 2241. l., 3., 5. lp.
205 Отчет Рижской сберегательной кассы за 1913 год. Рига, 1914, с. 3, 9.

206 LVVA, 1368. f., 1. apr., 72. l., 11. lp.; Latvian-Russian Relations: Documents / Compiled by Dr. A. Bilmanis. Washington, D. C., 1944, p. 37.
207 *Laursons E.* Kredītkooperatīvu saimniecība priekš pasaules kara, 7., 9. lpp.
208 *Laursons E.* Latviešu kredītkooperācijas apvienošanās centieni, 77. lpp.
209 *Лаурсон Э.* Кооперация в латышском крае до Великой европейской войны, с. 12.
210 Latvijas kredītiestādes 20. gs. sākumā un šodien, 8. lpp.
211 Turpat.
212 Turpat, 10. lpp.
213 Turpat.
214 Turpat.
215 Turpat.

9. nodaļa

1 *Vičs A.* Latviešu skolu vēsture. 5. grām.: Laikmets no 1905.–1915. gadam. Rīga, 1940. 493 lpp.
2 *Preiss P.* Latvijas tautskola rusifikācijas laikmetā. Maskava, 1932. 138 lpp.
3 *Švābe A.* Latvijas vēsture 1800–1914. [Stokholma], 1958. 752 lpp.
4 Sk.: *Šaurums G.* Tērbatas universitāte, 1632–1932. Rīga, 1932. 214 lpp.; Rīgas Politehnikums 1862–1919. Rīga, 1938. 370 lpp.
5 *Šmits P.* Zinību komisijas piecdesmit gadu darbība // Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisija. Rakstu 18. krāj. Rīga, 1926, 3.–11. lpp.
6 *Stradiņš J.* Akadēmiskā izglītība Baltijā un LU priekšvēsture // Latvijas Universitāte 75. Rīga, 1994, 13.–44. lpp.; *Vīksne R., Stradiņš J.* Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisija Latvijas un Rīgas kultūrvēsturē // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls, 1997, 3. nr., 103.–127. lpp.; *Stradiņš J.* Latvijas Zinātņu akadēmija: Izcelsme, vēsture, pārvērtības. Rīga, 1998. 711 lpp.; u.c.
7 *Vičs A.* Latviešu skolu vēsture. 5. grām., 214.–215. lpp.
8 Dzimtenes Vēstnesis, 1912, 31. dec. (1913, 13. janv.).
9 Pēterburgas Avīzes, 1905, 20. marts (2. apr.).
10 Однодневная перепись начальных школ в империи, произведенная 18 января 1911 года. Вып. VIII (10). Виленский учебный округ, с. 8–11.
11 Turpat.
12 Turpat.
13 Turpat.
14 Turpat; Памятная книжка Витебской губ. на 1903 год. Витебск, 1902, с. 69–70, 72, 76–77.
15 Однодневная перепись начальных школ в империи, произведенная 18 января 1911 года. Вып. VIII, с. 8–11.
16 Jaunais Vārds, 1938, 8. dec.
17 Latgolas Škola, 1936, 4. nr., 79. lpp.
18 Rīga kā Latvijas galvaspilsēta. Rīga, 1932, 632. lpp.
19 Dzimtenes Vēstnesis, 1911, 9. marts.

20 LVVA, 240. f., 4. apr., 6. l., 56. lp.
21 *Kursits S.* Atmiņu ceļos. Rēzekne, 1994, 20. lpp.
22 LVVA, 240. f., 4. apr., 23. l., 1. lp.
23 Turpat, 5. apr., 176. l., 23., 25.–26., 28. lp.
24 Turpat, 4. apr., 23. l., 2. lp.
25 *Švābe A.* Latvijas vēsture 1800–1914, 703. lpp.
26 LVVA, 240. f., 5. apr., 176. l., 56., 58. lp.
27 Turpat, 67., 71. lp.
28 Turpat, 4. apr., 23. l., 1. lp.
29 Daugawa. Latwyskajs kalendars 1909. godam / Sast. F. Kemps. Daugavpils, [1908], 72. lpp.
30 Latvija, 1907, 7. (20.) jūl.
31 Daugawa. Latwyskajs kalendars 1909. godam, 71. lpp.; Jaunības Dūmas. Rēzekne, 1914, 83. lpp.
32 *Vičs A.* Latviešu skolu vēsture. 5. grām., 385. lpp.
33 *Švābe A.* Latvijas vēsture 1800–1914, 793. lpp.
34 LVVA, 240. f., 2. apr., 15. l., 135. lp.
35 Turpat, 5. apr., 176. l., 42. lp.
36 Latvija, 1911, 15. (28.) jūl.; 22. okt. (4. nov.); 1912, 28. jūn. (11. jūl.); Zemkopis, 4. nr., 25. janv.
37 Drywa, 1909, 14. maijs; 1910, 25. jūn.
38 LVVA, 240. f., 4. apr., 23. l., 2. lp.
39 [*Mülenbachs F.*] Latvieši un latvietes Krievijas augstskolās. Jelgava, 1908, 136. lpp.
40 *Upīts A.* "Dzimtenes Vēstnesis" un viņa loma latviešu sadzīvē. Rīga, 1911. 61 lpp.
41 Latvju preses 100 gadi. Rīga, 1922. 140 lpp.
42 *Bīlmanis A.* Latviešu avīžniecība. Rīga, 1932. 32 lpp.
43 *Akmens J.* Latvju prese pēcrevolūcijas laikā // Latviešu literatūras vēsture. 5. sēj., Rīga, 1936, 7.–25. lpp.
44 *Ārons M.* Manas dzīves un atmiņu grāmata. Rīga, 1938. 283 lpp.; *Ārons M.* Fridrihs Veinbergs savā mūža darbā un savās idejās. Rīga, 1932. 303 lpp.; Antons Benjamiņš dzīvē un darbā. Rakstu krāj. Rīga, 1935. 248 lpp.
45 Latviešu periodika. 1. sēj.: 1768–1919. Rīga, 1977. 556 lpp.
46 *Grigulis A., Treijs R.* Latvijas žurnālistikas vēsture. No pirmsākumiem līdz Pirmajam pasaules karam. Rīga, 1992. 518 lpp.
47 Eestis ilmunud saksa-, vene- ja muukeelne periodika 1675–1940 / Toimetanud E. Annus. Tallinn, 1993. 477 lk.
48 *Karulis K.* Latviešu grāmata gadsimtu gaitā. Rīga, 1967. 236 lpp.; *Apīnis A.* Latviešu grāmatniecība. No pirmsākumiem līdz 19. gadsimta beigām. Rīga, 1977. 354 lpp.
49 Latviešu periodika. 1. sēj., 119. lpp.
50 *Dimants A.* Neatkarīgie (bezpartejiskie) laikraksti // Latvijas Republikas prese. 1918–1940 /Red. R. Treijs. Rīga, 1996, 221.–222. lpp.
51 Latvijas padomju enciklopēdija. 5. sēj., 2. d., Rīga, 1984, 584. lpp.

52 Turpat.
53 *Karulis K.* Latviešu grāmata gadsimtu gaitā, 132., 140. lpp.
54 *Egle K.* Izdevniecība "Dzirciemnieks": Lappuse no latviešu grāmatniecības vēstures // Grāmatas un to krātuves. Rīga, 1966, 131.–165. lpp.
55 Rīga kā Latvijas galvaspilsēta. Rīga, 1932. 842 lpp.
56 Latviešu literatūras vēsture /Virsred. L. Bērziņš. 4. sēj., Rīga, 1936. 435 lpp.
57 *Kundziņš K.* Latviešu teātra vēsture. 2. sēj.: No 20. gs. sākuma līdz 1940. g. Rīga, 1972. 441 lpp.; *Hausmanis V.* Ādolfs Alunāns. Aktieris. Režisors. Dramaturgs. Rīga, 1988. 222 lpp.; u.c.
58 *Eglītis A.* Lielais mēmais. Filmu žurnālista piezīmes. [B.v.], 1972. 334 lpp.; *Dzenītis Ģ.* Latviešu cirka vēstures lappuses. Rīga, 1981. 168 lpp.; u.c.
59 *Zvanītājs I.* Smagatlētikas attīstība Latvijā. Rīga, 1959. 58 lpp.; u.c.
60 Sk.: *Vāvere V.* "Dzelmes" grupa un tās nozīme latviešu literatūrā // Materiāli par latviešu literārajiem grupējumiem. Rīga, 1993, 6.–24. lpp.; Latviešu rakstniecība biogrāfijās /Atb. red. V. Hausmanis. Rīga, 1992. 414 lpp.; *Kursīte J.* Ieskats latgaliešu literatūrā // Latgaliešu literatūra / Sast. J. Kursīte, A. Stafecka. Rīga, 1995, 9.–40. lpp.; u.c.
61 Māksla un arhitektūra biogrāfijās. 1.–2. sēj., Rīga, 1996.
62 The Latvians in America 1640–1973: Chronology & Fact Book / Comp. and ed. by M. Kārklis, L. Streips. New York, 1974. VII + 151 p.
63 *Kundziņš K.* Latviešu teātra vēsture. 2. sēj., 29.–30. lpp.
64 *Вахрушева Э. А.* Дорога исканий. Рига, 1958, с. 53.
65 *Duburs J.* Indrāni Krievu teātrī // Druva, 1912, 3. nr., 393. lpp.
66 *Kundziņš K.* Latviešu teātra vēsture. 2. sēj., 33.–36. lpp.
67 *Banga T.* Mana dzīve. Rīga, 1957, 218. lpp.
68 *Amtmanis-Briedītis A.* Pretim saulei. Rīga, 1963, 153. lpp.
69 *Vītoliņš J., Krasinska L.* Latviešu mūzikas vēsture. 1. d., Rīga, 1972, 384.–385. lpp.
70 Turpat, 382.–383. lpp.
71 Latviešu konversācijas vārdnīca. 4. sēj., Rīga, [1929–1930], 6694.–6695. sl.
72 Latviešu tēlotāja māksla. 1860–1940. Rīga, 1986, 79. lpp.
73 Turpat, 77. lpp.
74 Tā tika dēvēts Annas Vērmanes privātais dārzs, kuru viņa novēlēja pilsētai.
75 [*Grēve K.*] Vadonis par zooloģisko dārzu Rīgā. Rīga, 1913. 115 lpp.
76 *Bērziņš J.* Rīgas iedzīvotāju atpūtas vietas 19. gs. vidū–20. gs. sākumā // LPSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis, 1977, 3. nr., 79. lpp.
77 *Eglītis A.* Lielais mēmais. Filmu žurnālista piezīmes, 9. lpp.
78 Sk.: Rigasches Adressbuch 1913 /Hrsg. von A. Richter. Riga, [1913], S. 1141–1142.
79 Latvija, 1914, 4. (17.) okt.
80 LVVA, 1799. f., 2. apr., 309. l., 16.–20. lp.
81 Latvijas Sporta muzeja materiāli.
82 Biedrību kalendārs 1912 /Sastād. un izd. G. Kurzemnieks. Jelgava, 1911, 136. lpp.
83 LVVA, 1799. f., 2. apr., 365. l., 53.–54. lp.; Kurzemes Vārds, 1939, 7. jūl.
84 Sk.: LVVA, 54. f., 1. apr., 22.a un 1486. l.

[85] *Kehris Ē., Ķīse A., Forands I., Vītola A.* Latvijas sporta vēsture. Rīga, 1994, 17. lpp.

[86] Spogulis, 1913, 8. nr., 14. sept.

[87] *Kehris Ē., Ķīse A., Forands I., Vītola A.* Latvijas sporta vēsture, 27.–28. lpp.

[88] Latvijas Sporta muzeja materiāli.

[89] Jaunā Dienas Lapa, 1914, 11. (24.) janv.

10. nodaļa

[1] Latvju strēlnieks / K. Skalbes sakopojumā. Rīga, 1916. 144 lpp.; Latviešu strēlnieku bataljoni: Skices un epizodes / Sast. Līgotņu Jēkabs. Petrograda, 1916. 80 lpp.; *Войтинский В.* Падение Риги. Петроград, 1917. 23 с.; *Станкевич В.* Якобштадский бой 8-го сентября в историческом освещении. [Б.м.], 1917. 22 с.; u.c.

[2] *Peniķis M.* Pasaules karš 1914., 1915. un 1916. gadā un Latviešu strēlnieku bataljonu – pulku cīņas. 1.–2. d., Rīga, 1935, 1939; *Podnieks A.* Tāds bija karš. [Rīga], 1937. 377 lpp.; *Poriets J.* Sāpju ceļš: Latviešu veco strēlnieku cīņu laikmeta vēsturiskie dokumenti un atmiņas. Rīga, 1932. 336 lpp.; *Tupiņš A.* Tīreļa purvos: Pirmās latviešu strēlnieku brigādes pārrāvumi Jelgavas virzienā Mangaļu–Skangaļu raj. 23. dec. 1916. g. Rīga, 1924. 144 lpp.; Latviešu strēlnieki: Vēsturiski materiāli un atmiņas. 1. d., Rīga, 1929. 167 lpp.; *Bahmanis K.* Latvju tauta bēgļu gaitās. 1. d., Rīga, 1925. 318 lpp.; *Seskis J.* Latvijas valsts izcelšanās pasaules kara notikumu norisē (1914.–1921.). Rīga, 1938. 427 lpp.; u.c.

[3] *Vācietis J.* Latviešu strēlnieku vēsturiskā nozīme. 1.–2. d., [Pleskava; Maskava], 1922, 1924. *Piezīme.* Atkārtots šī darba izdevums publicēts Rīgā 1989. gadā.

[4] Latvju strēlnieku vēsture. 1. sēj., 1.–2. d., Maskava, 1934; Latvju revolucionārais strēlnieks. 1.–2. d., Maskava, 1934, 1935.

[5] Sk.: *Зайончковский А.М.* Кампания 1917 года. Москва, 1923. 188 с.; *Данилов Н. А.* Смешанная операция в Рижском заливе в июне–августе 1916 г. Ленинград, 1927. XIII + 350 с.; u.c.

[6] *Штейнберг В.* Революционное движение в Латвии в период первой мировой войны и Февральской революции (1914 – март 1917 г.). Краткий очерк. Рига, 1954. 128 с.; *Drīzulis A.* Lielais Oktobris Latvijā. Rīga, 1987. 295 lpp.; u.c.

[7] Latviešu strēlnieku vēsture (1915–1920). Rīga, 1970. 696 lpp.; *Bērziņš V.* Latvija Pirmā pasaules kara laikā. Rīga, 1987. 267 lpp.; u.c.

[8] *Andersons E.* Latvijas vēsture 1914–1920. [Stokholma], 1967. 755 lpp.; *Aizsilnieks A.* Latvijas tautsaimniecības vēsture. 1914.–1945. [Stokholma], 1968. 983 lpp.; *Šilde Ā.* Latvijas vēsture 1914–1940. [Stokholma], 1976. 782 lpp.

[9] *Bērziņš V.* Latvija Pirmā pasaules kara gados. Latviešu strēlnieki. Mācību līdzeklis. Rīga, 1992. 45 lpp.; *Bērziņš V.* Latviešu strēlnieki – drāma un traģēdija. Rīga, 1995. 288 lpp.

[10] Sk.: *Kiewisz L.* Sprawy łotewskie w Bałtyckiej polityce Niemiec w latach 1914–1919. Poznań, 1970. 254 s.; *Kosiarz E.* Pierwsza wojna światowa na Bałtyku. Gdańsk, 1979.

456 s.; Deutsche Geschichte im Osten Europas: Baltische Länder / Hrsg. von G. von Pistohlkors. Berlin, 1994. 607 S.; u.c.

11 Sk.: *Hiden J., Salmon P.* The Baltic Nations and Europe: Estonia, Latvia and Lithuania in the Twentieth Century. Revised Edition. London; New York, 1994. VIII + 227 p.; *Kirby D.* The Baltic World 1772–1993 Europe's Northern Periphery in an Age of Change. London; New York, [1995]. VIII + 772 p.; u.c.

12 Sākoties Pirmajam pasaules karam, Itālija izstājās no Trejsavienības un paziņoja par savu neitralitāti, bet vēlāk pārgāja pretējā nometnē.

13 The New Encyclopaedia Britannica. Macropaedia. Vol. 29, Chicago etc., 1991, p. 961, 987; Советская историческая энциклопедия. Т. 10, Москва, 1967, стб. 998.

14 Tolaik Krievijas–Vācijas robeža atradās tikai nedaudz uz dienvidiem no Palangas.

15 Rīgas Avīze, 1914, 23. nov. (6. dec.).

16 Pārējos maziniekus kā kara atbalstītājus jeb "aizsardzībniekus" kara sākumā no LSD izslēdza.

17 LVVA, 3. f., 4. apr., 35. l., 12. lp. *Piezīme.* To pašu varēja vērot citur Krievijas impērijā. V. Ļeņina un G. Zinovjeva apgalvojums (publikācijā "Sociālisms un karš"), ka vienīgi Krievijas strādnieku šķira palikusi imūna pret šovinismu, tagad tiek vērtēts kā "visdrīzāk.. propagandas rakstura paziņojums" (Sk.: *Кирьянов Ю. И.* Были ли антивоенные стачки в России в 1914 году? // Вопросы истории (Москва), 1994, № 2, с. 51).

18 Dzimtenes Vēstnesis, 1914, 15. (28.) nov.

19 Новое время, 1914, 25 июля (7 авг.).

20 Dzimtenes Vēstnesis, 1914, 29. sept. (12. okt.), 15. (28.) okt.

21 Рижский вестник, 1914, 22 сент.

22 Утро России, 1914, 18 дек.

23 Sk.: Историк и современник. Т. III, Берлин, 1922, с. 38.

24 Strādnieka Balss, 1914, 24. jūl.

25 Līdums, 1915, 8. (21.) marts.

26 Baltija, 1916, 6. sept.

27 Вечернее время, 1915, 2 апр.

28 "Rigasche Rundschau" vietā sāka iznākt "Rižskoje obozreņije" ("Rīgas Apskats") krievu valodā, pārstāvot vietējās vācu sabiedrības intereses.

29 Письма императрицы Александры Федоровны к императору Николаю II. Т. I, Берлин, 1922, с. 181.

30 Rīgas Latviešu Avīze, 1917, 6. okt. (24. sept.).

31 Brīvais Strēlnieks, 1917, 10., 11. jūn.

32 Rīgas Latviešu Avīze, 1917, 6. okt. (24. sept.).

33 LVVA, 2765. f., 1. apr., 22. l., 32. lp.; Jaunais Vārds, 1915, 7. marts.

34 LVVA, 42. f., 1. apr., 10. l., 181. lp.

35 Краткий обзор Рижской городской управы за 1914 год. Рига, 1915, с. VII.

36 1 versts ~ 1,09 km.

37 Latvija, 1914, 27. nov. (10. dec.).

[38] Līdz karam dislocēts Latvijas teritorijā, tas šeit saņēma arī papildinājumu personālsastāvam pēc rezervistu mobilizēšanas.

[39] *Andersons E.* Latvijas vēsture 1914–1920, 38. lpp.

[40] Kriegs Chronik: Kriegstagebuch. Soldatenbriefe. Kriegsbilder. Monat Mai 1915. [Berlin, 1915], S. 55.

[41] LBVA, FO 371/2457 (1915), No. 170092.

[42] Šis bijušais žandarmērijas šefs faktiski bija saņēmis Baltijas ģenerālgubernatora pilnvaras.

[43] Lai gan vēstures literatūrā ir sastopami apgalvojumi, ka Vācija izmantojusi Krievijas impērijā dzīvojošos ebrejus pretvalstiskas propagandas izplatīšanai (sk.: *Zetterberg S.* Die Liga der Fremdvölker Rußlands 1916–1918: Ein Beitrag zu Deutschlands antirussischen Propagandakrieg unter den Fremdvölkern Rußlands im ersten Weltkrieg. Helsinki, 1978, S. 23; *Moorehead A.* The Russian Revolution. New York, [1965], p. 114–116; u.c.), Latvijas gadījumā tam apstiprinājuma nav. Prese kara sākumā pat atzīmējusi Baltijas ebreju patriotismu (sk.: Dzimtenes Vēstnesis, 1914, 29. jūl. (11. aug.)).

[44] LVVA, 1313. f., 2. apr., 17. l., 29. lp.

[45] Известия ее Императорского Высочества Великой Княгини Татьяны Николаевны, 1915, 15 дек.

[46] LVVA, 214. f., 1. apr., 1169. l., 3. lp.

[47] LBVA, FO 371/3302 (1918), p. 416, 84.

[48] BRNA, 2508. f., 1. apr., 6092. l., 77. lp.

[49] *Seile V.* Latgales likteņi bēgļu laikmetā. Daugavpils, [1917], 18., 31. lpp.

[50] Latviešu konversācijas vārdnīca. 1. sēj., Rīga, [1927–1928], 2029. sl.

[51] Latviešu bēgļu apgādāšanas Centrālkomiteja. Rīga, 1931, 130. lpp.

[52] *Beldavs K.* Maskavas bēgļu mācītāja piedzīvojumi // Pie Bābeles upēm. Raksti par latvju tautas bēgļu laikiem. Rīga, 1929, 58.–59. lpp.

[53] LVVA, 7362. f., 1. apr., 12. l., 98. lpp.

[54] Latviešu konversācijas vārdnīca. 1. sēj., 2026. sl.

[55] *Сидоров А. Л.* Экономическое положение России в годы первой мировой войны. Москва, 1973, с. 221.

[56] Dzimtenes Vēstnesis, 1915, 2. (15.) sept.

[57] KVKVA, 369. f., 6. apr., 14. l., 3. lp.

[58] *Karulis K.* Latviešu grāmata gadsimtu gaitā. Rīga, 1967, 132. lpp.

[59] *Нетесин Ю. Н.* Эвакуация промышленности Латвии в первую мировую войну (1915–1917 гг.) // Проблемы истории. Т. VI, Рига, 1962, с. 47.

[60] LVVA, 29. f., 1. apr., 321. l.

[61] Turpat, 2753. f., 1. apr., 3127. l.; 1308. f., 4. apr., 21 179., 21 180. l.

[62] 1 desetīna = 1,0925 ha.

[63] LVVA, 1308. f., 4. apr., 21 180. l., 27., 6. lp.; *Balevica L.* Avoti par zemnieku saimniecībām Vidzemē Februāra revolūcijas priekšvakarā // Kapitālisma attīstības un revolucionārās kustības problēmas Latvijā. Rīga, 1980, 173. lpp.

[64] Zeme, 1916, 1. nr., 21. marts.

[65] LVVA, 1308. f., 4. apr., 21 180. l.; Kapitālisma attīstības un revolucionārās kustības problēmas Latvijā, 177. lpp.
[66] Sk.: LVVA, 743. f., 2. apr., 10., 114. l.
[67] *Balevica L.* Lauksaimniecība Vidzemē un Kurzemē pirmā pasaules kara priekšvakarā. Rīga, 1970, 136. lpp.; *Skujenieks M.* Latvija: Zeme un iedzīvotāji. Rīga, 1922, 418. lpp.
[68] LVVA, 1315. f., 26. apr., 927. l., 37. lp.
[69] *Beķeris V.* Manas atmiņas par Latvijas valsts nodibināšanas laikmetu. Rīga, 1925, 37. lpp.
[70] Sk.: *Toynbee A. J.* Nationality & the War. London; Toronto, 1915, p. 303–305, 354; u.c.
[71] Rīgas Ziņas, 1915, 28. jūl. (10. aug.).
[72] Latviešu strēlnieku bataljoni: Skices un epizodes / Sastād. Līgotņu Jēkabs. Pēterpils, 1916, 76. lpp.
[73] Latviešu Strēlnieki. 6. nr., Rīga, 1936, 589. lpp.
[74] LVVA, 5434. f., 1. apr., 776. l., 17.–20. lpp.
[75] *Plensners A.* Divdesmitā gadsimta pārvērtības: Atmiņas. [B.v.], 1978, 29. lpp.
[76] *Bērziņš V.* Latviešu strēlnieki – drāma un traģēdija, 246. lpp.
[77] Latviešu bēgļu apgādāšanas Centrālkomitejas "Ziņojums". [Petrograda], 1916, 10. (23.) marts.
[78] Latviešu Strēlnieki. 2. nr., Rīga, 1935, 113. lpp.
[79] Turpat, 66. lpp.
[80] *Peniķis M.* Pasaules karš 1914., 1915. un 1916. gadā un Latviešu strēlnieku bataljonu – pulku cīņas. 2. d., Rīga, 1939, 710. lpp.
[81] Latviešu strēlnieku vēsture (1915–1920). Rīga, 1970, 40.–41. lpp.
[82] Latviešu Strēlnieki. 17. nr., Rīga, 1937, 1705. lpp.
[83] KVKVA, 2031. f., 2. apr., 353. l., 299. lp.
[84] Latviešu strēlnieku vēsture (1915–1920), 44. lpp.
[85] Blokhauzis (no vācu val.) – betonēta patvertne kopējā nocietinājumu sistēmā.
[86] Der grosse Krieg 1914–1918 / Hrsg. von M. Schwarte. Bd. 4, Leipzig, 1922, S. 293.
[87] *Poriets J.* Sāpju ceļš: Latviešu veco strēlnieku cīņu laikmeta vēsturiskie dokumenti un atmiņas, 163. lpp.
[88] Latviešu strēlnieku vēsture (1915–1920), 50. lpp.
[89] Военно-исторический журнал (Москва), 1962, № 4, с. 121.
[90] Latvju strēlnieku vēsture. 1. sēj., 1. d., Maskava, 1928, 123. lpp.
[91] Latviešu strēlnieku vēsture (1915–1920), 57.–58. lpp.
[92] Šādu iesauku bija ieguvis šis nenogurstošais labi pazīstamo jūras šaurumu iekarošanas mudinātājs.
[93] Jaunā Dienas Lapa, 1916, 2. (15.) maijs.
[94] Jaunais Vārds, 1916, 13. (26.) nov.
[95] 1916. gadā P. Zālīte savā autonomijas projektā Latviju paredzēja kā republiku Krievijas federācijā.
[96] Dzimtenes Vēstnesis, 1916, 26. apr. (9. maijs).

97 Sk.: *Seskis J.* Latvijas valsts izcelšanās pasaules kara notikumu norisē (1914–1921). Rīga, 1938. 427 lpp.; *Kļaviņš A.* No carisma Latvijā: Iz nesenās pagātnes. Rīga, 1927. 101 lpp.; u.c.

98 *Ozoliņš K.* Divas revolūcijas. Karš ar muižniecību. Kā Latvija cēlās. 1917–1920. Rīga, 1934. 249 lpp.

99 *Ezergailis A.* The 1917 Revolution in Latvia. New York, 1974. 281 p.; *Ezergailis A.* Esejas par 1917. gadu. Rīga, 1991. 253 lpp.; u.c.

100 Sk. literatūras rādītāju: Latvija Pirmā pasaules kara un Februāra buržuāziski demokrātiskās revolūcijas periodā. Rīga, 1977. 59 lpp.; kā arī: *Draudiņš T.* 1917. gads Latvijā // Padomju Latvijas Skola, 1947, 11. nr., 17.–42. lpp.; 12. nr., 32.–48. lpp.; *Šteinbergs V.* Latvijas darbaļaužu cīņa par padomju varu 1917. gadā. Rīga, 1957. 270 lpp.; Latvijas Komunistiskās partijas vēstures apcerējumi. 1. d.: 1893–1919. Rīga, 1961. 461 lpp.; u.c.

101 *Kaimiņš J.* Latviešu strēlnieki cīņā par Oktobra revolūcijas uzvaru. Rīga, 1957. 416 lpp.; *Greitjāne R.* Vidzemes bezzemnieku padomju darbība (1917. g. marts – 1918. g. februāris). Rīga, 1986. 233 lpp.; u.c.

102 *Блузма В.* Буржуазные интерпретации истории борьбы СДЛ за осуществление права латышского народа на самоуправление и создание национальной государственности (март 1917 – февраль 1918) // Зарубежная литература о Латвии: Обзоры и рефераты. Вып. 3, Рига, 1985, с. 84–97; *Блузма В.* Несостоятельность буржуазных интерпретаций процесса большевизации трудящихся Латвии (март–ноябрь 1917 г.) // Вопросы истории и партийного строительства Коммунистической партии Латвии. Научные труды. Т. 9, Рига, 1987, с. 140–159.

103 Sk., piemēram, rakstu krājumu: Pretstatu cīņa: Latvija 1917.–1950. Rīga, 1990, 6.–41. lpp.; u.c.

104 Tās visas (12., 1. un 5. armija) bija dislocētas Latvijas teritorijā.

105 История СССР (Москва), 1972, № 3, с. 202; KVKVA, 1./l. f., 2. apr., 1210. l., 6. lp.

106 Sk.: *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинеиния. 2-е изд. Т. 36, Москва, 1964, с. 218.

107 Saīsinājums no krievu val. kareivju deputātu padomes izpildkomitejas apzīmēšanai. 1917. gada jūnijā tai pievienojās atsevišķi noorganizējies 12. armijas Iskomofs jeb virsnieku deputātu padomes izpildkomiteja. *Piezīme.* Oficiālos dokumentos tika lietoti apzīmējumi "Iskolats XII" un "Iskomofs XII".

108 To saīsinātie nosaukumi, kas sastopami arī tālaika dokumentos, bija šadi: "Armiskoms V" un "Armiskoms I".

109 Saīsinājums (krievu val.) Latviešu strēlnieku pulku apvienotās padomes izpildkomitejas apzīmēšanai.

110 Revīzija ievilkās, un, tā kā nekādi nopietni pārkāpumi netika konstatēti, pārbaudītāji vēlāk pavisam klusu darbību izbeidza.

111 Pēc kāda laika to nomainīja 2. Rīgas pulks.

112 *De Basile N.* Diplomat of Imperial Russia, 1905–1917: Memoirs. Stanford, [1973], p. 90; Germany and the Revolution in Russia, 1915–1918: Documents from the Archives of the German Foreign Ministry / Ed. by Z. A. Zeman. London, 1958, 157 p.; *Zetterberg S.* Die Liga der Fremdvölker Rußlands: Ein Beitrag zu Deutschlands antirussischen Propaganda unter den Fremdvölkern Rußlands im

ersten Weltkrieg. Helsinki, 1978, S. 23–34; L' Allemagne et les problémes de la paix pendant la premiére guerre mondiale. Documents extraits des archieves de l'Office allemand des Affaires entrangeres. II, Paris, 1966; u.c.

113 Acīmredzot, lai ieinteresētu turpināt brāļošanos, panāktu tās zināmu regularitāti, vācu puse nogādāja strēlnieku – kurzemnieku (konkrēti ir ziņas par 1. Daugavgrīvas un 2. Rīgas pulku) vēstules viņu tuviniekiem Kurzemē un pēdējo atbildes sūtījumus (LVVA, 5434, f., 1. apr., 722. l., 4. lp.). Grūti iedomāties šo pasākumu bez vāciešu lauka pasta un žandarmērijas līdzdalības.

114 Jaunākās Ziņas, 1917, 8. (21.) marts.

115 Konsultējies ar Krievijas Pagaidu valdību, viņš atsauca savu atteikšanos no guberņas komisāra amata.

116 Cīņa, 1917, 4. (17.) jūnijs; *Staris A.* Rīgas strādnieku deputātu padome 1917. gadā // Oktobra cīņu liesmās. Rīga, 1977, 86. lpp.

117 Jaunais Laiks, 1917, 7. aug.; LVVA, 2791. f., 1. apr., 42. l., 14., 78. lp.; Latvijas Komunistiskās partijas vēstures apcerējumi. 1. d., 282. lpp.

118 Darbs, 1919, 3./4. nr., 47.–48. lpp.; Cīņa, 1917, 22. (4.) jūl.

119 Vēl vienu vietu šai padomē rezervēja valstsdomniekam J. Goldmanim.

120 Padome jeb sapulce notika slepenībā, piedaloties tikai 44 balsstiesīgiem delegātiem, arī 2 latviešu strēlnieku pārstāvjiem. No Latvijas bija ieradušies 2 cilvēki (Dzimtenes Atbalss, 1917, 28. jūn.).

121 Latviešu konversācijas vārdnīca. 10. sēj., Rīga, [1933–1934], 20 236. sl.

122 Turpat, 20 240. sl.

123 *Bukšs M.* Latgaļu atmoda: Idejas un ceiņas. [Minhene], 1976, 353. lpp.

124 Darba Tauta, 1917, 15. maijs.

125 Latviešu konversācijas vārdnīca. 14. sēj., Rīga, [1936], 28 313. sl.

126 Ir ziņas, ka viņi abi jau 1917. g. 8. (21.) martā Rīgas sabiedrisko organizāciju delegātu sapulcē uzstājušies par pilnīgu Latvijas neatkarību (*Freivalds O.* Latviešu politiskās partijas 60 gados. [Kopenhāgena], 1961, 50. lpp.).

127 Baltijas Vēstnesis, 1917, 3. (16.) aug.

128 LVVA, 3. f., 5. apr., 2005. l., 68.–69. lp.

129 Dokumenti neapstiprina B. Kalniņa – tolaik LSD mazinieka internacionālista un Rīgas Strādnieku deputātu padomes "Ziņotāja" redaktora apgalvojumu, ka ar Rīgas Strādnieku deputātu padomes gādību Latvijas galvaspilsētā pirmoreiz tikusi radīta latviska pilsētas dome (sk.: *Kalniņš B.* Vēl cīņa nav galā. I d.: 1899–1920. Memento, 1983, 97. lpp.).

130 Cīņa, 1917, 25. maijs (7. jūn.).

131 Ziņotājs, 1917, 30. apr. (3. maijs).

132 *Ezergailis A.* Esejas par 1917. gadu, 117. lpp.

133 Sk.: Latvijas Komunistiskā partija Oktobra revolūcijā, 1917: Dokumenti un materiāli (1917. g. marts – 1918. g. februāris). Rīga, 1957, 602. lpp.

134 Brīvais Strēlnieks, 1917, 31. maijs.

135 Latviešu strēlnieku vēsture (1915–1920), 101. lpp.

136 KVKVA, 2152. f., 7. apr., 2. l., 12.–13. lp.

[137] Tā dēvēja Kamčatkas pamatiedzīvotājus, vēlāk arī viņu pēctečus, jau sajaukušos ar krievu ieceļotājiem.

[138] Cīņa, 1917, 7. (20.) apr.

[139] T. i., ar kurzemnieku aptauju.

[140] Jaunais Vārds, 1917, 5. (18.) febr. Tūlīt pēc Februāra revolūcijas J. Rainis un Aspazija aizstāvēja apvienotas Latvijas politiskas autonomijas ideju Krievijas demokrātiskā federatīvā republikā (sk.: Strādnieku Avīze, 1917, 9. apr.).

[141] Debates LSD 5. kongresā liecināja par mazinieku internacionālistu pamatotu neticību patiesa (ne birokrātiska) demokrātiska centrālisma iespējai Krievijā, tādēļ viņi atbalstīja lielinieku nopelto federālismu kā vietējo autonomiju aizsargu.

[142] *Laicens L.* Latvijas valsts. Rīga, 1917. 16 lpp.; *Lapiņš J.* Latvija mijkrēslī (Piezīmes par Latvijas valsti). Rīga, 1917. 28 lpp.

[143] Tās atrodamas LVVA 6002. fondā un liecina, ka muižnieki izlikuši no mājām to ilggadējos rentniekus.

[144] Darba Tauta, 1917, 12. jūn.

[145] T. i., bruņniecības jeb imatrikulētās muižniecības.

[146] Sociāldemokrāts, 1917, 10. (23.) maijs.

[147] Dzimtenes Atbalss, 1917, 21. jūn.

[148] *Greitjāne R.* Vidzemes bezzemnieku padomju darbība (1917. g. marts – 1918. g. februāris), 168., 172. lpp.; Baltijas Vēstnesis, 1917, 28. jūl. (10. aug.).

[149] Cīņa, 1917, 15. (28.) aug.; KVKVA, 2152. f., 3. apr., 915. l., 95. lp.

[150] LVVA, 208. f., 1. apr., 83. l., 80.–86. lp. *Piezīme.* Minētajā laikā nomira 4788 cilvēki, to skaitā 596 bērni (sk. turpat).

[151] BRNA, 624. f., 2. apr., 2. l., 390. lp.; BRORA, 745. f., 1. apr., 6. l., 3. lp.

[152] Latviešu skolotāju delegātu kongresa darbība un lēmumi. Tērbata, 1917, 5., 10. lpp.

[153] Sk.: *Vācietis J.* Latviešu strēlnieku vēsturiskā nozīme. 1. d., [Pleskava], 1922, 63.–92. lpp.

[154] Der grosse Krieg 1914–1918 / Hrsg. von M. Schwarte. Bd. 1–10, Leipzig, 1921–1933; Der Weltkrieg 1914 bis 1918. Bearbeitet im Reichsarchiv. Die militarischen Operationen zu Lande. Bd. 1–14, Berlin, 1925–1944.

[155] *Hindenburg P.* Aus meinen Leben. Leipzig, 1920. 409 S.

[156] *Войтинский В.* Падение Риги. Петроград, 1917. 23 с.

[157] Sk.: *Кавтарадзе А.* Рижская операция // Военно-исторический журнал, 1967, № 9, с.118–123; *Строков А. А.* Вооруженные силы и военное искусство в первой мировой войне. Москва, 1974. 616 с.; История первой мировой войны. 1914–1918 гг. Т. 1–2, Москва, 1975; *Ростунов И. И.* Русский фронт первой мировой войны. Москва, 1976. 381 с.; u.c.

[158] Стратегический очерк войны 1914–1918 гг. Ч. VII: Кампания 1917 г. / Сост. А. Зайончковский. Москва, 1923, с. 100.

[159] *Ļeņins V.* Rezolūcijas projekts par pašreizējo politisko momentu // *Ļeņins V.* Raksti. 25. sēj., Rīga, 1951, 289. lpp.

[160] *Капустин М. И.* Заговор генералов. Москва, 1968. 261 с.; u.c.

[161] *Ezergailis A.* The Latvian Impact on the Bolshevik Revolutions. The First Phase: September 1917 to April 1918. New York, 1983. 421 p.

[162] Iskolata un tā prezidija protokoli (1917–1918). Rīga, 1973. 292 lpp.

[163] Latvijas Komunistiskā partija Oktobra revolūcijā 1917. Dokumenti un materiāli. Rīga, 1957. 624 lpp.; Октябрьская революция в Латвии. Документы и материалы. Рига, 1957. 459 с.; 1917. gads Latvijā: Revolūcijas dalībnieku atmiņas. Rīga, 1957. 371 lpp.; Grūst vecā pasaule. Rīga, 1957. 327 lpp.; Zem Oktobra karoga. Rīga, 1967. 223 lpp.; Oktobra cīņu liesmās. Rīga, 1977. 209 lpp.; u.c. Sk. arī rādītāju: Lielais Oktobris Latvijā. Rīga, 1977. 104 lpp.

[164] *Drīzulis A.* Lielais Oktobris Latvijā. Rīga, 1987. 295 lpp.; u.c.

[165] *Миллер В. О.* Первое суверенное государство латышского народа. Рига,1988, с. 49.

[166] *Blūzma V.* Lielinieku tiesību doktrīna un tās piemērošana "Iskolata republikā" (1917. g. novembris–1918. g. februāris) // Latvijas Vēsture, 1997, 3. (27.) nr., 63.–74. lpp.

[167] *Blūzma V.* Pateiktais un noklusētais: lieliniecisma vilnis Latvijā (1917.–1919.) vēstures pētījumos // Latvijas Vēsture, 1994, 1. (12.)–4. (15.) nr.; 1995, 1. (16.)–4. (19.) nr.; 1996, 1. (20.)–3. (22.) nr.

[168] 12. (25.) jūlijā Krievijas Pagaidu valdība atjaunoja nāvessodu frontē, tādējādi veicinot izrēķināšanos ar nepaklausīgajiem kareivjiem.

[169] *Жилин А. П.* Последнее наступление (июнь 1917 года). Москва, 1983, с. 28, 90.

[170] Ar "nāves" jeb triecienu bataljoniem (tie tika formēti no brīvprātīgajiem visās lauka armijās un arī aizmugurē) Krievijas Pagaidu valdība cerēja paaugstināt karaspēka kaujasspējas.

[171] KVKVA, 2152. f., 1. apr., 308. l., 231. lp.

[172] LVVA, 1315. f., 26. apr., 928. l., 3. lp.

[173] Sk.: *Кавтарадзе А.* Рижская операция 1917 года // Военно-исторический журнал (Москва), 1967, № 9, с. 123; KVKVA, 2152. f., 1. apr., 308. l., 227.–231. lp.; 2264. f., 1. apr., 24. l., 530. lp.; Der grosse Krieg 1914–1918. Bd. 4, S. 321.

[174] Laika Vēstis, 1917, 7. (20.) nov.

[175] Sk.: *Ziemelis S.* Ļeņinisma uzvara Latvijas strādnieku kustībā triju revolūciju laikā: 1905.–1917. Rīga, 1977, 196. lpp.

[176] *Drīzulis A.* Lielais Oktobris Latvijā, 211. lpp.

[177] LVVA, 1176. f., 1. apr., 981. l., 7. lp.

[178] Вестник Временного правительства, 1917, 19 окт. (1 ноября).

[179] Aptuveni puse no iepriekšējā Iskolata locekļiem bija palikusi vācu karaspēka ieņemtajā Rīgā.

[180] KFVA, 1235. f., 2. apr., 34. l., 49. lp.

[181] Tāds bija minētās "augstākās padomes" saīsināts nosaukums krievu val. KFVA, 1235. f., 2. apr., 34. l., 49.–50. lp.

[182] Sk.: Latvijas padomju enciklopēdija. 5. sēj., 2. d., Rīga, 1987, 196. lpp.

[183] LVVA, 803. f., 2. apr., 297. l., 94.–96. lp.

[184] Latvijas Komunistiskā partija Oktobra revolūcijā. 1917. Dokumenti un materiāli, 458. lpp.

185 *Bērziņš V.* Latvija pirmā pasaules kara laikā, 228. lpp.

186 Sk.: *Vilks J.* Latvijas sociāldemokrātija cīņā par Ļeņinisko agrāro programmu 1917. gadā // Par Oktobra uzvaru. Rīga, 1967, 130. lpp.

187 KFPAVA, 458. f., 1. apr., 8. l., 18.–19. lp.

188 Brīvais Strēlnieks, 1918, 4. (17.) janv.

189 Tas bija vēl viens pierādījums tam, ka apgalvojumiem par Iskolata valstiskumu nav pamata.

190 Sk.: *Līgotņu Jēkabs.* Latvijas valsts dibināšana (Latviešu Pagaidu Nacionālā Padome). Rīga, 1925, 195.–196. lpp.

191 1918. g. 20. janvārī (2. februārī) P. Stučka, kas būtībā pārstāvēja tikai LSD lieliniekus, kādā no miera sarunu sēdēm nolasīja "Latviešu tautas pārstāvju deklarāciju", apgalvojot, ka latviešu tauta gribot dzīvot Padomju Krievijas sastāvā.

192 Мирные переговоры в Брест-Литовске с 22/9 декабря 1917 г. до 3 марта (18 февраля) 1918 г. Т. 1, Москва, 1920, с. 131.

193 Latvijas Komunistiskā partija Oktobra revolūcijā. 1917. Dokumenti un materiāli, 490.–491. lpp.

194 Iskolata un tā prezidija protokoli (1917–1918), 203. lpp.

195 Tā teikts Iskolata pieņemtajā lēmumā.

196 *Šilde Ā.* Latvijas vēsture 1914–1940, 225. lpp.; Iskolata un tā prezidija protokoli (1917–1918), 204. lpp.

197 Sk. V. Blūzmas publikāciju "Dokumenti par pirmajām lielinieku organizētajām deportācijām no Baltijas valstīm 1918. gadā" // Latvijas Vēsture, 1992, 4. (7.) nr., 40.–42. lpp.

198 *Нежинский Л. Н.* Идея "мировой революции" и внешняя политика советского государства в 1917–1921 годах // Советская внешняя политика 1917–1945 гг.: Поиски новых подходов. Москва, 1992, с. 34–36; *Волкогонов Д.* Политический портрет. Кн. 1, Москва, 1994, с. 340, 344.

199 LVVA, 100. f., 1. apr., 28. l., 9. lp.

11. nodaļa

1 *Broedrich-Kurmahlen S.* Das neue Ostland. Charlottenburg [Berlin], 1916. 55 S.

2 *Sehäfer D.* Das deutsche Volk und der Osten. Leipzig; Dresden, 1915. 43 S.; *Kessler O.* Die Baltenländer und Litauen. Berlin, 1916. 237 S.; Die deutschen Ostseeprovinzen Rußlands. Geschichtlich, kulturell und wirtschaftlich dargestellt von Kennern der Baltischen Provinzen. Berlin, 1918. 144 S.; u.c.

3 Sk.: *Zālīte P.* Vācu varas pastori Latvijā. Rīga, 1925. 420 lpp.; *Fortiņš A.* Vācbaltu politisko mērķu dokumentācija. Rīga, 1932. 158 lpp.

4 *Broedrich I.* Die Organisation der Deutschen Hoheitsverwaltung in Kurland während des Weltkrieges und ihre Rechtsgrundlangen. Leipzig, 1936. X + 73 S.; *Schulz R.* Der deutsche Bauer im Baltikum. Berlin, 1938. 148 S.; *Grimm C.* Jahre deutscher Entscheidung im Baltikum 1918/1919. Essen, 1939. XXI + 514 S.; u.c.

5 *Manteuffel-Katzdangen.* Meine Siedlungsarbeit in Kurland. Leipzig, 1941. VIII + 66 S.

[6] *Draudiņš T.* 1918. gads Latvijā // Padomju Latvijas Skola, 1948, 8. nr., 18.–35. lpp.; 9. nr., 61.–67. lpp.; *Sīpols V.* Ārvalstu intervencija Latvijā un tās aizkulises. Rīga, 1957. 276 lpp.; *Krupņikovs P.* Melu un patiesības palete. Rīga, 1980. 196 lpp.; *Bērziņš V.* Latvija Pirmā pasaules kara laikā. Rīga, 1987. 267. lpp.; u.c.

[7] *Aizsilnieks A.* Latvijas saimniecības vēsture. 1914.–1945. [Stokholma], 1968. 983 lpp.

[8] *Kiewisz L.* Sprawy łotewskie w Bałtyckiej polityce Niemiec w latach 1914–1919. Poznań, 1970. 254 s.; *Fischer F.* Griff nach der Weltmacht: Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914–1918. Düsseldorf, 1961. 896 S.; *Basler W.* Deutschlands Annexionspolitik in Polen und im Baltikum 1914–1918. Berlin, 1962. 458 S.; *Baumgart W.* Deutsche Ostpolitik 1918: Von Brest-Litovsk bis zum Ende des Ersten Weltkrieges. Wien; München, 1966. 462 S.; *Volksmann H. E.* Die deutsche Baltikumpolitik zwischen Brest-Litovsk und Compiegne. Köln; Wien, 1970. 283 S.; *Stopinski S.* Das Baltikum im Patt der Mächte: Zur Entstehung Estlands, Lettlands und Litauens im Gefolge des Ersten Weltkriegs. Berlin, 1997. 276 S.; u.c.

[9] *Janßen K.-H.* Die baltische Okkupationspolitik des Deutschen Reiches // Von den baltischen Provinzen zu den baltischen Staaten. Beiträge zur Entstehungsgeschichte der Republiken Estland und Lettland 1917–1918. Marburg/Lahn, 1971, S. 217–254.

[10] *Lenz W. (jun.).* Deutsche Siedlungspläne im Baltikum während des Ersten Weltkrieges // Zwischen Lübeck und Novgorod. Wirtschaft, Politik und Kultur im Ostseeraum vom frühen Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert / Hrsg. von O. Pelc und G. Pickan. Lüneburg, 1996, S. 391–406.

[11] Sk.: Deutsche Geschichte im Osten Europas: Baltische Länder / Hrsg. von G. von Pistohlkors. Berlin, 1994. 607 S.

[12] Verhandlungen des Reichstags. Stenographische Berichte. Bd. 307, Berlin, 1916, S. 869.

[13] Saīsinājums no vācu val. "das Land Oberbefehlshaber Ost", t.i., Vācijas Austrumfrontes virspavēlniekam pakļautā teritorija.

[14] Tā vērtība tika pielīdzināta 2 markām.

[15] *Kiewisz L.* Sprawy łotewskie w Bałtyckiej polityce Niemiec w latach 1914–1919, s. 58.

[16] Das Land Ober Ost. Deutsche Arbeit in der Verwaltungsgebieten Kurland, Litauen und Bialystock-Grodno. Stuttgart; Berlin, 1917, S. 89, 432.

[17] Turpat, 339. lpp.

[18] Dzimtenes Ziņas, 1916, 27. dec.

[19] Latviešu konversācijas vārdnīca. 10. sēj., Rīga, [1933–1934], 19 184. sl.

[20] Verwaltungsbericht der Deutschen Verwaltung für Kurland. April, 1916, S. 40–41.

[21] *Broedrich-Kurmahlen S.* Das neue Ostland, S. 28.

[22] Deutsch-sowjetische Beziehungen von der Verhandlungen in Brest-Litowsk bis zum Abschluss des Rapallovertrages: Dokumentensammlung. Bd. 1: 1917–1918. Berlin, 1967, S. 844–845.

[23] *Fischer F.* Griff nach der Weltmacht: Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland. 1914–1918, S. 290.

[24] LVVA, 5434. f., 3. apr., 195. l., 7. lp.; *Aizsilnieks A.* Latvijas saimniecības vēsture. 1914.–1945., 164. lpp.

[25] Pēc Rīgas krišanas viņu atbrīvoja no cietuma, kur viņš bija ievietots, pilsētas strādnieku deputātu padomei sākot izmeklēšanu par barona rīcību 1905. gada revolūcijas laikā.

[26] To bija jāmaksā visiem darbaspējīgiem jauniešiem un vīriešiem vecumā no 15 līdz 60 gadiem.

[27] Ienākumu nodokli aprēķināja 1–10% apmērā atkarībā no ienākumu lieluma. Vēlāk ienākuma nodokli (arī galvasnaudu) paaugstināja par 50%.

[28] LVVA, 2791. f., 1. apr., 42. l., 14. lp.

[29] Salabotais vecais Dzelzs tilts pār Daugavu pilnībā palika vācu 8. armijas ziņā. Civiliedzīvotājiem satiksme pār to bija aizliegta.

[30] Jaunākās Ziņas, 1918, 17. nov.

[31] Rīgas Latviešu Avīze, 1917, 8. nov. (26. okt.).

[32] Turpat, 24. (11.) dec.

[33] LVVA, 3105. f., 1. apr., 5. l., 72. lp.; 2927. f., 4. apr., 458. l., 36. lp.

[34] *Stepermanis M.* Rīgas skolas un skolu politika vācu okupācijas laikā. 1917.–1918. Rīga, 1929, 49. lpp.

[35] Turpat, 13. lpp.

[36] Turpat, 14. lpp.

[37] Turpat, 15. lpp.

[38] Turpat, 16.–17. lpp.; LVVA, 6419. f., 1. apr., 22. l., 37. lp.

[39] *Stepermanis M.* Rīgas skolas un skolu politika vācu okupācijas laikā. 1917.–1918., 17. lpp.

[40] *Kalniņš B.* Vēl cīņa nav galā... I: 1899–1920. [B.v.]: Memento, 1983, 149. lpp.

[41] Rīgas Latviešu Avīze, 1917, 11. dec. (28. nov.).

[42] Loģisks šķiet E. Andersona vērtējums, ka šie vīri "nebija vairāk tautas interešu nodevēji kā tie latviešu lielinieki, kuri visas latviešu dzīves kārtošanu gribēja atstāt krievu biedriem" (sk.: *Andersons E.* Latvijas vēsture 1914–1920. [Stokholma], 1967, 238. lpp.).

[43] Tās gan nebija domātas cilvēku fiziskai iznīcināšanai un nepavisam nelīdzinājās vēlākajām nacistu iekārtotajām koncentrācijas nometnēm vai komunistu izveidotajiem "gulagiem" Padomju Savienībā.

[44] Latvju enciklopēdija / A. Švābes red. 1. sēj., [Stokholma], 1955, 233. lpp.

[45] Rīgas Latviešu Avīze, 1918, 10. maijs (27. apr.), 22. (9. okt.).

[46] Dokumenti stāsta: Latvijas buržuāzijas nākšana pie varas. Rīga, 1988, 41. lpp.

[47] LVVA, 214. f., 1. apr., 1014. l., 7. lp.

[48] Lietuvas neatkarību 20. gadsimtā pirmoreiz pasludināja 1917. gada 28. novembrī (11. decembrī). Toreiz Vācija to pat veicināja savas propagandas interesēs, gan neko noteikti neizlemjot. Tādēļ lietuvieši 1918. gada 16. februārī nāca klajā ar jaunu neatkarības deklarāciju. Tā paša gada 23. martā vārdos atzīstot Lietuvas neatkarību, Vilhelms II 16. februāra deklarāciju neievēroja un balstījās uz iepriekšminēto.

[49] *Paegle S.* Kā Latvijas valsts tapa. Rīga, 1923, 165.–166. lpp.

[50] Tai bija izraudzīti 85 dalībnieki: 32 muižnieki, 32 pagasta vecākie, 9 pilsētu un 8 garīdzniecības, kā arī 4 bruņniecības pārstāvji.

[51] Rīgas Latviešu Avīze, 1918, 15. apr. *Piezīme.* Vidzemes guberņu pārstāvēja 24, Igaunijas guberņu un Rīgu – pa 14, Sāmsalu – 5 delegāti. Viņu vidū bija 13 muižu īpašnieki un 3 Igaunijas bruņniecības, 13 pagastu, 21 pilsētas un 7 garīdzniecības pārstāvji.

[52] Mitausche Zeitung, 1918, 4. Juli.

[53] T. i., augstākais luterāņu garīdznieks.

[54] Baltijas Ziņas, 1918, 23 marts; Социалистическая Советская Республика Латвии в 1919 г. и иностранная интервенция. Документы и материалы. Т. 1, Рига, 1960, с. 86; *Lenz W. (jun.).* Deutsche Siedlungspläne im Baltikum während des Ersten Weltkrieges, S. 397.

[55] Rīgas Latviešu Avīze, 1918, 4. jūl.

[56] *Schulz R.* Der deutsche Bauer im Baltikum, S. 113.

[57] Par vācu armijas "melno dienu" kļuva 1918. gada 8. augusts, kad angļu un franču karaspēks veiksmīgi iesāka Amjenas operāciju, sagādājot vāciešiem lielus dzīvā spēka un kara tehnikas zaudējumus.

[58] *Broedrich I.* Die Organisation der Deutschen Hoheitsverwaltung in Kurland während des Weltkrieges und ihre Rechtsgrundlagen, S. 71.

[59] The New Encyclopaedia Britannica. Macropaedia. Vol. 29, Chicago etc., 1991, p. 987.

[60] LVVA, 1313. f., 2. apr., 33. l., 21. lp.

[61] *Andersons E.* Latvijas vēsture 1914–1920, 346. lpp.

[62] Latvijas statistiskā gada grāmata, 1920. Rīga, 1921, 110. lpp.; LVVA, 1308. f., 4. apr., 21 191. l., 34. lp.

[63] Latviešu literatūras vēsture. IV sēj.: Buržuāziski demokrātisko revolūciju periods: No 20. gs. sākuma līdz 1917. gadam. Rīga, 1957. 787 lpp.; Latviešu dzejas antoloģija. 3. sēj., Rīga, 1972. 424 lpp.

[64] Latviešu tēlotāja māksla: 1860–1940. Rīga, 1986. 501 lpp.

[65] Sk.: *Kundziņš K.* Latviešu teātra vēsture. 2. sēj.: No 20. gs. sāk. līdz 1940. g. Rīga, 1972. 444 lpp.

[66] Turpat, 155. lpp.

[67] Sk.: *Bāle J.* 9. latviešu strēlnieku pulka īsa vēsture // Strēlnieks, 1920, 3./4. nr., 73.–77. lpp.; *Tupiņš J.* Iz 2. Rīgas latviešu strēlnieku pulka vēstures // Turpat, 77.–78. lpp.; *Dozīts K.* Latviešu strēlnieks un viņa divīzija // Sarkanā Zvaigzne, 1921, 3. nr., 201.–212. lpp.; 4. nr., 287.–289. lpp.; u.c.

[68] *Vācietis J.* Latviešu strēlnieku vēsturiskā nozīme. 1.–2. d., [Pleskava; Maskava], 1922, 1924. *Piezīme.* 1989. gadā Rīgā publicēts šīs grāmatas atkārtots izdevums.

[69] *Porietis J.* Astoņas zvaigznes: Latviešu strēlnieku likteņstāsti Rīgas frontē, revolūcijā un pilsoņu karā Krievijā. Rīga, 1937. 237 lpp.

[70] Sk.: Latvju strēlnieku vēsture. 1. sēj., 2. d., Maskava, 1928. 825 lpp.; Latvju revolucionārais strēlnieks. 1.–2. d., Maskava, 1934, 1935.

[71] Sk.: Latviešu strēlnieku vēsture (1915–1920). Rīga, 1970. 696 lpp.; *Спреслис А. И.* Латышские стрелки на страже завоеваний Октября, 1917–1918 гг. Рига, 1967. 243 с.; *Tomanis B.* Revolūcijas dēli: Latviešu strēlnieki un sarkangvardi pirmajā padomju varas gadā. Rīga, 1970. 314 lpp.; *Spreslis A.* Latviešu sarkangvardi cīņā par padomju varu 1917.–1918. gadā. Rīga, 1987. 278 lpp.; u.c.

[72] *Andersons E.* Latvijas vēsture 1914–1920; *Andersons E.* Latvijas bruņotie spēki un to priekšvēsture. Toronto, 1983. 832 lpp.; *Ezergailis A.* The Latvian Impact on the Bolshewik Revolution. The First Phase: September 1917 to April 1918. New York, 1983. 421 p.; *Šilde Ā.* Latvijas vēsture 1914–1940: Valsts tapšana un suverēnā valsts. [Stokholma], 1976. 781 lpp.

[73] *Ģērmanis U.* Some Observations on the Yaroslav Revolt in July, 1918 // Papers Presented at the Second Conference on Baltic Studies in Scandinavia. Stockholm, 1973, p. 194–201; u.c.

[74] *Mangulis V.* Latvia in the Wars of the 20th Century. Princeton, 1983. XIV + 207 p.

[75] Sk.: *Dardzāns P.* Latviešu vecā strēlnieka atmiņas, pārdomas, atziņas. 1.–2. sēj., [Čikāga], 1985, 1987; tāpat sk. rakstus periodiskajos izdevumos.

[76] *Pipes R.* Russia under the Bolshevik Regime. New York, 1995. XVIII + 587 p.; *Swain G.* The Disillusioning of the Revolution's Praetorian Guard: The Latvian Riflemen, Summer–Autumn 1918 // Europe–Asia Studies, 1999, vol. 51, No. 4, p. 667–686; u.c.

[77] *Bērziņš V.* Latviešu strēlnieki – drāma un traģēdija. Rīga, 1995. 288 lpp.

[78] *Kaimiņš J.* Latviešu strēlnieki cīņā par Oktobra revolūcijas uzvaru. Rīga, 1957, 361. lpp.

[79] LVA SPDN, 43. f., 2. apr., 1. l., 3. lp.

[80] Latvju revolucionārais strēlnieks. 1. d., Maskava, 1934, 201. lpp.; *Фрейман А. Л.* Революционная защита Петрограда в феврале–марте 1918 года. Москва; Ленинград, 1964, с. 133–134.

[81] Par 9. pulka kodolu kļuva jau minētā, vēlāk ievērojami papildinātā Smoļnija rota.

[82] *Tomanis B.* Revolūcijas dēli: Latviešu strēlnieki un sarkangvardi pirmajā padomju varas gadā, 115. lpp.

[83] Sarkanajā armijā tādu nebija paredzēts izveidot.

[84] Dažkārt šīs frakcijas centās kļūt par noteicējām karaspēka daļā, par ko liecināja 6. pulka lielinieku mēģinājums panākt pilnīgu frakcijas diktatūru pulkā.

[85] 1918. gada februārī, vācu karaspēkam pārejot uzbrukumā, daļa LSD CK locekļu palika Latvijā, bet uz Krieviju izbraukušie izveidoja minēto biroju.

[86] LVA SPDN, 32. f., 1. apr., 1. l., 55. lp.

[87] *Līgotņu Jēkabs.* Latvijas valsts dibināšana (Latvijas Pagaidu Nacionālā Padome): Latvijas valsts tapšanas pirmais posms (līdz 18. novembrim 1918): Pēc protokoliem, organizāciju dokumentiem, aktiem, vēstulēm, ziņojumiem, atziņu uzzīmējumiem un citiem avotiem. Rīga, 1925. 510 lpp.

[88] *Paegle S.* Kā Latvijas valsts tapa, 382 lpp.

[89] *Zālīte P.* Kā Latvija tapa vai kā piepildījās tautas pašnoteikšanās ideja? Rīga, 1928. 120 lpp.

[90] *Seskis J.* Latvijas valsts izcelšanās pasaules kara notikumu norisē: Atmiņas un apcerējumi (1914–1921). Rīga, 1938. 427 lpp.

[91] *Beķeris V.* Manas atmiņas par Latvijas valsts nodibināšanas laikmetu. Rīga, 1925. 148 lpp.

[92] *Vīgrabs J.* Valsts tapšana un starptautisko attiecību izveidošana // Latvija 20 gados. Rīga, 1938, 17.–52. lpp.

[93] *Niedra A.* Latvijas valsts tiesiskie pamati. Rīga; Liepāja, 1924, 3. lpp.

[94] Tās mērķos nekādā ziņā neietilpa Latvijas neatkarība.

[95] *Ozoliņš K.* Divas revolūcijas. Karš ar muižniecību. Kā Latvija cēlās. 1917.–1920. Rīga, 1934. 249 lpp.

[96] Turpat, 58. lpp.

[97] *Winnig A.* Am Ausgang der deutschen Ostpolitik. Berlin, 1921, S. 54.

[98] Sk.: *Goltz R. von der.* Meine Sendung in Finnland und im Baltikum. Leipzig, 1920. 312 S.; *Grimm C.* Jahre deutscher Entscheidung im Baltikum 1918/1919; u.c.

[99] *Rosenberg E. von.* Für Deutschtum und Fortschritt in Lettland. Riga, 1928. 199 S.; u.c.

[100] Baltic and Coucasian States / Ed. by J. Bucchan. Boston; New York, 1923. 269 p.; *Graham M.W.* The Diplomatic Recognition of the Border States. Part III: Latvia. Berkeley; Los Angeles, 1941. IX + p. 393–564; *Du Parquet E.* Der Drang nach Osten: L' Aventure Allemande en Lettonie. Paris, 1926. 346 p.; u.c. *Piezīme.* Īpašu interesi izraisa plašā ASV dokumentu krājuma "Papers Relating to the Foreign Relations of the United States" sējumi, konkrētajā gadījumā pirmām kārtām šādi: 1918, Russia. Vol. 1–3, Washington, 1931–1932.

[101] Sk.: *Родзянко А. П.* Воспоминания о Северо-Западной армии. Берлин, 1921. 167 с.; *Деникин А. И.* Очерки русской смуты. Т. 4, Берлин, 1925; u.c.

[102] *Jablonskis A.* Buržuāziskās Latvijas rašanās un sabrukums. Rīga, 1947, 26. lpp.

[103] Kā tas bija. Dokumenti un materiāli (Kā latviešu buržuāzija nāca pie varas). Rīga, 1968. 313 lpp.; Dokumenti stāsta: Latvijas buržuāzijas nākšana pie varas. Rīga, 1988. 304 lpp.; u.c.

[104] Sk.: Latvijas PSR vēsture no vissenākajiem laikiem līdz mūsu dienām. 2. sēj., Rīga, 1986. 502 lpp.; u.c.

[105] *Bastjānis V.* Demokrātiskā Latvija: Vērojumi un vērtējumi. Stokholma, 1966. 323 lpp.; *Lācis H.* Toreiz, kad Latvijas valsts tapa: Atmiņas par laiku no valsts proklamēšanas līdz tiesiskai atzīšanai. [B.v.], 1954. 128 lpp.; *Kalniņš B.* Vēl cīņa nav galā... I: 1899–1920. 278 lpp.; u.c.

[106] *Bukšs M.* Skices un dokumenti no Latvijas topšanas laikiem. Minhene, 1954. 286 lpp.

[107] *Andersons E.* Latvijas vēsture 1914–1920; *Šilde Ā.* Latvijas vēsture 1914–1940; *Ģērmanis U.* Latviešu tautas piedzīvojumi. I–IV, [Stokholma], 1959. 358 lpp.; u.c.

[108] *Dunsdorfs E.* Kārļa Ulmaņa dzīve: Ceļinieks. Politiķis. Diktators. Moceklis. [Stokholma], 1978. 814 lpp.

[109] *Kalniņš B.* Die Staatsgründung Lettlands // Von der baltischen Provinzen zu den baltischen Staaten, 1917–1918. Marburg/Lahn, 1971, S. 293–314; *Dunsdorfs E.* Bevölkerung- und Wirtschaftsprobleme bei der Staatsgründung Lettlands // Von den baltischen Provinzen zu den baltischen Staaten, 1918–1920. Marburg/Lahn, S. 315–329; u.c.

[110] Sk.: *Rauch G. von.* Geschichte der baltischen Staaten. Stuttgart; Berlin, [1970]. 224 S.; *Wittram R.* Baltische Geschichte: Die Ostseelande Livland, Estland, Kurland 1180–1918. München, 1954. 323 S.; *Hehn J. von.* Die Gründung der Republik Lettland im Jahre 1918 // Zeitschrift für Ostforschung, 1969, H. 4, S. 723–732; *Page W. S.* The Formation of the Baltic States: A Study of the Effects of Great. Power Politics upon the Emergence of Lithuania, Latvia and Estonia. Cambridge, 1959. IX + 196 p.; *Tarulis A.* American-Baltic Relations 1918–1922. The Struggle over Recognition. Washington, [1965]. XI + 386 p.; u.c.

[111] Deutsche Geschichte im Osten Europas: Baltische Ländern / Hrsg. von G. von Pistohlkors.

[112] Sk.: *Kiewisz L.* Sprawy łotewskie w Bałtyckiej polityce Niemiec w latach 1914–1919; *Kamiński S.* Wyparcie wojsk niemieckich z Estonii i Łotwy w latach 1918–1919 // Zapiski Historyczne. T. XLIII, 1978, z. 1, s. 59–78; z. 2, s. 65–81; *Hovi K.* Cordon Sanitaire or Barriere de l'Est? The Emergence of the New French Eastern European Alliance Policy 1917–1919. Turku, 1975. 244 p.; *Hovi O.* The Baltic Area in British Policy, 1918–1921. Vol. 1: From the Compiegne Armistice Treaty, 11.11.1918–20.1.1920. Helsinki, 1980. 231 p.; *Hovi K.* Polnisch-finnische Interessensphären im Baltikum. Zur Neubewertung der Randstaatenpolitik im den Jahren 1919–1920 // Jahrbucher für Geschichte Osteuropas. Bd. 29, H. 1, 1981, S. 30–46.

[113] Sk., piemēram: *Anderson E.* Die baltische Frage und die internationale Politik der alliierten und assoziierten Machte 1918–1921 // Von den baltischen Provinzen zu den baltischen Staaten. Marburg/Lahn, 1977, S. 327–377; *Anderson E.* The British Policy Toward the Baltic States 1918–1920 // Journal of Central European Affairs, Vol. XIX, October, 1959, No. 3, p. 276–289.

[114] Sk.: *Hiden J., Salmon P.* The Baltic Nations and Europe: Estonia, Latvia and Lithuania in the Twentieth Century. London; New York, [1991]. IX + 224 p.; *Foglesong D. S.* The United States, Self-determination and Struggle against Bolshevism in the Eastern Baltic Region, 1918–1920 // Journal of Baltic Studies, Vol. XXVI, No. 2 (Summer 1995), p. 107–144; u.c.

[115] Teiktais attiecināms gan uz rakstiem periodikā, gan monogrāfijām, to skaitā grāmatu: *Lieven A.* The Baltic Revolution: Estonia, Latvia, Lithuania and the Rath to Independence. New Haven; London, 1993. XXV + 454 p.

[116] Sk.: Интервенция на Северо-западе России 1917–1920 гг. Санкт-Петербург, 1995. 393 с.; u.c.

[117] Latvijas likteņgadi. 1.–4. d., Rīga, 1987–1990.

[118] Sk. jau minēto grāmatu "Latvijas PSR vēsture. No vissenākajiem laikiem līdz mūsu dienām", 2. sēj.

[119] Pretstatu cīņā: Latvija 1917.–1950. Rīga, 1990. 365 lpp.

[120] Sk.: Latvijas Vēsture, 1993, 1.–3. nr.

[121] Kārlis Ulmanis trimdā un cietumā. Dokumenti un materiāli. Rīga, 1994. 479 lpp.

[122] T. i., uz pušu vienlīdzības pamata.

[123] Bez viņiem kā pastāvīgie locekļi bija vēl trīs vācieši un trīs igauņi, bet starp vietu izpildītājiem katra no tautībām bija pārstāvēta ar vienu personu.

[124] 1918. gada 4. novembrī abas lielvalstis bija pārtraukušas diplomātiskās attiecības.
[125] Nedaudz vēlāk viņš kļuva par Igaunijas sūtni Lielbritānijā.
[126] LBVA, FO 371/3316(1918), p. 259.
[127] Sk.: *Hovi O.* The Baltic Area in British Policy, 1918–1921. Vol. 1, p. 48–51.
[128] *Anderson E.* Die baltische Frage und die internationale Politik der alliierten und assoziierten Machte 1918–1921, S. 330.
[129] Sk.: Dokumenti stāsta: Latvijas buržuāzijas nākšana pie varas, 55. lpp.
[130] The Times, 1918, 30. Nov.
[131] Papers Relating to the Foreign Relations of the United states. 1918. Supplement 1: The World War. Vol. 1, Washington, 1933, p. 496.
[132] *Hovi K.* Cordon Sanitaire or Barriere de l'Est? The Emergence of the New French Eastern European Alliance Policy 1917–1919, p. 160–161.
[133] Sk.: *Tarulis A.* American-Baltic Relations 1918–1922. The Struggle over Recognition, p. 89; *Озолс К.* Мемуары посланника. Париж, 1938, с. 50–51; ASV Nacionālais arhīvs, mikrofilma M-1107, 11. rullis, 0571. kadrs; 19. rullis, 0875. kadrs.
[134] *Hovi O.* Baltic Area in British Policy, 1918–1921. Vol. 1, p. 49.
[135] Latvijas Komunistiskās partijas kongresu, konferenču un CK plēnumu rezolūcijas un lēmumi. 1. d.: 1904–1940. Rīga, 1958, 182.–183. lpp.
[136] *Iivonen J.* Independence or Incorporation: The Idea of Poland's National Self-determination and Independence within the Russian and Soviet Socialism from the 1870s to the 1920s. Helsinki, 1990, p. 155, 188.
[137] *Ļeņins V.* Proletariāta uzdevumi mūsu revolūcijā // *Ļeņins V.* Raksti. 24. sēj., Rīga, 1951, 51. lpp.
[138] LVA SPDN, 32. f., 1. apr., 2. l., 67. lp.
[139] Latvijas Komunistiskā partija 1918. un 1919. gadā. Dokumenti un materiāli. Rīga, 1958, 160. lpp.
[140] Turpat, 141. lpp.
[141] *Ļeņins V.* Raksti. 28. sēj., Rīga, 1951, 201. lpp.
[142] Vēstule nosūtīta neeksistējošas Latviešu nacionālās padomes uzdevumā 19. oktobrī.
[143] Dokumenti stāsta: Latvijas buržuāzijas nākšana pie varas, 44.–46. lpp.
[144] LVVA, 100. f., 1. apr., 30. l., 5.–6. lp.
[145] Turpat, 6033. f., 1. apr., 40. l., 145. lp.
[146] Līdums, 1918, 12. nov.
[147] Igaunijas Pagaidu valdība bija izveidota 1918. gada 11. novembrī.
[148] Abas pieminētās personas no turpmākas sadarbības atteicās. Latviešu Pagaidu nacionālā padome acīmredzot viņu ietekmē 1918. gada 24. novembrī pieņēma rezolūciju, kurā protestēja pret LSDSP līdzdalību Tautas padomē, uzskatot, ka no sociāldemokrātiem sagaidāma "nevis līdzdarbība, bet pretestība Latvijas valsts izbūvei uz nacionāliem pamatiem" (sk.: LVVA, 100. f., 1. apr., 30. l., 13. lp.). Drīz šī latviešu sabiedriskā pārstāvniecības organizācija savu darbību izbeidza.
[149] J. Čakste 1918. gada 11. novembrī bija atgriezies Latvijā no Krievijas.
[150] Dokumenti stāsta: Latvijas buržuāzijas nākšana pie varas, 64. lpp.
[151] LVVA, 5479. f., 1. apr., 55. l., 46. lp.

Personu rādītājs

A

Abergs (*Aberg*) Aleksandrs (1881–1920) – igauņu smagatlēts – 532
Ābers Benno Zigfrīds (1909–1990) – jurists, tiesību vēsturnieks, žurnālists. Pēc Otrā pasaules kara dzīvojis Vācijā, ASV – 31
Ābrams Voldemārs (1890–1956) – aktieris, režisors – 657
Abuls Pēteris (1860–1926) – pedagogs, rakstnieks – 489
Adamovičs Fricis (1863–1933) – pedagogs, ģeogrāfs – 609
Adamovičs Ludvigs (1884–1942) – teologs. LU profesors, izglītības ministrs (1934–1935). Apcietināts (1941), gājis bojā padomju režīma represijās – 30, 164, 592
Adienis Zāmelis (1864–1925) – Latvijas armijas pulkvedis – 212
Adolfijs (*Adolphi*) Armīns Teofils (1841–1906) – jurists, Kuldīgas pilsētas galva (1890–1902), komunālās saimniecības darbinieks, mežabrāļu nogalināts – 398
Ādolfs Frīdrihs (1873–1969) – Mēklenburgas hercogs – 652
Agatangels (īst. v. Preobraženskis Aleksandrs; 1859–1928) – Rīgas un Jelgavas pareizticīgo baznīcas arhibīskaps (1897–1910) – 171, 388, 440, 441
Aizsilnieks Arnolds (1898–1982) – tautsaimnieks. Pēc Otrā pasaules kara dzīvojis Zviedrijā – 34, 49, 443, 538, 633
Akermanis Mārtiņš – autors grāmatai par revolucionāro kustību Ikšķilē, Ogrē, Ropažos 1905. gadā – 334
Akmens Jānis (1887–1958) – žurnālists, pedagogs – 307, 495
Akmentiņa Dace (īst. v. Šteinberga Doroteja; 1858–1936) – aktrise – 324, 510, 511
Akmentiņš Osvalds (1914) – žurnālists, publicists. Pēc Otrā pasaules kara dzīvo ASV – 420
Akuraters Jānis (1876–1937) – rakstnieks – 315, 316, 339, 396, 501–504, 506, 507, 510, 520, 558, 594, 623, 654, 688
Ālberga (*Aalberg*) Ida Emīlija (1857–1950) – somu aktrise – 323
Albertiņš Kārlis (1889–1925) – jurists, sabiedriski politisks darbinieks. Latvijas Tautas padomes loceklis no Latvijas Revolucionāro sociālistu partijas – 688
Alberts (ap 1165–1229) – Ikšķiles bīskaps, vācu feodāļu un katoļu baznīcas agresijas vadītājs Baltijā – 262, 239
Alberts Fricis (1869–?) – Latviešu konstitucionāli demokrātiskās partijas biedrs – 358
Aleksandrs sk. Agatangels
Aleksandrs II (1818–1881) – Krievijas imperators (no 1855). Atcēlis dzimtbūšanu Krievijā (1861) – 151
Aleksandrs III (1845–1894) – Krievijas imperators (no 1881) – 118, 151
Alksne Irma (1899–1976) – vēsturniece – 38
Alksnis Ādams (1864–1897) – gleznotājs, grafiķis – 318

Alksnis Jānis (1869–1939) – arhitekts – 525
Alksnis Jēkabs (1870–1957) – mediķis, ķirurgs, medicīnas vēsturnieks – 303, 304
Altbergs Vilhelms Voldemārs (1877–1941) – latviešu izcelsmes fiziķis, atklājis skaņas spiedienu – 301
Altements Alfrēds (1902–1946) – vēsturnieks – 38
Altens Karls – Vācijas armijas ģenerālis, Rīgas un apkārtnes gubernators vācu okupācijas laikā (1918) – 640
Alunāns Ādolfs (1848–1912) – aktieris, režisors, dramaturgs. Dramaturģijas un teātra pamatlicējs Latvijā – 325, 510, 513, 514, 530
Alunāns Juris (1832–1864) – dzejnieks un sabiedrisks darbinieks – 114, 116, 524
Alunāns Nikolajs (1859–1919) – komponists, diriģents – 326, 516
Ampermanis Jānis (1889–1942) – lauksaimnieks, Latvijas Tautas padomes loceklis no Zemnieku savienības. Apcietināts (1941), gājis bojā padomju režīma represijās – 688
Amtmanis Teodors (1883–1938) – aktieris, režisors. Pēc pilsoņu kara strādājis dažādos teātros Padomju Krievijā. Gājis bojā padomju režīma represijās – 511, 512, 659
Amtmanis-Briedītis Alfreds (1885–1966) – režisors, aktieris – 511, 514, 657, 658
Andersons Edgars (1920–1989) – latviešu izcelsmes amerikāņu vēsturnieks – 23, 44, 52, 112, 402, 538, 584, 633, 661, 673, 674, 748
Andersons Voldemārs (1891–1942) – gleznotājs, grafiķis. Pēc pilsoņu kara dzīvojis Padomju Krievijā. Apcietināts (1937), gājis bojā padomju režīma represijās– 655
Andrejeva (īst. uzv. Jurkovska) Marija (1868–1953) – krievu aktrise – 323
Andrejevs Leonīds (1871–1919) – krievu rakstnieks, dramaturgs – 511, 513
Anreps Vasilijs (1852–1927) – farmakoloģijas profesors Harkovā un Pēterburgā. Krievijas Valsts domes deputāts – 478
Ansbergs Jānis (1866–1937) – jurists, žurnālists, publicists, sabiedrisks darbinieks. Zemkopības ministrs A. Niedras valdībā (1919) – 94, 309, 711
Anskalns P. – viens no Tukuma bruņotās sacelšanās vadītājiem 1905. gadā – 379
Antons Mārtiņš (1888–1941) – jurists, sabiedriski politisks darbinieks. Latvijas Tautas padomes loceklis. Apcietināts (1940), gājis bojā padomju režīma represijās – 595
Apeļs Meikuls (1901–1942) – Latgales rakstnieks un kultūras darbinieks. Apcietināts (1941), gājis bojā padomju režīma represijās – 29
Apine Ilga (1928) – vēsturniece – 134, 150
Apīnis Aleksejs (1926) – grāmatzinātnieks – 307, 496
Apkalne Kristīne (1880–?) – izveidojusi Cēsu meiteņu ģimnāziju (1907) – 484
Apsesdēls (īst. v. Apsītis Augusts; 1880–1932) – rakstnieks, sabiedriski politisks darbinieks. Par piedalīšanos 1905. gada revolūcijā notiesāts (1908) uz 10 gadiem katorgā – 503, 506

Apsīšu Jēkabs (1858–1929) – rakstnieks – 104, 312
Apsītis Andrejs (1888–1957) – riteņbraucējs – 535
Apuhtins Aleksandrs (1862–?) – Krievijas armijas ģenerālis – 543
Arbuzovs Leonīds Hanss Nikolauss (1882–1951) – baltvācu vēsturnieks – 28, 30
Āriņa Otīlija (1885–1945) – aktrise – 512, 657, 658
Arisaka Nariaki (1851–1915) – Japānas armijas pulkvedis, ieroču konstruktors, ar kura vārdā nosauktās sistēmas šautenēm Pirmā pasaules kara laikā tika apbruņoti latviešu strēlnieki un citas 12. armijas daļas – 571
Ārmitsteds (*Armitstead*) Georgs (arī Džordžs; 1847–1912) – inženieris, rūpnieks. Rīgas pilsētas galva (1901–1912) – 95, 143, 343, 429, 430
Arnolds (*Arnold*) Engelberts (1856–1911) – vācu elektrotehnikas un mašīnbūves speciālists. RPI docētājs – 302, 306
Aronštams Lazars – viens no Rīgas Bunda organizācijas vadītājiem – 154
Āronu Matīss (1858–1939) – žurnālists, sabiedrisks darbinieks – 94, 308, 492, 496, 563
Arrēniuss (*Arrhenius*) Svante Augusts (1859–1927) – zviedru fiziķis, ķīmiķis, astrofiziķis, Nobela prēmijas laureāts – 492
Asars Hermanis (1884–1942) – žurnālists, sabiedrisks darbinieks. Apcietināts (1940), gājis bojā padomju režīma represijās – 307, 512
Asars Jānis (1877–1908) – mākslas un literatūras kritiķis, publicists, žurnālists, sabiedriski politisks darbinieks – 308, 317, 340, 342, 365, 384, 400, 494
Aspazija (īst. v. Rozenberga Elza; 1865–1943) – dzejniece, dramaturģe, sabiedriska darbiniece – 308, 312, 313, 315, 317, 324, 325, 353, 501, 503, 504, 512, 513, 531, 654, 657, 658, 744
Ašarins (*Ascharin*) Andreass (1843–1896) – baltvācu šahists – 332
Ašmane Maija (1930–1998) – filozofe – 39
Auseklis (īst. v. Krogzemis Miķelis; 1850–1879) – dzejnieks – 312
Austriņš Antons (1884–1934) – rakstnieks – 339, 503, 505, 657
Auzāns Andrejs (1871–1953) – 7. Bauskas latviešu strēlnieku pulka un 2. latviešu strēlnieku brigādes komandieris. Latvijas armijas ģenerālis. No 1944. gada dzīvojis Vācijā, Anglijā – 212, 575
Avens Pēteris (1883–1951) – 8. Valmieras latviešu strēlnieku pulka komandieris. Latviešu strēlnieku padomju divīzijas priekšnieks (1918–1919), pēc Otrā pasaules kara dzīvojis Vācijā – 665, 668

B

Babris Jānis (1911) – vēsturnieks – 335, 350
Bahmanis Kristaps (1867–1942) – pedagogs, sabiedrisks darbinieks, publicists – 384, 405, 592, 623, 677
Bahmetjevs Boriss – Krievijas diplomāts, sūtnis ASV – 680

Bahs Hermanis fon – Jelgavas apriņķa muižniecības maršals, Jelgavas pilsētas domnieks – 91
Bajors (*Bajoras*) Jozs – lietuviešu laikraksta "Rygos Garsas" redaktors – 500
Balabkins Nikolajs (1926) – tautsaimnieks. Pēc Otrā pasaules kara dzīvo Vācijā, ASV – 44
Balevica Lida (1933) – vēsturniece – 8, 220, 443
Balodis Eduards (1880–1951) – tautsaimnieks, LU profesors – 443
Balodis Francis (1882–1947) – arheologs, arheoloģijas zinātnes pamatlicējs Latvijā. No 1940. gada dzīvojis Zviedrijā – 25, 31, 212
Balodis Kārlis (1864–1931) – tautsaimnieks, LU profesors – 126, 212, 300, 301
Baltābola (īst. uzv. Merksone) Paula (1891–1978) – aktrise – 511, 514, 515, 657–659
Baltgailis Jēkabs (1888–1954) – vijolnieks – 660
Baltgailis Kārlis (1893–1979) – gleznotājs, pedagogs – 655
Baltiņš Kārlis (1873–1939) – armijas intendantūras darbinieks, pulkvedis – 29, 568
Baltpurviņš Augusts (1871–1930) – rakstnieks – 503
Banga (īst. uzv. Kopštāle) Tija (1882–1957) – aktrise – 323–325, 511, 512, 514, 657
Bangerskis Rūdolfs (1878–1958) – latviešu strēlnieku virsnieks, Latvijas armijas ģenerālis, kara ministrs (1928–1929). Latviešu leģiona ģenerālinspektors (1943–1945). Pēc Otrā pasaules kara dzīvojis Vācijā – 29, 537, 575
Bankavs Jānis (1886–1951) – žurnālists, rakstnieks. Vairākkārt cietis padomju režīma represijās (1940, 1950) – 558
Barbāns Viktors (1878–1906) – skolotājs Rūjienā. Viens no LSDSP organizācijas vadītājiem Malienā. Soda ekspedīcijas nošauts – 398
Bārda Fricis (1880–1919) – dzejnieks – 505, 609, 654
Barklajs de Tolli Mihails (1761–1818) – feldmaršals, Krievijas kara ministrs, piedalījies karos pret Napoleonu – 562
Barons Krišjānis (1835–1923) – folklorists, jaunlatviešu kustības dalībnieks. Savācis ap 218 000 latviešu tautasdziesmu – 114, 305, 495, 524
Bārs Oskars Aleksandrs (1848–1914) – arhitekts – 525
Bastjānis Voldemārs (1884–1975) – skolotājs, sabiedriski politisks darbinieks, finansu ministrs (1926–1928) – 597, 609
Bauers Ernests (1882–1926) – agronoms, žurnālists. Latvijas Tautas padomes loceklis no Zemnieku savienības – 688
Baumane Ināra (1940) – vēsturniece, Latvijas Vēstures muzeja direktore – 8
Baumanis Jānis (1834–1891) – arhitekts – 328
Baumaņu Kārlis (1835–1905) – pedagogs, komponists. Valsts himnas "Dievs, svētī Latviju" autors – 524
Bazons Heinrihs (Indriķis; 1874–?) – skolotājs, 1905. gada revolūcijas dalībnieks Aizputes apkārtnē – 365
Beierbahs Kārlis (1902–1941) – publicists – 30, 334, 350

Beika Aivars (1938) – vēsturnieks – 8
Beika Dāvids (1885–1946) – skolotājs. 1905. gadā viens no revolucionārās kustības vadītājiem Dobeles apkārtnē. Padomju Latvijas rūpniecības komisārs (1919). 20.–30. gados dzīvojis Padomju Krievijā. Gājis bojā padomju režīma represijās – 303, 384, 398, 646
Beķere Marija (1882–?) – privātās sieviešu ģimnāzijas īpašniece – 483
Beķeris Voldemārs (1881–?) – zvērināts advokāts, latviešu strēlnieku virsnieks – 672
Beldavs Kārlis (1868–1936) – evaņģēliski luteriskās baznīcas mācītājs, darbojies latviešu draudzēs Maskavā – 561
Belfūrs (*Balfour*) Arturs Džeimss (1848–1930) – Lielbritānijas valsts darbinieks, ārlietu ministrs (1916–1919) – 21, 678, 679, 681
Belte Jānis (1871–1931) – jūrnieks, lībiešu izcelsmes tālbraucējs kapteinis – 131
Bencs (*Benz*) Ernsts – vācu vēsturnieks – 335
Benfelde Ada (1887–1967) – operdziedātāja – 516
Benjamiņa (dz. Elka) Emīlija (1881–1941) – laikraksta "Jaunākās Ziņas" un žurnāla "Atpūta" izdevēja. Gājusi bojā padomju režīma represijās – 497
Benjamiņš Antons (1860–1939) – pedagogs, žurnālists. Laikraksta "Jaunākās Ziņas" izdevējs un galvenais redaktors (1920–1939) – 497, 498
Benuss Rūdolfs (1881–?) – sabiedriski politisks darbinieks. Latvijas Tautas padomes loceklis no Radikāldemokrātiskās partijas, tieslietu ministrs (1920–1921) – 688
Bērce Augusts (pseid. Arājs; 1890–1921) – rakstnieks, Padomju Latvijas sociālās apgādes komisārs (1919). Par nelegālu darbību Latvijā apcietināts un nošauts – 683
Berdjajevs Nikolajs (1874–1948) – krievu filozofs – 422
Berelis Guntis (1961) – literatūrkritiķis, rakstnieks – 314
Berenšteins I. – ebreju uzņēmējs – 247
Bergmanis Ādolfs (1855–1922) – baltvācu ķirurgs – 492
Bergmanis Arveds (1885–1938) – aktieris, režisors – 511, 514
Bergmanis Vilis (1892–1976) – aktieris – 511, 512, 657, 659
Bergs Arveds (1875–1942) – advokāts, sabiedriski politisks darbinieks. Latvijas Pagaidu valdības iekšlietu ministrs (1918–1921). Apcietināts (1941), gājis bojā padomju režīma represijās – 12, 73, 94, 342, 344, 358, 496, 512, 549, 558, 563, 567, 686, 688, 730
Bergs Jānis (1863–1927) – agronoms – 494
Bergs Karloss (Kārlis; 1843–1902) – latviešu izcelsmes dabaszinātnieks Brazīlijā – 127
Bergsons Jānis (1881–?) – sabiedrisks darbinieks. Latvijas Tautas padomes loceklis no Latvijas Demokrātiskās partijas – 688
Berģis Sīmanis (1887–1943) – rakstnieks, 20.–30. gados dzīvojis Padomju Krievijā. Gājis bojā padomju režīma represijās – 646

Beris Kārlis – žurnālists, izdevējs – 310
Berlins Jesajs – filozofs – 153
Bernevics (*Bernevitz*) Aleksandrs Hanss (1863–1935) – evaņģēliski luteriskās baznīcas baltvācu mācītājs. Kurzemes ģenerālsuperintendents (1908–1918), konsistorijas viceprezidents – 649
Bernhardi (*Bernhardi*) Frīdrihs (1849–1930) – Vācijas armijas ģenerālis, publicists – 433
Bernsone Ilze (1946) – vēsturniece, Rīgas Vēstures un kuģniecības muzeja Kuģniecības nodaļas vadītāja – 8
Bernšteins Kārlis – lībiešu izcelsmes skolotājs – 131
Bērziņš Arturs (1882–1962) – publicists, teātra kritiķis. No 1944. gada dzīvojis Zviedrijā – 308, 503
Bērziņš Jānis – Latvijas Tautas padomes loceklis no Zemnieku savienības – 688
Bērziņš Jānis (?–1905) – strādnieku aizsardzības patruļas loceklis. Miris no ievainojumiem, aizstāvot ebrejus grautiņa laikā Rīgā, Maskavas priekšpilsētā, 1905. gada oktobrī – 354
Bērziņš Jānis (segv. Ziemelis; 1881–1938) – LKP darbinieks. Padomju Latvijas izglītības komisārs (1919). 20.–30. gados dzīvojis Padomju Krievijā. Gājis bojā padomju režīma represijās – 54
Bērziņš Jānis (1883–1940) – vēsturnieks – 25, 31
Bērziņš Jānis (1941) – vēsturnieks – 8, 44, 236, 351, 385
Bērziņš Kārlis (1898–1980) – ekonomists, LU profesors – 442
Bērziņš Ludis (arī Ludvigs; 1870–1965) – literatūrzinātnieks, rakstnieks. Pēc Otrā pasaules kara dzīvojis Vācijā, ASV – 300, 304, 484, 495
Bērziņš Pēteris (1882–1973) – militārs administrators, kara vēsturnieks – 31
Bērziņš Rūdolfs (1881–1949) – aktieris, operdziedātājs – 14, 324, 511
Bērziņš Valdis (1935) – vēsturnieks – 8, 10, 44, 661
Bēthovens (*Beethoven*) Ludvigs van (1770–1827) – vācu komponists – 325
Bētiņš Ādolfs (1864–1911) – pianists, ērģelnieks – 516
Bētiņš Kārlis (1867–1943) – šahists – 332
Bētiņš Ludvigs (1856–1930) – pianists, ērģelnieks – 326, 516
Betmanis-Holvegs (*Bethmann-Hollweg*) Teobalds fon (1856–1921) – Vācijas politisks un valsts darbinieks. Vācijas valsts kanclers (1907–1917) – 633
Biezais Haralds (1909–1995) – teologs, vēsturnieks. No 1944. gada dzīvojis Zviedrijā – 53
Biezbārdis Kaspars (1806–1886) – sabiedrisks darbinieks, filozofs, jaunlatviešu kustības dalībnieks – 114, 115
Bija Augusts (1872–1957) – tēlnieks, dzīvojis un strādājis Briselē – 321, 656
Bikovs Aleksandrs (?–1918) – Vidzemes guberņas fabriku inspektors, inženieris, tehnologs – 358

Bīlenšteins (*Bielenstein*) Augusts (1826–1907) – evaņģēliski luterisko draudžu baltvācu mācītājs, latviešu folkloras, etnogrāfijas un vēstures pētnieks – 303, 304

Bīlenšteins (*Bielenstein*) Zigfrīds Aleksandrs (1869–1949) – baltvācu gleznotājs, grafiķis – 320, 521

Bīlmanis Alfreds (1887–1948) – sabiedriski politisks darbinieks, diplomāts, vēsturnieks. Pēc Otrā pasaules kara dzīvojis ASV – 23, 25, 27, 49, 306, 495, 609

Bīlmanis Roberts (1880–?) – sabiedriski politisks darbinieks. Represēts (1949), gājis bojā – 405

Biļķins Vilis (1887–1974) – vēsturnieks. Pēc Otrā pasaules kara dzīvojis Vācijā, Šveicē – 27, 31

Bīnemanis Ādams – ārsts, Jaunjelgavas pilsētas galva – 93

Bīnemanis (*Bienemann*) Frīdrihs Gustavs (1838–1903) – baltvācu vēsturnieks. Izdevis un rediģējis "Baltische Monatsschrift" (1880–1888) – 141

Birkerts Antons (1876–1971) – rakstnieks, literatūrzinātnieks. Pētījis J. Raiņa dzīvi un daiļradi – 210, 495, 520, 597, 609

Birkerts Pēteris (1881–1956) – pedagogs, folklorists, publicists – 28, 384, 495

Birnbaums Dz. – Varšavas simfoniskā orķestra diriģents – 516

Bīrons Anatolijs (1929) – vēsturnieks – 236, 721

Birzgalis Jānis (1898–1968) – gleznotājs, grafiķis – 655

Birznieks-Upītis Ernests (1871–1960) – rakstnieks, dibinājis un vadījis izdevniecību "Dzirciemnieki" – 312, 315, 317, 501, 506

Bisenieks Georgs (1885–1941) – sabiedriski politisks darbinieks, diplomāts. Pēc padomju karaspēka ienākšanas apcietināts un sodīts ar nāvi – 29

Bisenieks Jānis (1864–1923) – sabiedrisks darbinieks, agronoms. Nodibinājis un vadījis Latvijas lauksaimniecības ekonomisko biedrību – 464, 492

Bisenieks Pēteris (1853–1911) – Rīgas Latviešu amatnieku palīdzības biedrības krājaizdevu kases direktors, "Dienas Lapas" izdevējs – 94

Bišofs (*Bischoff*) Karls Ādams (1855–1908) – vācu ķīmiķis. RPI profesors, izveidojis Rīgā stereoķīmisko pētījumu centru – 305, 306

Bite Erasts (1880–1942) – jurists. Latvijas Tautas padomes loceklis no Latvijas Demokrātiskās partijas, tieslietu ministrs (1926–1927). Gājis bojā padomju režīma represijās – 358, 595, 688

Bizē (*Bizet*) Žoržs (1838–1875) – franču komponists – 518

Bjūkenans (*Buchanan*) Džordžs Viljams (1854–1924) – Lielbritānijas sūtnis Krievijā (1910–1918) – 21

Blahers (*Blacher*) Karls (1867–1938) – baltvācu ķīmiķis, siltumtehniķis – 305

Blankenšteins Haims – žurnālists, izdevējs – 497

Blanks Ernests (1894–1972) – publicists. Pēc Otrā pasaules kara dzīvojis Vācijā, Spānijā – 30, 172, 558, 594

Blaumanis Rūdolfs (1863–1908) – rakstnieks – 153, 219, 308, 309, 312, 315–317, 324, 325, 342, 421, 508–510, 513, 515, 530, 531, 654, 657, 658
Blaus Augusts (1863–?) – Ventspils pilsētas galva (1901–1905), šaha kluba priekšsēdētājs – 427
Blaus Haralds (1885–1944) – bronzas medaļas ieguvējs šaušanā 1912. gada Olimpiskajās spēlēs – 534
Blaus Juris (1861–?) – vācu okupantu izveidotās Baltijas reģentu padomes loceklis (1918) – 676
Blaus Kārlis (1853–1906) – ārsts, dramaturgs – 217
Blaus Pēteris (1856–1930) – dzejnieks, žurnālists – 654
Blons Francis fon (1861–1945) – vācu diriģents, komponists – 516
Blumbahs Fricis (1864–1949) – metrologs, astronoms – 300
Blumberga Renāte (1971) – etnogrāfe – 8
Blumfelds Augusts (1894–1965) – vēsturnieks – 38
Blūms Venjamins (1861–1919) – pedagogs, gleznotājs – 521, 523
Blūzma Valdis (1951) – vēsturnieks – 613, 674, 746
Bobkovics Arturs (1885–1959) – diriģents – 516, 517
Bočs Krišjānis (1875–1908) – Rūjienas tautas milicijas vadītājs 1905. gadā, mežabrālis. Pēc kara tiesas sprieduma nogalināts – 378, 398, 404
Bodisko (*Bodisco*) Teofile Magda Eižēnija fon (1873–1944) – baltvācu rakstniece, dzejniece – 507
Bogačovs A. – jurists, Krievu nacionāli demokrātiskās savienības priekšsēdētājs Rīgā – 596
Bokalders Jānis (1885–1982) – ekonomģeogrāfs, tautsaimnieks, statistiķis, organizējis lauksaimniecības statistiskās aptaujas Latvijā. Pēc Otrā pasaules kara dzīvojis Zviedrijā – 27, 28, 220, 442, 709
Bokslafs (*Bockslaff*) Vilhelms Ludvigs Nikolajs (1858–1945) – baltvācu arhitekts – 322
Bols (*Bohl*) Pīrss (1865–1921) – baltvācu matemātiķis, RPI un LU profesors – 302, 305
Bomaršē (*Beaumarchais*) Pjērs (1732–1799) – franču dramaturgs – 324
Borherte-Šveinfurte (*Borchert-Schweinfurth*) Eva Margarita (1878–1964) – baltvācu gleznotāja, pedagoģe – 319, 320, 521
Borherts (*Borchert*) Bernhards Kristiāns Karls (1863–1945) – baltvācu gleznotājs – 319, 320, 521
Bornhaupts Konrāds (1841–1914) – jurists, Rīgas pilsētas domnieks (1878–1913) – 261
Borodins Aleksandrs (1833–1887) – krievu komponists – 517
Boruks Arturs (1918) – ekonomists – 221, 443
Bosenkets (*Bosanquet*) Vivians Henrijs (1872–1943) – Lielbritānijas diplomāts, konsuls Rīgā – 20
Brakmanis K. – skolotājs Kolomovkas latviešu kolonijā Novgorodas guberņā – 299

Brastiņš Ernests (1892–1940) – gleznotājs. Dievturu mācības pamatlicējs. Gājis bojā padomju režīma represijās – 28, 30, 172
Brauns Abrahams (segv. Sergejs) – viens no Rīgas Bunda organizācijas vadītājiem – 154
Brederlo Frīdrihs Vilhelms (1779–1862) – mākslas kolekcionārs – 318
Brēdrihs (*Broedrich*) Roberts – Silvio Brēdriha brālis – 388, 407, 634
Brēdrihs (*Broedrich*) Silvio Aloizs Makss (1870–1952) – baltvācu barons, Kurmales muižas īpašnieks. Viens no vācu kolonizācijas idejas realizētājiem un veicinātājiem Baltijā – 388, 407, 544, 632, 638, 649, 677
Bregmanis Hone (1923) – psihologs, pedagogs – 150
Brehmane Alise (1886–1981) – aktrise – 512, 657, 658
Breikšs Jānis (1850–1915) – ilggadējs Mangaļu jūrskolas priekšnieks – 291
Brēmers Arvīds (1871–1941) – lauksaimnieks, Krievijas 1. Valsts domes deputāts, Latvijas Tautas padomes loceklis no Zemnieku savienības – 397, 596
Brencēns Eduards (1885–1929) – gleznotājs, grafiķis, dekorators – 522, 655
Brensons Izidors (1854–1928) – ārsts, medicīnas vēsturnieks – 303
Brežgo Boļeslavs (1887–1957) – vēsturnieks – 25, 29, 173, 403
Briē (*Brieux*) Ežēns (1858–1932) – franču dramaturgs – 323
Briedis Fridrihs (1888–1918) – pulkvedis, komandējis 1. Daugavgrīvas latviešu strēlnieku pulku. Par piedalīšanos monarhistiskā organizācijā čekistu apcietināts un nošauts – 568, 570, 594, 611, 668
Brigadere Anna (1861–1933) – rakstniece, bērnu literatūras autore – 317, 324, 502, 508, 510, 513, 558, 654, 657
Brigaders Jānis (1856–1936) – teātra darbinieks, grāmatizdevējs – 365, 510
Brīvnieks Kārlis (1854–1934) – aktieris – 324, 514, 656
Brīvzemnieks (īst. uzv. Treilands) Fricis (1846–1907) – folklorists, rakstnieks – 297, 493
Brokhauzs (*Brockhaus*) Frīdrihs Arnolds (1772–1823) – vācu grāmatizdevējs, enciklopēdiskās vārdnīcas izveidotājs – 111
Broks Aloizs (1898–1943) – Romas katoļu baznīcas garīdznieks Aglonā. Vācu okupācijas laikā apcietināts, gājis bojā Štuthofas koncentrācijas nometnē – 487
Bruņinieks Mārtiņš (1866–1950) – pedagogs. Pētījis senlatviešu reliģiju un valodniecību – 677
Bružis Miķelis (1868–1941) – inženieris ķīmiķis. Latvijas Tautas padomes loceklis no Latvijas Demokrātiskās partijas. Gājis bojā padomju režīma represijās – 688
Būcens F. – Novgorodas guberņas latviešu koloniju evaņģēliski luterisko draudžu mācītājs – 168
Budkēvičs (*Budkiewicz*) Konstantīns (1867–1923) – Romas katoļu baznīcas garīdznieks Latgalē – 156
Buholcs (*Buchholtz*) Aleksandrs (1851–1893) – žurnālists, laikraksta "Rigasche Zeitung" galvenais redaktors (1880–1889) – 141

Buivids Jānis (1864–1937) – Latvijas armijas ģenerālis – 212
Bukse Jēkabs (1879–1942) – riteņbraucējs – 531, 532
Bukšs Miķelis (1912–1977) – Latgales kultūras un literatūras vēsturnieks. Pēc Otrā pasaules kara dzīvojis Zviedrijā – 34, 49, 112, 164
Bulgakovs Sergejs (1871–1944) – krievu filozofs – 422
Buligins Aleksandrs (1851–1919) – Krievijas iekšlietu ministrs (1905). 1905. gada augustā publicētā Valsts domes projekta autors – 342, 349
Bulmerinks (*Bulmerincq*) Vilhelms fon (1862–1953) – jurists, žurnālists. Rīgas pilsētas galva (1913–1915) – 429, 545
Buls Klementijs (1888–1953) – cirka mākslinieks, atlēts –527
Būmanis Aleksandrs (1881–1937) – jurists, LU profesors – 563
Bundža Dāvids (1873–1901) – žurnālists. Viens no sociāldemokrātiskās kustības aizsācējiem Latvijā – 217, 218, 311
Bungners (*Buengner*) Ādolfs Heinrihs fon (1855–1917) – baltvācu inženieris ķīmiķis, uzņēmējs, baņķieris. Vairāku uzņēmumu, kā Valdšleshena alus darītava, Felzera mašīnbūves rūpnīca u.c., līdzīpašnieks – 140
Bungners (*Buengner*) Roberts fon (1852–1924) – baltvācu jurists, baņķieris. Rīgas pilsētas Diskonta bankas prezidents, Baltijas celulozes fabrikas Slokā valdes priekšsēdētājs – 140
Buševics Ansis (1878–1942) – sabiedriski politisks darbinieks. Viens no sociāldemokrātiskās kustības līderiem. Finansu ministrs (1923) – 214, 220, 235, 282, 374, 441, 732
Buševics Žanis (pseid. Skabarga; 1875–1941) – sabiedriski politisks darbinieks. Viens no 1905. gada revolūcijas vadītājiem Latvijā – 282
Bušmanis (*Buschmann*) Arnolds (1873–1932) – baltvācu agronoms, dzīvnieku fiziologs – 212
Bušs (*Busch*) Nikolajs (1864–1933) – baltvācu vēsturnieks, bibliotēku darbinieks – 492
Butulis Ādams (1860–1938) – ārsts, sabiedriski politisks darbinieks – 216, 217, 493, 596, 624, 645
Butulis Ilgvars (1948) – vēsturnieks – 45

C

Cakuls Jānis (1926) – Romas katoļu baznīcas bīskaps – 165
Cālītis Eduards (1881–1947) – rakstnieks, žurnālists – 503
Canders Frīdrihs (1887–1933) – raķešbūves pionieris, viens no astronautikas teorijas pamatlicējiem – 490, 491
Caune Andris (1937) – arheologs, LU Latvijas vēstures institūta direktors – 43
Caune Voldemārs (1890–1944) – žurnālists, bibliogrāfs, sabiedrisks darbinieks – 334
Cēbere Dzintra (1941) – vēsturniece – 8

Ceiss (*Zeiss*) Karls (1816–1888) – vācu optiķis. 1846. gadā nodibinājis smalkmehānikas uzņēmumu Jēnā – 451
Cekuls Voldemārs (1887–?) – sporta žurnālists, fiziskās audzināšanas pedagogs. Apcietināts (1941), gājis bojā padomju režīma represijās – 533
Celmiņa Marika (1879–1969) – aktrise – 511, 514
Celmiņš Kārlis – tirgotājs, Rīgas Diskonta bankas direktors, pilsētas domnieks – 469
Celmiņš Mārtiņš (1863–?) – Tulas un Kalugas guberņu evaņģēliski luterisko latviešu draudžu mācītājs – 167
Celms Jūlijs (1879–1935) – skolotājs, virsnieks, brīvības cīņu dalībnieks, Latvijas Tautas padomes loceklis – 360, 688
Centneršvērs (*Centnerszwer*) Mečislavs (1874–1944) – poļu fizikālķīmiķis. Strādājis Rīgā, pētījis katalīzi, koroziju – 306
Ceplis Alvils (1897–1943) – rakstnieks. Pēc pilsoņu kara dzīvojis Padomju Krievijā. Gājis bojā padomju režīma represijās – 654
Ceplītis Krišjānis (arī Kristjānis; 1873–1930) – gleznotājs – 319, 321, 521, 522
Cepļaks Jānis – Romas katoļu baznīcas bīskaps, Pēterburgas garīgās akadēmijas mācībspēks un Mogiļovas arhidiecēzes pārvaldītājs (1915–1917) – 440
Ceraukste Ede – Talsu apriņķa Stendes pagasta rīcības komitejas locekle – 369
Cielēns Fēlikss (1888–1964) – sabiedriski politisks darbinieks, publicists. Ārlietu ministrs (1926–1928). Pēc Otrā pasaules kara dzīvojis Zviedrijā – 400, 582
Cimermanis Arturs (1886–?) – scenogrāfs. No 1944. gada dzīvojis Vācijā, Anglijā – 512
Cimze Jānis (1814–1881) – mūzikas pedagogs. Krājis un apdarinājis latviešu tautasdziesmas – 296
Cinks (*Zinck*) Rūdolfs (1866–1928) – Romas katoļu baznīcas Sv. Jēkaba draudzes mācītājs – 159
Cirkvics (*Zirkwitz*) Rūdolfs (1857–1926) – baltvācu arhitekts – 322
Cīrulis Aleksandrs (1886–1969) – gleznotājs, grafiķis, arhitekts – 655
Cīrulis Ansis (1883–1942) – gleznotājs, grafiķis, lietišķās mākslas meistars – 522, 570
Cīrulis Jūlijs (1889–1979) – cirka mākslinieks, atlēts – 527
Cīze Karls – rūpnieks – 450, 561
Cunskis Staņislavs (1892–1915) – latgaliešu dzejnieks – 507

Č

Čaikovskis Pēteris (1840–1893) – krievu komponists – 517, 518, 660
Čaks (īst. uzv. Čadarainis) Aleksandrs (1901–1950) – dzejnieks – 654
Čakste Jānis (1859–1927) – jurists, sabiedriski politisks darbinieks. Krievijas 1. Valsts domes deputāts. Latvijas Valsts prezidents (1922–1927) – 93, 214, 215, 300, 309, 397, 549, 558, 592, 610, 623, 689, 753

Čariņš Juris (1897–1922) – 12. armijas Kara revolucionārās komitejas priekšsēdētājs – 622
Čehovs Antons (1860–1904) – krievu rakstnieks – 313, 323, 511, 531
Čenču (īst. uzv. Kindzuļs) Jezups (1888–1941) – latgaliešu rakstnieks, publicists, sabiedrisks darbinieks – 507
Čepeļevskis Ivans – Vitebskas guberņas gubernators 19. un 20. gadsimta mijā – 62
Češihins Jevgrafs (1824–1888) – krievu žurnālists, vēsturnieks. Nodibinājis un vadījis laikrakstu "Rižskij vestņik" – 146
Češihins Vsevolods (1865–1934) – krievu jurists, literāts, Krievu nacionāli liberālās partijas organizators – 359
Čikste Anastasija sk. Čikste-Rūtenfelde Anastasija
Čikste-Rūtenfelde Anastasija (1879–1962) – jaunstrāvnieku kustības dalībniece, ārste, publiciste, tulkotāja – 212
Čoke Jānis (segv. Brašais; 1878–1910) – 1905. gada revolūcijas dalībnieks, LSDSP kaujinieks. Notiesāts uz mūža katorgu (1906), miris cietumā – 349, 392
Čubis Fricis (1877–1927) – skolotājs, 1905. gada revolūcijas dalībnieks Aizputes apkārtnē – 340

D

Dāle Pauls (1889–1968) – filozofs, psihologs, pedagogs. LU profesors – 594
Dāls Kristiāns (1839–1904) – zviedru jūrnieks. Nodibināja un vadīja pirmo latviešu jūrskolu Ainažos, Liepājas jūrskolas priekšnieks – 291, 293
Dambergs Pēteris (1909–1987) – skolotājs – 131
Dambergs Valdemārs (1886–1960) – rakstnieks – 503
Daniševskis Jūlijs Kārlis (1884–1938) – Padomju Latvijas valdības priekšsēdētāja vietnieks (1919). Pēc pilsoņu kara dzīvojis Padomju Krievijā. Gājis bojā padomju režīma represijās – 335, 413, 599
Dannenberga (*Dannenberg*) Alise (1861–1938) – baltvācu gleznotāja, grafiķe – 320, 521
Dardzāns Pēteris (1889–1985) – Troickas latviešu strēlnieku bataljona komandieris. Pēc Otrā pasaules kara dzīvojis Vācijā, ASV – 661, 672
Dārziņš Emīls (1875–1910) – komponists – 326, 515, 517, 519, 524
Dauge Aleksandrs (1868–1937) – publicists, pedagogs. Jaunstrāvnieku kustības dalībnieks, izglītības ministrs (1921–1922) – 300
Dauge Pauls (1869–1946) – stomatologs, literāts, marksisma ideologs – 57, 626
Daugulis Arvīds (1879–1955) – pianists – 326, 516
Dāvis Jānis (1867–1959) – pedagogs, publicists, sabiedrisks darbinieks. Pēc Otrā pasaules kara dzīvojis Vācijā – 489
Dāvuss Jānis (?–1925) – Rīgas slepenpolicijas nodaļas uzraugs – 390, 640

Deglavs Augusts (1862–1922) – rakstnieks – 104, 308, 325, 358, 431, 506, 595, 624, 645

Dēķens Kārlis (1866–1942) – pedagogs, Latvijas Tautas padomes loceklis – 282, 359, 608, 609

Dēliņš Rūdolfs (segv. Čoms; 1883–1906) – 1905. gada revolūcijas dalībnieks, LSDSP kaujinieks. Kritis sadursmē ar policiju – 349, 392

Demme (*Demme*) Karls Gustavs Frīdrihs (1858–1939) – baltvācu pedagogs, Biržas komercskolas direktors Rīgā (1907–1918). Sagatavojis skolu satversmi vācu okupētajā Baltijā (1918) – 645

Dermanis Vilis (1875–1938) – pedagogs, publicists, literatūrkritiķis, viens no lielinieku ideologiem. No 1920. gada dzīvojis Padomju Krievijā. Gājis bojā padomju režīma represijās – 282, 360

Dievkociņš Jūlijs (1879–1906) – skolotājs, dzejnieks un tulkotājs. Soda ekspedīcijas nošauts – 391, 503

Dikmanis Augusts – vieglatlēts – 332

Dimante Veronika (1936) – vēsturniece – 36

Dimitrijevs Radko (1859–1918) – bulgāru izcelsmes Krievijas armijas ģenerālis – 581, 615

Diparkē (*Du Parquet*) Emanuels (1869–1933) – franču armijas pulkvežleitnants. Francijas militārās misijas vadītājs Baltijā (1919–1920) – 48

Dīriķis Bernhards (1831–1892) – žurnālists. Laikrakstu "Baltijas Vēstnesis", "Dienas Lapa" dibinātājs – 308, 496

Dmitrijeva (*Dmitrijew*) Alise (1876–1945) – baltvācu gleznotāja. 1939. gadā izceļojusi uz Poznaņu – 522

Dobrovenskis Roalds (1936) – krievu rakstnieks – 314

Doku Atis (1861–1903) – rakstnieks – 313

Dombrovskis Augusts (1845–1927) – rūpnieks, filantrops – 206, 247, 481

Dombrovskis Augusts (1878–1940) – vijolnieks – 326, 516

Dostojevskis Fjodors (1821–1881) – krievu rakstnieks – 313

Dovbors-Musņickis (*Dowbor-Muśnicki*) Juzefs (1867–1937) – krievu un poļu militārs darbinieks – 663

Dozītis Kārlis (1894–1939) – Latviešu strēlnieku padomju divīzijas komisārs. Gājis bojā padomju režīma represijās – 664

Drapče Nora (1887–1968) – gleznotāja – 520

Draudiņš Teodors (1890–1962) – žurnālists, vēsturnieks – 38, 683

Draudziņa Natālija (1864–1949) – pedagoģe, izglītības darbiniece, privātģimnāzijas direktore Rīgā, Jelgavā – 483, 645

Dravnieks Jēkabs (1858–1927) – pedagogs, grāmatizdevējs, izdevis pirmo latviešu konversācijas vārdnīcu – 502

Dreiers (*Dreyer*) Makss (1862–1946) – vācu rakstnieks, dramaturgs – 322, 324, 509

Dreifelds V. – apakšvirsnieks, latviešu strēlnieku 2. kongresa dalībnieks – 599
Dreimanis Pēteris (pseid. P. M. Tokarevs; 1879–1971) – vēsturnieks. Pēc Otrā pasaules kara dzīvojis Kanādā – 25, 30, 111
Drēviņš Aleksandrs (1889–1938) – gleznotājs – 655
Dribins Leo (1931) – vēsturnieks – 112, 150, 420
Drīzulis Aleksandrs (1920) – vēsturnieks – 38, 39, 41, 726
Dubelšteins Jēkabs (segv. Jēpis, Sleņģe; 1884–1907) – 1905. gada revolūcijas dalībnieks, LSDSP kaujinieks. Pēc kara tiesas lēmuma nošauts – 383, 392, 404
Duburs Jēkabs (īst. v. Āriņš Jēkabs; 1866–1916) – aktieris, režisors, skatuves mākslas pedagogs – 324, 326, 342, 509, 512, 515, 516, 658, 659
Dūdiņš Pēteris (1889–?) – štābkapteinis, latviešu strēlnieku virsnieks – 665
Duhanovs Maksims (1921) – vēsturnieks – 42, 133
Dūma Līga (1928) – vēsturniece – 419
Dunsdorfs Edgars (1904) – vēsturnieks. Pēc Otrā pasaules kara dzīvo Austrālijā – 27, 31, 34, 44, 52, 192, 210, 673
Durovs Anatolijs (1864–1916) – krievu cirka mākslinieks, klauns, dresētājs – 328
Dzenis Burkards (1879–1966) – tēlnieks – 523, 524, 656
Dzenis Pēteris (1876–1920) – Romas katoļu baznīcas garīdznieks, viens no pirmajiem Latgales atmodas darbiniekiem – 439
Dzintarkalns Tīcs (agrāk Zandmanis Teodors; 1874–1937) – pedagogs, novadpētnieks – 334

E

Eberts (*Ebert*) Frīdrihs (1871–1925) – vācu sociāldemokrāts, valstsvīrs – 676
Egliņa-Nāra Vilma (1861–1959) – aktrise – 324
Eglītis Oskars – skolotājs Kamenskas latviešu kolonijā – 490
Eglītis Viktors (1877–1945) – rakstnieks – 308, 315, 505, 654
Eidemanis Roberts (1895–1937) – rakstnieks, militārs darbinieks Padomju Krievijā. Gājis bojā padomju režīma represijās – 506
Eihvalds Eduards (1795–1876) – krievu dabaszinātnieks, ārsts – 302
Eizenšteins Mihails (1867–1921) – arhitekts – 322
Ekarte-Skalberga (*Eckardt-Skalberg*) Elfrīde (1884–1964) – baltvācu rakstniece, dzejniece – 507
Ekšteins Ernests (1872–1941) – ārsts, teātra darbinieks – 514
Eldgasts Haralds (īst. v. Martinsons Jānis; 1882–1926) – rakstnieks – 315, 316, 507, 508, 544
Ēlerts Fricis (segv. Princis; 1884–1906) – drēbnieks, 1905. gada revolūcijas dalībnieks. Nošauts "bēgot" – 391

Eliass Ģederts (segv. Straume, Ģeduss; 1887–1975) – gleznotājs. 1905. gada revolūcijas dalībnieks, LSDSP kaujinieks – 382, 392
Elka Emīlija sk. Benjamiņa Emīlija
Elvihs Andrejs (1910–1975) – LKP darbinieks – 35
Endrups Rūdolfs (1887–1942) – Padomju Latvijas finansu, vēlāk pārtikas komisārs (1919). Pēc pilsoņu kara dzīvojis Padomju Krievijā. Gājis bojā padomju režīma represijās – 54, 383, 590
Endzelīns Jānis (1873–1961) – valodnieks, latviešu zinātniskās valodniecības un baltoloģijas izveidotājs – 300, 304, 492, 494, 610
Engelss (*Engels*) Frīdrihs (1820–1895) – viens no utopiskās komunisma mācības pamatlicējiem, K. Marksa līdzgaitnieks – 35, 586
Enzeliņš Hermanis (1867–1953) – lauksaimnieks, lauksaimniecības kooperācijas veidotājs. No 1944. gada dzīvojis Vācijā – 464, 596
Erbe Oto – baltvācu fabrikants – 241, 351
Erharts (*Erhardt*) Roberts (1874–1940) – baltvācu rūpnieks un tirgotājs. Krievijas 3. Valsts domes deputāts. Latvijas finansu ministrs (1919–1920) – 545, 727
Ērika (īst. uzv. Freimane) Lilija (1893–1981) – aktrise – 511, 512, 657
Etingens (*Oettingen*) Augusts Georgs Frīdrihs (1823–1908) – Vidzemes guberņas gubernators, Rīgas pilsētas galva – 141
Evalks Kārlis (1885–?) – virsnieks – 163
Ezergailis Andrievs (1930) – latviešu izcelsmes amerikāņu vēsturnieks – 8, 44, 52, 53, 584, 613, 661
Ezerlauka (īst. uzv. Zēfelde) Olga (1858–?) – aktrise – 324, 511

F

Fallijs (īst. v. Bullāns Konrāds; 1877–1915) – rakstnieks, dzejnieks – 215, 315, 316, 505, 511
Fēgezaks (*Vegesack*) Zigfrīds fon (1888–1974) – baltvācu rakstnieks, dramaturgs, tulkotājs – 507, 508
Feldmanis Ansis (1896–1938) – žurnālists, LKP darbinieks. Pēc pilsoņu kara dzīvojis Padomju Krievijā. Gājis bojā padomju režīma represijās – 54
Feldmanis Inesis (1949) – vēsturnieks. LU profesors – 42, 43, 45
Feldmanis Jūlijs (1889–1953) – diplomāts. Pēc Otrā pasaules kara dzīvojis ASV – 23
Feldmanis Voldemārs (1886–?) – aktieris – 659
Felkerzāms (*Folkersahm*) Hamilkārs (1811–1856) – Rūjienas Lielās muižas īpašnieks. Baltvācu muižnieku liberālā spārna pārstāvis, politisks darbinieks – 175

Felkerzāms (*Foelkersahm*) Hamilkārs Eižens Magnuss fon (1854–1929) – jurists, Krievijas 3., 4. Valsts domes deputāts (1907–1917), konservatīvo partijas pārstāvis – 405, 407, 408, 540
Felsbergs Ernests (1866–1928) – mākslas vēsturnieks. LU rektors (1922–1923), izglītības ministrs (1924–1925) – 25, 300
Felsko Kārlis (1844–1918) – baltvācu arhitekts – 322
Felzers (*Felser*) Makss – baltvācu rūpnieks – 247
Ferda Jūlijs (1886–?) – aktieris – 514
Firkss (*Fircks*) Oto fon – baltvācu muižnieks, Nurmuižas īpašnieks – 394
Fišers Valdemārs (1881–1934) – poļu izcelsmes ķīmiķis. LU profesors – 212, 562
Fitelbergs Gžegožs (1879–1953) – poļu diriģents, komponists – 516
Fītinghofs fon Šēls (*Vietinghoff von Scheel*) Konrāds – baltvācu muižnieks, Alūksnes muižas īpašnieks – 167
Fītinghofs-Šēls (*Vietinghoff-Scheel*) Pāvels – baltvācu barons, Jelgavas policijmeistars – 69
Fogelmanis Oto (1876–1926) – čellists, mūzikas pedagogs – 326, 516
Fogelzangs (*Vogelzang*) Juliuss – baņķieris – 140
Fogts (*Voigt*) Teodors fon – Jaunjelgavas apriņķa priekšnieks – 93
Folcs (*Volz*) Augusts (1851–1926) – vācu tēlnieks. No 1875. gada strādājis Rīgā – 321
Fords (*Ford*) Henrijs (1863–1947) – automobiļu rūpnieks ASV – 127
Formanis Makss – baltvācu rūpnieks – 247
Francis Gustavs (1864–pēc 1941) – pulkvedis, 8. Valmieras latviešu strēlnieku pulka komandieris – 576
Francis Ferdinands (*Franz Ferdinand*) (1863–1914) – Austrijas erchercogs. Austrijas ķeizara Franča Jozefa brāļadēls un troņmantnieks. Nogalināts atentātā Sarajevā – 539
Francis Jānis (1877–1956) – 2. Rīgas latviešu strēlnieku pulka un Rezerves pulka komandieris, vēlāk Latvijas armijas ģenerālis – 568
Freidenfelds Kārlis (1867–1943) – evaņģēliski luteriskās baznīcas mācītājs – 164
Freijs Jānis Aleksandrs (1863–1950) – baptistu garīdznieks, rakstnieks, grāmatu izdevējs, tipogrāfijas īpašnieks – 501
Freijvalds Rolands (1905–?) – žurnālists, publicists. Apcietināts (1941), gājis bojā padomju režīma represijās – 97
Freimane Hermīne (1866–1951) – aktrise – 511, 657
Freimanis Aleksandrs (1864–1919) – aktieris – 324, 512, 514, 657
Freimanis (*Freymann*) Karls fon (1877–1907) – baltvācu rakstnieks – 507, 508
Freināts Atis (1882–1955) – rakstnieks, grāmatizdevējs – 30, 350

Freivalds Edmunds (1891–1922) – žurnālists, sabiedriski politisks darbinieks. Latvijas Tautas padomes loceklis no Zemnieku savienības – 688
Frīdenbergs Andrejs (1875–1942) – advokāts, sabiedriski politisks darbinieks – 660
Fulbraits (*Fulbright*) Džeimss Viljams (1905–1995) – ASV senators. Viņa vārdā nosauktās starptautiskās izglītības programmas izveidotājs un atbalstītājs – 7

G

Gailītis Pauls (1869–pēc 1941) – teologs, izglītības ministrs (1923), sabiedrisks darbinieks – 167
Gailītis Toms (pseid. Gaidulis; 1843–1917) – skolotājs, atmodas laikmeta darbinieks. Laikrakstu "Baltijas Vēstnesis", "Balss" korespondents – 216
Galkins N. – Krievijas Satversmes sapulces kara ministrs (1917) – 671
Garais Fricis (pseid. V. Zemcevs; 1865–1936) – publicists, tulkotājs, valodnieks – 59, 73, 172, 220
Garlefs (*Garleff*) Mihaels (1940) – vācu vēsturnieks – 51
Gavenas Jānis (?–1915) – latviešu strēlnieks. Viens no pirmajiem kritušajiem, kas apglabāts Brāļu kapos 1915. gada oktobrī – 571
Gavēnis Juris (1884–1936) – 1905. gada revolūcijas dalībnieks. Pēc pilsoņu kara dzīvojis Padomju Savienībā – 338
Gecs (*Goetz*) Bruno (1885–1954) – baltvācu rakstnieks un dzejnieks – 508
Gedris Konstantīns – Romas katoļu baznīcas lietuviešu garīdznieks latviešu draudzēs Sibīrijas latviešu kolonijās – 440
Gernets Bruno – strādājis laikrakstā "Rigaer Börsenblatt", darbojies Rīgas biržas komitejā – 235
Geršenzons Mihails (1869–1925) – krievu filozofs – 422
Gēte (*Goethe*) Johans Volfgangs (1749–1832) – vācu rakstnieks, dzejnieks – 313, 324
Gētgens (*Gaehtgen*) Ernsts Hermanis (1872–1938) – baltvācu gleznotājs un grafiķis – 521
Gibeiko Mārtiņš (1893–?) – strādnieks, Rīgas Strādnieku deputātu padomes sekretārs – 590
Gindins Jakovs – ebreju uzņēmējs – 152
Ginters K. – skolotājs Alūksnes latviešu kolonijā – 489
Glāzenaps (*Glasenapp*) Maksimiliāns (1845–1923) – baltvācu ķīmiķis – 305
Glāznieks Osvalds (1891–1947) – aktieris, režisors – 658
Glīzdiņš Krišus – latviešu strēlnieku bataljonu organizācijas komitejas loceklis – 567
Gļinka Mihails (1804–1857) – krievu komponists – 517, 518
Gogolis Nikolajs (1809–1852) – krievu rakstnieks – 321, 511, 531

Golcs (*Goltz*) Rīdigers fon der (1865–1946) – Vācijas armijas ģenerālis, Pirmā pasaules kara laikā divīzijas komandieris – 20
Goldmanis Jānis (1875–1955) – sabiedriski politisks darbinieks. Krievijas 4. Valsts domes deputāts. Latviešu strēlnieku bataljonu organizācijas komitejas loceklis. Kara ministrs (1925–1926). Pēc Otrā pasaules kara dzīvojis ASV – 29, 424, 540, 558, 567, 601, 610, 743
Golsvērtijs (*Galsworthy*) Džons (1867–1933) – angļu rakstnieks – 513
Golts Dāvids (1867–1943) – tirgotājs, grāmatizdevējs, Latvijas Ļautas padomes loceklis – 312, 358, 431, 502, 595, 688
Golubovs Vasilijs (1848–1931) – Ventspils pilsētas domnieks, pilsētas galvas vietnieks (1908–1912) – 261
Gopers Kārlis (1876–1941) – 7. Bauskas latviešu strēlnieku pulka un 1. brigādes komandieris, vēlāk Latvijas armijas ģenerālis. Gājis bojā padomju režīma represijās – 29, 537, 576, 600
Gore Ilga sk. Kreituse Ilga
Gorkijs Maksims (īst. v. Peškovs Aleksandrs; 1868–1936) – krievu rakstnieks – 323, 324, 511
Goslers Alfreds sk. Goslers-Šacs Alfreds
Goslers-Šacs (*Gossler-Schätz*) Alfreds fon (1867–?) – Kurzemes, vēlāk Baltijas vācu militārās pārvaldes priekšnieks – 634, 636, 639, 647
Grass (*Grass*) Vilhelms (1873–?) – baltvācu mācītājs – 160
Grašmanis Krišs (1898–1980) – vēsturnieks – 38
Grebenščikovs Aleksejs – krievu tirgotājs – 145
Gregorijs (*Gregory*) Džons – Lielbritānijas Ārlietu ministrijas Krievijas departamenta vadītājs – 678
Gregors Jānis (1893–1944) – skolotājs, latviešu strēlnieku virsnieks, 5. sevišķā latviešu strēlnieku pulka komandieris. Par piedalīšanos kureliešu cīņā pēc vācu kara tiesas lēmuma nošauts – 665
Greguss Ivans – Rīgas slepenpolicijas izmeklēšanas nodaļas priekšnieks – 390
Greiems (*Graham*) Melbouns (1898–1969?) – ASV politologs un vēsturnieks – 23, 48
Greitjāne Regīna (1936) – vēsturniece – 8
Greitjānis Igors (1928) – vēsturnieks – 8, 43, 350
Grēnbergs Teodors (1845–1910) – baltvācu fiziķis, RPI direktors – 302
Grēve (*Greve*) Karls (1854–1916) – baltvācu zoologs – 526
Grigulis Arvīds (1906–1989) – rakstnieks, literatūrzinātnieks – 307, 496
Griķīte (īst. uzv. Taube) Emīlija (1873–1959) – aktrise – 324, 325, 514, 658
Grīnbergs Gustavs (1884–1981) – Pirmā pasaules kara laikā 1. latviešu strēlnieku brigādes štāba priekšnieka v.i., vēlāk Latvijas armijas pulkvedis. No 1944. gada dzīvojis Vācijā, ASV – 575

Grīnbergs Jānis (1869–1923) – Krievijas evaņģēliski luterisko latviešu draudžu bīskaps – 558, 561
Grīnbergs Teodors (1870–1962) – teologs, Latvijas evaņģēliski luteriskās baznīcas arhibīskaps – 300
Grīnfelde Milda (1881–1966) – gleznotāja – 570
Grīniņš Ferdinands (1884–1906) – 1905. gada revolūcijas dalībnieks, LSDSP kaujinieks. Nošauts "bēgot" – 376, 391
Grīns Aleksandrs (īst. v. Grīns Jēkabs; 1895–1941) – rakstnieks. Gājis bojā padomju režīma represijās – 654
Grīns (*Greene*) Vorviks (1879–1929) – pulkvedis, ASV militārās misijas vadītājs Baltijā 1919. gadā – 22
Grīnups Andrejs – tirgotājs, Rīgas pilsētas domnieks – 95
Grišāns Jānis (1891–?) – latgaliešu sabiedrisks darbinieks, Latgales Pagaidu zemes padomes priekšsēdētājs. Apcietināts (1941), gājis bojā padomju režīma represijās – 592
Grosbergs Miķelis – Rīgas pilsētas domnieks – 95
Grosets Aleksandrs – izdevējs, tipogrāfijas īpašnieks – 312, 501
Grosvalds Fridrihs (1850–1924) – advokāts, sabiedriski politisks darbinieks. Krievijas 1. Valsts domes deputāts – 94, 214, 358, 397, 426, 430, 434, 549, 558, 595, 608
Grosvalds Jāzeps (1891–1920) – gleznotājs – 655
Grothuss (*Grothuss*) Arturs fon – baltvācu izdevējs, tipogrāfijas īpašnieks – 312, 501
Grothuss (*Grothuss*) Teodors (īst. v. Dītrihs Johans Kristjāns; 1785–1822) – baltvācu fiziķis un ķīmiķis – 302
Grothuss (*Grotthuss*) Žano Emīls (1865–1920) – baltvācu rakstnieks, publicists – 141
Grunavs Pauls – Jelgavas pilsētas bankas direktors – 261
Grundmane Dzintra (1944) – ģeogrāfe, Latvijas Sporta muzeja direktore – 8
Grundmanis Karls Heincs – vācu vēsturnieks – 51
Grunte Frīdrihs (1885–ap 1937) – aktieris, režisors. Pēc pilsoņu kara dzīvojis Padomju Krievijā. Gājis bojā padomju režīma represijās – 658, 659
Gruzevskis Žanis (1888–1930) – žurnālists, sabiedriski politisks darbinieks – 593
Gruzinskis Dmitrijs – krievu aktieris – 323
Gruzna Pāvils (1878–1950) – rakstnieks – 503, 507, 511
Gubene Marija (1872–1947) – ērģelniece, komponiste – 212, 516
Gulbis Ansis (1873–1936) – grāmatizdevējs, izdevis grāmatu sēriju "Universālā bibliotēka" un Latviešu konversācijas vārdnīcu – 313, 501
Gulbis Augusts (1888–1961) – aktieris – 658, 659

Gulbis Vilis Gustavs (1890–1941) – agronoms, sabiedriski politisks darbinieks. Latvijas Tautas padomes loceklis, zemkopības ministrs (1928, 1930). Apcietināts (1941), gājis bojā padomju režīma represijās – 596, 688
Guļēvičs Vladimirs (1867–1933) – krievu bioķīmiķis – 300
Guno (*Gounod*) Šarls (1818–1893) – franču komponists – 660
Gūters Jānis (1882–?) – aktieris, režisors – 325, 511
Gūtmanis Pēteris (1848–1916) – pedagogs, literāts, publicists – 215
Gutšmits Žanno (1876–?) – Ventspils bankas direktors – 261

Ģ

Ģērmanis Jānis (1889–1965) – aktieris – 512, 515
Ģērmanis Uldis (1915–1997) – latviešu izcelsmes zviedru vēsturnieks, publicists – 44, 52, 112, 661, 673
Ģinters Augusts (1885–1944) – bibliogrāfs, sastādījis latviešu periodikā iespiesto rakstu rādītāju "Latviešu zinātne un literatūra" – 28
Ģinters Voldemārs (1899–1979) – vēsturnieks, arheologs. No 1944. gada dzīvojis Zviedrijā – 31

H

Hābsburgi (*Habsburger*) – valdnieku dinastija Austrijā, Čehijā, Ungārijā, Austro-Ungārijā, Spānijā – 652
Hāgens (*Hagen*) Manfreds – vācu vēsturnieks – 403
Haidens (*Hiden*) Džons – angļu vēsturnieks – 51
Hakenšmits Georgs (pseid. Lencs; 1878–1968) – igauņu smagatlēts, cirka mākslinieks – 329, 331, 534
Halbe (*Halbe*) Makss (1865–1944) – vācu rakstnieks, dramaturgs – 324, 509
Halcels (*Haltzel*) Mihaels – vācu vēsturnieks – 133
Hamsters Kārlis (1892–1923) – aktieris – 512
Hamsuns (*Hamsun*) Knuts (1859–1952) – norvēģu rakstnieks – 313
Handraks (*Handrack*) Hanss (1905–1983) – vācu vēsturnieks – 132
Hāns (*Hahn*) Kurts (1881–1964) – baltvācu ārsts – 492
Hāns Movša (1870–?) – ebreju uzņēmējs – 152
Hānu dzimta – baltvācu muižnieku dzimta – 222
Harlamovs Aleksejs (1876–1934) – krievu aktieris – 323, 509
Hartmanis K. – tirgotājs, Rīgas pilsētas domnieks – 261
Hauptmanis (*Hauptmann*) Gerharts (1862–1946) – vācu dramaturgs, rakstnieks – 322, 324, 511, 513

Hausmanis Viktors (1931) – literatūras un teātra zinātnieks – 502
Heflingers Eižens – baltvācu fabrikants, Rīgas pilsētas domnieks – 261
Heflingers M. – ķīmiskās rūpnīcas īpašnieks – 455
Heince (*Heintze*) Pauls – Dalbes evaņģēliski luteriskās draudzes mācītājs – 388
Hejermanss (*Hayermans*) Hermanis (1864–1924) – holandiešu rakstnieks, dramaturgs – 323, 513
Helmane (*Hellman*) Marta (1873–1972) – baltvācu gleznotāja – 319, 320, 522
Helmanis Kristaps (1848–1892) – mikrobiologs, veterinārārsts – 300
Hendersons (*Henderson*) Lojs Veslejs (1892–1986) – ASV diplomāts Baltijā – 23
Henings (*Henning*) Augusts fon (1863–1905) – Rīgas apriņķa priekšnieka jaunākais palīgs. Revolucionāru nošauts – 374
Henings (*Henning*) Detlefs – vācu vēsturnieks – 51, 112
Henriksons (*Henriksson*) Anderss (1948) – amerikāņu vēsturnieks – 133
Hēns (*Hehn*) Jirgens fon (1912–1983) – vācu vēsturnieks – 51
Hercbergs Kārlis – 6. Torošinas latviešu strēlnieku pulka komandieris – 668
Hercs K. – optiskā uzņēmuma īpašnieks – 451
Herders (*Herder*) Johans Gotfrīds (1744–1803) – vācu filozofs, rakstnieks – 20, 50
Herminghauzs (*Herminghaus*) Peters Emīls – baltvācu rūpnieks – 247
Hertelis Ādolfs (1871–1908) – jaunstrāvnieks, veterinārārsts. Viens no revolucionārās kustības vadītājiem Aizputes apkārtnē 1905. gadā. Pēc kara tiesas sprieduma nošauts – 364
Hertelis Jānis (1858–1912) – farmaceits – 217
Hertvings (*Hertving*) A. fon – baltvācu baņķieris – 140
Hese (*Hesse*) Karls – baltvācu fabrikants – 95, 247, 451
Hibšmane Klāra (1878–1946) – ārste, pirmā latviešu sieviete, kas ieguvusi zinātnisku grādu medicīnā – 212
Himzelis (*Himsel*) Nikolajs (1729–1764) – baltvācu ārsts, mākslas priekšmetu kolekcionārs – 318
Hindenburgs (*Hindenburg*) Pauls fon (1847–1934) – Vācijas armijas ģenerālfeldmaršals, Vācijas prezidents (1925–1933) – 612, 636, 649
Hiršmanis Leo – ebreju uzņēmējs – 152
Hiršovics H. – ebreju uzņēmējs – 247
Hoencollernu dinastija – Brandenburgas kūrfirstu, Prūsijas karaļu, Vācijas imperatoru dinastija – 647
Hofmanis (*Hoffmann*) Ernsts Teodors Amadejs (1776–1822) – vācu rakstnieks, komponists – 518
Hofmanis (*Hoffmann*) Makss (1869–1927) – Vācijas armijas ģenerālis – 618
Hoheizels (*Hoheisel*) Arturs – vācu vēsturnieks – 133

Holcmanis Roberts (1876–1913) – aktieris, režisors – 511, 513
Holcmanis Vilis (1889–1941) – advokāts, sabiedriski politisks darbinieks, tieslietu ministrs (1921–1924). Apcietināts (1941), gājis bojā padomju režīma represijās – 325, 594
Hols (*Hall*) Herolds (1884–?) – pirmās futbola komandas organizētājs Rīgā – 332
Holsti (*Holsti*) Rūdolfs Eino Voldemārs (1881–1945) – somu diplomāts. Somijas sūtnis Londonā (1917–1918), Somijas ārlietu ministrs (1919–1922, 1936–1938) – 22, 23, 678
Homska Zinaīda – krievu aktrise – 509
Hopfs Pauls – vācu okupētās Rīgas pilsētas priekšnieks (1918) – 640, 643
Hornemanis (*Hornemann*) Knuds – laikraksta "Düna Zeitung" redaktors – 311
Horunženko A. – Krievijas armijas ģenerālis –381, 382
Hovārds (*Howard of Penrith*) Esmē Viljams (1863–1939) – Lielbritānijas diplomāts, Lielbritānijas sūtnis Zviedrijā, Parīzes miera konferences Baltijas komisijas priekšsēdētājs – 679
Hovi (*Hovi*) Arvo Kalervo (1942) – somu vēsturnieks – 51
Hūvers (*Hoover*) Herberts Klarks (1874–1964) – ASV palīdzības administrācijas vadītājs (1919), ASV prezidents (1928–1932), nodibinājis Hūvera institūtu, kur saglabājies daudz materiālu par Baltijas vēsturi – 7, 22, 23
Hvostovs Aleksejs (1872–1918) – Krievijas iekšlietu ministrs (1915–1916) – 581

I

Ibsens (*Ibsen*) Henriks (1828–1906) – norvēģu dramaturgs – 322, 323, 325, 511, 513, 514, 531, 657
Iesmiņa-Mihelsone Lizete (1872–1934) – aktrise – 656
Ieviņš (īst. uzv. Paķulis) Kārlis (1888–1977) – rakstnieks, žurnālists, sabiedrisks darbinieks – 677
Ilsums Roberts – Tukuma riteņbraucēju biedrības priekšnieks – 331
Irbe Kārlis (1861–1934) – pirmais Latvijas evaņģēliski luteriskās baznīcas bīskaps (1922–1931) – 396, 561, 610
Itjē (*Hutier*) Oskars (1857–1934) – vācu 8. armijas pavēlnieks – 618
Īverts Ilmārs (1924–1995) – žurnālists, LKP darbinieks – 35

J

Jablonskis (*Jablonskis*) Jons (1860–1930) – lietuviešu žurnāla "Varpas" redakcijas loceklis – 158
Jakavičs (*Jakavičius*) Ludvigs (1871–1941) – lietuviešu biedrības darbinieks –158, 500

Jākobsone (īst. uzv. Linde) Ella (1885–1958) – aktrise – 511
Jakubs Zalmans (1919) – pētījis ebreju diasporas vēsturi Latvijā – 150
Jankavs Jānis (1886–1918) – publicists, sabiedriski politisks darbinieks – 432
Jannaus Kārlis (1874–1963) – zobārsts – 216
Jansens (*Jansen*) Karls Heincs – vācu vēsturnieks – 633
Jansone-Slosberga V. – latviešu aktrise ASV – 531
Jansons-Brauns Janis (1872–1917) – literatūrkritiķis, viens no jaunstrāvnieku kustības vadītājiem, LSDSP organizētājiem – 214, 283, 304, 310, 317, 334, 342, 374, 400, 494, 503
Janševskis Jēkabs (1865–1931) – rakstnieks – 95, 396
Janzens Hermanis (1869–1945) – baltvācu arhitekts, veicis Ķeizarmeža sadalīšanu apbūvei – 525
Jaunsudrabiņš Jānis (1877–1962) – rakstnieks, gleznotājs – 319, 321, 396, 501–503, 506, 508, 521–523, 654, 655
Jefrons Iļja (1847–1917) – enciklopēdiskas vārdnīcas izdevējs – 111
Jēkabsons Ēriks (1965) – vēsturnieks – 8, 44, 150
Jēkabsons Indriķis (?–1905) – strādnieks, LSDSP kaujinieks. Kritis 1905. gada oktobrī, aizstāvot ebrejus grautiņa laikā Rīgā Maskavas priekšpilsētā – 154, 354
Jēkabsons Kārlis (1879–1946) – rakstnieks, tulkotājs – 503, 505, 654
Jesens Andrejs (1873–1958) – grāmatizdevējs – 498, 501, 502
Jesens J. – porcelāna rūpnīcas īpašnieks – 450
Joans – Poltavas pareizticīgo bīskaps – 441
Jonāne Irēna (1927) – vēsturniece – 385
Jonāts Vilhelms (?–1905) – strādnieks, LSDSP kaujinieks. Miris no ievainojuma, aizstāvot ebrejus grautiņa laikā 1905. gada oktobrī Rīgā, Maskavas priekšpilsētā – 354
Jordāns Ādolfs (1886–1906) – viens no Tukuma bruņotās sacelšanās vadītājiem 1905. gadā. Pēc kara tiesas sprieduma nošauts – 379
Jozuus Pēteris Pauls (1873–1937) – diriģents, ērģelnieks, Nacionālās operas direktors (1926–1928), Latvijas konservatorijas rektors (1935–1937) – 324, 326, 516, 519, 660
Judiņš Jānis (1884–1918) – Latviešu strēlnieku padomju divīzijas 3. brigādes komandieris. Kritis pilsoņu karā Pievolgā – 665
Julla Augusts (1872–1958) – gleznotājs, tēlnieks, bijis izsūtījumā Sibīrijā (1949–1956) – 570
Junga-Štilinga (*Jung-Stilling*) Elīza fon (1829–1904) – baltvācu gleznotāja, pedagoģe – 320, 521
Jūrdžs Andrievs (1845–1925) – dziesminieks, dzejnieks – 49

Jurjāns Andrejs (1856–1922) – komponists, ērģelnieks, mežradznieks, diriģents – 304, 326, 515, 517, 519
Jurjāns Pāvuls (1866–1948) – diriģents, mūzikas pedagogs, komponists, Latviešu operas dibinātājs (1912) – 326, 517–519, 659

K

Kacnelsons N. – Krievijas 1. Valsts domes deputāts no Vidzemes – 397
Kaija Ivande (īst. v. Lūkina Antonija; 1876–1942) – rakstniece – 212
Kaktiņš Ādolfs (1885–1965) – aktieris, dziedātājs – 325, 511, 512, 529, 660
Kaleps Teodors (1866–1913) – inženieris, aviācijas dzinēju konstruktors – 305
Kalniņa (prec. Kurševica) Emīlija (1875–1938) – dzejniece, vēsturniece. Pēc pilsoņu kara dzīvojusi Padomju Krievijā. Gājusi bojā padomju režīma represijās – 520
Kalniņa Klāra Luiza (1877–1964) – aktīva sociāldemokrāte, politiķe. No 1944. gada dzīvojusi Vācijā, Zviedrijā – 282
Kalniņa-Kurševica Emīlija sk. Kalniņa Emīlija
Kalniņš Alfrēds (1879–1951) – komponists, ērģelnieks. Latviešu klasiskās operas žanra izveidotājs – 326, 516, 517, 519, 659
Kalniņš Bruno (1899–?) – aktīvs sociāldemokrāts, politiķis – 743
Kalniņš Edvards (1869–1949) – mediķis, LU profesors – 212
Kalniņš Jānis (1867–1942) – Pirmā pasaules kara laikā komandējis 3. Kurzemes latviešu strēlnieku pulku. Vēlāk Latvijas armijas ģenerālis – 575
Kalniņš Jānis (1880–1909) – skolotājs, Latgales sabiedrisks darbinieks, dibinājis Rēzeknes tirdzniecības skolu – 486, 488
Kalniņš Jānis (1922) – rakstnieks – 314
Kalniņš Juris (1847–1919) – skolotājs, žurnālists, rakstnieks, sabiedrisks darbinieks – 308, 395, 492
Kalniņš Pauls (1872–1945) – viens no LSDSP dibinātājiem. Latvijas Tautas padomes loceklis. No 1944. gada dzīvojis Zviedrijā – 282, 360, 624, 645, 647, 688, 690
Kalniņš Pēteris – vēsturnieks – 27
Kalniņš Rodrigo (1883–1940) – aktieris – 511, 657
Kalniņš Voldemārs (1907–1981) – jurists. Pētījis Latvijas valsts un tiesību vēsturi, romiešu civiltiesību jautājumus – 60, 84, 133
Kalve Pēteris (1882–1913) – gleznotājs, grafiķis – 319, 521, 523
Kaļedins Aleksejs (1861–1918) – Krievijas armijas kavalērijas ģenerālis. Pēc Oktobra apvērsuma vadījis kazaku sacelšanos, kura cieta sakāvi, izdarījis pašnāvību – 663
Kambala Staņislavs (1893–1941) – sabiedriski politisks darbinieks, Latvijas Tautas padomes sekretārs (1919–1920) – 592, 688
Kamkins I. – viens no Daugavpils komunālās bankas vadītājiem – 261

Kampe Andrejs (1867–1919) – tirgotājs, lauksaimnieks, sabiedrisks darbinieks. Vidzemes zemes padomes loceklis. Gājis bojā sarkanā terora laikā – 592
Kampenhauzens (*Campenhausen*) Ērihs fon (1872–1926) – baltvācu gleznotājs – 320
Kandats O. – Pēterburgas latviešu biedrības teātra režisors – 530
Kangeris Kārlis (1948) – latviešu izcelsmes Zviedrijas vēsturnieks – 44, 52
Kantors I. – Rīgas rabīns, piedalījies laikraksta "Die Idische Stimme" izdošanā – 500
Kapustins K. – viens no Daugavpils komunālās bankas vadītājiem – 261
Karaļuns Vincents (1918–1988) – ekonomikas vēsturnieks, LKP darbinieks – 39
Kārkliņš Fricis (1878–1907) – LSDSP kaujinieks. Nošauts "bēgot" – 391
Kārkliņš Jānis (1891–1975) – žurnālists, rakstnieks. Pēc Otrā pasaules kara dzīvojis Vācijā, ASV – 593, 609
Kārkluvalks Fricis (1867–1903) – žurnālists, publicists – 214, 215, 308
Karlsbergs Ernests (1861–?) – Krievijas 3. Valsts domes deputāts – 405, 406, 439
Karlsons Georgs – vēsturnieks – 31
Karlsons Žanis (1899–?) – pedagogs, vēsturnieks. Pēc Otrā pasaules kara dzīvojis Vācijā, Kanādā – 31
Karulis Konstantīns (1915–1997) – literatūrzinātnieks, pētījis grāmatniecības vēsturi – 307, 496
Kasparsons Kārlis (1865–1962) – ārsts, sabiedriski politisks darbinieks. Izglītības ministrs (1918–1920). Pēc Otrā pasaules kara dzīvojis Dānijā – 595, 688
Kaudzīte Matīss (1848–1926) – rakstnieks, pedagogs – 216, 522, 524
Kaudzīte Reinis (1839–1920) – rakstnieks, pedagogs – 522
Kaudzītes (brāļi) – Matīss (1848–1926) un Reinis (1839–1920) – 312, 313, 513
Kauliņš Kārlis (segv. Krauklītis; 1891–1968) – LKP darbinieks – 35
Kazaks Jēkabs (1895–1920) – gleznotājs – 522, 655
Kažmers Juliāns (1874–1927) – skolotājs, LSDSP darbinieks. Viens no mežabrāļu kustības vadītājiem – 338, 350
Kažoku Dāvis (1850–1913) – rakstnieks – 711
Keizerlings (*Keyserlingk*) Eduards fon (1855–1918) – grāfs, baltvācu rakstnieks, dramaturgs – 317, 507
Keizerlings (*Keyserlingk*) E. – viens no baltvācu monarhistiski konservatīvās partijas dibinātājiem – 357
Kemps Francis (1876–1952) – latgaliešu sabiedrisks darbinieks, publicists, dzejnieks – 395, 419, 498, 507, 558, 583, 594, 603
Kepke Kārlis – riteņbraucējs, uzvarējis I Viskrievijas olimpiādē Kijevā 1913. gadā – 535
Keplere Lidija (1890–1978) – aktrise – 658, 659
Kerenskis Aleksandrs (1881–1970) – Krievijas Pagaidu valdības galva (1917) – 621, 678

Kerkoviuss (*Kerkovius*) Ludvigs Vilhelms (1831–1904) – baltvācu tirgotājs, fabrikants. Rīgas pilsētas galva (1890–1901) – 95, 143
Kerkoviuss (*Kerkovius*) Vilhelms (1859–1923) – baltvācu baņķieris, fabrikants. Lielās ģildes vecākais, Rīgas biržas komitejas prezidents – 140
Kevišs (*Kiewisz*) Leons – poļu vēsturnieks – 52
Kībers (*Kyber*) Manfreds (1880–1933) – baltvācu rakstnieks un dramaturgs – 507, 508
Kicbergs (*Kitzberg*) Augusts (1855–1927) – igauņu rakstnieks un dramaturgs – 511
Kīlmanis (*Kühlmann*) Rihards (1873–1949) – Vācijas ārlietu ministrs (1918) – 627
Kimmels (*Kimmel*) Karls – tirgotājs, fabrikants, Rīgas domnieks – 95
Kindzulis (arī Kindzuļs) Jēkabs (1863–1939) – Romas katoļu baznīcas garīdznieks Jeņisejas guberņas Krāslavas latviešu kolonijas draudzē – 440
Kirbijs (*Kirby*) Deivids (1942) – angļu vēsturnieks – 51, 351
Kirhenšteins Augusts (1872–1963) – mikrobiologs, okupētās Latvijas Tautas valdības priekšsēdētājs (1940), LPSR Augstākās padomes Prezidija priekšsēdētājs (1940–1952) – 300
Kirpičovs Viktors (1845–1913) – krievu fiziķis, teorētiskās un lietišķās mehānikas un materiālu pretestības speciālists – 302
Kiršfelds (*Kirschfeld*) A. – vācu diriģents – 516
Kiršs Jūlijs (1890–1936) – vēsturnieks. Pēc pilsoņu kara dzīvojis Padomju Krievijā – 57, 172, 220, 442
Klārks (*Clark*) Čārlzs (1867–1942) – inženieris, RPI profesors, kuģubūves speciālists, projektējis ledlauzi "Krišjānis Valdemārs" – 302, 306
Klaustiņš Roberts (1875–1962) – literatūrvēsturnieks, rakstnieks – 317
Klāviņš Jānis (1843–1902) – publicists, izdevējs – 214, 309
Kleini (brāļi) – mašīnbūves rūpnīcas īpašnieki – 241, 444
Kleins Frīdrihs – tirgotājs, Jelgavas pilsētas bankas direktors – 261, 469
Klemms Pauls (1861–1925) – baltvācu ķirurgs – 492
Klevers (*Klever*) Jūliuss (1850–1924) – baltvācu gleznotājs – 319, 320
Klints Anta (īst. v. Amtmane Anna; 1893–1970) – aktrise – 514, 658
Klīve Ādolfs (1888–1974) – sabiedriski politisks darbinieks, Latvijas Tautas padomes loceklis. No 1944. gada dzīvojis Vācijā, ASV – 592
Klots Pjotrs (1805–1867) – krievu tēlnieks – 520
Klucis Gustavs (1895–1938) – gleznotājs, plakātists. Pēc pilsoņu kara dzīvojis Padomju Krievijā. Gājis bojā padomju režīma represijās – 655
Klučinskis Vincents (1847–?) – Romas katoļu baznīcas Mogiļovas arhibīskaps metropolīts (1910–1914) – 439
Kļaviņš Roberts (1885–1941) – latviešu strēlnieku virsnieks, Latvijas armijas ģenerālis, Latvijas Tautas armijas, pēc tam Sarkanās armijas 24. teritoriālā korpusa komandieris (1940–1941). Pēc padomju okupācijas karaspēka ienākšanas apcietināts (1941), nošauts – 29

Kļimovs Stepans – fabrikants – 247
Knīrīms (*Knieriem*) Vilhelms fon (1849–?) – baltvācu agronoms, RPI profesors, direktors (1906–1915) – 302
Knoriņš Vilhelms (1890–1938) – literatūrkritiķis, LKP darbinieks. Pēc pilsoņu kara dzīvojis Padomju Krievijā. Gājis bojā padomju režīma represijās – 57
Kņazevs Leonīds – Kurzemes guberņas gubernators – 62
Kohs I. – fabrikants – 451
Komisarževska Vera (1864–1910) – krievu aktrise – 509
Kopštāls Žanis (1894–1969) – aktieris – 514
Korelli (*Corelli*) Marija (1864–1924) – itāļu un skotu izcelsmes angļu rakstniece, romāna "Vendeta" autore – 497
Korņilovs Lavrs (1870–1918) – Krievijas armijas ģenerālis, armijas virspavēlnieks (1917) – 620
Koršs Fjodors (1852–1923) – krievu teātra darbinieks, antreprenieris – 510
Kosjažs (*Kosiarz*) Edmunds – poļu vēsturnieks – 52
Koškins Kristaps (1875–1931) – aktieris – 511, 512, 514, 515, 656, 657
Kozins Mihails (1918) – vēsturnieks – 173
Krapte Jānis (1862–?) – Ventspils pilsētas bankas direkcijas loceklis, tirgotājs – 261
Krasnais Viliberts (1909–?) – ierēdnis un publicists, autors grāmatai par latviešiem ārpus Latvijas. Pēc padomju karaspēka ienākšanas deportēts – 111
Krastiņš Augusts (1859–1942) – uzņēmējs Klīvlendā, viens no automobiļu ražošanas aizsācējiem ASV – 127
Krastiņš Jānis (1890–1983) – vēsturnieks – 39, 41, 220, 334, 403
Krastiņš Kārlis (1892–1932) – LKP darbinieks. 20.–30. gados dzīvojis Padomju Krievijā – 54
Krastiņš Pēteris (1882–1942 vai 1943) – gleznotājs – 522
Krastkalns Andrejs (1868–1939) – jurists, sabiedriski politisks darbinieks. Rīgas pilsētas galva, Krievijas Pagaidu valdības Vidzemes guberņas komisārs (1917) – 214, 215, 358, 430, 545, 549, 581, 590, 595, 646, 648, 675, 676
Krauklis Arnolds (1920) – fiziologs. Pētījis cilvēka nervu sistēmas darbību – 39
Krauss (*Krauss*) Teodors Karls Oto (1866–1948) – baltvācu gleznotājs – 320, 521
Krauze Eberhards – laikraksta "Baltische Post" radaktors – 499
Krauze Jānis (1894–1919) – svarcēlājs, pasaules rekordists 1913. gadā – 535, 536
Krēgers (*Kroeger*) Gerts – vācu vēsturnieks – 133
Kreicbergs Jānis (1864–1948) – sabiedrisks darbinieks, redaktors, izdevējs. Krievijas 1. Valsts domes deputāts. No 1944. gada dzīvojis Zviedrijā – 94, 396, 397, 623
Kreicers (*Kreutzer*) Konradīns (1780–1849) – vācu komponists – 324
Kreituse Ilga (1952) – vēsturniece – 45
Krimbergs Roberts (1874–1941) – fiziologs, bioķīmiķis – 301

Krišjānis Jānis (1886–1978) – Latviešu strēlnieku padomju divīzijas jātnieku pulka komandieris – 665
Kroders Arturs (1892–1973) – žurnālists, redaktors, izdevējs, sabiedrisks darbinieks. No 1944. gada dzīvojis Zviedrijā – 593, 594, 611
Kroders Jānis (1851–1938) – viens no Latvijas pagastu delegātu kongresa organizētājiem (1905). 20.–30. gados dzīvojis Padomju Krievijā. Gājis bojā padomju režīma represijās – 333, 361, 365, 597
Krodznieks Jānis (1851–1924) – vēsturnieks, Latvijas vēstures zinātnes aizsācējs – 25, 304
Kronbergs Augusts (1886–?) – aktieris – 511, 657
Kronenbergs Alberts (1887–1958) – grafiķis – 522
Kronvalds Atis (1837–1875) – valodnieks, publicists, sabiedrisks darbinieks. Jaunlatviešu kustības dalībnieks – 114
Kropotkins Nikolajs (1872–?) – kņazs, Rīgas apriņķa zemnieku lietu komisārs – 360
Krovs (*Crowe*) Deivids (1943) – angļu vēsturnieks – 51
Krūmings M. – mašīnu un kuģubūves rūpnīcas īpašnieks – 444
Krūmiņa Irīna (1963) – vēsturniece – 8
Krūmiņš Jānis (segv. Pilāts; 1894–1938) – LKP darbinieks. 1917. gadā Iskolata priekšsēdētāja vietnieks. 20.–30. gados dzīvojis Padomju Krievijā. Gājis bojā padomju režīma represijās – 54
Krūms Augusts (1859–1908) – žurnālists, laikrakstu "Vēstnesis" (1907) un "Dzimtenes Vēstnesis" (1907–1908) redaktors – 496
Krupņikovs Pēteris (1920) – vēsturnieks – 42, 133, 385
Krups (*Krupp*) Frīdrihs (1854–1902) – rūpnieks Vācijā – 649
Krūza Kārlis (1884–1960) – dzejnieks – 503, 505, 520
Kūfalts (*Kuphaldt*) Georgs Frīdrihs Ferdinands (1853–1938) – baltvācu ainavu arhitekts, dārznieks – 327, 328
Kuga Jānis (1878–1969) – mākslinieks, scenogrāfs – 512
Kukurs Jānis Alfrēds (1879–1941) – tirgotājs, grāmatizdevējs – 501
Kulpe (*Külpe*) Francis (1862–1936) – baltvācu literāts, evaņģēliski luteriskās baznīcas mācītājs – 318
Kundziņš Kārlis (1902–1992) – teātra un literatūras zinātnieks – 502
Kundziņš Ludvigs (1855–1940) – veterinārārsts – 300
Kundziņš Pēteris (1886–1958) – gleznotājs, scenogrāfs – 512
Kupcis Jānis (1871–1936) – farmaceits – 300
Kupfers (*Kuppfer*) Karls Reinholds (1872–1935) – baltvācu matemātiķis, dabaszinātnieks – 492
Kurelis Jānis (1882–1954) – latviešu strēlnieku virsnieks, Imantas pulka komandieris (1918–1919), Latvijas armijas ģenerālis, kureliešu vadītājs (1944). Pēc Otrā pasaules kara dzīvojis Vācijā, ASV – 617, 672

Kurlovs Pāvels (1860–1923) – Krievijas armijas ģenerālis. Iekšlietu ministra biedrs, atsevišķā žandarmu korpusa komandieris – 555
Kuropatkins Aleksejs (1848–1925) – Krievijas kara ministrs (1898–1904) – 240
Kursīte Janīna (1952) – literatūrzinātniece – 502
Kurševics Kārlis (1874–1938) – jurists, sabiedriski politisks darbinieks. Tautas padomes loceklis. No 1920. gada dzīvojis Padomju Krievijā. Gājis bojā padomju režīma represijās – 597, 624, 645
Kuzņecovs Mihails – krievu fabrikants – 247, 338, 345, 351, 352, 353, 450
Kvēps Konrads (1891–1961) – aktieris – 656

Ķ

Ķaune Nikolajs (1903–1939) – pedagogs, vēsturnieks – 31
Ķempelis Gustavs (1874–1939) – jurists, atturības kustības organizētājs Rīgā. Latviešu strēlnieku bataljonu organizācijas komitejas priekšnieka vietnieks – 567, 595, 646
Ķeniņa (dz. Rūmane) Anna (1877–1950) – sabiedriska darbiniece, rakstniece – 483, 582
Ķeniņš Atis (1874–1961) – dzejnieks, pedagogs, sabiedrisks darbinieks. Vairākkārt represēts (1941, 1951) – 219, 313, 315, 360, 372, 483, 567, 594, 685, 688
Ķešāns Augusts (1881–1954) – ķīmiķis – 494
Ķuzis Jānis (1881–1952) – jurists, zvērināts advokāts, Rīgas pilsētas vecākais juriskonsults (1926–1944). Pēc Otrā pasaules kara dzīvojis Vācijā, Austrālijā – 83

L

Labsvīrs Jānis (1907) – tautsaimnieks, sabiedrisks darbinieks. Pēc Otrā pasaules kara dzīvo Vācijā, ASV – 44
Lācis Jānis (1876–1942 vai 1943) – būvstrādnieks, LSDSP kaujinieks. Gājis bojā Salaspils koncentrācijas nometnē – 349
Lācis Mārtiņš (īst. v. Sudrabs Jānis; 1888–1938) – viens no vadošajiem Viskrievijas ārkārtējās komisijas darbiniekiem. Pēc pilsoņu kara dzīvojis Padomju Krievijā. Gājis bojā padomju režīma represijās – 669
Laicens Linards (1883–1938) – rakstnieks, dzejnieks, sabiedriski politisks darbinieks. No 1932. gada dzīvojis Padomju Krievijā. Gājis bojā padomju režīma represijās – 501, 503, 505, 558, 594, 603
Lamberte Vilija (1888–1943) – dziedātāja – 660
Lamberts Rūdolfs – kordiriģents – 660

Landers Kārlis (1883–1937) – vēsturnieks, LKP darbinieks. Pēc pilsoņu kara dzīvojis Padomju Krievijā. Gājis bojā padomju režīma represijās – 57, 172, 210, 432
Lange Edgars Andrejs (1907–1996) – evaņģēliski luteriskās baznīcas mācītājs. Pēc Otrā pasaules kara dzīvojis Vācijā, Kanādā – 164
Lansings Roberts (1864–1928) – ASV valsts sekretārs – 680
Lapa Līga (1953) – vēsturniece – 8, 351
Lapiņš Jānis (1885–1941) – skolotājs, publicists, rakstnieks, sabiedriski politisks darbinieks – 594, 603
Lapsa Pēteris (ap 1868–1906) – strādnieks, LSDSP kaujinieks. Pēc spīdzināšanas slepenpolicijā nošauts – 349
Larsons (*Larson*) Lorenss (1868–1938) – ASV vēsturnieks, Ilinoisas universitātes profesors – 47
Laube Eižens (1880–1967) – arhitekts – 322, 525
Lauberts Ērihs (1878–1931) – aktieris, režisors – 324, 511, 515, 656, 657
Laurinovičs Pēteris (1902–1949) – Romas katoļu baznīcas teologs, LU profesors – 164
Laursons Eduards (1876–?) – kooperators – 442, 443, 596
Lautenbahs-Jūsmiņš Jēkabs (1847–1928) – rakstnieks – 300
Lautners Aleksandrs – sporta biedrības "Unions" automobilistu sekcijas vadītājs – 332
Lavrovskis Nikolajs (1825–1899) – krievu filologs. Rīgas mācību apgabala kurators (1890–1899) – 297, 302
Lazarevi – bagāta armēņu ģimene, kas nodibināja (1815) un veselu gadsimtu finansēja Austrumu valodu institūtu – 125
Lazdiņš Jānis (1875–1953) – vijolnieks – 516
Lazdiņš Reinholds (1882–1945) – žurnālists, publicists – 594
Lēbers (*Loeber*) Augusts (1865–1948) – baltvācu jurists, vēsturnieks – 45
Lēbers (*Loeber*) Dītrihs Andrejs (1923) – vācu jurists, vēsturnieks – 44, 45, 51, 133
Legzdiņš Kārlis (1883–1906) – strādnieks, LSDSP kaujinieks. Pēc lauka kara tiesas lēmuma nošauts – 349
Lehārs (*Lehar*) Ferencs (1870–1948) – ungāru komponists, diriģents – 517
Leiko Marija (1887–1937) – aktrise. Pēc pilsoņu kara dzīvojusi Padomju Krievijā. Gājusi bojā padomju režīma represijās – 511
Leinasare Ingrīda (1929) – etnogrāfe – 43
Leitners Aleksandrs (1864–1923) – rūpnieks, velosipēdu fabrikas īpašnieks Rīgā – 532
Lejas-Krūmiņš Teodors (1871–1947) – rakstnieks, teātra darbinieks – 325, 513
Lejiņš Jānis (1859–?) – Ventspils pilsētas bankas direkcijas loceklis – 261
Lejiņš Moriss – vācu okupētās Latvijas zemes padomes loceklis (1918) – 646
Lejiņš Paulis (1883–1959) – lauksaimniecības zinātnieks, LPSR Zinātņu akadēmijas prezidents (1946–1951) – 494

Lencmanis Jānis (1881–1939) – LSDSP kaujinieks (1905), Padomju Latvijas valdības priekšsēdētāja vietnieks, iekšlietu komisārs (1919). Pēc pilsoņu kara dzīvojis Padomju Krievijā. Gājis bojā padomju režīma represijās – 54, 382
Lencs (*Lenz*) Vilhelms (sen.; 1906–1976) – vācu vēsturnieks – 51, 84, 133, 134, 265
Lencs (*Lenz*) Vilhelms (jun.; 1937) – vācu vēsturnieks – 51, 633
Leonkavallo (*Leoncavallo*) Rudžjēro (1857–1919) – itāļu komponists – 518
Leopolds (1846–1930) – Bavārijas princis, Vācijas valsts darbinieks – 646
Lerhe Jānis (1892–1972) – latviešu strēlnieku virsnieks, Latviešu strēlnieku padomju divīzijas štāba priekšnieks (1918) – 617, 665
Lerhe Marija (1877–?) – meiteņu privātās ģimnāzijas īpašniece Rīgā – 483
Lerhis-Puškaitis Ansis (1859–1903) – folklorists, rakstnieks – 305, 495
Lesiņš Valdis (arī Lesings Voldemārs; 1881–1932) – rakstnieks – 507, 654
Libeks Rūdolfs (1853–1908) – skolotājs, esperantists, emigrējis uz Brazīliju, sabiedrisks darbinieks latviešu vidū Brazīlijā – 126
Libermanis Georgs (1924) – ekonomists – 112
Liberte (prec. Rītere) Anna (1873–1926) – ārste Irkutskā, Rīgā – 212
Lībietis Kārlis (1846–1904) – ārsts Smiltenē, Drustos, Jaunpiebalgā. Atmodas laikmeta darbinieks – 217
Lieknis Jānis (1883–1941) – pedagogs, vēsturnieks. Pēc nacistu ienākšanas apcietināts un nošauts – 30, 37, 609
Lielausis Konstantīns (1890–ap 1920) – gleznotājs – 523
Lielbiksis Roberts (1894–1982) – latviešu strēlnieku virsnieks, Latviešu strēlnieku padomju 2. brigādes komandieris (1918–1919) – 665
Lielgalvis Ansis (1878–1920) – 6. Tukuma latviešu strēlnieku pulka, vēlāk brigādes komandieris. Gājis bojā pilsoņu karā – 576
Liepiņš Jānis (1879–1951) – skolotājs. 1905. gada revolūcijas dalībnieks, mežabrālis. No 1907. gada dzīvojis ASV – 398
Liepiņš Jānis (1936) – autovēstures entuziasts – 442
Liepiņš Krišs (1863–1929) – tālbraucējs kapteinis, Narvas jūrskolas priekšnieks (1888–1918) – 292
Liepiņš P. – Polockas eparhijas misionārs – 481
Liepiņš R. – ārsts, Rīgas domnieks – 95
Līgotņu (īst. uzv. Roze) Jēkabs (1874–1942) – žurnālists, publicists, literatūrvēsturnieks, rakstnieks – 30, 520, 672
Lihingers (*Lichinger*) Frīdrihs Jūliuss (1864–1931) – baltvācu farmaceits, farmācijas vēsturnieks – 303
Limanovskis Boļeslavs – Latgales poļu muižnieks, zinātnieks – 156
Linarts (*Linartas*) Jurģis – lietuviešu laikraksta "Rygos Garsas" redaktors – 500
Linde Frīdrihs (1892–1961) – lielinieks. Padomju Latvijas valdības tieslietu ministrs (1919) – 54

Lindemute (*Lindemuth*) Margarete – vācu vēsturniece – 403
Lindlejs (*Lindley*) Frensiss (1872–1950) – Lielbritānijas konsuls Petrogradā – 21
Lindulis (īst. v. Linde Jānis; 1870–1942) – dramaturgs – 503, 508, 513
Linters Jānis (1879–1963) – inženieris elektriķis – 491
Līvens (*Lieven*) Aņatols (1960) – Lielbritānijas žurnālists, publicists – 53
Loce M. – tēlnieks – 321
Locis Vladislavs (1912–1984) – rakstnieks, grāmatu izdevējs. No 1944. gada dzīvojis Vācijā, vadījis Latgaļu izdevniecību – 49
Loids Džordžs (*Lloyd George*) Deivids (1863–1945) – Lielbritānijas premjerministrs (1916–1922) – 681
Loits (*Loit*) Aleksandrs (1925) – igauņu izcelsmes zviedru vēsturnieks. Ilggadējs Baltijas studiju centra vadītājs Stokholmas universitātē – 51
Lokarts (*Lockhart*) Roberts Hamiltons Brjūss (1887–1970) – diplomāts, Lielbritānijas misijas vadītājs Padomju Krievijā (1918) – 48, 669
Lomonosovs Mihails (1711–1765) – krievu enciklopēdists, dzejnieks, vēsturnieks – 291, 483
Longvorts (*Longvorth*) Juris (1930) – vēsturnieks – 351
Lorcings (*Lortzing*) Gustavs Alberts (1801–1851) – vācu komponists – 518
Lords (*Lord*) Roberts Hovards (1885–1954) – ASV valdības padomnieks 1917. gadā – 681
Losovskis (*Lossowski*) Pjotrs – poļu vēsturnieks – 52
Lozinskis Aleksandrs (1868–1961) – krievu balneologs – 492
Lozoraitis J. – lietuviešu žurnāla "Varpas" redakcijas kolēģijas loceklis – 158
Ludendorfs (*Ludendorff*) Ērihs fon (1865–1937) – Vācijas armijas ģenerālis – 672
Ludmers Jēkabs – Vidzemes guberņas statistikas komitejas darbinieks – 68
Lukstiņš Gustavs (1894–1987) – vēsturnieks – 27
Lūrihs (*Lurich*) Georgs (1876–1920) – igauņu cīkstonis un smagatlēts – 329, 534
Lūse Dace (1949) – filoloģe – 210
Lūsis Jānis (1871–1922) – veterinārārsts, mikrobiologs – 300
Luters Jānis (1883–1938) – LSDSP kaujinieks 1905. gada revolūcijā. Pēc pilsoņu kara dzīvojis Padomju Krievijā. Gājis bojā padomju režīma represijās – 383, 392
Lūts Oskars – vieglatlēts – 332
Lūts Pauls – vieglatlēts – 332

Ļ

Ļebedevs Pjotrs (1866–1912) – krievu fiziķis – 301
Ļebedinskis Vladimirs (1868–1937) – krievu fiziķis un matemātiķis. Pētījis elektromagnētiskās svārstības un viļņus – 302

Ļeņins (īst. uzv. Uļjanovs) Vladimirs (1870–1924) – Krievijas KP organizētājs, viens no Oktobra bruņotā apvērsuma vadītājiem, Padomju Krievijas valdības galva – 16, 35, 54, 334, 432, 541, 588, 600, 602, 613, 627, 629, 631, 650, 662, 669, 681, 682, 684, 739
Ļevšins D. – Tērbatas mācību apgabala kurators – 478
Ļihačovs Vasilijs (1879–1965) – krievu aktieris – 323, 509

M

Madernieks Jūlijs (1870–1955) – lietišķās mākslas meistars, gleznotājs – 14, 502
Maikapars Abrams (?–1906) – rūpnieks – 247
Makarovs Aleksejs – Ventspils pilsētas bankas direkcijas loceklis – 261
Makenzens L. – skolu lietu padomnieks vācu okupācijas pārvaldē Latvijā (1918) – 643
Mākonis (īst. v. Kalniņš Jēkabs; 1879–1918) – skolotājs, rakstnieks – 503
Maksis (īst. v. Maksimiliāns Aleksandrs Frīdrihs Vilhelms; 1867–1929) – Bādenes princis. Vācijas ķeizaristes pēdējais kanclers – 675, 684
Makstis Roberts (1883–1937) – žurnālists, sabiedrisks darbinieks. No 1912. gada dzīvojis Krievijā. Gājis bojā padomju režīma represijās – 495
Malahovska Lidija (1938) – vēsturniece – 236, 442
Maldonis Voldemārs (1870–1941) – teologs, filozofs. Vidzemes evaņģēliski luteriskās baznīcas konsistorijas viceprezidents (1919–1921) – 300, 483, 492
Maldups Aleksandrs (1894–1942) – Valsts statistikas pārvaldes darbinieks. Apcietināts (1941), gājis bojā padomju režīma represijās – 27, 28
Mālers Edmunds – tirgotājs, uzņēmējs, Ventspils pilsētas domnieks – 261
Malmgrens F. – autors atmiņām par 1905. gada notikumiem Tukumā – 350
Malvess Augusts (1878–1951) – arhitekts – 322, 525, 549
Malvess Jūlijs (1882–?) – latviešu sabiedrisks darbinieks, izceļojis uz Brazīliju (1891) – 126
Malvess Roberts (1905–1982) – vēsturnieks, paleogrāfs – 27, 31, 38
Manaseins Nikolajs (1835–1895) – krievu jurists, Krievijas tieslietu ministrs (1885–1894). Veicis Vidzemes un Kurzemes guberņas revīziju (1882–1883) – 117, 118
Mangulis Gustavs (1879–1931) – 7. Bauskas latviešu strēlnieku pulka komandieris, Latvijas armijas pulkvedis – 576, 665
Mangulis Visvaldis (1930) – latviešu izcelsmes vēsturnieks ASV – 661
Mansirevs Serafims (1886–1928) – krievu jurists, sabiedriski politisks darbinieks, Krievijas 4. Valsts domes deputāts – 358, 359, 423–425, 543
Manteifels (*Manteuffel*) Georgs (1889–1962) – vācu sabiedrisks darbinieks, Baltijas delegācijas loceklis Vācijas reihstāgā Pirmā pasaules kara laikā, landesvēra brīvprātīgais – 544

Manteifels (*Manteuffel*) Gustavs (1832–1916) – Latgales poļu vēsturnieks, etnogrāfs – 156
Manteifels (*Mannteuffel*) Karls Vilhelms fon (1872–1948) – baltvācu muižnieks Kurzemē – 407
Mantels R. – mašīnbūves rūpnīcas īpašnieks – 239, 241
Mardžanovs Konstantīns (īst. v. Mardžanišvili Kote; 1872–1933) – gruzīnu un krievu režisors – 323
Marksss (*Marx*) Kārlis (1818–1883) – filozofs un ekonomists, komunisma teorijas pamatlicējs – 35, 282
Marks Tvens (*Mark Twain*, īst. v. Klemenss Semjuels Lenghorns; 1835–1910) – amerikāņu rakstnieks – 313
Markvarts Benno – vācu ekonomists – 442
Martinsons Kārlis (1896–1968) – LKP darbinieks, vēsturnieks – 350
Martinsons Zanders (?–1901) – rūpnieks – 451
Masariks (*Masaryk*) Tomāšs (1850–1937) – Čehoslovākijas prezidents (1918–1935) – 680
Maskanji (*Mascagni*) Pjetro (1863–1945) – itāļu komponists – 323
Māterlinks (*Maeterlinck*) Moriss (1862–1949) – beļģu rakstnieks, dramaturgs – 657
Matisone Lesija – latviešu aktrise ASV – 531
Matvejs Voldemārs (pseid. Markovs Vladimirs; 1877–1914) – gleznotājs – 521
Mauzers (*Mauser*) Pauls (1833–1914) – vācu ieroču konstruktors. Izveidojis (1896) un modernizējis (1908) automātisko, kā arī portatīvo pistoli – 376
Mazvērsītis Jānis (1886–1943) – agronoms – 494
Medems (*Medem*) Frīdrihs – Jelgavas apriņķa priekšnieks, Jelgavas pilsētas domnieks – 91
Medems (*Medem*) K. – baltvācu muižnieks Kurzemē – 634
Mediņš Jānis (1890–1966) – komponists, diriģents – 516
Mediņš Jāzeps (1877–1947) – komponists, diriģents – 516
Mediņš Jēkabs (1885–1971) – komponists, mūzikas pedagogs, diriģents – 516
Meiendorfs (*Meyendorff*) Aleksandrs (1869–1964) – jurists, baltvācu muižniecības deputāts 3., 4. Valsts domē (1907–1917). Vidzemes landrāts (1915) – 405
Meiendorfs (*Meyendorff*) Frīdrihs Gotlībs Aleksandrs Kazimirs fon (1839–1911) – Vidzemes muižniecības landmaršals (1884–1908) – 141, 347, 389
Meierovics Zigfrīds Anna (1887–1925) – politiķis, diplomāts. Pirmais Latvijas Republikas ārlietu ministrs; Ministru prezidents (1921–1923, 1923–1924) – 21, 567, 596, 621, 623, 677–679
Meiers Trofims (pseid. Reims Miforts; 1875–1968) – cirka mākslinieks – 328, 329
Meinarts V. – Krievijas armijas ģenerālis, soda ekspedīcijas vienību komandieris – 386

Meisners Boriss (1915) – vācu vēsturnieks – 51
Meisners E. – baltvācu uzņēmējs – 247
Mela Marjo (1963) – somu vēsturniece – 8
Mellers-Zakomeļskis Aleksandrs (1844–1932) – Krievijas armijas ģenerālis. Baltijas pagaidu ģenerālgubernators (1906–1909) – 399
Melngailis Emilis (1874–1954) – komponists, mūzikas kritiķis, kordiriģents – 326, 434, 515, 519
Mendelsons Jakobs – ebreju uzņēmējs – 247
Mendeļejevs Dmitrijs (1834–1907) – krievu ķīmiķis, fiziķis. Atklājis elementu periodizācijas likumsakarību, ķīmisko elementu periodizācijas tabulu – 300
Menders Fricis (1885–1971) – Latvijas Tautas padomes loceklis no LSDSP. Cietis padomju režīma represijās – 594, 624, 645, 647, 688
Meņģelis Pēteris (1871–1913) – inženieris, ķīmiķis un dabaszinātņu popularizētājs – 494
Merkuļjevs Nikolajs – namīpašnieks, tirgotājs, Rīgas pilsētas domnieks – 95, 149, 428, 546
Merķelis (*Merkel*) Garlībs (1769–1850) – baltvācu apgaismotājs, publicists, rakstnieks. Vērsies pret dzimtbūšanu Vidzemē – 113
Mērnieks (īst. uzv. Žākle) Jānis – Rīgas sociāldemokrātisko organizāciju Federatīvās komitejas kaujas organizācijas vadītājs (1905) – 349, 392
Mežs Ilmārs (1965) – demogrāfs – 8
Mickēvičs-Kapsuks (*Mickevičius-Kapsukas*) Vincs (1880–1935) – viens no Lietuvas KP organizētājiem, vadītājiem. Padomju Lietuvas valdības priekšsēdētājs (1918, 1919) – 158
Mieriņa Austra (1926) – vēsturniece – 8, 133, 173, 403
Mierkalns Fricis (1873–1955) – skolotājs, rakstnieks, zobārsts – 216
Mierlauks Aleksis (1866–1943) – aktieris, režisors – 324, 511, 512, 657, 658
Mihaeliss (*Michaelis*) Georgs (1857–1936) – Vācijas kanclers (1917) – 641
Mihailovskis Nikolajs (1874–1923) – krievu aktieris, režisors – 323, 509
Mihails (īst. v. Romanovs Mihails; 1878–1918) – lielkņazs, Krievijas cara Nikolaja II brālis – 585
Mihejevs Konstantīns – Rīgas pilsētas policijas kriminālnodaļas pristavs – 390
Mihelsons Arveds (pseid. Rutku Tēvs; 1886–1961) – aktieris, rakstnieks – 511, 524, 533, 657
Mikulis Kārlis (1886–1911) – atlēts – 527, 533
Mīlenbahs Fricis (1863–1933) – teologs, skolotājs – 209, 711
Mīlenbahs Kārlis (1853–1916) – valodnieks. Pētījis latviešu valodas sintakses, leksikas, ortogrāfijas jautājumus – 304, 492, 494, 610
Mīlītis Dāvis – tirgotājs, Rīgas pilsētas domnieks – 95
Millekers (*Millöcker*) Karls (1842–1899) – austriešu komponists – 518

Millere Daina (1951) – Latvijas vēstures institūta laborante – 8
Millers (?–1905) – Krievijas armijas apakšpulkvedis, Tukuma garnizona priekšnieks. Kritis sadursmē ar revolucionāriem – 381
Millers Visvaris (1927–1992) – jurists – 613
Miļukovs Pāvels (1859–1943) – Krievijas politisks darbinieks, 4. Valsts domes deputāts, vēsturnieks. Pagaidu valdības ārlietu ministrs (1917) – 423, 581, 601, 678
Mincs Pauls (1868–1941) – jurists, Latvijas Tautas padomes loceklis, LU profesors. Gājis bojā padomju režīma represijās – 397
Mindels (*Mündel*) Augusts (1851–1919) – fabrikants, Rīgas pilsētas domnieks. Gājis bojā sarkanā terora laikā – 95, 445
Minuss Kārlis – Daugavpils bankas direktors – 469, 544
Miončinskis Ivans – Krievijas armijas ģenerālis, Daugavgrīvas cietokšņa komandants Pirmā pasaules kara laikā – 568
Misiņš Augusts Ernests (1863–1940) – Pirmā pasaules kara laikā 1. latviešu strēlnieku brigādes komandieris. Latvijas armijas ģenerālis – 575, 577
Misiņš Jānis (1862–1945) – bibliofils, bibliotekārs, bibliogrāfs – 24, 492, 493
Miške Vladimirs (1895–1972) – LKP darbinieks, vēsturnieks – 54
Mocardo (īst. v. Šabaks Voldemārs; 1889–1975) – cirka mākslinieks, atlēts – 527
Mocarts (*Mozart*) Volfgangs Amadejs (1756–1791) – austriešu komponists – 325, 517
Molotovs (īst. uzv. Skrjabins) Vjačeslavs (1890–1986) – padomju valsts un PSKP darbinieks. PSRS ārlietu ministrs (1939–1949, 1953–1956) – 48
Montrelli (īst. v. Balodis Žanis) – cirka žonglieris – 527
Morbergs Kristaps (1844–1928) – arhitekts, izveidojis LU Morberga fondu – 204
Morics (*Moritz*) Ferdinands Frīdrihs (1866–1947) – baltvācu gleznotājs – 521
Morics (*Moritz*) Frīdrihs Erkens (1842–1907) – sabiedriski politisks darbinieks. Krievijas 3. Valsts domes deputāts – 319, 357, 405, 727
Moscickis (*Mościcki*) Ignacijs (1867–1946) – poļu ķīmiķis, valsts darbinieks – 301
Mozus – Vecajā Derībā izraēļu tautas pravietis, kas to izveda cauri tuksnesim – 165, 200
Muceniece Otīlija (1871–1951) – aktrise – 324, 512, 514, 656
Mucenieks Jūlijs (1894–1944) – 5. Zemgales latviešu strēlnieku pulka virsnieks. Par kaujām pie Mazās Juglas apbalvots ar Jura krustu – 617
Mucenieks Pēteris (1899–?) – jurists – 74, 83, 700
Mukts-Kveders Gregors (1881–1943) – rakstnieks, sabiedrisks darbinieks, Latgaliešu palīdzības biedrības priekšsēdētājs Petrogradā – 558
Muncis Jānis (1886–1955) – režisors, scenogrāfs – 658

Munīra-Vrobļevska (*Munier-Wroblewski*) Mia (1882–1965) – baltvācu literāte – 318, 507

Muravjovs Mihails (1880–1918) – Krievijas armijas apakšpulkvedis. Sarkanās armijas Austrumu frontes virspavēlnieks pilsoņu karā. Par piedalīšanos kreiso eseru sacelšanās nošauts – 668

Murits Pēteris (1891–1924) – Latvijas Tautas padomes loceklis no Zemnieku savienības – 688

Musorgskis Modests (1839–1881) – krievu komponists – 517

N

Naaizmērstule (īst. v. Tabine Rozālija; 1890–1965) – latgaliešu rakstniece, skolotāja – 507

Nabokovs Sergejs – Kurzemes gubernators (1910–1915) – 62, 69, 410, 416, 417, 543

Nabokovs Vladimirs (1869–1922) – Krievijas politiķis. Viens no kadetu partijas dibinātājiem un līderiem. Krievijas Pagaidu valdības lietu pārvaldnieks – 678

Napravņiks Eduards (1839–1916) – čehu izcelsmes krievu diriģents, komponists – 517

Naumanis (*Naumann*) Frīdrihs (1860–1919) – Vācijas politiķis un valstsvīrs – 640, 685

Nedels Ivans – diriģents, Rīgas mūzikas skolas direktors – 326

Neilands Alfreds (1901–1966) – svarcēlājs – 536

Neimanis Jānis (1860–1909) – ārsts Alūksnē – 217

Neimanis Ludis (Ludvigs; 1863–1926) – izdevniecības un grāmatu veikala īpašnieks Jelgavā – 312, 654

Neimanis (*Neumann*) Vilhelms Johans Karls (1849–1919) – baltvācu arhitekts, mākslas vēsturnieks – 318, 520

Nicmanis Reinholds – žurnālists, "Dzimtenes Vēstneša" redaktors (1907–1909) – 496

Niedra Andrievs (1871–1942) – rakstnieks, politisks darbinieks. Ar vācu militāro palīdzību izveidotās valdības galva – 12, 135, 218, 219, 309, 315–317, 324, 359, 419, 510, 606, 672, 690

Niedra Jānis (1887–1956) – dziedātājs – 660

Niedre Ojārs (1929) – vēsturnieks – 43, 221

Nikolajs Nikolajevičs (1856–1929) – lielkņazs, Pēterburgas kara apgabala pavēlnieks – 386

Nikolajs II (īst. v. Romanovs Nikolajs; 1868–1918) – pēdējais Krievijas imperators – 73, 256, 279, 352, 385, 386, 390, 405, 434, 528, 545, 570, 571, 585, 668

Nimcovičs Ārons (1886–1935) – ebreju šahists, pasaules čempiona titula pretendents – 332

Niselovičs Leopolds (1858–?) – Krievijas 3. Valsts domes deputāts – 405
Nisels (*Niessel*) Anrī Albērs (1866–1955) – franču militārs darbinieks, ģenerālis. Sabiedroto t.s. Nisela komisijas, kas pārzināja vācu karaspēka evakuāciju no Baltijas, vadītājs – 48
Nobels (*Nobel*) Alfreds (1833–1896) – zviedru inženieris ķīmiķis. Starptautiskās Nobela prēmijas dibinātājs, kuru kopš 1901. gada pasniedz par izcilākajiem sasniegumiem fizikā, ķīmijā, fizioloģijā un medicīnā, literatūrā un ekonomikā, kā arī par darbu miera veicināšanā – 305
Nohanovs A. – viens no kadetu partijas Rīgas nodaļas organizatoriem – 358
Nokss (*Knox*) Alfreds Viljams (1870–1964) – Lielbritānijas ģenerālis. Pirmā pasaules kara laikā militārais atašejs Krievijā – 20
Nonācs Oto (1880–1942) – žurnālists, sabiedrisks darbinieks. Gājis bojā padomju režīma represijās – 334, 581, 688
Nukša Mārtiņš Augusts (1878–1942) – arhitekts, diplomāts. Gājis bojā padomju režīma represijās – 525

Ņ

Ņeronovs Vladimirs (1867–1919) – krievu aktieris – 323
Ņetjosins Jurijs (1928) – ekonomists – 235, 403, 442
Ņezlobins (īst. uzv. Aļabjevs) Konstantīns (1857–1930) – krievu režisors, aktieris – 323, 509
Ņikitins N. – diriģents – 660

O

Obšteins Frīdrihs (1878–1938) – pedagogs, Latgales atmodas darbinieks – 486, 488
Ofenbahs (*Offenbach*) Žaks (1819–1880) – franču komponists – 517, 518
Olavs (arī Plute) Vilis (1867–1917) – sabiedrisks darbinieks, publicists. Pirmā pasaules kara laikā vadījis Bēgļu apgādāšanas centrālkomiteju Petrogradā – 94, 218, 219, 303, 308, 309, 428, 431, 484, 557, 558, 561
Olsens (*Oelsen*) Peters – Rīgas Zooloģiskā dārza direktors – 526
Orlovs Aleksejs (1861–1908) – cara svītas virsnieks, ģenerālmajors. Soda ekspedīcijas vienības komandieris Vidzemē (1905. g. dec.–1906. g. jūn.) – 386, 387, 389, 390
Osendovskis Antons Ferdinands – Latgales poļu muižnieks – 156
Osis Jānis (1895–1973) – aktieris – 658
Osis Jēkabs (1860–1920) – filozofs – 300
Ostrovskis Aleksandrs (1823–1886) – krievu dramaturgs – 323

Ostvalds (*Ostwald*) Vilhelms (1853–1932) – baltvācu ķīmiķis. Viens no fizikālās ķīmijas pamatlicējiem. RPI profesors (1881–1887) – 300, 302, 305, 306
Oto Gustavs (1843–1917) – baltvācu ārsts, medicīnas vēsturnieks – 303
Oto S. – tēlnieks – 321
Ozoliņa Dzidra (1933) – vēsturniece – 8, 84, 133, 192, 236, 265, 403
Ozoliņa-Krauze Austra (1890–1941) – rakstniece, publiciste – 212
Ozoliņš Dāvis (1856–1916) – skolotājs, vācis un apkopojis etnogrāfiskus materiālus – 216
Ozoliņš K. – Krievijas 1. Valsts domes deputāts no Vidzemes guberņas – 397
Ozoliņš Kārlis (1866–1933) – advokāts, Vidzemes Pagaidu zemes padomes loceklis, senators – 592
Ozoliņš Kārlis (1893–1942) – žurnālists, laikrakstu "Strādnieku Avīze", "Sociāldemokrāts" u.c. redaktors, redakcijas loceklis – 673
Ozoliņš Pēteris (1864–1938) – režisors, aktieris – 324, 510
Ozolkāja Kārlis (1888–1980) – aktieris – 528, 657
Ozols Jānis (1859–1906) – grāmattirgotājs, izdevējs. 1905. gada revolūcijas dalībnieks. Apcietināts un nošauts – 312
Ozols Jānis (segv. Zars; 1878–1968) – viens no LSDSP dibinātājiem un 1905. gada revolūcijas vadītājiem. No 1907. gada dzīvojis ASV – 282, 283, 400, 406
Ozols K. – vieglatlēts – 536
Ozols Kārlis (1882–pēc 1941) – inženieris, vēlāk diplomāts – 30
Ozols Voldemārs (1884–1949) – Pirmā pasaules karā 2. latviešu strēlnieku brigādes štāba priekšnieks. Latvijas atbrīvošanas kara un Spānijas pilsoņu kara dalībnieks – 29, 575, 588, 600

P

Pabērzs Juris (1891–1961) – jurists, sabiedriski politisks darbinieks, latgaliešu dzejnieks – 507, 610
Paegle Leons (1890–1926) – rakstnieks, pedagogs – 654
Paegle Spricis (1876–1962) – inženieris, sabiedriski politisks darbinieks – 492, 596, 645, 672, 685, 688
Paeglīte Dzidra (1926) – vēsturniece – 419
Palcmanis Jānis (1885–?) – Latviešu Nacionālās padomes priekšsēdētāja biedrs un Tautas padomes loceklis – 623
Palevičs Jukums (1873–1900) – rakstnieks, dramaturgs – 511, 530
Paļušiņskis (*Paluszynski*) Tomašs (1967) – poļu vēsturnieks – 52
Pancers (*Panzer*) Karls (1866–1923) – vācu diriģents – 325
Panders (*Pander*) Kristiāns (1794–1865) – embriologs, paleontologs, anatoms – 302
Panēvics (*Panewitz*) Magnuss – fabrikants, Rīgas domnieks – 95.

Pantēniuss (*Pantenius*) Teodors Hermanis (1843–1915) – baltvācu rakstnieks – 317
Parņickis Reinis (1891–?) – aktieris. Apcietināts (1941), gājis bojā padomju režīma represijās – 657
Parskis Dmitrijs (1866–1921) – Krievijas armijas ģenerālis. Pirmā pasaules kara laikā komandējis 12. armiju – 615
Pārstrauts Jānis (1851–1929) – teologs, literatūrkritiķis – 168
Pasītis Grigorijs (1836–1908) – skolotājs, "Dienas Lapas" atbildīgais redaktors (1899–1903) – 308
Paškovs Mihails (1853–1908) – Krievijas armijas ģenerālis. Vidzemes guberņas gubernators (1901–1905) – 62, 69, 148, 149, 385
Paukulis Ernests (1872–1941) – ārsts, patologs – 300
Pauls Eduards Pēteris (1880–pēc 1941) – Pirmajā pasaules karā 4. Vidzemes un 2. Rīgas latviešu strēlnieku bataljona komandieris – 575
Pauļuks Kārlis (1870–1945) – advokāts. Kurzemes zemes padomes, Latvijas Tautas padomes loceklis. Tieslietu ministrs (1919–1920) – 592, 623
Pečaks Kārlis (1892–1938) – Padomju Latvijas rūpniecības komisāra vietnieks (1919). Pēc pilsoņu kara dzīvojis Padomju Krievijā. Gājis bojā padomju režīma represijās – 54
Peidžs (*Page*) Stenlijs (1913) – ASV vēsturnieks – 49
Pēkšēna Elīze – Pēterburgas konservatorijas studente – 212
Pēkšēns Kārlis – vācu okupētās Latvijas zemes padomes loceklis (1918) – 646
Pēkšēns Konstantīns (1859–1928) – arhitekts – 322, 426
Pelēkais (īst. uzv. Upmalis) Kārlis (1896–1938) – dzejnieks. Pēc pilsoņu kara dzīvojis Padomju Krievijā. Gājis bojā padomju režīma represijās – 654
Pelhavs (*Poelchau*) Pēteris – baltvācu mācītājs evaņģēliski luteriskajās draudzēs, pētījis kristīgās baznīcas vēsturi – 164
Pelše Roberts (1880–1955) – LSD un LKP darbinieks, literatūras un mākslas zinātnieks. LPSR ZA akadēmiķis (1951) – 54
Peniķis Mārtiņš (1874–1964) – Pirmā pasaules kara laikā 2. Rīgas latviešu strēlnieku pulka komandieris. Latvijas armijas ģenerālis, armijas komandieris (1928–1934). Pētījis Pirmā pasaules kara vēsturi – 31, 537, 575
Pērle Osvalds – aktieris – 512, 658
Pērle Rūdolfs (1875–1917) – gleznotājs, grafiķis – 318, 321, 522, 523
Pērsietis (īst. v. Zemītis Kārlis; 1862–1901) – rakstnieks – 312, 313, 317
Pēteris I (1672–1725) – Krievijas cars (1682–1725) – 291, 434, 528, 562
Petersens (*Petersenn*) Karls Johans Arnolds (1848–1905) – žurnālists, laikrakstu "Zeitung für Stadt und Land", "Rigaer Tageblatt" redaktors – 311
Pētersons Jūlijs (1880–1945) – dramaturgs – 508, 513
Pētersons Kārlis (1889–1967) – cirka mākslinieks – 527

Pētersons Kārlis (1877–1926) – aktīvs lielinieks, Vidzemes bezzemnieku padomes loceklis (1917), Latviešu strēlnieku padomju divīzijas komisārs (1918) – 597, 664

Peterss Jēkabs (1886–1938) – Viskrievijas ārkārtējās komisijas priekšsēdētāja vietnieks, viens no galvenajiem lielinieku terora organizētājiem. Gājis bojā padomju režīma represijās – 669

Petrevics Andrejs (1883–1939) – jurists. Latvijas Tautas padomes loceklis no LSDSP – 688

Petss (*Päts*) Konstantīns (1874–1956) – Igaunijas Valsts prezidents (1938–1940) – 159

Pevcovs Ilarions (1879–1934) – krievu aktieris – 509

Pfeifers (*Pfeiffer*) Arveds – Daugavpils pilsētas galva – 427, 544

Pflaums (*Pflaum*) Hermanis (1862–1912) – vācu fiziķis – 305

Pfūls Edmunds (1844–?) – vācu inženieris, RPI profesors – 302

Piesis A. – fabrikants – 247

Pihlatams Mikels – Pārdaugavas igauņu atturības biedrības organizētājs – 159

Pilārs-Pilhaus (*Pilar von Pilhau*) Ādolfs fon (1851–1923) – baltvācu muižnieks. Vidzemes landmaršals (1908–1912) – 557, 571, 675

Pīpiņš-Vizulis (īst. uzv. Pīpiņš) Ermanis (1873–1927) – literatūrkritiķis, žurnālists – 581, 595

Pīps (*Piip*) Ants (1884–1942) – Igaunijas diplomātiskais pārstāvis Londonā (1917–1918) – 678

Pirvics Gustavs – fabrikants – 247

Pistolkorss (*Pistohlkors*) Gerts fon (1935) – vācu vēsturnieks – 44, 50, 51, 133, 335, 403

Plakans Andrejs (1940) – latviešu izcelsmes amerikāņu vēsturnieks, profesors Aiovas štata universitātē – 8, 44, 52, 53, 112, 113, 402

Plāķis Juris (1869–1942) – skolotājs, valodnieks, sabiedriski politisks darbinieks. Gājis bojā padomju režīma represijās – 340

Plātess (*Plates*) Ernsts Arnolds (1821–1887) – baltvācu grāmatu izdevējs. 1858. gadā nodibinājis spiestuvi ar nosaukumu "Ernst Plates" – 308, 309, 501

Plensners Aleksandrs (1892–1984) – 4. Vidzemes latviešu strēlnieku pulka virsnieks, vēlāk Latvijas armijas pulkvedis, Otrā pasaules kara laikā Latviešu leģiona ģenerālinspekcijas štāba priekšnieks – 30, 31, 59, 74, 402, 419, 569, 611

Pleve Pāvels (1850–1916) – Krievijas armijas ģenerālis, Pirmā pasaules karā 5. armijas pavēlnieks – 553

Pliekšāns Jānis (Rainis) sk. Rainis Jānis

Plīte-Pleita Alfreds (1888–1921) – gleznotājs, grafiķis – 520

Plūdonis (īst. uzv. Lejnieks) Vilis (1874–1940) – dzejnieks – 211, 219, 300, 308, 313, 316, 317, 360, 505, 520, 609, 654

Plūme Jānis – riteņbraucēju biedrības "Marss" vadītājs – 531
Plūme Jānis (1889–1930) – aktieris – 657, 659
Plūme Jēkabs (1855–1931) – Krievijas armijas ģenerālis. Latviešu strēlnieku bataljonu organizācijas komitejas loceklis – 567
Pļavniece Olga (1893–1943) – dziedātāja – 660
Pļavniece (*Plavneek*) Zelma (1882–1956) – baltvācu gleznotāja un grafiķe – 522
Pļuščevs Vasilijs – fabrikants – 247
Počs Kārlis (1936) – vēsturnieks – 43
Podnieks Frīdrihs – vācu izcelsmes latviešu dziedātājs, teātra darbinieks – 510
Podnieks Teodors (1879–1936) – aktieris – 324, 511, 514, 657, 658
Pole Ernests (1872–1914) – arhitekts – 322, 525
Pole Rihards – fabrikants – 239, 241, 247, 351, 444, 562
Polis Jānis (1892–1953) – cīkstonis, I Viskrievijas olimpiādes uzvarētājs – 535
Pommers Antonijs (1890–1944) – pedagogs, pareizticīgo sinodes loceklis – 164, 420
Popens (*Poppen*) Georgs Karls Vilhelms (1851–1924) – Krievijas armijas ģenerāļleitnants. Rīgas garnizona priekšnieks – 390
Popovs Aleksandrs (1859–1906) – krievu fiziķis, radio izgudrotājs – 491
Porietis Jānis (1886–1968) – žurnālists. Strādājis izdevumos "Latvju Strēlnieks", "Jaunākās Ziņas", "Brīvā Zeme" u. c. Sarakstījis darbus par latviešu strēlniekiem. Pēc Otrā pasaules kara dzīvojis ASV – 537, 661
Poruks Jānis (1871–1911) – rakstnieks, dzejnieks – 219, 308, 312, 315, 316, 504
Poska Jāns (1866–1920) – Igaunijas diplomāts, ārlietu ministrs (1918–1919) – 159
Potapovs Aleksejs (1872–?) – Krievijas armijas ģenerālis – 552
Preiss Pēteris (1884–1937) – skolotājs. Pēc pilsoņu kara dzīvojis Padomju Krievijā. Gājis bojā padomju režīma represijās – 286, 476
Priede Eduards (1871–1941) – cirka mākslinieks – 527
Priedītis Jānis (1876–1908) – inženieris ķīmiķis – 376
Priedkalns Andrejs (1873–1923) – ārsts, sabiedrisks darbinieks. Sociāldemokrāts, Krievijas 3. Valsts domes deputāts (1908–1912). No 1919. gada Rīgas bērnu slimnīcas direktors – 216, 405, 406, 439, 590
Princips Gavrilo (1894–1918) – serbu students, Austroungārijas troņmantnieka un viņa sievas slepkava – 539
Princis Jānis (1857–1923) – Ārensburgas (Kuresāre) jūrskolas priekšnieks – 131
Puhņevskis (*Puchniewski*) Juzefs – poļu dramatiskās kopas vadītājs Liepājā – 156
Puļķis Andris (1944) – vēsturnieks – 335
Pumpurs Andrejs (1841–1902) – Krievijas armijas štābkapteinis. Atmodas laikmeta darbinieks, dzejnieks – 313
Punga Hermanis (1877–1941) – jaunstrāvnieks. Viens no sociāldemokrātiskās kustības organizētājiem Latvijā. Emigrējis uz Angliju – 218
Purgals Jānis (1869–1934) – jurists – 676

Puriņš Nikolajs (pseid. Puriņu Klāvs; 1858–1935) – rakstnieks, žurnālists. Strādājis laikrakstos "Baltijas Vēstnesis", "Mājas Viesis", "Latviešu Avīzes" – 94, 308

Purvītis Vilhelms (1872–1945) – gleznotājs, ainavists. Latvijas Mākslas akadēmijas organizētājs un pirmais rektors – 318–321, 520, 522, 523, 570, 655

Puškins Aleksandrs (1799–1837) – krievu rakstnieks, dzejnieks – 313

R

Rācenis Mārtiņš (1896–?) – žurnālists, redaktors – 30

Rādens (*Rahden*) V. fon – Tukuma apriņķa priekšnieks – 379

Radziņa Klāra (1942) – vēsturniece, Rīgas Vēstures un kuģniecības muzeja direktore – 8

Radziņš Pēteris – akmeņlauztuves īpašnieks, Rīgas domnieks – 95

Rainis (īst. uzv. Pliekšāns) Jānis (1865–1929) – dzejnieks, tulkotājs, sabiedrisks darbinieks. Izglītības ministrs (1926–1928) – 119, 215, 308, 312–315, 317, 325, 342, 353, 360, 501, 503, 504, 507, 508, 512, 516, 520, 568, 582, 602, 654, 656–658, 744

Ramats Eduards (pseid. Lejgalietis; 1886–1967) – dzejnieks, skolotājs – 611

Rancāns Jezups (1886–1969) – Romas katoļu baznīcas bīskaps. LU profesors. Pēc Otrā pasaules kara dzīvojis ASV – 592

Rancāns Nikodēms (1870–1933) – Romas katoļu baznīcas garīdznieks, Latgales atmodas darbinieks – 28, 420, 464, 480, 507, 558

Raņķis Augusts (1875–1937) – grāmatizdevējs, tirgotājs. Latvijas Tautas padomes loceklis no Latvijas Demokrātiskās partijas – 688

Rasputins Grigorijs (1872–1916) – Toboļskas guberņas zemnieks, ietekmīga persona cara Nikolaja II galmā un ģimenē – 581

Raškevics Alfreds (1910–1977) – vēsturnieks, LKP darbinieks. Galvenās enciklopēdiju redakcijas galvenais redaktors – 35

Rauda Jānis (ap 1887–1932) – statistiķis – 28

Raudseps Nikolajs (1848–1916) – Ainažu jūrskolas vadītājs – 291

Rauhs G. – Krievijas armijas ģenerālis – 386

Rauhs (*Rauch*) Georgs (1902) – vācu vēsturnieks – 51, 132

Rausks Pauls – latviešu aktieris ASV – 531

Rāviņš Oskars (1862–1929) – Pēterburgas elektrotehniskā institūta pasniedzējs. "Pēterburgas Avīžu" redaktors – 219, 309

Reinbergs Augusts (1860–1908) – arhitekts – 322

Reinfelds J. – advokāts – 426

Reinharts (*Reinhardt*) Makss (1873–1943) – vācu režisors, aktieris – 509

Reinholds Jānis (1882–1938) – komponists, diriģents, vijolnieks – 159, 516, 660
Reinis Rihards (1886–?) – 1905. gada revolūcijas dalībnieks Rūjienas apkārtnē. Notiesāts uz 15 gadiem katorgā. Pēc pilsoņu kara dzīvojis Padomju Krievijā – 350
Reinke Eduards Makss (1865–1932) – uzņēmējs, Ventspils pilsētas galva – 427
Reisners M. – rūpnieks – 451
Reiters Teodors (1884–1956) – diriģents, Reitera kora izveidotājs un vadītājs – 14, 659, 660, 690
Reke (*Recke*) G. – Rīgas pilsētas policijas priekšnieks (1918) – 640
Rentgens (*Röntgen*) Vilhelms Konrāds (1845–1923) – vācu fiziķis – 305
Repenaks (*Repenack*) Nikolajs fon – Rīgas pilsētas krājkases direktors, domnieks – 95
Resnevica Olga sk. Resnevica-Sinjorelli Olga
Resnevica-Sinjorelli Olga (1883–ap 1953) – ārste, literāte, dzīvojusi Romā – 212
Ribentrops (*Ribbentrop*) Joahims fon (1893–1946) – fašistiskās Vācijas valsts darbinieks, ārlietu ministrs (1938–1945). Pēc Nirnbergas tiesas procesa lēmuma izpildīts nāvessods – 48
Riekstiņa Milda (1891–1976) – aktrise – 515, 657, 658
Rieksts Fricis (1893–?) – latviešu strēlnieku virsnieks, pilsoņu kara dalībnieks – 665
Rimskis-Korsakovs Nikolajs (1844–1908) – krievu komponists, mūzikas pedagogs – 517
Rimša (*Rimscha*) Hanss (1899–?) – vācu vēsturnieks – 51
Rītiņš Indriķis (1872–1961) – skolotājs, 1905. gada revolūcijas dalībnieks. Pēc Otrā pasaules kara dzīvojis Zviedrijā – 340, 360, 609
Rode Fricis (1887–1967) – aktieris – 511
Rodēns (*Rodin*) Ogists (1840–1917) – franču tēlnieks – 523
Rodičevs F. – kadetu partijas pārstāvis – 423
Roge Bonifācija (1883–?) – pianiste – 516
Roksanova Marija (1874–1958) – krievu aktrise – 323, 509
Rolavs Ernests (1874–1907) – politisks darbinieks. Viens no Latvijas sociāldemokrātu savienības dibinātājiem. Nošauts "bēgot" – 212, 218, 391
Romanovi – caru un imperatoru dinastija Krievijā (1613–1917) – 15, 405, 585
Romanovs Grigorijs – Daugavpils pilsētas bankas direktora biedrs – 261
Romanovs Ivans (1894–1975) – cīkstonis – 527
Romans Aleksandrs (1878–1911) – gleznotājs – 321, 521–523
Rončevskis Konstantīns (1875–1935) – poļu izcelsmes latviešu tēlnieks un arhitekts – 520
Rone Baiba (1954) – literatūrzinātniece – 8

Ronis Indulis (1943) – vēsturnieks – 39, 43, 44, 675
Ronis Jānis (1898–1951) – vēsturnieks – 38
Rops (*Ropp*) Eduards (1851–1939) – Romas katoļu baznīcas garīdznieks Latgalē – 156
Rops (*Roop*) Georgs Morics Makss fon der (1850–1919) – baltvācu muižnieks, barons. Bikstu muižas īpašnieks, Jelgavas domnieks. Gājis bojā sarkanā terora laikā – 91, 357
Rorbahs (*Rohrback*) Karls Alberts Pauls (1869–1956) – baltvācu publicists – 544, 685
Roze Jānis (1878–1942) – grāmatizdevējs. Gājis bojā padomju režīma represijās – 501
Rozenberga Elza sk. Aspazija
Rozenkrancs G. – mašīnbūves un čugunliešanas rūpnīcas īpašnieks – 351
Rozenovs Emīls – dramaturgs – 513
Rozens Johans (Hanss) Oto (1870–1945) – baltvācu politiķis, Krievijas 3. Valsts domes deputāts – 374, 405
Rozēns Juris (1869–1927) – mācītājs, žurnālists. 1905. gada revolūcijas dalībnieks. No 1906. gada dzīvojis ASV – 309, 372
Rozens (*Rosen*) Pauls Gerhards fon (1856–1927) – baltvācu gleznotājs, pedagogs, RPI profesors (1911–1919) – 319, 320, 521
Rozentāls Janis (1866–1916) – gleznotājs – 313, 318–321, 342, 520, 522, 523, 570
Rozentāls Jānis – cīkstonis – 534
Roziņš Fricis (segv. Āzis; 1870–1919) – politisks darbinieks, viens no sociāldemokrātiskās kustības izveidotājiem Latvijā – 172, 214, 218, 281, 310, 335, 622, 669
Rozītis Pāvils (1889–1937) – rakstnieks, žurnālists – 558, 654
Rozdārzs Fricis (1879–1967) – gleznotājs – 523
Ruberts Jānis (1930–1984) – vēsturnieks – 350
Rubinšteins Antons (1829–1894) – krievu pianists, komponists, diriģents – 517, 518
Rublis T. – luterāņu mācītājs latviešu kolonijās Jeņisejas guberņā – 438
Rubulis Jānis (1893–1960) – sabiedriski politisks darbinieks, Latgales Pagaidu zemes padomes loceklis. Pēc Otrā pasaules kara dzīvojis Zviedrijā – 592, 623
Rubulis Vladislavs (1887–1937) – latgaliešu preses izdevējs. Latvijas Tautas padomes loceklis, labklājības ministrs (1925–1937) – 558, 592
Rudzītis Pēteris (1879–1931) – aktieris – 324
Ruecs (*Ruetz*) Alfreds – laikraksta "Rigasche Rundschau" redaktors – 311
Ruecs (*Ruetz*) Rihards (1850–1915) – vairāku laikrakstu, kā "Rigasche Rundschau", "Zeitung für Stadt und Land", izdevējs un īpašnieks – 311

Ruks Alfreds (1890–1941) – vieglatlēts. I Viskrievijas olimpiādes uzvarētājs Kijevā 10 km soļošanā – 535
Rūmniece Berta (1865–1953) – aktrise – 324, 511, 512, 657
Rupais-Rupjais Jūlijs (1887–?) – pedagogs, žurnālists – 488
Ruzskis Nikolajs (1854–1919) – Krievijas armijas ģenerālis. Ziemeļu frontes virspavēlnieks Pirmā pasaules karā – 575

S

Sadikovs Vladimirs (1874–1942) – krievu ķīmiķis – 492
Sakss Pauls (1878–1966) – dziedātājs, mūzikas pedagogs, Latvijas konservatorijas profesors – 326, 516, 529, 660
Salamonskis Alberts (1839–1913) – cirka īpašnieks, zirgu dresētājs – 328, 329, 527, 534
Saldavs P. – Latvijas pagastu delegātu kongresa dalībnieks (1905) – 372
Salnais Voldemārs (1886–1948) – sabiedrisks darbinieks, diplomāts. Tautas labklājības ministrs (1925), ārlietu ministrs (1933–1934). Sūtnis Zviedrijā, Norvēģijā, Dānijā. Miris Zviedrijā – 23, 27, 28
Salniņš Kristaps (1885–1939) – strādnieks, LSDSP kaujinieks. Pēc pilsoņu kara dzīvojis Padomju Krievijā. Gājis bojā padomju režīma represijās – 349, 392
Salums Antons (1883–1906) – skolotājs, dzejnieks. 1905. gada revolūcijas dalībnieks. Soda ekspedīcijas nošauts – 503
Samarins Jurijs (1819–1876) – krievu sabiedrisks darbinieks, publicists – 141
Saulietis Augusts (1869–1933) – rakstnieks – 219, 313, 315, 510
Savčenko Vasilijs (1929) – vēsturnieks – 38
Segliņš Vilis (1882–1961) – aktieris, režisors – 325, 511
Seile Valērija (1891–1970) – Latgales kultūras darbiniece – 27–29, 592
Seiļs Stepans (1909–1979) – pedagogs, kultūrvēsturnieks – 29
Serafims (*Seraphim*) Augusts Roberts (1863–1924) – baltvācu vēsturnieks, Kēnigsbergas universitātes profesors, Kurzemes vācu militārās pārvaldes skolu un baznīcu nodaļas vadītājs (1915–1918) – 141, 637
Serafims (*Seraphim*) Ernsts Augusts Vilhelms (1862–1945) – baltvācu žurnālists, vēsturnieks – 144, 499, 649
Serejskis (*Serejski*) Marians (1897–1975) – poļu vēsturnieks – 19
Seskis Jānis (1877–?) – diplomāts. Sūtnis Tallinā, Maskavā. Apcietināts (1941), gājis bojā padomju režīma represijās – 30, 405, 672
Sibēliuss (*Sibelius*) Jans (1865–1957) – somu komponists – 325
Silarājs Fricis (1880–1947) – skolotājs, sabiedrisks darbinieks – 340
Silenieks Visvaldis (1898–1960) – aktieris – 657

Siliņš Jēkabs – izdevējs, žurnālists. Laikraksta "Rīta Vēstnesis" redaktors (1911–1912) – 497
Siliņš Matīss (1861–1942) – etnogrāfs, rakstnieks – 492–494
Silnovska Ance (īst. v. Anna; 1892–1982) – aktrise – 514, 657
Silovičs Pēteris (1873–1933) – Romas katoļu baznīcas garīdznieks – 164
Simsone (prec. Aihere) Annija (1890–1967) – aktrise. E. Benjamiņas māsa. Pēc Otrā pasaules kara dzīvojusi Austrijā, ASV, Kanādā, Francijā – 511
Simsons Jānis (1887–1939) – aktieris, režisors – 657, 658
Siņicins Sergejs – krievu gleznotājs – 319
Sīpols Vilnis (1923) – latviešu izcelsmes Krievijas vēsturnieks – 57
Skaidreite (īst. v. Kempe Konstance; 1891–1947) – latgaliešu rakstniece – 507
Skaidrīte (īst. uzv. Vārtiņa) Jūlija (1871–1942) – aktrise – 324, 511, 656
Skalbe Kārlis (1879–1945) – rakstnieks. No 1944. gada dzīvojis Zviedrijā – 12, 312, 315, 316, 360, 372, 395, 497, 503, 504, 506, 558, 567, 594, 611, 623, 654
Skrēģis Jānis (?–1900) – jurists, literāts – 215
Skrinda Antons (1881–1918) – ārsts, Latgales sabiedrisks darbinieks, publicists – 507
Skrinda Kazimirs (1875–1919) – Romas katoļu baznīcas garīdznieks. Latgaliešu kultūras darbinieks Pēterburgā – 439, 440, 489, 507
Skšipeks (*Skrzypek*) Andžejs – poļu vēsturnieks – 52
Skubiķis Emīls (1875–1944) – sabiedriski politisks darbinieks, jaunstrāvnieks – 212, 405, 688
Skubiņš Vasilijs – latviešu strēlnieku bataljonu organizācijas komitejas loceklis, Vidzemes zemes padomes loceklis – 567, 581, 592
Skudrītis Eduards – tautskolotājs. 1905. gadā Aizputes apriņķa zemnieku delegātu biroja loceklis. Emigrējis uz Šveici – 365
Skuje A. – fabrikants – 247
Skujeniece Biruta (1888–1931) – aktrise, dzejniece – 324, 505, 512, 657
Skujenieks Marģers (1886–1941) – sabiedriski politisks darbinieks, statistiķis, publicists – 27, 28, 74, 83, 97, 111, 132, 172, 235, 265, 419, 420, 441, 494, 561, 594, 597, 645, 685, 688, 689, 700
Slavens Pēteris (1874–1919) – pulkvedis. Pilsoņu karā Dienvidu frontes pavēlnieks (1918–1919), Padomju Latvijas armijas komandieris (1919), pārgājis Latvijas armijas pusē – 668
Slonskis E. – Latgales poļu muižnieks, dzejnieks – 156
Smetona (*Smetona*) Antans (1874–1944) – Lietuvas sabiedriski politisks darbinieks, Lietuvas Valsts prezidents (1919–1920, 1926–1940) – 158
Smiļģis Eduards (1886–1966) – režisors, aktieris – 511, 512, 657
Sniedze Meta – latviešu aktrise ASV – 531
Sniķeris Oto (1885–1906) – strādnieks, LSDSP kaujinieks. Nošauts "bēgot" – 391

Sniķeris Pēteris (1875–1944) – dermatologs, venerologs. Latvijas armijas ārsts, ģenerālis – 300, 491
Sofokls (*Sophoklēs*) (ap 496–406 p. m. ē.) – sengrieķu dramaturgs – 509
Sologubs Fjodors (1863–1927) – krievu rakstnieks, dramaturgs – 511
Sologubs Vasilijs (1848–1914) – Baltijas pagaidu ģenerālgubernators (1905–1906) – 386, 389, 390, 395, 399
Soltans (*Soltan*) Vladislavs (1870–1943) – Latgales poļu muižnieks – 19, 650
Soms-Kaufmanis Kārlis (1894–1937) – LKP darbinieks. Pēc pilsoņu kara dzīvojis Padomju Krievijā. Gājis bojā padomju režīma represijās – 683
Sosārs Burhards (1890–1953) – komponists, diriģents – 660
Spekke Arnolds (1887–1978) – vēsturnieks, diplomāts – 31, 49
Spodrīte Anna – aktrise – 324
Spuls Jānis (1883–1962) – cirka mākslinieks – 527
Spūļs Broņislavs (1899–1974) – izglītības darbinieks, Latgales kultūrvēsturnieks – 29
Stabuša Paulīne – izveidojusi Rīgā privātu meiteņu ģimnāziju (1907) – 483
Stafenhāgens (*Stavenhagen*) Fricis (1873–1935) – baltvācu evaņģēliski luterisko draudžu mācītājs – 436
Stafenhāgens (*Stavenhagen*) Oskars (1850–1930) – baltvācu vēsturnieks, Kurzemes zemes arhīva direktors – 102
Stakle Jānis (1883–1942) – aktieris, režisors – 511, 656
Staļins (īst. uzv. Džugašvili) Josifs (1879–1953) – padomju valsts un PSKP vadītājs, asiņaina terora režīma īstenotājs PSRS – 35, 56, 661, 684
Stanke Aleksandrs (1884–1944) – kinooperators – 528
Staprāns Sergejs (1896–1951) – žurnālists, latviešu strēlnieku virsnieks. No 1930. gada dzīvojis Argentīnā – 611
Stenders Ernests (1891–1919) – grafiķis – 655
Stenfords *(Stanford)* Lelands (1824–1893) – amerikāņu jurists, politiķis. Pirmais Kalifornijas štata gubernators, ASV senators. Licis pamatus Stenforda universitātei Kalifornijā – 7, 23
Stepanovs Nikolajs – Kurzemes guberņas statistikas komitejas sekretārs – 69
Stepermanis Marģers (1898–1968) – vēsturnieks – 27, 30, 31, 38
Stērste Andrejs (1853–1921) – sabiedrisks darbinieks, jurists, literāts – 214, 610
Stērste (prec. Liekna-Virza) Elza (1885–1976) – dzejniece, rakstniece, tulkotāja. Represēta (1951), atgriezusies Rīgā 1955. gadā – 505
Stolipins Pjotrs (1862–1911) – Krievijas politisks darbinieks, iekšlietu ministrs, Ministru padomes priekšsēdētājs (1906–1911) – 403, 405, 412, 426, 433, 442, 463
Stradiņš Jānis (1933) – fizikāļķīmiķis, zinātnes vēsturnieks – 8, 44, 287, 477
Stradiņš Pauls (1896–1958) – ķirurgs, onkologs, medicīnas vēsturnieks – 491

Stranga Aivars (1954) – vēsturnieks, LU profesors – 43, 45
Straubergs Jānis (1886–1952) – kultūras darbinieks, vēsturnieks – 38
Straubergs Kārlis (1890–1962) – filologs, folklorists, LU profesors (no 1929). Izglītības ministrs (1924) – 29, 608, 609, 654
Strautnieks Eduards (1886–?) – advokāts. Latvijas Tautas padomes loceklis no Republikāņu partijas – 688
Strautzelis Pāvils (1864–1941) – ārsts Jelgavā, publicējis pētījumus par cilvēka higiēnu – 330
Strazdiņš Kārlis (1890–1964) – vēsturnieks – 38, 41
Strindbergs (*Strindberg*) Augusts (1849–1912) – zviedru rakstnieks – 513
Strods Heinrihs (1925) – vēsturnieks, LU profesors – 43, 45, 165
Strods Pēteris (1892–1960) – teologs, LU profesors. Latgales atmodas darbinieks – 487
Stroganovs F. – krievu aktieris – 509
Strunke Niklāvs (1894–1966) – gleznotājs, ilustrators, dekorators. No 1944. gada dzīvojis Zviedrijā – 611
Strūve Pjotrs (1870–1944) – krievu ekonomists, vēsturnieks, filozofs, publicists – 422
Stučka Pēteris (1865–1932) – jurists, LKP darbinieks. Padomju valdības galva Latvijā (1918–1920) – 13, 15, 16, 54, 56, 57, 119, 214, 215, 218, 283, 310, 334, 335, 420, 432, 599, 627, 629, 681, 684, 746
Stūls A. – inženieris – 235, 441
Stumbergs Jēkabs (1866–1935) – žurnālists, jurists. Laikraksta "Dzimtenes Vēstnesis" redaktors (1908–1914) – 496
Stumbina Ērika (1927–1992) – juriste, LU profesore – 39
Stūris Andrejs (?–1915) – latviešu strēlnieks. Viens no pirmajiem kritušajiem, ko 1915. gada oktobrī apglabāja Brāļu kapos – 571
Stūris Maksis – aktieris – 656
Sudrabkalns Jānis (īst. v. Peine Arvīds; 1894–1975) – dzejnieks – 594, 654
Sudrabu Edžus (īst. v. Zilbers Eduards Morics; 1860–1941) – rakstnieks. No 1924. gada dzīvojis Maskavā – 125, 308, 317, 501
Sukatnieks Teodors (1894–?) – vieglatlēts, diska metējs. I Viskrievijas olimpiādes Kijevā uzvarētājs – 535
Supē (*Suppe*) Francs (1819–1895) – austriešu komponists – 518
Suta Romans (1896–1944) – gleznotājs – 655
Svaine-Ziediņa Olga – aktrise – 514
Svainis Ansis (īst. v. Jekulis Jēkabs; 1876–1933) – aktieris – 514, 658, 659
Sveilis Miķelis (1888–?) – aktieris, režisors – 658
Svemps Nikolajs – Latvijas Tautas padomes loceklis no Zemnieku savienības – 688
Svenne Oto (1886–1938) – skolotājs, skolu dzīves organizētājs Latgalē – 488

Sverbejevs Dmitrijs – Kurzemes guberņas gubernators – 62, 339
Svežbiņskis (*Swierzbinski*) Mihals – Latgales muižnieks, Polijas diplomāts Latvijā – 19

Š

Šāberts Jānis (1892–1973) – aktieris. Pēc Otrā pasaules kara dzīvojis Vācijā, ASV – 514
Šāberts (*Schabert*) Oskars (1866–1936) – baltvācu evaņģēliski luterisko draudžu mācītājs – 437
Šacs-Aņins Maksis (1885–1975) – ebreju literatūrkritiķis, publicists – 150
Šahno (*Szachno*) Bohdans (1869–pēc 1939) – Latgales poļu muižnieks. Daugavpils apriņķa priekšnieks vācu okupācijas laikā (1918) – 650
Šalda Vitālijs (1947) – vēsturnieks – 419
Šalkonis (īst. v. Dīriķis Kristaps; 1882–1957) – rakstnieks, dzejnieks – 503
Šaurums Gustavs (1883–1952) – teologs, bibliofils – 286
Ščerbakovs Aleksejs – Rīgas mācību apgabala kurators – 479
Šekspīrs (*Shakespeare*) Viljams (1564–1616) – angļu dramaturgs, dzejnieks – 322–324
Šeluhins N. – krievu sabiedrības pārstāvis Rīgā – 546
Šēnfelds Maksis (1861–1913?) – psihiatrs, psihiatriskās slimnīcas direktors – 397, 492
Šēnhers (*Schönherr*) Karls (1867–1943) – austriešu rakstnieks, dramaturgs – 511
Šērs Arturs – Latvijas Tautas padomes loceklis no Zemnieku savienības – 688
Šilde Ādolfs (1907–1990) – jurists, žurnālists, vēsturnieks – 34, 52, 538, 584, 633, 661, 673
Šillers (*Schiller*) Frīdrihs (1759–1805) – vācu rakstnieks – 322–324, 658
Šima (*Shima*) Sonoko (1955) – japāņu vēsturniece – 51
Šīmanis (*Schiemann*) Pauls (1876–1944) – baltvācu žurnālists, sabiedriski politisks darbinieks – 685
Šīmanis (*Schiemann*) Teodors Heinrihs Kristiāns Karls (1847–1921) – baltvācu vēsturnieks, Berlīnes universitātes profesors – 141, 544
Šimkuva Helēna (1957) – vēsturniece – 8, 42
Šimoļūns (*Šimoliūnas*) Antans (1847–1933) – lietuviešu avīzes "Rygos Garsas" redaktors – 500
Šindlers Fricis (1859–?) – rūpnieks, namsaimnieks – 327
Šingarjovs Andrejs (1869–1918) – Krievijas politiķis. Viens no kadetu partijas līderiem, tās agrārās programmas autors. Krievijas Pagaidu valdības loceklis (1917) – 423

Širrens (*Schirren*) Karls Kristiāns Gerhards (1826–1910) – baltvācu vēsturnieks, Tērbatas universitātes profesors – 50, 141
Šķilters Gustavs (1874–1954) – tēlnieks – 318, 321, 523, 524
Šķilters Kārlis (1891–1940) – vēsturnieks. Pēc pilsoņu kara dzīvojis Padomju Krievijā. Gājis bojā padomju režīma represijās – 57
Šķirmants Jānis (1906–1992) – pedagogs, pēc otrā pasaules kara dzīvojis Vācijā, ASV – 192
Šlesers Jūlijs – strādnieks, 1905. gada revolūcijas dalībnieks, kaujinieks – 349
Šlingenzīpens (*Schlingensiepen*) Georgs Hermanis – vācu vēsturnieks – 133
Šmēlings (*Schmaeling*) Aleksandrs (1877–?) – baltvācu arhitekts – 322
Šmēlings (*Schmaeling*) Reinholds (1840–1917) – baltvācu arhitekts – 322
Šmīdebergs (*Schmiedeberg*) Osvalds (1838–1921) – latviešu izcelsmes farmakologs, Tērbatas universitātes profesors – 300
Šmidhene F. – meiteņu ģimnāzijas īpašniece Dubultos – 484
Šmithene Mirdza (1887–1978) – aktrise – 511, 512, 657
Šmits (*Schmidt*) Aksels – baltvācu žurnālists, "Rigasche Neueste Nachrichten" redaktors – 423
Šmits (*Schmidt*) Karls (1822–1894) – baltvācu ķīmiķis – 300
Šmits Pēteris (1869–1938) – valodnieks, etnogrāfs, folklorists. LU profesors (1920–1938) – 31, 127, 286, 304, 305, 492, 495
Šnēfogts (*Schneevoigt*) Georgs Lenarts (1872–1947) – somu diriģents, strādājis Rīgā – 325, 516, 517
Šnore Elvīra (1905–1996) – arheoloģe – 31, 38
Šnore Pēteris (1860–1928) – tālbraucējs kapteinis – 184
Šovs (*Schaw*) Bernards Džordžs (1856–1950) – angļu rakstnieks, dramaturgs – 511, 657
Šperlings Voldemārs – Rīgas Biržas bankas direkcijas loceklis – 261
Špīlberga (īst. uzv. Simsone) Ludmila (1886–1947) – aktrise – 515, 657
Šrēders (*Schröder*) Vilhelms Johans – Burtnieku pilsmuižas īpašnieks – 232
Šreiners Aleksandrs – svarcēlājs, II Viskrievijas olimpiādes uzvarētājs – 536
Šrenks (*Schrenk*) Ērihs Morics (1869–1930) – Baltijas vācu teologs – 164
Štāle Mirjama (1897–?) – aktrise – 657
Šteimanis Josifs (1923) – vēsturnieks – 150
Šteinbergs Valentīns (1915) – filozofs, vēsturnieks – 39
Šteins G. – operas trupas vadītājs Krievu teātrī (1905–1910) – 509, 517
Šteins Leo – Vācu teātra direktors – 508
Štelmahers (*Stelmacher*) Aleksandrs – "Rigaer Tageblatt" redaktors – 410
Štengele Lilija (1891–1958) – aktrise – 511
Štiglics Aleksandrs (1814–1884) – krievu finansists, mecenāts – 318, 523
Štols V. – tēlnieks – 321

Štrāls Aleksandrs (1879–1947) – gleznotājs – 319, 321, 521
Štrāls Kārlis (1880–1970) – rakstnieks – 503, 505
Štrauhs A. – mašīnu un kuģubūves rūpnīcas īpašnieks – 444
Štrauss (*Strauss*) Johans (1825–1899) – austriešu komponists, diriģents – 517
Štrauss Vilhelms (arī Štrauss Vilis; 1903–1941) – vēsturnieks – 56
Štreihfelds (no 1940 Varkalis) Rūdolfs (1875–1966) – aktieris – 514, 657
Štrēzemanis (*Stresemann*) Gustavs (1878–1929) – Vācijas valsts darbinieks, Nacionāli liberālās partijas deputāts reihstāgā – 633
Štriks (*Stryck*) Heinrihs (1873–1938) – baltvācu politiķis – 652
Šturms Eduards (1895–1959) – arheologs. Pēc Otrā pasaules kara dzīvojis Vācijā – 31
Šūberts Pauls (1884–1945) – pianists – 516
Šulca E. – meiteņu ģimnāzijas īpašniece – 483
Šulcs-Gafernics (*Schultz-Gävernitz*) Gerhards (1864–1943) – Vācijas reihstāga deputāts, tautsaimnieks – 685
Šūmanis (*Schumann*) Roberts (1810–1856) – vācu komponists – 325
Šutovs Ignatijs – krievu sabiedrības pārstāvis Rīgas domes vēlēšanu sapulcēs – 149
Švābe Arveds (1888–1959) – vēsturnieks, jurists, rakstnieks. Pēc Otrā pasaules kara dzīvojis Zviedrijā – 23, 26–28, 31, 34, 41, 49, 60, 74, 84, 112, 236, 335, 402, 477
Švarcs Grigorijs (1860–1928) – inženieris, RPI, LU profesors – 302
Švarcs (*Schwartz*) Pauls Aleksandrs (1858–1931) – finansists un baņķieris. Rīgas Biržas bankas direktors (no 1888), Lielās ģildes eltermanis (1914–1930) – 140
Švarcs Voldemārs (1884–1957) – aktieris – 512, 656
Švedrēvics Nikolajs – sportists, vieglatlēts – 536

T

Tādens (*Thaden*) Edvards (1922) – amerikāņu vēsturnieks – 60
Tailova Ludmila – meiteņu ģimnāzijas īpašniece – 483
Tairovs Aleksandrs (1885–1950) – krievu režisors – 509
Tatjana (1897–1918) – lielkņaze, cara Nikolaja II meita – 558
Taube Voldemārs – ārsts, Ventspils pilsētas galva (1909–1911) – 261
Tautmīlis-Bērziņš (īst. uzv. Bērziņš) Roberts (1873–1915) – teātra darbinieks, dramaturgs – 324, 325, 513–515
Tentelis Augusts (1876–1942) – sabiedriski politisks darbinieks, vēsturnieks. LU profesors, rektors (1929–1931), izglītības ministrs (1928, 1935–1938) – 25, 28, 31
Tigins Arnolds (1880–1945) – gleznotājs – 319, 521
Tihomirovs Aleksandrs (1889–1969) – krievu gleznotājs – 319
Tilbergs Jānis Roberts (1880–1972) – gleznotājs, grafiķis, tēlnieks – 14, 522, 523
Timma Jēkabs (?–1915) – latviešu strēlnieks. Viens no pirmajiem kritušajiem, ko apglabāja Brāļu kapos – 571

Tisē Eduards (1897–1961) – kinooperators – 528
Tobīns (*Tobien*) Aleksandrs fon (1854–1929) – baltvācu vēsturnieks, statistiķis – 68, 172, 220, 333, 403
Tode Ernests (1858–1932) – vitrāžists – 321
Toinbijs (*Toynbee*) Arnolds Džozefs (1889–1975) – angļu vēsturnieks – 567
Tokarevs P. sk. Dreimanis Pēteris
Tolstojs Ļevs (1828–1910) – krievu rakstnieks – 313, 511, 513
Tomanis Bruno (1933) – latviešu izcelsmes krievu vēsturnieks – 57, 58
Tone Voldemārs (1892–1958) – gleznotājs – 655
Tranzē-Rozeneks (*Transehe-Roseneck*) Astafs Georgs fon (1865–1946) – baltvācu tiesību vēsturnieks – 25, 333
Trasuns Francis (1864–1926) – Romas katoļu baznīcas garīdznieks, Latgales atmodas darbinieks, Krievijas 1. Valsts domes deputāts, Latvijas Tautas padomes loceklis – 157, 397, 420, 421, 439, 492, 507, 592, 596
Traubergs Edvarts (1883–1965) – sabiedriski politisks darbinieks. Revolucionāro sociālistu partijas pārstāvis Latvijas Tautas padomē – 212, 685, 688
Treičke (*Treitschke*) Heinrihs (1834–1896) – vācu vēsturnieks – 142
Treigūte Lonija (prec. Neiberga; 1880–1976) – ārste – 212
Treigūte Verēna (prec. Akermane; 1883–1970) – ārste – 212
Treijs Rihards (1931) – žurnālists, vēsturnieks – 45, 307, 496
Treimanis Hristiāns (1887–1978) – strādnieks, LSDSP kaujinieks 1905. gada revolūcijā – 350
Treimanis Jēkabs (1875–1924) – RPI students. Par piedalīšanos 1905. gada revolūcijā arestēts, notiesāts uz mūža nometinājumu Sibīrijā (1907). Pēc Oktobra apvērsuma strādājis padomju darbā – 283
Treimanis-Zvārgulis Edvards (1866–1950) – dzejnieks – 504, 520, 522, 654
Trikovskis Nikolajs (1865–?) – Krievijas armijas ģenerālis. Pirmā pasaules kara laikā 3. Sibīrijas strēlnieku divīzijas komandieris – 580
Trockis (īst. uzv. Bronšteins) Ļevs (1879–1940) – politisks darbinieks. 1929. gadā izraidīts no PSRS, padomju aģentu nogalināts – 629
Trompovskis Edmunds fon (1851–1918) – baltvācu arhitekts – 322
Trūps Henriks (arī Trops; 1908–1994) – Romas katoļu baznīcas teologs – 165
Turauskis Jānis (1865–1940) – skolotājs, tirdzniecības skolas direktors, Ventspils pilsētas galva, domnieks, sabiedrisks darbinieks – 427
Turgeņevs Ivans (1818–1883) – krievu rakstnieks – 324

U

Ubāns Konrāds (1893–1981) – gleznotājs – 655
Ūders Teodors (1868–1915) – gleznotājs, grafiķis – 522

Ūdre Aurora (1930) – vēsturniece – 419
Ukstiņš Klāvs (1832–1904) – tautas atmodas darbinieks Liepājā, skolotājs, redaktors – 309
Ulmanis Kārlis (1877–1942) – agronoms, politiķis, Ministru prezidents (1918–1921, 1925–1926, 1931, 1934–1940), ārlietu ministrs (1926, 1931, 1934–1936), Valsts prezidents (1936–1940). Pēc padomju karaspēka ienākšanas apcietināts, izsūtīts (1940), miris cietumā – 12, 22, 31, 32, 44, 52, 395, 405, 494, 590, 592, 596, 624, 645, 673, 685, 687–690
Uļjanovs Grigorijs (1859–?) – krievu filologs. Varšavas universitātes rektors, Rīgas mācību apgabala kurators (1904–1906) – 477
Ungerns-Šternbergs (*Ungern-Sternberg*) Valters – vācu vēsturnieks – 74
Upīts Andrejs (1877–1970) – rakstnieks – 219, 495, 506, 508, 513, 654
Utkins F. – Krievu nacionālā kluba žurnāla "Russkaja beseda" redaktors – 423

V

Vācietis Jukums (1873–1938) – pulkvedis, 5. Zemgales latviešu strēlnieku pulka komandieris. Pilsoņu karā un 20.–30. gados ievērojams militārs darbinieks Padomju Krievijā. Gājis bojā padomju režīma represijās – 538, 568, 575, 612, 617, 661, 664, 668, 670, 684
Vāgners (*Wagner*) Rihards (1813–1883) – vācu komponists un diriģents, strādājis arī Rīgā (1837–1839) – 325, 517, 660
Vailds (*Wilde*) Oskars (1854–1900) – angļu rakstnieks – 657
Vailijs (*Wiley*) Džons Kupers (1893–1967) – ASV diplomāts, sūtnis Latvijā Otrā pasaules kara sākumā – 23
Vaivods Juliāns (1895–1990) – Romas katoļu baznīcas garīdznieks, bīskaps (no 1964), kardināls (no 1983) – 165
Valdemārs Krišjānis (1825–1891) – sabiedrisks darbinieks, publicists, viens no jaunlatviešu kustības vadītājiem – 114, 115, 130, 153, 184, 217, 291
Valdens Pauls (1863–1957) – ķīmiķis, RPI profesors – 302–306, 376, 562
Valdšmits Teodors (1868–1934) – aktieris – 324, 511, 656
Valle Bernhards (1888–1924) – komponists, diriģents, mūzikas kritiķis – 660
Valtere (*Walter*) Sofija Zuzanna (1874–1945) – baltvācu gleznotāja – 522
Valters (*Walter*; īst. uzv. Šlēzingers) Bruno (1876–1962) – vācu diriģents – 325
Valters Jānis (1869–1932) – gleznotājs – 318–321
Valters J. – Vidzemes ģenerālsuperintendents – 140
Valters Miķelis (1874–1968) – sabiedriski politisks darbinieks, dzejnieks, Latvijas Tautas padomes loceklis, diplomāts – 28, 132, 212, 218, 219, 372, 404, 405, 419, 422, 543, 592, 593, 596, 608, 624, 645, 685, 686, 688
Vanadziņš Nikolajs (1892–1978) – ērģelnieks, mūzikas pedagogs – 660

Vanags Aleksandrs (1873–1919) – arhitekts, Rīgas pilsētas Diskonta bankas direktors – 322, 469, 525
Vanags Gustavs (1891–1965) – ķīmiķis – 494, 562
Vanags Kārlis (1883–?) – Latvijas Tautas padomes loceklis no Zemnieku savienības. Latvijas bankas direktors (1927–1940). Apcietināts (1941), gājis bojā padomju režīma represijās – 688
Vankins Teodors (1873–1947) – sabiedriski politisks darbinieks, ārsts. Vidzemes Pagaidu zemes padomes loceklis. No 1944. gada dzīvojis Vācijā – 592
Varlamovs Konstantīns (1849–1915) – krievu aktieris – 510
Vārsbergs Jānis (1879–1961) – agronoms, LU profesors (1939). Latvijas Tautas padomes loceklis no Zemnieku savienības. No 1944. gada dzīvojis Zviedrijā – 688
Varslavāns Alberts (1929) – vēsturnieks – 43
Vasiļevskis (*Wasilewski*) Leons (1870–1936) – poļu diplomāts – 19
Vasiļjevs G. – tirgotājs, Daugavpils pilsētas bankas direktors – 261
Vašingtons (*Washington*) Džordžs (1732–1799) – ASV pirmais prezidents (1789–1797) – 7
Vāvere Paulīne – pagasta delegātu kongresa dalībniece no Katlakalna pagasta – 362
Vāvere Vera (1929) – literatūrzinātniece – 502
Vēbers Aleksandrs (pseid. Varaidošu Sanderis; 1848–1910) – publicists, atmodas laikmeta darbinieks, advokāts – 94, 303, 308
Vecozols Jūlijs (1884–1945) – sabiedriski politisks darbinieks, rakstnieks, žurnālists – 503
Vēdekinds (*Wedekind*) Franks (1864–1918) – vācu dramaturgs – 322
Vēgners (*Wegner*) Pauls (1874–1948) – vācu aktieris – 509
Veibele-Jakovļeva Late (1877–1949) – pirmā latviešu zobārste – 212, 216
Veics Reinholds (1882–1920) – aktieris, režisors – 324, 325, 510, 511, 656, 657
Veidemanis Frīdrihs – tirgotājs, Jelgavas pilsētas bankas direktora vietnieks – 261
Veigners Ilgvars (1932) – inženieris – 113
Veinbergs Frīdrihs (1844–1924) – atmodas laikmeta darbinieks, advokāts, sabiedriski politisks darbinieks – 94, 214, 215, 308, 309, 344, 349, 396, 419, 426, 428, 434, 493, 496, 497, 510, 540, 581, 595, 642, 646, 648
Veineke Ādolfs – skolotājs, Jelgavas pilsētas bankas direktora vietnieks – 261
Veisenhofs (*Weysenhoff*) Juzefs (1860–1932) – rakstnieks – 156
Veismanis Jānis (1867–1913) – žurnālists, laikrakstu "Latviešu Avīzes", "Vērotājs" redaktors – 309, 310
Vējš Jānis (1936) – filozofs – 39
Velkme Jānis (1876–1962) – Romas katoļu baznīcas mācītājs. Pēc Otrā pasaules kara dzīvojis ASV – 464

Vensku Edvarts (1855–1897) – dzejnieks, žurnālists – 304
Vents Fjodors – Krievijas armijas ģenerālis. Viens no soda ekspedīcijas vadītājiem Latvijā – 386, 387, 398
Verdi (*Verdi*) Džuzepe (1813–1901) – itāļu komponists – 518, 660
Vērmane Anna (1750–1827) – Rīgas tirgotāja Kristiāna Heinriha Vērmaņa atraitne – 737
Vernere Velta (1890–1956) – aktrise – 514, 657
Veselis Jānis (1896–1962) – rakstnieks – 654
Vesmanis Frīdrihs (1875–1942) – jurists, sabiedriski politisks darbinieks – 214, 218
Vestermanis Marģers (1925) – vēsturnieks – 150
Vičs Andrejs (1879–1943) – skolotājs, publicists, vēsturnieks. Apcietināts (1941), gājis bojā padomju režīma represijās – 28, 30, 210, 286, 476
Viesture (īst. uzv. Ģēvele) Emīlija (1891–1947) – aktrise – 512, 515
Vīgnere-Grīnberga Malvīne (1871–1949) – dziedātāja – 326, 516, 529, 660
Vīgners Ernests (1850–1933) – komponists, kordiriģents – 159, 519, 529
Vīgrabs Juris (1881–1958) – vēsturnieks, diplomāts. No 1944. gada dzīvojis Vācijā – 31, 672
Vīksna Arnis (1942) – medicīnas vēsturnieks – 210, 287, 477
Vīksne Sīmanis – būvuzņēmējs, Rīgas pilsētas domnieks – 95
Vīksniņš Nikolajs (1893–1976) – vēsturnieks, pedagogs. No 1944. gada dzīvojis emigrācijā – 30, 49, 335
Vilciņš Rūdolfs (1886–1953) – gleznotājs, grafiķis – 522
Vilciņš Tālivaldis (1922–1997) – vēsturnieks, sociologs – 8, 350
Vilhelms (*Wilhelm*) Hanss Heinrihs – vācu vēsturnieks – 51
Vilhelms II (1859–1941) – Vācijas imperators – 385, 544, 617, 618, 639, 648, 650, 652, 675, 748
Vilks Banga (1927) – vēsturniece – 235
Vilnis K. sk. Kiršs Jūlijs
Vilsons (*Wilson*) Henrijs (1864–1922) – britu ģenerālštāba priekšnieks – 679
Vilsons (*Wilson*) Vudro Tomass (1850–1924) – ASV valsts darbinieks, prezidents (1913–1921) – 627, 680
Viļjevs A. – tautskolu inspektors – 297
Vinčesters (*Winchester*) Olivers Fišers (1810–1880) – amerikāņu rūpnieks un ieroču konstruktors – 570
Vinklers (*Winkler*) Kārlis Aleksandrs (1860–1911) – baltvācu gleznotājs – 521
Vinnigs (*Winnig*) Augusts (1878–1956) – Vācijas ģenerālpilnvarotais Baltijā 1918. gadā – 673, 676, 687
Vintiņš Pēteris (pseid. Veinis; 1893–1938) – teātra darbinieks, žurnālists, rakstnieks. Pēc Oktobra apvērsuma dzīvojis Padomju Krievijā. Gājis bojā padomju režīma represijās – 659

Vipers Roberts (1859–1954) – vēsturnieks, LU profesors (1924–1941) – 25, 30, 31
Virhovs (*Virchow*) Rūdolfs (1821–1902) – vācu anatoms, patologs, antropologs, celulārpatoloģijas pamatlicējs – 304
Virsis Mārtiņš (1959) – vēsturnieks, diplomāts – 42, 45
Virza Edvarts (īst. v. Liekna Jēkabs Eduards; 1883–1940) – dzejnieks – 503, 505, 611, 654
Visockis Ivans – laikraksta "Rižskij vestņik" redaktors – 153, 359, 430
Vitands Frīdrihs (1855–1910) – žurnālists, "Dzimtenes Vēstneša" redaktors (1908–1910) – 496
Vite Sergejs (1849–1915) – Krievijas finansu ministrs (1892–1903), Ministru padomes priekšsēdētājs (1905–1906) – 240, 389
Vītoliņš Kārlis – sporta biedrības "Amatieris", "Unions" izveidotājs – 533
Vītols Eduards (1877–1954) – gleznotājs, scenogrāfs – 570
Vītols J. – profesors, Latvijas neatkarības partijas biedrs – 596
Vītols Jāzeps (1863–1948) – komponists – 326, 515, 517, 519, 524, 530, 660
Vitrams (*Wittram*) Reinhards (1902–1973) – baltvācu vēsturnieks – 50, 51, 133, 403
Vitvickis Leonīds – laikraksta "Rižskije vedomosti" redaktors – 149, 311, 499
Voitinskis Vladimirs (1885–1960) – Krievijas Pagaidu valdības ieceltais Ziemeļu frontes komisāra palīgs. Vēlāk dzīvojis emigrācijā – 612
Volkovičs Boriss (1936) – vēsturnieks – 150
Volkovs Vladislavs (1963) – filozofs – 134, 706
Volters (*Volteris*) Eduards (1856–1941) – lietuviešu filologs, etnogrāfs – 111
Vulfe Pavla – krievu aktrise – 323, 509
Vulfs Edvards (1886–1919) – rakstnieks, dramaturgs – 503, 508, 563, 654, 657

Z

Zaharovs Fedots – Daugavpils pilsētas bankas direktora biedrs – 261
Zaiončkovskis Andrejs (1862–1926) – krievu ģenerālis, militārais vēsturnieks – 613
Zaiončkovskis N. – Rīgas mācību apgabala inspektors – 297
Zakss Šlems – ebreju uzņēmējs Daugavpilī – 152
Zālīte Elga (1959) – vēsturniece – 236
Zālīte Pēteris (1864–1939) – sabiedrisks darbinieks, laikrakstu izdevējs, filozofs – 92, 308, 342, 358, 372, 494, 582, 672, 741
Zālītis Frīdis (1887–1944) – skolotājs, sarakstījis vēstures mācību grāmatu. 1944. gadā izbraucis uz Vāciju, kur miris – 30
Zālītis Jānis (1874–1919) – sabiedriski politisks darbinieks. Krievijas 4. Valsts domes deputāts, viens no latviešu strēlnieku bataljonu organizētājiem – 424, 479, 549, 558, 567, 583, 595, 601, 610, 688

Zālītis Jānis (1884–1943) – komponists, mūzikas kritiķis – 326, 516, 660
Zaltens (*Salten*) Fēlikss (1869–1947) – austriešu dramaturgs – 511
Zalts Kārlis (1885–1953) – matemātiķis, statistiķis, inženieris – 28
Zaļkalns Teodors (1878–1972) – tēlnieks – 318, 321, 502, 522, 523, 524, 656
Zāmuels Voldemārs (1872–1948) – sabiedriski politisks darbinieks, Latviešu Pagaidu nacionālās padomes valdes loceklis – 423, 623, 685, 686, 688
Zanders Jānis (1857–?) – latviešu evaņģēliski luteriskās draudzes mācītājs Petrogradā – 558, 561
Zandmanis M. – 2. Liepājas riteņbraucēju biedrības vadītājs – 533
Zariņš Jānis (1893–1979) – aktieris, režisors – 657
Zariņš Kārlis – Radikāldemokrātiskās partijas biedrs – 595
Zariņš Rihards (1869–1939) – grafiķis – 318, 321, 383, 522, 570, 655
Zaure Augusts (1893–1939) – 4. Vidzemes latviešu strēlnieku pulka virsnieks, Latvju kareivju nacionālās savienības izpildkomitejas loceklis – 611
Zavarina Antoņina (1928) – etnogrāfe – 706
Zēbergs Aurēlijs (1879–1940) – jurists, Latvijas Tautas padomes loceklis no Republikāņu partijas – 595
Zeberiņš Indriķis (1882–1969) – gleznotājs, grafiķis – 522
Zedats Arturs – svarcēlājs – 535, 536
Zēgners Jānis (1884–1933) – gleznotājs, grafiķis – 319
Zeiberlihs (*Seiberlich*) Ērihs (1882–1946) – baltvācu medicīnas vēsturnieks – 303
Zeibolts Jēkabs (1867–1924) – rakstnieks, dramaturgs – 308, 325, 513, 531
Zeibots Arvīds (1894–1934) – lielinieks. Rīgas Strādnieku deputātu padomes izpildkomitejas priekšsēdētājs (1917). Pēc pilsoņu kara dzīvojis Padomju Krievijā – 590
Zeids Teodors (1912–1994) – vēsturnieks – 38, 39
Zeiferts Teodors (1865–1929) – literatūrzinātnieks – 308, 317, 609
Zēke Heinrihs – baltvācu gleznotājs – 319
Zēkts (*Seeckt*) Hanss fon (1866–1936) – Vācijas armijas ģenerālis. Pirmajā pasaules karā 11. armijas štāba priekšnieks – 638
Zelče Vita (1965) – vēsturniece – 8, 385
Zeltiņš Antons – latviešu strēlnieku bataljona virsnieks – 568, 575
Zeltiņš (Golts) Dāvids sk. Golts Dāvids
Zeltiņš N. – cara slepenpolicijas darbinieks – 640
Zeltiņš Voldemārs (1879–1909) – gleznotājs – 321, 523
Zeltmatis (īst. v. Kārkliņš Ernests; 1868–1961) – skatuves mākslas pedagogs, rakstnieks – 325, 515, 657
Zeļenko Aija (1959) – vēsturniece, Latvijas Vēstures muzeja Vēstures nodaļas vadītāja – 8

Zeļenko Vasilijs (1878–1940) – skolotājs, 1905. gada revolūcijas dalībnieks – 111, 359, 360
Zemcevs V. sk. Garais Fricis
Zemgaliešu Biruta (īst. v. Grencione Konstance Augustīne; 1878–1906) – rakstniece, dzejniece. Par piedalīšanos revolucionārā kustībā arestēta (1906), pēc atbrīvošanas izdarījusi pašnāvību – 503
Zemgals Gustavs (1871–1939) – jurists, sabiedriski politiska darbinieks. Apsardzības ministrs (1921–1923), finansu ministrs (1931–1932), Valsts prezidents (1927–1930) – 395, 431, 512, 581, 595, 688, 689, 690
Zemmers Aleksandrs (1846–1914) – veterinārārsts – 300
Zemmers Eižens (1843–1906) – mikrobiologs, veterinārārsts, Tērbatas Veterinārā institūta profesors – 300
Zemmers Ernests – ārsts, piedalījies medicīnas terminoloģijas veidošanā latviešu valodā – 217
Zemzaris (līdz 1936 Zommers) Jānis Tālivaldis (1902–?) – tiesību vēsturnieks – 38
Zērings (*Sering*) Makss (1857–1939) – Vācijas lauksaimniecības eksperts – 639
Zīberga A. – latviešu aktrise ASV – 531
Zībergs Jēkabs (1863–1963) – rūpnieks, laikrakstu izdevējs un sabiedrisks darbinieks ASV – 126
Zilberts Jānis – skolotājs Suhonovas latviešu kolonijā Sibīrijā – 489
Zīle Ļubova (1938) – vēsturniece – 35, 36
Zīle Zigurds (1927) – latviešu izcelsmes amerikāņu jurists – 210
Zingbergs Juris (1875–1906) – skolotājs Lažas pagastā. Soda ekspedīcijas nogalināts – 365
Zinovjevs Grigorijs (1883–1936) – Padomju Krievijas politisks darbinieks – 739
Zinovjevs Mihails – Vidzemes guberņas gubernators – 118
Zīraks A. – aktieris – 656
Zīvarts Ernests (1879–1937) – grafiķis – 522
Zīverss (*Sievers*) Aleksandrs Emanuēls – muižas īpašnieks Cēsu apriņķa Kārļu pagastā – 370
Zīverss (*Sievers*) Frīdrihs Maksimiliāns fon (1857–1919) – mežkopis, dendrologs, Vidzemes muižniecības landrāts (1898–1912), Skrīveru muižas īpašnieks – 407, 410
Znotiņš Pēteris (1885–1906) – revolucionārās kustības vadītājs Malienā. Soda ekspedīcijas nogalināts – 398
Zolā (*Zola*) Emils (1840–1902) – franču rakstnieks – 313
Zolotarevs Sergejs – krievu literārā pulciņa vadītājs Rīgā – 149
Zommers Alfrēds (1888–1954) – aktieris, režisors – 657, 658
Zūdermanis (*Sudermann*) Hermanis (1857–1928) – vācu rakstnieks – 313, 322, 324, 325, 509, 511

Zunda Antonijs (1947) – vēsturnieks – 43, 45
Zutis Jānis (1893–1962) – vēsturnieks – 39, 42
Zvaigzne Velta (1890–1920) – aktrise – 658
Zvanītājs Ilmārs (1929) – sporta vēstures entuziasts – 314
Zvanpūtis (īst. v. Viļķers Kārlis; 1873–1911) – dzejnieks – 520
Zvārgulis sk. Treimanis-Zvārgulis Edvarts
Zvegincovs Nikolajs – Vidzemes guberņas gubernators – 62, 63, 360, 373, 385, 477, 541, 543

Ž

Žagars Mārtiņš (1879–1971) – cirka mākslinieks, cīkstonis – 527, 534
Žākle Jānis sk. Mērnieks Jānis
Žakovs Kaļistrats (1866–1926) – komiešu rakstnieks – 408
Žanēns (*Janin*) Pjērs Tjebo Šarls Moriss – franču ģenerālis – 672
Žibalts Gustavs (1873–1938) – aktieris – 511, 657, 659
Žilēvica Jūlija – aktrise – 511, 656
Žirardi (*Girardi*) Aleksandrs (1850–1918) – austriešu aktieris – 509
Žvinklis Arturs (1964) – vēsturnieks – 44, 675

Ģeogrāfisko nosaukumu rādītājs

A

Adulienas pagasts – Vidzemes gub. Valkas apr., tagad Gulbenes raj. Jaungulbenes pag. – 348, 354, 368, 394
Āfrika – kontinents – 456
Āgenskalns – Rīgas pilsētas daļa Pārdaugavā – 159, 267, 327, 328, 525
Ainaži – pag. Vidzemes gub. Valmieras apr., tagad pilsēta (1926) ar lauku teritoriju Limbažu raj. – 123, 130, 182, 184, 185, 252, 257, 275, 291, 292, 387, 452, 454, 455, 487, 555
Aizkaukāzs – teritorija uz dienvidiem no Lielā Kaukāza kalnu grēdas līdz Irānas un Turcijas robežai – 72, 568
Aizkraukle – muiža Vidzemes gub. Rīgas apr., tagad ciems Aizkraukles raj. Aizkraukles pag., kā arī pilsēta (bij. Stučka) 3 km uz dienvidiem no tās – 165, 533
Aizkraukles pagasts – Vidzemes gub. Rīgas apr., tagad Aizkraukles raj. – 355
Aizpute – pilsēta (1378), apriņķa centrs Kurzemes gub., tagad pilsēta Liepājas raj. – 30, 66, 162, 192, 199, 205, 214, 251, 252, 365, 379, 381, 382, 398, 404, 452, 482
Aizputes apriņķis – Kurzemes gub., tagad daļēji Liepājas, Kuldīgas, Ventspils raj. teritorija – 60, 157, 342, 363, 364, 370, 375, 382, 388, 408
Aizupe – latviešu kolonija Tālajos Austrumos – 489
Akmeņrags – zemesrags jūrā ar bāku – Kurzemes gub. Aizputes apr. Sakas pag., tagad Liepājas raj. Sakas pag. teritorijā – 539
Aknīste – pag. un miests Kauņas gub., tagad pilsēta (1991) ar lauku teritoriju Jēkabpils raj. – 101, 108
Alberta iela – iela Rīgā – 322
Alberta laukums – laukums Vecrīgā – 327
Aleksandra iela – tagad Brīvības iela Rīgā – 270
Allažu pagasts – Vidzemes gub. Rīgas apr., tagad Rīgas raj. – 356
Allikakivi – apdz. vieta Pērnavas apkaimē Igaunijā – 159
Aloja – pag. Vidzemes gub. Valmieras apr., tagad pilsēta (1992) ar lauku teritoriju Limbažu raj. – 416
Alšvanga – pag. Kurzemes gub. Aizputes apr., tagad Kuldīgas raj. Alsungas pag. – 168
Alūksne – pag., miests, muiža Vidzemes gub. Valkas apr., tagad pilsēta (1920), Alūksnes raj. centrs – 160, 165–167, 188, 217, 334, 386, 437, 452, 456
Alūksnes muiža – Vidzemes gub. Valkas apr. Alūksnes miestā, tagad Alūksnes pilsētas teritorijā – 167

Alūksnes pagasts – Vidzemes gub. Valkas apr., tagad Alūksnes raj., Alūksnes pilsētas un Jaunalūksnes pag. teritorija – 394, 398
Aļeksikova – dzelzceļa stacija pie Urāliem – 671
Amerika – kontinents – 101, 420, 456, 491, 503
Amerika sk. Amerikas Savienotās Valstis
Amerikas Savienotās Valstis (ASV) – valsts Ziemeļamerikā – 7, 8, 22, 23, 44, 46–49, 51–53, 60, 74, 98, 104, 112, 113, 124, 126, 127, 192, 217, 258, 304, 310, 351, 385, 401, 420, 422, 467, 503, 507, 531, 582, 627, 667, 674, 677–681, 688, 751
Amjena – pilsēta francijas ziemeļos pie Sommas upes – 749
Amūras apgabals – teritorija Tālajos Austrumos pie Amūras upes – 411
Amūras upe – upe Tālajos Austrumos, ietek Ohotskas jūrā – 491
Ances pagasts – Kurzemes gub. Ventspils apr., tagad Ventspils raj. – 127
Andrupenes pagasts – Vitebskas gub. Rēzeknes apr., tagad Krāslavas raj. – 185
Anglija – valsts Rietumeiropā – 95, 444
Apriķu pagasts – pag. Kurzemes gub. Aizputes apr., tagad ciems Liepājas raj. Lažas pag. – 356
Arābija – šeit Arābijas pussala – 655
Araslanova – dzelzceļa stacija Krievijas dienvidos – 668
Ārensburga – pilsēta Vidzemes gub., tagad Kuresāres pilsēta Igaunijā – 131, 185, 455
Arhangele – latviešu kolonija Ufas gub., tagad Baškortostānā (Baškīrija) KF – 125
Arhangeļska – pilsēta Krievijā, gub. centrs, tagad apg. centrs KF – 547
Arhangeļskas guberņa – tagad daļēji Arhangeļskas un Murmanskas apg. teritorija – 448
Arkādija – parks Rīgā, Pārdaugavā – 327, 328, 525
Ārrīga – apdzīvotas vietas aiz Rīgas pilsētas mūriem, vēlāk vaļņiem – 519
ASV sk. Amerikas Savienotās Valstis
Atašienes pagasts – Vitebskas gub. Rēzeknes apr., tagad Jēkabpils raj. – 480
Atlantijas okeāns – okeāns starp Grenlandi, Islandi, Eiropu, Āfriku, Ameriku un Antarktīdu – 53, 126, 314
Auce – Kurzemes gub. Dobeles apr. Vecauces miests, tagad pilsēta (1924) ar lauku teritoriju Dobeles raj. – 217
Augšbebri – latviešu kolonija Toboļskas gub., tagad ciems Omskas apg. KF – 489
Augškurzeme sk. Augšzeme
Augšzeme (Sēlija) – kultūrvēsturisks novads Latvijas dienvidaustrumu daļā, tagadējā Aizkraukles, Jēkabpils un Daugavpils raj. Daugavas kreisā krasta daļa – 175, 283, 299, 571
Augustova – pilsēta Polijā – 550
Austrālija – kontinents, arī valsts – 52, 74, 210, 445, 583

Austrija – valsts Eiropas centrālajā daļā, izveidojās 1918. gadā, sabrūkot Austro-ungārijas impērijai – 699
Austroungārija – valsts Eiropā (1867–1918). Pēc Pirmā pasaules kara tās teritorijā izveidojās Austrija, Čehoslovākija, Ungārija, daļu iekļāva Rumānijā, Polijā, Itālijā, Dienvidslāvijā – 304, 447, 538, 539, 545, 547, 571, 588
Austrumciems – latviešu kolonija Ufas gub., tagad Baškortostānā (Baškīrija) KF – 124
Austrumeiropa – Eiropas austrumu daļa, bijušā padomju bloka valstis – 15, 19, 22, 23, 48, 335, 633
Austrumprūsija – novads Vācijā, tagad Kaļiņingradas apg. KF un Polijas teritorija – 550, 552
Āzija – kontinents – 127, 456, 469
Azova – Atlantijas okeāna iekšējā jūra Krievijas Eiropas daļas dienvidos starp Krieviju un Ukrainu – 469

B

Babīte – pag. Vidzemes gub. Rīgas apr., tagad pag. Rīgas raj. – 571
Babītes ezers – ezers Piejūras zemienē – 571
Baižkalna pagasts – Vidzemes gub. Cēsu apr., tagad Cēsu raj. Raunas pag. – 377
Baku – pilsēta Aizkaukāzā, gub. centrs, tagad Azerbaidžānas galvaspilsēta – 125, 491, 530
Balaja – latviešu kolonija Jeņisejas gub. – 441
Baldone – pag. un muiža Kurzemes gub. Bauskas apr., tagad pilsēta (1991) ar lauku teritoriju Rīgas raj. – 573
Balkāni – reģions Eiropas dienvidos no Ungārijas līdz Grieķijai – 433, 435
Baltija – teritorija Baltijas jūras dienvidaustrumu piekrastē – 17, 19–23, 34, 37, 42–44, 46–53, 59, 60, 63, 64, 68, 69, 71–74, 76, 77, 81, 83, 86, 99–102, 104–107, 110–113, 117, 118, 120–122, 132–137, 140–144, 146, 147, 149, 151, 154, 155, 164–166, 172, 175, 176, 191, 194, 200, 211, 212, 218, 220, 222, 232, 235, 236, 239, 341, 246, 250, 255, 256, 260, 265, 266, 270, 279, 280, 282, 284, 287, 288, 292, 299, 302, 304, 307, 310, 311, 317, 318, 320, 332–336, 345, 350, 351, 357, 359, 362, 365, 382, 385, 386, 394, 395, 397, 399, 402–406, 408–412, 415, 418–421, 424, 426, 430, 433, 435, 436, 440, 442, 447–449, 451, 458, 462, 464, 467, 469, 477–479, 486, 487, 491, 492, 499, 500, 508, 520, 526, 529, 532–534, 537, 538, 540, 542–545, 550, 554, 555, 558, 563, 565, 567, 583, 594, 621, 626, 632, 633, 638–641, 645–652, 673–681, 683–685, 687, 690, 699, 727, 740
Baltija – latviešu kolonija Ufas gub., tagad Baškortostānā (Baškīrija) – 125
Baltijas guberņas – Vidzemes, Kurzemes un Igaunijas gub. – 59–61, 64, 65, 68, 71, 72, 77, 97, 105, 107, 117, 118, 140–142, 148

Baltijas jūra – Atlantijas okeāna iekšējā jūra Eiropas ziemeļu daļā – 17, 52, 127, 129, 253, 450, 456, 539, 678
Baltijas valstis – Latvija, Lietuva, Igaunija – 20, 22, 47–49, 52
Baltkrievija – valsts Austrumeiropā, neatkarīga kopš 1991. gada, līdz tam Krievijas impērijas un PSRS sastāvdaļa – 18, 57, 151, 156, 168, 663, 680
Baltkrievijas Republika sk. Baltkrievija
Balvi – pag., muiža un miests Vitebskas gub. Ludzas apr., tagad pilsēta (1928), Balvu raj. centrs un pag. Balvu raj.– 46, 166, 223, 410
Barkava – pag. Vitebskas gub. Rēzeknes apr., tagad pag. Madonas raj. – 481
Bastejkalns – mākslīgi uzbērts paaugstinājums Rīgā kanālmalas apstādījumu joslā, kas radies 19. gadsimtā, nojaucot pilsētas valņus – 327
Basu pagasts – Kurzemes gub. Aizputes apr., tagad ciems Kuldīgas raj. Gudenieku pag. – 168
Baškīrija – Krievijas impērijas sastāvdaļa, tagad Baškortostānas Republika KF – 124
Bauska – pilsēta (1609), apr. centrs Kurzemes gub., tagad Bauskas raj. centrs – 66, 68, 93, 162, 192, 199, 214, 252, 254, 427, 436, 482, 540, 552, 554, 572
Bauskas apriņķis – apr. Kurzemes gub., tagad raj. – 60, 347, 468, 652
Bavārija – federālā zeme Vācijas dienvidu daļā – 646
Bebru pagasts – Vidzemes gub. Rīgas apr., tagad Aizkraukles raj. – 354
Belostoka – tagad Bjalistokas pilsēta Polijā – 634
Beļģija – valsts Rietumeiropā – 258, 270, 304, 555
Berga bazārs – ēku komplekss Rīgā, kvartālā starp Elizabetes, Marijas, Dzirnavu un Krišjāņa Barona ielu – 351
Berlīne – Vācijas galvaspilsēta – 143, 212, 260, 301, 318, 320, 323, 509, 521, 525, 541, 544, 638, 642, 643, 648, 649, 685
Bernāti – apdz. vieta Grobiņas apr. Nīcas pag., tagad ciems Liepājas raj. Nīcas pag. – 252
Berne – Šveices galvaspilsēta – 212
Bērzaune – pag. Vidzemes gub. Cēsu apr., tagad pag. Madonas raj. – 345
Bērzaunes pagasts – Vidzemes gub. Cēsu apr., tagad Madonas raj. – 624
Bieriņi – pag. un muiža Vidzemes gub. Rīgas apr., tagad daļēji Rīgas pilsētas teritorija un Rīgas raj. Mārupes pag. – 341
Birzgales pusmuiža – Kurzemes gub. Jaunjelgavas apr. Biržu pag., tagad Jēkabpils raj. Salas pag. teritorijā – 369
Birži – miests Vidzemes gub. Cēsu apr., tagad Madonas pilsēta (1926) – 374, 375, 452, 498, 595
Biržu pagasts – Kurzemes gub. Jaunjelgavas apr., tagad ciems Jēkabpils raj. Salas pag. – 369

Blomes muiža – Vidzemes gub. Valkas apr. Blomes pag., tagad Valkas raj. Blomes pag. – 412
Bogdanova – latviešu kolonija Toboļskas gub. – 489
Bolderāja – miests pie Buļļupes ietekas Daugavā, tagad Rīgas pilsētas daļa – 239, 437, 568
Bologoje – pilsēta Krievijā Tveras gub., tagad Tveras apg. KF – 621, 664
Borisova – latviešu kolonija Jeņisejas gub. – 489
Bosfora šaurums – jūras šaurums starp Melno un Marmora jūru – 435
Bosnija – Austroungārijas impērijas sastāvdaļa (1878–1918), pēc Otrā pasaules kara Federatīvā Republika Dienvidslāvijā, tagad Bosnijas un Hercegovinas Republika – 433, 538
Bostona – pilsēta ASV – 126, 217, 218, 310, 311, 531
Brazīlija – valsts Dienvidamerikā – 124, 126
Bredforda – pilsēta Anglijā – 51
Brēmene – pilsēta Vācijā – 325
Bresta – pilsēta, agrāk Brestļitovska, tagad apg. centrs Baltkrievijā – 47, 626, 627, 629, 631, 640, 645–647, 650, 652, 663, 667, 678, 681–683, 686
Brisele – Beļģijas galvaspilsēta – 431, 432
Britu impērija – Lielbritānija ar tās koloniālajiem valdījumiem – 583
Brunava – apdz. vieta Kauņas gub. Brunavas pag., tagad Bauskas raj. Brunavas pag. – 101, 108
Buenosairesa – Argentīnas galvaspilsēta – 127
Bukaiši – pag. un muiža Kurzemes gub. Dobeles apr., tagad Dobeles raj. Bukaišu pag. – 347
Bulduri (līdz 1922 Bilderiņi) – atpūtas un peldvieta, kopš 1920. gada Rīgas Jūrmalas, tagad Jūrmalas pilsētas daļa (1959) – 485
Bulgārija – valsts Eiropas dienvidaustrumu daļā – 652
Burtnieku pagasts – Vidzemes gub. Valmieras apr., tagad Valmieras raj. – 354
Burtnieku pilsmuiža – Vidzemes gub. Valmieras apr. Burtnieku pag., tagad Valmieras raj. Burtnieku pag. teritorijā – 232

C

Caricina – pilsēta Saratovas gub., tagad Volgograda (1961), apg. centrs KF – 670
Cērkstes pagasts – Kurzemes gub. Tukuma apr., tagad ciems Tukuma raj. Smārdes pag. – 356
Cēsis – pilsēta (1785), apr. centrs Vidzemes gub., tagad Cēsu raj. centrs – 24, 66, 68, 89, 93, 96, 103, 147, 162, 170, 192, 198, 199, 203, 205, 214, 223, 251, 265, 270, 271, 312, 331, 346, 372, 375, 452, 467, 483, 484, 498, 540, 549, 550, 590, 593–595, 612, 622, 627, 657, 717, 729

Cēsu apriņķis – Vidzemes gub., tagad Cēsu, Madonas, nedaudz Ogres un Valkas raj. teritorija – 60, 162, 170, 171, 225, 233–235, 299, 354, 362, 366, 370, 437, 457, 462, 466, 564, 606, 608, 620,624
Cesvaine – pag. un muiža Vidzemes gub. Cēsu apr., tagad pilsēta (1991) ar lauku teritoriju Madonas raj. – 252, 354, 374
Cesvaines pagasts – Vidzemes gub. Cēsu apr., tagad Cesvaines pilsētas lauku teritorija – 354
Cieceres ezers – ezers Saldus apkaimē – 554
Cīrava – pag. un muiža Kurzemes gub. Aizputes apr., tagad pag. Liepājas raj. – 342
Cīrihe – pilsēta Šveicē – 212
Cirsti – pag. un muiža Vidzemes gub. Cēsu apr., tagad ciems Cēsu raj. Inešu pag. – 375
Citadele – cietoksnis blakus Vecrīgai pilsētas aizstāvēšanai, atradies tagadējā Republikas laukuma vietā – 269

Č

Čehija – valsts Viduseiropā – 19, 22
Čehoslovākija – valsts Viduseiropā (1918–1993) līdz Slovākijas atdalīšanai – 672
Čikāga – pilsēta ASV – 126

D

Dagda – miests un pag. Vitebskas gub. Daugavpils apr., tagad pilsēta (1992) un pag. Krāslavas raj. – 151
Dalbe – Kurzemes gub. Dobeles apr. Pētermuižas pag., tagad ciems Jelgavas raj. Cenu pag. – 388
Dālema – kvartāls Berlīnes rietumu daļā – 20
Danciga – pilsēta Vācijā, tagad Gdaņska Polijā – 456
Dānija – valsts Ziemeļeiropā – 32, 34, 258, 433, 444
Dardaneļu šaurums – jūras šaurums starp Marmora un Egejas jūru – 435
Daugava – upe, ietek Baltijas jūras Rīgas jūras līcī – 181, 194, 240, 253, 254, 270, 351, 372, 448, 554, 572, 615, 616, 618, 748
Daugavgrīva – cietoksnis un apdz. vieta pie Daugavas ietekas jūrā, tagad Rīgas pilsētas daļa – 555
Daugavgrīvas cietoksnis – nocietinājumi Daugavas grīvas kreisajā krastā, iznīcināti, krievu armijai atkāpjoties (1917) – 372, 373, 383, 434, 552, 568, 616, 617
Daugavgrīvas iela – iela Rīgā Pārdaugavā, sākotnējais ceļš uz Daugavgrīvas cietoksni – 372

Daugavpils – pilsēta (1582) un apr. centrs Vitebskas gub., tagad Daugavpils raj. centrs – 24, 45, 46, 66, 70, 71, 73, 85, 87, 88, 103, 108, 145, 147, 150–152, 154–156, 162, 166, 192, 194, 195, 199, 200, 202, 238, 246, 249–252, 260–263, 268, 270, 271, 274, 276–278, 284, 291, 340, 346, 348, 351, 353, 372, 376, 377, 383, 386, 392, 393, 427, 429, 446, 453, 456, 468–471, 481, 485, 500, 540, 544, 546, 550, 554, 557, 562, 587, 626, 627, 650, 651, 687, 717

Daugavpils apriņķis – Vitebskas gub., tagad Dugavpils, daļēji Krāslavas, Preiļu, Jēkabpils un Aizkraukles raj. teritorija – 12, 60, 81, 155, 162, 173, 174, 403, 429, 464, 594

Daugavpils cietoksnis – iesākts celt 1810. gadā, vairākkārt pārbūvēts. Kalpojis arī kā noliktava, cietums, karagūstekņu nometne – 434

Dienvidamerika – kontinents – 126, 127

Dikļi – pag. un muiža Vidzemes gub. Valmieras apr., tagad Valmieras raj. Dikļu pag. – 289

Dīķeru muiža – Vidzemes gub. Valmieras apr. Ķoņu pag., tagad Valmieras raj. Ķoņu pag. – 412, 607

Dņepra – upe, ietek Melnajā jūrā – 555

Dobele – pilsēta (1917), apr. centrs Kurzemes gub., tagad Dobeles raj. centrs – 30, 205, 214, 251, 303, 334, 387, 398, 452, 456, 467, 554

Dobeles apriņķis – Kurzemes gub., tagad Dobeles un Jelgavas raj. teritorija – 60, 160, 174, 347, 363, 366, 468, 556

Dole – muiža Vidzemes gub. Rīgas apr., tagad ciems Rīgas raj. Salaspils pilsētas lauku teritorijā – 416, 437

Doles pagasts – Vidzemes gub. Rīgas apr., tagad iekļauts Rīgas raj. Salaspils pilsētas lauku teritorijā un Ķekavas pag. – 378

Doles sala – sala Daugavā Rīgas raj. – 256

Domopoles pagasts (Bērzpils) – Vitebskas gub. Ludzas apr., tagad ciems Balvu raj. Bērzpils pag. – 367

Dona – upe, ietek Azovas jūrā Taganrogas līcī – 469

Donas apgabals – tagad Rostovas un Volgogradas apg. teritorija KF – 124, 531, 663, 670, 671

Drabešu pagasts – Vidzemes gub. Cēsu apr., tagad Cēsu raj. – 354, 367, 377

Dragūnu ciems – kuršu ķoniņu brīvciems Kurzemes gub. Kuldīgas apr., tagad ciems Kuldīgas raj. Rumbas pag. – 181

Drēzdene – pilsēta Vācijā – 320

Drisas apriņķis – Vitebskas gub., tagad Vitebskas apg. Verhņjadzvinskas raj. Baltkrievijā, daļa (Piedrujas, Robežnieku un Indras pag.) – Latvijā – 101

Drusti – pag. Vidzemes gub. Cēsu apr., tagad pag. Cēsu raj. – 437

Drustu pagasts – Vidzemes gub. Cēsu apr., tagad Cēsu raj. – 217, 354, 370

Dubulti – miests, atpūtas un peldvieta, dzelzceļa stacija (1877), Rīgas Jūrmalas pilsētas (1920), tagad Jūrmalas pilsētas daļa (1959) – 328, 437, 484
Dundaga – pag. un muiža Kurzemes gub. Ventspils apr., tagad pag. Talsu raj. – 130–132, 287, 326, 341, 346, 487
Dundagas muiža – Kurzemes gub. Ventspils apr. Dundagas pag., tagad ciems Talsu raj. Dundagas pag. – 127, 128, 222, 342
Dundagas pagasts – Kurzemes gub. Ventspils apr., tagad Talsu raj. – 82, 127, 130, 131, 362, 378
Durbes pils – Tukuma pievārtē, tagad Tukuma pilsētas teritorijā – 379, 381
Dzegužkalns – augstākā vieta Rīgas pilsētas teritorijā Pārdaugavā, iekārtots parks – 327, 328, 525
Dzelzavas pagasts – Vidzemes gub. Cēsu apr., tagad Madonas raj. – 343
Dzērbenes pagasts – Vidzemes gub. Cēsu apr., tagad Cēsu raj. – 354
Dzintari – peldvieta (bij. Edinburga), dzelzceļa stacija, kopš 1920. gada Rīgas Jūrmalas pilsētas, tagad Jūrmalas pilsētas daļa (1959) – 328
Džordžtauna – pilsēta Dienvidamerikā, Gajānas galvaspilsēta – 7

E

Eiropa – kontinents – 10, 34, 43, 47, 49, 51, 74, 99, 100, 102–106, 109, 120, 126, 246, 262, 315, 318, 322, 385, 401, 434, 470, 502, 509, 520, 538, 560, 567, 589, 632, 652, 662, 667, 673, 677, 680, 681, 692
Eiropas valstis – 22, 47, 401, 456, 491, 692
Elizabete – latviešu kolonija Toboļskas gub. – 489
Elizabetes iela – iela Rīgas centrā – 322
Emburga – pag., muiža Kurzemes gub. Dobeles apr., tagad ciems Jelgavas raj. Sidrabenes pag. – 254
Engure – pag. Kurzemes gub. Talsu apr., tagad Tukuma raj. Engures pag. – 184, 487
Ērberģes pagasts – pag. un muiža Kurzemes gub. Jaunjelgavas apr., tagad ciems Aizkraukles raj. Mazzalves pag. – 356
Ērgļi – pag. un muiža Vidzemes gub. Cēsu apr., tagad ciems Madonas raj. Ērgļu pag. – 437
Ērgļu pagasts – Vidzemes gub. Cēsu apr., tagad Madonas raj. – 367
Ērģeme – pag. Vidzemes gub. Valkas apr., tagad pag. Valkas raj. – 437
Eriņu muiža – Vidzemes gub. Valmieras apr. Ķoņu pag., tagad Valmieras raj. Ķoņu pag. – 412
Esene – pilsēta Vācijā – 642
Esplanāde – veidojusies kā no apbūves brīva zona ap Rīgas cietoksni, saglabājies Esplanādes laukums, kur 20. gs. sākumā izveidots parku – 239, 269, 327, 328, 525, 618

Eversmuižas (Ciblas) **pagasts** – Vitebskas gub. Ludzas apr., tagad Ciblas pag. Ludzas raj. – 367
Ezeres muiža – Kurzemes gub. Kuldīgas apr. Ezeres pag., tagad ciems Saldus raj. Ezeres pag. – 554
Ezeres pagasts – Kurzemes gub. Kuldīgas apr., tagad Saldus raj. – 362

F

Filadelfija – pilsēta ASV – 126, 531
Francija – valsts Eiropā – 21, 22, 48, 126, 184, 258, 301, 435, 444, 445, 447, 517, 538, 539, 555, 572, 579, 581, 582, 667, 672, 677, 680
Freiburga – pilsēta Vācijā – 20

G

Galgauskas pagasts – Vidzemes gub. Valkas apr., tagad Gulbenes raj. – 366
Galīcija – kultūrvēsturisks novads, līdz 1918. gadam Austroungārijas teritorijā, tagad Ukrainas rietumu daļa – 435, 552, 568
Gatartas pagasts – Vidzemes gub. Cēsu apr., tagad ciems Cēsu raj. Drustu pag. – 217
Gatčina – pilsēta Pēterburgas gub., tagad raj. centrs Ļeņingradas apg. KF – 17
Gauja – upe, ietek Baltijas jūras Rīgas jūras līcī – 253, 254, 617
Gaujienas pagasts – Vidzemes gub. Valkas apr., tagad Alūksnes raj. – 626
Gaviezes pagasts – Kurzemes gub. Grobiņas apr., tagad Liepājas raj. – 356
Getingene – pilsēta Vācijā – 50
Glazmanka (arī Gostiņi, Trentelberģis) – miestiņš Vitebskas gub. Daugavpils apr., pilsēta (1933), tagad Pļaviņu pilsētas daļa (1957) Aizkraukles raj. – 389
Gorlica – tagad Gerlica, pilsēta Vācijā – 552
Grabu (arī Krastiņu) **kanāls** – kanāls Maztīreļa dienvidu daļā – 577
Grašu pagasts – Vidzemes gub. Cēsu apr., tagad Madonas raj. Cesvaines lauku teritorijā – 367
Greiškāni – pag. Vitebskas gub. Rēzeknes apr., tagad Greiškānu ciems Rēzeknes raj. Griškānu pag. – 467
Grieze – apdz. vieta Kurzemes gub. Kuldīgas apr. Ezeres pag., tagad ciems Saldus raj. Ezeres pag. – 554
Grīva – pilsēta (1912) Kurzemes gub. Ilūkstes apr., tagad Daugavpils pilsētas daļa (1956) – 194, 482, 487

Grīziņkalns – kāpa Grīziņmuižas teritorijā, tagad Rīgas pilsētā. 20. gs. sākumā izveidots parks – 327, 328, 353, 354, 373, 525
Grjaznaja Kirza – latviešu kolonija Jeņisejas gub. – 489
Grobiņa – pilsēta (1695), apr. centrs Kurzemes gub., tagad pilsēta Liepājas raj. – 66, 68, 85, 162, 192, 194, 199, 252, 449
Grobiņas apriņķis – Kurzemes gub., tagad Liepājas raj. teritorija – 60, 174, 342, 363, 414
Grobiņas pagasts – Kurzemes gub. Grobiņas apr., tagad Liepājas raj. – 356
Grodņa – pilsēta Baltkrievijā – 634
Gudenieku pagasts – Kurzemes gub. Aizputes apr., tagad Kuldīgas raj. – 168
Gulbene – miests Vidzemes gub. Valkas apr., tagad pilsēta (1928), Gulbenes raj. centrs – 346

Ģ

Ģipka – ciems un muiža Kurzemes gub. Ventspils apr. Dundagas pag., tagad ciems Talsu raj. Rojas pag. – 127, 128, 130

H

Hamburga – pilsēta Vācijā – 642
Hāpsala – pilsēta Igaunijas gub., apr. centrs, tagad apr. centrs Igaunijā – 185, 557, 562
Harbina – pilsēta Ķīnā – 671
Harkova – pilsēta, gub. centrs Krievijas impērijā, tagad apg. centrs Ukrainā – 18, 125, 212, 530, 559, 562, 649, 659
Helsinki (zviedru nosaukums – Helsingforsa) – Somijas galvaspilsēta – 24, 123, 325, 392
Hersona – pilsēta, gub. centrs Krievijas impērijā, tagad apg. centrs Ukrainā – 253, 456
Hesene – federālā zeme Vācijas centrālajā daļā – 20
Holande (Nīderlande) – valsts Eiropā – 258, 458
Holmas apriņķis – Novgorodas gub., tagad raj. KF Novgorodas apg. – 438

I

Iecava – pag., miests Kurzemes gub. Bauskas apr., tagad Bauskas raj. Iecavas pag. –572
Iecavas pagasts – Kurzemes gub. Bauskas apr., tagad Bauskas raj. – 186
Igaunija – Igaunijas gub. un Vidzemes gub. ziemeļu daļa, tagad Igaunijas Republika – 10, 18, 23, 34, 47, 48, 50, 51, 53, 74, 123, 133, 136, 159, 170, 237, 287, 307, 408, 435, 458, 492, 521, 523, 556, 562, 629, 639, 645, 647–650, 673, 675–681, 684, 687, 699, 715, 749, 753

Igaunijas guberņa – tagad Igaunijas ziemeļu daļa – 60, 64, 65, 104–106, 118, 201, 231, 288, 386, 421, 478, 601, 749
Ikšķile – pag., muiža, dzelzceļa stacija Vidzemes gub. Rīgas apr., tagad dzelzceļa stacija un pilsēta (1993) ar lauku teritoriju Ogres raj. – 334, 354, 572, 615
Ilinoisa – štats ASV vidusdaļā – 47
Ilūkste – pilsēta (1892), apr. centrs Kurzemes gub., tagad pilsēta Daugavpils raj. – 162, 171, 482, 487, 557, 571
Ilūkstes apriņķis – Kurzemes gub., tagad daļēji Daugavpils, Jēkabpils un Krāslavas raj. teritorija – 60, 134, 145, 155, 161, 175, 412, 594, 652
Iļģuciems – Rīgas pilsētas daļa Pārdaugavā – 158, 216
Inčukalns – pag., muiža Vidzemes gub. Rīgas apr., tagad pag. Rīgas raj. – 617
Indianapolisa – pilsēta ASV – 49
Irāna – valsts Tuvajos Austrumos – 435, 491, 500
Irbe – ciems Kurzemes gub. Ventspils apr. Ances pag., tagad Mazirbes ciems Talsu raj. Kolkas pag. – 127, 128
Irbes šaurums – jūras šaurums Baltijas jūrā starp Kurzemes pussalu un Sāremā salu – 555
Irlava – pag., muiža Kurzemes gub. Tukuma apr., tagad pag. Tukuma raj. – 131, 296
Iršu kolonija – vācu tautības iedzīvotāju kopiena Vidzemes gub. Cēsu apr. Iršu pag. – 135, 165, 175, 367, 408, 545
Istras pagasts – Vitebskas gub. Ludzas apr., tagad Ludzas raj. – 101
Itālija – valsts Eiropas dienvidos – 22, 517, 538, 739

J

Jāņa vārti – akmens piloni, kas Rīgā iezīmēja galvenās ielas sākumu Maskavas priekšpilsētā. Atradās vietā, kur no Maskavas ielas nozarojas Lubānas un Rēznas iela – 338
Japāna – valsts Dienvidaustrumāzijā – 51, 158, 242, 243, 256, 271, 277, 279, 284, 285, 336, 385, 433, 442, 449, 450, 479, 518, 552
Jaroslavļa – pilsēta, gub. centrs Krievijā, tagad apg. centrs KF – 668
Jaunciems – ciems Kurzemes gub. Ventspils apr. Dundagas pag., tagad ciems Ventspils raj. Tārgales pag. – 127
Jaungulbenes muiža – Vidzemes gub. Valkas apr. Jaungulbenes pag., tagad ciems Gulbenes raj. Jaungulbenes pag. – 222
Jaungulbenes pagasts – Vidzemes gub. Valkas apr., tagad Gulbenes raj. – 398
Jaunjelgava – pilsēta (1648), apr. centrs Kurzemes gub., tagad pilsēta Aizkraukles raj. – 66, 89, 91, 93, 162, 192, 214, 252, 268, 427, 482, 557, 562, 571

Jaunjelgavas apriņķis – Kurzemes gub., tagad daļēji Aizkraukles, Ogres un Jēkabpils raj. teritorija – 60, 173, 430, 652
Jaunliepāja – Liepājas pilsētas daļa, izveidojās 19. gs. otrajā pusē kā lielo rūpniecības uzņēmumu centrs Tirdzniecības kanāla otrajā pusē – 195, 268, 376
Jaunpiebalgas pagasts – Vidzemes gub. Cēsu apr., tagad Cēsu raj. – 180, 217
Jaunpils muiža – Kurzemes gub. Tukuma apr. Jaunpils pag., tagad Tukuma raj. Jaunpils pag. – 398
Jaunraunas pagasts – Vidzemes gub. Cēsu apr., tagad Cēsu raj. – 377, 394
Jaunroze – pag. Vidzemes gub. Veravas apr., tagad Alūksnes raj. Veclaicenes, Jaunlaicenes pag., Apes pilsētas lauku teritorijas daļa – 175
Jēkaba laukums – laukums Rīgas vecpilsētā pie K. Valdemāra ielas – 327
Jēkabmiests (arī Jacobstat, Jakovgrada) sk. Jēkabpils
Jēkabpils – pilsēta (1670) Kurzemes gub. Jaunjelgavas apr., tagad Jēkabpils raj. centrs – 46, 66, 147, 162, 192, 214, 252, 427, 482, 484, 544, 554, 562, 571, 618
Jekaterinburga – pilsēta Krievijā Permas gub., tagad Sverdlovska (1924), apg. centrs KF – 668
Jekaterinoslava – pilsēta Krievijas impērijā, gub. centrs, tagad Dņepropetrovska (1926), apg. centrs Ukrainā – 456
Jelgava – pilsēta (1573), Kurzemes gub. centrs, tagad Jelgavas raj. centrs – 62, 63, 66, 69–71, 73, 85–88, 90, 93, 108, 118, 120, 134, 138, 142, 143, 145, 147, 154, 156–158, 162, 170, 186, 187, 190, 192–194, 196, 199, 200, 202, 203, 214, 215, 217, 218, 242, 251, 252, 254, 260–263, 268, 270, 276, 278, 282, 284, 291, 292, 309–312, 318, 320, 325, 330–332, 339–341, 343, 346, 350, 351, 353, 357, 372, 376, 377, 379, 381, 388, 390, 392, 393, 409, 410, 417, 424, 426, 427, 430, 440, 441, 446, 449, 453, 464, 467–472, 482–485, 498, 499, 514, 521, 524, 531, 533, 540, 543, 546, 549, 550, 552, 554, 567, 572, 577, 579, 581, 634, 636, 647, 687, 728
Jelgavas apriņķis – Kurzemes gub., tagad Jelgavas raj., daļa no Tukuma, Dobeles un Saldus raj. – 299, 652
Jelgavas līdzenums – Zemgales līdzenuma daļa – 448
Jēna – pilsēta Vācijā – 301, 494
Jeņisejas guberņa – tagad galvenokārt Krasnojarskas novada teritorijā KF – 171, 262, 438, 440, 441, 489, 530
Jeru pagasts – Vidzemes gub. Valmieras apr., tagad Valmieras raj. – 80
Juglas ezers – ezers Rīgas pilsētas teritorijas austrumu daļā – 525
Jumpravas pagasts – Vidzemes gub. Rīgas apr., tagad Ogres raj. – 356
Jūras iela – iela Ventspilī – 203
Jurģu muiža – Vidzemes gub. Cēsu apr. Drabešu pag., tagad Cēsu pilsētas teritorijā – 717

Jurjeva sk. Tērbata
Jūrkalnes pagasts – Kurzemes gub. Aizputes apr., tagad Ventspils raj. – 168
Jūrmala sk. Rīgas jūrmala

K

Kalēju ciems – kuršu ķoniņu brīvciems Kurzemes gub. Kuldīgas apr. Turlavas pag., tagad ciems Kuldīgas raj. Turlavas pag. – 181
Kalifornija – štats ASV rietumu daļā Klusā okeāna piekrastē – 7, 23
Kalkūnu muiža – Kurzemes gub. Ilūkstes apr. Kalkūnu pag., tagad Daugavpils raj. Kalkūnes pag. – 412
Kalnamuiža – pag., muiža Kurzemes gub. Dobeles apr., tagad Dobeles raj. Tērvetes pag. – 347
Kalnamuižas pagasts – Kurzemes gub. Dobeles apr., tagad Dobeles raj. Tērvetes pag. – 356
Kalnciema pagasts – Kurzemes gub. Dobeles apr., tagad Kalnciema pilsēta ar lauku teritoriju un Valgundes pag. Jelgavas raj. – 186
Kalnciems – pag., muiža Kurzemes gub. Dobeles apr., tagad pilsēta (1991) Jelgavas raj. ar lauku teritoriju – 571, 577, 579, 611
Kalsnava – pag. Vidzemes gub. Cēsu apr., tagad pag. Madonas apr. – 606
Kaltene – ciems Kurzemes gub. Ventspils apr., tagad ciems Talsu raj. Rojas pag. – 185
Kalugas guberņa – tagad Kalugas apg. KF – 168
Kalupes pagasts – Vitebskas gub. Daugavpils apr., tagad Daugavpils raj. – 464
Kaļiņingrada sk. Kēnigsberga
Kama – Volgas upes lielākā pieteka – 469
Kamčatka – pussala KF Āzijas daļā pie Klusā okeāna – 491, 744
Kamenska – latviešu kolonija Jeņisejas gub. – 489, 490
Kanāda – valsts Amerikas ziemeļu daļā – 52, 126, 583
Kandava – miests, pag., muiža Kurzemes gub. Talsu apr., tagad pilsēta (1919), Kandavas novada centrs Tukuma raj. – 142, 482
Kanskas apriņķis – Jeņisejas gub., tagad raj. Krasnojarskas novadā KF – 441
Kārļu pagasts – Vidzemes gub. Cēsu apr., tagad ciems Cēsu raj. Drabešu pag. – 370, 377
Kārsava – miests, pag. Vitebskas gub. Ludzas apr., tagad pilsēta (1928) Ludzas raj. – 481, 587
Kārsavas pagasts – Vitebskas gub. Ludzas apr., tagad Kārsavas pilsētas, daļēji Malnavas un Salnavas pag. teritorija – 606
Kārzdaba – pag. Vidzemes gub. Cēsu apr., tagad ciems Madonas raj. Cesvaines pilsētas lauku teritorijā – 170

Katlakalna pagasts – Vidzemes gub. Rīgas apr., tagad ciems Rīgas raj. Ķekavas pag. – 362, 378
Kauguri – pag., muiža Vidzemes gub. Valmieras apr., tagad Valmieras raj. Kauguru pag. – 310
Kauguru muiža – Vidzemes gub. Valmieras apr. Kauguru pag., tagad ciems Valmieras raj. Kauguru pag. – 195
Kaukāzs – teritorija starp Melno un Kaspijas jūru, Kumas–Manīčas ieplaku un Irānas un Turcijas robežu – 412, 653, 655
Kauņa – pilsēta, gub. centrs, tagad apr. centrs Lietuvā – 123, 169, 552
Kauņas guberņa – tagad galvenokārt Lietuvas teritorija – 98, 108, 175, 244, 555
Kazaņa – pilsēta, gub. centrs Krievijā, tagad Tatarstānas (Tatārija) galvaspilsēta – 351, 670
Kazdanga – pag., muiža Aizputes apr., tagad Liepājas raj. Kazdangas pag. – 407, 408
Kēnigsberga – pilsēta Austrumprūsijā, tagad Kaļiņingrada (1946), apg. centrs KF – 303, 456
Kijeva – pilsēta, gub. centrs Krievijas impērijā, tagad Ukrainas galvaspilsēta – 170, 212, 530, 535, 559, 621, 677
Klaipēda (vāciskais nosaukums – Mēmele) – pilsēta Austrumprūsijā, tagad apr. centrs Lietuvā – 252, 452
Klīversala – sala Daugavas lejtecē starp Ķīpsalu un Mūksalu, tagad pussala – 267
Klīves pusmuiža – Kurzemes gub. Dobeles apr. Kalnciema pag., tagad apdz. vieta Jelgavas raj. Valgundes pag. – 577
Klīvlenda – pilsēta ASV – 126, 127
Koblenca – pilsēta Vācijā – 19
Kobronskanste – zemes nocietinājumi Daugavas kreisajā krastā iepretim Vecrīgai – 269
Kocēni – pag. Vidzemes gub. Valmieras apr., tagad pag. Valmieras raj. – 378
Koknese – muiža, pag., dzelzceļa stacija Vidzemes gub. Rīgas apr., tagad pag., dzelzceļa stacija Aizkraukles raj. – 165, 319, 374
Kokneses pagasts – Vidzemes gub. Rīgas apr., tagad Aizkraukles raj. – 361
Kolka – ciems Kurzemes gub. Venspils apr. Dundagas pag., tagad ciems Talsu raj. Kolkas pag. – 127, 131, 454
Kolkasrags – zemesrags Kurzemes pussalas galā pie Irbes šauruma – 555
Kolomovka – latviešu kolonija Novgorodas gub. – 299
Kompjeņa – pilsēta Francijas ziemeļu daļā, kur 1918. gadā parakstīts pamiers, kas iezīmēja Pirmā pasaules kara beigas – 652, 680, 687
Kosas pagasts – Vidzemes gub. Cēsu apr., tagad ciems Cēsu raj. Skujenes pag. – 362, 437
Kostroma – pilsēta Krievijā, tagad apg. centrs KF – 559

Košrags – ciems Kurzemes gub. Ventspils apr. Dundagas pag., tagad ciems Talsu raj. Kolkas pag. – 127
Krakova – pilsēta Polijā – 301
Krāslava – latviešu kolonija Jeņisejas gub. – 440
Krāslava – pag. un miests Vitebskas gub. Daugavpils apr., tagad pag. un pilsēta (1923), Krāslavas raj. centrs – 68, 151, 194, 250, 284, 390, 429
Krāslavas pagasts – Vitebskas gub. Daugavpils apr., tagad Krāslavas raj. – 101, 185, 367, 606
Krasnojarska – pilsēta, Jeņisejas gub. centrs Krievijā, tagad Krasnojarskas novada centrs KF – 18, 559
Kremlis – Maskavas pilsētas vēsturiski izveidojusies nocietinājumu daļa, valdības rezidence (1918) – 667–670
Krievija (Krievijas impērija) – valsts Eiropas ziemeļaustrumos un Āzijas ziemeļos, tagad Krievijas Federācijas, Armēnijas, Azerbaidžānas, Baltkrievijas, Gruzijas, Igaunijas, Kazahstānas, Kirgizstānas, Latvijas, Lietuvas, Polijas, Somijas, Tadžikistānas, Turkmenistānas, Ukrainas un Uzbekistānas teritorijas – 8, 11, 14–18, 20, 22, 35, 36, 43, 46–48, 53, 55, 56, 58–63, 65, 68, 69, 71–74, 83, 84, 97–101, 104–106, 110, 111, 114, 116–118, 120, 122–124, 126, 135–137, 141, 144, 146, 151–153, 158, 161, 165, 168–170, 181, 191, 200, 209, 211–214, 218, 219, 223, 230, 235–237, 239, 241–244, 246, 252–259, 271, 277, 279, 281, 283–285, 287, 292, 293, 295, 297–298, 301–305, 309, 310, 318, 329, 332–337, 341, 345, 351, 352, 355, 357, 358, 361, 364, 365, 369, 371–373, 382, 385, 387, 392, 395, 396, 398–400, 404–406, 408, 410, 411, 413, 416, 419, 421, 422, 424, 425, 429, 432–435, 439, 440, 442, 444–451, 453, 456, 458, 463, 464, 466, 468, 469, 473, 477–479, 482, 487, 489, 491, 492, 496, 498, 500, 509, 517, 518, 521, 523, 525, 526, 528, 532, 534, 537–548, 550, 552, 553, 559, 560, 563–568, 570–572, 582–588, 590, 593–595, 598–605, 607, 610–613, 617, 618, 620–622, 624, 626, 627, 631, 639, 640, 642, 646–651, 656–669, 671–683, 685, 690, 699, 739, 740, 743–745, 750
Krievijas Federācija sk. Krievija
Krievijas Sociālistiskā Federatīvā Padomju Republika (KSFPR) sk. Krievija
Krima – pussala Melnajā jūrā – 402, 552
Kronštate – pilsēta Kotlinas salā Baltija jūras Somu līcī KF – 254, 255
Krustpils – miests Vitebskas gub. Daugavpils apr., pilsēta (1920), tagad Jēkabpils pilsētas daļa (1962) – 252, 410, 467, 572
Krustpils muiža – Vitebskas gub. Daugavpils apr. Krustpils miestā, tagad Jēkabpils pilsētas teritorijā – 412
Krustpils pagasts – Vitebskas gub. Daugavpils apr., tagad Jēkabpils raj. – 480
Kubaņas apgabals – tagad Krasnodaras novada teritorija KF – 124, 458, 531

Kukse – latviešu kolonija Toboļskas gub. – 295
Kuldīga – pilsēta (1378), apr. centrs Kurzemes gub., tagad Kuldīgas raj. centrs – 66, 90, 93, 147, 152, 162, 192, 199, 203, 205, 214, 251, 252, 266, 291, 296, 323, 325, 331, 381, 382, 398, 408, 430, 452, 455, 482, 483, 487, 498, 553
Kuldīgas apriņķis – Kurzemes gub., tagad Kuldīgas, daļēji Saldus raj. – 60, 157, 170, 173, 181, 225, 362, 375, 388, 408
Kuldīgas iela – iela Ventspilī – 203
Kurmales muiža – Kurzemes gub. Kuldīgas apr. Kurmāles pag., tagad Kuldīgas raj. Kurmāles pag. – 388, 407
Kurzeme – kultūrvēsturisks novads, kas aptvēra Ventspils, Talsu, Tukuma (daļēji), Aizputes, Grobiņas, Kuldīgas apr. – 30, 47, 60, 61, 66, 68, 70, 74, 79, 81, 84, 85, 91, 98, 100–102, 127–130, 132–137, 139, 142, 144, 145, 151, 153, 154, 156, 157, 159, 163, 165–170, 181, 182, 184, 185, 218, 251, 282–284, 303, 317, 318, 334, 357, 359, 375, 408–410, 412, 414, 415, 442, 454, 458, 492, 507, 526, 533, 542, 543, 552–557, 563, 564, 567, 568, 592, 601, 602, 616, 627, 631–634, 636–640, 642, 643, 645, 647–651, 675, 676, 681, 684, 699, 743
Kurzemes (gub.) **apriņķi** – Aizputes, Bauskas, Dobeles, Grobiņas, Ilūkstes, Jaunjelgavas, Kuldīgas, Talsu, Tukuma, Ventspils apr. – 60, 98, 107, 134, 196, 199, 246, 362, 414
Kurzemes guberņa – aptvēra Aizputes, Bauskas, Dobeles, Grobiņas, Ilūkstes, Jaunjelgavas, Kuldīgas, Talsu, Tukuma, Ventspils apr. ar centru Jelgavā, tagad Aizkraukles (daļēji), Bauskas, Daugavpils (daļēji), Dobeles, Jēkabpils (daļēji), Jelgavas, Kuldīgas, Liepājas, Ogres (daļēji), Rīgas (daļēji), Saldus, Talsu, Tukuma, Ventspils raj. – 11, 60, 62, 64, 65, 68–71, 75, 76, 79, 82, 91, 98, 104–108, 117, 122, 145, 152, 155, 160–162, 166, 173–177, 179–181, 192, 194, 196, 199, 200, 211, 214, 216, 217, 221–233, 238, 244, 245, 247, 253, 254, 272, 276, 280, 281, 287, 288, 290, 293, 295, 296, 308, 309, 312, 331, 339, 342, 347, 348, 353, 363, 365, 366, 371, 372, 386, 388, 397, 398, 402, 404–408, 411, 412, 416, 417, 420, 425, 427, 430, 435–438, 446, 448, 452, 456, 458–464, 466–469, 478–480, 482, 487–489, 543, 552, 592, 604, 610, 623, 700, 709

Ķ

Ķēči – pag. Vidzemes gub. Rīgas apr., tagad ciems Cēsu raj. Nītaures pag. – 378
Ķeipenes muiža – Vidzemes gub. Rīgas apr. Ķeipenes pag., tagad Ogres raj. Ķeipenes pag. – 374
Ķeizardārzs – tagad Dziesmu svētku parks Rīgā – 327, 525
Ķeizarmežs sk. Mežaparks
Ķekava – muiža Vidzemes gub. Rīgas apr. Doles pag., tagad ciems Rīgas raj. Ķekavas pag. – 571, 572

Ķelne – pilsēta Vācijā – 320
Ķemeri – balneoloģijas un dūņu dziedniecības kūrorts (1838), dzelzceļa stacija, pilsēta (1928), tagad Jūrmalas pilsētas daļa (1959) – 207, 492
Ķīle – pilsēta Vācijā – 50
Ķīna – valsts Āzijas dienvidaustrumu daļā – 671
Ķirbiži – apdz. vieta Vidzemes gub., tagad ciems Limbažu raj. Viļķenes pag. – 185
Ķīšezers – Rīgas jūras līča piekrastes ezeru grupas ezers – 270
Ķoniņu ciems – kuršu ķoniņu brīvciems Kurzemes gub. Kuldīgas apr. Turlavas pag., tagad Kuldīgas raj. Turlavas pag. – 181

L

Lādogas ezers – Eiropas lielākais ezers Ļeņingradas apg. KF – 557
Laižuva – ciems Lietuvā – 123
Latgale – kultūrvēsturisks novads Latvijas austrumu daļā – 8, 11, 15, 18, 19, 28, 29, 45, 46, 49, 60, 61, 62, 65, 66, 68, 71, 74, 76, 81, 87, 91, 97–107, 121, 123, 134, 144, 145, 150–153, 155–157, 159–166, 168–170, 173–177, 181, 182, 185, 187, 192, 197, 199, 200, 204, 211, 221–224, 226, 238, 244–246, 250, 254, 272, 280, 281, 287, 293–295, 298, 299, 304, 312, 335, 341, 343, 344, 361, 366, 371, 372, 377, 387, 395, 397, 398, 403, 410, 412, 413, 416, 420, 421, 424, 425, 427, 429, 438–440, 446, 448, 452, 461–468, 474, 479, 480, 485, 486, 488, 489, 498, 530, 544, 547, 548, 550, 556, 558, 563–567, 582, 583, 587, 592–594, 601, 603, 606–610, 612, 613, 622, 623, 626, 627, 629, 631, 645, 647, 648, 650, 676, 688, 693, 699
Latgales apriņķi – Vitebskas gub. Daugavpils, Ludzas, Rēzeknes apr. – 60, 81, 103, 107, 161, 294, 481, 566, 606
Latvija – latviešu kolonija Tālajos Austrumos – 489
Lazdona – pag., muiža Vidzemes gub. Cēsu apr., tagad Madonas raj. Lazdonas pag. – 345, 346
Leckava – ciems Lietuvā – 123
Lēdmanes pagasts – Vidzemes gub. Rīgas apr., tagad Ogres raj. – 346
Lēdurgas pagasts – Vidzemes gub. Rīgas apr., tagad Limbažu raj. – 370
Lēģerciems – latviešu kolonija Kubaņas apg. – 531
Leimaņu muiža – Vidzemes gub. Cēsu apr. Skujenes pag., tagad ciems Cēsu raj. Kaives pag. – 606
Leipciga – pilsēta Vācijā – 113, 306, 317, 320
Leiskaļi – mājas Vidzemes gub. Rīgas apr. Lēdmanes pag., tagad Ogres raj. Lēdmanes pag. – 617
Lejasbulāna – latviešu kolonija Jeņisejas gub., tagad Krasnojarskas novadā – 262, 438, 530

Lejasciema pagasts – Vidzemes gub. Valkas apr., tagad Gulbenes raj. – 78, 162, 398
Lejaskurzeme – novads Latvijas dienvidrietumu daļā, ietvēra Aizputes, Grobiņas, Kuldīgas (daļēji) apr. – 185, 414
Lenču pagasts – Vidzemes gub. Cēsu apr., tagad ciems Cēsu raj. Raiskuma pag. – 354, 394
Lībeka – pilsēta Vācijā – 640, 642
Lielā iela – iela Rēzeknē – 197
Lielā Maskavas iela – iela Rīgā, tagad Maskavas iela – 338
Lielais Tīrelis – purvs Piejūras zemienē uz Rīgas un Tukuma raj. robežas – 576
Lielais Vērmaņdārzs sk. Vērmaņdārzs
Lielbritānija – valsts Eiropas ziemeļrietumu daļā, Lielbritānijas un Ziemeļīrijas Apvienotā Karaliste (Anglija, Velsa, Skotija, Ziemeļīrija) – 8, 20, 21, 47, 48, 51, 126, 217, 236, 256, 258, 304, 306, 384, 385, 404, 434, 445, 447, 456, 467, 538, 539, 581–583, 669, 677–679, 681, 686, 753
Lielie kapi – Rīgas pilsētas teritorijā starp Brīvības, Mēness, Senču un Miera ielu, apbedīšanai slēgti (1969), izveidots parks – 373
Lieliecavas muiža – Kurzemes gub. Bauskas apr. Iecavas pag., tagad Bauskas raj. Iecavas pag. – 412
Lielirbe – ciems Kurzemes gub. Ventspils apr. Ances pag., tagad ciems Ventspils raj. Tārgales pag. – 127, 131
Liellugažu pagasts – Vidzemes gub. Valkas apr., tagad Valkas raj. Valkas pag. – 122
Lielstraupes pagasts – Vidzemes gub. Valmieras apr., tagad Cēsu raj. Straupes pag. – 377
Lielupe – upe, ietek Baltijas jūras Rīgas jūras līcī – 186, 253, 254, 448, 449, 577, 579
Lielvārde – pag., muiža Vidzemes gub. Rīgas apr., tagad pilsēta ar lauku teritoriju Ogres raj. – 356, 374, 378, 404
Lielvārdes pagasts – Vidzemes gub. Rīgas apr., tagad pilsēta (1993) ar lauku teritoriju – 356
Liepāja – pilsēta (1625) Kurzemes gub. Grobiņas apr., tagad Liepājas raj. centrs – 24, 66, 68, 70, 71, 73, 83–85, 87–90, 92, 93, 95, 96, 108, 133, 134, 138, 141, 142, 145–147, 152, 154–158, 160, 162, 170, 182, 184, 185, 191, 192, 194–196, 199, 200, 202, 203, 205, 214, 224, 238, 239, 241–244, 246, 248, 249, 251, 252, 254–256, 258, 260, 265–268, 270–278, 282–284, 291, 293, 299, 309, 311, 320, 325, 330–332, 339–341, 343, 345, 346, 348, 349, 351, 353, 356, 363, 372, 373, 376, 377, 382–384, 390, 392, 393, 409, 410, 413, 414, 416, 417, 423, 424, 426–431, 433, 446, 448–456, 467, 468, 472, 473, 482, 483, 487, 498, 499, 507, 512, 514, 528, 531, 533, 539, 540, 543, 546–548, 550, 552, 553, 555, 561, 634, 636, 637, 657–659, 687, 717

Liepājas ezers – lagūnas tipa ezers Latvijā Liepājas apkārtnē Piejūras zemienē – 339, 448

Liepkalns – apdz. vieta Vidzemes gub. Cēsu apr., tagad ciems Madonas raj. Sausnējas pag. – 165

Liepupe – pag., muiža Vidzemes gub. Valmieras apr., tagad pag. Limbažu raj. – 185, 455

Lietuva – valsts Austrumeiropā pie Baltijas jūras – 10, 18, 23, 32, 34, 47, 48, 51, 53, 151, 155, 156, 158, 181, 237, 252, 441, 546, 557, 621, 631, 634, 639, 647, 648, 677, 679, 680, 684, 748

Liezēre – pag., muiža Vidzemes gub. Cēsu apr., tagad pag. Madonas raj. – 217

Līgatne – ciems Vidzemes gub. Rīgas apr. Paltmales pag., tagad pag. Cēsu raj. – 449, 626

Līksnas pagasts – Vitebskas gub. Daugavpils apr., tagad Daugavpils raj. – 464

Limbaži – pilsēta (1385) Vidzemes gub. Valmieras apr., tagad Limbažu raj. centrs – 66, 85, 103, 162, 192, 194, 198, 199, 252, 272, 437, 452, 483, 498, 595, 627, 729

Līneburga – pilsēta Vācijā – 50

Linkolna – pilsēta ASV, Nebraskas štata centrs – 192

Liona – pilsēta Francijā – 320, 321

Litene – pag., muiža Vidzemes gub. Valkas apr., tagad pag. Gulbenes raj. – 626

Līvāni – miests Vitebskas gub. Daugavpils apr., tagad pilsēta (1926) Preiļu raj. – 293

Līvānu pagasts – Vitebskas gub. Daugavpils apr., tagad Preiļu raj. daļēji Jersikas, Rožupes, Turku pag. teritorija – 480

Līvbērze – pag. Kurzemes gub. Dobeles apr., tagad pag. Jelgavas raj. – 251

Livonija – feodālu valstiņu konfederācija Baltijā (12./13. gs. mija – 16. gs. vidus) – 537

Lode – pag., muiža Vidzemes gub. Valmieras apr., tagad pag. Valmieras raj.– 437

Lodza – pilsēta Polijā – 260, 468

Londona – Lielbritānijas galvaspilsēta – 20, 21, 51, 54, 217, 218, 282, 311, 350, 583, 677–679, 681

Lubānas muiža – Vidzemes gub. Cēsu apr. Lubāna pag., tagad Madonas raj. Lubānas pilsēta – 222

Lubezere – ciems Kurzemes gub. Talsu apr. Ārlavas pag., tagad ciems Talsu raj. Valdemārpils pilsētas lauku teritorijā – 487

Ludza – pilsēta (1777), apr. centrs Vitebskas gub., tagad Ludzas raj. centrs – 66, 85, 87, 88, 103, 151, 192, 199, 200, 252, 272, 340, 427, 429, 587, 590, 608

Ludzas apriņķis – Vitebskas gub., tagad Ludzas, Balvu, Alūksnes (daļēji) raj. teritorija – 12, 60, 81, 101, 160, 162, 170, 174, 403, 439, 481, 594

Lustes muiža – Kurzeme gub. Dobeles apr. Sīpeles pag., tagad Dobeles raj. Jaunbērzes pag. teritorijā – 467

Lutriņu pagasts – Kurzemes gub. Kuldīgas apr., tagad pag. Saldus raj. – 367
Lūžņa – ciems Kurzemes gub. Ventspils apr. Ances pag., tagad ciems Ventspils raj. Tārgales pag. – 127

M

Madliena – apdz. vieta Vidzemes gub. Rīgas apr. Lielajā pag., tagad Ogres raj. Madlienas pag. – 165, 283, 398
Majori – muiža, kūrvieta, dzelzceļa stacija, kopš 1920. gada Rīgas Jūrmalas pilsētas, tagad Jūrmalas pilsētas (1959) daļa –319, 325, 328
Maliena – kultūrvēsturisks novads, ietvēra Vidzemes gub. Cēsu un Valkas apr. austrumu daļu – 283
Mālpils – pag., muiža Vidzemes gub. Rīgas apr., tagad ciems un pag. Rīgas raj. – 617
Mālpils pagasts – Vidzemes gub. Rīgas apr., tagad Rīgas raj. – 354
Mangaļi (mājas) – Vidzemes gub. Rīgas apr. Babītes pag., tagad Rīgas raj. Babītes pag. teritorijā – 579
Mangaļi – pag., muiža Vidzemes gub. Rīgas apr., tagad Rīgas pilsētas teritorija – 184, 291, 487, 577
Marburga – pilsēta Vācijā – 20, 50
Mārcienas pagasts – Vidzemes gub. Cēsu apr., tagad Madonas raj. – 345, 346
Marijas iela – iela Rīgā – 322
Mārsnēnu pagasts – Vidzemes gub. Cēsu apr., tagad Cēsu raj. – 354
Mārupīte – iztek no purva masīva Mārupes pag., tek cauri Pārdaugavai, ietek Daugavā – 328
Maskava – Krievijas galvaspilsēta – 14–17, 35, 48, 55–57, 74, 111, 122, 125, 170, 194, 211–213, 220, 251, 252, 255, 260, 286, 299, 300, 304, 314, 323, 334, 335, 351, 358, 376, 382, 384, 452, 453, 469, 476, 509, 510, 528, 529, 540, 543, 547, 559, 563, 568, 586, 592, 594, 599, 629, 633, 651, 653, 655, 658–661, 663, 664, 666–668, 684, 695
Maskavas priekšpilsēta – Rīgas pilsētas kultūrvēsturisks rajons, tagad teritoriāla vienība, pārdēvēta par Latgales priekšpilsētu – 145, 327, 338, 345, 354, 373
Matīsa kapi – Rīgas pilsētas teritorijā pie Centrālcietuma un Mazās Matīsa ielas – 373
Matīši – apdz. vieta Vidzemes gub. Valmieras apr. Bauņu pag., tagad Valmieras raj. Matīšu pag. – 416
Mazais Vērmaņdārzs sk. Vērmaņdārzs
Mazā Jugla – upe, ietek Juglas ezerā – 612, 615, 617
Mazirbe – ciems Kurzemes gub. Ventspils apr. Dundagas pag., tagad ciems Talsu raj. Kolkas pag. – 127, 129–131, 487
Mazsalaca – miests Vidzemes gub. Valmieras apr., tagad pilsēta (1928) Valmieras raj. – 228, 375, 387

Mazsalacas pagasts – Vidzemes gub. Valmieras apr., tagad Mazsalacas pilsētas lauku teritorija Valmieras raj. – 367
Maztīrelis – Lielā Tīreļa purva daļa – 577
Mažeiķi – miests Kauņas gub., tagad pilsēta, apr. centrs Lietuvā – 123, 252
Meizakila – pilsēta Igaunijā – 123
Mēklenburga – pilsēta Vācijā – 652
Melburna – pilsēta Austrālijā – 52
Melnā jūra – Atlantijas okeāna vidējās daļas jūra – 253, 450, 456
Melnsils – ciems Kurzemes gub. Ventspils apr. Dundagas pag., tagad ciems Talsu raj. Rojas pag. – 127
Mērilenda – štats ASV Atlantijas okeāna piekrastē – 51
Mērsrags – ciems Kurzemes gub. Talsu apr., tagad Talsu raj. Mērsraga pag. – 454
Mežaparks – Rīgas pilsētas daļa starp Ķīšezeru un Sarkandaugavu, agrāk Ķeizarmežs, veidojies kā vasarnīcu rajons – 203, 525, 526, 533
Miera dārzs – parks Rīgā, Maskavas priekšpilsētā, iekārtots vecas kapsētas vietā – 327
Miķeļtornis (arī Pize) – ciems Kurzemes gub. Ventspils apr. Ances pag., tagad ciems Ventspils raj. Tārgales pag. – 127, 131
Milāna – pilsēta Itālijā – 444
Mīlgrāvis – Rīgas pilsētas daļa abpus tāda paša nosaukuma caurtekai, kas savieno Ķīšezeru ar Daugavu – 206, 247, 481
Minhene – pilsēta Vācijā – 20, 49, 192, 212, 301, 318, 320, 321
Minskas guberņa – tagad Minskas, Gomeļas (daļēji), Mogiļovas (daļēji), Brestas apg. teritorija Baltkrievijā – 458
Misas pagasts – Kurzemes gub. Bauskas apr., tagad ciems Bauskas raj. Vecumnieku pag. – 362
Mogiļova – pilsēta Baltkrievijā – 169, 663
Mogiļovas guberņa – tagad Gomeļas (daļēji), Mogiļovas (daļēji) apg. Baltkrievijā – 123, 411, 458
Monzunda (Rietumigaunijas) **arhipelāgs** – salu grupa Baltijas jūras austrumu daļā – 618
Mores pagasts – Vidzemes gub. Rīgas apr., tagad Cēsu raj. – 354, 377
Mūrmuižas pagasts – Vidzemes gub. Valmieras apr., tagad ciems Valmieras raj. Kauguru pag. – 377
Muroma – pilsēta Krievijā Vladimiras gub., tagad Vladimiras apg. KF – 668

N

Nante – pilsēta Francijas rietumos – 21
Narva – pilsēta Krievijas impērijā, tagad Igaunijā – 292
Naujenes pagasts – Vitebskas gub. Daugavpils apr., tagad Daugavpils raj. – 155

Nāves sala – Krievijas 12. armijas priekštilta nocietinājumi Daugavas kreisā krasta izliekumā 4 km uz rietumiem no Ikšķiles (1915–1917) – 572, 615
Nemuna – upe, ietek Baltija jūras Kuršu jomā – 253, 456, 522
Nīca – pag., muiža Kurzemes gub. Grobiņas pag., tagad pag. Liepājas raj. – 190
Nīgrande – pag., muiža Kurzemes gub. Aizputes apr., tagad pag. Saldus raj. – 408
Nikolajeva (no 1926. gada Nikolajevska pie Amūras) – pilsēta Krievijas Tālajos Austrumos, tagad Habarovskas novadā KF – 491
Nirnberga – pilsēta Vācijā – 332
Nīstade (somu nosaukums – Ūsikaupunki) – Somijas ostas pilsēta, 1721. gadā pēc Ziemeļu kara šeit Krievija un Zviedrija parakstīja miera līgumu – 699
Nītaures pagasts – Vidzemes gub. Rīgas apr., tagad Cēsu raj. – 354, 377
Norvēģija – valsts Ziemeļeiropā – 34, 467, 583, 655
Novgoroda – pilsēta Krievijā, gub. centrs, tagad Veļikijnovgoroda, apg. centrs KF – 659
Novgorodas guberņa – tagad Novgorodas, Vologdas (daļēji), Ļeņingradas (daļēji) apg. KF – 108, 115, 123, 168, 299, 411, 438, 458
Novosibirska – pilsēta (līdz 1926. gadam Novonikolajevska), apg. centrs KF – 18, 559
Nurmuiža (Laucienes muiža) – Kurzemes gub. Talsu apr. Nurmuižas pag., tagad Laucienes ciems Talsu raj. Laucienes pag. – 394
Nurmižu pagasts – Vidzemes gub. Cēsu apr., tagad Cēsu raj. Līgatnes pag. un Rīgas raj. Siguldas pag. teritorijā – 377

Ņ

Ņižņijnovgoroda (no 1932. gada līdz 90. gadu sākumam Gorkija) – pilsēta Krievijā, gub. centrs, tagad apg. centrs KF – 323, 559, 562
Ņujorka – pilsēta ASV – 126, 531

O

Oberosta zeme – Vācijas karaspēka okupētā un vācu Austrumu frontes virspavēlniecībai pakļautā teritorija – 634
Odesa – pilsēta Hersonas gub., tagad apg. centrs Ukrainā – 125, 212, 254, 501, 509, 530
Ogre – dzelzceļa stacija un vasarnīcu ciems Vidzemes gub. Rīgas apr., tagad pilsēta (1928), Ogres raj. centrs – 334
Olaine – pag., muiža Vidzemes gub. Rīgas apr., tagad muižas vietā Jaunolaines ciems, pag. vietā Rīgas raj. Olaines pilsēta (1967) un Olaines pag. – 554, 572, 576, 579, 591, 615, 642
Omska – pilsēta, gub. centrs, tagad apg. centrs KF – 18, 530, 559, 655, 671
Orenburga – pilsēta, gub. centrs, tagad apg. centrs KF – 547

Orla – pilsēta, gub. centrs, tagad apg. centrs KF – 353, 411, 453, 545
Orlas guberņa – tagad apg. KF – 124
Oslo – Norvēģijas galvaspilsēta – 677
Ostlande – Vācijas okupētās teritorijas administratīvā vienība Otrā pasaules kara laikā, aptvēra Lietuvu, Latviju, Igauniju un Baltkrieviju – 20
Ostrova – pilsēta Pleskavas apg. KF – 197
Ostrova – latviešu kolonija Jeņisejas gub. – 489

P

Pabaži – pag. Vidzemes gub. Rīgas apr., tagad ciems Rīgas raj. Sējas pag. un Saulkrastu pilsētas daļa – 555
Padomju Krievija – Krievijas Padomju Federatīvā Sociālistiskā Republika, neatkarīga valsts, izveidojās 1917. gadā pēc oktobra apvērsuma, 1922. gadā apvienojās ar Ukrainas, Baltkrievijas, Aizkaukāza Padomju Sociālistisko Republiku, izveidojot Padomju Sociālistisko Republiku Savienību (PSRS) – 16, 25, 53, 538, 626, 627, 629, 631, 650, 662, 671, 683, 693, 694, 698, 746
Padomju Latvija (1919) – Latvijas Sociālistiskā Padomju Republika (1918–1919) – 14, 16
Padomju Savienība – Padomju Sociālistisko Republiku Savienība (PSRS), izveidojās 1922. gadā, apvienojoties Krievijas, Ukrainas, Baltkrievijas, Aizkaukāza (Armēnijas, Azerbaidžānas, Gruzijas) Padomju Sociālistiskai Republikai; vēlāk izdalīja Uzbekijas, Turkmēnijas, Tadžikijas (1924), Kazahijas, Kirgīzijas (1936) Republiku, kā arī pievienoja Moldāvijas, Lietuvas, Latvijas, Igaunijas (1940) Padomju Sociālistisko Republiku – 15, 16, 22, 23, 35, 39, 42, 46, 48, 52, 53, 55–57, 112, 150, 172, 235, 279, 350, 384, 441, 442, 538, 661, 694, 748
Palanga – miests, pag. un muiža Kurzemes gub. Grobiņas apr., tagad pilsēta Lietuvā – 70, 175, 182, 252, 739
Paldiski – pilsēta Igaunijā pie Somu līča – 255
Palestīna – vēsturisks novads Āzijas rietumu daļā pie Vidusjūras, tagad Izraēlas un Palestīnas pašpārvaldes teritorijā – 152, 154
Palsmane – muiža un pag. Vidzemes gub. Valkas apr., tagad pag. Valkas raj. – 332
Panevēža – pilsēta Kauņas gub., tagad apr. centrs Lietuvā – 552, 554
Papile – ciems Lietuvā – 123
Pārdaugava – Rīgas pilsētas daļa Daugavas kreisajā krastā – 159, 267–269, 271, 282, 327, 328, 338, 351, 525, 532
Pārgauja – Valmieras pilsētas daļa Gaujas kreisajā krastā – 195
Pargolova – pilsētciemats Pēterburgas ziemeļos, tagad praktiski saplūdusi ar Pēterburugu – 658

Parīze – Francijas galvaspilsēta – 21, 22, 47, 320, 321, 523, 655, 677, 681
Pasienes pagasts – Vitebskas gub. Ludzas apr., tagad Ludzas raj. – 101
Pavasara muiža – Rīgas apr. Slokas pag., tagad Rīgas raj. Salas pag. teritorijā – 572
Pāvilosta – osta Kurzemes gub. Aizputes apr. Sakas pag., tagad pilsēta (1991) Liepājas raj. – 454
Pečori – pilsēta Krievijā Pleskavas gub., tagad raj. centrs Pleskavas apg. KF – 676
Pekina – Ķīnas galvaspilsēta – 127
Penza – pilsēta Krievijā, gub. centrs, tagad apg. centrs KF – 125, 655
Penzas guberņa – tagad apg. KF – 669
Pērkone – pag. Kurzemes gub. Grobiņas apr., tagad ciems Liepājas raj. Nīcas pag. – 184
Permas guberņa – tagad Permas, Sverdlovskas (daļēji), Čeļabinskas (daļēji) apg. KF – 404, 458, 545, 621
Pērnava – pilsēta, apr. centrs Vidzemes gub., tagad Igaunijā – 123, 159, 182, 185, 255, 375, 455, 468, 530, 555
Pērnavas iela – iela Rīgā – 511
Pērnavas līcis – Baltijas jūras Rīgas līča ziemeļu daļā – 555
Persija – Irānas nosaukums līdz 1935. gadam – 491
Pēterburga (arī Pēterpils, Petrograda (1914–1924), Ļeņingrada (1924–1991), Sanktpēterburga (1991)) – Krievijas galvaspilsēta, tagad KF apg. centrs – 15, 17, 21, 28, 63, 69, 72, 111, 115, 120–122, 125, 144, 147, 157, 158, 164, 165, 168–170, 181, 185, 194, 197, 211, 212, 244, 252, 254, 255, 257, 258, 260, 280, 284, 287, 299, 300, 303, 309, 310, 314, 318, 332, 338, 343, 348, 353, 361, 373, 382, 384–386, 389, 392, 395, 397, 433, 439, 444, 449, 489, 498, 501, 509, 515, 518–520, 523, 530, 536, 539, 542–544, 547, 554, 557–563, 568, 585–587, 590, 594, 595, 599, 601, 602, 610, 621–623, 627, 653, 655–660, 662–664, 666, 667, 677, 694, 711
Pēterburgas Ārrīga – apdzīvotas vietas aiz Rīgas mūriem, vēlāk valņiem gar Pēterburgas šoseju – 519
Pēterburgas guberņa – tagad Ļeņingradas, Pleskavas (daļēji) apg. KF – 123, 294, 458
Petrograda sk. Pēterburga
Piebalga – kultūrvēsturisks novads Vidzemes vidienē – 414
Pievolga – novads Volgas vidus un lejtecē – 453, 653, 655, 667–671
Pievolgas guberņas – Astrahaņas, Caricinas, Penzas, Samaras, Saratovas, Simbirskas gub., tagad Astrahaņas, Samaras, Penzas, Saratovas, Uļjanovskas, Volgogradas apg. KF – 124
Piltene – pilsēta (1557) Kurzemes gub. Ventspils apr., tagad Ventspils raj. – 66, 85, 136, 162, 192, 194, 252, 449
Pitalova (Jaunlatgale 1920–1938, Abrene 1938–1944) – tagad pilsēta Pleskavas apg. KF – 252

Pitrags – ciems Kurzemes gub. Ventspils apr. Dundagas pag., tagad ciems Talsu raj. Kolkas pag. – 127, 129
Pize sk. Miķeļtornis
Plāņu pagasts – Vidzemes gub. Valkas apr., tagad Valkas raj. – 354, 377, 394
Pleskava – pilsēta Krievijā, gub. centrs, tagad apg. centrs KF – 17, 125, 197, 530, 554, 563, 568, 586, 622, 629, 659, 663, 664
Pleskavas apgabals – apg. KF – 17
Pleskavas guberņa – tagad Pleskavas, Tveras (daļēji), Novgorodas (daļēji) apg. KF – 108, 123, 124, 145, 244, 287, 404, 438, 458
Pliķu ciems – kuršu ķoniņu brīvciems Kurzemes gub. Kuldīgas apr. Turlavas pag., tagad Kuldīgas raj. Turlavas pag. teritorijā – 181
Podolija – augstiene Ukrainā starp Dienvidbugas un Dņepras upi – 406
Podoļska – pilsēta Maskavas gub., tagad Maskavas apg. KF – 16
Polija – valsts Austrumeiropā – 8, 18, 19, 32, 34, 52, 123, 151, 156, 301, 405, 478, 321, 633, 639, 650, 674, 679, 680, 682, 699
Polocka – pilsēta Vitebskas gub., tagad raj. centrs Vitebskas apg. Baltkrievijā – 170, 481
Poltava – pilsēta, gub. centrs, tagad apg. centrs Ukrainā – 441
Poltavas guberņa – tagad Poltavas apg. Ukrainā – 458
Pope – pag., muiža Kurzemes gub. Ventspils apr., tagad pag. Ventspils raj. – 127, 128, 131, 132, 222
Popes muiža – Kurzemes gub. Ventspils apr. Popes pag., tagad Popes ciems Ventspils raj. Popes pag. – 127, 128
Potsdama – pilsēta Vācijā – 19
Povorina – pilsēta Krievijā, Voroņežas gub., tagad Voroņežas apg. KF – 670
Prāga – Čehijas galvaspilsēta – 19
Praulienas pagasts – Vidzemes gub. Cēsu apr., tagad Madonas raj. – 354
Priekuļi – pag., muiža Vidzemes gub. Cēsu apr., tagad pag. Cēsu raj. – 331, 485
Priekuļu muiža – Vidzemes gub. Cēsu apr. Priekuļu pag., tagad ciems Cēsu raj. Priekuļu pag. – 467
Priekuļu pagasts – Vidzemes gub. Cēsu apr., tagad Cēsu raj. – 377
Prinstona – pilsēta ASV – 104
Prūsija – Vācijas administratīvā teritorija tās ziemeļu daļā, zaudēta pēc Pirmā un Otrā pasaules kara – 636, 637, 643, 644, 648, 699
PSRS (Padomju Sociālistisko Republiku Savienība) sk. Padomju Savienība

R

Rankas pagasts – Vidzemes gub. Cēsu apr., tagad Gulbenes raj. – 217
Rātslaukums – viduslaiku Rīgas centrālais laukums pie Melngalvju nama – 321

Rauna – pag., muiža Vidzemes gub. Cēsu apr., tagad Cēsu raj. Raunas pag. – 166, 346, 627

Rekova – Vitebskas gub. Rēzeknes apr. Rekovas pag., tagad Rēzeknes raj. Rikavas pag. – 467

Remtes muiža – Kurzemes gub. Tukuma apr. Remtes pag., tagad Saldus raj. Remtes pag. – 398

Rencēnu muiža – Vidzemes gub. Valmieras apr. Rencēnu pag., tagad ciems Valmieras raj. Rencēnu pag. – 412

Rēzekne – pilsēta (1773), apr. centrs Vitebskas gub., tagad Rēzeknes raj. centrs – 24, 28, 45, 46, 66, 85, 87, 88, 103, 108, 151, 192, 194, 197, 199, 200, 251, 284, 340, 376, 413, 416, 427, 429, 464, 465, 467, 480, 485, 486, 488, 498, 515, 549, 587, 592, 608, 610, 623, 627, 645,

Rēzeknes apriņķis – Vitebskas gub., tagad Rēzeknes, daļēji Madonas, Krāslavas, Preiļu raj. teritorija – 12, 60, 81, 157, 162, 173, 182, 403, 439, 594, 650

Ribinska – pilsēta Krievijā Jaroslavļas gub., tagad raj. centrs Jaroslavļas apg. KF – 194, 251, 252, 255, 453, 668

Rietumeiropa – 42, 46, 48, 77, 101, 116, 120, 126, 140, 151, 167, 194, 217, 236, 239, 241, 247, 249, 250, 252, 255, 257, 318, 320, 330, 404, 442, 448, 511, 513, 514, 517, 521, 525, 583

Rietumsibīrija – teritorija KF Āzijas daļā no Urāliem rietumos līdz Jeņisejai austrumos – 411, 621

Rīga – pilsēta, Vidzemes gub. centrs, tagad Latvijas galvaspilsēta – 13, 17, 20, 21, 23–25, 30, 31, 34, 41, 43, 48, 57, 58, 62, 66, 70–73, 75, 83–95, 97, 103, 108, 110, 111, 116–122, 125, 129, 131, 133, 134, 137, 138, 140–159, 161, 162, 164–166, 170, 171, 173, 181, 182, 184, 185, 187, 190–192, 194–207, 211–214, 216, 217, 219–221, 223–225, 233–236, 238–241, 243, 244, 246–278, 280, 282–288, 290–292, 296, 297, 300–306, 308, 309, 311, 312, 314, 318–333, 337–346, 348–354, 356–361, 364, 365, 372–374, 376–378, 382–384, 386, 388–390, 392, 393, 397, 403–405, 409–411, 413, 415, 416, 418, 421–425, 428–430, 433, 434, 436, 437, 440–457, 464, 466–475, 477, 479, 481–485, 487, 488, 490–492, 494, 497–501, 508–521, 523–528, 531–534, 536, 540–550, 553–557, 559, 561–563, 567, 570, 571, 575, 577, 580, 581, 586–588, 590–594, 596–599, 603–605, 608–613, 615–618, 620, 624, 631, 639–652, 654–661, 664, 675, 676, 684, 687, 689, 691, 699, 727, 738, 743, 745, 748, 749

Rīgas apriņķis – Vidzemes gub., tagad Rīgas, Ogres, daļēji Limbažu, Cēsu, Aizkraukles raj. teritorija – 60, 170, 299, 346, 347, 354, 360– 362, 366, 374, 404, 564, 617, 652, 727

Rīgas jūras līcis – līcis Baltijas jūrā – 16, 17, 127, 255, 454, 550, 555, 615, 618, 636, 639

Rīgas jūrmala (tag. Jūrmala) – 68, 70, 325, 328, 456, 484, 526, 539, 575, 590

Rinda – apdz. vieta Kurzemes gub. Ventspils apr. Ances pag., tagad ciems Ventspils raj. Ances pag. – 127, 128
Rionova (Rio Nova) – latviešu kolonija Brazīlijā – 126
Rjazaņas guberņa – tagad Rjazaņas apg. KF – 458
Roja – ciems Kurzemes gub. Talsu apr. Lubezeres pag., tagad Talsu raj. Rojas pag. – 454, 555
Roma – Itālijas galvaspilsēta – 28, 168, 200
Romni – pilsēta Ukrainā Sumu apg. – 246, 252, 351, 453
Roņu sala – sala Baltijas jūras Rīgas jūras līča centrālajā daļā – 456, 555
Ropaži – pag., muiža Vidzemes gub. Rīgas apr., tagad pag. Rīgas raj. – 334
Ropažu pagasts – Vidzemes gub. Rīgas apr., tagad Rīgas raj. – 366
Rostova – pilsēta Krievijā Jaroslavļas gub., tagad Jaroslavļas apg. KF – 663
Rucava – pag., muiža Kurzemes gub. Grobiņas apr., tagad pag. Liepājas raj. – 190, 252
Rudbārži – pag., muiža Kurzemes gub. Aizputes apr., tagad pag. Kuldīgas raj. – 408
Rudbāržu pagasts – Kurzemes gub. Aizputes apr., tagad Kuldīgas raj. – 369
Rūjiena – miests Vidzemes gub. Valmieras apr., tagad pilsēta (1920) Valmieras raj. – 350, 369, 375, 387, 404, 449, 484, 498, 607
Rūjienas miests sk. Rūjiena
Rūjienas pagasts – Vidzemes gub. Valmieras apr., tagad Valmieras raj. Rūjienas pilsēta un Ķoņu pag. – 620

S

Sabile – miests Kurzemes gub. Talsu apr., tagad pilsēta (1919) Talsu raj. – 381
Saikavas pagasts – Vidzemes gub. Cēsu apr., tagad apdz. vieta Madonas raj. Praulienas un Mētrienas pag. teritorijā – 346
Salacgrīva – miests Vidzemes gub. Valmieras apr., tagad pilsēta (1928) Limbažu raj. – 182, 185, 257, 275, 387
Saldus – miests un pag. Kurzemes gub. Kuldīgas apr., tagad pag. un pilsēta (1917), Saldus raj. centrs – 162, 163, 192, 205, 251, 381, 404, 452, 482, 544, 554
Saltikova – latviešu kolonija Toboļskas gub. – 295
Samara – pilsēta Krievijā, gub. centrs, tagad apg. centrs KF – 559
Samaras guberņa – tagad apg. KF – 168,
Sāmsala (Sāremā) – Monzunda arhipelāga lielākā sala Baltijas jūrā – 74, 132, 136, 557, 562, 649, 650, 675, 676, 749
Sanktpēterburga sk. Pēterburga
Sarajeva – pilsēta Austroungārijā, tagad Bosnijas un Hercegovinas galvaspilsēta – 538

Saratova – pilsēta, gub. centrs, tagad apg. centrs KF – 559, 562
Saratovas guberņa – tagad Saratovas apg. KF – 669
Sasmaka – miests Kurzemes gub. Talsu apr., tagad Valdemārpils pilsēta (1920) Talsu raj. – 129
Saules muiža – Kurzemes gub. Grobiņas apr. Grobiņas pag., tagad Liepājas pilsētas teritorijā – 717
Saunags – ciems Kurzemes gub. Ventspils apr. Dundagas pag., tagad Talsu raj. Kolkas pag. – 127
Sausgaļu ciems – kuršu ķoniņu brīvciems Kurzemes gub. Kuldīgas apr., tagad ciems Kuldīgas raj. Padures pag. – 181
Sausnēja – pag., muiža Vidzemes gub. Cēsu apr., tagad Madonas raj. Sausnējas pag. – 345
Sebežas apriņķis – Pleskavas gub., tagad raj. Pleskavas apg. KF – 101
Seda – pilsēta Lietuvā – 123
Seitoku – universitāte Tokijā – 51
Sēlpils – pag., muiža Kurzemes gub. Jaunjelgavas apr., tagad Jēkabpils raj. Sēlpils pag. – 170
Serbija – valsts Eiropas dienvidaustrumos, tagad Dienvidslāvijas Savienotās Republikas daļa – 539
Sērmūkši – pag. Vidzemes gub. Cēsu apr., tagad Cēsu raj. Skujenes pag. – 378
Sērmūkšu pagasts – Vidzemes gub. Cēsu apr., tagad Cēsu raj. Skujenes pag. – 437
Serves pussala – Igaunijā, Sāmsalā pie Irbes šauruma – 132
Sibīrija – teritorija KF Āzijas daļā no Urālu kalniem rietumos līdz Klusajam okeānam austrumos – 72, 123, 124, 167, 259, 295, 296, 399, 404, 410–412, 438, 440, 453, 463, 560, 568, 653, 655, 662, 671, 672
Sibīrijas Alūksne – latviešu kolonija Jeņisejas gub. – 489
Sigulda – miests, pag. un muiža Vidzemes gub. Rīgas apr., tagad pilsēta (1928) un pag. Rīgas raj. – 165, 416, 533
Siguldas pagasts – Vidzemes gub. Rīgas apr., tagad Rīgas raj. – 377
Sīkrags – ciems Kurzemes gub. Ventspils apr. Dundagas pag., tagad ciems Talsu raj. Kolkas pag. – 127
Sita – apdz. vieta Vitebskas gub. Ludzas apr. Balvu pag., tagad ciems Balvu raj. Kubulu pag. – 252, 374
Skaistkalne – pag. Kurzemes gub. Bauskas apr., tagad Bauskas raj. Skaistkalnes pag. – 168
Skandināvija – grupa Ziemeļeiropas valstu – Zviedrija, Dānija, Norvēģija, Islande – 47, 51, 325, 492, 588
Skangaļi (mājas) – Vidzemes gub. Rīgas apr. Babītes pag., tagad Rīgas raj. Babītes pag. teritorijā – 579
Skoda – pilsēta, apr. centrs Lietuvā – 123

Skrīveri – pag., muiža un dzelzceļa stacija Vidzemes gub. Rīgas apr., tagad pag. un dzelzceļa stacija Aizkraukles raj. – 283, 374, 378, 386, 404, 408
Skrīveru muiža – Vidzemes gub. Rīgas apr. Skrīveru pag., tagad Aizkraukles raj. Skrīveru pag. – 407, 410
Skrunda – pag., muiža Kurzemes gub. Kuldīgas apr., tagad pilsēta ar lauku teritoriju Kuldīgas raj. – 287
Skrundas pagasts – Kurzemes gub. Kuldīgas apr., tagad Skrundas pilsēta (1996) ar lauku teritoriju Kuldīgas raj. – 390
Skujene – pag., muiža Vidzemes gub. Cēsu apr., tagad Cēsu raj. Skujenes pag. – 378, 437, 606
Skujenes pagasts – Vidzemes gub. Cēsu apr., tagad Cēsu raj. – 437, 606
Skultes pagasts – pag., muiža Vidzemes gub. Rīgas apr., tagad Limbažu raj. – 368, 370
Sloka – pilsēta (1785) Vidzemes gub. Rīgas apr., tagad Jūrmalas pilsētas daļa (1959) – 66, 85, 89, 103, 162, 184, 192, 199, 266, 571, 572, 729
Slokas iela – iela Rīgā Pārdaugavā – 372
Smārde – pag., muiža Kurzemes gub. Tukuma apr., tagad pag. un dzelzceļa stacija Tukuma raj. – 573, 575
Smārdes muiža – Kurzemes gub. Tukuma apr., tagad Tukuma raj. Smārdes pag. – 171
Smiltene – miests un pag. Vidzemes gub. Valkas apr., tagad pilsēta (1920) un pag. Valkas raj. – 252, 332, 334, 452, 484
Smiltenes pagasts – Vidzemes gub. Valkas apr., tagad Valkas raj. – 371
Smoļenska – pilsēta, gub. centrs Krievijā, tagad apg. centrs KF – 545
Smoļenskas guberņa – tagad Smoļenskas apg. KF – 125, 404, 411
Smoļnijs – ēka Petrogradā (tagad Pēterburga), kur atradās pirmā padomju valdība – Tautas komisāru padome (1917. gada novembris – 1918. gada marts) – 662
Sokoļņiku parks – Sokoļņiku rajonā Maskavā – 660
Somija – valsts Ziemeļeiropā – 8, 22, 47, 51, 52, 77, 123, 184, 185, 287, 402, 405, 422, 543, 602, 603, 621, 639, 655, 659, 674, 678–680, 682, 699
Somu līcis – līcis Baltijas jūrā – 255, 555
Spilves pļavas – Rīgas nomalē pie Iļģuciema – 171
Staicele – miests Vidzemes gub. Cēsu apr., tagad pilsēta (1992) Limbažu raj. – 626
Stāmeriene – pag. Vidzemes gub. Valkas apr., tagad pag. Gulbenes raj. – 374
Stāmerienes pils – Vidzemes gub. Valkas apr. Stāmerienes pag., tagad Gulbenes raj. Stāmerienes pag. – 374, 375, 378
Stendes pagasts – Kurzemes gub. Talsu apr., tagad Talsu raj. – 369
Stirniene – pag. Vitebskas gub. Rēzeknes apr., tagad Madonas raj. Varakļānu pilsētas lauku teritorija – 166

Stokholma – Zviedrijas galvaspilsēta – 44, 49, 51, 534, 677
Strasbūra – pilsēta Francijas austrumos – 212, 301
Strazdumuiža – tagad Rīgas pilsētas daļa pie Juglas ezera – 243
Strēlnieku dārzs – Rīgā, tagad Kronvalda parks – 327, 330
Strēlnieku iela – iela Rīgā – 322
Strenči – miests Vidzemes gub. Valkas apr., tagad pilsēta (1928) Valkas raj. – 205, 549, 629
Stružāni – ciems Vitebskas gub. Ludzas apr. Domopoles pag., tagad Vecstružānu ciems Rēzeknes raj. Gaigalavas pag. – 166
Stukmaņi – pag., dzelzceļa stacija Vidzemes gub. Rīgas apr., tagad Pļaviņu pilsēta – 252, 386, 452
Suhonoja sk. Sibīrijas Alūksne
Suntaži – pag., muiža Vidzemes gub. Rīgas apr., tagad Ogres raj. Suntažu pag. – 617
Suntažu pagasts – Vidzemes gub. Rīgas apr., tagad Ogres raj. – 354, 366
Svētes pagasts – Kurzemes gub. Dobeles apr., tagad Jelgavas raj. – 186

Š

Šampēteris – Rīgas pilsētas daļa Pārdaugavā – 327, 341
Šanhaja – pilsēta Ķīnā – 671
Šauļi – pilsēta Kauņas gub., tagad apr. centrs Lietuvā – 260, 468, 554
Šķaunes pagasts – pag. Vitebskas gub. Ludzas apr. (līdz 1925. gadam Landskoronas pag.), tagad Krāslavas raj. – 101
Šveice – valsts Viduseiropā – 126, 212, 217, 218, 258, 301, 376, 404, 504, 582, 654

T

Tadaiķu pagasts – Kurzemes gub. Grobiņas apr., tagad Liepājas raj. – 416
Taiga – latviešu kolonija Tomskas gub. – 440
Taiminska – latviešu kolonija Jeņisejas gub. – 489
Tālie Austrumi – KF teritorija Āzijas daļas austrumos – 279, 284, 385, 489, 662, 667, 671,
Tallina – Igaunijas gub. centrs Krievijas impērijā, tagad Igaunijas galvaspilsēta – 20, 118, 123, 160, 185, 255, 260, 307, 320, 404, 430, 449, 468, 496, 523, 530, 555, 568, 595, 629, 659
Talsi – pilsēta (1919), apr. centrs Kurzemes gub., tagad Talsu raj. centrs – 68, 131, 162, 199, 205, 282, 283, 334, 379, 381, 382, 387, 416, 452, 482, 540
Talsu apriņķis – Kurzemes gub., tagad daļēji Talsu, Tukuma un Kuldīgas raj. teritorija – 60, 98, 170, 176, 225, 394

Tambovas guberņa – tagad KF Tambovas apg. – 669
Tartu sk. Tērbata
Taurupe – latviešu kolonija Donas apgabalā – 124, 531
Tbilisi – pilsēta, gub. centrs (līdz 1936. gadam Tiflisa), tagad Gruzijas galvaspilsēta – 530
Teātra laukums – Rīgas vecpilsētas daļā starp Vaļņu ielu un Aspazijas bulvāri – 327
Telši – pilsēta, apr. centrs Lietuvā – 123
Tērbata (no 1919. gada Tartu) – pilsēta un apr. centrs Vidzemes gub. igauņu daļā, tagad apr. centrs Igaunijā – 18, 114, 123, 142, 143, 167, 211, 212, 286, 296, 299–303, 305, 311, 320, 350, 430, 491, 546, 557, 568, 592, 609, 629, 645, 659, 727
Tērbatas apriņķis – Vidzemes gub. (no 1919. gada Tartu), tagad apr. Igaunijā – 727
Tihorecka – pilsēta Krievijā Krasnodaras gub., tagad KF Krasnodaras nov. – 663
Tilzīte (no 1946 Sovetska) – pilsēta Austrumprūsijā, tagad Kaļiņingradas apg. KF – 552
Tilža – pag. Vitebskas gub. Ludzas apr., tagad pag. Balvu raj. – 481
Timofejevka – latviešu kolonija Sibīrijā – 440
Tirza – pag., muiža Vidzemes gub. Valkas apr., tagad pag. Gulbenes raj. – 416, 492
Tirzas pagasts – Vidzemes gub. Valkas apr., tagad Gulbenes raj. – 354
Tiskādi – Vitebskas gub. Rēzeknes apr. Ružinas pag., tagad ciems Rēzeknes apr. Silmalas pag. – 157
Toboļskas guberņa – tagad daļēji Tjumeņas apg. teritorija KF – 295, 489
Tokija – Japānas galvaspilsēta – 51
Tomska – pilsēta Krievijā, gub. centrs, tagad apg. centrs KF – 18, 212, 559
Torņakalna parks sk. Arkādija
Torņakalns – Rīgas pilsētas daļa Pārdaugavā starp Āgenskalnu un Ziepniekkalnu – 249
Toronto – pilsēta Kanādā – 192
Trikāta – pag. Vidzemes gub. Valkas apr., tagad pag. Valkas raj. – 228
Trikātas pagasts – Vidzemes gub. Valkas apr., tagad Valkas raj. – 377, 394, 607
Troicka – pilsēta Krievijā Čeļabinskas gub., tagad Čeļabinskas apg. KF – 671, 672
Tukuma apriņķis – Kurzemes gub., tagad daļēji Tukuma, Dobeles un Saldus raj. teritorija – 60, 171, 225, 363, 468
Tukums – pilsēta (1796), apr. centrs Kurzemes gub., tagad Tukuma raj. centrs – 30, 66, 68, 88, 89, 142, 143, 147, 162, 192, 252, 268, 283, 292, 319, 325, 331, 350, 363, 379, 381, 382, 403, 427, 430, 452, 482–484, 554
Tulas guberņa – tagad Tulas apg. KF – 167
Turaidas pagasts – Vidzemes gub. Rīgas apr., tagad Siguldas pilsētas daļa un daļa no Krimuldas pag. Rīgas raj. – 377

Turcija – valsts Āzijā Mazāzijas pussalā – 545, 552, 652
Turkestāna – Vidusāzijas apzīmējums Krievijas impērijā – 412
Turku – pilsēta Somijā – 51
Tuvie Austrumi – nosacīts apzīmējums teritorijai Vidusjūras austrumu piekrastē – 491
Tvera – pilsēta Krievijā, gub. centrs, tagad apg. centrs KF – 562

U

Ufa – pilsēta, gub. centrs, tagad Baškortostānas (Baškīrija) galvaspilsēta KF – 124
Ufas guberņa – tagad daļēji Baškortostānas (Baškīrija) republika KF – 125, 168
Ukraina – valsts Austrumeiropā – 18, 151, 491, 621, 653, 669, 671, 677, 684
Undžava – vasarā neizbraucams mežs Bažpurva malā pie Pitraga – 129
Ungurmuiža – Vitebskas gub. Daugavpils apr. Ungurmuižas pag., tagad ciems Jēkabpils raj. Variešu pag. – 412
Ungurmuižas pagasts – Vitebskas gub. Daugavpils apr., tagad Jēkabpils raj. Variešu pag. – 480
Upesgrīva – ciems Kurzemes gub. Talsu apr. Engures pag., tagad ciems Talsu raj. Mērsraga pag. – 185
Urāli – kalnu grēda KF teritorijā uz Eiropas un Āzijas robežas – 491, 629, 662, 671, 672
Užava – pag. Kurzemes gub. Ventspils apr., tagad Ventspils raj. Užavas pag. – 184, 539

V

Vācija – valsts Viduseiropā – 8, 19, 20, 23, 32, 34, 42, 44, 46–50, 52, 74, 84, 108, 112, 119, 120, 126, 133–135, 137, 140–143, 151, 154, 192, 212, 236, 239, 247– 249, 252, 256, 258, 265, 281, 301, 303, 304, 322, 329, 332, 335, 384, 385, 403, 404, 407, 410, 433–435, 437, 442, 444, 445, 447, 450, 456, 467, 492, 507, 509, 517, 537–539, 540, 542–545, 547, 550, 583, 588, 602, 612, 618, 626, 627, 629, 631–634, 636, 638–652, 656, 664, 673–681, 683–687, 690, 739, 740, 747, 748
Vācijas Federatīvā Republika (VFR) sk. Vācija
Vaide – ciems Kurzemes gub. Ventspils apr. Dundagas pag., tagad ciems Talsu raj. Kolkas pag. – 127, 129
Vaive – pag. Vidzemes gub. Cēsu apr., tagad pag. Cēsu raj. – 171
Valgales ciems – Kurzemes gub. Talsu apr., tagad ciems Talsu raj. Abavas pag. – 176
Valka – pilsēta (1584), apr. centrs Vidzemes gub., tagad Valkas raj. centrs – 66, 93, 96, 123, 147, 159, 160, 162, 192, 194, 198, 200, 205, 214, 223, 252, 291, 296, 330, 331, 386, 427, 430, 452, 456, 483, 498, 549, 550, 590, 596, 612, 622–624, 627, 629, 657, 662, 687, 729

Valkas apriņķis – Vidzemes gub., tagad Valkas raj., daļēji Alūksnes, Gulbenes un Valgas (Igaunija) raj. teritorija – 60, 122, 160, 162, 166, 173, 175, 233, 234, 235, 354, 362, 366, 394, 466, 468, 605, 608, 620

Valmiera – pilsēta (1783), apr. centrs Vidzemes gub., tagad Valmieras raj. centrs – 24, 66, 68, 89, 93, 103, 142, 147, 160, 162, 170, 192, 195, 198, 199, 205, 214, 251, 268, 271, 284, 289, 291, 292, 296, 325, 330, 331, 372, 395, 452, 464, 467, 483, 484, 487, 498, 515, 549, 560, 577, 587, 588, 590, 592, 594, 595, 597, 612, 622, 624, 647, 657, 687

Valmieras apriņķis – Vidzemes gub., tagad Valmieras raj., daļēji Limbažu un Cēsu raj. teritorija – 60, 80, 160, 166, 170, 175, 225, 233, 234, 235, 354, 362, 457, 462, 466, 468, 564, 605, 608, 620

Valtaiķi – pag. un miests Aizputes apr., tagad ciems Kuldīgas raj. Laidu pag. – 287

Vandzene – pag. un muiža Kurzemes gub. Talsu apr., tagad pag. Talsu raj. – 185

Vārkavas pagasts – Vitebskas gub. Daugavpils apr., tagad Preiļu raj. – 464

Varšava – Polijas galvaspilsēta – 18, 123, 260, 301, 325, 386, 353, 498, 501, 516

Vatikāns – pilsētvalsts Itālijas galvaspilsētas Romas rietumu daļā, Romas katoļu baznīcas pāvesta rezidence – 22, 28, 32

Vecauce – muiža Kurzemes gub. Tukuma apr. Vecauces pag., tagad Dobeles raj. Auces pilsēta – 554

Vecgulbene – pag., muiža Vidzemes gub. Valkas apr., tagad Gulbenes pilsēta (1928), raj. centrs – 252, 414

Veckalsnava – Vidzemes gub. Cēsu apr. Kalsnavas pag., tagad Madonas raj. Kalsnavas pag. – 375

Veckalsnavas muiža – Vidzemes gub. Cēsu apr. Kalsnavas pag., tagad ciems Madonas raj. Kalsnavas pag. – 374

Veclaicene – pag. Vidzemes gub. Valkas apr., tagad pag. Alūksnes raj. – 369

Vecliepāja – Liepājas pilsētas daļa – 203, 268

Vecmīlgrāvis – Rīgas pilsētas daļa starp Ķīšezeru un Daugavu – 325, 390, 450, 561, 568

Vecmuiža – Kurzemes gub. Bauskas apr. Vecumnieku pag., tagad Vecumnieku ciems Bauskas raj. Vecumnieku pag. – 572

Vecpiebalga – pag. un apdz. vieta Vidzemes gub. Cēsu apr., tagad Cēsu raj. Vecpiebalgas pag. – 167, 375, 388, 391

Vecpiebalgas pagasts – Vidzemes gub. Cēsu apr., tagad Cēsu raj. – 355, 362, 366, 378

Vecrīga – Rīgas pilsētas vēsturiskā daļa – 267, 338, 521, 618

Veismaņu pagasts – Vidzemes gub. Cēsu apr., tagad Cēsu raj. Vaives pag. – 377

Venta – upe, ietek Baltijas jūrā – 253, 256, 448, 455, 456, 554

Ventspils – pilsēta (1378), apr. centrs Kurzemes gub., tagad Ventspils raj. centrs – 66, 68, 89, 91–93, 96, 129, 131, 162, 170, 182, 185, 192, 194, 199, 203, 205, 251–253, 255–258, 260, 261–263, 268, 271–277, 282, 283, 291, 311, 319, 330–332, 340, 351, 376, 377, 381, 393, 398, 404, 417, 427, 430, 431, 452–456, 469–472, 482, 483, 487, 498, 515, 528, 531, 539, 543, 548, 554, 555, 634, 687

Ventspils apriņķis – Kurzemes gub., tagad Ventspils raj., daļēji Talsu un Kuldīgas raj. teritorija – 60, 98, 127, 131, 160, 170, 173, 225, 299, 342, 362

Veravas (Veru) **apriņķis** – Vidzemes gub. igauņu daļā, tagad Veru apr. Igaunijā – 108, 175

Verdena – pilsēta Francijas ziemeļaustrumos – 572

Vērmanes dārzs sk. Vērmaņdārzs

Vērmaņdārzs – tirgotājas A. Vērmanes pilsētai dāvināta teritorija, kur atklāts sabiedrisks dārzs (1817), tagad parks Rīgas centrā – 327, 328, 351, 521, 656

VFR sk. Vācijas Federatīvā Republika

Viborga (somiskais nosaukums – Vīpuri) – pilsēta Somijā, no 1940. gada Ļeņingradas apg. KF – 397

Vidaga – ciems Vidzemes gub. Valkas apr. Gaujienas pag., tagad ciems Alūksnes raj. Virešu pag. – 626

Vidiena – Vidzemes novada vidiene un ziemeļu daļa – 283

Vidusāzija – teritorija Āzijā no Kaspijas jūras rietumos līdz Ķīnai austrumos, no Arāla jūras un Irtišas upes ziemeļos līdz Irānas un Afganistānas robežai dienvidos – 590

Vidusjūra – Atlantijas okeāna iekšējā jūra, apskalo Eiropas, Āzijas, Āfrikas krastus – 435, 678

Vidzeme – kultūrvēsturisks novads, ietvēra Vidzemes gub. latviešu daļu – 30, 47, 60, 61, 66, 68, 74, 81, 91, 99–101, 122, 127, 135–137, 139–141, 144, 145, 151, 153, 156, 159, 165–168, 170, 181, 182, 184, 185, 188, 196, 252, 284, 304, 317, 318, 320, 334, 359, 367, 374, 375, 394, 408, 409, 413–415, 434, 442, 454, 458, 463, 490, 509, 517, 550, 559, 564, 566, 567, 592, 593, 597–599, 601, 605, 607, 608, 627, 629, 631, 639, 645, 647–651, 675, 676, 699, 700

Vidzemes apriņķi – Cēsu, Rīgas, Valkas, Valmieras apr. – 60, 107, 233, 246, 347, 597

Vidzemes guberņa – ietvēra Ārensburgas, Cēsu, Pērnavas, Rīgas, Tērbatas, Valkas, Valmieras, Veravas, Vilandes apr. – 11, 18, 60–65, 68–70, 75, 76, 79, 83, 91, 92, 98, 104–109, 117, 118, 122, 134, 137, 148, 151, 152, 159–162, 166, 171, 173–177, 180, 192, 199, 200, 201, 206, 211, 214, 216, 220–234, 238, 239, 244, 245, 247, 254, 259, 260, 272, 280, 281, 287, 288, 292, 293, 295, 307, 308, 312, 331, 342, 347, 355, 360, 361, 365, 366, 371–373, 385, 386, 388, 389, 397, 398, 404, 407, 408, 412, 416, 417, 420, 421, 425, 427, 430, 435, 537, 438, 446, 448, 452, 457–462, 464, 466–469, 477–480, 487–489, 496, 541, 543, 548, 550, 557, 561, 563, 564, 571, 582, 590, 592, 593, 601, 603, 604, 606, 608–610, 620, 621, 623–626, 709, 717, 729, 749

Viesalgu ciems – kuršu ķoniņu brīvciems Kurzemes gub. Kuldīgas apr. Snēpeles pag., tagad ciems Kuldīgas raj. Snēpeles pag. – 181
Vijciema pagasts – Vidzemes gub. Valkas apr., tagad Valkas raj. – 343
Vilce – pag. Kurzemes gub. Dobeles apr., tagad Jelgavas raj. Vilces pag. – 552
Vilces pagasts – Kurzemes gub. Dobeles apr., tagad Jelgavas raj.– 556
Viļaka – miests Vitebskas gub. Ludzas apr. Viļakas pag., tagad pilsēta (1945) Balvu raj. – 223
Viļānu pagasts – Vitebskas gub. Rēzeknes apr. Viļēnu pag., tagad pilsēta (1928) un pag. Rēzeknes raj. – 185
Viļņa – pilsēta, gub. centrs, tagad Lietuvas galvaspilsēta – 18, 72, 123, 158, 164, 166, 293, 373, 386, 404, 441, 469, 489, 550, 613
Viļņas guberņa – tagad Lietuvas, daļēji Baltkrievijas teritorija – 157, 244
Vīne – Austroungārijas galvaspilsēta, tagad Austrijas galvaspilsēta – 318, 320, 509
Virbu pagasts – Kurzemes gub. Talsu apr., tagad Talsu raj. – 412
Visla – upe Polijā – 456
Višķi – pag. Vitebskas gub. Daugavpils apr., tagad Daugavpils raj. – 151, 155
Višķu pagasts – Vitebskas gub. Daugavpils apr., tagad Daugavpils raj. – 155
Vitebska – pilsēta, gub. centrs, tagad apg. centrs Baltkrievijā – 18, 72, 125, 144, 170, 171, 197, 260, 293, 298, 468, 489, 557, 568
Vitebskas apgabals – apg. Baltkrievijā – 18
Vitebskas guberņa – tagad apg. Baltkrievijā un Latgales novads Latvijā – 11, 12, 18, 60–62, 65, 98, 105, 106, 123, 211, 213, 244, 287, 294, 343, 404, 421, 458, 566, 593, 606, 608, 623, 631, 651, 700
Vjatkas guberņa – tagad Kirovas apg. KF – 404
Vjazmas apriņķis – Smoļenskas gub., tagad Smoļenskas apg. teritorija KF – 125
Vladivostoka – pilsēta Piejūras novadā KF – 667, 671, 672
Volga – upe Krievijā, ietek Kaspijas jūrā – 469, 557
Volguntes pagasts – Kurzemes gub. Dobeles apr., tagad Jelgavas raj. Valgundes pag. – 186
Volīnija – novads Rietumukrainā – 406
Vologdas guberņa – tagad Vologdas apg., daļēji Arhangeļskas un Kirovas apg. teritorija KF – 408, 410
Voroņeža – pilsēta Krievijā, gub. centrs, tagad apg. centrs KF – 562
Voroņežas guberņa – tagad Voroņežas apg. KF – 458

Z

Zaļenieki – pag. Kurzemes gub. Dobeles apr., tagad Zaļenieku pag. Jelgavas raj. – 347
Zasas–Viesienas pagasts – Kurzemes gub. Jaunjelgavas apr., tagad Jēkabpils raj. Zasas pag. – 367

Zasulauks – Rīgas pilsētas daļa Pārdaugavā, dzelzceļa stacija – 159, 490
Zemgale – kultūvēsturisks novads, ietvēra Bauskas, Dobeles un daļēji Tukuma apr. teritoriju, tagad Bauskas, Jelgavas, Dobeles, daļēji Tukuma un Saldus raj. teritorija – 200, 282, 438
Ziemeļamerika – kontinents – 126
Ziemeļeiropa – Eiropas kontinenta ziemeļu daļa – 304, 524, 582
Ziemeļkurzeme – Kurzemes pussalas ziemeļu daļa – 127–129, 132
Ziemeļlietuva – Lietuvas ziemeļu daļa – 123, 552
Ziemeļu ciems – kuršu ķoniņu brīvciems Kurzemes gub. Kuldīgas apr. Turlavas pag., tagad ciems Kuldīgas raj. Turlavas pag. – 181
Ziemeļvidzeme – Vidzemes novada ziemeļu daļa – 350, 555–557, 612, 613, 616, 620, 622, 626, 627, 629, 647, 663
Zīļusala – apdz. vieta Kurzemes gub. Bauskas apr. Baldones pag., tagad Rīgas raj. Baldones pilsētas lauku teritorijā – 573
Zlēku pagasts – Kurzemes gub. Ventspils apr., tagad pag. Ventspils raj. – 362
Zolitūde – Rīgas pilsētas daļa Pārdaugavā – 341
Zubrovobalka – latviešu kolonija Kubaņas apg. – 531
Zvaigznīte – latviešu kolonija Kubaņas apg. – 124, 531
Zvārdes pagasts – Kurzemes gub. Kuldīgas apr., tagad pag. Saldus raj. – 362
Zviedrija – valsts Ziemeļeiropā – 8, 22, 28, 32, 34, 44, 49, 51, 258, 303, 384, 402, 433, 444, 464, 467, 582, 583, 655, 677, 679, 699

Ž

Žagare – miests Kauņas gub., tagad pilsēta Jonišku apr. Lietuvā – 552
Žemaitija – kultūrvēsturisks novads Lietuvā – 169
Žocene – apdz. vieta Kurzemes gub. Ventspils apr. Dundagas pag., tagad ciems Talsu raj. Rojas pag. – 127

Saīsinājumi

BRNA	–	Baltkrievijas Republikas Nacionālais arhīvs
BRORA	–	Baltkrievijas Republikas Centrālais Valsts Oktobra revolūcijas arhīvs
CK	–	Centrālā komiteja
K(b)P	–	komunistiskā (boļševiku) partija
KF	–	Krievijas Federācija
KFPAVA	–	Krievijas Federācijas Pleskavas apgabala Valsts arhīvs
KFVA	–	Krievijas Federācijas Valsts arhīvs
KK(b)P	–	Krievijas komunistiskā (boļševiku) partija
KP	–	komunistiskā partija
KSDS(b)P	–	Krievijas sociāldemokrātiskā strādnieku (boļševiku) partija
KSDSP	–	Krievijas sociāldemokrātiskā strādnieku partija
KSFPR	–	Krievijas Sociālistiskā Federatīvā Padomju Republika
KVKVA	–	Krievijas Valsts kara vēstures arhīvs
KVVA	–	Krievijas Valsts vēstures arhīvs
LBVA	–	Lielbritānijas Valsts arhīvs
LK(b)P	–	Latvijas komunistiskā (boļševiku) partija
LKNS	–	Latvju kareivju nacionālā savienība
LKP	–	Latvijas komunistiskā partija
LPSR	–	Latvijas Padomju Sociālistiskā Republika
LSD	–	Latvijas sociāldemokrātija
LSDSP	–	Latviešu sociāldemokrātiskā strādnieku partija
LSS	–	Latviešu sociāldemokrātu savienība
LU	–	Latvijas Universitāte
LVA SPDN	–	Latvijas Valsts arhīva Sociālpolitisko dokumentu nodaļa
LVM	–	Latvijas Vēstures muzejs
LVU	–	Latvijas Valsts universitāte
LVVA	–	Latvijas Valsts vēstures arhīvs
LZACA	–	Latvijas Zinātņu akadēmijas Centrālais arhīvs
PSKP	–	Padomju Savienības komunistiskā partija
PSR	–	Padomju Sociālistiskā Republika
PSRS	–	Padomju Sociālistisko Republiku Savienība
RPI	–	Rīgas Politehniskais institūts
RVKM	–	Rīgas Vēstures un kuģniecības muzejs
VCIK	–	Viskrievijas Centrālā izpildu komiteja
VK(b)P	–	Vissavienības komunistiskā (boļševiku) partija
ZA	–	Zinātņu akadēmija

Attēlu saraksts

1. att. Latvijas Valsts vēstures arhīva ēka (LVVA)
2. att. Lielbritānijas Valsts arhīva komplekss (no Latvijas vēstures institūta kolekcijas)
3. att. Latvijas vēstures institūta dibināšanas dokumenta teksts (no Latvijas vēstures institūta kolekcijas)
4. att. Rīgas pils (no A. Caunes fotokolekcijas)
5. att. Jelgavas pils (LVM)
6. att. Vidzemes bruņniecības nams (no A. Caunes fotokolekcijas)
7. att. Lejasciema pagastnams (LVM)
8. att. Valmieras apriņķa Jeru pagasta valdes locekļi (LVM)
9. att. Rīgas rātsnams (no A. Caunes fotokolekcijas)
10. att. Liepājas rātsnams (LVM)
11. att. Līgotāji (no Latvijas vēstures institūta kolekcijas)
12. att. Rīgas Latviešu biedrības nams (no Latvijas vēstures institūta kolekcijas)
13. att. Lībieši (no Latvijas vēstures institūta kolekcijas)
14. att. Baltvācu muižnieki (LVM)
15. att. Čigāni (LVM)
16. att. Laukstrādnieka ģimene (LVM)
17. att. Saimnieku puiši Jaunpiebalgā (LVM)
18. att. Murdi Salacgrīvas jūrmalā (no Latvijas vēstures institūta kolekcijas)
19. att. Laša mērīšana (no Latvijas vēstures institūta kolekcijas)
20. att. Akmeņu skaldītājs (no Latvijas vēstures institūta kolekcija)
21. att. Vērpēja (no Latvijas vēstures institūta kolekcijas)
22. att. Jelgavas tirgus (no Latvijas vēstures institūta kolekcijas)
23. att. Daugavpils dzelzceļa darbnīcu montāžas ceha strādnieki (LVM)
24. att. Skats uz Lielo ielu Rēzeknē (no V. Ņikonova atklātņu kolekcijas)
25. att. Rīgas mucinieku biedrības vīri (LVM)
26. att. Kuldīgas ugunsdzēsēji (LVM)
27. att. Rīgas ormanis (LVM)
28. att. Strenču zirgu pasta stacija (LVM)
29. att. Rīdzinieki izbraukumā Ķemeros (LVM)
30. att. Kulšanas darbi Mazsalacā (LVM)
31. att. Uzņēmuma "Unions" iekšskats (no Latvijas vēstures institūta kolekcijas)
32. att. Skats uz Rīgas 700 gadu jubilejas izstādes galveno ieeju (no Latvijas vēstures institūta kolekcijas)

33. att. Rēzeknes dzelzceļa stacija (no V. Ņikonova atklātņu kolekcijas)
34. att. Rīgas osta (RVKM)
35. att. Trīsmastu burinieks (gafelšoneris) "Janow" (RVKM)
36. att. Liepājas biržas ēka (no Latvijas vēstures institūta kolekcijas)
37. att. Elektriskā tramvaja loka līnija Daugavmalā (no Latvijas vēstures institūta kolekcijas)
38. att. Dikļu draudzes skolas skolēni un skolotāji (LVM)
39. att. Ainažu jūrskolas vecā ēka (RVKM)
40. att. Liepājas jūrskolas absolventi. Vidū – jūrskolas priekšnieks K. Dāls (RVKM)
41. att. Rīgas biržas komercskola (no Latvijas vēstures institūta kolekcijas)
42. att. Rīgas pilsētas mākslas muzejs (no Latvijas vēstures institūta kolekcijas)
43. att. Dundagas dziedāšanas biedrības koris (LVM)
44. att. T. Meiera oriģinālā priekšnesuma reklāma (no Latvijas Sporta muzeja kolekcijas)
45. att. 2. Rīgas riteņbraucēju biedrība 10 gadu jubilejā (no Latvijas Sporta muzeja kolekcijas)
46. att. Nodedzinātā Stāmerienes pils (no Latvijas vēstures institūta kolekcijas)
47. att. Rūjieniešu un mazsalaciešu tautas milicija. Priekšplānā uz zirga – K. Bočs (no Latvijas vēstures institūta kolekcijas)
48. att. Baltvācu preses balsis par latviešiem (R. Zariņa zīmējums. – Foto no Latvijas vēstures institūta kolekcijas)
49. att. Ģenerāļa A. Orlova «vizītkarte» (no Latvijas vēstures institūta kolekcijas)
50. att. Glazmankas (Gostiņu) dedzināšana (no Latvijas vēstures institūta kolekcijas)
51. att. Sagrautā Vecpiebalgas draudzes skola (no Latvijas vēstures institūta kolekcijas)
52. att. Izsūtīto transportēšana (LVM)
53. att. Uz pilsētu! (no Latvijas vēstures institūta kolekcijas)
54. att. "Alkohola lielgabals" (no Latvijas vēstures institūta kolekcijas)
55. att. Rīgā būvēts lidaparāts (no Latvijas vēstures institūta kolekcijas)
56. att. Krievu–Baltijas vagonu rūpnīcas strādnieku un administrācijas pārstāvju grupa (no Latvijas vēstures institūta kolekcijas)
57. att. Ventspils osta (RVKM)
58. att. Kuģu piestātne Ainažos (RVKM)
59. att. Liepājas bāka (RVKM)
60. att. Skats uz ieeju Latgales lauksaimniecības izstādē Rēzeknē (no V. Ņikonova atklātņu kolekcijas)

61. att. Liepājas pilsētas krājkases ēka (no Latvijas vēstures institūta kolekcijas)
62. att. A. Ķeniņas ģimnāzijas ēka (no Latvijas vēstures institūta kolekcijas)
63. att. V. Olava tirdzniecības skolas izlaiduma klases skolnieces un skolotāji (1909) (no Latvijas vēstures institūta kolekcijas)
64. att. Priekuļu lauksaimniecības skolas nams (no Latvijas vēstures institūta kolekcijas)
65. att. Kuldīgas semināristu un pedagogu grupa (LVM)
66. att. J. Misiņš savā bibliotēkā (no Latvijas vēstures institūta kolekcijas)
67. att. Jaunā Rīgas teātra aktieri (no Latvijas vēstures institūta kolekcijas)
68. att. Rīgas ielas 5. vispārējo dziesmu svētku laikā (LVM)
69. att. Ziloņi Rīgas Zooloģiskajā dārzā (no Latvijas vēstures institūta kolekcijas)
70. att. Maskavas latviešu studenti no korporācijas "Fraternitas Moscoviensis" (LVM)
71. att. Sporta biedrības "Marss" aktīvisti (no Latvijas Sporta muzeja kolekcijas)
72. att. Baltijas meistarsacīkšu svarcelšanā dalībnieki (no Latvijas Sporta muzeja kolekcijas)
73. att. Svarcēlājs J. Krauze (no Latvijas vēstures institūta kolekcijas)
74. att. Vācu karavīri Liepājas jūrmalā (no Latvijas vēstures institūta kolekcijas)
75. att. Viena no bēgļu ēdināšanas vietām Rīgā (no Latvijas vēstures institūta kolekcijas)
76. att. Bēgļu patversme Valmierā (no Latvijas vēstures institūta kolekcijas)
77. att. Latviešu strēlnieku izvadīšana uz apmācībām (no Latvijas vēstures institūta kolekcijas)
78. att. Ievainotie latviešu strēlnieki lazaretē (no Latvijas vēstures institūta kolekcijas)
79. att. 4. Vidzemes bataljona jātnieku izlūki Rīgas jūrmalas kāpās (no Latvijas vēstures institūta kolekcijas)
80. att. 5. Zemgales pulka muzikantu komanda (no Latvijas vēstures institūta kolekcijas)
81. att. Karavīru demonstrācija Rīgā pēc Februāra revolūcijas (no Latvijas vēstures institūta kolekcijas)
82. att. Latviešu strēlnieku un vācu kareivju brāļošanās (no Latvijas vēstures institūta kolekcijas)
83. att. Tranšeju racēji Olaines apkārtnē (no Latvijas vēstures institūta kolekcijas)
84. att. Ievainotie strēlnieki lasa «Brīvo Strēlnieku» (no Latvijas vēstures institūta kolekcijas)

85. att. Brāļu kapi Kalnciema rajonā (no Latvijas vēstures institūta kolekcijas)
86. att. Vācu 8. armijas daļas forsē Daugavu (LVM)
87. att. Varenie Daugavgrīvas cietokšņa lielgabali (no Latvijas vēstures institūta kolekcijas)
88. att. Vilhelms II ar pavadoņiem Vecrīgā (LVM)
89. att. Vācu Austrumfrontes virspavēlniekam pakļautās teritorijas kartogrāfisks attēls (no Latvijas vēstures institūta kolekcijas)
90. att. Okupētajā Liepājā ieviestās maizes kartiņas paraugs (no Latvijas vēstures institūta kolekcijas)
91. att. Okupantu varas simbols Rīgas centrā (no Latvijas vēstures institūta kolekcijas)
92. att. Sagrautais dzelzceļa tilts Daugavpilī (no Latvijas vēstures institūta kolekcijas)
93. att. Latviešu strēlnieki Kremlī (no Latvijas vēstures institūta kolekcijas)
94. att. Tikko nodibināta neatkarīga Latvijas valsts! (no Latvijas vēstures institūta kolekcijas)

THE 20th CENTURY HISTORY OF LATVIA

I

Latvia from the Beginning of the Century to the Proclamation of Independence 1900–1918

Summary

The 20th century has been full of difficult ordeals for Latvia and the Latvian people. In two world wars the Latvians were forced to fight in the armies of large powers hostile to each other, for goals alien to the Latvian nation. Hundreds of thousands of civilians became refugees. The Soviet occupation period, which lasted half a century, was marked by deportations of tens of thousands of families to Siberia, and caused an influx into Latvia of non-natives on a mass scale. The most dangerous thing that could befall any nation has happened to the Latvian people – a blow has been struck at the roots of its very existence, and its survival has been threatened.

However, between the two world wars the democratic Republic of Latvia was a full-fledged member of the League of Nations. The memories of this time made it possible for several generations thereafter to endure the long years of the occupation and to achieve the restoration of Latvia's independence. Right now, serious work from all our society is necessary to ensure the continual growth of Latvia as a developed country.

The chronological borders of this book, which is the first volume of a detailed study of the 20th century history of Latvia, mark a comparatively brief but very significant period, including such events as the Revolution of 1905 and World War I, the latter being followed by particularly far-reaching changes. The collapse of the old empires and the formation of new states was one of the results of World War I. Out of

the ruins of the Russian Empire, on the east coast of the Baltic Sea, there emerged Finland, Estonia, Latvia and Lithuania, and also a renewed Polish state. Thus, Latvia announced itself as a member of the family of European states.

The present work consists of eleven chapters. Every chapter is divided into paragraphs or subsections. Starting with the second chapter, each of them opens with a short introduction to give the reader at least an approximate idea of the research behind the theme under review. The book is supplemented with appendices – indexes of the persons mentioned in the text and geographical names.

The first chapter comprises information about the archives and other repositories of sources from Latvia, as well as from other countries where documentary materials on Latvia in the 20th century are kept. During the last decade, Latvian historians have made use of opportunities to do research in the archives of Western countries (the National Archives of the United States, the Public Record Office of the United Kingdom, *Politisches Archiv des Auswärtigen Amts* of Germany, etc.). This has provided a new impulse to Latvian historians, especially concerning the themes of foreign policy.

Latvian historical research institutions and the work accomplished by them in different periods of time have been characterised in this chapter. The research on the processes in the 20th century was started practically only after the establishment of the independent state. At the beginning, the research centre was the University of Latvia, but in 1936, this role was taken over by the newly established Institute of History of Latvia, which was intended as a prime origin for the Latvian Academy of Sciences. The Institute did a lot in terms of the popularisation of history and its discoveries, although during the period of authoritarianism (K. Ulmanis' regime) it was not always possible to avoid the regime's ideology.

During the years of Soviet occupation, the results and methodology developed by Latvian historians in the previous two decades were denied, and many historians were subjected to repression. The dogmas of Marxism–Leninism were imposed on historians. A politicised history of the Communist Party of Latvia was placed in the foreground. A branch of the Marx–Engels–Lenin–Stalin Moscow Institute was founded in Riga, and this Institute of the History of the Party (under the control of the

Central Committee of the Communist Party of Latvia) became the dominant establishment connected with historical research. The Institute of History of the Latvian Academy of Sciences, which was established in 1946, came under the strong control of the regime.

When Latvia regained its independence in 1991, the Institute of the History of the Party was liquidated as an active disseminator of the ideology of the bankrupt Soviet regime, but the Institute of History of the Latvian Academy of Sciences regained its former name and the traditions of the Institute of History of Latvia. Since 1994, the Institute has been part of the University of Latvia, providing closer cooperation with the faculty of History and Philosophy, which is also engaged in serious research of historical problems.

The last paragraph of the chapter describes Latvia as an object of research for Western historians in the 20th century. Publications by Russian historians of the Soviet time, who were concerned with themes from Latvian history, are considered in this chapter as well.

The second chapter examines the administrative-political status of Latvia at the turn of the century. Latvia was gradually absorbed into the Russian Empire during the 18th century, and it was split among three different provinces. Two of the regions (Vidzeme or the southern part of Livland and Latgale or Lettgalia) were administratively tied to Estonian and Byelorussian lands. The lasting separation of Latgale from other parts of Latvia left an unfavourable impact on the formation of the Latvian nation, and also contributed to the backwardness of Latgale. In the aggregate, the policy of unification and forced Russification practised by the Tsarist autocracy endangered the process of Latvian consolidation, in the meantime restricting the so-called Baltic autonomy that had been wheedled out the Tsarist system by the Baltic German landed gentry (*Ritterschaft*). The administrative personnel of the province, who carried out the tasks of the autocracy, fully corresponded to a police state characterised by the typical duties and rights of the gendarmerie and political police ("okhranka"), as well as the court system.

Municipal governments which corresponded to the general scheme of the Russian Empire, as well as rural self-governments and their election procedure characteristic only of Baltics, fell far behind the situation predominating in Europe. If a disproportionately high property qualification in the cities gave obvious advantages to the Baltic German

nobility to enter the city councils, then a flagrant discrimination against farm labourers (1/10 of each vote) guaranteed the election of land owners in rural self-governments. In reality, the latter were granted a narrow range of responsibilities in comparison with the Landtags of the German nobility, which, in addition, had the rights to propose reforms. The situation was different in Latgale where the system of zemstvo (Russian-type local self-government) was in existence until 1917.

Many taxpayers were not satisfied with the system of tax collecting and payments that still preserved the features of the Middle Ages and rested mainly on the shoulders of the poor. Peasants found it more and more difficult to accept the fact of the road corvée and other duties still remaining valid, and they also resented the privileges of the landed gentry: fishing and hunting rights (also on the peasants' land), rights to produce and sell alcohol, privileges of keeping inns and of opening industrial enterprises. Everything testified to an enormous strain placed on the part of a majority of the population.

The third chapter is dedicated to the demographic picture of Latvia, that is, to nationalities and nations living in Latvia during the period under review. Such indices as the dynamics of the population, processes of migration, birth and mortality rates, and ethnic composition are analysed.

According to the census of 1897, out of approximately 1 930 000 inhabitants of Latvia, 1 320 000 (or 68.3%) were Latvians. About 112 000 Latvians had moved to other regions of the Empire, because of strong desire to own land, even if it was only a small property. There was a considerably smaller number of émigrés.

The Latvians and the Livs, the latter of whom already had been assimilated into the Latvian environment, together represented the native population. Most of them lived in the countryside, and, according to officially still-used, but old-fashioned category, they were added to the stratum of peasants, although many city inhabitants of long standing were among them. The hierarchy of strata did not reflect the essential changes in the transformation of the region into a society based on classes and social groups.

There were three significant minorities: Baltic Germans or local Germans (6,2%), Russians (12%) and Jews (7,4%). The Baltic German elite was formed by the landed gentry who owned big manors. Their economic

power was determined by huge land areas forcibly taken away from the native population in the remote past. After the abolition of serfdom (Kurzeme or Courland in 1817, Vidzeme in 1819), the native population had to repurchase the so-called peasants' land at very high prices. In Riga and other cities, the most prosperous merchants, industrialists and house-owners were also mostly the Baltic Germans. During the course of time, as immigrants from Germany joined the Baltic German society in the cities, they constituted a particularly conservative element of society with a specific social structure, dominated by the old stratum of Baltic German society. The Baltic Germans objected to the unification and Russification of the region, but they decided to accomodate themselves to the demands of the Tsarist system, decreasing the possibility of reconciliation with the new Latvian bourgeoisie on the basis of their common interests against Tsarism.

Russians, who had started to arrive in Latvia since the 18th century either spontaneously or by being induced to do so by the Russian autocracy, were mainly attracted by the towns. Because of differences in social conditions as well as religious affiliation, they did not form a unified part of society. While the Russians who belonged to the Orthodox church enjoyed privileges, Old-believers, on the contrary, had to take into consideration different prohibitions. Although a few Russian aristocratic families posessed manors, a stratum of Russian big land owners did not exist in Latvia. Due to the policy of the autocracy, there was no need for the Russian minority in Latvia to use or even to know the Latvian language.

In the 19th century, a large number of Jews settled in Latvia, mostly escaping persecutions and massacres in Inner Russia. In some towns and villages in Latgale soon they formed almost half or more of all the inhabitants. Jewish resources strengthened their position in Kurzeme and Riga in a relatively short period of time, rising to second place (after Baltic German resources). Consequently, their role in the economic life of the region grew, while their participation in self-governments was greatly restricted by Russia's discriminative legal regulations.

A number of Poles, Lithuanians, Estonians and Byelorussians lived in Latvia, also. In Latgale, the number of Poles increased by means of a growing process of Polonisation of the Latvian peasants. This process was furthered by the Catholic church and Polish landlords; the latter in many occasions had been Polonised Baltic Germans.

The most wide-spread official religions were Protestantism (specifically, Lutheranism), Catholicism and Orthodoxy. The followers of these religions comprised 60%, 20% and 9% respectively of all population. Among other faiths, Judaists, Old-believers, Baptists and Adventists should be mentioned, too. Lutheranism dominated in Vidzeme, as well as in Kurzeme, while Catholicism prevailed in Latgale.

In the fourth chapter, the inhabitants of Latvia are characterised according to their residence and profession, i.e. sociological indices. During the period under review, more than two thirds of the population lived in the countryside, although urbanisation developed rapidly.

The structure of the population was complex. The division by strata or historically formed social groups in the Russian Empire were – nobility, clergy, merchants, peasants and petty bourgeois. Of course, in the Baltic provinces certain legal obligations still existed for the landed nobility and peasants. The Latvian peasantry expected improvement of their situation, calling for the introduction of the zemstvo system. The landed gentry strongly objected to this, because in such case they would have lost many privileges. Zemstvos were not introduced into the Baltic provinces (with the exception of Latgale, which was a part of Vitebsk province).

Landless peasants formed the largest part of the population in the countryside. This was a phenomenon the equivalent to which was only to be found in Estonia. Usually, landless peasants were understood to be farm-hands and agricultural labourers; their status differed according to the amount of wages and work duties, and also on the basis of age and physical abilities. In a broader sense of the concept, small leaseholders, countrycraftsmen etc. could reasonably be included in the category of landless peasants, as well.

The situation was different in Latgale, where the abolition of serfdom took place at the same time as in Russia (in 1861). The partition of individual farms was a habit there; this process was connected with an intensified differentiation among the peasantry. This differentiation furthered the migration of many poor Latgallian people to Riga, St. Petersburg and other cities during summer months, where they tried to provide a livelihood for their families.

All social life in the countryside and towns was connected with the activities of many societies: farmers, educators, teetotallers and

others. These societies were a characteristic feature of the entire Baltic region.

Inhabitants of the towns represented a diverse spectrum in terms of nationality, faith, education, marital status, profession etc. The growth of towns was due not so much to a natural increase in the birthrate of native town-dwellers, as to the influx of migrants from neighbouring districts and other provinces. Riga – the metropolis of the Baltic region – had a special place among other cities and towns, as it developed into an important industrial, as well as cultural and educational, centre. About half of all the city and town inhabitants of Latvia was concentrated in Riga. Liepāja – the second largest industrial city of Latvia – lagged far behind, but Daugavpils was more known as a significant railway junction with commercial importance.

The Latvian intelligentsia announced itself as a new, growing social group. It was formed by professionals with a higher education – doctors, lawyers, clergymen, also teachers. Latvians already had formed their own distinct intelligentsia.

The fifth chapter analyses the economic situation in Latvia at the beginning of the century. Attention has been paid to the municipal services of the biggest cities, banks and the financial problems connected with their activities.

The majority of the population was still involved in agricultural production. The development of agriculture was influenced by such factors as the accentuation of economic competition between landed gentry and peasants; administrative support to the manors; the acquisition of land by the peasantry and resulting indebtedness; the possibilities of gaining credits; the use of agricultural equipment and mineral fertilizers; and, of course, the fluctuation of market prices for agricultural products. Specialisation in favour of cattle-breeding, the development of dairying as a main branch of agriculture in manor economies was an obvious and long-standing trend.

The rapid development of industrial production in Latvia was furthered by its favourable geographical location on the coast of the Baltic sea, a qualified working force and developed structure of many branches of industry, and also by the protectionism pursued by semi-feudal, countrified Russian Empire. The pace of development was the fastest in the entire Empire, even in those branches which processed imported raw materials.

Industrial production was concentrated in the biggest cities; Riga produced three-fourths of all industrial output in Latvia, Liepāja – two-thirds of the output produced in Kurzeme, Daugavpils – three-fifths of the gross product of poorly developed Latgale. The proportion of industrial output grew mainly due to the enlargement of enterprises. The factories of Riga and Liepāja had extensive connections with Western Europe, especially with companies in Germany. Foreign capital investments grew in many branches of industry.

The economic crisis, which broke out in Western Europe before the turn of the century, affected Latvia as well, reaching its peak at 1901. The decline in production continued during the next years as well, but in the rubber and chemical industries the crisis dragged on even until 1904. The complications created by the Russian–Japanese war did not end without consequences; many enterprises became part of monopolies.

The sixth chapter gives a survey of educational and cultural problems in Latvia around the turn of the century. The general condition in sciences is characterised.

In spite of a crude process of Russification in elementary schools, which hampered education, Latvians met the new century with a relatively high level of literacy. In this sense, Latvia, together with Estonia and Finland, stood out strikingly from the other regions of Tsarist Russia. Among the population over the age of 10, the literacy level in Vidzeme reached 94,6%, in Kurzeme – 88,6%, and even Latgale with its proportion of 50,3% exceeded the low average indices of Russia (a ban on a Latin print was in force in Latgale from 1865 up to 1904).

The types of elementary schools, the characteristics of Lutheran and Orthodox church schools, as well as secondary educational (gymnasiums or high schools) and professional training establishments, are described in the chapter. Together with the system of teachers' preparation, and their working conditions etc.

In 1896, the Riga Polytechnical School was reorganised into a higher educational establishment, namely the Polytechnical Institute of Riga. Nevertheless, many Latvians at that time were still going to study at Tartu (or Yuryev) University, others to the higher educational institutions of St. Petersburg and Moscow, and some studied abroad. With few exceptions, Latvian science was represented by Baltic German scientists. A whole array of different scientific societies functioned in Riga. In the meantime, Latvian

amateur science was developing also. Enthusiastic Latvians took up the questions of Latvian language, folklore and ethnography, a fact which demonstrated the strengthening of national self-confidence.

In 1901, 38 periodicals were published in Riga, including 23 German, 9 Latvian and 5 Russian papers (besides a Russian semi-official newspaper with texts partly in German, Latvian and Estonian), which testifified to the growth of the press. However, under conditions of severe censorship, including pre-publication censorship, the press in Latvia did not have the possibility of dealing with many contemporary questions and those issues in which society was really interested.

The number of books published in Latvia at this time increased. Most of them were original works. Among the books in Latvian, most were works of fiction and publications dedicated to natural sciences. In terms of translations, the world classics dominated.

Latvian culture was developing under the influence and the presence of two large cultures – German and Russian. The impact of German culture can be measured in terms of many centuries, and it also had the most direct character. Nevertheless, Germans did not manage to Germanize the local people and to suppress the development of their own independent culture. The influence of Russian culture was of a more transitory and indirect character. It came from such centres as St. Petersburg and Moscow, mainly as a result of activities of Latvians having an interest in Russian culture. In this respect, the impact of Russian classical literature was the most important: the Latvian intelligentsia knew the works of Russian writers very well and valued them highly. People in Latvia did not equate crude Russifiers with the outstanding figures of the Russian intelligentsia. The main trends in Latvian and Baltic German literature, fine art and architecture are characterised briefly in this chapter. Latvian, Baltic German and Russian dramatic art is also examined.

The seventh chapter, one of the most extensive in the book, is dedicated to the revolution of 1905, its causes and its unfolding. In Latvian circumstances, the social struggle was linked to national goals, and reaching these goals was possible only by fighting against the Baltic German nobility and the autocratic tsarist bureaucracy. It was not material conditions which determined the readiness of the Latvian people to fight for their rights – in comparison with other regions of the Empire,

economic conditions in Latvia were considerably better – but a whole complex of causes. The level of education and culture achieved by Latvians did not allow them to be reconciled to their economic, political, national and moral frustrations.

The main events of the 1905 Revolution in Latvia took place in the countryside, not in the towns. The revolutionaries not only tried to break down the old system, which had outlived its time, but was also striving to create a new system. In small rural districts (pagasts) an attempt was made to transform the system of local government and to change its functions. A concrete programmme was put forward for the nation's education, one which first of all envisaged providing instruction in the Latvian language. For the first time, the autonomy and statehood of Latvia was proposed openly.

The Latvian Social Democratic Workers' Party, established illegally just a year before 1905, took the lead in the revolution. However, it lacked its own agrarian programme, and had a rather vague conception about the future prospects of Latvia. During the early phase of the revolution, the ranks of LSDWP members grew quick, exceeding the total number of members from other political parties, that had been organised legally after the Tsar's decree of October 30, 1905 (the German Baltic Constitutional party, local branches of Russian Constitutional Democrats and Octobrists, several Latvian bourgeois parties etc.).

On the whole, the Revolution of 1905 was not so much a social as a democratic, political revolution, and, in its essence, it was a struggle of the Latvian people for their rights to free and independent development. Its goal was to join with other revolutionary forces and oppressed peoples in the Russian Empire in overthrowing Tsarist autocracy and in building a democratic state system. As a bourgeois revolution, it did not bring up the question neither of the liquidation of private property, nor of a fundamental change of the agrarian system, nor of any kind of dictatorship. The Revolution of 1905 should not be characterised as consisting of nothing else but bloody reprisals. It was a people's revolution, with the more or less active support of the largest part of population, excepting a moderate part of the bourgeoisie and a relatively small group of the opponents of the revolution. The course of revolution in Latvia was characterised by an emphasis on the national question. And this could not have been otherwise, given the dual mode of oppression felt by the Latvians.

The Revolution of 1905 and its influence provide a key to the understanding of many later problems and changes in the history of Latvia. In connection with this revolution, information about Latvians was disseminated in Europe and all over the world for the first time. The ruthless suppression of the revolution in Latvia, the murderous rage of punitive units (in a short period of time, and without legal proceedings, they killed more than 1000 people) formed on the Tsar's own initiative, made a deep moral and psychological impact and was never forgotten by the Latvian people.

The eighth chapter deals with the situation in Latvia between the Revolution of 1905 and World War I. Martial courts continued to execute captured revolutionaries for a rather long period, and administrative exile was also imposed widely. An amnesty was announced only in 1913.

Hoping to create a reliable section of the population to use against rebellious Latvians, barons from Kurzeme and Vidzeme brought German colonists from other provinces of the Empire to their estates. Nevertheless, only a very small part of approximately 20 000 colonists invited by the Baltic German barons was satisfied with conditions provided for them. Most of the colonists went home very soon. A more serious situation developed in the colonisation of Kurzeme by Russian peasants, which started a few years later. The autocratic administration allocated the land of state estates to them, but Latvian landless peasants never received any land.

In the State Duma of Russia, whose powers had been reluctantly granted by the tsarist government, the problems of Latvia did not gain adequate attention. Only questions concerning the atrocities of punitive units in Latvia attracted a wider attention.

The most impressive success in the Latvian economy was connected with industry. Production, which had increased shortly before 1905, continued, and Latvia reached a high level of economic development in comparison with other regions of the Empire. In 1913, the total value produced by local industry exceeded the level of 1900 by a factor of more than three. The chemical, metal and engineering industries were the most developed branches. Growing orders from the Departments of War and Navy testified to the increase of militarisation in the Russian Empire.

In agriculture, the dominant branch was livestock breeding, especially cowbreeding. A transition to dairying also occurred in peasants' farms,

although it did not mean giving up the cultivation of grain. The farmers success was facilitated by the activities of agricultural societies, the development of the cooperative movement, and the possibilities of gaining credits. The agricultural products of Latvia were bought both by the regions of Inner Russia and by foreign countries (Sweden, Germany, Great Britain, Norway and USA).

The growth in the role of Latvia's biggest ports in the foreign trade of Empire was remarkable, reaching 24.5% of all import and 28.2% of all export. Located at the estuary of the River Daugava, Riga became the biggest export harbour in the world for timber.

The ninth chapter is dedicated to Latvia's education system and culture after the Revolution of 1905. When another wave of Russification ran high, the administration ruthlessly opposed home education (ABC education) in the Latvian language, but in 1913, when the old law was reinforced, primary schools were strictly ordered to start teaching in Russian from the first grade. There was a shortage of teachers in primary schools; the most active revolutionaries including many students and intellectuals had been repressed or had emigrated. Funding for schools, the responsibility for which was placed on the local administrations (self-government), was still very unsatisfactory.

After the suppression of the revolution, censorship became much tighter. Many periodicals were forbidden. The Baltic German press underwent very few changes, but Latvian newspapers recovered only gradually from this shock. Liberal Russian publications were also persecuted. The lifetime of some Jewish newspapers turned out to be short.

After the revolution, almost a hundred Latvian books were subjected to censorship and banned. Only beginning with 1910 did the number of books (titles) and their copies start to increase.

The processes in the field of culture and art revealed increasing individualism among some Latvian artists. Many authors experimented with "decadent" styles. Nevertheless, neither decadence nor hopelessness became decisive phenomena. A large number of writers and artists remained faithful to a depiction of the realities of life. In the meantime, quite a few writers of the left wing could be reproached for their absolute prioritisation of the class struggle, the denial of the common interests of the Latvian people, and the cultivation of a national nihilism. On the other hand, the fact that the wealthiest people thought only about

satisfying their personal material interests prepared the soil for such opinions.

During the period under discussion, a more definite turning to European and world classics in the processes of Latvian culture can be observed. Nevertheless, this did not mean the elimination or neglect of national features of art.

Latvian poetry and theatre flourished, the Latvian Opera started its activities in 1912. The professional traditions of musicians stabilised, and a new school of national music was formed. This left an impact on the whole development of musical life in Latvia.

The era of eclectism ended in architecture. Art nouveau was at the height of its fame, influencing the fine arts, even literature, theatre and music.

The tenth chapter discusses World War I. For three years, the Russian–German front demolished Latvia, soaking the land with blood, making victims even of civilians. Almost half of the population was forced to become refugees, and the industrial enterprises in Riga and other cities were evacuated. Military operations inflicted heavy losses on the Latvian economy, as well as culture.

First of all, the war aggravated the national question; later, the main problems were connected with social questions and the search for ways of overcoming them. The rapid decline of the economy, due to the curtailment of production, the fuel crisis and continuous requisitions by Russian army, influenced the broadest strata of society. The situation worsened in 1915, when the German army invaded Kurzeme. The movement of refugees and the evacuation of industrial enterprises, neither of which was properly organised, created many complications. The evacuation developed into a plundering of machinery from the largest factories, a looting sanctioned by the war department, and Latvia was practically thrown back into the conditions of an agrarian region.

During the war, the question of the autonomy of Latvia was brought up again, especially after the downfall of the Tsarist autocracy in Russia. However, it did not receive enough political support.

In a situation of diarchy in Latvia, a rapid polarisation of political forces took place. Taking advantage of the difficult economic conditions, of the anti-war mood of workers and peasants, as well as of the mood of the Latvian riflemen who had suffered much in the unsuccessful

war operations, the Bolshevik majority of the Latvian Social Democratic Party had already risen to prominence in May 1917. But the victory of the Latvian Bolsheviks in the Riga city council elections did not mean much in reality, due to the fall of the city into German hands soon afterwards.

After the Bolshevik upheaval, all power in Northern Vidzeme was seized by the Executive Committee of the Soviets of Latvian workers, landless peasants and riflemen (the Iskolat). While the Executive Committee accepted the fact that it was a regional committee subordinated to the soviet government of Russia, the Latvian bourgeois parties formed the Latvian Provisional National Council in November 1917. In January 1918 the National Council which at the beginning had spoken about autonomy, made a decision to proclaim Latvia's independence. It seemed that this goal was made more distant by a new offensive of the German army in February of the same year, when Northern Vidzeme and Latgale were both occupied. A short while later, the peace treaty of Brest–Litovsk was concluded, but it ignored the real wishes of the Baltic peoples. Till then Latvia had lost almost a half of its population.

The eleventh and final chapter examines the period of the German occupation in Latvia, the impact of the war on culture, as well as the participation of Latvian riflemen in the Russian Civil War. The chapter concludes with a paragraph about the proclamation of the independent state of Latvia.

The period of German occupation in Latvia is one of the themes which in the past has not been investigated enough, although it could sometimes seem that everything was generally clear. Until now, the greatest attention has been paid to the plans for the annexation and colonisation of Latvia by German occupiers.

In spite of unfavourable conditions created by the war, cultural and educational activities of Latvian people did not come to an end, nor did they continue only in Latvia. Almost in every place to which refugees or evacuated workers had come to live during the war, or where some Latvian rifle regiment had been located, choirs and theatre performances were organised, etc. The war left a definite impact on culture, one which found its fastest and most direct reflection in literature. The cultural activities of the Latvian riflemen represented practically a completely new feature in the Russian army.

The fights of Latvian riflemen outside their motherland in 1918, i. e., in the Russian Civil War, are also connected to the history of Latvia. Most of them had joined the Red army, but others were indirectly connected with the anti-bolshevik forces. The battalion organised in Troick and the regiment formed in Vladivostok refrained from taking part in the civil war, expressing a wish to fight for an independent Latvia.

The revolution in Germany and the end of World War I radically changed the international situation and created favourable conditions for the declaration of Latvia's independence. Due to the fact that the National Council and the Democratic bloc (which was formed in Riga) were not able to overcome their disagreements, Latvian politicians who supported independence, including Social Democrats (the Mensheviks) formed a new representative body on November 17, 1918 – the Latvian National Council. Next day, on November 18, the Council proclaimed a new independent state – the democratic Republic of Latvia. This action began a new period in the history of Latvia and its people.

The 20th Century History of Latvia

I

Latvia from Beginning of the Century to the Proclamation of Independence 1900–1918

University of Latvia
Institute of History of Latvia
Riga 2000

20. gadsimta Latvijas vēsture

I

Latvija no gadsimta sākuma līdz neatkarības pasludināšanai 1900–1918

Latvijas vēstures institūta apgāds,
Akadēmijas laukumā 1, Rīgā, LV-1050.
Reģistrācijas apliecība Nr. 2-1095.
Iespiesta un iesieta a/s "Paraugtipogrāfija",
Puškina ielā 12, Rīgā, LV-1050.

20. gadsimta Latvijas vēsture. I: Latvija no gadsimta sākuma līdz neatkarības
Di 902 pasludināšanai. 1900–1918. – Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds,
2000. – 869 lpp.; il.
ISBN 9984–601–38–2.

Grāmata aizsāk lielas vēsturnieku kopas sagatavotu plašu otrā gadu tūkstoša pēdējā gadsimta Latvijas vēstures izklāstu. Šis sējums aptver samērā nelielu laikposmu, taču tajā risinājušies tādi latviešu tautas vēsturē svarīgi notikumi kā 1905. gada revolūcija, Pirmais pasaules karš un Latvijas demokrātiskās republikas pasludināšana 1918. gada novembrī.

UDK 94 (474.3)

9,45

OBLIGĀTAIS
EKSEMPLĀRS

LATVIJAS NACIONĀLĀ BIBLIOTEKA
0300037882

L 2000-5
L 40